

OSMANLI HÂKİMİYETİNİN 500. VE
KURTULUŞUN 100. YILINDA
ULUSLARARASI

Erzurum

SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER
ERZURUM 2018

ISBN 978-605-80859-0-8

OSMANLI HÂKİMİYETİNİN 500.
VE KURTULUŞUN 100. YILINDA
ULUSLARARASI

ERZURUM SEMPOZYUMU

THE INTERNATIONAL ERZURUM
SYMPOSIUM

ON THE 500th ANNIVERSARY OF
OTTOMAN RULE AND THE 100th
ANNIVERSARY OF INDEPENDENCE

BİLDİRİLER

12-13 MART 2018 - ERZURUM

**Eserin Adı: Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında
Uluslararası Erzurum Sempozyumu
Bildiriler
Erzurum-2018**

**Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları
E-Kitap No: 1
ISBN: 978-605-80859-0-8**

**Editörler
Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu
Doç. Dr. Uğur Akbulut
Dr. Öğr. Üyesi Naim Ürkmez**

ONUR KURULU/HONORARY COMMITTEE

- Sn. Seyfettin Azizoglu, Erzurum Valisi
Sn. Mehmet SEKMEN, Erzurum Büyükşehir Belediye Başkanı
Prof. Dr. Refik TURAN, Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Muammer YAYLALI, Erzurum Teknik Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI, Atatürk Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Enver KONUKÇU, Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Musa KASIMLI, Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
Prof. Dr. Cemil HASANLI, Azerbaycan
Prof. Dr. Dmitry VASİLYEV, Rusya Bilimler Akademisi, Rusya
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT, Ondokuz Mayıs Üniversitesi

BİLİM KURULU/SCIENTIFIC COMMITTEE

- Prof. Dr. Cemil HASANLI, Emekli Öğretim Üyesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Dmitry VASİLYEV, Rusya Bilimler Akademisi, Rusya
Prof. Dr. S. Esin DAYI, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Enis ŞAHİN, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Selami KILIÇ, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ASLAN, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Enver KONUKÇU, Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mikhail BASKHANOV, Glasgow Üniversitesi, İngiltere
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU, Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Musa KASIMLI, Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
Prof. Dr. Murat KACIROĞLU, Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Muammer DEMİREL, Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ, Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Alexander VASİLYEV, Rusya Bilimler Akademisi, Rusya
Doç. Dr. Kemal BAKIR, Erzurum Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Uğur AKBULUT, Erzurum Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Ogün COŞKUN, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Naim ÜRKMEZ, Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin TOZLU, Atatürk Üniversitesi

Dr. Nazım MUSTAFA, Azerbaycan Başkanlık Kütüphanesi, Azerbaycan

Dr. Fahri VALEHOĞLU HACILAR, Azerbaycan Büyükelçiliği, Gürcistan

DÜZENLEME KURULU/EXECUTIVE COMMITTEE

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU, Erzurum Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Uğur AKBULUT, Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Naim ÜRKMEZ, Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Murat KILIÇ, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Nusret Burak ÖZSOY, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Bekir AKŞİT, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Canan ÖZKILIÇ CEBECİ, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Şehri KARAKAŞ, Erzurum Teknik Üniversitesi

KATILIMCI LİSTESİ

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Betül ASLAN, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Cemil HASANLI, Emekli Öğretim Üyesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Dmitry VASİLYEV, Rusya Bilimler Akademisi, Rusya

Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Hakan Hadi KADIOĞLU, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Haluk SELVİ, Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN, Uludağ Üniversitesi

- Prof. Dr. Mikhail BASKHANOV, Glasgow Üniversitesi, İngiltere
- Prof. Dr. Muammer DEMİREL, Uludağ Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat KACIROĞLU, Erzurum Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU, Erzurum Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat YAKAR, Mersin Üniversitesi
- Prof. Dr. Musa KASIMLI, Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
- Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ, Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. S. Esin DAYI, Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Selami BAKIRCI, Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Selami KILIÇ, Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. Yavuz ASLAN, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Alexander VASİLYEV, Rusya Bilimler Akademisi, Rusya
- Doç. Dr. Ali KURT, Sağlık Bilimleri Üniv. Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hast.
- Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
- Doç. Dr. Asaf ÖZKAN, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. İbrahim Etem ÇAKIR, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Kemal BAKIR, Erzurum Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Melike GÖKCAN, Erzurum Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Ogün COŞKUN, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Özgür YILMAZ, Gümüşhane Üniversitesi
- Doç. Dr. Uğur AKBULUT, Erzurum Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Ümit KILIÇ, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU, Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Yusuf ZİYA SÜMBÜLLÜ, Erzurum Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TOKSOY, Adnan Menderes Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Cemal SEVİNDİ, Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN, Tunceli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Esat AKTAŞ, Bayburt Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Fatma KAYA DOĞANAY, Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Firdes TEMİZGÜNEY, Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Gazi ÖZDEMİR, Bayburt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Halime ÇAVUŞOĞLU, Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kenan ÇETİN, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Naim ÜRKMEZ, Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR, Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin TOZLU, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk DEMİR, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER, Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şemsettin ÇELİK, Bayburt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ufuk ERDEM, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yasin TAŞKESENLİOĞLU, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR, Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ, Atatürk Üniversitesi

Dr. Fahri VALEHOĞLU HACILAR, Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçiliği,

Gürcistan

Dr. Halit EKEN, Uludağ Üniversitesi

Dr. Nazım MUSTAFA, Azerbaycan Başkanlık Kütüphanesi, Azerbaycan

Okt. Yücel ÇİL, Atatürk Üniversitesi

Arş. Gör. Murat KILIÇ, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Nusret Burak ÖZSOY, Erzurum Teknik Üniversitesi

Arş. Gör. Tolga KORKUSUZ, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Ümit ADALAR, Saint Petersburg Devlet Üniversitesi, Rusya

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 10

AÇILIŞ OTURUMU

Prof. Dr. Musa Kasımlı: Rus Generallerinin Raporlarına Göre İşgal Altındaki Türk Topraklarında Durum (Mart 1917- Mart 1918) 12

Prof. Dr. Dmitry Vasilyev: Rus Makamlarınca Yayınlanan “Kars Gazetesi”nde Erzurum 16

Prof. Dr. Haluk Selvi: Rus İşgalinden Kurtuluştan Sonra Erzurum 23

BİRİNCİ GÜN

KONFERANS SALONU

BİRİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Mikhail Baskhanov: At the Conqueror's Mercy: Erzurum under Russian occupation (1916-1918) 44

Prof. Dr. Muammer Demirel: Erzurum’da Ermeni Mezalimi ve Erzurum’un Kurtuluşu 66

Doç. Dr. Alexander Vasilyev: Rus İşgali Zamanında Erzurum’da Emlâk ve Evkâf Tartışmaları 88

İKİNCİ OTURUM

Dr. Fahri Valehoğlu Hacılar: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Bir Kesit: Erzurum Savunması ve Karapapak Mihrali Bey (Rus Kaynakları Esasında)..... 94

Prof. Dr. Mehmet Tezcan: 1847-1852 Türk –İran Sınır Komisyonu Rusya Temsilcisi Albay E. İ. Çirikov’un Erzurum ile İlgili Kayıtları 104

Doç. Dr. Özgür Yılmaz: Erzurum’da Fransız Konsolosluğu: Kuruluşu, Konsoloslar ve Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1843-1855)..... 118

Dr. Öğr. Üyesi Naim Ürkmez: Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci 144

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş: Anadolu Medreseleri İçerisinde Erzurum Medreselerinin Yeri 154

Prof. Dr. Haldun Özkan: Erzurum Mezar Anıtları 171

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin Köşklü-Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Lütfi Kındıgılı: Geleneksel Erzurum Evlerinde Süsleme 202

A SALONU

BİRİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Selami Kılıç: Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi’ndeki Alman Asker, Savaş Muhabiri, Diplomat ve Ajanlarının Yazıları Üzerine Değerlendirmeler 227

Doç. Dr. Asaf Özkan: Esarettten Firar Eden Osmanlı Askerlerinin İfadelerine Göre Erzurum ve Çevresinde Rus İşgali..... 251

Ümit Adalar: İşgal Döneminde Erzurum’da Çıkan İki Rus Gazetesi 263

Doç. Dr. Kemal Bakır: Üç Erzurumlu Mütefekkir (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu) ve Çağdaş Türk Düşüncesine Katkıları: İlmî Şahsiyet, Milliyetçilik ve Anadoluçuluk 272

İKİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz-Prof. Dr. Semra Alyılmaz: Tarih, Bilim, Kültür ve Sanat Şehri Erzurum'un İmarı ve Kalkınması İçin Öneriler 294

Prof. Dr. Erdal Aydoğan: Erzurum Basın Tarihine Bir Katkı: Erzurum Vilayet Gazetesi Örneği 329

Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu: Erzurum Şehir Arşivi'nin Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri 344

Doç. Dr. Ali Kurt: Erzurum 1931 (1931 Yılında Erzurum Üzerine Yazılan Bir Rapor) 349

Dr. Öğr. Üyesi Şemsettin Çelik: 1930 Yılında Erzurum Şehrinin Temel Meseleleri.. 360

Dr. Öğr. Üyesi Ufuk Erdem: Türkiye Çağdaş İstatistik Tarihine Damgasını Vuran Bir Bürokrat: Erzurumlu Mehmet Celâl Aybar (1894-1947) 387

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Doç. Dr. Ogün Coşkun: Erzurum İlinin Bazı Nüfus Özellikleri Üzerine Coğrafi Bir Değerlendirme..... 405

Doç. Dr. Namık Tanfer Altaş: Erzurum'da Kentsel Morfolojiye Etki Eden Beşeri Çevre Unsurları 436

Doç. Dr. Alperen Kayserili-Arş. Gör. Tolga Korkusuz: Erzurum Şehrinde Hamamlar ve Hamam Kültürünün Kültürel Coğrafya Analizi..... 457

Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu-Dr. Öğr. Üyesi Cemal Sevindi: Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası 477

Arş. Gör. Tolga Korkusuz-Doç. Dr. Alperen Kayserili-Prof. Dr. Mustafa Özdemir: 2015 Rusya Jet Krizinin Palandöken Kış Turizmine Etkileri 494

İKİNCİ GÜN

KONFERANS SALONU

BİRİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Murat Kacıroğlu: Ermeni Sorunu ve Tehcir Konulu Romanlarda Erzurum 510

Doç. Dr. Yusuf Ziya Sümbüllü: Erzurum Halk Kültüründe Hayvan Nazarlığı..... 542

Doç. Dr. Melike Gökcan: Erzurumlu Kadı Darir ve Erken Dönem Türk Mesnevi Edebiyatındaki Yeri 557

Dr. Öğr. Üyesi Halime Çavuşoğlu: Erzurumlu Mutasavvıf Şair Osman Kemâlî Efendi ve Manzumeleri Üzerine Bir Değerlendirme 568

İKİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Cemil Hasanlı: Rusya'nın Kafkasya Cephesi ve Ermeni Gönüllüleri 584

Dr. Nazım Mustafa: 1918-1920 Yılları Arasında Ermenistan İstihbarat Kurumlarının Türkiye ve Azerbaycan Aleyhine Faaliyetleri 602

Dr. Halit Eken: Milli Mücadele Yıllarında Erzurum'da Vali Hamit Bey ile Kâzım Karabekir Arasında İdari Konularda Yaşanan Çatışmalar..... 615

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kalemli: İstanbul Basınına Göre Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtuluşu ve Bölgede Ermeni Mezalimi 631

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Prof. Dr. Tuncay Ögün: Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları 678

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Özdemir: Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıç Günlerinde Erzurum 692

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Yüksel:Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum Kongresi Günlerindeki Faaliyetleri 706

DÖRDÜNCÜ OTURUM

Dr. Öğr. Üyesi Kenan Çetin: Erzurum Sâlnâmelerine Göre 19. Yüzyılda Erzurum Vilâyeti'nin Ekonomik Durumu 743

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Tozlu: Erzurum Şehri ve Erzurum (Ova) Kazası Köylerinin Nüfusu (1847) 781

Doç. Dr. Uğur Akbulut: 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme..... 788

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Kaya Doğanay: Erzurum Maarif Meclisi ve Maarif Müdürlüğünün Osmanlı Taşra Eğitim Yönetimindeki Yeri ve Önemi 798

Dr. Öğr. Üyesi Ersoy Zengin: İkinci Kuşak Anılarında 1915 Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Çengelli (Havdos)-Vişneli (Sırdasor) Köylerinde Yaşanan Rus-Ermeni Mezalimi 811

A SALONU

BİRİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Süleyman Çiğdem: İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Erzurum ve Çevresinin Önemi 831

Arş. Gör. Murat Kılıç-Doç. Dr. Yasin Topaloğlu: Antik Çağ Yazarlarına Göre Doğu Anadolu Mimarisi 842

Doç. Dr. Ümit Kılıç: Xvi. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme..... 875

Dr. Öğr. Üyesi Savaş Eğilmez: Anadolu'nun İlk Müslüman Şehirlerinden Kâlikâla (Erzurum)..... 883

Dr. Öğr. Üyesi Gazi Özdemir: Erzurum ve Iğın'daki Lala Mustafa Paşa'nın Sosyal Kurumlarının Karşılaştırması..... 897

İKİNCİ OTURUM

Prof. Dr. Ali Sinan Bilgili: 16. Yüzyılda Erzurum Köyleri 923

Prof. Dr. Osman Gürbüz: Moğol İstilasası Döneminde Erzurum 940

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer: Artze (Karaz) Savaşı ve Ermeni-Bizans İmparatorluğu İlişkileri 956

ÜÇÜNCÜ OTURUM

- Prof. Dr. Hakan Hadi Kadioğlu:** Ağır Bedelli Ders: Savaş 100. Yılında Erzurum'un Kurtuluşunu Hatırlama..... 976
- Prof. Dr. H. Ömer Özden:** Erzurum'un Kurtuluşunda Muhammet Lütfi Efendi'nin Katkıları 1002
- Dr. Öğr. Üyesi Yasin Taşkesenlioğlu:** Büyük Savaş Öncesinde Erzurum Vilâyet Hapishânelerinin Durumu 1011
- Dr. Öğr. Üyesi Esat Aktaş:** Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Tifüs Salgını ve Askerin Bitle Mücadelesi..... 1021
- Dr. Öğr. Üyesi Firdes Temizgüney:** Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Erzurum'da İşlenen Suçlar ve Kadın..... 1040

KAPANIŞ KONUŞMALARI

- Prof. Dr. Cemil Hasanlı 1063
- Prof. Dr. Mehmet Tezcan 1063
- Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur 1065
- Prof. Dr. S. Esin Dayı 1066

ÖN SÖZ

Erzurum'un kurtuluşunun 100. yıldönümünde icra etmiş olduğumuz bu sempozyum, aslında iki önemli hadiseyi bir arada anmak üzere tertip edilmiştir. Bunlardan birincisi, Erzurum'un Osmanlı hâkimiyetine girişidir. Erzurum'un Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi sonrası Osmanlı hâkimiyetine girdiği bilinmektedir. Bu hadisenin kesin tarihi hakkında farklı görüşler olsa da yaygın görüş, şehrin 1518'de Osmanlı hâkimiyetine girmiş olduğudur. Bu husustaki en önemli çalışma ise merhum Prof. Dr. Dündar Aydın'ın doktora tezidir. Bu durumda içinde bulunduğumuz 2018 yılı, Erzurum'un Osmanlı hâkimiyetine girişinin 500. yılına denk gelmektedir.

Sempozyuma vesile olan asıl hadise ise, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, şehrimizin 12 Mart 1918'de düşman işgalinden kurtuluşudur. İçinde bulunduğumuz yıl, bu hadisenin 100. yıldönümüdür.

İşte biz, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü olarak, bu iki önemli hadiseyi uluslararası bir sempozyumda, çok kıymetli hocalarımızla birlikte ele almayı bir vazife kabul ettik.

Sempozyumumuz Azerbaycan, Rusya, İngiltere ve Gürcistan'dan ve yurdumuzun 14 farklı üniversitesinden çok kıymetli akademisyenlerin katılımıyla yapılan Uluslararası Erzurum Sempozyumu'dur. Bu sempozyumda Erzurum'un tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve sanat tarihi gibi pek çok alanda kıymetli bildiriler sunulmuştur. Varlıkları ve bilgileriyle bize destek olan tüm hocalarımıza teşekkür ederiz. İyi ki varsınız.

Bu önemli organizasyon, Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Muammer YAYLALI hocamızın yönlendirmesi ve desteğiyle gerçekleşmiştir. Kendisine teşekkürlerimizi arz ederiz.

Sempozyum, Türk Tarih Kurumu ile birlikte yapılmıştır. Kıymetli katkılarından ötürü Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik TURAN Hocama teşekkür eder, saygılarımızı sunarız. Ayrıca katılımları ve destekleri ile bizleri mutlu eden Sayın Valimiz Seyfettin AZİZOĞLU'na, Büyükşehir Belediye Başkanımız Sayın Mehmet SEKMEN'e, Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI Hocama ve bizlere maddi manevi destek veren kurum ve kişilere teşekkür ederiz. Özellikle Erzurum Teknik Üniversitesi mensubu olan tüm çalışma arkadaşlarımıza minnet borçluyuz. Son olarak sempozyumdaki katkılarını asla unutmayacağımız kıymetli öğrencilerimize, bundan sonraki yaşamlarında başarılar dileriz.

Düzenleme Komitesi Adına
Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu

AÇILIŞ OTURUMU

**Rus Generallerinin Raporlarına Göre İşgal Altındaki Türk Topraklarında Durum
(Mart 1917- Mart 1918)**

Musa Kasımlı*

Birinci Dünya Savaşı yıllarında işgal altındaki Türk topraklarında general gubernatorluklar kurulmuştu ve her bir general gubernator bölgesi ile ilgili hususlarda Genelkurmay raporlar göndermişti. Bu raporlar Rusya Harp tarihi arşivinde bulunmaktadır. Bunların bir kısmı üzerine araştırma yaptım. Bu raporlar aynı zamanda Gürcistan arşivinde de bulunmaktadır.

Generallerin raporları hangi hususlarda bilgi sahibi olmamız açısından önemlidir? Birincisi demografik durum açısından, ikincisi uluslararası münasebetleri örneğin Türk-Yunan ilişkilerini ve Türk-Ermeni ilişkilerini bilmek bakımından, üçüncüsü ise bugün için de çok önemli olan işgal altındaki topraklarda batı misyonerlerinin faaliyetlerini bilmek açısından önemlidir.

Bu raporların bazıları Erzurum, İd, Van Eleşkirt, Iğdır, Rize, Bitlis, Bayburt, Tortum hakkında kaleme alınmıştır. Raporlar titiz bir şekilde ve duygusallığa yer verilmeden kaleme alınmıştır.

İlk önce 8-13 Mart 1917 tarihlerindeki İd Kazasındaki durumla ilgili Rus tümgeneralinin hazırladığı kısa özetle kazadaki bütün durum tespit edilmiştir. Buna göre kazada 103 köy bulunmaktadır. Bunlardan sadece 35'i dağıtılmamıştır. Diğerleri savaş sırasında dağıtılmıştır. Bu köylerde 1.446 hane boş kalmış kimse yaşamamakta, 2.876 hane dağıtılmış ve bu kazada 8.000'in üzerinde nüfus bulunmaktadır. Bu nüfusun büyük çoğunluğu savaş sırasında göç edip gitmiş, bir kısmı ise dağlarda gizlenmiştir. Burada bulunan insanların meşguliyeti ise şöyleydi. Ermeniler ticaret yapmaktaydı, Türkler ile Ermeniler arasında hayvan ve toprak için tartışmalar dışında kavga döğüş yaşanmamaktadır. Türkler, Ermenilerin kendi topraklarına yerleşmelerini istemedikleri için Ermenilerle aralarında sorun yaşanmaktadır. Ermeniler, Rus işgalinden faydalanarak Türklerin elinde bulunan arazileri hâkimiyetlerine almak istemekte bu sebeple Türk köylerini istilayı düşünüyorlardı. Raporlar doğruluyor ki bu dönemde Anadolu'daki misyoner teşkilatları da Ermeniler arasında faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.

Kafkas istihbarat bölüm şefi, yazdığı 16 Mart 1917, 713 sayılı gizli mektupta, Alman misyoner teşkilatlarının Erzurum, Van, Trabzon ve işgal edilmiş diğer topraklarda Ermeniler arasında faaliyetlerini sürdürdüğünü, Almanya lehine propaganda faaliyetlerde bulunduğunu bildirmekteydi. Mektuba göre bölgede faaliyet yürüten bu misyoner teşkilatına Frankfurt

* Prof. Dr, Milli İlimler Akademisi, Azarbaycan, e-posta: musa_qasimli@hotmail.com

Main'da bulunan Papaz Voman'ın başkanlık etmekteydi. Teşkilatın yaklaşık 5.000 üyesi bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti ile Rusya savaştadır. Almanya ile Osmanlı Devleti ise müttefiklerdir, Almanya misyoner teşkilatları Ermeni nüfus içerisinde savaş aparır Ermeni çeteleri sivil Türk ahaliyi soykırıma uğratmıştır.

Zürih'te oturan İsviçre vatandaşı Alman Ermeni Öksüz Evleri Misyoner Cemiyeti ajanı Van'daki eski öksüz evi hizmetçisi olarak çalışan Shpori, Kafkasya'ya gelmek istemekteydi. Bu cemiyet tamamen Alman teşkilatı sayılabildi. Bu kişiler İsviçre vatandaşı olmalarına rağmen Almanya'nın talimatlarını yerine getiriyorlardı. Rize kazası birinci alan reisi 16 Mart 1917 tarihinde yazdığı mektupta gönderilen kişiler yalnızca İsviçre vatandaşı olsa da Alman hükümetinin talimatları doğrultusunda hareket ettiklerini bildirmekteydi. Onların amacının işgal altındaki Erzurum, Van, Trabzon ve başka yerlerde Ermeni kesimi arasında Almanya'dan yana propaganda yürütmek olduğunu ifade ediyordu. Halep'te misyonerlik faaliyeti hemşire Anna, Maraş'ta Helena, Van'da Papas Shpori tarafından yönetilmekteydi. Van'ın Rus ordusu tarafından işgal edilmesinden sonra Shpori'nin Tiflis'e oradan da Petersburg'a daha sonra da İsviçre'ye gittiğini belirtmekteydi. Türkiye'nin işgal edilen topraklarında kurulmuş Genel Valiliğin kançılıryasından Van ve Eleşkirt ilçelerinde Ermenilere yemek almak için iki bin on bin ruble para ödendiğini ifade etmekteydi. Ermeniler umutluydular, ancak kısa süre içerisinde bu umutlar suya düştü, çünkü 1917 Nisan'ından sonra Rusya'daki geçici hükümetin kurulmasından sonraki durum Ermenilerin umutlarını suya düşürmüştü.

Diğer bir raporda bu dönemde Bayburt'ta 995 ev bulunmaktaydı. Bayburt kaza reisi 30 Nisan 1917 tarihli ve 603 numaralı raporunda bu evlerin 685'inin kullanılabilir 310'unun ise yarı kullanılabilir bir halde olduğunu yazmaktaydı. Yapılan nüfus sayımı sonucuna göre şehirdeki Türklerin 895'i erkek, 1.156'ı kadındı. Rumların 12'si Erkek 13'ü kadındı, Ermenilerin ise 82'si erkek 42'si kadındı. Şehirde toplam 2.220 kişi yaşıyordu kazada toplam 185 iskan mıntıkası bulunuyordu. Bunların sadece 65'şinde yaşayış vardı, dairede 40.000 kişi oturuyordu. Köylerde nüfusun 17.500'ü Türk, 30 Rum, 700'ü Ermeni'ydi. Kaza reisi Ermenilerin davranışlarından şu şekilde bahsetmekteydi. Türkler ve Ermeniler arasında düşmanlık eden aktif taraf Ermenilerdir. Onlar baskınlar düzenleyerek yağma yapıyor, Türklerin topraklarını işgal etmekten ve Emlaklarını zimmete geçirmekten utanmıyorlar diye yazmaktaydı. Rus ordusu geldikten sonra bölgedeki Ermenilerin sayısında artış görüldü. Onların sadece sayısı artmıyor aynı zamanda kanlı eylemleri de artıyordu. Kaza reisi sözlerine devam ederek şu hususu doğruluyordu. Özellikle Türklerin oturdukları köylere Ermeni ve Rum ailelerin gelmesi ve onların emlaklerini sahiplenme girişimleri gözlemlenmektedir. Bu

girişimler ve gelişmeler belli bir süre sonra kan akmasına neden olacaktır. Yalnızca hükümet bu durumu önleyebilir veya zayıflatabilirdi. Ermeniler toprakları ele geçirmekle birlikte, silahlı saldırılardan da biran olsun geri durmuyorlardı. İğdir Köyü komiser yardımcısı Sürmeli kaza yürütme komitesine 8 Haziran [1917] tarihinde gönderdiği 986 sayılı gizli raporunda şöyle yazıyordu. 30-40 kişilik Ermeni çetesi Kürt göçebelere saldırarak onları öldürerek onların mal ve mülklerini gasp edip gittiler. Kaza reislerinden, toplumsal kuruluşlardan ve yerli ahaliden 17 Haziran'da alınan bilgiler çerçevesinde yiyecek şube müdür yardımcısı Nuris'in düzenlediği 1.243 sayılı rapora göre Türkiye'nin doğu bölgelerinde nüfus sayısı şöyle idi:

Van vilayetinde toplam 52.000 kişi

Aybutzor, Hoşap, Başkale'de 4.000

Vantimor'da 9.500

Arçaksaray'da 3.000

Vergiaboga'da 3.500

Ercişzilna'da 22.000

Bayezit'te 10.000

Hınıs vilayetinde toplam 39.000 kişi

Eleşkirt, Karakilise'de 15.000

Hınıs'da 13.000

Malazgirt'te 3.000

Ahlat'ta 2.000

Varto'da 5.000

Muş'ta 1.000 kişi

Erzurum vilayetinde toplam 56.000 kişi yaşamaktaydı

Hasankale, Horasan, İd'de 25.000

Erzurum Ova'da şehir hariç olmak üzere 13.000

Mamahatun Tercan'da 5.000

Erzincan'da 10.000 kişi oturuyordu.

Erzurum şehri hariç üç vilayette toplam 147.000 kişi oturuyordu.

Tortum kazasında Ermenilerin isteklerini yerine getirmek imkânsızdı. Ermenilerin istekleri neydi. Onlar Rus ordusunu kullanarak özerk bir yapıya kavuşmak istiyorlardı. Rus

generallerinin yazdığına göre Ermeniler özerlik kazanmak isteseler de onların nüfusu buna müsait değildi. Tortum kazası askeri daire kançılıryası görevini geçici olarak yürüten Galapanov'un düzenlediği 11 Ağustos 1917 tarihli ve 1534 sayılı rapora göre, yapılan nüfus sayımında kazada 13.821 kişi oturuyordu. Bunun 13.742'si Türk iken sadece 79'u Ermeni idi. Birinci ve ikinci sahada Türklerin sayısı 4.453 kişi iken buralarda Ermeniler oturmuyordu. Üçüncü sahada Türkler 3.756, Ermeniler sadece 5 kişi idi. Ermeniler Veringâh köyünde oturuyordu. Dördüncü sahada 2.669 Türk 27 Ermeni oturuyordu. Beşinci sahada 2.125 Türk 27 Ermeni oturmaktaydı. Altıncı sahada Türkler 739, Ermeniler 37 kişi idi. Ermeniler sadece Şafak köyünde oturuyorlardı.

İşgal altındaki topraklarda Türkler ezici çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Onlar yiyecek kıtlığı ile karşılaşmışlardı. Kaza halkına yardım amacıyla Bakü Müslüman Hayırseverleri Derneği 2.000 put tahıl getirip dağıtmıştı. Ancak bu halkın ihtiyacını tam olarak karşılamadı. Öte yandan bölge halkı saldırılarak uğramıştı. Sürmeli kazası Güllüce Köyü yolunda Ermeni çeteleri vatandaşlara baskın ve yağma yaparak onları öldürüyorlardı. Raporda aynen şöyle yazmaktaydı: "Halk korku içerisindeydi bu durum Göydar, Çiçekli köylerinde Eçmiyazin kazasına bağlı köylerde de hâkimdi. Bu yerlerde hükümetin etkisi asla hissedilmiyordu. Ordudan firar eden Ermeniler sivil Türk Müslümanların mal ve mülklerini yağmalıyor, hükümet organlarına silahla direniyor binaları dağıtıyorlardı.

Bu raporlar öyle zannediyorum ki Türkiye'nin doğu topraklarında hakikati öğrenmek için oldukça önemlidir. Oldukça titiz bir şekilde kaleme alınmış Rusya Harp Tarihi Arşivinde yer almaktadır. Kanaatime göre Türk araştırmacıların bu yönde araştırma yapmasına ciddi şekilde ihtiyaç vardır. Hem de Ermeniler daim Türk topraklarında hak iddia ediyorlar, onların bu iddialarının asılsız olduğu Rus generallerinin raporlarıyla çok rahatlıkla ortaya konabilir.

Rus Makamlarınca Yayınlanan “Kars Gazetesi”nde Erzurum

Dmitry Vasilyev*

Değerli Erzurumlular ve şehrin misafirleri.

İlk kez 16 yıl önce, 2002 yılında Erzurum’a geldim. O zamanda düzenlenen “Kurtuluşun Günümüze Erzurum” adlı konferansta, Rus Bilimler Akademisine bağlı arşivlerde bulunan ve Erzurum’daki tarihi yerleri tanıtan eski foto resimlerini göstermek şerefine nail oldum. Şanlı tarihe sahip bu kenti ilk ziyaretim bende derin bir etki uyandırdı. O zamandan bu yana Rus arşivlerinde her çalıştığımında Erzurum hakkındaki belge ve haberleri kaçırmadım. Kaydetmek gerekir ki, bu materyallerin sayısı oldukça çoktu. Mahiyeti de bu kentin 19. ve 20. yüzyıllarda ve hatta çok daha erken dönemlerde Erzurum’un iki milletin (Türkler ve Rusların) kaderlerinde ne kadar önemli rol oynadığını gösteriyor.

Kafkas muhacirleri, dini nedenlerden dolayı göç eden Ruslar, Filistin’deki Hıristiyan ve Müslüman kutsal mekânlarına hac için giden kişiler, Kafkas ve Karadeniz kıyısından geçen seyahatte ilk olarak Erzurum’da konaklıyorlar.

Rus hâkimiyeti sırasında askeri makamları kentin ve halkın refahı için çeşitli faaliyetlere girişmişlerdi. Kamu hizmetleri ve çarşılarda yapılan ticaret birbirine bağlıydı. Birçok Rus subayı kışla veya kale yerine, şehir sakinlerinin evlerinde kalmayı tercih ederek oda veya daire kiralyor ve yerli halkla temaslara giriyorlardı. Bu hususlar çok sayıdaki belgede, günlüklerde ve anılarda yansıtılmıştır. Rus Ordusu’nun Güney Kafkaslar ve Osmanlı Devleti’nde kaldığı dönem, Rus edebiyatında ve toplumsal bilincinde önemli bir iz bıraktı. Çünkü Rus subayları arasında yazar, şair, ressam, tarih severler, doğu romantizmi açısından efsanevi geçmişi araştırmaya düşkün kimseler gibi birçok aydın vardı.

Çok iyi tahsil görmüş bu gibi subaylardan biri **General Tomiç**, Kars adlı gazetenin çıkarılması amacıyla girişimde bulundu. Gazete Rus askeri makamlarının faaliyeti, toplumsal hayattaki gelişmeler hakkında yerli halkı bilgilendirmeyi hedefliyor, aynı zamanda bölgenin ve yerli geleneklerin kültürel ve ekonomik ve sosyal açıdan araştırılmasına hizmet ediyordu. Sakinlerin ticaret ilanları gazetede önemli bir yer tutuyordu. Bu husus Anadolu’nun Kafkas ve kuzeydoğu bölgelerinin ekonomik ve ticari gelişmesine yardım ediyordu. Gazetenin yazı müdürü asker değildi. Soyadı Bogoslovskiy olan bu kişi, o zamanki Rusya’da popüler bir edebiyatçıydı. Bogoslovskiy Rus hâkimiyetinden sonra sükûnetin sağlandığı bölgelerde dikkate değer olup bitenleri yansıtmak istiyordu. Gazete haftada bir çıkarılıyordu. Bazı sayılarının resimli ekleri vardı. 1883 ila 1918 yılları arasında çıkarılan Kars Gazetesi’nin hemen hemen

* Prof. Dr, Rusya Bilimler Akademisi, Moskova, Rusya Federasyonu, e-posta: dmivas46@mail.ru

tüm sayıları Rusya'daki devrim sonrası fırtınalı döneme rağmen, Rus Devlet Kütüphanesi'nin arşivinde korunabildi. Korundukları fon herkeşe açıktır ve gazeteler hala iyi durumda muhafaza edilmektedir.

Kars Gazetesi'nin Envanterde Mevcut Olan Sayıları	
Yıl	Sayılar
1887	1 (1 Ocak) - 52 (24 Aralık)
1888	1 (1 Ocak) - 53 (30 Aralık)
1889	1 (6 Ocak) – 7, 9-52 (26 Aralık)
1890	1 (2 Ocak) – 52 (23 Aralık)
1891	1 (1 Ocak) – 52 (24 Aralık)
1892	1 (7 Ocak) – 37, 39-52 (29 Aralık)
1893	1 (5 Ocak) – 52 (28 Aralık)
1894	1 (4 Ocak) – 50, 52 (28 Aralık)
1895	1 (4 Ocak) – 52 (27 Aralık)
1896	1 (2 Ocak) – 52 (28 Aralık)
1897	1 (4 Ocak) – 52 (30 Aralık)
1898	1 (6 Ocak) – 51 (22 Aralık)
1899	1 (5 Ocak) – 52 (28 Aralık)
1900	1 (4 Ocak) – 51 (19 Aralık)
1901	1 (3 Ocak) - 52 (25 Aralık)
1902	1 (1 Ocak) - 52 (24 Aralık)
1903	1 (7 Ocak) – 52 (30 Aralık)
1904	1 (8 Ocak) - 52 (28 Aralık)
1905	1 (4 Ocak) - 52 (27 Aralık)
1906	1 (3 Ocak) - 52 (26 Aralık)
1907	1 (2 Ocak) - 52 (25 Aralık)
1908	1 (1 Ocak) – 22, 24-25 (17 Haziran)
1909	1 (6 Ocak) - 52 (29 Aralık)
1910	1 (5 Ocak) – 11, 13-52 (28 Aralık)
1911	1 (4 Ocak) – 29, 31-52 (27 Aralık)

Kütüphane rehberinde gazete sayılarının tümü aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir:

“Kars Gazetesi. Haftalık Gazetedir.

Kars Askeri Valisi Kançilaryasına bağlı gazetedir.

Yayının Amacı: Kars Vilayeti'nin etraflı araştırılmasıdır.

Editör: V. Bogoslovskiy.

Yayın Süresi: 1883-1917

Katalogda 1887 yılından itibaren sayılar var. Ayrıca bazı sayılarda ekler mevcuttur.”

Kars Gazetesi'nin 1914 yılında, savaşın başlamasına ilişkin sayıları dikkatimizi çekmektedir. 4 Kasım 1914 tarihli sayıda Rus uyruklu Müslümanlara karşı kısımların yasaklanması konusunda Genel Vali'nin emri, 11 Kasım 1914 tarihli sayıda cepheye yakın bölgelerde durum hakkındaki yorum, 18 ve 21 Kasım tarihli sayılarında Erzurum ve Van'a yaklaşan birliklerden haberler, 2 Aralık tarihli yazıda Rus İmparatoru II. Nikolay'ın Kars ziyareti konulu haber, 16 Aralık tarihli sayıda bölgedeki karakol hizmetlerinde olağanüstü

önlemler hususunda Askeri Vali'nin açıklaması ve Van, Erzurum tarafındaki cephelerden bilgiler yer almıştır.

Örnek olarak Kars Gazetesi'nin 4 Kasım 1914 tarihli 45. Sayısına bakalım: Söz konusu sayıda Askeri Vali'nin sadece Rusları değil daha çok yerli Türk halkını muhatap alan şu açıklamasını okuyoruz:

“Türkiye ile savaşın başlamasından sonra Ermeni ve Rumların yerli Müslümanlara karşı düşmanca davranmaları hakkında haberler elimize geliyor. Yerli Müslümanlar ise her zaman sakin kalarak Hıristiyan halka karşı herhangi bir düşmanlığa yer vermiyorlar. Ermeni ve Rum ahalisinin Müslümanlara karşı düşmanlık, yeni ele geçirilen bölgelerde de baş gösterdi. Türkiye'deki bazı yerleşim merkezlerinin Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinin ardından, Rus-Türk sınırında bulunan Rus köylerinden Ermeni ve Rumlar oralara gelip Müslümanlara karşı zorbalıklara, soygunlara başladılar.

Bölge halkı! Rusya barışçı Türk ahalisini karşı değil, Türk hükümeti ve ordusuna karşı savaşmaktadır. Sadece Rusya'ya silahla karşı çıkanlar Rusya'nın düşmanı sayılır. İmparatorumuzun iradesi, Rusya'nın şerefi ve haysiyeti gereği Rus birliklerince ele geçirilen Türk bölgelerinde kalan ahali için tam huzur ve asayiş oluşturulmalı, hiç kimsenin soygun, yolsuzluk ve zorbalıklardan ıstırap çekmemelidir.

Ruslar tarafından ele geçirilen bölgelerin sivil halkı, Rusya uyrukluları gibi aynı derecede Rus makamlarınca ve Rus kanunlarınca korunma ve himaye hakkında sahiptir. Bu vesile ile bölgemizin Ermeni ve Rumlarına hitap ederek, yerli Müslümanlar dahi, dinleri ve milliyetleri ne olursa olsun yeni ele geçirilen bölgelerin ahalisine karşı herhangi düşmanca davranışlara yer vermeyerek zorbalıkları terk etmeye çağırıyorum. Çünkü bu gibi davranışlar Rus uyruklularımızın şeref ve haysiyeti ile bağdaşmaz. Aynı zamanda uyarmaktayım: Soygun ve zorbalık yapan herkes askeri mahkeme karşısına çıkarak savaş döneminde uygulanan kanunlara göre yargılanacaktır.

Korgeneral Zubof tarafından imzalanmıştır”

Gazetenin sayılarında askeri yönetimin kayıtsız şartsız yerine getirilecek kararları da yer alıyordu. Mesela savaş alanlarından toplanan silahların köy muhtarları veya kaymakamları vasıtasıyla yerel müdürlüklere iletilerek oradan da Tiflis Topçu Deposu'na gönderilmesi ve hiçbir sebeple haydut çetelerinin ellerine geçmemesi kesinlikle emredilmişti. Savaş alanlarından toplanan silahların gizleyen, satan veya bir kimseye devreden kişiler, 3.000 rublelik idari cezaya çarptırılacak veya 3 aylık hapse mahkûm edilecekti.

Kars Gazetesi'nin başka bir sayısına geçelim. Iğdır Bölgesel Askeri İnşaat Komisyonu, ordu için binaların inşa edilmesinde kullanmak üzere kum satın alma amacıyla yerliler için Iğdır Şehri Kaçılıryasında ihale düzenlenecektir.

Aynı sayıda Kağızman ortaokulu ve Kız Okulu öğrencileri için verilen tiyatro temsili hakkında bir rapor okuyoruz. Kağızman Garnizonundaki amatör artistlerin sahneye koydukları temsil sayesinde 79 Ruble 54 Kapık toplanmış ve bu para okul müdürlüğüne devredilmiştir.

Gazetenin hemen hemen tüm sayılarında Kars ve Erzurum bölgelerinin Şüregel, Ardahan, Kağızman, Poshof, Zaruşat, Horasan ilçelerindeki hayvan hastalıklarına karşı mücadeleler hakkındaki haberler özel bölüm şeklinde yer almıştır.

Başka sayıda şu ilan yayınlanmıştır:

“Erzurum Yoksullara Yardım Derneği yönetim kurulu başkanı Bayan Şmerlin dernek tarafından dar gelirlili yoksullara, dul ve yetimlere para yardımının artırılması amacıyla Pazar günü kermes düzenleyecektir. Tüm sempaticanlar kermese katılmaya davet edilmektedir.

Kars Gazetesi'nin yanı sıra, asıl Erzurum'da çıkarılan ve pratik olarak kimsenin bilmediği alay gazetelerinin birkaç sayısını arşivlerde bulabildim. Bunlardan biri “Kafkas Eri” günlük askeri ve siyasi gazetedir. Kafkas ordusunun askeri komutasının organı olarak Mayıs ile 31 Aralık 1917 döneminde yayınlanmıştır. Bu gazete Erzurum'da yayınlanmıştır.

Ayrıca “Kargapazar Tüfekçisi” askeri ve siyasi bir gazeteydi. Dördüncü Kafkas Tümeni Komutanlığınca 1917 yılının Ağustos ayında Erzurum'da çıkarılmıştı. Az bilinen fakat buna rağmen çok önemli materyalleri sergilemek üzere askeri gazetelerde yer alan materyalleri bazı haberleri örnek olarak verdim. Bu haberler devam eden savaş koşullarında, işgal altında bulunan bölgenin hayatını gösteren bilgi kaynaklarıdır. Türk tarihçilerinin Moskova'daki

Rusya Devlet Kütüphanesi'nin arşiv fonunda yer alan bu geniş materyallere ilgi gösterecekleri inancındayım.

Rus İşgalinden Kurtuluştan Sonra Erzurum

Haluk Selvi*

Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan tek kapısını oluşturan Erzurum, her dönem Anadolu'ya giriş için askeri ve ticari bir şehir olmuştur. Erzurum şehrine sahip olan güç, Doğu Anadolu'nun en büyük kısmına hâkim olabilirdi. Bu yüzden Osmanlı Devleti Rus saldırılarına karşı Erzurum'da istihkâm ve tabyalar inşa etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum, daha başlangıcından itibaren Rus ordularının en önemli hedefi oldu. Sarıkamış mağlubiyetinden sonra, 16 Şubat 1916'da Ruslar Erzurum'a girdiler. Kalenin düşmesi, doğu cephesindeki savaşlarda, Türkler için en ağır darbe oldu. Halk Ruslarla birlikte gelen Ermenilerin katliamından kurtulmak için ordu ile Anadolu işlerine göç etmeye başladı. Bu arada Erzincan üzerinden Kayseri, Adana, Sivas ve Tokat taraflarına göç etmeye çalışan çok sayıda Türk donarak hayatını kaybetti. Rus Generali Yudenîç, Ermeni gönüllülerle birlikte şehre girmişti. Yaklaşık iki yıl Rus istilası altında kalan Erzurum, 12 Mart 1918'de kurtarıldığı tarihe kadar çok kötü günler yaşadı.

Erzurum şehri işgalden kurtulduğunda harap bir durumdaydı. Rus işgali ve peşinden Ermenilerin şehirdeki tahribatı halkı göçe zorlamış nüfus on binden üç-dört bine kadar inmişti. Meskensizlik ve açlık şehrin en önemli problemiydi. Bir harabeye dönen Erzurum'da, hükümet dairesi bile dört duvardan ibaretti. İslam mahalleleri yakılmış, yıkılmış, camilerdeki süslemelere kadar her şey tahrip edilmişti. Anadolu'nun hiçbir yerinde Birinci Dünya Savaşı'nın dehşeti Erzurum'daki kadar görülemezdi. Dört yıl boyunca ölüm her yanı sarmış doğu vilayetlerinin merkezi olan Erzurum yok olmuştu.

Erzurum'un kurtarıldığını gören muhacirler de geriye dönmeye başlamış, fakat eski evlerini bulamamışlardı. Ambarlar bomboştu, köylerde ekilecek tohum da mevcut değildi. Ölümden kurtulanlar eski evlerinin harabelerinde birer ikişer oda tamir ederek içine sığınmışlar, geri kalan enkazlarda kışı geçirmeye uğraşıyorlardı. Osmanlı Hükümeti gerekli tedbirleri almaya çalışıyor, Vali Münir Bey ve XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa halkın ihtiyaçlarını gidermek için mücadele ediyorlardı. Hükümetin Erzurum'a yiyecek nakli ve para yardımı konusunda başarılı olduğu söylenemezdi, çünkü savaş hala devam ediyordu. Altı ay sonra bile Erzurum aç ve sefildi. Ruslara ve Ermenilere karşı mücadele eden halk şimdi açlık ve sefalet içerisinde yiyecek dağıtımının yapılmasını bekliyorlardı.

İstanbul Hükümeti tarafından görevlendirilen ve savaş sonrası Doğu Anadolu'daki durumu incelemek için Dokuzuncu Ordu Karargahı'nda bulunan Teftiş Heyeti, 22 Mart 1918'de

* Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, e-posta: hselvi@sakarya.edu.tr

Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda, Ermenilerin Erzurum'u tamamen tahrip ettiğini, çekiliş esnasında 2500'den fazla Müslümanı katlettiklerini, köylerin yok edildiğini, hükümet işlerini yürütecek memurun dahi bulunmadığını, ordunun elinden gelen yardımı yaptığı halde bunun yeterli olmadığını, halkın açlık içerisinde bulunduğunu anlatarak şu tedbirlerin hemen alınması gerektiğini bildiyordu:

1- Vali ve idare memurlarının hemen atanması, 2- Acilen yeteri miktarda para gönderilmesi, 3- Dahile sevk olunmak üzere Trabzon'a mümkün olduğu kadar fazla yiyecek yetiştirilmesi, 4- Vakit geçirilmeden ahaliye ziraat aleti ve tohumluğun dağıtılması ve bunların yüzbinlerce insanın hayatı için gerekli olduğu.¹

Savaşın devam ettiği bu sıralarda Osmanlı Hükümeti'nin durumu pekiyi değildi. Özellikle Suriye Cephesinde alınan mağlubiyetler sebebiyle kriz gittikçe büyüyordu. Bu sebeple İstanbul'un Erzurum ve Van gibi işgalden kurtulan şehirlerin bahsedilen ihtiyaçlarına cevap vermesi pek mümkün değildi. Haziran ayı başında Erzurum'da valilik görevine başlayan Münir Bey, ilk olarak vilayet işlerini düzene koymuş, Dahiliye Nezareti'nden Sivas'a nakledilmiş bulunan Erzurum Osmanlı Bankası Şubesi'nin bir an evvel Erzurum'a iadesini, vilayet ihtiyacını karşılamaya başlangıç olmak üzere Kars'ta bulunan erzaktan bir kısmının Erzurum' a naklini istemişti. Bunların dışında, vilayette bulunan hayvanların yüksek fiyat karşılığı dahi olsun satışını önlemiş, vilayete acilen memur ve polis gönderilmesini, darüleytam kurulmasını, ticari işlerin kolaylıkla görülmesi için de Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın bir şubesinin Erzurum'da açılmasını Dahiliye Nezareti'nden istemiştir. Münir Bey, Erzurum halkının devletin içerisinde bulunduğu durumdan habersiz olduğunu, haberlerin zamanında ulaşmadığı için halkın kötümser bir hale geldiğini belirterek, ajansların her gün düzenli olarak Erzurum'a gönderilmesini hükümetten istemiş ve bunu temin etmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla bölgede yeni bir durum ortaya çıkmış, Mütareke'nin 7. ve 24. maddeleri, Erzurum halkını büyük bir telaş ve kuşkuya sevk etmiştir. Bu maddeler Vilayat-ı Şarkıyye'yi adeta Ermenilere peşkeş çekiyordu. Açlık ve sefalet içerisinde bulunan halk için yeni bir mücadele dönemi başlıyordu, buraların Ermenilere verilmemesi için her şey yapılacaktı. Mütarekenin 11. maddesi gereğince, Elviye-i Selase'nin de dahil bulunduğu Maveraya-yı Kafkas Bölgesi Osmanlı kuvvetleri tarafından boşaltılacaktı. Boşaltmanın biran önce başarıyla tamamlanabilmesi için ordunun yardıma ihtiyacı vardı. Bu desteği Erzurum Vilayeti ahaliyi sağlayacak ve boşaltma işinde orduya yardımcı olacaktı.

¹ BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ. UM) 20-18112-15, lef. 3-4. Bu sırada Erzurum'da bir hükümet doktoru ile bir sağlık müdürü olmak üzere iki doktor bulunuyordu. Merkez Eczanesinin bir odasında hastalar muayene ediliyordu. (Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s.165.)

Halkın ihtiyaçlarını gidermek için Erzurum eşrafı da yardım etmiş, bu meyanda Erzurumlu Hacı Ahmed Efendizade Necib Bey darüleytam için beş yüz arşın basma, Vani Efendi Camii'nin tamiri için yüz elli bin kuruş bağışta bulunmuştur. Vilayette bir okulun dahi bulunmadığı ve şehit yavrularının başıboş dolaştıkları Kazım Karabekir Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Kazım Karabekir Paşa, kimsesiz çocuklara sahip çıkarak onları eğitmek için toplamış ve bir çocuk ordusu vücuda getirmiştir. Alınan bu tedbirlerden ve çalışmalardan sonra Erzurum Vilayeti'nin 1919 yılı sonundaki durumu hala kötü idi. Aralık ayında Erzurum'da bulunan Fevzi Paşa Teftiş Hey'eti hükümete gönderdiği 13 Aralık tarihli raporunda, postaların düzensiz gelmesinden dolayı halkın dünyadan bihaber olduğunu, mekteplerin hala kapalı bulunduğunu, cami, çeşme gibi hayratın harap ve kullanılmaz bir durumda olduğunu, tohumluk ve yakacak sıkıntısının had safhaya ulaştığını bildiriyordu.²

Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda hükümetin ve ordunun çalışmaları yeterli olmamıştı. Halkın ihtiyaçlarının giderilmesi için Hilal-i Ahmer Cemiyeti harekete geçmiş ve bu bölgeye yardımlar gönderilmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilayat-ı Şarkıyye'deki yardımları, programları gereğince dört ay kadar devam edecekti ve gerekirse bu süre uzatılabilecekti. Gerçekten de dört aylık süre yetmemiş ve bir ay daha uzatılmıştı. Kasım ayında Erzurum'dan ayrılan heyet, burada yapılan inceleme neticesinde çamaşıra ihtiyaçları tespit edilen yedi bin kişiye çamaşırlık Amerikan bezi ile bir kısmına ayakkabı, basma, açılan beş yüz çocukluk darüleytama 17.000 kilo erzak, 1400 metre Amerikan bezi, 1600 metre basma, 1000 kat çamaşır, 400 fanila, bir miktar sabun ile çarık, iğne, iplik vermiştir. Bu arada heyet Darülaceze'ye de yardım etmiştir. Kapanmak üzere olan Gureba Hastanesi'ne 728 kat çamaşır, 8000 kilo erzak, 100 kilo şeker, bir miktar süt ve yeteri kadar ilaç vererek hastanenin devamını sağlamıştır. Şehir ahaliyle, etraftan şehre gelen fakirler için bir fırın açılarak günlük 1200 fakire ekmek vermiştir. Bütün vilayette 74.645 metre Amerikan bezi, 2000 metre basma, 5000 kat çamaşır, 1000 fanila, gömlek, 600 deste iğne, 2000 çarık, 235 yatak kılıfı, yüz bin kiloya yakın erzak ile bir miktar sabun dağıtmıştır.³

Mütarekeden sonra bölge üzerindeki tehditlere karşı birlik olma çalışmalarına başlayan Erzurumlular, doğudan milli birlik ateşinin yakılmasına öncülük edeceklerdi. Erzurum'da ilk milli teşkilatlanma Mondros Mütarekesi imzalanmadan, Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında başlamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi, savaşın son aylarında durumun hiç

² Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1990, s. 30.

³ Albayrak, 20 Tesrinievvel 1335/20 Ekim 1919, sayı:48; ileri, 16 Tesrinisanı 1335116 Kasım 1919, No:666; İkdâm, 24 Kanunievvel 1335126 Aralık 1919, No:8213.

de iyiye doğru gitmediğini anlamış ve Anadolu' da çeşitli vilayetlerde, her ihtimale karşı gizli teşkilat yapılması yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Bu amaca yönelik fırka merkez-i umumisi, Yenibahçeli Nail Bey'i Batum'a, Filibeli Hilmi Bey'i Erzurum'a, tüccar Cafer Bey'i Trabzon'a kurye olarak göndermişti⁴. Mütareke imzalanıp fırka kapatıldıktan sonra, İttihatçılardan bir kısmı yurt dışına kaçmış, bir kısmı da Anadolu'ya geçerek çalışmalarına burada devam etmişlerdi. Erzurum ve Trabzon şehirleri, Anadolu'ya geçen İttihatçılar için önemli merkezler olmuştur. Enver Paşa 19 Aralık 1918'de Erzurum'da bulunan İttihatçı Miralay Halid, Miralay Rüştü ve Süleyman Necati Beylere gönderdiği talimatta, teşkilat yapılarak şuralar hükümeti kurulmasını istemiştir. Bu talimat üzerine Erzurum, Trabzon ve Kars ileri gelenlerinden oluşan heyetler Ardahan Kongresi'nde bir araya gelmişlerdir.

Süleyman Necati Bey, 7 Ekim 1918' de Erzurum' a gelmiş ve bir hafta içerisinde dört sınıflı Albayrak Mektebi'ni açmıştır. Bu sırada İttihat ve Terakki Merkez Umumi azasından Hilmi Bey, İstanbul'dan kaçarak Erzurum'a gelmiş ve bir buçuk ay burada kalmıştı. Süleyman Necati Bey, Hastane Baştabibi Doktor Fuat Sabit, 3.Fırka Kumandanı Halid ve İsmail Hakkı Beylerle birlikte bir cemiyet kurmaya karar vermiş ve cemiyet nizamname ve beyannamesini hazırlamışlardı.⁵ İstihlas-ı Vatan Cemiyeti adı altında kurulan gizli teşkilat önemli hizmetler yaptı. Böylece hudutta Halid Bey, hudut içerisinde Erzurum Müfrezesi ile Erzurum'da kurulan İstihlas-ı Vatan Cemiyeti bir faaliyet çemberi meydana getirmişlerdi. Maksat, Ermenileri huduttan uzak tutmak ve şura perdesi altında Ermeni çetelerinin çalışmalarına engel olmaktır. Bu teşkilatı daha da güçlendirmek için Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile temasa geçilmişti.⁶

Erzurum'da kurulan bu ilk teşkilat daha sonra kurulacak olan Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için zemin hazırlamış, bu cemiyetin kuruluşunu kolaylaştırmıştır. İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte faaliyete başlayan Albayrak Gazetesi de Erzurum'da Milli Mücadele boyunca halkı yönlendirmiş ve bu suretle Erzurum'daki teşkilatlanmada önemli bir rol oynamıştır.

Kurtuluşun Sonra Erzurum'dan Geçenler ve Gözlemleri

Bu şartlar altında bulunan Erzurum'a birçok heyet gelmeye ve incelemeler yapmaya başladı. Kamuoyunun bilgilendirilmesi, Türkler hakkındaki Ermeni iddialarının asılsız olduğunun gösterilmesi için Ermenilerin şehir ve çevresinde yaptıklarının anlatılması

⁴ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Haz: Samih Nalız Tansu), İstanbul 1964, 5.208.

⁵ Süleyman Necati Güneri, *Hatıralar*, Türk Tarih Kurumu EI Yazması Eserler Bölümü, No:260, s.5-9.

⁶ Güneri, *Hatıralar*, s. 17; M. Sadık Yiğitbaş, *Kığı*, İstanbul, 1950, s. 171-172.

önemliydi. Kazım Karabekir, Ahmet Refik Altınay, Ahmet Hamdi Tanpınar, Fevzi Lütfi yazdıkları ile kurtuluştan sonra Erzurum'u anlattılar. Erzurum'un kurtuluşundan sonraki değişimini anlatan farklı tarihlerdeki bu yazılar bugün bizim için değerli bilgiler ihtiva ediyor.

Erzurum'a kurtuluşundan sonra gelerek gözlemlerini kaleme alanlardan birisi Ahmet Refik Beydi. Ahmet Refik Bey'in Kafkas Yollarında isimli eseri, 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan, Batum illerini kapsayan gezi notlarıdır. Gezilen yerler kadar gezinin gerçekleştiği tarih de çok önemlidir. Rus işgalinin ardından İstanbul'dan Dahiliye Nezareti'nin görevlendirdiği heyette yer alan Ahmet Refik, bölgeyi yakından görerek kurtarılmış olan şehirlerdeki harabeleri ve Rus-Ermeni katliamını kaydetmişti. Bu gözlemler kitaplaşarak günümüze kadar ulaştı. Ahmet Refik 9 Mayıs 1918'de Erzurum'un kurtuluşundan yaklaşık iki ay sonra şehrin içler acısı halini gözler önüne seriyordu. Yaklaşık dört-beş gün şehirde kalan Ahmet Refik, şehirle ilgili şu önemli bilgileri veriyor:

“Erzurum'da kaldığımız dört beş gün zarfında, havanın bir gün olsun akşama kadar soğuk veya sıcak olduğu görülmedi. Sabahleyin güneş acıyor, akşam şiddetli bir yağmur başlıyor, gece ortalık bembeyaz görünüyor. Bu tebdiller ortasında, hiç değişmeyen, bekâretini ve beyazlığını daima muhafaza eden bir yer var: Palandöken Dağı. Erzurum, bu beyaz dağın eteğinde, muazzam camileri, latif minareleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kavaklarıyla cesim bir harabe, zihne durgunluk verecek bir yangın yeri.

Şehrin mamuriyeti, enkaz ve duvarlarla, kalan binalardan anlaşılıyor. İki katlı kâgir evleri sırf Erzurum'a has bir tarz mimaride. Üst kat alelekser şahnişin tarzında çıkıntılı yapılmış, alt kısımları zarif doğramalarla tezyin edilmiş. Binaların bir kısmı gayet metin kâgir, bir kısmı adi kerpiç. Bazı evlerin kapıları açılmış, içeridekiler görünmemek için kafesler koymuşlar. Erzurum kadınları, hatta mini mini kızları, tesettüre son derece riayet ediyorlar. Ekseriya caddelerde, mahalle aralarında, kırmızı çizgili, bazen ipekli, ince hilali çarşafı içinde alaca esvaplar, yeşil ve kırmızı güllü şalvarlar giymiş hanımların misafirlige gittikleri görülüyor. Esnaf bile irfan sahibi...

Rus istilasına karşısında silahsız yaşayan, Ermeni mezalimine, çocuklarını, erlerini, hatta kadınlarını kurban veren, işte bu halk. Erzurum, bir harabe gibi. Camiler, ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Mamafih bunların da müstesnası var. Lala Mustafa Paşa Camii, Mimar Sinan'ın bu güzide eseri, bütün tezyinatından mahrum. Pencerelerinin etrafını süsleyen rengin çiniler bile sökülmüş. Erzurum'un bu kısmı kâmil harap. Hükümet dairesi, resmi binalar dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç birer iskelet halinde, dört duvardan başka bir şey değil. Kilise meydanı civarı, İslam mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. İdadi mektebi tiyatroya tahvil

edilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma, üzerlerinde Rusça yazılar, sinema mahalleri var. Çeşmelerin hemen kâffesine numaralar konmuş. İçilecek ve içilmeyecek sular ayrılmış.

Erzurum'un memba suları o kadar latif ki, bu çeşmelerden su içmeye bile lüzum yok. Çarşıların bir kısmı açık, bir kısmı kapalı, kahveleri ve dükkânları oldukça kalabalık, satılan şeyler hemen kâmilen Rus emtiası, çay, biber, hardal, kola mebzul ve ucuz. Ahali henüz yerlerine avdet etmemiş. Mevcut nüfus ancak on bin kişiyi tecavüz edebiliyor. Erzurum, Ruslar tarafından mühim bir hareket üssü sayılmış. Şehre pek çok emtia getirilmiş. Rus zabıtları aileleriyle birlikte Erzurum'a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar hiçbir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine şehir kâmilen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarında toplanan İslam na'sı dört bini mütecaviz. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırılmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler bu hesaba dâhil değil. Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Mart'ın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar, yıkmışlar, icap ettiği zamanda müdafaa etmişler. Taş hanların üzerindeki mermi yaraları bu müdafaanın son eserleri. Daha ziyade müdafaada bulunamayacaklarını anladıkları zaman peşlerinde ölüm ve ateşten mürekkep bir harabe bırakarak kaçmışlar. Feci intikam.

Erzurum, yaralanmış bir kahraman gibi. Asırlardan beri Osmanlı serhatlarını bekleyen, tarihimize şan ve mefharet sayfaları ilave eden güzel belde, şimdi büyük bir felaketten kurtulmuş, yaralarını tedavi ile meşgul bir insan vaziyetinde. Osmanlıların asırlardan beri yaptıkları abideler ve camiler yanmakla bitmemiş. Bu binalar ne muhasaralar görmüş, ne kahramanlıklara şahit olmuş! Selçuki tarzında yapılan camilerden Ulu Cami ile Eski medrese Camii Erzurum'da Osmanlılardan evvel yaşayan Türklerin son yadigârları. Eski Medrese Camiinin kırmızı tuğla üzerine mavi çinileriyle müzeyyen minaresi nefis bir eser.

Erzurum, ecdadımız tarafından layıkıyla tahkim edilmiş. Kalesi, balyemez topları, kuleleri, kale içinde eski paşaların beylerbeyinin sarayları, Tekeli Paşa kasrı, Tayyar Mehmet Paşa kasrı, Küçük Abaza Paşa sarayı, gayet meşhurdu. Medreselerinden ilim ve marifet erbabı yetişirdi. Erzurum'un mesireleri latif kavaklar ve söğütleriyle müzeyyendir. Suları tatlı zemzemlerle akar, ovada Fırat'ın feyyaz membaları güneşin ziyaları altında parlar. Erzurum feyyaz ve bereket yeri, hakiki bir Osmanlı şehriydi. Harabesi bile tatlı hatıralar uyandıran kalesi, bir zamanlar kahramanlık, şecaat ve besalet makarriydi (başkentiydi).

Burası Osmanlı ordularının durağı, mertler ve dilâverler yatağıydı. Erzurum paşası, Kafkas hudutlarının fedakâr bir muhafızıydı. Uzun, göz erişemeyecek derecede geniş ovalar çayırırlarla bezendiği, Fırat membaları sarı ve kırmızı çiçekleriyle kışın soğuk günlerini unutturduğu zaman, bu ovalarda binlerce kahramanlar hazırlanır, atlar yayılır, dualar dalgalanır,

başlar yüksek serpuşları, al ve yeşil bayraklarıyla kaleler önünden at oynatarak giderlerdi. Erzurum, Erzurum! Sen ne şanlı, ne azametli günler geçirmiştin...”⁷

Ahmet Refik’in bu betimlemelerinden üç yıl sonra Fevzi Lütfi, Dergâh Dergisinde Erzurum’un o kasvetli ve acı çekmiş halini biraz daha derinden hissettiriyordu. 5 Aralık 1921 tarihli, “Anadolu İnsanı: Erzurumlular” başlığını taşıyan yazıda ilginç betimlemeler vardı:

“Erzurum, Sivas ve daha bunlara benzeyen yerler... İşte havanın sarı bir sıtma, rüzgârın derin bir inleme olduğu memleketler...

İşte bitmeyen hasreti, o gülmeyen çehresi hiç doğrulmayan bükük boynuyla sayıklar gibi söyleyen, inler gibi ağlayan insanlar ve sözle ağlamanın ezelden birleştiği yüzler, ruhlar... İyi sezen bir arkadaş söylüyordu: "Bu Anadolu'nun havası, koklayanların burnunu düşüren sert bir koku, asabını uyuşturan ağır bir zehir..." Hiç şüphesiz bu hava en fazla, Pasinlerin üstünden esen ve Anadolu'nun bu yakasına yayılan hava olacak. Bu hava, zehirleriyle girdaplarıyla, bungunluğuyla bir sam yelidir. Ruhları uyuşturur, gözleri karartır, sınırları gerer ve dili tutar.

Hangi delikanlı vardır ki Bayburt'un sessiz sokaklarında büyümüş, Kemah’ın hazin akşamlarını geçirmiş de ağlamayı tatmamış, kalp acısını duymamıştır. Hangi ihtiyar, gençliğinde bu gurbet ve hasret memleketinin uzun yollarında bin ahla yürümemiş, bitab kesilip sırtüstü düşmemiştir ve hangi ninenin gözü geçmiş yılların karanlığında ferini kaybetmemiş, kalbi bin acı hatırayla yanmamıştır.

Burada her şey ölüdür, çehreler sarı, gönüller üstü külle örtülü bir kıvılcımdır. Bu kıvılcım hiçbir zaman, kuru bir şan, kuru bir nur ile parlamaz. Bütün hayat içten gelen bir kuvvettir, çok kereler her gencin, her tazenin ömrü büyük bir hicrandır. Doğan çocuk için dünya bir ümit değil, ağlanılan, inlenilen ve müthiş sıkıntıların önünde çöp gibi oradan oraya serazat koşulan bir cehennemdir. Dünyada en çok dua eden ve intizarın tahammülsüz olduğunu bilen insan buralıdır. Gönüllere parlak günün umidini veren fecir burada bin halecanla karşılanılan ferah saatidir. Zira geçen günün akşamı ile uyuşan ruhlar, sönen ümitler, bir kat daha büyüyen hicranlar ancak onunla biraz şifa bulabilir. Lakin bu şifa uzun değildir. Kasvete, ıstıraba yeniden dayanabilmek için ümit ile biraz genişleyen kalpler, kararın akşamlarıyla tekrar daralır. Uzun yollardaki sevgilileri bekleyenlerin boynu tekrar bükülür.

Bu insanlar, bütün dünya insanların acılarından birer parça almış ve bu tahammül edilmez yükü sararmış, solmuş ve bunalmış gibidir.

⁷ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında, Hatıralar ve Tahassürler*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Tavan, İzmit, 2012, s. 49-56.

Her Erzurumlu için gurbet hemen mukaddestir. Hicran onun alnının yazısıdır ve hicranla hasretin doğurduğu seveda kalbinin bir köşesinde uyuyan kuştur. Bu kuş muhakkak bir gün kanatlarını çırpacak, uçmak isteyecek ve kafesini zedeleyecektir. Bu insan da o kırılan kalbi, sararan yüzü ile yıllarca munis sokaklarından, sıcak evinden uzak diyar diyar gezecek, ağlayacak ve bu düşünme ile anmada zerre kadar feryad hissi, isyan şulesi yoktur, kadere başkaldırmış hafif bir sitem gülmesidir. Bu memleketlerin ucu bucağı bulunmayan yollarında özlemekle ölüme varan beyaz saçlı analar, serin pınarlarında tek başına hasret türküleri söyleyen âşıklar, sokak köşelerindeki taşlar üstünde değneğine dayanıp yol gözleyen ihtiyarlar ve dua seccadesinden başını kaldırmayan nineler... Hiç; hiçbirisi hala feryat etmedi ve hiç birinin içinden kadere isyan geçmedi, sade pek bunaldıkları demlerde ancak sitem ettiler.

Bağı ben yetiştirdim sel aldı,

Evladı ben büyüttüm el aldı.

Dediler.

Belki yıllarca; daha yıllarca ses bile çıkarmayacaklar. Övünecekler, ağlayacaklar, sızlayacaklar, bekleyecekler ve çekecekler. Fakat isyan etmeyecekler... Onlar da bilmiyor ki bu memleket mi böyle yoksa kendileri mi? Esen hava mı?”⁸

Erzurum’un ruhu XIX. yüzyıldan başlayarak savaşlarla, işgallerle, acılarla yoğrulmuş. Bu durum tabii olarak şehrin fiziki coğrafyasını olduğu kadar Erzurumluların ruhunu da değiştirmiştir. Her caddesinde, sokağında, evinde bir acı, silinmez bir hatıra vardır. Bu ruhu en yakından hissedenlerden birisi de Ahmet Hamdi Tanpınar’dır. Beş Şehir isimli eserinde Erzurum’a önemli bir yer ayıran yazar, üç farklı zamanda şehirde kalmıştır. Tanpınar, Anadolu’yu ve Anadolu insanına dair düşüncelerini şu satırlarla ifade eder:

“Hiç unutmam: Uludağ’da bir sabah saatinde, dinlediğim çoban kavalına birbirini çağırın koyun ve kuzu seslerinin sarıldığını gördüğüm anda, gözlerimden sanki bir perde sıyrılmıştır. Türk şiirinin ve Türk musikisinin bir gurbet macerası olduğunu bilirdim, fakat bunun hayatımızın bu tarafına sıkı sıkıya bağlı olduğunu bilmezdim. Manzara hakikaten güzel ve dokunaklıydı, beş on dakika bir sanat eseri gibi seyrettim. Bir gün Anadolu insanının his tarihi yazılır ve hayatımız bu zaviyeden gerçek bir sorgunun süzgecinden geçirilirse, moda sandığımız birçok şeylerin hayatın kendi bünyesinden geldiği anlaşılır.”

Anadoluculuğun kendisini üzerinde hissettirdiği Tanpınar, ilk olarak Balkan Savaşı sonrasında 1913 yılında Erzurum’dan geçer. Çocuk yaştadır ama bazı noktalar dikkatini çekmiştir. Bundan on yıl sonra bir Cumhuriyet şehrine geldiğinde durum daha da farklıdır.

⁸ Dergâh, 5 Kanunuevvel 1337/5 Aralık 1921, No: 16.

1923'te bir edebiyat öğretmeni olarak geldiği Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa'yı 1924 depremi dolayısıyla yaptığı ziyarette tanır. Tanpınar, 1923'ün Erzurum'unu, tarihi ve edebi bilgilerle donatarak, harbin Erzurum'da bıraktığı izleri çok güzel betimler:

“O zamanın Erzurum'u, on yıl sonra 1923'te gördüğüm Erzurum'dan çok başkaydı. Her türlü kıyafette bir kalabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı, dükkânlarıyla senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve âyânı, esnafı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitin beslediği refahlı ve mâmur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi. Sonradan öğrendiğime göre, muhtelif çarşılarında on binlerce zenaatçı çalışır, saraçlarının yaptığı eyerler bütün şark vilâyetlerine hatta Tebriz'e kadar gidermiş. Ben babamla, annemle gittiğimiz siyah kehribarcıları şimdi bir masal gibi hatırlıyorum. Küçük ve yarı aydınlık dükkânlarda ince, dikkatli, işin terbiyesini almış, âdeta iş terbiyesiyle durulmuş birtakım adamlar, oturdukları yerden konuşuyorlar, pazarlıklar ediyorlar, ellerindeki kehribar işlerini havı dökülmüş çuha şalvarlarına sürterek cilalıyorlardı. Sonra keskin bir meşin kokusu, yumuşak derinin âdeta söndürüldüğü, kıvamını bozduğu tokmak sesleri ve bir yığın uğultu...

Bu sefer geldiğim Erzurum başka bir Erzurum'du. Ona Doğu Anadolu dağlarının eski bir şarap gibi zamanla takdis edilmiş, ruh besleyici uzletinden değil, dört Cihan Harbi yılının ve İstiklâl Savaşı'nın üstünden aşarak gelmişim. Vakıa bu sefer de muhteşem bir tabiatın arasından geçmiştik; fakat ona, birinci seferde olduğu gibi, her şeyini yeni ve harikulade bulan bir ruhla değil sihrini bir yığın ıstırap tecrübesinin soldurduğu bir gözle bakıyordum. Ne Ziganalar'ın her dönemeçte bir kere daha şaşırtıcı olan güzelliği, ne Kop Dağı'nın ihtişamı beni peşinden sürüklemiyordu. Dekordan ziyade bu yerlerde birkaç yıl önce oynanmış kanlı oyunun tesiri altındaydım. Tiyatroda nasıl boş sahnede dekorun oyaladığı seyirci, söz başlar başlamaz bütün o teferruatı görmez olursa, ben de öylece insan ıstıرابı karşısında tabiat güzelliğine kayıtsızdım, yabancıydım.

Gümüşhane'den sonra yavaş yavaş artan bu duygu, Erzurum'da âdeta ezici bir hâle geldi. İkinci defa gördüğüm bu şehir, artık şark vilâyetlerinin iktisadî merkezi, yaylanın gülü, bu havalide söylenen türkülerin yarısından çoğunun güzelliğini övdüğü eski Erzurum değildi. Harp, hicret, katliamlar, tifüs, çeşit çeşit felâket, üzerinden ağır bir silindir gibi geçmiş, her şeyi ezip devirmişti. Hiçbir yerde memleketin Birinci Cihan Harbi'nde geçirdiği tecrübenin acılığı burada olduğu kadar vuzuhla görülemezdi. Bu, eski ressamların tasvir etmekten hoşlandıkları şekilde, ölümün zaferi idi. Dört yıl, bu dağlarda kurtlara insan etinden ziyafetler çekilmiş, ölüm her yana doludizgin saldırmış, seçmeden avlamıştı. Uğursuz tırpan durmadan, bir saat rakkası

gibi işlemiş, rasgeldiği her şeyi biçmişti. Bununla beraber, nüfusu altmış binden sekiz bine inen Erzurum Millî Mücadele'ye önyak olmuş, Ermenistan zaferini idrak etmiş, yavaş yavaş sağ kalan hemşerilerini toplamaya başlamıştı. Ölümün zaferinin yanı başında, imkânsız bir kışın kasıp kavurduğu bir bahçede, buzların kilidi çözülür çözülmez başlayan o acayip baharlar gibi, yavaş yavaş hayatın türküsü yükseliyordu.

Yıkılmış şehirde yeniden gençler evleniyor, çocuklar doğuyor, yarısı toprak olmuş evlerde bacaları tütüyor, akşamın alaca karanlığında kılıç artığı çocuklar türkü söylüyorlar, adlarıyla artık mevcut olmayan şeylere hudut çizen şehir kapılarının önündeki meydanlarda davul zurna çalınıyor, cirit, bar oynanıyordu. Hulâsa fırtınanın dağıttığı kartal yuvası yeniden kuruluyor, sağ kalanlar güneşin adına neşide söylüyorlardı.

Her yerde marazî denebilecek bir bahar şenliği vardı. Kıvamını henüz bulmamış olan bu canlılık insanı on yıl önce görmüş olduğum muhteşem yazdan daha başka türlü sarıyordu. Bu, her şeye rağmen hüküm süren hayatın zaferi idi. O, geniş akışında kendisiyle birlikte gelemeyenlerin etrafını zalim bir yalnızlıkla çevirerek yolunda yürüyordu. Fakat dört kapılı şehrin kendisi yoktu. Denebilir ki asırlarca gururunu yapan ve topluluk hayatına istikamet veren serhat şehri ruhundan başka ortada pek az şey kalmıştı. Bu yıkılış, Erzurum'da ilk defa mı oluyordu? 1828 mağlûbiyeti, 1876 felâketi ve daha önce birçok isyanlar muhakkak ki buraları gene sarsmıştı. Birincisinde yüz otuz iki bin olan nüfus, yüz bine inmişti. İkincisinde şehir kökünden sarsılmıştı. Fakat bu seferki yıkılış çok başka bir şeydi. Bu sefer ölüm, geride kendinden başka hiçbir canlı şey koymamak ister gibi, şehre saldırmıştı. Gerçekten kendi malı olan uçsuz bucaksız bir mezarlığın bir ucundaki küçük bir şehir iskeleti, artık sadece bir harabeyi çevreleyen birkaç kapı adıyla birkaç bozuk yol bırakarak çekilip gitmişti.

Hemen herkesin yalnız kendisinin anlatabileceği bir hikâyesi vardı. Hemen herkes birkaç kişiye ağlıyor ve akıbetini hâlâ bilmediği bir sevdiğini bekliyordu. Bir ihtiyar adamdan bahsettiler ki yıllarca pencere önünden ayrılmamıştı. Kafkasya'ya giden torununun dönmesini istiyordu. İç mahallelerde her kapı çalmış hâlâ heyecanla karşılanıyor. İşin garibi, aradan beş yıl geçtiği halde, hâlâ tek tük dönenler oluyordu. Sibiryaya buzlarını çözdükçe, Hint cengelleri yol verdikçe hâlâ yaşamakta oluşuna kendisi de şaşırıp şaşkın bir biçare yurduna dönüyor, kurtulduğu cehennem hikâyesi, insanüstü kudretini, katlanılan ıstırapın büyüklüğünden alan yeni bir Odise gibi şehre yayılıyordu. Küçük bir köy kahvesinde Kamçatka'nın soğuğunu, Seylân'ın sıcaklığını, Madagaskar'ın yılanlarını her gün başka başka ağızlarından dinlemek kabildi...

Her mecliste, yol üstünde bırakılmış ihtiyarların, süt emen çocuğunun ayakaltında ezilmiş parçalarını kundaklayarak ninni söyleye söyleye yola koyulan annelerin, sahibinin

göğsünü başına dayayıp ölen cins atların hâtırası diriliyor; kaybolan çarşı, yıkılan şehir, bozulan ev, birdenbire suyu çekilmiş bir nehir gibi ortadan silinen bütün bir hayat dinmeyen yaralar gibi kaniyordu. Erzurum hatırlıyordu: Gömüldüğü toz ve çamur yığınının içinde canlı dününü, dört kapısından girip çıkan kervanları, çarşı pazarının uğultusunu, çalışan insanlarını temiz yüzleri ve sağlam ahlâklarıyla şehrin hayatına kutsilik katan âlimlerini, güzel sesli müezzinlerini, her yıl hayatına yeni bir moda temin eden düğünlerini, esnaf toplantılarını, bayramlarını idare eden ve halk hayatını bir sazı coşturur gibi coşturan bıçkın endamlı, yiğit örfi dadaşlarını, onların cirit oyunlarını, barlarını, bazen bir alayı birden günlerce misafir eden ve bir menzillik arazisine paytonla gidip gelen eski beylerini, kısacası, bütün hayatını hatırlıyordu. Bununla beraber, yıkılanın, kaybolanın nasıl bir şey olduğunu, bütün yaraların henüz taptaze olduğu, kanadığı bu günlerde anlamak güçtü. Bütün cemiyet o kadar kat'î bir talihin etrafında dolaşmış, o kadar dönülmeyecek yerlere kadar gitmiş ve gelmişti ki, şehir, ölümün mukadder görüldüğü kazadan nasılsa kurtulmuş bir insana benziyordu...

Gerçekte kaybolan şey, bütün bir hayat tarzı, bütün bir dünya idi. 1855'te yüz binden fazla nüfuslu bir şehir olan Erzurum, bu gelişmesini bir iktisadî denklik üzerine kurmuştu. İran, ithalât ve ihracatının yarından fazlasını Trabzon-Tebriz kervan yoluyla yapıyordu. İşte bu kervan yolu, Erzurum'u asırlar içinde eşrafiyla, âyânıyla, ulemasıyla, esnafıyla tam bir şark Ortaçağ şehri olarak kurmuştu. Bu transit yolunda her yıl otuz bin deve ve belki iki misli katır işliyordu. Bunlar Erzurum'dan geçiyor, Tebriz'den gelişinde, Trabzon'dan dönüşünde kumanyasını daima Erzurum'dan tedarik ediyor, hayvanını nallatıyor, at eyeri, yük semeri, nal, gem, ağızlık, hulâsa her türlü eksikliğini orada tamamlıyordu.

İşin fenası şu idi: Bu hayat bir daha dönmemek üzere kaybolmuştu. Çünkü Büyük Harbin getirdiği felâket olmasa bile, gene bu çarşı sönecek, bu esnaf dağılacak ve şehir kendi bünyesini yeni baştan kuracak olan yeni bir çalışma şeklini bulana kadar gene küçülecek, köyleşecekti. Fakat bu değişme daha yavaş olacak, yere atılarak kırılan büyük fanus, yağ tükendiği için, kendi kendine karararak sönecekti. Yahut daha büyük bir ihtimalle, yeni bir hayata geçmenin yolunu bulacak, başka türlü müstahsil olacaktı. Şurasını hemen söyleyeyim ki Erzurum'un istikbali böyle bir gelişmeye elverişlidir. Civarda bulunan ve eskiden bir kısmı işletilen üç kömür madeni, modern kâğıtçılığa çok elverişli sazlığı, vaat ettiği kadar ise Tercan'daki petrolü ve nihayet Anadolu'yu başka bir Anadolu yapacak olan elektrikleşme işi gerçekleşirse memleket içinde kademe kademe incek olan bu hayat kaynağının başında gelen Tortum şelâlesi, yeni ve eskisinden çok başka türlü canlı bir Erzurum'u yaratmaya elverişli olan büyük imkânlardır.

1914'de, iki şey, Umumî Harp ve yeni zamanlar, bir arada gelmişti...

İşte eski Erzurum'un, dört yanından refah akan bu şark ticaret şehrinin macerasını kapatan şey. Umumî Harp, beş on yılda ve en iyi şartlarla değişebilecek bütün bir hayat çerçevesini bir hamlede kırıp dağıtmıştı.

Eski Erzurum'da bu ticaret hayatı ve kervan yolu otuz iki sanatı beslerdi. Tabaklar, saraçlar, semerciler, dikiciler, çarıkçılar, mesçiler, kürkçüler, kevelciler, kunduracılar, kazazlar, arabacılar, keçeciler, çadırcılar, culfal ar, ipçiler, demirciler, bakırcılar, kılıççılar, bıçakçılar, kuyumcular, zarcılar, sandıkçılar, kaşıkçılar, tarakçılar, marancılar, boyacılar, dülgerler, yapıcılar, sabuncular, mumcular.

Defterdar Mehmed Paşa ile Erzurum'a gelen ve orada Gümrük kâtipliği yapan Evliya Çelebi, şehrin kapılarından bahsederken, yabancı tüccarların Gürcü kapısında oturduklarını söyler:

"Hakirin kâtibi bulunduğum gümrük bundadır. Dört çevresinde Arap, Acem, Hint, Sint, Hıtay, Hoten bezirgânlarının haneleri de vardır. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük bu Erzurum gümrüğüdür. Zira tüccarına adalet ederler."

Tanpınar Erzurum'a üçüncü ziyaretini İkinci Dünya Savaşı yıllarında yani 1940'larda gerçekleştirir. Bu üçüncü gidişinde Erzurum'u bir öncekine nisbetle daha çok toparlanmış, gelişmiş bulur. Yaralar dinmiştir. Yeni hayatın eşiğinde Erzurum eskiyi, bir başka âlemi hatırlar gibidir. Eski şehirle yeni yapılan beton binalar arasındaki farklar büyüktür. Şehir, iktisadî hayatını yeni baştan düzenlemiştir, verimli, zengin toprak, köyleri yeniden kurmuştur. Cinis'te konaklayan ve oradan Erzurum'a geçen Tanpınar yine bir dünya savaşı yıllarında Erzurum'u şöyle görür:

"Cinis'te vaktiyle lastik tekerlekli paytonla Aşkale'ye gidip gelen beyleri bulamadık. Emekle, zevkle yetiştirilmiş gül bahçeleri gibi onlar da kaybolmuştu. Şimdi onların çocukları, köylülerle aynı refah seviyesinde değilse bile, aynı çalışma şartları içinde yaşıyorlardı. Hepsi de toprağının başında duruyor, gündelik çalışmaya katılıyor, çuval kaldırıp yüklüyor, arabasına at koşuyor, değirmenin suyunu, patatesin ekilme vaktini düşünüyor, harman makinesinin yokluğundan, Ziraat Bankası'nın ticarî kredi şeklinden şikayet ediyorlardı. Bana asıl ehemmiyetli gelen şey, kendisiyle uğraşana toprağın gülmesiydi. Eski Cinis beylerinin torunları, muhacirlikten sonra baba yurtlarına döndükleri zaman yemek için bir çuval bulgurla, Kars'tan tedarik ettikleri bir çift öküzle işe başlamışlardı. Fakat toprak onlara gülmüştü. On yıl sonra köy ekinleriyle hayvanlarıyla yeniden kurulmuştu..."

Erzurum Türk tarihine, Türk coğrafyasına 1945 metreden bakar. Şehrin macerası düşünülürse, bu yükseklik daima göz önünde tutulması gereken bir şey olur. Malazgirt

Zaferi'nin açtığı gedikten yeni vatana giren cetlerimizin ilk fethettikleri büyük merkezi şehirlerden biridir. Tarihimizin ikinci dönüm yerinde, Millî Mücadele'nin ilk temeli gene Erzurum'da atılır. Her şeye rağmen hür, müstakil yaşamak iradesi ilkin bu kartal yuvasında kanatlanır. Atatürk, Erzurum'dan işe başlar. Tıpkı ilk fatihler gibi oradan Anadolu'nun içine doğru yürür. Bu iki hâdise arasında iki imparatorluk tarihi, bu tarihin acı tatlı bir yığın tecrübesi içinde meydana gelmiş bir cemiyet ruhu, bir millet terbiyesi, bir hayat görüşü, bir zevk, sanat anlayışı kısacası, dünkü, bugünkü çehrelerimizle biz varız. Onun içindir ki Erzurum Kalesi'ni gezerken gözümün önünde olan şeylerden çok başkalarını görür gibiydim. Sanki vatana çatısından bakıyordum..."⁹

Tanpınar'ın bu anlatımı, "Erzurum ancak bu kadar güzel anlatılabilir" dedirtiyor insana. Onun Erzurum'da öğretmenlik yaptığı yıllarda, daha çok gençlere hitap eden Resimli Mecmua, Erzurum hakkında "Erzurum'un Münevver genci Hikmet Memduh Bey" in şehir hakkında gönderdiği yazıyı ve fotoğrafları yayınlıyordu. "Türk Tarihinde Şereflele Yazılı Erzurum" başlıklı yazıda Türk gençliğine şehrin coğrafyasından ve o günkü durumundan bahsediliyor, onlar bilinçlendirilmeye çalışılıyordu. Yazı şu bilgileri ihtiva ediyordu:¹⁰

"Şark vilayetlerimizden en mühimi olan Erzurum birçok tarihi vakalara sahne olmuş, Anadolu'ya akan Türkler ilk defa oralarda konaklamışlardı.

Erzurum, Sultanlar devrinde zulme zaman zaman karşı koymuştu. Onun, şöhretinin En mühim kısmı İstiklal harbindedir. Erzurum'un fedakârlığı bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin metin temellerini hazırladı. Büyük Gazi ilk defa Erzurum'da işe başladı. Erzurumlular açık fikirli kimselerdir. Ahali terakkiyi sever.

Birçok abideler ve eserlerle dolu olan Erzurum'un suları, dünyanın en maruf ve latif sularıdır. Bunlar dağ ve yersuları namıyla ikiye ayrılırlar. Palandöken Dağları'nın cennet ırmakları hayır sahipleri tarafından çehre getirilmiş, birçok çeşmeler yapılmıştır. Maden hususunda Erzurum zengindir. Şehre yarım saat mesafede bir kömür madeni işletilmektedir. Yine şehre 15 saat mesafede kükürtlü madenleri işler, buraya tren hattı yapılmış ve esas hatla birleştirilmiştir.

Bugün Erzurum'da eski bir Türk oyunu olan cirit oynarlar. Millet Bahçesi, Köşk namındaki yerler de şehrin yanı başındadır. Buralarda akşamları gezinti yapılır, gazinoları vardır. İnşaatı bitmek üzere olan sinema binası tamamlanırsa tabii ayrıca bir hareket yapacaktır.

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 2004, ss. 29-64.

¹⁰ *Resimli Mecmua*, 31 Kânunuevvel 1341(31 Aralık 1925), sayı:21.

Şehre bir saat mesafede ağaçlık, çiçeklik havası güzel Boğaz namında bir mesire yeri, şehre yakın iki nahiye de kaplıca vardır.

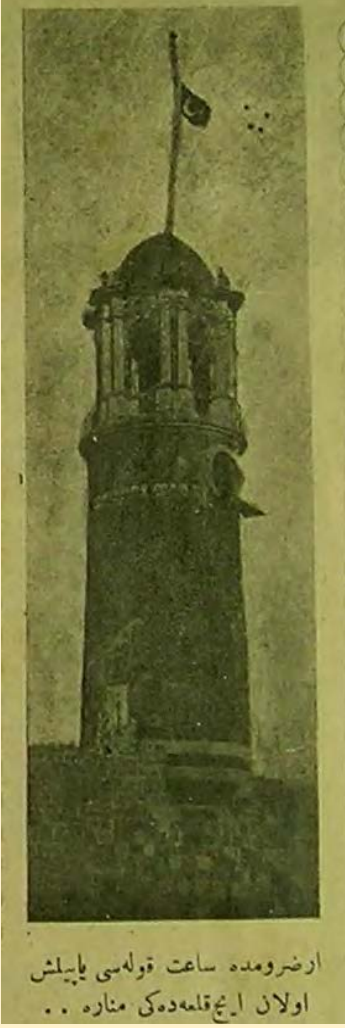
Ahalinin büyük kısmı ziraat ve ticaret ile meşguldür. Harice sığır, koyun sevk edilir. Köylüler giydikleri şalları kendileri dokurlar. Silah tamiri için bir askeri fabrika, tren ve otomobiller için büyük bir tamirhane vardır. Maalesef çoğunlukla vilayetlerimizde olduğu gibi burada da maarif çok geridir. Erzurum'da bir lise, bir muallim mektebi, üç kız mektebi, 10 kadar ilk mektep vardır. Kısacası Erzurum, bilhassa Türkiye'nin cevval ve faal kısımlarından, irfan merkezlerinden uzak kalmış, arzu edilen şekli alamamış bir beldedir. Tren yolları Erzurum'a kadar uzandıgı gün, burası en büyük bir kuvvet merkezi olacak, Erzurum en parlak bir vilayet halini alabilecektir.”

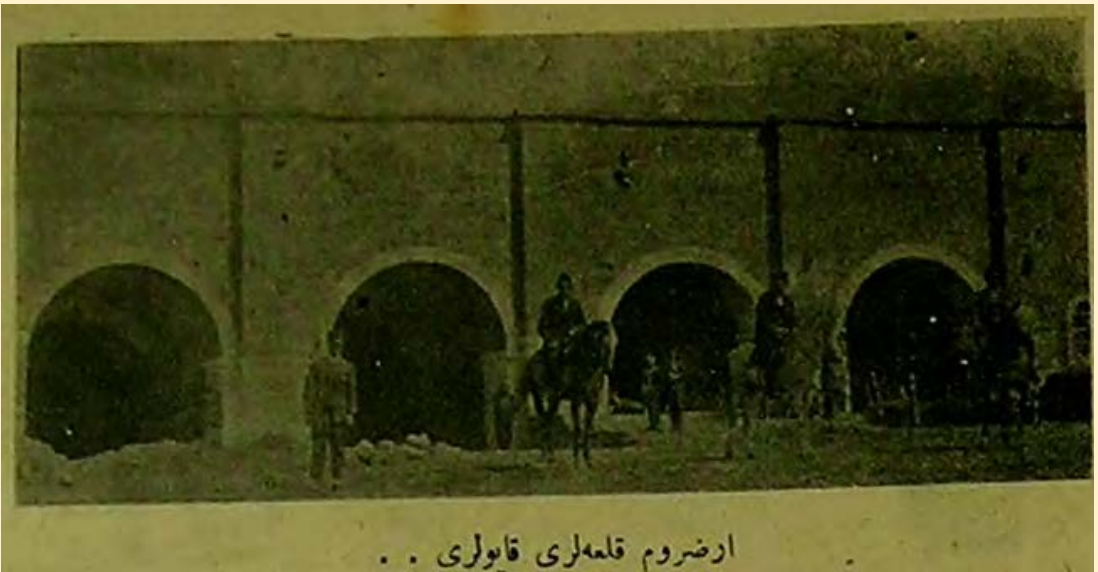
Erzurum'un Umumi Manzaralarından 1925

Erzurum Hükümet Dairesi 1925

Erzurum'sa Saat Kulesi Yapılmış Olan
İç Kaledeki Minare 1925

Erzurum Kaleleri Kapıları 1925

1925 yılında gençler Erzurum’u böyle görüyorlardı. Ancak Erzurumlu dirayetli, çalışkan insandı. Bütün olumsuzlukları aşarak Erzurum’u o eski günlerine kavuşturmak istiyordu. 1928’de Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati’nin başkanlığındaki “Şark Vilâyetlerini Tedkik Heyeti”nde bulunarak Sivas, Erzincan, Gümüşhane, Trabzon, Erzurum illerini ve dönüşte Kastamonu’yu gören Faruk Nafiz (Çamlıbel) Erzurum’dan çok etkilenecekti. Bu yolculuk, onun edebi yaşamında bir dönüm noktası olacak, memleket şiirleri yazmaya yönelecekti. Onun memleketçilik akımının doğuşunda Erzurum’un etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Faruk Nafiz’in sanat hayatında 1922’den sonra yeni bir dönem başlar. Bu tarihten itibaren Anadolu gerçeğini bizzat gören ve yaşayan şair artık bütünüyle cemiyete yönelir. Bu yeni sanat anlayışı ile yazdığı şiirler hece vezniyledir ve doğrudan doğruya o devirde hızlanan sade Türkçecilik cereyanına bağlıdır. Faruk Nafiz’in yeni sanat anlayışını, 1926’da Hayat mecmuasında yayımlanan “Sanat” şiirinde bir beyannâme haline getirdiği görülür. Burada Batı edebiyatı âdeta yok farzedilmekte ve cemiyete yönelme esas alınmaktadır. İstanbullu aydın ile Anadolu’daki halk arasında olumlu bir ilişkinin kurulması gerektiği belirtilirken Batı hayranlığı ve taklitçiliğinin karşısına da Anadolu insanı ve kültürü çıkarılmaktadır. Onun Hayat Dergisinde “Erzurum'a Dair Bir İki Satır” yazısı önemli bilgileri ihtiva eder:¹¹

“Öteden beri haritada Erzurum'u yeri henüz kapanmamış bir süngü yarası gibi görürdüm. Erzurum'u yakından gördükten sonra bu yara benim içimde kanamaya başladı. Şehre bir gece girdim, bir sabah çıktım. Anadolu kasabalarının garip bir hususiyeti vardır: En büyüğünü, en genişini 6 saatte anlamak kabildir. Bununla beraber Erzurum'u bu iki-üç gün içinde gezmek mümkün oldu ise de anlamak kabil olmadı.

Şarktan gelen istila orduları önünde Erzurum yalnız bir kaledir. Taşı toprağı bunun kadar hatıralarla dolu bir şehre güç tesadüf olunur. Hangi kapısından girdiğimi bilmediğim Erzurum'a muhtelif zamanlarda yabancılar da girmişti, fakat çok geçmeden hangi kapısından çıkacaklarını bilemediler. Yalnız bu med ve cezirlerin tesirini şehrin umumi manzarasından anlamak kolaydır: Evlerine bakıldığı zaman görülür ki taş üstünde taş güç hal ile kalmış. Ancak birbirine tutunmakla ayaküstünde kalan bu evler, göze, karmakarışık bir taş yığını gibi çarpıyor. Bu evler kaç tanedir, şehrin hududu nereden başlar, nerede biter, bunlar öğrenilse bile yine 50.000 kişinin Erzurum'da nasıl barındığını izah edemez. Dışında yeni bir binaya başlamak için

¹¹ *Hayat*, 19 Temmuz 1928, Sayı: 86.

şöylece istif edilmiş harçlara benzeyen bu evlerin içinde insanlar bir hiç gibi, bir düşünce gibi yaşıyorlar. Erzurumlular, ihtiva ettiği yüksek manayı söğütleriyle en güzel ifade eden kimselerdir, açık bir kitap cümlesi gibi...

Bütün memleketlerin serhatte bulunan, hudut nöbetçiliği eden şehirlerinde, hemen taşınacaklarmış, hemen hicret edeceklermiş gibi tabii bir hazırlık sezilir. Hâlbuki Erzurum, Türkiye'nin bir ucunda, taş kesilmiş bir iman gibi sabit ve metin duruyor.

Şehirde 30-40 kilometre ilerideki Hasankale kaplıcalarında bir saat geçirdikten sonra birkaç arkadaş, Pasin Ovasının orta yerinde, yeşil çimlere arka üstü uzandık. Pasin zaman zaman muharebe meydanı, yahud Erzurum'un tarlası olarak görünen fersahlarla uzun, ekinlerle örtülü, zengin bir ovadır. Ovanın karşı nihayetinde Palandöken Dağları, silahını kolunun altına alarak, yüzüstü toprağa sıralanmış neferler gibidir. Gülle ve kurşun yağmuru altından orman, ağaç nedir bilmeyen bu sıra dağların önünden Aras Suyu, ardından Bingöl Yaylası uzanıyordu. Aras o gün bizde Palandöken'in omuzunu okşayan bir kadın tesiri bıraktı. Sanki bu sessiz suda kırk sene evvel, Aziziye Tabyasından düşmanları sökmek için bin bir şehid veren Erzurumlu başıbozukların en önündeki Kara Fatma'nın adamı vardı.

Mütareke ferdasında Anadolu ekalliyetlerini tahkike gelen Amerika Heyetinin reisi General Harbord Belediye Reisine sormuş:

-Erzurum'da Türk mü ziyadedir, Hıristiyan mı? Belediye Reisi geniş bir sahayı göstererek:

-İşte burası Müslüman mezarlığıdır... Ve dar bir mahalli işaret ederek:

-Burası da Hıristiyan maşatlığı! Ve ondan sonra ilave etmiş:

-Ölülerinin arasındaki farktan dirilerinin yekûnunu tahmin edebilirsiniz.

Bu veciz mukabele karşısında Amerikalı reis: "Ben hayatımda beni bu kadar ilzam eden bir cevap işitmemişim!" demiş. Muhakkak bu cevap Belediye Reisinin en güzel ve belki yegâne eseridir. Zira Erzurum'da beldenin tarh ve tanzimine ait bir faaliyete tesadüf etmek ihtimalini bulamadık. Memleketin birçok kasabalarında okuryazar olmayanlar eğer halktan iseler rençber ve esnaf, eşraftan iseler Belediye Reisi oluyorlar. Şehrin bugünkü manasını kavrayan zihniyetlerin belediye işlerine karışacağı güne kadar Anadolu kasabalarının imarı meselesi bir emr-i muhaldir."

Erzurum sadece kendisi için sevinmez, ağlamaz. Bütün Türk-İslam dünyası onun için, en az kendi evi kadar değerlidir. 1922 Eylül'ünde İzmir, Bursa ve bütün Anadolu Yunan işgalinden kurtulduğunda, Erzurum Belediye Reisi Nafiz Bey, Büyük Millet Meclisi

Başkanlığına bir telgraf çekerek Erzurumluların duygularını, sevinçlerini ve yaptıklarını şöyle anlatıyordu:¹²

“Üç seneden beri ayrılığı ile derin yaralar açan mukaddes yurtlarımızdan Güzel İzmir’imizle Yeşil Bursa’mızın şanlı ordumuzun sarsılmaz cesareti ve gücü sayesinde kurtuluşunu müjdeleyen telgrafımız ahaliye ilân edildi ve sevinç gözyaşları döktürmektedir. Bu sebeple üç gündün beri gece ve gündüz fevkalade kutlamalar yapılmış, her taraf bayraklarla süslenmiş ve birkaç gece fener alayları icra edildiği gibi Aşere-i Mübeşşereden Abdurrahman Gazi Hazretleri Türbesine bütün ahali giderek ordunun devam eden zaferle payidar olmasına duahan bulunulduğu gibi icrası hiçbir yerde tasavvur olunmayan yüzden fazla kurban kesilerek, mevlid-i nebeviler kıraat ve şehitlerin ruhlarına Fatihalar hediye edilerek zafer bütün manasıyla ve tam bir ağırbaşlılıkla gösterişli bir şekilde kutlanmıştır. Ahalinin sevgili Başkumandanlarına, ordu kumandan, ümera ve subaylarına ve celâdetli askerlerine samimi selâmlar ve hürmetlerinin tebliğiyle telgrafın Büyük Millet Meclisinde okunması rica olunur.”

Erzurum, geçmişin küllerinden yeniden doğarak bugün Doğu Anadolu’nun en gelişmiş ticaret, sanayi ve turizm şehri olmayı başarmıştır. Erzurumlu, yüzyıllardan beri süren geleneği, Türk-İslam ruhunu zerre kadar kaybetmeden bugüne taşıdığını ve taşımaya devam edeceğini göstermektedir. Erzurum ve Erzurumlular var oldukça Türkiye Cumhuriyeti var olacak, Anadolu’da Türk-İslam Medeniyeti payidar kalacaktır. Anadolu’daki varlığımız için serhat olan, acı çeken, fedakâr Erzurumlulara selam olsun.

¹² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Cilt: 22, 21 Eylül 1922.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ. UM)

Albayrak

Dergâh

Hayat

İkdam

İleri

Resimli Mecmua

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 2004, ss. 29-64.

Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında, Hatıralar ve Tahassürler*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Tavan, İzmit, 2012.

Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Haz: Samih Nalız Tansu), İstanbul 1964.

Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1990.

M. Sadık Yiğitbaş, *Kığı*, İstanbul, 1950, s.171-172.

Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968.

Süleyman Necati Güneri, *Hatıralar*, Türk Tarih Kurumu EI Yazması Eserler Bölümü, No:260.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cilt: 22, 21 Eylül 1922.

BİRİNCİ GÜN

KONFERANS SALONU

BİRİNCİ OTURUM

At the Conqueror's Mercy: Erzurum under Russian occupation (1916-1918)

Mikhail Baskhanov*

The subject of Erzurum and its tenure under Russian occupation during the First World War remains overlooked in modern historiography. None the less, this unheralded chapter is one of considerable importance in the context of the First World War, both on the Caucasus front and the history of Erzurum during the war.

The Russian occupation of Erzurum persevered for more than two years – lasting from February 16, 1916, to March 11, 1918. In this regard, the handling of the city's organisation, administration and day to day civilian life amidst the war, are of profound interest.

The matter of administrating the occupied territories of Turkey, captured during the First World War, was first raised by the command of the Caucasus Army in June 1915, when it proposed to establish district commanding officers in the provinces of Van and Erzurum¹³. In September 1915, the directive of the Commander-in-Chief of the Caucasus Army approved instruction to the commanding officers of said districts, occupied by the law of war. The main duty of the district commanding officers was to restore peaceful and orderly life¹⁴.

**Eastern Entrance of Erzurum: Kars Kapısı
(Erzurum'un Doğudan Girişi: Kars Kapısı)**

* Prof. Dr, Glasgow University, Üniversitesi, United Kingdom, e-mail: baskhanov@btinternet.com

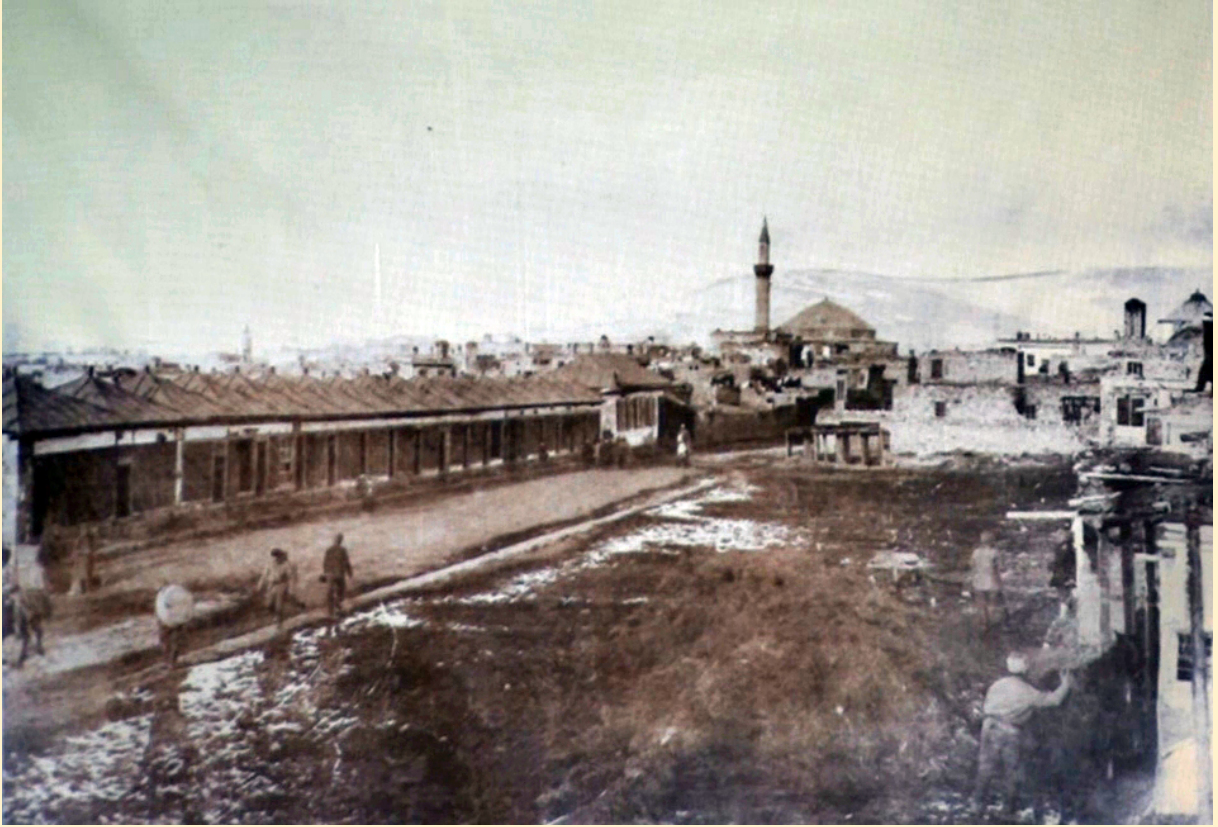
¹³ Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA, Moscow). F. 2003. Op. 1. D. 540. L. 351.

¹⁴ Ibid. F. 2100. Op. 1. D. 642. L. 115 ob.

On May 22, 1916, a new body of military-civil administration was established, the Military Governor General (voennyi general-gubernator) of the regions of Turkey occupied by the law of war (hereinafter - Military Governor General) with a seat in Tiflis. On June 5, 1916, the Provisional Regulations on the Management of Regions of Turkey Occupied by the Law of War was put into effect. The document determined the order of management, organisational structure and staffing table of the Military General Governorship¹⁵.

The first Military Governor General appointed was Lieutenant-General Nikolai Peshkov (serving from May 22, 1916, to January 1917). Peshkov was notably fluent in Turkish and widely recognised within the Russian army as an astute expert on Turkey: his service record included the Russian Imperial consul in Rize and as military attaché in Istanbul (1887-99). At the end of January 1917, Peshkov was replaced by Major-General Romanovskii-Romanko, who in turn was replaced in April 1917, by incoming Lieutenant-General Petr Averianov - another distinguished expert on Turkey and the Turkish army, who had long served in the Caucasus Military District, and briefly as secretary of the Russian Imperial Consulate General in Erzurum (1901-05). From April 1917, the post of Military Governor General became known as the Commissioner General and Chief Executive of the Turkish regions occupied by the law of war. From the autumn of 1917, the post was renamed as the Commissioner General of Turkish Armenia and other regions of Turkey occupied by the law of war.

¹⁵ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 149. L. 29 ob. Directive of the Chief of Staff of the Supreme Commander-in-Chief, No 1364, 6 October 1916.

**The City of Erzurum from German Consulate
(Alman Konsolosluğunun Çatısından Erzurum Şehri)**

In accordance with the Provisional Regulations, direct management of local administration was entrusted to the districts' commanding officers (nachal'nik okruga), to which the commanding officers of the sections (nachal'nik uchastka), five in total, were subordinate. The commanding officer of the Erzurum district was responsible for the condition of the city of Erzurum in an administrative and economic sense.

The direct administrative management of Erzurum was assigned to the commanding officer of the city (nachal'nik goroda), who was subordinate to the commanding officer of the Erzurum district. The commanding officer of Erzurum from the summer of 1916 onwards was Captain of cavalry Boris Nagaibakov, a graduate of the Officer's School of Oriental Languages at the headquarters of the Caucasus Military District, who possessed Turkish as his mother tongue.

**Weapons Seized from Turkish Army at Kars Kapısı
(Kars Kapısı'nda Türklerden Ele Geçirilen Silahlar)**

In fact, during Nagaibakov's administration, there were technically two administrative bodies in Erzurum: the official administration of the commanding officer and the unofficial city self-government. This self-government consisted of a council, made up of a chairman and council members from the local population. The first chairman of the council was a retired Turkish general, who was later replaced by Erzurum resident, Haqqi Pasha¹⁶.

Ordinary supervision over the activity of the council of city self-government was carried out by Captain Nagaibakov, himself. He supervised top-down everything that was being carried out at the time in Erzurum: "he directed the work on the sanitary unit, followed the hospital, the water pipes; on his initiative, pottery pipes were made to repair the water pipe, lime was burned and fuel was collected (the tree from the ruined houses)".¹⁷ When the point of food provision for the city's population was raised, Nagaibakov formed a food committee, which conducted all business of supplying food within the city.

For Russian military authorities, the issue of granting the residents of Erzurum the right to self-government presented a dilemma during the entirety of the city's occupation. If the

¹⁶ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 12. A report of a General for special duties under the Military Governor General, 15 February 1917.

¹⁷ Ibid. L. 127 ob.

commanding officers in the field were fully agreed to transfer part of the management function to the hands of elected representatives from the locals, then representatives of the supreme military authorities were categorically against such an order of government.

**The Turkish Cemetery Inside of City Fortification
(Şehir Surlarının İçinde Bir Türk Mezarlığı)**

Lieutenant-general M.N. Driagin, a General for special duties under the Military Governor General, who had extensive experience in the military administrative service in the Caucasus, and had visited Erzurum during an inspection trip in January 1917, noted: "The question of the practicality of self-governing for the population of Erzurum is not a new one. The electoral system in the city also existed under the Turkish rule and took root in the mentality of the locals. I think the latter will react to this case quite positively and elect for the management persons of appropriate qualities and honesty. Of course, the head of city government should not be an elected person, but that one appointment by the [Russian] government". The Military Governor General rebuffed sharply such a proposal, stating: "Self-government as such, of course, cannot be established in a city inhabited by a hostile population. There should only be direct management [of military authorities]".¹⁸

¹⁸ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 131 ob. – 132.

**German Consulate at Southwest of the City
(Şehrin Güneybatısındaki Alman Konsolosluğu)**

The role of administrative management of occupied territories was significantly enacted by Armenians from the Caucasus, who were Russian subjects¹⁹. They held a multitude of positions within the Russian military-civil administration and acted mostly in favour of the Armenian population. Any appointments of Muslim-origin to positions within the principal administration of Erzurum were met with fierce hostility from Armenian counterparts. The situation quickly deteriorated after direct accusations of Russian military commanders indulging the Muslim population and even in espionage in favour of the Turkish army²⁰. Under continued pressure from the Armenian lobby, Captain Nagaibakov was forced to leave his post, whilst simultaneously being accused of patronising the Muslim population of Erzurum. An investigation against Nagaibakov was eventually carried out in August 1917.

¹⁹ Until November 1917, the Armenian population, who did not have Russian citizenship, could not hold office for administrative and economic management in the areas of the Military General Governorship. However, in connection with the shortage of personnel from among the Russian subjects in view of the collapse of the front, General P. I. Averianov recognised an employment of Armenians, non-Russian subjects, as a necessary measure. See RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 26. L. 234. Directive of Commissioner General of Turkish Armenia and other regions of Turkey occupied by the law of war, No 638, 9 November 1917.

²⁰ The result of such charges was an investigative case against the commander of the I Caucasus Army Corps, General P.P. Kalitin and his chief of staff General V.G. Lastochkin. See RGVIA. F. 2100. Op. 9. D. 49.

Policing of Erzurum was fulfilled by the city police department, through the assistance of four police stations – which collectively employed 68 personnel²¹.

In reference to military court files of the Caucasus Army, the main crimes perpetrated in Erzurum were primarily committed by ranks of the Russian army, deserters from the Turkish army and Armenian nationalists. In view of the troop presence, serious crimes - murders, robbery, armed thefts, were relatively rare. Most crimes were directed against private property - theft, cattle lifting, bribes, official crimes. Criminal cases were frequently opened against the ranks of the Erzurum police department, having been accused of extortion, bribery, abuse of power²².

²¹ The staffing tables of the police departments were put into effect by the directive of the Chief of Staff of the Supreme Commander-in-Chief 6 сентября 1916 г. № 1250. See RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 149. L. 23.

²² The materials of the criminal cases against some of the employees of the Erzurum police department can be found in the following files: RGVIA. F. 2295. Op. 1. D. 417, 418, 424 and 542.

**Children in Erzurum Streets
(Erzurum Sokaklarında Çocuklar)**

The Erzurum district encompassed a medical unit under the supervision of the commanding officer²³. The unit consisted of 15 beds, 5 of which for contagious patients. Two doctors (senior and junior) staffed the unit along with a pharmacist, two midwives, four paramedics and 15 orderlies. In March 1917, the Military Governor General ordered to establish a central hospital in Erzurum with 60 beds²⁴. The city population was provided with a payable

²³ The unit was established in accordance with the directive of Military Governor General, No 264, 23 December 1916. See RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 149. L. 51.

²⁴ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 149. L. 7 ob. The report of the Military Governor General, 28 March 1917.

medical service, with the exception of patients completely unable to pay for treatment or those with infectious diseases.

In January 1917, a Sanitary Commission was formed in Erzurum made up of the district commanding officer, a senior doctor, chief of police and local representatives²⁵. The aim of the commission was to monitor the sanitary conditions of the city. To this end, the members of the commission were to inspect the baths, prisons, bakeries, troops' quarters and such, at least once a month in order to maintain the sanitary standards.

**The Street of Persian Consulate
(İran Konsolosluğunun Bulunduğu Sokak)**

During the Russian occupation of Erzurum, the city's economy was in an alarmingly destitute state. As Colonel N.A. Gulevich, a commanding officer of the Erzurum district, reported to his superiors, "in Erzurum, there is almost no street lighting at present, the sidewalks are in such a state that walking around them in the dark is not safe, the sanitary condition of the

²⁵ Ibid. L. 33. The directive of the Military Governor General, 30 January 1917.

city is impossible."²⁶ In part, the Russian command blamed the pitiful state of occupied territories on pre-existing issues that had aggravated the steep decline. This is clearly seen from the context of one of the directives of the Military Governor General, stating: "The cities of Asian Turkey conquered by our valiant troops during their lifetime under the rule of the Turkish government did not get even the most necessary degree of external improvement, to say nothing of their designation to be cultural and educational centres, for such institutions as schools, care houses, orphanages, libraries, museums, etc., simply did not exist in the conquered Turkish cities"²⁷.

In an official report of General Driagin, who paid an inspectional visit to Erzurum in January 1917, noted "the needs of the city of Erzurum are so vast and enormous that it is absolutely impossible to make any assumptions [of further action] at the present time."²⁸ A special concern for the Russian military-civil administration was the sanitary condition of the city; unsatisfactory state of the water supply and city sewerage system, the lack of lighting and pavements, neglected debris and impurities. The repair works of the water pipe, which were carried out by Russian soldiers under the supervision of Mr Romanov, a civil engineer, immediately after the occupation of Erzurum, could not solve the city's long-standing drinking water problem.

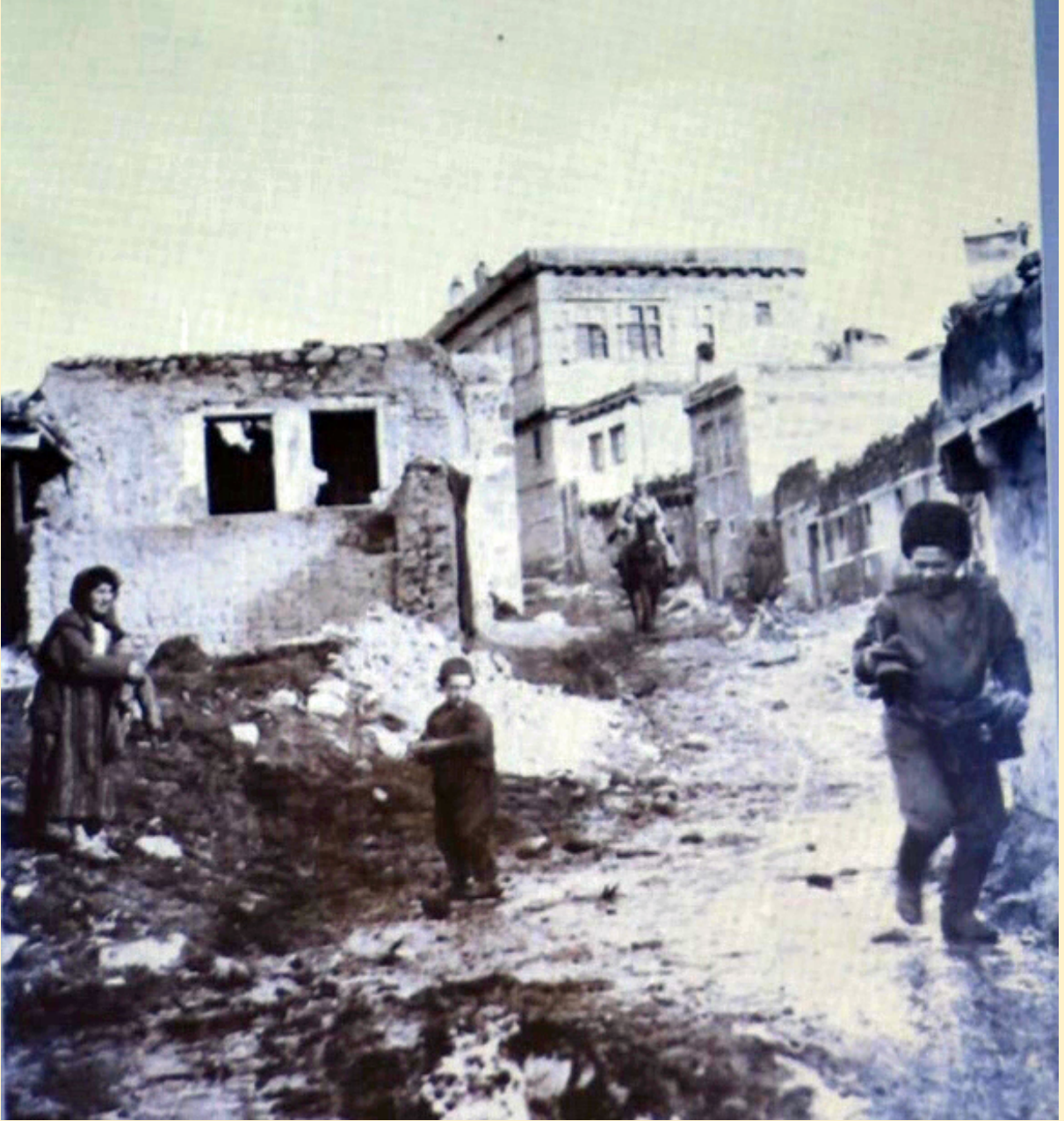
According to General Driagin, Erzurum's accumulated problems were so strenuous that the city's budget was candidly insufficient to tackle them. "Regarding the network of the city's water pipes, it must be said that, under the Turkish rule, and now, they are kept with the support of *waqf* funds. Under the current conditions, the maintenance of the hospital by the city's budget certainly cannot be taken into account. As for the sanitary condition, to keep it in order requires huge sums; at the moment 600 rubles are spent daily to keep the city in order (now relates only to cleaning all streets and empty places), of course, such amount is beyond Erzurum's budget. Because apart from local residents numbering 30,000, there are many military detachments and administrative offices are quartered here, it would be prudent to assign the whole burden of these costs entirely to the War Ministry's budget. In general, the question of financing the city cannot be properly solved under current circumstances".²⁹

²⁶ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 28. Report of commanding officer of the Erzurum district to the Military Governor General, 21 December 1916.

²⁷ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 32. L. 18. The directive of the Military Governor General, No 188, 20 March 1917.

²⁸ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 127 ob.

²⁹ Ibid. L. 131-131 ob.

The Streets of Erzurum

(Erzurum'dan Sokak Manzaraları)

Until March 1917, Erzurum's city budget was replenished by fixed taxes from commercial and industrial enterprises, baths, hairdressers, tea houses, coffee shops, and so on.

The city's budget received 43,206 rubles from March 21 to October 1, 1916. The largest revenue contributions were from commercial and industrial establishments – 18,130 rubles, rent from city's properties and *waqf* – 14,529 rubles, tax on residential houses – 3,387 rubles, and the city's slaughterhouse – 2,084 rubles³⁰.

During the same period, expenditures totalled 27,129 rubles. The largest expenditures being; the salaries of the staff of city's management – 4,785 rubles, street paving – 4,253 rubles, benefits to the poor – 1,150 rubles, pay to the native police officers, workers, *qadi*, and other persons – 6,775 rubles.

³⁰ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 28-28 ob.

**Traditional Erzurum Houses front of German Consulate
(Alman Konsolosluğu'nun Önünde Geleneksel Erzurum Evleri)**

In recognition of the city's poor standing, it was widely acknowledged that it had become necessary to restore the majority of taxes levied by the former Turkish government in order to address the urgent needs of the city's economy.

In line with plans to raise vital funds, the Russian authorities implemented a number of priority measures. In early January 1917 under General Driagin's order, a full inventory of all the buildings in Erzurum was carried out, and a list of buildings was compiled in Turkish. It was found that the city contained 21 military buildings and 8 buildings of educational

institutions. The total number of buildings totalled 9,350, of which 7,213 inhabited and 2,137 abandoned or destroyed³¹.

Towards the start of 1916, 785 different enterprises were found operating in Erzurum, including industrial workshops, groceries, butcheries, timber trade, fur, tea and coffee shops, workshops - shoemakers, mills, bakeries, barbershops, baths, etc.

Çifte Minareli Medrese

³¹ Ibid. L. 132 ob.

Furthermore, an inventory of *waqf* properties of Erzurum was composed. Revenues from these *waqfs* contributed to the maintenance of mosques and water supply³², while also supporting clergy and employees of the respective mosques.

**Çifte Minareli Medrese Used as Arsenal by Turkish Army
(Türk Ordusu Tarafından Silah Deposu Olarak Kullanılan Çifte Minareli
Medrese'nin İçten Görünümü)**

³² Ibid.

In February 1917, by order of the Military Governor General, it was decided to lease out vacant properties, formerly inhabited by those fleeing encroaching Russian troops, in order to bestow the rent for the improvement of the cities³³.

Shortly after, a new taxation system was introduced locally. In March 1917, the Commander-in-Chief of the Caucasus Army approved the proposals of the Military Governor General on imposing taxation on locals in the occupied territories. Traditional Ottoman taxes such as those on property (*emlak vergisi*), agricultural produce (*aşar*), sheep and goats (*adet-i ağnam*) and camels were reinstated³⁴. The proposals contained a special provision: "In order to ease the tax burden for the population, which is not yet fully recovered economically, all other state taxes levied under Turkish rule are currently not subject to levy."³⁵

With the purpose of bolstering funds, attention was drawn to the possibility of developing coal mines located 25 miles to the west of Erzurum. These mines were transferred to the supervision of the Military Governor General. A Russian mining engineer Bolkhovitinov estimated reserves in the Kükürtlü coal mines, had shown the feasibility of producing about 80 thousand tons of coal per year³⁶.

By December 1916, the threat of famine had begun to materialise on the fringe territory of Turkish Armenia³⁷. This region of Turkey, which before the war was self-sustained in grain and even exported surpluses to neighbouring provinces had become; as a result of military operations, completely ruined and unable to produce wheat. An acute food supply shortage sent shockwaves through to the entire the Russian Caucasus Army, which had been dependent on food supplies from the North Caucasus.

³³ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 149. L. 54. The directive of the Military Governor General, No 68, 1 February 1917.

³⁴ The tax amounts were: *emlak vergisi* - 1% of the property's value; *aşar* - 12% of the crop; *adet-i ağnam* - from 3,5 to 4 kuruş; from camels - 15 kuruş from the head.

³⁵ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 149. L. 70. The directive of the Military Governor General, 27 March 1917.

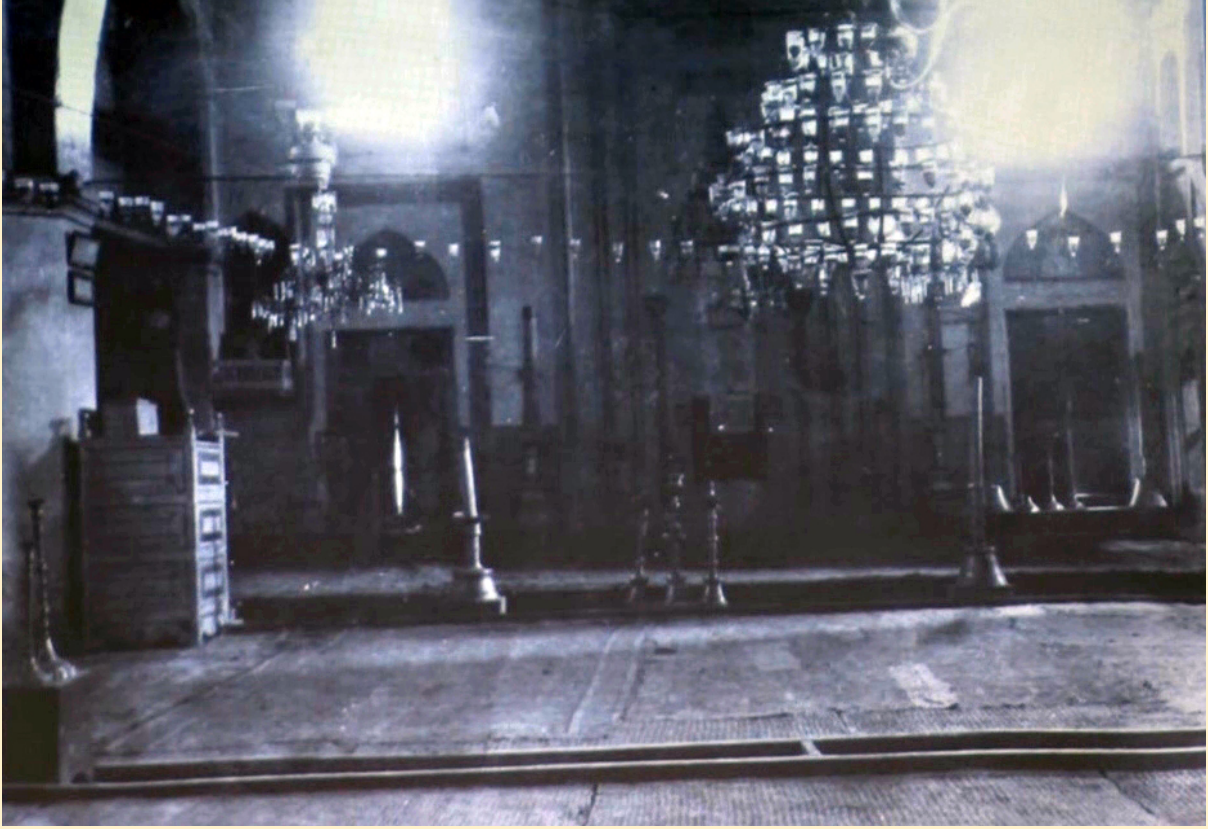
³⁶ Ibid. L. 9.

³⁷ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 26.

Lala Mustafa Paşa Mosque

On February 5-6, 1917, a meeting called by the chair of the Military Governor General was held in Erzurum. Representatives from the Russian military-civil authorities, Muslim and Armenian clergy, and charities took part in the meeting. It was announced the creation of the Food Committee of Erzurum, chaired by the Chief of Erzurum Police and representatives from the locals (6 members).

**Inside of Lalapaşa Mosque
(Lalapaşa Camii İçi)**

The purpose of the Committee was to study the situation with food supply to the city and to work out measures against hunger. It was decided to provide immediate assistance to the people without livelihood through free food distribution or short-term interest-free loans. It was proposed to involve the starving population in works that are paid for by the city government. It was also suggested to impose a special tax on the city's trade establishments to fight hunger. For the seeding of fields, it was planned to purchase seed material in the North Caucasus and deliver it to Erzurum³⁸.

Simultaneously, a clampdown was waged against grain speculators who were trading in Erzurum. In response to this, fixed pricing for flour was introduced, to fight soaring prices with speculators facing confiscation and further action if caught. Another problem which significantly hampered the action against rocketing food prices was a continuous devaluation of the Russian currency. The local worth of Russian currency in circulation fell drastically, which, as stated in one of the official reports, "[Russian notes] do not play practically any role for the locals. As everything is sold at exaggerated prices, local speculators have lowered the

³⁸ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 128 ob.

value of [Russian] paper money by almost 70%. [Turkish] lira is exchanged here for 25-27 rubles, but rarely on sale, as the owners are afraid of confiscation of Turkish currency.³⁹ "

It should be noted that at the time, food aid from the Russian government was only provided to those who were officially recognised as refugees. The natives of Erzurum, both Turks and Armenians, who remained, were not considered as refugees and therefore did not qualify for food support⁴⁰. Meanwhile, the Armenian community of Erzurum was able to readily receive food aid available from the Russian Armenian charitable organisations. The assistance of Russian Muslim charities to the Muslim population of the occupied territories was officially banned by the Russian authorities. This situation changed only in March 1917, when by the order of the Commander-in-Chief of the Caucasus Army General N.N. Iudenich, the ban on the activities of Muslim charitable organisations on the territory of the Military General Governorship was finally revoked⁴¹.

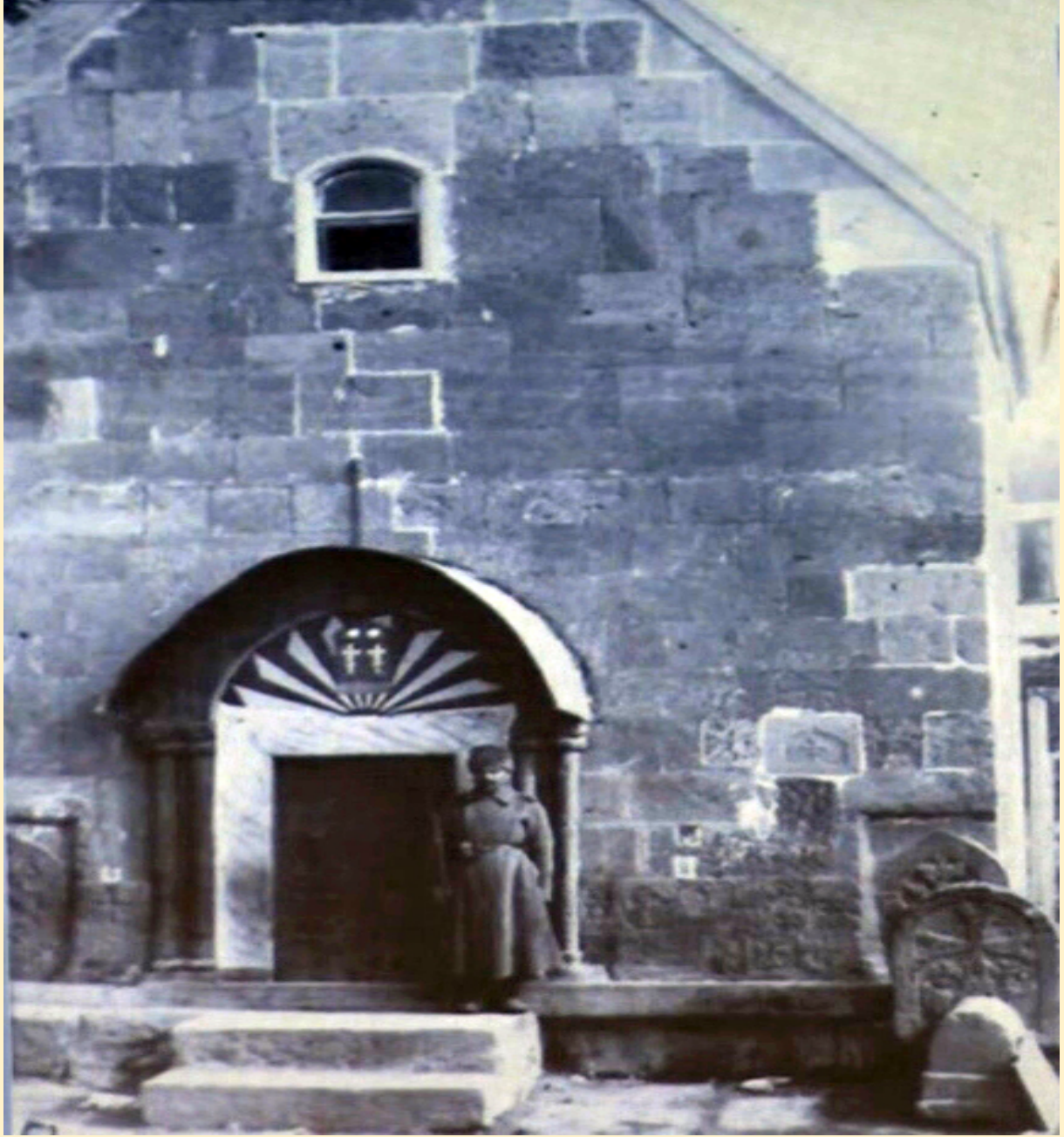
Despite the optimistic statements by Russian military-civil authorities that at the beginning of 1917 "the question of providing Erzurum with food has already been resolved"⁴², the situation with food supplies continued to deteriorate. This was mostly due to a general collapse of the Caucasus Army, caused by the widespread disintegration of the Russian army after the February Revolution.

³⁹ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 186. L. 60 ob.

⁴⁰ RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 26. L. 22.

⁴¹ Ibid. L. 21. Among the Muslim charity societies operating in Erzurum, the "Muslim Charitable Society" and "Baku Charitable Society" are known.

⁴² RGVIA. F. 13227. Op. 2. D. 41. L. 128 ob.

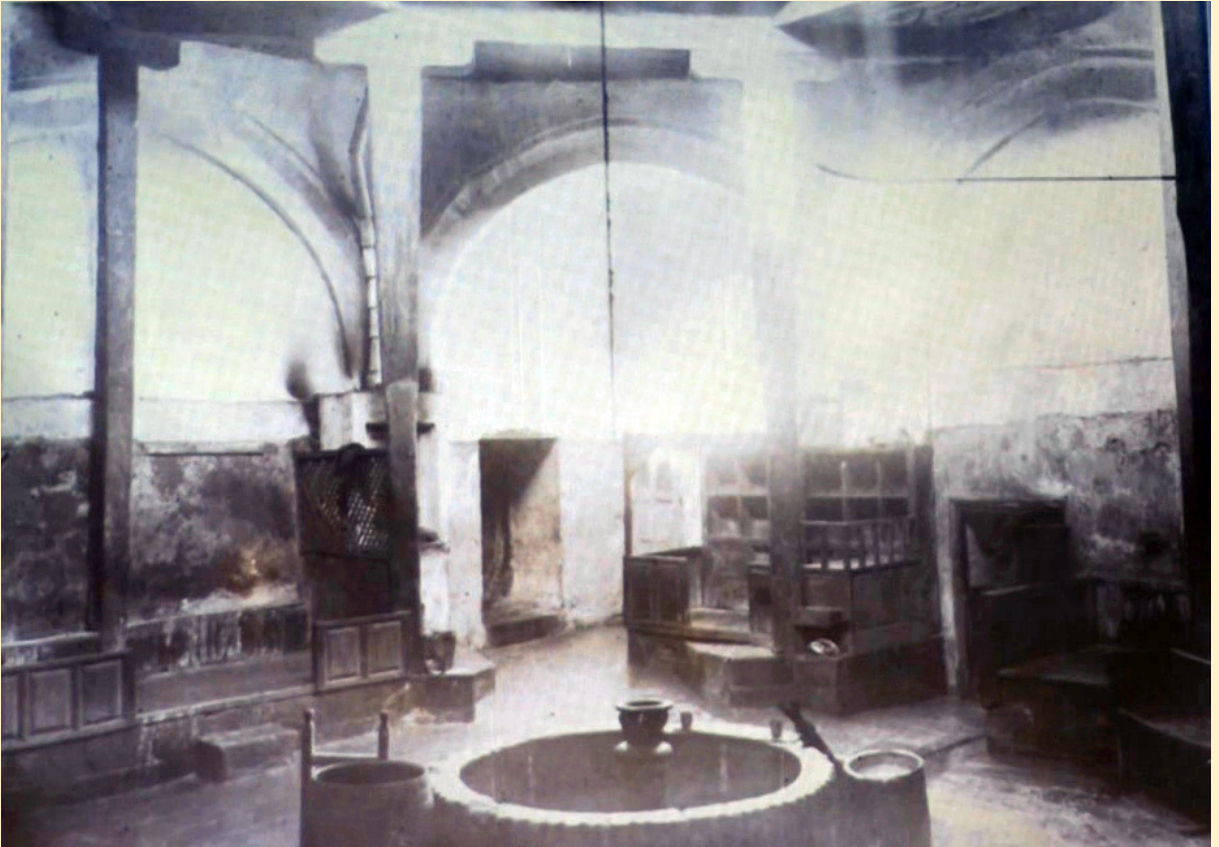

**A Russian Guard in front of Old Armenian Church
(Ermeni Kilisesi Önünde Nöbet Tutan Bir Rus Askeri)**

Immediately after the Bolshevik coup, the fighting units of the Caucasus Army began to massively desert from their positions and spontaneously return to Russia. The power in Erzurum passed hands into the Armenian armed formations, which for a short spell became the de-facto governors of Erzurum. Following the entry of Turkish troops into Erzurum, the war for the city's inhabitants was finally over.

Yard of Turkish Fortification Battalion
(Türk İstihkam Taburunun Bahçesinden Bir Görüntü)

A Turkish Bath
(Bir Türk Hamamı)

Bazaar of Erzurum
(Bir Erzurum Çarşısı)

Erzurum'da Ermeni Mezalimi ve Erzurum'un Kurtuluşu

Muammer Demirel*

Özet

Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren Birinci Dünya Savaşı, Türkiye'de yaşayan Müslüman halk için gerçek bir felaket olmuştur. Erzurum bu felaketi en acı şekilde yaşayan yerlerin başında geldiği bilinen durumdur. Ocak 1915 tarihinde Sarıkamış Savaşı hezimetle bittikten bir yıl sonra Ruslar ileri hareketle Erzurum'u işgal etmesi ile Erzurum halkı için öncelikle esaretin ağır dramı başlamıştır. Çok geçmeden Rus Ordusu içindeki Ermeni asker ve çeteleri Müslüman halka eziyet ve münferit katliamlar başlamıştır. 1917 Ekiminde Rusya'daki Bolşevik Devrimi üzerine Rus Ordusunun cepheleri terk etmeye başlaması ile Doğu Anadolu ve Özellikle Erzurum Ermeni çetelere teslim edilmiştir. Erzurum şehrinde Ermeni çeteler önce Müslüman halkın önde gelenlerini birer bahane ile ortadan kaldırarak direniş güçlerini kırmıştır. 1918 yılı Ocak ayından itibaren yol yapım bahanesi ile Yanık Dere'de birçok Müslüman erkek katledilmiş ve bazıları da تنها yerlerde öldürülmüştür. Osmanlı Ordusunun şehri kurtarmak için ileri harekete geçmesi ile toplu katliamlar başlamıştır. Bazı hanlara, barakalara, evlere doldurulan Müslüman erkek, kadın ve çocuklar toplu katledilmiştir. General Antranik'in komutasında Erzurum'u elinde tutan Ermeni çeteleri şehri savunma yerine halkı sokakta, evinde topluca imha ederek şehri terk etmiştir.

Bu katliamları biran önce durdurmaya çalışan Osmanlı Ordusu birlikleri Suşehri'ndeki karargâhtan ileri harekete geçerek 13 Şubat 1918 günü Erzincan'ı kurtarmış, ağır kış şartlarının hüküm sürmesine rağmen Albay Kazım Karabekir komutasındaki Birinci Kafkas Kolordusu hızlı yürüyüşle ve çetin mücadele ile 12 Mart 1918 tarihinde Erzurum şehrini Ermeni zulmünden kurtarmıştır. Türk Ordusu ileri hareketini devam ettirerek bu yıl içinde Bakü'ye kadar tüm yerleri Ermeni çetelerinin katliamlarından kurtarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Müslüman halk, katliam, Ermeni çeteleri, Erzurum'un kurtuluşu

Armenian Atrocities in Erzurum and The Liberation of Erzurum

Abstract

The First World War which had brought the decline of the Ottoman Empire became a real disaster for the Muslim population living in Turkey. It is well known that the city Erzurum was one of the areas where this disaster had had the most painful impact. In January 1915, a

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi, e-posta: mdemirel@uludag.edu.tr

year after the crushing defeat of the Battle of Sarıkamış, with the Russians advance to conquer Erzurum, the severe drama of captivity had begun for the people of Erzurum. Shortly after, the Armenian soldiers and gangs within the Russian Army started to persecute the Muslim population and several massacres occurred. In October 1917, upon the Bolshevik Revolution in Russia and with the Russian Army starting to withdraw from the fronts, Eastern Anatolia and particularly Erzurum was handed over to the Armenian gangs. Within the city of Erzurum, the Armenian gangs had at first, in order to break the resistance forces, with various excuses started to eliminate the leading figures of the public. Ever since January 1918, with the excuse of sending men to road construction, many Muslim men were slain at Yanık Dere and some were murdered in remote areas. These massacres had started when the Ottoman Army moved forward to relieve the besieged city. Muslim men, women and children were packed in various inns, sheds, and houses and were slaughtered there. Armenian gangs that were under the command of General Antranik had seized the city of Erzurum, instead of defending this city they had retreated by slaughtering people in mass killings on the streets and in houses.

The Ottoman Army troops which had tried to stop these massacres as soon as possible moved forward from the Suşehri headquarters and on the 13th of February 1918 saved the city of Erzurum. Despite the harsh winter weather conditions, under the command of Colonel Kazım Karabekir the First Caucasian Corps hastily moved and after a hard fought field, on the 12th of March 1918 saved the city of Erzurum from Armenian oppression. Within this year, the Turkish Army continued its forward movement and by reaching the city of Baku had saved all of these areas from being massacred by the Armenian gangs.

Key Words: Erzurum, Muslim people, massacres, Armenian gangs, the independence of the Erzurum.

Giriş

Erzurum Osmanlı Devleti tarafından feth edildikten sonra asırlarca savaş görmemiş ve ulusal ve uluslararası ticaret merkezi olarak Anadolu'da ekonomik yönden daha gelişmiş şehir arasında yerini almıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılma devrine girdiği 19. yüzyılda Erzurum da savaş sahnesi olamaya başlamış ve işgallere uğramıştır. İlk olarak 1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Erzurum Ruslar tarafından işgal edilmiş, Edirne Antlaşması boşaltılmıştır. "93 Harbi" denilen 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşında Aziziye Tabyalarında halkında katıldığı kahramanca savunma yapılarak Rusların şehre girişi engellenmiş, ancak Edirne Mütarekesi ile Rus Ordusunun kışı Erzurum şehrinde geçirmesi kabul edilerek birkaç aylığına Erzurum'da Rus ordusu kalmıştır. Erzurum esas büyük felaketi Birinci Dünya Savaşında yaşamıştır. Ocak

1915 Sarıkamış bozgunundan bir yıl sonra Ruslar saldırıya geçerek 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum şehrini işgal etmişlerdir. İşgaller sırasında Rus ordusunda bulunan Ermeni askerler Müslüman köy ve kasabalarda büyük katliam yapmışlardır.

Erzurum Şehrinde Katliamların Başlaması

Bolşevik ihtilâlinin çıkışı, Rus istilasını altında yaşayan Türklerin toplu katliamları başlamıştır. Rus askerlerinin memleketlerine kaçması ile Rus Ordusu içinde gönüllü birlikleri adı ile bulunan Ermeni asker ve çeteleri güvenliği ve idareyi ellerine almışlardır. Şimdi Ermeniler, idareleri altında yaşayan Türklerin mevcudiyetini yok etmek üzere sistemli katliamlara başlamışlardır.⁴³

Rus General Odişelidze'nin Erzurum'da bulunduğu sıralar katliam ve yağma gizlice yapılmış; çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu erlerden kurulan Erzurum ihtilâl İcra Komitesi, halkın silahlarını toplamak maksadıyla daha 1917 senesinde her tarafı aramaya başlamış aramaları yağmaya dönüştürmüşler,⁴⁴ bu yağma sırasında bazı Türkleri katletmişlerdir. 1918 Ocak ayı sonunda Ermeni piyade kıtaatından birkaç asker tarafında Erzurum'un muteberan ve eşrafından Hacı Bekir Efendi bir gece evinde katledilerek malı yağma edilmiştir.⁴⁵

Erzurum'da 20 Şubat 1918'de kitle halinde öldürmeler başlamıştır.⁴⁶ Katliamları bizzat yaşayan Ahmet Hürbaş, bu katliamları şöyle anlatıyor: "Mevsim kıştı. Kar tren hattını ve karayollarını kapatmıştı. Erzurum'a Rusya'dan gelen zahire, un ve erzak gelmediğinden fırınlarda ekmek bulunmuyordu. Ermeniler bunu fırsat bilerek mahalle muhtarlarından yardım istediler. Muhtarlar da kapı kapı dolaşarak eli kazma kürek tutan halkı toplayarak Ermenilere teslim ettiler. Bu teslim alınan kimseler bir daha geriye gelmiyorlardı, sorulunca da demiryolunda çalışıyorlar, gelecekler deniliyordu. Hâlbuki bu insanlar şehrin etrafındaki tahkimat hendeklerinde, büyük tarlalarda, binalarda ve Yanıkdere'de beşer onar kişilik kabileler halinde balta ile öldürülüyorlardı. Bu durum şehrin kurtuluşundan 5-6 gün evveline kadar devam etti. Tren hattının açılmadığını, şehre yiyecek maddesi gelmediğini, buna karşılık da yol açma bahanesiyle götürülenlerin geri gelmediğini gören mahalle muhtarları, artık Ermenilere yol açmak için işçi vermediler. Durum bu hale gelince, Ermeniler bu defa alışveriş için çarşıya,

⁴³ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara, 1996; Ahmet Refik, *İki Komite, iki kütâl*, İstanbul 1919, s. 47.

⁴⁴ Twerdo Klebof, "Hatıra", *ATBD*, Sayı: 81, Bel. nr. 1881, s. 450.

⁴⁵ Klebof, "Hatıra", s. 451; "Tarihçe", *ATASE Arşivi*, K. 1484, D. 5-1, F. 1/3.

⁴⁶ Klebof, "Hatıra", s. 454.

pazara çıkanları, su almak için çeşmeye gidenleri yakalayıp insan mezbahanesine sevk etmeye başladılar. Kenar mahallelerdeki evlere baskın yaparak da adam topluyorlardı.”⁴⁷

O günleri yaşayan Erzurumlular, yol yapımı bahanesi ile Ermeni askerleri tarafından önce gönüllü olan sonra sokakta yakaladıkları ve evlerinden zorla alıp götürülen Müslümanların bir daha geri dönmedikleri ve öldürüldükleri anlatılmıştır.⁴⁸ Cadde ve sokaklarda görülen Müslüman halk toplanarak yol açtırmak bahanesiyle götürülüp bir daha geri dönmeyince kimse artık evinden dışarı çıkmıyordu. Andranik, Erzurum'a gelince, halkın sokağa çıkmasını sağlayarak Ermenilerin işini kolaylaştırmak için bir yol buldu. Andranik önce Gölbaşı'nda Müslüman halka bir konuşma yapmış,⁴⁹ ardından sokaklara astırdığı Türkçe beyannamelerde, katledilen Müslüman olsun, Ermeni olsun mutlaka faili bulunup aynı cezaya çarptırılacağı ve Müslümanların hiçbir şeyden korkmayıp dükkanlarını açarak ticaretleriyle meşgul olmalarına ve çalıştırmak için toplanan ve sevk olunan Müslümanlardan birinin kaybında bunları toplama ve sevke memur olan kit'atın tamamını kendi hayatları ile mes'ul tutulacağını bildirilmiştir.⁵⁰

Bu laflara inanıp dışarı çıkan Müslümanlar yine toplanıp götürülmüş fakat hiçbir zaman failleri bulunmamıştır. Müslümanlar tekrar evlerine kapanınca yine kapıları zorlanarak götürülmüşlerdir.⁵¹

20 Şubat 1918 tarihinde şehir sokaklarında birkaç Türk öldürülerek katliam fiilen başlatıldı. Aynı gün topçu kıtasına bağlı piyadelerden Ermeni subay vekili Karagowdayeff'in başkanlığında 270 kişiyi evlerinden toplayıp eşyalarını da gasp ettikten sonra kışlaya getirilerek.⁵² İşkence edilmeye başlanmıştır. Bu sırada kışla civarındaki bir evin damında duran bir Türk, Ermeni er tarafından tüfekle vurularak öldürülmüştür. Toplanan halk Kışla hamamına öldürmek için doldurulmuşlar, ancak kışlada görevli üsteğmen Lipiski, toplananların öldürülebileceğini diğer Rus subaylarına haber vermiş, birkaç Rus subayının müdahalesi ile Türkler kurtarılarak serbest bırakılmışlardır. Aynı gün Türk pazarı da yakılmıştır.⁵³

25 Şubat'ta Erzurum tren istasyonunda Ermeniler silahsız on kişiden fazla Müslümanı kurşuna dizmişlerdir.⁵⁴

⁴⁷ Ahmet Hürbaş, “1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?”, *Atatürk Üniversitesi Kuruluşunun XX. yıl Armağanı ERMENİLER Hakkında Makaleler-Derlemeler*, c. II, Ankara 1978, s. 84.

⁴⁸ Erzurum şehir merkezinde o günleri yaşayan Sırrı Çamaşırıcı, Hayretten Peker, Mehmet Kabaza, Gani Kullebi, Aziz Gecikli ve İdris Köşklü'nün anlattıklarını derleyen Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974, s. 89-100 yayınlamıştır.

⁴⁹ Rıza Topçuoğlu anlatmıştır. Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 105.

⁵⁰ Klebof, *Tarihçe, ATASE Arşivi*, K. 1485, D. 5-1, F. 1/13.

⁵¹ Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 105.

⁵² Klebof, "Hatıra" s. 454.

⁵³ Twerdo Klebof, "Tarihçe", *ATASE Arşivi*, K. 1484, D. 5-1, F. 1/4-5.

⁵⁴ Klebof, "Hatıra", s. 454.

20 Şubat'ta yol açma bahanesi ile Ermeni milisler şehirden Türkleri toplayarak hayvan sürüsü gibi Erzurum'a iki kilometre mesafedeki Yanıkdere'ye sevk edip katletmeye başlamışlardır.⁵⁵

Yanıkdere katliamından hasbelkader kurtulan Tahsildar Salih Efendi'nin anlattığına göre; “Ermeniler, terkedilmiş büyük iş hanlarında, resmi bina ve kıışlaların bodrumlarında, şehri çevreleyen toprak tabyaların derin hendeklerinde yürüttükleri katliâmın bir kolunu da Kavakkapısı tren istasyonunun civarındaki Yanıkderede tertiplemişlerdir.

Rusya'dan un yüklü olarak gelmekte olan trenin yolda kara saplandığı, şehri aç bırakmamak için, yolun temizlenmesi gerektiğini ileri sürerek, şehirden topladıkları genç yaştaki çocuklarla yaşlı halkı, Kavakkapısı istasyonuna getirerek Rusların terk etmiş oldukları büyük ahşap barakalara dolduruyorlardı. Karanlık basınca, barakaya yaklaşan iki açık vagonlu katarı yirmişer kişi dolduruyorlar ve başlarındaki sarıklarla kollarından birbirine bağlayarak yere oturuyorlardı. Katar iki kilometre uzaktaki Yanıkdere Köprüsü'ne gelince arka tarafa geçerek, ellerindeki kısa saplı baltalarla kafalarına vuruyor ve hepsini birden dereye yuvarlıyorlardı.

Bu sırada kopan feryatların barakalarda duyulmaması için lokomotif devamlı ve son kuvvetle düdüğü çalıyor ve bu durum yarımşar saat ara ile sabaha kadar devam ediyordu.”

Salih Efendi, kollarından birbirine bağlı arkadaşlarının sağ kenarına rastlaması dolayısıyla, boşta kalan sağ eliyle kolundaki bağı çözmüş ve derenin oldukça derin olmasına rağmen, cesetlerle dolu olduğunu tahmin ederek dereye atlamış ve hasbelkader kurtulmuştur.⁵⁶

Yanıkdere'de yakınlarının cesetlerini bulmaya çalışan birçok kişi, ölüleri aktarırken, gördükleri manzaradan şok geçirmiş ve aralarında çıldıranlar da olmuştur.⁵⁷ Yanıkdere katliamında yaklaşık 3.000 Türkün öldürüldüğü tahmin edilmektedir.⁵⁸

Rus ordusu Erzurum'dan çekilirken şehirde asayışı sağlamak üzere milis teşkilatı kurularak Ermenilerin yayında teşkilata Türklerden de alınanlar olmuş, gece devriyeye çıkan Türk milisler تنها yerlerde birer birer Ermeni milisleri tarafından katledilmişlerdir.⁵⁹

Son İmha

⁵⁵ Klebof, “Tarihçe”, aynı vesika, F. 1/4-5; Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşerilere Armağan*, İstanbul 1338, s. 85.

⁵⁶ Hürbaş, “1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?”, s. 99.

⁵⁷ Hürbaş, “1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?”, s. 100.

⁵⁸ Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 39.

⁵⁹ Memduh Davudoğlu, “İşgal Altında Erzurum'dan Notlar”, *Hürsöz*, Erzurum 16. 4. 1956, s. 2; Klebof, *Hatıra*, s. 451; Hürbaş, “1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?”, s. 82.

Asıl katliam Osmanlı Ordusu'nun Erzurum ovalarında görüldüğü zaman başlamıştır. Ermeniler, şehir haricinde Osmanlı ordusuna çete halinde karşı koyuyorlar, dahilde halkı kışlalara doldurup, evlere kapatarak öldürüyorlardı. Bazen kafalarını odunlar üzerine kesiyorlar, naaşlarını ise kuyulara dolduruyorlardı. Osmanlı Ordusu'nun ilerlemesi Ermenilerin ümitsizliğini, zulümlerinin şiddetini bir kat daha artırıyor. Bu ümid büsbütün kırıldığı zaman, Ermeni çeteleri, azgın birer canavar haline gelmişlerdi. Evleri yakıyorlar, binaları yakıyorlar, türbeleri parçalıyorlar, Türkleri kurşunla süngü ile al kanlar içinde yerlere seriyorlardı. Erzurum bu kanlı vahşetin en feci sahnesiydi. Hükümet konağı, hatta ahşap binaların pek çoğu yakılmıştı. Erzurum ovasının, Palandöken tepelerinin, feryad ve figani siyah dumanlar şeklinde, alevler içinde afaka yükselerek yanıyor, camiler ve medreseler eski Osmanlı kaleleri, bu siyah yangın dumanları içinde zaman zaman beyaz binalarıyla meydan çıkıyordu. Erzurum cehennem bir acıklılık içinde idi. Bu azgın alevler altında, karlar üzerinde, karınları yarılmış, ciğerleri koparılmış masumlar, kanlar içinde yatıyorlardı. Ermeni komiteleri en ince sanatlarını bu tertibatta göstermişler, bu facia sahnelerini ordunun geçeceği yollar kenarında hazırlamışlardı. Ermenilerin Erzurum'u tahliyelerinde o kadar facia olmuştur ki, yüzlerce erkeği evlere doldurmuşlar, üzerlerine benzin dökerek diri diri yakmışlardı. Alevler içinde iken yan taraftaki evlerden aldıkları balta ile duvarlara ufak bir delik açarak kaçmaya muvaffak olanlar ise, Osmanlı Ordusu yetişinceye kadar aç, sefil ve yangın harabeleri ortasında yaşamak zorunda bırakılmışlardı.⁶⁰

10-11 Mart tarihlerindeki soykırımı bizzat Andranik Paşa ve Dr. Akop Zavaryan Zavriyev tertib ve icra ettiler. Ermeni şehir milisleri, şehirdeki Müslüman erkeklerin tamamını, hatta ihtiyar ve hastaları bile, ev ev dolaşarak toplamış, Rus subayların oturdukları evler bile aranmıştır.⁶¹ Ermeniler, kapıları baltalarla kırarak ahaliyi zorla götürmüş,⁶² toplananların üzerleri iyice aranarak para ve kıymetli eşyaları tamamen alındıktan sonra katledilecekleri yerlere götürülmüşlerdir.⁶³ Katliam daha ziyade Ermenilerle meskûn olan Kilisekapısı'ndaki büyük hanlarda Kavakkapısı'nda tren istasyonunda ve muhtelif evlerde, Karskapısı civarında⁶⁴ ve Mahallebaşı'nda Sabunhane'de yapılmıştır.⁶⁵

⁶⁰ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁶¹ Klebof, *Tarihçe*, aynı vesika, F. 1/21; *İslâm Halinin...*, s. 50.

⁶² Klebof, *Tarihçe*, aynı vesika, F. 1/22.

⁶³ *İslâm Ahalinin...*, s. 50.

⁶⁴ *ATBD*, Sayı: 86 (Nisan 1987), Bel. nr. 2067, s. 83-85.

⁶⁵ Kantarcızâde Hacı Mustafa, "Düşman İstilasından Erzurum'un Kurtuluşunun İlk Yıldönümü", *Tarih Yolunda Erzurum*, s. 18 (Temmuz 1983), s. 38.

Tren istasyonundaki barakalara Müslümanlar doldurulup barakaya dışardan makineli tüfek ateşi açılmak ve damlarından içeriye el bombası atılarak öldürülmüşlerdir. Barakanın zemininde diz boyu çamurla karışık insan kanı toplanmıştır.⁶⁶ Erzurum'un kurtuluşunda Osmanlı Ordusu'nda subay olan Şevket Süreyya Aydemir, Erzurum'un kurtuluş günü Erzurum Gürcükapısı istasyonunda, 3000 kadar tahmin edilen Türk ölülerini yığınlar halinde gördüğünü, işgal ettikleri binaların bodrumlarının da ölülerle dolu olduğunu, Erzurum'da öldürülen Türklerin sayısının çok büyük yekûne vardığını ve bu sahneleri ileri harekâta bütün yol güzergahında da aynen tespit ettiklerini yazmıştır.⁶⁷

İstasyon katliamını Kâzım Karabekir Paşa şöyle anlatıyor: “Tren istasyonunda sanki bir mezarlık ölülerini dışarıya fırlatmıştı. Cenazeler arasından geçerek bu faciayı seyrettik.”⁶⁸

Karskapısı civarına götürülen 250 kişi balta, süngü ve kurşunla feci surette katledildikten sonra açılan çukurlara doldurulmuştur.⁶⁹

Dervişiğa Mahallesi Tahtacılar caddesinde karşı karşıya buluna iki konağa 1200 kadar Müslüman doldurularak yakılmıştır. Ezirmikli (Ovaköy) Osman Ağa'nın evine altı yüz kadar Müslümanı doldurarak yakılmış, bu evin karşısındaki Mursel Paşa'nın evine de sekiz yüz adam doldurularak ateşe verilmiş, ancak bunların bir kısmı evin duvarını delerek kaçıp kurtulmayı başarmıştır.⁷⁰

Hadiseleri yaşamış olan Rıza Topçuoğlu şöyle anlatıyor: “Halkı toplamaya başladılar. Evleri zorluyorlardı. Zorlanıp götürülenler arasında babam ve mahallenin ileri gelenlerinden Hacı Ahmet Efendi'nin oğlu Ethem Efendi ve daha birçokları vardı.

Bunları Mursel Beğ'in Tahtacılardaki konağına doldurmuşlardı. Buraya doldurulanların sayısı 950 kişi kadardı. Aralarında hocalardan Hacı Fehim Efendi, Dervişiğa imamı Ahmet Efendi, Merkez müderrisi Faik Efendi, Kavak Camii imamı Şükrü Efendi ve başkaları da vardı.

Gece yarısı Ermeniler gelip burada tutuklu bulunanların üslerini aramış ve üzerlerinde buldukları kıymetli şeyleri almışlardı. Ayrıca onları kırkar kişilik amele takımları haline sokarak götürmek istemişler, hocalar, halkı uyandırıp çıkmamalarını söylemişler ve bu şekilde mukavemetle zaman kazanılmıştı.

⁶⁶ Hürbaş, “1918 Erzurum Katliamı Neden ve Nasıl Oldu?”, s. 87.

⁶⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. III, 1914-1922, İstanbul 1972, s. 489.

⁶⁸ Kâzım Karabekir, *Birinci Kafkas Kolordusunun 334 Senesindeki Harekâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Suretidir*, Erzurum 1335, s. 5.

⁶⁹ ATASE Arşivi, K. 525, D. 2049-1041, F. 1; aynı arşiv, K. 525, D. 2050, F. 66.

⁷⁰ Teşkilat-i Mahsûsa Müfrezeler Kumandanlarından Ilıca'nın Alaybeyi köyünden Köseoğlu Cafer (Erçıkan)'in 19 Nisan 34 (1928)'de İstanbul'daki kardeşlerine yazdığı mektupta anlatmaktadır. "Kurtuluşun Beşinci Haftasında Erzurum'u Anlatan Bir Mektup", *A. Ü. Kur. XX. yıl Ar. Ermeniler*, s. 301.

Sabaha karşı, bitişik evdeki Karslı Yusuf Efendi'nin hanımı komşulardan aldığı birkaç kazma ve küreği bacadan içeri atmış, bu sayede duvarı delen tutuklulardan henüz 250 kişi kadar çıkabilmiş iken, Ermeniler, Osman Ağa'nın konağı ile birlikte bu konağa da ateş vermişler, can havli ile tutuklular dışarı fırlamış ve Ermeni askerleri üzerine atılmışlardır. Mürsel Beğ'in evine toplananların bir kısmı kurtulmuş, ancak Osman Ağa'nın konağındakilerden kurtulan olmamıştır.”⁷¹

Yeğen Ağa mahallesinde Şeyh Ahmed Efendi'nin evinde Ermeniler, 450 Masum Müslümana ateşe vermiş, kapı ve pencerelerine mermi ve bombalar atarak ev havaya uçurulmuş, evdekiler tamamen yaygın ve toprak altında kalmışlardır.⁷²

Şehrin kurtuluşundan iki gün evvel Ermeniler Belediye reisi ve idare heyetini de katletmişlerdir. Eli silahlı ve bombalı Ermeni çeteleri Belediye dairesinin etrafını sararak belediye heyetini kaldırmış ve Gürcükapısı Çamurlu sokakta bir eve götürüp öldürmüşlerdir. Bu katliamda Belediye Reisi Hakkı Paşa ile beraber 19 belediye heyeti ve Bakü İslâm Cemiyeti-i Hayriyesinin Erzurum işlerinden sorumlu üyesi Seyidof vardır.⁷³

Katliamdan yaklaşık iki ay sonra 9 Mayıs 1918'de vahşeti yerinde tesbit için yabancı gazetecilerle beraber Erzurum'a gelen Ahmet Refik, yıkılan duvarların altında çok sayıda Türk naaşı olduğu, toprak biraz eşildiği zaman bir insan kolu, bacağı, başı ve gövdesinin bütün fecaatıyla görüldüğünü, cesetleri o derece çürümüş ki, biraz dokunulduğu zaman beyinlerinin aktığını, sırtmış çenelerinin parçalandığını, yağlı, siyah, yanmış ve ezilmiş insan göğüsleri topraklara bulanmış elbiseler içinde perişan bir halde meydana çıktıklarını anlatmaktadır.⁷⁴

Kongre caddesinde, çamurlu sokak başındaki Hacı Ahmet Hanın'da Müslüman halktan birçoklarını, kollarından dörder, beşer kişiyi birbirine bağlayarak balta ile başlarını uçurup gövdelerini istif etmişlerdir.⁷⁵ Hacı Ahmet Hanında 1373 İslâm cenazesi çıkarılmış olup, kafalarından balta ile vurulmuş yüzlerinden tanınamayan ve kanlar içinde yatan şehitler arasında 94 kadın ve çocuk da bulunmuştur.⁷⁶

Ermenilerin Kilisekapısı'ndaki bir handa işkence metodu geliştirilerek Türkleri katlettikleri ortaya çıkmıştır. Ayakta tutulan beş insanın kolları, arkadan bağlanıp kafaları,

⁷¹ Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 105. Rıza Topçuoğlu, babasının da tutuklular arasında bulunması dolayısıyla hadiseyi yakında müşahade etmiştir.

⁷² Kantarcızâde, a.g.m., s. 38.

⁷³ Kantarcızâde, a.g.m., s. 47.

⁷⁴ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 74.

⁷⁵ Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 99. Katliam sırasında 13-14 yaşında olup Erzurum'da bizzat şehit olan Hayrettin Peker anlatıyor.

⁷⁶ Kantarcızâde, a.g.m., s. 39.

üzerinde delikler bulunan bir tahtaya geçirilerek tespit edildikten sonra kafalarına balta vurarak diğerlerinin gözleri önünde öldürülmüşlerdir.⁷⁷

Türk ordusu şehre yaklaşınca panik halinde çekilen Ermeni çeteleri, artık birer ölüm makinesi haline gelmişlerdi. Evde, sokakta, pencerede duran velhasıl rastladıkları bütün Türkleri insafsız bir şekilde öldürmüşlerdir.⁷⁸

Ermeniler, Müslümanları belli yerlere toplayıp imha ettikleri gibi bizzat evlere girerek aileleri topluca katletmişlerdir. 8-10 kişilik Ermeni çete grubu girdikleri Müslüman evlerinde önce erkekleri daha sonra da kadın ve çocukları katlederek çıkıyorlardı. Bu tür yüzlerce olaydan birkaçı; Kavak mahallesinde Ambaviye sokakta Manav Ömer Efendi tüm ailesi ile aynı mahalleden Cambaz Mehmed Çavuş tüm ailesi ile birlikte imha edilmişlerdir.⁷⁹

Bu katliamlarda Erzurum'da aile fertlerinden kaybetmeyen hiçbir aile yoktur. Bunların bir kısmı da cenazelerini bulamadıklarından perişan olmuşlardır.⁸⁰

Erzurum'da yalnız sokaklarda 4000 Müslüman naşı toplanmıştır.⁸¹ 19 Mart 1918 (1334) tarihinde 3. Ordu Kumandanlığının Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği raporda, şehir merkezinde 2127 İslâm cesedinin defnedildiği bildirilmiştir.⁸² Daha sonraki resmi raporlarda Erzurum'da Ermeni katliamına maruz kalan ihtiyar, kadın, çocuk ve erkeğin toplamının 8000'i bulunduğu kaydedilmiştir.⁸³

Şehrin kurtuluşundan sonra Erzurum Emniyet müdür vekili olan ve şehitlerin toplanıp defnedilmesini organize eden Kantarcızâde Hacı Mustafa Efendi, şehir merkezinde toplatıp defnettirdiği Müslüman cesedinin 9553 olduğunu kaydetmiştir.⁸⁴

Erzurum katliamının görgü şahitlerinden Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köşklü'nün anlattığına göre şehirde 10 ile 11 bin arasında Müslüman katledilmiştir.⁸⁵

Erzurum şehir merkezinde öldürülenlerle ilgili resmi rakamlar 8 ile 10 bin arasında değişmesine rağmen, gerçek rakamın bundan daha fazla olduğu muhakkaktır. Şehrin kurtarılması ile yakınlarını kaybedenler, o karışıklık içinde, dışarı fırlayarak bunları bulmak için katliam yerlerine gitmişlerdir. Buralarda buldukları akraba ve yakınlarını alarak götürüp defnetmişlerdir. 12 Mart günü akşam saatlerinde katliam yerlerindeki cesetlerin çoğu

⁷⁷ Hürbaş, "1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?", s. 89.

⁷⁸ Hürbaş, "1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?", s. 87.

⁷⁹ Memduh Davudoğlu, "İşgal Altında Erzurum'dan Notlar", *Hürsöz*, Erzurum 18. 4. 1956, s. 2.

⁸⁰ Hürbaş, "1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?", s. 89.

⁸¹ Ahmet Refik 9 Mayıs 1918 (1334) tarihinde Umumi Karargâha gönderdiği raporunda bildirmiştir. *ATBD*, sayı: 83, Bel. nr. 1941, s. 239-241; Ayrıca Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul 1919, s. 38.

⁸² *ATBD*, Sayı: 86, Bal. nr. 2068, s. 87-89.

⁸³ *ATASE Arşivi*, K. 525, D. 2049-1041, F. 1.

⁸⁴ Kantarcızâde, a.g.m., s. 41.

⁸⁵ Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 91.

götürülmüştür.⁸⁶ Bunun için katledilenlerin kesin sayısının Hükümet tarafından tespit edilmesi mümkün olmamıştır.

Bu şehitlerin yanında balta, süngü ve kurşunla yaralanmış 216 yaralı bulunmuştur. Bunların 44'ü kadın ve çocuktur. Yaralılar hastaneye kaldırılarak tedavi edilmiştir.⁸⁷

Erzurum'un ilçelerinde ve köylerinde de benzer katliamlar yapılmıştır. Rus Ordusu çekildikten sonra Ermeni çetelerinin bulunduğu ve geçtiği Müslüman yerleşim yerlerinde felaket yaşanmış, özellikle Aşkale'den başlayarak ana yok güzergâhında köy ve kasabalarda adeta "taş üstünde taş, boyun üstünde baş bırakılmazcasına" katliam yapılmıştır.

Bu makalenin çerçevesinde ancak katliam yapılan köy ve kasabalardan bazılarının isimleri zikredilecektir. Katliam ve mezalim yapılan yerleşim yerleri; Aşkale kasabası, Evreni köyü, Merdivan köyü, Tazegül köyü, Cinis köyü, Tuzcu köyü, Tepeköy, Makanda köyü, Kevgiri köyü, Müdürge köyü, Badişen köyü, Umudum köyü, Erginis köyü, Mülk köyü, Sitavuk köyü, Dinarkom köyü, Müdürge köyü, Arzuti köyü, Ilıca kasabası, Ebülhindi köyü, Ağanır köyü, Alaca köyü, Mescitli köyü, Aşağı Söylemez köyü, Yukarı Söylemez köyü, Hanık Komu köyü, Kişo köyü, Nado köyü, Nametağa Komu köyü, Babaderesi köyün, Hınıs kasabası, İspir kasabası, Hortik köyü, Hasankale kasabası, Köprüköy, Horasan kasabası.⁸⁸

Katliamlarla İlgili Tarafsız Gözlemcilerin Raporları

Yukarıdan beri izah ettiğimiz Ermeni çeteleri tarafından Müslüman halka mezalim yapılırken hala Avrupa kamuoyu Ermenilerin katledildiği fikri sabitiyle Doğu Anadolu'ya incelemeler yapmak için heyetler göndermiştir. Nitekim Avrupalı savaş muhabirlerinden Alman Weisen ve Avusturyalı Doktor Stefan Eşnaniye olayları yerinde incelemek için 1918 yılı Mayıs ayında Doğu Anadolu'ya gelmişlerdir. Osmanlı Hükümeti, onlara kılavuzluk ve refakat etmesi için Ahmed Refik (Altınay)'i görevlendirmiştir.

3. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, heyet daha Trabzon'da iken çektiği telgrafla heyete bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Telgrafta, Ermeni mezalimine ait bölgede bina enkazları ile aç Müslümanların kaldığından, şehir ve köy halkından Ermeni mezâlimi hakkında bilgi toplanabileceği bildirilmiştir.⁸⁹

Ahmed Refik 8 Mayıs 1334 (1918) tarihinde Erzurum'daki mezalimle ilgili Karargah-ı umumiye verdiği raporda şöyle demiştir:

⁸⁶ Hürbaşı, "1918 Erzurum Katliamı Neden ve Nasıl Oldu?", s. 88.

⁸⁷ Kantarcızâde, a.g.m., s. 41.

⁸⁸ Köy ve kasabalardaki katliamlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara, 1996.

⁸⁹ ATASE Arşivi, K. 346, D. 427-1385, F. 3/38.

“Erzurum Ermeni mezâliminden harab bir haldedir. Ermeniler Erzurum'dan çekilmezden evvel üç yüz kadar İslâmı bir konağa doldurmuşlar üzerine benzin dökerek yakmışlardır. Konağın enkazı arasında el'ân yığınlarla insan cesetleri parçalanmış insan beyinlerine tesadüf olunuyor. Ermenilerin içlerini bu suretle yüzlerce İslâm doldurarak yaktıkları konaklar müteaddiddir, mezâlimi idare edenler Antranik Paşa ile Fransız Miralayı Morel'dir. Erzurum dâhilinde toplanan cenazelerin miktarı dört bindir bu meyanda birçok kadın ve çocuk da dâhildir. Ermenilerin yalnız Ilıcalarda katlettikleri erkek, kadın ve çocuğun miktarı iki bine yakındır. Ermeniler ahaliyi evlere doldurup yaktıkları gibi yol yaptırmak bahanesiyle şehir haricinde de katletmişlerdir. Erzurum'da bu suretle gâib olan yüz on bir kişidir, bu telefât meyânında köyler dâhil değildir. Muhabirler mezâlim yerlerini Vali Bey'le beraber yarım saat kadar gezdiler. İki üç gün sonra Batum tarihiyle avdet ediyoruz. Erzurum'da mezâlim sahnelerinin harap yerlerin fotoğraflarını aldırđım.”⁹⁰

Avusturyalı muhabir mezâlim yerlerini gezdikten sonra 1918 Mayısının sonunda Batum'dan Viyana'da Noyes Viner Tagblat, Budapeşte'de Peşer Loyd, Berlin'de Lokal Ançayker, Amsterdam'daki Algemein Handelsblat ve İstanbul'da Vakit gazetelerine geçtiğı haberde şöyle diyor:

“İki haftadan beri Ermeni ve Rusların Kürdistan ve Ermenistan tarihiyle vukû bulmuş olan ricatının izlerini takip ediyorum ve her ne kadar bu arazinin Ermeni çetelerinden temizlenmesinden iki ay geçmiş ise de her adımda kaçan Ermeni çetelerinin yaptığı işitilmemiş mezâlimini görüyorum. Trabzon'dan Erzincan'a ve Erzincan'dan Erzurum'a kadar bütün şehir ve köyler harabe halinde bulunuyor. Görülmemiş bir zulm ile her adımda katledilmiş Türklerin cesetleri her tarafta dolu, yalnız dağlara kaçmak suretiyle kendilerini kurtarabilen ve geri kalan ahalinin ifadesine nazaran Türk ahalisinin asıl yevm-i havf-ı âlûdı Rus kıtaâtının çekilmesi ve Ruslar tarafından boşaltılan arazinin Ermeni çeteleri tarafından tesellüm edilmesi üzerine başlamıştır. Ruslar ahâliye umumiyetle iyi muâmele ediyor ve Ermenilerin ta'cizâtından himaye ediyordu. Fakat Ermeniler memleketlerin sahibi kesilince muntazam mahv ve ifnâya başlamışlardır. Ermeniler Kürd ve Ermeni arâzisini Türklerden temizlemek ve milliyet meselesini halletmek istediklerini açıktan açığa söylüyordu. Bugün Rus esaretinden kaçmış ve şimdi Kars ve Aleksandrapol'dan gelmiş olan Avusturyalı ve Alman askerleriyle görüşmek fırsatına nail oldum. Bunlar Ermeni çetelerinin Türk harb esirlerinden üç yüz altmış kişinin Kars'da ve Aleksandrapol'da nasıl katledilmiş olduğunu görmüşlerdir. Rus zabitleri Türkleri kurtarmaya çalışmışlar ve bu sebeple Rus zabitleriyle Ermeniler arasında kanlı musademeler

⁹⁰ ATBD, Sayı: 83, Bel. nr: 1940, s. 239-241.

vukû bulmuştur. Kars'ta Türk esirlerinin bir kısmını kurtarmaya muaffak olmuşlar. Şimdi bulunmakta olduğum Erzurum müthiş bir manzara arz ediyor. Bütün şehir aksamı harap bir halde bulunuyor ve hava cesedlerin müteaffih kokusu ile dolu (Ruslar tarafından burada bırakılmış olan askerî depoların büyük bir kısmı sapa sağlam kalmış olduğundan Türklerin eline büyük bir ganimet düşmüştür). Ermenilerin Avusturyalı ve Alman harp esirlerini de kestikleri rivâyet kabilinden söyleniyorsa da Türk harp esirlerinin katî bir surette katli hakkındaki tahkikâtın hilâfına olarak bu hususu te'kîd eden emâreleri elde edemedim.” Doktor Stefan Eşnaniyan⁹¹

Rus işgali ve sonrasında özellikle Ermeni çetelerinin Müslüman halkı katletmeye başlaması ile Müslüman halk arasında direniş fikri oluşmaya başlamıştır. Erzurum şehrinde birçok mahallede ileri gelenler direniş fikri geliştirerek hazırlık yapmaya başlamışlarsa da Ruslar ve Ermeni çeteleri tarafından bastırılmıştır. Direniş hareketinde İspir, Narman ve Oltu bölgelerinde organize olan Müslümanlar daha başarılı olmuşlar, hem katliamları azaltma, durdurma ve Ermeni çeteleri bölgeden çıkarılarak kurtuluşun sağlanmasında önemli katkı sağlamışlardır.⁹²

Erzurum'un Kurtuluşu

Erzurum ve çevresinde yaşayan Müslüman halk elindeki imkânlarla ile Ermeni melâzime karşı durmağa çalışırken, Osmanlı ordu birlikleri de katliamları bir an önce durdurmak üzere harekete geçmiştir. Rus ordusunun bölgeyi terk etmesinden sonra Osmanlı orduları Başkumandanlığı ve 3. ordu kumandanlığı Rus makamları ile temasa geçerek katliamların durdurulmasını istemiş, fakat bir netice alınamamıştır. Bu yüzden yazışmalar sürerken ordunun ileri harekâtla işgal altındaki yerlerin kurtarılması hazırlıklarına başlanmıştır. Plânlanan harekâtın Erzincan-Erzurum yönünde ilerleyecek olan 1. Kafkas Kolordusu komutanlığına 31 Aralık 1917'de Albay Kazım Karabekir tayin edilmiş,⁹³ 23 Ocak 1918'de 3. ordu komutanlığı, kolordulara işgal altındaki araziye kurtarmak için yakında harekete geçileceği, bunun için hazır olmaları ve kolorduların emir aldıklarının üçüncü günü harekete geçmeleri talimatı verilmiştir. 29 Ocak'taki ordu emrinde Erzincan mütarekesinin sınır çizgisi ile ilgili maddelerinin Rus askerlerinin çekilmesinden dolayı bozulduğu, ileri harekette bunun haricindeki maddelere dikkat edilmesi ve Rus askerlerine düşman muamelesi yapılmaması talimatı verilmiştir.⁹⁴

⁹¹ ATASE Arşivi, K. 346, D. 427-1385, F. 3/52-53; ATBD, Sayı: 81, Bel. nr: 1880, s. 433-438.

⁹² Köy ve kasabalardaki direniş hareketleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara, 1996.

⁹³ Kâzım Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu*, Erzurum 1990, s. 17.

⁹⁴ Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu*, s. 55.

29 Ocak tarihli emre ek olarak 6 Şubat 1918'de 3. ordu komutanlığından 1. ve 2. Kafkas kolorduları ile menzil müfetteşliğine verilen emirde, işgal altındaki bölgelerden Rus birliklerinin çekilmesi ile Müslüman halka karşı Ermeniler mezalimlerini gittikçe artırdıkları ve değişik kaynaklardan alınan bilgilere göre Ermenilerin Müslüman halkı plânlı bir şekilde imha etme kararı aldıklarının öğrenilmiş olduğu, meydana gelen katliam ve mezâlimler hakkında Rus Başkumandanlığına muntazaman bildirilmesine rağmen asayişin sağlanamadığından, katliamların önüne geçip aşayışı sağlamak için ileri hareket edileceği bildirilmiştir. Ayrıca harekate Birinci Kafkas kolordusu, 9. Kafkas Fırkası, 36. Kafkas fırkasından bütün makineli tüfekleri ile en kuvvetli bir piyade alayı, avcı taburu, bir kudretli dağ bataryası, bir süvari bölüğü ve 2. Kafkas kolordusu, 5. Kafkas fırkası, 11. Kafkas fırkasından makineli tüfekler, dağ takımı, kuvvetli bir piyade alayı, 37. Kafkas fırkası ile katılacağı talimatı verilmiştir.⁹⁵

Osmanlı 3. Ordu Komutanı Vehib Paşa, ileri harekâtı ve zaruretini önceden Rus Kafkas orduları Başkomutanı General Przenalskiy'e bildirmiştir. Mektupta, Rus sınır çizgisi gerisinde bulunan bölgedeki Rus birliklerinin çekilmesi ile buradaki Müslümanların Ermeni mezalimine maruz kaldıkları ve asayişin bozulduğu, Erzincan Askeri Komutanı Kurmay Albay Morel'in Refahiye mütareke komisyonu Rus üyelerine gönderdiği mektupta Erzincan'da yüzden fazla Müslümanın katledildiğinden bahsettiğini, bu mektubun ise Yüzbaşı Çaplikin tarafından kendilerine verildiği anlatıldıktan sonra, bu katliamların Erzincan, Ardase, Gümüşhane, Vakfikebir, Polathane bölgelerinde yapıldığı kaydedilmiştir. Olayların durdurulması için 24. 12. 1333, 22. 1. 1334, 29. 1. 1334, 2. 2. 1334 tarihlerinde kendilerine yazıldığı halde bir netice alınamadığı, Ermenilerin bir plân dâhilinde Müslümanları yok etmeye çalıştıkları,⁹⁶ olayları durdurma konusunda Rus komutanlarının samimiyetine inandığı, ancak ellerinde olmayan sebepten dolayı anarşi ve terörün önlenemediği⁹⁷ için zulüm ve katliamı durdurarak İslâm ahalinin mal, can ve namus güvenliğini sağlamak için ileri hareket edileceği, bununla beraber Erzincan mütarekesine sadık kalınarak Rus askerlerine düşman muamelesi yapılmayacağı bildirilmiştir.⁹⁸

⁹⁵ *ATBD*, sayı: 81, Belge nr: 1856, s. 305-308.

⁹⁶ "... Ermenilerin mütetteb bir plân dahilinde birbirini vely ve ta'kib eden ve edeceğinden de zerre-i şübhe olmayan ihrâk-ü büyt, katl-ı nüfus, nehb-i emvâl ve hetk-i ırz gibi Osmanlı ehl-i İslâmının mehv-ü ifnâsını tesmîm eyledikleri...", *ATESE Arşivi*, K. 2927, D. 535, F. 27; *ATBD*, sayı 81, Belge nr: 1877, s. 415-419.

⁹⁷ "... Rus kumanda hey'et-i âliyyesinin hulûs-u tâmmını bütün kalbimle mu'terif olmakla beraber maa-t-teessüf yed-i ihtiyarda bulunmayan esbâbdan nâşi işbu anarşinin halen önüne geçmeye muktedir olmadığı işbu vekayi'in mütezâyiden devam etmekte bulunmasıyla vâzihen müeyyid ve sarâhaten müsbetdir...", *ATESE Arşivi*, aynı dosya, F. 2.

⁹⁸ "...dücâr-ı zulüm ve i'tisâf olagelmekte olan tebaa-ı Osmaniyenin mal, can ve ırzlarının muhafazası ve Rus kıtaâtı tarafından tahliye edilen mintakalarda âsâyîşin te'sis ve takriri için kumandam altında bulunan iki ordudan ba'zı kıtaâtı ileri sürmek zarûretinde bulunduğumu zât-ı sâmilere arz ve iblâğ eder ve işbu hareketin Rus

9 Şubat 1918 günü 3. ordu kumandanlığından, 1. Kafkas kolordusu kumandanlığına gönderilen emirde 12 Şubat'ta ileri harekete geçilerek 13 Şubat'ta Erzincan ve civarı işgal edilmek üzere hücum edilmesi emri verilmiştir.⁹⁹ 12 Şubat'ta harekete geçen kolordu 13 Şubat'ta Erzincan'a giren Türk Ordusu şehri bir buçuk yıllık esareten sonra kurtarmıştır.¹⁰⁰

Erzincan kurtarılınca durmaksızın Erzurum üzerine hareket edilmiş, 3. ordu komutanı Vehib Paşa, 14 Şubat 1918 (1334) günü Başkumandanlığa gönderdiği şifrede, Ermeni milli davası için çok önemli sayılan Erzurum'un bir an önce kurtarılması gerektiği, gerçi Van'ın da en az bura kadar önemli olduğu ancak iki harekâtı birlikte idare etmenin zor olacağından önce Erzurum sonra Van'ın kurtarılması gerektiğini bildirmiştir.¹⁰¹

15 Şubat'ta ordu birlikleri Sansa boğazını tamamen kontrol altına almışlar,¹⁰² 22 Şubat'ta Tercan (Mamahatun) kurtarılarak¹⁰³ Erzincan vilâyeti tamamen Ermenilerden temizlenmiştir.

Aşkale, 25 Şubat öğleden sonra kurtarılmıştır. Dört mangalık bir keşif kolu ve civar köylerinden gelen milislerin birlikte hücumları ile Ermeniler Aşkale'den atılmıştır. Ordunun eline Ruslardan kalma bir miktar erzak geçmiştir.¹⁰⁴ Aynı gün Tazegül köyü de Ermeni çetelerinden temizlendi.¹⁰⁵ 26 Şubat'ta 9. fırka süvari bölüğü tarafından Yeniköy kurtarılmıştır¹⁰⁶.

28 Şubat günü Kandilli (Karabıyıkhanları)'ye taarruza geçilmiş, 1 Mart sabahı Ermeniler kaçarak Kandilli kurtarılmıştır. Rus ordusundan kalma Kandilli depolarında 200 tonluk erzak Osmanlı ordusunun eline geçmiştir.¹⁰⁷

Siyasi durumun işgal altındaki toprakları birden kurtarmayı icap ettirdiği fikrini benimseyen 3. ordu komutanı Vehib Paşa, 1 Mart günü 1. ve 2. Kafkas kolordularına verdiği emirde, alınan habere göre Erzurum'da Ermenilerin yeterli kuvveti olmadığı, Ermeniler

ordusuna karşı ibrâz-ı husûmet ve adâvet manâsında olmayub Rus ordusu kıtaâtıyla kat'iyen musâdeme etmemek ve her nerelerde Rus askerlerine tesadüf olunursa meveddet ve muhâleset ve muhâdenetle muâmele ifâ etmek hususunu sûret-i müşeddide de maiyyetim kumandanlarına emr etdiğimi ilâve eylerim.

Bu vesile ile Erzincan mütarekenâmesinin Rus kıtaâtının çekilmiş olmasından dolayı mer'iyet ahkâmını gâib eden hat-ı fâsıla âid mevâddından gayri bil-umum mevâddi kemâkân bâkî ve cârî olduğunu ve bu harekâtın bir sevk-i zarûret bir hiss-i medeniyet ve insaniyetle yapılab başka bir ma'nâyı mutazammın bulunmadığını asker lisanı ve asker kalemiyle darc ve izâh eder...", *ATESE Arşivi*, aynı dosya, F. 27/1.

⁹⁹ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 64.

¹⁰⁰ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 69.

¹⁰¹ *ATESE Arşivi*, K. 2909, D. 452-217, F. 22/1.

¹⁰² Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 81.

¹⁰³ *ATESE Arşivi*, K. 153, D. 682-380, F. 50; *ATBD*, sayı: 81, Belge nr: 1864, s. 347-349.

¹⁰⁴ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 146.

¹⁰⁵ *ATESE Arşivi*, K. 5307, D. 32-28, F. 3.

¹⁰⁶ *ATESE Arşivi*, K. 2949, D. 634, F. 11/7; *ATBD*, sayı: 81, Belge nr: 1866, s. 357-359.

¹⁰⁷ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 112.

teşkilatlarını kurana kadar çabuk ve âni bir baskınla Erzurum'un kurtarılması için emir edilecek zamanda hareket etmek üzere hazır olunması talimatını vermiştir.¹⁰⁸

2 Mart'ta 9. süvari bölüğü tarafından Cinis (Ortabahçe) köyü,¹⁰⁹ bir numaralı keşif kolu tarafından da Alaca köyü kurtarılmıştır.¹¹⁰

3 Mart'ta Osmanlı ordu birlikleri, Erzurum'a 10-15 kilometre yaklaşarak Tepeköy -Pulur – Ilıca - Karaz hattına gelerek Ermenilerle karşılaşmıştır.¹¹¹

Birlikler, keşif taarruzları hariç, 10 Mart'a kadar bu hatta kalmış, zaman zaman Ermeni kuvvetleri ile kısmî çarpışmalar olmuş, 4 Mart'tan 10 Mart'a kadar Erzurum'un kurtarılması için gerekli hazırlıklar yapılmış ve Erzurum'daki Ermeni kuvvetlerinin durumu öğrenilmiştir.¹¹²

İleri harekâtı idare eden 1. Kafkas kolordusu komutanı Albay Kâzım Karabekir, harekâtı cepheden idare etmek üzere 4 Mart'ta Erzincan'dan cepheye hareket etmiş,¹¹³ 7 Mart'ta Yeniköy'e gelerek 9. fırka karargahına yerleşmiştir.¹¹⁴

10 Mart'a kadar ordu birlikleri gerekli hazırlıkları ve yığınağı yaparak Erzurum'a bir keşif taarruzu yapmaya hazırlanmış, 8 Mart'ta birliklere harekât plânı ve bununla ilgili emirler verilmiş, bu emirde Ermeni kuvvetlerinin Tekederesi, Ömertepe, Ilıca, Kahramanlar, Erçik hattında bulunduğu bildirilmiştir. 10 Mart 1918 (1334) sabahı fecirde Tekederesi, Süngerîç (Adaçay), Ilıca, Kahramanlar, Dağdagül hattında bulunan Ermenilere karşı hücumla geçileceği, Erzurum'a karşı batı ve güney yönlerinden yapılacak bir keşif taarruzunda Erzurum'daki Ermeni kuvvetlerinin gerçek miktarının tespit edileceği, eğer kuvvetler az ise Erzurum'un kurtarılacağı, kuvvetler çok ve direniş fazla olursa keşif kuvvetleri Erzurum'a yakın bir yere yerleşerek son darbeyi vurmak için gerekli yığınağın yapılacağı, bu harekâta 1. Kafkas kolordusundan 11. ve 28. piyade alayları ile avcı taburu, iki süvari bölüğü, iki dağ takımı, iki istihkam bölüğü, Dersim Milisleri ve 2. Kafkas Kolordusu'ndan 13. piyade alayı, avcı taburu, iki süvari bölüğü, iki dağ takımının katılacağı, hücum emrinin ayrıca verileceği, o zamana kadar birliklerin istirahatlarının, cephanesinin ve yiyecek ikmalinin sağlanması bildirilmiştir.¹¹⁵

Albay Kâzım Karabekir, karargahını 9 Mart'ta Tazegül köyüne,¹¹⁶ 10 Mart'ta da Alaca köyüne nakletmiştir.¹¹⁷

¹⁰⁸ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 154.

¹⁰⁹ ATESE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 7/7.

¹¹⁰ ATESE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 7/8.

¹¹¹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 166.

¹¹² Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 119 ve devamı.

¹¹³ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 115.

¹¹⁴ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 122.

¹¹⁵ ATASE Arşivi, K. 5595, D. 1-5, F. 1/34; Aynı klasör, D. 167-3, F. 16.

¹¹⁶ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 129.

¹¹⁷ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 132.

Erzurum'a karşı taarruz bir gün ertelenerek 11 Mart sabahı başlamış,¹¹⁸ bu zamanda 29. Kafkas Alayı da cepheye intikal etmiştir.¹¹⁹

Erzurum'a karşı hücumla geçen Osmanlı birlikleri, 4 piyade alayı, iki avcı taburu, iki istihkâm bölüğü, 4 süvari bölüğü olmak üzere 5.000 kişi ile 45 makinalı tüfek ve 26 dağ topundan ibarettir.¹²⁰

Erzurum'da Ermeni kuvvetleri 6.000 er ve 24 toptan oluşmaktaydı.¹²¹

11 Mart sabahı Albay Rüşdü Bey emrindeki 9. Fırkanın üç alayı ve topçu kuvveti ile kolordunun süvari alayı merkez şose üzerinden, 2. Kafkas kolordusunun 13. alayı Karasuyun kuzeyinden, aynı kolordunun iki süvari bölüğü daha soldan,¹²² Yarbay Halid Bey emrindeki kuvvetler ise sağ cenhandan taarruza geçmişler,¹²³ Halid Bey emrinde bulunan Dersim Milislerine Erzurum'la Hasankale'nin irtibatının kesilmesi görevi verilmiştir.¹²⁴

Ilıca'nın batısında yüz elli piyade ve iki makinalı tüfekten ibaret Ermeni kuvveti, bir saatlik çarpışmadan sonra atılmış ve Ilıca 11 Mart günü saat 8'den evvel kurtarılmıştır. Osmanlı birlikleri Gez köyüne doğru ilerlemiş ve Ermenilerden bu çarpışmada 14 kişi ölmüştür.¹²⁵ Yine aynı saatlerde Ağören ve Ömertepe köyleri Ermenilerden kurtarılmıştır.¹²⁶ Sol kanatta birlikler saat 10'dan evvel Kahramanlar köyüne girmiştir.¹²⁷

Sabah saatlerinde sağ kanattaki Halid Bey Kuvvetleri, Tekederesi civarında giriştikleri iki çatışmada Ermenilerden 280 kişilik kuvveti imha etmiştir.¹²⁸

Saat 11:00'de Yarımca Köyü,¹²⁹ 12:00'de Gez köyü,¹³⁰ 15:30'da Tepe köyü kurtarılarak Erzurum üzerine hızla yürünmüştür.¹³¹

Merkez kuvvetleri 11 Mart akşamı Erzurum'a 3 kilometre mesafedeki tel örgülerine 300 metre mesafeye kadar sokulmuş,¹³² saat 17:00'ye doğru Ermeni çeteleri tel örgüsü gerisinde

¹¹⁸ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 136.

¹¹⁹ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 128.

¹²⁰ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 136.

¹²¹ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 139.

¹²² Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 134.

¹²³ ATASE Arşivi, K. 5595, D. 167-3, F. 16.

¹²⁴ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 123.

¹²⁵ ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 46/6.

¹²⁶ ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 46/26.

¹²⁷ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 41/5.

¹²⁸ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 51/5.

¹²⁹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 197; ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 44/1.

¹³⁰ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 44.

¹³¹ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 46.

¹³² Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 202.

ufak bir kuvvet bırakarak Erzurum'a doğru çekilmiş, aynı zamanda Erzurum'da yangınlar başlamış ve silah sesleri duyulmaya başlanmıştır.¹³³

Şehirde yangınlar görülünce Ermenilerin çekileceğini tahmin eden Kâzım Karabekir, 9. Fırka Komutanlığına şehirde katliamın önlenmesi için daha hızlı hareket edilmesi emrini vermiştir.¹³⁴

Bunun üzerine 9. Fırka Komutanı Albay Rüşdü Bey, tel örgüsüne kadar yanaşmış olan 29. alaydan iki tabur, 28. alaydan bir tabur ile makinalı bölüğüne 29. alay komutanının emrinde bu gece Erzurum'a girmeleri emrini vermiştir.¹³⁵

12 Mart gece yarısından sonra saat 2:00'de Gez'den ilerleyen birlikler tel örgüsünü geçerek¹³⁶ İstanbul kapısına yüklenmiştir. Altı yüz kadar piyade ve dört makinalı tüfekten oluşan Ermeni çetesi, Ermeni kuvvetlerinin Kars'a doğru çekilbilmesi ve şehirde daha fazla katliam yapılması için direnmiştir.¹³⁷ Ancak şafakla birlikte kuvvetli bir taarruza kalkan Türk birliklerinin karşısında direnemeyerek bozguna uğramışlardır. Saat 6:00'dan önce birlikler İstanbul ve Harput kapılarından Erzurum'a girmiştir.¹³⁸

Şehrin çeşitli mahallelerinde direnmeye çalışan Ermeni çeteleri saat 9:00'a kadar ortadan kaldırılmıştır. Ancak Taşmağazalar'da ve Sanasaryan Sanayi Mektebinde az miktar çete direnmeye devam etmiştir.¹³⁹ Buradaki Taşnak çeteleri Yarbey Halid Bey emrindeki Dersim Milisleri tarafından ancak 14 Mart'ta temizlenebilmiştir. Burada direnen 46 Ermeni ve 5 Gürcü çetesi ölmüştür.¹⁴⁰

Ermeniler 12 Mart'ta Erzurum'u terk ederken Kavak Kapısı ve Kars Kapısı semtlerini yakmışlardır. Şehre giren birliklerin bir kısmı yangınları söndürmek için görevlendirilmiş, bir kısmı da Hasankale ve Tortum yönlerinde kaçan Ermeni eşkıyasını takip için vazifelendirilmiştir.¹⁴¹

Erzurum'un kurtarılmasındaki çetin savaşlarda Osmanlı ordusundan 2 subay, 12 er şehit olmuş, 3 subayla çoğu hafif olmak üzere 113 erde yaralanmıştır. Erzurum'a gelinceye kadar 308 erin bazı organları donmuştur.¹⁴² Bu donma olayları bize bu harekâtın ne zor şartlar altında yapıldığını açıkça göstermektedir.

¹³³ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 44/3.

¹³⁴ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 41/4.

¹³⁵ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 44/3.

¹³⁶ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 50/4.

¹³⁷ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 51/1.

¹³⁸ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 48; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 215.

¹³⁹ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 51.

¹⁴⁰ ATASE Arşivi, aynı dosya, F. 56/10; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 215.

¹⁴¹ ATASE Arşivi, K. 2947, D. 629-A, F. 3/21.

¹⁴² Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 312.

Ermenilerden 500 kişi ölmüş, Erzurum'da 35 Rus, 3 Gürcü Subayı ile 3 Rus eri esir alınmıştır.¹⁴³

Erzurum'da Ruslardan kalma pek çok ganimet ele geçirilmiştir. 400 top, sayısız mühimmat, silah, giyecek ve erzak, ağızlarına kadar dolu istihkâm parkları, demiryolu malzemesi, 8 lokomotif, 15 vagon, çok miktarda petrol, ayrıca Rus subaylarının kullandığı 16 sahra topu ile Ermenilerin kullandığı 8 dağ topu (bunların 6 tanesi sağlamdır), çalışır vaziyette bir binek otomobil ele geçirilmiştir.¹⁴⁴

Erzurum'daki yaraları sarabilmek için ordu birlikleri ellerinden gelen her türlü yardımı halka vermeye çalışmış, Kâzım Karabekir, Kolordu topçu komutanı Yarbay Recep Bey'i Erzurum vali ve komutanlığına tayin ederek halka mümkün olabilecek her yardımı yapması ve şehrin sıhhi temizliğini temin etmesi için lâzım gelen kuvveti, yetkiyi ve malzemeyi emrine vermiştir.¹⁴⁵

Ermeni çetelerini takip eden Osmanlı birliklerinden bir süvari alayı 13 Mart, saat 12:30'da Hasankale'yi kurtarmıştır.¹⁴⁶

15/16 Mart gecesi sabaha karşı Ermeni çetelerinin Köprüköyü'nden Horasan'a çekilmesi üzerine bir süvari alayı 16 Mart'ta Köprüköyü'ne girmiştir.¹⁴⁷ İleri harekata devam eden süvari kolu aynı gün Ermeni çetelerini Horasan'dan da atarak burayı kurtarmıştır. Horasan'da sahra demiryolunun önemli bir istasyonu, 100 lokomotif, 20 tanesi kömür dolu olduğu halde, 100 yük vagonu ve telefon merkezi sağlam olarak ele geçirilmiştir.¹⁴⁸

Hasankale - Horasan caddesi üzerinden 21 Mart 1918 tarihinde, 1914 sınırına ulaşılmıştır.¹⁴⁹ 9 Mart günü Mohurgut kalesi üzerine hücumla geçilmiştir. Altı gün süren şiddetli çarpışmalar sonunda kale 14 Mart 1918 tarihinde düşmüştür. Ermeni çetelerinin bir kısmı kaçmıştır.¹⁵⁰ Bu çarpışmada Yüzbaşı Ziya Bey ve beş er¹⁵¹ ile Milis kuvvetlerinden 40 kişi şehit olmuştur.¹⁵²

3. alaydan bir tabur 16 Mart'ta Tortum'a girerek ilçeyi kurtarmış,¹⁵³ Tortum'u kurtaran tabur 18 Mart 1918 (1334)'de Narman ve Oltu Milislerinin de yardımı ile Narman'ı kurtarmıştır.

¹⁴³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 213.

¹⁴⁴ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 213.

¹⁴⁵ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 218.

¹⁴⁶ ATESE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 56/1; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 216.

¹⁴⁷ ATESE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 60/5; K. 2947, D. A-629, F. 3/36.

¹⁴⁸ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 219.

¹⁴⁹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum...*, s. 220.

¹⁵⁰ ATESE Arşivi, K. 5595, D. 1-5, F. 1/52.

¹⁵¹ Şehidoğlu, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁵² ATESE Arşivi, K. 3190, D. 64, F. 3/24; ATBD, sayı: 81, Belge nr: 1889, s. 497-499.

¹⁵³ ATESE Arşivi, K. 5595, D. 1-5, F. 1/49; K. 2947, D. A-629, F. 3/27; Tortum'un kurtuluşu yanlış olarak 21 Mart günü yazılmakta (Mehmet Kardeş, *Tortum'un Kurtuluşu 21 Mart 1918*, İstanbul 1964, s. 4) ve kutlanmaktadır.

Narman ve Şekerli köyünde çatışmaya giren yaklaşık 150 kişilik Ermeni çetesi yok edilmiştir.¹⁵⁴

22 Mart'ta 500 kişilik Ermeni kuvveti atılarak Hınıs kurtarılmıştır.¹⁵⁵

24 Mart'ta Oltu istikametinde ilerleyen Osmanlı birlikleri 25 Mart'ta Oltu'ya girmiştir.¹⁵⁶

Oltu'ya da girilmesi ile bugünkü Erzurum vilayeti Ermenilerden tamamen temizlenmiştir.

Sonuç

Türkiye'nin Türkler tarafından fethi ile birlikte burada yaşayan Ermeni halk ile Türkler birlikte yaşamaya başlamışlar, asırlarca Türk devletlerinin yönetiminde bu iki millet uyum içinde birlikte yaşama başarısını göstermiştir. 19. yüzyılda dünyadaki ayrılıkçı akımların etkisi ve Doğu Anadolu'yu Osmanlı Devletinden koparmak isteyen devletlerin beşinci kol faaliyetleri sonucunda bazı Ermeni gençleri siyasi ayrılık sevdası ile Hınçak ve Taşnak komitelerini kurarak Türkiye'de Ermenistan kurma hayali ile ayrılıkçılık tohumları ekmeye başlamıştır. Ancak Ermeni halk arasında yeterli desteği bulamadıklarından zaman zaman bazı bölgelerde çıkardıkları isyanlardan sonuç alınamamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Hınçak ve Taşnak komitesi mensupları, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile İtilaf Devletlerinin safında gönüllü olarak savaşa girmişler. Komiteciler, bu devletlerin savaşta galip çıkması ile bağımsız bir Ermenistan kurdurulacağını hayal etmişlerdir. Ancak savaşın sonunda ortada kalınca Ermeni komiteleri bu sefer Rusların boşalttıkları Erzurum, Van gibi vilayetlerde kendi askeri güçleri ile bağımsızlıklarını elde etme yoluna gitmişler, ancak başıbozuk çete gruplarından oluşan Ermeni kuvvetleri sivil Müslüman halkı katledip ortadan kaldırarak Doğu Anadolu'da nüfus üstünlüğü ile emellerine ulaşma yolunu seçmişlerdir. Ermeni komiteleri bu cani yöntemle on binlerce Müslümanı katletmişlerdir.

Savaşın sonunda oldukça yorgun düşmüş, sayı olarak azalmış, silah ve cephane yönünden zayıflamış olmasına rağmen Türk Ordusunun kahramanca ileri harekâtı karşısında tutunamayan Ermeni kuvvetleri Erzurum ve tüm Doğu Anadolu'dan çıkarılmıştır. Ermeni komitecileri ihtirasları uğruna Ermeni milletinin asırlarca yaşadığı toprakları terk etmelerine sebep olmuştur.

¹⁵⁴ ATESE Arşivi, K. 2947, D. A-629, F. 3/29; Asım Turanlı "Narman'ın Kurtuluşundan Notlar" nakleden Başar, a.g.e., s. 59.

¹⁵⁵ ATESE Arşivi, K. 2947, D. A-629, F. 4.

¹⁵⁶ ATESE Arşivi, aynı belge; Mecit Haşimoğlu, "Oltu'nun Kurtuluşu", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı: 5-6 (Mart-Nisan 1960), s. 25.

Kaynaklar

- ATASE (Genelkurmay Askeri Stratejik Etüt Dairesi) Arşivi, K. 1485, D. 5-1, F. 1/13.
ATASE Arşivi K. 4839, D. 11-277, F. 51.
ATASE Arşivi, K. 2947, D. 629-A, F. 3/21.
ATASE Arşivi, K. 346, D. 427-1385, F. 3/38.
ATASE Arşivi, K. 346, D. 427-1385, F. 3/52-53.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 41/4.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 41/5.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 44.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 44/1.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 44/3.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 44/3.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 46.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 46/26.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 46/6.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 48.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 50/4.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 51/1.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 51/5.
ATASE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 56/10.
ATASE Arşivi, K. 525, D. 2049-1041, F. 1.
ATASE Arşivi, K. 525, D. 2050, F. 66.
ATASE Arşivi, K. 5595, D. 1-5, F. 1/34.
ATASE Arşivi, K. 5595, D. 167-3, F. 16.
ATESE Arşivi, K. 153, D. 682-380, F. 50.
ATESE Arşivi, K. 2909, D. 452-217, F. 22/1.
ATESE Arşivi, K. 2927, D. 535, F. 27.
ATESE Arşivi, K. 2947, D. A-629, F. 3/27.
ATESE Arşivi, K. 2947, D. A-629, F. 3/29.
ATESE Arşivi, K. 2947, D. A-629, F. 3/36.
ATESE Arşivi, K. 2947, D. A-629, F. 4.
ATESE Arşivi, K. 2949, D. 634, F. 11/7.
ATESE Arşivi, K. 3190, D. 64, F. 3/24.

- ATESE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 56/1.
- ATESE Arşivi, K. 4839, D. 11-277, F. 60/5.
- ATESE Arşivi, K. 525, D. 2049-1041, F. 2.
- ATESE Arşivi, K. 5307, D. 32-28, F. 3.
- ATESE Arşivi, K. 5595, D. 1-5, F. 1/49.
- ATESE Arşivi, K. 5595, D. 1-5, F. 1/52.
- ATBD (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi), sayı 81, Belge nr: 1877, s. 415-419.
- ATBD, Sayı: 81, Bel. nr: 1880, s. 433-438.
- ATBD, sayı: 81, Belge nr: 1856, s. 305-308.
- ATBD, sayı: 81, Belge nr: 1864, s. 347-349.
- ATBD, sayı: 81, Belge nr: 1866, s. 357-359.
- ATBD, sayı: 81, Belge nr: 1889, s. 497-499.
- ATBD, sayı: 83, Bel. nr. 1941, s. 239-241.
- ATBD, Sayı: 83, Bel. nr: 1940, s. 239-241.
- ATBD, Sayı: 86, Bal. nr. 2068, s. 87-89.
- Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıt'âl*, İstanbul 1919.
- Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul 1919.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. III, 1914-1922, İstanbul 1972.
- Başar, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974, s. 89-100 yayınlamıştır.
- Davudoğlu, Memduh, "İşgal Altında Erzurum'dan Notlar", *Hürsöz*, Erzurum 16. 4. 1956.
- Demirel, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara, 1996
- Haşimoğlu, Mecit, "Oltu'nun Kurtuluşu", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı: 5-6 (Mart-Nisan 1960), s. 25.
- Hürbaş, Ahmet, "1918 Erzurum Katliâmı Neden ve Nasıl Oldu?" *Atatürk Üniversitesi Kuruluşunun XX. yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, c. II, Ankara 1978, s. 84.
- Kantarcızâde Hacı Mustafa, "Düşman İstilasından Erzurum'un Kurtuluşunun İlk Yıldönümü", *Tarih Yolunda Erzurum*, s. 18 (Temmuz 1983), s. 38.
- Karabekir, Kâzım, *Doğu'nun Kurtuluşu*, Erzurum 1990.
- Kardeş, Mehmet, *Tortum'un Kurtuluşu 21 Mart 1918*, İstanbul 1964.

Kâzım Karabekir, *Birinci Kafkas Kolordusunun 334 Senesindeki Harekâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Suretidir*, Erzurum 1335.

Köseoğlu Cafer, “Teşkilat-i Mahsûsa Müfreze Kumandanlarından Ilıca'nın Alaybeyi köyünden Köseoğlu Cafer (Erçıkan)'in 19 Nisan 34 (1928)'de İstanbul'daki kardeşlerine yazdığı mektupta anlatmaktadır. "Kurtuluşun Beşinci Haftasında Erzurum'u Anlatan Bir Mektup", A. Ü. Kur. XX. yıl Ar. Ermeniler, s. 301.

Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşerilere Armağan*, İstanbul 1338.

Twerdo Klebof, "Hatıra", *ATBD (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi)*, Sayı: 81, Bel. nr. 1881, s. 450-454.

Rus İşgali Zamanında Erzurum'da Emlâk ve Evkâf Tartışmaları

Alexander Vasilyev*

1916 yılında Erzurum ve Trabzon gibi Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinin ve geniş bir bölgenin işgali Rus hükümetinin bu yeni bölgeleri yönetme konusundaki yasaları daha hızlı şekilde kabul etmeye teşvik etti. Çar İkinci Nikola 5 Temmuz 1916 tarihinde kendisine önerilen savaş hakkıyla işgal edilen Türk bölgelerinin geçici yönetimine ilişkin belgeyi onayladı. Söz konusu belgede düşmanın savaş hakkıyla işgal edilen topraklarında genel valiliklerin kurulmasını öngörüyordu. Buna göre bir genel valiliğin kadrosunda Rusya'daki askeri bölgelerin yapısına benzer görevliler bulunacaktı. Bunlara veznedar ve bazı sivil işlerde görevli memurlar daha eklenecekti. Genel valiliklerin yönetiminin düzenlenmesinde işgal edilen bölgelerde huzur ve asayişin sağlanması, vergilerin tahsili, halk tarafından görevlerin yerine getirilmesi gibi meselelerde sorumlu olacaktı. İşgal edilen bölgelerde geçici yönetimin gerçekleşmesi için genel valiler, valiler, belediye başkanları, il ve ilçe başkanları atanıyordu. Barış zamanında askeri makamlar yetkilerini sivil makamlara devretmeliydiler.

Erzurum'un Rus kuvvetlerinin eline geçmesinin ardından kentte Rus subaylarından oluşan geçici yönetim atandı. Söz konusu yönetimin maksadı, kentte düzenin kurulması, altyapının ihyası; kentten geçen birliklerin konaklandırılması ve bu birliklere gerekli tüm şeylerin sağlanması gibi şeylerdi. Askerlerden oluşan geçici yönetim, askerlerin bilmedikleri bir sıra vazifenin gerçekleştirilmesiyle görevlendirilmişti. Özellikle Erzurum gibi bir kentin yönetilmesi için savaş halinde bulunan ordunun subaylarının, prensip olarak yeni bilgi ve tecrübeye sahip olması gerekiyordu. Askeri yönetim ayrıca Kent Komutanı Nagaybakof, durumun zorluğunun farkındaydı. Kenti yerli yönetimin yardımıyla yönetmeye çalışıyordu. Nagaybakof yedi kişilik kent yönetimi kurulunu oluşturdu. Bu kurulun üyeleri arasında üç Türk ve üç Ermeni vardı. Kurula, kentte kalan Türk Subay Hakkı Paşa başkanlık ediyordu. Bu yönetim kurulu vergilerin tahsili, kamu çalışmalarını tertipleyecek, kent hayatına yön vereceği planlanmıştı. 1916 yılı yazına doğru Askeri Yönetim. Kentin bayındırlığıyla ilgili bir takım problemlerle yüz yüze geldi. Yolların ve iletişim hatlarının uzaklığından dolayı, orduya gerekli şeylerin sağlanması, büyük masraflara yol açtı. Ham askerlere hem de halka gıda maddelerinin sağlanması konusunda çeşitli aksamlar ve sıkıntılar ortaya çıktı. Erzurum'da enerji krizi baş gösterdi. Kentteki mekânların ısınması için yakıt yetmiyordu. Bu nedenle askerler, evlerin iç dekorlarını ve mobilyaları kırarak, onları odun gibi kullanıyorlardı. Kriz o kadar şiddetliydi ki, erler, terk edilen ve kısmen yıkılan evlerin ahşap kısımları da ısınmak için kullanılıyordu. Rus

* Doç. Dr, Rusya Bilimler Akademisi, Moskova, Rusya Federasyonu.

yönetiminin istatistiklerine göre 1916 yılının ortasında Erzurum'da tam olarak 9.350 bina vardı. Bunların yaklaşık %77'si yaşamak için uygundu. Geri kalan %23'ü ise yıkılmıştı. Boş ve yarı yıkılmış evlerin sökülmesi hususu, Rus yetkilileri arasında şiddetli tartışmaların yaşanmasına sebep oldu. Kaçak nüfusun büyük bir kısmının yakın bir zamanda kente geri döneceğini düşünen Rus yetkilileri, dönen mülk sahiplerinin tapularını ibraz ettikleri takdirde, yıkılan evlerin tazminatının nasıl ödeneceğini düşünüyordu. Bundan başka terk edilen evlere 3.000'i aşkın Müslüman ve Hıristiyan göçmenlerin yerleştirilmesi planlanıyordu. Sonunda, terk edilen evlerin yıkılması ve evlerin iç dekoruna zarar verilmesi yasaklandı. Yakın için yıkılan ve yarı yıkılan evlerin kullanılmasına izin verildi. 1916 yılının sonlarına doğru Rus askeri makamları, Önce Erzurum civarında, sonra da Kükürtlü ve Mamahatun civarındaki kömür ocakların yakıt çıkarmaya başlayarak bunları Erzurum'a sevk etmeye başladılar. Fakat elde edilen kömür yeterli değildi. Ayrıca kömür madenlerine demiryolu döşeme imkânı bulunamadı. Yine kömürün önemli bir kısmı kalitesizdi. Bu nedenle yakın krizi aşılamadı.

Erzurum'daki bir diğer büyük mesele ise sağlık sorunlarıydı. Rus askeri makamları, kanalizasyon, su boru hatları, mezbaha ve sokak temizliği gibi işlerin durumundan ve genel olarak küme halindeki kentin kötü projelendirilmiş planından memnun değildiler. Uzun süren araştırmalardan sonra kentin yeniden kurulması için bir plan hazırlandı. Erzurum, zengin potansiyellere sahip bir kent olarak değerlendiriliyordu.

Rus makamları Erzurum belediye reformuna ilişkin projede, Osmanlı dönemine kıyasla daha düşük vergilerin alınmasını dikkate alarak, savaştan sonra hızlı bir ekonomik büyümenin gerçekleşeceğini düşünüyordu. Bu plana göre ticaret ve emlakten alınan vergiler yönetim için başlıca gelir kaynakları olacaktı.

Öte yandan savaş zamanında para yetmezliğinden dolayı yeni geniş cadde ve meydanların yapılmasına, Avrupa tarzı mahallelerin kurulmasına imkân bulunamadı. Rus makamlarının yerel kaynaklardan aldığı bilgilere göre, kentin işgalinden önce kanalizasyon ve su kaynaklarının bakımı kentteki bazı vakıflar tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu husus çok enteresandır ve Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde kentin bayındırlığına ilişkin kapsamlı yazışmalar bulunmaktadır. Bu belgeler arasında Erzurum Vakıfları Envanteri adlı az bilinen fakat oldukça kalın bir dosya vardır. Erzurum Rus yönetimi kentte mevcut tüm vakıfları, Bunların durumunu ve gerçek gelirlerini kaydetmek için büyük çaba harcamıştır. Bu suretle Rus yönetimi vakıf gelirlerinin kentteki su ve kanalizasyon borularının yeniden döşenmesine harcanması kararını aldı. Vakıf, kurum olarak Rus makamlarının iyi bildiği bir husustu. Türkistan ve Kafkaslardaki çalışmalarda vakıflara dair önemli tecrübeler elde edilmişti. Şimdi

bu tecrübe Erzurum'daki Rus makamlarının işini kolaylaştırmıştı. Böylece Rus makamların a Erzurum kentindeki vakıflar envanterinde kaydedilen vakıfların bir listesi çıkarılmıştı. Bu listede 39 vakıf tespit edilmişti. Bunların çoğu cami vakfıydı. Bu vakıflardan bazıları şunlardı:

Cami-i Kebir vakfi

İbrahim Paşa Camii vakfi

Kırmacı Camii vakfi

Tophaneli su boru hatları ve camileri vakfi

Muhsine Hanım vakfi

Muratpaşa Camii vakfi

Cennetzade Abdullah Edip Efendi vakfi

Emirşeyh vakfi

Aşağı Yoncalık Camii vakfi

Cedit Mahallesi vakfi (Bu vakfın gelirleri Çortan Mahallesi camiine veriliyormuş)

Yukarı ve Aşağı Habib Efendi camileri vakfi

Pervizoğlu Camii vakfi

Topçuoğlu Camii vakfi

Zağarcı Aliğa vakfi

Lalapaşa Camii vakfi

Vanifendi Camii vakfi

Karakilise Camii vakfi

Feyziye Camii vakfi

Caferiye Camii vakfi

Zeynel Camii vakfi

Çukur Mahallesi'nde Kaba Şeyh Mescidinin vakfi

Aşağı Mumcu Camii vakfi

Gez Mahallesi Camii vakfi

Bakırcı Camii vakfi

Abasiyat (?) Camii vakfi

Boyahane Camii vakfi

Çırçır ve Kabe Mescit camilerinin vakıfları yoktu.

Vakıflar hakkındaki bilgiler, çeşitli mahallelerde yerli nüfus ile imam, müftü ve mütevellilerle görüşme yoluyla elde ediliyordu. Şunu da söylemek gerekir ki, Rus yönetimi, mütevellileri işgalden sonra kentte kalan vakıflar hakkında bilgi toplayabildi. Bundan dolayı kentteki vakıf sayısı, toplananlardan daha fazla olmalıydı. Erzurum vakıfları hususunda Rusça

tutulan kayıtların yanı sıra Osmanlıca sicillerde mevcuttu. Bu belgelerdeki bilgilerin doğruluğu, imam, müftü ve mütevellilerden alınan mühürleriyle teyit edilmişti. Oluşturulan tablolarda, vakfin bulunduğu mahalle ve yer, vakfin sıra sayısı, emlaci, vakfin yapılarının yapıldığı malzeme, ruble ve kuruş olarak kiralari, vakfin ve mütevellilerin adları yer alıyordu. Özel notlar hanesinde vakfa ait yapıların durumu kaydedilmişti. Yani yapıların yıkılmış olup olmadığı, vakfin binalarını Rus askerlerinin kışla olarak kullanıp kullanmadığı gibi bilgiler kaydedilmişti. Tablolardan sonra her vakfin şartlarına ilişkin kayıtlar vardı. Ayrıca imama, müezzine ve mütevelliyeye ödenen paralar, vakıfla ilgili masraflar hakkında bilgiler vardı. Osmanlıca olarak hazırlanan bu siciller, Rusçaya çevrilmişti. Bunlardan biri olan Narmanlı Camii Vakfı'na ait sicil örneği aşağıdaki gibidir:¹⁵⁷

Departman ¹⁵⁸	Mahalle	Sokak	Emlak	Kullanılan Malzeme	Kira Bedeli	Özel Notlar
4	Eminkurbu	Gümrük	Dükkân	Ahşap	50 Kuruş	
4	Eminkurbu	Gümrük		Ahşap	150 kuruş	
4	Eminkurbu	Gümrük	Kahvehane	Ahşap	200 kuruş	
4	Eminkurbu	Gümrük	8 Dükkân	Ahşap	715 kuruş	
4	Nazik Çarşı	Gümrük	3 Dükkân	Ahşap	1040 kuruş/130 Ruble	Bunlarda Rus Askerleri kalıyordu
4	Alipaşa		6 Ev	Ahşap	4400 kuruş	
4	Alipaşa	Kavak	1 Kahvehane	Ahşap	600 kuruş	
4	İçmeydan		3 Dükkân	Ahşap	1350 kuruş	Osmanlı hükümetince yok edilmiştir
4	Eminkurbu	Gümrük	1 Han	Ahşap	4000 kuruş	
4	Eminkurbu	Gümrük	1 Han	Ahşap	9000 kuruş	Rus makamlarınca yok edilmiştir.
4	Gölbaşı	Gümrük	1 Dükkân	Ahşap	850 kuruş	
4	Gülahmet	Gümrük	2 Dükkân	Ahşap	400 kuruş	

Bu gelirlere mukabil Narmanlı Camii'nin bazı giderleri vardı. Bakım ve onarım giderleri dışında Narmanlı Camii İmamı Ziya Efendi yılda 120 ruble maaş alıyordu. Vaiz Abdullahoğlu İsmail Efendi'de aynı maaşı alıyordu. Mütevelli maaşı ise 250 rubleydi.

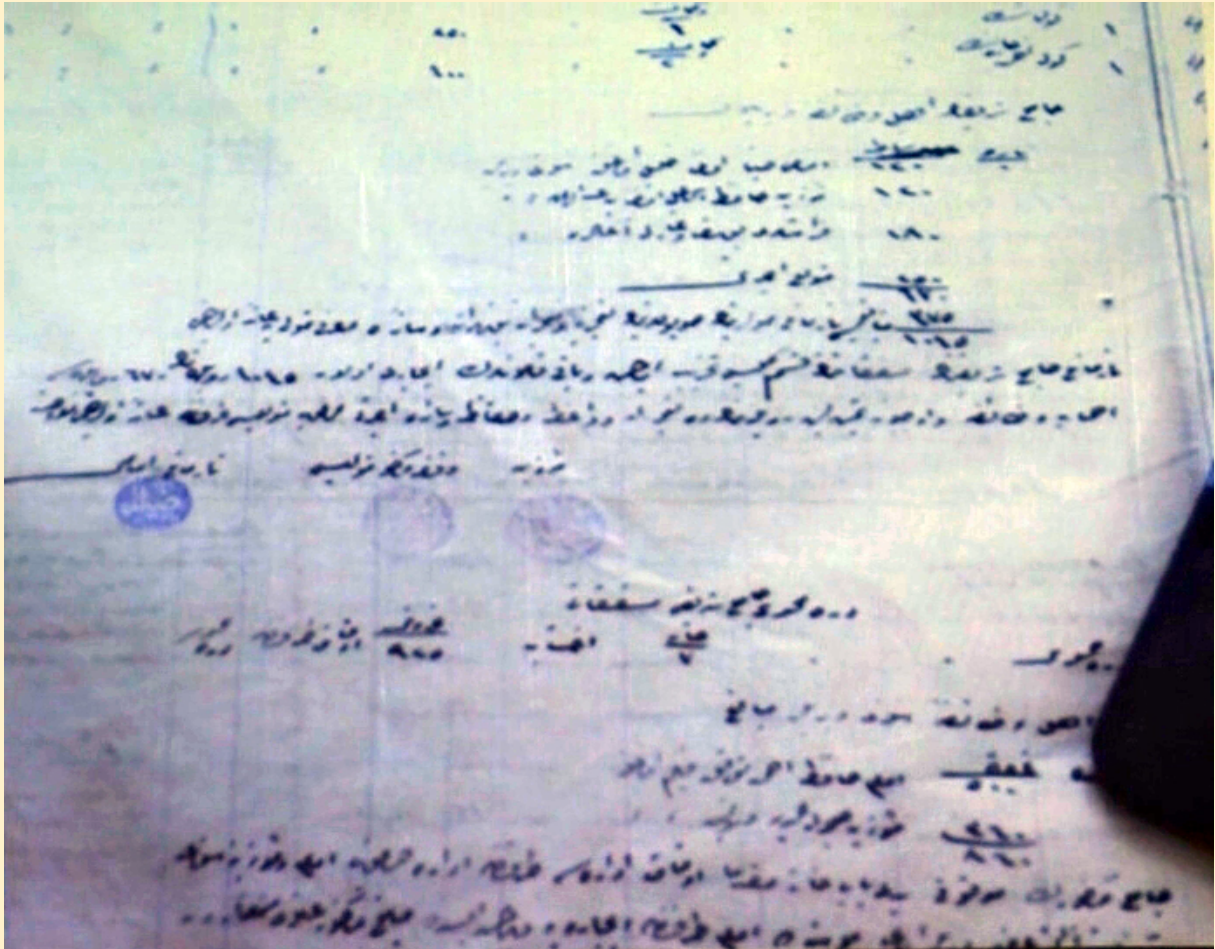
Bu örnekten görüldüğü üzere Rus makamları, Erzurum'daki vakıf işlerine çok önem vermişti. Erzurum'daki vakıfların ve vakıf mallarının fazlalığı, bazı Rus yetkililerin Erzurum'u "Vakıf Şehri" olarak isimlendirmelerine yol açmıştı. Fakat kentteki kanalizasyon ve su borularının vakıflardan alınan paralarla yeniden döşenmesine yönelik plan, hayata geçirilemedi.

¹⁵⁷ Narmanlı Camii Vakfı'nın mütevellisi Abdullah Efendi idi.

¹⁵⁸ Erzurum Kenti dört polis departmanına bölünmüştü.

Kent nüfusunun işgal nedeniyle şehri terk etmeleri, vakıfların gelirlerini bir hayli azaltmıştı. İmam ve mütevellilerinin bir kısmı açlıkla karşı karşıya gelmişti. Bunların bir kısmı Rus makamlarına yardım için başvurdu.

Erzurum kentinin pek çok sorunu, Rus ordusunun çekilmesine kadar devam etti. Rus makamları bu sorunlarla ilgilenmelerine rağmen, istenilen çözümler sağlanamadı. Buna rağmen 1917 yılında detaylı şekilde düzenlenen Erzurum vakıfları listesinin kentin sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin önemli bir kaynak olduğunu düşünmekteyim.

Rus Arşivlerinde Yer Alan Narmanlı Camii Vakfı'na Ait Bir Vesika

İKİNCİ OTURUM

**1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Bir Kesit:
Erzurum Savunması ve Karapapak Mihrali Bey
(Rus Kaynakları Esasında)**

Fahri Valehoğlu-Hacılar*

Özet

1877-1878 Yılları Osmanlı-Rusya Savaşının Arifesinde, Hem Osmanlılar, Hem De Ruslar Önceki Savaşların Deneyiminden Kaynaklanarak, Sınır Bölgelerinde Yaşayan Savaşçı Karapapakları Kendi Taraflarına Çekmek İçin Ciddi Çaba Harcıyordular. Bazı Karapapakların Kendilerine Verilen İmtiyazlar Karşılığında Rus Ordusunun Saflarına Katılması Gerçeğine Rağmen, Onların Çoğu Kuşkusuz Osmanlı Ordusunda Dil, Din Ve Kan Kardeşleriyle Yan Yana Savaşmayı Tercih Etmişlerdir. Türk Birliklerinin Saflarında, Efsanevi Komutan Borçalı Mihrali Bey'in Emri Altında Karapapak Gönüllüleri Süvarileri Cesaretleri Ve Cüretleriyle Farklıydı.

Savaş Sırasında Mihrali Bey Erzurum Çevresindeki Çatışmalarda Da Büyük Kahramanlıklar Göstermiş Ve Ayağından Yaralanmıştır. Makalede, Rus Askeri Kaynaklarına Dayanarak 1877-1878 Yılları Harbinin Kronolojisi Bağlamında Mihrali Bey'in Erzurum Etrafındaki Savaş Yolu Anlatılıyor.

Borchali Mehrali Bey and Turkish-Russian War of 1877-1878

Abstract

On the eve of the Turkish-Russian War of 1877-1878, gaining the experience of previous wars, the Russian and the Ottoman Empire have made serious efforts to bring to his side militant Karapapaks - sub-ethnic group of Azerbaijanis living in the border areas. Despite the fact that some Karapapaks in return for the privileges granted to them joined the ranks of the Russian army, most of them undoubtedly have preferred to fight side by side with their brothers in language, religion, and blood - in the Ottoman Army. In the ranks of the Turkish troops the cavalry of Karapapak volunteers under the command of the legendary commander Borchali Mehrali Bey differed with their courage and daring.

During the war, Mehrali Bey shows great heroism in the battles around Erzurum and gets injured by his foot. In the article, based on Russian military sources in the context of the chronology of the war of 1877-1878 Mehrali Bey's war route around Erzurum is described.

* Dr, Azerbaycan Büyükelçiliği, Gürcistan. E-posta: haciyevf@yahoo.com

Rusya İmparatorluğu hem Balkanlar'da hem de Ortadoğu'da hegemonya elde etmek amacıyla 1877 yılının başlarında Osmanlı ile savaşa başlamak için çeşitli bahaneler arıyor, aynı zamanda ciddi hazırlıklar görüp birliklerini hem Balkan, hem de Kafkas istikametinden bu devletin sınırlarına topluyordu. Rusların niyetinden haberdar olan Osmanlılar ise, kendi topraklarına karşı olası müdahaleye karşı tedbirler alır, Rusya sınırları içinde yaşayan ve onlarla geleneksel yakın ilişkide olan bazı toplumlarla ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Bu hususta her iki devletin başlıca amaçlarından biri, aralarındaki savaşların deneyiminden ireli gelerek sınır hattında yaşayan savaşçı Karapapak kavmini, özellikle de huzurlu dönemlerde onlara az "baş ağrısı" vermeyen Karapapak kaçak (eşkiya) gruplarını kendi taraflarına çekmekten ibaret olur.

Karapapakların bazıları, sunulan para ve ayrıcalıklar karşılığında Rus ordusunun saflarına katılsa da, birçoğu koşulsuz Osmanlı ordusunun sıralarına katılmayı tercih ediyor. Bu Karapapakların bir kısmı savaş başından sonuna kadar Borçalı bölgesinin Darvaz köyünün sakini, yakalanması mümkün olmayan ünlü kaçak, Rusların kendi taraflarına çekmek için ciddi çabalarına ve ısrarlarına rağmen, Türkler tarafda savaşmak isteyinde bulunan ve bu maksatla Osmanlı yetkililerine müracaat edip binbaşı rütbesi ile ordu sıralarına kabul edilmiş ve ömrünün sonuna kadar Osmanlı Türk Devletinin onuruna hizmet etmiş Mihrali Memli oğlunun topladığı ve komutanlık ettiği gönüllü atlı alayının saflarında savaşıyorlar.

Rus tarihi kaynakları, 1877-1878. yılları savaşı öncesi Türk emissarlerinin Kuzey Kafkasya'da intibahnameler dağıttığını ve halkı isyana teşvik ettiklerini göstermektedir¹⁵⁹. Mihrali'nin hayatının araştırılmasında olağanüstü hizmet veren Ord. Prof. Dr. Valeh Hacıların ortaya çıkardığı resmi arşiv belgeleri, savaş sırasında, 1877 Ocak-Şubat aylarında Mihrali'nin Osmanlı intibahnameleri ile Karaçöp bölgesinin Yor-Muğanlı köyünde olduğunu ve bu köyün uzlaştırıcı (ufak sivil ve suç işlerine bakan) hakemi Ali Ağakişi oğlunun yardımıyla Kuzey Kafkasya'ya gitmesi olasılığını belirtiyor¹⁶⁰. Muhtemelen, amaç tanınmış toplum liderleri ile temas kurmak ve onları Osmanlı İmparatorluğu'na teşvik etmekte.

Bir yandan Balkanlarda Osmanlı aleyhine isyanlara destek veren, bir yandan da kendi jeopolitik çıkarları uğruna Hristiyan azınlıkların durumu ile manipüle eden Rusya, bir ay devam eden ciddi hazırlıktan sonra 24 Nisan 1877'de Osmanlı Türkiye'sine savaş ilan ediyor. Askeri

¹⁵⁹ Bak: *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, 3-й том, Тифлис, 1907, 607 с.

¹⁶⁰ Hacılar Valeh. *Borçalı Mehralı bey tarihi hakikatlerde*, Tiflis, 2001, s. 59-64.

operasyonlar, önceki Rus-Türk savaşlarında olduğu gibi, yine de Balkan ve Kafkasya cepheleri olmak üzere iki cephede gerçekleşiyor.

Savaşın başında, Kafkasya cephesindeki Rus birlikleri yaklaşık 70.000, Türk birlikleri - 55.000 idi. Rusya'nın Kafkasya ordusunun başkomutanı, Çarın kardeşi M. Romanov, Türklerin Doğu Anadolu ordusunun başkomutanı, Mareşal Ahmet Muhtar Paşa'ydı.

Rus ordusunun General M.Loris-Melikov'un komutasındaki Kafkas Kolordusu 52.000 kişiden oluşuyordu. Bu kolordunun ana güçleri (27.000 kişi) Gümrü-Kars istikametinde, General A.Ter-Gukasov komutasındaki Revan grubu (13 bin kişi) İğdır-Beyazıt semtinde, yani sol kanatta ve General T. Devel yönetimindeki grubu (12 bin kişi) Ahıska-Ardahan yönünde, yani sağ kanatta pozisyon tutmuştu, Batum istikametinde ise İ.Oklobjio'nun askeri birimleri duruyordu.

Ruslar Kafkasya cephesinde ilk olarak Arpaçay yönünden hücumla geçiyorlar ve 5 Mayıs 1877'de Ardahan kalesini işgal edip, 22 Mayıs'ta Karsı tam kuşatmaya alırlar. Rus askeri kaynakları, harp tarihi yazarları, dönemin Rus ve Gürcü basını hem Ardahan ve Karsa doğru ilerlemeleri sırasında, hem de Kars kuşatma altında olurken Rus ordu birliklerinin en çok Mihrali bey ve onun Karapapak süvari birlikleri tarafından rahatsız edildiğini belirtiyorlar¹⁶¹.

Osmanlı'nın Halyaz, Zivin, Baş Gedikler ve Yahniler müharebelerinde zaferleriyle Kars'ın kuşatması kaldırılıp, işgal tehlikesi savuşturulsa da, Rusların Alacadağ muharebesindeki (15 Ekim 1877) başarılarından sonra şehir yeniden kuşatma altına alınıyor. Düşman, bir ay içinde Kars'taki ordunun ve ahalinin direncini bozamıyor. G. Gippius, Kars'ın ilk manevralarında, Rusların yüzlerce asker ve "çok yetenekli" bir generalini kaybettiğini yazıyordu¹⁶².

5 Kasım'da Rus birlikleri, Kars'a büyük bir saldırı düzenliyor. Güçlü direnişle karşı karşıya kalan Rusların kayıpları 1000'den fazla ölü ve yaralı askerden oluşuyor. Bütün gece devam eden şiddetli çatışmalardan sonra, 6 Kasım'da (eski tarih 18 Kasım), Rus koşunları çarın kardeşi Mihail Nikolayeviç komutanlığında şehre giriyorlar. Rus kaynakları, Kars için yapılan savaşlarda 2500 Türk ve 2300 Rus öldürüldüğünü açıklıyor.

¹⁶¹ Вак: Кишмишев С. (S.Kişmişov) *Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг.*, СПб, 1884, с. 28, с. 73-74, с. 131-132, с. 208, с. 260-261; Гиппиус В. (V.Gippius) *Осады и штурм Карса в 1877 г.*, СПб., 1885, с. 125, с. 320-321; *Война 1877 и 1878 гг., том 3-й, Война в Азиатской Турции* (под ред. Зыкова), СПб, 1882, с. 81, с. 235; Старчевский А. (A.Starçevski) *Памятник Восточной войны 1877-1878 гг.*, СПб, 1878, с. 168; "Droeba" *Gürcü gazetesi, Tiflis, 1877, № 95, № 144*; "İveriya" *Gürcü gazetesi, Tiflis, 1877, №35*; «Голос» ("Golos") *Rus gazetesi, 1877, St.-Petersburg, № 115* (Bu konuda daha ayrıntılı bak: Hacılar Valeh. *Borçalı Mehralı bey tarihi hakikatlerde*, Tiflis, 2001; Valehoğlu Fahri. *Karapapaklar ve onların 19. asr harp tarihi*, Bakü, 2005).

¹⁶² V.Gippius, Adı Gösterilen Eseri (AGE), s. 74-75.

Bu savaşlarda, Türk kadınları fevkalade mertlik ve azim gösterirler. St. Petersburg'da yayımlanan "Golos" gazetesi muhabiri Q. Gradovski: "Kars'ta, yerli Türk kadınları ölümden korkmayarak akıl almaz ölçüde yiğitlik ve cesaretle şehirlerini müdafaa ediyorlar"¹⁶³. Savaş bölgesinde olan Rus gazeteci ayrıca, Karslı bir kadının Türkçe beddualar edip onlara taşlar vurduğunu sözlerine ekliyordu. Gradovski'nin yazdığına göre, Kara Fatma adında genç ve zengin bir Bursalı hanım, çevresine 500 cesur atlı toplamış ve savaşa hazır halde Muhtar Paşa'nın huzuruna gelmiş¹⁶⁴.

23 Ekim (4 Kasım) günü, Deveboynu yakınlarında Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kurt İsmail Paşa'nın birleşmiş kuvvetleri mağlup olup Erzurum'a çekilmek zorunda kalıyorlar. Erzurum'a yürüyen Ruslar Türkçe iyi bilen Ermeniler sayesinde, kentin stratejik Aziziye tabyalarını ele geçiriyorlar. Erzurum halkı orduyla birleşip Aziziye tabyalarını düşmandan geri alıyor. Bu tabyalar Rus ordu birliklerinin ve onlara yardım eden Ermeni çetelerinin mezarlığına çevriliyor. Tarihi kaynaklarca Aziziye savunmasında kahraman Türk kadını Nene Hatunla beraber Mihrali Bey ve gönüllü birliklerinin adı da zikredilmektedir¹⁶⁵.

Kasım ayının ortasında, Erzurum'daki Rus ordusunun yiyecek sıkıntısı sorunu yaşanıyor. Bu sorunun üstesinden gelmek için, Rusya'nın Tebriz Baş Konsolosu S. Krebel'e kendisine bağlı tüm imkânları kullanarak Güney Azerbaycan köylerinden mümkün olduğu kadar un tedarik edilmesi havale ediliyor. Güney Azerbaycan'dan toplanmış erzakın Erzurum yakınlarındaki Hasankale'ye nakliyesini temin etmek için General Hasan Bey Agalarov Tebriz'e gönderiliyor¹⁶⁶.

1877 yılının Aralık ayında sert soğuklara rağmen, Rus kuvvetleri Erzurum yakınlarında odaklanıyor. Ahmet Muhtar Paşa düşmana aniden darbe indirilmesi için Mihrali Bey'in komutası altında Çerkeslerin de dâhil olduğu birlikleri Erzurum'un kuzeybatısına gönderir. Verilen emri yerine getirirken yaşanan savaşlarda Mihrali Bey tabanından yaralanır ve bundan sonra aksıyor. Bu savaşlardan biri hakkında, Rus subayı A. Maslov yazıyordu:

"Türkler yapacağımız işlerden haberdar oldu ve bizim durumumuzu daha da kötüleştiren bir şey yaptılar. Keçk köyünün çok büyük bir köydür ve uzun bir yolculuktan sonra bu köyde birkaç taburun yerleştirilmesi planlanmıştı. Ne yazık ki, ünlü bir kaçak olan Borçalılı Mihrali bizden önce 60 atıyla Keçke gelmiş, köy sakinlerini dışarı çıkarmış ve köyü yakmıştır"¹⁶⁷.

¹⁶³ Градовский Г. (G.Gradovski) *Война в Малой Азии в 1877 г.*, Тифлис, 1879, s. 182.

¹⁶⁴ G.Gradovski, *Война в Малой Азии в 1877 г.*, s. 222.

¹⁶⁵ Ahmet Gökdemir. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s.6-7.

¹⁶⁶ S.Kişmişov, *Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг.*, s. 488.

¹⁶⁷ А.Н.Масловъ (A.Maslov). *Год войны в Малой Азии*, СПб., 1879, с. 146.

9 Aralık'ta, Rus koşunlarının bir kısmı 20 verst ilerleyerek Karasu ovasına ulaşıyor ve General Tsitoviç'in komutası altında Derbent Alayının 3. Taburu, 4. Kafkasya Atıcı (Makinalı Tüfek) Taburu, üç Piyade Bölüğü ve Orenburg Kazak Bölüğü bu ovadaki Keç köyünde mevzileniyor. Bu Ermeni köyü Hins Vadisi'nin kısa geçişinde yer alıyordu. Oradan Erzurum ovasına serbestçe erişilebilirdi. Keç yolu büyük önem taşıyordu. Keçkin ele geçirilmesi ile Erzurum neredeyse demir kuşatma altına alınmıştı. Rusların atlı ve ön koşun birliklerinin geri kalanı, Derbent Alayının bir taburu, 3 Orenburg Bölüğü ise Hins (Kurbançayır) ve Tufane (Tuvançı) köylerine yönelmiştiler. Bu dönemin Rus askeri tarihçileri, bu köyler uğrunda onların askeri kuvvetleri ile Mihrali arasındaki savaşları şöyle anlatıyorlardı:

A. Maslov: "10 Aralık'ta General Geyman Keçke geldi ve oradaki askeri birlikleri Hins köyü yakınlarına gönderdi. Başibozukların komutanı Mihrali bu hareketliliği müşahede eden gibi, 500 Çerkesle Hinsi ele geçirdi ve Derbent taburlarıyla şiddetli çatışmaya girerek birkaç saat mevzilerini bırakmadı. Hinsin yeniden ele geçirilmesi bize 20'den fazla askerin canı pahasına mal oldu. Ancak, bu kavgada Mihrali'nin kendisinin ciddi şekilde ayağından yaralandığını ve atdan düşerken yaralı bacağını kırdığını da söyleyebilirim. 14 Aralık'ta biz onun ölümüyle ilgili doğru bilgiler aldık. Türkler Mihralinin şahsında çok cesur, becerikli ve yiğit bir gerillalarını kaybettiler. Erzurum yakınlarındaki köylerde bulunan Hins, gıda maddeleri açısından ilk sırada yer alıyordu"¹⁶⁸.

Tümgeneral S.Kişmişov: "Bizim askerlerimizin Karasu ovasına ulaşmağı Erzurum'da heyecan yarattı. 10 Aralık'ta Ahmed Muhtar Paşa, sonraki adımlarımızı takip edebilmek için kaleden (Erzurum kalesi – F.V.-H.) Mihrali'nin komutası altında 6.000 (altı bin) kişilik süvari birliğini bizim koşunların mevzilendiğı semte gönderdi.

Mihrali, hangi mıntıkları ele geçirdiğimizi bilmeden sabah saat 10'da cesurca Tuvançı'ya yaklaştı ve oradan bizim ön pozisyonlarda olan birlikleri sıkıştırıp çıkardı ve kovup takip etmeye başladı. Ateş seslerini duyup yardıma ilk gelenler diğer süvari tugayları, ardından Derbent Alayı taburları ve 4. Kafkas atıcı taburu oldu.

Mihrali, bizim ordu birliklerinin hareketliliğini görüp geri döndü ve Tuvançı köyünü ele geçirip köy evlerinde konumunu güçlendirdi.

Her ev uğruna ayrıca savaş gerekirdi, köye saldırı sırasında çok telefata vermemek amacıyla General Tsitoviç ordu birliklerini bir top ateşi mesafesinde tuttu ve oradan ateş açmağa başladı, üç saatlik savaştan sonra nihayet, Derbent alayı köye girebildi. Askerlerimizden biri öldü ve onu yaralandı. Karşı tarafın kaybı bilinmemektedir, ancak Mihrali

¹⁶⁸ A.Н.Масловъ. Год войны в Малой Азии, s. 149.

cesaretini şahsen ödemeli oldu. Bazıları onun ayağından yaralandığını, bazıları ise atdan düştüğünde bacağını kırdığını söylüyorlar.

Neyse, ne de olmasa, bizim askerleri bundan sonra da rahatsız edebileceği muhtemel böyle bir yiğit süvarini kaybetmek Erzurum'daki Türk garnizonu için hissedilecek derecede önemli olaydı. Tuvançı'da baş vermiş bu savaş zamanı General Geyman Hinsde idi. Bu konuda bilgi alır almaz, o, Deveboynu yakınlarındaki Erivan alayına Erzurum ovasına doğru ilerlemeyi emretti"¹⁶⁹.

Yukarıda hakkında bahsettiğimiz Tuvançı köyü uğrunda savaşın detalleri 1877-78 yılları Türk-Rus Savaşı tarihine dair en değerli kaynaklardan biri, General Çernyavskinin editörlüğü ile 1907 yılında Kafkasya Askeri Dairesi Karargâhının Harp Tarihi Şubesi tarafından yayınlanan "1877-1878. Yıllar Rus-Türk Savaşının Tasvirine dair Belgeler» kitabının 3. cildinde de tam ayrıntılı yansıyor:

«... 10 Aralık'ta bizi kontrol etmek için Muhtar Paşa Erzurum kalesinden Tuvançı köyü istikametine gerilla Mihralinin komutanlığı altında güçlü süvari destesi gönderir... Türk süvarileri Tuvançı köyünü, ayrıca köyden bir verstlik mesafede bulunan Fırat'ın kollarının birinin üzerindeki değirmeni tutup saldırıya geçmeye gayret ediyordu... Bizim piyade askerlerin görünmesi Türkleri Tuvançı'ya çekilmeye mecbur etti. Bu köyde güçlendiler ve güçlü bir tüfek ateşi açtılar... Kaybımız 12 kişiydi. Yaralı Türklerin arasında Mihrali de var idi"¹⁷⁰.

General Geyman, 10 Aralık'ta Tufane köyünde yaralanan Mihrali Beyin sonraki taleyi barede kendi komutanını sürekli olarak bilgilendirmeye çalışıyordu. Geyman'ın 10 Aralık 1877'de Tafta köyündeki ordu düşergesinden yazdığı 41 numaralı resmi raporunda yazıyordu: "... Tuvançı köyü sakinleri Mihralini köyden bir araba ile apardıklarını bildirdiler. Bazıları onun ağır yaralandığını, bazıları bacağını kırdığını söyledi. Her halde onun başına neys bir kaza gelib"¹⁷¹.

12 Aralık'ta Hasankale'den gönderdiği sonraki 42 numaralı raporunda General Geyman şunları yazıyordu:

"Mihralini Erzurum'a götüren arabacı bildiriyor ki, Mihrali attan düşerken bacağını kırıbdır; Mihrali şehre ulaştığında insanlar ve askerler hemen onu devreye almış ve yüksek sesle söylemişler: "Keşkem Mihrali gibi böyle yetenekli bir adamın yerine bir paşa vurulmuş olsaydı". Tabii ki, haklıydılar"¹⁷².

¹⁶⁹ S.Kişmişov, *Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг.*, s. 491.

¹⁷⁰ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, 3-й том, Тифлис, 1907, с. 149-150.

¹⁷¹ *Материалы ...*, s. 292-293.

¹⁷² *Материалы ...*, s. 294.

Geyman'ın 14 Aralık'ta yazdığı 44 numaralı büyük bir raporun ilk cümlesi şöyledir: "Erzurum'dan gelen haberlere göre, Mihrali ölmüştür"¹⁷³. Rusların, onlarla savaşta yaralanan Mihrali Bey'in geleceği hakkında doğru bilgiye sahip olmadıkları ve arzuladıklarını bir gerçek olarak kabul ettikleri ortaya çıkıyor.

Mihralinin Erzurum ovasındaki operasyonları barede Türk kaynakları da bilgi veriyordu. Osmanlı Ordumühüm Baş Kâtibi Mehmet Arif Bey "Başımıza Gelenler" eserinin "Ufacık bir süvari savaşı" bölümünde bunun hakkında yazıyordu:

"Erzurum ovasının bu cehetine inmiş olan düşmanın halini keşf etmek ve hafif bir şeyle yakalayıp işini bitirmek için süvarilerimizin içinden üç-beş yüz atlı seçilerek Ethem Paşa kumandasında Hınıs ve Tufanç köylerine doğru çıkarıldı. Yukarılarda yeri geldikçe adından ve yiğitliklerinden bahs ettiğimiz Mihrali ağa ve onun seçkin süvarilerinden bazıları da bunlarla gönderildi. Çünkü nerede bir tüfek partlasa ve partlamak ihtimali olsa, komandanpaşa Mihrali ağanı oraya gönderir ve onun varlığından büyük-büyük faydalar görürdü. Hatta bazı kereler Mihrali ağanı yaverlik hizmetinde de kullanırdı... Savaş birkaç saat devam etdi. Yapılan yoxlamada on beş süvarimizin şehit düştüğü, Mihrali ağanın da tabanından bir kurşunla yaralandığı anlaşıldı. Mihrali ağanın yarasının yeri ve kurşunun tesiri mühümce olduğundan komandanpaşa ordunun en mahir ve güçlü cerrahlarını müalece için ayırsa da, yine o, eskiden de olduğu gibi, bizim doktorlara itibar etmeyerek kendi geleneklerince arkadaşlarına baktırdı ve öylece de müalece olundu. Mihrali şimdiye kadar çok kurşun yaraları almış, fakat hiç birisinden vücudunda eser kalmamıştı. Amma bu kurşun onu sağaldıktan sonra da aksattı."¹⁷⁴

Prof. Dr. Enver Konukçu, "Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum" kitabında Mihrali'nin savaş dönemindeki bu son muharebesi hakkında bahsederek yazıyordu: "Gazi Ahmet Muhtar Paşa süvarilerini Dumlu ve Tufanç'a (Güzelova) gönderdi. Bunlar arasında adı destanlaşan Mehrali de bulunurdu. Üç-dört alay Rus süvarisi ile çatışma olmuş, ikindiden sonra geri çekilme kararı verilmiştir"¹⁷⁵.

"Yıllarboyu Tarih" dergisinden okuyoruz:

"... O meşhur Erzurum ve Aziziye savunmasında Nenehatunların yanında Mihrali'yi de görürüz. Deveboynu'ndaki düşman Palandöken Dağı'ndan inerek Erzurum'u işgal etmek istiyordu. Muhtar Paşa dağa 304 süvari gönderdi. Bunlar Mihrali ve onun süvarileri idi.

¹⁷³ *Материалы ...*, s. 297.

¹⁷⁴ M.Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Ankara, 1972, s. 412-413.

¹⁷⁵ E.Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992, s. 567.

Düşmanın dağda yaptığı yolu dört alay süvari korumaktaydı. Bundan Mihrali'nin haberi yoktu. Mihrali çatışa-çatışa geri çekilmek zorunda kaldı ve bu savaşta ilk kez yaralandı”¹⁷⁶.

Aralık 1877'de Balkan cephesinde durum gerginleşiyor. Ruslar Balkan Dağları'nı geçerek İstanbul'u hedefliyor ve Edirne'ye yaklaşıyor. Bu nedenle 24 Aralık 1877'de Başkomutan Muhtar Paşa, İstanbul'a çağırılıyor. Bir kimsenin bundan haberi olmuyor, aksi takdirde düşman Erzurum'dan çıkacak yolları kesebilirdi. Mehmet Arif Bey yazıyor: «Mihrali yaralı olarak savaştan döndüğü zaman, işdi şayet kumandanpaşanın Erzurum'dan bir tarafa çıkması gerekirse, kendisinin de birlikte çıkarılmasını rica etmiştir.

Çünkü, hem düşmanın zaferini görmek istemiyor, hem de savaştan evvel ve sonra Moskova karşı yaptıklarının cezası çok ağır olacağını bildiği için diri-diri düşman eline düşmekten son derece çekinirdi. Mihrali için bir kızak hazırlandı, akşamdan hayli geçmiş yatağı ile beraber kızığa yatırılarak yola çıkarıldı. Gece saat 8'de Ahmet Muhtar Paşa da Allaha tevekkül edip... Erzurum'dan ayrıldı»¹⁷⁷.

Ahmet Muhtar Paşa yerine başkomutan olarak Kurt İsmail Paşa atanır. Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'a giderken, Mihrali Bey de kendi kafilesi ile birlikte Sivas'a doğru ilerliyor ve Kangal kazası'nın bugünkü Acıyurt köyünün topraklarında mesken salıyor. Diğer Karapapak silah arkadaşları da ona yakın köylerde yerleşirler.

19 Ocak 1878'de ateşkes ilan ediliyor. 8 Şubat'ta, başkomutan Kurt İsmail Paşa, kuşatma altındaki şehir halkının veba (kolera) hastalığına yakalanması nedeniyle savaşmadan Erzurum'u düşmana teslim ediyor. B.N.Şelkovnikov, Erzurum vilayetinin askeri valiliğine atanıyor. Onun ölümünden sonra, bu görev geçici olarak Tümgeneral S.Kişmişov tarafından yürütülüyor.

3 Mart 1878'de San-Stefano (Yeşilköy) Antlaşması imzalanıyor. Antlaşmaya göre, Balkan Yarımadası'ndaki Osmanlı İmparatorluğu topraklarının yanı sıra, Kuzey-Doğu Anadolu'nun Kars, Batum, Ardahan, Artvin, Erzurum ve Beyazıt bölgeleri Rus egemenliğine giriyor.

Bazı Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere, San-Stefano Antlaşması'nın şartlarını uygun bulmuyorlar. Osmanlı Sultanı Abdülhamid de antlaşma'nın ağır tazminat şartlarını kabul etmiyor. 13 Haziran 1878'de Berlin'de yeniden barış görüşmeleri başlıyor. Osmanlı devleti Kıbrıs'ı Britanya'ya devredip müzakerelerde İngiltere'den tam destek alıyor. Bir ay sonra, 13 Temmuz'da Berlin Antlaşması imzalanıyor. Bu antlaşmanın şartları Osmanlı Devleti için San-

¹⁷⁶ “Yıllarboyu Tarih” dergisi, 1983, № 2, s.45.

¹⁷⁷ M.Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 413-414.

Stefano'dan daha hafifti. Böylece, Berlin Antlaşması'na göre, Balkanlar'da Selanik, Manastır ve Üsküp bölgeleri, Anadolu'da ise Beyazıt ve Erzurum Osmanlı yönetimine yeniden tahsis ediliyor.

Kars Sancağı Rusya hakimiyeti altına geçtikten sonra sancak sakinlerinden 100 bine yakın Türk-Müslüman vatanını terk ederek Anadolu'nun iç bölgelerine taşınıyor¹⁷⁸. Kars Karapapakları'nın birçoğu, Beyazıt Sancağı'na göç edip orada özel Antab kazasını (bugünkü Tutak ilçesi) yaratıyorlar¹⁷⁹.

Rus araştırmacı N.M.Lagov yazıyordu: "1877-78 Rus-Türk savaşından sonra, Kür Nehri'nin üst akarı boyunca Ardahan kazası'nın ve Aras havzası boyunca Kars kazası'nın arazileri Müslüman sakinler tarafından terk edilmiştir. Onların yerine ise, Fırat'ın üst kesimlerinden, Çoruh kıyılarından, özellikle de San-Stefano Antlaşması ile Rusya'ya katılmış, Berlin kongresinde ise tekrar Türkiye'ye devredilmiş arazilerden çok sayıda Ermeni yerleşti¹⁸⁰.

¹⁷⁸ *Памятная книжка и адрес-календарь Карсской области на 1902 г.*, Тифлис, с. 15.

¹⁷⁹ Т.Грязнов. *Военный обзор передового театра в Азиатской Турции*, т. 2-й, СПб., 1897, с. 30, 49, 50.

¹⁸⁰ Н.Лагов. *Армения. Очерки прошлого, природы, культуры и пр.*, Петроград, 1915, с. 65-66.

КАУНАКҶА:

- А) Колюбакинъ Б., *Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии*, часть 1, СПб, 1906, 208 с.
- В) *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, 3-й том, Тифлис, 1907, 607 с.
- С) Насıлар, Valeh, *Borçalı Mehralı bəy tarixi həqiqətlərdə*, Tbilisi, 2001, 160 s.
- Д) Valehoğlu, Fəxri, *Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi*, Bakı, 2005, 248 s.
- Е) Кишмишев С., *Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг.*, СПб, 1884, 536 с.
- Ғ) Гиппиусъ В., *Осады и штурм Карса в 1877 г.*, СПб., 1885, 584 с.
- Г) *Война 1877 и 1878 гг.*, том 3-й, *Война в Азиатской Турции* (под. ред. Зыкова), СПб, 1882, 419 с.
- Н) Arif Bey, Mehmet, *Başımıza Gelenler*, Ankara, 1972, 536 s.
- İ) Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992.
- Ј) Ahmet Gökdemir. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989
- К) "Yıllarboyu Tarih" dergisi, 1983, № 2, s.45.
- Л) Старчевский А., *Памятник Восточной войны 1877-1878 гг.*, СПб, 1878, 441 с.
- М) "Droeba" Gürcü gazetesi (Tiflis), 1877, № 95, 144.
- Н) "İveriya" Gürcü gazetesi (Tiflis), 1877, №35.
- О) "Голос" ("Golos") Rus gazetesi (St.-Petersburg), 1877, № 115.
- Р) Масловъ А., *Год войны в Малой Азии*, СПб., 1879, 188 с.
- Q) Градовский Г., *Война в Малой Азии в 1877 г.*, Тифлис, 1879, 1916 с.
- Р) *Памятная книжка и адрес-календарь Карсской области на 1902 г.*, Тифлис, 1901.
- С) Грязнов Т., *Военный обзор передового театра в Азиатской Турции*, т. 2-й, СПб, 1897.
- Т) Лагов Н., *Армения. Очерки прошлого, природы, культуры и пр.*, Петроград, 1915.

**1847-1852 Türk –İran Sınır Komisyonu Rusya Temsilcisi Albay E. İ. Çirikov'un
Erzurum ile İlgili Kayıtları**

Mehmet Tezcan*

Giriş

XIX. yüzyılda, Rusya ve İngiltere gibi devletler, İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgeleriyle yakından ilgilenmeye başlamışlardı. Rusların incelediğimiz güzergâhı da içine alan bölgeyle doğrudan teması, bu yüzyılın başlarında olmuştu. Bu dönemde Kafkasya, Karadeniz ve İran'a doğru hızlı bir şekilde yayılma planları yapan Ruslar, 1827'de Tebriz'i, Osmanlı - Rus Savaşı'nda (1828-29) ise Bayezid, Erzurum ve Bayburt bölgelerini işgal etmişlerdi. Ruslar gerek Tebriz'i, gerekse Doğu Anadolu'da işgal etmiş oldukları yukarıdaki yerleri, İran ve Osmanlı ile imzaladıkları Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Antlaşmaları ile geri verdiler.¹⁸¹ Fakat Rusların Kuzey İran ve Doğu Anadolu üzerindeki planları, takip eden dönemde bir şekilde yürütüldü.

Osmanlı ile İran arasındaki sınır probleminin halli için, 1259 (1843) yılında, Osmanlı Devleti ve İran temsilcilerinin yanı sıra Rusya ve İngiltere devletlerinin mümessillerinin de katıldığı uluslararası bir komisyon Erzurum'da toplandı. Osmanlı Devleti'ni Kimyager Derviş Paşa, Rusya'yı, Erzurum konferanslarındaki Rus komiseri olup sonradan general rütbesine terfi edecek olan Albay Dainese,¹⁸² İran tarafını ise Mirza Seyyid Ca'fer Han temsil ediyorlardı. Heyette İngiliz ekibinin başında Albay William Williams ve Robert Curzon, başlangıçta birlikte bulunuyorlardı,¹⁸³ bir müddet sonra Curzon hastalanarak komisyondan çekildiği için Williams tek başına kaldı. Heyetin Türkçe – Farsça ve İngilizce resmî tercümanlığını ise Williams'a yardımcı olarak verilen ve her üç dili de çok iyi bilen meşhur dil bilgini James W. Redhouse yapıyordu.

Sınır tespiti konusunda yapılan çalışmalardan sonra 16 Cemaziyel-Ahir 1263 (31 Mayıs 1847)'de Erzurum Antlaşması imzalandı ki bunun 9. Maddesinde, daha önceki bütün eski antlaşmaların ve bilhassa 1238 (1823) Antlaşmasının bütün madde ve şartlarının işbu antlaşma ile değiştirilmediği vurgulanmakta idi.¹⁸⁴

* Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bursa. E-mail: tezcanm@isbank.net.tr

¹⁸¹ Kurat 1999: 324-325; Şahin 2002: 7-8.

¹⁸² Ateş 2006: 115. Dainese'nin bölgedeki bazı faaliyetleri, diğer temsilcilerle ilişkileri, aralarındaki mektuplaşmalar hakkında bkz. Wolf 1846.

¹⁸³ Ateş 2006: 114-115.

¹⁸⁴ *Tahdîd-i Hudûd-ı İrânîyye* 1300: 2-3; Ateş 2006: 112. Antlaşmanın maddeleri hakkında bkz. Çirikov-Gamazov 1875: 631-638; Mirza Seyyid Ca'fer Han 1348 / 1969: 43-47.

Bu antlaşmanın üçüncü maddesinde, kat'î sınırın tespiti için, iki akit devlet tarafından komiserler ve mühendisler tayin edileceği belirtilmekteydi. Bunun üzerine, önceki heyette bazı değişiklikler yapılarak, *Tahdîd-i Hudûd Komisyonu* adıyla yeni bir heyet oluşturuldu. Derviş Paşa'nın başkanlığındaki Türk Heyeti'nde sınır bölgesi hakkında bilgi toplamak ve bunları bir rapor halinde sunmakla görevlendirilen Mehmed Hurşid de yer alıyordu. Rus tarafını ise artık Dainese değil 1848 Eylül ayı sonlarından beri Albay E. İ. Çirikov temsil etmeye başlamıştı.¹⁸⁵ Heyet, sınırdaki problemleri yerinde görmek üzere, 1849-1852 tarihleri arasında bugünkü Türkiye (Doğu Anadolu) – İran (Azerbaycan) ve Irak topraklarında, Erzurum'dan Basra'ya kadar 4 yıl süren bir inceleme gezisi tertip etti.¹⁸⁶

Son toplantısını 1847 yılında yapmış olan heyet üyelerinin sınır meselelerini yerinde görüşmek üzere sınır bölgesine gitmeleri gerekiyordu. Bütün komisyon üyelerinin toplantı yeri olarak Bağdad veya duruma göre Musul kararlaştırıldı. Bunun için Rus heyeti komiseri Kasım 1848'de İstanbul'a geldi ki İngiliz heyeti de zaten orada bulunuyordu. İran tarafının da Bağdad'a doğru yollandığı haberleri alınmıştı. Osmanlı heyeti ise zaten bölgede bulunuyordu.¹⁸⁷ Önce İngiliz heyeti, ardından da bir Osmanlı vapuru ile 17 Ocak 1849'da Albay Çirikov başkanlığındaki Rus heyeti İstanbul'dan Samsun'a geldi. İngiliz heyeti Musul istikametine doğru yola çıkarken Rus heyeti de Bağdad'a gitmek üzere yüklü 40 kadar at ve 20 kadar görevli ile 26 Ocak 1849 tarihinde Samsun'dan karayolu ile Amasya – Tokat – Niksar – Sivas – Malatya – Harput – Diyarbekir – Mardin yoluyla Musul'a, oradan da *kelekler* vasıtasıyla Dicle üzerinden 16 Mayıs'da Bağdad'a geldi ki İngiliz ve İran tarafları zaten orada bulunuyorlardı. 28 Safer 1265 (23 Ocak 1849) tarihinde göreve başlamış olan¹⁸⁸ Derviş Paşa başkanlığındaki Osmanlı tarafı ise karma komisyondan bağımsız olarak İstanbul'dan doğrudan Azerbaycan'a gitmiş, oradan, talimat gereğince, İran elindeki Kotur'u ve Van'dan buraya giden boğazı zaptetmek sebebiyle biraz gecikmeli olarak ancak Haziran ortalarında Bağdad'a gelebilmişti.¹⁸⁹

İlgili devletlerin 4 komiseri 1849 tarihinde Bağdad'da toplanarak, sınırda kendilerine refakat edecek olan konvoyun yapısı ve sayısı konusunda aldıkları ortaklaşa karar çerçevesinde her komisyonun kendine has bir grubunun (*kervan*) olması kararlaştırılmıştı. İhtiyaçları için yeterli sayıda at, katır, deve gibi araziye uygun hayvanları vardı, mesela Rusların önce 80, daha sonra sayıları 130'a varan yük hayvanı bulunuyordu. Yine, bu hayvanlara bakmak üzere mesela

¹⁸⁵ Ateş 2006: 198-199.

¹⁸⁶ Mehmed Hurşid 1997: XXI-XXII.

¹⁸⁷ Çirikov-Gamazov 1875: xxiii.

¹⁸⁸ Tahdîd-i Hudûd-ı İrâniyye 1300: 3.

¹⁸⁹ Çirikov-Gamazov 1875: xxiv-liv.

Rus komisyonunda toplam 40 kadar daimî yardımcı (*katırcı, seyis, katırcı-başı, çadırcı, çoban, saka* vs.) görevlendirilmişti ki bunların her birisi için aylık bir ücret ödeniyordu. Bunlar Türk, Arap, İranlı, Kürt ve Rum gibi unsurlardan oluşuyordu. Gezi boyunca bunlardan sadece 4 tanesi ölmüştü. Konaklama için ise Rus komisyonuna büyüklü-küçüklü 20 çadır, divan ve yastıklar temin edilmişti. Komisyonun malî desteği ve bunun şartları yine Osmanlı Devleti tarafından tayin ve temin edilmiş olup, mesela Rus komisyonuna verilen destek 17 Kasım 1848'den 1 Kasım 1852'ye kadar 1.620.000 Türk kuruşu veya 90.008 gümüş ruble tutuyordu ki bütün bu paralar Devlet Hazinesi'nden karşılanıyordu.¹⁹⁰

İstanbul'dan bir Türk vapuruyla yola çıkan ve 17 Ocak 1849 tarihinde Samsun'a varan Rus Komisyonu, oradan Bağdad'a geldi. M. A. Gamazov'un tuttuğu kayıtlara göre, Aralık ortalarında (1849), Dicle ve Şattu'l-Arab nehirlerini takiben, asıl anlaşmazlık konusu olan Muhammere'ye¹⁹¹ doğru Bağdad'dan yola çıkan Komisyon, Ocak 1850'de Muhammere'ye vardı.¹⁹² İki tarafın anlaşamaması sonucunda görüşmeler kesilince İstanbul'dan ve Tahran'dan yeni talimat gelinceye kadar Rus komisyonu, çevrede bazı yerlere (Basra Körfezi, Şiraz, Persepolis gibi) geziler yapmak üzere Muhammere'den ayrıldı. 1849 Mayısından Aralık ortalarına kadar tam 7 ay Bağdad'da kalan Rusya Komisyonu, bu uzun müddet zarfında, İran ve çevre bölgeler hakkında bilgiler topladı, civar bölgelere ve arkeolojik yerlere geziler düzenleyerek eski harabeleri, oralardaki kalıntıları inceledi.¹⁹³

Toplanan komisyonun çalışmaları uzun süre bir sonuç vermediyse de ancak 1869'da İstanbul'da yeni bir antlaşma imzalanabildi. Heyetin gezi raporları, her ülke için ayrı olmak üzere, ilgili kişiler tarafından kaydedilerek daha sonra yayınlandı. Türk heyetine kâtip olarak katılan Mehmed Hurşid [Paşa], eserini 1277 (1860) tarihlerinde İstanbul'da yayınladı. Rus heyetinden Çirikov ise, Hurşid Paşa'nın bu faaliyetinden haberdar olarak, eseri Rusçaya tercüme ettirdiği gibi, daha sonra buna kendi gözlemlerini de eklemek suretiyle ortaya yeni bir eser çıkardı ve bu eser Gamazov tarafından yayınlandı. Gördüklerini çok teferruatlı ve dikkatli bir şekilde not alan heyet başkanı Çirikov, bu bilgilere tarihî kaynaklardan da açıklamalar getirmiştir. Bağdad şehrinden başlayan Çirikov'un bu notları, Trabzon limanında sona

¹⁹⁰ Çirikov-Gamazov 1875: lxxxvi-xci.

¹⁹¹ XIX. yüzyıl ortalarındaki Osmanlı - İran sınır anlaşmazlığında önemli bir yer tutan Muhammere, İran'ın Huzistan Eyaleti'nde ve Basra'nın 38 km. güneydoğusunda o zaman küçük bir kasabaydı. Burası Karun nehri, Huzistan, Irak ve Basra Körfezi arasında kilit noktada yer alıyordu. Ticari açıdan çok önemli olan bu kasaba, Hudud Komisyonu'nun bölgeden ayrılmasından dört yıl sonra (1856) İngilizler tarafından işgal edilecek, fakat daha sonra, Osmanlı - İran sınır görüşmeleri sonucunda İran'a iade edilecektir. Muhammere konusunda bkz. Şemseddin Sami 1316: 4220-4221; Mirza Seyyid Ca'fer Han 1348 / 1969: 39, dn. 1.

¹⁹² Çirikov-Gamazov 1875: xxiv-lvii.

¹⁹³ Bkz. Çirikov-Gamazov 1875: 1.

ermektedir.¹⁹⁴ İran temsilcisi Mirza Seyyid Ca'fer Han da aynı şekilde o zaman İran'da bir risale hazırladı ve bu, Muhammed Müşîrî'nin bir mukaddimesi ile birlikte onun tarafından İran'da yayınlandı.¹⁹⁵ İngiltere'nin temsilcisi Williams'ın 4 yıllık gezi raporları, maalesef, İngiltere'ye dönüşünde Gravesend yakınlarında Thames nehrinde gemiden denize düşmüş ve ortadan kaybolmuştur.¹⁹⁶ Bu durumda yegâne günlük kaydının Rus temsilcisi Çirikov'a ait olduğu anlaşılıyor.

Özellikle Osmanlı ve Rus tarafının hazırladığı eserlerde sınır boylarındaki şehir, köy, kasaba, mahallelerden, buralardaki yol, köprü, geçit, han, kervansaray, çeşme gibi yerlerden bahsedildiği gibi; bölgede yaşayan unsurların etnik, kültürel, dinî, nüfus ve hatta folklorik durumları hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bölgeden geçen ticaret yolları, kervanlar ve taşınan başlıca mallara temas edilirken, zaman zaman bölgenin eski tarihi hakkında da kısa bilgiler verilmiş, mahallin stratejik ve emniyet durumları bile dikkate alınmıştır. Eser sahipleri, yukarıdaki konulara farklı bakış açılarıyla yaklaşmışlar, farklı şeylere öncelik vermişlerdir. Eserlerde dikkati çeken en önemli hususlardan biri, küçük yerleşim yerleri bazen teferruatlı şekilde anlatılırken, Erzurum, Trabzon ve Tebriz gibi büyük yerleşim ve ticaret merkezlerinden, bilinen yerler ve bilgilerin ise malum şeyler olması itibariyle ya çok kısa, ya da hiç bahsedilmemesidir.

E. İ. Çirikov

Putevoy Jurnal'ı yayınlayan M. A. Gamazov'un eserin başına yazdığı hayat hikayesine göre, Yegor İvanoviç Çirikov, 10 Ağustos 1804 tarihinde Orta Volga bölgesinde Mordovo'da Holm kasabasında doğmuştur. 1824 yılında asteğmen olarak Genel Kurmay karargâhında çalışan Çirikov, 1828-29 Türk – Rus Savaşlarına katılmış, 1831 yılında ise Polonya isyancılarına karşı mücadele etmiş, Genel Kurmay'da kançılara hizmetinde askerî-topografi bölümünde vazife almıştır. Çirikov için 1848 yılı, onun hizmetlerinde bir dönüm noktası olmuş, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınırın belirlenmesinde milletlerarası komisyon üyesi olarak görev alan Çirikov, burada dört yıl boyunca çalışırken Türkiye'yi gezip tanımış, hatta mesela Irak bölgesinde Ortaçağ'dan kalma bazı arkeolojik yerleri ilk defa tespit ederek ilim âlemine duyurmuştur.¹⁹⁷ Sınırdaki görevini tamamladıktan sonra 1853 yılında heyetin diğer üyeleriyle

¹⁹⁴ Bkz. Çirikov-Gamazov 1875: 1-519.

¹⁹⁵ Bkz. Mirza Ca'fer Han 1348 / 1969.

¹⁹⁶ Ryder 1925: 228; Hubbard 1917: 10.

¹⁹⁷ Kuzey Irak'ta Şehrizor yolu üzerindeki "Pird-i Kinaçan" ("Bakire Köprüsü") köprüsü. Bk. Fuad Safar, "Iraq, Vol. 36, No. 1/2 (1974), s. 193-198.

birlikte İstanbul'a dönen Çirikov, burada İngiltere büyükelçisi Stratford Canning, first Viscount Stratford de Redcliffe (1786-1880)'in şahsen övgülerine mazhar olmuştu.¹⁹⁸

Çirikov, 1853 yılında Sankt-Peterburg'a döndüğünde generalliğe terfi ettirildi ve Topoğrafya Kürsüsünde bulunan subayların yardımıyla, sınırın belirlenmesinde bulunmuş olması hasebiyle Türk ve İran sınır bölgesi haritasının çiziminde rol aldı.¹⁹⁹ 1856 yılında bu defa Rusya – Türkiye sınırlarının düzeltilmesi görevinde komiser olarak tayin edilen General Çirikov, bu hizmetteki üstün başarısı, Anadolu ve İran'ın jeodezisi hakkındaki geniş çalışmaları sebebiyle 1. dereceden Aziz Stanislav nişanıyla ödüllendirildi. Çirikov, ayrıca Rusya'nın Türkiye ile olan sınırlarının çizilmesindeki faaliyetleri sebebiyle de 1. dereceden Azize Anna madalyalarına ("nişan üzerinde kılıçlar") layık görüldü.²⁰⁰ 1862 yılında Bonçarovo köyünde bulunduğu sırada üşüten ve kısa süren bir hastalık döneminden sonra Çirikov aynı yıl orada öldü.

Üstün kabiliyetiyle Çirikov, bir Tümgeneral olarak, Rusya'nın XIX. yy. ortalarında Doğu'daki Rus stratejisi ve Kafkasya ile Orta Asya konularındaki stratejik planlarında bilhassa, Kafkas valisi Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy'e yardımcı olmuş, Kafkas askerî mıntikasının yetenekli iki kurmay subayından biriydi (diğeri, Korgeneral A. A. Neverovski, 1818-1864).²⁰¹ 1828-29 Türk-Rus savaşlarına katıldığını ve 1848-1853 yılları arasındaki Türk-İran ve Rus-İran sınırlarının tahdid edilmesinde arabuluculuk hizmeti yapan Çirikov'un bu gibi önceki çalışmaları, Sankt-Peterburg'a rapor edildiğinde sonucu şu oldu: ortak Türk-İran sınır boyundaki mahallerin 96 plandan oluşan bir yapısının çıkarılması ve Mekke, Medine ve Bahreyn'e kadar uzanacak bir potansiyel yol güzergâhının çalışılması.²⁰² Tabii, bu gibi konular, Çirikov'un katıldığı sınır komisyonun sorumluluk sınırlarını aşıyordu, ama bu münasebetle Ruslar, Basra Körfezine kadar uzanan Rus askerî-siyasî menfaatlerini de teyit etmiş oluyorlardı.²⁰³ Bu münasebetle Çirikov da, Basra Körfezindeki durumu önceden gözden geçirmiş biri olarak, İngilizlerin mahalli hegemonyasını önlemek için bölgedeki Amerikan ve Fransız menfaatlerini ustalıkla yönetme konusunda Rusya'ya askeri tedbirler dışında politik önlemleri de tavsiye etmişti. Mesela, Bağdad, Buşire, Şiraz ve Muhammere'de istihbarat

¹⁹⁸ "Birçok konuda Rusya devletinin görüşlerini paylaşmıyorum, ama Türk-İran sınırı görüşmeleri meselesinde, Rusya'nın şu ana dek İngiltere ile tam bir mutabakat içerisinde gitmesi konusundaki şahsi memnuniyetimi ifade etmeyi bir görev sayıyorum. Ama tam bu hususta, onların [Rusların] sınırdaki temsilcilerinin şahsî karakterleri ve makul tavırları bilâ-şüphe onlara yardım etmiştir." (Çirikov-Gamazov 1875: i-iv (Gamazov'un Önsözü).

¹⁹⁹ Çirikov-Gamazov 1875: i-iv (Gamazov'un Önsözü).

²⁰⁰ Çirikov-Gamazov 1875: iv.

²⁰¹ A. A. Neverovski, 1840-1845 yıllarında Kafkasya'da vazife yapmış, Rusya'nın birçok seferine iştirak etmiş ve askerî dergilerde bazı makaleler de yayınlamıştır (Marshall 2006, 37).

²⁰² Marshall 2006, 37.

²⁰³ Marshall 2006, 37.

ajanları elde etmek için Çirikov, Rus askeriyesine kazandırılacak muhtemel vasıtalar olarak Güney Kafkasya'dan gelen Müslüman hacıları himaye etme tavsiyesinde bulunmuştur. Asya'da uygulanacak Rus stratejisi hakkında bu gibi oldukça erken olan Rus karargâh çalışmaları, her ne kadar o zamanki Rus Dışişleri ve Savaş Bakanlığı temsilcisi N. O. Suhozanet tarafından kesin bir şekilde reddedilmişse²⁰⁴ de gerek Baryatinskiy'nin bu cin fikirleri ve ona yardımcı olan Çirikov'un "ileri görüşlülüğünü" göstermesi açısından kayda değer.

Erzurum Rus Konsolosu Auguste de Jaba (1801-1894)

1829 yılında Rusların ilk Erzurum işgalinden ve 1830 yılında Rusların Erzurum'u terketmelerinden sonra Erzurum'da Rus konsolosluğu kuruldu.²⁰⁵ Polonya asıllı olan ve İzmir'den gelen Auguste de Jaba da buraya 1848 tarihinde konsolos tayin edildi.

Polonya asıllı ve XV. yy.ın asker menşeli önemli ailelerinden birine mensup olan Auguste de Jaba Zaba (Rusça adıyla Avgust Dement'eviç Jaba), 15 Ağustos 1801 yılında Litvanya'da Vilnius kasabasında doğdu.²⁰⁶ 1824 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'nda görev aldıktan bir yıl sonra, Bakanlığın hizmetinde Doğu Dilleri Bölümü'nde araştırmacı olarak görev aldı. Doğu Dillerinde elde ettiği dil tecrübesiyle²⁰⁷ Rus dış temsilciliklerinde tercümanlık hizmetlerine girdi. 1830 yılında, o zaman Osmanlı Devleti topraklarına dâhil bulunan Yafa'da konsolos yardımcılığı görevinde iken Türkçe-Rusça tercümanlığı yaptı. Oradayken Rus konsolosunun kızı Theodora ile evlendi. Gösterdiği üstün başarılarından dolayı mertebesi ve görevleri yükseltildi; önce 1831'de Selanik'de, 1835'de ise İzmir'de benzer görevlere getirildi, 10 yıl kadar tercümanlık yaptı. 21 Mart 1838 tarihinde İzmir'deki Rusya Konsolosluğu'nda birinci tercümanlık ve konsolos şansöyeliği (*chancelier*) yaptı. 1842 yılında mahkeme heyeti üyeliğine atandı, 1846 yılında ise 15 yıllık hizmetlerinden dolayı onur madalyası ile ödüllendirildi.²⁰⁸

Dönemin şartları, Rusya'ya A. Jaba gibi becerikli ve aktif birini Erzurum'da çetin bir memuriyete, konsolosluğa getirmeyi gerekli kılıyor olmalı ki A. Jaba, Rus Çarı I. Nikola'nın atamasıyla 29 Mayıs 1848 tarihinde Erzurum konsolosu oldu. A. Jaba, 1848-1853 ve 1856-

²⁰⁴ Marshall 2006, 38.

²⁰⁵ Erzurum'daki Rus konsolosluğu 1835 yılında kurulmuş olup ilk konsolos Scherkine isimli biri idi ve o, Erzurum'un muhtemelen ikinci Rus konsolosu idi. Bu bilgiyi veren meslektaşımız Doç Dr. Özgür Yılmaz'a teşekkür ederim.

²⁰⁶ De Testa-Gautier 2003: 441; Öztürk 2017: 42; Keskin – Özmen 2018: 75-76; <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&pz=mathilde&nz=d+andria&ocz=0&p=auguste&n=de+jaba> (24.07.2018 tarihinde girilmiştir). A. Jaba hakkındaki biyografik bilgiler, onun büyük torunu Henri de Testa aracılığıyla temin edilmiştir. Bk. De Testa – Gautier 2003: 443, n.1b.

²⁰⁷ A. Jaba, anadili olan Lehçeden başka Türkçe, Rusça, Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça da konuşabiliyordu (Öztürk 2017: 42; Keskin – Özmen 2018: 75). Erzurum'a tayin olduktan sonra ise orada Molla Mahmud Bayezidi'den Kürtçe öğrenmişti.

²⁰⁸ De Testa – Gautier 2003: 443.

1866 yılları arasında Erzurum konsolosu olarak uzun süre bu vazifede kaldı. İlk eşinden 10 çocuğu olan A. Jaba, onun 1848 yılında ölümünden sonra 1850 yılına doğru, Selanik Amerikan konsolosunun kızı Hélène ile evlendi²⁰⁹ ki bundan da 10 çocuğu olmuştur. Erzurum'daki birinci görevi sırasında gösterdiği başarılarından dolayı kendisine birisi 1851, diğeri 1852 yılında iki onur ödülü verilmiştir.²¹⁰ Çocuklarından en azından üçünün bu ilk görevi sırasında Erzurum'da doğduğu biliniyor,²¹¹ bunlardan biri, az aşağıda söz konusu edilecek olan ve kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu Auguste de Jaba'dır.

1853 yılında Kırım Savaşı çıkınca A. Jaba, Rus ordusu saflarında yerini aldı ve Kars, Erzurum ve Ağrı gibi bölgelerde, buraları ve Kürtçeyi de çok iyi bildiği için Rus ordusuna rehberlik ve tercümanlık yaptı. 1854 yılında Kafkas cephesi savaşları sırasında önce General Prens Vasiliy Bebutov, sonra Korgeneral Prens Baryatinskiy komutasında faaliyet yürüten A. Jaba, kanlı Kuru(k)-Dere muharebesinde Prens Dondukov-Korsakov'un hayatını kurtarmasında yardımcı oldu. 1855 yılındaki Kafkas savaşlarında ise General N. N. Murav'ev (-Karskiy) komutasında Valdikars (Vladikars) seferine katılan A. Jaba, sonrasında Prens Dudukov-Korsakov'un komutasında Aras nehri üzerinde Köpvouköca'daki (Körpiköv/Köprüküy) bir mücadeleye katıldı ve Veli Paşa idaresindeki Türk ordusuna karşı savaştı. Erzurum civarındaki Hasan Kale'nin işgalinde, ardından Kars'ın ele geçirilmesine yardım etti. Kırım Savaşı sırasındaki bu gibi hizmetler karşılığı da haliyle yine ödüllendirildi. Kırım Savaşı sona erdikten sonra esirlerin değiş-tokuşu görüşmeleri esnasında Tver'de Mustafa Paşa, Novgorod'da ise Ahmed Paşa gibi önemli Osmanlı ileri gelenlerinin yanında bulunan A. Jaba, anlaşmadan sonra, Kars Rusların elinden geri alındığında, General Chrulier'nin yanında Kars şehrinde bulunuyordu.²¹² A. Jaba, 11 Mayıs 1856 tarihinde, yani Kırım Savaşı sonrasında yeniden Erzurum konsololuğu görevine geri döndü. Erzurum'daki Fransız konsolosunun İstanbul Fransa büyükelçisi Chauvenel'e yazdığı ve Erzurum'da onun bu tayininin nasıl karşılandığını rapor eden 19 Ağustos 1856 tarihli mektubuna göre, Jaba, 16 Ağustos 1856'da konsolosluk görevine geri dönmüştü. Kabul esnasında bilhassa Ermeniler tarafından büyük bir yaltaklıkla karşılanmış, ama buna rağmen hiçbir halk hareketi olmamıştı. Burada genel bir itibar görmüş olan Jaba'nın geri dönüşü bütün Osmanlı otoritesinde olduğu gibi Jaba'nın meslektaşlarında da büyük bir memnuniyet uyandırmıştı.²¹³ 27 Haziran 1866 tarihine kadar

²⁰⁹ Öztürk 2017: 42.

²¹⁰ De Testa – Gautier 2003: 443.

²¹¹ <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&pz=mathilde&nz=d+andria&ocz=0&p=auguste&n=de+jaba> (24.07.2018 tarihinde girilmiştir).

²¹² De Testa – Gautier 2003: 444-445.

²¹³ Bu Fransızca arşiv belgesinden faydalanmamı sağlayan meslektaşımız Doç. Dr. Özgür Yılmaz'a çok teşekkür ederim.

toplam 15 yıl bu vazifede kaldı. Onun, bu ikinci konsolosluk görevi sırasında 1858 ve 1865 yıllarında sadece Rusya tarafından değil Osmanlı devleti tarafından da nişan ve madalyalarla taltif edildiği görülmektedir.

Erzurum’da konsolos olarak bulunduğu müddet zarfında bölgedeki Kürtlerle ve Kürt liderleriyle bir araya gelen ve bilhassa Mela (Molla) Mahmud Bayezidi²¹⁴ ile irtibata geçen Jaba, ondan hem çok iyi derecede Kürtçe öğrenmiş, hem de ellerindeki Kürtçe belgeleri, bu arada Bitlis beği Şeref Han Bidlisi’nin yazmış olduğu *Şerefnâme*’nin Kürtçe versiyonunu temin etmiş, bilahare Sankt-Peterburg’a yollayarak orada yayınlanmasını sağlamıştır. Daha önce uzun zaman İran’da kalan Jaba, Erzurum’daki görevi bitip 1866 yılında Rusya’ya döndükten sonra 54 kadar eserden oluşan elindeki malzemeyi değerlendirerek ilk Kürtçe-Fransızca sözlüğü yayınladığı gibi (1876), Kürtçe birçok edebî metnin de yayınlanmasını sağladı, ki bunlar arasında Ahmed-i Hani’nin *Mem u Zin*’i başta gelir.²¹⁵ A. Jaba, Erzurum’a tayin olduktan sonra, daha 1857 yılından itibaren gönderdiği Erzurum tarihli mektuplarında Kürtlerle ve onların transkripsiyonlu ve Fransızca tercümelî metinlerde, Kürtlerle alâkalı kendi çalışmalarının yayınlarını, Sankt-Peterburg’da bunlarla yakından ilgilenen, İlimler Akademisi mensubu ve kendisi de daha önceden Kürtler ve Kürtçe ile ilgili bazı çalışmalar yapmış olan Peter J. A. Lerch’e²¹⁶ gönderirken “M. (Mösyö) A. Jaba” imzasını kullanıyordu. İlimler Akademisi Bülteni bunları daha sonra, Jaba’nın ön ismi olmaksızın ya “M. Jaba” olarak, ya da doğrudan “M. Alexandre Jaba, consul de Russie a Erzeroum” şeklinde yayınlamıştır.²¹⁷ Çirikov’un eserinde de bu kişiden sadece “Rus konsolosu Jaba” olarak bahsediliyor.²¹⁸ Hatta bizzat P.

²¹⁴ Molla Mahmud Bayezidi, hayatı ve çalışmaları hakkında bk. Çelik 2015: 44-65.

²¹⁵ A. Jaba ve Kürtçe eserler hakkındaki çalışmaları için bk. De Testa – Gautier 2003: 446-447; Çelik 2015: 25-26, 30-43 (bu çalışmayı bana temin eden sayın Mustafa Öztürk’e çok teşekkür ederim); Öztürk 2017: 42-44.

²¹⁶ Bk. Peter Lerch, *Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer. Erste Abteilung: Kurdische Texte mit Deutscher Uebersetzung*, St.Petersburg 1857, s. ix-xii ve dipnotlar; v (“Bericht des Herrn Akademikers B. v. Dorn”); P. Lerch, “Bericht über: ‘Notice sur la littérature et les Tribus kourdes, tirée des Documents kourdes recueillis et traduits par A. Jaba, Consul de Russie a Erzeroum’”, *Mélanges Asiatiques, tirés du Bulletin historico-philologique de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, t. III, liv.2, St.-Petersbourg 1858, s. 109-113; a.y., a.g.m., a.g.e, t.III, liv.3, 1858, s.242-245, 254-255; P. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer. Zweite Abteilung: Kurdische Glossare, mit einer Literar-historischen Einleitung*, SPb., 1858, s. 80, 216-217 (Lerch, burada, Erzurum konsolosu A. Jaba’dan bahsederken Almanca olarak ya “Herr von Shaba (Herr Staatsrath A. D. von Shaba; H. Shaba, Hr. Shaba, Hrn Žaba, Hrn. Consul)”, ya da kısaca “v. Shaba” imlasını kullanmıştır; Lerch, burada Rusçadaki Ж, Polonya dilindeki Ż’nin Fransızcaya J ile (Jaba şeklinde) çevrildiğini, dolayısıyla Almancaya da Sh ile aktarıldığını göstermişti).

²¹⁷ Bk. M. Alexandre Jaba, *Recueil de notices et récits servant à la connaissance de la langue de la littérature et des Tribus du Kourdistan*, reunis et traduits en français, SPb. 1860 (Arap harfleriyle: *İskender Jaba اسكندر ژابا*). Ama bu hatanın daha sonra 1879’daki yeni yayında telafi edildiği ve F. Justi tarafından bunun gerek kapakta, gerekse metin içinde düzeltildiği anlaşılıyor: M. Auguste Jaba, *Dictionnaire Kurde-Français*, publié par ordre de l’Académie Impériale des Sciences par M. Ferdinand Justi, SPb. 1879. F. Justi, 1880’de yayınladığı kendi eserinde de açık olarak “August Jaba” veya “Herr Jaba” imlasını kullanmıştır. Bk. Ferdinand Justi, *Kurdische Grammatik*, 1880, s. xxx-xxxi (bu arada Justi, Erzurum Rus konsolosu Jaba’nın şu anda, yani 1880 öncesinde İzmir’de bulunduğunu zikrediyor).

²¹⁸ Çirikov-Gamazov 1875:510.

Lerch, A. Jaba'nın eserine yazdığı Önsözde (*Avant-Propos*) onu "Alexandre Jaba" diye zikretmişti.²¹⁹ İşte daha sonra bu eksik ifadeler, "A." harfinin "Aleksandre" (Aleksandr) olduğu şeklinde yanlış bir kanaat uyanmasına sebep olmuş, bu da arkasından başka yanlış yorumlara yol açmıştır. Halbuki, De Testa ile Gautier'nin belirttikleri gibi, "Aleksandr Jaba ile Auguste Jaba bir ve aynı kişi değildir".²²⁰

Emekli olmasını müteakip A. Jaba, İzmir'e yerleşti, yanında ikinci evliliğinden (Helena'dan) olan ve kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu Auguste de vardı. Baba Auguste de Jaba, 3 Ocak 1894 yılında 93 yaşında İzmir'de ölünce önce Kemer'e, sonra da Karşıyaka'ya defnedilmiştir.²²¹

30 Mayıs 1853 tarihinde, babasının konsoloslğu döneminde Erzurum'da doğan oğul Auguste de Jaba,²²² iyi eğitim görmüş bir kişi idi, Rusya'nın İzmir Konsoloslğu onur tercümanı idi ve aynı zamanda avukatlık yapıyordu. Bornova'da (Bournabat) 24 Ekim 1900 tarihinde Maria Elena de Cramer ile evlenmiş ve bundan iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Oğul Auguste de Jaba, yine İzmir'de 21 Aralık 1910 tarihinde 57 yaşında iken ölmüştür. Oğul Auguste de Jaba'nın, İzmir'de iken, tanınmış Türk edibi ve o zaman 14-15 yaşlarında bir çocuk olan Halit Ziya'ya (Uşaklıgil), Halit Ziya'nın kendi hatıralarında yazdığına göre, muhtemelen 1880-81 yıllarında Fransızca dersler verdiği, gerek Halit Ziya'nın *Kırk Yıl* adlı eserinden,²²³ gerekse başka çalışmalardan anlaşılmaktadır.²²⁴

İngiliz konsoloslğu kurulması ise Trabzon'dan Erzurum'a atanan James Brant eliyle 1836 yılında olmuştur. Erzurum'da bir Fransız konsoloslğu ise ancak 1842 yılında kurulmuştur.²²⁵

Çirikov ve Gamazov'un Gezi Raporları

Sınır komisyonundaki görevi esnasında yol kayıtlarını bizzat Çirikov'un kendisi tutmuş ve bunlar daha sonra, sekreteri Gamazov tarafından yayınlanmıştır; sınır bölgesi hakkındaki

²¹⁹ "Il a été composé par moi, en voici la traduction française: 'Recueil de notices et récits en langue kourmândji réunis et traduits en français par M. Alexandre Jaba, consul de S a M a j e s t é l 'E m p e r e u r de Russie à Erzeroum. Ce livre a été imprimé dans la ville de St.-Petersbourg, l'an 1860 de Jésus-Christ, qui est l'an 1277 de l'hégire.'..." (P.J.A. Lerch) (Jaba, *Recueil de notices et récits...*, s. x).

²²⁰ De Testa – Gautier 2003: 447.

²²¹ De Testa – Gautier 2003: 450.

²²² <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=de+jaba&oc=1&p=auguste> (24.07.2018 tarihinde girilmiştir).

²²³ Halit Ziya ile A. Jaba (Auguste de Jaba) arasındaki münasebet hakkında bk. Uşaklıgil 1936: I/126-127: "Bu zat neerden gelmişdi, asalet farikasile bu ismi nereden getirmişdi, buralarını hiçbir zaman sarahatla anlayamadım. Rusyadan gelmiş denilirdi ve bu kısa izah ile iktifa olunurdu. *Bir Türk kadar türkce bilen, acemce divanlar okuyan, fransızcaı, almancaı, italyancaı, rumcaı bu lisanların erbabı kadar türkce suhulet ve sıhhatle söyliyene, belki hiç tezahür etmiyen bir vukuf ile Ermeniceye de o nisbetde vâkıf olan bu genç adamın milliyetinde taharriyat yapmağa lüzum yokdu. Pek ziyade eğlenceye, süse ibtilâsı nisbetinde bu iki zevkine kifayet edecek kadar parayı meslekinde kolaylıkla kazanan bir adam için etrafına hüviyet ve menşei hakkında fazla malumat vermeğe de ihtiyaç yokdu.*"

²²⁴ Öztürk 2017: 42-43.

²²⁵ Yılmaz 2014: 171-172.

kayıtların büyük bölümü de zaten Çirikov'a aittir. Fakat Çirikov'un eserinin gerek Girişinde İstanbul'dan Bağdad'a kadar olan yolculuk bölümü, gerekse Çirikov'un kaydettiği notların dışında eserin sonundaki bazı eklemeler ve kayıtlar ise Gamazov'a ait olup bu bakımdan, Çirikov heyetinin raporu ile Gamazov'unukileri, aynı kitap içinde yer almakla beraber, ayrı ele almakta fayda vardır.

3 Ağustos 1852 tarihinde Çirikov başkanlığındaki Rus Heyeti, 4 Ağustos'ta Kotur'dan hareketle 11 Ağustos'ta Tebriz'e, oradan da 18 Ağustos'ta hareketle Merend-Hoy-Bayezid üzerinden 18 Eylül'de Kara-kilise'ye, 19 Eylül'de Komasar'a, 5 saat 30 dakika sonra da Tebriz-Erzurum yoluyla, tarih vermemekle birlikte, 20 Eylül'de Hasankale'ye geldi.

Hasan-kale ve Erzurum Hakkında

Bir plato görünümündeki Hasan-kale'nin geçitleri ve Aras yukarisınca çıkmaya imkân veren uygun pozisyonu ve bütün ordulara uygun mevki hakkında teferruatlı bilgi veren Çirikov, [orduların] sol kanadının Aras vadisine, sağ kanadının her yerde görülen karlı dağlara yaslandığına dikkati çektikten sonra Köprüköy yanındaki Çoban-köprü üzerinde durur. Çok güzel inşa edilmiş ve kitabesine bakılırsa 250 sene önce Sultan Murad zamanında yapılmış olan köprüden sonra Muş yolunun ayrıldığı ve buradan, bir "Ermeni köyü" olarak vasıflandırdığı ve köprüden sonra sağ tarafta bir Ermeni manastırı olduğundan bahsettiği Köprüköy'e 10 dk., Hasan-kale'ye ise 3 s. 20 dakikalık mesafe olduğunu söyler; Bayezid'li Behlül Paşa burada yaşıyordu. Aras'ın bir kolu olan Hasan-kale çayının alabalık bakımından zengin olduğunu, ırmağa bent yapılarak bunların elle yakalandığını belirtiyor. Tepesindeki muhtemelen Cenevizliler zamanından kalma eski bir kale kalıntısı ile "süslü" olan Hasan-kale kalesi ise bir kaya üzerinde ve üç taraftan duvarla çevrilidir. 15 dk. mesâfede bulunan mescid ile kale gayet güzel bir görüntü oluşturmaktadır. Kale, eski Erzurum valisi Hasan Paşa tarafından yaptırıldığı için bu isimle anılmaktadır.²²⁶ Hasan-Kale çayı üzerindeki mükemmel köprü, köyden 15 dk. uzaklıktaki sıcak ve mineral su kaynakları hakkında da enteresan bilgiler veren Çirikov, üç kaynağın hâlâ işlemekte olduğundan bahisle bunların durumu ve sıcaklık derecesi hakkında bile bilgi verir:

*Su sıcaktır, ısı 24 °dir... Halk bu sonuncu kaynağın en gözde olduğunu iddia ediyor ve ekliyorlar: bu kaynaklarda yıkanmak vücudu haşerattan temizler; bu arada saçlar birbirine yapışır ve sıcak su ile temizlemek lâzımdır. Bataklık nehir kıyısı boyunca çok sayıda su kuşları vardır.*²²⁷

²²⁶ Çirikov-Gamazov 1875: 512.

²²⁷ Çirikov-Gamazov 1875: 511-512.

21 Eylülde 6 s.lık yolculuktan sonra Hasan-kale'den Erzurum'a gelen Çirikov, yolda 1 saat 15 dakika sonra bir kervansarayaya indiklerini, Aras vadisini Fırat'tan ayıran geçidi geçtikten sonra bazı elçilik karşılaşmalarını anlatıyor: önce Rus konsolosu [Avgust Dement'eviç] Jaba²²⁸ ile görüşülüyor. Bir gün sonra ise 22 Eylülde Amerikan misyonerleri, akabinde Fransız konsolosu [de] Challet [Challaye] (Charles-Alexandre Challaye),²²⁹ daha sonra da İngiliz konsolosu [James] Brant²³⁰ tarafından karşılanıyorlar.

Çirikov, 28 Eylül'e kadar burada, Erzurum'da kalmalarına rağmen Erzurum şehri hakkında bilgi vermez. Sadece 28 Eylül'de 3 saat mesafedeki Ilıca'ya, oradan 29 Eylül'de Koşa-bunar'a geçtiklerini kaydeder. Kervanların 7 saatte aldıkları bu yolu Çirikov, 5 saat 15 dakikada aldıklarını belirtiyor.

Bayburd – Trabzon Yolu

Koşa-bunar'dan sonra Fırat'ın bir kolu olan ve Kara-ırmak olarak da isimlendirilen, Fırat'ın başlangıcı Kara-su'dan bahseden Çirikov, Fırat'ı iki kola ayıran ve yüksekliği az plato üzerinde biraz durarak burasının "*Erzurum'a karşı bütün bir ordu için iyi bir mevzi*" olduğunu zikreder. Masat köyü – Zaziler-han ve Ekşi-elma kervansaraylarından sonra vadi boyunca yola devamla 1 Ekim'de Bayburt şehrine, oradan da 5 Ekim'de Cevizlik köyü üzerinden 5 saat sonra Trabzon'a, oradan da 8 saatlik bir deniz yolculuğundan sonra Batum'a varır. Gamamzov tarafından yayınlanan Çirikov'un bu eserinin sonunda, Bayezid – Muhammere arasındaki güzergâhta yer alan yerlerin teferruatlı bir haritası vardır, ama Bayezid'den Erzurum'a ve oradan Trabzon'a kadar olan gezisinin herhangi bir haritası bulunmamaktadır.

²²⁸ 1848-1852 tarihleri arasında Erzurum'da Rus konsolosu olarak bulunmuş olan Polonyalı Aleksander Dement'eviç Jaba hakkında yukarıya bk. (3). Erzurum'daki bu görevi sırasında Jaba, Kürdce öğrenmiş ve yakın dostluk kurduğu Molla Mahmud-i Bayezidi (1799-1867) vasıtası ile Şeref Han Bidlisi'nin eseri *Şerefnâme*'yi Farsçadan Kürtçeye çevirtmiştir.

²²⁹ 1852-1854 yılları arasında Erzurum'da konsolosluk yapan Ch.-A. Challaye'nin (1816-1855) Erzurum konsolosluğu hakkında bk. Yılmaz 2015: 164-171.

²³⁰ James Brant, 1836 tarihinde İngiltere'nin Erzurum konsolosluğuna tayin edilmişti, daha önce ise Trabzon konsolos yardımcısı bulunuyordu, 1856 tarihine kadar vazife yapan J. Brant ve vazifesi hakkında bk. Bayraktutan 2010: 81-86.

BİBLİYOGRAFYA

Ateş, Sabri (2006). *Empires at the Magrin. Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Doctor of Philosophy, New York University, May.

Bayraktutan, Ayşe (2010). *Erzurum İngiliz Konsoloslugu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Chesney, Colonel (1854). *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: With a View of the Present State of Affairs in the East*, Third Edition, London, Smith Elder & Co.

Çelik, Murat (2015). 'Adat û Rusûmatname'ê Tewayîfê Ekradiye, Mela Mehmûdê Bazîdî, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MAÜ Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin.

Çirikov, E. İ. – M. A. Gamazov (1875). *Putevoy Jurnal E. İ. Çirikova. Russkago komissara posrednika po turetsko-persidskomu razgraniçeniyu 1849-1952*. İzdan pod redaktsieyu M. A. Gamazova, bıvşago sekretarya Russkoy posredniçeskoy komissii, S. Peterburg.

Dickens, Charles (1854). *The Household Narrative of Current Events (For he Year 1854)*, Conducted by Charles Dickens, London.

Hubbard, G. E. (1917). *From the Gulf to Ararat. An Expedition Through Mesopotamia and Kurdistan*, Second Impression, Asian Educational Services, New Delhi, Chennai.

Kiepert, H. (1855). *General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien, nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien / entworfen u. bearbeitet von Heinrich Kiepert*.

Marshall, A. (2006). *The Russian General Staff and Asia, 1800-1917*. London and New York: Routledge.

Mehmed Hurşid [Paşa] (1997). *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alâattin Eser, Simurg, İstanbul.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye*, II, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Keskin-Ayhan Öztürk-Ramazan Tosun, Sebil Yayınevi, İstanbul.

Mirza Seyyid Ca'fer Han Mühendisbaşı "Müşîrû'-devle" (1348 / 1969). *Risâle-i Tahkikât-ı Ser-haddiye*, Be-ihimâm: Muhammed Müşîrî, Tehran, İntişârât-ı Bunyad-i Ferheng-i İran.

Öztürk, Mustafa (2017). “Aleksandre Jaba ve Onun El Yazmaları Koleksiyonundaki Türkçe Eserler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 49, s. 41-49.

Perkins, Justin (1843), *A Residence of Eight Years in Persia, Among the Nestorian Christians*.

Ryder, C. H. D. (1925). “The Demarcation of the Turco-Persian Boundary in 1913-14”, *The Geographical Journal*, 66 / 3, September, s. 227-237.

Şemseddin Sâmî (1316). *Kâmûsü'l-A'lâm. Dictionnaire universel d'Histoire et de Géographie* par Ch. Samy-Bey Frascbery, C. 6, İstanbul: Mihran Matbaası.

Tahdîd-i Hudûd-ı İrânîyye (1300). *Tahdîd-i Hudûd-ı İrânîyye Memuriyetiyle Fi 28 Safer Sene 65 ve Fi 11 Kanun-ı sani Sene 64 Tarihinde Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den İzam Buyurulmuş Olan Müteveffa Derviş Paşa ile Birlikde Bulunan Ankara Valisi Esbak Müteveffa Hurşid Paşa Tarafından Kaleme Alınmış Olan Layihadır*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.

Tozlu Selahattin (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Uşaklıgil, Halid Ziya (1936). *Kırk Yıl*. Cild: I. Haz. Mehmed Asım.

Volodarsky, Mikhail (1983). “Persia and the Great Powers, 1856-1869”, *Middle Eastern Studies*, vol. 19 / 1, s. 75-92.

Volodarsky, Mikhail (1985). “Persia’s Foreign Policy between the Two Herat Crises, 1831-1856”, *Middle Eastern Studies*, Vol.21, No.2, April, s. 111-151.

Wolff, Joseph (1846). *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845: To Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, Fourth Edition, London.

Yılmaz, Özgür (2015). “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)”, *Journal of History Studies*, 7/4, s. 157-174.

Erzurum'da Fransız Konsolosluğu: Kuruluşu, Konsoloslar ve Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1843-1855)

Özgür Yılmaz*

Özet

Fransızların Kuzeydoğu Anadolu'daki konsolosluk teşkilatları açısından bakıldığında 1803'te kurulan Trabzon konsolosluğu bir üs olarak görev yapmış ve bölgede konsolosluk ağının genişletilmesi için hizmet etmiştir. Trabzon konsolosluğun yanında Tiflis'teki konsolosluğun görevi de bölgede Fransız ticaretinin gelişmesine yardımcı olmak ve Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarının kesiştiği bölgedeki önemli gelişmeleri rapor etmektir. Bu bakımdan Erzurum, Fransız makamları tarafından bu stratejik bölgede önemli bir üs olarak görülmüştür. Özellikle İran ile ilişkiler açısından Erzurum ara bir istasyon olarak görev yapmıştır. Bu nedenle Fransız makamları 1830'da şehirde bir Fransız konsolosluğu tesis etmeyi planlamıştır. Ancak şehirde bir Fransız konsolosluğunun kurulması Trabzon'daki konsolosluktan kırk yıl sonra mümkün olabilmıştır. Bu yazıda bu süreç ve 1843-1855 yılları arasında görev yapan konsolosların faaliyetlerine dair değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Diplomasi, Erzurum, Fransız Konsolosluğu, konsolosluk raporları.

French Consulate in Erzurum: An Assessment On The Establishment, Consuls And Their Activities (1843-1855)

Abstract

In terms of the French consular organizations in Northeast Anatolia, the French Consulate of Trabzon, established in 1803 in served as a base for the expansion of the consulate network in the region. The task of the French Consulate established in Tbilisi in 1820's alongside the consulate of Trabzon was to assist the development of French trade in the region and to follow and report of important developments in the region where Russia, Iran and the Ottoman State bordered each other. In this regard, Erzurum was seen by the French authorities as an important base in this strategic area. Especially in terms of relations with Iran, Erzurum served as an intermediate station. For this reason, the French authorities planned to establish a French consulate in the city in 1830. However, the establishment of a French consulate in the city was possible forty years after the establishment of the consulate in Trabzon. In this article, this process and the activities of the consuls between 1843 and 1855 will be analysed.

Keywords: 19th Century, Diplomacy, Erzurum, French Consulate, consular reports.

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

Giriş

Osmanlı coğrafyasında temelde ticaret ile ilgili faaliyetlerde bulunup görev bölgelerinin sunduğu imkânları tespit etmek gibi bir misyonu olan konsolosluklar, zamanla sosyal, politik ve askeri gelişmeleri de izleyen diplomatik görevliler haline gelmiş ve bu konuda ayrıntılı raporlar hazırlamışlardır. Bu bakımdan sayıları ve nitelikleri Osmanlı-Avrupa ilişkileri bağlamında gittikçe artan konsoloslukların bırakmış oldukları arşivler, Osmanlı tarihi için farklı bir kaynak oluşturarak Osmanlı tarih yazımında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak diplomasiğin taşra ayağını teşkil eden konsolosluk kurumu ve konsolos faaliyetleri hakkında Türkiye'deki çalışmaların geçmişinin çok eskilere gitmediği ve Osmanlı ülkesindeki yabancı konsolosluklara ilişkin çalışmaların yeni bir araştırma alanı olarak ortaya çıktığı söylenebilir.²³¹ Elbette bunda Osmanlı tarihine ilişkin bu yabancı kaynakların zenginliğinin ve öneminin yakın bir zamanda fark edilmiş olmasının önemli bir etkisi vardır. Bu kaynakların kullanımı büyük oranda mahalli tarih çalışmalarına yönelik olarak gelişme göstermeye başlamıştır. Bu çerçevede bu kaynaklara yönelik çalışmalar konsolosluk arşivleri,²³² konsolosların faaliyetleri,²³³ konsolosların özel raporları,²³⁴ bu raporların yerel tarih araştırmalarında kullanımları,²³⁵ iktisadi önemleri²³⁶ yanında konsolosların yapmış olduğu gezilerin ortaya çıkardığı özel raporlarına²³⁷ yönelik araştırmalar ile karşımıza çıkmaktadır.

Burada onumuz açısından konsolosluk kurumunun gelişiminde dair bazı bilgiler vermek yerinde olur. Temeli antik Yunandaki *proksenos*'a kadar giden konsolosluk kurumunun asıl gelişim gösterdiği ve kurumsallaştığı dönem 13. yüzyıl olmuştur. İtalyan şehir devletlerinin

²³¹ Özgür Yılmaz, "Türk Deniz Ticaret Tarihinin Kaynağı Olarak Konsolos Raporları", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Haz. R. Deniz Özbay-C. Yapıştırıcı, İstanbul Yayınları, İstanbul 2016, s. 311-312.

²³² Özgür Yılmaz, "Şehir Tarihinin Yabancı Kaynakları Olarak Konsolosluk Arşivleri: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği", *III. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Bildiriler*, ed. M. Doğan, Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara 2015, s. 415-430.

²³³ Funda Adıtatır, *İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetler (1878-1914) İngiliz Konsolosluk Raporlarından*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2011; Funda Adıtatır, "İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1878-1914)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 1, 2011, s. 1-34.

²³⁴ Musa Şaşmaz, "İngiliz Konsolosu Stewart'ın Konya Vilayetine Dair Genel Raporu (1879)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 2002, s. 57-97; Musa Şaşmaz, "İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2002, s. 223-238; Uygur Kocabaşoğlu, *Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor (1880)*, Kayseri Ticaret Odası, Kayseri 1996.

²³⁵ Özgür Yılmaz, "Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, 2014, s. 57-87.

²³⁶ İsmail Arslan, "İngiliz Konsolos Raporları Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağı'nda Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti", *Turkish Studies*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2009, s. 154-178.

²³⁷ Özgür Yılmaz, "Özgür Yılmaz, "Sinop Fransız Konsolosu Pascal Fourcade'nin 1806 Yılı Amasya, Lâdik ve Vezirköprü Seyahatleri", *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Araştırmaları Sempozyumunu Bildiri Kitabı*, ed. A. Çoban-H. Babacan-M. Çolak-İ. Serbestoğlu-A. Sağlam, Edge Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s. 149-166.

ticaret kolonilerindeki temsilcileri olan *Baglio* veya bizdeki tabirle balyos olarak adlandırılan bu görevli kısa zaman sonra yerini *consul*'e bırakmış ve konsoloslukların kurumsal bir karakter kazanmalarına imkân vermiştir.²³⁸ İtalya'da başlayan bu kurumsallaşma arkasından İspanya ve Avrupa'nın diğer önemli limanlarına da yayılarak Avrupa'nın ticari entegrasyonun en önemli aracı haline gelmişlerdir. Kuruluşundan kısa sürede Avrupa literatürüne göre *Levant* bölgesine hâkim olan Osmanlı ülkesi ise konsolosluk kurumunun gelişiminin en iyi izlenebileceği yerlerden biri olmuştur. Osmanlı ülkesinde konsolosluk kurumunun temelini oluşturan ikili ticaret anlaşmalarının, diğer bir ifade ile kapitülasyonların en önemli vasıta olduğu görülür. Osmanlıların İtalyan şehir devletleri ve arkasından Avrupalı devletlere tanıdığı olduğu imtiyazlar ticaret hacminde önemli bir artışa neden olmuş ve bu ticaretin uygulayıcıları ve koruyucuları olarak konsoloslara önemli görevler yüklemiştir. Bu doğrultuda konsolosların görevleri gittikçe genişlediği gibi imparatorluk coğrafyasındaki konsolosluk ağı da genişlemiştir.²³⁹ Zira Coğrafi Keşifler ile Avrupa'da deniz aşırı güçlerin yükselişi ve buna paralel olarak kuvvetli monarşilerin ortaya çıkışı ticari hegemonya kurma bağlamında konsolosluk kurumunu da geliştirmiştir. Yine Osmanlı coğrafyası özelinde baktığımızda, 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda en üst düzeye çıkan uluslararası ekonomik rekabetin de mühim bir etkisi olduğu, İngiliz-Fransız rekabetinin büyümesi ve 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla İngiltere'nin ekonomik ve ticari üstünlüğü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluk ağının da güçlenmesine katkı yaptığı görülebilir. Yunanistan'ın bağımsızlığı, Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hadisesi, Rusya'nın Osmanlı aleyhine genişleme siyaseti İngiltere ve Fransa'nın imparatorluk üzerindeki çıkarları açısından önemli dönüm noktaları oldu.²⁴⁰ Bu bağlamda bu ülkeler siyasi, askeri ve ticari çıkarlarının bekçileri olarak imparatorluk coğrafyasında çok geniş bir konsolosluk ağı tesis etmeye başladılar.²⁴¹ Böylece klasik dönemde temel misyonu ticaret ve ticaret ile ilgili meseleler olan konsoloslar temsilcisi olduğu ülkenin politikalarının da takipçisi haline gelerek siyasi, ticari ve adli olmak üzere üç alanda hizmet eden bir memuriyet hüviyeti kazandı.²⁴²

²³⁸ Bu konuda bkz. Georges Salles, *L'institution des consulats: son origine, son développement au moyen-âge, chez les différents peuples*, E. Leroux, Paris 1898.

²³⁹ Yılmaz, "Konsolos Raporları", s. 313.

²⁴⁰ Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, TTK, Ankara 1999, s. 181.

²⁴¹ Bu konuda İngiltere örneği için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004; Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 85-109.

²⁴² M. Tayyib Gökbilgin, "Konsolos", *İA*, c. VI, MEB, İstanbul 1985, s. 836-840; Kınılı, *İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri*, s. 12-63.

Bir şehir veya iskelede konsolosluğun açılması için her şeyden önce iki ülke arasında diplomatik ve ticari bir ilişkinin oluşması gerekiyordu. Diğer bir ifadeyle, yabancı bir devlet Osmanlı Devleti ile diplomatik bir ilişki tesis edip İstanbul'da daimi elçi buldurmaya başladıktan sonra gerekli gördüğü yerlerde de konsolosluklar açma yetkisine sahip olabiliyordu.²⁴³ Konsolosluğu ortaya çıkaran ana etken deniz ticareti olduğu için konsolosluğun kurulacağı yerler haliyle Levant Bölgesi'ndeki İskenderiye, Ege adaları, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi önemli iskeleler (*échelles*) olmaktadır. Ancak zamanla konsolosluk ağı iç kısımlarda, ticari ve idari olarak önemli merkezlerde de karşımıza çıkmaya başladı. Mesela Fransızlar konsolosluk açacakları yerin seçiminde, zaman zaman istisnaları olmak üzere konsolosluk açmak için valilerin yerleşik olduğu eyalet merkezlerini tercih etmekteydiler.²⁴⁴ Genel konsolosluklar veya konsolosluklar konsolosluk teşkilatının eyalet genelinde veya konsolosluk bölgesinde yayılması için bir başlangıç noktası özelliği gösteriyordu. Mesela Güney Karadeniz limanlarında Ruslardan sonra ilk Avrupalı temsilcilikleri açan Fransızlar Sinop'u genel bir komiserlik (genel konsolosluk); buraya bağlı Ereğli ve Trabzon'u da birer alt komiserlik (konsolos yardımcılığı) olarak organize etmişlerdi.²⁴⁵ Ancak kısa süre sonra bu merkezlerden sadece Trabzon konsolosluğu ayakta kalmış ve 19. yüzyıl boyunca Erzurum, Samsun, Giresun ve Sivas gibi bölgelerde yeni konsolosluk birimlerinin açılmasına hizmet etmiştir. Benzer şekilde, 1830'da James Brant'ın Trabzon'a konsolos tayin edilmesinden sonra İngilizler bölgedeki konsolosluk ağını hızlı bir şekilde geliştirmeye başlamışlardı. Brant 1836'da konsolosluğun merkezini Erzurum'a taşımış ve Trabzon'daki konsolosluk yardımcı statüsüne indirilmişti. Brant İngiliz hükümetine Batum ve Kayseri'de de konsolosluklar kurulmasını tavsiye etmişti. Bu doğrultuda Frederick Guarracino 1840'da Batum konsolos yardımcısı; Henry Suter 1841'de Kayseri konsolosu ve 1841'de Richard White Stevens konsolos yardımcısı olarak Samsun'a tayin edilmişti.²⁴⁶

İngiltere örneğinde de görüldüğü gibi İran'a yönelik siyasi ve ticari ilişkilerdeki canlanmaya paralel olarak Erzurum'un daha da önem kazandığı görülmektedir. Bu önem şehirdeki diplomatik temsilciliklerde de kendisini göstermiştir. Tespit edebildiğimiz oranda Erzurum'da İngiltere'den önce konsolosluk açan devlet Rusya olmuştur. Rusya'nın bölgedeki

²⁴³ Bülent Arı, "Early Ottoman-Dutch Political and Commercial Relations after 1612 Capitulations", *Bulgarian Historical Review*, Sayı: 3-4, 2004, s. 133.

²⁴⁴ Amaury Faivre d'Arcier, *Les oubliés de la liberté. Négociants, consuls et missionnaires français au Levant pendant la Révolution (1784-1798)*, Peter Lang, Paris-Bruxelles 2007, s. 64.

²⁴⁵ Faruk Bilici, "La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire: la porte du harem ouverte", *Méditerranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie* (dir. W. Arbid, S. Kaçal, J.-D Mizrahi, S. Saul), Paris 2003, s. 55-68.

²⁴⁶ Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s. 56-57.

faaliyetlerini sıkı sıkıya izleyen Trabzon'daki Fransız konsolosu Georges Outrey'nin Haziran 1835 tarihli raporuna göre Rus hükümeti Schewkine adlı bir görevliyi tayin ile Erzurum'da genel bir konsolosluk tesis etmişti. Fransız konsolosuna göre Schewhine şehirde kısa sürede önemli bir nüfuz kazanmıştı.²⁴⁷ Nitekim bölgedeki en aktif güçlerden olan İngiltere ise James Brant'ın faaliyetleri çerçevesinde konsolosluğun merkezini Erzurum'a taşıyarak Rusların arkasından ikinci temsilcili açan ülke oldu. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında da görüleceği gibi, Fransa da uzun bir süreçten sonra 1843'te Erzurum'da konsolosluk açmıştır. Komşu devlet İran'a bakıldığında ise; Erzurum'da İran konsolosluğunun (şehbenderlik) açılış tarihi 1848'e Osmanlı ve İran devletleri arasındaki Erzurum antlaşması sonrasına denk gelmektedir. Antlaşmadan hemen hemen bir yıl sonra İran tarafı Osmanlı hükümetine başvurarak Osmanlı ülkesinde İskenderiye, Beyrut ve İzmir gibi yerlerde konsolosluklar açma talebinde bulunmuştur.²⁴⁸ Ancak bu temsilcilik ağı daha da genişletilerek aynı yıl içinde 2 başşehbenderlik, 4 şehbenderlik ve 13 şehbender vekilliği olmak üzere 19 temsilcilik açmıştır. Başşehbenderliklerin birisi de Ağa Hüseyin tarafından açılan Erzurum Başşehbenderliği idi.²⁴⁹ Nitekim zamanla bu temsilciliklere diğer Avrupalı devletlerin konsolosluk birimleri de eklenecektir.

Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kurulması sürecine geçmeden önce burada bu konsoloslukların bırakmış oldukları kaynakların Erzurum ve çevresi için ne derece kullanıldığına dair bazı tespitler yapmak gerekmektedir. Doğu Anadolu'nun idari, ticari ve askeri açıdan kuşkusuz en önemli merkezi olan Erzurum'un yerel kaynakları arasında yer alan konsolosluk raporlarının çok fazla bir çalışmaya konu olmadığı görülmektedir. Sınırlı sayıdaki çalışmanın ise büyük oranda İngiliz konsolosluğu ile ilgili raporların kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda Bayraktutan, Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri hakkında hazırladığı çalışmada İngiliz arşiv belgelerini kullanmamış sadece Osmanlı arşiv belgeleri, mevcut literatür ve Şimşir'in yayınladığı "*British Documents On Otoman Armenians*" adlı derleme eserdeki konsolosluk yazışmalarını kullanmıştır.²⁵⁰ Bir diğer çalışma ise Gencer tarafından Bedirhan Bey Olayı hakkında hazırlanan tez çalışmasıdır. Gencer burada Erzurum

²⁴⁷ Özgür Yılmaz, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Haz. Duygu Türker Çelik, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 156.

²⁴⁸ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009, s. 464-467.

²⁴⁹ Necati Çavdar-Kübra Mamak, "Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)", *OTAM*, 42 (2017), s. 53-54; M. Sadık Akdemir, "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu'da İran Şehbenderlikleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 39, 2017, s. 56.

²⁵⁰ Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2010

İngiliz konsolosu Brant'ın raporlarını kaynak olarak kullanmıştır.²⁵¹ Aynı şekilde Badem'in de Kırım Savaşı hakkındaki çalışmasında da Brant'ın raporlarının kullanıldığı görülmektedir.²⁵² Bu çalışmaların yanı sıra Yeşilyurt Erzurum yerel tarih araştırmaları açısından İngiliz arşivine dair hazırladığı çalışmasında bu arşivde yer alan Erzurum ile alakalı bazı dosyaların tanıtımını yapmış ve bazı belgeleri incelemiştir.²⁵³ Erzurum İngiliz konsolosluk kaynaklarını kullanan en ayrıntılı çalışmanın Şaşmaz'ın 1878 Berlin Antlaşması sonrasında 1879'dan sonra Doğu Anadolu'ya atanan İngiliz askeri konsolosların Ermenilere yönelik faaliyetlerine odaklanan eseri olduğu görülür. Ancak bu eser İngiliz konsolosluğunun 1836'dan 1878'e kadar olan dönemi hakkında bilgi vermez, sadece 1848'de konsolosluğa kâtip olarak atanan James Zohrab ve konsolosluktaki faaliyetleri hakkında kısa bilgiler vererek çalışmanın odaklandığı döneme geçer.²⁵⁴ Aynı şekilde Ermeni Meselesi bağlamında Demirel'in de İngiliz belgelerini kullanıp neşrettiği yayınları da mevcuttur.²⁵⁵

Erzurum ile ilgili olarak Fransız konsolosluk kaynaklarına dayanan çalışmalar henüz yeni bir çalışma alanı olarak kabul edilebilir. Bu konuda tarafımızdan yapılan Trabzon'daki Fransız konsolosların faaliyetlerine odaklanan çalışmalar kısmen Erzurum'u da kapsayan bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak Victor Fontanier'nin konsolosluğunu inceleyen çalışma Erzurum'ın Fransız hariciyesinin ilgisinin odağı olduğunu ve bundan sonraki faaliyetlere yol göstermesi itibarı ile konumuz açısından oldukça önemlidir.²⁵⁶ Bunun yanında Erzurum'daki Fransız konsolosların bölgedeki Rus faaliyetlerine dair gözlemlerini inceleyen²⁵⁷ ve Fransız konsolosu Challaye'ın Kırım Savaşı sırasındaki askeri istihbarat faaliyetlerine odaklanan çalışmalar bu konuda verilebilecek sınırlı örnekler arasında yer almaktadır.²⁵⁸

I. Erzurum'a Yönelik Fransız İlgisi ve Erzurum'da Fransız Konsolosluğu

Fransa'nın, Kafkaslara doğru Rus yayılması karşısında yüzyılın başında Gürcistan'ın Rusya'nın hâkimiyetine girmesi sürecinden itibaren bölge ile ilgilendiği görülmektedir. Bu bakımdan 1803 yılında Trabzon'da tesis edilen Fransız konsolosluğunun en önemli misyonu

²⁵¹ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

²⁵² Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2017,

²⁵³ Yahya Yeşilyurt, "Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. yüzyıl)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 55, 2016, s. 597-624.

²⁵⁴ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1917)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

²⁵⁵ Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri / British Documents on Armenians 1896- 1918*, Ankara 2002; Muammer Demirel, "Ermeni Meselesi ve İngiltere", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014, s. 1-10.

²⁵⁶ Özgür Yılmaz, "Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)", *OTAM*, Sayı: 35, 2014, s. 153-196.

²⁵⁷ Yılmaz, *Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*, s. 141-180.

²⁵⁸ Özgür Yılmaz, "Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)", *History Studies*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2015, s. 157-174.

bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeleri takip ederek Fransız makamlarını bilgilendirmektir. Trabzon'daki ilk Fransız konsolosu Dupré, Trabzon'da geçirdiği yirmi yıla yakın sürede sürekli olarak Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Rusya'nın bölgeye yayılmasını izlemiştir; hatta Gürcistan'ın bağımsızlığı için Napolyon nezdinde son Gürcü kralı II. Salomon için aracı olmuştur.²⁵⁹ Fransa siyaseti açısından bakıldığında Rusya'nın bölgeye yayılmasından duyulan rahatsızlığın 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında daha belirgin bir hal aldığı görülmektedir. Bunu özellikle 1830'da Trabzon'a geçici konsolosluk görevlisi olarak atanan Fontanier'nin misyonundan takip etmek mümkündür.²⁶⁰ Fransa Dışişleri Bakanı Polignac Fontanier'nin özellikle bölgedeki Rus siyasetini izlemesi ve bunları Fransız makamlarına rapor etmesi konusunda konsolosa talimat vermişti. Polignac'ın talimatlarında Erzurum'un özel bir yeri olduğu görülmektedir. Zira konsolosa Erzurum'a giderek buradan "*Anadolu'nun kaderini etkileyecek önemli olaylar hakkında gözlemler yapması*" istenmişti. Bundaki temel maksat ise muhtemel bir Rus hâkimiyetinin bölgedeki neticelerini tahlil etmektir. Fakat Fransız hariciyesinin Fontanier'ye yüklediği asıl misyon bir şekilde konsolosluğun merkezini Erzurum'a taşımasıydı. Bu sayede Rusya'nın bölgedeki politikaları daha yakından izlenebilecek ve bölgenin ticari öneminden Fransa'nın daha iyi bir şekilde istifade edebilmesi mümkün olacaktı.²⁶¹

Fransız hariciyesinin bu beklentilerine karşın Fontanier'nin Trabzon'daki ilk gözlemleri son Rus işgali ile harap olan Erzurum'un konsolosluk merkezi olamayacağını ortaya koydu. Fontanier, Erzurum'un Rusların faaliyetlerini gözleme konusunda uygun bir yer olduğunu kabul etse de hiçbir Avrupalıya ev sahipliği yapmayan şehrin mevcut durumu buna uygun olmadığını ileri sürerek özellikle de reayanın Rus ordusu ile Osmanlı topraklarını terk etmesini siyasi ve iktisadi planları açısından önemli bir kayıp oluşunu ileri sürüyordu. Bundan dolayı Fontanier, Osmanlı-Rus Savaşı'nın Erzurum'a vurduğu darbenin büyük olduğunu, şehrin bir an önce eski önemini geri kazanması gerektiğini belirtiyordu. Reayanın bu ülkeden çıkarılması Fransa'nın burada tesis edeceği nüfuz açısından da engeldi. Bu bağlamda Fontanier kendi siyasi planları ve Rus ordularının harap ettiği bölgenin eski canlılığına kavuşması için acil olarak Rusya'ya göçürülen reayanın geri gelmesi gerektiğini ifade etmekteydi.²⁶²

Fontanier kısa konsolosluk süresince konsolosluğu Erzurum'a taşımaya muvaffak olmasa da İngilizlerin İran transit ticaretine yönelik faaliyetlerini izleyerek Erzurum'un her

²⁵⁹ Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 21, 2016, s. 87-120.

²⁶⁰ Yılmaz, "*Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*", s. 153.

²⁶¹ Yılmaz, "*Victor Fontanier*", s. 168-169.

²⁶² Yılmaz, "*Victor Fontanier*", s. 169-172.

geçen gün önem kazanmasına da tanık oluyordu. Fontanier gerek elçilik gerekse de Fransız hariciyesi ile yaptığı daha sonraki yazışmalarda Rusya'nın savaş sonrasında Osmanlılar karşısındaki durumunu gözlemlemeyi sürdürmüş, Rusların Kafkasya'daki faaliyetleri, Osmanlı-Rus çatışmaları ve Rusların Kafkas sahillerindeki hâkimiyeti hakkında raporlar hazırlamıştır. Fransız siyaseti Rusların Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki hâkim konumundan rahatsız oluyordu. Fransız konsolosuna göre Rusların İran üzerindeki baskın konumu ve İran'a yönelik olası bir Rus işgali sadece Fransa'nın değil tüm Avrupa'nın siyasi-iktisadi çıkarını tehdit edecek bir gelişme olacaktı. Bunun önüne geçilmesi için Fransa'nın bölgede "müttefiklere veya işbirliği yapabileceği bir ortağa" ihtiyacı vardı. Bu konuda Trabzon'daki konsolosluk görevi bittikten sonra Fontanier Fransız siyaseti için tavsiye niteliğinde bir plan ortaya koydu. Fontanier, İran'da siyasi ve ticari bir misyon ile görevlendirilmeyi talep ediyor ve Rusya ve İngiltere'ye karşı İran ile Fransa arasında bir ittifak tesis etmeyi amaçlıyordu. Daha da önemlisi Fontanier bu misyonun "*Rusların Anadolu'da iki yıl içinde tam bir hâkimiyet kurlmalarından önce İran'ın kuzeyinde ve Anadolu'nun doğusunda yaşayan Hıristiyanlardan müteşekkil bağımsız bir devletin kurulmasına*" yardım edebileceğini belirtmesiydi.²⁶³ Sadece bu tekliften hareket ederek Katoliklerin hamisi olarak hareket eden Fransa'nın Osmanlı Ermenileri üzerinden Rusya'nın Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki siyasi nüfuzundan ne derece rahatsız olduğunu anlamak mümkündür.²⁶⁴ Ne var ki Fontanier'nin bu projeleri Fransız makamları nezdinde herhangi bir karşılık bulmamıştır.

Konumuz açısından bakıldığında, Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kurulması için Fontanier'nin halefleri döneminde de taleplerin devam ettiği görülmektedir. Bu konuda en yoğun mesaiyi harcayan 1832-1843 yılları arasında Trabzon'da konsolosluk görevini icra eden Georges Outrey'dir. Zira Outrey Fransa'nın İran ile 1805'ten itibaren kurmaya çalıştığı siyasi-askeri ittifak görüşmelerinde görev almış bir görevli olarak 1807'den itibaren konsolosluk hizmetinde bulunmaya başlamış ve 1823'e kadar Bağdat'ta konsolos yardımcısı olarak görev yapmıştı. Outrey son görev yeri olan Trabzon'dan bölgede gelişen hemen hemen her önemli olay hakkında rapor hazırladığı gibi özellikle Erzurum ve İran'dan sürekli bilgiler alarak bunları Fransız makamlarına iletmiştir. Bu açıdan Outrey'nin yazışmalarının sadece Trabzon için değil bölgedeki gelişmelerin anlaşılması açısından da önemli olduğu ifade edilebilir. Outrey bu misyon çerçevesinde gerek Rusların gerekse de ezeli rakip İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri

²⁶³ Michel Lesure, "La France et le Caucase à l'époque de Chamil", *Cahiers du monde russe et soviétique*, Cilt: 9, Sayı: 1-2, 1978, s. 23.

²⁶⁴ Yılmaz, "Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s. 155.

için Erzurum'da da bir Fransız konsolosluğunun açılması dile getirilmeye devam etmiştir.²⁶⁵ Fransızları Erzurum'da bir temsilcilik açmaya iten nedenlerden biri de yukarıda ifade edildiği gibi 1835'te şehirde Rusların konsolosluk açmaları ve arkasından da Brant'ın Trabzon'daki konsolosluğu Erzurum'a taşınmasıydı. Aynı şekilde bir diğer İngiliz görevli Abbott'un ise Tahran'a İngiliz konsolosluğunu olarak tayin edilmesi de Outrey'nin takip ettiği bir diğer önemli gelişmeydi.²⁶⁶

Fransız hariciyesi için İran'daki gelişmelerin takip edilebileceği önemli konsolosluklardan olan Outrey'nin Trabzon konsolosluğunun yazışmalarında İran'daki gelişmelere dair haberlerin önemli bir yer tuttuğu görülür. Bundan dolayı Outrey İran'dan gelen haberlerin Fransız hükümeti için dikkat çekici gelişmeler olduğunu; fakat İran'daki gelişmelerin takip edilmesi açısından Erzurum'un daha uygun bir yer olduğunu ve Erzurum'da bir Fransız konsolosluğunun eksikliğini de dile getiriyordu. Buna gerekçe olarak da İngilizlerin ticari, Rusların ise siyasi açıdan bölgedeki etkinliklerini göstermekteydi. Outrey, hem ticari hem de politik çıkarlar açısından önemli bir ticari merkez haline gelen Erzurum'da bir Fransız görevlinin olması gerektiğini, bakanın bu tasarımı onaylaması halinde Fransızların önemli bir avantaj elde edeceklerini, bu sayede İngilizler ve Rusların faaliyetlerinin takip edilebileceğini; İran, Gürcistan hatta Anadolu'daki gelişmelerin de bu sayede takip edilebileceğini ifade etmekteydi.²⁶⁷ Outrey, Avrupalı bir tüccar olan Piccore'nin Erzurum'a yerleşmesini fırsat bilerek bu tüccarın Erzurum'da Fransız konsolosluğunu görevlendirilmesi konusunda girişimleri oldu. Ancak bundan bir netice çıkmamış olacak ki konsolos bu kez oğlu Marius için talepte bulunmaya başladı. Zira Marius Eylül 1835'te Erzurum taraflarına doğru bir seyahate çıkarak Kasım'ın ortalarına kadar iki ay süresince Erzurum ve civarında incelemeler yapmış ve vali tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştı.²⁶⁸ Marius Outrey, bu seyahatine dair bir rapor hazırladı ve bu raporda "*Erzurum'un her açıdan önemini gösteren*" tespitler yaptı.²⁶⁹

²⁶⁵ Outrey'den Roussin'e, (11 Haziran 1835), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III.

²⁶⁶ Denis Wright, *The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*, I. B. Tauris, London 2001, s. 80-81.

²⁶⁷ Outrey'den Roussin'e, (11 Haziran 1835), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III.

²⁶⁸ Outrey'den Roussin'e, (18 Kasım 1835), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III.

²⁶⁹ Rapor için bkz. *Notice sur la ville d'Erzeroum et son environ ainsi que sur le commerce de la Perse; précédée et suivie d'un itinéraire de Trébizonde à cette capitale de l'Arménie Turque et retour*, Bu raporun çevirisi için bkz. Özgür Yılmaz, "Marius Outrey'nin 1835 Yılında Trabzon'dan Erzurum'a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu", *Mavi Atlas*, Sayı: 7, 2016, s.150-167; Marius Outrey bu geniş rapora kendisi tarafından çizilen, kervanlar tarafından sıklıkla kullanılan Trabzon-Erzurum arasındaki yolların gösterildiği ve yaz ve kış yollarının da işaret edildiği bir harita da ilave etmişti.

Fakat Marious Outrey'nin bu seyahatine karşın konsolos, oğlu için Fransız makamlarından beklediği cevabı alamadı.

Outrey, İngilizlerin İran şahı nezdinde gönderdikleri fevkalade elçi Mac Neill'in misyonu ve çalışmalarını, bölgede ticaretin gelişimini etkileyen veba, yolların durumu, Kürt aşiretlerin kervanlar üzerindeki baskıları gibi konularda Fransız makamlarını bilgilendiriyordu. Bu haberlerin en önemli kaynağı Erzurum'du. Bundan dolayı şehirdeki gelişmeler de konsolosun özellikle üzerinde durduğu konulardandı. Bunun yanında Erzurum'a yerleşmiş olan Fransız tüccarların meseleleri de şehirde bir Fransız temsilciliğinin açılmasını tekrar gündeme getirdi. Elçilik, konsolosun Fransız tüccarlara yönelik taleplerine bir karşılık olarak Outrey'nin konsolosluk bölgesini genişleterek Erzurum'u da kapsar bir hale getirdi.²⁷⁰ Ancak konsolosluk bölgesinde görülen bu genişlemeye karşın yine Erzurum'da bir Fransız görevliye duyulan ihtiyaç devam ediyordu. Bundan dolayı Outrey Haziran 1838'de, Osmanlı ordusunda görevli İsviçreli Doktor Brunner'nin Erzurum'dan kendisi ile haberleşebileceğini ve konsolosluk görevlisi olarak atanabileceğini elçiliğe bildirmişti. Brunner'nin bu göreve tam olarak atanıp atanmadığını tespit edemesek de Outrey belli bir süre Brunner ile karşılık yazışmalar yaptı. Ne var ki Brunner'nin Osmanlı ordusunda görevli bir hekim olması ve bundan dolayı zaman zaman Erzurum dışına çıkması nedeniyle Outrey'nin istediği şekilde bir görev icra edemedi. Bundan dolayı Outrey yine Erzurum'da resmi olarak görevlendirilecek bir Fransız görevlinin olmasına yönelik talepleri yeniden gündeme getirdi ve bu kez Outrey Erzurum için Eylül 1840'ta bu kez *College Royal d'Henri IV*'da eğitim alan ve iki seneden beri Trabzon'daki konsolosluğun sekreterliğinde görev yapan oğullarından Adolphe'ü aday olarak gösterdi. Outrey, elçiliğin onay vermesi durumunda bölgedeki siyasi gelişmelere aşına olan Adolphe'ü hemen Erzurum'a göndereceğini Fransız makamlarına bildirdi.²⁷¹ Ancak konsolosun bu talebine Fransız makamlarından bir karşılık gelmediyse de önemli gelişmelere ev sahipliği yapacak olan Erzurum'da bir Fransız temsilciliğine olan ihtiyaç devam etti.

Bilindiği gibi Mısır Meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile işbirliği yapmak zorunda kalması, Rusya'nın Osmanlı iç işlerine müdahalesi için daha uygun bir ortam yarattı. Mehmed Ali Paşa İsyanı Osmanlı hükümetinin iç ve dış politikalarında derin etkiler doğurduğu gibi²⁷² Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da uzun bir süre devam edecek olan Kürt isyanlarına da kaynaklık etmişti.²⁷³ Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa karşı koymak için Rusya'dan

²⁷⁰ Elçilikten Outrey'e, (5 Şubat 1836), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, III.

²⁷¹ Outrey'den Thier'ye, (23 Eylül 1840), AMAE, CADN, CCC, Trébizonde, IV.

²⁷² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, TTK, Ankara, 2003, s. 193-219.

²⁷³ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 67-116.

yardım alması Rus siyasetine doğuda da yeni hareket alanları yarattı. Böyle bir ortamda Erzurum'da bir Fransız konsolosu olmamasından yakınan Outrey sınırlı kaynaklardan aldığı, Rusların hamlelerine dair bilgileri vermeye çalışıyordu.²⁷⁴ Bu bakımdan Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kuruluşu sürecine etki eden nihai gelişme ise hemen hemen her zaman Osmanlı Devleti ile İran arasında bir çatışma konusu olan sınır meselesinin 1840'lı yılların başında bir kez daha alevlenmesi ve neredeyse iki ülkenin yeni bir savaşın eşiğine gelmesi oldu. Ancak bu çatışma atmosferi bölgede önemli çıkarları olan Rusya ve İngiltere'nin arzu etmediği bir durumdu. İngiltere, Mısır Meselesi'nde Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak, bölgede başka bir gücün ortaya çıkmasına engel olmayı ve Hindistan'daki varlığını tehlikeye atacak her türlü gelişmelere karşı durmayı hedefleyerek sınır meselesinin diplomatik yollarla halledilmesini istiyordu.²⁷⁵ Rusya ise İran ile yaptığı son savaştan sonra İran'ın iç ve dış işlerinde önemli bir nüfuz sahibi olmuştu. Bundan dolayı, İran'ın Osmanlı ile harbe girip zayıflamasını istemiyor; Osmanlılar karşısında muhtemel bir mağlubiyetinin daha evvel İran topraklarından istila ettiği Revan ve Nahcivan gibi yerlerin bir kargaşa durumunda elden çıkabileceğinden endişe ediyordu. Ayrıca Kafkasya'da karışıklıklar ve burada Şeyh Şamil'e karşı verilen mücadelede nedeniyle Rusya, çıkacak bir savaşın bu taraflardaki durumu da zora sokacağından endişe ederek barıştan yana bir tavır almıştı.²⁷⁶ Bu şartlar altında her iki devletin elçileri, Osmanlı-İran arasında arabuluculuk yaparak olası bir çatışmayı engelledi. Meselelerin çözümüne hizmet edecek hem de bölgedeki menfaatlerini korumaya hizmet edecek bir biçimde kendilerinin de gözlemci olarak katılacakları bir komisyon kurulması konusunda her iki devleti de ikna etti. Kurulacak olan komisyonun müzakereleri yapacağı yer olarak Erzurum seçildi.²⁷⁷

Bu gelişmenin Erzurum'da Fransız konsolosluğunun kuruluş sürecine olan etkisi açısından bakıldığında ise, Fransa'nın Doğu'daki gelişmelere daha fazla ilgi göstermesinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Öyle ki İngiltere ve Rusya'nın müdahil olduğu bu meselede Fransa'nın herhangi bir etkinliği söz konusu değildi ve Fransa konferans görüşmelerinde yer almıyordu.²⁷⁸ Fransa'nın siyasî ve ticarî bir etkinliğinin olmadığı Osmanlı-İran sınırındaki gelişmelere ilgiyle yaklaşması ve Erzurum'da toplanacak olan konferansı şehre atanacak bir

²⁷⁴ Yılmaz, "Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s. 157.

²⁷⁵ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995, s. 57.

²⁷⁶ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2009, s. 447-448; Melike Sarıkçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara, 2013, s. 66.

²⁷⁷ Sabri Ateş, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 81-85.

²⁷⁸ Outrey'den Bourgueney'ye, (2 Şubat 1843), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, IV.

konsolos vasıtasıyla izlemesi aslında İngiltere ve Rusya'nın bu bölgedeki otoritesine ortak olmaktan ziyade Doğu'daki siyasî gelişmelerden uzak kalmamak ve Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarını her açıdan muhafaza etmek amacıyla yapılmış bir siyasî tercihti. Fransız elçiliğinden konsolos Outrey'e gönderilen yazılardan da bunu anlamak mümkündür.²⁷⁹ Bu gelişmeler çerçevesinde Fransız Hükümeti, 29 Aralık 1842'de almış olduğu bir karar ile Erzurum'da bir konsolosluğun kurulmasına karar verdi ve Charles Frédéric Théodore Goeppe'u konsolos olarak tayin etti.

II. Erzurum'da Fransız Konsoloslar ve Faaliyetleri

a. Charles Frédéric Théodore Goeppe (1843-1844)

Şehirdeki ilk Fransız konsolosluğunu olan Goeppe 21 Haziran 1843'te Erzurum'a ulaştı. Fransız Dışişleri Goeppe'e gönderdiği resmi yazılarda Rus-İran sınırına yakın bu stratejik bölgede konsolosun siyasî gözlemler yapmasını istiyordu.²⁸⁰ Goeppe'in konsolosluğu ilk olması bakımından bazı zorluklar arz etmekteydi. Erzurum'da Vali Kâmili Paşa tarafından iyi bir şekilde karşılanan Goeppe öncelikle konsolosluğun yerleşme işleri ile uğraştıktan sonra raporlarından anlaşıldığı kadarıyla Erzurum'da çok aktif bir konsolosluk görevi icra edemediği anlaşılmaktadır. Bu raporlarında Erzurum şehrinin durumu, devam eden konferans görüşmeleri, şehirdeki askeri hareketlilik, şehirdeki Katolik nüfus ve Erzurum'un ticari durumu hakkında raporlar hazırladı. Goeppe Erzurum'da geçirdiği süre zarfında büyük oranda Erzurum'da devam eden konferans görüşmelerini takip ederek sınırlı imkânlar ile Fransız makamlarına bilgiler vermeye çalıştı. 1843'ün Haziran'ında Erzurum'dan geçen ve bir müddet şehirde kalarak şehir ve burada devam eden konferans görüşmeleri hakkında önemli bilgiler veren Alman coğrafyacı ve doğa bilimci Wagner'in belirttiği gibi, çevreyi ve ortamı çok iyi bilen ve uzun zamandır Erzurum'da bulunan İngiliz ve Rus konsolosların yanında Goeppe'in başarılı olma şansı azdı.²⁸¹ Bundan dolayı Goeppe sağlık sorunlarını gerekçe göstererek Erzurum'da ayrılmayı talep etti. Şehirde on dört ay kaldıktan sonra Erzurum'dan ayrıldı.²⁸² Goeppe'in ayrılmasından sonra Fransa herhangi siyasî ve ticarî etkinliği olmasa da bölgedeki önemli gelişmeleri haber alabileceği diplomatik bir merkez olarak Erzurum konsolosluğunu muhafaza etti.

b. Henri Etienne Soulange-Bodin (1844-1845)

Goeppe'in Erzurum'dan ayrılması üzerine yerine vekâleten Henri Etienne Soulange-Bodin tayin edildi. Ancak Bodin'in de Erzurum'da yapacak çok bir şeyi yoktu. Zira

²⁷⁹ Elçilikten Outrey'ye, (22 Aralık 1842), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, IV.

²⁸⁰ Bakanlıktan Goeppe'e, (28 Nisan 1843), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

²⁸¹ Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, Vol. 1, Arnold, Leipzig, 1852, s. 219-220.

²⁸² Dışişlerinden Goeppe'e, (22 Mayıs 1844), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

Erzurum'daki konferans görüşmeleri kesilmişti.²⁸³ Bu şartlar altında Bodin'in "*konsolosluğu faydalı bir hale getirmek*" için kendisine farklı bir meşgale buldu ve bölgedeki Hıristiyan nüfus hakkında araştırmalara başladı. Bodin'in bu tercihi Rusya'nın Ermeni reaya üzerinden başlattığı siyasetinin Fransa açısından da takip edildiğini göstermesi açısından oldukça manidardır. Öyle ki Bodin rutin konsolosluk hizmetlerini bir kenara bırakarak "Ermenistan" olarak nitelediği Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın kontrolünde olan geniş bir bölgedeki Hıristiyan nüfusa yönelik bir araştırma planı yaptı ve bunu Fransız elçiliğine bildirdi.²⁸⁴ Bodin'in sunmuş olduğu bu teklif elçilikten gelen bir yazı ile onaylandı ve konsolosun bu taraflarda yaşayan Hıristiyan gruplar hakkında hazırlayacak olduğu çalışma memnuniyetle karşılandı.²⁸⁵ Yaklaşık iki aylık bir hazırlık aşamasından sonra Bodin "*Ermenistan, Kürdistan ve İran'ın Hıristiyan Nüfusu Hakkında Bilgiler*" başlığı altında ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek uzun bir rapor kaleme aldı.²⁸⁶ Özetle bu raporda Bodin, Hıristiyan nüfusu mezheplere göre inceledikten sonra Osmanlı, Rus ve İran tarafındaki Hıristiyanların nüfuslarına dair rakamlar verdi. Hıristiyan gruplar içinde özellikle Ermenilere değinme gereği duyan Bodin Rusya'nın İran tarafından 40.000 ve Osmanlı tarafından da 70.000 Ermeniye kendi bölgesine göçürdüğünü belirtmektedir. Özellikle Fransa'nın himayesinde olan Katoliklere değinen konsolos, Rus politikalarının Katolikler üzerindeki etkilerini tespit etmekte ve bölgedeki Katoliklerin Fransa'nın himayesine olan ihtiyacı ima etmekteydi. Bu bakımdan Bodin'in bu raporunu aslında Fransa'nın bölgede himaye sağlayabileceği nüfus potansiyelini tanımaya yönelik bir çalışma olduğunu anlamak zor değildir. Nitekim raporun sonunda Bodin, "*Türkiye'nin bu kısmında yer alan Hıristiyanların ne kadar zor bir durumda oldukları ve ne kadar çok himayeye muhtaç olduklarını*" belirtmesi bunu ortaya koymaktaydı. Konsolos bu raporların yanında, Erzurum'un ticaretine dair de raporlar hazırladı. Bu raporlarında Bodin, İran ile Avrupa arasındaki ticaret ve burada Erzurum'un rolü hakkında bilgi vererek bu ticarete Fransa'nın herhangi bir etkinliği olmadığını işaret ediyordu. Bölgede sadece tek bir Fransız tüccar vardı. Bu bakımdan Fransız hariciyesi Erzurum'da Fransız konsolosluğunu açarak İran ve Doğu Anadolu'daki ticaret hakkında bu konsolosluk vasıtasıyla bilgi edinmek istemişti. Çünkü Fransızların önünde örnek alınması gereken bir başarılı bir İngiliz konsolosluk sistemi vardı.²⁸⁷ Bodin özellikle İngilizlerin ticarete ileri olmaları üzerinde duruyor ve bunu İngiliz konsolosluk sisteminin farklılığına

²⁸³ Bodin'den Guizot'ya, (25 Eylül 1844), AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum et Trébizonde, II.

²⁸⁴ Bodin'den Bourgueney'e, (28 Ağustos 1844), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I.

²⁸⁵ Elçilikten Bodin'e, (28 Ağustos 1844), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I.

²⁸⁶ Bodin'den Guizot'ya, Erzurum, (29 Ekim 1844), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

²⁸⁷ Bodin'den Guizot'ya, (15 Mart 1844), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

bağlıyordu.²⁸⁸ Bir diğer konu da Tanzimat'ın Erzurum'da uygulanmaya konulması sürecinde Erzurum'daki önemli gelişmelerdi. Konsolos özellikle Van taraflarında Tanzimat'ın uygulanmasının neden olduğu isyan hareketlerine dair bilgiler vererek eyalet genelinde bundan kaynaklı karışık ortam hakkında Fransız makamlarını bilgilendirdi.²⁸⁹

c. Frédéric-Benoît Garnier (1845-1847)

Bodin'den sonra Erzurum'daki Fransız konsolosluğuna 1845-1847 yılları arasında Garnier vekâlet etti. Garnier, Ecole des jeunes de langues'den mezun olmuş ve bir süre ve diplomatik kariyerine ilk kez 1838'de İzmir'deki Fransız genel konsolosluğuna atanarak başlamıştı. Selefî gibi Garnier'nin görev dönemi Erzurum'da Tanzimat'ın uygulandığı döneme denk gelmektedir. Bundan dolayı Garnier yazışmaları bölgede Tanzimat'ın tatbikinden kaynaklı sorunlara odaklanmıştır. Daha ayrıntılı bakıldığında, Van ve Çıldır'da çıkan isyanlar ve bunların etkileri ile devletin bu isyanlara karşı tedbirleri hakkındadır. Bunun gibi, Tanzimat'ın uygulanma sürecinde Erzurum'daki idari zafiyet de konsolosun bahsettiği konular arasındadır. Ayrıca Garnier, Erzurum'da Protestan misyonerlerin faaliyetleri ve bunların ortaya çıkardıkları karışıklıkların yanı sıra şehirde konferans görüşmelerine iştirak eden İran heyetinin neden olduğu büyük olaylardan da bahsetmiştir.

Garnier bu dönemde Erzurum'da Rus konsolosunun etkinliğini gösterecek bazı olayları da raporlarında konu etti. Rusya'nın Kafkaslarda Şeyh Şamil'in hareketi ile uğraştığı bir dönemde Kör Hüseyin Bey'in ikinci isyanı Osmanlı-Rus sınırında hareketlenmeye neden olmuştu. Rusya'nın en temel kaygısı bu isyanın Kafkaslardaki Rus idaresine yönelik bir tehdide dönüşmesiydi. Hatta Şeyh Şamil'in adamı olduğu iddia edilen Hasan Gaspi'nin Osmanlı tarafından adam toplayarak Rus tarafına geçmeye çalışırken yakalanması Erzurum'daki Rus konsolosuna ile Vali Esad Paşa arasında bir çatışma konusu olmuştu. Rus konsolosuna, Gaspi'nin kendilerine teslim edilmesinde ısrar ediyordu.²⁹⁰ Garnier, İran'daki Fransız elçisi Sartige ile haberleşerek buradaki gelişmelerden haberdar olduğu gibi raporlarında da bunlardan bahsetmekteydi. Garnier bu dönemde Erzurum'a ulaşan kolera salgınının da etkileri konusunda önemli raporlar hazırladı.²⁹¹

d. Pierre-Edmond de Barrère (1847-1848)

Diplomatik kariyerine *élève consul* olarak başlayan Barrère'nin ilk görev yeri Erzurum oldu. Barrère Erzurum'dan sonra Tiflis, Şam, Kudüs ve İzmir gibi önemli şehirlerde Fransa'nın

²⁸⁸ Bodin'den Guizot'ya, (15 Mart 1845), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

²⁸⁹ Bodin'den Guizot'ya, (5 Haziran 1845), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

²⁹⁰ Garnier'den Guizot'ya, (15 Aralık 1845), AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, I.

²⁹¹ Yılmaz, "Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", s. 160-161.

genel konsolosluğu gibi önemli görevlerde bulunacak önemli bir isimdi.²⁹² Barrère ilk raporlarında yine Erzurum'da İran murahhaslarının karıştığı olayların yankıları, Tanzimat uygulamalarından doğan sıkıntılar ve devam eden Kürt isyanları ve kolera salgınının etkileri hakkında bilgiler verdi. Bodin gibi Barrère de imparatorluğun idaresi ve bölgede yer alan Hristiyanlar için mümkün mertebe doğru bilgiler vermek için şehirdeki idareciler ve yabancı temsilciler ile görüştü. Ancak Konsolos vekili kendisine özel bir ilgi alanı oluşturarak Hristiyanların, özellikle de Gregoryen ve Katolik Ermenilerin durumunu ele aldı. Bu bakımdan konsolosun eğildiği alan Rusya'nın bölgedeki politikalarıydı. Yazışmalarının büyük bir kısmı her açıdan Osmanlı ülkesini tehdit eden "*Rus Tehlikesi*"ne yönelikti. Erzurum'da göreve başladıktan kısa bir süre sonra Rusya'nın bölgede üstünlük kurmak için kullandığı yöntemler, bu konuda ortaya koyduğu ilerleme ve önündeki engeller üzerinde yoğunlaşmıştı.²⁹³ Barrère bu konuda birbirini tamamlayan 10 Şubat 1848 ve 14 Ağustos 1848 tarihli iki ayrıntılı rapor hazırlayarak elçiliğe gönderdi. Raporlardan ilki "*Rusya'nın Osmanlı Tebaasını Kendi Tarafına Çekerek Rus Tebaası Yapmak İçin Kullandığı Yöntemler ve Bunun Hayati Sonuçlarını Engellemek İçin Alınması Muhtemel Tedbirler*" başlığını taşımaktaydı. Bu raporda özellikle Rusya'nın 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı tebaası Ermenilere yönelik politikaların bir başlangıç olduğunu ve Rus entrikalarının savaş sonrasında da devam ettiğini belirterek Rusya'nın amacının Osmanlı topraklarında kalan reyanın da Rusya tarafına göçürülmesi olduğunu ve bunun için kullandığı araçlar üzerinde durmaktadır.²⁹⁴

Barrère Rusların Ermenileri kışkırtmak için Osmanlı tarafına göndermiş olduğu ajanlar ve faaliyetleri hakkında da bilgiler veriyor, aynı şekilde Rus ajanların devam eden Kürt isyanlarından da istifade ederek buralarda Babıalı'ye karşı haksız ithamların ve şiddetin doğmasına neden olduklarını; hatta "*en ideal düzenin Rus düzeni olduğunu*" halk arasında yayarak bu gücün himayesine girilmesi gerektiğini aşılama çabalarını belirtiyordu. Barrère bu faaliyetlerin Rusların Osmanlı idaresini zayıflatmak ve bu taraflara "*özgürlük kazandıracak bir güç*" görünümü altında bir işgalin önünü açacak hamleler olduğunu belirtiyordu. Konsolos, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasını kazanmak için yapması gerekenler konusunda da bazı tavsiyelerde bulunmaktaydı. Daha ileri giderek Rusya'ya karşı yapılacak olası bir askeri harekâta Rus karşıtı olan Ermenilerin, Şeyh Şamil'in, Avrupa'dan gelecek on alay askerinin ve yeterli silah ve cephanenin Gürcistan ve Ermenistan'daki halka dağıtılması durumunda Rusya'nın Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki tahakkümünün ortadan kaldırılabilceğini de

²⁹² Lesure, "*La France et le Caucase*", s. 57.

²⁹³ Barrère'den Elçiliğe, (12 Kasım 1847), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I.

²⁹⁴ Yılmaz, "*Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*", s. 161-164.

belirtiyordu. Barrère, Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri karşısında Osmanlı idaresinin etkili bir şekilde mücadele edemediğini, bunun da “Rusya'nın bu bölgelerin gelecekteki hâkimi” olarak görülmesine yol açtığını vurgulamaktadır.²⁹⁵

Barrère Rus faaliyetlerine dair Erzurum'dan ayrılmadan evvel 14 Ağustos 1848 tarihli daha ayrıntılı bir rapor hazırladı. “Rusya'nın Bu Taraflardaki Üstünlüğünün Maddi ve Manevi Nedenleri-Rus Propaganda Faaliyetleri ve Babıali'nin Alması Gereken Tedbirler” başlığı altındaki bu raporda konsolos aynı zamanda bölgede yer alan Hıristiyanların durumlarına dair tespitler yaptı. Bu raporunda da Rusya'nın İran ve Osmanlılarla yaptığı savaşlardan sonra kendi tarafına çektiği Hıristiyan reayaya değinen konsolos bu göç ile Ermenilerin yaşadığı bölgelerin terk edilmiş yerlere dönüştüğünü belirtmektedir. Lakin konsolosa göre, Rusya hem İran hem de Osmanlı tarafından göçürdüğü reayaya verdiği sözlerin hiçbirisini tutmamıştır. Rusya kendi tarafına çektiği Ermenilere hem maddi hem de dini baskı altına almıştır. Rusya'nın gerçek amacı 1828-1829 savaşından itibaren Osmanlı devletinin bu bölgedeki zayıflığından istifade ederek kendi gücünü arttırmaya çalışmakta ve bunun için Osmanlı tebaası Hıristiyanlar üzerinde etkili bir propaganda faaliyeti yürütmektedir.²⁹⁶

Barrère, Rusya'nın ikinci amacına ulaşmak, yani Osmanlı tebaası Ermeniler arasında nifak ve karışıklıklar çıkarmak ve onların Osmanlı idaresi ile arasını açmak için “gelecekte bağımsız bir Ermenistan” vaadiyle zaman zaman özel görevliler gönderdiğini ve bu şekilde Katolik ve Gregoryen Ermeni patrikliklerini etkilemeye çalıştığını belirtmektedir. Barrère, Osmanlı idaresinin alması gereken tedbirlere dair bazı gözlemler de yapmaktaydı. Rusya'nın bu politikaları karşısında Osmanlı idaresinin şunlara dikkat etmesini tavsiye emektedir: 1. Osmanlı-Rus sınırını her açıdan savunma açısından güçlendirmek, devam eden Kürt isyanlarını Rusların kullanmalarının önüne geçmek için Erzurum'da yeterli sayıda askeri birlik bulundurmak, 2. Erzurum valilerine, Rusya'nın her türlü entrikalarını gözetleme konusunda emir vermek ve Rus sınır bölgelerindeki her türlü hareketi engelleme yetkisi vermek, 3. Doğu Anadolu'nun demografik olarak boşalmasını engellemek ve Rus tarafına giden Ermenilerin geri gelmelerini sağlamak.

Barrère Rusların saldırgan politikalarını ortaya koymak için sadece kendi gözlemleri ile hareket etmiyor yöredeki idarecilerden de bilgi alıyordu. Bunlardan biri de Kars Mutasarrıfı Sırrı Paşa'ydı. Konsolosun mutasarrıftan aldığı bilgilere göre Kars kaymakamlığı Rusların nazarında “işgal edilmiş” bir bölgeydi. Sırrı Paşa hem Rus ajanları hem de Erzurum'daki Rus

²⁹⁵ Yılmaz, “Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri”, s. 165-166.

²⁹⁶ Yılmaz, “Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri”, s. 167.

konsolosunun entrikaları ile mücadele etmeye çalışıyordu. Sırrı Paşa Rusya'nın Şeyh Şamil üzerine, bir taraftan Kafkasya bir taraftan da Gürcistan üzerinde bir saldırı hazırlığı içinde olduğunu bildiriyordu.²⁹⁷ Elbette Barrère'nin bölgedeki gelişmelere bu şekilde vakıf olması Fransız hariciyesinin göz önünde bulundurması gereken bir durumdu. Bu doğrultuda 16 Haziran tarihli bir elçilik yazısı Barrère'nin Tiflis'e konsolos tayin edildi.

e. Edouard Wiett (1848-1852)

Edouard Wiett uzun zamandır doğuda tercümanlık mesleği ile meşgul olan Wiett ailesinin bir üyesiydi. 15 Eylül 1834'de dil oğlu ve Ocak 1846'da ise tercüman olmuştu. 1846'da Selanik'e tercüman kançılar olarak görevlendirilmiştir. Ancak Wiett, Erzurum'a atandığı 19 Aralık 1848'de açıkta bulunmaktaydı.²⁹⁸ Wiett'nin Türkçe bilmesi ve Erzurum'da dört yıla yakın süren görevi onu selefleri ile mukayese edilmeyecek derecede faal bir konsolosluk görevlisi yapmış ve oldukça teferruatlı raporlar hazırlamasın imkân tanımıştır. Wiett özellikle Erzurum Eyaleti'nin idaresi ve bu idareyi etkileyen hususlar hakkında önemli değerlendirmeler yapmıştır. Wiett 7 Eylül'de Erzurum'a geldi ve 12 Eylül'de konsolosluğu resmen Barrère'den devraldı. Wiett de Erzurum'dan yazdığı ilk raporunda Erzurum'a gelişinde şehirdeki Ermeni ve Katolik cemaat temsilcilerinin kendisini karşılamasından bahsediyor ve onların gözünde Fransa'nın yerini ortaya koymaya çalışıyordu. Bu temsilciler ile yaptığı ilk müzakerelerde Fransa'nın hiçbir zaman olmadığı kadar Doğu'daki Hristiyanları desteklemeyi sürdüreceğini, ayrıca Hristiyanların, sultanın ve onun görevlilerine itaat etmeye davet ederek Babıali ile Fransa arasındaki ilişkiler bağlamında Fransa'nın desteğinin bir garanti unsuru olacağını belirtiyordu.²⁹⁹

Barrère'nin yazışmalarında onun büyük oranda Rus tehlikesine yönelik tespitler yapmaya çalıştığı ve kısa görev süresinde de eyaletin idaresi konusunda da az da olsa bazı raporlar hazırladığı görülmektedir. Selefi ile mukayese ettiğimizde Wiett de raporlarının büyük bir kısmını siyasi gözlemlere ayırdı. Her ne kadar her bir konsolosluk görevlisinin bölgedeki ticaret ile alakalı bir misyonu olsa da selefleri gibi Wiett de Erzurum'da ticaret ile ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlayamadı. Aslında zaman zaman Fransız Dışişleri'nin ticaret dairesi ondan ticaretle ilgili raporlar talep ediyordu. 3 Ekim 1850'de bu konuda konsolosluğa gönderilen bir bakanlık yazısına verdiği cevap Wiett'nin raporlarını ve bu raporları hazırlamasındaki önceliği ortaya koymaktadır. Buna göre Wiett, Erzurum Eyaleti'nin bir taraftan Rusya ve diğer taraftan da İran sınırında olmasından kaynaklanan stratejik bir önemi olduğunu; ayrıca bölgede devam

²⁹⁷ Barrère'den Bakanlığa, (28 Haziran 1848), AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III.

²⁹⁸ Henri Cordier, *Mélanges d'histoire et de géographie orientales*, Tome 4, J. Maisonneuve, Paris 1923, s. 197.

²⁹⁹ Wiett'den Bakanlığa, (12 Eylül 1848), AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III.

eden Kürt isyanları, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Hristiyanlar üzerindeki etki arayışı ve eyaletin idaresinde yapılması gereken reformların Erzurum'daki Fransız konsolosluğunu bu önemli gelişmeleri takip etmek için daha da önemli bir konuma getirdiğini vurguluyordu. Buna karşın Wiatt konsolosluk bölgesinin ticari öneminin ikincil planda olduğu, Erzurum'un bir ticaret şehri olmayıp sadece Avrupa-İran transit ticaretinin geçtiği bir nokta olarak bu ticaretten sınırlı oranda istifade edebildiğini, bunun dışında üretimin oldukça geri olduğu Erzurum'un kendi potansiyelinden kaynaklanan bir ticaretin olmadığı belirtiyordu. Wiatt bu gerekçeler ile ticaret bölümü ile oldukça nadir yazışmalar yapacağını; buna karşın raporlarının hemen hemen hepsinin politik bölüm ile olacağı özellikle vurguluyordu.³⁰⁰ Hemen hemen konsolosluk döneminin ortasına gelen bu tespitlerin Wiatt'nin Erzurum'da geçirdiği dört yıl için geçerli olduğu söylenebilir. Wiatt'nin yazışmaları genel olarak Doğu Anadolu'ya Yönelik Rus politikaları, Kürt isyanları, Hamdi Paşa'nın valiliği ve eyaletin idaresi, Erzurum'da idarecilerin ve önde gelenlerin yolsuzlukları ve Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın ziyareti gibi konulara yönelikti. Wiet'nin konsolosluktan ayrılmasından sonra Mart-Temmuz 1852 tarihleri arasında tercüman kaçıları Lanusse konsolosluğu idare etti. Lanusse Temmuz 1852'de Challaye'ın konsolos unvanı ile Erzurum'a gelmesi ile görevi ona devretti.

f. Charles-Alexandre Challaye (1852-1855)

Mart ayında ataması yapılan Challaye'nin Erzurum'a gelişi ancak 16 Temmuz 1852'de mümkün olabildi. Şehre gelişinde Ilıca'da konsolosluğun şansölyesi Lanusse, şehirde mukim birkaç Fransız tüccar, Katolik ve Ermeni din adamları ve Erzurum Valisi Mazhar Paşa'nın gönderdiği görevli ve kavaslar tarafından karşılanan Challaye yaklaşık elli atlık bir kortej ile 16 Temmuz 1852'de Erzurum'a geldi. 20 Temmuz'da da konsolosluğun kaçıları Lanusse'den konsolosluk görevini devraldı. Görevi devraldıktan sonra konsolosluğun yerleşmesi için, Fransız bayrağının konsolosluğa asılması, konsoloslukta görevli kavas ve tercümanlar ile ilgili düzenlemeler yaptı. Erzurum'dan yazdığı ilk raporlarda Erzurum'daki konsolosluğun statüsü konusunda daha evvel Wiet'nin ifade ettiği hususlar üzerinde durdu. Bu noktada Challaye, Erzurum konsolosluğunu İstanbul ile İran arasında bir arabulucu rolünde olduğunu ve Fransa'nın dikkatini çekecek gelişmeler için önemli bir görev olduğunu ifade etmekteydi. Bunun yanında Erzurum konsolosluğunu İran'da ortaya çıkan tüm gelişmelerin gözlemlenebileceği bir üs olarak nitelemekteydi.³⁰¹ Zira Erzurum'un bu özelliğinden dolayı şehirde Fransız konsolosluğunun yanında İran, İngiltere, Avusturya ve Rusya'nın da

³⁰⁰ Wiatt'den Dışişlerine, (5 Kasım 1850), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Erzeroum, I.

³⁰¹ Yılmaz, "Challaye'nin Askeri İstihbarat Faaliyetleri", s. 164.

konsoloslukları da bulunmaktaydı. Challaye'nin göreve başlamasından sonra belirlediği bu misyon çerçevesinde çalışmalara başladığı görülmektedir. Konsolosun gerek elçilik gerekse de bakanlık ile yapmış olduğu yazışmalara bakıldığında bunların; İran'da zuhur eden kolera salgınları; İran ile Kafkasya'daki önemli gelişmeler; Erzurum Eyaleti'nin siyasî ve sosyal durumu; Osmanlı-İran sınırı, Erzurum'da Vali Mazhar Paşa'nın doktoru Merlo'nun neden olduğu sorunlar, Fransız Vatandaşı Eugène Guilliny'nin Şeyh Şamil'e katılmak üzere Erzurum'a gelmesi ve neden olduğu sorunlar, Erzurum'da Fransız himayesinde olanların karşılaştığı sorunlar, Osmanlı-İran sınırının belirlenmesine dair çalışmalar, Kürtlerin neden olduğu karışıklıklar gibi başlıklar altında toplanabilecek hususlar olduğu görülmektedir.³⁰²

Elbette 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nın, yani Kırım Savaşı'nın başlaması ile beraber konsolosun yazışmalarının büyük oranda savaşa ilişkin gelişmelere odaklandığı, Erzurum ve Kars taraflarındaki askerî hareketler ile alakalı olarak Fransız makamları için sürekli askerî istihbarat kaynağı olduğu görülmektedir. Buna karşın Challaye'nin Erzurum'daki faaliyetleri açısından bir kesinti döneminden bahsetmek mümkündür. Görev yaptığı dönemler itibarı ile Challaye Temmuz 1852-Ekim 1853 dönemini bizzat konsolosluk bölgesinde geçirmiştir. Yazışmalarından izleyebildiğimiz kadarı ile Ekim 1853- Mayıs 1854 arasında İstanbul'da, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek izinde olduğu anlaşılmaktadır. Mayıs'ta tekrar Erzurum'a dönen Challaye Ekim 1854'e kadar şehirde kalmış ve bu döneme ilişkin gelişmeleri görev yerinden takip etmiştir. Görüldüğü gibi Challaye savaşın sonuna kadar Erzurum'da kalmamıştır; ne var ki Fransız konsolosluğunun savaşa dair gelişmeleri takip etme misyonu Challaye'den sonra da devam etmiş ve konsolosluk kaçıları Castagne gerek Challaye'nin yokluğunda gerekse de Kars'ta görevli olduğu dönemlerde önemli raporlar hazırlamış ve 1855'in Ağustos'unda koleradan ölene kadar konsolosluğu idare etmiştir.³⁰³

Challaye görevine başladığı Temmuz 1852'den Osmanlı-Rus ilişkilerinin resmi olarak kesildiği Haziran 1853'e kadar sıradan konsolosluk hizmetlerini icra etti. Ancak iki taraf arasında savaşı ilan edilmesi ile beraber konsolos için yeni ve daha önemli bir dönem başladı. Bu dönemden sonra Challaye'nin yazışmalarında savaşa dair hazırlıklar, Kafkas Cephesi için Erzurum'da toplanan birlikler ve Kafkas Cephesi'nde cereyan eden çatışmalar ve bunların Erzurum'a yansımalarını konu etmiştir. Zira savaşın resmen başlaması ile birlikte İstanbul'dan Erzurum valiliğine gönderilen yazılarda Rusya'nın savaş hazırlıkları yapmaya başladığı ve Erzurum'da mümkün olduğu kadar asker toplanması gerektiği belirtiliyordu. Bu emirlere binaen Osmanlı ordusundaki hazırlıklar Haziran 1853'ten itibaren yapılmaya başlandı. Bu

³⁰² AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I-II.

³⁰³ Yılmaz, "Challaye'nin Askerî İstihbarat Faaliyetleri", s. 165.

hareketlilikte Kafkas Cephesi'ne yakın ve en stratejik yer olarak Erzurum, Osmanlı ordusunun toplandığı en önemli askerî üs görevi icra etti. Challaye Eylül ayının başında Anadolu Ordusu'nun durumuna ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırlamak üzere Erzurum dışına çıktı. Challaye bu askeri teftiş seyahatinin bir neticesi olarak Fransa Kara Kuvvetleri Arşivi'nde bulunan "*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie, considérée au point de vue d'une guerre défensive de la Turquie contre la Russie*" başlığı altında (Türkiye'nin Rusya'ya Karşı Bir Savunma Savaşı Açısından Anadolu Ordusu'nun Mevcut Durumu Üzerine) adlı 287 sayfalık askerî bir rapor hazırladı.³⁰⁴ Raporda da görüldüğü gibi Challaye 8 Eylül'de Erzurum'dan yola çıkmış, 9 Eylül'de Erzurum-Kars arasındaki Yeniköy'de konaklamış ve buradan 10 veya 11 Eylül'de Kars'a ulaşmıştı. Burada üç gün geçirdikten sonra tahminen 14 Eylül'de Hacıveliköy'de bir gece konakladıktan sonra 17 Eylül'de Ardahan'a varmıştır. Burada da iki gün geçirdiğini ifade eden konsolos yine ayın 19'u gibi Erzurum'a dönmek üzere yola çıkmıştır.

Challaye raporunda Osmanlı askeri gücüne dair tarihsel bir değerlendirme ile başladı. Burada konsolos klasik dönemin efsanevi yeniçeri kuvvetinden Anadolu Ordusu'nun kuruluş süreci ile biten 1843 yılına değin askeri alanda yapılan düzenlemelerin bir özetini yapmakta ve mevcut orduların yapısı hakkında bilgi vermektedir.³⁰⁵ Fakat raporun asıl önemli bölümleri Anadolu Ordusu üzerine hazırlanan kısımlarıdır. Burada Challaye, Anadolu Ordusu'nu, ordunun yerleşik olduğu kampları dikkate alarak Erzurum, Hasankale, Bayezid, Kars, Batum, Ardahan gibi kamplar ekseninde incelemiştir. Her bir kampa ayrı bölümler halinde değinen Challaye, ilk olarak Erzurum kampı üzerinde durmaktadır. Burada yer alan süvari, piyade, topçu ve başıbozuk askerlerin durumu yanında Erzurum Kalesi ve şehrin savunmasına yönelik olarak icra ettiği fonksiyonlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Erzurum'dan sonra Hasankale, Kars ve Ardahan'daki kale ve kamplar hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ancak raporun asıl önemli kısmı Anadolu Ordusu'nun durumuna değindiği bölümdür. Challaye her açıdan ordunun koşullarını tahlil ederek Rusların karşısına çıkacak Osmanlı askeri gücünü ortaya koymaya çalıştı. Bu ayrıntılı raporu Aralık 1853'te Fransız elçiliğine teslim eden Challaye Nisan ayında Erzurum'a dönmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Yol boyunca Samsun ve Amasya hakkında da raporlar hazırlayan Challaye'nin özellikle Amasya'nın askeri ve ticari özellikleri ön planda tutarak bir ordunun iâşesi için sunacağı imkânlarla ve girişimcilerin

³⁰⁴ Rapor için bkz. SHD, L'État-major de l'armée de Terre, Turquie 1811-1849, Tome 620.

³⁰⁵ SHD, L'État-major de l'armée de Terre, Turquie 1811-1849, Tome 620.

ilgilenecekleri yer altı zenginliklerine, tarım ürünlerine, hammaddelere ve ulaşım ağına odaklandığı görülmektedir.³⁰⁶

Samsun ve Amasya’da bir süre kalarak yukarıda belirttiğimiz gözlemleri yapan Challaye 27 Mayıs 1854’te Erzurum’a döndü vekâleten konsolosluğu idare eden Castagne’den görevi devraldı. Konsolosun bu dönemdeki faaliyetleri de devam eden savaşa dair gelişmelere odaklanmaktadır.³⁰⁷ Konsolos Anadolu Ordusu’nun operasyonları hakkında daha sarıh bilgilere ulaşmak için kaçıllar Castagne’yi Mayıs ayının sonlarında Kars’a gönderdi.³⁰⁸ Bu tarihten sonra Challaye, bir taraftan Castagne’nin gönderdiği raporları Fransız makamlarına havale etmeye başladı, diğler taraftan da savaşa dair Erzurum’dan gözlemlerini aktarmaya devam etti. Ancak Challaye sağılık sorunlarını gerekçe göstererek Fransız makamları nezdinde bir kez daha izin talebinde bulundu ve gerekli iznin çıkmasından sonra Ekim 1854’te Paris’e dönmek üzere Erzurum’dan ayrıldı. Challaye Haziran 1855’e kadar konsolosluk unvanını elinde tuttu. Bu tarihte Ancona’ya geçici konsolos olarak atansa da bir ay sonra burada koleradan öldü.³⁰⁹ Erzurum konsolosluğunu teslim ettiği Castagne ise koleradan öldüğü 27 Ağustos 1855’e kadar Erzurum’daki görevinde devam etti. Bu tarihten sonra konsolosluk işlerini kaçıllar Mertrud idare ettirdi. 18 Aralık 1855’te ise yeni konsolos olan Durant St. André Erzurum’a gelerek konsolosluğu devraldı.

Sonuç

Kuzeydoğıu Anadolu’daki konsolosluk teşkilatlanması açısından bakıldığında Fransızların en erken harekete geçen devlet oldukları ve 1803 yılında Trabzon’da bir konsolosluk tesis ederek diğler devletlere örnek oldukları söylenebilir. Ancak Fransa 1802 Paris Antlaşması sonrasında Sinop, Ereğli ve Trabzon’da birer konsolosluk tesis edip bu konuda erken hareket etse de Fransa’nın bu tercihinin yanlışlığı kısa sürede belli olmuş ve bu birimlerden sadece Trabzon konsolosluğunu muhafaza ederek diğler birimleri kapatmıştır. Trabzon konsolosluğu ise Dupré tarafından kurulup 1820’ye kadar açık kalsa da daha sonra Fransız hariciyesinin bölgeye yönelik ilgisinde bazı değışmeler görülmüştür. 1820-1822 arasında konsolosluk boş kalan konsolosluk kısa süreli olarak bazı konsoloslara ev sahipliğı yapsa da 1830’a kadar genellikle vekâleten idare edilmiştir. 1830’lu yıllar Fransızlar için bir dönüm noktası olmuş; Erzurum’u da içine alan bölge için daha geniş planların yapıldığı ve bu bakımdan Trabzon konsolosluğunun da ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Victor

³⁰⁶ Eyyub Şimşek-Özgür Yılmaz, “Kırım Savaşı Döneminde Amasya Hakkında İki Fransız Raporu”, *Uluslararası Amasya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Kibatek Yayınları, Ankara 2017, s. 559-571.

³⁰⁷ Challaye’dan Elçiliğı, (30 Mayıs 1854), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, II.

³⁰⁸ Challaye’dan Elçiliğı, (30 Mayıs 1854), AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, II.

³⁰⁹ Yılmaz, “Challaye’nin Askeri İstihbarat Faaliyetleri”, s. 164.

Fontanier'nin konsoloslukunda da görüldüğü gibi, Fransızlar sadece Trabzon ile yetinmeyerek Trabzon merkezli olarak konsolosluk ağlarını genişletmeye çalıştılar. Zira bu dönemde Fransızların önünde kendilerinden çok sonra bu limanlara gelen; ama kısa bir süre içinde ticari-siyasi misyonları olan konsoloslar vasıtasıyla geniş bir konsolosluk ağı kuran İngilizler bulunuyordu. Ancak büyük oranda Fransız konsolosluk sisteminden kaynaklanan nedenlerden dolayı Fransızların İngilizlere rakip olamayacağı ortaya çıktı. Bundan dolayı 1830'da Erzurum'da bir Fransız konsoloslukunun kurulması planları herhangi bir karşılık bulmadı.

Her ne kadar Fontanier'nin konsolosluk döneminde bu planlar karşılık bulmasa da halefi Outrey döneminde Fransız konsolosluk ağının genişletilmesi için çağrılar devam etmiştir. Bu süreçte Outrey tüm dikkati Doğu Anadolu ve İran'daki gelişmelerin takibi açısından Erzurum'a odaklanmıştı. Çünkü Fransızlar için Trabzon konsolosluğu Doğu Anadolu, Kafkaslar ve İran'daki gelişmelerin takip edileceği "*en uc Fransız istasyonu*" olarak görev icra etse de bunun en kolay şekilde yapılacağı merkez Erzurum'du. Bundan dolayı Outrey bölgedeki Fransız konsolosluk ağının genişletilmesi için de özel bir çaba sarf ederek 1842'te Erzurum'da Fransız konsoloslukunun açılmasına da vesile olmuştur. Böylece bölgedeki konsolosluk ağının genişletilmesi için konsoloslar tarafından dile getirilen talepler karşılık bulmuştur. Goepf tarafından açılan Fransız konsolosluğu 1914 yılına kadar Erzurum'daki en önemli diplomatik temsilciliklerden birisi olacaktır. Çalışmanın kapsadığı zaman dilimi içinde konsolosların faaliyetleri açısından bakıldığında, Fransa'nın İran ile siyasi ilişkileri çok gelişmediği ve bölgedeki ticareti yok denecek kadar az olduğu bir dönemde konsolosların ticari meselelere çok fazla bir mesai harcamadıkları görülmektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi şehirde çok fazla kalma eğiliminde olmayan konsoloslar görev yaptıkları zaman zarfında adeta siyasî bir muhabir gibi Erzurum'da ve konsolosluk bölgesindeki her türlü gelişmeyi Fransız makamlarına bildirmişlerdir. Bu bakımdan bu kaynaklar Erzurum için olduğu kadar Doğu Anadolu'daki siyasi gelişmeler açısından da ehemmiyet arz etmektedir. Zira Osmanlı Devleti ile yakın siyasi münasebetler içinde olan Fransa'nın Erzurum'daki konsoloslarının yazışmaları önemli hadiselerin yanı sıra büyük oranda bölgedeki "*Rus tehdidine*" yöneliktir.

Son olarak Erzurum tarihi açısından değerlendirecek olursak Fransız konsolosların Erzurum'dan yapmış olduğu yazışmaların Osmanlı-Fransız ilişkileri yanında, Osmanlı-Rus ve İran sınırında yer alan Erzurum gibi stratejik bir bölgenin siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal yapısını anlamamız açısından oldukça kıymetli olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda Erzurum yerel tarih çalışmaları açısından bu arşiv kaynaklarının henüz keşfedilmeyen yeni bir çalışma alanı olduğu söylenebilir. Bu konsolosluk kaynakları başlıca Rus, İngiliz ve Fransız

konsolosluklarına ev sahipliği yapan Erzurum'dan uluslararası rekabeti gösterdiği gibi uluslararası ilişkilerin “*taşra diplomasisi*” üzerinden de anlaşılmasına imkân vermektedir. Tekrar yerel ölçekte düşünüldüğünde ise bu çalışmanın da göstermeye çalıştığı gibi, bu kaynaklara dayanacak olan yeni çalışmaların araştırmacılar tarafından henüz tam olarak incelenmeyen yeni bir alanda Erzurum tarihine önemli katkılar yapacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

1. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa)

a) Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CADC)

Correspondance politique des consuls, (CPC) : Erzeroum et Trébizonde, II ; Erzeroum, Tome III, IV.

Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Trébizonde, Tome 4, Erzeroum Tome I.

b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)

Archives des postes diplomatiques (APD) Ambassade, Constantinople, Série D : Trébizonde, Tome II, Tome IV ; Erzeroum, Tome I, II.

2. Centre d'archives du ministère de la défense (CAMD) (Savunma Bakanlığı Arşivi, Fransa)

Service historique de la Défense (SHD) (Château de Vincennes), L'État-major de l'armée de Terre, Turquie 1811-1849, Tome 620.

B. Diğer Kaynaklar

Adıtatır, Funda, “İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1878-1914)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 1, 2011.

_____, *Raporlarından*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2011.

Akdemir, M. Sadık, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu’da İran Şehbenderlikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 39, 2017.

Arı, Bülent, “Early Ottoman-Dutch Political and Commercial Relations after 1612 Capitulations”, *Bulgarian Historical Review*, Sayı: 3-4, 2004.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, TTK, Ankara, 2003.

Arslan, İsmail, “İngiliz Konsolos Raporları Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağı'nda Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti”, *Turkish Studies*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2009.

Ateş, Sabri, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843–1914*, Cambridge University Press, New York, 2013.

Aygun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995.

Badem, Candan, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2017.

Bayraktutan, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsoloshuğu ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2010.

Bilici, Faruk, “La France et la mer Noire sous le Consulat et l’Empire: la porte du harem ouverte”, *Méditerranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie* (dir. W. Arbid, S. Kañçal, J.-D Mizrahi, S. Saul), Paris 2003.

Çavdar, Necati-Mamak, Kübra, “Devlet Sâlnâmeleri’nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)”, *OTAM*, Sayı: 42, 2017.

d’Arcier, Amaury Faivre, *Les oubliés de la liberté. Négociants, consuls et missionnaires français au Levant pendant la Révolution (1784-1798)*, Peter Lang, Paris-Bruxelles 2007.

Demirel, Muammer, “Ermeni Meselesi ve İngiltere”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014.

_____, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri / British Documents on Armenians 1896-1918*, Ankara 2002.

Gencer, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Konsolos”, *İA*, c. VI, MEB, İstanbul 1985.

Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Kocabaşoğlu, Uygur, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, TTK, Ankara 1999.

_____, *Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor (1880)*, Kayseri Ticaret Odası, Kayseri 1996.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004; Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.

Lesure, Michel, “La France et le Caucase à l’époque de Chamil”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, 9/1-2 (1978), s. 5-65.

Salles, Georges, *L’institution des consulats: son origine, son développement au moyen-âge, chez les différents peuples*, E. Leroux, Paris 1898.

Sarıkcıoğlu, Melike, Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913), TTK, Ankara, 2013.

Şaşmaz, Musa, “İngiliz Konsolosu Stewart’ın Konya Vilayetine Dair Genel Raporu (1879)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 2002.

_____, “İngiliz Yüzbaşı Stewart’ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2002.

_____, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1917)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

Şimşek, Eyyub-Yılmaz, Özgür, “Kırım Savaşı Döneminde Amasya Hakkında İki Fransız Raporu”, *Uluslararası Amasya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Kıbatak Yayınları, Ankara 2017.

Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009.

Wagner, Moritz, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, Vol. 1, Arnold, Leipzig, 1852.

Wright, Denis, *The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*, I. B. Tauris, London 2001.

Yeşilyurt, Yahya, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. yüzyıl)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 55, 2016.

Yılmaz, Özgür, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler”, *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Haz. Duygu Türker Çelik, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

_____, “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye’nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)”, *History Studies*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2015.

_____, “Marius Outrey’nin 1835 Yılında Trabzon’dan Erzurum’a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu”, *Mavi Atlas*, Sayı: 7, 2016.

_____, “Samsun’da Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, 2014.

_____, “Sinop Fransız Konsolosu Pascal Fourcade’in 1806 Yılı Amasya, Lâdik ve Vezirköprü Seyahatleri”, *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Araştırmaları Sempozyumunu Bildiri Kitabı*, ed. A. Çoban-H. Babacan-M. Çolak-İ. Serbestoğlu-A. Sağlam, Edge Akademi Yayıncılık, Ankara 2015.

_____, “Şehir Tarihinin Yabancı Kaynakları Olarak Konsolosluk Arşivleri: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği”, *III. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Bildiriler*, ed. M. Doğan, Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara 2015.

_____, “Trabzon’da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré’nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 21, 2016.

_____, “Türk Deniz Ticaret Tarihinin Kaynağı Olarak Konsolos Raporları”, *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Haz. R. Deniz Özbay-C. Yapıştıran, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2016.

_____, “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, Sayı: 35, 2014.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci*

Naim Ürkmez**

Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında resmî anlamda ilk ilişkiler 1830 yılında imzalanan antlaşmayla başlamıştır. Antlaşmasının yürürlüğe girmesi ve Amerika'nın en ziyade mazhar-ı müsaade olan millet muamelesinden istifade eden Amerikalı temsilci Offley, bu devletin İzmir konsolosu olarak resmen görev yapmaya başlamıştı. İstanbul'a atanan ilk ABD maslahatgüzarı Porter ise Osmanlı Devleti'nde Amerikan konsolosluklar açmak için çalışma başlattı ve ilk olarak Eylül 1831'de İstanbul'a ilk ABD konsolosunu tayin etti. Sonraki bir yıl içinde Selanik, İstanköy, Bozcaada İskenderiye, Beyrut, Kudüs, Bursa ve Çanakkale'de konsolosluklar açtı.³¹⁰

Diplomatik ilişkilerin artışında Amerikan Protestan misyonerlerinin de etkisinin olduğu şüphesizdi. Bununla birlikte Amerikan İç Savaşı'nın bitiminden sonra ABD dış dünya ile ilgilenmeye başlamış, ilgilendiği ülkelerden biri de Osmanlı Devleti olmuştu. Osmanlı Devleti ile ilgisinin artışındaki diğer hususlar ise iki devlet arasındaki silah ve afyon ticareti ile Amerika'ya göç eden Ermenilerdi. Osmanlı Devleti 1869'da 239.000 adet Enfield ve Springfield marka piyade tüfeği alındı. 1873 yılından itibaren 400.000 adet 1876-1878 Osmanlı Rus Harbi sırasında ise bundan daha fazla miktarda Martini-Henry, Peabody-Martini, Winchester tüfekleri satın alındı.³¹¹

ABD'ye göç eden Ermeniler, Osmanlı tabiyetinden ayrılmadan buraya göç edip Amerika vatandaşı olmuşlardı. ABD, topraklarındaki insan gücüne olan ihtiyaçtan dolayı bir kısım Osmanlı Ermeni'sini özellikle misyonerler aracılığıyla ABD'ye göçte teşvik etmekteydi. Ancak tekrar doğdukları topraklara ziyaret maksadıyla geri dönen Ermeniler iki ülke arasında diplomatik sorunların yaşanmasına sebep olmaktaydı. Osmanlı Devleti, ABD'ye göç eden Ermenileri kendi tebaasından görüp bu ülke vatandaşı saymamaktaydı. Oysa gelen Ermeniler ABD vatandaşlığının verdiği hukukî haklara güvenerek hareket etmekteydiler.

İlişkilerdeki bu artış nedeniyle ABD Osmanlı Devleti'nin çeşitli noktalarında diplomatik temsilcilikler açma yoluna gitmekteydi. Bu maksatla Amerika Birleşik Devletlerinin İstanbul'da bulunan sefiri bir emr-i vaki ile 8 Haziran 1895 tarihinde Mr. Robert Chilton isimli şahsı Erzurum'a³¹², William D. Hunter'i ise Harput'a konsolos olarak tayin ettiğini duyurmuştu.

* Bu çalışma Erzurum Teknik Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, naimurkmez@erzurum.edu.tr

³¹⁰ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 152-153.

³¹¹ Ali İhsan Gencer, Ali Fuat Öreñç, Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi I/Belgeler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 57-78.

³¹² Amerika Birleşik Devleti Sefareti tarafından Babıali'ye gönderilen 27 Haziran 1311 (9 Temmuz 1895) tarihli karar, BOA, Y. A. RES, 76-15.

Her iki konsolos iki ay İstanbul'da beratlarının kendilerine teslim edilmesini bekledikten sonra Osmanlı Devleti'nin oyalayıcı tavrı üzerine 2 Ekim'de³¹³ İstanbul'dan ayrılarak hükümetleri tarafından atanmış oldukları yere gitmek için Trabzon'a doğru yola çıktılar. Babialı, gerekli bürokratik işlemleri başlatarak, biraz da zaman kazanmak maksadıyla tayin edilen konsolosların Osmanlı tebaası olup olmadığını sorgulamıştı. Yapılan tahkikat neticesinde her iki şahsın da Osmanlı tebaası olmayıp Amerikan vatandaşı olduğu anlaşılmıştı.³¹⁴ Bu sorgulamanın özel bir nedeni vardı. Amerika Birleşik Devletleri, topraklarına gelerek Amerikan vatandaşlığına geçmiş ancak Osmanlı kanunları gereğince Osmanlı tabiyetinden çıkarılmamış gayrimüslimlerden birini daha önce konsolos olarak atamıştı. 1867 yılında Nazaryan isimli bir Osmanlı Ermeni'sinin Antep'e konsolos olarak atanması bu sorunun başlangıç noktasıydı. Ayrıca bazı ABD konsoloslarının Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesi Babialı'yi rahatsız etmişti. Girit olaylarına müdahale eden ABD'nin Kandiye konsolosu bu durumun kötü örnekleri arasındaydı.³¹⁵

Konsoloslukların açılmasını istemeyen Babialı, o sırada Erzurum ve civar muhitte yaşanan Ermeni olaylarının da etkisiyle Trabzon'a inen konsolosların görev mahallerine gitmelerine müsaade etmedi. Trabzon'da yaşanan Ermeni olaylarına tesadüf eden iki konsolos Batum'a gitmek zorunda kaldılar.³¹⁶ Ardından Chilton Amerika'ya geri çağrılırken, Hunter İstanbul'daki Amerikan elçiliğinde istihdam edildi.³¹⁷ ABD'nin burada Osmanlı Devleti'nden talep ettiği şey; ataması yapılan konsolosa gerekli beratın verilmesi ve konsolosun Trabzon'dan Erzurum'a ulaşımının güvenli bir şekilde sağlanmasıydı. Anlaşılacağı üzere ABD elçisi Erzurum'a konsolosluk açabilir miyim diye bir izin alma gereği duymuyordu. ABD, Erzurum'a konsolos tayinini, buraya gidip gelecek Amerikalı tüccar ve tebaanın işlerini görmek olarak gerekçelendirmişti.³¹⁸ Dayanak olarak da 1830 yılında iki ülke arasında imzalanan antlaşmanın 2. maddesini ileri sürmüştü.³¹⁹

³¹³ ABD Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 27 Eylül 1895 tarihli takrir, BOA, Y. A. HUS, 337-43

³¹⁴ 10 Safer 1313 (2 Ağustos 1895) tarihli Sadaret tezkiresi, BOA, Y. A. RES, 76-15; ABD Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 27 Eylül 1895 tarihli takrir, BOA, Y. A. HUS, 337-43; Köse, İsmail, "ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. VIII, (Ed: Mehmet Metin Hülâgü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karacakaya), TTK, Ankara 2014, s.160.

³¹⁵ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 152-153.

³¹⁶ Hariciye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen 22 Cemaziyülevvel 1313/29 Teşrin-i evvel 1311 (10 Kasım 1895) tarihli tezkire, BOA, Y. A. RES, 80-50.

³¹⁷ Köse, "ABD'li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri", s.160.

³¹⁸ Amerika Birleşik Devleti Sefaretinin 27 Haziran 1311 (9 Temmuz 1895) tarihli takriri, BOA, Y. A. RES, 76-15.

³¹⁹ 2. Madde: Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Amerika memalikinde şebender ikamesi ve Amerika hükümeti tarafından umur-ı ticaretin idaresi zımında mevki-i ticaret olup lüzumu tebeyyün eden mahallere kendi

Aslında alışılmış prosedürün uygulanıp, Erzurum'da ihdas edilen ABD konsolosluğuna tayin edilen kişiye izin verilmesi gerekirken, devletin içinde bulunduğu hassas durum, süreci farklılaştırmıştır. 1840'tan itibaren iki ülke arasında yaşanmaya başlanan bazı sorunlar bu konsoloslara berat verilmesi hususunda daha dikkatli davranılmasına neden olacaktı. Bu sorunlardan başlıcası Amerikan konsoloslarının başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı tabiyetindeki bazı gayrimüslimlere himaye belgeleri dağıtılmalarıydı. Bazı ABD konsoloslarının Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesi Babıali'yi rahatsız etti.³²⁰ Özellikle 1890 yılından itibaren başlayan ve 1895 yılında çok büyük boyutlara ulaşan Ermeni isyanları uluslararası müdahaleye ortam hazırlama gayesi gütmesi de bu çekincenin sebepleri arasındaydı.

Sultan II. Abdülhamid, ABD'nin Erzurum'da konsolosluk açmasına kuşkuyla bakmaktaydı. Ona göre Amerikalının bulunmadığı Erzurum'da, konsolosluk açmak şüpheyle karşılanması gereken bir durumdu. Bu sebeple, bahsi geçen teşebbüs münasip bir şekilde geçirilmeliydi.³²¹

Osmanlı Devleti'nin oyalayıcı tavrına karşın geri adım atmış gibi görünen ABD yönetimi, aslında Erzurum ve Harput'ta konsolosluk açma talebinden vazgeçmeyecekti. Bilakis aynı anda hem Mamuretülaziz (Elazığ) hem de Erzurum'da konsolosluk açıp buraya göndereceği kişiler için berat talep etmişti. Her ne kadar buralarda konsolosluk açmasını ticarî amaç olarak serd etse de aslında Ermeni meselesine müdahil olmak istediği düşünülüyordu. Sultan Abdülhamid'in talimatı üzerine oyalayıcı bir siyasî yol izleyen Babıali, 1830 yılında yapılan antlaşmasının 2. Maddesinin sarih olmadığını bu sebeple bu maddenin açıklığa kavuşturulması gerektiğini yönünde görüş beyan etti.³²²

Bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisine Hariciye Nezareti aracılığıyla, bir yere konsolos tayin edilebilmesi için her iki devletin de onayının olması gerektiği beyan edilmişti. Beyana binaen de Babıali, Mamuretülaziz ve Erzurum'da Amerika konsolosluğu bulunmasına lüzum görmediğini bildirmişti.³²³

Babıali, Erzurum ve Elazığ'ın ticaret merkezi olmadığını dolayısıyla buraya konsolosluk kurulamayacağını tekrarlamıştı. Ancak ABD'ye göre bu iki yer ticaret merkeziydi. Öyle olmasa bile, iki ülke arasındaki ticareti artıracak çalışmalar yapılabilecekti. Ayrıca konsolosluk ihdasının tek başına kendi takdirlerinde olduğunu savunmaktaydı. İstanbul'daki temsilci

cinslerinden beravat ve evamir-i aliyye ile konsolos ve konsolos vekili nasb ve tayini caiz olup haklarında imtiyazat-ı layıka ve himayet ve siyanet-i lazıme icra oluna.

³²⁰ Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, s. 152-153.

³²¹ 25 Receb 1315 (20 Aralık 1897) tarihli hususî irade, BOA, İ. HUS, 59-70.

³²² 21 Rebiyülevvel 1313 (11 Eylül 1895) tarihli Meclis-i Vükela mazbatası, BOA, MV, 85-75.

³²³ 27 Rebiyülevvel 1313 (17 Eylül 1895) tarihli Meclis-i Vükela mazbatası, BOA, MV, 85-78.

Babıali'yi; durumu ABD senatosuna bildirmekle tehdit etmekteydi. Yine ABD'den gelen emire göre konsolos olarak atanan bu kişilere ister izin verilsin ister verilmesin biran önce yola çıkacaklardı.

Babıali'nin Erzurum ve Elazığ'a konsolosluk açılmasındaki en büyük endişesi yukarıda da ifade edildiği üzere aslında Ermeni meselesiydi. Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısı oldukça fazlaydı. Bunlar genel af sonrasında memleketlerine geri döneceklerdi. Hal böyle olunca Tabiyet Kanununa göre, usule uygun olmayan surette tâbiyet değiştiren bu Ermenilerin yabancılıkları tanınmayacak ve bu gibiler Osmanlı topraklarından sınır dışı edileceklerdi. Ancak konsolosluklar açılması durumunda bu gibiler konsolosluklarla irtibata geçecekler, bu durum iki devlet arasında sorunlara yol açacaktı.³²⁴

Babıali'nin oyalayıcı tavrına rağmen ABD temsilciliği, iki şehre konsolosluk açma hususunda oldukça kararlıydı. Burada Babıali'yi, ABD'yi reddetme konusunda karşılaştığı iki sorun daha vardı. Birincisi İngiltere'nin Elazığ'da konsolosluk açmak için ısrarlı bir müracaatta bulunmuş olmasıydı. İkincisi ise Erzurum'da İngilizlerin, Fransızların, Rusların ve İranlıların konsoloslukları vardı. Böyle bir durumda ABD'nin konsolosluk açmasına izin vermemek izah edilir bir durum olmayacaktı.

Sultan Abdülhamid, yapılan tahkikat neticesinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Amerika vatandaşının sayısının 40 geçmediğini, Erzurum ve Elazığ'da ise hiçbir Amerikalının yaşamadığını öğrenmişti. Sultan, ABD'nin buralarda konsolosluk açmak istemesini, bir takım Ermenilere pasaport vererek diplomatik müdahale imkânı elde etmek veya nüfuz sahasını genişletmekten amacına bağlamaktaydı. Yine tarafsız gibi hareket eden bu devletin zaman içerisinde açtığı okullar ve misyoner kurumlarının da tesiriyle gelecekte Osmanlı Devleti'ni sömürgesi haline getireceğinden endişe etmekteydi. Zaten ABD'nin bu tarihlerde Ermeni hadiselerini bahane ederek Akdeniz sahillerine sık sık donanma sevk etmesi bu şüpheleri güçlendiriyordu. Bu sebeple Erzurum konsolosluğunun açılışına izin vererek, ABD'nin Osmanlı coğrafyasındaki mevcut durumun daha da güçlenmesine fırsat verilmemeliydi.³²⁵

ABD, tayin ettiği konsolosun biran önce tanınmasını ve gereken beratın ihdas edilmesini, aksi halde iki ülke arasındaki iyi ilişkilere de aykırı bir hal oluşacağını ihtar etti. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Said Paşa ABD'nin daha fazla oyalanamayacağını nitekim Osmanlı Devleti'nin de hiç vatandaşının bulunmadığı San Francisco'da şebender

³²⁴ Hariciye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen 8 Rebiyülahir 1313 (28 Eylül 1895) tarihli tezkire, BOA, Y. A. HUS, 337-43.

³²⁵ 16 Safer 1313 (8 Ağustos 1895) tarihli hususî irade, BOA, Y. A. RES, 76-45.

bulundurduğunu hatırlattı.³²⁶ Meclis-i Mahsusun kararı da bu yöndeydi. Erzurum'da İngiltere, Rusya, Fransa ve İran'ın konsoloslukları bulunmaktaydı. Dolayısıyla 1830 Antlaşmasına göre ABD'ye bu konuda red cevabı verilemezdi. Bu sebeple ABD'nin Elazığ'da açmayı planladığı konsolosluktan feragat etmesine çalışılarak Erzurum konsolosunun tanınması kararlaştırılmıştı.³²⁷ Netice de Harput'a ABD konsolosluğu açılmaması şartıyla ABD'nin Erzurum konsolosluğunun tesisine göz yumdu. 27 Mayıs 1896 tarihinde Chilton'un yerine tayin edilen Bergholz'un³²⁸ 29 Haziran 1896 Trabzon'dan Erzurum'a seyahati esnasında korumasını sağlamak maksadıyla yeteri derecede jandarma talep edilmiş ve ardından Bergholz, Erzurum'daki görevine başlamıştır.³²⁹ Osmanlı Devleti'nin Harput'a konsolosluk açılmasına müsaade etmemesinin temel nedeni ABD'ye verilecek iznin ardından diğer devletlerin de konsolosluk açma talebinde bulunacak olması endişesiydi. ABD temsilcileri de böyle ikna edilmişti. Ancak kısa bir süre sonra İngiltere'ye Harput'ta konsolosluk açma izninin verilmesi, ABD maslahatgüzarı tarafından konunun gündeme getirmesine neden olmuş, ABD'nin de Harput'a konsolosluk tesis edebileceğini beyan edilmişti.³³⁰ Neticede Osmanlı Devleti'nin, son koyduğu şarta rağmen ABD, 10 Ekim 1901 yılında Harput'a konsolos atama beratını elde etmeyi başardı.³³¹

Bergholz 10 Temmuz 1896 tarihinde Erzurum'a gelerek çalışmalarına başladı. Ancak Babıali, Sultan Abdülhamid'in de talimatıyla berat işini olabildiğince sürüncemede bıraktı. Bergholz, Erzurum'da beratsız bir şekilde göreve başladığı için resmiyette kabul görmemekteydi. ABD sefaret konsolosa gereken beratın verilmesi için Babıali nezdinde sürekli girişimde bulunacaktır. Ancak Bergholz'un Erzurum'a ulaştıktan sonra burada hakikate aykırı bilgiler yayması rahatsızlığa sebebiyet vermişti. Göreve başladıktan iki ay sonra Tekman Aşiretinin Erzurum'u basmak üzere şehir civarına geldiği şayiasını yayarak endişeye sebep olması Erzurum Valisini rahatsız etmişti. Yine Ermeni fesatçılarının olduğu için Pasinler

³²⁶ Hariciye Nezaretinin 26 Receb 1315 tarihli tezkiresi, BOA, Y. MTV, 170-121; Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen 2 Şaban 1315 tarihli tezkire, BOA, Y. A. HUS, 380-16; Nurdan Şafak, *Osmanlı Amerikan İlişkileri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 48-49.

³²⁷ 19 Muharrem 1314/19 Haziran 1312 (20 Haziran 1896) tarihli Meclis-i Mahsus Mazbatası, BOA, Y. A. RES, 80-50.

³²⁸ ABD Sefaretinin 15 Mayıs 1312 (27 Mayıs 1896) tarihli tavrı, BOA, Y. A. RES, 80-50; Babıali, Leo Bergholz'un ABD yönetimi tarafından Erzurum konsolosu olarak tayin edildiğini Washington sefaret sayesinde öğrenmişti. Osmanlı Devleti'nin Washington sefaret tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 25 Nisan 1896 tarihli tahrirat, BOA, Y. A. RES, 80-50. Leo Bergholz, Almanya'da Heirleberg Üniversitesinde hukuk eğitimi almış 38 yaşında bir avukattır. 1885-1887 yılları arasında Çin'de Chinkiang Amerika konsolosluğu görevinde bulunmuştur. BOA, Y. A. RES, 80-50; BOA, Y. A. RES, 80-102.

³²⁹ Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen 9 Safer 1314/8 Temmuz 1312 (20 Temmuz 1896) tarihli tezkire, BOA, Y. A. RES, 80-102.

³³⁰ Amerika Sefareti Maslahatgüzarı tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 19 Mart 1896 tarihli tavrı, BOA, Y. A. RES, 80-50.

³³¹ BOA, A. DVNS. DVE. d, 1/1-53.

tarafından yakalanarak tutuklanan kişi için, Rusya kançılıryasına bir takım günahsız Ermenilerin tutuklandığı yönünde propagandada bulunması, Vali Rauf Bey'in hiddetine neden olmuştu. Bu hadiselerden dolayı Rauf Bey, Erzurum'da Amerikan misyonerleri varsa da bunların Kanada ve İngiltere tebaasından olduğunu dolayısıyla Erzurum'da Amerikan vatandaşı kimsenin bulunmadığını bu sebeple de Bergholz'a kesinlikle berat verilmemesini talep etmişti.³³² Valinin bu talebi üzerine Sadaret, Bergholz'un geri çağırılması için Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulunmuştur.³³³ Ancak Amerika sefareti, bu ithama karşı konsolos Bergholz'un bu şayiaları yaydığına dair maddi kanıt olmadıkça çağrılmayacağını bildirmiştir. Ayrıca biran önce gereken beratın konsolosa gönderilmesini talep etmiştir.³³⁴ Sultan Abdülhamid, Babıali'ye ABD'nin hiçbir vatandaşının olmadığı Erzurum'da konsolosluk açmak için bu kadar ısrarcı olmasının uygun olmadığını bu sebeple işin *hüsn-i suretle* geçirilmesi için ABD sefareti ile haberleşilmesini 20 Aralık 1897 tarihinde emretmişti.³³⁵

Bütün görüşmelere ve işi sürüncemede bırakma gayretlerine rağmen Babıali ABD'nin baskısına³³⁶ daha fazla dayanamayarak göreve başladıktan iki yıl sonra Bergholz'u tanıdı.³³⁷ Gerekli olan beratı 10 Kasım 1898 (25 Cemaziyülahır 1316) tarihinde gönderdi.³³⁸ 19 Nisan 1899 (8 Zilhicce 1316) tarihinde Bergholz'un unvanı konsolos vekilliğinden konsolosluğa terfi ettirilmiştir.³³⁹

Bergholz'un görev yaptığı konsolosluk binası bugün Erzurum'da Gölbaşı semti olarak bilinen muhitin üst kısmında yer alan Ermeni Mahallesi olarak bilinen Emin Kurbu Mahallesi Fenar Çeşme Sokakta bulunmaktaydı. Osmanlı Ermeni'sinden kiralanan bu ev taştan mamul olup iki katlı ve beş odalıydı.

Bu binanın alt katı bekleme odası nevindendi. Üst kattaki kançılıryada ise konsoloslukta görevli üç Ermeni yerleştirildi. Biri Türkçe yazıları kaleme alacak, diğer ikisi dragoman veya

³³² Erzurum Valisi Rauf Bey tarafından Sadarete çekilen 9 Eylül 1312 (21 Eylül 1896) tarihli şifre telgraf, BOA, A. MKT. MHM, 640-29.

³³³ Sadareten Hariciye Nezaretine gönderilen 20 Rebiyüahır 1314/16 Eylül 1312 (28 Eylül 1896) tarihli tezkire, BOA, A. MKT. MHM, 640-29.

³³⁴ Hariciye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen 4 Cemaziyülevvel 1314 (11 Ekim 1896) tarihli tezkire, BOA, A. MKT. MHM, 640-29.

³³⁵ 25 Receb 1315/7 Kanun-ı evvel 1313 (20 Aralık 1897) tarihli Hususî İrade, BOA, İ. HUS, 59-70.

³³⁶ 22 Şevval 1315 tarihli Hususî İrade, BOA, Y. PRK. BŞK, 55-95; Hariciye Nezaretinin 1 Zilkade 1315 tarihli tezkiresi, BOA, Y. PRK. HR, 25-38. Konu Sultan Abdülhamid'in talimatı üzerine Meclis-i Mahsus'ta görüşülmüş hukukî olarak yapacak bir şey olmadığı ifade ve Bergholz'un konsolosluğunun tanınması yönünde görüş beyan edilmiştir, Sultan II. Abdülhamid'in 3 Zilkade 1315 tarihli emri için, BOA, İ. HUS, 63-108; 28 Zilkade 1315 tarihli Meclis-i Mahsus mazbatası için, BOA, Y. A. RES, 92-51; Hariciye Nezaretinin 13 Safer 1316 tarihli tezkiresi, BOA, Y. MTV, 179-100; Y. A. RES, 94-3.

³³⁷ Sultan II. Abdülhamid'in Erzurum'a konsolos olarak gönderilen Bergholz'a gereken beratın verilmesine dair 22 Cemaziyülahır 1316 tarihli hususî iradesi, BOA, İ. HUS, 69-59.

³³⁸ BOA, A. DVNS. DVE. d, 1/1-53.

³³⁹ BOA, A. DVNS. DVE. d, 1/1-53.

tercüman sıfatıyla Amerikan konsolosuna yardım edeceklerdi. Anlaşılacağı üzere konsolosa yardımcı olarak dört görevlinin dördü de Ermeniydi. Bunların yanında alt kata yerleştirilmiş Halil isimli bir Türk de kavas olarak görev yapmaktaydı.

Konsolos Bergholz, Erzurum'a faaliyetlerine başladığında iki önemli işle karşılaştı. Biri Erzurum ve civarında bulunan Ermenilere yardım dağıtma işi, diğeri ise Protestan misyonerlerin Ermeni ihtilalcileriyle ilişkilerini düzenleme sorunuydu. Bergholz zaman zaman Ermeni okullarına gidiyor ve buradaki öğretmen ve öğrencilerle zaman geçiriyordu. 38 yaşında bir Amerikan Yahudisi olan Bergholz Erzurum'da yaşayan ve Osmanlı tabiyetinde olan bir kısım Ermenilere, Amerikan vatandaşlığını vermekten çekinmemekteydi. Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler de bu ayrıcalığı resmi makamlara karşı kullanmaktan çekinmiyorlardı³⁴⁰. Bunun yanında seyahat ve keşif maksadıyla gelen kimi misyonerler de Bergholz'un konağında kalıyordu.³⁴¹ Bazen de ABD'nin Harput konsolosu ile buluşarak Kiğı'da bulunan Ermenilerin Protestan Kilisesinde ahaliye gizli bir şekilde vaaz ve nasihatte bulunmuşlardı. Kiğı'da buldukları sırada konsolosların tercümanları geceleri Ermeni fesatçılarıyla görüşmekteydiler.³⁴²

Konsolosluğa 18 Ekim 1903 (26 Recep 1321) tarihinde Leo Bergholz yerine Edward Solivan tayin edilmiştir.³⁴³ Ancak kısa bir süre sonra Ocak 1914'te Edward Solivan'ın ABD sefaretini tarafından Trabzon konsolosluğuna tayin edilmişti.³⁴⁴ Sefaret Babıali'den Solivan'ın geçici olarak Trabzon konsolosu olarak tanınmasını talep etmekteydi.³⁴⁵ Bu sırada Amerika'nın Erzurum konsolosluğuna konsoloshane tercümanı olan Dikran Efendi vekâlet etmekteydi.³⁴⁶

Daha sonra da Vital Ojalvo tayin edilmiştir. Konsolosluğu Trabzon'a taşınmasıyla Amerika Erzurum konsolosluğu 6 Mart 1905 (29 Zilhicce 1322) tarihinde padişah iradesiyle lağv edilmiştir.³⁴⁷ Ancak her nasılsa Erzurum konsolosluğuna konsolosluk tercümanı Dikran Efendi vekâlet etmekteydi. Dikran Efendi Ermenilerin çok çeşitli zulümlere maruz kaldığına dair aslı astarı olmayan bilgileri İstanbul'a iletmesi Erzurum valisini rahatsız etmiştir. Bu tarihten sonra ABD konsolosluk faaliyetlerini tamamen Trabzon'a taşımış ve orada

³⁴⁰ Sidney Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, Çev: Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 108.

³⁴¹ Erzurum Valisi Rauf Bey tarafından Dahiliye Nezaretine çekilen 13 Teşrin-i evvel 1313 tarihli telgraf, BOA, DH. ŞFR, 216-84.

³⁴² 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan Yıldız Sarayı'na çekilen 23 Rebiyülahır 1320 tarihli telgraf, BOA, Y. PRK. ASK, 183-66.

³⁴³ BOA, A. DVNS. DVE. d, 1/1-54; BOA, A. DVN. DVE, 111-10.

³⁴⁴ Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen 17 Şevval 1321 tarihli tezkire, BOA, İ. HUS, 113-89.

³⁴⁵ Amerika Sefaretinin 29 Kanun-ı Evvel 1903 tarihli tavrı, BOA, İ. HUS, 113-89.

³⁴⁶ Erzurum Valisi Nazım Bey tarafından Yıldız Sarayına çekilen 4 Mayıs 1320 tarihli şifre telgraf, BOA, Y. MTV, 260-21.

³⁴⁷ BOA, A. DVNS. DVE. d, 1/1-54.

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında _____

çalışmalarına devam etmiştir. Ancak Amerikan misyonerleri I. Dünya Savaşı bitene kadar Erzurum'da varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Divan Kalemî Düvel-i Ecnebiyye Evrakı (A. DVN. DVE), 111-10.

BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayûn Sicilleri Düven-i Ecnebiye Defterleri (A. DVNS. DVE. D), 1/1-53; BOA, A. DVNS. DVE. d, 1/1-54.

BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 640-29.

BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR), 216-84.

BOA, İrade-i Hususî (İ. HUS), 59-70. BOA, i. HUS, 63-108; BOA, İ. HUS, 69-59. BOA, İ. HUS, 113-89.

BOA, Meclis-i Vükela Evrakı (MV), 85-75. BOA, MV, 85-78.

BOA, Yıldız Evrakı Sadaret Resmî Maruzatı (Y. A. RES), 76-15; BOA, Y. A. RES, 76-45; BOA, Y. A. RES, 80-50; BOA, Y. A. RES, 80-102; BOA, Y. A. RES, 94-3.

BOA, Yıldız Evrakı Sadaret Hususî Maruzatı (Y. A. HUS), 337-43; BOA, Y. A. HUS, 380-16.

BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 179-100; BOA, Y. MTV, 170-121; BOA, Y. MTV, 260-21.

BOA, Yıldız Evrakı Perakende Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 183-66.

BOA, Yıldız Evrakı Perakende Mabeyn Başkitabeti Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 55-95.

BOA, Yıldız Evrakı Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı, Y. PRK. HR, 25-38.

Erhan, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015.

Gencer, Ali İhsan, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi I/Belgeler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008

Köse, İsmail, "ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, c. VIII, (Ed: Mehmet Metin Hülügü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karacakaya), TTK, Ankara 2014, s. 145-298.

Şafak, Nurdan, *Osmanlı Amerikan İlişkileri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Whitman, Sidney, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, Çev: Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Anadolu Medreseleri İçerisinde Erzurum Medreselerinin Yeri

Hüseyin Yurttaş*

Eğitim her insanın en tabii hakkıdır. İnsanoğlu hayata gelişinden itibaren çevresini algılama, öğrenme çabası içerisinde girmektedir. Her zaman bir merak ve istek halindedir. İnsan bazı bilgileri yaşayarak öğrenir. Yaratılışında kendisine verilen bir takım özellikler sonucunda acıktığı zaman yemek, susadığı zaman su içmek ihtiyacı duyar. Bu ihtiyaçlarını gidermek için çevresinde arama ve elde etme gayretine girer. Sonuçta kendine verilen yeteneklerle bu gereksinimleri gidermeye çalışır. Ancak bazı bilgiler var ki bunların insana verilmesi, aktarılması gerekir. İnsanların zaman içerisinde birbirine aktararak biriktirdiği bu bilgiler ya kitaplara yazılarak nesilden nesile geçmiş veya söylemden söyleme anlatılarak günümüze gelmiştir. Yazılı ve sözlü bilgiler olarak gruplayacağımız bilgi birikiminin sistemli bir şekilde istekli olana verilmesi olayı da eğitim olarak adlandırılabilir. Türk-İslam dünyasında eğitimin sistemli bir hale getirilmesi Karahanlı, Gazneli ve nihayet Büyük Selçuklu döneminde gerçekleştirilebilmiştir. Medreselerin inşasından önce eğitim hocaların evlerinde yapıyordu. Buhara, Merv ve Nişapur gibi şehirlerde ünlü fakihlerin evlerinde eğitim sürdürülmüştür. Bu nedenle inşa edilen medreselerin planında hocaların ev şemaları etkili olmalıdır³⁴⁸. Karahanlı ve Gazneli dönemi inşa edilen eğitim yapıları hakkında görsel bir bilgiye sahip değiliz³⁴⁹. Sadece yapı ismi ve ders veren hocaların adları şeklinde bilgi sahibiyiz. Gazneliler döneminde ünlü sultan Mahmud zamanında Beyhakiye, Ebu Saad el-Astrabadi, Saidiye, Ebu İshak el-İsferaini Medreselerinin sadece adları bilinmektedir. Yapılar hakkında fazla bilgi olmamasına karşın, Gazneliler zamanında medresenin varlığı ve belirli bir plan içerisinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen yapılar hakkında ise daha fazla bilgi sahibiyiz. İlk kez Nişapur'da medresenin yapıldığını, daha sonra Tus, Herat, İsfahan, Belh, Bağdat ve diğer şehirlerde medrese yapımına devam edildiği bilinmektedir. Büyük Selçuklular döneminde çeşitli şehirlerde inşa edilen medreseleri, düzene koyan ve aynı zamanda inşa ettiren kişi olarak Nizamülmülk'ü görmekteyiz³⁵⁰. Büyük Selçuklunun ünlü veziri, ülkesinin çeşitli şehirlerinde bir taraftan medreseler inşa ettirirken, diğer taraftan medreselerin işleyişini belirli bir düzene sokmaya özen göstermiş, devletin gözetimini ve gücünü bu müessese üzerinde hissettirmeye başlamıştır³⁵¹. Hargirt Nizamiye Medresesi'nde (1087) tonozu yıkık bir eyvanla,

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Öğretim Üyesi, e-posta: hyurttas@atauni.edu.tr

³⁴⁸ Metin Sözen, ve diğerleri, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s.13; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993, s.16.

³⁴⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2014*, Ankara, 2014. S. 21.

³⁵⁰ Güray Kırpık ve diğerleri, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2012, s. 54.

³⁵¹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 43.; Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 60.

avlu etrafında eyvanların kalıntıları belirlenebilmiştir. Rey'deki medrese daha belirgin bir şema gösterir. Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen, ancak günümüzde yapılan kazı sonucunda belirlenen planıyla Hargirt Medresesi'nin (1087) bir medrese ise Rey Medresesi'dir. Hargirt Medresesi'yle benzer planda olduğu bilinmektedir. Tahran Milli Müzesi'nde sergilenen birkaç alçı pano Rey Medresesi'ne aittir. Açık Avlulu yapıların Budist viharalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Batı Pakistan'ın kuzeyinde Taxila şehrindeki Budist manastırları bu görüşü destekler³⁵². Gazneli döneminden Leşker-i Bazar Sarayı'nın da dört eyvanlı plana sahip olduğu bilinmektedir. Bu durum da avlulu ve dört eyvanlı bir plan düzenlemesinin sevilerek kullanıldığını göstermektedir. Kapalı avlulu medreselerin Orta Asya menşeli olduğu iddia edilmekte, Horasan'daki sivil mimari örneklerin dört eyvanlı olduğu görülmektedir. Anadolu dışında tespit edilen tek kapalı avlulu medrese, Suriye'deki Bosra Gümüş Tekin Medresesi'dir (1135)³⁵³. Türkistan'da eski Merv'de VIII.-X. yüzyıldan kalan, avlusu kubbeli ve dört eyvanlı konutlar, bu tarzın etkilenebileceği bir plan tarzı olarak görülebilir³⁵⁴.

Zengiler döneminde Suriye'de Şam, Halep, Humus, Hama, Munbuc, Baalbek, Rehabe gibi şehirlerde Nureddin Zengi zamanında yoğun medrese yapımıyla karşılaşırız. Bosra Gümüş Tekin Medresesi (1136) Şam Atabekleri tarafından yaptırılmıştır. Bu kapalı avlulu medrese, Suriye'de ayakta kalan ilk medresedir. Suriye'de açık avlulu medreseler de inşa edilmiştir. Halep'te 1168 tarihli Han el-Tutun, Şam'da 1172 tarihli Nuriye Medresesi ve Adiliyye Medresesi gibi. Eyyübiler döneminde de Mısır'daki medreselerde de benzeri durum gözlenmektedir. Kahire'de 1225 tarihli Kamiliye Medresesi, 1242 tarihli Sultan Salih Necmeddin Eyyub Medresesi bu yapılardan bazılarıdır. Memlûklülerden 1263 tarihli Kahire'deki Zahiriyeye Medresesi gibi yapılar aynı kaynaklardan beslenmişlerdir³⁵⁵. Güneydoğu Anadolu'daki medreselerin Zengi, Eyyübi ve Memlûk yapılarıyla bağlantıları daha belirgindir³⁵⁶.

Büyük Selçuklu medrese geleneği içerisinde düşünülebilecek Abbasi dönemi Bağdat'taki Mustansırıyye Medresesi (1223) büyük bir avlu etrafına yerleştirilen iki katlı, 56 odalı, 3 eyvanlı ve 6 dersaneli anıtsal bir örnektir³⁵⁷.

Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları, devlet tarafından desteklenen medreseleri ve vakıflarını kurdular. Gazneli Mahmut, Gazne'de cami yanına medrese ve kütüphane

³⁵² Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I. Cilt, Ankara, 1969, s. 9.

³⁵³ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 11.

³⁵⁴ A. Godard dört eyvanlı Horasan evlerini X. Yüzyıla götürmektedir. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 8.

³⁵⁵ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 14-16.

³⁵⁶ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 87.

³⁵⁷ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 17.

yaptırmıştır. X. yüzyıldan itibaren “Medrese “ kelimesi yüksek okul anlamında kullanılmaya başlamıştır.

Karahanlı dönemi medreseleri 1035-1040 yılları arasında yaptırılmıştır. Anılan medreselerin yanı sıra Nizamiye medreselerinden önce 33 medresenin varlığı tespit edilmiştir. Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde inşa edildiği bilinen bu medreselerin de inşa tarihleri 960-1077 yılları arasındadır. Karahanlılardan Tamgaç Buğra Han Medresesi'nin vakıf senedi 1000 yılı civarındadır³⁵⁸. Bu vakfiyede medrese öğrencisine 1500 dirhemin dağıtılması, müderrisin takdirine bırakılmıştır. Bu medresede 50-60 civarında öğrencinin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca öğrenciye aylık 30 dirhemden fazla verilmemesi de belirtilmiştir. Bu vakfiyede belirtilen bir husus dikkati çekmektedir. Şöyle ki vakfiyenin düzenlendiği zamanda paranın rayiç bedeli 47 dirhem, 1 miskal saf altındır. Paranın değeri değişirse yukarıdaki ölçüye göre yeniden hesap edilmesi belirtilmiştir.

Fatimi (909-1171) ve Büveyhi (932-1062) Şii devletlerin baskısı, Sünni dünyasında tedirginliğe yol açmış, fiziksel mücadelenin yanı sıra, eğitim yoluyla da mücadelenin gerekliliği anlaşılmıştır. XI. Yüzyılda İslam dünyası buhran geçirmekteydi. Bu nedenle Türk İslam dünyasında eğitim kurumları olan medreselerin inşasına ağırlık verilmiştir. Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde gelişen bir medrese kültürü vardı. Bu kültür yeni bölgede etkinleştirildi.

Bağdat Nizamiye Medresesi 1066 yılında 60.000 dinar harcanarak eğitime açıldı. Medreseler herkese açık örgün ve parasızdı. Buralarda akli ve nakli ilimler okutulurdu. Nişabur, Bağdat, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Musul, Amul, Hargirt, Rey ve Başane gibi 14 Büyük Selçuklu şehrinde Nizamiye medreseleri döneminin meşhur âlimleri adına inşa ettirilmiştir. Bu dönemde inşa edilen medreseler devlete yılda 600.000 dinara mal oluyordu. Asıl adı Ebu Ali Hasan olan Nizamülmülk'e (1018-1092) bu lakabı Halife Kaim Biemrillah vermiştir. İlk Selçuklu medresesi Nişabur'da Tuğrul Bey zamanında kurulmuştur (1046)³⁵⁹.

Ders verilen yer anlamına gelen medrese kelimesinin günümüzdeki karşılığı üniversitedir. İslam dünyasında ilk üniversite düzeyindeki eğitim kurumu Abbasiler tarafında Bağdat'ta kurulmuştur. Kütüphaneler ve mektepler de halka yönelik eğitim faaliyetlerinin yapıldığı yerlerdir.

Eğitim-öğretim faaliyeti cami-medrese ekseninde devam etmekteydi. Yani medresede kalan öğrenciler eğitimlerinin bir kısmını medrese yakınındaki, bazen bitişiğindeki cami içerisinde “halka” adı verilen ders işleme tarzıyla almaktaydılar. Çünkü bazı dersleri öğrencinin

³⁵⁸ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 48.

³⁵⁹ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 60.

dışında, halktan katılanlar da dinlemekteydi. Caminin herhangi bir köşesinde dersi veren müderrisin etrafında oluşturulan halkalar oluşturacak şekilde yerleşen talebeler, dersi dinlemekteydiler. Bazen cami içerisinde birkaç hoca aynı anda ders verebiliyorlardı. Tabii caminin boyutlarının bu duruma elverişli olması gerekmektedir. Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese 'de eğitim alan öğrencilerin bazı derslerini hemen bitişikteki Ulu Cami'de almaları, kışın bu taş malzemeli medreselerde nasıl ders yapılıyordu sorusuna da cevap olabilir kanısındayım.

Medrese öğrencilerinin azamisi yatılı ve burslu idi. Öğrenci sayısı 20-40 arasındadır. Yalnız bu rakam burslu öğrenci sayısına aittir³⁶⁰. Öğrencinin geçim endişesinden uzak, kendisini eğitime vermesi amaçlanmıştır. Eğitim Ezber-tekrar-kavrama-müzakere ve dikte (deftere yazma) şeklinde işlenmekte idi. Medreselerde öğrencilerle birlikte yöneticiler kalırlardı. Hocaların medreselerde kaldığına dair bir bilgi yoktur³⁶¹.

Ortaçağ'da İslam eğitimi iki kategoriye ayrılmıştı. Kadim İlimler (Ulumü'l-Avail) ve İslami İlimler. İlki yabancı ve İslam öncesi ilimleri (matematik, astronomi, geometri, fizik, gramer, tıp ve felsefe gibi ilimleri kapsıyordu. Bunların öğretildiği eğitim kurumuna Darü'l-İlim denmekteydi. İkincisi usul, fıkıh, hadis, tefsir, hadis gibi ilahiyat konularını kapsıyordu. Büyük medreselerde çeşitli ilimler bir arada okutuluyordu³⁶². Darü'l hadislerden mezun olanlar din adamları olarak, fıkıh medreselerinden mezun olanlar kadı, elçi ve devlet adamı, tıp medreselerinden mezun olanlar da hekim oluyorlardı.

Anadolu Selçuklu döneminde de medrese eğitimi, Büyük Selçuklu dönemindeki uygulaması gibiydi. Halka açık üniversite modelleri şeklindeydiler³⁶³.

Medreselerin işleyişini sağlayan en önemli faktör, vakıflardır. Dolayısıyla medresede eğitim gören talebelerin harçlıkları, yemeleri, içmeleri, barınmaları, eğitim için harcanan malzemenin giderleri, hocaların maaşları, medresede görevli olan her kademedeki kişinin ücreti ve yapının onarımı gibi giderlerin tümü vakıf gelirlerinden karşılanmaktaydı. Bu durumda devlete hiçbir masraf yüklenmemiş oluyordu. Zaten cami, medrese, imaret, hastane gibi dini ve sosyal yapıların giderleri vakıflar tarafından karşılandığından, devletin yükü oldukça hafiflemiş, sadece kontrol mekanizmasını elinde bulundurmakla işini büyük ölçüde çözümlenmişti. Bir medrese 4 temel üzerinde yükselirdi; Hoca, öğrenci, ders ve mekân.

³⁶⁰ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 3.

³⁶¹ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s.85.

³⁶² Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 4.

³⁶³ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 67, 81.

XIII. yüzyılın sonlarında Anadolu Selçuklu Devleti yıkılmaya yüz tutmuş, irili ufaklı 20'yi aşan beylik kurulmuştur. Bunlardan bazıları XIII. yüzyılın sonundan XVI. yüzyılın başlarına değin yaşamıştır. Bu dönemde Anadolu'da medrese mimarisinin gelişmesinde kesinti olmamıştır. Selçuklu devri üslubunun çözülüşü ile Beylikler devri üslubunun kuruluşu XIII. yüzyılın ikinci yarısında birbiri içine girmiştir. Bu nedenle Selçuklu mimarisi ile Beylikler devri mimarisi birbirinden ayrılmaz. İran'la Anadolu arasında sıkı bağlar kopmamıştır. Osmanlı mimarisi de bu devrin denemelerinin sonucudur³⁶⁴.

Medrese yapısı içe dönük bir mimari gösterir. Dış kitlesinde belirli bir düzen bulunmaz. Fakat iç kısmı kare veya dörtgen bir avlu etrafında düzenlenen oda ve eyvanlardan meydana gelmiştir. Hem kapalı, hem de açık avlulu medreselerin kökeninin Orta Asya'ya götürmek mümkündür. Açık avlulu tip İslam dünyasının her tarafında, kapalı avlulu tipin ise Anadolu'da geliştiğini görüyoruz. Anadolu'daki en eski tarihli medreseler Kapalı avlulu medreselerdir (XII. yüzyıl ortaları)³⁶⁵. Anadolu'da kapalı avlulu medreselerin birbiri ardınca inşa edilmesi, devamlı bir gelişime de zemin hazırlamıştır. Yine Anadolu'da inşa edilen medreselerdeki dört eyvanlı şemaya, İran'daki gibi kesin bir şekilde bağlı kalınmamıştır. Eyvanlar farklı sayıda ve bazen de değişik yerde kullanılmıştır. Türbe ve mescit gibi mekânlar medreselere ayrı bir yapı veya medresenin bünyesi içerisine ayrı bir oda şeklinde katılmıştır. Girişlerin eyvanlardan birine alınması Anadolu'da yaygındır. Böylece girişler bir düzene bağlanmıştır. İlhanlılar döneminde, sanıldığı kadar medrese mimarisi üzerine büyük bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Anadolu medreselerinin gelişimi hızlı ve düzenlidir. Cephenin şekil alması, iç mekânla dış görünüşün ayarlanması, ön cepheye çeşme ve minarenin eklenmesi bunlar arasında sayılabilir³⁶⁶. Anadolu Selçuklularının XII. yüzyılda her hangi bir medrese inşa ettirdiklerine dair bir bilgi elimizde mevcut değildir³⁶⁷. Anadolu Selçuklu döneminin ilk kapalı avlulu medresesi Afyon Sincan Boyalıköy Medresesi'dir (1210). Devlet medreseleri "yatılı ve burslu" bir eğitim kuruluşu haline getirmekle, öğretimde imkân ve fırsat eşitliği sağlama çalışmalarına girişmiş oluyordu.

Beylikler döneminde inşa edilen bazı eserlerde klasik cephe düzenlemesinden vazgeçilmiştir. Örneğin Niğde Ak Medrese (1409) cephesi farklı bir denemedir.

Türklerde, Karahanlılardan itibaren görülen "imaret" ya da "aşevi" geleneğinin Selçukluda ve Osmanlı devletinde zirve örneklerde medrese öğrencileri ve medrese vakıfları

³⁶⁴ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s.2.; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 48.

³⁶⁵ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. V, IX.

³⁶⁶ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 85-97.

³⁶⁷ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 10.

ile alakalıdır. Medrese öğrencileri için inşa edilen imaretlerde önce öğrenciler yemek yer, sonra fakir halk yerdi.

Osmanlı öncesi Anadolu'sunda sadece umumi medreseler değil, ihtisas medreseleri de bulunmaktadır. Konya İnce Minareli Medresesi bir Dar'ül- Hadis, Kayseri Çifte Medresesi bir Dar'üş-Şifa idi.

Örgün eğitim veren kurumlardan sıbyan mektepleri³⁶⁸, İslam medeniyetindeki küttab adlı okulların devamı niteliğindedir. Darü't-talim, Darü'l-huffaz, Muallimhane, Taş mektep, Mahalle mektebi, mektebhane, mektep aynı anlamda değerlendirilmiştir. Bunlar külliyelerin bir parçası idi. Beş yaşına gelen çocuklar mektebe giderdi. Eğitim sabahleyin erkenden başlar, ikindiye kadar devam ederdi.

Adab-ı Muhasebe ve Usul-i Tedris (Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemleri) adlı ders bu okullarda ders verecek hocalara verilmiştir. Sıbyan mekteplerinde eğitim dili Türkçedir. Medreseler, orta öğretim ve yükseköğretim düzeyinde eğitim kurumlarıdır.

Osmanlı Devletinde kurulan ilk medrese 1330-1331 yılında Orhan Gazi tarafından kurulan İznik Orhan Gazi Medresesidir. Ayrıca Bursa ve Edirne'de medreseler yaptırmışlardır. Öğrenci açısından okuduğu okuldan ziyade, dersini hangi hocadan aldığı önemliydi. İlk Osmanlı medrese kitabı Molla Şemseddin Fenari'nin "Mantık" kitabıdır. Dersler Türkçe işlenir, kitaplar Arapçadır. Akli ve nakli ilimle okutulurdu. Osmanlıda eğitim ve öğretim faaliyetleri fatih Sultan Mehmet tarafından sistemleştirilmiştir. Ayasofya-i Kebir Medresesi'nde Ali Kuşçu müderris olmuştur. İstanbul'daki ilk medreseler kiliseden çevrilen cami ve medreselerdi³⁶⁹. Osmanlılar, kendilerinden önceki eğitim kurumlarını devlet sistemleri içerisinde daha da mükemmelleştirmişlerdir.

Fatih Külliyesi (1463-1470) Cami, Sahn-ı Seman, Tetimme, Muallimhane, Kütüphane, İmaret, Hamam, Darü'ş-Şifa, Misafirhane yapılarından oluşmaktadır. Sahn-ı Seman Karadeniz ve Akdeniz olmak üzere dörder medreseden meydana gelmekteydi. En yüksek derecedeki medreselerdi³⁷⁰.

Medreseler yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı gibi müderrislerin yevmiyelerine göre sınıflanmaktadır. Sınıf geçme yerine, ders geçme vardı. Bu medreselerde eğitim süreleri bir ile üç yıl arasında değişmektedir. Genelde Hidaye, Şerh-i Mevakıf, Mesabih, Keşşaf ve benzeri

³⁶⁸ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 102-110; Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, s.18.

³⁶⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 65-71.

³⁷⁰ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s.115; Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, s.25-27; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara, 2012, s. 233-235.

kitaplar okutulurdu. Sahn-ı Seman medreselerinde yukarıdaki pek çok dini içerikli kitapların yanı sıra astronomi, heyet, hendese, tıp dersleri okutulmakta idi.

Osmanlı döneminde de ihtisas medreseleri vardı.

Darü'l- Kurralar, ilk Darrü'l Kurra Bursa I. Beyazıt Medresesi,

Darü'l-Hadisler, İlk Darü'l Hadis I. Murat zamanında Çandarlı tarafından İznik'te inşa edilmiştir.

Darü's-Şifalar, İlk Darü'-Şifa Burasa'da I. Beyazıt zamanında kurulmuştur. Bu medreseler Süleymaniye külliyesinden sonra Tıp Medresesi adını almıştır.

Osmanlı eğitim sisteminde ikinci büyük yeniliği Kanuni Sultan Süleyman yapmıştır. Süleymaniye külliyesi içerisinde yedi medrese yaptırmış, beşi ortaöğretim lise düzeyinde, biri hadis ilmiyle, biri de tıp ilmiyle alakalıdır³⁷¹. Fatih medreselerinde eğitim görenler, Tıp ve Hadis tahsil etmek için Süleymaniye Medreselerine gelirlerdi. Fatih ve Süleymaniye medreseleri Osmanlı İmparatorluğundaki en üst düzey medreselerdi. Medreselerdeki eğitim ve öğretim XVII. Yüzyıldan sonra gerilemeye ve bozulmaya başlamıştır.

Medreselerde üç önemli kadro sınıfı bulunmaktaydı:

Eğitim Kadrosu: Müderris, Mu'id

Yönetim Kadrosu: Mütevelli, Kâtip, Cabi (vakıf mallarının vergilerini toplayan), Câbi kâtibi, Mutemet, Noktacı (yoklama alan)

Hizmet kadrosu: Hafız-ı kütüb, Bevvab (kapıcı), ferraş (temizlikçi), Kennas-ı hela (tuvalet temizleyici), siracî (kandilci)³⁷².

Camilerde halka açık ders veren hocalara “dersiâm” denilmektedir. Müderris unvanı XVI. Yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Daha önceleri “molla” deniliyordu. Medreselerde icazet (diploma) alanlar müderrislik veya kadılık yapabiliyorlardı. Dersiâmlar medreselerde en alt kademede göreve başlar daha sonra yükselirlerdi. Derece almak için medreselerde aşağıdan yukarıya dolaşmaya Devr-i Medari denilmektedir. Müderrislerin yardımcıları mu'idlerdi. İade eden, tekrara ettiren anlamındaki bu kelime şimdiki asistan karşılığıdır. Bu unvan Nizamiye medreselerinden beri kullanılmaktadır. Sıbyan mektebi öğrencisine talebe veya şakirt, aşağı seviye medrese öğrencisine suhte, yüksek seviye medrese öğrencisine danişment denilmektedir. Müderrisin ders verdiği öğrenci sayısı 20-30 kişi civarındadır. Örgün öğretimde eğitim genelde haftada 5 gündür. Salı ve Cuma günleri tatildir. Yılda 9 ay eğitim devam etmektedir. Recep, Şaban ve Ramazan ayları tatil olarak değerlendirilir. Ancak haftada kaç gün ders yapılacağını ve günde kaç saat ders okutulacağını

³⁷¹ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 123-143; Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, s.27-29.

³⁷² Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1995, s.52-57.

dersi veren müderris belirler. Dersler sabah namazını müteakiben öğle namazına kadar devam eder. Öğle ile ikindi arası dinlenme, ikindiden sonra akşama kadar yine ders devam etmektedir³⁷³.

Öğrenim süresi 5 ile 8 yıl arasında değişmektedir. Öğrenciler bir üst medreseye geçebilmek için “temessük” adı verilen geçiş belgesi almaktadırlar. Bir de “cer” diye bir tabir vardır. Medrese öğrencilerinin recep, şaban ve ramazan aylarında, Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerine dağılarak gittikleri yerlerde, medresede öğrendiklerini halka anlatmaktaydılar. “Cere çıkmak” şeklinde tanımlanan bu staj sırasında halkın ayağına gidilerek halkla bütünleşilir, insanların bilgi sahibi olmaları sağlanırdı³⁷⁴.

Evliya Çelebi Erzurum’da 110 sıbyan mektebinin olduğunu belirtmektedir³⁷⁵. Ahmet Hamdi Tanpınar Erzurum’da 38 medresenin varlığından bahsetmektedir³⁷⁶. İbrahim Hakkı Konyalı Erzurum’da 20 medresenin ismini zikreder³⁷⁷.

Erzurum medreselerini ele almadan önce kısaca medreselerin ortaya çıkışı ve eğitim-öğretimin nasıl olduğuna değindiğimiz giriş kısmından sonra Anadolu Selçuklu dönemi medreselerine plan ve süsleme açısından bakmamız gerekmektedir. Anadolu Selçuklu medreseleri iki ana grupta toplanmaktadır. İlki açık avlulu, diğeri kapalı avlulu medreselerdir. Bunlar kendi içerisinde kat ve eyvan sayılarına göre de alt birimler oluşturmaktadırlar. Her iki türün de erken ve gelişmiş örnekleri ortaya konulmuştur. Özellikle açık avlulu medreseler Artuklular döneminde ilk örneklerini Urfa Ulu Camii Medresesi (1113)³⁷⁸ ile verirken, kapalı avlulu medreseler ise Tokat ve Niksar Yağlıbasan medreseleri³⁷⁹ ile Danişmendliler döneminde ilk olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Her iki tür medresede de ilk inşa edildikleri tarihten itibaren gerek plan ve mimarileriyle, gerekse süslemeleriyle bir gelişim içerisinde oldukları gözlenmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde açık avlulu medreselerin Konya, Kayseri ve Sivas örnekleriyle türünün en güzel örnekleri verilmiştir. Bu yapıların bir devamı olarak Erzurum’da inşa edilen Çifte Minareli Medrese İlhanlı dönemine ait bir yapı olmasına rağmen Anadolu Selçuklu medrese geleneğini en iyi şekilde sürdüren bir anıtsal yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. İlhanlı medreseleri monümental yapılar olmakla birlikte, Anadolu medrese

³⁷³ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, s. 72-86; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2005, s.108-123

³⁷⁴ Kırpık, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 134-143.

³⁷⁵ Evliya Çelebi, *Günüümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Kitap 1. Cilt, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2011. s. 242.

³⁷⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 2016, s. 60-103.

³⁷⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 290-360.

³⁷⁸ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s.23.

³⁷⁹ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 15-18.

mimarisine pek fazla bir yenilik getirmemişlerdir³⁸⁰. Kapalı avlulu medreselerin yine en görkemli örnekleri Anadolu Selçuklu döneminde Isparta Atabey, Divriği ve Konya'da karşımıza çıkar. Yine bu tarzın Erzurum versiyonları İlhanlı döneminde³⁸¹ Yakutiye ve Ahmediye medreseleri ile geleneği devam ettirir. Bu yapılara günümüzde mevcut olmayan ve kapalı avlulu olduğunu tahmin ettiğimiz Sultaniye Medresesi de dâhil edilirse, Erzurum'da iklimin de etkisiyle kapalı avlulu medreselerin daha çok tercih edildiğini görmekteyiz. Mevcut üç İlhanlı medresesinden üzerinde tarihi bulunan ilk yapı Yakutiye Medresesi'dir³⁸². Şehir merkezinde yer alır. Taçkapısı üzerinde bulunan yapı kitabesinin anlamı: **“Bu medresenin yapılmasını 1310 yılında Sultan Olcaytu'nun – Allah mülkünü daim kılsın – hükümdarlık günlerinde, Sultan Gazan ve Bolugan Hatun'un – Allah burhanlarını aydınlatsın – yüce ve alicenap yardımları ile Cemaleddin Hoca Yakut Gazanî emretti”** şeklindedir. Kapalı avlulu medreseler içerisinde dikkat çeken bir konumdaki medresenin taçkapısı, avlusunun mukarnaslı tonoz örtüsü, ana eyvanına bitişik türbesi, sırlı tuğla ve mozaik çini bezemeli tuğla minaresi ve panolar şeklinde verilen figürlü bezemeleri ile önemli bir eserdir. Düzgün kesme taş mimarisi, taçkapısında, eyvan sütuncelerinde ve oda kapılarında toplanan geometrik ve bitkisel süslemeleri açısından çağının ve Anadolu Selçuklu dönemi medreselerinin devamı niteliğindedir. Yakutiye Medresesi'nin farklı özelliklerinden biri mescit olarak kullanılan güney eyvanının doğu ve batı duvarlarında mermer üzerine ikişer satır halinde yazılı olan vakfiyesinin özetidir. Sülüs hatlı kitabe 0.45 m. genişlikte, 4.50 m. uzunluktadır. Bu özet vakfiye, medresenin bir vakfının ve bunun yazılı olduğu vakfiyesinin bulunduğu işaret etmektedir. Maalesef vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır. Vakfiye özetinin taşta işlenmesi bizim için bir şanstır. Erzurum'da yine mermere yazılmış Osmanlı dönemine ait iki vakfiye özeti daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Caferiye Camii'nde, diğeri Hacı Muhammed Ağa Çeşmesi üzerinde yer almaktadır. Bu uygulamada Yakutiye Medresesi'nin etkisinin olduğu açıktır. Vakfiye özetinden medrese için Erzurum'da büyük bir han, dükkânlar, iki hamam, sebze tarlaları, sabunhane ve iki deve hanı; Bayburt'ta iki hamam ile Erzurum, Pasinler (Hasankale) ve Bayburt'ta on bir köyün gelirleri vakfedilmiştir. Yakutiye Medresesi'nin planı Anadolu Selçuklu medreseleri içerisinde en çok 1221 tarihli Isparta'nın Atabey ilçesinde yer alan Ertokuş medresesine benzemektedir³⁸³. Özde her ikisi de kapalı avlulu, ana eyvanına bitişik

³⁸⁰ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 128.

³⁸¹ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 115.

³⁸² Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 124-127; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul, 1936, s. 150-153; Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, (Yay. Haz. Ahmet Fidan), Ankara, 2010, s. 56. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, s. 302-335; Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 221-222.

³⁸³ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 129

mezar yapısının varlığı, avlu kubbesinin Ertokuş'ta sütun, Yakutiye'de ayaklar tarafından taşınmasıyla ortak özellikler göstermektedirler. Bu benzerliklerin dışında iki medrese arasında önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Malzeme, işçilik, devşirme malzeme (Ertokuş'ta var), bezeme zenginliği ve figürlü süslemenin varlığı gibi farklılıklar hemen dikkati çekmektedir.

Ahmediye Medresesi yine kaplı avlulu bir medresedir³⁸⁴. Yapının kuzey cephede olması gereken giriş kısmı, belki taçkapısı günümüze ulaşmamıştır. Ancak iç kısımdaki az da olsa mevcut olan bezemeleri, Yakutiye Medresesi ile benzerlik içerisindedir. **M. 1314 veya 1324 tarihinde** inşa edilmiş olan medrese, Yakutiye Medresesi'nin çok küçük bir örneğidir. Bu medresenin de ön cephesinde, bu gün mevcut olan minarenin yerinde orijinal minarenin var olduğu, 1928 yılında yıkıldığı, daha sonra şimdiki minarenin yapıldığı bilinmektedir. Minare hem medresenin hem de Murat Paşa Camii'nin minaresidir. Ahmediye Medresesi'nin kapalı avlusu revaksızdır. Doğu ve batı yöndeki odaları da son derece küçüktür. Bu nedenle Anadolu Selçuklu kapalı avlulu medreseleri içerisinde benzeri yoktur.

Günümüzde mevcut olmayan Sultaniye Medresesi Sultan Gazan Han adına kardeşi Olcaytu Hüdebende³⁸⁵ tarafından yaptırılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Birinci Dünya Savaşına kadar ayakta iken, savaş yıllarında yıktırılmıştır. İçerisinde 18 mekânın (odanın) bulunduğu belirtilen medresenin girişinin sağ tarafında kubbeli bir mescidi bulunmakta imiş. Mescit kısmı Müşir Samih Paşa'nın valiliği zamanında yıktırılmıştır. Tekkesi, Kâbe Mescidi, Medresesi ve zaviyesi ile bir külliye şeklinde tasarlanmıştı. Konyalı, mescidi 696 H. (1296) tarihine verir³⁸⁶.

Anadolu Selçuklu döneminin en anıtsal ve mekân olarak en büyük medresesi Çifte Minareli Medresedir (Hatuniye Medresesi)³⁸⁷. Üzerinde yapıyla ilgili bir kitabe olmaması nedeniyle kesin bir tarihi olmayan yapı, farklı tarihlere verilmektedir. Bu tarih, mantıklı verilere dayanmayan tarihlemeler dışarıda bırakılırsa **XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XIV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bir zaman dilimi içerisinde yerleştirilmektedir**. İlhanlı döneminde inşa dildiği konusunda büyük ölçüde fikir birliği bulunmaktadır. Bu nedenle daha önce değindiğimiz Yakutiye Medresesi ve Ahmediye Medresesi gibi Çifte Minareli Medrese de aynı dönemin anıtsal yapısıdır. Açık avlulu, iki katlı ve dört eyvanlı şemada inşa edilmiştir. Bu

³⁸⁴ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s.127-128; Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.153-156; Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, s. 57; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, s. 292-296.

³⁸⁵ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul, 2017, s. 270-277; Beygu, *Erzurum Tarihi*, s. 136-137; Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, s. 60.

³⁸⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, s. 296-298; Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 221-222.

³⁸⁷ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s.116-124; Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.116-136; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, s. 336-360; Rahmi Hüseyin Ünal, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Ankara, 1989, s. 55.

tasarımıyla Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen çok sayıdaki medresenin plan şemasının tekrarıdır. Bu yönüyle geleneğin devamıdır. Çifte Minareli Medrese 'de dış-iç ilişkiler gelişmiş, yoğun bir bezeme düzeni egemendir. Bu gibi yapılarda geçmiş değerler, toplu bir özümlemeye tabi tutulmaktadır. Ön cepheler kurallara bağlanmıştır. Minareyle dikey ve yatay çizgilerin dengesi sağlanmıştır. Minarelerin zengin çini ve tuğla bezemeleri bu görüntüyü daha da güçlendirmiştir³⁸⁸. Benzer örneklerini Kayseri ve Sivas medreselerinde görebilmekteyiz. Kayseri Çifte Medrese (1205-6), Kayseri Sahabiye Medresesi (1257), Sivas Gök Medrese (1271), Sivas Çifte Minareli Medrese (1271) ve Sivas Buruciye Medresesi gibi. Bütün bunlar ve benzeri diğer örneklerde olduğu gibi aşağı yukarı tasarımlar birbirine benzemektedir. Farklılıklar ön cephelerde, taçkapılarda ve süslemelerinde görülmektedir. Kısacası Selçuklu dönemi Erzurum medreselerinin çağdaşı diğer medreselerden özde pek fazla farkı yoktur. Ancak detaya inildiğinde farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. Bunları birkaç başlık halinde özetlemek mümkündür.

- Erzurum medreselerinde kapalı avlulu medreseler daha çok tercih edilmiştir. Bunda iklimin etkisinin unutmamak gerekir.

- Yapılarda çok kaliteli taş malzeme kullanılmıştır.

- İki medresenin ana eyvanına türbe birleştirilmiştir.

- Anadolu'da içi mermer kaplamalı tek türbe Çifte Minareli Medresenin türbesidir.

- Yakutiye Medresesi'nin avlusu mukarnas dolgulu tonozla örtülüdür. Bu yönüyle medreseler içerisinde tek örnektir. Benzeri örtü Erzurum Ulu Camii'nde (1179) görülmektedir.

- Medreselerin üçünde de minare kullanılmıştır. Çifte Minareli 'de iki minare bulunmaktadır.

- Medreselerin belki de en önemli farkı Anadolu Selçuklu medreseleri içerisinde en çok figürlü süslemeye sahip iki yapının Erzurum'da yer almasıdır. Özellikle bu figürlü bezemeler Yakutiye ve Çifte Minareli medreselerde panolar halinde, İslamiyet öncesi inanışların tezahürü olarak verilmesiyle önemli kabartmalardır³⁸⁹.

- Devşirme malzeme yok denecek kadar azdır.

Bu hususlar dikkate alındığında Anadolu Selçuklu Dönemi medreseleri içerisinde Erzurum İlhanlı medreselerinin ayrı bir yeri vardır.

Osmanlı devri medreseleri geçmiş deneylerin bir sonucu olarak kurulmuş ve devam etmiştir. Revakların ve gerisindeki odaların kubbelerle örtülü oluşları, ana dersane

³⁸⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 240.; Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan I*, s. 105, 64-75.; Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, s. 59-60.

³⁸⁹ Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, 1982, s. 102.

durumundaki eyvanlı bölümün üstünün de büyük bir kubbe ile şekillendiği medreseler, uzun yıllar Osmanlı medrese mimarisine egemen olmuştur. XVI yüzyılda klasik Osmanlı medrese mimarisinde ilginç denemeler gerçekleştirilmiştir. Erken Osmanlı mimarisinde yeni boyutlar kazanan medrese mimarisi, temelde Selçuklu ve Beylikler devri medrese mimarisinin genel şemasının yaşatmıştır. Medrese içindeki mekânların birbiriyle orantısı, örtü sistemleri gibi³⁹⁰. Osmanlı döneminde Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı zamanında Erzurum'da imar faaliyetleri başlamış XVI. Yüzyıldan itibaren şehir camiler, medreseler, hamamlar, hanlar gibi pek çok dini ve sosyal yapıyla donatılmıştır. Bunların içerisinde eğitim kurumu olarak medreseler de bulunmaktadır. Maalesef bunların önemli bir bölümü günümüze ulaşamamıştır. Osmanlı dönemine ait üç medreseden ikisi tam, diğeri birkaç odasıyla günümüze kadar gelebilmiştir. Mevcutların dışında Erzurum'daki bazı medreseleri vakfiyelerinin mevcudiyetinden, bazılarını da sadece ad olarak tespit edebilmekteyiz. Vakfiyesinden belirlenen, kitabesinin de Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde olduğunu bildiğimiz, ancak bugün mevcut olmayan Hacı Ali Ağa Medresesi 1755-56 tarihli³⁹¹. Medresenin planı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Medreselerden Şeyhler Medresesi iç avlulu bir planda, Kurşunlu Medresesi “L” veya “U” şeklinde bir sıraya dizili olan odalardan, Pervizoğlu Medresesi ise büyük bir ihtimalle yine “U” şeklinde bir plan göstermektedir. İster sıralı, ister avlu etrafında dizili olsunlar hepsi tonoz örtülü ve sade yapılarıyla dikkati çekmektedirler. Bezemeleri yoktur. Şeyhler Medresesinin kitabesi bulunmakta, diğerlerinin medreselerine ilişkin bir kitabeleri bulunmamaktadır.

Erzurum'da klasik dönemin peşi sıra inşa edilen az sayıdaki külliyelerden biri cami (1767), medrese, hamam, ve çeşmeden oluşan Şeyhler Külliyesidir³⁹². Medrese 1760 yılında Müftü Şeyh Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Açık bir avlu etrafında yerleştirilen odalardan müteşekkil dikdörtgen bir şema gösteren medresenin en yakın benzeri Erzurum'un İspir ilçesinde yar alan Kadioğlu Medresesidir (1725). Planları ve mimarileri ile benzer olan iki medresenin bezemesiz sade görünüşleri ve malzeme kullanımı da ortak özellikler göstermektedir³⁹³.

Klasik dönem sonrasında Erzurum'da inşa edilen külliyelerden biri de Kurşunlu Külliyesidir. Külliye avlu içerisinde cami, caminin doğusunda, kuzeyinde ve nispeten

³⁹⁰ Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, s. 109, 218.

³⁹¹ Hüseyin Yurttaş, *Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi*, Erzurum, 1999, s. 38.

³⁹² Haldun Özkan, “Erzurum Şeyhler Külliyesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2010, s. 69-88.

³⁹³ Hüseyin Yurttaş- Zerrin Köşklü, “Erzurum- İspir Kadioğlu Medresesi”, *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, Erzurum 2014, s. 69-81.

güneyinde medrese ve külliye girişi sağlayan kapının batısında tuvalet-abdestliklerden oluşmaktadır³⁹⁴. Kurşunlu Medresesi (1700-1701) cami ile ortak dar bir avlu çevresinde camiyi üç veya iki yönden düzgün olmayan kesik bir U şeklinde sarmaktadır. Osmanlı medrese mimarisinde erken dönemden itibaren avlu, talebe odası ve derslane ilişkisine göre alt tiplerde geliştirilen U şeması çokça benimsenmiştir. Kurşunlu Medresesi'nde U şemasında İstanbul ve çevre şehirlerde görüldüğü üzere ayrı bir dershaneye yer verilmemiş cami ile aynı düzlem üzerinde odalar yakınlaştırılarak aralarında bir bütünlük kurulmaya çalışılmıştır. Özel bir derslane kısmına yer verilmeyince, derslerin camide yürütüldüğü ağırlık kazanmaktadır³⁹⁵.

Osmanlı külliye mimarisinde XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başlarından itibaren değişime uğrayan ve daha çok küçük ölçülerde külliyelerin yapılmaya başladığı dönemde³⁹⁶, klasik külliye anlayışı değişime uğrayarak devam etmiştir. Bu dönemde caminin merkez alındığı külliye anlayışında klasik dönemden farklı olarak simetri anlayışında bozulmalar başlamıştır³⁹⁷.

Külliyelerde cami ile medresenin ortak bir avlu etrafında konumlandırılması klasik dönemde Mimar Sinan ile gelişen ve çokça örnek ortaya konulan bir şema görülmektedir. Osmanlı dönemindeki bu uygulamadan önce Artuklu, Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde bir avlu etrafında cami ve medresenin birlikte inşa edildiği örnekler bilinmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde en belirgin biçimiyle ortak bir avlu etrafında şekillenen 1249 tarihli Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi bu tarzın güzel bir örneğidir. Beylikler dönemi Milas Firuz Ağa Camii ve Medresesi (1394), Tire Karakadı Necmettin Camii ve Medresesi (14.yüzyıl), Gevaş İzzettin Şir Camii ve Medresesi (14.yüzyıl) diğer örnekler olarak sayılabilir. 1404 tarihli Balat İlyas Bey Külliyesinde cami ile medresenin revaksız ortak bir avluyu paylaştığı düzen, Beylikler dönemi ve sonrası için dikkat çekicidir. Osmanlı döneminde Tire Molla Arap (15.yüzyılın ikinci yarısı), Amasya Ayas Ağa gibi klasik öncesi medreselerde cami ile ortaklaşa kullanılan avlunun XV. yüzyıldaki uygulamasıdır³⁹⁸.

³⁹⁴ Zerrin Köşklü, "Erzurum Kurşunlu (Fezullah Efendi) Külliyesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 38, Erzurum, 2007, s. 141 – 159.

³⁹⁵ Gül Karpuz, Zerrin Köşklü, *Erzurum Kurşunlu (Fezullah Efendi) Medresesi* "Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu" (31 Ekim-02 Kasım 2014) Erzurum, 2015, s. 229-238.

³⁹⁶ Zerrin Köşklü, "İstanbul Fezullah Efendi Medresesi ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisindeki Yeri ve Önemi" *Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu* (31 Ekim-02 Kasım 2014) Erzurum, 2015, s. 221-228.

³⁹⁷ Zerrin Köşklü, "Nevşehir / Gülşehir Karavezir Mehmet Paşa Külliyesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Erzurum, 2001, s. 82.

³⁹⁸ Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*, Ankara, 1999, s.196-198; Aynur Durukan, "Firuz Bey Camii ve Medresesi", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, 1996, s.138-140; Aynur Durukan, "İlyas Bey Külliyesi", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.22, İstanbul, 2000, s.164-166; İnci Aslanoğlu, *Tire'de Camiler Ve Üç Mescit*, Ankara, 1978, s.17, 51, 61

Caminin kuzeyinde yer alan “U” şeklindeki medresesiyle yerleştirilişi ile İnegöl İshak Paşa Külliyesi (1469–1482) erken Osmanlı döneminin en önemli örneklerinden biridir. Bu tarzın en güzel örneklerini İstanbul / Beşiktaş Sinan Paşa (1550), İstanbul / Topkapı Kara Ahmet Paşa (1558–1559), İstanbul / Kadırga Sokollu (1571–1572) Külliyelerinde uygulayan Mimar Sinan, bir avlu etrafında cami ile medreseyi revak aracılığıyla bağlantılı hale getirmiş ve bu plan şemasını geliştirmiştir. İstanbul / Edirnekapı Mihrimah Sultan (1560), İstanbul / Eyüp Zal Mahmut Paşa (Üst) (1580) ve İstanbul / Üsküdar Şemsi Ahmet Paşa (1580–1581) Külliyelerinde aynı uygulama farklılaşarak karşımıza çıkar. XVI. yüzyılda şemanın Anadolu’da uygulanan örnekleri arasında Kilis Canbolad Külliyesi (Tekke Cami- Medresesi) (1553), Van Hüsrev Paşa Camii- Medresesi (1567) gibi yapılar sayılabilir³⁹⁹.

1610 tarihli Antalya/ Elmalı Ömer Paşa Külliyesi ile devam eden plan tarzı farklı tiplerde, farklı çözümlerle uygulanmaya devam etmiştir. Bunlardan Erzurum / Oltu Arslan Paşa Camii-Medresesi (1644), Kilis Çalık Camii-Medresesi (1683), Urfa Abbasiye Medresesi-Nimetullah Camii (1695), Erzurum Pervizoğlu Camii-Medresesi (günümüze üç talebe odası kalmıştır) (1716), Kastamonu Münire-Medresesi Nasrullah Camii (1746), Aydın Cihanoğlu Camii-Medrese düzenlemeleri, Kurşunlu Camii-Medresesinde olduğu gibi ortak avlu içerisinde gelişen XVII. ve XVIII. yüzyıl uygulamalarındandır⁴⁰⁰. Erzurum Kurşunlu Külliyesi; XVII. ve XVIII. yüzyıl külliye anlayışının Erzurum’da geleneksel özelliklerin de katkısıyla şekillenen bir uygulamasıdır⁴⁰¹.

Pervizoğlu Medresesinin (1716) günümüze ulaşan üç hücresinin yerleştirilişinden ve kaynaklardaki bilgilerden “U” planlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Kurşunlu Medresesi ile benzerlik gösterir. Erzurum’da Osmanlı dönemi medrese geleneğini yansıtan Kurşunlu (1701), Şeyhler (1760) ve Pervizoğlu (1716) Medreselerinin üçü de XVIII. yüzyılda yapılmış eserlerdir. Sade bir mimari gösteren medreseler, geleneğe bağlı Osmanlı medrese plan tipinde olup fonksiyonellikleri ile dikkat çekmektedirler⁴⁰².

³⁹⁹Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s.97, 106, 109; Zeynep Ahunbay, “Osmanlı Medreseleri” *Osmanlı*, 10, Ankara, 1999, 306; Zeynep Ahunbay, “Medreseler” *İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1994, s.325; İsmail Orman, “Medrese (Mimari)” *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara, 2003, s.340.

⁴⁰⁰Zerrin Köşklü, “XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi”, *Türkler*, C.12, Ankara, 2002, s.163; Zerrin Köşklü, “Antalya / Elmalı Ömer Paşa Külliyesi” *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.2, Eskişehir, 2003, s. 91–123.

⁴⁰¹Zerrin Köşklü, “Erzurum Kurşunlu (Feyzullah Efendi) Külliyesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 38, Erzurum, 2007, s. 141 – 159.

⁴⁰²H. Yurttaş- H. Özkan- Z. Köşklü, VD., *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Ankara, 2008, s. 131.

Erzurum'da günümüze ulaşan Osmanlı medreseleri kendilerine özgü yapılardır. Bu yapılar da Osmanlı dönemi medreseleri içerisinde değerlendirilirse şu öz sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Osmanlı dönemi Erzurum medreseleri boyut olarak küçük ölçüdedir.

İklimsel özellikler ön plandadır.

Anıtsal nitelikte taçkapıları veya girişleri yoktur.

Süslemeleri yoktur.

Odalarda kubbe örtüsü kullanılmamıştır.

Avlularında veya öğrenci odaları önünde revak yoktur.

Belirgin nitelikte (kubbe örtülü) dersaneleri yoktur.

Bu özellikleri dikkate aldığımızda Osmanlı dönemi Erzurum medreseleri kendine özgü yapılardır.

Sonuç olarak Erzurum'da inşa edilen Anadolu Selçuklu geleneğindeki İlhanlı dönemi ve Osmanlı dönemi medreseleri her ne kadar plan ve mimari açıdan çağdaşları gibi benzer özellikler göstermiş olsalar da, kendilerine özgü yanlarının da oluşları açısından dikkati çekmektedirler.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2014*, Ankara, 2014.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.
- Baykara, Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara, 2009.
- Beygu, Abdürrahim Şerif, *Erzurum Tarihi*, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul, 1936.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, İstanbul, 2003, s. 323-327.
- Çelik, Muammer, *Erzurum Kitabı*, 1997.
- Demiralp, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara, 1999.
- Eğilmez, Savaş, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, İstanbul, 2012.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Kitap 1. Cilt, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2011.
- Hancı, Hanifi, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, İstanbul, 2009.
- İpşirli, Mehmet, “Osmanlı Medreseleri”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, İstanbul, 2003. s. 327-333.
- Karpuz, Gül- Zerrin Köşklü, “Erzurum Kurşunlu (Fezullah Efendi) Medresesi” *Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu (31 Ekim-02 Kasım 2014)* Erzurum, 2015, s. 229-238.
- Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1995.
- Kırpık, Güray ve diğerleri, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2012.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Köşklü, Zerrin, “Antalya / Elmalı Ömer Paşa Külliyesi” *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.2, Eskişehir, 2003, s. 91–123.
- Köşklü, Zerrin, “Nevşehir / Gülşehir Karavezir Mehmet Paşa Külliyesi” , *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Erzurum, 2001, s. 75 – 92.
- Köşklü, Zerrin, “Erzurum Kurşunlu (Fezullah Efendi) Külliyesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 38, Erzurum, 2007, s. 141 – 159.
- Köşklü, Zerrin, “XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi”, *Türkler*, C.12, Ankara, 2002, s. 162 – 168.
- Köşklü, Zerrin, “ “İstanbul Fezullah Efendi Medresesi ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisindeki Yeri ve Önemi”, *Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu (31 Ekim-02 Kasım 2014)* Erzurum, 2015, s. 221-228.

- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, I. Cilt, Ankara, 1969.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul, 2004.
- Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, (Yay. Haz. Ahmet Fidan), Ankara, 2010.
- Orman, İsmail, "Medrese Mimari", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, İstanbul, 2003, s. 338-340.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara, 2012.
- Özkan, Haldun, "Erzurum Şeyhler Külliyesi" *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2010, s.69-88
- Rice Talbot, Tamara, *The Seljuks In Asia Minor Anadolu Selçuklu Tarihi*, (Çev: Tuna Kaan Taştan), Ankara, 2015.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklular ve Beylikler Devri I*, İstanbul, 1970.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklular ve Beylikler Devri II*, İstanbul, 1972.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2005.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Ankara, 1989.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, 1982.
- Yurttaş, Hüseyin - Zerrin Köşklü, "Erzurum- İspir Kadioğlu Medresesi", *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, Erzurum 2014, s.69-81.
- Yurttaş, H. – H. Özkan, Z. Köşklü, VD., *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Ankara, 2008
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul, 2017.
- Zeynal, Abdurrahman, *Erzurum Eğitim Kurumları Tarihi*, Erzurum, 2011.

Erzurum Mezar Anıtları

Haldun Özkan*

Özet

Orta Asya Türk toplulukları arasında din ve devlet büyüklerine anıt mezar yapma bir gelenek oluşmuştur. Türklerin, Orta Asya’da edindikleri mezar kültürü ile ilgili inanışların etkisi, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklular döneminde yeni bir yorumla yaşamaya devam etmiştir. Anadolu’ya taşınan mezar anıtlarının, Selçuklular döneminde değişik örnekleri denenmiş, türbe ya da kümbet olarak isimlendirilen bu anıtların farklı şekilleri Osmanlı döneminde uygulanmıştır. Erzurum şehir merkezinde yöneticiler ve din adamları için inşa edilmiş 21 mezar anıtı bulunmaktadır. Erzurum’da kadınlar için yapılan 4, yöneticiler için yapılan 5, din adamları için yapılan 7 türbe bulunmaktadır. Erzurum mezar anıtları plan özellikleri gövde şekillerine göre tasnif edilerek çalışmamızda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Mezar Anıtları, Selçuklu, Osmanlı

Erzurum Tomb Monuments

Abstract

A tradition has been formed among the Central Asian Turkish communities to make monumental tombs for clergymen and state fathers. The influence of the beliefs of the Turks in Central Asia on tomb culture continued with a new interpretation in the period of Karahanli, Gazneli and Great Seljuks. The tombs, which were moved to Anatolia, were examined with different models during the Seljuk period, and different types of these monuments called tombs or kumbets were practiced in the Ottoman period. In Erzurum city center, there are 21 tomb monuments built for administrators and clergy. In Erzurum, there are 4 tombs made for women, 5 for administrators and 7 for tombs. In this study, the plan features of the Erzurum tomb monuments were evaluated according to the trunk shapes.

Keywords: Erzurum, Tomb Monuments, Seljuks, the Ottoman

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum/Türkiye
hozkan@atauni.edu.tr

Yaşam kadar hakikat olan ölüm, ruhun bedeni terk ettiği andır. Halk arasında en basit ifade ile “ölmek için doğmamak gerek” cümlesi, aslında İslam dininde “Kullu nefsin zâikatul mevti summe ileynâ turceûn ”⁴⁰³ (Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz) hükmünün halk arasında söylem bulmuş halidir. Kültigin anıtındaki “ Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş” ifadesi, ölüm hakikatinin, ölümden kaçınılmazlığının ve ölümün beklenen bir son olduğunun farklı bir ifadesidir. Türk toplulukları arasında ata kültürüne gösterilen saygı, örf ve adetlere bağlılık dolayısıyla, zamanla devlet için yararlı hizmetler yapmış, vatana hizmet etmiş bey ve kağan eşlerine, melikelere, din ve devlet büyüklerine abidevi mezarlar yapma geleneği oluşmuştur. Mezar anıtları Arap ülkelerinde “kubbe”, Azerbaycan ve İran’da “kümbet” Anadolu’da “türbe” ya da “kümbet” ifadesi kullanılırken, İran’da Şii liderlerin kümbetleri için “meşhed” Irak ve Suriye de “darîh” tabirleri kullanılmaktadır. Türbe ve kümbetleri, ölen kişiye gösterilen saygının mimariyle ebedileştirilmiş bir ifadesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Türk mezar mimarisinin bilinen en erken örneklerini, Hun dönemine ait kurganlar oluşturmaktadır⁴⁰⁴. İslam dininde de “cihad” nasıl sevap ve farz sayılıyorsa, eski Türklerde de savaşarak ölmek, ölümlerin en değerlisi kabul edilmiştir. Bu nedenle ölen kişi adına yapılan mezar yapısı, iç duvarlarına çizilen anlatımlar, çevredeki balbal ve heykeller hep ölen kişinin anısını sürdürmek isteyen bir kültürün ifadesidir.

İslamiyetten önce Orta Asya Türkleri arasında yaygın olan Şamanizm’de de ölenin yeniden dirileceğine inanılırdı. Türkler, ölen yakınlarını gömmeden önce “yuğ” töreni sırasında bir müddet çadırda muhafaza ederlerdi. Şamanın bark çevresinde yaptığı gösteri, ölümlerin kötü ruh ve kem gözlerden korunarak, Tanrı katında bağışlanmasına yönelik bir dinsel törendi. Ceset, ilaçlanarak Bark denen ve kapısı doğuya bakan bir çadıra konuluyor, gömme zamanına kadar bekletildiği için, cesedin iç organları çıkarılıp, hemen altındaki toprağa gömülüyordu. Ölümlerin bekletildiği bu çadırlar, İslami dönemde türbe yada kümbet olarak ifade ettiğimiz yapı türünün başlangıcını, oluşturmaktadır. Mumyalama tekniğinin iyice gelişmesinden sonra, cesedin daha iyi korunabilmesi için ayrı bir oda yapılmıştır ki bu aynı zamanda iki katlı kümbet anlayışının da ilk adımı olarak görülmektedir. Türklerin, Orta Asya’da edindikleri mezar kültürü ile ilgili inanışların etkisi, İslamiyeti kabul ettikten sonra da devam etmiştir. Kurganlarla başlayan mezar mimarisi çadır ve barklarla sürekliliğini korumuştur.

⁴⁰³ Kur’ an-ı Kerîm, Ankebut Suresi 57.Ayet, s.404.

⁴⁰⁴ Türk mezar yapısı olan kurganlar, toprak üstünde gözle görülebilen yığma bir tepe(Tümülüs) ve toprak altındaki mezar odası olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur. Kurganlarda ölümlerin mumyalandıktan sonra, ahşap sandukanın içine konularak gömüldüğü tespit edilmiştir. Türkistan’da Noin-Ula, Katanda, Pazırık, Şibe, Tüekta, Esik, Berel gibi bölgelerde ele geçen kurganlar, en önemli mezar örnekleri arasında yer almaktadır.

Karahanlılar döneminden (992–1211) itibaren İslamiyet'in Türkler arasında güçlenmesi ile mezar anlayışı ve geleneği de kısmen değişmekle birlikte, kişilerin ölümsüzleştirilmesi ve mezarlarını anıtlarlaştırma düşüncesi silinmemiş, İslâmî anlayışa ters düşse bile başka biçimlere bürünerek yaşamaya devam etmiştir. Çünkü İslâm hukukuna göre bir mezarın tapınma mahalline dönüşmesini engellemek amacıyla peygamberimiz Hz. Muhammed, mezarların tesviye edilmesini emretmiştir.

İslam inancında topraktan yaratılmış olan insan ölünce toprağa dönecek, toprağa gömülecektir. İslami geleneklere göre ölümler, yıkılıyor, beyaz kefene sarılıyor, cenaze namazı kılınıyor ve başucunda Kur'an okunarak Allah'tan bağışlanması dileniyor. Kabirde, cesedin başı batıya gelecek şekilde, yüzü kıbleye dönük, sağ kollarının üzerine yatırılarak yerleştiriliyor. Peygamber efendimiz Hz. Muhammed ve ilk iki halifenin kabirlerinin üzerinde, deve hörgücünü andıran bir tümsek bulunuyordu. Bu düzenleme, İslam coğrafyasında kurallara uygun defin biçimini oluşturmuştur. Halk tipi olarak nitelendirilebilecek basit mezarlar bir yana bırakılırsa, ünlü büyük kişilerin mezarlarını simgeleştirme Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklularda devam etmiştir. İlk defa Karahanlılardan itibaren türbe (kümbet) adı verilen birbirinden ilginç mezar anıtları yapılmıştır. Karahanlılar mimari alanda Orta Asya geleneklerine bağlı kalmışlar, Büyük Selçuklular ise Orta Asya ile birlikte İran başta olmak üzere diğer kültürlerle ait elde ettikleri bir takım yenilikleri mimariye uygulamışlardır.

Selçuklular döneminde değişik örnekleri görülen kümbetlerde ölü, yapının cenazelik adı verilen bodrum katına gömülüyordu. Ziyarete kapalı olan bu kısım, genellikle yarı yüksekliğine kadar toprağa gömülüdür. Cenazeliğin bakım ve temizliğini sağlamak için küçük bir girişi bulunur. Mumyalama geleneğinin Osmanlı döneminde bir süre devam ettiği bilinmekte, ancak türbelerde cenazenin konulduğu kripta bölümünün çok fazla benimsenmediği görülmektedir. Cenazelik katı Beylikler döneminden itibaren (14 y.y.) yavaş yavaş ortadan kalkar. Kripta bölümüne Osmanlı türbelerinde çok fazla rastlanmaması dini inançlardan kaynaklanır. II. Murad'ın 1446 tarihli vasiyetnamesinde bu konu ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. II. Murad babası çelebi Mehmet'in türbesinde olduğu gibi kendi adına yapılacak türbede de kripta bölümünün bulunmasını istememiş ve Hz. Muhammed'in sünnetine uygun olarak cesedinin doğrudan toprağa verilmesini istemiştir. Kümbetler kübik, çokgen veya silindirik gövdeli olabilmektedir. Gövdenin üzeri Anadolu Selçuklu döneminde içten kubbe, dıştan konik bir külâhla kapatılırken, Osmanlı döneminde külâh kullanılmamıştır. Osmanlı türbelerinin Selçuklu türbelerinden bir diğer farkı da Osmanlı türbelerinin girişinde bir revak bölümünün bulunmasıdır. Birkaç örnek dışında revak Osmanlı türbelerinde gövdenin ayrılmaz bir parçası

haline gelmiştir. Erzurum’da günümüzde ayakta olan 21 mezar anıtı bulunmaktadır. Bu yapılar gövde şekillerine göre gruplandırılarak kısaca tanıtılmış ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Sekizgen Gövdeli Türbeler:

1- Emir Saltuk Kümbeti

Emir Saltuk Kümbeti, Üç Kümbetlerin içerisinde, eski bir mezarlığın ortasında bulunmaktadır. Kümbetin üzerinde yapım kitabesi bulunmadığından Emir Saltuk Kümbetinin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir⁴⁰⁵. Ancak, Saltuklu emirlerinden Ebul Kasım Saltuk veya İzzeddin Saltuk’a ait olduğu düşünülen türbenin malzeme benzerliğinden dolayı Erzurum Tepsi Minare ile çağdaş olduğu ve Tepsi Minareyi inşa ettiren Muzafferüddin Gazi’nin 1124-1132 yılları arasında atası Ebul Kasım Saltuk için yaptırdığı kabul edilebilir. Anadolu’nun en erken tarihli kümbeti olması bakımından son derece özeldir.

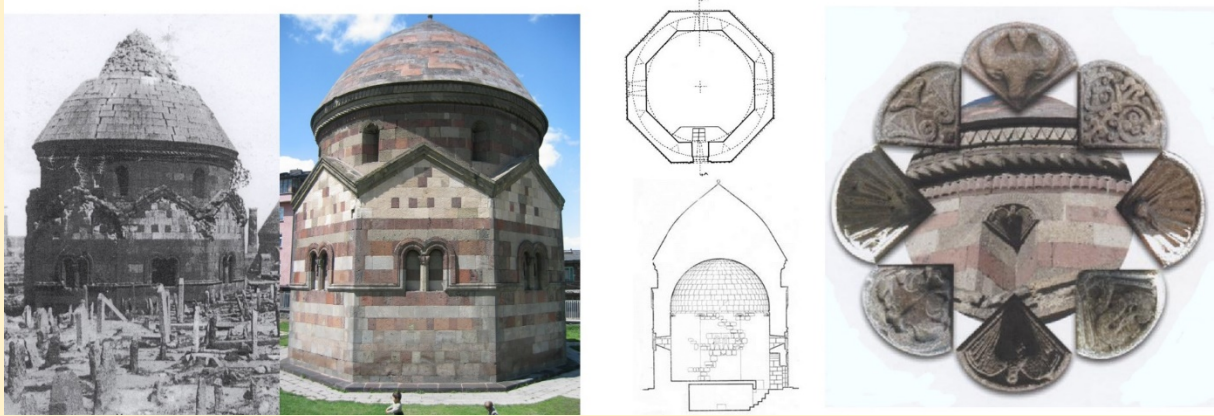
Emir Saltuk Kümbeti sekizgen gövdeli, iki katlı olup, içten kubbe, dıştan da kubbe külah karışımı bir örtüye sahiptir. Dikdörtgen planlı cenazelik bölümü üzerinde yükselen sekizgen gövde üçgen alınlıklarla kesilmiş, üzeri silindirik olarak tamamlanmıştır.

Kümbetin sekiz yüzü de dıştan aynı düzenlemeye sahiptir. Kuzey yönde açılan giriş düz atkıtaşlı olup, kemer kavsarası altı köşeli yıldızların oluşturduğu dairesel bezemeler ile süslüdür. Gövdenin doğu, batı, kuzey ve güney yönlerinde ikiz mazgal pencerelere yer verilmiştir. Pencereler, kalın, kısa tutulmuş ve bir paye ile ikiz şekle dönüştürülmüşlerdir. Ara yönlerde ise simetrik görünüm amacıyla yalancı pencereler açılmıştır. Boşluk olarak görülen pencerelerin içi, taşla örülmüştür. Pencerelerin paye başlıkları, çam kozalakları şeklinde işlenmiştir.

Üçgen alınlıklar ile son bulan cephede hem gövdenin tamamlayıcısı hem de kasnak görevini üstlenen silindirik alanda, sekizgen gövdenin köşelerine gelen yerlerde, üçgen kesitli sekiz niş bulunmaktadır. Bu nişlerin her birinin içerisinde farklı bezeme uygulanmıştır. Girişin sağından itibaren birbirine dolanmış iki ejder, yarasa, kartal, tavşana benzeyen bir hayvan, boğa başı ve boynuzları arasında insan, bitkisel motif (yarım palmet), hayat ağacı, kartal başlı arslan gövdeli efsanevi yaratık (grifon) gibi figürlü ve bitkisel süslemeler yer alır. Bu nişlerin üzerinde kırık çubuklar şeklinde devam eden bir kuşak kabartma olarak düzenlenmiştir. İçerisindeki figürlerin, Uzak Doğuda, Türk ve Çin çevrelerinde yaygın olan 12 hayvanlı takvimi temsil ettiği söylene de bu hayvanların sayısı, bu takvimdeki hayvanların sayısını karşılamamaktadır.

⁴⁰⁵ Beygu, 1936, s.86; Yetkin, 1959, s.75; Konyalı, 1960,s. 421; Otto Dorn,1963, s.149; Arık,1969, s.62; Ünal,1974, s.96-98; Tuncer, 1986, s.126; Altun, 1988, s.31; Önkal, 1996, s.1; Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008,s.137., Özkan,2016, s.114.

Ancak bu kompozisyonların Orta Asya Türk inancı ve yaşayışı ile ilgili mitolojik konuları da yansıttığı muhakkaktır.

Zemin seviyesinden girilmekte olan kümbetin iç mekanı sekizgen planlı olarak düzenlenmiş olup, doğu, batı, kuzey ve güney olmak üzere dört ana yönde açılan ikiz mazgal pencereler ile iç mekanı aydınlatılmıştır. Anadolu'da inşa edilen ilk kümbet örneği olması nedeniyle içeride mihrap nişine yer verilmediği gibi, pencereler de üst kesimlerde kalmıştır. Gövdeden üst örtüye geçilen bölümde, sekizgenin köşelerinde istiridye niş kullanılmış ve nişlerin içerisi kök boylarla kırmızı renge boyanmıştır. Kümbet içten oldukça geniş ve yüksek tutulmuş bir kubbe ile örtülüdür.

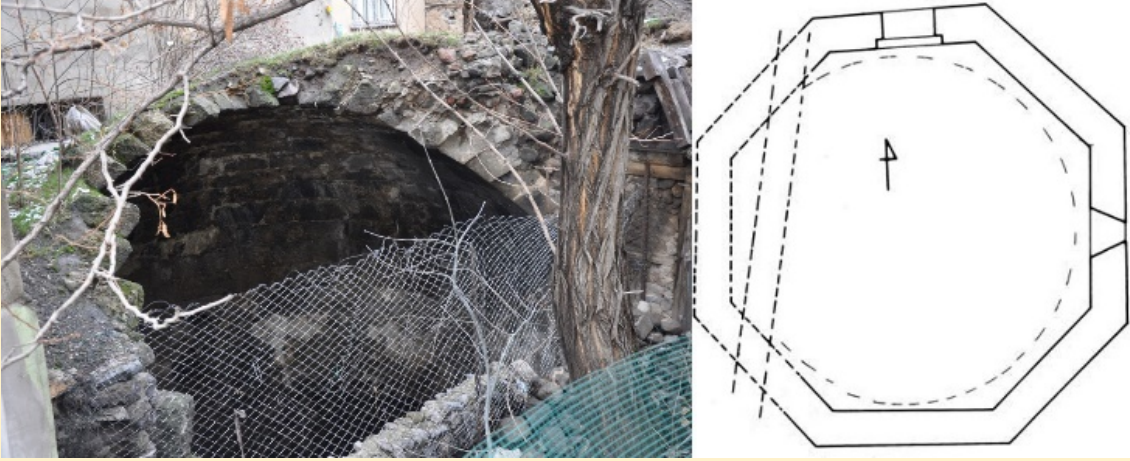
Kümbetin kuzey yönünde, zeminden beş basamakla inilen, küçük sivri kemerli bir girişle cenazelik bölümüne ulaşılır. Cenazelik bölümü dikdörtgen planlı ve tamamen toprak altındadır. Diğer Erzurum kümbetlerinin cenazelik girişlerinin dışarıdan olmasına karşın, Emir Saltuk Kümbetinin cenazeliğine içeriden girilmesi bir ayrıcalık olup, bu uygulama ile kümbet, dönemi içerisinde tek örnektir. Cenazelik bölümünde pencere yoktur ve üzeri beşik tonozla örtülmüş olup, içerisinde mezar ya da sanduka bulunmamaktadır.

Emir Saltuk Kümbetinin inşasında dış mimaride kırmızı, beyaz ve gri olmak üzere üç renkli taş kullanılmıştır. İçerisindeki duvar tekniği düzgün kesme taş ile moloz taş karışımıdır. Sıva kullanılmamış ve külah kaplaması plaka taşlarla yapılmıştır.

2- Ahi Baba Türbesi

Narmanlı Mahallesi'nde Dere Sokakta Necati Kullebi isimli bir şahsın evinin bahçesinde bulunan Ahi Baba Türbesi, çevresini tamamen kapatan evlerin arasında kalmıştır. İbni Batuta'nın seyahatnamesinden öğrenildiğine göre: İbni Batuta H.732(M.1331) yılında Erzurum'a geldiği zaman; "...Ahi Duman'ın zaviyesine indik. Bu zât pek yaşlı olup, yüz otuz yaşını aştığı söylendiği halde hala bir değneğe dayanarak yürümekte, hafızası yerinde durmakta ve beş vakit namazını kılmaktaydı. Yaşlılık nedeniyle açlığa dayanamayıp orucunu

yemesinden başka hiçbir kusurunu görmedim. Yemekte bize bizzat kendisi hizmet etti. Hamamda ise oğulları hizmette bulundu. İkinci gün yola çıkmak istediğimiz zaman bize gücenerek buna razı olmadı ve “şayet böyle erkenden giderseniz, buralardaki itibarıma gölge düşürmüş olursunuz. Benden hoşnut olmadığınızı düşünürler. Zira bizde misafirlik en aşağı üç gündür” dedi. Bunun üzerine orada üç gün kalma lüzumunu duyduk”⁴⁰⁶. Bu bilgilere dayanılarak, bu türbede yatan zatın Ahî Toman Baba olduğu kabul edilmektedir. Türbe üzerinde bir kitabe bulunmamaktadır. Mimari üslubu 14. yüzyılın ilk yarısına uygun düşmektedir⁴⁰⁷.

İçten ve dıştan sekizgen planlı olan türbenin, 3.35 m yüksekliğindeki duvarlarının üstüne yarım küre şeklinde bir kubbe oturtulmuş, kubbenin doğu kesimi ise günümüzde yıkık durumdadır. Kaynaklarda türbenin içinde bulunduğunu öğrendiğimiz dört sanduka günümüzde mevcut değildir. Yapı ile ilgili araştırma yapanlar sandukalar üzerinde yatanların kimliği ve tarihi konusunda herhangi bir bilginin yer almadığını ancak taş sandukalardan birinde Ayet-el Kürsi'nin olduğunu belirtmektedirler⁴⁰⁸. Türbenin kuzey kısmındaki kapısı taşlarla örülerek kapatılmıştır.

Onikigen Gövdeli Türbeler:

3- Çifte Minareli Medrese Kümbeti

Çifte Minareli Medresenin güney ucuna bitişik olarak yapılan kümbetin üzerinde yapım kitabesinin olmaması nedeniyle, yapım tarihiyle ilgili olarak değişik tarihler öngörülmüştür. Kümbet; Beygu tarafından 1253 yılına⁴⁰⁹, Aslanapa tarafından 1276 yılına⁴¹⁰, Arık tarafından

⁴⁰⁶ İbni Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, İstanbul,(Tarihsiz) s.216.

⁴⁰⁷ Ünal,1974, s.108, Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008,s.136.

⁴⁰⁸ Konyalı,1960, s.386

⁴⁰⁹ Beygu, 1936, s.129

⁴¹⁰ Aslanapa, 1955, s.138

ise 13. yüzyılın sonlarına tarihlendirmiştir⁴¹¹. Karamağaralı ve Önkal da 1291 yılını, uygun görmüşlerdir⁴¹².

Kümbet, Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, medresenin ana eyvanına bitişik olarak yapılmış, içten ve dıştan onikigen gövdeli, iki katlı, olarak düzenlenmiş, içten kubbe, dıştan konik külahla kapatılmıştır⁴¹³. Kare bir oturmağın üzerine yükseltelen gövde dışarıda 13.00 x 13.00 m ölçüleri ile Anadolu'nun en büyük mezar anıtları arasında yer almaktadır. Kümbetin cenazelik bölümüne, ana eyvandaki sağlı sollu üst kat merdivenlerin altından girilmektedir. Cenazelik bölümü, dört kollu olarak düzenlenmiş, dört ana yönde tonozlarla örtülü girintileri bulunmaktadır. Cenazeliğin orta alanı kare planlı olup, çapraz tonoz ile örtülmüştür.

Kümbetin süslemeleri de medresede olduğu gibi tamamlanamadan yarım kalmıştır. Kaytan silmeler, sekizgenlerden oluşan girift geometrik kuşaklar ve rumi, palmet gibi bitkisel motifler, kümbet üzerindeki süslemelerin genel karakterini oluşturmaktadır. Kümbetin dış mimarisinde geometrik, iç mimaride ise bitkisel süslemeler kullanılmıştır. Bitkisel süslemeler mermer üzerine oyma olarak işlenmiştir. Mermerden yapılan girişi içten sağlam ama dış kısmı sökülüştür.

⁴¹¹ Arık, 1969, s.129

⁴¹² Karamağaralı, 1971, s.235–242; Önkal, 1996, s.200

⁴¹³ Ünsal, 1970, s.44, Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008,s.141

4- Emir Sadrettin Kümbeti (Karanlık Kümbet)

Erzurum'da, Yeğenağa Mahallesi'nde bulunan kümbetin güney penceresi üzerinde bulunan kitabesinde 708 H-1308 M yılında Sadreddin Türkbey tarafından yaptırıldığı yazılmıştır⁴¹⁴. Üzerindeki kitabe şu şekildedir :

امر بعمارته هذه القبة الامير
الكبير صدر الدين ترك بك
[!] من اوج ابيه الدين [طغتك في سنة ثمان مائة]

“Ammere bi imareti hazihil kubbetü el Emir el kebir Sadrettin Türk Bey (b)in (ve c) hittin Tuğbey fi sene semane seba mie”

“Bu türbenin yapılmasını 708 senesinde büyük emir Türk Bey (Tuğbey) Vecih-iddin'nin⁴¹⁵ oğlu Sadreddin Türk Bey emretti”⁴¹⁶.

Emir Sadrettin Kümbeti, dıştan onikigen gövdeli, içten silindirik ve iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. İçten kubbe, dıştan konik külahla örtülmüştür. Kare planlı cenazelik bölümü, 4.80 x 4.80 m boyutlarında olup, kuzeydoğu köşeden küçük bir giriş ile ulaşılmaktadır. Kümbette iki mezar bulunmaktadır. Asıl mezarın kümbetin bugünkü yerinde yapılan bir

⁴¹⁴ Beygu, 1936, s.146; Konyalı, 1960,s.410; Arık,1969, s.84; Tuncer, 1986, I, s.182; Çögenli- Bayram,1973,s.5; Ünal,1974, s.103; Önkal, 1996, s.203, Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008,s.144.

⁴¹⁵ Horasan'da Vali olan Hoca Vecihüddin adında birinin olduğu bilinmektedir. Abaka han'ın veziri olan bun zatın Erzurum veya civarındaki bir muharrebede şehid edilip buraya defnedilmiş olması muhtemeldir. Çögenli-Bayram, 1973, s.5.

⁴¹⁶ Konyalı, 1960, s.410

meydan savaşında ölen şehide ait olduğu, ikinci mezarın da onun türbedarına ait olduğu söylenmektedir⁴¹⁷. Emir Sadrettin Kümbetinin içinde ve dışında kesme taş malzeme kullanılmıştır.

5- Gümüslü Kümbet

Erzurum'da Kars Kapısı semtinde, Asri Mezarlığın karşısında bulunan Gümüslü Kümbetin üzerinde kitabe olmaması nedeniyle, üslup özelliklerine göre 14. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir⁴¹⁸. Kümbet, dıştan onikigen, içten silindirik planlı olup, iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üzeri içten kubbe, dıştan konik külahla kapatılmıştır. Kümbet, kare oturmalık üzerine onikigen gövde halinde yükselmektedir. Kümbetin içten güney yüzünde yarım daire şeklinde mukarnas kavsaralı mihrap nişi yerleştirilmiştir. Mihrabın etrafı dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Kare planlı cenazelik bölümü 5.64 x 5.64 m boyutlarındadır. Doğu yöndeki kapısı moloz duvarla örülerek doldurulmuştur. Cenazelik bölümü, doğu ve batı yönde açılan birer mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır.

6- Hoca Cemalettin Yakut (Yakutiye) Kümbeti

Erzurum'da Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Yakutiye Medresesinin doğu ucuna bitişik olarak yapılan kümbetin üzerindeki yazıta göre 1310 yılında Sultan Olcaytu döneminde Bolugan Hatun için, Hoca Cemalettin Yakut tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁴¹⁹.

Hoca Cemaleddin Kümbeti, dıştan onikigen, içten silindirik planlı, iki katlı olarak düzenlenmiş ve üzeri içten kubbe, dıştan konik külahla örtülmüştür. Türbe kare bir oturmalık üzerine yerleştirilmiştir. Onikigen gövdenin her bir yüzü, sivri kemer içerisine alınmıştır.

⁴¹⁷ Seyidoğlu, 1985, s.62

⁴¹⁸ Beygu, 1936, s.142; Konyalı, 1960, s.402-404; Aslanapa, 1990, s.139; Tuncer, 1986, I, s.191; Ünal, 1974, s.103; Önkal, 1996, s.205; Özkan, 2006, s.154

⁴¹⁹ Beygu, 1936, s.151'de Gazan Hatun, Bulgan Hatun ve Hoca Yakut için yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. Konyalı, 1960, s.306; Akçay; 1966, s.146-152; Ünal, 1968, s.121; Sözen, 1970, s.13; Aslanapa, 1990, s.184; Tuncer, 1986, I, s.186; Tuncer, 1986, I, s. 33-34.; Çam,1989, s.292

Medresenin kuzeydoğu köşesinden, çift yönlü merdivenle üst kata, merdivenin altından ise alt kata bağlantı sağlanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bir tonozla örtülü kuzeydeki odadan kümbetin üst katına geçilmektedir. Kümbetin içerisi 5.10 m çapında daire planlı olarak düzenlenmiş, doğu, güneydoğu ve batıda basık kemerli birer pencere ile iç mekân aydınlatılırken, üst kısımda doğu, kuzey ve güney yönlerde üç küçük mazgal pencere daha açılmıştır. İçten kubbeli olan kümbetin kilit taşı, çarkıfelek şeklinde kabartma rozetli olarak yapılmıştır. Kümbetin güney duvarında yüzeysel sade bir mihrap nişi bulunmaktadır. Kümbetin batı penceresi medresenin ana eyvanına açılmaktadır. Sivri kemer içerisinde beş sıra mukarnaslı kavsaraya sahip düz atkıtışlı dikdörtgen pencere, ikinci bir dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır⁴²⁰.

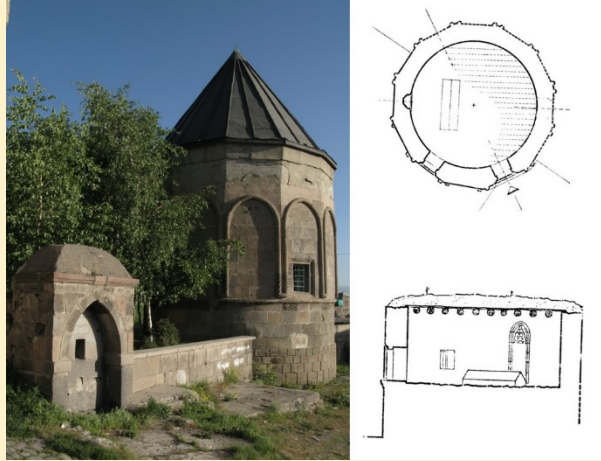
Cenazelik bölümüne medresenin içerisinden yuvarlak kemerli, küçük dikdörtgen bir kapıdan girilmektedir. Cenazelik iki bölüm halinde düzenlenişiyle farklı bir uygulamaya sahiptir. Girişi oluşturan birinci bölüm, batıdan medresenin içerisine açılmaktadır. Kare planlı ve üzeri beşik tonoz ile örtülmüş olan bu bölüm, doğu yönde açılan bir mazgal pencere ile aydınlatılmaya çalışılmıştır. Güneyinden açılan basık kemerli bir kapıdan ise iki basamakla cenazeliğin alt zeminine inilmektedir. Bu bölüm asıl cenazelik bölümünü oluşturmaktadır. Burası da kare planlı olarak düzenlenmiş, üzeri çapraz tonozla örtülmüştür. Kümbette içte ve dışta kesme taş malzeme kullanılmıştır. Cenazelik ve gövde kısmında tek renk taş, külahta ise kırmızı plaka taşlar uygulanmıştır⁴²¹.

⁴²⁰ Arık, 1969, s.62; Akçay, 1965, s.150; Darkot, 1993, s.344; Ünal, 1968, s.32

⁴²¹ 1993 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

7- Rabia Hatun (Rabia Ana) Türbesi

Erzurum'da Hasani Basri Mahallesinde bulunmaktadır. Üzerinde kitabesi olmayan kümbet, mimari ve süsleme özelliklerinden dolayı 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir⁴²². Kümbete neden Rabia Hatun denildiğine dair elimizde kesin tarihi bilgi yoktur. Halk arasında Rabiât'ül adviyye adıyla bir kadın evliya olarak anıldığından bu türbeye de ona hürmeten Rabia Hatun Türbesi denmiş olmalı ve makam türbesi olarak değerlendirildiği düşünülmelidir⁴²³. Öte yandan Konyalı'nın belirttiği gibi Rebia isminin kadın adı olarak kullanılmadığı ve bir erkek adı olarak değerlendirilmesi gerektiği, çünkü bu adla anılan otuz kadar sahabenin varlığından bahsetmektedir⁴²⁴. Rabia Hatun Kümbeti dıştan onikigen, içten silindirik planlıdır. Gövdenin üst kesimi ve örtüsü tamamen yıkılmış, sonradan onarımla yenilenmiştir⁴²⁵. Bu kümbetin kat sayısı uzun süre tereddütle ifade edilmiştir. İki katlı olduğunu ve cenazelik bölümünün girişinin örülerek kapatıldığını düşünmekteyiz. Kümbetin kuzeyde açılan girişi günümüzde zemin seviyesinden çok yüksekte kalmıştır. Sekizgen gövdeyi basık sivri kemerli üzeri kaytan silme şeklinde işlenen aralıksız kemer dizisi kuşatmaktadır.

Rabia Hatun Kümbeti, gövde üzerindeki rumi ve palmetlerden oluşan iri plastik süslemelerle dönemi içerisinde özel bir yere sahiptir. Kapı çevresinde geometrik bezemeli bordürler kullanılmış, sütuncelerde de stilize edilmiş rumi ve palmet motifleri plastik etkili olarak işlenmiştir. Bir diğer bezeme alanı da mihrap nişidir. Burada kazayağı motifi ve bitkisel süslemeler kullanılmıştır. Kümbet içte ve dışta düzgün kesme taştan inşa edilmiştir.

⁴²² Beygu, 1936, s.134; Konyalı, 1960, s.417-418; Ünal, 1974, s.106; Tuncer, 1986, I, s.202; Arık,1969, s.129; Çögenli-Bayram, 1973, s.8, Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008,s.150.

⁴²³ Rabia Hatun ile ilgi anlatılan birçok efsane vardır. Bu efsanelerdeki ortak tema sofi bir kadın olan Rabia Hatun'un dünya nimetlerinden el etek çekmesi ve bu yüzden de evlenmek istememesidir. Rabia Hatun olağanüstü kabiliyetlere sahip ermiş bir kadın olduğu için dünyanın gerçekte ne olduğunu bilir, dünya nimetlerine aldandıp kendisiyle evlenmek isteyen diğer sofilere ders verir. Seyidoğlu, 1985, s.81

⁴²⁴ Konyalı, bu türbenin Rebia adında bir erkek kişiye de ait olabileceğini belirtmektedir. Rabiât'ül- adviyye 8. yüzyıl sonlarında vefat etmiştir. Kabri de Kudüs'tedir Konyalı, 1960, s.418.

⁴²⁵ Ancak diğer kümbetlerdeki gibi içten kubbe, dıştan konik külahlı olduğu tahmin edilmektedir.

8- Üç Kümbetler Onikigen Gövdeli Anonim Kümbet

Erzurum'da Üç Kümbetlerin içerisinde bulunmaktadır. Kümbetin üzerinde kitabesi yoktur. Bu nedenle kesin tarihi belirlenememiş ancak üslup özelliklerinden dolayı 14. yüzyıla tarihlendirilmesi uygun görülmüştür⁴²⁶. Kümbet, dıştan onikigen, içten silindirik planlı ve iki katlı olup, içten kubbe dıştan konik külâh örtüye sahiptir.

Kare cenazelik bölümü üzerine onikigen gövde yükselmektedir. Giriş, batı yönde, düz atkitaşlı, beş sıra mukarnaslı kavsarayla örtülmüş ve kemer kavsarası alışılmışın dışında yüksek sivri kemere sahiptir. Köşelerindeki zar başlıklı sütunceler kısa tutulmuştur. Sivri kemerin üzerine sarı renkli kitabe taşı konulmasına rağmen üzeri yazılmamıştır. Kapısı yüksekte kalan kümbetin merdivenleri yıkılmıştır. Kümbet gövdesi, içten silindiriktir. Cenazelik bölümü kare planlı ve girişi kuzeyde, küçük bir dehliz şeklinde düzenlenmiştir. Cenazeliğin üzeri ise çapraz tonozla örtülü olup, tonoz kilit taşı dilimli kabartma bir rozet şeklindedir. Kümbetin içinde ve dışında kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Çokgen Gövdeli Türbeler:

9- Mehdi Abbas Türbesi

Emir Şeyh Mahallesinde, Emir Şeyh Mescidinin hemen arkasındadır. Üzerinde kitabesi bulunmayan türbe 15. yüzyıla uygun düşmektedir⁴²⁷. Türbe, dıştan onaltıgen, içten sekizgen olup, tek katlı bir düzenlemeye sahiptir. Bu plan düzenlemesi ile Anadolu'daki ender mezar anıtlarından biridir. Çokgen planlı bu kümbet, içten kubbe, dıştan mahrutî bir külâhla örtülüdür. Cenazelik bölümü bulunmamaktadır. Türbenin içinde, üçü eski, biride yeni olmak üzere dört mezar bulunmaktadır. Kapının yanındaki mezarın üzerindeki kitabeden mezarın Kağızmanlı Ahmet Ağaya ait olduğu anlaşılmaktadır⁴²⁸.

⁴²⁶ Beygu, 1936, s.91; Konyalı, 1960, s.422; Arık, 1969, s.81; Tuncer, 1986, I, s.194; Ünal, 1974, s.90-93; Aslanapa, 1990, s.156, Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008, s.153.

⁴²⁷ Ünal, 1974, s.108

⁴²⁸ Konyalı, 1960, s.416

Güneydeki pencerenin altında tezyinatsız bir mihrap nişi vardır. Türbe tamamen kesme taş malzemeden inşa edilmiştir⁴²⁹.

Silindirik Gövdeli Türbeler:

10- Çengal (Cimcime) Hatun Kümbeti

Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunan mezar anıtı, silindirik kaideli, içten ve dıştan silindirik gövdelidir. İçten kubbe, dıştan konik bir külahla örtülüdür. Silindirik alt yapının altında mezar odasının varlığı büyük bir ihtimal dâhilindedir. Yapıyla ilgili bilgi veren kaynaklarda⁴³⁰ bu konuda net bir açıklık olmamakla beraber, mezar odasının olduğuna işaret eden mimari kalıntı, gövde zeminindeki eğimli alt yapıdır. Kuzey cephedeki giriş beş sıra halinde mukarnas kavsarılıdır⁴³¹. Köşe sütunceleri ve başlıkları sadedir. Giriş açıklığı üzerindeki düz atkı taşında ve iç yan yüzlerde, iki satırlık yapım kitabesi yer alır. Tanıtılan mezar anıtının asıl önemli olan kısmı şimdiye kadar ulaşılamadığı için görülemeyen kitabesidir. Bu nedenle yapıyla ilgili ilk bilgi veren Abdurrahim Şerif Beygu eserinde⁴³², “...*Bu türbeden başka Cumhuriyet caddesindeki kümbetin kime ait olduğu vesaike göre anlayamadı ise halk buna Cimcime sultanın türbesi olduğunu rivayet etmektedirler. Tarihe geçmeyen Erzurum*

⁴²⁹ Konyalı, 1960, s.415

⁴³⁰ Yapıdan bahseden tüm eserlerde mezar anıtı, Cimcime Sultan Kümbeti olarak geçmektedir. Ünal, 1968, s.128. ; Ünal, 1974, s.49-143. ;Tuncer, 1991, s. 202-204. ; Çelik, 1997, s.91. ; Pamuk, 2006, s.94.

⁴³¹ Yapı ile ilgili araştırmaların tümünde, mezar anıtının çevresinin kuzey yönden yarıya kadar dükkanlarla (geçmişte evlerle) çevrili olduğu, yine kuzey yönde giriş ile bunun üzerinde yer alan kitabesinin görülemediği ve içine de girilemediği anlaşılmaktadır. Hatta İ. H. Konyalı, bu eserden hiç bahsetmemektedir. Erzurum ile ilgili yazmış olduğu muhteşem eserinde bu yapıdan bahsetmemesinin son derece ilgi çekici olduğunu da belirtmek gerekir. Yine Anadolu Selçuklu Türbeleri'nin müellifi H Önkal da bu yapıyı eserine almamıştır.

⁴³² Beygu, 1936, s.140.

emirlerinden olduğu zannedilir. Yine bu cadde önünde dükkânların kapadığı yerde yalnız bir mihrabından başka bir şeyi kalmayan bir mescidin eseri görülmektedir. Mihrabın yapılışı on üçüncü asırdan kalma olduğunu göstermektedir...”. Zikrettiğimiz kaynağı kullanan Osman TURAN ise, “...Cumhuriyet caddesinde bulunan **Cimcime Sultan** türbesi de ilk Selçuklu fâtilhlerinden birine aittir. Ermeni kaynaklarında Tuğrul beg’in Anadolu gazasına memur ettiği beyler arasında Sâlâr-i Horasan, Yusuf ve **Cemcem**, 1062 senesinde, akınlar yapmış olup bu sonuncusunun burada şehid olduğu ve türbenin de kendisine aid bulunduğu anlaşılıyor...” şeklinde ifade ederek, kümbetin hem erken tarihli olduğunu (11. yüzyıl sonu - 12. yüzyıl içerisi, Saltuklu dönemi kastediliyor), hem de adının **Cemcem** şeklinde telaffuz edilmesi gerektiğini ima etmektedir⁴³³.

Kümbetin kapı açıklığının iç üç yanında yer alan ve atkı taşı hizasındaki iki satırlık yazıtın bazı kısımları kırılıp tahrip olmuştur. Giriş açıklığını üç yönden çevreleyen yazıtın batı yöndeki bölümü, taşın zamanla yıpranması sonucu okunamaz haldedir. İlk satırda Lafza-i Celal’e benzer bir kelime seçilebilmekte ise de netlik kazanamamıştır⁴³⁴.

Atkı taşı üzerindeki iki satır büyük ölçüde okunmuştur. Devrinin celî sülüs hattıyla taş yüzeyine oyma şeklinde yazılan kitabe şu şekildedir:

⁴³³ Turan, 1980, s.35.; Turan, 2003, s. 122.

⁴³⁴ Yurttaş-Kındıçlı, “Kesinleşen Tarih ve Yeni Bir Ad” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 46, Haziran 2011, s.75-97.

غفر لصاحبة هذه القبة الملكة المغفوره چنگال (؟) خاتون بنت
احمد كان برد الله مضجعها انتقلت في شهر صفر اربع وسبعماية

Ğufire lisahibeti hazihi'l-kubbeti'l-meliketi'l mağfureh Çengâl (?) Hatun binti
Ahmed Kân -berredellahu medceeha- intekalet fi şehri seferin senete erbain ve seb'imiyeye.

“..... Bu kubbenin (Türbenin) sahibesi bağışlanmış melike Ahmed Kan kızı Çengâl (?) Hatun'u (Allah) bağışlasın. Allah onun makamını serin kılsın (Cehennem sıcağından korusun). 1304 senesinin Eylül (704 senesinin Sefer) ayında vefat etti.”

Kitabe metninin yazı karakteri 14. yüzyılda Erzurum'da bulunan bazı mezar taşları üzerinde de görülmektedir. Bunlardan biri Üç Kümbetler mezarlığında olduğu bilinen, ancak şu anda yerinde olmayan mezar taşıdır. 732 H/ 1332 M yılında ölen Taceddin Reşid'e ait olan bu mezar taşında yazı, taş üzerine sülüs hatla kazınarak hâk edilmiştir. Yine aynı yüzyıla ait ismi okunamayan bir şahsa ait kitabenin iki önemli hususundan biri, mezar anıtının kime ait olduğunun anlaşılması, diğeri ise yapılış tarihinin verilidir. Kümbetin sahibesinin isminde ise, kelimenin sona yakın kısmındaki kırılma sebebiyle sağlıklı bir sonuca varılamamıştır. Bu hususta farklı okunuşları belirttikten sonra içlerinden, kümbetin adı olabilecek birkaç şekli şöyledir: Kelimenin “Cencâl, Cengâl, Cenkâl, Cîcâl, Cîgâl, Cîkâl, Cühâl, Çengâl, Çiçek, Haccâl, Hancâl, Hankel, Hencâl, Hîcâl, Hincâl, ” şeklinde okunması mümkündür. **Çengâl** چنگال kitabedeki yazılışa en uygun kelime budur⁴³⁵.

Sonuç olarak mezar anıtının H. 704 Sefer ayında / M. 1304 yılının Eylül ayında⁴³⁶ Çengâl Hatun için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Kümbetin adının ÇENGÂL HATUN olarak değiştirilmesi, şu anki bilgiler ışığında uygun olur düşüncesindeyiz⁴³⁷.

11- Üç Kümbetler Silindirik Gövdeli Anonim Kümbet

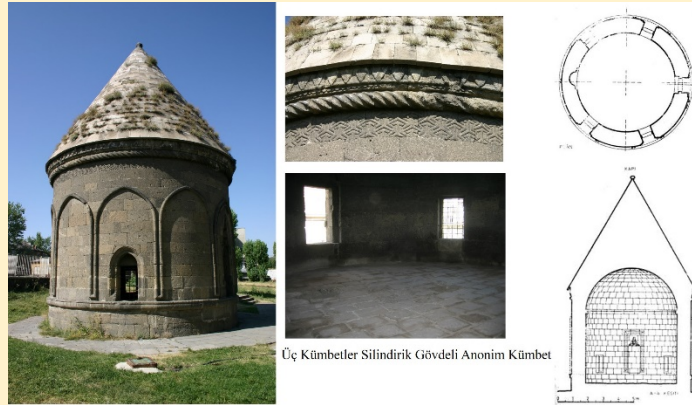
Üç Kümbetlerin güneyinde bulunmaktadır. Kümbetin kesin tarihi ve kime ait olduğu bilinmemektedir. Ancak üslup özellikleri bakımından 14. yüzyılın başlarına uygun

⁴³⁵ Yurttaş- Kındığılı, 2011, s.75

⁴³⁶ Kümbeti inceleyen araştırmacılardan O. Arık, XIV. Yüzyıl, R. H. Ünal XIV. Yüzyıl başları, O.C. Tuncer XIV. Yüzyılın 2. çeyreği, yapı için uygun görmektedirler.

⁴³⁷ Yurttaş- Kındığılı, 2011, s.75

düşmektedir⁴³⁸.Kümbet silindirik gövdeli, tek katlı, üzeri içten kubbe, dıştan konik külahlı örtülmüştür. Kümbet üzerinde ara yönlerde, eşit büyüklükte dört pencere açılmıştır. Yapının girişi de kuzey yönde olup, kapı ve pencereler, basık sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Kemerlerin üst kısmında gövdeyi boydan boya burmalı bir silme çevirmiş, bunun üzerinde ise fisto bordür yer almıştır. Gövde ile külahın birleştiği noktada çam kozalağı motifi, kaytan silme altında ise kazayağı motifi kullanılmıştır.

Gövde içerisine yerleştirilen mihrap, kapı ve pencereler ile aynı seviyeden başlamakta, güney yönde 0.77 m eninde ve 0.45 m derinliğinde, yarım daire kesitli üç sıra mukarnaslı olarak düzenlenmiştir. Mihrap dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Kümbetin zemini taş döşemelidir. Kümbette kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Kare Gövdeli Türbeler:

12- Üç Kümbetler Kare Gövdeli Anonim Kümbet

Erzurum'da Üç Kümbetlerin batısında bulunan dördüncü kümbettir. Kümbetin kime ait olduğu ve kesin tarihi belirlenememekle beraber, üslup özellikleri bakımından 13. yüzyıla uygun düşmektedir⁴³⁹. Kümbet 3.19 x 3.19 m boyutlarında kare gövdeli ve iki katlı olarak düzenlenmiştir. Doğuda bir pencere ve kuzeyde bir giriş ile dışa açılmıştır. İç mekanın üzeri içten çapraz tonoz, dıştan eğimli kare piramit şeklinde taş bir külahlı örtülmüş ve taş alemle son bulmuştur. Girişi iki kademeli bir silme dolanmaktadır⁴⁴⁰. Kümbetin güney duvarına istiridy kavsaralı bir mihrap nişi yerleştirilmiştir. Kare planlı olarak düzenlenmiş cenazelik bölümünün girişi doğudan olup, küçük bir kapı ile bu bölüme ulaşılmaktadır. Cenazeliğin içerisinin büyük bir kısmı, günümüzde taş yığınları ile dolmuştur⁴⁴¹.

⁴³⁸ Beygu, 1936, s.91; Konyalı, 1960, s.422; Arık, 1969, s.81; Tuncer, 1986, I, s.207; Önkal, 1996, s.203; Aslanapa, 1990, s.156; Özel, 1977, s.5, 169, Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008, s.132.

⁴³⁹ Önkal, 1996, s.249; Tuncer, 1986, I, s.122; Konyalı, 1960, s.422

⁴⁴⁰ Tuncer, 1986, I, s.121

⁴⁴¹ Türbe son yıllarda çürüyen taş kaplamaları değiştirmek suretiyle tamir edilmiş ve 1976 yazında da alt katı ortaya çıkarılmıştır. Önkal, 1996, s.248

Sade ve küçük ölçülerde yapılmış kümbetin üzerinde hiçbir bezeme yoktur. Bezeme olarak kabul edilecek tek unsur, mihrap nişi üzerinde istiridye şeklindeki on iki dilimli kavsaradır. Kesme taş malzemenen yapılmış olan kümbette tek renk taş kullanılmıştır.

13- Hasani Basri Türbesi

Hasani Basri Mahallesinde bulunmaktadır. Hasani Basri Hazretleri. 12. ve 13. yüzyıllarda Basra'dan Anadolu'ya gelen ve Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına katkıda bulunan bir din âlimidir. Erzurum'da bir mescid-zaviye kuran Hasani Basri Hz 110H. yılında Basra'da ölmüş ve oraya gömülmüştür⁴⁴². Erzurum'daki türbesi makam türbesidir.

Hasani Basri Hz. Türbesi ve Parkı 1993 yılında Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından yaptırılmıştır.⁴⁴³Mimari bakımdan tarihi bir kıymete sahip olmayan türbe, kare planlıdır. Türbenin içerisinde dört mezar bulunmaktadır.

⁴⁴² Konyalı, s.418.

⁴⁴³ Taşyürek, 2013, s.76.

Baldaken Türbeler:

14- Ane Hatun Türbesi

Murat Paşa Camiinin batı duvarının güney kısmındadır . Osmanlı döneminin kare planlı ve baldaken tarzında düzenlenmiş türbe örneklerinden olup, 3.38 x 3.38 m ölçülerindedir. Türbenin kuzeydoğu ayağında 0.33 x 0.42 m ebadındaki kitabe şu şekildedir:

آه کیم بو قیزی موراو خانک — گتدی بر نادره حسن ایدی شه
جنته عرض جمال ایتدکده — رشک ایدوب خدمت ایتدی حورا
زعمی دیر تاریختی تیز اولدی — نازنینم آنه خانم حیف
سنه ۱۰۵۹

- 1-Ah kim bu kızı Morav Hanın-gitti bir nadire'i hüsn idi şeha
- 2-Cennete arz-i cemal etdikde- reşkedüp hidmetin itti hûra
- 3-Zu'mî der tarihini tiz öldü-Nâzeninim Ane Hanım hayfa

Sene:1059⁴⁴⁴

1-Ah kim bu kızı Morav Hanın
gitti bir nadire'i hüsn idi şeha
2-Cennete arz-i cemal etdikde
reşkedüp hidmetin itti hûra
3-Zu'mî der tarihini tiz öldü
nâzeninim Ane Hanım hayfa
Sene:1059

Kitabeye göre türbe IV. Sultan Mehmet zamanında 1649 M yılında ölen Morav Hanın çok güzel ve nazlı kızı Ane Hatun için inşa edilmiştir. Türbenin yaptıranı ve mimarı belli değildir⁴⁴⁵. Türbenin içinde taştan yapılmış üç sanduka bulunmaktadır. Büyük sanduka türbenin ortasında, diğer ikisi bundan daha küçük olup, güney kısmında yer alırlar. İki küçük sanduka üzerindeki yazılar da okunamayacak kadar silinmiştir.

⁴⁴⁴ Konyalı,1960, s.386

⁴⁴⁵ Morav Han İran Şahı I. Abbas'ın askerlerini kıran, ileri gelenlerini kılıçtan geçiren Gürcistan Melikidir. Sonra Osmanlılara iltihak etmiştir. Tarihimize Morav, Mağrav Bey ve Han şekillerinde geçen bu adın Doğu Anadolu'da (Morav) şeklinde kullanıldığı kitabeden anlaşılmaktadır. Morav Han getirdiği muazzam Balyemez topu ile ve silah arkadaşlarıyla Erzurum'da isyan eden Abaza Paşa'nın mağlup edilmesinde mühim rolü olmuştur. İstanbul'a geldiği zaman İslamiyeti kabul etmiş ve (Mehmet) adını almıştır. Morav Mehmet Paşa'da denilir. Konyalı, 1960, s.387

15-Derviş Ağa Türbesi

Derviş Ağa Camiinin bahçesinde, caminin kuzeydoğu köşesindedir. Cami bahçesindeki girişin solunda yer alan türbe, Karanlık Kümbetin karşısındadır.

Burada 1736 da vefat eden Hacı Derviş İbrahim Ağa metfundur⁴⁴⁶. Osmanlı dönemi kare planlı ve baldaken tarzında düzenlenmiş türbe mimarisinin sade zarif tiplerindedir. Türbe 4.20 x 4.20 m ölçülerinde kare bir alan üzerine kurulmuştur. Çatıyla saçak arasında kalan üçgen kısımlar, lacivert, açık yeşil ve mavi fayanslarla kaplanmıştır. Türbenin ortasındaki tek mezar 0.88 x 2.31 m ölçülerinde 1.03 m yüksekliğinde üstü açık demir kafesle çevrilidir. Baş taşında şu kitabe vardır:

- 1-El Hac Derviş eyledi sad hayf kim tayy-i mekân
- 2-Cilvegâhın eyle Ya Rabbi ânın bağ-ı cinan
- 3-Bilmediler kıymetin bir dürr-i bi hemta idi
- 4-Etti ağuş-i sadefde kendin nihan
- 5-Yaptı birkaç cami-i pakize-i beyt-i Kerim
- 6-Beş vakıta ruhuna tesbih eder nice kesan
- 7-Her menarı kandil-efrûz Mahşere gittikde ol
- 8-Şatır-ı zerrîn-kemerdir pişigâhında revan
- 9-Hem bir iki çeşme bünyad etti İskender-revan
- 10-Didiler ab-ı Hayatı itti kim atşanesi
- 11-Nice cisr etti bina ol Hacı Bektaş zâde kim

⁴⁴⁶ Konyalı, 1960, s.404-405, Yurttaş, 2008, s.57.

12-İtti dervişane hayrat oldu inşâ nice can

13-Gûş edüp fevtin düa birle didim tarihini

14-Hacı İbrahime Bâri ide nari Gülistan

Sene 1149

Türbenin başka kitabesi yoktur. Türbenin mimarı belli değildir. Türbe kesme taş malzemedен yapılmıştır.

16- Mahmut Paşa Türbesi

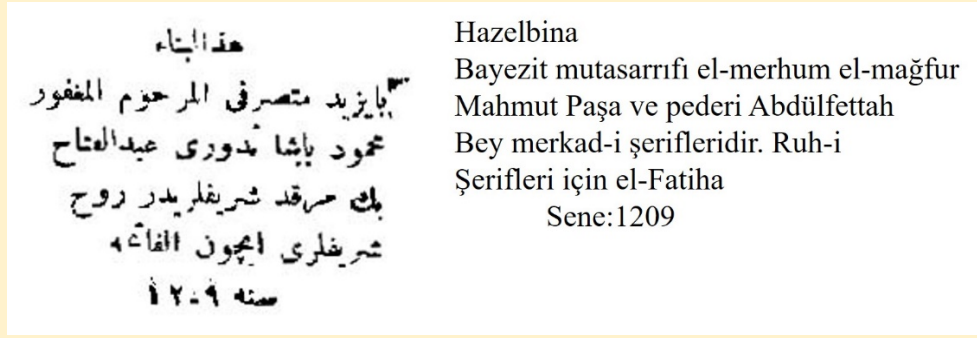
Mahallebaşında, eski Mahmut Paşa Mezarlığının, bugünkü 23 Temmuz İlköğretim Okulunun güney duvarının yanındadır. Yol seviyesinden 1.90 m yukarıda bulunmaktadır. Türbedeki mezarlardan ikisi üzerinde kitabe bulunmaktadır. Bunlardan birinde 1123 H-1711 M diğesinde 1181 H-1767-1768 M tarihleri vardır. Mezarlarda Mahmut Paşa ve Babası Abdülfettah Bey medfundurlar. Türbe, üzerindeki kitabeye göre 1209 H-1797 M yılında yaptırılmış veya tamir ettirilmiştir⁴⁴⁷.

Osmanlı dönemi kare planlı ve baldaken tarzında düzenlenmiş türbe mimarisinin örneklerinden biridir. 4.06 x 4.06 m ölçülerinde kare bir alan üzerinde, dört sivri kemerin taşıdığı, basık bir kubbe ile örtülmüştür.

Türbenin, güney duvarının batıdaki ayağında sütun başlığından 0.82 m yukarıda 0.44 x 0.68 m ölçülerinde mermer üzerine yazılmış bir kitabe yer alır:

⁴⁴⁷ Konyalı, 1960, s.415

Ayrıca bu yüzdeki sivri kemerin üst iki yanında sağda:

(ما شاء الله كان ولم يشاء لم يكن) Maşaallahu kâne velayem yeşâu lemyekun.

(ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم) Velahevla vela kuvvete illa billahil aliyyilazim yazılıdır.

Türbe düzgün kırmızı kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Dikdörtgen Gövdeli Türbeler:

17- Abdurrahman Gazi Türbesi

Erzurum'un 2.5 km güneydoğusunda Eğirli Dağının yamacına kurulmuştur. Abdurrahman Gazi hakkında kesin ve tarihi bilgi mevcut değildir. Kitabeye göre türbeyi Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşanın refikası Ayşe Hanım 1211 H-1796 M yılında yeni baştan imar ettirmiştir. Abdurrahman Gaziden bahseden ilk tarihi kaynak 936 H- 1529 M yılında Kanuni adına Erzurum ve havalisine ait Yazıcı Defteridir. Abdurrahman Gazi 1591 tarihli defterde ise, sahabeden ve Hz. Peygamberin alemdarı olarak bahsedilmektedir⁴⁴⁸.

Mimari bakımdan tarihi bir kıymete sahip olmayan türbe, onarımlarla değişikliğe uğramıştır. Türbe içerisinde 4.85 m uzunluğunda bazalt taşından yapılmış sanduka ve sarıklı serpuşlu mezar vardır. Sanduka ve şahide taşı sadedir. Türbe girişinin üzerinde döneminin nesih hattı ile yazılmış onaltı mısralık bir tarih kitabesi yer alır.

⁴⁴⁸ Konyalı, 1960, s.385 Konyalı'da Abdurrahman Gazi ile ilgili detaylı bilgi verilmektedir. Burada yatan şahsın aşıptan Abdurrahmanlardan hiç birinin olmadığı, sonraki asırlarda vefat eden Abdurrahman adlı bahtiyar bir kişiye ait olduğu ifade edilmektedir.

18- Ebu İshak Kaziruni Türbesi

Erzurum Kalesinin Çifte Minareli Medreseye uzanan duvarının ucunda, eski kale surlarının burçlarından birinin içerisinde yer almaktadır.

Ebu İshak hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Burası Ebu İshak Kaziruni'nin türbesi değil onun adına tesis edilmiş bir zaviyedir⁴⁴⁹. Konyalı, Ebu İshak Kaziruni'nin İran'da Kazirun Kasabasında gömülü olduğunu ve 426 H senesinde vefat ettiğini belirtir⁴⁵⁰. Evliya Çelebi'de bu kabirde Ebu İshak'ın yattığını kaydederek: *“İsm-i şerifleri İbrahim'dir. Künyeleri Abu İshak (Kazirun) şehrinde doğmuştur. Atası şehriyar idi. Üç yüz elli iki ramazanında âlem-i vücuda ayak basmıştır. Günden güne meslek-i sofîyânede terakki ederek kutb-ül aktâb olmuştur. Umumi bir seyahate çıkıp Bursa ve Edirne'de makam edinmiş, andan yine Erzurum'a gelip Tebrizkapısının iç yüzünde bir kale-i azimi, darü'l karar-ı baki ittihaz eylemiştir. Yine bu kubbe içinde Revan'da yedi ay mahsur olan (Şehid Mürteza Paşa) Ebu İshak Sultanın ayağı ucunda medfundur. Dişlenk Hüseyin Paşanın maktulü Abaza Paşa da anda medfundur”*⁴⁵¹. Bu türbe ile ilgili de çeşitli rivayetler vardır⁴⁵². Tarihi kaynaklar burada yatan zatın Dişlenk Hüseyin Paşa olduğunu belirtmektedir⁴⁵³.

⁴⁴⁹ Ebu İshak Kaziruni vefatından sonra manevi nüfuz ve tesiri İslam alemine yayılan Kazirun'lu mürşit adına Anadolu'da birçok zaviyeler (tekkeler) yapılmış ve zengin gelirler vakf edilmiştir. Konyalı, 1960, s.393-394

⁴⁵⁰ Konyalı, 1960, s.393-400

⁴⁵¹ Evliya Çelebi s.218

⁴⁵² Baba İshak Kazirunludur. Baltacı lakabı ile de tanınan İshak Baba Eba Müslim-i Horasani ile beraber harb etmiş, Ahi Baba ile beraber Erzurum kalesi'ni feth etmişler. Baba İshak'ın Türbesinin yanında yatan Hacı Nuri baba, ölmeden evvel yetmiş bin neredeyse ben de orada yatacağım der ve Abu İshak'ın yattığı yere gelir kendi yerini kendisi çizer. Öldüğü zaman da Hacı Nuri Baba'yı buraya gömerler. Seyidoğlu, 1985, s.22

⁴⁵³ Konyalı, 1960, s.396-397

Türbe kale burcu içerisine yerleştirildiği için Osmanlı dönemi geleneksel türbe planlarından farklı olup, düzgün olmayan bir beşgen plana sahiptir. Türbeye batı duvarındaki 0.89 x 2.00 m ölçülerinde düz atkı taşlı muntazam olmayan bir kapıdan girilmektedir. Kapının üzerinde türbeyi aydınlatan küçük bir pencere açılmıştır. Güneydoğu cephesinde küçük bir pencere daha bulunmaktadır. Türbenin içerisi beşgen bir mekan olduğu için iki farklı örtü kullanılmıştır.

Evliya Çelebi zamanında türbenin içerisinde üç mezar varmış, sonradan bir mezar daha ilave edilmiş ve günümüzde türbede dört mezar bulunmaktadır. Mezarlar üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Girişte sağda yüksekliği 1.53 m'ye varan mezar Ebu İshak Kaziruni'ye atfedilen mezardır. 3.22 x 1.68 m ölçülerindeki Ebu İshak Hazretlerinin sandukasından başka üç sanduka daha vardır. Türbenin zemini düz değildir. Türbenin dışında iki mezar daha vardır. Biri 1813'de vefat eden Çıldır Valisi Mustafa Efendiye, diğeri de 1843'te vefat eden Sultan Abdülmecid'in hariciye müsteşarı Nuri Efendiye aittir⁴⁵⁴. Ebu İshak Kaziruni türbesi, son olarak 2007 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından çevresi açılarak onarılmıştır.

19- Emir Şeyh (Abbas Şeyh-Mehdi?) Türbesi

Tebriiz Kapıda, Emir Şeyh Mahallesiindeki Emir Şeyh Mescidinin bitişiğinde, cami seviyesinden daha aşağıdadır. Mescidin içerisinden sola açılan bir kapıdan 6 taş merdivenle inilerek ulaşılan türbe, 2014 yılında yapılan restorasyonlarla orijinalinde olduğu gibi bağımsız bir yapı haline dönüştürülmüş, kuzeydeki kapısı açılarak türbeye orijinal girişinden ulaşım sağlanmıştır. Ketencizâde Rüştü Efendi, içerisinde üç mezar bulunan bu türbenin yapılış tarihini, Ulu caminin yapılış tarihi olan H.575 tarihine tesadüf ettiğini bir beytiyle ifade etmiştir. A. Şerif Beygu da Tapu dairesinin eski kayıtlarında Abbas Şeyh yazılı olduğunu gösterir vesikayı kaydederek, bu zatın bir din adamı olduğunu ifade eder⁴⁵⁵.

⁴⁵⁴ Konyalı, 1960,s. 399-400

⁴⁵⁵ Beygu, 1936,s.169

Türbenin yeni açılan girişi üzerinde yer alan tek satırlık kitabede Mehdi kelimesi okunabilmektedir. Bundan sonraki kelimeler yazının bozuk oluşu nedeniyle henüz okunamamıştır. Bu nedenle yapının adının Emir Şeyh değil de Mehdi ile başlayan bir adla anılması daha doğru olacaktır. Emir Şeyh Caminin güneyinde yer alan Mehdi Abbas Kümbetinin aslında bu yapının olması da kuvvetle muhtemeldir. Yapılış tarihi, yaptıranı, mimarı ve mezarda yatan kişilerin kimlikleri tespit edilememiştir. Ancak mimari üslubu ve malzemesi ile Saltuklu veya İlhanlı dönemine tarihlendirmek mümkündür. Bu türbeye Abbas Şeyh Türbesi diyenler de vardır⁴⁵⁶.

Dikdörtgen planlı bir türbedir. Üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Türbenin kuzeye açılan orijinal kapısı 1.00 x 1.90 m ölçülerindedir. Ayrıca doğuda da 0.87 x 1.17 m ölçülerinde bir niş bulunmaktadır.

20- Habip Baba Türbesi

Taşmağazalar Caddesinden Gürcü Kapıya giden yolun sağındadır. Türbenin asıl adı Timurtaş Baba Türbesidir. Kitabesine göre Erzurum Müşiri Kâmili Paşa 1260 H-1844 M yılında Timurtaş Babanın türbesini yeniden yaptırmıştır. Habip Baba 1264 H.-1847 M yılında vefat etmiş ve bu türbeye gömülmüş aynı zamanda türbeye de ismini vermiştir. Habip Baba ile ilgili çeşitli rivayetler vardır⁴⁵⁷.

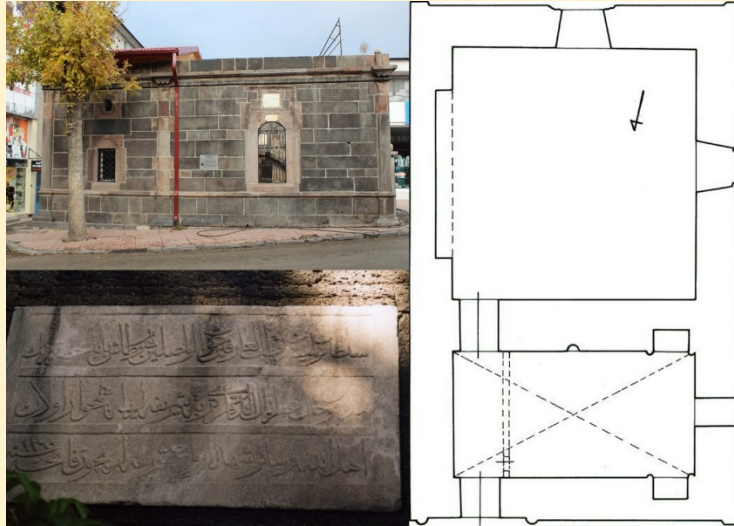
⁴⁵⁶ Konyalı, 1960, s.401.;Türk,2014,311., Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d. 2008,s.137

⁴⁵⁷ Habip Baba'nın aslı Hindistanlıdır. Babası Hindistan'dan Bitlis'e gelerek orada ikamet etmiştir. Bitlis şeyhlerinden Uşşaki Ali Baba'ya intisap etmiş nihayet müridinin işaretleri üzerine Şam'a gitmiştir. Daha sonra murakabe halinde Şeyhi Erzurum'a gitmesini emretmesi üzerine şehre gelmiş ve ömrünün sonuna kadar burada halkı irşatla meşgul olmuştur. Çöğenli-Bayram,1973,5.; Habip Baba ile ilgili efsanelerde bu zatın yaptığı olağan üstü işlerden bahsedilmektedir. Hepsinde de Erzurum'un ve fakir halkın yardımcısıdır. Halka kızıp Erzurum'u cezalandırmak isteyen başka olağanüstü güçlere sahip kimselere karşı da Erzurum'un koruyucusu durumundadır. Seyidoğlu, 1985, s.56.

Türbe 6.35 x 9.80 m ölçülerinde dikdörtgen planlı, üzeri açık bir türbedir. Türbenin doğuda kalan duvarı hariç, diğer üç cephenin duvarlarının tamamı kırmızı renkli kesme taş malzemeden yapılmıştır. Türbe iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım bugün mescit olarak kullanılan bölüm, diğeri ise asıl türbe kısmıdır. Binaya kuzey duvarının doğu kısmındaki basık kemerli bir kapıdan girilir. Kapının üzerinde 0. 60 x 0.42 m ölçülerinde tunç levha üzerine talik yazıyla yazılmış şu beş satır işlenmiştir⁴⁵⁸:

مظهر توفیق سبحانی مشیر ارضروم
واری شاه جهان غورته ایله فدا
اتباع شرع پاک سید الکوئین ایله
تاجدار عالمه المقدمه در خیر دعا
ظاهر و باطن قلوب اهل حالی جلب ایچون
بویله خیرات و مبراته موفق دایما
سریا یازدم ایکی تاریخ جوهر دار کیم
هر بری نقش اولسه طاقی کنبد چرخه سزا
کاملی پاشا رضای باری ایچون ۱۲۶۰
تربة تیمور طاش بابای یادی نونا ۱۲۶۰

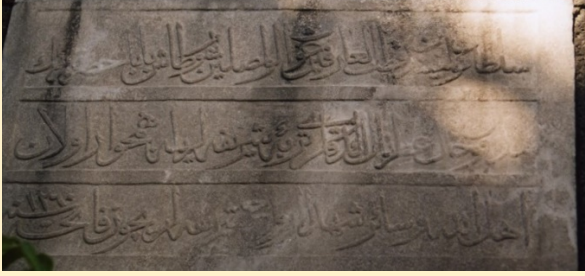
1-Mazhar-i Tevfik-i Sübhani Müşir-i Erzurum
Varını şah-i cihanın uğuruna eyler feda
2-İttiba-i şer-i pāk-i Seyyid-il Kevneyn ile
Tacidar-i âleme almaktadır hayır düâ
3-Zâhir-ü bâtin kulub-ı ehl-i hal-i celb için
Böyle hayrat-ü meberrâtâ muvaffak daima
4-Sırrıya yazdım iki tarih-i cevherdâr kim
Her biri nakşolsa tâk-ı künbed-i çerha sezâ
5-Kâmilî Paşa rızay-ı Bâriyy-i biçün için 1260
Türbe-i Timurtaş Babayı yaptı nev-bina 1260 (1844 M)

1.59 x 0.74 m ölçülerindeki giriş kapısından geçilince, türbe kapısına kadar olan yeri, bağdadi bir duvarla mescit duvarından ayıran bir kısma girilir. 0.94 m genişliğinde 1.98 m yüksekliğinde olan bu kısım düz ahşap bir örtüye sahiptir. Girişe göre sağ tarafta bulunan ve mescid olarak kullanılan mekana bağdadi duvarın kuzey kısmındaki kapıdan girilir. Mescidin asıl yüksekliği daha fazladır. Mescit 3.55 x 2.30 m ölçülerindedir. Girişteki örtülü kısmın üstü mahfil şeklinde yapılmıştır. Mescidin güney duvarında 1.95 x 0.46 m ölçülerinde bir mihrap bulunur. Mihrap nişi dar ve sade olup etrafı silme ile çevrilidir. Ayrıca güney kuzey duvarlarının batı kısmında, etrafları silme ile çevrilmiş dikdörtgen şeklinde iki göz bulunur. Mescidin tavanı çapraz tonozludur. İçi alçı ile sıvanmış olup hiçbir tezyinatı yoktur.

⁴⁵⁸ Konyalı, 1960, s.405–406

Türbeye doğudaki 1.41 x 0.74 m ölçülerindeki bir kapıdan girilmektedir. 4.74 x 4.79 m ölçülerindeki türbe kareye yakın ölçülerdedir. Üstü açık olan türbeyi, ayrıca güneyde ve batıda bulunan iki pencere aydınlatmaktadır. Bu pencereler hacet(dua)penceresi olarak kullanılmaktadır. Türbenin doğu duvarında sağır, sivri kemerli genişçe bir niş bulunmaktadır. Kemerin üstünde bir de kitabe vardır. Bu kitabede:

1-Sultan-ı müellifinden kutb-ül arifin gavs-ülvâsiline
Timurtaş Baba Hazretlerinin
2-Medfun-i Hak-i İturnâk oldukları türbe-i şerifeleriyle
hemicivar olan
3-Ehlüllah ve sair şüheda ervah-ı şerifeleri için fatiha
1260 (1844 M)

İçi kesme taş olan türbenin, üst kısmını dört taraftan bir korniş çevreler. İçerisinde altı mezar bulunmaktadır. Türbenin ortasında, yüksekçe şahide taşı olan mezar Timurtaş Babaya aittir. Habip Baba'nın bu türbeye defninden sonra şimdiki ismiyle anılmaya başlamıştır.

21- Külhancı Baba Türbesi

Şeyhler Hamamının girişindedir. Üzerinde kitabesi bulunmayan türbe 18. yüzyıl Osmanlı dönemine aittir⁴⁵⁹. 2014 yılına kadar hamamın girişinin solunda dikdörtgen mekânlı küçük bir odayken, bu tarihten sonra yapılan restorasyonda orijinal olmayan bu mekân kaldırılmış, sadece mezar korunmuştur. Külhani Baba hakkında halk arasındaki rivayeti şöyledir: Külhani Baba saray önündeki Şeyhler Hamamının külhancısıdır. Bir tek mum ile külhanı ısıtır, haznenin suyunu kaynatırdı. Hamam sahibi bir gün kendi kendine düşündü: “Bu adam benden odun istemez, cılgamış istemez bu hamamın suyunu acaba ne ile ısıtır?” Bu düşüncelerini Külhani Babaya sorar. Külhani Baba da der ki: “Ağa ne sen sor ne de ben söyleyeyim.” Hamamcı gece olunca Külhani Babayı takip etmeye karar verir. Gece külhana gelir, bakar ki mum yanıyor, yanında bir post üzerinde Külhani Baba namaz kılıyor. Orada hamamcı, Külhani Babanın sırrına vakıf olunca, Külhancı Baba hemen dünyasını değiştirir. O günden sonra da bu külhanda her gün, gece gündüz mum yakılır⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ H.Özkan; “Erzurum Şeyhler Külliyesi” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, S.6, Kars, 2010, s.69-88.

⁴⁶⁰ Seyidoğlu, 1985, s.66

Erzurum şehir merkezinde yöneticiler ve din adamları için inşa edilmiş 21 mezar anıtından isimleri belli olan, türbeler şunlardır; Ebu İshak Kaziruni Türbesi (1036), Emir Saltuk Kümbeti (12.y.y), (Emir Şeyh-Abbas Şeyh-Mehdi?) Türbesi (12.y.y), Hasani Basri Türbesi (12-13.y.y), Çengal (Cimcime) Hatun Kümbeti (1304), Emir Sadrettin Kümbeti (1308), Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti (1310), Ahibaba Türbesi (14.y.y.), Rabia Hatun (Rabia Ana) Türbesi (14.y.y), Mehdi Abbas Türbesi (15.y.y), Ane Hatun Türbesi (1649), Mahmut Paşa Türbesi (1711), Derviş Ağa Türbesi (1736), Abdurrahman Gazi Türbesi (1796), Emir Şeyh Habip Baba Türbesi (1844),

Erzurum'da bulunan 21 mezar anıtından 7'si kitabelerine göre, 8'i taşıdıkları isme veya vakıf kayıtlarına göre, 6'sı da mimari üslup özelliklerine göre tarihlendirilmiştir. Yapım tarihi üzerindeki kitabeye göre tespit edilen mezar anıtları: Çengal(Cimcime) Hatun Kümbeti (1304), Emir Sadrettin Kümbeti (1308), Ane Hatun Türbesi (1649), Mahmut Paşa Türbesi (1711), Habipbaba Türbesi (1844)dir. Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti (1310) ve Derviş Ağa Türbesi (1736) ise bünyesi içinde buldukları yapının yapım kitabesine göre tarihlendirilen mezar anıtlarıdır.

Erzurum'da kadınlar için yapılan 4 mezar anıtı bulunmaktadır. Bunlar: Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Kümbeti (13-14 y.y.), Çengal(Cimcime) Hatun Kümbeti (1304), Rabia Hatun (Rabia Ana) Türbesi (14.y.y) ve Ane Hatun Türbesi (1649)dir.

Erzurum'da yöneticiler için yapılan 5 mezar anıtı; Emir Saltuk Kümbeti (12.y.y), Emir Şeyh Türbesi (12.y.y), Emir Sadrettin Kümbeti (1308), Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti (1310) ve Mahmut Paşa Türbesi (1711)dir.

Erzurum'da din adamları için yapılan 7 türbe; Ebu İshak Kaziruni Türbesi (1036), Hasani Basri Türbesi (12-13.y.y), Ahi Baba Türbesi (14.y.y.), Külhancı Baba Türbesi (18.y.y),

Derviş Ağa Türbesi (1736), Abdurrahman Gazi Türbesi (1796) ve Habip Baba Türbesi (1844)dir.

Erzurum mezar anıtları plan özelliklerine göre ise şu şekilde gruplandırılmak mümkündür: Kare Gövdeli 2 (Hasani Basri Türbesi ve Üç kümbetler Kare Gövdeli Anonim Kümbet), Silindirik Gövdeli 2 (Çengal(Cimcime) Hatun Kümbeti ve Üç Kümbetler Silindirik Gövdeli Anonim Kümbet), Sekizgen Gövdeli 2 (Emir Saltuk Kümbeti ve Ahi Baba Türbesi) Onikigen Gövdeli 6 (Çifte Minareli Medrese Kümbeti, Emir Sadrettin Kümbeti, Gümüşlü Kümbet, Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti, Rabia Hatun Türbesi, Üç Kümbetler Anonim Onikigen Kümbet, Çokgen Gövdeli 1 (Mehdi Abbas Türbesi), Baldaken 3 (Ane Hatun Türbesi, Derviş Ağa Türbesi, Mahmut Paşa Türbesi) Dikdörtgen 5 (Emir Şeyh Türbesi, Abdurrahman Gazi Türbesi, Ebu İshak Kaziruni Türbesi, Habipbaba Türbesi, Külhancı Baba Türbesi).

Erzurum mezar anıtlarından iki katlı olan 8 örnek şunlardır: Emir Saltuk Kümbeti, Üç kümbetler Kare Gövdeli Anonim Kümbet, Üç Kümbetler Anonim Onikigen Kümbet, Çifte Minareli Medrese Kümbeti, Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti, Emir Sadrettin Kümbeti, Gümüşlü Kümbet, Rabia Hatun Türbesi, iki katlı olup altında cenazelik bölümü bulunan mezar anıtlarıdır. Bunlar dışındakiler tek katlı olarak yapılmıştır.

Süsleme özellikleri bakımından Erzurum mezar anıtları, birkaç örnek dışında, sadedir. Üç Kümbetler, Çifte Minareli Medrese Kümbeti, bezeme bakımından dikkat çeken örnekler arasındadırlar. Figürlü süslemenin bulunduğu tek örnek Emir Saltuk Kümbetidir. Türbelerde bezeme genellikle gövde ile külahın birleştiği yerde toplanmıştır. Bu alanda kazayağı motif, fisto bordür, kaytan silme, meandır motifli geometrik geçmelerden oluşan kuşaklar görülmektedir. Geometrik bezemelerin yanı sıra palmet ve rumi gibi bitkisel bezeme unsurları da kullanılmıştır⁴⁶¹.

⁴⁶¹ Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d.2008,s.132.

Çifte Minareli Medrese Kümbeti

Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti

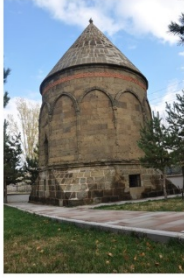
Üç Kümbetler Anonim Kümbet

Üç Kümbetler Anonim Kümbet

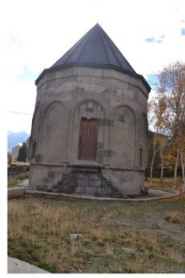
Emir Sadrettin Kümbeti

Gümüşlü Kümbet

Çengal Hatun(Cincime)Kümbeti

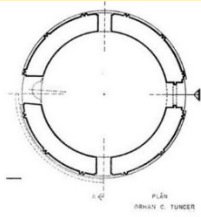
Rabia Hatun Kümbeti

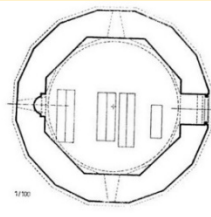
Mehdi Abbas Kümbeti

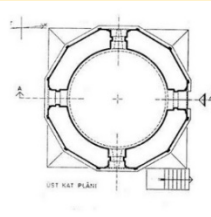
Üç Kümbetler Anonim Kümbet

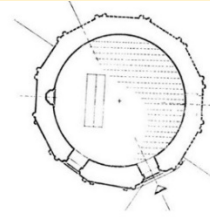
Çengal Hatun Kümbeti

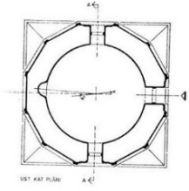
Mehdi Abbas Türbesi

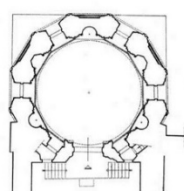
Emir Sadrettin Kümbeti

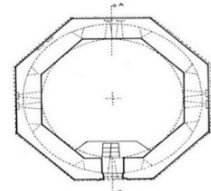
Rabia Hatun Türbesi

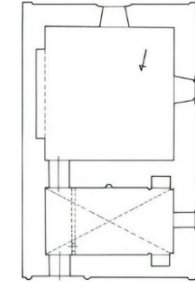
Gümüşlü Kümbet

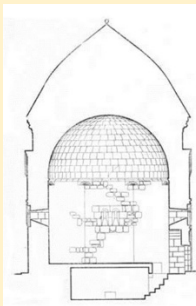
Çifte Minareli Medrese Kümbeti

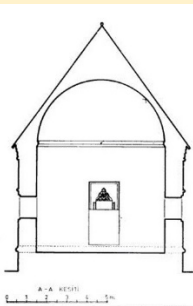
Emir Saltuk Kümbeti

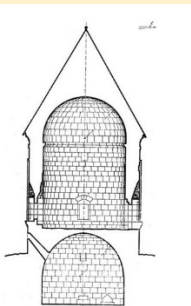
Habip Baba Türbesi

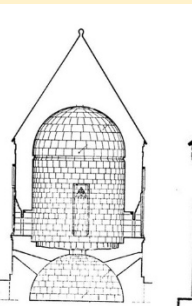
Emir Saltuk Kümbeti

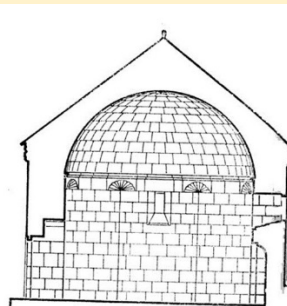
Çengal (Cincime) HatunKümbeti

Emir Sadrettin Kümbeti

Gümüşlü Kümbet

Mehdi Abbas Türbesi

KAYNAKÇA

- AKÇAY İ, “Yakutiye Medresesi” *Vakıflar Dergisi*, VI., İstanbul, 1966, 146-152.
- ARIK, M.O., “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri” *Anadolu (Anatolia)*, C.XI (1967), Ankara, 1969, 62.
- ASLANAPA, O., *Türk Sanatı*, İstanbul, 1955.
- BEYGU, A. Ş, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul, 1936.
- ÇAM, N. “Erzurum’daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Mülâhazalar”, *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Ankara, 1989, s. 292.
- ÇELİK, M. *Erzurum Kitabı*, İstanbul, 1997.
- ÇÖGENLİ, M. - BAYRAM, A. *Erzurum’da Bulunan Meşhur Ziyaretgâhlar ve Kabir Ziyaretlerinin Adabı*, Ankara, 1973.
- DEVELLİOĞLU, F. *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1982.
- EVLIYA ÇELEBİ Seyahatnamesi, C.II, İstanbul.
- İBNİ BATUTA, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, İstanbul,(Tarihsiz).
- KUR’AN-I KERİM, Ankebut Suresi 57.Ayet, s.404.
- OTTO DORN, K. “Darstellungen des Turco- Chinesischen Tierzyklus in der Islâmischen Kunst” *Beitrage Zur Kunstgeschichte Asiens*, İstanbul, 1963, 149.
- ÖNKAL, H. *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996.
- ÖZEL, M. “Erzurum’da Selçuklu Devri Eserleri”, *Kültür ve Sanat*, Ocak, 1977, S.5, 169.
- ÖZKAN, H. “Ahlat Kümbetleri İle Erzurum Kümbetlerinin Bir Mukayesesi” *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006, 154.
- ÖZKAN, H, “Erzurum Şeyhler Külliyesi” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, S.6, Kars, 2010, s.69-88.
- ÖZKAN, H. *Saltuklu Mimarisi*, Erzurum, 2016, s.114.
- PAMUK, B. *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri*, İstanbul, 2006, s. 94.
- SEYİDOĞLU, B. *Erzurum Efsaneleri*, Ankara, 1985, 62.
- TAŞYÜREK, M. *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, Erzurum, 2013s.76.
- TUNCER, O. C. *Anadolu Kümbetleri, 2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara, 1991, s. 202-204.
- TURAN, O, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 2003, s. 122.
- TURAN, O, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 35.
- TÜRK, A, *Erzurum’un Kandilleri*, İstanbul,2014,s.311.

ÜNAL, R.H. “Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme” , *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 6, Nisan 1973, Erzurum, 1974, s. 49-143.

ÜNAL, R. H. *Les Monuments Islamiques Anciens De La Ville D’Erzurum Et De Sa Région*, Paris, 1968.

YURTTAŞ H- M. KINDİĞİLİ, “Kesinleşen Tarih ve Yeni Bir Ad”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 46, Haziran 2011, s.75-97.

YURTTAŞ H, H. ÖZKAN, Z. KÖŞKLÜ v.d. *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Ankara 2008.

YURTTAŞ H, *Bektaş ve Derviş Ağaların Hayratı*, Erzurum, 2008.

Geleneksel Erzurum Evlerinde Süsleme

Zerrin Köşklü*

Muhammet Lütfü Kındığılı**

Özet

Ev mimarisi iklim şartları, fiziki çevre, malzeme, ekonomik ve sosyal yapı ile gelenekselin öne çıktığı bir dizi etkenle şekillenmektedir. Tek katlı, iki katlı ve çok bölümlü (konak) planlanan Erzurum evlerini diğer bölge evlerinden ayıran temel unsur planlamanın zemin katta kapalı avlu ve tandirevine (mutfak) göre yönlendirilmiş olmasıdır. Geleneksel Erzurum evlerinde malzemeye bağlı olarak taş süsleme, ahşap süsleme, madeni süsleme ve alçı süsleme uygulanmıştır. Taş ve ahşap süsleme dış ve iç mimaride, madeni süsleme kapı ve pencerelerde, alçı süsmeme ise içeride değerlendirilen süslemenin ana kollarını oluşturmaktadır. Erzurum evlerinin dış mimarisinde sadelik hâkim olup, malzeme ve ayrıntılarda süsleme detayları ile bir hareketlilik getirilmiştir. Buna rağmen iç mimaride daha zengin bir süsleme anlayışı hakimdir.

Geleneksel Erzurum evlerinin taş ve ahşap süslemelerinde genellikle bitkisel ve daha az olarak da geometrik kompozisyonlar uygulanmıştır. Bu kompozisyonlarda batılılaşma dönemi ve eklektik üslupların etkileri özellikle XIX. yüzyılın ortalarından sonra yaptırılan evlerde izlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Erzurum evleri, taş süsleme, ahşap süsleme, madeni süsleme

Abstract

Ornamentation in Traditional Erzurum Houses

The home architecture is shaped by the climatic conditions, the physical environment, and a number of traditional factors appearing with economic and social structure. The main element that distinguishes Erzurum houses which are planned as one storey, two storey and multi-storey (mansion) from other district houses is that the planning is arranged according to the closed courtyard and the tandır evi (kitchen) on the ground floor. In traditional Erzurum houses, stone ornamentation, wood ornamentation, ornamentation and plastering are applied depending on the material. Stone and wood ornamentation form the main branches of the ornamentation in the interior and exterior architecture, metal ornaments in the doors and

* Dr. Öğretim Üyesi Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum/Türkiye zkosklu@atauni.edu.tr

** Dr. Öğretim Üyesi Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Erzurum/Türkiye muhammet.kindigili@atauni.edu.tr

windows, plaster ornamentation is also applied to the interior decoration as one of the main branches of ornamentation. The exterior architecture of Erzurum Houses dominates the simplicity, and details of ornamentation are added to the materials to get mobility. Despite this, interior architecture has a richer sense of ornamentation.

In traditional stone and wood ornamentations of Erzurum Houses, mostly vegetative and less geometrical compositions were applied. In these compositions, the influence of westernization and eclectic styles is seen especially in the houses that have been built after the middle of the 19th century.

Key Words: Erzurum, Erzurum houses, stone ornamentation, wood ornamentation, metallic ornamentation

Giriş

Ev mimarisi iklim şartları, fiziki çevre, malzeme, ekonomik ve sosyal yapı ile gelenekselin öne çıktığı bir dizi etkenle şekillenmektedir. Bu etkenlerle şekillenen Türk ev mimarisi içerisinde kendine özgü nitelikler yansıtan geleneksel Erzurum evlerinin de özel bir yeri vardır (Foto. 1). Tek katlı, iki katlı ve çok bölümlü (konak) evlerde genellikle iç sofalı planlar uygulanmış, bunun yanı sıra orta sofalı ve az sayıda dış sofalı planlar da ele alınmıştır. Buna rağmen Erzurum evlerini diğer bölge evlerinden ayıran temel unsur planlamanın zemin katta kapalı avlu ve tandirevine (mutfak) göre yönlendirilmiş olmasıdır. Karasal iklim ve deprem kuşağında yer alan Erzurum'da geleneksel evlerin inşasında çevreden kolaylıkla temin edilebilen taş, ahşap ve toprak kullanılmıştır. Tandirevlerinin bacalarında ve iki katlı evlerin üst katlarında bazen tuğla malzeme tercih edilmiştir. Kapı, pencere, balkon, gibi açıklıkların aksamlarında ise genellikle demir malzeme görülmektedir.

Foto. 1: Kazım Karabekir Paşa Mah. Sadreddin Konevi Sokak

Geleneksel Erzurum Evlerinde Süsleme

Geleneksel Erzurum evlerinde malzemeye bağlı olarak taş süsleme, ahşap süsleme, madeni süsleme ve alçı süsleme uygulanmıştır. Taş ve ahşap süsleme dış ve iç mimaride, madeni süsleme kapı ve pencerelerde, alçı süsleme ise içeride oda, ocak ve çiçeklik nişlerinde değerlendirilmiştir.

A. Taş Süsleme

Geleneksel Erzurum evlerinde taş süsleme dış mimaride köşe pahlarında, kitabelik ve az sayıda örnekte ön cephede uygulama alanı bulmuştur. İç mimaride ise tandirevinde tandırbaşı, küçük ocak, kurun ve kahve ocakları üzerinde görülmektedir⁴⁶².

Dış Mekanda Taş Süsleme

Köşe Pahları: Erzurum evlerindeki köşe pahları mukarnaslı, mukarnası hatırlatan stilize şekilli, stilize çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan bitkisel ve bunların dışında belirgin bir grup oluşturmayan taş süslemeler olmak üzere dört başlıkta incelenebilir. Bunların içerisinde en çok mukarnaslı köşe pahları görülmektedir. Mukarnaslı köşe pahlarında üç ya da beş sıralı pahlar tercih edilmiştir. Kemal Algur Evi⁴⁶³ (XIX. yüzyıl sonları), Muhsin Efe Evi⁴⁶⁴ (1870), Yahuza Hacıoğlu Evi⁴⁶⁵ (yıkıldı), Ahıskalılar Evi⁴⁶⁶ (1763), Mısırlı Mehmet Efendi Evi⁴⁶⁷, Ö. Faruk Soydan Evi⁴⁶⁸ ve günümüze ulaşamayan Rabia Ana Mah. (eski adı Kadana Mah.) Çavuşoğlu Sokakta bulunan evdeki örneklerde bu türden köşe pahları görülmektedir. Abdülhamit Bey Konağı⁴⁶⁹ (1885-87), Refik Dinler Evi⁴⁷⁰, Kevelciler Caddesinde bulunan ve günümüze ulaşamayan evde, Rabiaana Mah. (eski adı Ayaz Paşa Mah.) Haznedar Sokakta bulunan evde köşe pahları mukarnası hatırlatan farklı stilize şekillerle oluşturulmuştur. Stilize çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan köşe pahlarının en dikkat çeken örneği günümüzde mevcut olmayan Reşit Keki Evinde⁴⁷¹ (XIX. yüzyıl sonları) karşımıza çıkmaktadır. Bu grupta yine günümüze ulaşamayan Modoğlu Evinin⁴⁷² köşe pahtı ile Lala Paşa Mahallesi Cami Sokakta bulunan evin

⁴⁶² Haşim Karpuz, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara, 1993, s. 53-54; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Vd., *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum, 2008, s. 266; Gülizar Akkuş-Çetin Akkuş; "Geleneksel Erzurum Evlerinin Mimari Özellikleri ve Koruma Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme" *Uluslararası Kültürel Miras Ve Turizm Kongresi 19-21 Mayıs 2017, Bildiriler Kitabı*, s.182-194.

⁴⁶³Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Gürcü Mehmet Sokak.

⁴⁶⁴ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) 1. Çeşme Sokak.

⁴⁶⁵ Rabiaana Mah. (eski adı Camii Kebir Mah.) Oltulu Sokak.

⁴⁶⁶ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Kümbet Sokak.

⁴⁶⁷ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Şerif Efendi Caddesi.

⁴⁶⁸ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) 1. Hurşit Sokak.

⁴⁶⁹ Rabiaana Mah. (eski adı Narmanlı Mah.) Hacı Cuma Dere Caddesi.

⁴⁷⁰ Rabiaana Mah. (eski adı Aşağı Yoncalık Mah.) Kadıoğlu Sokak.

⁴⁷¹ Rabiaana Mah. (eski adı Emirşehy Mah.) Tebriz Kapı Caddesi.

⁴⁷² Rabiaana Mah. (eski adı Aşağı Mumcu Mah.) İbrahim Ethem Seven Sokak.

köşe pahları stilize çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan bezemenin örneklerindedir. Belirgin bir grup oluşturmayan pahlı bezeme örneklerine Rabiaana Mah. (eski adı Kadana Mah.) Arifiye Çıkmaızı Sokaktaki ev ile Halis Baransel⁴⁷³ Evi verilebilir (Foto. 2).

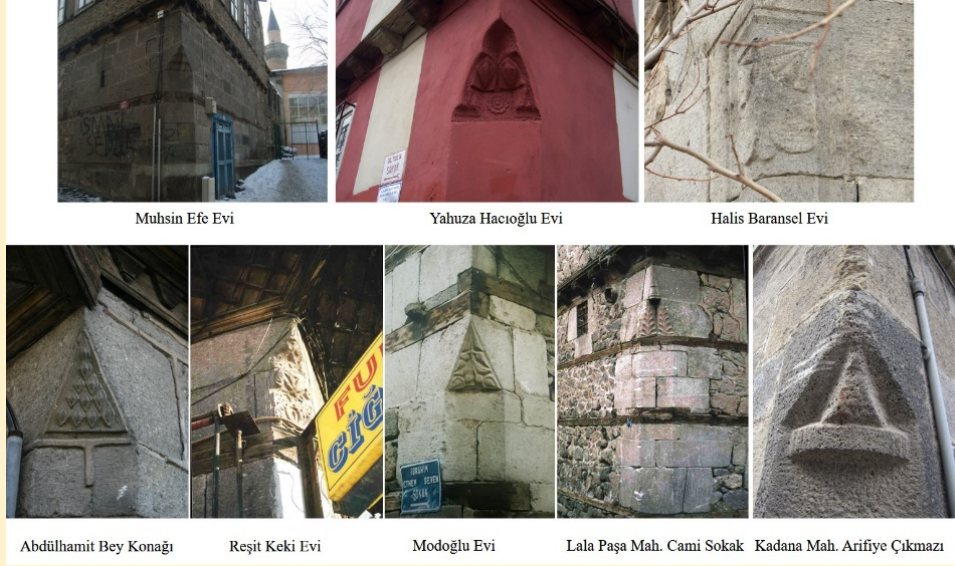

Foto. 2: Köşe Pahları

Kitabelikler: Geleneksel Erzurum evlerinde taş süsleme ön cephede kitabeliklerde görülmektedir. Kitabeler genellikle giriş kapıların üzerinde, yanında veya saçak altında yer almaktadır. Kitabeliklerde dikdörtgen, kare ve üçgen çerçeveler içerisinde damla, ibrik ve kaş kemerli kartuşlar ile çiçek yaprak ve kıvrık dal motifleri ile oluşturulan bezemeler görülmektedir. Bunların yanı sıra sadece tarih içeren kitabeler de bulunmaktadır.

İbrahim Yerdelen Evi⁴⁷⁴ (1843) giriş kapısı üzerindeki kitabelik dikdörtgen çerçeveli olup kitabenin iki ucu stilize palmet motifleriyle sınırlandırılmış bir kartuş şeklindedir. Kartuşun içerisinde iki sıra halinde dua metni ile tarih yazılmıştır. Kullebiler Evinin⁴⁷⁵ (1909) ön cephesinde giriş kapısının iki yanına kare şeklinde iki kitabelik simetrik olarak yerleştirilmiştir. Kitabeliklerde çiçek, yaprak ve dal motifleri ile oluşturulan bitkisel bezemenin üzerinde oval bir kartuş içerisinde “Maşallah” ibaresi ile kartuşun altında tarihi yazılmıştır. Korukçular Evi⁴⁷⁶ (1902) giriş kapısı kemeri üzerinde yer alan dikdörtgen şeklindeki kitabelik bitkisel bezemeli bir diğer örneği oluşturur. Ortada ikinci bir dikdörtgen çerçeve içerisinde damla şeklinde kartuş içerisinde “Maşallah” yazısı ile tarih vardır. Çerçeve üç yandan çiçek, yaprak ve dal motifleri ile oluşturulan bitkisel bir kompozisyonla tamamlanmıştır. Nusret Gedik

⁴⁷³ Rabiaana Mah. Yüzbaşı Sokak.

⁴⁷⁴ Rabiaana Mah. (eski adı Aşağı Yoncalık Mah.) Abuş Efendi Sokak.

⁴⁷⁵ Rabiaana Mah. (eski adı Aşağı Hasani Basri Mah.) Palandöken Caddesi.

⁴⁷⁶ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yeğenağa Mah.) Karanlık Kümbet Sokak.

Evinde⁴⁷⁷ (1913) kitabe evin ön cephesinde saçak altında olup, dikdörtgen şeklindedir. Kitabenin orta kısmına üst bölümü kaş kemer şeklinde bir kartuş yerleştirilmiş, kartuşun içerisine “Maşallah” yazısı ile evin tarihi yazılmıştır. Kartuşun iki yanında çerçeveyi dikdörtgene tamamlayan boşluklarda çiçek, dal ve yaprak motiflerinden oluşan bitkisel bezeme uygulanmıştır. Evin ne yazık ki kitabesi artık yerinde yoktur. Müceldili Evi⁴⁷⁸ (1901) giriş kapısının iki yanında yer alan dikdörtgen şeklindeki taşların üzerinde damla şeklinde kartuşlar yer almaktadır. Kartuşların içerisinde “Maşallah” yazısı ile tarih yer alır. Kapının sağ tarafındaki kartuşun iki köşesine palmeti andıran üç bölümlü bir çiçek motifi, sol taraftaki kartuşun köşelerine ise iki küçük rozet çiçek işlenerek ayrıntıda küçük farklılıklar göstermektedir. Benzer bir uygulama dikdörtgen bir taşta ortada damla şeklinde bir kartuşun işlenmesiyle Rıza Avcı Evi⁴⁷⁹ (1901) giriş kapısının kemeri üzerindeki kitabelikte ve üst pencerelerin arasına yine damla şeklinde bir kartuş yerleştirilmesiyle Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmet Mah.) Hacı Ali Sokaktaki evin kitabesinde rastlanır. Menzilci Haşim Bey Evinde⁴⁸⁰ (1907) ise kitabe ön cephede saçığın altında üst kısmı tepeliği andıran bezemeli damla şeklindeki bir kartuştan oluşmaktadır. Kartuşun içerisinde “Maşallah” yazısı, çerçevenin dışında evin tarihi kayıtlıdır. Buna benzer damla şeklindeki kartuşlardan oluşan ve günümüze çok yıpranmış olarak ulaşan bir diğer kitabe örneği de Fizyo Baba Evinde⁴⁸¹ (1903) saçak altında görülmektedir. Dursun Akal (Kitapçılar) Evinin⁴⁸² (1754) ön cephesinde giriş kapısının sağ üst tarafında yer alan kitabe tersli düzlü iki kaş kemer biçiminde oluşturulmuş bezemeli bir kartuş şeklindedir. Kartuş düz bir çizgi ile bölünmüş üst kısmına “Maşallah”, alt kısmına evin tarihi işlenmiştir. Narmanlı Hafız Efendi Evi⁴⁸³ giriş kapısının üzerinde yer alan kitabe ibrik şeklindeki kartuşu ile dikkat çekmektedir. Kartuşun içerisinde “Maşallah” yazısı dışında evin tarihi yazılıdır. Ferhat Yıldırım Evinde⁴⁸⁴ (1901) ise saçak altına yerleştirilen baklava şeklinde sade bir kitabelik görülmektedir. Seyfullah Ağa Evi⁴⁸⁵ (1897) (yıkıldı), Narmanlıoğlu Evi⁴⁸⁶

⁴⁷⁷ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Sadrettin Konevi Sokak.

⁴⁷⁸ Rabiaana Mah. (eski adı Lala Paşa Mah.) Esat Paşa Camii Sokak.

⁴⁷⁹ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Medine Caddesi.

⁴⁸⁰ Rabiaana Mah. (eski adı Taş Mescit Mah.) Timur Ağa Sokak.

⁴⁸¹ Murat Paşa Mah. Yeni Kapı Caddesi.

⁴⁸² Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak.

⁴⁸³ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Kasım Paşa Mah.) Cami Sokak.

⁴⁸⁴ Lala Paşa Mah. Bahçe Sokak.

⁴⁸⁵ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Emin Kurbi Mah.) Tamirhane Sokak.

⁴⁸⁶ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Ali Paşa Mah.) Cami Sokak.

(1857) (yıkıldı), Yzb. A. Fahri Evi⁴⁸⁷ (1902) (yıkıldı), bezemeli kitabeleri ile dikkat çeken ancak günümüze ulaşamayan Erzurum evleriydi⁴⁸⁸ (Foto 3).

Foto. 3: Kitabelikler

Cepheler: Erzurum evleri içerisinde ön cephenin süslemesi ve yoğunluğu ile en dikkat çekici ve tek örnek Fizyo Baba Evidir. Ön cephenin biçimlenişinde neoklasik esintiler hissedilen evin giriş kapısı zeminden fırlayan stilize edilmiş bitkisel unsurlardan oluşan iki silme ile belirlenmiştir. Kapı kemeri ve iki yanda dörder pencere açıklığı üzerinde ve pencere aralarında volütlerden meydana gelen süsleme, cephede oldukça hareketli bir görüntü oluşturmaktadır. Köşelerde cepheyi sınırlayan bezemeli çıkmalar bu hareketli görüntüyü destekleyen unsurlardır. Evin ön cephesinde yatay ve dikey bölümlenmeler, S ve C kıvrımları, stilize bitkisel motifler ve geometrik şekiller ile oluşturulan süsleme, neobarok üslup özelliklerinin bir Erzurum evindeki yansıması olarak dikkate değerdir⁴⁸⁹.

Geleneksel Erzurum evlerinde taş süsleme ön cephede küçük ayrıntılarda da karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Nusret Gedik Evi kapılarının kemerleri üzerinde çiçek ve dal motifleriyle bezeli dikdörtgen panolarda ve Vahdettin Kotan⁴⁹⁰ evinde ise giriş kapının üzerindeki üç taşa geometrik ve stilize bitkisel motiflerden oluşan bezeme şeklindedir. Bezemeli taşlardan ikisinde bir rozetin çevresinde on kollu yıldızlardan oluşan geometrik bir

⁴⁸⁷ Rabiaana Mah. (eski adı Aşağı Yoncalık Mah.) Kadioğlu Sokak.

⁴⁸⁸ Zerrin Köşklü, "Eski Erzurum Evlerinde Taş Süsleme" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.34, Erzurum, 2005, s.123-138.

⁴⁸⁹ Köşklü, 2005, s.126.

⁴⁹⁰ Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmet Mah.) Musa Bey Sokak.

süsleme işlenmiştir. Üzerinde ise kurdeleyi anımsatan dalgalı bir çerçeve içerisinde yedi kollu bir yıldız şeklinde bir rozet ve iki yanında çarkifelek ve selvi motifleri işlenmiştir.

Geleneksel Erzurum evlerinde taş süsleme ön cephede ayrıca giriş kapısının üzerindeki küçük pencerelerde de yer alır. Genellikle düz sade silmelerle çerçeveler içerisine alınan bu pencerelerin Ali Bayram Evinde⁴⁹¹ (1890) olduğu gibi stilize yaprak ve kıvrımlarla belirlenmiş bezemeli örnekleri mevcuttur (Foto. 4).

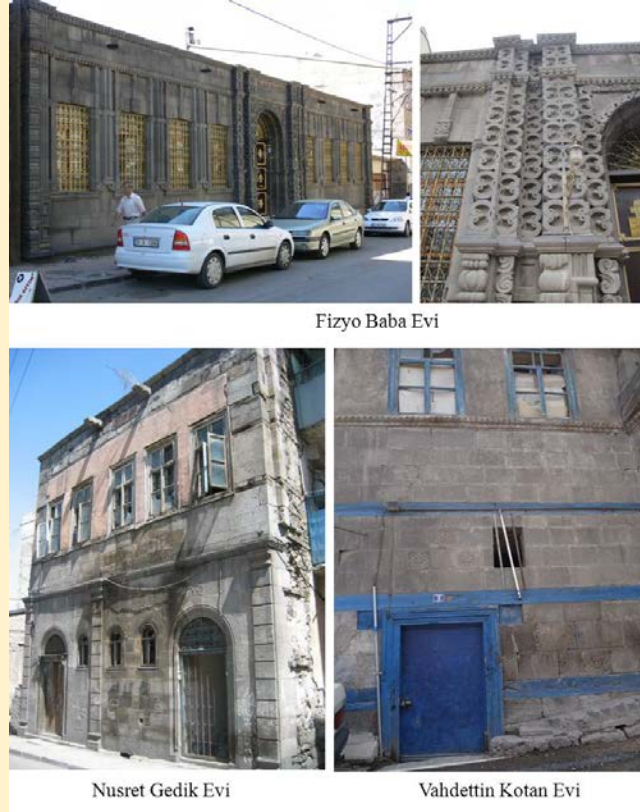

Foto. 4: Cepheler

İç Mekanda Taş Süsleme

Tandırbaşı: Tandirevinin bir köşesine yerleştirilmiş, bazen köşenin biçimi ile şekillenen, bazen de beş kenarlı veya yarı daire planlı düzenlenmiş bir mekândır. Tandirevinin ana zemininden 30-40 cm. yükseklikteki platformu genellikle basık bir kemerle tandirevine açılır. Tandırbaşı kemeri iki yanda “çekirge taşı” adı verilen ayaklar üzerine oturur. Kemerin üzeri hafif dışa taşıntılı bir silme şeklinde olup ocak gaşısı (kaşısı) denilen bu bölüm üzerine sini, tepsi gibi mutfak eşyalarının konulması sağlanmıştır. Kadıhafizoğulları Evi⁴⁹² (1786) tandırbaşı

⁴⁹¹ Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmed Mah.) Musa Bey Sokak.

⁴⁹² Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Şadırlı Sokak

cephesinde selvi motifleri ve silmelerde basit geometrik şekiller, Faik Albayrak Evi⁴⁹³ (yıkıldı) tandırbaşında ise yüzeysel nişler şeklinde bezemeli örnekler mevcuttur⁴⁹⁴ (Foto. 5).

Foto. 5: Tandırbaşı

Kurun: Geleneksel Erzurum evlerinin taş süsleme açısından en zengin çeşitliliği, bölgede kurun olarak adlandırılan su depolarının üzerinde izlenmektedir. Genellikle tandirevi mekanında, giriş kapısının sağ veya sol tarafında, duvara yerleştirilen içi oyularak derinleştirilmiş dikdörtgen formlu kurunlar, Erzurum evlerinde suyun kullanımını estetik bir zevkle bütünleştiren önemli unsurlardır. Kurunların ön kısmında genellikle yüzeysel ya da hafif yükseltilmiş su tahliye tekneleri bulunur. Evi yaptıran kişinin ekonomik gücü, sosyal statüsü ve geleneksel özellikler değişik tiplerde kurunların ortaya çıkmasında ve önyüz süslemelerinde etkili olmuştur. Erzurum evlerinde farklı tiplerde karşımıza çıkan bu kurunların ön yüzleri bitkisel, geometrik, nesnel ve figürlü bezeme olmak üzere çeşitlilik göstermektedir.

Abdülhamit Bey Konağı, Bahaddin Ceylan Evi⁴⁹⁵, Hacı Kazım Bey Evi⁴⁹⁶ (XIX. yüzyıl ortaları), Reşit Keki Evi (yıkıldı), Fikri Evin Evi⁴⁹⁷ (1887) gibi daha pek çok evin kurununda stilize çiçek, kıvrım yaprak, rozet, lale, karanfil, dal, vazodan çıkan çiçek motifleri, selvi ağacı ve hayat ağacı motiflerinden oluşan bitkisel bezeme farklı kompozisyonlar sunmaktadır. Ahıskalılar Evi, Müceldili Konağı ve antikacılar, yıkılan evlere ait kurunlarda görüldüğü gibi basit geometrik şekillerden oluşan bezemeler de bulunmaktadır. Yaşar İkizler Evi⁴⁹⁸ (1891),

⁴⁹³ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak

⁴⁹⁴ Zerrin Köşklü-Şerife Tali, "Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 11, Erzurum, 2007, 99; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü- Muhammet L. Kındığılı, *Erzurum'un Tarihi Eserleri" Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Erzurum, 2011, s. 182.

⁴⁹⁵ Rabiiana Mah. (eski adı Kırmacı Mah.) Ceylanoğlu Sokak.

⁴⁹⁶ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Ali Paşa Mah.) Şahbender Sokak.

⁴⁹⁷ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak.

⁴⁹⁸ Rabiiana Mah. (eski adı Emirşeyh Mah.) Kümbet Sokak.

Ahmet Kayacan Evi⁴⁹⁹ (1901), Şeref Beytur Evi⁵⁰⁰, ve Edebiyat Fakültesi önüne getirilen yıkılmış bir Erzurum evine ait kurunda ibrik motifi nesneli bezemenin bitkisel bezeme ile birlikte sergilendiği örneklerdendir. Erzurum evleri kurunlarında figürlü bezeme daha az örnek ile temsil edilmiştir. Günümüze ulaşmayan Alemdarların Evinde (1887) aslan, antikacılar da bulunan ancak evlerini tespit edemediğimiz bir kurunda atlı süvari, bir diğerinde şahmaran bu bezemenin farklı uygulamalarındandır⁵⁰¹ (Foto. 6).

Foto. 6: Kurunlar

B. Ahşap Süsleme

Erzurum evlerinde ana malzeme taşın yanı sıra sarıçam, kavak ve söğüt türünden ahşap malzeme kullanılmıştır. Dış mekanda ahşap süsleme kapı sövelerinde, çıkmaların altında ve saçaklarda, balkonlarda, iç mekanda ise tavanlar, çiçeklik, dolap, yüklükler oda kapıları, terekler, kurunların yerleştirildiği niş cepheleri, ayak başlıkları ve korkuluklarda görülmektedir.

Dış Mekanda Ahşap Süsleme

Kapı Sövelerinde: Geleneksel Erzurum evlerinde ahşap bezeme giriş kapılarının sövelerinde stilize yaprak ve çiçek, stilize yaprak, S kıvrımları ile belirlenen yaprak, mukarnası hatırlatan stilize şekiller, burma ve mukarnası hatırlatan stilize şekiller olarak karşımıza çıkmaktadır. Evlerin giriş kapılarından günümüze çok azının orijinal şekliyle ulaşmış olması sövelerindeki bezeme çeşitliliğinin saptanmasını da güçleştirmektedir. Stilize yaprak ve çiçek

⁴⁹⁹ Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmet Mah.) Mektep Geçit Sokak.

⁵⁰⁰ Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Şadırlı Sokak.

⁵⁰¹ Zerrin Köşklü, "Geleneksel Erzurum Evlerinde Kurunlu Çeşmeler" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 2016, s. 111-136.

motiflerinden oluşan bezemenin en güzel örneği Rıza Avcı Evi kapı söverinde görülmektedir. Abdülhamit Bey Konağı, Ali Bayram Evi, Rabiaana Mah. (eski adı Narmanlı Mah.) Hacı Cuma Dere Caddesinde bulunan evin kapı sövelerinde stilize yaprak; Rabiaana Mah. (eski adı Bakırcı Mah.) I Cennet Çeşme Sokak bulunan evin kapısında S kıvrımları ile belirlenen yaprak, Hanağası Evi⁵⁰² (XIX. yüzyıl başları), Rabiaana Mah. (eski adı Narmanlı Mah.) bulunan evde burma, Rabiaana Mah. (eski adı Mehdi Efendi Mah.) bulunan ev ve Rabiaana Mah. (eski adı Kadana Mah.) bulunan evlerin kapı sövelerinde mukarnası hatırlatan stilize şekillerle oluşturulan bezemeler görülmektedir. Hayati Keteci Evinde⁵⁰³ yine stilize şekiller U biçiminde mukarnası hatırlatan farklı bir bezeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Suat Keteci Evinde⁵⁰⁴ ise sadece kapı sövesinin üst kısmı stilize geometrik şekillerle bezenmiştir (Foto. 7).

Fot. 7: Kapı Söveleri

Çıkmaların Altında ve Saçaklar: Erzurum evlerinde dış mimariyi belirleyen önemli unsur, ikinci katın çıkma şeklinde cepheden taşırılmasıdır. Geleneksel evlerde farklı çeşitleri bulunan bu çıkmaların altı ahşaptan genellikle eşkenar dörtgenlerle bezemelidir. Dursun Akal Evi, Mustafa Torun Evi⁵⁰⁵, Abdülhamit Bey Konağı, Hanağası Evi ve Nemlioğlu Konağı⁵⁰⁶ gibi daha pek çok örnek benzer şekilde düzenlenmiştir. Bazı evlerde bu çıkmaların ön cepheleri

⁵⁰² Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Toprak Tabya Sokak.

⁵⁰³ Rabiaana Mah. Kars Kapı Caddesi.

⁵⁰⁴ Rabiaana Mah. Kars Kapı Caddesi.

⁵⁰⁵ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak.

⁵⁰⁶ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Camii Kebir Mah.) Sadreddin Konevi Sokak.

bir veya iki sıra halinde yine geometrik şekillerle hareketlendirilmiştir. Hulki Yıldırım Evi⁵⁰⁷, İhsan Ayden Evi⁵⁰⁸, Rabiaana Mah. (eski adı Ayaz Paşa Mah.) 2. Beden Dibi Sokakta bulunan evde çıkmanın üzeri bir sıra, Kazım Karabekir Paşa Mah. Demirciler Caddesindeki evde, iki sıra içleri yivli üçgenler şeklinde; Recep Akyürek Evinde⁵⁰⁹, Kömürcü Mehmet Efendi Evinde⁵¹⁰ bir sıra dikey çubuklar şeklinde; Abdülhamit Bey Konağında bir sıra içleri yivli stilize konsolsu çıkmalar şeklinde olmak üzere bezemesel detaylar tespit edilmiştir. Geleneksel evlerin bazı örneklerinde ise çıkmanın üzerinde bezemeli bir saçak ve saçığın üzerinde de bir veya iki sıra halinde bezeme alanları oluşturulmuştur. Rıza Avcı Evinde kısmen günümüze ulaşan saçak kısmında barok karakterli kıvrım yaprak ve çiçek motiflerinden oluşturulan bir bezeme, üzerinde bir sıra stilize dolama dal ve son sırada içleri yivli üçgenler görülmektedir. Yaşar İvizler Evinde ise saçak kısmı yine barok karakterli kıvrım yapraklarla belirlenmiş, üzeri bir sıra dikey çubuklarla geçilmiştir. Benzer düzenlemeler çok yaygın olmasa da saçak seviyesinde de uygulanmıştır (Foto. 8).

Foto. 8: Çıkma Altları ve Saçaklar

Balkonlar: Genellikle iki katlı tasarlanan geleneksel Erzurum evlerinde balkon asal bir öge değildir. Bunda iklim şartları, sosyal ve kültürel yapı ile geleneklerin şekillendirdiği dışa kapalı daha korunaklı bir yapılanma etkili olmalıdır. XX. yüzyılın başlarından itibaren eklektik üsluplar içerisinde yer alan II. dönem art nouveau beğenisinin başta İstanbul olmak üzere ev mimarisinde yaygınlaşması geç dönem Erzurum evlerinde de hissedilmektedir. Balkon ögesinin konumlandırılması, boyutları, sayısı ve bezemesel özellikleri art nouveau üslubunun

⁵⁰⁷ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Toprak Tabya Sokak.

⁵⁰⁸ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Cami Sokak.

⁵⁰⁹ Rabiaana Mah. Şerif Efendi Caddesi.

⁵¹⁰ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Sadreddin Konevi Sokak.

yerel mimari kalıplarına ve malzemesine bağlı bir anlayışın çerçevesinde karakterize olduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşan ahşap balkon uygulamasının en güzel örneği Kemal Gürler Evinde⁵¹¹ görülmektedir. Balkon, dördü bağımsız, ikisi duvara bağımlı altı ahşap sütunun yuvarlak kemerlerle bağlanmasından meydana gelen bir düzenleme gösterir. Balkon korkulukları oyma tekniğinde aşırı stilize edilen bitkisel ve geometrik şekillerle bezenmiştir. Balkonun tavanı ve alt kısmında ise kıvrımlı eşkenar dörtgenlerden oluşan bir kaplama görülmektedir. Bezemesiz ahşap balkon örneklerine Nezmi Turan⁵¹² Evi verilebilir (Foto 9).

Foto. 9: Balkonlar

İç Mekanda Ahşap Süsleme

Tavanlar: Erzurum evlerinde ahşap işçiliğinin en güzel örnekleri diğer Anadolu evlerinde olduğu gibi oda tavanlarında karşımıza çıkmaktadır. Erzurum evlerinde teknik olarak düz tavan, ters tavan ve tekne tavan uygulamaları görülür. Bu tavanların bezemesinde çıtakari, applike, ahşap üzerine boyama ve az örnekte kalem işi teknikleri uygulanmıştır. Erzurum evleri tavan süslemelerinde S ve C kıvrımlı yapraklar, stilize çiçekler, kıvrım dallar, yıldız motifleri, stilize geometrik şekiller ve mukarnas ile oluşturulan farklı kompozisyonlar zengin bir bezeme çeşitliliği sunmaktadır.

Çıtakari tavan bezemeleri düz çıtaların baklava dilimi oluşturacak şekilde düzenlenmesiyle elde edilir. Erzurum evlerinin tavan süslemelerinde yaygın olan bu tavanların göbeklerinde bitkisel ya da geometrik bezemeler bulunabilmektedir. Düz çıtaların yerine S ve C kıvrımları ile kesilmiş küçük parçacıklarla oluşturulan çıtakari örnekleri de mevcuttur. Zırnıklı Vehbi Beyin Evi⁵¹³ (1739), Hanağası Evi, Abdülhamit Bey Konağı, Narmanlı Hafız Efendi Evi, Yaşar İkizler Evi gibi daha pek çok Erzurum evinde bu tür tavan bezemeleri

⁵¹¹ Kazım Karabekir Paşa Mah. Topdağı Caddesi.

⁵¹² Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Yegenaga Mah.) Sadrettin Konevi Sokak.

⁵¹³ Rabiaana Mah. (eski adı Mirza Mehmet Mah.) Seyit Efendi Sokak.

görülmektedir. Semih Beyin Evinde⁵¹⁴ (XVIII. yüzyıl sonları) ise S ve C kıvrımları ile belirlenen çıtakari bezeme bitkisel ve mukarnaslı kuşaklar ile birlikte kompoze edilmiştir (Foto. 10).

Foto. 10: Çıtakâri Tavanlar

Aplike bezeme Erzurum evlerinin tavanlarında seçkin örnekler ile temsil edilmiştir. İtinâlı bir işçilik ile ince bir zevk anlayışının ürünü olan Hanağası Evinde üst katta selamlık tavanı, Erzurum evleri applike tavan bezemeleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Tavanın bezemeleri ortada çarkifelek, S ve C kıvrımlı yapraklar ve rozet çiçeklerle bezenen göbeğin çevresinde gelişmektedir. Tavan göbeği içerisi bezemeli şemse motifleri ile kuşatılmış, kıvrım yaprak ve çiçeklerle dolgulanan gönnye başlarından bir çerçeve oluşturulmuştur. Mukarnas, stilize geometrik şekiller, C kıvrımları yaprak ve çiçeklerle kompoze edilen kenar bordürleri ile bezeme ustalıkla tamamlanmıştır⁵¹⁵. Aplike, göbek ve pervazlarda daha çok uygulanan bir bezeme tekniği olmuştur. Zırnıklı Vehbi Bey, Fikri Evin, Somunoğlu⁵¹⁶ (1876), Semih Bey Evi, Yaşar İkizler Evlerinde göbek ve gönnye başları applike süslemeleri ile dikkat çeken diğer örneklerdendir (Foto. 11).

⁵¹⁴ Rabiaana Mah. (eski adı Sultan Melik Mah.) Toprak Tabya Sokak.

⁵¹⁵ Kemal Yıldırım, M. Lütfi Hidayetoğlu, "Geleneksel Türk Evi Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sanatlar Sempozyumu*, Ankara, 2015, s.332-341

⁵¹⁶ Rabiaana Mah. (eski adı Camii Kebir Mah.).

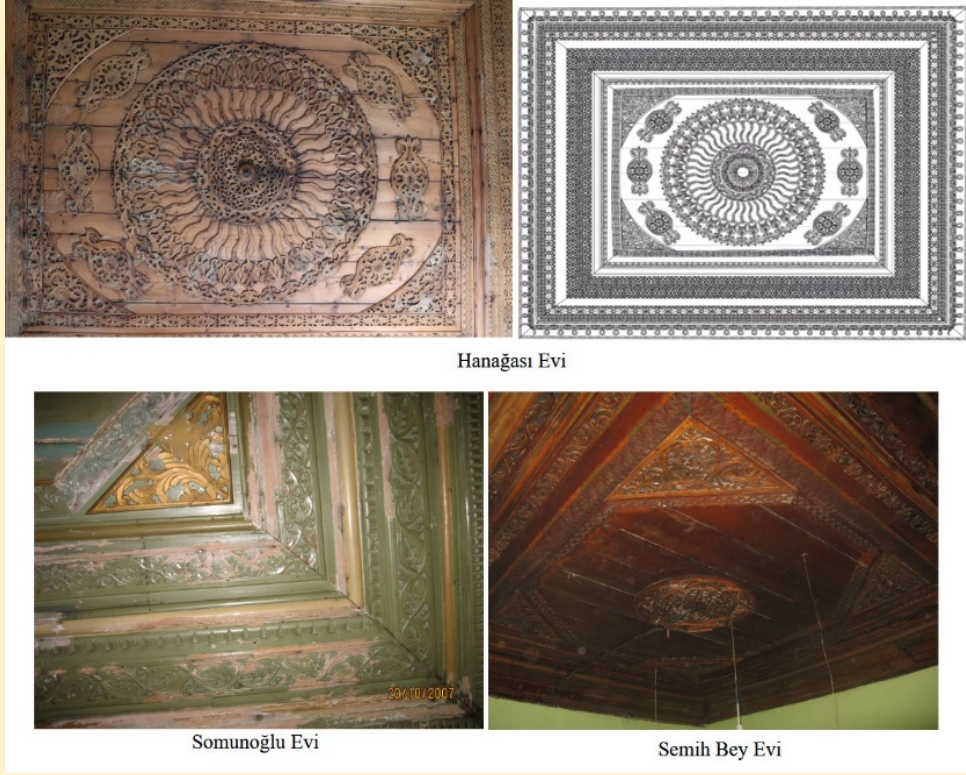

Foto. 11: Aplike Tavanlar

Ahşap üzerine boyama tekniği çok yaygın olmamakla birlikte örnekleri mevcuttur. Altın yıldız boyama mevcut örnekler arasında dikkat çekmektedir. Ahşap üzerine boyama tekniğinin günümüze ulaşan en güzel örnekleri Semih Bey Evi ile Fikri Evin Evinde bulunmaktadır. Hafız Osman Evi (1904)ve Somunoğlu Evi tavanlarında ise altın yıldız boyamanın örnekleri vardır.

Kalem işi bezeme Erzurum evleri tavanlarında çok az görülür. Bilinen en eski örneği Zırnıklı Vehbi Bey Evinde bağdadi olarak yapılan selamlığın girişindeki tavan bezemesidir. Tavan ongen göbek üzerinde geometrik geçmeler ve on kollu yıldızdan gelişen, üzeri rumi motifleri ile zenginleştirilmiş estetik bir görünüme sahiptir. Bu görünüm karanfil ve yaprak motiflerinden oluşan kenar bordürü bezemesi ile tamamlanmıştır (Foto. 12).

Foto. 12: Kalemişi Tavan

Çiçeklik, Dolap ve Yüklükler: Erzurum evlerinde ahşap süslemenin en seçkin örnekleri günümüz evlerinde vitrinlerin kullanımını hatırlatan çiçekliklerdir. Ahşap bir niş halindeki çiçeklikler çoğunlukla yanlarındaki yüklüklerle birlikte iç mekânda bir duvar yüzeyini kaplayacak şekilde ele alınmıştır. Erzurum evlerinde farklı form ve özellikle çeşitleri tespit edilen çiçekliklerin çevre bordürleriyle yüzeylerinde oyma tekniğinde daha çok barok karakterli kıvrım, kıvrım yaprak ve çiçek motifleri ile oluşturulan zengin kompozisyonlar dikkat çekmektedir. Günümüze ulaşan en güzel örneklerine Hanağası Evi, Fikri Evin Evi, Somunoğlu Evi, İbrahimhakkıoğulları Evi⁵¹⁷ (XIX. yüzyıl sonları), Cinisliler Evinde⁵¹⁸ Nazım Sütçü Evi⁵¹⁹, Ahmet Şabanoğlu Evinde⁵²⁰ rastlıyoruz (Foto. 13).

⁵¹⁷ Rabiaana Mah. (eski adı Cedid Mah.) Cedid Dere Sokak.

⁵¹⁸ Rabiaana Mah. (eski adı Caferiye Mah.) Cumhuriyet Caddesi.

⁵¹⁹ Murat Paşa Mah. Naip Sokak.

⁵²⁰ Kazım Karabekir Paşa Mah. (eski adı Köse Ömer Ağa Mah.).

Foto. 13: Çiçeklikler

Erzurum evlerinde dolap ve yüklükler bezeme açısından daha sadedir. Buna rağmen basit geometrik şekiller ve çiçekliklerde görülen S ve C kıvrımları, bu kıvrımlarla oluşturulan yaprak, çiçek ve rozet motifleri, bezemenin çeşitlemelerindedir. Nazım Sütçü Evi, Şeref Beytur Evi, Yaşar İkizler Evinde eşkenar dikdörtgenler şeklinde basit geometrik şekiller uygulanmıştır. Hacı Kazım Beyin Evi dolap ve yüklüklerinde C kıvrımlı yapraklar, Abdülhamit Bey Konağında panolar şeklinde C kıvrımlı yaprak ve çiçek motiflerinden oluşan kompozisyonlar bu tür bezemenin görüldüğü ev örneklerindedir (Foto. 14).

Foto. 14: Dolap ve Yüklükler

Oda kapıları: Erzurum evlerinde oda kapıları genellikle bezemesizdir. Bezemeli örneklerinde ahşap bezemenin uygulandığı dolap ve yüklüklerde olduğu gibi panolar şeklinde basit geometrik şekiller ya da S ve C kıvrımlı yaprak, çiçek ve rozet motifleri kompoze

edilmiştir. Nazım Sütçü Evi ve Semih Beyin Evinde eşkenar dörtgenler; Yaşar İkizler Evinde üst ve alttaki panolarda eşkenar dörtgen, ortadaki panolarda ise köşelerde yelpaze, ortada dilimli bir rozet ve etrafında kıvrım ve yapraklarla oluşturulan bir bezeme şeklindedir. Ahmet Şabanoğlu Evinde eşkenar dörtgenler ve stilize yaprak ve rozetlerden oluşan bezemeler farklı kapı panolarına diğer bir örnektir. Bitkisel ve geometrik panolarla zenginleştirilen Abdülhamit Bey Konağı sofa ve çoğu bu gün yerinde olmayan oda kapıları bezemesel özellikleri ile farklı ve etkili bir görünüme sahiptir (Foto. 15).

Foto. 15: Oda Kapıları

Terekler: Erzurum evlerinde ahşap süsleme tandirevinin yan duvarlarında iki veya üç bölüm halinde düzenlenen tereklerde görülmektedir. Tereklerde her bölüm, genellikle beş sıra raftan oluşur. Tereklerin alt ve üst kısımları büyük mutfak eşyalarını koymak için yüksek tutulmuştur. Tereklerin dikey ve yatay bölümlenmelerinde basit geometrik veya uzun şeritler halinde oyma ve aplike tekniğinde S kıvrımlı yaprak ve dal motiflerinden oluşan bezemeler uygulanmıştır. Hanağası Evinde ajur ve aplike tekniğinde S kıvrımlı yaprak ve çiçek motifleriyle oluşturulan bezeme en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir. S ve C kıvrımlı yaprak ve çiçek motifleriyle kompoze edilen Somunoğlu Evi, Kadıhafızoğulları Evi, Semih Beyin Evi, Bahaddin Ceylan Evi ve Yaşar İkizler Evi uygulamanın diğer benzer örneklerindedir (Foto. 16).

Foto. 16: Terekler

Kurunların yerleştirildiği niş cepheleri: Erzurum evlerinde özel yeri olan kurunların bazı örnekleri ahşaptan sivri ya da dekoratif bir kemerle cephelendirilmiş niş şeklindedir. Ahşap işçiliğini üst düzeyde temsil eden en güzel örnek Dursun Akal (Kitapçılar) Evi kurunudur. Kurunun S kıvrımlı yapraklar ve stilize mukarnas dizisi ile kuşatılmış bordürleri üst kısımda yine aynı ince işçiliği yansıtan ortada vazo içerisinden çıkan akant, S kıvrımlı yaprak ve çiçek motiflerinden oluşan bir kompozisyonla taçlandırılmıştır. Barok üslup özelliklerini yansıtan bu bezeme kurun cephesinde yer alarak Erzurum evlerine özgü bir kullanım alanında sergilenmektedir. Uygulamanın bir diğer örneği Somunoğlu Evi kurunlu çeşmesidir. Dekoratif iki kemerle cephelendirilen düzenleme ajur tekniğinde kıvrım yaprak ve rozet çiçeklerle bezenerek ahşabın sıcaklığı taş kuruna indirgenmiştir (Foto. 17).

Foto. 17: Kurunların yerleştirildiği niş cepheleri

Ayak Başlıkları: Erzurum evleriyle anıtsallaşan tandirevi mimarisinin en karakteristik özelliği, üzerinin kırlangıç kubbe ile örtülmesidir⁵²¹. Üst örtüyü taşıyan ahşap ayakların bazı örneklerde başlıklarının bezeme alanı ve kitabelik olarak değerlendirildiği görülmektedir. Günümüze kısmen ulaşan Ahıskalılar Evinde uç kısımları kıvrımlarla belirlenen başlık, kıvrım yapraklarla bezenerek ahşap işçiliğinin bu alanda yorumlanan en güzel örneğini temsil etmektedir. Şeref Beytur Evinde S kıvrımları ve stilize çiçek ve yaprak motifleriyle kompoze edilen başlık bir diğer örnektir. Hanağası Evinde kırlangıç örtüyü taşıyan ayakların üst kısımlarında kıvrık yapraklarla bir bezeme alanı oluşturulmuştur. Somunoğlu Evinde ise avludaki ayağın başlığı S kıvrımları ile belirlenmiş, üzerine tarih yazılmıştır (Foto. 18).

⁵²¹ Haldun Özkan, “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 28, Erzurum, 2012, s. 19-37.

Foto. 18: Ayak Başlıkları

Korkuluklar: Erzurum evlerinde tandirevinin bir kenarında oturulan, yemek yenilen, gerektiğinde yatılan sekiler bulunmaktadır. Bu sekiler ya merdivenlerle çıkılan önlerinde ahşap korkulukları olan ve bazen de ahşap malzemeli bir duvarla odaya dönüştürülen mekânlardır. Bazen de tandirevi zemininden 30- 40cm. yükseklikte iki kenarı duvara, iki kenarı da parmaklıklarla tandirevine cephe veren yer sekileridir. Bazı sekilerde kahve ocağına yer verilmiştir ki bu alanın misafirleri ağırlamak içinde kullanıldığı düşünülebilir. Ahşakların Evinde seki ajur tekniğinde S ve C kıvrımları ile belirlenen bezemesel özelliği ile güzel bir örneği teşkil etmektedir. Erzurum evlerinde bu tür ajur tekniği ile yapılmış korkuluklar ayrıca ceferlik ve üst kata çıkan merdivenlerde de görülmektedir. Ali Bayram evinde ceferlik, Fikri Evin Evinde merdiven korkuluğu olarak günümüze ulaşmıştır (Foto. 19).

Foto. 19: Korkuluklar

C. Madeni Bezeme

Erzurum evlerinde maden ve madeni süsleme kapıların menteşeleri, kuşakları, çivileri, kitlek ve zırzaları ile tokmaklarında görülmektedir. Kapı üzerindeki pencerelerin parmaklıkları da madendendir. Maden olarak daha çok demir kullanılmış olup kapı tokmaklarında pirinç de değerlendirilmiştir. Demir malzemeden yapılan tokmaklarda dövme, pirinçten yapılanlarda ise döküm tekniği uygulanmıştır. Erzurum evlerinde kapıların sesi ve süsü olan tokmaklar geometrik, bitkisel, insan eli ve hayvan biçimli olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Çift kanatlı ve tek kanatlı olarak ele alınan kapıların dış yüzünde top başlıklı büyük çivilerle

oluşturulan Z biçimli kuşaklar bezemesel olarak dikkat çekicidir. Kapıların iç yüzü ise yine Z şeklinde ahşap payandalar ve kol demirleri ile sağlamlaştırılmıştır. Özellikle geç tarihli Erzurum evlerinde kapıların üzerinde farklı biçimsel özellikleri yer alan pencereler ve bunların parmaklıkları demir malzemenin kullanıldığı bezeme alanlarıdır. Kazım Karabekir Paşa Mah. Demirciler Caddesindeki evde ve Hayati Keteci Evlerinde ortasında ay yıldız bulunan S kıvrımları ile oluşturulan bezeme, Suat Keteci Evinde alt ve üst kısımları kıvrımlarla belirlenen bezeme, Rabiaana Mah. (eski adı Narmanlı Mah.) bulunan evde büyük ve küçük S kıvrımları ile oluşan bezeme, Rıza Avcı Evinde kıvrımlarla belirlenen şekillerin birleştirilmesi ile oluşturulan bezeme çeşitlemenin örneklerindedir. Bu tür bezemeler art nouveau akımının İstanbul dışında Erzurum'a yansıyan ve yerel özelliklerle kaynaşan uzantıları olmalıdır⁵²² (Foto. 20-22).

Foto. 20: Madeni Süslemeler

Foto. 21: Madeni Süsleme

⁵²² Zerrin Köşklü, "Eski Erzurum Evlerinde Kapı Tokmakları" IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları (21-23 Nisan 2005) Sempozyum Bildirileri, Erzurum, 2006, s. 337-345.

Foto. 22: Erzurum Evlerinde Tokmaklar

D. Alçı Bezeme

Erzurum evlerinde alçı bezeme çok uygulanan bir teknik değildir. İç mekânda kapı ve pencere çevresinde, duvarların üst kısmında kabartma ya da üzeri kalemişi bezemelerle hareketlendirilmiş örnekleri bilinmektedir. Günümüze ulaşan en karakteristik uygulama Abdülhamit Bey Konağı sofa kısmında görülmektedir. Burada duvarların üst kısmı çepeçevre alçı bir friz ile kuşatılmıştır. Kabartma tekniğinde püskül motifleri ile bölümlendirilen bezeme çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan askı çelenklerle ampir esintiler yansıtmaktadır (Foto. 23).

Foto. 23: Alçı Bezeme

Sonuç

Geçmişten günümüze uzanan süreçte kentin kültürel birikiminin bir yansıması olan Erzurum evleri plan, mimari ve bezeme özellikleri ile önemli bir yere sahiptir. Deprem kuşağında yer alan Erzurum'da birçok kez yıkıcı deprem olmasına rağmen 1859 depremi özellikle evlerin yıkıma uğradığı bir tarih olarak kaydedilmiştir⁵²³. Günümüze ulaşan kitabeli evlerin çok azının XIX. yüzyıl ortalarından önceye ait olması diğer faktörlerle birlikte deprem faktörünün de çok önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Erzurum evlerini diğer bölge evlerinden ayıran temel unsur planlamanın zemin katta kapalı avlu ve tandirevine (mutfak) göre yönlendirilmiş olmasıdır. Bununla birlikte tek katlı, iki katlı ve çok bölümlü (konak) evler genellikle iç sofalı veya orta sofalı planda ele alınmıştır.

⁵²³ Selahattin Tozlu-Murat Küçükuşurlu, "Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:20, Erzurum 2002, 313-329.

Karasal iklim kuşağında yer alan Erzurum'un geleneksel evlerinin inşasında taş, ahşap ve toprak kullanılmıştır. Tandirevlerinin bacalarında ve iki katlı evlerin üst katlarında bazen tuğla malzeme tercih edilmiştir. Kapı, pencere, balkon, gibi açıklıkların aksamları ise genellikle demirden yapılmıştır. Geleneksel Erzurum evlerinde malzemeye bağlı olarak taş süsleme, ahşap süsleme, madeni süsleme ve alçı süsleme uygulanmıştır. Taş ve ahşap süsleme dış ve iç mimaride, madeni süsleme kapı ve pencerelerde, alçı süsleme ise içeride değerlendirilen süslemenin ana kollarını oluşturmaktadır. Bezeme açısından Erzurum evlerinin dış mimarisi daha sade olup, iç düzenlemesi daha zengindir.

Eski Erzurum evlerinde düzgün kesme taş işçiliği ve taşa bağlı süsleme kendine has özellikler gösterir. Dış mimaride farklı dönemsel özellikler yansıtan cephelerde genellikle köşeler, kapı ve pencere söveleri düzgün kesme taş, diğer kısımlar moloz taşla örülmüştür. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru ve XX. yüzyıl başlarında yapılan Erzurum evlerinde ön cephede zemin kat ve bazen ön cephenin tamamı düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Batılılaşma döneminin etkisi ile eklettik üsluplar, özellikle neobarok ve neoklasik esintiler ön cephede kapı ve pencere formlarında etkilidir. Biçimlenişi ve bezemesi ile özel bir tasarım örneği sergileyen Fızyo Baba Evi eklettik üsluplar içerisinde aranılan esintileri ve özellikle neobarok ve neoklasik çizgileri ile dikkat çekici bir örnektir. Erzurum evlerinde taş süslemenin yoğunlaştığı kurunlarda stilize çiçek, kıvrım yaprak, rozet, lale, karanfil, dal, vazodan çıkan çiçek motifleri ve selvi ağacı gibi bitkisel öğelerin yanı sıra basit geometrik ve nesneli kompozisyonlar, batılılaşma dönemi üslup etkilerini yerel bezeme anlayışı ile yorumlayan özellikler sergilemektedir.

Erzurum evlerinin ahşap bezemesi taş bezemesinden daha zengin ve daha yoğundur. Dış mekânda ahşap süsleme kapı sövelerinde, çıkmaların altında ve saçaklarda, balkonlarda, iç mekânda ise tavanlar, çiçeklik, dolap ve yüklükler, oda kapıları, terekler, kurun cepheleri, ayak başlıkları ve korkuluklarda görülmektedir. Anadolu evleri genelinde Erzurum evleri özelinde ahşap işçiliğinin en güzel yansımaları tavanlar, çiçeklik ve dolaplarda karşımıza çıkmaktadır. Erzurum evlerinin tavan bezemelerinde çıtakari, aplike, ahşap üzerine boyama ve az örnekte kalem işi teknikleri uygulanmıştır. S ve C kıvrımlı yapraklar, stilize çiçekler, kıvrım dallar, yıldız motifleri, stilize geometrik şekiller ve mukarnas ile oluşturulan farklı kompozisyonlar zengin bir bezeme çeşitliliği sunmaktadır. İtinâlı ve ince bir işçiliğin ürünü olan tavan bezemelerinde görülen motif dağarcığı, çiçeklik ve dolaplarda da benzer şekilde dönemlerinin üslup anlayışlarını yansıtmaktadır. Batılılaşma etkisi ile bezeme sanatlarımıza sızan ve İstanbul

örneklerinden daha geç beğenisi Anadolu'ya uzanan barok ve barok uzantıları, Erzurum ahşap süslemesinde etkilidir.

Madeni ve alçı bezeme örneklerinde ise yapıldıkları dönemin üslupsal özellikleri eş zamanlı olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

Akkuş, Gülizar- Çetin Akkuş, “Geleneksel Erzurum Evlerinin Mimari Özellikleri ve Koruma Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme” *Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi* 19-21 Mayıs 2017, Bildiriler Kitabı, s.182-194

Karpuz, Haşim, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara, 1993.

Köşklü, Zerrin- Şerife Tali, “ Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 11, Erzurum, 2007, s. 97-112

Köşklü, Zerrin, “Eski Erzurum Evlerinde Kapı Tokmakları” *IX. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları (21-23Nisan 2005) Sempozyum Bildirileri*, Erzurum, 2006, s. 337-345

Köşklü, Zerrin, “Eski Erzurum Evlerinde Taş Süsleme” *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.34, Erzurum, 2005, s.123-138

Köşklü, Zerrin, “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kurunlu Çeşmeler” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 2016, s. 111 – 136

Özkan, Haldun, “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 28, Erzurum, 2012, s. 19-37

Tozlu, Selahattin- Murat Küçükuşurlu, “Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:20, Erzurum 2002, 313-329

Yıldırım, Kemal- M. Lütfi Hidayetoğlu, “Geleneksel Türk Evi Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Sanatlar Sempozyumu*, Ankara, 2015, s.332-341

Yurttaş, Hüseyin, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Vd., *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum, 2008

Yurttaş, Hüseyin, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Muhammet Kındıgılı, “Erzurum’un Tarihi Eserleri”, *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Erzurum, 2011, s.91-208.

A SALONU
BİRİNCİ OTURUM

**Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'ndeki Alman Asker, Savaş Muhabiri,
Diplomat ve Ajanlarının Yazıları Üzerine Değerlendirmeler**

Selami Kılıç*

Özet

Almanya, 1914 Ağustosunda Osmanlı Sultanıyla cihad bayrağı altında ittifak yapıp, İslam dünyasını başta İngiltere olmak üzere düşmanlarına karşı ayaklandırmayı, Müslümanların gazabını bunların üzerine salmayı planladı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ve Sultan-Halifenin tüm Müslümanları "cihad-ı ekbere" daveti üzerine, bunu bir politika ve propaganda malzemesi olarak kullanan Almanya, İslam coğrafyasının her yerinde ihtilal ateşini yakmak, düşmanlarını kendi sömürgelerinde vurmak için harekete geçti.

Bu büyük oyunun önemli bir parçası da Kafkasya'da oynandı. Kafkas halklarını isyana teşvik etmek, bölgeyi kan ve ateşe boğmak için Kafkasya topraklarında propagandalar yapan Almanya, bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantı yolu kurmayı, isyancılara silah cephanesi ve nakit para sağlamayı dahası Kafkasya'daki tüm girişimleri kendi kontrolü altında yapmayı amaçlıyordu. Büyük ve kutsal davanın başarıya ulaşması için seferber olan Almanya, bölgeye en sadık ve en güvenilir adamlarını gönderdi. Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'daki Alman asker, diplomat ve ajanların konu hakkındaki yazışmaları, Almanya'nın meseleyi ne kadar önemseydiğinin en bariz göstergeleriydi.

Tam da bu sıralarda bölgede başlayan Ermeni huzursuzlukları, ihtilal ve isyanları, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile ittifak girişimleri, tüm bu olumsuzluklar karşısında Osmanlı Hükümetinin aldığı birtakım önlemleri de yansıtan söz konusu yazışmalar, diğer birincil kaynaklarla karşılaştırılmalı olarak önemli referans niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti-Kafkasya-Almanya-Sultan Halife- Cihad-ı Ekber

**The Evaluations on The Correspondences of German Soldiers, Embedded Journalists,
Diplomats, and Agents in The Caucasian Front Line in The First World War**

Abstract

In August 1914, Germany planned an alliance with the Ottoman Sultan under the Jihad flag and planned to provoke the Islamic world against its enemies, especially Britain, and to make them the victims of the Muslims' wrath. After the Ottoman Empire entered the war and the Sultan Halifah invited all the Muslims to Jihad-i Ekber, Germany used that situation as a

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. drselami@atauni.edu.tr

policy and propaganda material to shoot the enemies in their colonies and to rise revolutionary feelings everywhere in the Islamic geography.

An important part of this great game was played in the Caucasus. Germany made propaganda in the Caucasus territory in order to promote the Caucasian peoples to revolt. Germany aimed to establish a direct connection with the region and to make all the initiatives in the Caucasia under the control of Germany by providing ammunition and cash to the rebellious people. Germany, which mobilized for the success of the great and holy case, sent its most loyal and most trustworthy men to the region. The most obvious sign of Germany's concern for the matter was the correspondences of German soldiers, diplomats and agents in the Eastern Anatolia, Iran and Caucasia.

These correspondences that reflect the Armenian unrests, the revolts, the Armenians' attempts to alliance with Russia against the Ottoman Empire, and the measures taken by the Ottoman government against all these negative situations are important references in comparison with other primary sources.

Key Words: the Ottoman Empire, Caucasia, Germany, the Sultan Halifah, Jihad-i Ekber.

Giriş

Osmanlı Devleti-Almanya ilişkileri uzun bir tarihi geçmişe dayanır. 18. yüzyılın ortalarında başlayan, 19. yüzyılın son çeyreğinde artarak devam eden çok yönlü ve yoğun ilişkiler, iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdığı gibi kaçınılmaz sona doğru da sürüklemiştir. Dünya savaşının müttefik iki devleti, savaş sonunda aynı kaderi paylaşmış ve savaş sonrasında bunalımları atlattıktan sonra, 1924 tarihi itibarıyla Türkiye ve Almanya arasındaki siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler yeniden canlanmıştı.

II. Mahmut döneminde, 1835'ten itibaren nerdeyse aralıksız olarak Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman askeri heyetlerinin amacı, Osmanlı kara ordusunun yeniden yapılanması bir başka ifadeyle ordunun yeni baştan ıslahı ve teşkilatlandırılmasıydı. Amacın ne derecede gerçekleştiği, ordunun ne derecede ıslah edilip, teşkilatlandırıldığı veya modernleştirildiği tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak konu, bu heyetlerin gelişi ile birlikte Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin silah alımında ön sıraya yükselmesi ve Alman nüfuzun yavaş yavaş tüm Osmanlı coğrafyasına yayılmasıydı.

Balkan bozgunu ve Birinci Büyük Savaşa giriş gibi olaylar, Alman askeri heyetinin üye sayısını artırdı. İstanbul'daki Avusturya Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski, Büyük Savaş başında 40'ı aşkın Alman subayının Osmanlı ordusunda görev yaptığını

belirtiyordu. Bu sayı sonraları 800'ü bulacak ve savaş yıllarında Osmanlı topraklarındaki Alman askeriyesi 20 bine ulaşacaktı.

1913'te İstanbul'a gelen yeni Alman askeri yardım heyetiyle birlikte sadece Osmanlı ordusu ve genelkurmayında değil, Osmanlı başkentinin her örgüt ve köşesinde Alman nüfuzu artmaya başladı. Üst düzey bazı Alman subayları hem Osmanlı ordusunda hem de genelkurmayında önemli görevlere getirildi. Bu subaylar olası savaş durumunda açılacak cephelerle ilgili planlar hazırlamaya başladı. Büyük savaş arifesinde denetim artık bunların elindeydi ve Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Alman komutasında girdi denilebilir.

1914 yazında Avrupa'yı savaş bulutları sardığında tarafsız kalmasının mümkün olmadığını bilincinde olan Osmanlı Devleti ittifak arayışındaydı. Yalnızlık ve çaresizlik içindeki Osmanlı Devleti, ittifak arayışlarının sonuçsuz kalması üzerine tekrar Almanya'ya yönelmek, ittifak teklifini yenilemek zorunda kaldı.

1914 Ağustosunda Osmanlı Sultanıyla cihad bayrağı altında ittifak yapıp, İslam dünyasını başta İngiltere olmak üzere düşmanlarına karşı ayaklandırmayı, Müslümanların gazabını bunların üzerine salmayı planladı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ve Sultan-Halifenin tüm Müslümanları "cihad-ı ekbere" daveti üzerine, bunu bir politika ve propaganda malzemesi olarak kullanan Almanya, İslam coğrafyasının her yerinde ihtilal ateşini yakmak, düşmanlarını kendi sömürgelerinde vurmak için harekete geçti.

Bu büyük oyunun önemli bir parçası da Kafkasya'da oynandı. Kafkas halklarını isyana teşvik etmek, bölgeyi kan ve ateşe boğmak için Kafkasya topraklarında propagandalar yapan Almanya, bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantı yolu kurmayı, isyancılara silah cephe ve nakit para sağlamayı dahası Kafkasya'daki tüm girişimleri kendi kontrolü altında yapmayı amaçlıyordu. Büyük ve kutsal davanın başarıya ulaşması için seferber olan Almanya, bölgeye en sadık ve en güvenilir adamlarını gönderdi. Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'daki Alman asker, diplomat ve ajanların konu hakkındaki yazışmaları, Almanya'nın meseleyi ne kadar önemseydiğinin en bariz göstergeleriydi.

Tam da bu sıralarda bölgede başlayan Ermeni huzursuzlukları, ihtilal ve isyanları, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile ittifak girişimleri, tüm bu olumsuzluklar karşısında Osmanlı Hükümetinin aldığı birtakım önlemleri de yansıtan söz konusu yazışmalar, diğer birincil kaynaklarla karşılaştırılmalı olarak önemli referans niteliği taşımaktadır.

Alman Subay ve Savaş Muhabirlerinin Yazıları

Birinci Dünya Savaşın başlangıcından Brest-Litovsk barış görüşmelerine kadar Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanı sıfatıyla, Türk Kafkas Cephesi'nde üç buçuk yıl görev yapan

Yarbay Felix Guse, görevi gereği yakın bir görgü tanığı olarak ülkeyi ve insanlarını yakından tanıma, olaylara ve olayların arka planına derinlemesine bakabilme olanağını buldu. Felix Guse, Ermenilerin düşmanla işbirliği ettiğini, Ermeni huzursuzluğunun tüm Anadolu'ya yayıldığını, isyan eden Ermenilerin cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturduklarını belirttikten sonra, ne yapılabilirdi? sorusunu yöneltiyor ve zorunlu göç kararının alınması ile ilgili olarak şunları yazıyordu:

“Ermeni ayaklanması gittikçe geniş bir çevreye yayılıyor ve Ruslarla yapılan anlaşmalara uygun olarak yürütülüyordu. Ruslar tarafından sürekli olarak kışkırtılan Ermenilere, telgraf tellerini sabote ederlerken rast geliniyordu. Rusların, cephenin neresinden saldırıya geçecekleri önceden tahmin ediliyor ve işte o zaman Ermeniler derhal cephe gerisinde silaha sarılıyorlardı.

Tüm bunların yanı sıra Mayıs ve Haziran aylarında Türk Kafkas ordusunda ağır bir kriz yaşandı. Bu ordunun takviye edilmesi söz konusu değildi. Çünkü İmparatorlukta elde avuçta ne varsa hepsi çok kritik günlerin yaşandığı Çanakkale Cephesi'ne gönderilmişti. Bu yüzden Ermenilerin çıkardığı huzursuzluk, son derece ürkütücü ve korkunç bir tehlike arz etmekteydi. İhtiyaç üzerine daha şimdiden jandarma birlikleri cepheye nakledilmişti ve artık ordunun hinterlandında birkaç acemi eğitim karargâhından fazla bir şey bulunmuyordu. Doğaldır ki bu kuvvetler genel bir ayaklanmaya karşı oldukça yetersiz kalıyordu. Hâl böyleyken bir defa olsun kendimizi Türklerin yerine koyalım. Türk birliklerinin güçlü olduğu yerlerde Ermeniler bağlılık yemini ediyorlar, Rusların bir taarruzu beklendiğinde ise cephe gerisindeki köylerden silah sesleri yükseliyordu.

Bu durumda ne yapılabilirdi?

Bu kritik anda Ermenilerin düşmanca davranışlardan vazgeçip, soyluluk gösterip göstermeyeceklerinin savaşmakta olan bir ordudan beklenmesi biraz fazla iyimserlik olurdu. Osmanlı Devleti'nin bulduğu çözüm şuydu: Ermeniler yoğun olarak yaşadıkları Osmanlı topraklarını boşaltacaklardı. Kendilerini savunmak zorunda olan Türklerin başka bir çözüm yolu bulmaları pek mümkün görünmüyordu ve bu konuda söylenecek başka bir şey de yoktu.”⁵²⁴

Kafkas Cephesi'ndeki askeri faaliyetlere bizzat katılan ve 1915 yılında Osmanlı topraklarında yaşanan olayları gözlemleyen Guse, bir Alman askeri mecmuasında yayınlanan makalesinde; Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde 1915 olaylarını etraflıca anlatıyor, meseleye tarafsız bir gözle bakarak, yaşananları gerçekçi bir bakış açısıyla aktarıyordu.

⁵²⁴ Felix Guse, “Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen”, *Wissen und Wehr* 6, Heft. 10, Berlin, 1925, s. 614-615. Karşılaştırmız: Selami Kılıç, *Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 102-103.

O, Alman konsolos ve misyonerlerinin aksine gelişen olayları; duyum ve söylemler üzerine değil, bizzat gözlemlerine dayandırarak, savaş durumunun olumsuzluklarını göz ardı etmeden, gerçekleri çarpıtmadan olduğu gibi yazıyordu. Almanya'nın askeri kanadının bakış açısını da yansıtan makalesinde; Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı bazı önlemler almasının gerekçelerini, özellikle sevk ve iskân kararı alınmasının nedenlerini sorguluyordu. Ermenilerin sevkıyatı sırasında ortaya çıkan birtakım olumsuzlukları da abartmadan, kırmadan dökmeden objektif bir bakış açısıyla ele alıyordu.

Düşmanla işbirliği içinde Osmanlı coğrafyasının her yerinde isyan ederek, Osmanlıyı arkasından vuran ve dolayısıyla cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturan Ermenilerin bu tutumları karşısında ne yapılabilirdi? sorusunu yöneltiyor, olayların nasıl geliştiğini çarpıcı ve bir o kadar da gerçekçi bir anlatımla ortaya koyuyordu: “*Türk Hükümetinin bulunduğu çözüm şuydu: “Ülke –Anadolu- Ermeniler tarafından boşaltılacaktı.”* Kendilerini savunmak zorunda olan Türklerin başka bir çözüm yolu bulmaları pek mümkün görünmüyordu.

Tüm bunların yanı sıra Felix Guse'nin söz konusu makaleyi kaleme almasının bir başka amacı daha vardı. Nitekim ülkesinin 1915 olayları sonrası ortak sorumlulukla suçlanmasına karşı çıkıyor ve her ne kadar bunun düşman propagandası olduğunu vurgulamasına rağmen, aksini ispat etmeyi de ihmal etmiyordu.

Dünya Savaşı süresince başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerinin asılsız bir mezalim propagandasına odaklandığını, Ermeni sorununu çıkarları doğrultusunda kullandığını ve Almanları mezalimin failleri olarak göstermeye çalıştıklarını belirten Guse: “*Aslında bu asılsız iddiayı çürütmek için bir şeyler söylemek akılsızlıktan başka bir şey değildir*” diyordu. Yine nüfusu azaltılan ülkeyi (Osmanlı Devleti'ni) kolonileştirmek için Ermenilerin Mezopotamya'ya göç ettirilmelerini ve burada Bağdat demiryolu hattı çevresinde yerleştirilmelerini Almanların önerdiği iddiasının da düşman propagandasından başka bir şey olmadığını ifade ediyor ve Almanya'nın ne böyle bir öneride bulunduğu ne de Ermeni sevk ve iskânını teşvik ettiğinin altını önemle çiziyordu.

O'na göre; “*Alman Hükümeti birkaç defa Osmanlı Devleti'nin almış olduğu önlemleri yumuşatmak için etkin girişimlerde bulundu. Almanların birçoğu da mümkün olduğunca çekilen sıkıntıları hafifletmek için ellerinden geleni yaptı. Almanya daha fazlasını yapacak durumda değildi, çünkü Osmanlı Devleti, içişlerine karışılmasını istemediği gibi, haklı olarak böyle yakışıksız girişimleri de reddetmekteydi.*”

Kısaca makale, hem bir görgü tanığının bizzat gözlemlerine dayanması hem de dönemin bazı kaynaklarına vurgu yapması açısından alanındaki önemli bir boşluğu dolduruyor, kamuoyunu aydınlatıcı bilgiler veriyordu.

Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış yenilgisinden sonra harekete geçen Rusya, 1914 sınırlarını aştı. 1916 yılında Erzurum, Muş, Bitlis, Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Rize'yi işgal etti. Artık Rus işgali ile birlikte bölgenin kara günleri başlamış oluyordu. Rus işgal sahasında faaliyette bulunan Ermeni çeteleri, Türk halkını katlediyor, bölgeyi âdeta kan gölüne çeviriyordu. Rus işgali ve özellikle Ermeni çetelerinin Türklere yönelik silahlı saldırıları üzerine sefil ve perişan bir şekilde yollara düşen halk, Osmanlı topraklarının iç kesimlerinde kendilerine güvenli yer arıyordu.

Kafkas cephesindeki yenilginin ve Rus işgalinin başlaması ile birlikte Ermeni çetelerinin Türk halkına karşı silahlı saldırıları gün geçtikçe artıyor ve bu saldırılar özellikle Aralık 1917'deki Erzincan Mütarekesinden sonra korkunç bir kıyıma dönüşüyordu. Osmanlı Devleti meseleyi önce diplomatik yollarla çözmeye çalıştıysa da herhangi bir sonuç alınamadı. Bu arada Brest-Litovsk barış görüşmelerindeki çıkmazdan haberdar olan Enver Paşa, Osmanlı 3. Ordusu'na askeri harekât emri verdi. Her türlü olumsuzluğa rağmen hızla ilerleyen Türk birlikleri Ermeni çetelerinin direncini kolaylıkla kırarak, Rus işgalindeki şehir ve kasabaları birer birer ele geçirdi. Mart 1918'de, 1914 sınırlarına ulaşan Türk ordusu karşısında tutunamayan Ermeni çeteleri ise geri çekilirken etraflarına ölüm saçıyor, çekiliş güzergâhındaki şehir, kasaba ve köyleri yakıp yıkıyor, harabeye çeviriyor ve binlerce masum insanı vahşice katlediyorlardı.

Yukarıda kısa bir özeti verilen bu korkunç ve bir o kadar da ürkütücü olayları, Ermeni çetelerinin Türklere yaptıkları mezalimi, yakılan yıkılan, harabeye çevrilen şehir, kasaba ve köyleri, bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti, henüz daha yeni yaşanmış tüm bu olumsuzlukları yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhı'nın davetlisi olarak İstanbul'a gelen bir heyet, 1918 baharında Trabzon, Zigana, Torul, Köse, Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Batum istikametinde, bu ölüm koridorunda zor bir yolculuk yapmıştı. Başkanlığını Ahmed Refik (Altınay) Bey'in yaptığı heyette, Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile Avusturyalı gazeteci Dr. Stefan Steiner, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum konsolosu Edgar Anders bulunuyordu⁵²⁵.

⁵²⁵ Geniş bilgi için bkz: Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 171-174; Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 164-194.

Heyet üyelerinin bölgeden gönderdikleri raporlar aynı dili konuşuyor, ifadeler birebir örtüşüyordu. Alman savaş muhabiri Paul Weitz, Berlin'e gönderdiği raporunda; harabeye dönen, yakılıp yıkılan ve ahali büyük ölçüde katledilen şehir ve kasabaları ayrıntılı olarak ele alıyor, bölgedeki izlenimlerini aktarırken, yaşanan korkunç olaylar karşısında âdeta kanının donduğunu ve bu insanlık dışı vahşeti uzun zaman üzerinden atamayacağı endişesini taşıdığını ifade ediyordu:

“Yıkılan, yıkılan, harabeye dönen Erzincan şehri, âdeta büyük bir mezarlığı andırıyordu. Bu yıkımdan sadece şehrin büyük binaları sağlam kalabilmişti. Bir harabeyi andıran şehirde kısmen de olsa ayakta kalabilen yalnızca evlerin dış duvarlarıydı... Bizzat gözlemlerime ve güvenilir kaynaklardan edindiğim bilgilere göre; Rusların Erzincan'dan çekilişinden sonra, Ocak 1918 sonlarına doğru silahlı Ermeni çeteleri şehri ve ovayı işgal etmişlerdi. Bu çeteler bölgede korkunç cinayetler işlemiş, etrafa ölüm ve korku salmışlardı. Müslüman ahali, kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 25-30 kişilik gruplar halinde, bir daha kendilerinden haber alınamayacak yere, Ermeni mahallesine götürülmüşlerdi. Bir öğleden sonra jandarma eşliğinde Ermeni mahallesine gittik. İç kısımlardaki bir dizi evin enkazları arasında dolaştık. Her yerde insan uzuvları; başlar, kollar, ayaklar gün ışığına çıkmıştı. Yaşanan bu insanlık trajedisinden daha fazlasını görmemiz isteniyordu. Fakat korkunç ve insanlık dışı olayların yaşandığı bu yerde daha fazla kalmak istemediğimi belirterek, geri dönülmesini istedim.

*“Tamamen harabeye dönmüş olan Erzurum'un yakılan yıkılan yerlerinden halen daha genizleri yakan keskin bir çürüme kokusu etrafa yayılmaktaydı. Ermeniler, Rusların çekilmesinden sonra, Ocak 1918 sonlarından 9 Mart'a kadar Erzurum'u işgal etmişlerdi. Başlarında Albay Morel'in bulunduğu Fransız subaylarının yönetimindeki Ermeniler, Müslümanlara insanlık dışı vahşiliklerde bulunmaya başladılar. **Karşı karşıya bulunan iki ayrı konağa kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 700 kadar Müslüman hapsedilmişti. Daha sonra bu iki ev benzin dökülerek yakılmıştı...**”⁵²⁶*

Heyetin bir diğer görgü tanığı eski Erzurum konsolosu Edgar Anders idi. Anders'in Erzincan ve Erzurum gözlemleri, yaşanan olumsuzlukların başka bir görgü tanığı, heyet başkanı Ahmed Refik Bey'in “*Kafkas Yollarında*” başlıklı eserinde ölümsüzleştirdiği ifadeleriyle birebir örtüşmekteydi:

⁵²⁶ Paul Weitz Bericht. Kommando der Heeresgruppe von Mackensen an seiner Exzellenz dem Reichkanzler Herrn Grafen von Hertling, Bukarest, den 20. Juni 1918, PA-AA, Bd. 52, J.Nr. 9525, Türkei Nr. 83. Krş: Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 171-173.

“1 Mayıs’tan 4 Mayıs’a kadar Erzincan’da kaldım. O güzel ve mutlu günlerinde, Haziran 1914’te ziyaret ettiğim şehri tanımakta çok güçlük çektim. Şehir bir harabeyi, büyük bir mezarlığı andırmaktaydı. Korkunç olaylar ve bölgedeki tüm olumsuzluklar, Aralık 1917’deki Türk-Kafkas Mütarekesi’nden (Erzincan Mütarekesi) sonra, oradaki Ermenilerin oluşturdukları acımasız ve korkunç yönetim tarafından gerçekleştirilmişti. Yaşları üç ile yetmiş arasında değişen 600 Müslüman katledilmiş, yüzlercesinden de bir daha haber alınamamıştı⁵²⁷. 1918 Mart’ında çekilmeye başlayan Ermeniler, gösterişli hükümet konağıyla Zeki Paşa tarafından yaptırılan kolordu binasını havaya uçurmak istemişlerse de bunu başaramamışlardı.

“5 Mayıs’tan 8 Mayıs’a kadar Erzurum’da kaldım. Barış günlerinde bile bana oldukça cazibesiz gelen ve çok can sıkıcı günler geçirdiğim şehir, şimdi tamamıyla harabeye dönmüştü. Erzurum’un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, orada kalan Müslümanlar korku dolu kederli günler yaşamaya başladılar. Birçoğu hapse atıldı ya da Sibiryaya’ya sürüldü... Ocak 1918’de Rus askerleri kendiliğinden Erzurum’u boşaltınca Fransız subayların yönetimindeki **Ermeni çeteleri Erzurum Müslümanlarına kanlı ve korkunç bir terör uygulamışlar, onları vahşice katletmişlerdi. Kadın, erkek ve çocuklardan oluşan yüzlerce Müslüman karşılıklı iki eve kapatılmışlar ve daha sonra benzin dökülerek yakılmışlardı**”⁵²⁸

Heyete başkanlık eden Ahmed Refik Bey’in Mayıs 1918’de Erzincan ve Erzurum’dan Genel Karargâh İkinci Şube Müdürlüğüne gönderdiği raporlarında; harabeye dönen şehir ve kasabalar, bölge sakinlerine Ermeni çeteleri tarafından yapılan kıyım ve kıtal, çekilen acı, yaşanan sefalet, katlanılan eziyetler olduğu gibi aktarılıyordu⁵²⁹.

Ahmed Refik Bey’in bu raporların dışında “1918 baharındaki Kafkasya yolculuğunu” ölümsüzleştirdiği “*Kafkas Yollarında*” adlı eserinde; bölgenin eşsiz doğa güzellikleri yanı sıra savaşın olumsuzluklarını, yakılan yıkılan harabeye çevrilen yerleri, Ermeni çetelerinin akla durgunluk veren insanlık dışı kıyımlarını, açlık ve sefaletin korku ve dehşetin pençesindeki bölge insanlarını doğal ve yalın bir anlatımla okuyucuya aktarıyordu:

“... Rusların geri çekilmesini müteakip, Ermenilerin zulmettikleri beldelerden biri de Erzincan. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok.

⁵²⁷ Krş: Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 3. Mai 1918, PA-AA, Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183. Bkz: Ek: 1; Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu/ Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 253-254.

⁵²⁸ Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 173-174. Krş: Ahmed Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında*, Haz: Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

⁵²⁹ Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 182; Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 171-174; Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 172-175. Krş: Ahmed Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında*, s. 31-49.

Rusların istilası esnasında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, yakılmış ve kuyulara atılmış.. Bu kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sessiz ve cansız...”⁵³⁰

“Erzurum bir harabe şehri gibi... Rusların çekilmesi üzerine şehir kâmilen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarında toplanan İslam na'sı dört binden fazla. **Evlere doldurulup yakılanlar**, yol yaptırmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler bu hesaba dâhil değil. Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar yıkmışlar, icap ettiği zamanda müdafaa etmişler. Daha ziyade müdafaaada bulunamayacaklarını anladıkları zaman peşlerinde ölüm ve ateşten bir harabe bırakarak kaçmışlar...”⁵³¹

Ahmed Refik Bey, “İki Komite İki Kıtıl” adlı bir diğer eserinde ise “yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihi ve fedakâr beldesi âdetâ bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kâmilen harap. **Yanmış ve yıkılmış evler insan naaşlarıyla dolu.** Erzurum böyle büyük bir acı görmemişti” diyordu⁵³².

Örneklerde de görüldüğü üzere hem Türk arşiv belgelerinde hem de Alman diplomatik belgelerinde aynı ifadeler yer alıyor, verilen bilgiler birebir örtüşüyordu: “Yakılan yıkılan, eski güzelliğinden hiçbir iz kalmayan, âdetâ büyük bir mezarlığı andıran ve ahalisinin büyük bir kısmı katledilen Erzincan şehri. Harabeye dönen, zihinlere durgunluk verecek bir yangın yerini andıran, her tarafında korkunç Ermeni vahşetinin izlerini barındıran harabeler şehri Erzurum. Trabzon'dan Sarıkamış'a kadarki yol güzergâhında; yakılmış, yıkılmış, kaderine terkedilmiş, ahalisi büyük ölçüde katledilmiş, bir harabe ve enkaz yığına dönüşmüş köyler, kasabalar ve şehirler.”

Ahmed Refik Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporları ve 1918 baharında ölüm koridorunda (Trabzon-Erzincan-Erzurum-Sarıkamış yol güzergâhı) Alman ve Avusturyalı savaş muhabirleriyle yaptığı yolculuğun korkunç ve ürkütücü izlerini aktardığı “Kafkas Yollarında” adlı eseri, o sırada kendisine eşlik eden ya da bölgede bulunan Alman ve Avusturyalıların rapor ve anılarıyla mukayese edildiğinde; ifadelerdeki benzerlikle, anlatılarda yer alan endişe verici, kan dondurucu, ürkütücü ve korkunç tanımının çok hafif kaldığı sözcükler ve cümleler oldukça dikkat çekicidir: “Harabeye dönen şehir ve kasabalar. Bölge

⁵³⁰ Altınay, *Kafkas Yollarında*, s. 35-36. Krş: Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 184.

⁵³¹ Altınay, *Kafkas Yollarında*, s. 47-49. Krş: Kılıç, *Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, s. 184.

⁵³² Ahmed Refik Altınay, *İki komite İki Kıtıl*, Haz: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s. 47-48.

sakinlerine Ermeni çeteleri tarafından yapılan kıyım ve kıtal, çekilen acı, yaşanan sefalet, katlanılan eziyetler; kısaca savaşın tüm olumsuzlukları...”

Alman Diplomat ve Ajanlarının Yazıları

Bu acı olayların tamamı savaş yıllarında Osmanlı topraklarında yaşandı ve bunlar yukarıda da örneklendirildiği gibi birçok yazışmaya konu oldu. Diğer taraftan giriş kısmında da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti ile ittifak yapan Almanya'nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı kışkırtma ve ayaklandırma planları 1914 Ağustosunun ilk günlerinden itibaren uygulanmaya başladı. Artık silahlar ateşlenmiş Türk-Alman cihadının eylem planları hazırlanmıştı.

Büyük oyunun önemli bir kısmını Kafkasya ve İran coğrafyası oluşturuyordu. Dolayısı ile Almanya, başta Erzurum, Trabzon, Bağdat Musul olmak üzere Doğu'nun en stratejik yerlerine; bölgedeki diğer Almanlarla da uyum içinde çalışacak, Alman çıkarlarını ön planda tutacak, neyi niçin ve nasıl yapacağını bilincinde olan ve Doğu'yu çok iyi tanıyan en seçkin adamlarını gönderiyordu. Bu bağlamda Erzurum'un coğrafi ve stratejik ehemmiyeti Almanların dikkatinden kaçmamış ve Erzurum, Almanya'nın Doğu'daki yayılmacı politikasının merkezlerinden biri olmuştu. Bir başka ifadeyle Erzurum, Almanya'nın bölgedeki en önemli istihbarat merkezi âdetâ gözü ve kulağıydı. Bu nedenle buraya gönderilen Alman asker, diplomat ve en güvenilir adamları özenle seçiliyor ve onlara çok önemli görevler veriliyordu.

Almanya'nın Rusya'yı zayıflatmak için, Kafkasya'daki girişimleri sadece Kafkas halklarını Rusya'ya karşı ayaklandırmakla sınırlı değildi. Almanya, Rus savaş ekonomisi için çok önemli olan Bakû petrol yataklarının, petrol boru hattının ve Batum'daki Rus petrol rezervlerinin de tahrip edilmesini hedeflemişti. Daha savaşın başlarında, 24 Eylül 1914'te o zamanki Devlet Müsteşarı Arthur Zimmermann'a Erzurum'daki Alman konsolosu Dr. Paul Sachwarz'ın bir yazısını gönderen İmparatorluk Meclisi üyesi Matthias Erzberger, Zimmermann'a: *“Burada sözü edilen konu büyük askeri ve siyasi öneme sahiptir. Söz konusu olan Rusya'nın Bakû ve Batum'daki petrol tesislerinin, depolarının kullanılamaz duruma getirilmesi, Bakû'dan yapılan petrol sevkiyatının engellenmesidir. Eğer bu plan başarılı olursa o zaman Rusya'nın demiryolu ulaşımını 2/3 ay içerisinde tamamen felce uğratmış oluruz”* diyordu⁵³³. Planın yürütülmesi için bir petrol mühendisi Dr. Paul Schwarz, Erzurum'a konsolos

⁵³³ Mitglied des Reichstages an das Auswärtige Amt, Berlin, den 24. September 1914, PA-AA, R. 21008, Bd. 1, Der Weltkrieg No: 11^d...secr... Bkz: Ek: 2; Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte “Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917”*, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975, s.65.

vekili olarak atandı. Kasım 1914'te ise konsolos yardımcısı Max von Scheubner-Richter, aynı planın uygulanması göreviyle Erzurum'a gönderildi⁵³⁴.

Bölgeden gelen yazılarda önce Dr. Schwarz'ın sonrada Scheubner von Richter'in üstlenilen bu önemli görevi yerine getirmek için birtakım girişimlerde buldukları ve aynı zamanda bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeler hakkında da üst makamları bilgilendirdikleri görülmüyordu:

“Bakû'daki petrol tesisleri çok iyi ve sıkı bir şekilde korunuyordu. Korumayı sağlamak için Tatarların (Azerbaycanlılar) yerine Ermeni muhafızlar görevlendirilmişti. Büyükelçi Wangenheim Schwarz'ın girişimlerinin 11 Aralık 1914'te başladığını, Bakû- Batum petrol boru hattına yapılan bir iki sabotajın sevkiyatı bir süreliğine durdurduğunu ve Schwarz'ın Bakû petrol tesislerine yapılacak baskında Ermenilerle ortak hareket etmeyi önemseydiğini Alman Dışişlerine bildiriyordu.

“Dr. Schwarz'ın Matthias Erzberger'e gönderdiği tarihsiz nihai raporunda ise (söz konusu rapor Erzberger tarafından 20 Mayıs 1915'te Alman Dışişlerine gönderildi.) yetmişmiş 16 personelinin bulunduğu, Bakû yakınlarındaki Balaxani'de büyük bir yangın çıkarmayı başarabilecekleri, Bakû- Batum boru hattının iki ayrı yerinde de bir sabotaj yapılabileceği belirtiliyordu.”⁵³⁵

Dr. Schwarz'ın yerine konsolos yardımcısı olarak atanan Scheubner-Richter, Erzurum'a geldikten birkaç ay sonra, 6 Mart 1915'te Bakû ile ilgili özel görevi hakkında Büyükelçi Wangenheim'a, Bakû'daki tesislerin bombalanmasını tek başına yerine getirmesinin mümkün olmadığını, bu iş için güvenilir kişilerin bulunması gerektiğini, ayrıca tesislerin bölge halkı tarafından çok iyi korunduğunu ve yine halkın büyük bir kısmının geçimini bu tesislerden sağladığı için tesislerin tahribine karşı olduğu haberini aldıklarını yazıyordu. Scheubner devamla, her şeye rağmen tesislere dışarıdan bir sabotaj eylemine kalkışılacak olursa, bunun büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanacağını belirttikten sonra, *“böyle bir girişimin ancak 50-60 kişilik iyi Rusça bilen, İran ve Kafkasya'daki aşiretlerce desteklenen, güvenilir ve eğitilmiş bir süvari grubu tarafından yapılabileceği” önerisinde bulunuyordu⁵³⁶.*

Almanya'nın bölgedeki güvenilir adamlarından Ajan Louis Mosel de *“Kafkasya'daki ayaklanmanın tekrar başlaması için yapılacak organizasyonun ana hatları”* başlıklı raporunda; *“hükümetimizin planladığı Bakû-Batum petrol boru hattının tahribi ve yine*

⁵³⁴ Wolf Dieter Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte* s. 65-66.

⁵³⁵ Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, I, s. 66-67.

⁵³⁶ Das Deutsche Konsulat an Kaiserliche Botschaft, Erserum, den 6. März 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr... Bkz: Ek: 3.

*Batum'daki petrol depoların yok edilmesi konusunda bugün de doğru hareket edilmediği görüşündeyim. Bu gibi görevleri yabancılar yerine getiremez, bu işi sadece o bölgede oturanlar başarabilirler. Konu hakkında İstanbul'daki İmparatorluk Büyükelçiliğini de bilgilendirdimse de herhangi bir cevap alamadım” diye yazıyordu*⁵³⁷.

Erzurum konsolos yardımcısı Scheubner-Richter, 19 Mart 1915'te Büyükelçi Wangenheim'a, “bir askeri birlikle Bakû'daki petrol tesislerini bombalama planının, Rusların gerek Hazar Denizi kıyısındaki ağır silahları gerekse şu anda Kafkas Cephesi'ndeki üstünlükleri nedeniyle sadece güzel bir fantezi olabileceğini, başarı ihtimalinin bulunmadığını, petrol tesislerinin ancak buradaki ayaklanmalarla tahrip edilebileceğini” yazıyordu⁵³⁸.

Yapılan yazışmalarda; Bakû-Batum petrol boru hattının ve yine Batum ile Bakû'daki petrol rezervlerinin yok edilmesi planının zorluğuna değiniliyor, her şeye rağmen tesislere dışarıdan bir sabotaj eylemine kalkışılacak olursa bunun başarısızlıkla sonuçlanacağı belirtiliyor, Rusların bölgedeki üstünlükleri nedeniyle böyle bir girişimin fantezi olabileceği, başarı ihtimalinin bulunmadığı, planın ancak bölgedeki ayaklanmalarla tahrip edilebileceği önemle kaydediliyordu.

Bu yazışmalar üzerine Büyükelçi Wangenheim 1915 Mayıs ortalarında, Bakû'ya karşı yapacakları girişimlerden şimdilik vaz geçildiğini, bölgedeki güvenilir adamların Scheubner-Richter ile birlikte koordineli bir şekilde çalışmalarının önerildiğini Alman Başbakanı'na yazıyordu⁵³⁹.

Scheubner-Richter'in önemli bir görevi daha vardı; İran'a bir heyet-i seferiye düzenlemek, İran topraklarındaki kabilelerle temas kurarak, onların desteğini almak ve sonra bölgeyi ayaklanmaya teşvik etmektir. Ayrıca mümkün olduğu kadarıyla kuzeye doğru ilerleyerek, buradan kuryeler aracılığıyla Doğu Kafkasya ile bir bağlantı yolu bulmaktı⁵⁴⁰.

Almanya Kafkas halklarını ayaklandırmak için planlar yapıyordu. Bu planın en önemli ayağıysa bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantının kurulmasıydı. Birtakım olumsuz gelişmeler yüzünden henüz bölge ile herhangi bir bağlantı sağlanamamıştı. Doğu Kafkasya'dan

⁵³⁷ PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...Die Grundzüge der Organisation zur Wiederaufnahme der Bewegung im Kaukasus..., 19.02.1915; Krş: Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 84.

⁵³⁸ Von Scheubner an Kais. Botschafter Herrn Frhn. v. Wangenheim Constantinopel, Erzurum, den 19. März 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...

⁵³⁹ Kaiserlich Deutsche Botschaft an seiner Exzellenz den Reichkanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 19. Mai 1915, PA-AA, R. 21013, Bd. 6, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...

⁵⁴⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, 1938. Almanya'nın Erzurum konsolosu Max von Scheubner-Richter'in macera dolu hayatını konu alan bu kitabın Türkçesi için bkz: Paul Leverkuehn, *Sonsuz Nöbette Görev: Max Erwin von Scheubner-Richte'in Anıları*. Çev: Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998.

ulaşan birtakım bilgilerin doğruluk derecesinin anlaşılması, bölgedeki gerçek durumun ne olduğunun açıklığa kavuşturulması ancak Doğu Kafkasya ile doğrudan doğruya bir bağlantı kurulmasıyla sağlanabilirdi:

“Osmanlı Devleti’nin Kafkas Cephesi’ndeki askeri durumu pek iç açıcı değildi. Kafkas Cephesi’nde bulunan Osmanlı 3. Ordusu 1915 yılı başlarından itibaren Ruslar karşısında sürekli geri çekilmekteydi. Bu da Doğu Kafkasya ile doğrudan bir bağlantının kurulmasını zorlaştırıyordu. Doğu Kafkasya’daki durum hakkında doğru bilgiler elde edilebilmesi bölge ile acilen bir bağlantının kurulmasına bağlıydı. Bölgeden ulaşan bilgilerin doğruluk derecesinin anlaşılması, bölgedeki gerçek durumun ne olduğunun açıklığa kavuşturulması ancak Doğu Kafkasya ile doğrudan doğruya bir bağlantı kurulmasıyla sağlanabilirdi. Bunun sağlanması için de Erzurum konsolos yardımcılığını üstlenen güvenilir adamımız Max von Scheubner-Richter’in mümkün olduğu kadar kuzeye doğru ilerlemesi ve ulaşabildiği noktadan bölgeyle kuryeler aracılığı ile bağlantı kurmak üzere İran’a görevlendirilmesi en uygun olanıydı. Diğer taraftan planın uygulanmasında Scheubner-Richter’e silahlı bir kuvvetin eşlik etmesi gerekiyordu. Gerekli izinler çıktıktan ve yetki belgeleri alındıktan sonra, Erzurum’da bulunan ve İran üzerinden Kafkasya’ya geçmek isteyen İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinden Ömer Naci ile 3. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guse’nin yardımlarıyla 3. Ordu’nun seçkin askerlerinden iki küçük birlik kuruldu. Birliklerden birine Ömer Naci, diğerine ise Scheubner komuta ediyordu.

“1915 Eylül’ünün son günlerinde Erzurum’dan ayrılan Ömer Naci ve Scheubner önce Bitlis’e, ardından Başkale üzerinden Urmiye’ye doğru hareket etmeyi planlamışlardı. Ancak Bitlis’e vardıklarında Başkale üzerinden Urmiye’ye ilerlemenin mümkün olmadığı anlaşıldı. Bu sırada Van Gölü güneyinde güçlü Rus birliklerinin bulunduğu haberi de ulaşınca Musul’a ve oradan da Güney Azerbaycan’a doğru ilerleme kararı alındı.”⁵⁴¹

Scheubner-Richter Erzurum’dan ayrıldığı sıralarda Kafkasya ile doğrudan bağlantı arayışları sürüyordu. Bu arayışlar doğrultusunda Erzurum’da Kafkasya için bir bağlantı subaylığının kurulması gündeme geldi.

Aynen Türk-İran sınırında olduğu gibi Türk-Rus sınırında da merkezi bir yerde Kafkasya’daki durumla ilgili bir başka ifadeyle Kafkasya ahvaline vakıf bir bağlantı subayı yanı sıra bir de yardımcı elaman olmalıydı. Bu merkez için, İstanbul ile telgraf bağlantısı bulunan ve yegâne kara nakliyatı için ulaşım yollarına sahip olan Erzurum en elverişli yer

⁵⁴¹ Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus, Erserum, den 28. November 1915, PA-AA, R. 21016, Bd. 9, Der Weltkrieg No:11 d, secr... Bkz: Ek: 4.

olarak görülüyordu. Orada bir Alman konsolosluğunun yanı sıra Türk-Kafkas Ordusunun genel Karargâhı da bulunuyordu.

Merkezi Erzurum'da bulunacak olan Alman bağlantı subaylığı için iyi derecede Rusça konuşabilen, Kafkasya'yı ve Kafkas halklarını çok iyi tanıyan Tiflis eski konsolosu Yüzbaşı Friedrich Werner Graf von der Schulenburg uygun görüldü ve emrine de Mosel ile von Schmidt'ten başka, İstanbul'dan bu işe uygun iki de yardımcı elaman verildi.

Alman bağlantı subayının görevleri; Rusya'ya karşı yapılacak ayaklanmaların hazırlığını ve organizasyonunu sağlamak. Çıkması muhtemel ihtilafları Osmanlı askeri yetkilileri ve 'ihtilal komitesi' ile uzlaşma içinde çözmek. Kafkasya ile iletişim kurmak ve İran'daki Alman faaliyetlerine katkıda bulunmak. İstanbul'dan Kafkasya'ya silah nakli için bir menzil hattı oluşturmak ve lojistik destek vermektir.⁵⁴²

Almanya'nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı ayaklandırma planlarını hayata geçirebilmesi ve bu bağlamda Kafkas halklarını Ruslara karşı harekete geçirebilmesi için bölgeye silah ve cephanenin nakli hayati bir önem taşıyordu. Bölgeden gönderilen hemen hemen tüm yazılarda; konuya dikkat çekilmekte bunun nasıl yapılacağı hakkında bilgi verilmekte, silah ve cephanenin nitelik ve niceliğinden çok bunların bölgeye nakli için nelerin yapılması gerektiğine işaret edilmekteydi.

Daha savaşın ilk aylarında 8 Eylül 1914'te Wangenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı'na "...Kafkasya'da herhangi bir harekâtın başarılı olabilmesi için silah ve cephaneye şarttır" diyordu. Gerçi savaşın başlarında Almanya'nın silah ve cephaneye sıkıntısı bulunmuyordu, ancak söz konusu savaş malzemelerinin İstanbul'dan Kafkasya'ya ulaşması oldukça güçtü ve bunun Osmanlı-Rus sınırına sevki 1,5 aylık bir zaman alıyordu. Buradaki asıl problem Almanya ile Osmanlı Devleti arasında direkt demiryolu bağlantısının olmamasıydı. Bu bağlantı ancak Ekim 1915'te Sırbistan'ın mağlup edilmesi ve ardından da Bulgaristan'ın İttifak Devletleri yanında savaşa girmesiyle sağlandı. Almanya'dan İstanbul'a, dolayısıyla Kafkasya'ya gönderilecek olan silah ve malzemenin önemli bir kısmı Ekim 1915'e kadar Romanya üzerinden geçiriliyordu. Ancak Romanya, savaşın başlamasıyla birlikte tarafsızlığını ilan ettiği için silah ve malzeme sevkiyatının kendi toprakları üzerinden yapılmasına her zaman izin vermiyordu ve bu da savaş malzemesinin sevkinde büyük sıkıntılar doğuruyordu⁵⁴³.

Louis Mosel de 20 Nisan 1915'te Nadolny'ye gönderdiği raporunda; Kafkasya harekâtının başarılı olmasının, ancak Almanya'dan getirilecek silah ve diğer savaş

⁵⁴²Stellv. Generalstab der Armee Abteilung III b. Pol. 1248, an den Generalstab des Feldheeres, Sektion P. 13. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr...

⁵⁴³Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 71-72.

malzemelerine bağlı olduğunu, Kafkasya halkının bir an önce silahlandırılması gerektiğini belirtiyor ve sevkiyatın hangi yollarla nasıl yapılabileceğini yazıyordu: “Hazırlıkların en zor kısmı savaş malzemesinin (silah, cephane, top, makineli tüfek vs.) Rus sınırına kadar nakliydi. Nakil için iki yol bulunmaktaydı; kara ve deniz yolu. Ancak deniz yolu açık olmalı, böylelikle tüm savaş malzemesi bir Türk gemisine yüklenerек Rus sınırına yakın Rize Limanı’na nakledilebilirdi. Oradan Rus sınırına doğru nakli ise pek zor değildi. Fakat her iki yolda oldukça zorlu ve fazla zaman almaktaydı. İstanbul’dan Rus sınırına yakın limanlara Karadeniz üzerinden Osmanlı gemileriyle yapılan sevkiyat, deniz üstünlüğü henüz tam anlamıyla Osmanlı Devleti’nin eline geçmediğinden her zaman mümkün olmuyordu. Diğer taraftan sevkiyatın ne zaman yapılabileceğine de Amiral Souchun karar vermekteydi. Sözü edilen ikinci yol ise Erzurum’a kadar uzanan III. Ordu’nun menzil hattıydı. Bu hat İstanbul’dan Ulukışla’ya kadar Berlin-Bağdat demiryolu, oradan Kayseri-Sivas-Erzincan yoluyla Gümüşhane’ye oradan da Trabzon’a ulaşan kara yoluydu ve taşıma işi hayvanlarla yapıldığı takdirde 45 gün sürmekteydi. Türkler kış geçtikten sonra İlkbaharda yolların bir kısmını düzelttiklerinden bir kısmını da yeniden inşa ettiklerinden bir müddet otomobil ile nakliyat yapılabilmekteydi. Ancak nakliyatın daha kolay ve güvenli bir şekilde yapılabilmesi için Ulukışla, Sivas, Erzincan ve Gümüşhane’de kesinlikle menzil istasyonları kurulmalıydı. Yollar biraz düzeltilmiş olduğundan güçlü otomobillerle Ulukışla’dan Trabzon’a 7-8 günde gidilebileceği tahmin ediliyordu. Erzurum-Trabzon yolu yaklaşık 350 km. idi ve bu yol atlarla 7-8, otomobille 2 günde kat edilebilirdi. Çoruh Nehri’nin geçilebilmesi için portatif sandallara ihtiyaç duyulmaktaydı, çünkü Ruslar tüm ağaç sandalları batırmışlardı ve olağanüstü derecede hızlı akan nehir üzerinde bir köprü kurulması da mümkün değildi. Bu yüzden bazı görevlilerin gönderilerek nehrin sağ tarafına demir halat bağlanmalı ve sonra mahallinde büyük bir şahtur (sal, bot, sandal) yapılmalıydı.”⁵⁴⁴

Bölgede bulunan ve oradan yaşananları, Rus ilerleyişini, Rusların Erzurum’un banliyösü Hasankale’yi işgallerini, sivil halka davranışlarını, Erzurum’un Ruslar tarafından işgalini, dondurucu kış günlerini ve Türk askerinin donanımsızlığını, kısaca savaşın tüm olumsuzluklarını yansıtanlardan biri de Almanya’nın Erzurum konsolosluğu sekreteri Carl Werth idi.

“Kafkasya’daki durum gittikçe kötüleşiyordu. Erzurum, önce Köprüköy’ün sonra Hasankale ve ardından Erzurum’un Ruslar tarafından işgal edileceği endişesini yaşıyordu. Ruslar herhangi bir sert karşı koyma olmadan rahatlıkla ilerliyorlardı ancak, durumun çok

⁵⁴⁴ Mosel an den Hauptmann Nadolny, Berlin, den 20. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr... Bkz: Ek: 5.

elverişli olmasına rağmen hızlı bir taarruzu göze alamadılar. Bu da kısa bir süre için de olsa bile bir süre daha Erzurum'da kalabilmemizi sağladı.

“Ruslar Hasankale önlerindeydi ve ben bir durum değerlendirmesi için oradaydım. Yol güzergâhının çevresi âdeta bir ceset tarlasını andırıyordu. Aralıksız olarak yol boyunca ağaç kümeleri arasında, donmuş hayvanlar ve maalesef çoğunluğu asker olmak üzere soğuktan kaskatı olmuş insan cesetlerine rastlanıyordu. Manzara yürek sızlatıcı ve parçalayıcıydı. Elbette bunda dondurucu kış günlerinin payı büyüktü. O yıl son derece şiddetli bir kış yaşıyorduk ve termometreler – 30-38'i gösteriyordu. Rus ilerleyişi karşısında geri çekilen Türk askerinin ise ne giyeceği ve ne de yiyeceği vardı. Yanlarına yaklaştığımızda sadece bir parça ekmek isteğinde bulunuyorlardı.

“Son günlerde konsolosluğumuzun önünden gece gündüz kağnılar geçiyordu ve bunlar uzuvlarını kaybetmiş, özellikle el ve ayakları donmuş askerleri taşıyorlardı. Acınacak durumdaki bu Türk askerleri Rusların eline düşmedikleri için seviniyorlardı.

“Hasankale'ye ulaştığımda, meydanı bomboş ve âdeta bir yangın yeri olarak buldum. Hayat sanki durmuştu ve bölge bir harabeye dönmüştü. Yol güzergâhında Türk istihkâm alayı, her yöne dikenli teller çekmek, ustaca yerleştirmek ve düzenli bir biçimde savunma siperleri yapmaktaydı.

“Şehir sakinleriyle yaptığım görüşmelerde; Rus ilerleyişi söylentilerinin yaygınlaşması üzerine yiyecek içecek depolarının ve donanım malzemelerinin terkedildiğini öğrendim. İşgal sırasında Rusların, masum sivil halka korkmamaları, endişeye kapılmamaları ve onların masum oldukları garantisini verdiklerini duydum. Bununla birlikte ellerine geçen askerlere pek de iyi davranmadıklarını, yaşama hakkı tanımadıklarını işittim.

“Hasankale'deki askeri depo Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Kötü donanımlı Türk askerleri, onlardan ellerini sıcak tutabilecek yün eldivenler ve ayaklarını ısıtacak bir çift çorap istiyorlardı. Rus Başkomutanlığından bu konuda herhangi bir direktif alınmadığı gerekçesiyle bu istekleri reddediliyor, ısrarlar üzerine dipçik darbeleri arasında kaba saba küfürler işitiliyordu.

“Ne kadar gariptir ki Erzurum'da şehir askeri hastanesinde bazı Rus esirlerini görme fırsatı elde etmiştim; elbiseleri kusursuz, pantol ve ceketleri, paltoları kalın yünle kaplıydı ve yine kusursuz ayakkabıları ayaklarını üşümekten koruyordu.

“Ordu komutanı Mahmut Kâmil Paşa, sık sık ne zaman Erzincan üzerinden Sivas'a gitmeyi düşündüğümüzü soruyordu. Bu konuda büyükelçilikten herhangi bir emir almadığımı söyleyerek işi savsaklıyordum. Bu arada İran başkonsolosluğu Rusların ajanlığını yaptığı gerekçesiyle güvenilir görülüyordu.

“Son zamanlarda Erzurum’da günde bir veya iki defa Rus hava saldırıları gözlemleniyordu. Bu saldırılar başlangıçta zararsız ve şehri izleme amaçlıydı. Ancak sonraları sık sık ve geceleyin gelmeye başlamışlardı. Belirlenen noktalara, mesela hükümet binalarına, konsoloslughumuza, menzil hatlarına ve İran konsoloslughuna bombalar atılıyordu. Ancak bombalar her zaman hedefini bulmuyordu ve zavallı şehir sakinleri ile birlikte biz olayı ucuz atlatıyorduk. İran konsoloslughunun bombalanması ise bizim konsoloslughumuzla benzerlik göstermesinden kaynaklanıyordu.

“Verilen emir üzerine önce İran konsoloslughu ve çalışanları sonrada 12 Şubat 1918’de Alman konsolosluk personeli ile Ermeni yetimleri şehri terk etmek zorunda kaldı. Erzurum 16 Şubat’ta Ruslar tarafından fiilen işgal edildi,

“Erzincan yolculughu çok zahmetli, can sıkıcı ve tedirgin ediciydi. Erzurum-Erzincan yol güzergâhında da sağlı ve sollu olarak donarak ölmüş insanlar görmek olağandı. Erzurum’daki tüm askeri hastaneler boşaltıldığından başarsın ya da başaramasın tüm hastalar yürüyerek Erzincan’a gitmek zorundaydı. Yük arabaları ve kağnıların yetersizliğinden çoğunlughu asker olan ve sıcak hastane odalarına alışmış olan bu zavallı insanlar şiddetli soğuk ya da açlık yüzünden ölüyorlar ve oracıkta öylece kalıyorlardı. Büyük çoğunlughu da zayıflık ve dermansızlıktan yok oluyorlardı. Sayılamayacak kadar çok zavallı ve biçare Türk muhacir kabileleri yüzünden konaklayacak bir yer bulmak son derecede güçtü. Kısaca Erzurum-Erzincan ve Sivas yolunda, son derecede güç ve olumsuz koşullar altında, evini ocağını terk etmiş binlerce Türk muhacirle birlikte yol almaya çalışıyorduk.

“Olağanüstü zor şartlar altında nihayet 18 Şubat’ta Erzincan’a varabildik. Emrinde çalıştığım Graf von Schulenburg ile bir araya gelerek fikir alışverişinde bulundum. Türk yetkililer Erzincan’da kalmamızın sakıncalarını dile getirerek, Sivas’a doğru hareket etmemizi istiyorlardı. Bunun üzerine 15 Mart’ta başladığımız uzun, yorucu, zahmetli ve can sıkıcı bir yolculuktan -13 günlük- sonra nihayet 28 Mart’ta Sivas’a ulaştık.

“Erzurum’un Ruslar tarafından işgalinden sonra Türk Genel karargâhı önce Ilıca’ya, sonra Yeni Köy’e daha sonra Tercan’a (Mamahatun) ve nihayet Erzincan’a atla dört saat uzaklıktaki Refahiye’ye (Petriç!) konuşlandı. Bildiğim kadarıyla eğer tekrar nakledilmezse şimdilik orada kalacaktı.”⁵⁴⁵

Almanya’nın Kafkasya bağlantı subayı Kont Schulenburg, 14 Nisan 1916’da Erzincan’dan gönderdiği raporunda; Türk birliklerinin Kop Dağı, Bayburt ve kıyı kesimlerinde

⁵⁴⁵ Kaiserlich Deutsche Konsulat an die Kaiserlich Deutsche Botschaft Konstantinopel, Sivas, den 20. April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg, No. 11^d. Secr... Bkz: Ek: 6.

Ruslarla yaptığı şiddetli çarpışmalardan, Trabzon limanı ile Erzurum'un Rusya için çok değerli olduğundan ve Türklerin Rus ilerleyişini durdurmak üzere verdikleri mücadeleden söz ediyordu:

“Evvelki gün Vehip Paşa Yarbay Guse ile birlikte Trabzon'dan döndü. Söylediklerine göre; Bayburt'ta ve kıyı kesiminde Ruslar ağır kayıplar vermişlerdi ve şu anda şiddetli çarpışmalar devam etmekteydi. Türkler Bayburt'ta mevkiilerini korumuşlardı, kıyı kesiminde biraz geri çekilmişlerdi ve Sürmene mıntıkası her iki taraf arasındaki hattı oluşturuyordu. Rus filosu da büyük savaş gemisi 'Kaiserin Maria' da dâhil olmak üzere ortaya çıkmıştı. Görünen o ki Ruslar bölgeyi özellikle de Trabzon'u ele geçirmek için tüm kuvvetlerini sağ kanatta toplamışlardı. Trabzon Ruslar için çok değerliydi. Çünkü liman âdeta Erzurum'un kapısıydı. Ruslar deniz hâkimiyetini sağlar ve Trabzon-Erzurum transit yolunu da ele geçirebilirlerse Erzurum'un önemi çok artacaktı. Diğer taraftan Türkler, Kop Dağı, Bayburt ve Çoruh vadisinde yerleşip, onların sağ kanatlarının tehdit ettikleri sürece kendilerini Erzurum'da güvende hissedemeyecek ve oradan batıya doğru ilerlemeleri mümkün olmayacaktı. Öte yandan Ruslar, Bayburt üzerinden Suşehri'ne doğru harekete geçemedikçe Erzincan'ı işgal etmeleri hemen hemen imkânsızdı. Bunun en önemli nedeni de Türklerin her ne olursa Çoruh vadisinden sökülüp atılmamalarıydı. Ancak Trabzon düşerse Zigana geçidi elde tutulabilir ve kolaylıkla aşılacak Vavuk ve Köse Dağ'dan sonra Bayburt'taki Türk birlikleri tehlikeli bir yakınlıkla çevrilebilirdi. Yarın Şebinkarahisar, Giresun üzerinden Samsun'a varmak üzere Erzincan'dan ayrılıyorum”.⁵⁴⁶

28 Nisan'da Giresun'dan yazan Kont Schulenburg; Erzincan-Giresun yolundan, yol güzergâhındaki şehir ve kasabalardan, buralardaki gözlemlerinden, bu sırada aldığı birtakım duyumlardan ve yine savaşın her türlü olumsuzluğunu bir an olsun unutturmak için bölgenin eşsiz doğa güzelliklerinden söz ediyordu:

“Nisan'ın 17'sinde Erzincan'dan ayrıldım ve Karahisar üzerinden 23'ü akşamı Giresun'a ulaştım. İlk üç günlük yürüyüşte büyük menzil yolu Ulukışla-Erzurum yolu kat edildi. Yol, kış ve bahar mevsimlerinde kara ve kire batıyordu ve hemen hemen geçilemez bir duruma geliyordu. Şu sıralar oldukça kuru olduğundan arabalar için de elverişli bir konuma sahipti. Yol üzerindeki birçok köprü halen dahi eksikti. Menzil yolunda birçok modern seyyar top gördüm. Bunların ikisi ileri harekâta kullanılıyordu. Geri kalanlar ise yirmi günden beri konaklama yeri Refahiye ve Altköy'de bulunuyordu. Topçular ve at bakıcıları büyük ölçüde

⁵⁴⁶ Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Erzindjan, den 14. April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr.. Bkz: Ek: 7.

kuvvetten düşmüşlerdi ve hayvanlar yokuşlarda güçlkle ilerliyorlardı. Öte yandan birliklerin ve atların donanımları yeni ve çok iyiydi.

“Erzincan’dan ilk günkü yolculuğumuz ağaçsız, tipik Anadolu dağ yollarını, tekrar bir kar fırtınasına tutulduğumuz Çardaklı dağına takip ediyordu. Üçüncü gün küçük, uzunca ve verimli bir ovaya, Avşarova’ya varıldı. Ovada, güzel meyve bahçeleri içinde birçok köy bulunuyordu. Bahçelerde ekseriya meyveleri kurutulmuş kayısı ağaçları yer alıyordu. Bölgedeki birçok kilise, bu mıntıkada güçlü bir Ermeni nüfusun olması gerektiğine işaret ediyordu. Tarlaların aşağı yukarı yarıya yakını sürülmüştü. Ancak Ermenilerin zorunlu göç kararı üzerine sürgün edilmeleriyle ülke, çalışkan işçilerini kaybetmişti. Bu durum özellikle Anadolu’da çok önemli bir sorundu. Çünkü ordunun ve halkın un ve arpa tedariki çok güçlkle sağlanıyordu...

“Karahisar iyi bir bağlantı yoluyla menzil yoluna bağlanmıştı. Ancak yolculuğumuz sırasında bu yol kullanılamaz durumdaydı. Kelkit suyu üzerindeki bir köprü yıkılmıştı ve bahar selleri herhangi bir geçişe izin vermiyordu. Yoğun bir sis içinde Karahisar’a ulaşmaya çalışıyorduk ve sis araçları kullanılamaz hale getiriyordu. Kelkit suyu üzerindeki köprünün kullanılamaz duruma gelmesi oldukça esef vericiydi. Çünkü Bayburt ve çevresindeki şiddetli çarpışmalar Endires*-Karahisar- Kelkit-Bayburt yol geçişlerinin önemini artırmaktaydı.

“Karahisar, iki yüksek dağ arasında bulunan çok güzel bir dağ şehriydi (1500m.). dağlardan birinin zirvesinde eski bir kale bulunmaktaydı. Şehir savaştan önce canlı ve önemli bir ticaret merkeziydi. Geçen yaz Ermenilerle yapılan çarpışmalar sırasında hemen hemen tamamen yanmıştı. 5000 evden geriye sadece 100 kadarı kalmıştı⁵⁴⁷... Karahisar çevresi de iyi bir şekilde ekilmişti (arpa ekimi). Geniş vadiler içerisinde hali vakti yerinde çok sayıda köy bulunuyordu ve bu köylerin hepsi meyve bahçeleriyle çevriliydi. Karahisar’da, mutasarrıftan Trabzon’un Ruslar tarafında işgal edildiğini ve o sırada Zigana geçidinin kuzey yamaçlarında, Maçka ve Hamsiköy’de bulunan alayın açlık içinde olduğunu öğrendim.

“Karahisar’dan oldukça iyi bir yol Giresun’a ulaşılıyordu. Yol biraz ihmal edilmişti, ancak kısa bir süre içinde ve az bir zahmetle tekrar eski işler haline getirilebilirdi. Yol, arabalarla geçişi engelleyecek surette çok dar ve sert dönemeçlere sahipti. Doğu Karadeniz sıradağlarının aşılmasından sonra (Eğribel Geçidi, yaklaşık 2500 m. ve Karahisar’dan 7 saat mesafede) genelde meşe, çam, gürgen, kızılçam, tek tük de köknar ve kayın ağaçlarından oluşan

* Bugünkü Suşehri olması kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁴⁷ Şebinkarahisar Ermeni isyanı ve yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Felix Guse, “Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen”, *Wissen und Wehr* 6, Heft. 10, Berlin, 1925, s. 616-617. Sadık Sarısaman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul, 1997, s. 203-208.

büyük bir ormanlık alana ulaşıyordu. Yol üzerinde bolca maden suyu kaynakları ve yekpare çok güzel beyaz mermerden oluşmuş bir dağ bulunuyordu.

“Giresun’a ulaşmak için ikinci bir alçak geçidi aşmak gerekiyordu: Kulakaya’yı. Bu geçidin çevresinde orman geniş bir çevreye yayılmıştı. Alp gülleri ve zakkum ağaçlarından sık çalılıklar yamaçları kaplamıştı. Kesilmiş ağaç gövdelerinin büyük bir kısmı -büyük olasılıkla yıllar önce- yarı çürümüş ve işe yaramaz bir durumda çevreye yayılmıştı. Kulakaya geçidinden denize kadar tüm toprak fındık bitkisiyle kaplıydı. Baharın taze yeşilliğinde bölge çok güzel bir manzara arz ediyordu. Yine Karahisar-Giresun yolu, alışılmışın dışında harikulade bir doğa güzelliğine sahipti.

“Giresun çok büyük olmayan, fakat canlı bir ticaret şehriydi. Genelde Rumlarla meskûndü. Trabzon memurlarının büyük kısmı buradaydı. Bir gün vali ile karşılaştık ve sohbetimiz esnasında; ‘Ruslar şu anda Kop dağında bulunuyorlar, ancak hızlı bir şekilde ilerleyemiyorlar. Dolayısıyla Giresun için şimdilik herhangi bir tehlike söz konusu değildir’ dedi. Vali bana karşı çok sevecen davranıyordu. Öte yandan yüksek dereceli memurlar arasında tam zamanında müdahalede bulunulmadığı gerekçesiyle biz Almanlara karşı bir kızgınlık havasının estiği görülüyordu. Kıyı kesimindeki halk arasında Rumların marifetiyle bir anti Alman anlayışının varlığından söz ediliyordu. Trabzon’daki ‘Avusturya Lloyd’ muhabiri, çocuklarının sokak kenarlarında ölümünden Almanları sorumlu gören bazı iyi giyimli Müslüman kadınların ağır hakaretlerde bulduklarını bildiriyordu. Rus gemilerinin yeniden şehir önünde görünmeleriyle birlikte halkın büyük kısmının dağlara kaçtığı sıralarda Trabzon yakınlarında benzeri bir olayla karşılaştım; yaşlı bir kadın uzun ve heyecanlı bir konuşma yaptı. Yalnızdım ve Türkçe bilmediğimden ne söylediğini tam olarak anlayamadım. Ancak sevimli şeyler olmadığı kesindi. Bizi, Osmanlı Devleti’ni kendi bencilliklerimiz nedeniyle savaşa sürüklediğimiz için suçluyor ve ayıplıyorlardı. Ülkenin iç kesimlerinde böyle bir anlayış ve düşünceyle karşılaşmamıştım.

“Kıyı kesimindeki Rumlar aşırı derecede Rus yanlısıydı. Giresun’daki Rumlar, Trabzon’un düşüşü üzerine sevinçlerini pek az gizleyebildiler. Trabzon’da ise Rusları sevinç ve neşe içinde selamladılar ancak Rusların sert davranışlarından onlar da nasiplerini aldılar. Ertesi gün buradan Samsun’a doğru hareket edeceğim.”⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Kerasund, den 28 April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr.. Bkz: Ek: 8.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya cephesinde bulunan Almanların yazıları; bölgede gelişen askeri ve siyasi olaylar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Söz konusu yazılar, Ermeni çetelerinin Türklere yaptıkları kıyım ve kıtalin somut delilleridir. Öte yandan bu yazıların Türk belgeleriyle bire bir örtüşmesi, başka bir ifadeyle belgelerin aynı dili konuşması, aynı korkunç desteği dillendirmesi tarih yazıcılığı açısından da önemlidir.

Belgelerde yer alan bu acı ve üzücü olaylar savaş yıllarında Osmanlı topraklarında yaşandı ve bölgedeki Almanların yazışmalarına da konu oldu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ile ittifak yapan Almanya'nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı ayaklandırma planları dünya savaşının ilk günlerinden itibaren uygulanmaya başladı. Almanya'nın çılgın projelerinin önemli bir kısmını da Kafkasya ve İran coğrafyası oluşturuyordu. Dolayısıyla bölgede bulunan Alman asker, diplomat, ajan ve savaş muhabirlerinin yazılarından, Almanya'nın Kafkas halklarını, İran aşiretlerini düşmanlarına karşı isyana teşvik etmek için yapılan propagandalardan, ayaklanmaların desteklenmesinden, bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantı yolu kurma girişimlerinden ve isyancılara silah, cephane sağlanmasından söz ediliyordu. Yine bu yazılarda; Rusya ekonomisini felce uğratmak için başta Bakû petrol tesisleriyle petrol boru hattı olmak üzere önemli noktalara, ulaşım ve iletişim araçlarına sabotajlar yapılmasından söz ediliyordu. Kısaca yazışmaların içeriğinden Almanya'nın meseleyi ne kadar önemseydiği rahatlıkla anlaşılıyordu.

Yazışmaların satır aralarına bakıldığında da girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenleri ortaya çıkıyordu: Kafkasya'daki başarısızlığın ve girişimlerin sonuçsuz kalmasının en önemli faktörlerinden biri Osmanlı-Alman ihtilafı, rekabet ve çıkar kavgasıydı. Bölgedeki girişimlerde onsuz olamayacağının farkında olduğu halde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda tek başına hareket etmesini istemeyen Almanya, Osmanlı'nın faaliyetlerini sınırlandırmaya hatta sonlandırmaya gayret ediyor, bölgedeki başarısızlığın faturasını ona çıkarmaya çalışıyordu.

Bölgeden ulaşan yazışmalardan anlaşılacağı gibi Almanya, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı ilhak etme veya himayesi altına alma niyetlerinin Kafkas halklarını ürküttüğünü, korkuttuğunu, Türklerin bölgedeki kötü yönetimlerinin güven bunalımına neden olduğunu savunuyor ve dolayısıyla Kafkasya'da etkili bir isyanın çıkmasını, silah sevkiyatındaki aksaklıklar ve organizasyon eksikliğinden çok Türklerin bu tür tutumlarının engellediğini iddia ediyordu.

Kaynakça

- Paul Weitz Bericht. Kommando der Heeresgruppe von Mackensen an seiner Exzellenz dem Reichkanzler Herrn Grafen von Hertling, Bukarest, den 20. Juni 1918, PA-AA, Bd. 52, J.Nr. 9525, Türkei Nr. 183.
- Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 3. Mai 1918, PA-AA, Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183.
- Mitglied des Reichtages an das Auswärtige Amt, Berlin, den 24. September 1914, PA-AA, R. 21008, Bd. 1, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...
- Das Deutsche Konsulat an Kaiserliche Botschaft, Erzerum, den 6. März 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...
- PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...Die Grundzüge der Organisation zur Wiederaufnahme der Bewegung im Kaukasus..., 19.02.1915.
- Von Scheubner an Kais. Botschafter Herrn Frhn. v. Wangenheim Constantinopel, Erzerum, den 19. März 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...
- Kaiserlich Deutsche Botschaft an seiner Exzellenz den Reichkanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 19. Mai 1915, PA-AA, R. 21013, Bd. 6, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...
- Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus, Erzerum, den 28. November 1915, PA-AA, R. 21016, Bd. 9, Der Weltkrieg No:11 d, secr..
- Stellv. Generalstab der Armee Abteilung III b. Pol. 1248, an den Generalstab des Feldheeres, Sektion P. 13. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Mosel an den Hauptmann Nadolny, Berlin, den 20. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Kaiserlich Deutsche Konsulat an die Kaiserlich Deutsche Botschaft Konstantinopel, Sivas, den 20. April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg, No. 11^d. Secr.
- Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Erzindjan, den 14. April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr..
- Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Kerasund, den 28 April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr...
- ALTINAY, Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul, 1919.
- _____, *İki Komite İki Kitâh*, İstanbul, 1919.
- BIHL, Wolfdieter, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte "Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917"*, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975.

- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- GUSE, Felix, "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen", *Wissen und Wehr* 6, Heft. 10, Berlin, 1925, s. 609-621.
- KILIÇ, Selami, *Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.
- KILIÇ, Selami, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu -Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri- (22 Aralık 1917- 3 Mart 1918)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.
- LEVERKUEHN, Paul, *Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, 1938. *Sonsuz Nöbette Görev: Max Erwin von Scheubner- Richter'in Anıları*. Çev: Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998.
- SARISAMAN, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı'nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul, 1997, s. 203-208.

Ekler

Am 19. 9. 1918, 1 Uhr - Min Am
ANSCHRIFF: G - 38 - -
Herr K. Dutschner
von Auswärtiges Amt.
Folgendes Telegramm ging von Wiza
am:
Während der russischen Okkupation
1916/1917 waren in Erzurum ca. 1200
(armenische) Einwohner zurückge-
blieben. Verhalten Okkupationsarmee
wird allgemein gelobt. Als Russen nach
Kaufmanstillsitzens Dezember v.J. desertier-
ten, wurde armenisches Schreckens-
regime unter Murad Miska gebildet. 600
Moslems von 8 bis 70 Jahren wurden er-
schoßen, hundert wurden vermisst. Stadt
ist ein Trümmerhaufen, nur das Zentrum
mit Regierungsgebäude und Generalkomman-
do sind erhalten, da Miska versuchte
Wir wären auf Wunsch Vahid Pa-
schas via Krasnodar und Kara nach Jankov
herabzurufen.

Ek: 1

29837 an 23 September 1918.
Der General der Kavallerie, Berlin, den 24. September 1918.
Wartstraße 9.
Herrn Keeslers
den Herrn Unterstaatssekretär Z i e m e r m a n n,
Auswärtiges Amt.
Sehr geehrter Herr Unterstaatssekretär!
In der Anlage übersende ich Ihnen eine Kopie des
des Herrn Dr. Schaura.
Die Angelegenheit von der hier die Rede ist ist
von Absender militär-politischer Bedeutung. Es handelt sich
dabei um die Fortsetzung, welche Keesler in Bezug auf die Be-
stimmung der Verwendung auf den russischen Eisenbahn un-
sicherheit zu machen und die Zufuhr von Rohstoffen nach
zu unterstützen.
Wenn dieser Plan gelte, ginge dieses die überaus
sein, dass die russischen Eisenbahnen in Bezug auf die Ab-
gaben vollständig ungenügend sind. Herr Dr. Schaura selbst ist
nicht geeignet zur Ausführung dieses Planes zu sein. Bevor
aber Weiteres geschieht, möchte ich mit Ihnen selbst sprechen
und werde mich dann gestatten, morgen, nachdem ich die Bespre-
chung mit Herrn General von Mansteht, mit Ihnen herabzu-
kommen, damit man sich über die weitere Unterbreitung kom-
men. In hochachtungsvoller Begrüßung
Ihr sehr gehobener
Herr General der Kavallerie,
1. Anlage.
Berlin, den 24. 9. 1918

Ek: 2

Briefkopf: Auswärtiges Amt, Berlin, den 2. 11. 1918.
Herrn Keesler
gerade ich mir eine gütliche Folgende in betriebs-
auch meine Entfernung in Erzurum nach mir meine
Spezialfrage in Bezug auf den letzten Teil des
Aufgabe erfüllen wie in (den ursprünglichen)
Rufe und von hier wie nicht haben. Ein von mir selbst
interessanter Bereich stellen die umständlichen und nicht
ich nicht nach der in letzter Zeit zu einem Aufbruch in
verfügen. Ein Arbeit mit Baden über die von mir
nicht - ohne wegen der Sicherheit der Kontrolle
Aktionen geschehen, etwas sich nicht möglich, zu
geeignete Personen, auf die man sich einigermassen
verlassen könnte, hier nicht zu finden waren. Jede
die Pipeline werden, nach dem eingegangenen
auf Bayern, wie mit ungewöhnlich oder anderen
Interessanten Bereich alle zu einem Eisenberg
wissen und geschätzt. Außerdem wurde ich, nach mir
anderen Informationen, annehmen, dass die
von ihm selbst nicht gegen eine gütliche der
Einzelne Keesler oder die in diesem Zusammenhang
Angelegenheit und für die weitere
Blickung dort nicht zu erwarten ist.
Ich ich lebhaften Herrn Dr. Schaura
und nicht nach seiner Rückkehr nach
zustand, konnten weitere Hilfe
gelassen werden.

Ek: 3

Briefkopf: Auswärtiges Amt, Berlin, den 20. November 1918.
Herrn Keesler
Während meines Aufenthalts in Konstantinopel war
es mir nicht möglich gewesen, etwas über die
eines Auftrages im Zusammenhang
der Absicht der dortigen
über Anken über einen
Hier entgegen habe ich jedoch
war es möglich in
wurde nach mehreren
den, dass
wurde ich die
geheilig gehalten, um
Nach der
entstandenen
gestellt: sie
deutschen Regierung
die Bildung eines
teilnehmen. Die
sich für
einige
die
gestrichen Division
befinden
Keesler

Ek: 4

Am 22. April 1918, 10 Uhr.
Herrn Keesler
Falls die
von der
des
der
von der
auf einen
auf dem
weitertransport
dem
von der
mit der
Über
mindestens
ist es
die
nachdem
Teil des
weitertransport

Ek: 5

Briefkopf: Auswärtiges Amt, Berlin, den 20. April 1918.
Herrn Keesler
Der
Viel
sich
geplant
nicht
von
mindestens
wäre
die
Keesler
Keesler
Keesler

Ek: 6

Esaretten Firar Eden Osmanlı Askerlerinin İfadelerine Göre Erzurum ve Çevresinde Rus İşgali

Asaf Özkan*

Özet

I. Dünya Savaşı'nın hemen başında başlayan Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı-Rus Muharebeleri, 1914 sonu ve 1915 başında yaşanan başarısız Sarıkamış Çevirme Harekâtından sonra Osmanlı Devleti aleyhine döndü. Bu tarihten sonra sürekli ilerleme kaydeden Rus kuvvetleri 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal ettiler. Erzurum bu tarihten sonra 12 Mart 1918'e kadar Rus işgali altında kaldı. Rusların işgal süreci ile ilgili bilinenler genellikle bu döneme dair yazılmış hatıralarla sınırlıdır. Bu çalışmada Kafkas Cephesi'nin çeşitli bölgelerinde Ruslara esir düştükten sonra firar etmeyi başaran Osmanlı askerlerinin döndüklerinde Osmanlı ordusunda verdikleri ifadeler bağlamında Erzurum ve çevresindeki Rus işgal sürecini ele almaktadır. Firari esir ifadeleri gerek Erzurum merkezindeki, gerekse çevresindeki Rus işgaline dair bilinenlere önemli katkı sağlayacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Rus işgali, Firari esirler, Kafkas Cephesi, I. Dünya Savaşı.

According to the Statements of the Ottoman Soldiers Who Escaped From Captivity, The Russian Occupation of Erzurum And Its Environs

Abstract

The Ottoman-Russian Wars at the Caucasus Front, which started at the beginning of the First World War, backfired on the Ottoman state after the unsuccessful Sarıkamış encircling movement at the end of 1914 and at the beginning of 1915. After this date, the Russian forces, which made constant progress, invaded Erzurum on 16 February 1916. After this date, Erzurum remained under Russian occupation until March 12, 1918. What is known about the occupation process of the Russians is usually limited to the memories written about this period. In this study, the Russian occupation process in Erzurum and its surroundings is discussed in the context of the expressions given by the Ottoman soldiers who succeeded in escaping and returned to their home after they were captured by Russians in various regions of the Caucasus Front. The statements of the fugitive prisoners are in quality to provide important contributors

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi, asaf.ozkan@atauni.edu.tr

to what is known about the Russian occupation both in the center of Erzurum and its surrounding.

Key words: Erzurum, Russian occupation, fugitive prisoners, Caucasian Front, World War I.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nda yaklaşık üç yıl süren Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerde Osmanlı ordusundan yaklaşık 60.000-70.000 civarında asker, 100.000 civarında da sivil Ruslara esir düşmüştü⁵⁴⁹. Ruslar cephede ele geçirdikleri bu esirleri çoğunlukla Kafkaslar ve Rusya içlerinden Sibiry'a kadar kurduğu esir kamplarına sevk ediyorlardı⁵⁵⁰. Esirlerin önemli bir kısmı kurulan amele taburlarında çok kötü şartlar altında çalıştırılıyorlardı. Amele taburları belli bir askeri düzen içerisinde oluşturuluyordu. Buna göre, her bir tabur on altı bölükten oluşmaktaydı. Bir bölükte 240 esir vardı ve dört takıma ayrılmıştı. Bir takımda dört Rus onbaşı, bir Rus çavuş ve sekiz muhafız görev yapmaktaydı. Ayrıca bir bölükte üç Rus subayı ve bir başçavuşu vardı⁵⁵¹.

Ruslar amele taburlarından bir kısmını işgal ettikleri Osmanlı topraklarında inşa ettikleri yollarda ve askerî inşaatlarda istihdam ediyorlardı. Rusya'daki esir kamplarında da rastlanmasına rağmen, bilhassa Osmanlı topraklarında görevlendirilen amele taburlarındaki Osmanlı askerlerinden bazıları fırsatını bulduğunda firar ederek Osmanlı ordusuna iltica ediyordu.

Firar ederek Rus esaretinden kurtulan esirler iltica ettikleri Osmanlı ordu birliklerinde görevli istihbarat subayları tarafından uzun bir sorgulamadan geçiriliyorlardı. Bu sorgulamaların amacı, firar ettiğini beyan eden askerin gerçekten esaretten firar edip etmediğinin tespit edilmesine, gerçekten esaretten firar etmişse Rus ordusunun durumuna dair bilgi almaya yönelikti. Nitekim Osmanlı birlikleri tarafından ele geçirildiğinde esaretten firar ettiğini iddia eden bazı askerlerin sorgulamaları sonucunda aslında esaretten değil askerden firar ettiği anlaşılıyordu⁵⁵². Ayrıca iyi Türkçe bilen Ermenilerden de aslında Ruslar yararına casusluk faaliyeti için gelmiş olmasına rağmen, esaretten firar ettiğini iddia ederek

⁵⁴⁹ I. Dünya Savaşı'nda Rusların eline esir düşen Osmanlı asker ve sivillerinin sayısı hakkında geniş bilgi için bkz: Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 7-17.

⁵⁵⁰ Ruslar Osmanlı esirlerini, Kafkasya, Ukrayna, Rusya, Sibiry, Mançurya ve Dış Moğolistan'da kurdukları esir kamplarına yerleştirmişlerdi. Bkz: Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri*, s. 70-79.

⁵⁵¹ Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör (K): 2675, Dosya (D): 186, Fihrist (F): 1-12a.

⁵⁵² Esaretten Firar ettiğini iddia etmesine rağmen, yapılan sorgusunda askerden firar ettiği anlaşılan bir esirin ifadesi için bkz: ATASE, BDH, K: 2904, D: 430, F: 2-32; 2-32a; 2-34.

cezalandırmaktan kurtulmak isteyenler olabiliyordu. Yapılan sorgulamalar sonucunda gerçekten esaretten firar ettiği anlaşılan Osmanlı askerlerinin Ruslara dair verdikleri ifadeler kaybettiği toprakları geri almak için hazırlık yapan Osmanlı ordusu için önemli bir bilgi kaynağı olarak değerlendiriliyordu.

Ruslara esir düşen Osmanlı askerlerinden tespit edilebildiği kadarıyla sadece 1344'ü firar ederek geri dönebilmişti⁵⁵³. Kafkas Cephesi'ndeki firar hadiselerinde 1917 yılı yaz aylarından itibaren ciddi bir artış görülmektedir. Bu artışta, 1917 Mart ayında Rusya'da yaşanan ihtilal hareketlerinin etkisi ile Rus ordusu içerisinde ortaya çıkan karışıklık ve otorite boşluğunun önemli etkisi olduğu düşünülebilir. Rusya, I. Dünya Savaşı'nda özellikle Kafkas Cephesi'nde büyük ilerlemeler kaydederek Anadolu'nun içlerine kadar sokulmaya muvaffak olmuşsa da genel olarak cephelerdeki durum ve ekonomik sıkıntılarla oldukça zor günler geçiriyordu. 1917 yılına büyük toplumsal çalkantılarla giren Rusya'da Mart 1917'de başkentte başlayan olaylar neticesinde Çar II. Nikola tahttan çekildi. Yaşanan ihtilal sürecinde gerek askerlerin gerekse sivillerin en fazla itiraz ettikleri nokta artık hiçbir getirisi olmadığı düşünülen savaşın devam ettirilmesi idi. Çar hükümetinin devrilmesinden sonra kurulan geçici hükümet esasen savaşın devamından yana olsa da artık Rus ordusunda ciddi çalkantılar ve intizamsızlıklar başlamıştı. 1917'nin yaz ayları boyunca devam eden ihtilaller süreci Rus ordusunun disiplinini kaybetmesine neden olmuş ve sonuç olarak Ekim Devrimi ile birlikte Rusya'da Bolşevik idare kurulmuştu⁵⁵⁴. Yani Rusya'daki iç karışıklıklar esirlere firar için bir fırsat sağlamıştı. Diğer taraftan Rusların iç karışıklıklar nedeniyle 1917 yılı sonlarından itibaren işgal ettikleri bölgelerden çekileceğinin anlaşılması nedeniyle firar eden esirlerin verdikleri bilgiler daha da önem kazanmıştı.

Bu çalışmada Kafkas Cephesinin çeşitli bölgelerinde esir düştükten sonra amele taburlarında istihdam edilen ve bir fırsatını bulduklarında firar ederek Osmanlı ordu birliklerine iltica eden bazı esirlerin ifadelerinde Erzurum ve çevresindeki Rus işgaline dair verdikleri bilgiler ele alınacaktır. Bu ifadeler, bir taraftan Rusların bölgedeki işgal süreçlerini ve esirlere karşı muamelelerini, bir taraftan da firar esnasında esirlerin geçtikleri yerlere dair anlattıklarını kapsadığı için oldukça ilginç bilgiler içermektedir.

Erzurum ve Çevresinde Rus İşgali ve Firar Eden Esirlerin İfadeleri

Osmanlı Devleti'nin 29/30 Ekim 1914'te Rus limanlarını bombalaması ile başlayan I. Dünya Savaşı'ndaki Türk-Rus muharebeleri Aralık 1917 tarihine kadar devam etmiştir. Rus

⁵⁵³ Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri*, s. 293-302.

⁵⁵⁴ Maurice Larcher, *Kafkas Harekâtı*, (Çev: Can Kapyalı), Omnia Yayınları, İstanbul, 2010, s. 120-121.

ordusunun 1 Kasım 1914'teki hücumu ve ardından Köprüköy-Azap Muharebeleri ile başlayan Kafkas Cephesindeki muharebeler Osmanlı Genel Kurmayının planladığı Sarıkamış Çevirme Harekâtı ile başarısızlığa uğrayınca Rus ordusunun Anadolu'nun içlerine doğru yürümesinin önü açılmıştı. Fakat Sarıkamış Harekâtı, Osmanlı ordusunu olduğu kadar Rus ordusunu da yıpratmıştı için Rus ilerlemesi 1915 sonlarına kadar gecikmişti. Sarıkamış Harekâtından yaklaşık bir yıl sonra hazırlıklarını tamamlayan Rus ordusu, General Yudenich kumandasında 1916 yılı Ocak ayından itibaren Erzurum'u ele geçirmek için yeni bir harekât başlattı. 21 Ocak 1916'da Erzurum'un kuzey doğusundaki Tortum'u işgal eden Rus birlikleri şehrin doğusunda da Korucuk-Kızılkilise hattına yerleşerek Erzurum'un işgali hazırlıklarına girişti. Bu arada Erzurum'da bulunan III. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Ruslara karşı savunma hattı hazırlamaya çalışıyordu. Fakat Karagapazarı dağlarından bir düşman taarruzuna ihtimal verilmediği için savunma hattı yetersiz kaldı. General Yudenich'in verdiği emir doğrultusunda 11 Şubat'ta harekete geçen Rus kuvvetleri kısa süre içerisinde Erzurum'un savunması için hazırlanmış olan tabyaları teker teker ele geçirerek Erzurum'a doğru ilerlemesini sürdürdü ve 16 Şubat 1916'da Rusların 1. Kafkas Kolordusuna ait bir Avcı Tümeni şehir merkezinin doğusunda bulunan Kars Kapı bölgesinden şehre girdi⁵⁵⁵. Böylece Erzurum'un 12 Mart 1918'e kadar sürecek olan işgal yılları başlamış oldu.

Rusların 1916'nın Ocak ayından itibaren batıya doğru ilerlemeleri üzerine aslında Osmanlı hükümetinin kararıyla Erzurum boşaltılmaya başlanmıştı. Bir taraftan Erzurum'daki III. Ordu çekilirken diğer taraftan hükümetin emriyle Vali Tahsin Bey, devlet dairelerinin boşaltılmasına ve değerli evrakların Erzurum'dan Erzincan'a nakledilmesine çalışıyordu. İşgalden önce başlayan boşaltma süreci nakliye vasıtalarının eksikliği ve iklim şartları nedeniyle işgal sonrasına da sarkacaktır.

Ruslar Erzurum'u işgal ettiklerinde ilk iş olarak şehirde bir idari teşkilat kurmuşlardı. Mülkî idarenin başında Neçelik adı verilen bir kumandan bulunuyordu. Bunun yanında karakol teşkilatına benzer bir teşkilat olan Çans adı verilen bir güvenlik birimi oluşturulmuştu. Şehrin dört bir tarafında oluşturulan Çansların başında bir subay ve yeteri kadar asker istihdam edilirdi. Ayrıca 10-15 mahalleyi temsilen Çanslarda görevlendirilen bir Türk memuru sorumlu olduğu mahallelerin muhtar ve bekçileri ile temasta bulunarak güvenliğin sağlanmasına yardımcı

⁵⁵⁵ Kafkas Cephesindeki ilk muharebeler ve Erzurum'un işgale düşmesi hakkında geniş bilgi için bkz: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, I*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1993; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, II*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1993; Larcher, *Kafkas Harekâtı*; Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2005; Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.

oluyordu. Ruslar işgalin ilk günlerinde Kale’de 6-7 kişiyi idam etmişler ve ahaliden eli silah tutan kişileri esir ederek Rusya’ya göndermişlerdi⁵⁵⁶.

Ruslar, kurdukları bu idari teşkilatın yanında Erzurum’u askeri açıdan da tahkim etmeye çalıştılar. Bu amaçla Erzurum kalesinin cephesini batıya çevirdikleri gibi şehri çevreleyen tabyaları hem asker mevcudu olarak hem de özellikle topraklarla güçlendirdiler. Ayrıca daha önce Osmanlı ordusu tarafından inşa edilen yollar daha da geliştirilerek tabyalar ve savunma yerleri arasındaki ulaşımı geliştirdiler. Ruslar, bu yolların yapımında gerek Erzurum ahalisini gerekse cephede esir aldığı Osmanlı askerlerinden oluşturduğu amele taburlarını kullanmıştır⁵⁵⁷.

Gerek Erzurum ve çevresinde gerekse Ruslar tarafından işgal edilmiş diğer bölgelerde istihdam edilen esirler, bildikleri coğrafyada buldukları için Rusların elinden firar etme konusunda daha şanslı idiler. Elbette ki yukarıda belirtildiği üzere 1917 yılının başlarından itibaren firar hadiselerinin artması Rusya’da yaşanan iç karışıklıklarla paraleldi.

I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesinde esir düşen Osmanlı subay ve askerlerinden bazıları esaretten kurutulmuş olarak ülkeye döndüklerinde esaret hatıralarını kaleme almışlardır. Kendi kişisel esaret hayatlarının yanı sıra dönemin Rusya’sına ve Osmanlı esirlerinin esaret hayatlarına dair çok önemli bilgiler içeren bu hatıralar, tarihçiler ve meraklıları için döneme ilişkin en önemli kaynaklar arasındadırlar⁵⁵⁸. Bu bağlamda hatıralarını yazamayan firari esirlerin firar ettikten sonra sorgulamaları sırasında verdikleri ifadeler de Rus işgali altındaki bölgelerin işgal süreçleri hakkında değerli bilgiler içermektedir. Erzurum ve çevresinin işgal sürecine dair çalışmamızda yer vereceğimiz esir ifadelerinden ilki 23 Eylül 1917’de 12. Mıntıka Kumandanlığının Kiğı Cephesindeki 36. Alay Kumandanlığına üç arkadaşıyla birlikte iltica eden Çorumlu Hacı Ahmet oğlu Mehmet Çavuş’a aittir. Mehmet Çavuş aslen Erzurumluymuş ve seferberlik öncesinde Erzurum’da ticaretle uğraşıyordu. 45 yaşında olduğu için seferberlik başlangıcında askere alınmamış, yerine askerlik bedeli olarak gereken bedel-i nakdiyi ödemişti. Ancak 1915 yılı sonlarından itibaren başlayan Rus ilerlemesi üzerine Erzurum tehlikeye düşünce Erzurum Valisi’nin çağrısı ile gönüllü olarak Erzurum

⁵⁵⁶ Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 92-93; Mevlüt Yüksel, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 15, Sayı:37, Erzurum 2008, s. 268-269.

⁵⁵⁷ Yüksel, “Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, s. 269-270.

⁵⁵⁸ Kafkas Cephesinde esir düştükten sonra ülkeye dönmeyi başaran esirlerin yazdıkları hatıralardan bazıları için bkz: Faik Tonguç, *Birinci Cihan Harbinde Bir Yedeksubayın Hatıraları*, Bengi Matbaası, Ankara, 1960; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976; Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, (Hazırlayan: Ergun Göze), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989; Halil Ataman, *Esaret Yılları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990.

Seyyar Jandarma Taburuna kaydolmuştu⁵⁵⁹. 1916 Şubat ayı başlarında Hasankale yakınlarındaki Çobandede Tabyası civarındaki muharebeler sırasında sağ bacağundan yaralanınca Ruslara esir düşmüştü. Önce Hasankale, ardından da Sarıkamış'ta üç ay boyunca hastanede yattıktan sonra yetmiş esir ile birlikte Rusya içlerine ismini bilmediği büyük bir şehre götürülmüştü. Bu şehirde iki ay kadar kaldıktan sonra Eleşkirt civarına gönderilen Mehmet Çavuş, bir ay Eleşkirt-Kağızman yolu inşaatında, ardından da iki ay Hınıs taraflarında Akviran Köyündeki mevzilerde, top yollarında ve hendekler hafriyatında istihdam edilmişti. Bu sırada yeniden hastalanınca Köprüköy Hastanesi'ne gönderilen Mehmet Çavuş; Erzurumlu olduğunu ve ailesinin yanına gitmek istediğini ifade edince Erzurum'a gönderilmişti⁵⁶⁰.

Erzurum'a dönen Mehmet Çavuş, ailesinin Çorum taraflarına göç ettiğini öğrenmesine rağmen yaklaşık 8 ay burada kaldıktan sonra ailesini bulmak üzere gizli yollardan Erzurum'dan ayrılmıştı. Önce Yavi köyüne⁵⁶¹, oradan da Fındıklı köyüne⁵⁶² giden Mehmet Çavuş burada kendisi gibi Osmanlı tarafına geçmek isteyen üç kişiyle karşılaşmıştı. Birlikte hareket etmeye karar veren dört firarî esir, Fındıklı yakınlarındaki Şih köyü⁵⁶³ deresinden geçerek Endiris suyunun kuzeyindeki dağlardan, Rus mevzileri arasından Haçatur'daki 36. Alay Karargâhına iltica etmişlerdi⁵⁶⁴.

Mehmet Çavuş, firar esnasındaki güzergâhını bu şekilde açıkladıktan sonra esareti sırasında ve özellikle Erzurum'da Ruslara dair gördüklerini ve duyduklarını anlatarak çok önemli bilgiler vermişti. Mehmet Çavuş, 15 Eylül 1917'de Erzurum'dan ayrılmadan önce 9 Eylül'de Kelkit ve Erzincan taraflarından yedi taburla, 70 kadar sahra topunun; 11 Eylül'de Şeytan Dağları⁵⁶⁵ tarafından altı taburla 10 top ve 7 makineli tüfekten oluşan Rus askerlerinin Erzurum üzerinden Sarıkamış'a geçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca Oyuklu⁵⁶⁶, Çögender⁵⁶⁷ ve Yavi köyleri civarında bulunan Rus askerlerinin Hınıs taraflarına çekildiğini, Çögender'deki bir tabur kadar Kazak askerinin de muharebeyi reddettiğini belirtmektedir. Erzurum'da bulunduğu sırada Rusya'da Türkçe olarak yayınlanan Basiret, Açıksöz ve İkbâl gazetelerinden

⁵⁵⁹ Ocak 1915'te Rusların Hasankale civarındaki ileri harekâtı üzerine Erzurum tehlikeye düşünce Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in çağrısıyla Erzurum ahalisinden gönüllü taburları kurulmuştu. Muhtemelen Mehmet Çavuş'un bahsettiği Seyyar Jandarma Taburu da bunlardan birisiydi. (Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Fidan), Ankara, 2011, s. 112; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, II*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1993, s. 46).

⁵⁶⁰ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-8.

⁵⁶¹ Günümüzde Erzurum'un Çat ilçesine bağlı bir köydür.

⁵⁶² Günümüzde Erzincan'ın Tercan ilçesine bağlı bir köydür.

⁵⁶³ Günümüzde Konarlı Köyü adıyla Teracan'a bağlıdır.

⁵⁶⁴ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-8, 1-8a.

⁵⁶⁵ Bingöl'e bağlı Yedisu yakınlarında bir dağ silsilesi.

⁵⁶⁶ Çat ilçesine bağlı mahalle.

⁵⁶⁷ Çat ilçesine bağlı Tuzluca Mahallesi.

edindiği bilgiye göre kuzeyden Almanların, İran'dan Osmanlı kuvvetlerinin ve Sibirya'dan Japonların ilerlemeleri üzerine Ruslar geri çekilmeye başlamışlardı⁵⁶⁸.

Mehmet Çavuş, Rusların Erzurum'daki son durumu hakkında da aşağıdaki bilgileri vermektedir:

“Kuvveti:

Erzurum'da piyade ve süvarisi yoktur. Yalnız taburlarda bir miktar kale topçusu vardır. Tahminen 1/9/333 tarihlerinde Erzurum ve civarında bulunan mevcudları 200-300 miktarında yirmi taburun Rusya dâhiline gittiğini ve Kazakların daha evvel Sarıkamış'a gittiklerini bazı köylülerden işittim. Yollarda kimseye tesadüf etmedim. Yalnız Yavi'de bir zabıt ile gördüm ki bunların da orada iâşeye memur olduklarını Hacı Mehmed Efendi'den işittim. Yavi'de çok un yığınları vardır. Erzurum'daki topçu efradının sinleri 25-40 arasındadır. Piyadelerden 35-40 yaşına kadar olanları Ramazan Bayramı'ndan birkaç gün sonra ellerine izin tezkeresi vererek terhis ettiğini gördüm⁵⁶⁹.

Eslîha:

Erzurum'daki kalede on kadar küçük ve büyük çapta top vardır. Hastane civarında 9 kadar küçük top vardır. Erzurum'un garb cephesinde Kırkdeğirmenler, Kiremitlik tabyası, Gez, Çiftlik, Kan, Şık Köyü hattında ve Soğuk Çermik'te ikişer ve Hins Köyünde dört aded ki ceman 18 aded 14 santimetrelik top vardır. Erzurum yakınında Erzurum'un şimalinde Hins (tabir-i diğerle Gürcü Boğazı) Boğazında Dumlu Dağına takriben 10/9/333'de (15 santimetrelik 20 aded top) getirildiğini birçok köylülerden mevsûken işittim. Erzurum Kalesindeki Osmanlı toplarıyla eski güllelerini kâmilen bu bir iki ay zarfında Sarıkamış'a doğru götürdü. Kırkdeğirmenlerden Hins Köyüne kadar tel örgüleri vardır.

Mühimmat:

Erzurum'da Cami-i Kebir'de ve Çifte Minarelerde ve Çırçır (Dere Mahallesi) Mahallesinde Osmanlı cephaneliklerinde külliyetli miktarda topçu ve piyade cephanesi vardır. Etrafa hep buradan cephane sevk olunmaktadır.

Erzak Depoları:

Erzurum İstasyonunda, Araplar Düzünde, Derviş Ağa Hanında çok erzakı vardır. Fakat nerelerde ne miktarda olduğunu kati olarak bilmiyorum; Miri anbarlarında ve İbrahim Paşa Camii'nde erzak-ı mütenevvası olduğunu gördüm.

Melbusat:

⁵⁶⁸ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-8a.

⁵⁶⁹ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-8a.

Piyadelerin elbiseleri haki, topçuların siyahtır; umumiyetle askerin giydiği elbise ve çizmelerin kısm-ı azamı yenidir.

İaşe:

İaşe hususu Ramazan'dan bir iki ay evvel iyi idi. Bilahare pek zorlaşmıştır. Şimdi beş nefere iki buçuk kıyyelik büyük ekmeklerden yirmi dört saatte bir tane veriyorlar. Askere çorbalık olarak darı ve balık veriyorlar. Pirinç pek azdır haftada bir defa kırma pirinçten bir çorba ve haftada bir defa domuz eti veriyor. Şeker pek azdır haftada bir defa pek az miktarda veriliyor. Bu sene Erzurum civarındaki köylerde pek az ekin ekilmiştir. Yağmur yağmadığından dolayı hasılat pek azdır. Kafkas İslamları Muhtacîni için nüfus başına ayda beş batman un, mısır ve saire veriyorlar ve bu muavenet sayesinde Erzurum'da bulunan fakir ahali-i İslamiyeyi tayin ediyorlar⁵⁷⁰.

Ahval-i Sıhhiye:

Geçen sene Ruslar içerisinde hastalık pek çok idi. Şimdi Erzurum'da hastalık cüzidir. Rusya dâhilinde kolera, tifüs hastalığının pek çok tahribat yapmakta olduğunu işittim.

Muamelat:

İslamları pek çok taziyik ediyor. Bilumum İslam erkeklerini camilere doldurub silah aramak bahanesiyle evlere girerek ne kadar kıymetli eşya varsa alıp götürdüler ve camilerde halı namına bir şey bırakmadılar, bu gibi eşyaların kâffesini Sarıkamış'a sevk ettiler.

Vaziyet-i Dahiliye:

Kafkasya'daki Gürcü ve Müslümanlar müsellahan istiklaliyet talebinde bulunuyorlar. Yakında kendilerine muhtariyet verileceğine pek çok ihtimal veriliyor. Osmanlı, Alman ve Avusturyalılar ile münferiden sulh olacaktır diyerek 10/9/33'de Erzurum'da şenlikler yapıldı ve fukaralara Rus zabitanı tarafından ekmek ve para dağıtıldı.

Kavaim-i Nakdiye:

Şimdi bir Rus Manatı altı Kapik'e giriyor. Bizim yüzlük Osmanlı kaimeleri 20 Manat'a geçiyor.

Fikir ve Maksatları:

Katiyen harb etme taraftarı değillerdir. Askerde itaat ve emr-i inzibat yoktur. Rus zabitan ve efradı ağzında yakında Erzurum'u Osmanlılara verib gideceğiz sözleri pek çok deveran etmektedir. Rus askerlerinin sulh yapılmadığından dolayı Erzurum içerisinde çarşı ortasında bir erkân-ı harb zabitini darp ve tahkir ettiklerini bizzat gördüm.

Tayyareler:

⁵⁷⁰ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-9.

Osmanlı tayyareleri bundan tahminen yirmi beş gün mukaddem Erzurum'un birkaç yerine bomba attı. 200 kadar telefata verdiklerini işittim.

Şimendiferler:

Erzurum'dan Yeni Han'a kadar demiryolu kâmilan ikmal olunmuştur. Yeni Han'dan Mamahatun'a kadar yol yapılmış ise de henüz raylar konmamıştır. Erzurum İstasyonu yanında bir telsiz telgraf istasyonu vardır”⁵⁷¹.

Mehmet Çavuş ile birlikte Fındıklı Köyü'nde birleşerek firar eden diğer esirler de Tercanlı Hüseyin oğlu Besim ile Tercan Demirbaş Nakliye Kolundan Tercanlı Abbas'ın oğulları olan iki kardeş Kahraman ve Coşkun idi. Hüseyin oğlu Besim, seferberlik başlarında Erzurum'a giderek Milis Aşireti Kemal Efendi taburuna kaydolmuş, hastalandığı için hastaneye yatırılmış ve hastanede iken Ruslara esir düşmüştü. On üç ay hastanede kaldıktan sonra Erzurum ile Yeniköy arasında istihdam edilmiş, bu arada firar ederek Fındıklı Köyüne ulaşmış ancak ailesini bulamayınca Mehmet Çavuş ve diğer arkadaşları ile birlikte Osmanlı tarafına geçmeye karar vermişti. Esaretinin çoğunu hastanede geçirdiği için Rusların kuvvet ve harekâtına dair çok fazla bilgisi bulunmayan Besim Bey, Ruslardan daha ziyade Ermenilerin köylere baskınlar yaptıklarını, yağma ve tahribatta bulduklarını ifade etmektedir⁵⁷².

İki kardeş Abbas oğlu Kahraman ve Coşkun ise Erzurum'un işgali sırasında Ruslara esir düşmüşlerdi. Dört beş ay kadar Erzurum'da tutulduktan sonra Ruslar tarafından Tercan'a sevk edilmişlerdi. Burada yol inşaatlarında çalıştırılan kardeşlerin verdiği ifadeye göre Rus askerlerinin muharebeye niyetleri yoktu ve bölgedeki askerler geri çekiliyorlardı. Yol inşaatı ise Yeni Han'a kadar tamamlanmış olup şimendiferler işlemeye başlamıştı. Buradan Mamahatun'a kadar yol tamamlanmışsa da henüz raylar döşenmemişti⁵⁷³.

Diğerlerine göre Erzurum ve çevresindeki Rus işgali hakkında daha detaylı bilgiler veren Mehmet Çavuş ile birlikte Osmanlı kuvvetlerine iltica eden firari esirler, yapılan sorgulamalarının ardından casus olmadıklarına kanaat getirilmiş olmasına rağmen, firarî esirlere yönelik genelde uygulandığı üzere ordunun geri saflarında istihdam edilmişlerdi⁵⁷⁴.

Gerek Erzurum ve çevresine gerekse Rusya içlerine dair önemli bilgiler veren başka bir firari esir de 12. Alay, 3. Tabur, 9. Bölük askerlerinden İbrahim Efendizâde Osman Çavuş'a aittir. Osman Çavuş 20 Ağustos 1916'da Oğnut/Uğnut'da⁵⁷⁵ 1830 rakımlı tepede bütün bölüğü ile birlikte esir düşmüştü. Buradan Rus Kolordu Karargâhının bulunduğu Körik'e götürülen

⁵⁷¹ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-9a.

⁵⁷² ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-10.

⁵⁷³ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-10, 1-10a.

⁵⁷⁴ ATASE, BDH, K: 2904, D: 430, F: 2-13, 2-35.

⁵⁷⁵ Günümüzde Bingöl'ün Karlıova ilçesine bağlı Göynük köyü.

Osman Çavuş, Bölük Kumandanı Mülazım Mithat Efendi ile birlikte Rus Kolordusu Yaveri Tatar Muhammeddin tarafından sorgulanmıştı. Uzun sorgulamalardan sonra Erzurum, Sarıkamış üzerinden trenle Bakü'ye oradan da Nargin Adası'ndaki esir kampına sevk edilmişti. Adada üç ay kaldıktan sonra Karadeniz'in kuzeyindeki Novorusya şehrine götürülen Osman Çavuş'un da içinde bulunduğu esir kafilesi, Trabzon'a gönderilen un, çimento gibi malzemelerin gemilere yüklenmesi işinde çalıştırılıyorlardı. Fakat bir ay sonra denizaltı tehlikesine karşı Novorusya'daki liman torpil ve mayınlarla kapatılınca önce Hazar Denizi kıyısındaki Petrofski'ye ardından da bir ay sonra Sarıkamış'a nakledildiler. Sarıkamış'ta iki ay boyunca dekovillere un, arpa, ot gibi malzemelerin yüklenmesi işinde çalıştırılan Osman Çavuş, yanındaki dört arkadaşı ile birlikte firar etmişti. Beş firari Osmanlı askeri, Pasin Ovası'nda Aras Nehrini geçerek Hınıs, Malazgirt üzerinden Kutu bölgesine ulaşip Osmanlı birliklerine iltica etmişlerdi⁵⁷⁶.

Osman Çavuş, esaret hayatına dair verdiği ifadesinde Rusya'da bulunduğu dönemde Rusya'nın Kerenski ve Kornilof taraftarları olmak üzere ikiye ayrıldığını, gazetelerin Riga'nın Almanlar tarafından zapt edilmesi konusunda Kornilof'u suçladıklarını, askerler şimdilik yiyecek buluyorsa da ahalinin açlık çektiğini, askerlerin aç kalan ailelerini yanlarına getirerek kendi ekmekleriyle beslemeye çalıştıklarını belirtmektedir. Diğer taraftan Ukrayna Tahlîsî Cemiyeti adı altında kurulan bir cemiyetin beyannameler hazırlayarak Rusya'dan ayrılmak için faaliyetlerde bulduklarını, bu kapsamda hazırladıkları beyannameleri Türk askerlerine vererek gittikleri yerlerde dağıtmalarını istediklerini, Ruslara karşı Türk askerlerini desteklediklerini ifade etmektedir.

Rusların askerî faaliyetleri hakkında da bilgi veren Osman Çavuş, 1917'nin Nisan ayında günlük üç tren olmak üzere 30-35 vagon askerin Kafkas cephesinden Alman cephesine sevk edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Rusların Ağustos ayından itibaren Sarıkamış etrafında tahkimat yapmaya başladıklarını, Osmanlı cephelerinden getirdikleri toplarla savunmayı güçlendirdiklerini, mevcut 15. Alay'ın yanına 124. Alay'ın da getirildiğini ifade etmektedir. Ancak 124. Alay'ın Alman cephesinde isyan ederek tek kurşun atmadığından Sarıkamış'a getirildiğini belirten Osman Çavuş Rus askerleri içerisinde büyük miktarda firarlara rastlandığını da eklemektedir. Öyle ki gazetelerin verdiği bilgiye göre; tam mevcutlu alaylar cephe hattına ancak beş yüz mevcutla ulaşabiliyordu. Bu asker kaçaklarının sebebi bir taraftan savaş bıkkınlığı iken diğer taraftan iaşedeki sıkıntılardı. Yeterli erzak gelmediği için Sarıkamış'ta bulunan erzak cephelere sevk olunmuş, depolarda erzak kalmamıştı. Bu nedenle

⁵⁷⁶ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-12.

Rusya'dan gelen günlük erzak tren ve arabalarla hemen cepheye sevk edilmekteydi. Sevkiyatı yapan dar hat trenlerden günlük sekiz adet Sarıkamış'tan Erzurum'a sevkiyat yapıyordu. Tiflis ve Sarıkamış arasında ise günlük iki tren işliyordu. Bütün bu sevkiyat çalışmalarına rağmen Osman Çavuş gerek Alman cephesinde gerekse Kafkas cephesinde Rus ordusunda ciddi bir açlık baş gösterdiğini ve askerî düzenin bozulduğunu ifade ediyordu.

Osman Çavuş'un verdiği bilgiye göre Sarıkamış'ta kendisinin içinde bulunduğu 29. Kafkas Amele Taburuna bağlı 4. ve 8. Bölük'le yedi yüz kadar teşkilattan hariç esir bulunmaktaydı⁵⁷⁷.

SONUÇ

Rusların, I. Dünya Savaşı'nda işgal ettikleri Anadolu coğrafyasındaki askerî tahkimat ve imar-inşa faaliyetleri, bu işgali geçici görmediklerini göstermektedir. Buna karşılık Osmanlı ordusunun da bölgeyi Ruslara bırakmaya niyetli olmadığı yapılan hazırlıklardan anlaşılmaktadır. Özellikle Rusların gerek cephedeki durumunun gerekse Rus iç politikasındaki gelişmelerinin yakından takip edilerek gerekli önlemlerin alınmaya çalışılmasını bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Osmanlı ordusu Rusya'ya dair istihbarat faaliyetlerini esir alınan Rus askerler, Rusya içlerine gönderilen casuslar ve esaretten firar etmeyi başaran Osmanlı askerlerinden aldığı bilgiler üzerinden yürütüyordu. Bu nedenle esaretten firar eden askerlerin döndüklerinde iltica ettikleri askerî birliklerde istihbarat zabitlerine verdikleri ifadeler büyük önem taşımaktaydı.

Kafkas Cephesi'nin kaderi Rusya'da yaşanan Ekim-Kasım 1917'deki Bolşevik Devrimi ile değişti. Devrim sonrası iktidara geçen Bolşevikler ilk iş olarak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmeye karar verdi ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 18 Aralık 1918'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Aynı zamanda Rus ordusu işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilmeye başladı. Fakat Ruslar, geri çekilirken yerlerini Ruslardan kalan silahlarla güçlenen Ermeniler aldı ve oluşan siyasi boşluktan yararlanarak bölgede katliamlara giriştiler. Hal böyle olunca bölgedeki Müslüman halkı kurtarmak üzere harekete geçen Osmanlı III. Ordusu Erzincan (13 Şubat 1918), Gümüşhane (15 Şubat 1918), Bayburt (21 Şubat 1918), Trabzon (24 Şubat 1918), Aşkale (3 Mart 1918) ve Erzurum'u (12 Mart 1918) kurtararak 40 yıl önce kaybedilmiş Elviye-i Selâse topraklarına girdi. Böylece Erzurum ve çevresinde yaklaşık üç yıl süren acı işgal yılları sona erdi. Rusların elinde bulunan Osmanlı esirlerinden sağ kalanlar ise yapılan anlaşmalar çerçevesinde 1921 yılına kadar devam eden süreçte ülkeye geri dönebildiler.

⁵⁷⁷ ATASE, BDH, K: 2675, D: 186, F: 1-12, 1-12a.

KAYNAKÇA

Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH).

ATAMAN, Halil, *Esaret Yılları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

BAŞAR, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1974.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, II, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, I, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1993.

ÇAKMAK, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2005.

GÖZE, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, (Hazırlayan: Ergun Göze), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

KUTLU, Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997.

LARCHER, Maurice, *Kafkas Harekâtı*, (Çev: Can Kapyalı), Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.

Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Fidan), Ankara, 2011.

TONGUÇ, Faik, *Birinci Cihan Harbinde Bir Yedeksubayın Hatıraları*, Bengi Matbaası, Ankara, 1960.

TUĞAÇ, Hüsametdin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

YÜKSEL, Mevlüt, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 15, Sayı:37, Erzurum 2008.

YÜKSEL, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.

İşgal Döneminde Erzurum'da Çıkan İki Rus Gazetesi

Ümit Adalar*

Özet

Bu çalışma 'da Birinci Dünya savaşında Çarlık Rusya'sı tarafından işgal altında olan Erzurum şehrinde Rus askeri yönetimi tarafından yayınlanan iki gazete “**Каргапазарский Стрелок**” Kargapazarskiy Sıtrelok (Kargapazarı Nişancısı) ve “**Кавказский Воин**” Kavkazskiy Vain (Kafkasya Savaşçısı) hakkında bilgi verme ve tanıtımını amaçlıdır. Bu gazeteler Erzurum basın tarihi açısından önem arz etmektedirler. Özellikle Kafkasya Savaşçısı gazetesinin Erzurum'da yayınlanan **ilk rusça** gazete olması bu önemin göstergesidir.

Giriş

Birinci dünya savaşına girildiğinde Çarlık Rusya'sı için Kafkasya cephesin 'de alınması gereken en önemli şehir Erzurum'du. Tüm harekât planlarının merkez noktası Erzurum şehri üzerineydi. Erzurum şehrinin alınması tüm doğu Anadolu'nun kapılarının açılması ve bölgenin tamamen Çarlık Rusya'sı hakimiyetine girmesi manasına geliyordu⁵⁷⁸. Daha öncesinde yani 19 yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya'sı tehdidinin farkında olan Osmanlı Devleti bölgenin en güçlü tahkim merkezini Erzurum'da oluşturmuştu. Devletin doğudaki ordularının en önemli merkezi 'de bu şehirdi. Ayrıca herhangi bir savaş durumunda bölgeyi savunmak için özellikle Kars⁵⁷⁹ ve Erzurum şehirlerinde güçlü tabyalara inşa edilmişti⁵⁸⁰. Savaş başladığında Rusya bu bölgedeki taarruz için büyük bir askeri hazırlık yapmıştı. Birinci dünya savaşında iki devlet arasında ilk ciddi muharebeler Sarıkamış'ta vukuu bulmuştu. Bu savaşta Tarihler burada yaşanan asker kaybindan dolayı Sarıkamış Felaketi olarak isimlendirmişti⁵⁸¹. Bu olay sonrası

* Saint Petersburg Devlet Üniversitesi, Rusya Federasyonu.

⁵⁷⁸ КОРСУН, К. Н. Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915-1916 гг Москва ,1938 с. 3-5 (Korsun, K.H. Erzerumskaya operatsiya na Kavkazskom Fironte mirovoy voiny v 1915-1916 gg s.3-5, Moskova, 1938)

⁵⁷⁹ Kars, Batum ve Ardahan şehirleri 1878-1879 (93 harbi) sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ile Çarlık Rusya'sına tazminat karşılığı verilmiştir. Bunun sonucunda Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı Devleti arasındaki sınırlar değişmiş Erzurum şehri fiziki ve fiili olarak sınır bölgesi ve Çarlık Rusya'sının komşusu olmuştur: Стебницкого, И. И. Русско-турецкая граница в Малой Азии по Берлинскому трактату 1878 года, с.1-7, Тифлис, 1881. (Sitebnitskova İ.İ. Russko-turetskaya granitsa v Maloy Azii po Berlinckomu traktatu 1878 goda, s.1-7, Tiflis, 1881)

⁵⁸⁰ Erzurum tabyaları ve buradaki kışlalar hakkında detaylı bilgi için bkz: Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, İstanbul 2015.

⁵⁸¹ Konu hakkında hazırlanan en iyi Rusça Monografi Korsun'un Sarıkamış Operasyonu isimli eseridir. İçerik ve kaynaklar açısından oldukça sağlamdır. Bu eserde Rus sivil makamlarının kayıtlarına göre Bahar ayında yapılan definde Osmanlı Devleti'nin asker kaybı 28 000 dir. Ayrıca 13000 civarı hayvan telef olmuştur ve 3500 civarı kadar asker ve subay esir alınmıştır. Yine bu eserde Rus tarafının kaybı: 20 binden daha fazla Öldürülen, yaralı, hasta ve 6 binden fazla donandır. Özellikle komuta kademesinde kayıpların olduğu belirtilmiştir. КОРСУН, К. Н. Сарыкамьшская операция на Кавказском фронте Мировой войны в 1914-1915, г. с. 142-143, Москва 1938

Rus orduları Osmanlı Devleti'nin savunma hattını geçmiş. İki ordu arasında Köprüköy'de meydana gelen savaşı Rus ordusu kazanmıştı⁵⁸². Bunun ardından Rus ordusu Erzurum'a taarruza geçmiştir. Rus ordusu Kafkasya kumandanı General Nikolay Nikolayeviç Yudenich⁵⁸³'in (Никола́й Никола́евич Юде́нич) emri ile 11 Şubat'ta Rus ordusu Erzurum'a taarruza başladı. 16 Şubat'ta şehir tamamen Ruslar tarafından işgal edilmiştir.⁵⁸⁴ İşgal dönemi yaklaşık iki yıl sürmüştür. Rus Ordusu tarafından bu süre zarfında şehirde basın yayın faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler kapsamında tespit ettiğimiz iki gazete hakkında bilgiler sunacağız.

“Каргапазарский Стрелок” ve “Кавказский Воин (Kafkasya Savaşçısı) gazeteleri hakkında genel bilgi

Gazeteler hakkında ayrıntılı tanıtım yapmadan önce bunlar hakkında genel bilgiler vereceğiz. Yukarıda özet kısmında isimlerini verdiğimiz “Каргапазарский Стрелок” Kargapazarskiy Sıtrelok (Kargapazarı nişancısı) ve “Кавказский Воин” Kavkazkiy Vain (Kafkasya savaşçısı) gazeteleri Saint-Petersburg Şehri'nde bulunan Rusya Federasyonunun ikinci büyük kütüphanesi olan “Российская национальная библиотека” Rasiyskaya natsionalnaya biblioteka (Rus Milli Kütüphanesi)'nin Gazeteler bölümünde yer almaktadır⁵⁸⁵. Ayrıca bu gazetelerin künyeleri “Devrime kadar olan gazeteler 1703-1917 kataloğunda mevcuttur⁵⁸⁶. Gazetelerden ilki Kargapazarı Nişancısı gazetesi sadece bir sayıdır toplam 'da 4 sayfadır. Diğer gazete Kafkas savaşçısının önemi daha fazladır. Bu gazete ise toplamda 209 sayı olarak yayınlanmıştır. Fakat Kütüphanede tüm sayıları mevcut değildir.

(Korsun, K. N. Sarıkamışskaya operatsiye na Kavkazkom fronte Miravoy vaymı vı 1914-1915 g c.142-143, Moskva, 1937)

⁵⁸² Уильям Аллен, Павел Муратов, Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте 1828–1921, с.370-386, Москва, 2016 dipnotta verdiğimiz bu eser 1828-1921 tarihleri Türk Kafkas sınırındaki Harplerin tarihini anlatmaktadır ve bu konudaki en iyi ve en meşhur monografik eserlerdendir. Orjinal dili İngilizcedir eserin İngilizce künyesi: W.E.D.Allen-Muratoff Paul, *Caucasian Battlefields A History Of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828–1921*, London, 1953. Eser türkçeye tercüme edilmiştir ve 1966 yılında Genelkurmay Basıevi tarafından yayınlanmıştır. W.E.D. Allen- Muratoff, Paul, *Kafkas Harekâtı 1828–1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966

⁵⁸³ General Nikolay Nikolayeviç Yudenich Rus orduları Kafkasya kumandanı 1917 yılı Ekim devriminden sonra Rusya iç savaşında devrim karşıtı Çarlık yanlıları tarafından oluşturulan Beyaz ordu (Белая Армия / Belaya Armiya)'nunda kumandanlığını yapmış Rus tarihinde önemli bir yere sahiptir. General hakkındaki iki rusça eser Рутыч Н. Н. Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии, Москва, 2002.(Bely front generala Yudenicha: Bibliografii činov Severo-Zapadnoy armii Moskva, 2002); ЩЕГОЛЕВА, П. Е. Юденич Под Петроградом Из Белых Мемуаров, Ленинград, 1927 (Şegaleva P.E. Yudenich Pod Petrogradom İz Belih Memuarov, Leningrad, 1927)

⁵⁸⁴ КОРСУН, К. Н. Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915-1916 гг , ст. МОСКВА .1938 Ayrıca Erzurum'un rus işgaline düşüşüyle ilgili önemli monografik çalışmalardan biri Mevlüt Yüksel tarafından hazırlanan Yüksek Lisans tezidir. Bkz. Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Erzurum, 2006.

⁵⁸⁵ Rus Milli Kütüphanesinin web sayfası ve kataloğunun yer aldığı link: <https://www.rsl.ru/ru>

⁵⁸⁶ Газеты Дореволюционной России 1703 – 1917 Каталог, Санкт-Петербург 2007. (Gazeti dorevolutsionny Rassii 1703-1917, Saint-Petersburg, 2007).

“Каргапазарский Стрелок (Kargapazarı Nişancısı)”

Gazete daha önce belirttiğimiz gibi Rus Milli Kütüphanesinin gazeteler bölümünde muhafaza edilmektedir. Bu gazetenin künye bilgileri “1917 Devrimine kadar yayınlanan Rus gazeteleri kataloğun ‘da sayfa 176’da 2156 sıra numarasın ’da bulunmaktadır⁵⁸⁷. Gazetenin tam olarak künye bilgileri Türkçe şu şekildedir: “2156. Kargapazarı Avcısı: Askeri Politik Gazete. Tümen Komisyonu Yayın Organı. 4. Kafkasya Avcı Tümeni. 1917, 1 Ağustos-(?) Erzurum, Türkiye 1917. 1917, N1 (1Ağs.). R2/5303”⁵⁸⁸

Yukarıda belirttiğimiz bilgilere göre bir değerlendirme yapacak olursak Gazete ismini Kargapazarı bölgesin ’de konuşlanmış olan 4. Kafkasya Avcı Tümeni’nin den almıştır. Bu Tümenin yayın organı olarak çıkarılmıştır. Gazetenin sadece 1. sayısı mevcuttur. O’ da ilk çıkan sayıdır daha sonra tekrar çıkartıldığına dair yani diğer sayılarının olup olmadığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu sebeple ilk çıkan sayı tarihi karşısında yer alan son çıkan sayı kısmına soru işareti konulmuştur. Gazetenin ilk çıktığı tarih olarak 1 Ağustos 1917 yazmaktadır fakat buradaki tarih Çarlık Rusya’sı döneminde kullanılan Jülyen takvimine göredir. Miladi olarak bu tarih 14 Ağustos 1917 tarihine denk gelmektedir. Buradaki bilgilerden başka gazetenin ilk sayısında yer alan bazı bilgileri ekleyecek olursak⁵⁸⁹: Sol üst köşede 1 Ağustosun denk geldiği gün olan salı günü yazılıdır yani 14 Ağustos Salı 1917 Sağ üst köşede gazetenin fiyatı ve numarası yazmaktadır gazete fiyatı 5 kapiktir.⁵⁹⁰ Yine sağ üstte yer alan diğer bir bilgi ise gazetenin baskısının yapıldığı adres bilgisidir. Şu şekilde verilmiştir: Adres: Kontrol ve Redaksiyon: “Kargapazarı Nişancısı” Erzurum, Semenova Caddesi no:2⁵⁹¹ Gazete toplamda 4 sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin içeriğine değinecek olursak Erzurum’a dair bir bilgi mevcut değildir. Birinci Dünya savaşının Batı cephesine dair bilgileri içeren bir telgraf metni mevcuttur. Ayrıca son sayfada Tümen Yaşamı başlıklı kısa bir yazı ile bir askere ait mektup vardır⁵⁹².

“Кавказский Воин” Kavkazskiy Vain (Kafkasya Savaşçısı)

Kafkasya savaşçısı gazetesi Kargapazarı Nişancısı gazetesine göre çok daha büyük öneme sahiptir. Bunun en önemi sebebi ise yukarıda belirttiğimiz gibi Erzurum şehrinde şu ana

⁵⁸⁷ a.g.e s.176

⁵⁸⁸ a.g.e s.176; Gazetenin Rusça künyesi şu şekildedir: 2156. **КАРГАБААЗАРСКИЙ СТРЕЛОК**: Воен. полит. газ. Орган Дивиз. ком. 4 Кавк. стр[елковой] дивизии. -1917, 1 авг.- [?]. - Эрзерум, Турция, 1917. 1917, N 1 (1 авг.). P2/5303

⁵⁸⁹ Каргабазарский Стрелок, n1. s.1 1917, Erzurum

⁵⁹⁰ Карик en düşük Rus para birimidir.

⁵⁹¹ Gazetenin Rusça künye bilgileri şu şekildedir: 2083. **КАВКАЗСКИЙ ВОИН**: Ежедн. воен. и полит. газ. Орган Арм. ком. Кавк. армии. - 1917, май*- 31 дек.- Эрзерум, Турция, 1917, P2/6146. Газеты Дореволюционной России 1703 – 1917 Каталог, с.176., Санкт-Петербург, 2007

⁵⁹² Каргабазарский Стрелок, n1. s.1-4 1917, Erzurum

kadar tespit edebildiğimiz yayınlanan **ilk Rusça gazete** olmasıdır⁵⁹³. Toplamda 209 sayı olarak yayınlanmıştır. İlk 30 sayısı ve bazı sayıları kütüphanede mevcut değildir⁵⁹⁴. Bu gazetenin künye bilgileri “1917 Devrimine kadar olan(yayınlanan) Rus gazeteleri kataloğun ’da sayfa 170 de, 2083 sıra numarasın ’da yer almaktadır.⁵⁹⁵ Gazetenin tam olarak Türkçe çeviri künye bilgileri şu şekildedir: “Kafkasya Savaşçısı” Günlük Askeri ve Politik Gazete, Kafkasya Ordusu, Ordu Komitesi Yayın organı, 1917, Mayıs – 31 Aralık Erzurum, Türkiye 1917. P2/6146”⁵⁹⁶

Künyesinde belirtildiği gibi gazete günlük olarak çıkarılmıştır. Genel olarak 4 sayfa basılmıştır. Bazen 6 sayfa, bazen ’de 1 sayfa olarak basılmıştır. Gazetenin ilk 30 sayısı mevcut değildir. Kütüphane’de toplamda 3 cilt şeklinde muhafaza edilmektedir. Gazete günlük olarak aralıksız çıkarılmıştır 100. sayısında “100. Gün” ismiyle bir yazı mevcuttur⁵⁹⁷. Bu bilgi ile Jülyen takvimine göre hesapladığımızda 100 gün öncesi 31 Mayıs 1917 tarihine denk gelmektedir yani gazeteni ilk sayısı bu tarihte çıkarılmıştır. Miladi olarak ise 13 Haziran 1917’degazete yayın hayatına başlamıştır. Gazete Şubat 1917 devriminden sonra çıkartılması sebebiyle devrime dair fikirlere geniş yer verilmiştir. Gazeteye dair ilk sayfadaki bilgileri incelediğimizde şu bilgileri aktarabiliriz. Gazetenin ofisi ve redaksiyonu Erzurum, Ulitsa Lastoçkina (Lastoçkina Sokak) no:25’te yapılmıştır. Fiyatı: 10 Kapektir.

Gazete içeriğiyle bizlere ilginç bilgiler vermektedir. Özellikle bu bilgiler “**Эрзурумская жизнь**” (Erzurumskaya jizn) “Erzurum Yaşamı” isimli köşede birçok sayıda yayınlanmıştır⁵⁹⁸. Bu köşe yazısı kısmında Rusların Erzurum’daki yaşamlarına dair genel bilgiler mevcuttur. Bir diğer köşe yazısı ise “**Эрзурумская хроника**” (Erzurumskaya Hironika) Erzurum Kroniği yine bu kısımda ’da genel olarak Erzurum garnizonu ve askeri faaliyetlerden bahsetmektedir⁵⁹⁹. Bu başlıktaki köşe yazıları birçok sayıda mevcut olduğundan ve geniş çalışmayı kapsadığından burada kısaca değindik.

⁵⁹³ Ruslar Birinci Dünya savaşında Trabzon’da işgal etmişlerdir. Burada ’da gazete çıkarmışlardır. Bu gazetenin ismi: “**Военный листок**” Voenny Listok (Askeri Levha)’tur Gazete hakkında Araştırmacı yazar Enver Uzun tarafından kapsamlı bir kitap hazırlanmıştır. Enver Uzun, *İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon’da Rus Askeri Gazetesi Voenny Listok*, Trabzon, 2008.

⁵⁹⁴ Bu gazetenin 32,54,55,56,64,68,88,112,114,140,141,148,161,163,164,165,167-170,194,203,204,207. Sayıları mevcut değildir. Eksik olan gazete sayısı toplamda 54’tür Gazetenin toplamda 155 sayısına ulaşabildik.

⁵⁹⁵Газеты Дореволюционной России 1703 – 1917 Каталог, ст.170, Санкт-Петербург 2007. (Gazetidorevolutsionny Rassii 1703-1917, s.170, Saint-Petersburg, 2007.

⁵⁹⁶ A.g.e s.170.

⁵⁹⁷ Кавказский Воин (Kavkazskiy Vain) S.100, s.1 1917 Erzurum. Yukarıda Devrime Kadar olan (yayınlanan) Rus gazeteleri arşivindeki künye bilgisinde ’de gazetenin Jülyen takvimine göre mayıs ayı içerisinde yayınlanmaya başladığına dair bilgi bulunmaktadır: a.g.e, s.170

⁵⁹⁸ a.g.e, S.31 s.1

⁵⁹⁹ a.g.e, S.35, s.4

Gazetede Erzurumdaki kültürel faaliyetlere dair önemli bilgiler vardır Bunlardan en önemlisi tiyatro faaliyetidir. Mihayilovskaya Ulistsa No: 48 adresinde bulunan Novı Sıvabodniy Tiatır Yeni Bağımsız Tiyatro'da Rus aktristler tarafından drama ve komedi türünde tiyatro gösterisi düzenlenmekteydi⁶⁰⁰ Bu tiyatro'dan başka bir tiyatro'da Ulitsa Kalitina No 13 adresindeki Kino Palas isimli tiyatrodur⁶⁰¹ burada'da tiyatro gösterileri yapılmaktaydı. Bunlardan başka Rus Sosyalist Demokrat İşçi Partisi tarafından'da Konser ve Balo tertip edilmiştir⁶⁰² Gazete'de Erzurumda piyano kursu ve yabancı dil kursunun verilmesine dairde bilgiler mevcuttur⁶⁰³. Kütüphanelere dair bilgiler ise şu şekildedir. Bunlardan ilki gazetenin ücretsiz temin edileceğine dair ilanın yer aldığı Ulitsa Yudenıça (Yudenıç Sokak) daki kütüphanedir⁶⁰⁴ Bir diğer kütüphane ise ulitsa Kalitina'da bulunmaktaydı.⁶⁰⁵ Gazetenin 174 sayısında bir Ukrayna Gazetesinin çıkarıldığına dair bir ilan vardır. Bölgede Ukraynalılarda varlığı söz konusudur⁶⁰⁶. “Gazetenin ismi Viste Erzerumskoe Viyskove Padi” fiyatı:15 kapektir.

Gazete'de Rusların Erzurumda kaldığı süre zarfında sportif faaliyetlerde bulunduğu dair bilgilerde mevcuttur. Özellikle 51. Sayıda 4. Sayfada **Спорт** (Sıport) Spor başlıklı yazı'da Telegrafist futbol takımına ve kadrosuna dair bilgiler verilmektedir⁶⁰⁷. Ayrıca daha sonraki sayılarda Telegrafistler(Telgrafçılar) ve Avtomobilistler (Otomobilciler) arasında bir futbol maçının düzenleneceğine dair ilan yer almaktadır.⁶⁰⁸ Bir diğer futbol maçı 17. Avtomobilniy rotı (Otomobil rotası) ile 13. Kavkazkiy sıtrekovim polkom (13. Kafkasya avcı Alayı) arasında takımları arasında düzenlenmiştir⁶⁰⁹. Gazete'de Rus Kafkas ordusunun faaliyetlerine dair birçok bilgede mevcuttur bu bilgiler “**Армейская жизнь**” Armeyskaya jizn⁶¹⁰ (Ordu yaşamı) yazı dizisinin'de yer almaktadır. Ayrıca Gazete sıklıkla Birinci Dünya savaşındaki cephelere dair bilgiler vermektedir. Gazete içeriğinden Erzurumda Ruslar tarafından verilen Sokak isimlerini'de tespit etmek mümkündür Bunlardan bazıları yukarıda'da adı geçen: Ulitsa Kalitina (Kalitina Sokak), Mihayilovskaya Ulistsa (Mihayilovskaya Sokak), Ulitsa Lastoçkina (Lastoçkina Sokak, Ulistsa Yudenıç (Yudenıç Sokak) ve diğerleridir. Bu dönemdeki Sarıkamış-

⁶⁰⁰ a.g.e, S.31 s.1

⁶⁰¹ a.g.e S. 92 s.1

⁶⁰² a.g.e, S. 122, s.1

⁶⁰³ a.g.e, S. 127, a.g.e s.192

⁶⁰⁴ a.g.e, S.35, s.1

⁶⁰⁵ a.g.e, S.123, s.1

⁶⁰⁶ a.g.e, S.174, s.1

⁶⁰⁷ a.g.e, S.51.s.4

⁶⁰⁸ a.g.e, S.67, s.1

⁶⁰⁹ a.g.e, S.157, s.1; S.158, s.1

⁶¹⁰ a.g.e, S.34 s.4

Erzurum arasındaki tren seferlerine dair ilanlarda vardır. İki merkez arasında 22 ve 21 numaralı trenler sefer yapmaktadır. 22 numaralı tren Posta treni, 21 numaralı ise normal tren seferi yapmaktadır.⁶¹¹ Gazetenin Satışının yapıldığı yerler ise şu şekildedir. 1.) Gazete ofisi ve Redaksiyon (Ulitsa Lastoçkina no: 25) 2.) Ordu merkezin 'de (Ulitsa Pirjevalskova) 3.) Ücretsiz Kütüphane'de (Ulitsa Yudenıça), 4.) Demiryolu İstasyonu'nda, 5.) Seyyar satıcılarda 6.) Gazete bayisinin 'de (Ulitsa Kalitina)⁶¹². Konaklama ve Restoranlara dairde reklam ilanları mevcuttur. Bunlardan ilki: **Бельгия** Belgiya (Belçika) otelidir⁶¹³. Diğer bir ilan ise Otel Rasiya Rusya ve Restoran Ermenistan'a aittir⁶¹⁴. Son olarak bu gazetenin mevcut olan son sayısı Jülyen takvimine göre 29 Aralık 1917 tarihinde Miladi 16 Aralık 1917 tarihinde çıkmıştır⁶¹⁵.

Sonuç

Yukarıda bahsettiğimiz bu iki gazete özellikle Kavkazkıy Vain gazetesi içeriği ilk yayınlanan rusça gazete olması ve rus işgali döneminde yayınlanması açısından Erzurum basın tarihi açısından çok büyük önem arz etmektedir. Yukarıda verdiğimiz bilgiler çerçevesinde işgal döneminde rusların sosyo, kültürel ve politik ve birçok alanda faaliyetlerine dair bilgi vermesi gazeteyi bu döneme dair yapılacak araştırmalarda önemli bir noktaya taşımaktadır. Ve bu gazeteler daha çok askeri bir yayın organı kimliğiyle ön plana çıkmışlardır.

⁶¹¹ a.g.e, S.57, s.4

⁶¹² a.g.e, S.48, s.4

⁶¹³ a.g.e, S.155, s.1

⁶¹⁴ a.g.e, S.199, s.1

⁶¹⁵ a.g.e, S.207, s.1; Fakat Yukarıda bahsettiğimiz 1917 Devrimine kadar olan (yayınlanan) Rus gazeteleri kataloğun'da yayınlanma tarihi aralığı Mayıs- 31 Aralık 1917 (Miladi 18 Aralık 1917 ki bu tarihte Rus orduları Erzurum'dan çekilmeye başlamıştır) olarak verilmiştir.

Р 5303

ВТОРНИКЪ 1 августа 1917 г. ОРГАНЪ ДИВИЗИОННАГО КОМИТЕТА
4 Кавк. Стр. Дивизии. ЦѢНА Б КОП.

**КАРГАБАЗАРСКІЙ
СТРѢЛОКЪ** № 1

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:
на 3 мѣсяца 2 руб. 25 к.
на 1 мѣсяць 75 коп.

Военная политическая газета. АДРЕСЪ: Контора и Редакція:
«Каргабазарскій Стрѣлокъ»
Эрзерумъ, ул. Семенова 2.

С 203854

5 мѣсяцевъ прошло, какъ Родина сбросила съ себя оковы рабства и вступила на путь строительства новой жизни.

Ушла пора, о которой безъ содроганья, безъ ужаса вспомнить нельзя.

Насъ держали въ темнотѣ, насъ унижали, насъ оскорбляли, надъ нами глумились, насъ спинали, насъ травили другъ на друга, насъ едва не лишили воздуха.

Перепопилась чаша, полилось черезъ края и волна опрокинула тронъ, царизмъ, второму, кромѣ проклятiя ничего нельзя постать.

Значитъ одно сдѣлано, но это первое и если хотите, самое меньшее. Нужно старсе забросать, закончатъ, какъ можно глубже и на мѣстѣ, идъ старый строй создалъ силшнюю разруху, мы должны создать на прочномъ фундаментѣ новый храмъ свѣтлой жизни.

Слишкомъ наглумилась надъ нами старая проклятая власть. Она не только не научила насъ мыслить, создавать, а наоборотъ, убила всякую живую мысль и вдобавокъ превратила насъ въ безсловесныхъ иней. Какъ ни больно объ этомъ говорить, но это такъ. И во имя будущей свѣтлой жизни мы должны начать учиться, учиться и учиться.

Мы члены дивизионнаго комитета рѣшили пойти на помощь всѣмъ нашимъ товарищамъ, которые, и воле старой проклятой власти, остались недоучками и обращаемся къ Вамъ болѣе сознательнымъ и развитымъ товарищамъ офицерамъ и солдатамъ: Прийдите на помощь къ своимъ младшимъ братьямъ, помогите имъ разобраться въ назрѣвшихъ и терзающихъ умъ и душу вопросахъ, подѣлитесь съ ними всѣмъ тѣмъ, что успѣли узнать. Пишите въ нашей газетѣ и мы распространимъ ихъ по всей дивизии, между всѣми товарищами нашей дивизии.

Помните, что выборы въ Учредительное Собрание близки и каждое живое слово поможетъ товарищамъ въ голосованіи.

А Вы, товарищи, читайте, просите, чтобы Вамъ читали, разъясняли, ибо въ Вашихъ рукахъ судьба революціи, судьба будущаго свѣтлаго нашего бытія.

—(000)—

ОБЩІИМИ СИЛАМИ.

Дивизионный комитетъ приступаетъ къ издаванію своей газеты и задаетъ цѣлью, по мѣрѣ своихъ силъ и мѣрѣ участія воиновъ нашей дивизии поднять самосознаніе солдата. О томъ, какое значеніе въ настоящее время имѣетъ культурно-просвѣтительная дѣятельность, говорить не приходится, тѣмъ болѣе, если въ землѣ во вниманіе значеніе Учредительнаго Собранія. Всѣмъ извѣстно, что отъ удачнаго или неудачнаго Учредительнаго Собранія зависить счастье всей Россіи. А революція? И только потому, что многіе не даютъ себѣ отчета, что намъ приносить революція, на каждомъ шагѣ на нее покушаются. Непониманіе революціи говорить за то, что личные интересы ставимъ выше общественныхъ, общегосударственныхъ.

Мы не даемъ себѣ отчета, мы не хотимъ повѣрить, что всѣ тѣ организаціи, которыя настолько облегчили нашу долю и во сто кратъ въ будущемъ улучшить эту долю—это плоды революціи. Недовѣріе или сомнѣніе въ продуктивность нашихъ революціонныхъ организацій, это опять непониманіе революціи. А потому, во имя счастья нашихъ поколѣній, имѣемъ ли право быть равнодушными. Что скажутъ наши потомки, если отъ понапнаго намъ счастья въ руки, отвернемся? Мы на это не имѣемъ права. Наша святая обязанность положить все, что мы можемъ для использованія революціи, каждый изъ насъ сколько можетъ долженъ принимать то или иное участіе въ революціи. Никто изъ насъ не имѣетъ права рассчитывать на другихъ: мы сами должны быть кузнецами своего счастья. И въ данномъ случаѣ издаваемая газета является однимъ изъ кир-

“Каргапазарский Стрелок” Kargapazarskiy Sitrelok (Kargapazarı Nişancısı)

Кавказский Воин

Ежедневная военная и политическая газета. АДРЕСЪ: Контра и редакция: „КАВКАЗСКИЙ ВОИНЪ“.

Новый свободный театр. Открытие спектаклей русских артистов. А. Л. Миролюбова, Ю. С. Бобровой. БЕЗЪ ВИНЫ ВИНОВАТЫЕ

ею грудью отставали от врага ролду. Вперед, товарищи... голоса наших товарищей-жертвов, разбывших по полям Пруссии, Польши, Литвы, Галиции, скаламъ Карпат и дикимъ горамъ Кавказа, зовутъ насъ, требуютъ закончить дѣло, за которое легиони...

ку рабочая дружина въ тылу, и отъ отказываются грузить вагоны, косить траву и т. п. Комитеты затрачиваютъ массу времени, уда- живая недоразумѣнія... именно пе- доразумѣнія. Въдѣ, только играг на непонимании междоусобицейной массы, можно вызвать временное затрудненіе въ правильной обшей работѣ.

Впередъ, — нѣ окончанію войны. Въ живительный воздухъ сво- струю дурмана — „запечатанный вагонъ съ лидерами большевизма“, съ баллонами удушавшихъ газовъ — идей большевизма. „Бери и разрушай: все твое“, — требуй и требуй: все дадутъ: береги свою шкуру: жизнь только разъ дается; „не иди въ окопъ“ и т. п.

въ одиночку тихо, потомъ сильнѣе и дружнѣе стали раздаваться голоса... и скоро хоръ выздоравливающихъ запылъ вѣстно, громко: „за доброй братаніе, революціонеров, вставая на борьбу за родину Великой Русскій Свободной Воинъ и Гражданнинъ!“ Братаніе закончилось. Фронтъ ожилъ и сталъ крѣпнуть, набирая силу. Слабый защищается, обороняется. Сильный свободный защищается, наступая. Война одной обороной сопряжена съ затяжкой ея на долгій срокъ, съ рискомъ проигрыша, съ большими жертвами жизни гражданъ-солдатъ и офицеровъ и съ экономической разрухой страны.

тридцать германскій фронтъ, ликуютъ все честное въ тылу. И... что за шипѣнье слышится въ ликующемъ гимнѣ въ честь борцовъ за свободу? Кто отдавалъ имъ память погибшихъ въ борьбѣ на фронтѣ 18 іюня? Кто они?! Опять „большевики“... да кто же Вы? — безумцы или Кашны? И тѣ, и другіе, плетъ самые жалкіе трюсы, прикрывающіе свою трусость яко-бы идеей социализма. Идейная борьба мыслима, но въ предѣлахъ разума, въ предѣлахъ чести. А у большевиковъ есть формула: „всѣ средства хороши“. Честна-ли эта формула? Чтобы прекратить войну, а не иду на фронтъ — въ окопы. Он-ли, такъ ли? „Тыль да поможетъ фронту“ взываетъ Керенскій: тоже говорятъ революціонеры призывъ Всероссийскаго Съѣзда рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ и Совѣтъ крестьянскихъ депутатовъ... Подписывайтесь на заемъ! Въ окопы честные граждане-воины! „Мы противъ займа, ни копѣйки правительству; товарищи, думите съмячка въ тылу и не идите на фронтъ!“ проповѣдываютъ ленинцы-большевики. Да развѣ не замѣчаете Вы, что подъ Вашими воззваніями, граждане большевики, съ удовольствіемъ обѣими руками подпишутся Вильгельмъ Гогенцолернъ и вся воюющая съ нами Германія. Кавказскій фронтъ страдаетъ отъ трудности доставки продовольствія. А просачившіеся и къ намъ большевики сбиваютъ съ тол-

Посмотрите, съб ораторству- ютъ рыцари мира и анархиз- большевики? Ночью, въ закоулкахъ, на ма- ленькихъ митингахъ... и чуть толь- ко кто изъ нихъ нарывается на уже раскусившаго ихъ челоуѣка, моментально стушевывается и по- ворачиваетъ спину: а въ спорѣ, если слово не дѣйствуетъ, оскор- бляетъ и дѣлаетъ въ драку. Идейный, на организованыхъ съѣздахъ, общинныхъ съездахъ терпѣлъ поражение, и въ злобѣ своей кивались большевики на улицу: шмыгаютъ по темнымъ закоулкамъ, ничѣмъ не брезгуютъ, проливаютъ во всѣ медвѣжьи углы, куда еще не успѣлъ проникнуть свѣтъ знанія и правды: только-бы намотить больше, вызвать погромы, столкновения одной части населенія съ другой... Чувствуютъ, что скоро позвонятъ ихъ къ отвѣту. „Пожалуйте работать; поборите Вашу трусость и идите въ окопы!“. Куда имъ?.. Имъ нужна „на- гайка самодержавія: Въдѣ къ нимъ прижауди всѣ черныя силы, всѣ провокаторы, работаніе и равне- ше въ ихъ средѣ. Труса ничѣмъ исправить нельзя! Впередъ-же, товарищи, истинно честные борцы за Родину и Свободу, не обращайте вниманія на шипѣніе партій большевизма... Эта партія давно на своихъ зна- менахъ написала „быдъ-бы живъ!“ Модесть, отъ этого девиза и про- изошелъ нѣмнѣйшій большевизмъ, а не тотъ идейный, который зналъ мѣръ. Впередъ, товарищи, на фронтъ, дружными рядами одолѣйте врага свободы — вѣмца! Здоровый честный тыль съ Вами! Отнынѣ тыловымъ работникамъ остается напрѣчь всѣ силы. Въ трудѣ, въ массѣ затра- ченной энергіи, — наше богатство, наша мощь, — мощь нашего фронта а слѣдовательно и скорое оконча- ніе войны. Кирилловъ.

“Кавказский Воин” Kavkazskiy Vain (Kafkasya Savaşçısı) gazetesi

КАУНАКҶА

- Газеты Дореволюционной России 1703 – 1917 Каталог, Санкт-Петербург, 2007.
- И.Стебницкого Русско-турецкая граница в Малой Азии по Берлинскому трактату 1878 года sayfa1-7, Тифлис, 1881.
- Кавказский Воин, Эрзерум, Турция, 1917.
- Каргабазарский Стрелок, Эрзерум, Турция, 1917.
- Корсун, К. Н. *Сарыкамышская операция на Кавказском фронте Мировой войны в 1914-1915, г.*, Москва, 1938.
- Корсун, Н. Г. *Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк*, Москва, 1946.
- Корсун, К. Н. *Эрзерумская Операция На Кавказском Фронте Мировой Войны В 1915—1916 Гг.*, Москва, 1938.
- Küçükuşurlu, Murat, *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, İstanbul, 2015.
- Рутыч Н. Н. *Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии*, Москва, 2002.
- П. Е. Щеголева, *Юденич Под Петроградом Из Белых Мемуаров*, Ленинград, 1927.
- Uzun Enver, *İşgal yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus askeri gazetesi Voenniy Listok*, Trabzon, 2008.
- Уильям Аллен, Павел Муратов, *Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте. 1828–1921*, Москва, 2016.
- Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Erzurum, 2006.
- W.E.D. Allen- Muratoff, Paul, *Kafkas Harekâtı 1828–1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966.
- W.E.D.Allen-Muratoff Paul, *Caucasian Battlefields A History Of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828–1921*, London, 1953.
- <https://Www.Rsl.Ru/Ru>

Üç Erzurumlu Mütefekkir (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu) ve Çağdaş Türk Düşüncesine Katkıları: İlmî Şahsiyet, Milliyetçilik ve Anadoluculuk

Kemal Bakır*

Özet

Erzurum, Anadolu kültürünü özümsemiş ve onun bir temsilcisi olarak doğruluk, cömertlik, yiğitlik, hoşgörü, insanîyetlik, hakseverlik ve vatanseverlik gibi bütün ahlâki ve insani nitelikleri sinesinde barındıran bir kültür hazinesidir. Bu bildiride Anadolu kültürünün belirgin bir temsilcisi olan Erzurum kültürü ile yetişmiş üç ilmî şahsiyeti, üç Erzurumlu mütefekkir; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu'yu ve onların çağdaş Türk düşüncesine katkıları ele alınmıştır. Bu üç Erzurumlu mütefekkir, sahip oldukları inanç ve ilmî şahsiyetle kendilerini vatanın kalkınmasına adanmış ve her ne kadar Batı düşüncesinden beslenseler de, bunu yerel değerler ile sentezleyerek geniş ölçekli, evrensel bir kavrayış geliştirmeye ve böylece vatanın dertlerine çare olmaya çalışmışlardır. Onlar, önce şahıs olmayı yani bağımsız ve hür düşünebilmeyi sonra da bu hürriyet içinde ahlâkî seçimler yapabilmeyi oldukça önemsemişler ve öyle de yapmışlardır. Böylece ne sadece dünyaya açılıp vatanlarına sırtlarını dönmüşler ne de dünyaya sırtlarını dönüp salt yerelliğe hapsolmuşlardır. Milliyetçilik anlayışları ve savundukları Anadoluculuk düşüncesi, onlar için ahlâkî bir seçimdi ve modern dünya düzeni içerisinde bir milletin kendisi olarak var olabilmesi ve kendisini müreffeh bir şekilde geleceğe taşıyabilmesinin yoluydu.

Anahtar kelimeler: Erzurum ve Anadolu kültürü, Şahsiyet, Milliyetçilik, Anadoluculuk, Çağdaş Türk düşüncesi

The Three Thinker from Erzurum (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu) and Their Contributions to Contemporary Turkish Thought: Scholarly Personality, Nationalism and Anatolianism

Abstract

Erzurum is the heart of Anatolian culture and is also a cultural treasure that has all the moral and human qualities of integrity, generosity, valor, tolerance, humanity, philanthropy and patriotism as its representative. In this presentation, three scholar personalities, three thinkers, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu, who grew up with Erzurum's

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü. kemalb@erzurum.edu.tr

culture which is a prominent representative of Anatolian culture, and their contributions to the contemporary Turkish thought are examined. These three thinkers from Erzurum devoted themselves to the development of the country with their beliefs and scholar personalities. Although they based their thoughts on Western thought, they tried to develop a large-scale, universal understanding by synthesizing it with local values and, by doing so, to find solutions to the problems of the country. They attached great importance to being a person, free thinking and moral choices within this freedom. In this way, neither they turned their face away from their own country nor they confined themselves only to their local identity ignoring the rest of the world. Their nationalism understanding and their being the advocates for Anatolianism was an ethical choice, which was a way for a nation to be itself in a modern world order and to have a bright future.

Key Words: Erzurum and Anatolia culture, Personality, Nationalism, Anatolianism, Contemporary Turkish thought

GİRİŞ

Anadolu, tarihsel olarak çok çeşitli kültürlerin etkisi altında kalmış bir kültür hazinesidir. Bugün memleketimizdeki iller ve kültürleri, bu Anadolu kültürünün kapsamında yer alan bir bütünün parçalarıdır. Erzurum da yaşayan bu zengin Anadolu kültürünün en bariz şekilde gözlemlenebileceği bir ilimiz, memleketimizin bir parçasıdır. Şüphe yok ki, bugünkü kültür, çok çeşitli tarihsel dönemlerin izlerini taşımaktadır, tarih içinde yoğrulmuş ve öylece biçimlenmiştir. Bu kültür içindeki şahsiyetler de o kültürün etkisindedir. Yani kişi hangi kültürde yaşıyorsa şahsiyetinde o kültürün izlerini taşır. Erzurum ve Erzurumlu şahsiyeti/kişiliği de böyle bir kültür içinde yoğrulmuş ve şekil almıştır. Şahsiyet özellikleri ile kastedilen, toplumsal karakterdir. Bir insanın kültürden etkilenmesi toplumsal bir anlam ifade ettiğinden dolayı, kişinin çevreden etkilenmesi, “kişilik” ya da “şahsiyet” kavramı ile açıklanmaktadır. Bu sebeple Erzurumlu ya da daha net bir ifadeyle Erzurum şahsiyeti derken karakteri anlamak gerekiyor.⁶¹⁶ Memleketimizin her yöresi gibi, Erzurum şahsiyeti de Anadolu kültürünü özümsemiş ve onun bir temsilcisi olarak doğruluk, cömertlik, yiğitlik, hoşgörü, insanîyetlik, hakseverlik, vatanseverlik gibi bütün ahlâki ve insani nitelikleri yüksek bir ideal olarak kendinde barındırır. Bu çalışmada Anadolu kültürünün belirgin bir temsilcisi olan Erzurum kültürü ile yetişmiş üç ilmi şahsiyeti, üç Erzurumlu mütefekkeri; Ziyaeddin Fahri

⁶¹⁶ Mahmut Tezcan, “Erzurum Kültürü ve Kişiliği”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (Sayı 1, Cilt 20, 1987), s. 275.

Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu'yu ve onların çağdaş Türk düşüncesine katkılarını ele alacağız.

ERZURUM'DAN ANADOLU'YA, ANADOLU'DAN ANADOLUCULUĞA TÜRK DÜŞÜNÇESİNE KAKTILAR

Yukarıda isimleri zikredilen, Anadolu kültürünü özümsemiş bu üç Erzurumlu mütefekkir, Fındıkoğlu, Turhan ve Topçu, sahip oldukları ilmi şahsiyet ile neredeyse aynı noktada buluşmuştur. Üç mütefekkir de bir yandan ilmi çalışmalarlarıyla memleket kalkınmasına hizmet ederken, bu hizmetin daha geniş kitlelere ulaşarak devam etmesi için onu bir hareket biçimine dönüştürmeye gayret etmişler, Anadoluçuluk hareketini desteklemiş ve içerisinde yer almışlardır.

Türkiye'de Anadoluçuluk ya da memleketçilik olarak adlandırılan bu akım, salt felsefi olmaktan ziyade içerisinde sosyolojik ve siyasi açılımları da barındıran bir düşünce hareketi olarak nitelenebilir.⁶¹⁷ Anadoluçuluk, yirminci yüzyıl başlarında Türkiye'nin içinde bulunduğu özel şartların bir sonucu olarak, I. Dünya savaşı sonrası parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan Anadolu coğrafyasının merkeze alınarak ortaya konan ve ilk olarak Milli Mücadele yıllarında savunulan ve devamında da sürdürülen, dönemin aydınlarınca benimsenen yeni bir tür siyaset ve kimlik edinme sürecini ifade eder.⁶¹⁸ Anadoluçuluk, dağılan İmparatorluk coğrafyasında, bir türlü dağılmanın önüne geçemeyen ve memleket dertlerine bir çare olamayan akımlara, bilhassa İslamcılık, Osmanlıcılık, Batıcılık ve Turancılık gibi akımlara karşı bir tepkiyi, felsefi, toplumsal, siyasi ve ideolojik bir tavır alışını şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede Anadoluçuluk, Tanzimat'tan itibaren yaşanan acı tecrübelerin, yenileşme hareketlerinin, düşünsel ve ideolojik gelişmelerin analiz edilmesi gerektiği kanaatiyle tarih, coğrafya, arkeoloji, folklor, edebiyat, din, tasavvuf, pedagoji, sosyoloji ve felsefe gibi pek çok kaynaktan beslenerek bu ilimler ışığında Anadolu gerçekliğinin maddi ve manevi bir envanterini çıkarmaya çalışmıştır.⁶¹⁹ “Ancak böylelikle Anadolu Türklüğü'nün uzun yıllar ihmal edildiği düşünülen maddi ve manevi varlığı tanınabilir ve ayağa kaldırılabilirdi. İşte bu gerekçelerle Anadoluçuluk, hem bir ilimcilik, hem kalkınmacılık, hem ahlakçılık ve maneviyatçılık, hem de felsefi anlamda Türk hümanizmasını gerçekleştirecek bir hareket olarak tasarlanmıştır. Burada yeni bir tarz milliyetçilik savunulmaktadır.”⁶²⁰

⁶¹⁷ Levent Bayraktar “Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluçuluk”, *Felsefe Dünyası*, (Sayı 49, 2009/1), s. 69

⁶¹⁸ Köksal Alver, “Anadoluçuluk ve Hilmi Ziya Ülken”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Cilt 3, Sayı 1, Haziran 2001), s. 133.

⁶¹⁹ Bayraktar, “Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluçuluk”, s. 70.

⁶²⁰ Bayraktar, “Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluçuluk”, s. 70.

Anadoluculuk, yakın dönem Türk düşünce tarihinde çok sayıda takipçi bulmuş, pek çok aydın ve entelektüel tarafından benimsenmiş ve savunulmuş, bazıları bu hareketin öncülüğünü yaparken bazıları dönem dönem etkisi altında kalmıştır. Anadoluçuluk hareketi, Milli Mücadele yıllarında hemen bütün aydınların ilgisini çekerken Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte hareket içerisinde farklı yaklaşım biçimleri ortaya çıkmaya başlamış ve Anadolu Mecmuası⁶²¹ bu farklılaşmanın en önemli basamağını oluşturmuştur.⁶²² Genel itibariyle Anadoluçuluk hareketi, Mükrimin Halil Yınanç, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mehmet Halit Bayrı, Mustafa Şekip Tunç, Remzi Oğuz Arık, Hilmi Ziya Ülken, Nurettin Topçu, Şevket Raşit Hatipoğlu ve Mehmet Kaplan gibi düşünürlerin öncülüğünde gelişim göstermiştir. Mümtaz Turhan ise, aynı dönemde Paris'te eğitim alan Anadoluçular arasında yer almış, çeşitli dergi ve mecmualardaki yazılarıyla bu hareketi desteklemiştir.⁶²³ Şimdi ele alınan konu açısından bu üç Erzurumlu mütefekkirin (Fındıkoğlu, Turhan ve Topçu'nun) kısaca biyografilerine, ilmi şahsiyetlerine ve Türk düşüncesine ve bu bağlamda da Anadoluçuluk Hareketine katkılarına değinmek yerinde olacaktır.

ZİYAEDDİN FAHRİ FINDIKOĞLU

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1901 yılında Erzurum'un Tortum ilçesinin Çamlıyamaç Köyünde doğmuştur. Asıl adı Ahmet Halil'dir. Fındıkoğulları ailesine mensup Halil Fahri Bey'in oğludur. Fındıkoğlu, 1924'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Felsefe öğrenimini tamamlamış, bir süre Erzurum Lisesi, Sivas Lisesi ve Ankara'da çeşitli liselerde

⁶²¹ Tamamı 12 sayı olan *Anadolu Mecmuası*'nın yazar kadrosu şu şekildedir: Abdurrahim Şerif [Beygu], Ahmet Halil, Ahmet Hamdi [Tanpınar], Ahmet Refik [Altınay], Ali Hikmet, Ali Mümtaz [Arolat], Celaleddin Kemal, Esat Adil [Müstecaplıoğlu], Fahreddin Hamdi, Faruk Nafiz [Çamlıbel], Feridun Nafiz [Uzluk], Hamit Sadi [Selen], Hasan Cemil [Çambel], Haydar Necib, Hilmi Ziya [Ülken], Hüseyin Kemal, İbrahim Hakkı [Akyol], İrfan Nâbî, Kemal Ahmed, Mahmud Mazhar, Mahmud Muzaffer, Mehmet Emin [Erişirgil], Mehmet Faruk [Gürtunca], Mehmed Fazıl, Mehmed Halit [Bayrı], Mehmed Şeref [Aykut], Mükrimin Halil [Yınanç], Nâzım Kâmil, Necib Asım [Yazıksız], Necip Fazıl [Kısakürek], Necmettin Halil [Onan], Orhan Rıza, Ömer Bedrettin [Uşaklı], Rauf Yekta, Reşad Şemseddin [Sırer], Rıza Nur, Sadri Edhem [Erdem], Selahaddin Kadri, Sırrı edhem, Şahabettin [Uzluk], Şemseddin Kemal, Şeref Kâzım, Şeref, Yahya Kemal [Beyatlı] ve Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu]. Hüseyin Avni Ulaş ise yazar kadrosu içerisinde yer almamakla birlikte *Anadolu Mecmuası*'nı çıkaran şirketin sahiplerindedir. Bkz. *Anadolu Mecmuası*, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöner, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. iii-ix, xiii-xiv, xxi. Bu yazar kadrosu içerisinde yer alan ve bu çalışmada ele almadığımız başka Erzurumlu bir önemli şahsiyet de Abdurrahim Şerif Beygu'dur. Abdurrahim Şerif Beygu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Naci Elmalı, Murat Küçükuşurlu, *Erzurum'un Yüzleri Abdurrahim Şerif Beygu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015. Hüseyin Avni Ulaş da Türk düşünce ve siyasi hayatında önemli bir Erzurumlu şahsiyettir. Hüseyin Avni Ulaş ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nurettin Topçu, *Millet Mistikleri Ruh Cephesinden Simalar*, Degâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 9-63; Muammer Çelik, *Erzurumlu Hüseyin Avni Ulaş Birinci Millet Meclisi'nin Gür ve Demokrat Sesi*, Degâh Yayınları, İstanbul, 2017; Murat Küçükuşurlu, *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum 1923-1950*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012, s. 264-271.

⁶²² Alver, "Anadoluçuluk ve Hilmi Ziya Ülken", s. 134.

⁶²³ Ahmet Pakiş, *Kimlik ve Siyaset Bağlamında Anadoluçuluk Hareketi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 1-2, 61.

Felsefe, sosyoloji, Fransızca ve Edebiyat öğretmenliği yapmıştır. Sonrasında Fransa’da doktora yapmış ve yurda döndükten sonra akademik hayata atılmış olan Fındıkoğlu, İstanbul Üniversitesinde Ahlâk, Sosyoloji ve sosyal siyaset kürsülerinde görev yapmıştır. 1933’te doçent, 1941’de profesör, 1958’de de ordinaryüslüğe yükselmiştir.⁶²⁴

Çok yönlü bir bilim insanı olan Fındıkoğlu’nun şahsiyetini tespit etmek oldukça güçtür. Zira o, bilimsel çalışmalarıyla, kurduğu ve yürütülmesine yardımcı olduğu teşkilatların faaliyetleriyle, öğrencileri ve kitaplarıyla bütünleşmiş bir şahsiyet idi. Kendini hiçbir zaman öne çıkarmayan özgeci ve mütevazı bir mizaca sahipti. Çok sayıda esere ve engin bir bilgi birikimine sahip olmasına rağmen kendisinden ziyade oldukça önem verdiği memleket kalkınması ve sağlam bir ilmî zihniyetin yerleşmesi gibi milli meselelerin ön plana çıkmasına gayret gösterir ve bu gayretlerini de topluma mal etmeye çalışırdı. Öyle ki, kurduğu derneklerde resmi görev almadan ya da alt kademedeki görev alarak onları yönlendirir, farklı şahıs ve kurumların da katkıda bulunmasına imkân tanıyarak faaliyetlerini ortaya koyardı. Toplumla bütünleşen Fındıkoğlu, ön plana çıkmamak ve toplumla birlikte düşünmek adına çok sayıda müstear isim kullanmış ve hatta imzasız yazılar yazmıştır. O, fikirlere saygılı, başkalarına karşı hoşgörülü, gösterişten uzak, erdemli bir bilim insanı karakterine sahipti. Kendisini memleket kalkınmasına, Anadolu’nun ve Anadolu insanının dertlerine, bunların da ötesinde bilime adayan Fındıkoğlu, doğup büyüdüğü topraklardan kopmamış, ömrünün sonuna kadar memleketin dertlerine çare aramıştır.⁶²⁵ Onun, “.. âlime akıl öğretmek, Anadolu'nun milli seciyesine yakışmayan bir rolü oynamak demektir. Hayatta olduğu gibi ilimde de vakar, tevazu, kendini biliş, ahlâk kaideleri gibi zarurî ve vâcibü'l-ittibâdır”⁶²⁶ şeklindeki ifadeleri de bir ilmi şahsiyetin nasıl olması gerektiğini ortaya koyar.

Tanyol’a göre, Fındıkoğlu, yalnızca teorik düzeyde toplumun problemleriyle uğraşan bir bilim insanı olmaktan ziyade toplumun problemlerinin çözümüne pratik katkılarda bulunmayı amaçlayan toplumcu/cemiyetçi bir şahsiyetti. İlhamını Anadolu’dan alan ve ona bağlı olan bir aydınlı, hal ve hareketinde Anadolu aydını çelebiliği hissedilirdi. Batı karşısında eziklik duymadığı gibi Doğu’ya da mahkûm değildi. Batılılaşmış akademi çevresi içerisinde Anadolu aydınının bir temsilcisi, hatta bir tepkisiydi.⁶²⁷ Düzgün’e göre ise, o, “aile çevresinden

⁶²⁴ Mustafa E. Erkal, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu”, *İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 13), (İstanbul: 1996), s. 28.

⁶²⁵ Dilaver Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 16-17.

⁶²⁶ Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], “Tarihçe-i Erzurum”, *Anadolu Mecmuası*, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöner, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 388.

⁶²⁷ Cahit Tanyol, “Hocamız Fındıkoğlu”, *Sosyoloji Konferansları*, (Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Anısına özel sayı, Sayı 13, 1975), s. 11. Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, s. 17.

ve kendi toplumundan aldığı milli ruh ile batılı bilim anlayışını bir terkip halinde şahsiyetinde toplamıştı. Düşüncesi, tavırları ve davranışları ile hep bu imajı ortaya koyardı.”⁶²⁸ Tütengil ise onun bu yönünü şu ifadelerle dile getirir:

“Fındıkoğlu, yaşamı boyunca Erzurum ili ile ve Erzurumlu hemşerileriyle sıkı ilişkiler içinde bulunmuştur. Sadece kişisel planda kalmayan bu ilişkilerin zaman zaman dernek çalışmasına dönüştüğü, kendisini arka planda göstermeye özel bir itina gösteren Fındıkoğlu'nun bu tür çalışmaların motoru ve kalbi olduğu bilinmektedir. Dergisinde bu konulara sayfalar vermiş, kitap ve araştırmalarının bazısını beldesinin sorunlarına ayırmıştır. İstanbul'da giriştiği 'Erzurum Talebe Yurdu' çalışmalarının yanı sıra 'Tortum Kalkınma Derneği' vasıtasıyla doğduğu yöreye uzattığı hizmetler, dikkate değer bir 'sosyolog'u ortaya koymaktadır.”⁶²⁹

Fındıkoğlu, benimsediği bilimsel yöntem, bütüncü bakış açısı ile dünya milletleri arasında kurulacak bir işbirliği ortamının getireceği faydaları kavramış ve bu faydaların gerçekleşebilmesi için öncelikle milli birlik ve bütünlüğün nesnel ve öznel şartlarının yerine getirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁶³⁰ Bu doğrultuda yerel olanı evrensel olanla bütünleştirmeye, Erzurum'dan Anadolu'ya, oradan da tüm dünyaya köprü kuracak evrensel bir kavrayış geliştirmeye çalışan ve bu yolda Türkiye'de yerli ve millî bir düşünce geleneği tesis etmeyi amaçlayan⁶³¹ çok yönlü bir bilim insanı olarak Fındıkoğlu, aslında bir sosyolog olmakla birlikte, nitelikli bir sosyolog olmanın gereği olarak toplumsal gerçekliğe bütüncül bir açıdan yaklaşmış, hukuk, tarih, edebiyat, folklor ve sosyal bilimlerin bütün diğer alanlarıyla da ilgilenmiş, bu sahalarda araştırmalarda bulunmuştur. Bu çerçevede toplumsal problemleri bütün boyutlarıyla ele alarak onları topyekûn kavramaya çalışmıştır.⁶³² Zira, Kurtkan'ın da ifade ettiği gibi:

“Fındıkoğlu hocamız gerçekten bütün bir cemiyeti, bugünü ve tarihi ile kendi zekâsının projektörü altında tarayabilen, cemiyet denilen derin ve geniş sahaya, adeta büyük bir alandaki kuyulara girer gibi derinlemesine (ve Zimmerman'ın tabiri ile) buldozerle girebilen nâdir zekâlardan biridir. Eğer bir sosyolog bütün bir cemiyetin geniş ve ihatalı bir izah ve tefsirini statik usullerin sınırlı vasıtaları ile yapmaya çalışırsa, bu vasıtaların yetersiz olduğunu görecektir ve yine Zimmerman'ın belirttiğine göre kuyuya kahve kaşığı

⁶²⁸ Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, s. 17.

⁶²⁹ Cavit Orhan Tütengil, “Fındıkoğlu Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, (Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Anısına özel sayı, Sayı 13, 1975), s. 26.

⁶³⁰ Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 4.

⁶³¹ Nevin Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 4.

⁶³² Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, s. 17-18.

ile girmenin fayda vermeyeceğini ve kahvedenliği de buldozerle alt üst etmenin mümkün olmadığını anlayacaktır. Cemiyetin problemlerini keskin bir anlayışla evirip çevirerek, o problemlerin doktrinel bir tefsirini yapabilmek için kuvvetli bir görüşe ve derin bir anlayışa ihtiyaç vardır. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu böyle bir zekâ ve anlayışa sahipti.”⁶³³

Sahip olduğu ilmî feraset ile Anadoluçuluk Hareketi içerisinde yer alan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, bu çerçevede, millet ve milliyet meselesine eğilir. O, millet ve milliyetin sadece soya ya da ırka dayalı olarak ele alınamayacağı kanaatiyle Ziya Gökalp ve Hamdullah Suphi'nin bu husustaki görüşlerini eleştirerek Turancılığa karşı hocası Mehmet İzzet'in düşüncelerini takip eder. Bu doğrultuda, Fındıkoğlu, Türklüğün tek başına bir milletin ismi olamayacağını, millet olmanın ırk, vatan, dil, din, tarih, kültür ve ahlâk birliğine dayandığını ve bu birlikliklerin somut bir şekilde vücut bulduğu yerin de Anadolu olduğunu düşünür.⁶³⁴ Böylece ilgisini Anadolu Türk kültürüne ve tarihine yönelten Fındıkoğlu, milliyet bilincinin ancak bu şekilde canlandırılacağını ileri sürer ve bunu, Turancılığı ve bilhassa Gökalp'i eleştirdiği şu satırlarda şöyle ifade eder:

“İçtimaî hayatımızın tabîî seyri bu suretle ezeli tarihin bir sayfasını tecelli ettiriyor. Bu tecelli milliyet telakkîsinin daha kabil-i vusûl [erişilebilir] bir mefkûresini göstermektedir. Bizce milliyetin evvelâ mefkûrevî bir Türkçülüğe, nihayet beynelmilelliyete ve insaniyete doğru inkişafı ancak böyle ilmî ve tarihî telakkînin ateşli bir iman ile ikrar ve tasdikinden sonra vücuda gelecektir. Beşerî muhabbetin mesut bir surette tahakkuku, insanî bir ayniyet demektir. Böyle bir şey ise kendi içine giren zıddiyetlerin kuvvetli ve şuurlu olması nispetinde kıymet iktisab edecektir. Bunu temin için milliyet programını tayin edecek, amelî mebnâlara ibtinâ [pratik temeller üzerine inşa] ettirecek âlimlerin, sonra onu siyasî ve hukukî formüllere ithal eyleyecek vâzı'-ı kanunların milli tarihimizin arz ettiğimiz hususiyetini nazar-ı dikkate almaları lâzımdır. Yani millî vatanın, millî arazinin devlet vatanından, devlet arazisinden başka olduğunu, hulâsa, millî yurdun öz ve müstemleke kısımlarından ibaret olduğunu düşünmelidirler.”⁶³⁵

Fındıkoğlu, burada, Turancılığın ve bu çerçevedeki Türkçülüğün savunduğu mefkûrenin bir gerçekliğe dayanmadığını, hayali ya da tek yönlü olduğunu ve pratik bir temeli olmadığını oysa bu gerçekliğin de pratik temelin de Anadolu'da bulunduğunu vurgular ve bu bağlamda yine Turancılığı eleştirir. Ona göre, bugünkü Türklüğümüz büyük ve kavmi bir

⁶³³ Âmiran Kurtkan, “Hocamızın Ardından”, *Sosyoloji Konferansları*, (Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Anısına özel sayı, Sayı 13, 1975), s. 32. Ayrıca bkz. Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, s. 18.

⁶³⁴ Yılmaz Bingöl, Ahmet Pakiç, “Milliyetçiliğin Anadolu Söyleminde Yeniden Üretimi”, *Amme İdaresi Dergisi*, (Cilt 49, Sayı 1, Mart 2016), s. 8.

⁶³⁵ Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], “Milliyet Meselesi”, *Anadolu Mecmuası*, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöner, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 202-203.

Türklükten bütünüyle ayrılmış kendi bağımsızlığı içinde kendine has bir varlık kazanmıştır. Hakiki adı ile Anadolu olan bu milli mevcudiyetin tarihi ve sosyolojisi hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. Kaynağı, milli vicdanın sınırları içinde bulunmayan bir dağ tepesinde alevlenmiş serseri bir ateşe bağlanmış olan milliyet hareketi Anadolu için, hakiki ve mevcut Türk varlığı için tamamen yapay ve uydurmadır.⁶³⁶ Hâlbuki Anadolu halkı “içinden hayat ve medeniyet mefkûresiyle kaynayan, hakikî milli hâkimiyeti kalp ile duyan bir ocak”tır.⁶³⁷ Tarih, Kültür, halk edebiyatı ve folklor araştırmaları ile halen “tüten bu ocağa” odaklaşan Fındıkoğlu, Nurettin Topçu’nun anlatımıyla, “Tortum’un açık alınlı, temiz yürekli, ateşin bakışlı mert çocuğu, yeni devlet merkezinde edebiyat öğretmeni iken kırlarda talebeleri ile dolaşmaktan hoşlanır, onlara Anadolu türküleri söyler, kendisi de ‘dağlar ardında kalan Erzurum’a şairler yazardı.”⁶³⁸ Bayraktar’a göre, Fındıkoğlu’un tarih, sosyal hayat, kültür ve bilhassa folklor ve halk edebiyatına yönelmesi, Anadolu’yu, üzerinde yaşayan canlı kültürden hareketle kavramak istemesinden dolayıdır. Onun bu arzu ve yönelimi *Erzurum Şairleri* adlı eserinde yer alan şu satırlarda daha da belirgin bir şekildedir.⁶³⁹

“1924-1925 senesinde Erzurum Lisesi’nin felsefe ve içtimaiyat muallimi idim. Darülfünundan yeni çıkmış ve hayata yeni atılmış genç bir muallim harareti ile gönlüm mensup olduğum cemiyete bağlıydı. Bu ruhi halet bana Şarki Anadolu’nun iktisadi ve harsi bir merkezi, Anadolu’nun kadim ve tarihi bir şehri olan Erzurum’da kuvvetli, feyyaz bir edebi hava-yı nesiminin mevcudiyetini hissettirdi. Köylerini gezdim. Yetiştirdiği büyüklerin türbelerini gördüm, memleket harsiyatı ile alakadar zevat ile görüşüm. Bu hisler, gezişler, görüş ve görüşmeler; işte ortaya böyle bir eser çıkardı. Benden ziyade memleketin ve bana yardım edenlerin mahsulü olan bu eseri ancak şimdi neşretmek imkânını elde edebildik.

İster umumi olsun, ister muhiti olsun Anadolu edebiyatı tarihi hiç şüphe yok ki bir vasıtaadır. Asıl gaye, o tarihin tedkiklerinden hız alacak, milli benliğini anladıktan sonra istikbale koşacak gençliğin edebi zaferidir. Bu düşünce ile neşrettiğim Erzurum Şairleri’ni kendisinden edebi fecri hasretle beklediğimiz Anadolu’nun ilim ve sanat gençliğine ithaf ediyorum.”⁶⁴⁰

Sağlam ve erdemli bir ilmî şahsiyete sahip olan, kendisini yaşadığı toplumla bütünleştirmiş, günübürlük siyasetten uzak duran, politize olmadan memleket meseleleri

⁶³⁶ Topçu, *Millet Mistikleri Ruh Cephesinden Simalar*, s. 107-108. Bayraktar, “Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluculuk”, s. 74.

⁶³⁷ Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, s. 23.

⁶³⁸ Topçu, *Millet Mistikleri Ruh Cephesinden Simalar*, s. 109.

⁶³⁹ Bayraktar, “Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluculuk”, s. 74.

⁶⁴⁰ Dilaver Düzgün, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Halk Kültürü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, Erzurum, 2000, s. 112; Bayraktar, s. 74-75.

dertlenip onlarla bilimsel bir çerçevede ilgilenen ve ardında bini aşkın makale, kırkı aşkın kitap ve en önemlisi de bilimsel tutum ile Anadolu insanının samimiyet ve çalışkanlığını kendisinde birleştirmiş tarihi bir şahsiyet örneği bırakan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu 1974'te hayata veda etmiştir.⁶⁴¹ Vefatının ardından öğrencisi Âmiran Kurtkan Bilgiseven tarafından yazılan biyografisinde şu ifadelere yer verilmiştir: “İlmine hakkıyla vâkıf, milletine bütün varlığıyla âşık bir fikir adamı olarak ilim ve irfan tarihimizde, parlak bir yıldız gibi bir Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu geçmiştir. İlmin yüksek ufuklarında hayatta iken parladığı müddetçe olduğu gibi, bundan sonra da eserleri yardımıyla bize daima yol gösterecektir.”⁶⁴² Tütengil ise, *Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Anısına ayrılan Sosyoloji Konferansları Dergisinin* 1975 tarihli 13. Sayısındaki “Fındıkoğlu Üzerine Notlar” başlıklı yazısında, onun memleketi olan Erzurum üzerindeki hassasiyetini, Erzurum'da bir üniversite kurulma fikrini desteklediğini, Atatürk Üniversitesi'nin gelişimini ilgiyle izlediğini ve kütüphanesini buraya bağışladığını vurgulayarak, Erzurum Belediyesi'ni, Atatürk Üniversitesi'ni ve nihayetinde tüm Erzurumluları ve Erzurum'a gönül verenleri, Fındıkoğlu'nun adını ve düşüncelerini gelecek kuşaklara aktaracak bazı görevler beklediğini, Erzurumluların bu büyük “DADAŞ”larını unutmadıklarını tez elden göstermeleri gerektiğini ifade eder.⁶⁴³

Tütengil'in bu temennileri Erzurum'da hayat bulmuş ve bildiğimiz kadarıyla Z. F. Fındıkoğlu'nun adı Atatürk Üniversitesi merkez kütüphanesinde bir okuma salonuna, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi bünyesinde bir araştırma merkezine, Erzurum'da daha çok Tortum ve Uzundere⁶⁴⁴ ilçelerinden gelenlerin ikamet ettiği Şükrüpaşa Mahallesiindeki bir anaokuluna, bir ilkokula ve bir ortaokula, Uzundere'de bir anaokuluna verilmiştir. Ayrıca takip edebildiğimiz kadarıyla Erzurum'da zaman zaman Fındıkoğlu'nu anma etkinlikleri ve bilimsel toplantılar düzenlenmekte, ona ve düşüncelerine ilişkin kültürel ve akademik yayın çalışmaları yapılmaktadır. Ancak bütün bunların yeterli olmadığı, sayısının ve kapsamının daha da artırılarak devam ettirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

MÜMTAZ TURHAN

Erzurumlu diğer bir mütefekkir de Mümtaz Turhan'dır. Turhan, 1908'de Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinin Horasan Köyünde (Horasan o tarihlerde Hasankale'ye bağlı bir

⁶⁴¹ Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, s. 14, 18-19; Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 3-4.

⁶⁴² Kurtkan-Bilgiseven, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, s. 4.

⁶⁴³ Tütengil, “Fındıkoğlu Üzerine Notlar”, s. 27.

⁶⁴⁴ Uzundere, Tortum'a bağlı bir bucak iken 1987 yılında yapılan idari taksimatla ilçe olmuştur. Fındıkoğlu'nun köyü olan Çamlıyamaç da bugün Uzundere'ye bağlı bir mahalledir.

köy iken 1940'ta bucak, 1953'te de ilçe olmuştur) dünyaya gelmiştir. 1916'da Erzurum'un Rus işgaline uğraması üzerine ailesi Kayseri'ye göç etmiştir. Mümtaz Turhan Yükseköğrenim için Almanya'ya gitmiştir. 1928-35 yılları arasında toplam yedi yıl kaldığı Almanya'da önce Berlin Üniversitesi'nde psikoloji öğrenimi görmüş ve ardından Frankfurt Üniversitesi'nde yine psikoloji alanında doktora yapmıştır. Avrupa'da kaldığı yıllarda Milliyetçi aydınlardan olan Remzi Oğuz Arık ile tanışmış ve yakın bir dostluk* kurmuştur. 1936'da Türkiye'ye dönmüş ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tecrübî Psikoloji Kürsüsü'ne asistan olmuştur. 1939'da doçent olan Turhan 1944'de bilimsel çalışma yapmak amacıyla İngiltere'ye gitmiş ve ikinci doktorasını Cambridge Üniversitesi'nde sosyal psikoloji alanında yapmıştır. Turhan 1950'de profesörlüğüne yükseltilmiş, 1949-1951 yılları arasında Birleşmiş Milletler Sosyal Komisyonu'nda Türkiye temsilcisi olarak çalışmıştır.⁶⁴⁵

Hemşerisi ve meslektaşı olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi Mümtaz Turhan da kendini memleket problemlerine ve bilime adanmış, Anadolu insanının doğallığını, sadeliğini, içtenliğini, tevazu ve dürüstlüğüne kendi sinesinde barındıran bir ilmî şahsiyet idi. Özakpınar'ın ifadesiyle:

“Mümtaz Turhan büyük bir şahsiyetti, Mütevazı idi. Fakat kendini alçak gönüllü gösterecek yapay sözler sarfetmezdi. Onun tevazuu, hakikaten büyük bir insanın tabiiiliğinden, sadeliğinden ibaretti. Fikirlerini hiçbir zaman empoze eder gibi, ben bilirim der gibi söylemezdi. Çoğu zaman, konuştuğu kimselerin düşüncelerini teşvik edecek bir belirsizlik durumundan hareket etmeyi yeğlerdi. Fikirlerini söylerken, ses tonundan, düşünmeye devam ettiği belli olur ve insan farkına varmadan onunla birlikte düşünmeye başlardı. Şahsiyetinde büyük bir mimari eserinin insanı hayret ve hayranlığa sevk eden sağlam yapısı ve estetik ahengi vardı. O yüzden, onun karakter vasıflarını peş peşe sıralayarak bu yapıyı ve ahengi anlatmak imkânsız gibidir. Alışılmış niteliklemlerle, kibardı, vakurdu demek fazla bir şey ifade etmez. Çünkü onun kibarlığı her türlü yapmacılıktan uzak, hassas, iyi kalpli ve mert bir insanın düşünceliliği halinde kendini belli ediyordu. Onun vakarı, her türlü bencillikten arınmış olgun bir ağırbaşlılık ve kendi iç dünyasını kolayca açmayan, fakat başkalarınınkine de karışmamaya özen gösteren ölçülü bir mesafelilik içeriyordu. Başkalarının hata ve kusurlarını, duruma göre bazen

* Bu dostluğu Özakpınar şöyle yorumlar: “Adana'nın sıcakkanlı Remzi Oğuz'u ile Erzurum'un soğukkanlı Mümtaz Turhan'ın sonraları, farklı mizaçlarına rağmen, çok yakın iki dost haline getiren ortak vasıfları, ifade şekilleri ne kadar değişik olursa olsun ikisinde de şaşmaz bir biçimde fark edilen duygululuk, mertçe bir dürüstlük ve bir de Anadolu toprağına ve üstündeki insanlara besledikleri engin sevgi idi.” Bkz. Yılmaz Özakpınar, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 15.

⁶⁴⁵ Özakpınar, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*, s. 7-10. Ayrıca bkz. Selami Sönmez, *Prof. Dr. Mümtaz Turhan ve Eğitimle İlgili Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1999, s. 1-3.

zarafetle birleşen tatlı bir babacanlıkla, bazen de bir üzüntü çizgisi taşıyan sabır ve anlayış dolu bir sükûtle karşılardı. Herkesin kendi idraki ile kendini düzeltmesini beklerdi. İyilik yapacaksa kendini şahsen aradan çıkararak bir mizansen içinde yapar, böylece iyilik yaptığı kimsenin minnet altında kalmasını önlerdi. Bilim zihniyeti, hayatının hiçbir anında dışına çıkmayacağı kadar onun tabii düşünüş şekli olmuştu. Nasihat etmezdi, tavsiyede bulunmazdı. Yakınındakilere yetiştirmekte olduğu gençlere ne vatan millet sevgisinden, ne ahlâktan, ne de bilim zihniyetinden söz etti. Tutum ve davranışlarıyla örnek olarak ortadaydı, o kadar. Mümtaz Turhan, tam anlamıyla bir ahlâk kahramanı idi.”⁶⁴⁶

Vatanına ve insanına duyduğu sevgi ve sahip olduğu bu ilmî şahsiyet ile memleketin mevcut durumuna ve problemlerine odaklaşan Turhan, çeşitli tetkik ve incelemelerde bulunmuştur. Turhan’a göre, Osmanlı Devleti’nin yıkılışının ardından Türk milleti yeni bir devlet kurma asaletini göstermişse de milli kültür modern ihtiyaçlara cevap vermede yetersiz kalmaktadır ve bu kendiliğinden bertaraf olacak bir durum değildir.⁶⁴⁷ Bir şeyler yapmak gerekir. Zira bu gün kültür değişmelerinin Batı medeniyetinin etkisi altında tarihin hiçbir devrinde görülmeyen bir yoğunluk ve şiddetle neredeyse bütün dünyaya yayılması ona evrensel bir karakter kazandırmaktadır. Dolayısıyla bu kadar kapsamlı ve sosyal psikolojiye ait sayısız problemi içeren zor ve karmaşık bir olayın başlı başına bir inceleme konusu olma zorunluluğu anlaşılabilir bir durumdur.⁶⁴⁸ Turhan, bu doğrultuda, Türkiye’de deneysel psikoloji çalışmalarını başlatarak sosyal psikoloji alanında değerli çalışmalara imza atmış, milli kültürdeki bu yetersizliğin giderilmesi için yapılacak çalışmaların milliyetçilik bilinciyle, bilim ve ahlâk temeli üzerine yapılandırılması gerektiği üzerinde durmuştur. Turhan, milliyetçiliği de milletlerin var olabilmesi için zorunlu bir olgu olarak ele alarak bilimsel bir temele oturtmaya çalışmış ve “ilmî milliyetçilik” ya da “bilimsel milliyetçilik” olarak nitelendirilen⁶⁴⁹ milliyetçilik anlayışının içlemine, muhtemelen Ziya Gökalp’in etkisiyle, *Kültür Değişmeleri* adlı eserinde, milli kalkınmanın olmazsa olmaz şartı olarak gördüğü “kültür” ve “medeniyet” olguları ile yapılandırmıştır.⁶⁵⁰ Zira onun gözünde milliyetçilik, kitleleri ateşleyecek siyasi bir program ya da ideoloji değil, kendini millete adanmış seçkin bilim insanlarının kendilerini ve memleketi dünya bağlamında evrensel bir kavrayışla anlamlandırmaya yönelten bilimsel bir yaklaşımdır. Yine milliyetçilik, soyu ya da ırkı değil vatani temel alır ve soyun karmaşık,

⁶⁴⁶ Özakpınar, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*, s. 13-14.

⁶⁴⁷ Yılmaz Özakpınar, “Türkiyede Bir Mümtaz Turhan Yaşadı”, *Doğu Batı*, (Sayı 12, Ağustos, Eylül, Ekim 2000), s. 211-212.

⁶⁴⁸ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 31.

⁶⁴⁹ Sönmez, *Prof. Dr. Mümtaz Turhan ve Eğitimle İlgili Görüşleri*, s. 5.

⁶⁵⁰ Bkz. Turhan, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 35-53.

kurgusal ve amacını aşan anlamlarının karşısına vatanın sarıh, herkesçe anlaşılabilir yalın gerçekliğini koyar. Milliyetçilik, yeni yerler fethetme hamasetini göstermek değil, modern ve medeni milletlerle yarışmak, muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak ve her bakımdan onları geçmektir.⁶⁵¹ Bu çerçevede, “Türkiye’nin ana davası, bir an evvel bir millet olma ve milli kültüre kavuşma davasıdır. Milliyetçilik bu hayati ana davanın gerçekleşmesinde ve hedefe erişilmesinde bir vasıta” diyen⁶⁵² ve medeniyeti kültürün pratiğe yansımış somut hali olarak gören Turhan, bu pratiği bilimsel bir kavrayışla ele almış ve buna örnek olarak Batı medeniyetini göstererek “batılılaşma meselesini” ortaya atmıştır.⁶⁵³

Turhan’a göre, bugün Türkiye, tarihin en bunalımlı dönemlerinden birini yaşamaktadır. Son batılılaşma girişimleri de daha öncekiler gibi başarılı olamamış, Batı ile aramızdaki mesafe kılalacak yerde, bilimin baş döndürücü hızla ilerlemesi ve tekniğe uygulanması sonucu iyice açılmış, sosyal hayatımızda yerle bir olan pek çok şeye karşılık pek az şeyin yapılması bir kültür bunalımı ortaya koymuştur. Bu durumda milletçe bütün enerjimizi, sosyal yapıyı kuvvetlendirecek tedbirlere sarf etmemiz gerekmektedir. Korkunç bir sosyal kurtuluş savaşı içinde olduğumuzu unutmamalıyız. Bireyin de milletin de kaderini belirleyecek olan bu mücadeledir. Bu sebeple bu mücadeleyi kazanmalıyız. Biz, bu mücadeleden başarı ile çıkacağımıza inananlarız.⁶⁵⁴ Sadeleştirerek aktarılan, Turhan’ın gayret ve umut ve inancını dile getirdiği bu satırlarını Özakpınar şöyle yorumlar: “Bu satırlarda, Rus işgaliyle göç etmek zorunda kalarak yayan yollara düşmüş, sonra da Anadolu’nun orta yerinde düşman çizmesi görmenin acısını tatmış bir çocuğun, şimdi bir bilim adamı olarak iktisadi kalkınma ve içtimai yapılanma savaşına yüreği titreyerek katılımını görüyoruz. Ama o, Anadolu’nun düşmandan temizlenmesinin yorgun sevincini de yaşamıştır.” Milletine olan güven ve inancı da buradan gelmektedir.⁶⁵⁵

Turhan’ın “batılılaşma” ile vurguladığı şey biçimsel, kültürel anlamda bir batılılaşmadan ziyade batılı ülkelerde olduğu gibi milli kültüre uygun bir bilimsel zihniyeti geliştirmektir ki, “batılılaşma” bu anlamda yöntemsel bir çerçevedir. Zira Turhan, II. Meşrutiyet döneminde gelişen ve bugün dahi etkisi devam eden, aşırı pozitivist ve materyalist zihniyetle şekillenen ve İslam’ı çağ dışı bir inanç olarak görerek Batı yaşam tarzını taklit eden, ona özenen ve de bunu bilimsel zihniyetmiş gibi lanse eden Batıcılık’ı reddetmiştir. Bu

⁶⁵¹ Naci Bostancı, “Mümtaz Turhan’ın Bugün İçin Anlamı”, *Aramızdan Ayrılışının 40. Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2009, s. 122.

⁶⁵² Sönmez, *Prof. Dr. Mümtaz Turhan ve Eğitimle İlgili Görüşleri*, s. 16-17.

⁶⁵³ Bkz. Özakpınar, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*.

⁶⁵⁴ Mümtaz Turhan, *Garplılışmanın Neresindeyiz?*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2015, s. 9-10.

⁶⁵⁵ Özakpınar, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*, 17-18.

bağlamda, bir yönüyle muhafazakâr, bir yönüyle milliyetçi ve aynı zamanda batıcı, bilimsel tutumlara sahip modernist bir aydın portresi çizen Turhan'ın biricik hedefi Türk milli kalkınmasının gerçekleşmesi, Türk medeniyetinin güçlenmesi idi. Bu yolda ne milli kültürden vazgeçilebilirdi ne de batının bilimsel düşüncesi el tersiyle itilebilirdi. Bu sebeple milli kültüre dayalı bir ilmî zihniyetinin geliştirilmesi memleket için elzem bir meseledir.⁶⁵⁶ Turhan'a göre, "bugün medeni, ileri bir millet demek, hakiki ilme, ilim zihniyetine ve bunlarla mücehhez [donanmış] olarak yetişmiş münevverlere [aydınlara] sahip olmak demektir."⁶⁵⁷ Bu ifadeleriyle, milli kalkınmayı ve bilimsel atılımı sağlayacak seçkin bilim insanları yetiştirilmesi gerektiğini vurgulayan ve "batılılaşmayı" bir milli eğitim davası olarak gören Turhan, II. Meşrutiyet döneminin meşhur eğitim bakanı Emrullah Efendi'nin milli kalkınma için tasarladığı milli seçkin eğitim teorisini (Tuba Ağacı Nazariyesi) yeniden gündeme getirerek "seçkinler eğitimi"ni savunmuştur. O, her ne kadar Anadolu Mecmuası yazar kadrosunda yer almasa da, Turancılığa karşı Anadoluocuların yanında olmuş, ırka dayanmak yerine şahsiyet kazanmış toplumların millet olabileceğini ileri sürerek 1950'den sonra pozitif bilimci bakış açısıyla 1957'de *Ölçü*, 1960'dan sonra *Yol* dergilerinde Anadoluçuluk fikrini işlemiş,⁶⁵⁸ Anadoluçuluk hareketi içerisinde yer almıştır.

1969'da yaşama veda eden Turhan, modernist milliyetçi Türk aydınının güçlü bir temsilcisi olarak, bu geleneği sürdürecektir olan Erol Güngör'ün de aralarında bulunduğu birçok öğrenci yetiştirmiş ve düşünce ve eserleriyle pek çok bilim insanına ilham kaynağı olmuştur.

NURETTİN TOPÇU

Cumhuriyet tarihinin en özgün düşünürlerinden, felsefecilerinden olan Nurettin Topçu, Erzurumlu bir ailenin oğlu olarak 1909'da İstanbul'da doğmuştur. Dedesi Osman Efendi'nin, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edildiği Osmanlı-Rus Savaşında Türk ordusunda topçuluk yapmasından dolayı bu aile Topçuzâdeler olarak bilinmektedir. Topçu, yükseköğrenim görmek üzere Avrupa imtihanlarına girip kazanarak Fransa'ya gitmiş ve altı yıl, 1928-1934 yılları arasında burada kalmıştır. Sorbone Üniversitesi'nde felsefe alanında lisans eğitimini ve *İsyân Ahlâkı* adıyla Türkçeye tercüme edilen *Conformisme et Révolte* başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Böylece de Sorbone'da felsefe alanında doktora yapan ilk Türk olmuştur.⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ Özakpınar, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*, s. 40-43.

⁶⁵⁷ Mümtaz Turhan, *Maarifimizin Ana Dâvaları ve Bazı Hal Çareleri*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 1954, s. 5.

⁶⁵⁸ Fuat Hacısalihioğlu, *Türk tarihçiliğinde Anadoluçuluk Düşüncesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 50, 117.

⁶⁵⁹ "Nurettin Topçu'nun Kısa Hayat Hikâyesi", *Nurettin Topçu'ya Armağan*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, s. 11-14.

Topçu, Sorbone’da felsefe öğrenimi sırasında, ahlâk, sosyoloji, psikoloji, sanat tarihi ve estetik gibi dersler de almıştır. Fransa’da, Anadoluçuluğu savunan Remzi Oğuz Arık ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ile ve *hareket felsefesi*’nin kurucusu Maurice Blondel ile tanışan Topçu, Anadoluçuluk ve hareket felsefesi ’nin etkisinde kalmış, hareket felsefesi ’nin kavram ve yöntemlerini kullanarak *Anadoluçuluğun* temelinde olan millî ahlâk problemlerini millî kültürden hareketle çözümlenmeye çalışmıştır. Hareket felsefesi temelde Batı’da gelişen materyalizm, pragmatizm, sosyolojizm ve pozitivizm felsefelerinin ve ateist akımların insanlığı hüsrana uğrattığı kanaatiyle bunlara karşı duran ve insanlığın kurtuluşunu ahlâkî değerlerin yükselişinde gören spiritüalist (ruhçu) bir akımdır. Nurettin Topçu da bu amaçla millî ve manevi değerleri ön planda tutarak 1939 yılında çıkarmaya başladığı *Hareket* adlı dergiyle Türkiye’de hareket ekolünün öncüsü olmuştur. Topçu 1934’te Türkiye’ye döndükten sonra Galatasaray Lisesi’nde felsefe öğretmenliğine başlamış, 1974’e kadar çeşitli liselerde felsefe öğretmenliği yapmış ve bu süre zarfında liselerde okutulmak üzere felsefe, sosyoloji, psikoloji, mantık ve ahlâk ders kitaplarını yazmıştır. Bir akademisyen olmasına ve sezgiciliğin batıdaki önde gelen temsilcilerinden olan Fransız filozof Henri Bergson’dan hareketle hazırladığı *Sezginin Değeri* adlı çalışmasıyla doçent unvanı almasına rağmen, yalnızca İstanbul Üniversitesi Hilmi Ziya Ülken Kürsüsü’nde iki yıl kadar eylemsiz felsefe doçenti olarak görev yapmış, bunun dışında kendisine üniversitelerde kadro verilmemiştir.⁶⁶⁰

Sosyal bilimler alanında, özellikle de felsefe, eğitim, siyaset ve ahlâk alanlarında pek çok eser yazmış olan Nurettin Topçu’nun düşüncesinin merkezinde yukarıda bahsi geçtiği üzere, “hareket, insanla Allah’ın bir terkididir” diyen M. Blondel’in⁶⁶¹ *hareket felsefesi* vardır. Bu bağlamda insanı, tasavvufu, milliyetçiliği, ahlâkı, eğitimi, ekonomiyi ve kısaca bütün sosyal fenomenleri *hareket felsefesi* açısından ele alan Topçu’nun bu yoldaki ana referansı da Türk tarihi ve Türk kültürü olmuştur.⁶⁶² Bu çerçevede, “Tasavvufa, milliyetçiliğe, ahlâka, eğitim ve insan sorununa, ekonomiye dair görüşlerine *hareket* açısından yaklaşan Topçu, (...) Türk tarihinden, Alparslan, Yavuz Sultan Selim, Fatih Sultan Mehmet; tasavvuftan Mevlana, Yunus; yakın tarihimizden Yahya Kemal, Mehmet Akif, Hüseyin Avni; felsefî açıdan da Pascal, Massignon, Maurice Blondel ve Bergson gibi şahsiyetlerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu etkiler Onda, orijinal bir sentezin oluşmasını da sağlamıştır.”⁶⁶³ Paris’te doktora tezini

⁶⁶⁰ Ali Osman Gündoğan, “Nurettin Topçu”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, (Yıl:3, Sayı:11, Mayıs-Haziran-Temmuz 2000), s. 89; Hüseyin Aydoğdu, “Ahlâk Filozofu ve Hareket Adamı Olarak Nurettin Topçu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Yıl: 15, Sayı: 40, 2009), s. 440.

⁶⁶¹ Nurettin Topçu, *Varoluş Felsefesi Hareket Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 45.

⁶⁶² Aydoğdu, “Ahlâk Filozofu ve Hareket Adamı Olarak Nurettin Topçu”, s. 441.

⁶⁶³ Ali Osman Gündoğan, *Arafta Bir Düşünür Nurettin Topçu*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018, s. 14.

(*Conformisme et Révolte*) yazdığında henüz yirmi beş yaşında entelektüel kariyerinin başlarında bir genç olan Topçu, sonrasında, akademik bir üsluba ve yaklaşıma sahip bu metnin (tezinin), Türkiye şartlarında pek karşılık bulamayacağını kanaatine ve muhtemeldir ki, tezi kapsamında, Pascal'dan Blondel'e uzanan mistik-Katolik felsefe ekolü ile kurduğu özgün problematik ilişkinin bazı ayrıntılarına dair kavrayışındaki değişime bağlı olarak, yayımlanmasına pek sıcak bakmamıştır. Fakat kendi düşünce dünyasındaki gelişim ve değişim seyrine paralel olarak, özellikle *Hareket* dergisini çıkarmaya başladıktan sonra tezini yeniden yazmış, bir kısmını şerh etmiştir.⁶⁶⁴ Utku'ya göre, "Farklı yorumların önünü açacak olan böylesi bir ihtimal, sadece Topçu'yu ve düşüncesinin özgünlüğünü anlamak bakımından değil, Türkiye'de Batı felsefesinin alımlanması sorununu ve bir Türk felsefesinin imkânını değerlendirmek bakımından da ufuk açıcudur."⁶⁶⁵ Zira Topçu, Türkiye'ye döndükten sonra, özellikle *Hareket* dergisiyle, mekanistik Batı medeniyetine duyulan aşırı sempatiyi yadsıyarak bilinçli bir şekilde yaymaya çalıştığı ruhçu (spiritualist) ve mistik dünya görüşüne felsefi temeller oluşturmaya çalışmıştır. O'na göre, mekanistik, maddeci (materyalist) ve aşırı olgusalci (pozitivist) zihniyetle şekillenen Batı medeniyeti demir pençeleriyle insan ruhunu felce uğratmakta ve bu medeniyete doğru meyleden bilinçsiz gidişat da insanlığı öz benliğinden kopararak boğmakta, hüsrana uğratmaktadır. Bu sebeple Topçu, Bergson'un da etkisiyle, daha çok sezgiyi ön plana çıkararak aklın dahi sezgi olmaksızın hakikati kavrayamayacağı görüşünü benimseyerek rasyonalizmin (akılcılık) sezgicilik ile bir değer kazanacağını savunmuştur.⁶⁶⁶ Milliyetçiliği de bu bağlamda yorumlamıştır:

"Milliyetçilik davasının eşsiz örneğini yaşatan büyük atalarımız, Malazgirt'ten bu yana dokuz yüz yıldan beri temeli ve mayası serapa İslâm olan Anadolu Türk ahlâkının dâhileri olmak şerefine sahiptiler. Millî tarihimizi yakın zamandan başlatan milletimizin içindeki düşmanlar, güneşe balçık sıvayadursunlar, ruhumuzun ve ahlâkımızın geçmişte hemen hemen bin yıllık ömrü olduğunu biz Anadolu'nun çocukları "Bizde bizden içerü var olan" kudretin sunduğu sezgi ve ilhan ile bilmekteyiz. Dünya tarihinde benzeri bulunmayan millî tarihimizin zaferleriyle mefahirleri [iftihar edilecek şeyleri], hikmet ve felsefe gözüyle incelenirse, baştan sona kadar ahlâkî mefahir ve zaferlerin ederi ve meyvesi oldukları görülecektir."⁶⁶⁷

⁶⁶⁴ Ali Utku, "Nurettin Topçu: İtaatkârlık ve İsyân Bir İnanç Psikolojisi Taslağı", *Nurettin Topçu Sempozyumu*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Üniversitesi ortak yayını, Erzurum, 2016, s. 324.

⁶⁶⁵ Utku, "Nurettin Topçu: İtaatkârlık ve İsyân Bir İnanç Psikolojisi Taslağı", s. 324.

⁶⁶⁶ Mehmet Büyükbaş, *Nurettin Topçu'da Dini Yaşayışın Psikolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2002, s. 3.

⁶⁶⁷ Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan Mevlâna ve Tasavvuf*, Degâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 83.

Topçu, bu doğrultuda, Ziya Gökalp çizgisindeki batıcı milliyetçiliğe karşı durup, milletle dinin içi içe girmiş kavramlar olduğu vurgusuyla *Anadoluculuğu* yeniden biçimlendirerek İslami temellerini ortaya koymaya çalışmış ve *İslam'dan soyutlanmış bir Türk milliyetçiliği olamayacağını savunmuştur*.⁶⁶⁸ Topçu, Anadoluçuluk hareketi içerisinde kendine özgü bakış açısıyla özgün bir yer tutar. O, Osmanlı'nın Anadolu realitesini ihmal ettiğine, Anadolu dışına öncelik verdiğine ve milliyetçi olamadığına dair eleştirilere katılmayarak Osmanlı'nın millî hayatımız dışında bırakılması görüşünü yanlış bulur. Ziya Gökalp'ı ve Turancılığı da bu açıdan gaflet içinde oldukları gerekçesiyle eleştirir.⁶⁶⁹ Topçu'ya göre, "Hakikat şu ki, Osmanlılık Anadolu milliyetçiliğini içerisine almış, tarihi kaderin planı içinde bundan tam manasıyla insani değer taşıyan bir imparatorluk çıkarmış ruhuna sahip bir milliyetçilik davası idi. Bu ruh İslâm'ın ruhu idi. Onu çıkarınca elde bir iskelet kalacaktı."⁶⁷⁰ Millî coğrafya vatandır. Vatan ise milletin en yakın mülküdür ve şahsiyetinin bir parçasıdır. Irkı belirleyen de bu coğrafyanın koşullarıdır. Vatan sınırları dışında ve coğrafyadan/topraktan tamamen bağımsız ırk diye bir şey söz konusu değildir. İç içe girmiş hakikatler yumağı olan milliyeti anlamak için onu vücuda getiren unsurların bileşimini araştırmak gerekir.⁶⁷¹ Çağdaş Türk düşüncesinin ve Anadoluçuluğun önemli şahsiyetlerinden olan Hilmi Ziya Ülken, Topçu'nun ve hatta Fındıkoğlu'nun bu husustaki düşüncelerini destekler nitelikte şu ifadelere yer verir:

"Türk milleti şu halde, etnik bakımdan Orta Asya Turanî kavimlerden olan Oğuz kavmine, vatan bakımından tarihî bir teşekkül olan Anadolu ve bir kısım Rumeli'ye, din bakımından İslamiyet'e, medeniyet bakımından modern milletler medeniyetine bağlı olan; fakat bu unsurları yan yana getirmeye lüzum olmayacak surette, bin seneden fazla bir zamanda onların kaynaşmasından, bir vatan üzerinde kültür birliğinin kurulmasından doğmuştur. Bu kaynaşma, bu birlik memleketin her tarafında açıktan açığa kendini gösterdiği halde, Tanzimat ruhu ve başka Turanî kavimlere mensup olanlar, Türk milletinin teşekkül seyrini bilmeyen onu yadırgayanlar bu memlekette daima gerçekten uzak şeyler düşünmüşler ve imkânsız hayaller teklif etmişlerdir. Meselâ zannetmişlerdir ki Türk milleti eski ırk ve köklerinden ayrılmakla, yeni bir vatan ve yeni bir kültür kurmakla şahsiyetini kaybetmiştir. Böyle bir iddia Fransız, İngiliz milletleri için ne kadar

⁶⁶⁸ Muzaffer Civelek, "Düşünce Dünyasından Bir Demet", *Nurettin Topçu'ya Armağan*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, s. 62-63.

⁶⁶⁹ Bayraktar, "Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluçuluk", s. 77.

⁶⁷⁰ Topçu, *Millet Mistikleri Ruh Cephesinden Sımlar*, s.110. Ayrıca bkz. Mevlüt Uyanık, Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Dönemi ve Anadoluçuluk Felsefesi -Nurettin Topçu ve Aksiyon Felsefesi Merkezli Bir İnceleme-, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, (2018 Cilt 1 Sayı 3), s. 21; Bayraktar, "Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluçuluk", s. 77.

⁶⁷¹ Uyanık, "Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Dönemi ve Anadoluçuluk Felsefesi..", s. 21.

yersizse, Türk milleti için de o kadar yersiz ve yanlıştır. Sanki memlekette bin yıldan beri hiçbir tarihî kaynaşma olmamış gibi Türkçülüğü İslâmcılık ve garpçılıkla uzlaştırmaya çalışan mütefekkirler, gözleri önündeki gerçeği görmeyerek –boşuna- pek uzak yerlere gitmişlerdir.”⁶⁷²

Bu çerçevede Fındıkoğlu gibi Topçu da Ülken’in bahsettiği bu yaklaşık “bin yıllık tarih’e odaklaşmıştır. Topçu, bu kaynaşmayı en güzel şekilde gündeme taşıyan Anadoluçuluk dâvasının temellerini, “Anadoluçuluk dâvasının büyük mürşidi” olarak nitelediği Mehmet Akif’in Âsım adlı kitabında bulduğunu, Türkün Müslümanlıktan, milliyetçiliğin de İslâm’dan arılamayacağını öğretenin Mehmet Akif olduğunu ifade eder.⁶⁷³ Topçu’ya göre, “Âsım”daki muhteşem din ve millet sentezinin ulaştığı bu kemâl, milliyetçilik davamıza gerçek şuuru getirdi ve Ziya Gökalp’ın ruhu tekmeleyen, Anadolu'nun gerçeklerinden gafil, cemiyeti tanılaştıran ve kaderimizin ilahi mertebesine yükselten, ferdî şahsiyeti yıkmış milliyetçilik dâvasının karşısına Allah’ın eli halinde çıkmıştır.”⁶⁷⁴

Topçu, böylece, Batı’ya meyleden toplum yapısı karşısında Türk tarihini, kültürünü ve inancını savunurken Batıdaki kapitalist ve komünist kamplaşma karşısında da İslam’ın toplumsalçı yönüne vurgu yaparak toplumsalçı bir düzenin zorunlu olduğunu düşünmüştür. Onun bu düşüncesi “milliyetçi cemaatçilik” ya “Anadolu sosyalizmi” olarak da nitelendirilmiştir. Aslında Nurettin Topçu bir ahlâk filozofudur. Onun hareket noktası ve düşüncelerinin belli biçimde şekillenmesindeki en temel etken ahlâktır. Topçu, evrensel ölçüler içerisinde kapsayıcı ve kuşatıcı bir ahlâkın tesis edilmesini önemser. Ahlâk meselesini hareket felsefesinin yöntemlerini kullanarak ve nihayetinde onu din meselesiyle birleştirerek çözmeye çalışır. Bu çerçevede ortaya koyduğu ahlâk görüşünü de “isyan ahlâkı” olarak adlandırır.⁶⁷⁵ Topçu’ya göre, “evrensel nizamın dışında gerçek ahlâklılık yoktur. Bilim, vatan, sanayi, devletin malı, bunların hepsi de ahlâkî bakımdan aynı derecede iyiliğe veya kötülüğe yol açabilirler. Hareketini evrensel ölçüye vurarak ve kendi hareketinde evreni kucaklayarak orada kendi şuuru araması, işte insanın ahlâkî davranışı bu şekilde olmalıdır.”⁶⁷⁶ Bu, evrensel bir nizâma giden yolda her bir insanın sorumlu olduğu ahlâkî hareket biçimidir. Zaten “batan bir dünya nizamının enkazı üzerindeyiz. Yeni bir nizâm, ahlâkta, hukukta, sanatta, dinde ve devlette insanlığa dayanacak yeni temeller bulmak zarureti neslimizin zayıf omuzlarını şiddetle

⁶⁷² Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, s. 92.

⁶⁷³ Nurettin Topçu, *Mehmet Akif*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 45.

⁶⁷⁴ Topçu, *Mehmet Akif*, s. 46.

⁶⁷⁵ Gündoğan, “Nurettin Topçu”, s. 99.

⁶⁷⁶ Nurettin Topçu, *İsyan Ahlâkı –Conformisme et Révolte-*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995, s. 27.

sarsıyor.”⁶⁷⁷ Bu, Topçu’nun felsefesinin ana problemini oluşturur ve o, hareket felsefesiyle bu yeni temelleri inşa etmeye çalışır. Bu yüzden Topçu, insan davranışının ahlâkî yönelimi üzerinde ısrarla durarak bu tür davranışlarla insanlığa örnek olmuş şahsiyetleri daima önemsemiş, onların evrensel bir ahlâk nizamına giden yolda birer yol gösterici olduğunu düşünmüştür.

Zihnindeki dinî problemleri de giderme arzusunda olan Topçu, bir vesile ile “*Onu tanımasaydım Peygamberi anlayamazdım*” dediği düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynayan Nakşi tarikatının şeyhlerinden Abdülaziz Bekkine ile tanışmış ve ondan oldukça etkilenmiştir. Topçu bu etkiyle, Mahmut Celalettin Ökten ile birlikte İmam Hatip Liseleri’nin kurulması çalışmalarında etkin rol almış, İstanbul İmam Hatip Lisesi’nde ücret karşılığı felsefe derslerine girmesine rağmen ücret almayı kabul etmemiştir. “İmam Hatip Lisesi müdürü Mahir İz, Topçu’ya bu davranışının sebebini sorduğunda Topçu ile aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: *Topçu*: “Hoca! Burası din mektebi, ben buraya ibadet için geliyorum, ibadetten para alınır mı?” *Mahir İz*: “Ne yapıyorsun Nurettin Bey, sen devletten zengin misin? İhtiyacın yoksa sen alma, okulda bu kadar fakir öğrenci var. Sen bordroyu imzala, ben o parayı alırım, fakir çocuklara dağıtırım.” *Topçu*: “Ben o imzayı attıktan sonra parayı kabul etmiş olurum. O zaman almışım veya dağıtmışım fark etmez. Din görevi hasbi olmalıdır. Burada yetişenler din adamı olacaklar. Ben hasbi olmalıyım ki, onlar da hasbi olsunlar.” Bu davranışından ve düşüncelerinden anlaşılacağı üzere inandığı “dava” uğruna kararlı bir duruş sergileyen Topçu, genç nesillere örnek bir şahsiyet olarak gösterilmiştir.⁶⁷⁸

İslam ahlâkına ve Anadolu milliyetçiliğine adanmış ömrünü 10 Temmuz 1975’te tamamlayan Nurettin Topçu, arkasında, bu konuda kafa yoran aydın ve entelektüellere miras olarak, yol gösterici bir doktrin ve buna ait çok sayıda kitap ve makale bırakmıştır.

DEĞERLENDİRME

Erzurum’un, Anadolu’nun bağrından çıkan bu üç mütefekkir, sahip oldukları inanç ve ilmî şahsiyetle kendilerini memleket kalkınmasına adanmış ve her ne kadar Batı düşüncesinden beslenseler de, bunu yerel değerler ile sentezleyerek geniş ölçekli, evrensel bir kavrayış geliştirmeye ve böylece memleketin dertlerine çare olmaya çalışmışlardır. Ekonomik ve siyasi sebeplerle yaşadıkları sıkıntılar ve aralarındaki küçük görüş ayrılıkları onları ortak bir idealde buluştuktan, büyük bir azim ve inançla memleket için çalışmaktan alıkoymamıştır. Onlar,

⁶⁷⁷ Nurettin Topçu, *Ahlâk Nizamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13.

⁶⁷⁸ Hüseyin Karaman, “Nurettin Topçu ve İslam Ahlâkı” *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, (Sayı 1 Yıl 2009), s. 73.

önce şahıs olmayı, yani bağımsız ve hür düşünebilmeyi sonra da bu hürriyet içinde ahlâkî seçimler yapabilmeyi oldukça önemsemişler ve öyle de yapmışlardır. Böylece ne dünyaya açılıp memlekete sırtlarını dönmüşler ne de dünyaya sırtlarını dönüp yerelliğe hapsolmuşlar. Milliyetçilik anlayışları ve savundukları Anadoluçuluk düşüncesi her ne kadar dar kapsamlı ve yerel görünse de –kaldı ki bu sadece tek yönlü bir eleştiridir- bu onlar için ahlâkî bir seçimdi ve yeni dünya düzeni içerisinde bir milletin kendisi olarak var olabilmesi ve kendisini müreffeh bir şekilde geleceğe taşıyabilmesinin yoluydu. Erzurum da Anadolu'nun tüm illeri ve bölgeleri gibi Anadolu'nun değerli bir kültür hazinesidir. Bu üç mütefekkir, Anadolu kültürünü, şahsiyetini memleketleri Erzurum'dan almış ve onu ilim ile yoğurarak evrensel bir mertebeye taşımışlardır.

KAYNAKÇA

Alver, Köksal, “Anadoluçuluk ve Hilmi Ziya Ülken”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Cilt 3, Sayı 1, Haziran 2001), 133-138.

Aydoğdu, Hüseyin, “Ahlâk Filozofu ve Hareket Adamı Olarak Nurettin Topçu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Yıl: 15, Sayı: 40, 2009), 439-462.

Bayraktar, Levent, “Bir Düşünce Ekolü Olarak Anadoluçuluk”, *Felsefe Dünyası*, (Sayı 49, 2009/1), 69-80.

Bingöl, Yılmaz ve Ahmet Pakış, “Milliyetçiliğin Anadolu Söylemde Yeniden Üretimi”, *Amme İdaresi Dergisi*, (Cilt 49, Sayı 1, Mart 2016), 1-27

Bostancı, Naci, “Mümtaz Turhan'ın Bugün İçin Anlamı”, *Aramızdan Ayrılışının 40. Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2009, 116-125.

Büyükbaş, Mehmet, *Nurettin Topçu'da Dini Yaşayışın Psikolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2002.

Civelek, Muzaffer, “Düşünce Dünyasından Bir Demet”, *Nurettin Topçu'ya Armağan*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, 55-59.

Çelik, Muammer, *Erzurumlu Hüseyin Avni Ulaş Birinci Millet Meclisi'nin Gür ve Demokrat Sesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Düzgün, Dilaver, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Halk Kültürü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Sayı 15, Erzurum, 2000), 111-116.

Düzgün, Dilaver, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Elmalı, Naci ve Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum'un Yüzleri Abdurrahim Şerif Beygu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015.

Erkal, Mustafa E., "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu", *İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 13), (İstanbul: 1996), 28-30.

[Fındıkoğlu], Ziyaeddin Fahri, "Milliyet Meselesi", *Anadolu Mecmuası*, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöner, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, 195-203.

[Fındıkoğlu], Ziyaeddin Fahri, "Tarihçe-i Erzurum", *Anadolu Mecmuası*, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöner, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, 385-388.

Gündoğan, Ali Osman, "Nurettin Topçu", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, (Yıl:3, Sayı:11, Mayıs-Haziran-Temmuz 2000), 89-105.

Gündoğan, Ali Osman, *Arafta Bir Düşünür Nurettin Topçu*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018.

Güngör, Nevin *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Hacısalihioğlu, Fuat, *Türk tarihçiliğinde Anadoluculuk Düşüncesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Karaman Hüseyin, "Nurettin Topçu ve İslam Ahlâkı" *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, (Sayı 1 Yıl 2009), 72-76.

Kurtkan-Bilgiseven, Âmiran, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.

Kurtkan, Âmiran, "Hocamızın Ardından", *Sosyoloji Konferansları*, (Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Anısına özel sayı, Sayı 13, 1975), 28-33.

Küçükkuşurlu, Murat, *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum 1923-1950*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.

Nurettin Topçu'nun Kısa Hayat Hikâyesi, *Nurettin Topçu'ya Armağan*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, 11-14.

Özakupınar, Yılmaz, "Türkiyede Bir Mümtaz Turhan Yaşadı", *Doğu Batı*, (Sayı 12, Ağustos, Eylül, Ekim 2000), 207-223.

Özakupınar, Yılmaz, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Pakiş, Ahmet, *Kimlik ve Siyaset Bağlamında Anadoluculuk Hareketi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

Sönmez, Selami, *Prof. Dr. Mümtaz Turhan ve Eğitimle İlgili Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1999.

Tanyol, Cahit, “Hocamız Fındıkoğlu”, *Sosyoloji Konferansları*, (Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Anısına özel sayı, Sayı 13, 1975), 9-12.

Tekin, Arslan, “Giriş”, *Anadolu Mecmuası*, Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöner, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, xi-xxxı.

Tezcan, Mahmut, “Erzurum Kültürü ve Kişiliği”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, (Sayı 1, Cilt 20, 1987), 275-287.

Topçu, Nurettin, *Ahlâk Nizamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.

Topçu, Nurettin, *İslâm ve İnsan Mevlâna ve Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

Topçu, Nurettin, *İsyân Ahlâkı –Conformisme et Révolte-*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995.

Topçu, Nurettin, *Mehmet Akif*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

Topçu, Nurettin, *Millet Mistikleri Ruh Cephesinden Simalar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001

Topçu, Nurettin, *Varoluş Felsefesi Hareket Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Turhan, Mümtaz, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2015.

Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997.

Turhan, Mümtaz, *Maarifimizin Ana Dâvaları ve Bazı Hal Çareleri*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 1954.

Tütengil, Cavit Orhan, “Fındıkoğlu Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, (Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Anısına özel sayı, Sayı 13, 1975), 13-27.

Utku, Ali, “Nurettin Topçu: İtaatkârlık ve İsyân Bir İnanç Psikolojisi Taslağı”, *Nurettin Topçu Sempozyumu*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Üniversitesi ortak yayını, Erzurum, 2016, 321-330.

Uyanık, Mevlüt, “Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Dönemi ve Anadoluçuluk Felsefesi - Nurettin Topçu ve Aksiyon Felsefesi Merkezli Bir İnceleme-“, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, (2018 Cilt 1 Sayı 3), 1-32.

Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

İKİNCİ OTURUM

Tarih, Bilim, Kültür ve Sanat Şehri Erzurum'un İmarı ve Kalkınması İçin Öneriler*

Cengiz Alyılmaz - Semra Alyılmaz*****

*Ne var sevdanın nihayetinde
Gönül gezer yârin vilayetinde
Herkes diyarında muhabbetinde
Bilmem bizi ne civara yazdılar (Sümmani)⁶⁷⁹*

Özet

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük şehirlerinden biri olan Erzurum, stratejik konumu sebebiyle tarihin her döneminde farklı toplulukların, milletlerin ve devletlerin ilgisini çekmiş ve bunlara ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeple de Erzurum, farklı topluluklara, milletlere ve devletlere ait tarihî ve kültürel mirası üzerinde barındırmaktadır.

Erzurum, hem tarihî bakımdan hem de sosyokültürel bakımdan yurt içinde tanınıp bilindiği kadar yurt dışında da tanınıp bilinmektedir. Bunda şehrin tarihî İpek Yolu üzerinde bulunmasının; üzerinde farklı milletlere ve devletlere ait eşsiz tarihî eserleri barındırmasının; ticaret, bilim, kültür ve sanat şehri olmasının; Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş kararlarının alınmasına ev sahipliği yapmasının da rolü büyüktür.

Erzurum, belirtilen özelliklerine rağmen bugün tarihî dokusundan ve imajından uzak bir görüntü sergilemektedir. Erzurum'un bugünkü duruma gelmesinin temelinde hiç kuşkusuz ki ağır iklim koşulları, zaman ve insan faktörü yatmaktadır.

“Üniversiteler şehri, bilim, kültür ve sanat merkezi; Dadaşlar Diyarı Erzurum”un eski imajına kavuşabilmesi ve uluslararası ortamlarda “tarihî ve sakin kentler” arasında kendisine yer bulabilmesi için ciddi önlemler alınmalıdır.

Bu bildiriye Erzurum'un yeniden yapılanması ve kalkınması sırasında göz önünde bulundurulması gereken hususlar ana hatlarıyla dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, tarih, bilim, kültür, sanat, imar, kalkınma, öneriler

* Bu yazı ömrünün büyük bölümünü (36 yılını) Erzurum'da geçiren; Erzurum'u karış karış dolaşıp araştırmalar yapan; Erzurum'la ilgili ciddi bir envantere ve bilgi birikimine sahip olan; Erzurum'da eğitim alan ve Erzurum'da onlarca bilim adamının ve binlerce öğretmenin yetişmesinde büyük katkıları olan... en önemlisi de Erzurum'u çok seven bilim insanları tarafından yazılmıştır. Bu yazının konusunu oluşturan öneriler, farklı zamanlarda Erzurum'da görev yapan yöneticilere ve temsil makamındaki kişilere dosya hâlinde takdim edilmiş; ancak ne yazık ki arzu edilen seviyede bir sonuç alınamamıştır.

** Prof. Dr.; Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi; calyilmaz@gmail.com; calyilmaz@uludag.edu.tr

*** Prof. Dr.; Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi; semraalyilmaz@mynet.com; semraalyilmaz@uludag.edu.tr

⁶⁷⁹ Erkal, 2010: 303.

Suggestions for The Reconstruction and Development of Erzurum, The City of History, Science, Culture and Art

Abstract

One of the biggest cities of the Eastern Anatolian Region, Erzurum attracted the attention of different societies, nations and countries throughout history due to its strategical location, and was a home to them. Therefore, Erzurum hosts historical and cultural heritage of different societies, nations and countries.

Erzurum is well-known for both its history and socio-culture not only domestically but all over the world, as well. Its location on the historic Silk Road, hosting unique historical artifacts of different nations and countries, being a home to the founding decisions of the Republic of Turkey play a great role.

In spite of its features specified above, Erzurum seems distant from its historical fabric and image, nowadays. Undoubtedly, the primary reasons why Erzurum get to its current conditions are severe climatic conditions, time and human factors.

Serious precautions should be taken to restore the city of university, science, culture and art center, City of Dadaş People; Erzurum to its old image and to take a place among the “historical and calm cities” in international arena.

In this study, the matters to be taken into consideration during restoration and development of Erzurum are drawn to public attention.

Key Words: Erzurum, history, science, culture, art, reconstruction, development, suggestions

Tarihte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Erzurum, üzerinde farklı dönemlere ait eşsiz kültürel mirası barındırmaktadır.

Tarihî kaynaklar eski Türk topluluklarının, boylarının ve devletlerinin de (Sakalar, Hunlar, Kıpçaklar, Sabarlar, Selçuklular, Saltuklular, Eratnalılar...) Erzurum’a erken dönemlerde geldiklerini ve burada birbirinden değerli eserler vücuda getirdiklerini kaydetmektedir (Konyalı, 2010; Konukçu, 1991; Küçükuşurlu, 2018).

Stratejik konumu, tarihte farklı kültür ve uygarlıklara ev sahipliği yapmış olması, tarihî İpek Yolu güzergâhında bulunması, erken dönemlerde Türk boy ve toplulukları tarafından yurt edinilip bilim, kültür, sanat ve ticaret... merkezi hâline getirilmesi, medreseler ve üniversiteler şehri olması, farklı alanlarda yetişen seçkin ve saygın simaları... şehrin hem bölgede hem de dünyada tanınmasına ve önemsenmesine vesile olmuştur.

Adı Türkiye dışına taşan, Türkiye ve Türk dünyası ile özdeşleşen Erzurum, tarihin hemen hemen her döneminde farklı sebeplerle yazılı ve sözlü kaynaklarda yer almıştır. Borçalılı (Gürcistanlı) Türk şair, yazar ve bilim adamı merhum *Ord. Prof. Dr. Valeh HACILAR*, 1991 yılında Prof. Dr. Enver KONUKÇU’ya ithafen yazmış olduğu “Bu Yerler” başlıklı şiirinde Erzurum için şunları kaydetmektedir:

*Garşımızda Erzurum’un yaylağı,
Goca gartal süzen yerdı bu yerler.
Gehremanlar, pehlevanlar oylağı,
Han Keremler gezen yerdı bu yerler.*

*Memleketin siperidi doğudan,
Çekinmeyib mühennetden, yağıdan,
Nizam-nizam orduları dağıdan,
Perenleri pozan yerdi bu yerler.*

*Palantöken çen-dumandan sisleni,
Gucağında neçe canlar gizleni,
Her garışı bir igidin dastanı,
Dastanlaşan, ozan yerdi bu yerler.*

*Ovasında tülkü, çakkal gezmeyib,
Bed emeller sertliyiine dözmeyib,
İnanmıram, tarih onu yazmayıb,
Tarihleri yazan yerdi bu yerler (Alyılmaz, 2003: 2000).*

Bugün gelinen noktada (her türlü gayret, gelişme ve değişmelere rağmen) Erzurum, ne yazık ki eski görünümünden de ve eski imajından oldukça uzaklaşmıştır.

Erzurum'da / Atatürk Üniversitesinde çalıştığımız yıllarda Çin'deki bazı üniversitelerle (başta Pekin Üniversitesi olmak üzere) birlikte ortak projeler yapmış; karşılıklı olarak Çin'in ve Türkiye'nin pek çok önemli merkezinde bilimsel ve akademik nitelikli seyahatler gerçekleştirmiştik⁶⁸⁰. Çin Bilim Heyeti'yle Türkiye'de araştırma ve incelemeler yaparken Çinli bilim insanlarının en çok beğendikleri ancak en çok da şaşırtdıkları şehirlerden biri Erzurum olmuştu. Onları Erzurum'la ilgili olarak şaşırtan şey şüphesiz ki İpek Yolu şehri Erzurum'un eski görüntüsünden çok uzak olmasıydı. Mimarisi, tarihî dokusu, sosyokültürel yapısı bir zamanlar Semerkant, Buhara, Hive, Taşkent, İsfahan, Tebriz... gibi şehirlerle benzerlik arz eden Erzurum'un mevcut durumunun Çinli meslektaşlarımız gibi Türk dünyasından ve başka ülkelerden gelen dostlarımızı da hayal kırıklığına uğrattığına tanıklık ettiğimizi belirtmemiz gerekir.

Erzurum'un geride kalan dönemlerde ağır iklim koşulları, yaşanan savaşlar, depremler, İpek Yolu'nun işlerliğini kaybetmesi... yüzünden ağır darbeler aldığı inkâr edilmez bir gerçektir. Ancak dünyanın farklı bölgelerinde farklı tarihlerde yaşanan savaşlarda nedeysen harabeye dönen pek çok şehrin, kültür ve medeniyet merkezinin bugün tekrar eski görkemine kavuşturulduğu ve ilgi merkezi hâline dönüştürüldüğü bilinmektedir. Bu bağlamda Erzurum'un da tekrar eski görünümüne kavuşturulması ve cazibe merkezi hâline getirilmesi gerekir.

Erzurum'un (geçmişin zengin birikiminden de yararlanarak) imarının ve kalkınmasının arzu edilen düzeye ulaştırılabilmesi için gerekli olanları aşağıdaki başlıklar altında dikkatlere sunmak mümkündür:

⁶⁸⁰ Yapılan çalışmalar ve gerçekleştirilen projeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2015: 5-10.

Erzurum'daki Tarihî Eserler:

Tarihî eserler (anıtlar, yazıtlar, mezar taşları, kullanım ve süs eşyaları, mimarlık eserleri [evler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, kaleler, kuleler, tabyalar, ibadet ve ziyaret yerleri / türbeler, camiler, kiliseler, köprüler, çeşmeler...] onları vücuda getirenlerin kimlikleri, kültürleri, yaşayışları ve inanışları ile ilgili önemli bilgileri de üzerlerinde barındırırlar.

Foto 1: Turan AKGÜL tarafından yapılan ve Erzurum'daki bazı tarihî yapıları konu alan bir tablonun görüntüsü (Erzurum Valiliği Arşivi)

Erzurum hem Türk - İslam Dönemi'ne hem de önceki dönemlere ait üzerinde en fazla tarihî eser barındıran illerimizden biridir. Erzurum'un şehir merkezinde olduğu kadar ilçelerinde ve köylerinde de pek çok tarih, bilim, kültür ve uygarlık eseri bulunmaktadır.⁶⁸¹

Günümüze ulaşan arkeolojik kalıntılar, MÖ 4000'lere kadar giden tarihî geçmişi yörenin ne kadar önemli olduğunu ve dikkate alındığını göstermektedir. Şehrin de kurulduğu Erzurum Ovası'nda pek çok eski yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunlar arasında Karaz, Pulur, Güzelova önemli olanlardır. Hititler Dönemi'nde Hayaşa Ülkesi olarak bilinen bölgede Hurriler ve Urartular güçlü egemenlikler kurmuşlardır. Persler, Seleukoslar, Romalılar, Bizanslar ve nihayet Türkler tarafından ele geçirilen Erzurum ve çevresi, bu kültürlerin az veya çok kalıntılarıyla doludur (Yurttaş, 2011: 261-268). Farklı dönemlere, farklı milletlere ve kültürlere ait eserler olsa da Erzurum'daki tarihî eserlerin büyük bölümünü Türk- İslam Dönemi'ne ait eserler oluşturmaktadır. Ancak Erzurum'daki tarihî eserlerin önemli bir kısmı bugün gelinen

⁶⁸¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Başar, 1972; Gündoğdu, 2007; Gündoğdu, 2010; Gündoğdu, H., Bayhan, A. A. ve Aslan, M. 2010; Eriş, 2012; Güzel, 2018; Kara, 2017: 359-384; Küçükkuşurlu, 2014; Küçükkuşurlu ve Çelik, 2014; Küçükkuşurlu, 2018; Özkan, 2016; Yurttaş, Özkan, Köşklü ve Kindıgılı, 2011: 91-208; Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Tali, Ş., Okuyucu, D., Geyik, G. ve Kindıgılı, M. 2008; Yurttaş, 2011: 261-268; Yurttaş, Özkan, Köşklü ve Kindıgılı, 2011: 91-208; Zeynal, 2011.

noktada ne yazık ki zaman, insan ve iklim faktörü yüzünden ya yok olmuş ya da yok olma sürecine girmiştir.

Foto 2: İçerisinde eski Türk kültür ve uygarlığına ait pek çok damgayı barındıran Cunni Mağarası'nın genel görüntüsü⁶⁸² (Karayazı / Salyamaç Köyü) (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

⁶⁸² Cunni Mağarası'nda ve aynı bölgedeki Sünnet Mağarası'nda bulunan eski Türk damgaları ve bu damgaların Türk dünyasındakilerle ilişkisi hakkında ayrıca bk. Alyılmaz, 2007: 59-61; Mert, 2007: 233-254.

*Foto 3: Cunni Mağarası'ndaki Türk damgalarından bir kısmının genel görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*Foto 4: Cunni Mağarası'ndaki (en önemli Türk damgalarından biri olan) "teke damga"nın
tahrip edilmiş hâli (Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Erzurum'da ne kadar tarihî eserin bulunduğu, bunların kimler tarafından yapıldığı, mevcut durumlarının nasıl olduğu hakkında kapsamlı ve bilimsel - akademik nitelikli çalışma yapılmamış; söz konusu eserlerin albümleri hazırlanmamıştır. Konuyla ilgili olarak hazırlanan birkaç betimleyici çalışmanın yalnızca Türkçe hazırlanmaları için turistik amaçlı bile kullanılmasının güç olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Bu sebeple de Erzurum ili sınırları içinde yer alan tarihî, arkeolojik eserlerin ve mimari yapıların envanterleri çıkartılmalı; söz konusu eserlerle ilgili bilimsel - akademik çalışmalar yapılmalı; elde edilen bilgi, bulgu ve belgeler çok dilli (Türkçe, İngilizce, Rusça...) olarak yayımlanmalıdır.

Evrensel bilgi teknolojilerinden yararlanılarak Erzurum ve çevresindeki tarihî yapıların üç boyutlu görüntülemeleri yapılmalı; gerekli görülenlerin restorasyon ve konservasyonlarına bir an önce başlanmalıdır. Erzurum'da kentsel dönüşüm kapsamında tarihî alanlarda restorasyon ve konservasyon çalışmalarının gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ancak bu çalışmaların büyük bölümünün bilimsel ölçütler göz önünde bulundurularak yapıldığını kaydetmek ne yazık ki mümkün değildir. Nitekim Erzurum'daki pek çok tarihî ev, semt hatta mahalle kentsel dönüşüm sırasında yıkılmış; bunların yerlerinde sembolik olarak birkaç Erzurum evi inşa edilmiştir.

Şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki: dünyanın hiçbir yerinde hiçbir bilimsel anlayış, hiçbir kurum, kuruluş veya kurul restorasyon ve konservasyon adına bir tarihî eseri (evi, camiyi, çeşmeyi...) önce yıkıp sonra yerine yenisini yapmaya izin vermez; veremez.

Kültür ve Turizm Bakanlığının ilgili kurum ve kuruluşları, Erzurum Valiliği, Erzurum Büyükşehir Belediyesi (ve ilgili belediyeler), Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi... paydaş olarak gerçekleştirilecek restorasyon ve konservasyon çalışmalarısıyla ilgili ekipler kurmalı; bu ekiplerde farklı disiplinlerden uzmanlara (öğretim üyelerine, mimarlara, korumacılara, heykeltıraşlara...) yer verilmelidir.

• Erzurum'daki Tarihî Mezarlar, Mezarlıklar ve Mezar Taşları:

Tıp alanında pek çok esere imza atan Erzurumlu seçkin ve saygın bilim adamı merhum Zeki BAŞAR, Erzurum'la ilgili de birbirinden değerli eserler vücuda getirmiştir. Zeki BAŞAR, *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları* adlı kitabında Erzurum'daki mezarlıklarla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

Mezarlıklar ölülerimizin gömüldükleri çukurların toprakla doldurulmaları ile tümsek tümsek kabarmış arazi parçasından veya sınırları çevrilmiş belli bir alandan ibaret değildir.

Mezarlıklarımız, göbek göbek sürüp gelmiş olan atalarımızın, onlardan sonra babalarımızın ve bizlerin, bizlerden sonra da kuşak kuşak yaşayıp gidecek olan torunlarımızın ebedî istirahat yerleridirler. Buralarda yatanlar, çoklukla bizlere örnek olmuş, yol göstermiş, maddî ve manevî yönleriyle zengin miraslar bırakmış kişilerdir.

Öbek öbek toprak yığınlarının altında yatanlarımızın vücuda getirdikleri bu yerlerde, maalesef bakımlarını dahi ihmal ettiğimiz bu sessizler çevresinde kimler ve kimlerimiz yoktur ki...

Toprakları vatan yapmasını bilmiş, gereğinde toprakları vatan yapanlara layık olarak onların ruhlarını şad etmiş, büyük vakıfları ve türlü mimari eserleri ile bu vatani bayındırlaştırmış, bilgili ve bilgin varlıkları ve güzel telifleri ile millî, ahlaki niteliklerimize sahip çıkmamızı öğretip öğütlemiş olanlarımızla, karaların karşısında ak kalmasını, aklıgı daima karalığa üstün kılmasını sağlamışlarımız, kısacası saymakla bitmeyecek kadar çok ilim, irfan, fazilet, meziyet, yetki ve yetenek sahiplerimiz hep buralarda, bu yerlerde (Başar, 1973: 8).

BAŞAR'ın da ifade ettiği gibi mezarlıklar sıradan yerler değil; geçmiş ile gelecek, atalarla torunlar arasında bağ kuran kutsal ve gizemli mekânlardır.

Mezarlar, mezarlıklar, kümbetler, mezar taşları ve mezar kitabeleri (yazıtlar) bilinen işlevlerinin yanında buldukları yerlerin “tapu senedi” olma özelliğine de sahiptirler. Bu eserler aynı zamanda farklı alanlarda çalışan bilim insanları için (tarihçiler, sanat tarihçileri, yazıt bilimciler, arkeologlar, etnologlar, antropologlar... için) vazgeçilmez tarihî kaynaklar ve belgeler arasında yer alır. Çünkü bu eserler ait oldukları kişilerin, toplulukların ve milletlerin yaşayış ve inanışları, duygu ve düşünceleri, mimarlık, sanat ve estetik anlayışları, iktisadi, siyasi, askerî ve sosyokültürel durumları ve birikimleri... hakkında birinci kaynaktan bilgi edinilmesini sağlar. (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2017: 305-344). Bunlar sayesinde Türk kültürünün, mimarisinin, dilinin izleri Eski Türkçeden itibaren takip edilebilmektedir. Söz gelimi yüzyıllar önce Köktürkçede “türbe, anıt-kabir” anlamlarında kullanıldığı tespit edilen “bark” kelimesi⁶⁸³, günümüzde “ev bark” ikilemesinde yaşamaktadır. Ayrıca Orhun ve Yenisey Yazıtlarındaki üslup özelliği birçok mezar taşına yansımıştır. Yine, “bir dikili taşı olma-” deyimi kitabelerle ilgili olsa gerek... Şüphesiz benzeri daha birçok örnek, kitabelerin önemini izahta yetersiz kalacaktır. O hâlde kısaca şu söylenebilir: Yüzyıllar boyunca örnekleri görülen [mezar kitabelerinin] / yazıtların tespiti, korunması, [çözümlemesi], yazıya geçirilmesi ve değerlendirilmesi geçmişi geleceğe taşıyacak; böylece Türk kültür ve tarihine, diline, söz varlığına, güzel sanatlarına, mimarisine vs. hizmet edilebilecektir (Kara, 2017: 371-372).

⁶⁸³ Ayrıntılı bilgi için bk. Tekin, 2001: 91-102.

Erzurum, ülkemizde en fazla tarihî mezarların, mezarlıkların ve kümbetlerin bulunduğu illerimizin başında gelmektedir. Ancak konuyla ilgili tarihî ve çağdaş kaynaklar ve araştırma ve inceleme yapan bilim insanları Erzurum'daki tarihî mezarlıkların büyük bölümünün geride kalan tarihî süreçte farklı sebeplerle yok edildiğini; yerlerine parkların, yolların, binaların... yapıldığını kaydetmektedirler (Konyalı, 2010, Başar, 1973). Nitekim Zeki BAŞAR, 1973 yılında yayımlanan *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları* adlı eserinde Erzurum'daki tarihî mezarlıklar hakkında tek tek bilgi verdikten sonra bunların büyük bölümünün farklı sebeplerle ortadan kaldırıldıklarına dikkat çeker.

BAŞAR'ın eserinde adlarını zikredip haklarında bilgi verdiği 36 mezarlıktan (Acem Mezarlığı, Araplar Düzü Mezarlığı, Bahçe (Deliler Düzü) Mezarlığı, Ceylanoğlu (Osman Paşa) Mezarlığı, Çapanoğlu Mezarlığı, Çifte Kardeşler Mezarlığı, Deliömer (Mehdi Efendi) Mezarlığı, Derviş Efendi Mezarlığı, Deve Yokuşu Mezarlığı, Fil Köprüsü Mezarlığı, Gümüşgöz Mezarlığı, Hacı Cuma Mezarlığı, Hacı Kurban (Kuzuluk veya Şazoğlu) Mezarlığı, Hasan-ı Basri Mezarlığı, Harput Kapısı Mezarlığı, İstanbul Kapısı (Gez Mahallesi) Mezarlığı, Kavak Mezarlığı, Kavak Kapı Mezarlığı, Kayserilioğlu Mezarlığı, Kelkümbet Mezarlığı, Köşk Mezarlığı, Leblebici Mezarlığı, Mahmut Paşa Mezarlığı, Maksut Efendi Mezarlığı, Mangeser (Köprü) Mezarlığı, Sıktaşlar Mezarlığı, Öksürük Baba Mezarlığı, Sabunhane Mezarlığı, Tepe Mezarlık, Toprak Tabya Mezarlığı, Yeşilark Mezarlığı, Üç Kümbetler (Sultan Melikşah) Mezarlığı, Yarımca Yolu Mezarlığı, Yoncalık Mezarlığı, Maşatlık...) bugün ne yazık ki yalnızca bir kaçı mevcuttur. Geriye kalanları ortadan kaldırılmıştır. Erzurum'da tarihî mezarlıkların yok edilmesinde şehrin yeniden yapılandırılması sırasında uygulanan "sözde şehir planlamaları"nın rolü büyüktür. Bu planlamaları yapanların atalarıyla torunları arasındaki bağı kopardıklarının ve Anadolu'da yüzlerce yıllık Türk tarihine tanıklık eden ölümsüzlük eserlerini yok ettiklerinin farkında olmadıklarını düşünmek en hafif tabiriyle safdillilik olur.

Foto 5: Üç Kümbetler'deki tarihî mezarlıktan genel bir görüntü⁶⁸⁴

Foto 6: Üç Kümbetler'deki tarihî mezarlığın bugünkü görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Erzurum'daki tarihî mezarlıkların yok edilmesinde öncelikle (11 Ağustos 1932 - 13 Şubat 1935) tarihleri arasında Belediye Başkanlığı yapmış olan Mustafa Durak SAKARYA'nın rolü oldukça büyüktür. Zira şehirdeki en büyük tarihî eser ve tarihî mezarlık katliamı "yol açma bahanesi"yle Durak SAKARYA Dönemi'nde yaşanmıştır. Oldukça sert mizaca sahip olan Mustafa Durak SAKARYA, Cumhuriyet Caddesi'nin ve bununla bağlantılı cadde ve sokakların açılması emrini (sözde İran, Erzurum Trabzon transit yoluna da katkı sağlamak amacıyla) 1933

⁶⁸⁴ Erzurum'a ait pek çok fotoğrafı Rusya Arşivleri'nden çıkartıp Erzurum'a getiren değerli bilim adamı Prof. Dr. Dimitri VASİLYEV Beyefendi'ye teşekkür ederim.

yılında uygulamaya koyduğunda şehrin en büyük mezarlıkları (başta 17-19 Yüzyıl'ın hafızası niteliğindeki Erzincan Kapı Mezarlığı olmak üzere) acımasız şekilde bir bir ortadan kaldırılır. Dönemin Belediye Meclis üyesi Namık Efendizade Ahmet Bey 09 Mayıs 1933 yılında yapılan meclis toplantısında mevcut durumdan duyduğu rahatsızlığı şöyle ifade eder:⁶⁸⁵

Geçenlerde açılan cadde üzerinde tesadüf edilip evvelce kaldırılacağı ilan edilen mezarlıktan kaldırılan ölümler için bir yer gösterilmedi. Halk, lalettayin yerlere belki ikinci defa çıkarmak üzere gömdü. Sonra yine bu mezarlıklarda sahipsiz olarak bulunan ölümlere belediyemiz alaka göstermedi. Kemiklerini olsun toplamak, mezar taşlarını nakletmek ve bir mevkie defnetmek öyle zannediyorum ki, belediyenin esaslı bir vazifesi idi. Fakat bu yapılmadı. Hatta yine güzergâhta tesadüf edilen sabık valilerden merhum bir paşanın mermerden olan sandukası hâlâ nakledilmemiştir. Şüphesiz ki bunlar çok acı. (akt. Küçükkuşurlu, 2008: 104-105).

Erzurum'da Mustafa Durak SAKARYA Dönemi'nde yapılan tarihî mezarlıklara yönelik katliam hakkında (5 Ağustos 1946 tarihinde / 8. Dönem'de Erzurum Milletvekili olarak seçilen) General Vehbi KOCAGÜNEY de *Erzurum Kalesi ve Savaşları adlı eserinde* şunları kaydeder:

... Yalnız mezarlıklar kaldırılırken o yurttaki yetişmiş veya orada hayata gözlerini kapamış saygıdeğer bilginlerin, kahraman komutanların kemiklerini, yeni bir sına (mezara), şehitliğe nakletmek, tarihî değeri olan taşları bir yerde toplamak kadirbilirliği gösterilemedi; akıl yetirilemedi. Yeşil Bursa'nın yaptığı gibi büyük adamlarımızın doğuş ve ölüş gününü olsun bize gösteren, onların ruhları önünde saygılarla eğilme fırsatı veren bir müzecik olsun yapılmadı. Erzurum'da tarih ve ecdat adına geride kalan yalnızca İçkale, büyük surların kalıntısı, birkaç kümbet ve birkaç minare... Kocagüney, 1942: 25; Küçükkuşurlu, 2011: 107)

Erzurum'daki tarihî mezarlıkların ve tarihî eserlerin “kentleşme” adına ortadan kaldırılmasıyla ilgili son büyük darbeyi de 1935 yılında Erzurum'a III. Genel Müfettiş olarak atanan Tahsin UZER vurur. Asıl görevi bölgede asayiş ve koordinasyonu sağlamak olan ancak kendini “Bölge Valisi”, “Belediye Başkanı” kısacası devlet adına her şey olarak gören Tahsin UZER, Fransız mimar ve kent planlayıcısı Jacques H. LAMBERT'i⁶⁸⁶ Erzurum'a davet eder ve LAMBERT de şehir merkezinde kalan bütün mezarlıkların kaldırılmasını uygun görür. Bu dönemle daha önce halkın tepkisinden korktukları için kaldırılamayan bütün mezarlıklar yok edilir. Mezarlıklardan çıkartılan mezar taşları ve sandukalar da yol ve devlet binalarının yapımında kullanılır. Arta kalanlar da benzer işlerde kullanılmak üzere çevre illere götürülür.

Yıllar önce bu katliama şahitlik edenlerle yapmış olduğumuz görüşmelerde konuyla ilgili olarak şu bilgileri kaydetmiştik:

⁶⁸⁵ Mustafa Durak SAKARYA Dönemi ve konuyla ilgili Belediye Meclisi tarafından alınan kararlar ve uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Küçükkuşurlu, 2011: 60-110.

⁶⁸⁶ Jacques H. LAMBERT'in Trabzon'daki pek çok tarihî mezarlığı da ortadan kaldırdığı bilinmektedir.

“O vahitlar şherde çoz az kimsenin hâli vahdı ey idi. Yo hluk fahirlih vahdiydi. Belediye, Hökümet mezerlihlerin olduğı mehellelerde oturan herkeşe “Yol yapacıyih; gelin, ölüleri zi götürün; başha yere gömün!” dediler. Durumi ey olannar aldılar; götürdiler; yer bulup gömdiler. Bizim kimi fihereler behlediler ki devlet, hükümet yapsin. Onnar da ha böğün ha sabah dediler yapmadiler. Ölülerimiz hep sefil oldi; gemihleri dağıldi; ortalıhda galdi.

Ola baba, hele bah hele; bu nassi iş? Üş yüz yıl, beş yüz yıl önce belki daha çoh vahit önce ölmüş adamın oğluni, kızını, torunini nerden bulaca hsan da gelsin babasının, anasının, dedesinin mezerini daşısın? Allah... Allah...

Ey oğul, bah hele, bilir misen o vahitlar tebi bizde gorhi da var idi; kime ne diyaca hsan... Hökümet ele isdir. Ne edah, gorhduh; susduh; gizli eşgere ağladıh; sizladıh. Zatti Üç Kümbetler’deki böyüh mezerlih de ayni oldi. Orada hem esgi hem soradan gömülmüş mezerler vardı. Söhdiler, dağıtdiler, atdiler, düzlediler. Mezer daşlarınyan da yol, duvar muvar yapdiler. Sora sen bilir misen bu mezer daşları ele çohdi ki Gümüşhaneli usdalar arabalarnan aylarca daşları gelip götürdiler; cami, minare, mehdep, ev mev yapdiler. “Ortalıh temizlenir” diye kimse de onnara sesini mesini çihartmadı.” (Sultan Melik Mahallesi; Derleme Tarihi, 06.6.2000)⁶⁸⁷.

Jacques H. LAMBERT’in kent planı dâhilinde yok edilen Üç Kümbetler (Sultan Melikşah) Mezarlığı’na ait mezar taşları ve sandukalar, yukarıda da belirtildiğı üzere ne yazık ki farklı amaçlarla farklı yerlerde (yol, bina, duvar yapımında) kullanılmış; dünyada emsali görülmemiş bir kültürel katliam gerçekleştirilmiştir.

Foto 7: Cengiz ALYILMAZ, Şair Nef’î Ortaokulunun bahçe duvarındaki mezar taşlarından birini gösterirken (Foto: Semra ALYILMAZ)

⁶⁸⁷ Konu hakkında görüşme / derleme yapılan şahıs, o tarihte 82 yaşında idi. Bugün hayatta olmadığı; izin için herhangi bir yakınına da ulaşılamadığı için adı verilememiştir.

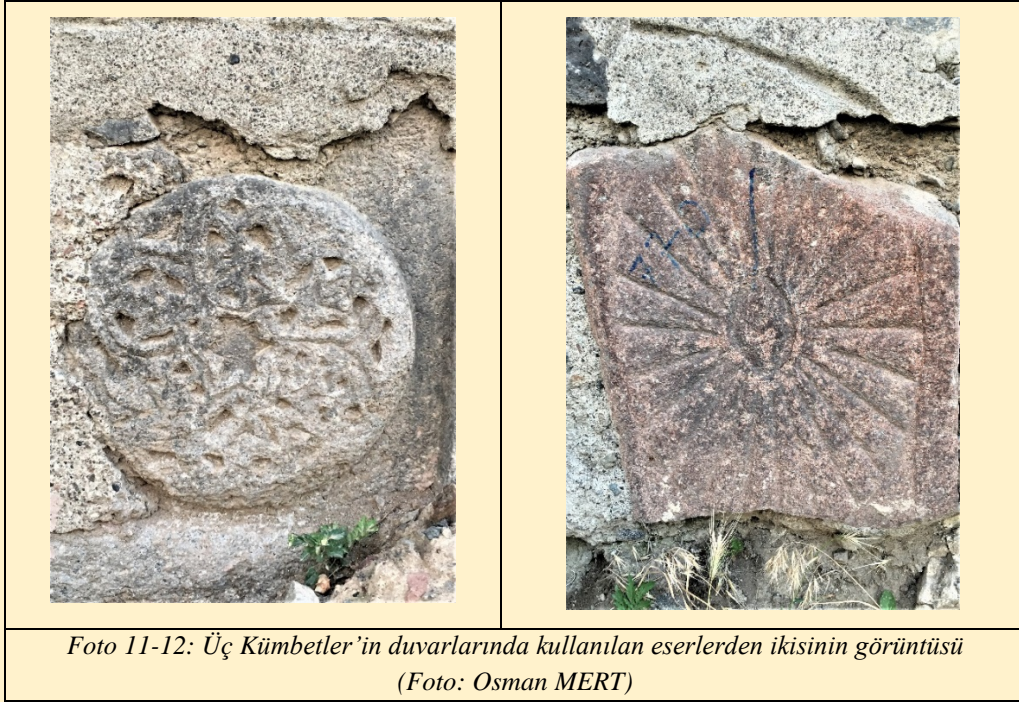
Foto 8: Şair Nef'i Ortaokulunun bahçe duvarındaki mezar taşlarının görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Üç Kümbetler (Sultan Melikşah) Mezarlığı'na ait mezar taşlarının ve sandukalarının Erzurum'daki bazı yapılarda kullanıldığını yıllardan beri vermiş olduğumuz konferanslarda dile getirmiş olmamıza rağmen yetkililer 30 Temmuz 2018 tarihine kadar bu duruma hep kayıtsız kalmışlardı. Erzurum'da Yakutiye Medresesi'nde tarafımızdan verilen bir konferansa katılan seçik ve saygın gazeteci, yazar Öztürk AKKÖK, Şair Nef'i Ortaokulunun duvarında kullanılan mezar taşlarıyla ilgili haber yapmış; söz konusu mezar taşlarının görüntüsünü konferansta izleyen Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürü Cemal ALMAZ da bu utançtan Erzurum'u kurtaracaklarının sözünü vermişlerdi. 30 Temmuz 2018 tarihinde Cemal ALMAZ, bizlere Şair Nef'i Ortaokulunun duvarında kullanılan mezar taşlarını yerlerinden söktürerek Arkeoloji Müzesine taşıdıklarının hem haberini verdiler; hem de görüntülerini paylaştılar. Konuya ilgi gösteren ve çaba sarf eden herkesin adını tarih unutmayacak ve saygıyla anacaktır.

Foto 9-10 : Şair Nef'i Ortaokulunun bahçe duvarındaki mezar taşları buldukları yerlerden sökülürken (Foto: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi)

Üç Kümbetler'deki alanı çevreleyen duvarlar da tarihî eserler ve mezar taşları kullanılarak yapılmıştır. Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün ildeki diğer mezar taşları ve tarihî eserler için de aynı duyarlılığı göstereceğine inanıyoruz.

Erzurum'daki tarihî mezarlıklar arasında yer alan ve camilerin ve medreselerin hazirelerinde bulunanlar nispeten yok edilmekten kurtulmuşlardır. Ancak bunların da bir kısmı ilgili camiler ve medreseler restore edilirken zarar görmüştür.

Foto 13: Ayaz Paşa Camisi'nin Haziresi'nde bulunan mezar taşlarının genel görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Erzurum’da tarihî mezarlıklara, kümbetlere ve mezar taşlarına bugün de gerekli önemin verildiği söylenemez. Nitekim hem şehir merkezinde hem de açık alanlarda, tepelerde, dağlarda bulunan mezarlar ve mezarlıklar acımasızca yok edilmektedir.

Foto 15: Kentsel dönüşüm çalışmaları sırasında tamamen ortadan kaldırılan / yok edilen Üç Kümbetler bölgesindeki tarihî mezarın görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

*Foto 16: Dumlu Baba civarındaki bir mezarın tahrip edilmiş görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Erzurum koç heykelli mezar taşlarının da en fazla olduğu illerimizden biridir. Erzurum ili sınırları içinde pek çok koç ve at heykelli mezar taşı bulunmaktadır.

*Foto 17: Erzurum Müzesi önündeki koç heykelli mezar taşlarının genel görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Erzurum'daki koç ve at şeklindeki mezar taşlarının büyük bölümü orijinal yerlerinden alınarak müzelerin, belediyelerin, kütüphanelerin, okulların önlerine taşınmış; bir kısmı örtüsüz ve korunaksız biçimde buldukları yerlerde kaderlerine terk edilmiştir.

*Foto 18: Çeşmeye konulan tarihî keç heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü (Olur)
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*Foto 19: Bir evin duvarına dekoratif unsur olarak konulan tarihî keç heykelli mezar taşlarının
görüntüsü (Olur) (Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*Foto 20: Bahçe duvarında kullanılan tarihî koç heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü (Tortum)
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Erzurum'daki koç heykelli mezar taşlarının bir kısmı ise define avcıları tarafından tahrip edilmiştir.

*Foto 21: Akdağ Köyü'ndeki tarihî mezarlıktan genel bir görüntü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Foto 22: Parçalanmış bir koç heykelli mezar taşının görüntüsü (Akdağ Köyü)
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 23: Baş tarafı parçalanmış at şeklinde mezar taşının görüntüsü (Uzundere)⁶⁸⁸
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)

⁶⁸⁸Üzerinde pek çok eski Türk damgasını (başta “teke damga” olmak üzere) barındıran; bir zamanlar Uzundere’deki *Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU* Parkı’nda bulunan bu mezar taşı ve diğer koç heykelli mezar taşları parkın yerine Kaymakamlık Binası yapılırken yerlerinden alınıp bir başka bölgeye taşınmışlardır. Erzurum’da bulunduğumuz süre içinde defalarca arayıp sormamıza rağmen bu eserleri (taşındıkları yerleri kimse bilmediği için) bir kez daha görme ve hâlihazırdaki durumlarını tespit edebilme fırsatını ne yazık ki bulamadık. Yazdığı eserlerle ve yaptığı çalışmalarla Türk kültür ve uygarlığına büyük katkılar sağlamış olan *Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU*’nun adının verildiği bir parkın ortadan kaldırılması da ayrıca son derece düşündürücüdür.

Erzurum’da Türklerin Anadolu’ya gelmelerinden önce Anadolu’da yaşamış olan veya Türklerin Anadolu’ya gelmelerinden sonra Türklerle aynı coğrafyada birlikte yaşayan farklı dinlere mensup milletlere ait mezarlar ve mezarlıklar da bulunmaktadır. Gayrimüslimlere ait olan bu mezarlıklar bölge halkı tarafından genelde “maşatlık” olarak adlandırılmaktadır. Erzurum’daki mezarlar, mezarlıklar ve mezar taşları, hangi millete veya dine mensup insanlara ait olurlarsa olsunlar bunların korunmaları her şeyden önce “insan” olmanın gereğidir.

Atalar “*Bu dünya etme bulma dünyasıdır.*” demişler. Bugün kendi soyundan kimselerin (atalarının, dedelerinin, babalarının) veya başkalarının mezarlarını / mezarlıklarını yok edenlerin veya yok edilmelerine seyirci kalanların kendi mezarlarını / mezarlıklarını da yarın başkaları yok edecektir.

- **Erzurum’da Ahilik:**

Türk toplum hayatına birçok kültürel miras bırakan; Türk - İslam yaşayış ve inanışına ait değerlerin şekillendirdiği Fütüvvet prensipleriyle beslenen ahilik, ahlaki, dinî, iktisadi, sosyal ve kültürel bir teşkilattir. Doğruluk, dürüstlük, yiğitlik, cömertlik, tevazu, yardımlaşma, barış, hoşgörü, kardeşlik, konukseverlik, birlik, bütünlük, vatanseverlik... gibi değerlerin / erdemlerin birey, toplum ve iş hayatında yer etmesinde etkin kılınmasında ahiliğin rolü büyüktür (Taş, 2011; Alyılmaz, 2011)⁶⁸⁹.

Faslı Seyyah **İbn Battûta** (Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah bin Muhammed bin İbrahim Levâtî Tancî) *Rihlet-i İbn Battûta* adlı seyahatnamesinde⁶⁹⁰ Anadolu coğrafyasında karşılaştığı ahilik anlayışı ve ahiler hakkında şunları kaydetmektedir:

Onlar, Anadolu’ya yerleşmiş Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, köy, kasaba ve şehirlerde bulunmaktadırlar. Şehirlerine gelen yabancıları misafir etme, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini ve konaklayacakları yeri sağlama, onları eşkıyaların ve vurguncuların ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeplerle haydutlara katılanları temizleme gibi konularda bunların eşine dünyada rastlanmaz.

“Ahi” onlara göre “sanat ve zanaatın erbabını toplayıp işi olmayan genç bekârları bir araya getiren adam”dır. Onlar ahıyı başlarına geçirip önder yaparlar. “Fütüvvet” denen şey de budur. Önder olan adam, bir tekke yaptırarak halı, kilim, kandil gibi gerekli eşyayla orayı donatır. Onun arkadaşları geçimlerini sağlayacakları kazancı elde etmek için gün boyu çalışırlar. Kazandıkları parayı ikindiden sonra topluca getirip başkana verirler. Bu parayla tekkenin ihtiyaçları karşılanır; beraber yaşama için gerekli yiyecek ve meyveler satın alınır. Meselâ o esnada beldeye bir yolcu gelmişse hemen onu tekkede misafir ederler; alınan yiyeceklerden ona da ikram ederler. Bu iş yolcunun ayrılışına kadar sürer. Bir yabancı ve misafir olmasa bile yemek zamanında hepsi bir araya gelip beraber

⁶⁸⁹ Ahilik hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Ekinci 2001; Köksal, 2008; Köksal, 2015; Günaydın, 2015.

⁶⁹⁰ Erzurum’la ilgili bilgilere pek çok seyahatnamede rastlanmaktadır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hancı, 2009.

yerler; türkü söylerler; raks ederler. Ertesi sabah işlerine giderek ikindiden sonra elde ettikleri kazançlarla önderin yanına dönerler. Onlara “fityan (yiğitler)” deniliyor. Onların önderlerine de demin dediğimiz gibi “ahi” deniliyor. Ben onlardan daha ahlâklı ve erdemlisini dünyada görmedim (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, 2015: 275-276).

Ahilik sisteminin tüm faaliyetlerinin merkezinde insan (insan sevgisi ve insana saygı) vardır. Ahilik sistemi bireylerin gelişimi, eğitimi, meslek edinmesi, güzel ahlakla donanması esasına dayalıdır. Ahilik anlayışında bireyin üretime katkı sağlaması, geçimini çalışarak temin etmesi ve iyi bir eğitim alması hedeflenmiştir. Toplumun bir parçası olan bireyin yani insanın mutluluğu üzerine kurulan ahilik sisteminde, refah düzeyi yüksek ve kültürlü bir toplumun oluşması asıl amaçtır. Dolayısıyla ahilik sisteminde, hem bireyi hem de toplumu ekonomik, sosyal ve güzel ahlak yönünden şekillendirerek, insanların ve insan topluluklarının mutluluğu tasarlanmıştır. Toplumun parçası olan insanın ekonomik, sosyal, ahlaki ihtiyaçlarını gözeterek bir sistem doğal olarak sosyal adaleti gerçekleştirmek için de kurallar geliştirmiştir. Ahilik sistemi bir meslek kurumu olduğu için ekonomik gelişmeyi doğrudan etkilemiştir. Türklerin Anadolu'ya geldikleri dönemlerde dericilik, demircilik, nalbantlık, gibi mesleklerde çalışan esnafın şehirlerde tutunup üretim yapabilmelerinde ortam sağlayan ahilik sistemi dönemin üretim ve ticaretine hâkim olmuştur. Bu yönüyle de ahilik sistemi, özellikle şehir merkezlerinde Türklerin ticarete ve üretimde yer almalarına ve zamanla egemen olmalarına katkı sağlamıştır (Tokgöz, 2018: 26-27).

Erzurum tarihte Ahilik / Fütüvvet Teşkilatı'nın merkezlerinden biri olmuştur. Yerleşik hayatın düzenlenmesinde, sosyal adaletin sağlanmasında, insanlar arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesinde ve geliştirilmesinde çok büyük görev üstlenen Ahi Birlikleri / Fütüvvet Erbabı, Erzurum'da Türk - İslam yaşayış ve inancına ait değerlerin yerleşmesinde ve gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.

Ahilik Teşkilatı'nın geçmişte bütün kollarıyla faaliyet gösterdiği Erzurum'da (bugün büyük kısmı unutulmuş olsa da) ahilikle ilgili pek çok yer bulunmaktadır (Alyılmaz, 2012: 40). Ancak bütün bunlara rağmen ahilik gündeme geldiğinde Erzurum'un adı ne yazık ki anılmamaktadır. Oysa Erzurum Ahi Teşkilatları'nın en önemli simalarının yetiştiği merkezlerin başında gelmektedir. Bu ahi büyüklerinden / önderlerinden biri de **Ahi Duman Baba / Ahi Toman Baba** adıyla bilenen zattır. **1337**'de Erzurum'a gelen ünlü **İbn Battûta, Rihlet-i İbn Batûta** adlı seyahatnamesinde Erzurum'da **Ahi Duman Baba** ile tanıştığını; o tarihte Ahi Duman Baba'nın 130 yaşında olduğunu ve kendilerine hizmet ettiğini kaydetmektedir:

Sonra Erze'r-Rum'a (Erzurum'a) geçtik. Irak hükümdarının hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır ama iki Türkmen grubu arasında baş

gösteren uzun savaşlar yüzünden her yanı harap olmuştur. Şehri üç ırmak kesiyor. Evlerinin çoğu bağ ve bahçeler arasında bulunuyor. Erze'r-Rum'da Ahi Tûmân'ın zaviyesine indik. Bu adam çok yaşlı; neredeyse yüz otuzu aştığı söyleniyor lâkin hâlâ değneksiz yürümekte ve hafızası çok güçlü. Her şeyi hatırlamakta, beş vakit namazını da rahatça kılmaktadır! Ben onun bazen açlığa dayanamayarak oruç yemekten başka zâfiyetine tanık olmadım. Verdiği yemekte bizlere hizmet etti; sadece hamam hizmetimiz için oğullarını göndermek zorunda kaldı. Tekkeye indiğimiz ikinci günü yola çıkmak istediğimizde bize gücenerek engel olmaya çalıştı, şöyle dedi: "Eğer böyle yaparsanız bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz şehirde! Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı!" Orada üç gün misafir olmak zorunda kaldık! (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, 2015: 287).

Türk Edebiyatı'nın en seçkin temsilcilerinden Ahmet Hamdi TANPINAR, *Beş Şehir* adlı eserinde Erzurum'daki ticari hayat ve Ahi Teşkilatı tarafından icra edilen otuz iki sanat hakkında şunları belirtmektedir:

Eski Erzurum'da bu ticaret hayatı ve kervan yolu otuz iki sanatı beslerdi. Tabaklar, saraçlar, semerciler, dikiciler, çarıkçılar, mesçiler, kürkçüler, kevelciler, kunduracılar, kazazlar, arabacılar, keçeciler, çadırcılar, culfacılar, ipçiler, demirciler, bakırcılar, kılıççılar, bıçakçılar, kuyumcular, zarcılar, sandıkçılar, kaşıkcılar, tarakçılar, marancılar, boyacılar, dülgeler, yapıcılar, sabuncular, mumcular, takımçılar. Defterdar Mehmed Paşa ile Erzurum'a gelen ve orada Gümrük Kâtipliği yapan Evliya Çelebi, şehrin kapılarından bahsederken, yabancı tüccarların Gürcü Kapısı'nda oturduklarını söyler: "Hakirin kâtibi bulunduğum gümrük buradadır. Dört çevresinde Arap Acem, Hint, Sint, Hitay, Hoten bezirgânlarının haneleri de vardır. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük bu Erzurum gümrüğüdür. Zira tüccarlarına adalet ederler." (Tanpınar, 2008: 35).

TANPINAR'ın öğrencisi olan ve ömrünün 35 yılını Erzurum'da geçiren; ünlü bilim adamı merhum Prof. Dr. Orhan OKAY da "Erzurum" başlıklı yazısında Erzurum'da ahilikle ilgili durumu şöyle ifade etmektedir:

Gürcükapı'da, İstasyon'dan gelen yolun tam karşısına düşen büyük mağaza Yayla Bakkaliyesi'ydi. O yılların süpermarketi sayılabilecek, hemen her türlü yiyecek, giyecek, mutfak ve ev eşyası vs. bulunurdu. Onun arkasındaki dar bir sokakta ise tamamen Erzurum'a mahsus kuru yiyecek satan küçük küçük dükkânlar vardı. Kapılarının önünde çuvallarla elma, armut gibi meyve kuruları, kurut denilen kurutulmuş yoğurt, taze sebzelerin kurutulmuşları vs. Anadolu'nun hemen her şehir ve kasabasında bulunan haftalık açık pazar yeri Erzurum'da hiçbir zaman olmadı. Belki mevsim zorluklarından. O dar sokakta bir de kitapçı tanıdım. Namaz vakitlerinde yakındaki bir mescitte müezzinlik yapar, onun dışında çoğu zaman dini konuda kitaplar okur, müşteri çıkınca da satardı. Ondan ara sıra kitap aldığım oldu. O sokaktan çıkınca Kavaflar'a girmiş olurduk. Burada yerli işi ayakkabı, terlik, mest, çizme, lastik potin, papak denilen tiftik başlık, ham yün ve tiftik, tesbih, ağızlık biraz daha ilerideki bir sokakta at koşumları, boncukları, duvar çingirakları satan, bakır işleri satan, nalbant, demirci, tenekeci, kalaycı, çadır bezi ve hurç dikenler, saraçlar, marancılık (kaba marangoz), alaftarlık (hayvan yemi satan) yapan küçük dükkânlar. Kavaflar sokağına bitişik bir de "İki Kapılı Kahve" denilen birkaç dükkân ve kahvenin bulunduğu bir ara sokak. Bizim, sabahları fakülteye gitmeden uğradığımız başka bir kahve de bu sokağın solundaydı. Zemini düzeltilmiş ve toz

olmasın diye daha sabahtan ıslatılmış toprağın kokusu ve bahçesinde bir de küçük havuzu bulunan bu kahveyi çok sevmiştik.

Yine Tanpınar ilk gördüğü Erzurum'u anlatırken otuz iki esnafın bulunduğunu yazıyor. Demek ki (zamanla) bunların çoğu kaybolmuş; azalmış veya fonksiyonunu kaybetmişti. Benim o zaman gördüklerinden de belki birçoğu bugün artık yok. Çünkü sattıkları veya imal ettikleri nesnelere ya kullanan kalmamış veya sanayi merkezlerinden daha ucuza, tabii lastik vs. imal edilmişleri gelmişti (Okay, 2016: 18-19).

Erzurum'da ahilik teşkilatının ve bununla ilgili kurum ve kuruluşların Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar varlıklarını sürdürdükleri; Kırşehir'deki Ahi Evran Ahi Teşkilatı ile irtibatlı oldukları; ustalık ve şed kuşanma törenlerini birlikte gerçekleştirdikleri; şehrin iktisadi, dinî, idari, sosyal ve kültürel hayatına yön verdikleri; Esnaf Sanatkârlar Birliğinin kurulmasıyla tarihî işlevlerini, önemlerini ve itibarlarını yitirdikleri bilinmektedir (Kürkçüoğlu, 2005: 663-671; Küçükuşurlu, 2011: 729-740; Zeynal, 2011: 180-181; Özden, 2017).

Bugün gelinen noktada Erzurum'da gerçek anlamda "Ahilik Teşkilatı"nın varlığından da, (bir iki yorgun / bitkin yer ve meslek grubu dışında) bu teşkilatla ilgili yerlerden de, meslek gruplarından da söz etmek ne yazık ki mümkün değildir. Ahilik Teşkilatı ve ahiler birçok bölgemizde olduğu gibi yalnızca özel günlerde ve toplantılarda hatırlanmakta; Ahilik Teşkilatı'nın ve ruhunun yeniden canlanması için hiçbir çaba sarf edilmemektedir. Erzurum'da ahilikle ilgili pek çok yer bugün haritadan silinmiş durumdadır.

Son zamanlarda ahilikle birinci derecede ilgili olan ve kentsel dönüşüme kurban edilen "Kevelciler"⁶⁹¹ ve "Hacı Cuma Mahallesi"; "Mumcular" semtinin / caddesinin adının "Barlar Sokak" olarak anılır hâle gelmesi... bunun acı örneklerindedir.

Ahi Duman Baba'nın Türbesi, (konuyla ilgili yetkililer / ilgililer yüz yüze ve basın yayın yoluyla defalarca uyarılmasına rağmen) halâ harabe hâldedir. Daha fazla vakit geçirilmeden Ahi Duman Baba / Ahi Tuman Baba Türbesi'nin restorasyonu ve konservasyonunun yapılarak ziyarete açılması gerekir.

Ahi Duman Baba'nın Türbesi'nin onarımı ve ziyarete açılması "Ahilik / Fütüvvet"... anlayışının ve bilincinin canlanmasına katkı sağlayacaktır.

⁶⁹¹ Bizler, Erzurum'da bulunduğumuz yıllarda artık birçoğu hayatta olmayan erdem sahibi ahilerle tanıştık; görüştük. Bu ahilerden biri de hâlen hayatta olan; 2008 yılında "Yılın Ahisi" seçilen; (1941 doğumlu) simyacı, misger, semaver ustası Hilmi AKKAŞ Usta'dır. Kevelciler'deki dükkânının kentsel dönüşüm yüzünden istimlak edilip yıkılması Hilmi AKKAŞ Usta'yı derinden etkilemiş; bu durum onun çalışma azmini ve şevkini kırdığı gibi sağlığını da ciddi şekilde bozmuştur.

*Foto 24: Ahi Duman Baba Türbesi'nin bugünkü durumunu yansıtan bir görüntü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Erzurum'da Ahilik Teşkilâtı'nın tarihteki varlığına ve işlevine dikkat çekmek ve canlandırmak için Taş Ambarlar'ın 32 esnaf grubuna tahsis edilmesi de son derece anlamlı olacaktır. (Bu hususla ilgili olarak Prof. Dr. Semra ALYILMAZ tarafından Erzurum Belediyesi Kültür AŞ. yetkilileriyle 2015, 2016, 2017 yıllarında birkaç kez görüşme yapılmış; ancak herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bursa başta olmak üzere ülkemizdeki diğer örnekler dikkate alınarak Taş Ambarlar'a "Ahilik Uygulama Merkezi" hüviyeti kazandırılmalıdır).

• **Erzurum’da Turizm:**

Erzurum, Çin’den (Xian’dan) başlayıp tali kollarıyla Afrika kıtasına kadar uzanan tarihî **İpek Yolu’nun en önemli kavşaklarından biri** üzerinde bulunmaktadır. Şehir tarihte farklı milletlerden tüccarların kervanlarla mallarını getirip pazarladıkları ve dağıtımını yaptıkları Anadolu’daki en önemli “Gümrük Merkezleri”nden biri olmuştur. Şehrin bu işlevini yeniden yerine getirebilmesi için Erzurum’da Kafkasya, İran ve Orta Asya ülkelerinin mallarını rahatlıkla pazarlayabilecekleri ve Avrupa Ülkeleri’ne yönlendirebilecekleri fuar alanları oluşturulmalı; anılan bölge ülkelerinin Erzurum’da **konsolosluklar açmaları** teşvik edilmeli; Erzurum’dan Türk Cumhuriyetleri’ne ve İpek Yolu ile bağlantısı bulunan ülkelere ve şehirlere tarifeli **uçak seferleri** düzenlenmelidir.

Foto 25: Tortum Şelalesi’nden bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Ayrıca:

Erzurum’un coğrafi bilgi sistemi (CBS) oluşturulmalı; Erzurum’daki anıtların, yazıtların, kültür ve uygarlık eserlerinin envanterleri çıkarılmalı; dünyadaki “akıllı kentler” örnek alınarak Erzurum’un bu kentler arasında yer alabilmesi için ivedilikle çalışmalara başlanmalıdır. [Bu hususta Atatürk Üniversitesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Erzurum Büyükşehir Belediye Başkanlığı ve Erzurum Valiliği’nin katılımlarıyla (Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ.’nin girişimleriyle) 2015 yılında çok kapsamlı bir proje başlatılmış; projede önemli mesafe kaydedilmiş; ancak daha sonra maddî kaynak

bulunamadığı gerekçesiyle proje çalışmaları sürdürülememiştir. Bu projenin hayata geçirilmesi Erzurum'un imarı, çağdaş görünüm kazanması, kalkınması ve tanıtılması bakımından büyük önem taşımaktadır].⁶⁹²

Ulu Cami ve Erzurum Kalesi başta olmak üzere tarihî camiler, Tabyalar, Üç Kümbetler, Abdurrahman Gazi, Habip Baba, Dumlu Baba, Duman Baba *vd.* tarihî defin alanları, türbeler, ziyaretgâhlar ve tarihî mekânlar hem bölge halkı hem de yerli ve yabancı turistler tarafından sıkça ziyaret edilmektedir. Bu mekânlarla ilgili turizme yönelik faaliyetlerin organize bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamak için ilgili kurum ve kuruluşlarla ve akademisyenlerle istişare toplantıları düzenlenmelidir.

Tabyaların son teknolojilerle (lidar) taramaları yapılmalı; bu tarihî mekânlar geride kalan süreçte (savaşlar yüzünden) bünyelerinde barındırdıkları mühimmatlardan arındırıldıktan ve restorasyonu ve konservasyonları yapıldıktan sonra "Kent Müzesi" olarak düzenlenmeli ve teleferik sistemi ile Palandöken Dağı ile irtibatlandırılmalı ve dağ turizminin parçası hâline getirilmelidir.

Turistler üzerinde olumsuz etki bırakan; kentsel dönüşüm nedeniyle yıkılan veya yıkılamayan metruk yapılarla ilgili gerekli düzenlemeler bir an önce yapılmalı; çirkin yapılaşmanın önüne geçilmeli; Cumhuriyet Caddesi'ndeki binaların cepheleri iyileştirilmelidir.

Medreselerin, kervansarayların, hanların ve hamamların eski görüntüsüne ve işlevine kavuşturulması sağlanmalıdır.

Dağ / kayak turizmi canlandırılıp iyileştirilmeli; kaplıca turizmi cazip hâle getirilmelidir.

Erzurum'da cirit ve atlı sporların yanında diğer geleneksel Türk sporlarına da (güreş, okçuluk...) önem verilmeli; Türk dünyası müzik ve folklor şölenleri düzenlenmelidir.

Kışın kayak yapmak amacıyla Palandöken Kayak Merkezi'ne gelen turistlerin şehre inmeleri, halkla ve şehir esnafı ile buluşabilmeleri için fırsat sağlanmalı; yazın turistlerin ilçelerdeki ve köylerdeki tarihî ve turistik mekânları da ziyaret edebilmelerinin önü açılmalıdır.

⁶⁹² O dönemlerde Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü olarak görev yapan; hâlihazırda ise YÖK Denetleme Kurulu Üyesi olan Prof. Dr. Mahmut DOĞRU'nun başkanlığında Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Semra ALYILMAZ, Prof. Dr. Murat YAKAR, Prof. Dr. Osman MERT, Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU, Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ, Prof. Dr. Haldun ÖZKAN, Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM *vd.* oluşan proje grubu ön çalışmaları tamamlamış; uygulama aşamasında proje hayata geçirilememiştir.

Foto 26: Narman'daki Peri Bacaları'ndan bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 27: Umudum Köyü sınırları içinde bulunan Ferhat ile Şirin Mağarası'ndan bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

• Erzurum'daki Bilim ve Eğitim Kurumları:

Erzurum, tarihin her döneminde bilim, kültür ve sanat şehri olmuştur. Şehirde bulunan dönemlerinin en önemli medreseleri de bunu açıkça kanıtlamaktadır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ne ait medreseler pek çok alanda dünyanın dört bir yanından gelen bilim adamlarının dersler verdiği bilim ve eğitim kurumları olmuştur.

Foto 28: Yakutiye Medresesi'nden bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Bir zamanlar şehrin eğitimine, bilimine, sosyal ve kültürel hayatına... yön veren; Erzurum'un adının dünyanın dört bir yanına kadar ulaşmasını sağlayan; ancak günümüze çok azı ulaşabilen Erzurum'daki medreselerin tespit edilebilenleri şunlardır:

Çifte Minareli Medrese (Hatuniye Medresesi), Sultaniye Medresesi, Yakutiye Medresesi, Ahmediye Medresesi; Abdurrahman Gazi Medresesi, Ali Ağa Medresesi, Ayaz Paşa (Şeyh Ömer) Medresesi, Caferiye Medresesi, Cennetzade Abdullah Efendi Medresesi, Darü's-Sefa (Şeyhler) Medresesi, Emin Ağa Medresesi, Esat Paşa Medresesi, Fevziye Medresesi, Hacı Ali Ağa Medresesi, Hacı Halil Ağa Medresesi, Hacı Hamza Medresesi, Islahiye Medresesi, İbrahim Paşa Medresesi, İspir Kadioğlu Medresesi, Kacıroğlu Medresesi, Kemhan Medresesi, Mehdi Abbas Efendi Medreseleri, Muhammediye Medresesi, Muid Efendi Medresesi, Muvaffakiye Medresesi, Narmanlı Medresesi, Salihye Medresesi, Şükriye Medresesi, Taş Medrese, Yeğen Ağa Medresesi, Yetim Hoca Medresesi⁶⁹³.

Erzurum'daki medreselerin neredeyse tamamına yakını eski görkeminden ve işlevinden uzaktır. Bu medreselerin hiçbirinde eğitim öğretim yapılmamakta; şehir merkezindeki (görmeli mimari yapıya sahip) eğitim kurumları Çifte Minareli Medrese (Hatuniye Medresesi) ve Yakutiye Medresesi de müze olarak kullanılmaktadır.

⁶⁹³ Erzurum'daki bu ve diğer eğitim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Beygu 1936; Zeynal, 2011.

Bu yapıların (asıl işlevleri de göz önünde bulundurularak) Türk - İslam sanatlarının öğretildiği merkezler / eğitim kurumları hâline dönüştürülmesi daha yerinde olacaktır.

Foto 29: Çifte Minareli Medrese'nin / Hatuniye Medresesi'nin giriş kısmından bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Erzurum, geçmişte olduğu gibi bugün de ülkemizin en büyük üniversite şehirlerinden biridir. Erzurum'da iki üniversite bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1957 yılında kurulan Atatürk Üniversitesi'dir.

Atatürk Üniversitesi, geride kalan tarihî süreçte bir yandan kendi büyümesini ve gelişmesini sağlarken; diğer yandan mezun ettiği öğrenciler ve yetiştirdiği bilim adamları sayesinde birçok üniversitenin de açılmasına vesile olmuştur.

Atatürk Üniversitesinde hemen hemen her alanda yetişen birbirinden değerli bilim adamları, üniversitenin adını ulusal ve uluslararası boyuta taşımış; bir marka üniversite olması için de büyük gayret göstermişlerdir.

2010 yılında kurulan ve ülkemizin 8 teknik üniversitesinden biri olan Erzurum Teknik Üniversitesi de yapılanmasını ve gelişmesini hızla sürdürmektedir.

Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi ciddi birer eğitim öğretim merkezi olmalarının yanında sosyokültürel ve ekonomik açıdan Erzurum'a hayat veren kurumlardır. Her iki üniversitede örgün ve açık öğretimde okuyan öğrenci sayısı üç yüz kırk binin üzerindedir.⁶⁹⁴ Şehrin ekonomisinin gerçekte bu üniversitelere bağlı olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.

Bütün bu olumlu yönlerine rağmen üniversitelerimizin kendi içlerinde ve üniversite ile şehir arasında ciddi soruların yaşandığı inkâr edilemez bir gerçektir. Bu sebeple de üniversitelerimizden (özellikle de Atatürk Üniversitesinden) her yıl onlarca kıymetli bilim insanı ayrılmak zorunda kalmaktadırlar.

Bu ayrılıklarda Erzurum'daki ağır iklim koşulları, mesleki çekişmeler ve akademik kıskançlıklar, çalıştıkları birimlerde gerekli ilgiyi görememe gibi... sebepler önemli rol oynamaktadır. Unutulmamalıdır ki: "*Bilim ve sanat itibar görmediği toplumları terk eder*" (İbn-i Sina).

Bilimde / akademik alanda başarılı olmak ve bunu sürdürebilmek ancak ve ancak genç bilim adamları yetiştirmekle ve yeni başarılar elde etmekle mümkündür. Genç, dinamik ve başarılı bilim adamlarının yetişmesinde de hiç kuşkusuz ki deneyimli, birikimli, başarılı, örnek bilim insanlarının rolü büyüktür. Erzurum'daki üniversitelerimizde görev yapan yöneticilerin / idarecilerin (Erzurum'a Erzurumlu olanlar dışında nitelikli öğretim üyesi gelmediği gerçeğini de göz önünde bulundurarak) alanlarında temayüz etmiş bilim insanlarını ihmal etmemeleri, onların başarılarına kayıtsız kalmamaları; bilgi ve birikimlerinden yararlanmaları, onların daha başarılı işler yapmalarına vesile olacaktır.

Şurası unutulmamalıdır ki: her alanda olduğu gibi akademik ortamda da "*Marifet iltifata tabidir*". Yine unutmamak gerekir ki: "*Bilginin tadını ve bilginin kıymetini yalnızca bilgili olanlar bilir*":

biliglig biligni edergen bolur	<i>Bilgili (daima) bilgiyi arayandır.</i>
bilig tatgın ay dost biliglig bilür	<i>Bilginin tadını ey dost bilgili bilir.</i>
bilig bildürür bil bilig kadrini	<i>Bil ki; bilginin kadrini (yine) bilgi bildirir;</i>
biligni biligsiz otun ne kılur	<i>Bilgiyi bilgisiz odun, ne yapar?</i>

(Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, 2006: 49, 86).

⁶⁹⁴ Yalnızca Atatürk Üniversitesinde açık öğretimde ve örgün öğretimde öğrenim gören öğrenci sayısı 339.117'dir. bk. <https://www.atauni.edu.tr/>.

Erzurum'daki üniversiteler ile Erzurum halkı arasında arzu edilen seviyede bir ilişki bulunmamaktadır. Şehirle üniversite arasında istenilen düzeyde bir ilişkinin kurulabilmesi için konuyla ilgili herkese ve her kuruma görev düşmektedir. Bu bağlamda:

Üniversitelerin önderliğinde Erzurum Valiliğinin, Erzurum Büyükşehir Belediyesinin (ve diğer belediyelerin), sivil toplum kuruluşlarının ve şehrin ileri gelenlerinin katılımlarıyla şehrin imarı ve kalkınması ile ilgili olarak “Bilgeler Heyeti” oluşturulmalı; işlerin daha hızlı ve kolay ilerlemesi sağlanmalıdır.

Coğrafyasıyla olsun, tarihiyle olsun bir bütün teşkil edebilecek niteliklerden az çok uzak bugünkü Erzurum ili sınırları içerisinde kalan yörenin halkı; Erzurum ve çevresinin tabiat şartlarının ağırlığı, bir kilit noktası oluşu, yol kavşakları üzerinde bulunuşu ve bunlara bağlı olmak üzere ortaya çıkan nüfus hareketleri ve yer değiştirmeler sonucu, geçmişleriyle ilgili bilgilerini az çok koparmış, efsaneleştirmiştir. Bu durum, giderek derinlik ve yayılışlarını kolay kolay ortaya koyamayacağımız kültür tabakalaşmalarına yol açmış ve sonuç olarak da yörede zengin bir folklorun, özellikle çok renkli bir halk edebiyatının ve birçok yönüyle birbiri içerisinde erimiş, bununla beraber bazı yönleriyle de birbirlerinden ayrılabilen ağızların oluşmasını sağlamıştır. İçerisinde yer yer Eski Türkçenin, Eski Anadolu Türkçesinin, Kıpçak Türkçesinin ve günümüzün gelişmiş Türkiye Türkçesi aydın konuşmasının özelliklerini bulduğumuz Erzurum ili ağızları daha çok Türkçenin Türkmen - Azeri - Terekeme ağız izlerini taşımaktadır (Gemalmaz, 2010: 351). Erzurum ve çevresindeki somut olmayan kültürel mirasın tespiti, derlenmesi ve koruma önlemlerinin alınması için çalışmalar gerçekleştirilmelidir.⁶⁹⁵

Erzurum'un yurt içinde ve yurt dışındaki değerleriyle ilgili projeler yapılmalı; Erzurum Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU önderliğinde anlamlı ve isabetli bir şekilde başlatılan “Erzurum Şehir Arşivi” oluşturma projesi mutlaka hayata geçirilmeli ve desteklenmelidir. Bu proje kapsamında Erzurum kitaplığı oluşturulmalı; yerli ve yabancı kütüphanelerde ve arşivlerde bulunan Erzurum ile ilgili yazılı, görsel ve işitsel envanter temin edilmeli; belgesel filmler *vd.* hazırlanmalıdır.

Erzurum'un tanıtımına yönelik bilimsel ve akademik faaliyetler (sempozyum, kongre, kurultay, çalıştay, konferans...) ve şöenler düzenlenmeli; bu bağlamda üniversiteler ile işbirliği yapılmalı; ilgili enstitü ve merkezlerin (ESRUC, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, Türkçe Öğretimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, ATAUZEM, ETÜSEM, Orta

⁶⁹⁵ Erzurum ağız ve folkloru ile ilgili olarak *bk.* Atılcan, 1977; Gemalmaz, 1995; Sezen, 2007; Seyidoğlu, 2016; Seyidoğlu, 2016.

Doğu ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi...) faaliyetlerinde paydaş olarak katılım sağlanmalıdır.

Halka yönelik yabancı dil, görgü, diksiyon ve rehberlik kurslarının düzenlenmesi, belediyeye bağlı olarak işleyen hizmetlerde görevli olanlara ve sivil toplum kuruluşlarına bu kursların verilmesi için adımlar atılmalıdır.

Erzurum'daki Türkçe bilmeyen göçmenlere Atatürk Üniversitesi Türkçe Öğretimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, ATAUZEM ve Göç İdaresi Başkanlığı ile iş birliği yapılarak Türkçe öğretilmelidir.

Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi Erzurum'daki diğer ilgili kurum ve kuruluşlarla da iş birliği yaparak hem şehir merkezinde hem de şehir merkezi dışında kalan bölgelerde sağlık taraması yapmalı; halka yönelik eğitim, öğretim, tarım ve hayvancılık... alanlarında bilgilendirici seminerler, konferanslar, kurslar düzenlemelidir. Bu bağlamda eğitim fakültelerinin, edebiyat fakültelerinin, ziraat fakültelerinin bazı derslerinin uygulamaları da alanda (köylerde, mahallelerde, ilçelerde) yapılmalıdır.

• **Erzurum ve Göçler**

Göçler tıpkı savaşlar ve doğal felaketler (seller, yangınlar, açlık ve kuraklık...) gibi toplumların ve milletlerin demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını ciddi şekilde etkilemektedir.

Son yıllarda Asya kıtasında ve Orta Doğu coğrafyasında yaşanan savaşlar ve ekonomik sıkıntılar yüzünden pek çok kişi (5 milyonu aşkın kişi) ülkemize göç etmiş; yollar kavşağında bulunan Erzurum da bundan ciddi şekilde payını almıştır.

Tarım ve hayvancılığı ne yazık ki can çekişen; endüstri ve sanayi kenti olmayan; "işsizlik" kaynaklı ciddi ekonomik sıkıntı yaşanan Erzurum'un dışarıdan göç alma şansı da lüksü de yoktur. Ancak Erzurum'da hem Göç İdaresi İl Müdürlüğü yetkililerinin bilgisi ve kontrolü altında hem de farklı ülkelerden ve kaçak yollardan şehre gelip yerleşen binlerce insanın olduğu bilinmektedir.

Erzurum'da uzun yıllardan beri ciddi ekonomik sorunların yaşandığını; Erzurum'un nitelikli göç veren ve niteliksiz göç alan bir şehir olduğunu; Erzurum'un yerlilerinin / eşrafının, ulemasının, zenginlerinin... şehri terk ettiklerini; köylerinde bir iki hane dışında kimsenin kalmadığını; Erzurum'un köylerinin ve yaylalarının Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinden gelen göçerlerin ve Karadeniz Bölgesi'nden gelen Arıcılar'ın kontrolünde

bulunduğunu; batıdaki büyükşehirlerde (Bursa, İzmir, İstanbul, Ankara...) yaşayan Erzurumluların nüfusunun Erzurum'da yaşayanlardan kaç kat fazla olduğunu inkâr etmek mümkün değildir.

Foto 30: Erzurum Yayları'ndaki göçerlerin hayatından bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Doğrusunu kaydetmek gerekirse, emperyalist devletler, topla tüfekle işgal edemedikleri devletleri ve köleleştiremedikleri milletleri farklı gündemler oluşturarak ve onları ekonomik sıkıntılara, iç savaşlara, göçlere... maruz bırakarak zayıflatmanın ve yok etmenin yollarını ararlar. Bunlardan hiçbirini gerçekleştiremediklerinde ise göçlerle ve nüfus kaydırmalarıyla demografik yapıyı bozup millî birlik ve bütünlüğü tehlikeye sokarlar.

Erzurum'da demografik yapıyı bozacak ve ileride sosyokültürel çatışmalara neden olacak göçler önlenmeli; Erzurum'u terk eden ancak geri dönmek isteyen ailelerin tekrar Erzurum'a dönmeleri için imkân sağlanmalı; tarım ve hayvancılık geliştirilmeli; Erzurum, yakın gelecekte kurulması / inşası planlanan "Cazibe Merkezi İller" arasında yer almalı; Erzurum'a vb. illere vergi oranlarının düşürülmesi, yatırımcıların vergiden muaf tutulması... gibi hususlarda pozitif ayrıcalık uygulanmalıdır.

Kaynakça:

- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara.
- ALYILMAZ, S. (2003). *Borçalılı Bilim Adamı Eğitimci Şair Valeh Hacılar Hayatı Sanatı Şiirleri*. Ankara.
- ALYILMAZ, S. (2011). *Risāle-i Müze-düzlük (İnceleme - Metin - Dizin)*. Ankara.
- ALYILMAZ, S. (2011). Akı / Ahi Sözcükleri ve Bursa da Ahilik. *Kaşgar'dan Endülü's'e Türk İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, 197-203.
- ALYILMAZ, C. ve ALYILMAZ, S. (2017). Iğdır ve Çevresindeki Koç Heykelli Mezar Taşlarının Üzerlerindeki Arap Harfli Yazıtlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, 305-344.
- ATILCAN, İ. C. (1977). *Erzurum Ağzı, Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü*. İstanbul.
- BAŞAR, Z. (1972). *İçtimai Adetlerimiz - İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*. Ankara.
- BAŞAR, Z. (1973). *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*. Ankara.
- BEYGU, A. Ş. (1936). *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. İstanbul.
- ÇAM, N. (1993). *Erzurum Tabyaları*. Ankara.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, (2015). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. İstanbul, çev. A. S. AYKUT.
- Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki (2006). *Atebetü'l - Hakayık*. Ankara, yay. haz. R. R. ARAT.
- EKİNCİ, Y. (2001). *Ahîlik*. İstanbul.
- ELMALI, N. ve KÜÇÜKÜĞURLU, M. (2015). *Abdürrahim Şerif Beygu*. Erzurum.
- ERİŞ, M. (ed.) (2012). *81 İlde Kültür ve Şehir Erzurum*. İstanbul.
- ERKAL, A. (2010). *Âşık Sümmanî Divânı*. Ankara.
- GEMALMAZ, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları İnceleme Metinler - Sözlük ve Dizinler I, II, III*. Ankara.
- GEMALMAZ, E. (2010). Erzurum İli Ağızları. *Türkçenin Derin Yapısı*, Ankara, 351-378, yay. haz. C. ALYILMAZ ve O. MERT.
- GÜNAYDIN, Y. T. (2015). *Ahîlik Araştırmaları 1913-1932*. Ankara.
- GÜNDOĞDU, H. (2007). *Erzurum'da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri*. Ankara.
- GÜNDOĞDU, H. (2010). *Erzurum Tarih ve Medeniyet Erzurum Tarihî Eserler Albümü Album of Erzurum's Historical Monuments*. Ankara.
- GÜNDOĞDU, H., BAYHAN, A. A. ve ASLAN, M. (2010), *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Erzurum.
- GÜZEL, E. (2018). *Sözün Güzeli Erzurum*. İstanbul
- HANCI, H. (2009). *Seyyahların Gözüyle Erzurum*. İstanbul.
- KARA, F. (2017). Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, 359-384.
- KOCAGÜNEY, V. (1942). *Erzurum Kalesi ve Savaşları*. İstanbul.
- KONYALI, İ. H. (2010). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. Ankara.

- KOTAN, Y. ve İSPİRLİ, M. H. (2016). *Hatıralardaki Erzurum*. Erzurum.
- KÖKSAL, F. (2008). *Ahi Evran ve Ahilik*. Kırşehir.
- KÖKSAL, F. (2015). *Ana Kaynaklarıyla Türk Ahiliği Ahilik - Fütüvvet Yazıları*. İstanbul.
- KURT, A. (2018). *Erzurum Kronolojisi -Yirminci Yüzyıl-*. İstanbul.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. (2011). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Erzurum'da Ahiliğe Dayalı Esnaf Teşkilatı. *I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu 15-17 Ekim 2008 Sempozyum Bildirileri Kitabı, C. II, 729-740*.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. (2008). *Erzurum Belediyesi Tarihi 1 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*. İstanbul.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. (2011). *Erzurum Belediyesi Tarihi 2 Tek Parti Dönemi (1930-1950)*. İstanbul.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. (2014). *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*. İstanbul.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. (2018). *Erzurum Çarşı Pazar Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*. İstanbul.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. (2018). *Sorularla Erzurum*. İstanbul.
- KÜÇÜKUĞURLU, M. ve ÇELİK, Ş. (2014). *Erzurum Kalesi*. İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU, E. (2005). Ortaçağ Erzurum'unda Ahilik Teşkilatı. *I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu 12-14 Ekim 2004, C. II, 663-671*.
- Mehmet Nusret [SOM]. (2011). *Erzurum Tarihçesi*. Ankara, yay. haz. A. FİDAN.
- MERT, O. (2007). Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisi'ndeki Petroglif ve Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 34, 233-254*.
- ÖZDEN, H. Ö. (2017). *Ahîlik ve Erzurum*. İstanbul.
- ÖZKAN, H. (2016). *Saltuklu Mimarisi*. Erzurum.
- SEYİDOĞLU, B. (2016). *Erzurum Masalları*. İstanbul.
- SEYİDOĞLU, B. (2016). *Erzurum Efsaneleri*. İstanbul.
- SEZEN, L. (2007). *Erzurum Folkloru*. Erzurum.
- TANPINAR, A. H. (2008). *Beş Şehir*. İstanbul.
- TAŞ, H. (2011). *Günümüz Bursa Esnafında Ahilik Kültüründen İzler*. Bursa.
- TAŞLIOVA, Ş. (2017). 12 Mart 1976 - Erzurum. *Beyaz Şehir Palandöken Kültür Sanat Tarih Edebiyat, 21, 15*.
- TEKİN, Ş. (2001). *İstikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul:
- TOKGÖZ, Z. (2018). *Geçmişten Gelen Işık Ahi Evran ve Ahilik Sistemi*. Ankara.
- YURTTAŞ, H. (2011). Yüksek Yaylada Bir Şehir: Erzurum. *Tarihin Nabzını Tutan Şehir Erzurum*, Ankara, 261-268; ed. R. CANIM.
- YURTTAŞ, H., ÖZKAN, H., KÖŞKLÜ, Z. ve KINDİĞİLİ. M. (2011). *Erzurum'un Tarihi Eserleri Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*. Erzurum, 91-208.
- YURTTAŞ, H., ÖZKAN, H., KÖŞKLÜ, Z., TALİ, Ş., OKUYUCU, D., GEYİK, G. ve KINDİĞİLİ. M. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Ankara.
- ZEYNAL, A. (2011). *Selçukludan Günümüze Erzurum Eğitim Kurumları Tarihi*. Erzurum.

**Erzurum Basın Tarihine Bir Katkı:
Erzurum Vilayet Gazetesi Örneği**

Erdal Aydoğan*

Özet

Anadolu'nun en kadim şehirlerinden biri olan Erzurum, jeopolitik konumu sebebiyle her dönemin baskın karakterini, izlerini taşıdığı gibi ülke genelinde yaşanan ilklerin de öncülerinden oldu. Şehrin tarihsel duruşu; siyasî, idarî, askerî olduğu kadar kültürel bir derinliği de temsil edebilmeyi mecbur kılıyordu.

Şehirde basım-yayın faaliyetleri bu duruşun en önemli işaretlerindendi. İlk Envâr-ı Şarkıyye sonra da Erzurum gazetesinin çıkarılması bütün Anadolu'da, bu alanda diğerleri gibi, öncü bir rol oynamasını sağladı. Bu faaliyetler hem Erzurum'da hem de bölgede şehirlerin kültürleşmesine ivme kazandırdı. Ayrıca demokrasi, cumhuriyet, hukukun üstünlüğü gibi yükselen değerlerin anlaşılmasında ve yaşatılmasında da başat bir rol üstlendi.

Anahtar Kelimeler: Vilâyet gazetesi, basın, matbaa, mektupçu, manşet.

Abstract

Erzurum, one of the oldest cities in Anatolia, carries the traces and explicit features of every era owing to its geopolitical position. The city also pioneers the advancements happening throughout the country. The historical background of the city embodies cultural sophistication as well as political, administrative and military aspects.

Printing and publishing activities in the city were one of the most remarkable signs of that cultural sophistication. The publication of Envar'ı Sarkıyye, the first newspaper published in Anatolia, and Erzurum newspaper afterwards enabled the city to have a pioneering role in the field. These developments have given acceleration to the cultural sophistication of Erzurum and neighboring cities. Moreover, they contributed to the understanding and preservation of some rising values such as democracy, republic and superiority of law.

Keywords: Provincial newspaper, press, printing press, governmental bureau, headline.

* **Prof. Dr.**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi, e-posta: erdalaydogan@atauni.edu.tr

Giriş:

Medya – toplum ilişkileri tarihini çok eski medeniyet çevrelerine kadar götürmek mümkündür. Bu sürecin 21. yüzyıla kadar gelişerek toplumlarda değişim ve dönüşümlere de öncülük ettiği söylenebilir. Toplumların sosyo-kültürel ve siyasi hayatında önemli bir referans olan medya unsurları arasında önemli bir yer teşkil eden gazete ve gazetecilik ise modern anlamda 15. yüzyılda Gutenberg tarafından icad edilen matbaanın faaliyetlerine paralel olarak gelişme hızı yakaladı. Bu gelişmelerden çok kısa bir süre sonra da Osmanlı ülkesinde matbaa azınlıklar tarafından kurularak hizmet vermeye başladı.

Modern matbaanın icadı basım işini kolaylaştırdığı gibi basımı hızla gerçekleştiren birçok eser okuyuculara ulaştırılarak insanlığın kültürleşmesine ivme katmıştır.⁶⁹⁶ Osmanlı ülkesinde Müslümanların matbaayı kullanmaya başlaması hiç de kolay olmadı. Ancak büyük tartışma ve mücadelelerden sonra 1727’de İbrahim Müteferrika’nın matbaası faaliyete başlamış ve bunu 1800’lerden itibaren diğer şehirlerde kurulan matbaalar izlemiştir. Yarı kapalı bir toplumdan açık topluma dönüşme de bir anlamda bu tarz faaliyetlerin bir neticesi olmuştur. Osmanlı toplumunun değişim ve dönüşümünde basın kadar Tanzimat’la başlayan idari düzenlemelerin de etkisi büyük olmuştur. Sancak sisteminden vilayet sistemine geçiş 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerinin hazırlanmasıyla başlamış⁶⁹⁷ ve bu değişim ülke genelinde basım faaliyetlerini de etkilemiş ve birçok matbaanın hayata geçirilmesini sağlamış, bu da toplumun sosyo-kültürel gelişimini hızlandırmıştı.

Erzurum’da Vilayet Matbaasının Kurulması, Vilâyet Gazetesinin Çıkarılması

Yukarıda ifade edilen yeni idari düzenlemeler hayata geçirilirken edebiyat ve kültür alanlarında yeni gelişmelere zemin hazırlayacak olan önemli kararlar da bir bir gerçekleştirilmeye başlandı. Bu bağlamda nizamnamelerin çıkış amacına uygun olarak her vilayet merkezinde bir matbaanın kurulmasının bir gereklilik olarak görülmesi de dikkate değer bir aşamadır.⁶⁹⁸ 1864 tarihli nizamnamenin 7. Maddesine göre, her vilayette yazışma işlerini yürütmek üzere mektupçuluk dairesi ihdas edilirken vilayetlerde kurulacak matbaaların yönetimi de mektupçuya veriliyordu. 1871 tarihli nizamnamede de vilayet matbaaların idaresi,

⁶⁹⁶ N. Serpil Altuntek, “İlk Türk Mabaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 / 1 (Temmuz 1993), ss. 191.

⁶⁹⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli idareleri (1840-1880)*, 2. bs, Ankara 2011, s. 61.

⁶⁹⁸ Bülent Varlak, “Yerel Basın Öncüsü: Vilayet Gazeteleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, s. 99.

çıkartılacak vilayet gazetelerinde resmi ya da gayri resmi yazıların incelenmesi, düzenlenmesi mektupçunun görevleri arasında sayılmaktaydı.⁶⁹⁹

Vilayet nizamnamelerinin ilanından itibaren ilk olarak Tuna vilayeti örneği olumlu sonuçlar verince bu yeni idari düzenleme Anadolu'da da uygulamaya konuldu. Bu yeni düzenlemeyle de Anadolu'nun kalkınması ve aydınlatılmasına katkı sağlanacaktı. Bu süreçte Erzurum'da da vilayet yapılanması gerçekleştirilmiş, akabinde de Erzurum vilayet matbaası kurulmuştur. Erzurum vilayet gazetesi de bu matbaada yayımlanacaktır. “İstanbul'dan gönderilen König-Bauer marka baskı makinasının kullanıldığı matbaa da vilayet mektupçusu nezaretinde” uzman bir kadro tarafından işletilmeye başlanmıştır. 21 Temmuz 1866 tarihinde matbaa makinalarının Erzurum'a gelmesi ile faaliyetler ciddi bir ivme kazanmıştır.⁷⁰⁰

Matbaanın kurulması ile birlikte Anadolu'nun ilk Türk gazetesi Envâr-ı Şarkıyye yayınlanmaya başlanmış, ilk sayısı 1867'de okuyucuyla buluşmuştur.⁷⁰¹ Erzurum Vilayet Matbaası kurulurken vilayet gazetesi olarak Envâr-ı Şarkıyye ile vilayetin diğer basım yayım işlerinin yapılması düşünülmüştür. Bunların yanında resmi kurumlardaki kullanılan belgeler, bildirimler, salnameler ve kitapların basımı bu matbaada gerçekleştirilmiştir.⁷⁰²

Şunu da ifade edelim ki Erzurum vilayet matbaası, özellikle de II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamına uygun olarak diğer Anadolu şehirlerinde pek rastlanmayan Hadikatü'l Ahrar, Bingöl-Necat, Sada-yı Şark, Farık, Albayrak, Bizim Gazata, Atayolu gibi çok sayıda süreli yayının basılmasında, dolayısıyla faaliyetlerinin devamında başat bir rol oynamıştır.⁷⁰³

Envâr-ı Şarkıyye'den Erzurum Gazetesine

Anadolu'nun en uzun soluklu gazetelerinden biri olan Erzurum vilayet gazetesi Envâr-ı Şarkıyye, Rusların 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal etmesinden sonra yayımına bir müddet ara vermek zorunda kalmıştır. İşgal sonrası Rusların ilk işlerinden biri vilayet matbaasının makinalarını söküp kendi işlerinde kullanmak üzere Hınıs'a taşımış olmalarıydı. Erzurum'un 12 Mart 1918 tarihinde işgalden kurtarılması ile makinalar tekrar Erzurum'a getirilmiş, gazete uzun bir aradan sonra yeniden çıkarılmaya başlanmıştır.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, Ali Birinci, “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, 2(1995), s.102; Erkan Tural, “1864'te 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimâtname'si”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 14/1 (Ocak 2005), s.74,

⁷⁰⁰ Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867 1997)*, İstanbul 2000, s.16 -17.

⁷⁰¹ Muammer Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi Envâr-ı Şarkıyye*, s.29; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992 s. 281.

⁷⁰² Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi ...*, Ankara 1971 s. 33.

⁷⁰³ Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi...*, s.17.

⁷⁰⁴ Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi ...*, s.39.

Gazete Erzurum'un ilk gazetesiydi. Bu gazeteyi diğer Anadolu gazetelerinden ayıran en önemli özellik ise 1963 yılına kadar dönemsel olarak kesintiye uğramasına rağmen, basım-yayım faaliyetlerini devam ettirmesiydi. Ancak 1929'da Harf İnkılabı'ndan sonra gazetenin adı Erzurum olarak değiştirildi ve uzun yıllar bu isim altında yayınlandı.⁷⁰⁵ 1963'te ise artık, Erzurum'da yayınlanmakta olan gazeteler arasında önemini ve yerini kaybettiği için yayın hayatına son vermiştir. Erzurum İl Genel Meclisi'nin kararıyla 15 Mayıs 1969'da Envâr-ı Şarkiyye, eski adıyla tekrar bir vilâyet gazetesi olarak yayın hayatına girmiştir. Envâr-ı Şarkiyye aylık bir gazete olarak 1969 yılında yayın hayatına dönmüştür.⁷⁰⁶

C)Erzurum Gazetesinin Özellikleri

Gazetecilikte görsellik kadar içerik de önemlidir. Dolayısıyla gazeteyi gazete yapan haber ve diğer yazıların bu şekil ve görsellik içinde okuyucuya sunulmasıdır. Bu durum gazetenin çıkış amacına da uygun bir şekilde olmuştur. Gazete, resmi yayındır ve bir amacı vardır. Bu da sürmanşetten şu şekilde verilmektedir. "Faideli yazılar basılır."⁷⁰⁷, "Yurtiçinde faideli yazılar basılır."⁷⁰⁸

Bu amaçlar doğrultusunda gazetenin kullanacağı haberlerin okuyucuya doğru kanallardan iletilmesini mecbur kılmaktadır ki bu aynı zamanda bir sorumluluk da yüklemiştir. Bundan dolayı da gazete ilk çıktığı 1929'dan kapatılmasına kadar yazı malzemesi için çeşitli haber kaynaklarının geçtiği haberler kullanılmıştır. İlk zamanlar haber kaynakları verilmemiştir. Ancak zaman içinde ya Anadolu Ajansı'nın haberlerini ya ulusal gazetelerin kullandığı haberleri yahutta telefon gibi haberleşme araçlarından faydalanmak suretiyle alınan haberler yayınlanmıştır. Ayrıca, haberlerin büyük çoğunluğunun kaynağı olarak da Anadolu Ajansı (A.A.) gösterilmiştir. Cumhuriyet gazetesi ve Tan gazetesi diğer haber kaynaklarıdır.⁷⁰⁹

Erzurum gazetesinin yayınlanma aşamasında biçimsel özellikleri dönemsel olarak değişiklikler göstermiştir. Değişen ülke şartları ve imkanlar dikkate alındığında gazete zaman zaman bir, iki, üç yaprak şeklinde çıkarılmıştır. "Gazetenin ebatları 42x29 cm'dir. Ancak bazı sayıları ilaveli olarak 3 yaprak 6 sayfa şeklinde basılmıştır. Gazetenin resmi bir niteliğini

⁷⁰⁵ Cemalettin Server Rehnakoğlu, "Erzurum Matbuatı", *Tarih Yolunda Erzurum*, I/ 1(Ocak 1959), s. 47.

⁷⁰⁶ Muammer Çakur, *Erzurum Gazetesi'nin Erzurum Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s.16-19.

⁷⁰⁷ *Erzurum*, 6 Mart 1933, No: 3336.

⁷⁰⁸ *Erzurum*, 11 Mart 1937, No: 3537.

⁷⁰⁹ Çakur, *Erzurum Gazetesi...*, s.33; "Ankara (Telefonla)/ Muhtelif tarihlerde on sene veya daha az vade ile hükümetten borçlanma suretile alınmış olan araziye ait taksitler ahvâlin müsaadesizliği ve borçlulardan ekserisinin silâh altına alınması dolayısıyla muntazam bir surette ödenememektedir. Borçluların elinde olmayan sebeplerle vukûa gelen bu hali nazâr-ı itibâra alan hükümet taksit müddetlerini yirmi seneye çıkarmaya karar vermiştir. (Cumhuriyet Gazetesi'nden)"(*Erzurum*, 16 I. Teşrin 1941, No: 3713.)

bulunması ve mahkeme, icra vb. resmi ilanlarının içerik olarak uzun olması nedeniyle sayfa sayısında artışlar gözlemlenmiştir.”⁷¹⁰

Gazetede haber, resim, grafik gibi yazı malzemelerinin kullanılmaya başlanması görsellik endişesi kadar etkili iletişim açısından da önemsenmiştir. 1930'ların gazetecilik teknikleri dikkate alındığında bu gibi kaygılar gazeteye yansıtılmıştır. İlk sayfada manşet, sürmanşet olarak haberlere, yazılara yer verilmiştir. Ancak haberlerin başlıkları büyük puntolarla yazılmıştır.⁷¹¹ Bazen de yazının önemine binaen ilk sayfada tamamen bu yazılar kullanılmıştır.

İlk yıllarda gazetede iki sütun ilerki yıllarda da çok sütunlu mizanpajın olduğu görülür. Gazetede dikkat çeken diğer bir husus eldeki nüshaların incelenmesiyle 3 Temmuz 1939 tarihine kadar gazete nüshalarında resim, fotoğraf kullanılmamışken bu tarihten sonra hem ilk sayfalarda hem de diğer sayfalarda resim, fotoğraf kullanılmaya başlanmıştır. Bu da gazetenin imkânlarının iyileştiğini göstermektedir.⁷¹²

İlk zamanlarda “gazete başlıkları, gazetelerin yayın yılları, nüsha sayısı, satış fiyatı, ilan tarifesi, abone koşulları, günün tarihi, basıldığı matbaa, adres, telefon ve telgraf adresi gibi künye bilgilerini içermektedir. Bu bilgilere, zaman içinde birbirine dönüşmekle beraber- kimi gazetelerde, gazete adının sağ ve sol yanında bulunan ve “manşet yastığı”adı verilen kutucuklarda, kimi gazetelerde de, gazete başlığının altında yer alan iki çizgi arasındaki bölümde yer verilmiştir.”⁷¹³

Gazetenin ilk sayılarında sol üst köşesinde büyük puntolarla “Erzurum “ve “Tesis Tarihi 1866” yazılırken sonraki tarihlerde gazetenin künyesinin farklı verildiğini görmekteyiz. Gazetenin sağ köşesinde ise nüshanın tarihi, nosu, idare yeri, “Erzurum Vilayet Matbaası” ifadesi, abonman ücreti ile ilanların ücretinin ne kadar olduğu yazılmaktaydı.⁷¹⁴ Haftalık çıktığı sürmanşetten verilirken “Resmi Gazete” olduğunun altı çizilmiştir. 1933'ten itibaren de sürmanşetin dizaynı değiştirilmiştir. Gazetenin “Her pazartesi günü çıkar ve faydalı yazılar basılır” ifadesi ve “Gazeteye ait yazıların Mektupçuluğa gönderilmesi, diğer işler için Matbaa Müdürlüğü'ne müracaat edilmesi lazımdır” uyarıları dikkat çekmektedir.⁷¹⁵ Sonraki yıllarda da

⁷¹⁰ Çakur, *Erzurum Gazetesi* ..., s.34

⁷¹¹ *Erzurum*, 25 İlk Kanun 932, No:3280.

⁷¹² *Erzurum*, 3 Temmuz 1939, No:3600.

⁷¹³ Çakur, *Erzurum Gazetesi*..., s.35; “Gazetenin isminin sağ tarafında “Abone Seneliği: 150, altı aylığı 75 kuruştur” bunun altında “İlanat: Satıcı: 5 kuruştur. Birden fazla neşredilen ilânlardan 4 kuruş alınır. Günü geçmiş nüshalar 10 kuruştur” olarak yazmaktadır.” (*Erzurum*, 20 I. Teşrin 1939, No: 3617; Çakur, *Erzurum Gazetesi*..., s.36.)

⁷¹⁴ *Erzurum*, 9 Mart 1931, No:3237.

⁷¹⁵ *Erzurum*, 1 Nisan 1935, No:3441

sürmanşette ifadeler değiştirilmiş gazetenin perşembe günleri çıkarılmakta olduğu belirtilmiştir.⁷¹⁶ “Kâğıt ve baskı olanaklarında bir standartlaşma olmadığı için gazetenin sayfa büyüklüğü birbirinden farklıdır. Gazetenin başlıkları “logotype”⁷¹⁷ düzenlemelerden oluşmaktadır. Gazete başlıkları dönemin gazetelerinde harf yüksekliği açısından en iri puntolarla yazılmış yazı parçalarıdır. Gazete başlığı düzenlemeleri için Erzurum gazetesinde gotik yazı karakteri kullanılmıştır.”⁷¹⁸

Gazetenin çıkarılma aşamalarında bazı sorunlar da yaşamıştır. Şunu da ifade etmek gerekir ki ilk zamanlarda gazetede görsel araçların çok kullanılmadığı görülmüştür. Bu tercihte sahip olunan teknik imkanların ve taşınabilir fotoğraf makinesi ve stüdyoların yetersiz olmasının etkisi olduğu düşünülebilir. Buna rağmen az da olsa portrelerin ve hazır materyallerin kullanıldığı görülmektedir. Gazetenin basımında çok sık olmasa da kağıt temininde bazı sorunlar yaşamıştır. Gerçi bu durum ülke çapında yaşandığı için Erzurum'da kağıt teminindeki zorluklar daha fazla yayın işlerini aksatmıştır. Bu gibi durumlarda gazete tek yaprak iki sayfa çıkarılarak sorun çözülmeye çalışılmıştır. Yaşanan bu duruma bir örnek vermek gerekirse⁷¹⁹ “İtizâr”(özür dilemek) başlıklı haberde;

“İstanbul’a sipariş verdiğimiz kâğıtların henüz gelmemesi ve mevcut kâğıdımızın da azlığı dolayısıyla bugün gazetemizi iki sahife çıkarmak zaruretinde kaldığımızı okuyucularımıza arz eder ve özür dileriz”⁷²⁰ denilmektedir.

Erzurum, resmi gazete olması hasebiyle yöresel ve ulusal haberlerin neşri kadar nüshalarında ilave reklamlara da yer vermiştir. Bu durum birden çok yapraklı nüshalarda yer bulmuştur. Dikkat çeken bu reklamlar, askerlik yoklama ilanları, icra ilanları, nöbetçi eczane ilanları, tekzip, piyango çekiliş sonuçları, kanunların yayımlanması ve kurum ilanları olarak görülmektedir. Bunlara örnek verecek olursak, “Yurttaş bütün dünya cayır cayır yanarken, biz bolluk ve rahatlık içinde yaşıyoruz. Bunun kıymetini bilelim, işimizden ve sırtımızdan keselim,

716 Erzurum, 3 Şubat 1937, No:3533

717 Logo: “Logo en sade haliyle bir işletmeyi diğer işletmelerden ayıran markayı, harf, simge (görsel veya çizim) veya her ikisinin birden kullandığı özgün çizimlere denir.” <https://www.mediatick.com.tr/blog/logo-tasarim-nedir-ve-nasil-olmalidir>

718 Çakur, *Erzurum Gazetesi...*, s.37.

719 Çakur, *Erzurum Gazetesi...*, s.36-37.

720 *Erzurum*, 1 Mayıs 1941, No: 3690.

tasarruf bonusu alalım.”⁷²¹ Bir başka yerel ilanda da, “Bu gece nöbetçi eczane İstanbul Eczanesi’dir.”⁷²² denilmektedir.

Erzurum gazetesi, kuruluş amacına uygun bir şekilde çıkarılmaya özen gösterilmiştir. Tespitlerimize göre gazete, 1929'dan 1937'ye kadar genelde bir/iki yaprak olarak çıkarılmıştır. Bundan dolayı da gazete yazılarının çok büyük bir kısmı resmi kurumların faaliyetleri, ulusal ve yöresel bayram kutlamaları ve tebrik yazıları, devlet büyüklerinin mesaj ve kutlamaları, teşekkür telgrafları, vilayet haberleri⁷²³, ülkede var olan iç politik gelişmeler, dış politika haberleri, halkevleri faaliyetleri ve programları⁷²⁴, meclis çalışmaları, çıkarılan kanunlar ve benzeri birçok gelişme gazetenin okuyucuya sunabildiği dikkat çekici yazılar olmuştur. Bu aşamada herhangi bir yazarın katkısının olmaması da ayrıca dikkat çekicidir.

Devletin imkanları gelişip, vilayetlerin bütçeleri arttıkça insan ve toplum hayatının her alanında olduğu gibi hasseten de kültür ve basın hayatında yeni imkanlar, fırsatlar yakalanmıştır. Bu gibi gelişmelerden Erzurum gazetesi de etkilenmiş, gözle görülür oranda kendini yenileyebilmiştir. Başta gazetenin görselliği bundan etkilenmiş, bir müddet ilk sayfalar sonrada diğer sayfaların mizanpajı değiştirilmiş, fotoğraf, resim, yazılar ve haberlerde ciddi artışlar olmuş, gazetede bir kalite yakalanmıştır.

Gazetede dikkat çeken bir durum da haber ve yazılarda yöreselliğin gitgide ağırlığını hissettirmiş olmasıydı. Öyleki, kimi sayılarda yöresellik gazetenin neredeyse %90 ını ihtiva ediyordu demek abartı olmayacaktır.⁷²⁵ Gazetenin sayfa sayısının artmasına paralel olarak gazetenin haber çeşitliliği ve yazı kalitesinde de kayda değer bir seviye yakalanmıştır. Bu yazarların çok önemli bir kısmı akademik ünvanlı, dönemin ünlü düşünce ve bilim adamlarıydı. Onların yanında Erzurum'un yetiştirdiği fikir adamları, öğretmenler yazar kadrosuna dahil

⁷²¹ *Erzurum*, 4 Eylül 1941, No: 3707.

“Fitre-Zekât

Remazan-i Şerifte her müslümanın vereceği fitre ve zekâtın Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfâl ve Tayyare Cemiyetleri gibi üç büyük müessese-i hayriye beyninde taksim edileceğinden Teyyare Cemiyeti tarafından dağıtılan zarflara konulması daha sevap ve daha hayırlıdır.” (*Erzurum*, 25 II. Kanun 1932, No: 3280.)

⁷²² *Erzurum*, 20 I. Teşrin 1939. “Arzi Teşekkür

“Müdiriyetimiz polis memurlarından Hafız Sabri Efendi'nin mübtela olduğu hastalığın tedavisi için Nümune Hastanesi'ne yatırılmıştı: Dâhiliye mütehasisi kıymetli ve genç doktorlarımızdan Ziya Beyefendinin koyduğu teşhis üzerine hastanenin çok kıymetdar ve cidden hazik operatörü Doktor Ruhi Beyefendi pek mühim ve belki de tehlikeli olan bir ameliyatı bir bilgi ve maharetle icra ederek hastayı kurtarmış ve bu suretle sanatındaki ince bilgilerini fiilen göstermiştir. Bu münasebetle bilhassa Operatör Doktor Ruhi Beyefendi ile dâhiliyecisi Ziya Beyefendiye ve hastaya gösterilen hüsn-ü kabul ve ihtimam dolayısıyla da Sertabip Beyefendi ile idare heyetine alenen teşekkür eder ve sanatlarındaki maharetten dolayı samimiyetle tebrik ederim. Polis Müdürü Faik” (*Erzurum*, 21 Eylül 1931, No: 3262.)

⁷²³ *Erzurum*, 26 II. Teşrin 1931, No: 3267.

⁷²⁴ *Erzurum*, 25 II. Teşrin 1932, No: 3280.

⁷²⁵ “Atatürk'ün 20 yıl evvel Erzurum'a ilk ayak bastıkları büyük gün ve Aziziye kahramanların ebedi hatırası Erzurumlular bugün iki büyük hatırası ebedi bayramlarını kutlamak ve bahtiyardırlar.” *Erzurum*, 3 Temmuz 1939, No: 3600.

olmuş ve gazetenin kalitesine, sürekliliğine, okunmasına büyük katkı sağlamıştır. Bunlara örnek vermek gerekirse,

-Cihad Baban, “Bahtiyar Adam”,⁷²⁶

-Rasim Adasal, “Tortum Şelalesi Ziyaretçileri”⁷²⁷

-Celal Erikan, “Erzurum’un Kahramanlıkları”⁷²⁸

-Nusret Karasu, “Erzurum Bir Kaplıca Şehri Olabilir mi?”

-Selim Sırrı Tarcan, “Erzurum ve Erzurumlular Erzurum! Bende Senin Taşına Toprağına Kurban Olayım”⁷²⁹

Abidin Daver, “Tren Erzurum’da”⁷³⁰

Sıtkı Dursunoğlu, “Cumhuriyet 17 Yaşında”⁷³¹

Coşkun Kırca, “Bir Halk Gecesi”⁷³²

Gazete yazar kadrosunda olduğu gibi ve yazı kalitesini de zaman zaman şiirler ve tefrika yayınlarıyla da zenginleştirmiştir. “Mesela Hayrettin Ziya Talay’ın kaleme aldığı “Dadaş Kız”, Fazıl Nalbantoğlu’nun “Bir Eski Hatıra”, Kudret Sinan’ın “Unutmak” adlı hikaye ve roman çalışmaları tefrika şeklinde bir çok sayıda yayınlanmıştır. Bazı yazarlar da müstear adlarla yazılar kaleme almışlardır. “Gözleme” isimli fıkrayı “Yeni Adam”⁷³³, “Köy Mektupları” köşesinde “Valimizin Köylerimizle İlgisi” başlıklı yazıyı “Köylü” müstear adlı kişiler yazmıştır.⁷³⁴ “Palandöken Diyor ki” başlıklı yazıyı “Yavru” müstear adıyla,⁷³⁵ “Oğlunun Dileği”⁷³⁶ başlıklı yazıyı (S.B) isimli yazarlar kaleme almıştır.” Abidin Daver, Sıtkı Dursunoğlu, S. Güneş, Zafer Nezihi, Kayseri müstear adlı yazar da gazetede yazısı bulunan diğer yazarlardan bazılarıdır.”⁷³⁷

⁷²⁶ “B. Cihad Baban, Şehrimizde iki sene evvel intişar etmiş olan DOĞU gazetesinin başmuharriri ve halen Tasvir-i Efkar gazetesi yazı işleri müdürü B. Cihad Baban’ın gazetemize gönderdiği bir mektupta her hafta muntazaman yazı göndereceği vadetmekte olduğunu okuyucularımıza müjdeler ve ilk yazısını bu gün dercettğimiz mumaileyhe Erzurum ve Erzurumlulara karşı duyduğu derin alaka ve sempatiden dolayı teşekkür ederiz.” (*Erzurum*, 6 Mart 1941, No: 3682.)

⁷²⁷ *Erzurum*, 10 I. Teşrin 1939, No: 3616.

⁷²⁸ *Erzurum*, 19 I. Teşrin 1939.

⁷²⁹ *Erzurum*, 19 I. Teşrin 1939.

⁷³⁰ *Erzurum*, 20 I. Teşrin 1939, No: 3617.

⁷³¹ *Erzurum*, 29 I. Teşrin 1940, No:3667.

⁷³² *Erzurum*, 7 II. Kanun 1943, No: 3775.

⁷³³ *Erzurum*, 22 Nisan 1944, No: 3826.

⁷³⁴ *Erzurum*, 30 Nisan 1936, No: 3494.

⁷³⁵ *Erzurum*, 28 Mayıs 1936, No: 3498.

⁷³⁶ *Erzurum*, 4 Haziran 1936, No: 3499.

⁷³⁷ Muammer Çakur, *Erzurum Gazetesi...*, s.34.

D)Türkiye'nin İç ve Dış Politikalarına Yönelik Erzurum Gazetesinin Yayın Politikası

Yeni Türk devletinin kurulmasıyla birlikte aşama aşama gerçekleştirilen inkılapların insan toplum ve devlet hayatı üzerine tesirleri kadar inşa edilmek istenen siyasal sistemin de bir beklenti yarattığını söylemek mümkündür. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile rejim ve hükümet etme şekli konusundaki beklentileri karşılayıp karşılayamayacağı hususu günümüze kadar sürecek tartışmalara ortam hazırlamış oldu. Toplumsal ve siyasal çabalar, beklentilerden uzak dünyanın bir kesiminde adeta yükselen bir değer olarak kabul gören tek partili sisteme evrilmesi ile sonuçlanmıştı.

Bu evrilme devlet örgütünü yeni bir yapılanmaya sürükledi. Ülkeyi idare eden CHF/P 1931 ve 1935 Büyük Kurultaylarında bu sistemin oluşumunun şekillenmesini sağladı. Geline bu durum ise “CHP devlettir, devlet CHP’dir.” şeklinde özetlenebilirdi. Valiler artık CHP'nin il başkanlığını da yürütecekti. Geline bu durum şehirlerde yansımalarını ve etkisini hissettirmekte gecikmedi. Şehirlerde yürütülecek her türlü resmi, gayriresmi faaliyetler bu ölçek üzerinden yapılacaktı.

Yeni durumdan etkilenecek olan basım-yayım faaliyetleri de yayın politikalarını bu yeni ortama göre düzenlemek zorunda kalacaktı. Gelişmeler Erzurum vilayet gazetesini de etkilemiştir. Artık gazetenin sayfalarında ulusal bazda dikkate değer haberler görülecektir. CHP ve halkevleri⁷³⁸ haberleri, umumi müfettişler⁷³⁹ ve müfettişliklerin hem Erzurum hem de bölgeyle ilgili faaliyetleri, TBMM’nin çalışmaları, çıkarılan kanunlar, tüzükler, hükümetin yurt genelinde faaliyetleri, Hatay/Sancak Meselesi ile ilgili gelişmeler okuyucuyla paylaşılmış, ülke genelinde yapılan genel seçim süreçleri, Erzurum’u ziyaret eden devlet büyüklerinin çalışmaları takip edilmiş, yurt genelinde yaşanan asayiş ve güvenlik çalışmaları hassasiyetle ele alınmış, milli bayram kutlamaları, ekonomik faaliyetler diğer yıldönümlerinde yaşanan gelişmeler hassasiyetle takip edilmiştir.

⁷³⁸“Şehrimizde Halkevi açıldı.”; “Gazi Hazretlerinin el yazısı ile imzalı fotoğrafları Halk Fırkası ve Halkevi salonuna merasimler asıldı.” *Erzurum*, 26 Şubat 1934, No: 3387.

⁷³⁹ *Erzurum*, 26 Eylül 1935, No: 3466.

“Sayın Müfettişimiz Matbaamızı Şereflendirdiler”

“Sayın Müfettişimiz Tahsin Uzer Başmüsavir Nizameddin ve Kıymetli Valimiz Haşim İşcan dün matbaamızı şereflendirmişlerdir. Bu ziyaretlerinde Doğu Gazetesi işleriyle alakadâr olan Büyük Müfettiş gazetesinin yakın bir gelecekte yayım alanına atılmasını ve Doğu İli Basımevi’nin tekâmülü ile kültür hareketlerinde ve neşriyatta daha nâfi olabilmesini emir ve işaret buyurmuşlardır. Bu mutlu ziyaretle Doğu İli Basımevi ve gazetemiz övünç duyar.” *Erzurum*, 24 Haziran 1937, No: 3552.

Gazetede yerel bazda özellikle şehirde sosyo-kültürel ve sportif faaliyetler, belediyenin ve encümen heyetinin aldığı kararlar ve çalışmaları, yöresel kurtuluş ve kutlama törenleri geniş bir şekilde yer almıştır.

Bunların yanında gazetenin hem dış politika hem de uluslararası ilişkiler boyutu da yaşanmakta olan sorunlara karşı duyarlılığı gazetenin haberlerine yansıtılmıştır. Mesela Türkiye'nin yaşadığı Boğazlar Meselesi kadar İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesi de görülmüş, Filistin Meselesi kadar Uzak Doğu'daki gelişmeler de takip edilmiş, II. Dünya Savaşı kadar Türkiye'nin savaşa karşı duruşu gibi konularda gazetede ele alınmıştır. Gazete ciddi ve resmi bir yayın politikası ve sorumluluk sınırları içinde yayını sürdürmüştür.

SONUÇ

Erzurum gazetesi, vilayet gazetesi olarak çıkan Envâr-ı Şarkıyye'nin isim değiştirmesiyle 1929'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Ulaşılan gazete nüshaları kullanılarak hazırlanan bu çalışmada gerek şekil özellikleri gerek içerik olarak kayda değer bir nitelikte olduğu okuyucudan takdir topladığı anlaşılmaktadır. Erzurum gazetesi basım-yayım dünyasına bir seviye kattığı kadar sorumlu gazeteciliğin de en önemli örnekleri arasında tarihe mal olmuştur. Erzurum ve çevresinin kültürleşmesine katkı sağlamış ve ekonomik, sosyo-politik yazılarıyla da entelektüel bir ortamın oluşmasına ortam yaratmış, ayrıca zaman içinde Erzurum'da çıkacak olan diğer gazetelere de örnek olmuştur.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Erzurum*, 6 Mart 1933, No: 3336.
Erzurum, 11 Mart 1937, No: 3537.
Erzurum, 16 I. Teşrin 1941, No: 3713.
Erzurum, 25 İlk Kanun 932, No:3280.
Erzurum, 3 Temmuz 1939, No:3600.
Erzurum, 20 I. Teşrin 1939, No: 3617
Erzurum, 9 Mart 1931, No:3237.
Erzurum, 1 Nisan 1935, No:3441.
Erzurum, 3 Şubat 1937, No:3533.
Erzurum, 1 Mayıs 1941, No: 3690.
Erzurum, 4 Eylül 1941, No: 3707.
Erzurum, 20 I. Teşrin 1939.
Erzurum, 21 Eylül 1931, No: 3262
Erzurum, 26 II. Teşrin 1931, No: 3267.
Erzurum, 25 II. Teşrin 1932, No: 3280.
Erzurum, 3 Temmuz 1939, No: 3600.
Erzurum, 6 Mart 1941, No: 3682.
Erzurum, 10 I. Teşrin 1939, No: 3616.
Erzurum, 19 I. Teşrin 1939.
Erzurum, 19 I. Teşrin 1939.
Erzurum, 20 I. Teşrin 1939, No: 3617.
Erzurum, 29 I. Teşrin 1940, No:3667.
Erzurum, 7 II. Kanun 1943, No: 3775.
Erzurum, 22 Nisan 1944, No: 3826.
Erzurum, 30 Nisan 1936, No: 3494.
Erzurum, 28 Mayıs 1936, No: 3498.
Erzurum, 4 Haziran 1936, No: 3499.
Erzurum, 26 Şubat 1934, No: 3387.
Erzurum, 26 Eylül 1935, No: 3466.
Erzurum, 24 Haziran 1937, No: 3552.

Kitaplar

Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.

Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867 1997)*, İstanbul 2000.

İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli idareleri (1840-1880)*, 2. bs, Ankara 2011.

Araştırma Eserler

Muammer Çakur, *Erzurum Gazetesi'nin Erzurum Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s.16-19.

Makaleler

Bülent Varlak, “Yerel Basın Öncüsü: Vilayet Gazeteleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1.

Cemalettin Server Rehnakoğlu, “Erzurum Matbuatı”, *Tarih Yolunda Erzurum*, I/ 1(Ocak 1959).

Erkan Tural, “1864'te 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimât-nâmesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 14/1 (Ocak 2005).

N. Serpil Altuntek, “İlk Türk Mabaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 / 1 (Temmuz 1993).

Uygur Kocabaşoğlu, Ali Birinci, “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, 2(1995).

EKLER

Erzurum'da Varlık Vergisi Uygulamaları

IDARE YERİ:
Erzurum Vilâyet Matbaası

SAYI:
3774

YIL:
75

31
PERSEMBE
1 KÂNUN
1942

ARONA:
Senedi: 130, 1/2 ayığı 75 kuruştur.
Sayısı: Her vergi 100 paradır.
Günü geçmiş ocaklar 10 kuruştur.

HAFTALIK GAZETE
Tarih: 1866

Santim 20 kr. Birde fazla sayıda 15
Çokdan fazla sayıda 10 kuruş olur

Erzurum

HAFTALIK GAZETE
Tarih: 1866

VARLIK VERGİSİ LİSTELERİ BUGÜN İLÂN EDİLDİ

Şehrimizin ödeyeceği Varlık vergisi yekûnu 511150 liradır

6000 liradan yukarı vergi ödeyecek 3 vatandaş vardır
Vilâyetimize bağlı kazalar da 476158 lira Varlık vergisi ödeyeceklerdir

Varlık vergisi mükelleflerinin isimlerini ihtiva eden listeler komisyonun devamı çabasıyla dün ikmal edilmiş ve bugün resmen ilân edilmiştir. Bu ilândan alınan rakamlara göre vilâyet merkezi 511150 ve vilâyetimize bağlı kazalar 476158 lira varlık vergisi ödeyeceklerdir.

Şehrimizde 3 vatandaş 6000 liradan yukarı varlık vergisi vereceklerdir.

Bütün mükelleflere ait listeyi aynen aşağıdaki gibidir.

<p>10000 Lira Mehmet Kardeşler.</p> <p>7500 Lira Müteahhit Hüseyin yücel</p> <p>6650 Lira Fabrikaçı İbrahim Gezer</p> <p>6000 Lira Müteahhit Halit İnal, Şaban Dülâver ve ortakları.</p> <p>5000 Lira verecekler Müteahhit Sami Zaban, Mehmet ve İsmail Elendioglu, Kemâl Temelli kardeşler, Limanet pişirici, Koyucu Hafız Mikâtil, Müteahhit Kemal Ergeneo</p> <p>4500 Lira Dabak Yusuf Güllap</p> <p>4000 lira verecekler Bakur ve Lütfü Silitkar, Lütfü Önder ve Ömer Boybey, Mücahit Alpağut, Kulaç Şevket oğulları, Ali Bayram oğlu, İbrahim ve Mustafa Çele, Mustafa Akal, İbrahim Kara Ali, Fazıl Hıncı, Mehmet Şevket, Mehmet ve Recep Gençal, Hüseyin Korukcu, Müteahhit Naci Feri, İbrahim Kazancı, Mustafa Çoşoğlu, Kamâl Özbacı, Alioğlu, Şaban Kurt oğlu varesi, Kaymakam Cemal Şen, Müteahhit Fikri Akgın.</p> <p>3000 lira verecekler Hasan ve Aziz Türk oğlu, Hüseyin Akçay kardeşler, Mücahit Alpağut, Ömer Güncal ve Davut Tiryaki, Mustafa Balaban,</p>	<p>ban, Pastrımcı Sabri Etlik, Hüseyin ve Gafur Ferhadi.</p> <p>2750 lira verecekler Derici Halil Fırıncı, Kasap Necmettin.</p> <p>2500 lira verecekler Nazim ve Fevzi Aadaş, Abdülmuttalip Eğri çayır, Gönül Mehmet Kayserili, Tahsin Al-yanak, İdris Kara ziybek, Mustafa Berber oğlu, Osman Alemdar, Şahin Köçlü ve kardeşleri, Rifat Karal ve kardeşi İsmail, Necip ve Nafiz Kotan, Hüsnü Karıncı köyünden Abdurrahman ve ortağı Zeki, Mehmet Diçle, Sükrü Serdar, Maraşlı Selman Zulkadir oğlu, Celal ve İbrahim piriçoç oğlu, Elbiseci Nazım Yeltekin, Elbiseci Talip, Eaver Kopca, Cafer Yıldırım, Hacı Mehmet ve oğlu Vahap, Faruk Çelepli, Fethullah Kapucu, Sükrü ve kardeşi Ömer Arı, Yahya Şatır oğlu, Mustafa Otav, Yavuz Sita, Hacı İbrahim Kayserili, Mahmut ve Osman Kal, Yağcı Osman oğlu Ahmet Örcün, Aziz Gül bakan Karaköten, Musa Koç Ankaralı.</p> <p>2250 lira verecekler İshak Narmanlı, Gani Güllü, Mustafa Keskiner ve ortakları, Mustafa Şahin, Şakir Dede oğlu ve kardeşi Akif, Abbas Dura ve oğulları Halis Servet, Ahmet Gönül ve kardeşi Nurettin, Ömer Yücel.</p> <p>(Devamı S. 3 de)</p>
---	--

Büyük Çiftçiler

1500 lira verecekler
Münip Korukcu, İzzet Ayanak varesi, Zivans köyünden Mustafa Karadağ, Geyik köyü Hüseyin ve Hamza kardeşler.

800 lira verecekler
Künbet köyü Asım Abaş ve Horuz İbca, Karaz köyü Ca-rim Bektaş, Ümidim köyü Sa-bit Ertuğrul, Kâin köyü Ramazan Kân, Muallim Faik Bilge, Kân köyü Hakkı Kara oğlu, Titkir köyü Rıza Akalın.

(Devamı 3 üncü sayfede)

3 İngiliz Mebusu Ankarada

Ankara, 30 (A. A.) — Misafirimiz olarak şehrimizde bulunmakta olan İngiliz Parlamento üyesi bugün saat 10 da Matbaatla temasta bulunmuş bundan sonra zirâat enstitüsünü ziyaret ederek müessesenin çalışma mevzuatı üzerinde mahfumat almışlardır. Heyet müessesede gördüğü intizam ve çalışmadan dolay memnuniyet ve takdirlarını bildirmiştir. Heyet akşam saat 15 de Meclise gelerek müzakereyi takip etmiş ve celse bittikten sonra da Büyük Millet Meclisi üzaları ile görüşmüşlerdir. Misafirler akşam saat 19 da lağiz büyük eğlence tarafından verilen kokteyilde diğer Türk davetlilerle birlikte hazır bulunmuşlardır.

Erzurum Halkovi Konferanslar satışı

Halkevinde bu sene tertip edilen konferanslar serisinin birincisi olmak üzere 24-12-1942 günü akşamı saat 17,30

[Sona 2.3 de]

Sovyetler ilerliyor

Amerikalılara göre Almanlar askeri tarihte görülmemiş felâket karşısında

Nevyork 30 (A. A.) — Almanlar Rusya'nın cenubunda askerlik tarihini kaydetmediği kadar büyük bir felâket önünde bulunuyorlar. Kızlordu çevirme manevrasını geliştirmişti. Bu kuvvetler Kazan (Devamı S. 2 de)

Sovyet Tebliği
Moskova, 30 (A. A.) — Sovyet tebliği ekinde orta Don cephesinde büyük bir şehrin kenarında şiddetli bir muharebe olduğu kaydediliyor. Kotelnikovo önünde duzağa çıkan Almanlara yardım için gönderilen kuvvetler dağıtılmıştır. Bu kuvvetler Kazan (Devamı S. 2 de)

Alman Denizaltıları Atlantikte 15 gemi batırılmışlar

Berlin, 30 (A. A.) — Hususî tebliği İngiltereden cesur doğuya doğru giden bir kafilde 2 gündenberi denizaltılarımız tarafından takip (Sona S. 2 de)

Bir kafilégi Himaye eden tayyare gemisi

FIKRA

Türk Köylüsü

Birkaç samedanberi köylünün içtimal hayatını teahhit eden yazılar okuyor ve sizler ilgiliyoruz. Bilhassa bu yazı ve sözleri şu nokta üzerinde toplayabiliriz: Köylü eline geçen parayı kumar ve iğret âlemlerinde harcanmaktadır.

Hiç şüphesiz ki mert ruhlu Türk köylüsüne tevlic edilmiş ipisiz sazın bu sözleri birer birer yılan sâkından farkı yoktur. BİRAKIN Anadolu'nun yigit evlatlarına bu saçları imnat edenler iyi bilimselri hükümetimizin bitaraf ve sadıklar olmaları sahasında her türlü bakımdan uzak olarak Mehmet dayı daha fazla vâzifesini müstak bir şekilde terasında çalışarak alkollü yerine alından damlayan terle karışık pazarın saf suyunu içmektedir. Tabiatın güzelligi ve sadeliği karşısında nazlı bir huzayarak Mehmet dayı karşısında da aynı hazı duymaktan kendisini alamaz. Çünkü o tabiatın kucagında doğup büyüyenek marifet ve sadeliğin bir varlığıdır. Şehitlerinin şehit yerlerinde, otlak gibi para harcıyan köylü kıyafetinde bir kaç pahası pöçerek bu hareketi bütün köylülerimize teşmil etmek hiçta doğru birşey değildir. Yalnız köylüsüne bir şey varsa o da bu gibi bahanelerle köylüsünü terk eden çelimsiz köylüdür. İğne sul yapacağını iş bunları yola götürmek ve bunlarla mütedalle etmektedir. Bu vesile ile şifarsızın (Otlak İhtisası baka baka kararır) süclü de batırılarak nulli bir dava karşısında kalışını irâk etmiş oluruz.

L. Ö. Özgürmühammed
M. Karapınar

Harici Haberler

HAFTANIN HABERLERİ

Fevkalade kurultayda Başvekil Celâl Bayerın nutku

En büyü ideoli kurmak aziz Türk milletinin önemli vazifesi ve milli misakıdır.

Arkadaşlar:
Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı açılmıstır. Genel Reisimiz Türkün Kurtarıcısı ve Yaratanı Kemal Atatürk'ün sonuz varlığı Türkün ebedi sunucusu intikalmıstır. Bugün nizamnamede kayıtlı Reis intihabat içinde veya diğer bazı kısımlarda yapılması zaruri tadilatı yapmak üzere buraya toplanmış bulunuyoruz.

Atatürk en karanlık günlerde karargahına dönmüş Türk milletini yarattı ve seçtiği vatanını kurtarmıştır. Onun kabiliyeti ve kudreti ancak Türk milletinin kabiliyeti ve kudretle ölçülebilir. Onun manevi varlığı ancak Türk milleti kalbinde yatmaktadır.

En büyük ideali kurmak aziz Türk milletinin önemli vazifesi ve milli misakıdır.

Sayın üyeler:
Sözlerimiz duygularımızın esareti olarak tobarüz etti-rilecektir. Ulu Seçiminin ebe-rin ruhları önünde ayakta 5 dakikâ sükkâta davet ederim.

Atatürkün anıt kabri hakkındaki raporlar C. H. P. gurubuna tevdi edildi

Ankara 24 (A.A.) — İca Vekilleri Heyeti Ebedî Şef Atatürkün Anıt Kabri hakkında Komisyonca hazırlanan raporlar tetkik ve müzakere ederek C. H. P. Gurubuna tevdiine karar vermiştir.

Kömür araştırmanın iyi neticeler verdi

Ankara 24 (A.A.) — Konya vilayetine Beyşehir montakasında maden kömürü ara-naları müstet netice vermiş ve yünürler lübuluk ka-yalar halinde kömür çıkma-ya başlamıştır. Jeolojiler bu kömür bizzatın çok geniş olduğu hususunda müteffikitler.

Giresondan fındık ihracatı

Giresun 27 (A.A.) — Ka-radeniz fındık satı kooperatif Marşilyaya 251 çoval fındık ve 5040 kiloda fındık içi sevki etmiştir.

Hayatımızın kanunu neler olmalıdır?

Bostancı S. 2 de Türkün hayat kanunu çıkar-mak olmalıdır derin. Çözü-yorusu ya demeyiniz. Çünkü mütemeddin milletinin nasıl çözümlerini gördü fabrikalar-da, destgâhlarında, maden kuyularında, kırsalanelerinde.

Çok feci bir Tren inşademesi

Ankara 26 (A.A.) — Evvelki akşam Etilya istasyonu civarında feci bir kaza olmuştur. Telefon ve Telgraf telleri lüzun ve ruşğardan kopmuş ol-duğu için civar istasyonlardan trenlerin hareketleri lüldirle-memiş ve neticede Etilya istasyonu civarında feci bir tren kazası olmuştur. 100 den fazla ölü ve kıym azamı ağır yaralı olmak üzere 300 kışır kazade vardır. Ölü ve yaralıların kışım zamanı memleketlerine izin-le gidin bir çok zabitanın izin-lerleri teşkil etmektedir.

Kaza mahalline iki indat alışı trenle hükümet erkânını bir kışım treni gönderdik.

Irak kabinesinde buhran bitti

Bağdat 26 (A.A.) Kabine buhranı zail olmuştur. Yeni kabineyi kati olarak Nuri Sait paşa teşkil etmiştir.

Kora kanal

Tokyo 26 (A.A.) — Tokyo ile Kora arasında bir deniz altı tuneli yapılması Japon hükümeti tarafından karar altına alınmış ve derhal işe başlanması için gelen-leri emredilmiştir. Bu tünel 1 senede hıvam bulacaktır. Uzunluğu 80 mil olup 1,5 milyar yene mal olacaktır.

Arab çeteleri Osmanlı Bankası Direktörünü kaçırdılar

Kudüs 27 (A.A.) — Os-manlı Bankası Direktörü Nuri yortusu minasabetinde Şe-riye de geçirilmekte ilen da-ğa kaçırdılar. Otomobil yolda beş olrak bulunmuş-tur. Şimdiye kadar kendi-sinden malumat alınmamış-tır. Gerek asker ve gerekse tayyarelele yapılan araştı-rmalardan bir netice çıkmamıştır.

Kendisini arap çetelerinin kaçırdıkları kuvvele tahmin edilmektedir.

Bronz beş ve iki buçuk kuruluşlarla nikel kuruluşlar

1-1-938 tarihinden itibaren tedavülde kaldırılacak olan bronz beş ve iki buçuk kuruluşlarla nikel bir kuruluşlar 2257 numaralı ka-nunun sekizinci maddesi mütalânce bu tarih mebla olmak üzere daha bir sene müddetle yani 1-1-940 tari-hine kadar matançlılarla Cumhuriyet merkez ve Zira-at bank-leri tarafından kabul edilecektir.

İspanya

Ankara 26 (A.A.) — İspanyada Bardolanda bildiriliyor: Başvekil Nelrin dan nerettiği bir rezmi tebliğde vatana hiyanet, ca-muk is-yan gibi suçlar dolayısıyla idam mahkûm edilmişler idam hükminin infazından sarfınazar edildiği ve bu suçlar dolayısıyla haldelerinden mahrum edilen askeri ve milli memurinin haklarını istemekte serbest oldukları bildirilmiştir.

Okranya

Ankara 26 (A.A.) — Okranyanın Millî Partisi dan toplanarak 45 milyon Okran-yalının itikâliyetini kazan-mak için her şeyi yapmayı göze aldığı kararlanmıştır.

Kahirede çarpışma

Kahire 27 (A.A.) — Bu sabah polis ile Elhamra tale-be-i arasında bir çarpışma olmuştur. Bir kaç yaralı var-dır.

Büyük Şef Atatürkün tarihi Nutku

C. H. P. Genel Sekreterliğinden Büyük Atatürkün tarihi nutuklarının milletimize ve yeni nesillere daima rehberlik edecek ve en büyük ve doğru dersi verecek kaymetini gün öünde tur-tan Partinin vatandaşlarını bu nu kolay ve ucuz bulabilmeleri esbabının temini için Kultur Bakan-lığından rica tamiştir. Nutkun beyeti moniyeye bir kitap halinde bastırılması ve eli kurusa İstanbulda Cumhuriyet ta-ta Kultur Bakanlığı yayını esinde ve Kultur Bakanlığı yayımlarını sat-maktasın kitap evlerinde satışı çıkarılmıştır.

Pamuk Prenses ve Yedi Cücelezi

Filimi Memleketimize Geldi

Şimdilik İstanbulda gösterilmekte olan film bilhassa muzikile tamamen bir şaheserdir

RADYO

Türkiye Radyo idaresi postalesi

Ankara Radyosu

DALGA UZUNLUĞU
1639 m. 181 Kes. 120 Kv.
1. A. g. 19,4m. 15193 Kes. 20 Kv.
1. A. z. 31,70m. 9465 Kes. 20 Kv.

Pazartesi 2-1-939

Bir seneden fazladır Avrupa-da gösterilmekte olan Pamuk prenses ile yedi cüce filmi üç büyük senede ikmal edilmiştir.

Bu filmi seyredenler, sinemanın şimdiye kadar vü-cuda getirmiş olduğu en mü-kemmel bir eser olduğunu itti-falda müteffiktirler. Filmin ameli meşhur sahna vazir-lerinden Valt Dinneydir.

Büyük sanatkar bu filmile sanat-kâlik kudretinin şahı-kasına varmıştır.

Üç seneden fazla bir za-man zarfında ve mütemadi çalışmaları yüzlerce insanın vücudu getirdiği bu film, Avrupada milyonlarca halk tarafından büyük takdirlerle bir buçuk senedir doyulami-yarak seyredilmesi insan ze-kâkının ne harikalar yapma-ğa muktedir olduğunu isbat eden misilsiz bir eserdir.

18,30 İnce saz
19,15 Haberler
19,30 Keman
19,50 Doktorun saati
20,05 Türk muziki
21,05 Borsa
21,15 Konuşma
21,30 Küçük orkestra
22,30 Plak
23,45 Son haberler

Salı 3-1-929

12,30 Solo
13,00 Haberler
13,10 Riyaseti C. orkestrası
18,30 İnce saz
19,15 Haberler
19,30 Saz eserleri
20,00 Konuşma
20,15 Radyo orkestrası
21,15 Borsa
21,55 Türkiye postası
22,10 Küçük orkestra
23,10 Caz
23,45 Son haberler

Çarşamba 4-1-939

12,30 Plak
13,00 Haberler
13,10 Halk türküleri
13,45 Muzik
18,30 Saz eserleri
19,00 Konuşma
19,15 Borsa
19,30 Caz fazlı
20,30 Mizah
20,45 Küçük orkestra
21,20 Borsa
21,30 Temal
22,30 Muzik
23,45 Son haberler

Perşembe 5-1-939

12,30 Türkçe plak
13,00 Saat ayarı
13,10 Küçük orkestra
18,30 Türkçe muzik
19,00 Konuşma
19,20 Haberler
19,30 İnce saz
20,15 Konuşma
20,30 Borsa
20,40 Muzik
21,40 Borsa
21,50 Yürü bavaları
22,25 (Uyuyan kadim)temal
22,40 Radyo orkestrası
23,45 Son haberler

Cuma 6-1-939

12,30 Türkçe muzik
13,20 Haberler
13,30 Operet parçaları
18,30 Türkçe parçalar
19,30 Spor
19,45 Haberler
19,55 Türkçe muzik
21,00 Radyo orkestra
22,00 Haberler
22,10 Konuşma
22,45 Küçük orkestra
23,25 Dans plak
23,45 Son haberler

Concertesi 7-1-939

13, 0 Muzik

Geçen seneki kız sporlarında hatıra

SALI 29 BİRİNCİ TEŞRİN 1940	ABONA: Smatlığı: 150, Altı aylığı 75 kuruşdur Sayısı: her yerde 100 parçadır Gündü geçiş nashalar 10 kuruşdur İLANAT: Saniemi 20 Kr. Birinci fasla neşrinde 15, Onüçün fasla neşrinde 10 kuruş alınsın	<h1 style="font-size: 2em; margin: 0;">Erzurum</h1> <p style="font-size: 0.8em; margin: 0;">HAFTALIK GAZETE</p> <p style="font-size: 0.6em; margin: 0;">Tarih: 1940</p>	DARE YERİ: Erzurum Vilâyet Mahallası Gazeteye altı yarılar Mahallası günde bir maddi Basılmayan yazılar geri çekilmez Diğer işler için Mahalle müdürlüğüne müracaat edilsin	SAYI: 3667 YIL: 73
---	--	---	---	---

Yurttaş: Büyük Bayramın kutlu olsun

Bugün bütün Türk milleti tek bir kalp halinde mukaddes Cumhuriyetin 17 inci yıldönümünü candan kutluluyor

Cumhuriyet 17 yaşında...
 Yazan: Sıtkı Darsunoğlu

Cumhuriyetin 17inci yıldönümü
 Yazan: Cevdet Karlıdağ

17 inci yılda Cumhuriyet Çocuğu
 Yazan: Mehriban Çankaya

-Dağ yolu-
 Yazan: Züle Tınıp

17inci yıldönümü
 Yazan: Cevdet Karlıdağ

Erzurum Şehir Arşivi'nin Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri

Murat Küçükugurlu*

Erzurum Şehir Arşivi Niçin ve Nasıl Kurulmuştur?

İnsan, kaybettiği şeyin ne kadar değerli olduğunu, onu kaybetmenin nelere mal olduğunu veya olacağını çoğu zaman idrak edemiyor. Veya idrak edebilmesi için, bazen uzun bir süre geçmesi gerekiyor.

İlk Türk beyliklerinden Saltukluların merkezi olan Erzurum, 1518'den itibaren Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve asırlar boyunca büyük bir eyaletin merkezi olmuştur. Yine Erzurum, 19. yüzyıldaki idari yenilenme sırasında, Osmanlı ülkesinde kurulan ilk vilayetlerden birisinin merkezi olmuştur.

Başlı başına bir “tarih” olan Erzurum, asırlardan beri yaşamış olduğu savaşlar, işgaller ve çeşitli felaketselere rağmen, I. Dünya Savaşı'na kadar, arşivlerini önemli oranda muhafaza etmişti. Fakat ne olduysa, bu savaş sırasında oldu. Ne yazık ki, Rusların şehri işgal etmesinden hemen önce, kendi arşivimizi kendi ellerimizle yok ettik. Gerçi, önceki yıllarda, mesela 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı'nda, Erzurum kütüphanelerindeki pek çok yazma eser ve tarihî kıymeti olan malzeme Ruslar tarafından götürülmüştü. Fakat bu kayıp, arşivcilik açısından, I. Dünya Savaşı'nda yaşanan “katliam” kadar ağır olmamıştı.

Bu acı hadise hakkında elimizde bazı belgeler vardır. Mesela Albayrak Gazetesi'nin 31 Kanunusani (Ocak) 1921 tarihli sayısında yer alan Erzurum Kadısının ilanından anlaşıldığı üzere, I. Dünya Savaşı nedeniyle Erzurum mahkeme sicillileri (kadı sicilleri) yok olmuş ve asırlar boyunca saklanan kayıtlar külliye mahvolmuştur. Bu hususa dair daha açık bilgileri, 1920 sonrasında Erzurum'daki arşivlerin izini süren Tarihçi Abdürrahim Şerif Beygu aktarmaktadır. Beygu'nun eski mal müdürü Sadullah Bey'den dinlediğine göre şehrin düşeceği sıralarda, “vilayet hazine-i evrâkı” yani arşivi Ayas Paşa Hamamı'nın külhanında yakılmıştır. Yine Rusların şehre girmeleri hengâmında, Erzurum Vakıflar İdaresi'nin 17 sandık içindeki siyakat yazılı defterleri zayi olmuştur. Kayıplarımız bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Yine Beygu'nun belirttiğine göre içerisinde çok eski kitapların bulunduğu Sultaniye Medresesi, Erzurum düşmeden önce yıktırılmıştır.

Gerek Rus işgali gerekse Ermeni katliamı sırasında Erzurum Belediyesi'ne ait kayıtların neredeyse tamamen ortadan kaybolduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, Erzurum Valiliği tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 15 Eylül 1918 tarihli yazıda, istila sırasında belediyeye ait

* Prof. Dr. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

kayıt ve evrâkın zayi olduğu belirtilerek, en azından belediye kanun ve talimatlarından birer takım gönderilmesi talep edilmiştir. Bu tür istekler sonraki aylarda da tekrarlanmıştır.

İşgal sırasında sadece belediyeye ait evrâkın değil, valiliğe ait resmî evrâk ve kayıtların da önemli oranda kaybolduğunu söylemek mümkündür. İşgal öncesi döneme ait birtakım resmî yazışmalar, Rusların Hükümet Konağı'nı işgali sırasında öteye beriye dağılmış ve bunların bir kısmı, sonradan şehirdeki bakkal dükkânlarında ortaya çıkmıştır. Esnafın ele geçirdiği bu kâğıtları değişik amaçlarla kullandığı tespit edilince, Dâhiliye Nezâreti'nden gönderilen 8 Kasım 1919 tarihli yazıyla, bu gibi önemli evrâkın bakkal dükkânlarında kullanılmasının önüne geçilmesi ve toplattırılması emredildi. Fakat bu konuda çok geç kalındığı için, yapılan aramalarda resmi kâğıtların tamamen kullanıldığı ve tüketildiği anlaşıldı.

Diğer taraftan Erzurum, Milli Mücadele tarihi bakımından da önemli bir merkezdir. Milli Mücadele'nin ilk önemli adımlarından olan Erzurum Kongresi'ne ev sahipliği yapan şehir, aynı dönemde Mustafa Kemal Paşa'yı ağırlamış, onu Temsil Heyeti başkanı yapmış ve fahri hemşehrilik vermiştir. Dolayısıyla Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa'ya ait çok önemli belgeler Erzurum'da hazırlanmıştır. Maalesef bu belgelerin önemli bir kısmı ortadan kaybolmuştur.

Erzurum, elindeki arşiv malzemelerini kaybetmeyi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürdü. 1925'teki "*Daireler Yangını*"nda, bazı resmî kurumların arşivi yok oldu. Rahmetli Kırzıoğlu, bu konuda hakkında şunları söylemektedir:

"Erzurum Tarihini Araştırma ve Turizm Derneği Başkanı sıfatıyla, Erzurum Nüfus Müdürlüğü'ne, 27 Ağustos 1919 da Mustafa Kemal Paşa'nın, "Erzurum Nüfusu'na kaydı"nın fotoğrafını almak üzere, başvurduk. Maalesef, 1925 Daire yangınında, bütün Erzurum Merkezi ve Köylerinin Nüfus Kütük Defterlerinin yandığını öğrenerek, çok üzüldük."

1940-68 yılları arasında pek çok kez Erzurum'a gelmiş ve kalmış olan Cemaleddin Server Revnakoğlu, yaptığı çalışmalar sırasında toplamış olduğu 40-50 sandık (çuval?) vesikayı İstanbul'a götürmüştür. Bunlardan sadece bir kısmı, sonradan Erzurum'a getirilebilmiştir. Geri kalanların bir kısmı İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı'ndadır. Muhtemelen önemli bir kısmı da yurt dışındadır.

Yine Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Milli Mücadele dönemine ilişkin arşiv malzemesi niteliği taşıyan materyal Milli Eğitim Bakanlığı vasıtasıyla Ankara'daki Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nü gönderildi.

İşte Erzurum Şehir Arşivi, Erzurum'a ait olup henüz yok olmamış belgeleri kurtarıp bir araya getirmek üzere, Erzurum Teknik Üniversitesi Senatosu'nun 4 Ocak 2017 tarihli kararıyla

kurulmuştur. Arşiv, ETÜ Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığına bağlı olup, bir bilim heyeti tarafından idare edilmektedir.

Erzurum Şehir Arşivi, Erzurum'un tarihî ve kültürel birikimini yansıtan arşiv belgeleri, gazete, dergi, yıllık, fotoğraf, film gibi yazılı ve görsel dokümanları bir araya getirip, kalıcı bir "ortak değer" ortaya koymak amacıyla kurulmuştur.

Elde edilen belgelerin dijital ortama aktarılarak hizmete sunulmasını amaçlayan Erzurum Şehir Arşivi, "Erzurum'un Ortak Hafızası" olmayı amaçlamaktadır.

Çeşitli resmi ve özel arşivlerden elde edilecek belgeleri bir araya getirecek ve isteyen herkesin hizmetine sunacaktır. Gerekli altyapı tamamlandıktan sonra, isteyen herkes, internet ortamından bu arşive ulaşabilecektir.

Beygu'nun Evrâkı ve Erzurum Şehir Arşivi

Erzurum Şehir Arşivi'nin kuruluşu, Abdürrahim Şerif Beygu ile yakından alakalıdır. Yakın dönem Erzurum tarihinin en önemli simalarından olan büyük tarihçi Beygu, hayatının sonlarında elindeki bazı belgeleri Ankara'daki İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne bağışlamıştı. Beygu'nun diğer evrâkı ise ölümünden 74 yıl sonra, kadirşinas ailesi tarafından "memleketseverlik" örneği olarak Erzurum'a kazandırıldı. Böylece, yıllarca muhafaza ettikleri babalarının emaneti, Erzurum Şehir Arşivi'ndeki yerini almış oldu.

Erzurum Şehir Arşivi'nde yer alan Beygu evrâkını, kabaca şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Beygu'nun hayatı ve hizmetleri,

Muhacirlik mektupları,
Muhacirlik anıları-günlükleri,
Cumhuriyet dönemi mektupları,
Erzurum'la ilgili çok sayıda defter,
Osmanlı dönemi Erzurum ve çevresine ilişkin orijinal belgeler,
Cumhuriyet dönemine ilişkin belgeler,
Erzurum tarihi hakkında tutmuş olduğu notlar,
İstiklal Harbi belgeleri,
Diğer vilayetlere ilişkin tutmuş olduğu notlar, derlemeler,
Doğu Anadolu'nun tarihine ilişkin notları,
Halkiyat-derleme çalışmaları,
Başta Ahlat tarihi olmak üzere, çeşitli konulara ilişkin defterleri,
Çeşitli evrâk ve fotoğraflar,
Haritalar.

Bu evrâk dışında, Beygu'nun kütüphanesine ait olan 197 adet kitap ve dergi de arşivimize bağışlanmıştır. Erzurum için son derece kıymetli olan bu evrâk, kitap ve dergilerin Erzurum'a kazandırılmasına vesile olan Naci Elmalı'ya, bunları Beygu'nun hayattaki tek kızı olan Türkan Beygu Oğuzertem'den devralan ve Erzurum Şehir Arşivi'ne teslim eden Neslihan Arzu Keteci'ye, evrâk, kitap ve dergilerin tespiti ve ilk incelemeleri hususunda emeği geçen Alpaslan Kotan, Selman Can ve Hüseyin Kotan'a teşekkürlerimizi sunarız.

Erzurum Şehir Arşivi, hayatını Erzurum'a adanmış olan Abdürrahim Şerif Beygu'nun evrâk-ı metrukesi sayesinde kurulmuş dersek, yanlış söylemiş olmayız. Zira böyle bir arşivin Erzurum için gerekli olduğu, derin bir kültüre ve köklü bir tarihe sahip olan Erzurum'un bu birikimini ortaya çıkarmanın ancak böyle bir arşiv sayesinde mümkün olacağı, ilgili çevrelerce yıllardır dile getiriliyordu. Fakat bu konuda ciddi bir adım, maalesef atılamıyordu. İşte Abdürrahim Şerif Beygu evrâkının ortaya çıkması, bu arşiv fikrinin hayata geçirilmesi hususunda belirleyici oldu.

Erzurum Şehir Arşivi, 2017 yılının başında kurulmuş olduğu halde, geçen üç ay içinde önemli mesafeler almıştır. Arşivimizin, Erzurum'a yaraşır bir mekânda hizmet verebilmesi için gereken adımlar atılmaktadır. Yine, arşivimizin sağlam bir teknik altyapıya kavuşturulması hususunda profesyonel ekiplerle çalışmalar yapılmış olup, internet sayfamız hazırlanmış durumdadır.

Şu anda arşivimizde, Beygu'nun evrâk-ı metrukesinin yanı sıra, Erzurum'un tanınmış simalarından Şerif Soylu ve Ahmet Somunoğlu'na ait belge ve fotoğraflar ile Ahmet Bahattin Doğusoylu'ya ait belgeler, notlar ve anılar mevcuttur. Yine kıymetli kardeşim ve meslektaşım Ali Servet Öncü'nün arşivindeki belgeler elimizdedir. Ayrıca şahsımıza ait belge, fotoğraf ve notlar da Erzurum Şehir Arşivi'ne bağışlanmıştır. Nihayet son olarak, yukarıda ismi geçen Rahmetli Cemalettin Server Revnakoğlu'nun elinde bulunup Erzurum'a ait olan bazı orijinal belgeler ve bilgi fişleri, kıymetli hocamız Yunus Zeyrek tarafından⁷⁴⁰ Erzurum Şehir Arşivi'ne bağışlanmıştır. Bütün bu dokümanın dijital ortama aktarma ve tasnif işlemleri devam etmektedir.

Arşivimize toplu olarak bağışta bulunanlar için, arşivi binamızda güzel bir bölüm hazırlanacak ve bu değerli kişilerin fotoğrafları ve kısa hayat hikâyeleri ziyaretçilerin dikkatine sunulacaktır. Böylece, bağış suretiyle memleket kültürüne hizmet etmiş olanlara teşekkür edilecek, bundan sonraki bağışçılar ise teşvik edilmiş olacaktır.

Erzurum Şehir Arşivi'nin materyal olarak daha da zenginleşmesi için çok beklemek gerekmeyecektir. Nitekim bazı önemli şahsiyetlerin elindeki materyalin Erzurum Şehir Arşivi'ne bağışlanması hususunda gereken irtibatlar kurulmuş ve sözler alınmıştır.

Erzurum Şehir Arşivi, Türkiye içinde ve yurt dışında yapacağı arşiv taramaları sayesinde, yukarıda kaybettiğimizi yazdığımız arşiv malzemesinin önemli bir kısmına ulaşmayı hedeflemektedir. Bu hususta belli bir mesafe de alınmıştır. Erzurum'a gönül vermiş kıymetli büyüklerimiz ve kardeşlerimizin desteği de buna eklenince, Erzurum'a yaraşır bir arşiv kuracağımızdan şüphemiz yoktur.

⁷⁴⁰ Bu belgeler ve bilgi fişleri, rahmetli Fahrettin Kırzioğlu hocamızın elinde iken Yunus Zeyrek hocamıza intikal etmiş ve nihayet Muammer Çelik ağabeyim ve Kaan Gündoğdu kardeşim vasıtasıyla Erzurum Şehir Arşivi'ne bağışlanmıştır.

Erzurum 1931 (1931 Yılında Erzurum Üzerine Yazılan Bir Rapor)

Ali Kurt*

Kırk yıl önce elimize geçen, Erzurum üzerine yazılmış fakat yayınlanmamış bir rapordan bahsetmek istiyoruz. Kim tarafından neden hazırlandığını bilemiyoruz. İnce (pelür) kâğıda daktilo edilen yazılar, teknik olarak araya kopya kâğıdı konularak on nüshaya kadar çoğaltılabilir. Kim tarafından ne amaçla kaç nüsha hazırlanmıştı, varsa bile diğer nüshaların nerede/ kimlerde olduğunu hakkımız yok.

Yarım dosya kâğıdı büyüklüğünde (18*15 Cm) pelür kâğıdının tek yüzüne daktilo ile yazılan 145 sayfalık bu dosyada başlık sayfası ve yazarın adı verilmemiştir. Kullanılan daktilo şeridi mavi renkte yazı vermiştir. 12. sayfada birkaç satır ise siyah renkte yazılmıştır. Toplam yaklaşık 21.000 kelimelik bir metindir.

1931 yılında Erzurum (26.330 kilometrekare 270.000 nüfus), cumhuriyetten önceki Erzurum Vilayetinden (1913 yılında 50.000 kilometrekare arazi ve 880.00 nüfus) daha küçük, fakat şimdikinden (2017 yılında 25.000 kilometrekare ve 770.000 nüfus) büyüktür. Demiryolu batıdan değil, doğudan gelmektedir.

Metinde birkaç yerde boşluklar bulunmaktadır. Birkaç yerde de üzeri tek çizgi çizilen kelimeler el yazısıyla aynı renkte kalemle düzeltilmiştir.

Bazı yerlerde hatalı yazılan kelimeler üzerlerine “X” harfi kullanılarak iptal edilmiş, yanına uygun kelimeler kullanılmıştır.

Yer isimleri yeni adlar verilmeden önceki halleriyle ve o dönemki imlalarıyla kullanılmıştır. Aşkale yerine Aşkala, Fırat nehri Frat şeklinde yazılmıştır. Gavur dağı veya karasu gibi isimler büyük harfle başlamamaktadır. Mesela; Karasuyun derken kelime küçük “k” ile başlamaktadır. Karasu’nun yerine “karasu’yun”, yalnız kelimesi “yalnız” şeklindedir. Firuzbey Köprüsü “Fruzağa” şeklinde yazılmıştır.

Daktilo edilmiş sayfaların konu başlıkları şöyle sıralanabilir; Vilayetin Coğrafi mevkii, vaziyeti, Vilayetin hudutları, Vilayetin mesahası ve vilayeti teşkil eden kazaların mesahaları., Dağlar, Ova ve yaylalar, Nehirler, Orman gelirleri, Madenler, Tortum Gölü (Göl ve şelalenin fotoğrafları merbuttur denilmiş ise de bulunmamaktadır), Kaplıcalar, Tuzlalar, Zırai kısım, Hayvani kısım, Erzurum Belediyesi , Sağlık durumu ve hastaneler, Sular, Lağımalar, Erzurum’da içtimai hayat, Erzurum’da Spor, Erzurum’da cemiyetler, Lisani, Edebiyatı, Erzurum’da maarif, Erzurum Ticaret odası, Sanayi odası, Erzurum’da sanat ve ticaret, ziraat,

* Doç. Dr, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Erzurum SUAM (Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi) Tıbbi Patoloji Anabilim Dalı, e-posta: ali.kurt@sbu.edu.tr

Ticaret, Demiryolları, Karayolları, PTT, İktisadi kısım, Bankalar, Erzurum'un tarihi, Eski eserler

İlk 22 sayfa coğrafi kısım olup yazarı belli değildir. Tuzla yerine "memleha" kelimesi kullanılmıştır. Merkezle beraber 7 ilçeye sahiptir. Sahaları; Erzurum 4015, İsbir (İspir) 2810, Oltu 2450, Pasinler 4545, Tercan 4275, Hınıs 5055, Tortum 3170 ve ilin toplamı 26.330 kilometrekaredir.

Akarsular ulaştıkları denize göre Hazer Denizi, Basra Körfezi ve Karadeniz olmak üzere üç aile halinde sınıflanmıştır.

28. ve 29. sayfalardaki zirai kısım, adı verilmeyen "ziraat müdürü" tarafından yazılmıştır. Buna göre 1931 yılında Erzurum'da hayvan hastalıklarından sığır vebası salgını, distomatos (kelebek) ve şarbon bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mezbaha İstanbul Kapı civarındadır. Hayvancılık bölümünü Baytar Müdürü Mümtaz yazmıştır. 1931 yılında 1800 öküz, 3499 inek, 2756 tosun, 2890 (Alikanlı aşiretine ait) sığır, 137.318 koyun, 65 deve il dışına satılmıştır. Satılan deri türleri arasında kurt, porsuk, tilki, tavşan, sansar ve ayı derisi bulunmaktadır. 175 ton pastırma, 34 ton kavurma, 1350 kilo sucuk ve 1150 adet sığır dili il dışına satılmıştır.

İlde 326.000 koyun, 110.000 keçi, 88 deve, 54.000 öküz, 75.000 inek, 31.000 düğe ve 9777 boğa bulunmaktadır.

Barsak tifosu ve askaris solucan salgın haldedir. Çocukların bostanlarda yıkanması, ishallerine sebep gösterilmektedir. Karasu Bataklığı tarif edilerek sıtma sebebi olduğu belirtilmektedir. Akciğer veremi az ise de çocuklarda ve büyüklerde ölümle neticelenmektedir.

100 yataklı bir numune hastanesi bulunmaktadır. Hastane kulak burun boğaz, dahiliye hariciye ve röntgen mütehassısları, laboratuvar ve ameliyathaneye sahiptir. Numune hastanesi yakınında bulunan Doğum ve Çocuk Bakımevinde birer adet doğum ve çocuk hastalıkları uzmanı bulunmaktadır. Pasinlerde hükümet tabibi ve 1925 yılında inşa edilen dispanser bulunmaktadır.

Yolları Baş Mühendis, PTT kısmını PTT Müdürü, Zirai kısmı Ziraat Müdürü, hayvanları Baytar Müdürü Mümtaz, en sonda yer alan tarih ve tarihi eserler konularını Muallim Ahmet Bey yazmışlardır.

Şehrin Araplar tarafından Bizanslılardan alarak yüz yıl ellerinde tuttukları, tekrar Bizans'ın eline geçen şehrin 950 yılında Alparslan'ın amcazadesi İbrahim İnal tarafından feth edildiği, ancak tekrar Bizans'ın eline geçtiği ve Malazgirt Zaferi'nden sonra bölgenin Saltuk'a verilerek 1200 yılı civarında Selçuklulara bağlandığı yazılmaktadır.

Tanınmış şairler arasında Nef'i, Zihni, Etem Pertev Paşa, Ziya Paşa, Emrah, Erbabı, Celabi ve Kemalettin Kami sayılmıştır. Resmi kütüphane bulunmamaktadır. Şahsa ait İlim Ocağı'nda 7.000 kitap bulunmaktadır. Ordu, vilayet ve demiryollarına ait 3 matbaa bulunmaktadır. Erzurum ve Varlık adında iki gazete yayınlanmaktadır.

İş, Ziraat ve Osmanlı bankası şubeleri bulunmaktadır.

Kitap kısaca Erzurum tarihi ve tarihi eserlerden bahsedilerek sona ermektedir.

Rapordaki üç farklı bölüm, tashih edilmeden aynen şöyledir;

“Erzurum'da Asarı Atika

Ulu cami: Saltık hükümdarlarından Emir Mehmet İbni Ebulkasım tarafından 570 tarihinde inşa ettirilmiştir.

Kale İlhanilerden Ebu Sait Gürgâninin asarıdır. 720 de inşa edilmiştir.

Yakutiye, Morkov namında Türk ümerasının hizmetine mükâfaten 710 tarihinde inşa ettirilmiştir.

Saat Kulesi Meşhur İtağbitoya mensup olan kısmınoğlu alp zaferi tarafından (İlhanilerdendir) 773 tarihinde yaptırılmıştır.

Çifte minareler Olçayto sultanının akrabasından bulğan hatun tarafından 715 tarihinde inşa ettirilmiştir.

Taşhan askeri depboydur. Fatihî yemen Rüstem Paşanın valiliği zamanında 941 tarihinde yapılmıştır.

Lala paşa Camii Lala Mustafa Paşa tarafından mimar sinana 915 tarihinde yaptırılmıştır.

Üç Kümbetler 598 de Zuhur 640 da Münkariz olan Almengüçten Meliki Davut ile Amcaları Behram şah ve biraderlerinin mezarlarıdır.

Karanlık Kümbet Türk ümerasından Bedrettin kekavusun kabridir. Kitabesine nazaran 770 tarihinde yapılmıştır.

Emirşah Hülefai Abbasiden Mehdi zamanında Erzurumda icrayi hükmeden zattır. Vefatında metfun olduğu bina inşa edilmiştir.

Hasankale Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan tarafından müceddeden 857 tarihinde inşa edilmiştir.

Hasankale Kablıcası büyük kablıca zülkadiriye beylerinden Şah bey tarafından 793 tarihinde inşa edilmiştir.

Hınıs kalesi Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasanın Amucesi (Şah Şapurun) binakerdesidir.

Çoban köprüsü Alçobanyadan bir hükümdar bina etmiştir.

Tercandaki Mamahatun türbesi Akkoyunlu Hükümdarlarından Kara Yusufun vafati üzerine ailesini alarak harabe halinde olan tercihana gelmiş ve burasını şenletmiş vefatında aile ve ahvadı buraya defn edilmiştir.

Tortum Kalesi Gürcü Hükümdarlarından Mamul şah tarafından bina edilmiştir.”

“Madenler:

Rusların Maden Yeniköy'üne kadar temdit ettikleri Kükürtlü mıntukası dahilinde linyit kömürü olduğu tahakkuk etmesi üzerine bu çok arızalı madenlere kadar 20 kilometreden ibaret olan kısım düzlenmesine vaki teklif üzerine hükümetçe karar verilmiş ve askerler zamanında bir kısım mesai sarf edilmiş ve 36 37 38 senelerinde teşkil edilen bir heyeti fenniye marifeti ile hattın güzergahı seçilip toprak düzeltmeye başlanmış olup diğer taraftan da madenden pek ilkel vasıtalarla kömür ihracına başlanmış araba ve hayvanlarla kömür nakl edilmekte ve Yeniköy civarına kadar getirilmekte olup buradan sonra hatla nakliyat icra edilmekte idi. Bu minval üzerine sarf edilen mesai ile 1926 senesi teşrinisanisinde ferşiyatın madenlere kadar temdidi kabil olabilmıştır.

Bu müddet zarfında kömür ihracatı yevmiye kırk ton ve bundan sonra madenlere ehemmiyeti mahsusa atfedilerek çıkartılan kömür günlük 60 tona kadar artırılmış ve hattın mahrukat ihtiyacının mühim bir kısmı temin edilmiştir.

Bu faaliyet 1929 senesi başına kadar devam etmiş ve 1932 ocak ayında maden ocakları iktisadi görüşlere dayanılarak geçici olarak tatil edilmiş ve hattın Ruslardan alınmış mazotla işletilmesi temin olunmuştur. Geniş bir mıntika dahilinde olduğu iddia edilen bu faydalı havzanın genişlik ve hududu hakkında maalesef kati müspet ve fenni bir rapor alınmak imkanı hasıl olamamıştır. Bu itibarla linyit havzasının kıymet ve ehemmiyeti hakkında vazih bir mütalaa ortaya konulması da mümkün görülmemiştir.

Erzurum havalisinde mevcut türlü çeşitli kömürlerin en iyisi Kükürtlü kömürleri olup yaptırılan tahlil neticesinde 3800 kaloriyi havi olduğu anlaşılmıştır. Şivişli Gürcü boğazı ve sair havalide bulunan kömürler kalori itibariyle pek zayıf olmakla beraber Ağzı Açık maden kömürlerinin sahiplerinin birkaç seneden beri bu ocakları işletmek hususunda bir çok fedakarlık yapmış olmalarına rağmen kömürün damarlarının çok zayıf ve ısı kuvveti itibariyle de pek aşağı bir derecede olmasından işletilmesine muvaffak olmadıkları gibi bilgisizlik yüzünden de bütün fedakârlıkları maalesef hüsrân ve iflasla nihayet bulmuştur.

Kükürtlü maden ocaklarında yapılan faaliyetten müspet neticeler alınmış; memur, amele, malzeme ve masraf dahil olmak üzere bir ton kömür haddi azami 13 lira maliyet fiyatı

ile idareye mal olmuştur. Ocaklarda fenni şartlar dahilinde çalışılmış, ocaklara dekovil hattı tefriş edilmiş ve ocaklar elektrikle tenvir olunmuştur. Uzunluğuna olarak ocaklar 300 metre ve düşey olarak 50 metreye kadar inmiştir.

Kömür damarlarının asgari kırk azami suhani 110 santimetredir.

Rusların bu havalide icra ettikleri araştırmalar neticesinde Hasankale'de neft ve Maden Yeniköy civarlarında pulk madenleri mevcut olduğu kendilerince tespit edilmiş ise de bunlar tarafımızdan ne bulunmuş ve ne de işletilmesine imkan hasıl olmuştur.

Hükümetçe ecnebi gruplara yaptırılan tetkikler bu grupların siyasi bir takım emeller takip etmeleri dolayısı ile maalesef müspet neticeler alınamamıştır.”

Ticaret ve Sanayi Odası tarafından yazılan bölüm:

“Erzurumda Sanat ve Ticaret, Ziraat

Erzurum'da sanat; sanat denecek derecede mütekamil bir eser yoktur vaktiyle kuyumculuğu, eyerciliği, bağırsaklılığı, kunduracılığı, ağızcıklığı, dokumacılığı, terziliği, demirciliği, hasırcılığı, halıcılığı, keseciliği, bezircilik, debağet ve sairesi mebzul olan ve küllü miktarda ihracat yapan ve memlekete hariçten para celp eden bu memleket kendi mevcut ihtiyaçlarını temin edemediği gibi hariçten celp etmektedir.

Halen mevcut olan ve mazinin enkazından ibaret bulunan sanatları sıra ile aşağıda sıralanmaktadır:

Kuyumculuk mütekamil bir vaziyettedir. Siyah kehribar üzerine işlenen yüzük, küpe ve emsali müzeyyenat günden güne terakki etmektedir. Yirmi kadar kuyumcu dükkânı 15 usta 15 kalfa 20 çırak bu sanatla meşgul olmaktadır. Ekserisi genç olduğundan ufak bir işaret basit bir teşvik bu sanatı az zamanda eski derecesine ulaşacaktır.

Eyercilik bu Türk'ün ananevi sanatı ve her tarafta şöhret bulan Osmanlı eyerlerinin en güzelleri vaktiyle külli bir surette imal edilir ve harice sevk edilerek binlerce lira Erzurum'a bu yüzden gelirken bugün bunun %5 i bile kazanılmamıştır. Tek tük bu sanatın ustaları mevcut ise de revaç görmediğinden günden güne bu sanat ölmektedir. Ve bu sanatla geçinen yüzlerce usta ve kalfa da boş kalmakta ve kendilerine başka taraflarda iş bulmakta ve sanat kıymetini ustasını kaybetmektedir.

Halen takriben 20 dükkân 30 usta 15 kalfa ve 10 çırak çalışmaktadır. Çok kıymetli ustalar mevcuttur ve bunlar yalnız eski usullerle değil, teşvik ve takip görseler bugünkü fennin kabul ettiği tarzda eyerler de imal edebilirler.

Bakırcılık:

Vaktiyle yüzlerce dükkan ve usta ve sanatkarlardan müteşekkil büyük bir çarşıya malik olan bakırcılık bugün mahdut birkaç usta ile dükkana inhisar etmiştir

Bunlardan ekserisi İstanbul'dan celp edip satmakta ve yapıcı olan birkaç usta da sanatını yavaş yavaş terk etmekte ve bu suretle bu sanat da ölmektedir. 10 usta 3 kalfa 5 çırak vardır.

Dokumacılık:

Erzurum'da Umumi Harpten evvel iki kısım dokumacı vardı. Biri kumaş (yani Manisa), kaba bez, şal, kaba şayak dokurdu. Diğer kısmı da ihram tezgâhları ile hanımlara ihram dokurdu. Dimi soft dokuyanlar da vardı. Bunlardan halen hususi evlerle dükkanlarda elli kadar tezgah kalmıştır. Bu tezgâhlarda yalnız kadınlara mahsus olan ihram dokunur. Bu elli tezgâhta işleyen ustalar içerisinde ancak beş altısı kıymetli ve ince mensucat dokumakta diğerleri kaba saba ihram dokumaktadırlar

Özetle kıymetli ustalar vardır ve bunlar yardım ve destek görür ve teşvik edip çağdaş dokumacılığa ait bilgiler verilirse bunlardan hem bugün ve hem de gelecek için çok büyük istifadeler edilebilecektir. Çünkü bunların tezgahlarında güzel bükülmüş süzme tabir edilen ipliklerle en güzel kumaşlar dokunabilir. Yeter ki yerli malı diye revaç bulsun ve sermayedarlar yardım etsin. Yapağısı mebzul olan ve para etmeyen hem bu memlekette yüncü ile tezgâhçıyı bir araya getirmek ve bunları asri bilgilerle donatmak, icap ederse cebri bir surette kooperatif şeklinde ve toplu bir halde çalıştırmak lazımdır. Buna muvaffakiyet hasıl olduğu gün memleketin her tarafında artan işsiz kadınlardan mühim bir kısmına iş bulunduğu gibi bir kısım gençlere de sanatı öğretmek suretiyle istikbale ait en büyük faydayı temin etmiş olacaktır.

Ağızcılık ve tespیحçilik: *Erzurum vaktiyle tespیح ve ağızlık yüzünden bir hayli ustanın ve bunlar dolayısıyla da birçok ailenin refah içinde yaşamasını temin ederken bugün bu sanatın sahiplerinin de azalması yüzünden bir kısım servetini kaybetmiştir*

Bugün gerek kuyumcu esnafı ve gerekse birkaç siyah kehribarcıdan başka bu sanatlarla meşgul olan yoktur. Mamafih revaçta olması ve hariçten gelip gidenlerin heves edip satın alması bu sanatla iştigal eden ustaları git gide heveslendirmekte ve sanatlarını terakki ettirmekte ve adetlerini çoğaltmaktadır.

Yalnız vilayet dahilinde Oltu ve Tortum kazalarında çıkan siyah kehribarın birinin has diğerinin ham kehribar oluşu ve bunları herkesin tefrik edememesi yüzünden tereddüt hasıl oluyor ve neticede rağbeti kesr eden haller vukua geliyorsa da bu da zaman geçmesiyle anlaşılacak revaç bulacağı ve terakki edeceği şüphesizdir. Yeni gençlerin çok zarif kehribardan küpe, yüzük, gerdanlık, yürek, tespیح, ve saire yaptıkları ve müşterilerini beğendirdikleri görülmektedir.

Kunduracılık: Bu sanat Erzurum'da oldukça mütekmil bir şekildedir. İstanbul ayarında foten, iskarpen ve saire yapan usta ve kalfalar vardır. Revaç gösterildikçe, rekabet hasıl oldukça iyi iş yapmak için iyi kalfa kullanmak zaruretini ustalar da anlamaya başlamıştır ve şehir sakinlerinin önemli kısmının ayakkabıları kunduracılar tarafından imal edildiği için günden güne kalfa ve çırağların adetleri çoğalmaktadır.

Kereste kısmının ekserisi hariçten geldiği için hazır foten ve iskarpinlere nazaran biraz pahalıya mal olmakta ise de dayanıklılık itibariyle bu noksanı telafi etmektedirler.

Terzilik: Bu sanat da oldukça mütekmil bir haldedir. Vilayette ekseri subay ve memurların ve halkın gösterdiği rağbet günbegün terzilerimizi de tekamüle sevk etmektedir. İçlerinden bazı gençler İstanbul'a gelmekte oradaki biçki ve dikiş evlerinde işçiliğini daha iyi bir hale getirmekte ve öğrendiği sanatı gelip burada tatbik etmektedir.

Keçencilik: Bu sanat da vaktiyle Erzurum'da mühim revaçta iken bu gün sönük ve ölgün bir haldedir. Evvelce 12 kuvvetli müessese senede tüccara, eyercilere, merkepçilere ve Kürdistan mintikasına binlerce keçe imal edip satarken bugün dört ustanın yedi sekiz dükkânından on onbeş kalfa ile beş on çırağın elinde kalmış ve onlar da can çekiştirir vaziyette bocalamakta ve ailelerini geçindirmekten aciz bir haldedirler.

Demircilik: Vaktiyle Erzurum pek mühim miktarda demir ve nalcı ve muhçı işiyle meşgul sanatkarlar mevcut idi. Bugün ise mahalli ihtiyaca yetmeyecek demirci kalmıştır. Evvelce bu sanatkarların imal ettiği harice de ihraç edilir ve Erzurum'a bu yüzden külli miktarda para gelirdi. Şimdi ise dahili ihtiyaca bile kafi gelmemektedir. Doğru dürüst demirci ustası yoktur. Nalbant kısmı oldukça çoğalmaktadır. Bu da mahalli ihtiyacına kafi değildir. Yalnız iş bazı zamanlarda fazla olduğu için günden güne çoğalmaktadır. Bu sanata girenlerden ekserisi fenni nalbant değildirler. Halen önemli kısmı alaturka nal çakmakla meşguldürler. Alafranga ile meşgul olan ustalar çok azdır. Yirmi kadar nalbant ustası yoktur. Kalfa ve otuz kadar çırağ vardır. Demirci ustası da on kadardır. Kalfa ve çırağları da 20- 50 kadardır.

Halıcılık: Vaktiyle Erzurum'un Tercan, Hınıs, Pasinler, İspir, Tortum, Narman kazalarında muhtelif köylerinde ve birçok aileler tarafından halı, kilim dokunmakta iken bugün eskisinin %5'i nispetinde bu sanatla meşgul olan kalmamıştır. Bir taraftan harbin tahribatı diğer taraftan teşvik ve rağbetin eksilmesi, üçüncü de eski boyaların ve sağlam iplerin olmaması ve eğrilmemesi kaba saba halı ve kilim imaline sebep olması, halıcıların artmamasını sonuçlamış ve bu sanatlar da revaçtan düşmeye ve adetleri azalmağa başlamıştır. Bugün Erzurum'da çok güzel halı dokuyan iki üç usta kalmış bunlar da ancak bazı kimselerin götürüp verdikleri müstamel halı ve kilimlerin delik deşiklerini dokumakla ve kışın boş zamanlarında

bir meşgale olsun diye iplik tedarik edebilirlerse kendilerine halı kilim dokumakla meşguldürler. Kazalardan Hınıs ve Pasinler'de bu işin yalnız kilim ile meşgul olan köyler vardır. Fakat eski halı ve kilimler gibi güzel dokumamaktadırlar. Tercan, Tortum, Narman, Oltu taraflarında da pek mahdut olarak kilim ve bir de erkeleri için şayak dokuyanlar vardır.

Hasırcılık: Erzurum'da hasırcılık da vaktiyle bir çok aileleri geçindirmekte idi. Sazlıklara civar köylerin ekserisi bu işle meşgul ve kışın boyuna imal ettikleri hasırları getirip Erzurum'daki hasırcı esnafına satar onlar da etraf vilayetlerden gelen müşterilerine satmak suretiyle müstefit olurlar. Gümüşhane, Trabzon vilayetleri, Rize ve civarı kamilen bu hasırları götürür istimal ederlerdi. Misal olarak yalnız Müdürge namındaki köy bir senede 10.000 on bin hasır imal edip sattığı tespit edilmiştir.

Hali hazırda yalnız Sitavuk köyüne iskan edilen Boşnak muhacirler tarafından yapılmakta gittikçe artan bir şekilde bu muhacirlere istifade temin eylemektedir.

Bu sanat da fenni bir şekilde gelişirse gerek sazın kamış ve cillerinden ve gerekse kindirlerinden ve gerekse tarım ürünlerinin arpa saplarından müddeti zayi yani yazlık şapka sepet ve saire yapılabilir ve bir kısım ailelerin geçimini temin eder.

Bezircilik: Zegerekyen hasıl olan bezir ki bugün sanayide kullanılan bezir için yüzbinlerce lira Avrupa bezirlerine verilmektedir. Halbuki zegerek mahsulünün en iyi yetiştiği mahaller Erzurum, Pasinler, Tercan, ovalarıdır. Vaktiyle bu ova köylerinden birçoğunda birçok bezirhaneler vardı ve üretimle meşguldür. Bunların ürettiklerini her taraf kullanırdı ve bu yüzden binlerce lira köylünün cebine girerdi. Gerçi bu bezirler kaba ve adi vasıtalar ile istihsal edildikleri için sanayide kullanılmazdı. Fakat ekser köyler aydınlatma yerine ve basit işlerde bunu kullanırlardı. Fenni bir şekilde yapılacak bezirhanelerden üretim yapılacak olursa bugün memleketin pek mühim ihtiyacı temin edilmiş olacağı gibi ihracat temin edilmiş olur. Aynı zamanda da köylü kendine bir menba bularak bu işlerden istifade eder.

Debağat: Erzurum'da debağhane olarak iki mevki vardır. Biri Tebriz kapısında diğeri de Gürcü kapısındadır. Her ikisi de sanathane olmaktan ziyade birer maktulhanedir.

Bunların içerisini görenler derhal burada yatan ve çalışan insanların ne kadar mazlum ve mağdur olduklarını anlarlar. Üç lokma ekmeğini temin için burada çalışan bu bedbahtlara acımamak kabil değildir. Asırlarla evvel yapılmış fakat yapıldıkları tarihten bugüne kadar hiç bir gelişmeye mazhar olmamış ve ilkelliğini muhafaza etmiş olan bu binalarda başlangıçta nasıl iş yapılıyorsa bu gün de aynı iş hasıl olmaktadır. Bundan çıkan bu basit iş de o derece revaç bulmaktadır. Alelade işlediği için yalnız köylünün yemeni, kundurasını, saracın muhtelif işlerinde kullanılır. Asri ve medeni olan kösele vekete, parlak meşin ve saire ile alakası yoktur.

Patronun az bir maaşla çalıştırdığı mazlumlara yaptırdığı adi kösele meşin istihsal etmekte ve bunlar da dâhilde sarf edilmektedir.

Şayanı teessür olan kısmı hayvan memleketi olan ve en çok et sarf eden Erzurum'daki kesilen hayvan derilerinin yerine hindiyeden getirilen derileri işlemektedirler. Bu müesseselerden memleketin en büyük bir ihtiyacını temin etmek için asri bir hale şekillendirmek ve fenni bir şekilde üretime başlamak zamanı çoktan gelmiş ve geçmiştir bile.

Evkaf bunlardan her sene icar alır fakat burada yaşayan insanların yaşayışlarını ve bu binanın tamirini katiyen düşünmez ve bu zavallılarla bir kimse alakadar olmaz

Erzurum'da sabunculuk

Erzurum'da sabunculuk çok mühim bir sarfiyat yapar ve bununla iştigal eden altı sabunhaneden birisi oldukça asri ve medeni bir şekilde sabun imal ediyorsa da diğer beş sabunhanede eski çağdan kalma bir tarzda sabun imal etmektedir. Memleket sakinlerine yetmemektedir. Sıhhate aykırı ve bit yapmaktadır. Yasaklanmaları lazımdır. Bu sanatın da gelişmesi, ilerlemesi ve kötü durumunu engelleyecek teşkilat mevcut olduğu halde alakadar olmamaktadırlar.

Bu sabun bütün köyler ve hatta şehirde bazı kesimlerde kullanılır. İçindekilerin muzır olması dolayısıyla sağlığa da zarar vermektedir. Bu sabunhaneler ilkbahar yani nisandan eylül başına kadar beheri otuz kazan kadar sabun imal etmektedirler. Bir kazanda on bin kalıp sabun vusule getirildiğine nazaran senevi beher otuzbin kalıp sabun ve beş müessesede 150,000 kalıp kadar takriben sabun imal edilmektedir. Sabunhane sahiplerinden birisinin bir derece asri ve fenni olarak imal ettiği sabun da mahdut bir haldedir. Bu zat fenni imalatla meşgul olduğu için senenin her mevsiminde imal etmektedir. Bunun da bir kazanı vardır ve bu kazandan kırk sekiz saatte bir defa sabun çıkarır. Herbir kazandan takriben 600 ila 900 büyük küçük kalıp hasıllar alır. Birincilerin sabun terkibatı yağ bora kireç sudan ibarettir.

İkinci kısım ise yağ, sudkostik ve diğer kimyevi maddeler kullanmak suretiyle sabun yapar. Bu sanatlara da iyi rehberlik edilip, fenni bir şekilde imalata mecbur edilirlerse çok önemli faydalar temin edilir.

Erzurumda Pasdırmacılık

Bu san'at Erzurumda oldukça revaştadır. Bu san'atla iştigal edenlerin dördü büyük miktarda olmak üzere on kadar pastırmahane vardır. Bu sene hayvanatın ucuzluğu dolayısıyla seni sabıkaya nisbetle daha fazlaca pastırma imal edilmiştir.

Takriben bu sene iki bin yedi, yüz küsur hayvan (öküz ve inek olmak üzere) kesilmiştir. Bu pastırmalar burada imal edildikten sonra İstanbula sevk edilmekte ve orada satılmaktadır.

Sabık senelerde Kayserili bazı pastirmacıların Erzuruma gelip pastırma yaptırmakta didler. Pastırmalık için mübayaa edilen öküz ve ineğin çifti bu sene 20 lira ila 50 liraya kadar alındığından pastırmalar da adeta bedava dınecek bir fiata mal olmuş isede şehir halkı bu ucuzluktan istifade edememiştir. Pastırma mühim bir ticarettir.

Fenni ve güzel bir şekilde imal edilirse Yunanistan ve saireye senevi külli miktarda ihracat yapmak mümkündür buda asri bir şekilde teşkilatta ve tesisatta kabildir.

Bu günkü pastırmacılar bunu idareden aciz insanlardır.”

Raporun sonunda 1.5.1931 yazmaktadır. Bu tarih raporun tamamlanma tarihi midir yoksa son bölümün hazırlanma günü müdür bilemiyoruz. Yapılan alıntılar dil, imla veya bilgi yönünden düzeltilmemiş, aynen tekrarlanmışlardır. Raporda demiryollarından bahseden 71. sayfa noksandır. Bazı bölümlerde Miladi, bazılarında ise Rumi tarih kullanılmıştır.

1931 yılına ait kıymetli bilgilere sahip bu raporu, o tarihe ait bilgilerle zenginleştirilerek yayına hazırlanmaktayız.

Vilayetin Coğrafi Mevkii, Vaziyeti

Mevkii-

Erzurum Vilayeti türkiye cumhuriyetinin Şimali şark-sindedir . türkiyenin tabii mintakalarından şarki anadolü (yani daha geniş mikyasile Erzurum yaylasının merkezinde bulunur .

Vaziyeti-

Orta anadolu ve Elcezirei ulyayi İran Ve rusya serbest susyal sovyet ittihadi hükümetlerine birleştiren -- bir raptiye vazifesini görür .

İran ve rusyaya giden yolların güzergâhında bulunması ve maverayi kafkas demiryolu vilayetin merkezine kadar temdit edilmiş~~XXX~~ Olması haizi ehemmiyettir . aynı zamanda mezkûr hükümetlere karşı orta anadolunun kapusu meşabesinde olması ehemmiyetini bir kat daha artırmıştır .

Şarki anadolunun muhtelif sahalarından (Kara denize doğru akan ticaret cereyanları aynı vechile vilayet dahilinden geçmege mecburdur .

Bu vechile Erzurum vilayeti pek mühim bir ticarî vaziyetine maliktir .

(Vilayetin Hudutları)

Erzurum Vilayeti Şimalen : Ertvin, Rize, Cenuben ^{Bir} Erzurum, ^{göl} ^{muş} Erzurum, Bitlis, Elazığ . Şarkan: Kars , Bayezit, Çarben : Gümüşh Erzurum Vilayetleriyle Çevrilmiştir .

1930 Yılında Erzurum Şehrinin Temel Meseleleri

Şemsettin Çelik*

Özet

Bu çalışmada, Erzurum şehrinin temel meseleleri, 25 Ağustos 1930 tarihli Hakimiyeti Milliye gazetesinde yayınlanan "Erzurum Mektubu"ndan hareketle açıklanmaya çalışılacaktır. Bu temel meseleler, 1930 yılı ortalarında seçim bölgelerini ziyarete gelen Erzurum milletvekillerinin halkla temasları sonucu belirlenmiştir. 1930 yılında Erzurum şehrinin temel meseleleri adını taşıyan bu çalışmanın içeriğini, sığır vebası, İran transit yolu, mezbaha inşası, Erzurum'un içme suyu ve elektrikle aydınlatılması oluşturmaktadır. Aslına bakılırsa, çalışmanın içeriğini oluşturan konuların tamamına yakını Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren şehri ekonomik ve sosyal yönden etkilemekte olan önemli problemlerdir. Bunlar zaman içerisinde kronikleşerek 1930 yılında Erzurum'un ana meseleleri haline gelmiştir. Bu meselelerden sığır vebası bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde çözüme kavuşturulurken diğerlerinin çözümü uzun yıllar almıştır. Ayrıca çalışmada, aynı yıl içerisinde cereyan eden kongre binası, Atatürk'ün heykelinin dikilmesi ve muallim mektebi inşası konularına da değinilerek 1930 yılında Erzurum şehrinin panoraması sunulmaya çalışılacaktır. Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarında Erzurum ve Erzurumlunun yaşadığı sıkıntılı süreç ortaya konularak okuyucuya günümüzle karşılaştırma imkânı sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Erzurum, Sığır Vebası, Trabzon-İran Transiti, Rize-Erzurum Yolu, Mezbaha, Elektrik.

Abstract

In this study, the basic affairs of the city of Erzurum will be tried to be explained with a motion from the "Erzurum Letter" published in the Hakimiyet-i Milliye Newspaper dated August 25, 1930. These basic affairs were determined in the mid-1930s as the result of contact with the people of the Erzurum deputies who came to visit the electoral districts. The content of this work, which is called the main affairs of the city of Erzurum in 1930, consists of cattle plague, Iran transit route, slaughterhouse construction, drinking water and electric lighting of the Erzurum. As a matter of fact, almost all of the topics that constitute the content of the work are important problems that affect the economic and social aspects of the city since the first years of the Republic. These became chronic in time and became the main affairs of Erzurum in 1930. In these cases, the cattle plague has been solved within a short time like a year, while others have taken many years to solve. Also in the study, the congress building which took

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, semseddincelik@hotmail.com

place in the same year, the erection of the sculpture of Atatürk and the construction of the school of the teachers will be mentioned and the panorama of the city of Erzurum will be tried to be presented in 1930. Thus, in the first years of the Republic, Erzurum and the people of Erzurum, the troubles experienced by the people will be presented, and readers will be offered the opportunity to compare today.

Keywords: Erzurum, Cattle Plague, Trabzon and Iran Transit, Rize-Erzurum Road, Slaughterhouse, Electricity.

Giriş

Erzurum, 19. Yüzyılın başlarından I. Dünya Savaşı'na kadar iki defa Rus işgaline uğramıştır. Bu dönemde birkaç büyük deprem atlatan şehir, Trabzon-İran transit yolunun önemini kaybetmesiyle gelir kaybına da uğramıştır. Buna rağmen I. Dünya Savaşı öncesi süreçte önemli ölçüde olmasa da, gelişmesini sürdürmüş ve nüfusu 50.000'lere, ev sayısı ise 10.000'lere kadar yükselmiştir.⁷⁴¹

I. Dünya Savaşı, Erzurum için büyük bir yıkım olmuştur. Savaşın başlamasıyla eli silah tutanlar cepheye savaşmaya giderken, geride kalanların bir kısmı göç etmek zorunda kalmış, şehirde kalanların diğer kısmı ise, Ermenilerin zulmüne uğramıştır.⁷⁴² Savaş sonrası, Erzurum, bir taş yığını ve yangın yeri haline gelmiştir. Şehrin üçte ikisi yıkılmış, şehir adeta boş bir harabe halini almıştır.⁷⁴³ I. Dünya Savaşı öncesi Erzurum'u ile sonrası arasında uzaktan yakından bir alaka kalmamıştır. Zira Erzurum'un her iki dönemini de yaşamış olan Ahmet Hamdi Tampınar'ın da ifade ettiği gibi, o zamanki yani I. Dünya Savaşı öncesi Erzurum'u ile on yıl sonra 1923 yılındaki Erzurum çok başkaydı. Tampınar, yazısının devamında derki: "Bu sefer geldiğim Erzurum, başka bir Erzurum'du... İkinci defa gördüğüm bu şehir, artık şark vilayetlerinin iktisadi merkezi, yaylanın gülü, bu havalide söylenen türkülerin yarısından çoğunun güzelliğini övdüğü eski Erzurum değildi. Harp, hicret, katliamlar, tifüs, çeşit çeşit felaket, üzerinden ağır bir silindir gibi geçmiş, her şeyi ezip devirmişti. Hiçbir yerde memleketin Birinci Cihan Harbi'nde geçirdiği tecrübenin acılığı burada olduğu kadar vuzuhla görülemezdi. Bu eski ressamın tasvir etmekten hoşlandıkları şekilde, ölümün zaferi idi."⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, İstanbul 2008, s. 248-249.

⁷⁴² "Ruslar çekildikten sonra, geride kalan Ermeniler, Erzurum'u her zaman hayal ettikleri Büyük Ermenistan'ın bir parçası yapmak istediler. Nüfusun dörtte üçünden daha fazlasının Müslüman olması durumunda bunu gerçekleştiremeyeceklerdi. Bu nedenle, Erzurum'un Müslümanlarına karşı bir katliam ve zorla göç ettirme politikasını uygulamaya başladılar. Tıpkı Erivan'daki Azerbaycan Türklerine yaptıkları gibi... Savaş sonunda, Erzurum'un Müslüman halkının üçte biri öldürülmüştü." Justin McCarthy, *The Destruction of Ottoman Erzurum*, Erzurum 2002, s. 28-29, 54-55.

⁷⁴³ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 251; Cevat Dursunoğlu'na göre de, Erzurum 1918'de bir köy harabesi halindeydi. Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul 2000, s. 36.

⁷⁴⁴ Ahmet Hamdi Tampınar, *Beş Şehir*, İstanbul 2017, s. 30-31.

Ahmet Refik Altınay da “Kafkas Yolları” adlı eserinde, Erzurum’un savaş sonrası durumunu anlatırken şehrin bir harabe halinde olduğu, ahalinin henüz yerlerine avdet etmemiş olduklarını, mevcut nüfusun 10.000 civarında olduğunu, yakılan ve yıkılan binaların hadsiz olduğunu yazmaktadır.⁷⁴⁵ Ziyaeddin Fahri Fıddıkoğlu’na göre ise, Rus işgalinden ve Ermeni katliamından kurtuluşundan sonra yaralarını sarmaya çalışan Erzurum’un nüfusu 8.000 civarındaydı.⁷⁴⁶ 1922 yılına gelindiğinde şehir merkezinde yaşayan insan sayısı yaklaşık 15.000 idi.⁷⁴⁷ 12 Mart 1918’de Türk Ordusu, Erzurum’u düşman işgalinden kurtardıktan sonra, Kâzım Karabekir Paşa’nın gayretleriyle şehirde imar faaliyetleri başlamıştır.⁷⁴⁸ Bunun için devletten de bir miktar yardım sağlanmış olmasına rağmen Erzurum’daki tahribatın büyüklüğü karşısında yıkılan yerlerin yeniden yapımı ve şehrin imar edilmesi o kadar kolay olmamıştır. Mehmet Nusret Efendi’nin deyişiyle, bu dönemde Erzurum, medeniyetin gerektirdiği terakkiye henüz ulaşamamıştır.⁷⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum⁷⁵⁰

Şehrin bu durumunu 1930 yılında Erzurum’a gelen Akşam gazetesi yazarı Esat Mahmut’un yazısında da görmek mümkündür. Esat Mahmut, Erzurum’un coğrafya kitaplarında şarkın en mühim, en büyük şehri, büyük bir geçit, kuvvetli bir ticaret merkezi ve doğunun yegâne kültür merkezi olarak görüldüğünü ancak bunların bir ümitten ve kaynağı bilinmeyen herhangi yanlış bir malumattan başka bir şey olmadığını ifade ederek şunları yazmıştır:⁷⁵¹

⁷⁴⁵ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1998, s. 70-71.

⁷⁴⁶ Ziyaeddin Fahri Fıddıkoğlu, *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler*, İstanbul 1970, s. 105.

⁷⁴⁷ Haluk Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum(1918-1923)*, Ankara 2000, s. 258.

⁷⁴⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz II*, İstanbul 1993. s. 66.

⁷⁴⁹ Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 1338, s. 39.

⁷⁵⁰ Hatıralarla Erzurum, Derleyen: Fikret Öztürk, Ankara, 2011, s. 95.

⁷⁵¹ Esat Mahmut, “Saltanat İdaresinin Hiç Bakmadığı Şehir: Erzurum”, *Akşam*, 22 Ağustos 1930.

“Erzurum’da diğer şehirler gibi bir toprak yığımdır. Dar sokaklar, yıkık tezek evler, harap meydanlar, köhne çarşılar, çingiraklı eşekler, develer ve birçok tarihi dilenciler. İşte Erzurum’da göze çarpan şeyler! Şehre büyük surların kapılarından geçerek girersiniz; eski bir şatoya girer gibi!.. İlk göze çarpan dilencileri başlı başına birer tiptir. Onların yüzüne bakın; şark karşınızda bütün manasıyla canlanır: Ellerde asa, sakallar bellere kadar uzun, gözler iri ve parlak, kesik kesik iniltir!.. Şehre girenleri ilk istikbal edenler işte bunlardır. Otomobiller durur durmaz üzerinize adeta hücum ederler...”

Şehir tamamıyla ihmal edilmiştir. Osmanlı imparatorluğuna milyonlarca vergi veren bu yer imparatorluktan bir şey almamıştır. Erzurum’da şimdi bir takım binalar, ufak meydanlar, küçük fakat muntazam bazı evler görürsünüz. Bunlar Cumhuriyet idaresinin eserleridir. Mazi bu nesle Erzurum’da akan bir çeşme bile bırakmamıştır... Koca şehirde muntazam bir abdesthane bile yoktur. Mamafih böyle söylüyorum diye sakın bana kızmayın!. Bütün bunlara rağmen Erzurum şarkta gördüğüm şehirlerin en muntazamı, en mükemmelidir. Ya bir de Beyazıt’ı, Karaköse’yi düşünün...”

Gerçekten de 1933 yılında bile Erzurum’da kanalizasyon tesisatı yoktu. Sadece 13 km’lik adi umumi lağım vardı.⁷⁵² Ancak burada bir şeyi açıklamaya kavuşturmak lazım gelir ki, o da bu tarihlerde yalnızca Erzurum, bu durumda değildir. Hemen hemen bütün Anadolu şehirleri Erzurum’la aynı kaderi paylaşmaktadır. Zira Türkiye’nin I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sonrası ekonomik ve sosyal bakımdan kendine gelmesi, belli bir düzeye ulaşması 1935’leri bulmuştur. Memleketin hem iktisadi hem de nüfus bakımından yükselmesi ve bazı önemli yatırımları gerçekleştirmeye başlaması bu tarihlerde başarılabilmiştir. Ulaşım, aydınlatma, içme suyu, mesken buhranı gibi meseleler 1930’larda gerçek manada ele alınarak bunların çözülmesine çalışılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Erzurum şehir merkezinde pek fazla bir değişim ve gelişim yaşanmadığı gibi, savaşın geriye bıraktığı tahribatın izleri de silinememiştir. Dolayısıyla şehir, I. Dünya Savaşı sonrası, Milli Mücadele yıllarında sığır vebası, su, İran transiti, elektrik, mezbaha vb. birçok önemli meseleyle baş başa kalmıştır. Bu meselelerin bir kısmı 1930 yılında Erzurum şehrinin temel meseleleri haline gelmiş ve aynı yıl yapılacak olan belediye seçimleri dolayısıyla siyasiler tarafından ciddi manada ele alınarak çözmek üzere harekete geçilmiştir. Sığır vebası gibi bir kısmı kısa sürede çözüme kavuşturulurken bir kısmının çözümü ise uzun yıllar almıştır.

⁷⁵² *Belediyeler*, T.C. Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, İstanbul 1933, s. 324; Kanalizasyon meselesi 1945’lerde dahi sorun olmaya devam ediyordu. Cahit Beğenç, “Dilek, İmar, Şiir...”, *Ulus*, 1.1.1945.

Erzurum Mektubuna göre 1930'da Erzurum'un Temel Meseleleri

İşte şimdi asıl konumuz olan 1930 yılında Erzurum'un temel meselelerini, 25 Ağustos 1930 tarihinde Hakimiyeti Milliye gazetesinde yayınlanan "Erzurum Mektubu"na göre ele alacağız. Yazarının adının sadece baş harflerinin (H. M.) şeklinde verildiği bu mektubun başlığında, Erzurum'un büyük işleri: su, elektrik ve hayvancılık olarak yansıtılmış ancak mektubun içeriğinde İran transitinden, mezbaha inşaatından, Atatürk'ün heykelinin dikilmesinden ve şehirdeki eğitim faaliyetinden de bahsedilmiştir.⁷⁵³

Mektupta ifade edildiğine göre, 1930 Ağustos ayının ortalarında bir heyet halinde seçim bölgelerini gezmeye gelen milletvekilleri bir tetkik seyahati yaparak Erzurum halkı ile çeşitli vesilelerle görüşmelerde bulunmuşlardır. Heyette bulunan milletvekillerinin kimler olduğu bilinmemekle beraber 1930 yılı sonlarında yapılacak Belediye seçimleri için seçim bölgelerini gezmeye geldiklerine göre, Erzurum bölgesinin milletvekilleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler esnasında özellikle şehrin tüccarları ile temas kurmuşlar ve birçok mesele üzerinde fikir alış verişinde bulunmuşlardır. Söz konusu heyette bulunan milletvekilleri Erzurum halkının dileklerini dinlemişler ve buna göre Erzurum şehrinin temel meseleleri üzerinde bazı faydalı kararlar almışlardır.⁷⁵⁴

Alınan kararlar ışığında 1930 yılında Erzurum'un temel meselelerini tespit etmişlerdir ki; gerçekten de bu meseleler Cumhuriyetin ilk yıllarından beri Erzurum şehrinin ana meseleleriydi. Bunları aşağıdaki gibi, beş başlık altında toplamak mümkündür.⁷⁵⁵

Üç dört seneden beri pek çok fasılalarla ortaya çıkan vebayı bakari yani sığır vebası,
Erzurum'a oldukça büyük miktarda para bırakan İran transit yolu,
Erzurum'un içilecek sularının gittikçe azalması ve terkiplerinin bozulması,
Erzurum'da mezbaha inşası ve bu suretle dışarıya kesilmiş et ihraç edilmesi,
Erzurum'un elektrikle tenviri için Tortum Şelalesi'nden ve yahut şehre daha yakın
İğdasor suyundan istifade edilmesi.

Görüldüğü üzere bu temel meselelerin üçü; sığır vebası, İran transit yolu ve mezbaha inşası, doğrudan şehrin ekonomisiyle alakalıdır. Diğerleri ise şehrin içme suyu ve aydınlatması gibi bir şehir için son derece önemli olan hususlardır.

⁷⁵³ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁷⁵⁴ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁷⁵⁵ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)

Veba-i bakari denen sığır vebası, eski zamanlardan beri var olan bir salgın hastalıktır. Hastalıkla ilgili ilk kayıtlar, 18. Yüzyılın başlarında Avrupa’da salgın halinde milyonlarca hayvanın ölümüne sebep olması üzerine ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılda görülmeye başlayan bu hastalık 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan sonra Osmanlı topraklarında da etkili olmuştur. Büyük miktarda hayvan ölümlerine yol açması üzerine hem Avrupa’da hem de Osmanlı Devleti’nde, bu hastalıkla mücadele için veterinerlik kurumunun oluşturulmasına ve hayvan sağlığı alanındaki gelişmelerin artmasına katkı sağlamıştır. 19. Yüzyılın sonlarında Osmanlı bilim adamları hem hastalığa neden olan virüsü, hem de buna karşı kullanılacak aşığı keşfetmişlerdir. 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti topraklarında yoğun bir şekilde görülen sığır vebası salgınına karşı, Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler almıştır. Ancak yetmiş eleman eksikliği, etkili bir kanun uygulanamaması, mali kaynak yetersizliği, duyarsızlık ve ihmaller bu hastalıkla mücadelenin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır.⁷⁵⁶

1930 yılında, Erzurum’un temel meselelerinden biri olan sığır vebası istilasının başlangıcı, bir mücadele baytarı tarafından Mayıs 1930 zarfında Hasankale’nin bir köyünde tesadüfen tespit edilmiştir. Naki Cevat’a göre, bu salgın hastalık, aslında senelerden beri Erzurum mıntıkasında devam eden ve sinsî olarak her mevsimde tahribattan geri kalmayan daimi bir hastalığın devamından başka bir şey değildir.⁷⁵⁷ Hastalık, 1930’dan üç dört sene öncesinden beri Erzurum’un iktisadi hayatı ve bunun sonucu olarak da genel üretimi üzerinde büyük ölçüde tahribat yapmıştır.⁷⁵⁸ Söz konusu sığır vebası salgınının Cumhuriyetin ilk yıllarında tekrar nüksettiği görülmektedir ki; bu meclis zabıtlarına da yansımıştır. Ziraat Vekaleti Müsteşarı Süreyya Bey’in konuşmasından sığır vebasının öteden beri Türkiye’de tahrip edici bir hayvan hastalığı olduğunu ve 1925 yılı sonlarında tekrar ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu dönemde Musul ve Suriye sınırından, özellikle İran ve Ermenistan’dan devamlı yapılan hayvan nakliyatı dolayısıyla sığır vebası hastalığı Mardin, Diyarbakır ve Erzurum havalisinde Haziran ayı içerisinde zuhur etmiş 1925 Kasım ayı sonları itibariyle Kars, Erzurum, Beyazıt, Erzincan, Trabzon ve Güneyde Mardin, Siverek, Diyarbakır, Urfa, Malatya ve Cebelibereket’e yayılmıştır. Salgının sebep olduğu telefata 4.000 ila 4.500 arasında olmuş ve salgının görüldüğü yerlere 9.000 kilodan fazla serum sevk edilmiştir.⁷⁵⁹ Ayrıca bu hastalıkla

⁷⁵⁶ Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî(Sığır Vebası), *OTAM*, Bahar 2016, s. 215-240.

⁷⁵⁷ Naki Cevat, “Türkiye’de Sığır Vebası Nasıl Sirayet ve İntişar Eder?”, *Hakimiyeti Milliye*, 3 İkinci Kanun 1932.

⁷⁵⁸ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁷⁵⁹ *TBMM TUTANAKLARI*, İ:12, 21.11.1341, C: 1, s. 177.

mücadele için Erzurum'dan İstanbul'a hayvan sevkiyatı men edilmiş⁷⁶⁰ ve Diyarbakır'da da serum fabrikası yapılmaya başlanmıştır. Böylece 1926'da Pendik, Diyarbakır ve Erzincan'da olmak üzere, serum fabrikası sayısı üçe çıkmış olacaktı.⁷⁶¹ Ziraat Vekaleti Müsteşarı Süreyya Bey, sığır vebasının Türkiye'ye dışardan geldiğini ve bunun için Suriye, İran sınırında ve Beyazıt civarında hareketli üç baytar heyeti dolaştırılacağını ifade etmiştir.⁷⁶² Bu dönemde Türkiye'de 280 baytar vardı. Sığır vebası ile mücadele etmek için 1926 yılında Avrupa'dan bir uzman bile getirilmişti.⁷⁶³

Türkiye'nin en fazla hayvan yetiştiren bölgesi doğu vilayetlerinde bulaşıcı hayvan hastalıklarına mani olmak ve hastalığı hemen çıktığı yerde bastırmak için 1929 Kasım ayı içinde Kars'ta Kars Valisinin başkanlığında Erzurum, Beyazıt, Kars ve Artvin vilayetleri baytar müdürlerinden oluşan bir komisyon toplanmıştır. Bu komisyonun aldığı kararlar doğrultusunda; salgın hastalığın önüne geçilmesi için hastalığı hemen çıktığı yerde bastırmak üzere hayvan hareketliliği tanzim edilmiş ve Sarıkamış, Hasankale, Erzurum ve Bayburt mevkilerindeki muayene istasyonları takviye edilmiştir.⁷⁶⁴ Özellikle Kars'ın sınırda bulunması ve hayvan yetiştirme hususundaki önemi dikkate alınarak buradaki teşkilat ayrıca takviye edilmiştir. Alınan bu tedbirlerle hem hayvan kaynağı olan doğu vilayetlerinde bulaşıcı hastalıkların çıkmasına mani olunacak hem de hastalık çıktığı takdirde olduğu yerde bastırılmasını sağlayacaktı.⁷⁶⁵

Sığır vebası salgınına karşı alınan tedbirler, Erzurum'da bu salgının önüne geçilmesinde yeterli olmamıştır. Ancak bazı faydalar da sağlamıştır. İşte bu görülen faydalı durumun geliştirilmesi ve sürekliliğinin temini için baytar mevcudunun artırılması gerekli görülmüştür.⁷⁶⁶ Bunun için de devletten Erzurum'a baytar göndermesi talebinde bulunulmuştur. Bu dönemde, 1930 yılı sonlarında, Erzurum'da iki baytar bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira 1930 Eylül ayında İktisat Vekilliği Baytar ve Zeoteknik İşleri Umum Müdürlüğüne 10 baytarın ihtisas yapmak üzere Avrupa'ya gönderileceği duyurulmuştur. Bunlar içerisinde Erzurum baytarlarından Burhanettin ve Nurettin Beyler de bulunmaktaydı.⁷⁶⁷ Diğer yandan hayvan hastalıklarının hepsinin de sığır vebası olmadığı anlaşılıyor ki, 1930 Ekim ayı başında Kars'ta bazı meralarda hayvan hastalığı baş göstermiş ve bu hastalığın şarbon

⁷⁶⁰ *BCA*, 30.10.0.0.186.282.11.

⁷⁶¹ *TBMM TUTANAKLARI*, İ:12, 21.11.1341, C: 1, s. 177.

⁷⁶² *TBMM TUTANAKLARI*, İ:12, 21.11.1341, C: 1, s. 177.

⁷⁶³ *TBMM TUTANAKLARI*, İ:101, 17.5.1926, C: 1, s. 237.

⁷⁶⁴ *Akşam*, 16 Teşrinisani 1929.

⁷⁶⁵ *Akşam*, 16 Teşrinisani 1929.

⁷⁶⁶ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁷⁶⁷ *Hakimiyeti Milliye*, 12 Eylül 1930.

olduğu bildirilmiştir. Bunun için Erzurum baytar dairesi Kars havalisine bir baytar heyeti yollamıştır.⁷⁶⁸

Erzurum ekonomisinin dayandığı temel unsurlardan biri olan hayvancılık, 1930'da sığır vebası hastalığına bağlı olarak Erzurum'da hayvan pazarının uzun süre kapalı kalmasından dolayı olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu da şehrin ekonomisinin zarar görmesiyle sonuçlanmıştır. Oysa ki, aynı dönemde Kars ve Karaköse gibi bazı yerlerin pazarları kısmen açıkken Erzurum'daki hayvan pazarı şehirdeki bazı sağlık memurlarının aşırı tedbirleri yüzünden kullanılamamıştı.⁷⁶⁹

Esasında sığır vebası, Milli Mücadeleden sonra alınan sıkı tedbirler neticesinde yalnız Erzurum'da kalmıştı. Burada da hastalıkla şiddetli bir mücadele yapılmaktaydı. Ancak 1930 yılında Rusya'dan gelen sığırlar yüzünden hastalık birden bire şiddetlenmiş, Erzurum'dan Sivas'a, hatta Kayseri'ye kadar yayılmıştır. Bu vaziyet üzerine İktisat Vekaleti ciddi tedbirler almış ve mücadele heyetleri teşkil etmiştir. Hastalık çıkan köylerde, hastalığa maruz kalan hayvanlara ve hastalık bulaşması muhtemel olan civar köylere ve güzergah üzerinde bulunan köy hayvanatına serum tatbiki suretiyle mücadele yapılmıştır. Ancak hastalığın birden yayılması onunla mücadeleyi bir parça güçleştirmiştir.⁷⁷⁰

1930 yılı sonlarında, İran ve Kafkasya üzerinden gelen sığır vebası salgınının, Türkiye'de bu kadar çoğalmasını ve hastalıkla mücadelenin zorlaşmasının nedenleri mütehassıslara göre şunlardır: Hastalığın görüldüğü havalide baytar sayısının pek az olmasının yanı sıra bunlara verilen maaşın da pek az olması ve hastalıkla mücadele hususunda bazı memurların ihmalinin bulunmasıdır. Mütehassıslar memleketin ekonomisi üzerinde senede 3 milyon liralık bir tahribata neden olan bu salgınla mücadelede gayet sıkı bir tecrit usulünün tatbikini zaruri görürken aynı zamanda hastalıkla mücadelenin daha uzun müddet devam etmesi gerektiğini de düşünüyorlardı. Diğer yandan koyun ve saire gibi hayvanlara sirayet etmemesi için sığır vebasına yakalanmış sığırlarla bunların karışmalarının men edilmesi gerekiyordu. Bu yapılmadıkça iyi sonuçlar alınamayacağı muhakkak görülüyordu.⁷⁷¹

Devlet, şark sınırlarında sıklıkla görülen hayvan hastalıkları için bu bölgede muayene merkezleri kurmuştu. Bu merkezlerin bulunduğu yerler Karaköse, Tahirgediği, Sarıkamış, Hasankale, Erzurum ve Mamahatun'du. Deniz yoluyla İstanbul'a ve sair yerlere gidecek hayvanlar için de Hopa ve Trabzon'du.⁷⁷²

⁷⁶⁸ *Akşam*, 2 Teşrinievvel 1930.

⁷⁶⁹ **Erzurum Belediye Arşivi, Meclis Zabıtları, 11 Mayıs 1931.**

⁷⁷⁰ *Akşam*, 19 Teşrinisani 1930; *Akşam*, 13 Kanunuevvel 1930.

⁷⁷¹ *Akşam*, 13 Kanunuevvel 1930.

⁷⁷² *Hakimiyeti Milliye*, 2 Kanunusani 1930.

Neticede Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1925, 1926 ve 1930 yılları olmak üzere, birkaç kez sığır vebası istilasına maruz kalmış ve Erzurum, bunların üçünden de etkilenmiştir. Sığır vebasıyla mücadele heyeti reisi Ethem Bey'in Akşam gazetesine verdiği beyanata göre, 1931 yılı sonlarında sığır vebası hastalığı Erzurum vilayetinde tamamıyla bitirilmiş⁷⁷³ ve Erzurum mintikasında 265 köyde 43051 hayvan 1931 Kasım ayı başlarında ihtiyaten termometre muayenesinden geçirilmiştir.⁷⁷⁴ Erzurum'a komşu olan ve çok hayvan yetiştirip ihraç eden Kars, Beyazıt vilayetlerindeki hastalıkla mücadele işi de Ethem Bey'e havale edilmiştir. Bundan başka Ethem Bey, Ağrı Dağı sınırından garp vilayetlerine nakledilen hayvanlara yapılacak aşılarla da nezaret edecekti. Bu hayvanlar Trabzon yolu ile İstanbul'a sevk edileceklerdi. Ayrıca sığır vebasıyla mücadele heyeti başkanı Ethem Bey, Muş, Van ve Bitlis vilayetlerinde de görülen bulaşıcı hayvan hastalıkları hususunda da tetkikat yapacaktı.⁷⁷⁵

Erzurum'da 1930 yılındaki sığır vebası yüzünden 3 aydan fazla karantina uygulanmıştı. Bunun hem ticarete, hem de özel idare gelirlerine büyük ölçüde zararı olmuştu.⁷⁷⁶ Bu hastalık Erzurum'da hayvan sayısının da önemli oranda azalmasına neden olmuştu.⁷⁷⁷ Bir taraftan hastalık yüzünden sığır hayvanatındaki telefata, diğer taraftan da bu hastalığın önünü almak için konulan kordonlar, sınırlamalar adeta Erzurum'un ticaretini felce uğrattıyor ve şehrin ekonomik yönden gelişmesini engelliyordu. Aynı zamanda şehirde et fiyatlarının artmasına da yol açıyordu. 1930'da Anadolu'da yiyecek fiyatları çok ucuzlamıştı. Konya'da bir okka ekmek 12 kuruş, et 30-40 kuruştı. Hele Manisa, Balıkesir'de kuzu eti, zeytin, zeytinyağı görülmemiş derecede ucuzlamıştı. Erzurum'da ise et fiyatları 40-50 kuruşa yükselmişti.⁷⁷⁸ Bunda da bu tarihlerde Erzurum hayvancılığını kasıp kavuran sığır vebasının etkisi büyüktü.

İran Transit Yolunun Geliştirilmesi

Erzurum şehir ekonomisi üzerinde oldukça önemli bir payı bulunan ve tarihi çok eskilere dayanan İran transit yolu, 19. Yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'nın mamul mallarının Doğu'ya, Doğu'nun hammaddelerinin Batı'ya taşındığı önemli bir yol olmuştur. Tranzon-İran transit yolunun, kervan yolundan araba yolu haline getirilmesi işi, 1846'da başlamış ve ancak 1872 yılında Trabzon-Erzurum arası bitirilebilmiştir. Bu yol Avrupa'dan

⁷⁷³ *Akşam*, 18 Teşrinisani 1931; *Vakit* gazetesinin haberine göre, 1931 Ekim ayı başında Van, Muş, Kars ve Erzurum mintikalarındaki sığır vebası hastalığının tamamıyla söndürüldüğü ilan edilmiştir. *Vakit*, 15 Teşrinevvel 1931.

⁷⁷⁴ Naki Cevat, "Salgın Hayvan Hastalıkları", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Teşrinisani 1931.

⁷⁷⁵ *Akşam*, 18 Teşrinisani 1931.

⁷⁷⁶ *Erzurum*, 22 Birinci Kanun 1930.

⁷⁷⁷ *Erzurum*, 4 İkinci Kanun 1932.

⁷⁷⁸ *Akşam*, 21 Mart 1930.

gelen malları İran'a ulaştırıyordu. Trabzon-Erzurum şosesinin devamını teşkil eden Erzurum-Beyazıt kısmının şose olarak yapılması kararı ise 1880'lerden sonra alınmıştı.⁷⁷⁹

Trabzon-İran transit yolunun, Osmanlı Devleti bakımından Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki eyaletlerin iktisadi kalkınmasında büyük önemi vardı. Bu yol Osmanlı topraklarının savunmasında lojistik ikmal yolu olarak da kullanıldığından askeri ve siyasi açıdan da önem arz etmekteydi. 20. yüzyılın başlarında Rusların, Poti limanından İran sınırındaki Çulfa'ya demiryolu döşemeleri, buradan da Tebriz'e şose yapmaları ve ayrıca Batum-Kars arasında döşedikleri demiryolu nedeniyle Trabzon-Erzurum yolunda nakliyat oldukça azalmıştı.⁷⁸⁰

İran transit yolu her ne kadar canlılığını yitirmiş olsa da, Cumhuriyetin ilk yıllarında Erzurum ticaretini ayakta tutan iki unsurdan biriydi. İran ile Avrupa arasındaki bu transit ticareti, Erzurum-Trabzon üzerinden nakledilmekteydi. Bunun dışında Erzurum'un bölgedeki diğer devletlerle de ticari ilişkileri vardı. Rusya'ya canlı hayvan ve deri ihraç edilirken, Halep ve Şam'a koyun gönderiliyordu.⁷⁸¹ İkincisi ise, İran transit yoluyla İstanbul'dan Trabzon üzerinden Erzurum'a getirilen Avrupa mallarının Doğu Anadolu'daki dağıtım ve toplama merkezi oluşuydu. 1925'lerde Avrupa malları Erzurum'da sarf edilmesinin yanı sıra, çevre illerden Van, Bitlis, Diyarbakır, Muş, Kars, Ardahan ve Beyazıt'a sevk ediliyordu.⁷⁸²

Cumhuriyetin ilk yıllarında etkisini gösteren ve 1930 yılında da Erzurum halkının en temel geçim kaynağı hayvancılık üzerinde etkili olan sığır vebası ve bu hastalığın dışardan memlekete girmesi Erzurum ekonomisi üzerinde önemli bir yeri olan İran transit yolunu da etkilemiştir. Sığır vebası salgınının İran üzerinden Türkiye'ye yayılmasını önlemek ve bazı askeri nedenlerle İran transit yolunun kapalı tutulması, Erzurum ekonomisini derinden etkilemişti.⁷⁸³ Vakit gazetesinin Nafia Vekili Zeki Bey'e dayandırarak verdiği habere göre, 1930 yılı sonlarında Trabzon ile Erzurum arasındaki yol istenilen durumda olmamakla beraber yılın 7-8 ayında üzerinden kamyon işleyebilmekteydi. İşte Nafia Vekaleti bu imkandan mümkün olduğu kadar istifade ederek Trabzon yolu ile İran transit nakliyatına süratle başlamanın yollarını araştırmış ve Devlet Demiryolları İdaresinin bunu temin edebileceği sonucuna varmıştı.⁷⁸⁴ 1930 yılı sonlarında Tebriz'den Trabzon'a kadar olan yol üzerinde çeşitli

⁷⁷⁹ Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 9, 2003, s. 1,8,15.

⁷⁸⁰ Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", s. 15-16.

⁷⁸¹ Küçüküğürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 327-328.

⁷⁸² Küçüküğürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 328.

⁷⁸³ Küçüküğürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 423.

⁷⁸⁴ Mehmet Asım, "Hayırlı Bir Teşebbüs", *Vakit*, 16 Kanunevvel 1930.

tamirhaneler yapılarak ulaşımın tam bir intizam dahilinde cereyan etmesi düşünülmekteydi. Daha sonra Erzurum'dan Kars'a kadar ayrı bir nakliyat kolunun işletilmesi planlanmıştı. Bu şekilde açılacak transit servisinden Erzurum, Kars ve çevresi de istifade edecekti. Böylece bu girişim Doğu vilayetlerine ve Trabzon havalisine yeni bir canlılık getirmekle kalmayacak beraberinde ülkenin genel iktisadı üzerinde de etkili olacaktı.⁷⁸⁵

Trabzon-İran transit yolunun inşası 1930 yılı sonlarında Nafia Vekaletince ele alınmış ve bir fen heyeti gönderileceği bildirilmişti. Yolun 2 yılda bitirileceği ve tamamlandığında ülkemizin en iyi şoselerinden biri olacağı duyurulmuştu.⁷⁸⁶ 17 Kasım 1930 tarihinde Trabzon-Erzurum-Karaköse ve Erzurum-Sarıkamış yollarının yaptırılması onaylanmıştı.⁷⁸⁷ Ancak söz konusu Trabzon-Kızıldize-İran yolunun tamiratına 1931 Haziran ayının ortalarında başlanabilmiştir.⁷⁸⁸ Aynı yıl içerisinde Trabzon, Erzurum ve Karaköse yollarının tamir ve inşaatının tamamlanması kararlaştırılmıştır.⁷⁸⁹ 500 km'lik Trabzon-Erzurum-Karaköse-Kızıldize yolu dış ticaretin gelişmesi için yapılmaktaydı. İran sınırına varacak bu yolda otobüs hizmeti de yapılması planlanıyordu. Bu arada daha önce tasarlanan 220 km'lik Erzurum-Sarıkamış yoluna da aynı tarihte başlanmıştı.⁷⁹⁰

Trabzon-İran transit yolunun yapılması ve motorize edilmesi, yalnız I. Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi, İran transitini Türkiye'ye çekmekle kalmayacak, aynı zamanda Doğu Anadolu'daki illerin ulaşım ve nakil ihtiyacını da önemli oranda karşılamış olacaktı. Trabzon-Erzurum-İran yolunun yapımına 1930'ların başlarında başlanmış ve bu yolun Trabzon-Karaköse arası 1937'de tamamlanmıştı. Diğer kısmın yapımı ise devam etmekteydi. Yolun genişliği 5 metre olup yanlardaki banketlerle birlikte 7 metreyi buluyordu. Gerekli yerlere ise korkuluklar yapılmıştı. 1937 yılına kadar yolun yapımı için 3,5 milyon lira harcanmıştı. Bölgenin iklim şartları nedeniyle yapılan yerler kısa sürede bozulduğu için, devamlı tamirat yapmak amacıyla önlemler alınmıştı.⁷⁹¹

Yolun önemli bir kısmının yapılması üzerine, 28.4.1937 tarihli TBMM görüşmelerinde, bu yol üzerinde devlet tarafından otobüs, kamyon ve otomobil işletilmesi için hazırlanan kanunun görüşülmesine başlanmıştır. Aslında Trabzon-Erzurum-İran transsit yolu üzerinde, özellikle Erzurum-Trabzon kısmında, Cumhuriyet'in başından beri bazı özel kamyon ve

⁷⁸⁵ Mehmet Asım, "Hayırlı Bir Teşebbüs", *Vakit*, 16 Kanunevvel 1930.

⁷⁸⁶ *Vakit*, 4 Kanunevvel 1930.

⁷⁸⁷ Söz konusu yolların yaptırılması için, 750.000 lira maliyeti bulunan 40 km'lik Kızıllhamam yolunun yapımından vazgeçilmiştir. BCA, 030.0.18.01.02.15.76.013.

⁷⁸⁸ *Akşam*, 20 Haziran 1931; *Vakit*, 19 Haziran 1931.

⁷⁸⁹ *Vakit*, 26 Mart 1931.

⁷⁹⁰ *Vakit*, 7 Kanunusani 1931.

⁷⁹¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, V/16, 28.4.1937, S. 146.

otobüsler işletilmekle birlikte, bunlar insan taşıyabilecek özellikte değildi. Bu özel kamyonlar rekabet olmadığı için hem yükü pahalı taşımakta hem de insanlarla eşyayı bir istif halinde aynı yerde taşımaktaydı.⁷⁹² 1930 yılı Temmuz ayında bu yoldan geçen Esat Mahmut, doğunun Rusya ve İran tarafına giden en kısa yolunun Trabzon-Erzurum yolu olduğunu, fakat bu yol üzerinde yürüyen bir adamı, dünyada hiçbir sigorta şirketinin sigorta edemeyeceğini belirtir ve der ki:⁷⁹³

“Saatlerce, günlerce gidersiniz bitmez!.. Trabzon ile Erzurum arası bundan yirmi sene evvel iki ayda kat edilmiş, şimdi iki günde geçiliyor. Nakil vasıtaları kamyonlardır. Otomobile binenlere ender tesadüf olunur. Kamyon deyince sakın hatırıma insanların binmesine mahsus otobüs gibi şeyler gelmesin. Şu hani eşya taşımak üzere yapılmış bildiğimiz kamyonlar yok mu? İşte onlarla insanları Trabzon’dan Erzurum’a naklediyorlar. Bu kamyonlarda üç mevki vardır. Birinci mevki: Şoförün yanı, ikinci mevki: Patates, armut, elma gibi nispeten yumuşakımsı maddeler dolu çuvalların üstü!.. Üçüncü mevki de: Tütün, yumurta sandıklarının üstleri gibi büsbütün katı olan yerler. Birinci mevki; şoförün yanı 15 lira. İkinci mevki; armut çuvalının üstü 10 lira. Üçüncü mevki; yumurta sandıklarının üstü 8 liradır.”

Hazırlanan kanuna göre, transit yolu üzerinde devlet tarafından işletilecek otobüs, kamyon ve otomobiller, belli bir tarifeye göre çalışacak, hem transit işini hem de Doğu Anadolu şehirlerinin nakliye ve yolcu taşımacılığını karşılayacaktı. Ayrıca, bu tarihe kadar her yıl müteahhitlere ihale edilen ve çoğu zaman geciken Doğu Anadolu posta işleri de, bundan sonra bu devlet işletmesi tarafından yürütülecekti.⁷⁹⁴ Başlangıç itibariyle bu devlet işletmesinin elinde, transit yolu için ikişer tonluk 24 kamyon, on üçer kişilik 8 otomobil bulunacaktı. Her gün 1 otobüs ve 3 kamyonun hareket ettirilmesi planlanmıştı. İşletme masrafının ayda 8.000 lirayı bulması tahmin edilmişti. Bu yolda çalışacak devlet araçları belirli saatlerde ve belirli duraklarda hareket edeceğinden, özel araçların tercih edilecekleri düşünülmekteydi. Başlangıçta yol üzerindeki istasyonlar, Trabzon, Bayburt, Erzurum, Karaköse, Kızıldize olarak tespit edilmişti.⁷⁹⁵

Yapılan görüşmeler sonunda, 5 Mayıs 1937’da kabul edilen kanunla, Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü, Trabzon-İran yolu üzerinde hiçbir tekel ve imtiyaza sahip olmamak şartıyla, otobüs, kamyon ve otomobil işletmesini yetkili kılınmıştı.⁷⁹⁶ Neticede Devlet, karayollarının yapılması konusunda hususi idareleri

⁷⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, V/16, 28.4.1937, s.146-147.

⁷⁹³ Esat Mahmut, “Erzurum’a Giderken Zigana Dağları Nasıl Geçilir?”, *Akşam*, 13 Ağustos 1930.

⁷⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, V/16, 28.4.1937, s.146-147.

⁷⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, V/16, 28.4.1937, s.146-147.

⁷⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, V/18, 5.5.1937, s.17.

vazifelendirmişti. Fakat önemli ve acil yollar, devlet bütçesinden yaptırılmıştır. Bunlar arasında Trabzon-Erzurum-İran hududu yolu da vardı. Bu yol üzerinde bir otobüs ve kamyon servisinin tesisi 1937 senesi başında kararlaştırılmış ve Haziran 1937 tarihinden itibaren Devlet Demiryolu idaresince işletilmeye başlanmıştı. Bu yol Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum-Karaköse-Diyadin-Kızıldize-Tebriz-Tahran güzergâhını takip etmekteydi. Türkiye içindeki kısmı 642 km idi. Haftada üç defa kamyon ve otobüs seferleri yapılmaktaydı.⁷⁹⁷

Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu Türkiye için olduğu kadar İran için de büyük bir öneme haizdi. Zira bu yol üzerinde yapılan çalışmalar Türkiye kadar İran'ı da ilgilendiriyordu. 1932 yılında Tahran Büyükelçimiz Hüsrev R. Gerede'nin İran Şahı Rıza Pehlevi ile yaptığı mülakatta, Şah'ın, Trabzon-Erzurum transit yolunun inşaatının ne durumda olduğunu sorması bunun bir delilidir. Bu mülakatta, bu yoldaki transitin düzene sokulması için bir Türk-İran transit şirketinin kurulması dahi gündeme gelmiştir.⁷⁹⁸

Erzurum'un İçecek Su Yollarının Tanzimi

Erzurum'un içme suyu meselesi, yeni bir mesele değildi. Milli Mücadele yıllarında en büyük sorunlardan birisini teşkil ediyordu. Bunun nedeni kurtuluştan sonraki iki yıl içerisinde vakıflar idaresinin kurulamamasıydı. Bundan dolayı Erzurum'un su yolları tamamen harabeye dönmüştü. Bunun sonucu olarak şehirde 1920'lerin başında büyük bir su sıkıntısı yaşanmıştır. 1926'da suların belediyeye devrine kadar, sular asli mecralarını terk ederek başka mecralara akmaya ve kaybolmaya başlamıştı. Kanun yoluyla Belediye sulara el koyduktan sonra, bu durumu düzeltmek için teşebbüste bulunmuş ancak 1930'a kadar bu konuda istenilen sonuç alınamamıştı.⁷⁹⁹ Bu yüzden su meselesi, 25.08.1930 tarihli Hakimiyeti Milliye gazetesindeki Erzurum Mektubunda, Erzurum'un büyük ve önemli işleri arasında zikredilmiştir. Bu mektupta; Erzurum'un içilecek sularının güzel ve memleketin birincisi olduğu, ancak bu suların gittikçe miktarlarının azaldığı ve terkiplerinin bozulduğu ifade edilmiştir.⁸⁰⁰ Bundan dolayı 1930 yılında Erzurum'un içecek suyollarının tanzimi için gerekli tedbirin bir an evvel alınması kararlaştırılmıştı. Aslında bu sular için önceden gerekli projeler hazırlanmış ve Nafia Vekaletine sunulmuştu. Bu projeler, Nafia ve Sıhhiye Vekaletlerince de tetkik edilerek onaylanmıştı.⁸⁰¹ Söz konusu proje, 1929 yılında belediye tarafından hazırlanmış olan su

⁷⁹⁷ Kemal Ünal, "Cumhuriyetin Onbeş Yılında Ekonomi", *Ülkü*, Cilt: XII, Sayı: 69, Teşrinisani 1938, s. 222.

⁷⁹⁸ BCA, 30.10.0.0.261.757.26.

⁷⁹⁹ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 302-303.

⁸⁰⁰ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁸⁰¹ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

projesiydi. Bu konuda Nafia Vekaleti'nin de desteği sağlanmış ve Pont Amosun Şirketi ile 6.000 liraya anlaşılmıştı.⁸⁰²

İşte bu projelere göre, esasen şehrin kendi suları olup kaynakları Palandöken silsilesinde bulunan ve terkip itibariyle çok leziz olan suların şehre ulaştırılması için belediye bütçesinden yıllık 20.000 lira verilecek ve bu tesisat azami ve en mükemmel bir şekilde 250.000 liraya mal olacaktı. Hatta 1930 Ağustos ayı ortalarında Erzurum'da bir tetkik seyahatinde bulunan milletvekilleri, Erzurum'daki temasları neticesinde, bu sular için bazı şirketler nezdinde girişimde dahi bulunmuşlardı. Yakın zamanda bu su meselesinin halledilmesi bile beklenmekteydi.⁸⁰³ Hatta projeyi hazırlayan şirkete 6.000 lira ödenmesine rağmen projenin hayata geçirilmesi gittikçe gecikmiş, bu arada ekonomik şartlar değişmiş, bu da maliyet artışıyla sonuçlanmıştı. 1930'larda bu proje belediye imkânlarını fazlasıyla aşan bir para gerektirdiğinden kağıt üzerinde kalmıştı.⁸⁰⁴ 1933 yılına gelindiğinde Erzurum'un sularının durumu şöyleydi: Şehrin güneybatısında Palandöken Dağı'nda çıkan ve kapı kayadan cereyan eden Şeyhler, Alipaşa, Lalapaşa, Yeğenağa, Dervişağa membalarından ve doğu cihetinden çıkan şehre 35-40 km uzaklıktan ağaç ve toprak künkle gelmekte olup 24 saat zarfında 19.680 metreküp su temin edilmekteydi. Şehir dahilinde 16 km ağaç ve toprak künkle 260 çeşmeye su tevzi edilmekteydi. Bu tesisat belediyeye aitti.⁸⁰⁵

1935 yılında Erzurum'un içme suyu meselesi tekrar ele alınmıştır. 18.10.1935 tarihli "Erzurum Su İşleri Hakkında Rapor"a göre daha önce Pont Amosun Şirketi tarafından yapılan 700.000 liradan fazla maliyeti bulan içme suyu projesinin yerine Kapukaya ve Şeyhler membalarından su getirilmesi düşünülmüştür. Kapukaya isale mecrası için 99.000 lira Şeyhler isale mecrası için 180.000 lira takdir edilmiştir. Şehre 6,5 ve 4,5 km mesafede bulunan ve rakımları itibariyle şehirden çok yüksek olan Kapukaya ve Şehler membalarının sarfiyatları saniyede 20 ve 35 litreyi buluyordu. Ancak inşaat masrafından tasarruf etmek üzere şimdilik 35 litre sarfiyatı olan şeyhler suyunun şehre getirilmesi uygun görülmekteydi. Bu sarfiyat adam başına 50 litre su almak üzere 60.000 nüfusa yetecek miktardaydı. Bunun yanı sıra şehir şebekesinin de yapılması gerekmiyordu ve bunun yerine çeşmeler ile su ihtiyacının temin edilmesi sağlanacaktı. Böylece şehir şebekesi masrafından da tasarruf edilmiş olacaktı. Diğer yandan boruların Rusya'dan tedarikinin mümkün olduğu ve bu suretle fiyatların 1/3 miktarında

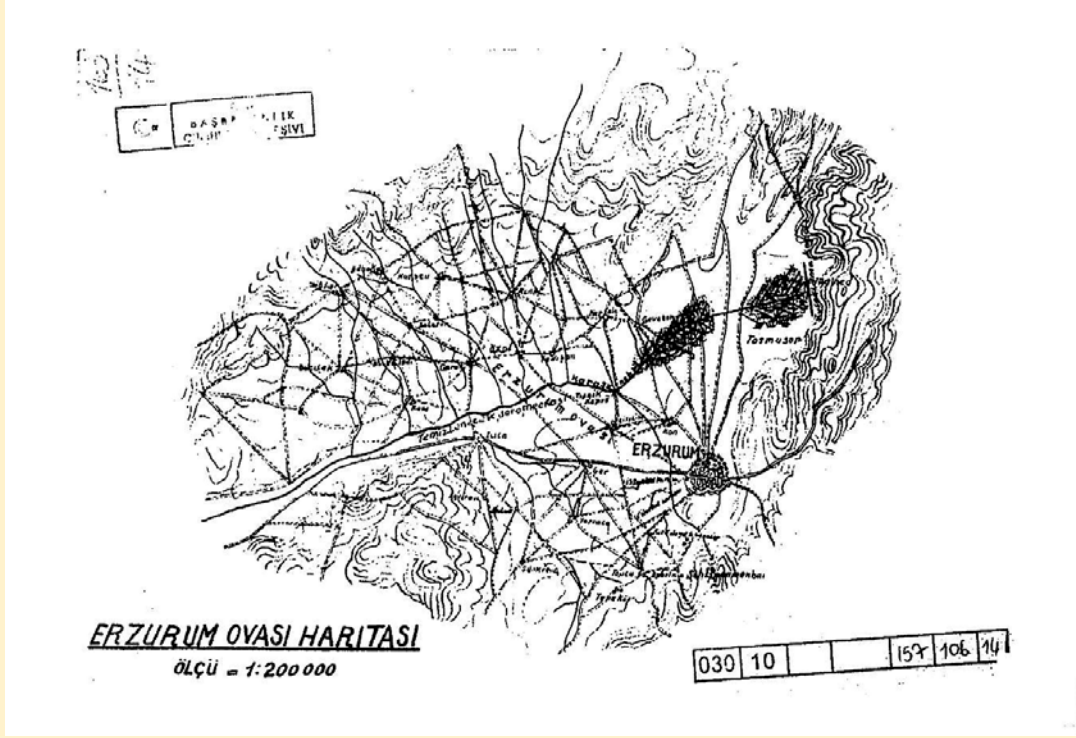
⁸⁰² Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 372.

⁸⁰³ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁸⁰⁴ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, s. 372-373.

⁸⁰⁵ *Belediyeler*, T.C. Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, s. 324.

azaltılması kabil bulunduğundan bu tenzilatın uygulanmasıyla içme suyu işinin bu kısmının tahminen 150.000 liraya yapılabileceği anlaşılmıştı.⁸⁰⁶

Şeyhler Suyu Membanı Gösterir Harita. (1935)⁸⁰⁷

Erzurum'da Mezbaha İnşası

Erzurum'un 1930 yılında milletvekilleri tarafından ele alınan temel meselelerinden biri de fenni bir mezbaha yapılmasıydı. Mezbaha için daha evvel İktisat Vekaleti nezdinde girişimde bulunulmuştu. Mezbaha inşasının asıl amacı dışarıya et ihraç edilmesiydi. Çünkü Erzurum ve çevresi en önemli bir hayvan merası ve ihraç merkeziydi.⁸⁰⁸ İç ve dış piyasalara et ihtiyacı şimdilik canlı hayvan sevketmek suretiyle karşılanabiliyordu. Halbuki bu sevk sureti, birçok masraflara yol açmakla beraber, özellikle hayvan yetiştirmek ve toplayıp satmakla uğraşanlar için de önceden öngörülemez muhtemel birçok şekilleri ve zararları vardı.⁸⁰⁹ Buradan dışarıya sadece canlı hayvan değil, aynı zamanda kesilmiş et ihracı düşünülmekteydi. Yapılan araştırmalara göre, bu bölgede bir et ihraç istasyonu tesis edilmesi halinde, Erzurum ve havalisinde yetiştirilen hayvanların kesilmiş bir halde Yunanistan, Mısır ve Suriye'ye büyük miktarda ihraç etme imkânı doğacaktı.⁸¹⁰

⁸⁰⁶ BCA, 030.10.00.00.157.106.14.1.

⁸⁰⁷ BCA, 030.10.00.00.157.106.14.1.

⁸⁰⁸ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁸⁰⁹ *Vakit*, 7 Eylül 1932.

⁸¹⁰ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

Gerçekten de bu tarihlerde Erzurum'dan gerek yurtiçine, gerekse yurtdışına sadece canlı hayvan değil, aynı zamanda kesilmiş et gönderilmesi meselesi, ulusal basın tarafından hayati bir milli iktisat meselesi olarak görülmekte ve desteklenmekteydi. Vakit gazetesinden Mehmet Asım Bey, memleketimizin en önemli ticaret mevzularından biri olan kasaplık hayvanları doğrudan doğruya müstahsillerden alarak, yerinde keserek, frigorifik⁸¹¹ tesisat vasıtasıyla muhafaza ederek İstanbul'a getirecek bir teşkilat mevcut olmamasından dolayı milli iktisadiyat sahasında uğradığımız zarara dikkat çekmiştir. Oysa ki, aynı dönemde İngiltere et ihtiyacını ta kıtalararası Avusturalya'dan getirdiği kesilmiş etlerle temin etmekteydi. Buna karşın bizim Anadolu'nun bir ucundan öbür ucuna kadar olsun kesilmiş et nakliyatını sağlayamamış olmamız, Asım Bey'e göre çok acı verici bir durumdu. Bundaki asıl sebep sermayesizlik değildi. Erzurum ve havalisinde hayvan ticaretiyle meşgul olan kimseler için sermayesizlik mevzu bahis olabilirdi. Ancak Türkiye sınırları içerisinde böyle bir teşebbüsle başa çıkacak sermaye çoktu. Nitekim son birkaç yıl zarfında İstanbul'un çeşitli semtlerinde yapılan büyük inşaatlara tahsis edilen ve bu suretle ölü bir hale getirilen sermayelerin miktarı milyonları bulmaktaydı.⁸¹²

Mehmet Asım Bey, İstanbul'un senelik et ihtiyacının dörtte üçünü temin eden Erzurum havalisindeki koyunları keserek hem zayiata imkan vermemek, hem de gayet ucuza nakletmek işinin hakikatte memleket için maddi sermayesizlik meselesi olmadığını, bunun sebeplerini daha başka taraflarda aramak lazım geldiğini ifade etmiş ve İngilizlerin uyguladıkları sistemi örnek vererek, bizim de bu usulleri memleketimizde tatbik etmemiz gerektiğini vurgulamıştır. Mehmet Asım, meseleyi yalnız ferdi teşebbüslere terk etmenin de doğru olmadığını; meselenin bir kısım Anadolu müstahsilinin kâr ve menfaatinden, İstanbul ahalisinin uygun fiyatla et yemesinden ibaret olmadığını kanaatindedir. Ona göre, bir kere bu şekilde nakliyatı temin edildikten sonra Yunanistan ve Mısır gibi komşu memleketlerde de birçok müşteriler bulunacağını ve böyle bir teşkilat kurulduğu takdirde Türkiye'de zaten önemli bir ticaret konusu olan hayvancılığın gelecekteki inkişafı için kıymetli bir vasıta vazifesi göreceği aşikârdı.⁸¹³ Söz konusu tesisatın kurulması halinde yılda 500.000 koyun ve 40.000 sığır ihracını temin edebileceği hesaplanmıştı.⁸¹⁴ Burada bir mukayese yapmak gerekirse; 1930 yılında Erzurum'dan ihracı düşünülen koyun ve sığır sayısını, 1924-1925 yılındaki rakamlarla karşılaştırdığımızda koyun ihracı sayılarında önemli ölçüde artış sağlandığı görülür. 1924-25

⁸¹¹ Soğutma özelliği olan, içinde soğutucu bir düzenek bulunan, soğutucu.

⁸¹² Mehmet Asım, "Türkiye'de Kasaplık Hayvan Nakliyatı", *Vakit*, 9 Eylül 1932.

⁸¹³ Mehmet Asım, "Türkiye'de Kasaplık Hayvan Nakliyatı", *Vakit*, 9 Eylül 1932.

⁸¹⁴ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

yıllarında 200.000 olan koyun sayısı, 1930'da 500.000'e çıkmıştır. Ancak aynı durumu sığır ihraç rakamlarında söylemek zordur. Zira 1924-25 yıllarında 150.000 olan sığır ihracı, 1930'larda 40.000'e düşmüştür. 1925-1930 yılları arasındaki 5 yıllık sürede Erzurum'da sığır sayısında büyük bir azalma olmuştur ki, bunun sebebi sığır vebasıdır.⁸¹⁵

Mezbahanın nerede kurulacağı yer hususunda da bir inceleme yapılmış ve neticede Trabzon'da kurulmasına karar verilmişti. Trabzon'da kurulacak olan bu mezbahanın buzhane ve diğer müştemilatıyla beraber ayrıca bir de buzhaneli vapurun olması planlanmış ve bunun için Erzurum'un da mezbaha inşaatına ortak olması kabul edilmiştir. Hatta o günlerde mezbaha işi ve inşaatı için, bir Alman sermayedar grubu girişimde bile bulunmuştur. 1930 yılındaki belediye seçimlerinden sonra, Erzurum'daki yeni belediye meclisinin, bu işle meşgul olacağı bildirilmişti.⁸¹⁶ Burada şunu ifade etmek gerekir ki, inşa edilmesi düşünülen mezbaha aslında iki tanedir. Bunlardan birisinin Erzurum'da yapılacağı kesin olmakla beraber ikincisinin yeri hususunda bir inceleme söz konusudur. Zira daha sonra ulusal basına yansıyan haberlerden anlaşıldığı kadarıyla Erzurum'da fenni bir mezbaha ve Trabzon veya Rize'de soğuk hava mahzenleri yapılması tasarlanmıştı. Soğuk hava mahzenleri için Rize'nin de işe dahil olması üzerine, Rize-Erzurum yolu için Nafia Vekilliğince icap eden bir proje hazırlanmaya başlanmış ve Karadeniz'in en kısa ihraç yolu olan bu yolun bir an evvel inşası düşünülmüştür.⁸¹⁷

İşin içine Rize'nin de dahil olması Trabzon-Rize arasında bir rekabeti de tetiklemiştir. Bu tarihlerde birbirine yakın olan vilayetler arasında bir yol rekabeti vardı. Mesela Rize ile Trabzon, Giresun ile Ordu birbirine rakipti. O tarihlerdeki mahalli yol faaliyetine göre Rize doğu vilayetlerinin malını Rize tarikiyle nakletmek için Erzurum'a bir yol yapmaktaydı. Diğer taraftan Erzurum ile Trabzon arasında zaten bir yol mevcuttu. Diğer şehirlerarasında da aynı tarzda rekabet cereyan etmekteydi. Nafia Vekaleti, memleketin bazı yerlerinde görülen bu duruma son vermek arzusundaydı. Yapılan programa göre 1929 yılında doğu vilayetleriyle sahil şehirleri arasında en münasip yol olarak Trabzon-Erzurum yolu kabul edilmişti.⁸¹⁸

Daha önce doğu vilayetlerinden hayvan ihracatı yapılması için İktisat Vekaleti tarafından yaptırılan tetkikat 1930 Aralık ayında sonuçlanmış ve Erzurum vilayeti doğu vilayetlerinin hayvan ihracatı için mühim bazı tedbirler almıştı. Erzurum vilayeti hayvan ihracatı için en yakın iskele olması itibarıyla Rize-Erzurum yolunu, bu işe elverişli bir vaziyete getirmişti. Fakat öteden beri hayvan ihracat merkezi Erzurum olmakla beraber, ihracat Trabzon

⁸¹⁵ Selahattin Tozlu, "Erzurum Esnafı 1924-1925", *Beyazşehir Palandöken*, Ocak-Şubat-Mart 2017, Erzurum, 2017, s. 204-208.

⁸¹⁶ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁸¹⁷ *Hakimiyeti Milliye*, 15 Kanunusani 1931.

⁸¹⁸ *Akşam*, 3 Şubat 1929.

iskelesi vasıtasıyla yapıldığından Trabzonlular bu işin Rize'ye intikaline karşı sessiz kalmamışlar ve ihracatın eskisi gibi Trabzon vasıtasıyla yapılması için hükümete müracaatta bulunmuşlar ve ihracatın temini için gerekli asrî vesait ve et ihracatı için de soğuk hava depolarının Trabzon'da kurulmasını İktisat Vekaletine kabul ettirmişlerdir.⁸¹⁹

Aslına bakılırsa, Erzurum-Rize yolu Osmanlı Devleti zamanında da gündemde olan bir yoldu. Erzurum Valisi Mehmed Emin Bey'in 1913 yılında transit yolu hakkında verdiği bilgiler, bu tarihe kadar yapılan çalışmaların istenilen sonucu vermediğini göstermektedir. Erzurum-Trabzon yolunun kışın geçit vermediğini, bu yüzden Karadeniz bölgesine gitmek isteyen veya bu bölgeden Erzurum'a ulaşmaya çalışan kişilerin Trabzon-Batum yolunu kullanarak gelip gittiklerini belirten Mehmed Emin Bey, bu nedenle Trabzon-Erzurum yolu yerine Rize-Erzurum yolu üzerinde ısrarla durmuştur.⁸²⁰ Nitekim hem Meşrutiyet döneminde hem de Cumhuriyet döneminde, Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum güzergâhının bazı mahzurları sık sık dile getirilerek, Karadeniz ile Doğu Anadolu havzasının irtibatının Of-Bayburt-Erzurum veya Rize-Erzurum üzerinden sağlanması yolunda birçok fikir ortaya atılmıştır.

1932 yılı ortalarında Rize-Erzurum yolu tekrar gündeme gelmiştir. Ağustos ayı içerisinde Vakit gazetesi, Rize-Erzurum yolunun büyük bir şevk ve gayretle yapımının devam ettiğini ve yakında açılacağını duyurmuştur. Gazetenin haberinde Rize-İspir yolunun faaliyette olduğu, 40 km kadar yapıldığı ve otomobil işleyecek derecede de toprak tesviyesinin yapıldığını yazmıştı. Memleketin bütün aydınları, ileri gelenleri ve halkının bu maksatla çalışmakta oldukları ve yakın zamanda yolun nahiye merkezi olan Kurayı Seba(İkizdere)⁸²¹ya kadar varacağı, bundan ilerisinin İspir sınırına kadar, toprak tesviyesinin gelecek sene sonuna kadar tamamlanacağı ifade edilmişti.⁸²² Bu tarihlerde Rize-Erzurum yolunun yapılması için Rize'de büyük bir şevk ve gayret vardı. Hatta Mapavri(Çayeli)⁸²³ nahiyesi halkı da bu işte fiilen çalışmak için motorlar ile Rize'ye gelerek yol inşaat mahalline gitmişlerdi. Cuma günleri boş kalan ahali yolda çalışmak için havaların iyi olmasına dua ediyorlardı. Hatta o vakitler İstanbul'da bulunan Rize valisi Ekrem Bey, Ankara'ya geçerek bu işi takip edecekti. Rize-

⁸¹⁹ *Hakimiyeti Milliye*, 19 Kanunuevvel 1930.

⁸²⁰ *BOA.DH.İD.* Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

⁸²¹ Eski adı "Yedi Köy" anlamına gelen Kura-i Seba olan İkizdere, 19. yüzyıl sonlarında Trabzon vilayetinin Lazistan Sancağındaki Rize Kazasına bağlı bir nahiye merkezi idi. 1933 yılında İkizdere adını alan yerleşim, 1945'te ilçe olan Güneyce'ye bağlı bucak merkezi iken, ilçe merkezi 1952'de İkizdere'ye taşınmıştır. <https://www.ikizdere.bel.tr/genel.asp?sayfalama=goster&id=66>

⁸²² *Vakit*, 22 Ağustos 1932.

⁸²³ Mapavri 1878'de nahiye 1944'de Çaybaşı adıyla ilçe oldu. Sonradan adı Çayeli olarak değiştirildi. Rize İl Yıllığı 1967, s. 63-64; www.cayeli.gov.tr/cayeli-tarihi.

Erzurum yolu tamamlanınca, Rize'den Erzurum'a doğruca otomobille gitmek mümkün olacak ve bu yol Trabzon-Erzurum yolundan bir iki gün daha yakın olacaktı.⁸²⁴

Tabi bütün bu çabalar doğu bölgelerinden batıdaki vilayetlere hayvan ve et sevkiyatının daha hızlı ve kolay bir şekilde yapılmasını sağlamak içindi. Zira batı vilayetlerinde ve özellikle İstanbul'da yeteri kadar kasaplık hayvan olmadığı için et fiyatları yükseliyordu. Özellikle kış aylarında hava şartlarından dolayı yolların kapalı olması batı bölgelerine yapılan hayvan sevkiyatının durmasına dolayısıyla bu bölgelerde et fiyatlarının yükselmesine neden oluyordu. Nitekim 1930 yılı başlarında Erzurum'dan batı bölgelerine hayvan sevkiyatının durması, buralarda et fiyatlarının 10-15 kuruş yükselmesine sebep olmuştu.⁸²⁵ Bunun nedeni kış aylarında Erzurum'dan Trabzon'a hayvan naklinin imkânsız olmasıydı. Kış ayları zarfında İstanbul ihtiyacının önemli bir kısmını Romanya ve Rusya'dan temin ediyordu. Yollar kışın nakliyata elverişli bir hale getirilirse hayvan ithaline gerek kalmayacaktı.⁸²⁶ Aynı zamanda Erzurum'dan diğer bölgelere yağ ve peynir gönderilmekteydi.⁸²⁷

Tekrar mezbaha işine dönecek olursak, İktisat Vekaleti, Erzurum'da yapılacak olan fenni mezbahanın Erzurum Belediyesi tarafından yapılmasını uygun görmüştü.⁸²⁸ Bunun üzerine, Haziran 1931'de Erzurum Belediyesi, fenni bir mezbaha inşası işini eksiltmeye koymuştu. 21.803 lira keşif bedeli olan mezbaha yeri için, Abdurrahman Gazi Vakfı'ndan Evkaf İdaresine ait Gez Mahallesi dışındaki Beyaz Ahmet Değirmeni'ne 1.000 lira kıymet biçilmişti.⁸²⁹ Ancak Mahalli İdareler Umum Müdürlüğünün yayınladığı Belediyeler adlı kitapta 1933 yılında hala Erzurum'da fenni bir mezbaha yoktu. Yıllar önce belediye tarafından yapılan eski salhane mevcut ise de yeni usule ve fenne uygun mezbaha inşası derdesttir. Burada günde ortalama 50 koyun ve 15 sığır kesilmekteydi.⁸³⁰ Fenni mezbahanın inşasına, 1934 yılı içinde Gez Mahallesi karşısında, Zühtü Efendi değirmeni karşısındaki düzlükte başlanabilmıştır.⁸³¹ Kaba inşaatının 1934 sonunda bitirilen mezbahanın 1935 Haziran ayında

⁸²⁴ *Vakit*, 22 Ağustos 1932; Aynı tarihte, Rize'nin Kurayı Seba ormanları ile Trabzon'un Sürmene ormanlarında çokça bulunan ladin ağacından kâğıt üretmek için İktisat Vekâletince tetkikler yaptırılmıştır. Yine bu tarihlerde Rize'de Kızılağaçların söktürülerek yerlerine çay, portakal ve mandalina gibi meyve ağaçlarının yetiştirilmesi hakkında kanun gereğince, Kızılağaçlar sökülmiş, yerlerine mandalina vs meyve ağaç fidanları dikilmiştir. 80 dönümlük bir fidanlıkta yetiştirilen bu meyve fidanları Rize mülhakatına dağıtıldığı gibi İzmir ve Antalya havalisine de sevk olunmaktaydı. Ancak Rize muhiti çaya fevkalade müsait ise de çayın layıkıyla inkişafı için bir uzmana ihtiyaç vardı. 1931 yılında 8-10 okka kadar kokusu pek latif kurutulmuş çay yetiştirilmişti. *Vakit*, 22 Ağustos 1932.

⁸²⁵ *Akşam*, 9 Şubat 1930.

⁸²⁶ *Akşam*, 30 Mart 1930.

⁸²⁷ *Akşam*, 11 Şubat 1930.

⁸²⁸ *Hakimiyeti Milliye*, 15 Ocak 1931.

⁸²⁹ *Erzurum*, 15 Haziran 1931.

⁸³⁰ *Belediyeler*, T.C. Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, s. 324.

⁸³¹ Murat Küçükugurlu-Muzaffer Başkaya, *Erzurum Özel İdare Tarihi*, Erzurum, 2014, s. 268; *Erzurum*, 18 Haziran 1934.

açılması kararlaştırılmış ise de⁸³² bugün kapatılan Et Kombinasının kuzeybatısında yapılan fenni mezbaha, 1936 yılında ancak açılabilmiş,⁸³³ fakat eksikleri uzun süre giderilememiştir.⁸³⁴ Bu eksiklerin önemli bir kısmı 1939 yılı ortalarına kadar tamamlanmış ve şehirle bağlantısını sağlamak amacıyla yeni bir yol ve aradaki dere üzerine bir köprü yapmak için teşebbüse geçilmiştir.⁸³⁵

Erzurum'un Elektrikle Tenviri

Erzurum şehrinin elektrikle aydınlatılması işine, ilk defa 1919'da şehirdeki bazı binaların elektrik motoru ile aydınlatılmasıyla başlanmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Erzurum'daki bazı yerlerin aydınlatılması sağlandı. Hükümet Konağı ile çevresindeki birkaç resmi daire ve bunların bulunduğu cadde küçük bir motorla ara sıra aydınlatılmıştı.⁸³⁶ Bu dönemde, şehrin idarecileri şehrin yakınlarındaki su gücünden faydalanmak için girişimlerde bulunmuşlardı. Ancak finansman, proje hazırlama ve uzman eleman konusundaki sorunlardan dolayı gerçekleştirilemedi. 1927 yılında iki küçük elektrik motoruyla kurulan basit tesisat, 1929 yılında 50 beygirlik bir dizel motorla biraz daha genişletilerek şehrin önemli caddeleri aydınlatıldı.⁸³⁷

1930 yılında Erzurum'un elektrikle aydınlatılması için Tortum şelalesinden veya şehrin yakınında bulunan İğdasor suyundan istifade edilmesi düşünülmüş ve bunun için teşebbüse geçilmiştir. Erzurum gibi mühim bir vilayet merkezinde 1930'ların başında muntazam bir elektrik aydınlatmasının olmaması ciddi büyük bir noksanlıktı. Bunun için şimdiye kadar birkaç teşebbüste bulunmuş ve nihayetinde İğdasor suyundan ve Tortum şelalesinden istifade edilmesi destek bulmuştu. Hatta Tortum şelalesinin düşüş kuvveti çok yüksek olduğundan 4.000 beygir kuvvetinde bir motor kadar fayda sağlayacağı bile tespit edilmişti.⁸³⁸ 1930 yılı itibarıyla şehrin ana caddeleri ve bazı meydanları 45 adet lamba ve fenerle aydınlatılıyordu. 1931 yılı ortalarında 50 beygirlik dizel motora dayalı şehir elektrik şebekesi ihaleye kondu. 1932 yılında elektrik motoru ve dinamonun tamamlanmasıyla caddelerin ve resmi dairelerin aydınlatılması konusunda küçük bir adım atılmış oldu.

1933 yılında Erzurum şehri halen her biri 600 mumluk 44 adet radyum lambasıyla tenvir edilmekteydi. 50 beygir kuvvetinde ve 35 bin mum yakacak bir motorla elektrik tenvirat tesisatı

⁸³² *Varlık*, 15 Teşrin-i Sani 1934.

⁸³³ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi II*, İstanbul, 2011, s. 84.

⁸³⁴ *Doğu*, 30 Birinci Kanun 1937; Fenni mezbaha 29 Ekim 1936'da açılmıştır. *Erzurum*, 5 İkinci Teşrin 1936.

⁸³⁵ *Erzurum*, 17 Temmuz 1939.

⁸³⁶ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, s. 374-375.

⁸³⁷ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, s. 375.

⁸³⁸ *Hakimiyeti Milliyeye*, 25 Ağustos 1930.

tamamlanmak üzereydi.⁸³⁹ 1935 yılında modern elektrik tesisatının yapımına başlanması ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nda da şehre ilk elektriğin verilmesi planlanmıştı. Ancak bir takım maddi sıkıntılardan dolayı bu gerçekleştirilemedi.⁸⁴⁰ 1936 yılı başlarında Erzurum elektriğe kavuşmayı bekliyordu. Yeni elektrik santrali 1936 Nisan başında Cumhuriyet Sineması'nın arkasındaki motor dairesinde açıldı.⁸⁴¹ 1939'a kadar bu santral hizmet vermiş ve bu tarihten itibaren Avrupa'dan getirilen yeni motorlar Rüstempaşa Bedesteni (Taşhan)'ne konulmuş ve şehrin önemli yerlerine elektrik çekilerek demir direkler dikilmiştir.⁸⁴² Böylece Taşhan, elektrik santrali olarak hizmet vermeye başlamıştır.

Vali Vekili Hilmi Balcı, 16 Mart 1939'da il genel meclisinde yaptığı konuşmada, Tortum Şelalesi'nden elektrik üretimi konusunda önemli açıklamalar yapmıştı. Buna göre, 1938'de Tortum Şelalesi'ne giden elektrik mühendisleri tarafından İktisat Vekaleti'ne verilen raporlara göre, elektrik üretiminin 3 milyon liraya gerçekleşebileceği anlaşılmıştı. Yine aynı yıl Vali Vekili Hilmi Balcı, Müteahhit Mustafa Topçu ve bazı kişilerle Şelaleye gitmişti. Erzurum'da önemli işler yapmış olan Mustafa Topçu, burada yaptığı incelemede, bu işin 1,5 milyon liraya yapılabileceğini ifade etmiş ve bu durum derhal Nafia Vekaleti'ne bildirilmişti. Vekalet Mustafa Topçu'nun bu müracaatını kabul edince incelemelere başlanmıştı. Bu incelemeler 1939 yılı içinde de devam etmişti. Bu arada, Erzurum'a gelme sözü veren Cumhurbaşkanı İnönü'ye bu işin arz edilerek, kendisinden yardım istenmesine karar verilmişti.⁸⁴³ Görüldüğü üzere 1930'ların sonunda Tortum Şelalesi'nden şehre elektrik getirme işi gerçekleştirilememiştir.

1930 Yılında Erzurum Şehrinin Diğer Bazı Önemli İşleri

1930 yılında Erzurum'un temel meselelerinden başka diğer bazı önemli işlerinin de gazete sütunlarına yansıdığı görülmektedir ki; bunlardan biri Kongre Binası ile alakalıdır. Erzurum belediyesi, bu tarihlerde tarihi kıymeti bulunan ve milli mücadelenin başlangıcında Atatürk'ün iştirak ettiği Erzurum Kongresi'nin açıldığı kongre binasını satın alarak şehre mal etme yolunda önemli bir karar almıştı. Bu tarihlerde Kongre Binası, özel şahısların tasarrufunda bulunuyordu. Belediye, binada mevcut bazı noksanlıkları ve tahrip olan kısımlarını tamir ve izale edecek ve binanın satın alınmasından sonra ya bir müze olarak kullanılacak veya hususi bir surette muhafaza edilecekti.⁸⁴⁴

⁸³⁹ *Belediyeler*, T.C. Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, s. 324.

⁸⁴⁰ **EBA, Meclis Zabıtları, 18 Kasım 1935**; Küçükuşurlu-Başkaya, *Erzurum Özel İdare Tarihi*, s. 272.

⁸⁴¹ *Erzurum*, 2 Nisan 1936.

⁸⁴² *Erzurum*, 5 Haziran 1939.

⁸⁴³ *Erzurum*, 31 Temmuz 1939.

⁸⁴⁴ *Hakimiyeti Milliye*, 2 Mayıs 1930.

Erzurum belediyesi tarafından alınan bir diğer karar ise, şehrin mutena bir yerinde Gazi'nin bir heykelinin dikilmesiydi. Bunun için Erzurum belediyesi ile Özel İdare tarafından bazı girişimlerde bulunulmaktaydı. Gazi'nin heykeli, hükümet sarayı önündeki büyük meydanlığa dikilecek ve heykelin etrafı muntazam bir park haline konulacaktı.⁸⁴⁵ 1930 Ağustos ayı içerisinde, Gazi heykeline ait çalışmaların tamamlanmak üzere olduğu haber verilmiş ve heykelin üzerine konulacak kaidenin de hazırlanmış olduğu belirtilmişti.⁸⁴⁶

Erzurum Belediyesi (solda), Hükümet Binası (sağda), Gazi Heykelinin üzerine konulacağı kaide (orta)⁸⁴⁷

Gazi Heykeli'nin üzerine konulacağı kaide, fotoğrafta görüldüğü üzere, Lalapaşa Camii ile Hükümet Konağı arasındaki Cumhuriyet Caddesi'nin dört yol kavşağına konulmuştu. Ayrıca bu fotoğrafta şehrin aydınlatması için dikilen direkleri görmek de mümkündür. Erzurum Belediyesi ve özel idare tarafından ortaklaşa yaptırılması düşünülen Gazi Heykeli için, 1930 Özel İdare bütçesine 10.000 lira ödenek konmuştu. Bu konuda İstanbul'da bulunan Heykeltıraş Ali Kenan Bey'le yapılan haberleşme sonucunda, Gazi'nin "şaha kalkmış at üzerinde" ve tabii büyüklüğünde bronzdan yapılacak heykelinin 1 yıl içinde yerine konması ve bedelinin 4 taksitle verilmesi şartıyla 20.000 liraya pazarlık edilmişti.⁸⁴⁸ Bu pazarlık sonucunda, Gazi'nin bronzdan yapılacak heykelinin 15 Temmuz 1931'e kadar yerine dikilmesi konusunda heykeltıraşla anlaşmaya varılmış ve kendisine 5.000 lira avans gönderilmiş ise de, belirtilen süre içinde heykel Erzurum'a getirilememiştir. Ali Kenan, 14 Temmuz 1931'de gönderdiği telgrafta,

⁸⁴⁵ *Hakimiyeti Milliye*, 2 Mayıs 1930.

⁸⁴⁶ *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930.

⁸⁴⁷ <http://erzurumarsivi.com/sehir-fotograflari/mazide-kalan-erzurum-1/>; Gazi Heykelinin bir türlü üzerine konulamadığı bu kaide, 1937 yılında parçalar halinde kaldırılmıştır. 1960'larda bugünkü Havuzbaşı'na Atatürk heykeli konulmuştur. Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, s. 359; *Doğu Ekspres*, 24 Temmuz 1965.

⁸⁴⁸ *Erzurum*, 22 Birinci Kanun 1930.

heykelin dökümü sırasında kırıldığını belirtmiş fakat bu konuda bir resmi yazı göndermemiştir.⁸⁴⁹

Böylece sonuçsuz kalan heykel meselesi, Erzurum'un imar ve tanzimi için kurulmuş olan İmar Birliği tarafından 1934 yılında tekrar ele alınmış ve Gazi'nin heykeliyle ilgili ilk yarışma ilanı İstanbul ve Ankara gazetelerine verilmiştir.⁸⁵⁰ Aynı ilan 2 Temmuz 1934'te Erzurum Gazetesi'nde de yayınlanmıştır. İlanda yer alan bilgilere göre, heykel müşir üniformasıyla ve şaha kalkmış at üzerinde olacaktı. Heykelin kendisi bronzdan, kaidesi ise Erzurum taşından yapılacaktı. Heykel etrafı boş olan 100 m. çapındaki Cumhuriyet Meydanı'nın ortasına konulacaktı. Kaidenin etrafında Gazi'nin Erzurum'u ilk teşriflerine, Erzurum Kongresine ve inkılâbın en canlı kısımlarına ait resimli ve yazılı hatıralar bulundurulacaktı. İlanda ayrıca ihale için heykelin alçıdan bir örneğinin 15 Ağustos 1934 tarihine kadar Erzurum İmar Birliğinde kurulmuş jüri heyetine gönderilmesi istenmiş ve heykelin ve kaidenin bedelinin de hazır olduğu belirtilmiştir.⁸⁵¹ Ağustos 1937'te süresi biten Atatürk Anıtı müsabakasına 6 heykeltıraş katılmış, müsabaka sonucunun Eylül başlarında belirlenmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁵² Ancak Gazi Heykeli bir türlü dikilememiş heykel için yapılan kaide de, trafiği engellediğinden 1937 yılında parçalar halinde bulunduğu yerden kaldırılmıştır. 1960'larda bugünkü Havuzbaşı'na Atatürk heykeli konulmuştur.⁸⁵³

Gündemdeki bir diğer mesele, 1930 yılında Maarif Vekâleti tarafından yaptırılacak muallim mekteplerinden birisinin de Erzurum'da yaptırılması için hükümet nezdinde bir teşebbüste bulunulmasıdır. Bu girişim sonuç vermiş ve yeni yapılacak muallim mekteplerinden birisinin de Erzurum'da yapılması Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmıştır. Erzurum'da yaptırılacak Muallim Mektebinin inşaat ve tesisatını kontrol etmek üzere, mühendis, mimar ve fen memurlarına ihtiyaç duyulduğundan 21 Haziran 1930 tarihinde bunların istihdam edilebilmesi için karar çıkarılmış⁸⁵⁴ ve 29 Temmuz tarihinde de mektebin inşasına izin verilmiştir.⁸⁵⁵ Bu karar dolayısıyla da Erzurumlular adına Erzurum milletvekilleri tarafından Maarif Vekili Cemal Hüsnü Bey'e teşekkür edilmiştir.⁸⁵⁶ Erzurum'da yapılacak olan muallim mektebi 1 Eylül 1930 tarihinde Maarif Vekâleti tarafından ihaleye çıkarılmıştır.⁸⁵⁷

⁸⁴⁹ *Erzurum*, 28 Birinci Kanun 1931.

⁸⁵⁰ Murat Küçükuşurlu, *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum*, Ankara, 2011, s.588.

⁸⁵¹ *Erzurum*, 2 Temmuz 1934.

⁸⁵² *Erzurum*, 12 Ağustos 1937;

⁸⁵³ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, s. 359; *Doğu Ekspres*, 24 Temmuz 1965.

⁸⁵⁴ BCA, 030.0.18.01.02.12.44.016.

⁸⁵⁵ BCA, 030.0.18.01.02.13.53.019.

⁸⁵⁶ Hakimiyeti Milliye, 25 Ağustos 1930.

⁸⁵⁷ Hakimiyeti Milliye, 4 Eylül 1930.

İhaleye çıkarılan Erkek Muallim Mektebinin yapılacağı yer için istimlak kararı alınmış ve bunun için Gez Mahallesi'nde Numune Hastanesi karşısında İbrahim Paşa Vakfı'na ait 15.700 metrekare ekili araziye 1.700 lira kıymet biçilmiştir. Ayrıca Cevdet Bey varislerine ait 12.500 metrekare arsa ve belediyeye ait 100 metrekare mezarlık arsasının da istimlakine karar verilmiştir.⁸⁵⁸

Sonuç

1930 yılını önemli kılan hususlardan biri yeni belediye kanunu, diğeri ise bu yılın sonunda yapılan belediye seçimleridir. Zaten konumuzu teşkil eden Erzurum'un temel meselelerinin gündeme gelmesinin nedeni 1930 yılı sonunda yapılan seçimlerdir. Söz konusu belediye seçimleri için Erzurum'u ziyaret eden milletvekilleri, burada yapmış oldukları görüşmeler sonucunda, çalışmanın konusunu teşkil eden Erzurum'un Temel Meselelerini tespit etmişler ve bunların çözümü için harekete geçmişlerdir. Aslına bakılırsa bu meseleler şehirde eskiden de var olan meselelerdi. Şimdi bu meseleleri ön plana çıkaran husus, seçim dolayısıyla seçim bölgelerini gezmeye gelen vekillerin bunları daha ciddi olarak ele alıp ilgilenmeye başlamalarıdır. Tespit edilen bu temel meseleler gerçekten hem şehir yönetimi hem de merkezi yönetim tarafından ele alınıp incelenmiş ve gerekli çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Ancak yaşanan ekonomik kriz yüzünden söz konusu meselelerinin tam olarak çözümü sonraki yıllara tevarüs etmiştir.

Erzurum, I. Dünya Savaşı'ndan harap bir halde çıkmış bir şehir olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarında yaralarını saran bir kahraman gibi yeniden ayağa kalkmaya çalışmıştır. Erzurum, Cumhuriyetin ilanı ile başlayan süreçte yeni bir gelişme evresine girmiş ancak ekonomik olarak istenilen düzeyde bir gelişme sağlanamadan şehir, 1929 ekonomik krizine yakalanmıştır. İran transit yolu her ne kadar önemini kaybetmiş olsa da, Cumhuriyetin ilk yıllarında şehrin ekonomisi üzerinde önemli bir paya sahip olmuş ve 1930 yılının sonlarından itibaren bu yolda yapılan tamir ve inşaa faaliyetleri sonucu tekrar önem kazanmaya başlamıştır. 1930'a gelindiğinde dünyada yaşanan büyük ekonomik buhran, Erzurum'u da etkilemiştir. Bu kriz şehirde fakirliğin artmasına buna bağlı olarak dilencililiğin de çoğalmasına neden olmuştur. Şehir ekonomisinin belkemiğini oluşturan hayvancılık da aynı yıl yaşanan sığır vebası salgınıyla bundan nasibini almıştır.

Uzun harp yıllarının getirdiği yokluğun her eve sindiği Erzurum, Cumhuriyetin 10. Yılında bile hadiselerden silkinip kendine gelememiş, biraz olsun ekonomik bakımdan nefes alma imkânına kavuşamamıştı. Hatta 1945 yılına gelindiğinde bile Erzurum'un imar ve altyapı

⁸⁵⁸ *Erzurum*, 10 İkinci Teşrin 1930.

mesleleri tamamen çözülememişti.⁸⁵⁹ Bütün bunlara rağmen 1930 yılı, aynı zamanda Erzurum için su, elektrik, mezbaha, şehrin batısında yeni devlet binalarının yapımı, ulaşım gibi büyük yatırımlar ve önemli işler için teşebbüslerin başladığı yıl olarak tarihe geçmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.10.0.0.186.282.11.

BCA, 30.10.0.0.261.757.26.

BCA, 030.0.18.01.02.12.44.016.

BCA, 030.0.18.01.02.13.53.019.

BCA, 030.0.18.01.02.15.76.013.

BCA, 030.10.00.00.157.106.14.1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. DH. İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

Erzurum Belediye Arşivi (EBA), Meclis Zabıtları

EBA, Meclis Zabıtları, 18 Kasım 1935

Sürelî Yayınlar

Akşam

Doğu

Doğu Ekspres

Erzurum

Hakimiyeti Milliye

Ülkü

Vakit

Kaynak Eserler

Ahmet Hamdi Tampınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 2017.

Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1998.

Belediyeler, T.C. Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, İstanbul 1933.

Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul, 2000.

Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz II*, İstanbul 1993.

Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 1338.

⁸⁵⁹ Cahit Beğenç, "Dilek, İmar, Şiir...", Ulus, 1.1.1945.

Rize İl Yıllığı 1967, s. 63-64; www.cayeli.gov.tr/cayeli-tarihi

TBMM TUTANAKLARI, İ:12, 21.11.1341, C: 1.

TBMM TUTANAKLARI, İ:101, 17.5.1926, C: 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, V/16, 28.4.1937.

TBMM Zabıt Ceridesi, V/18, 5.5.1937.

Araştırma Eserler

Haluk Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum(1918-1923)*, Ankara, 2000.

Justin McCarthy, *The Destruction of Ottoman Erzurum*, Erzurum, 2002.

Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, İstanbul, 2008.

Murat Küçükuşurlu, *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum*, Ankara, 2011.

Murat Küçükuşurlu-Muzaffer Başkaya, *Erzurum Özel İdare Tarihi*, Erzurum, 2014.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler*, İstanbul 1970.

Makale ve Bildiriler

Cahit Beğenç, “Dilek, İmar, Şiir...”, *Ulus*, 1.1.1945.

Esat Mahmut, “Erzurum’a Giderken Zigana Dağları Nasıl Geçilir?”, *Akşam*, 13 Ağustos 1930.

Esat Mahmut, “Saltanat İdaresinin Hiç Bakmadığı Şehir: Erzurum”, *Akşam*, 22 Ağustos 1930.

Hüseyin Kaleli, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 9, 2003.

Kemal Ünal, “Cumhuriyetin Onbeş Yılında Ekonomi”, *Ülkü*, Cilt: XII, Sayı: 69, Teşrinisani 1938, s. 222.

Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî(Sığır Vebası), *OTAM*, Bahar 2016, s. 215-240.

Mehmet Asım, “Türkiye’de Kasaplık Hayvan Nakliyatı”, *Vakit*, 9 Eylül 1932.

Mehmet Asım, “Hayırlı Bir Teşebbüs”, *Vakit*, 16 Kanunevvel 1930.

Naki Cevat, “Salgın Hayvan Hastalıkları”, *Hakimiyeti Milliye*, 18 Teşrinisani 1931.

Naki Cevat, “Türkiye’de Sığır Vebası Nasıl Sirayet ve İntişar Eder?”, *Hakimiyeti Milliye*, 3 İkinci Kanun 1932.

Selahattin Tozlu, “Erzurum Esnafı 1924-1925”, *Beyazşehir Palandöken*, Ocak-Şubat-Mart 2017, Erzurum, 2017.

İnternet Kaynakları

<http://erzurumarsivi.com/sehir-fotograflari/mazide-kalan-erzurum-1/>.

<https://www.ikizdere.bel.tr/genel.asp?sayfalama=goster&id=66>

www.cayeli.gov.tr/cayeli-tarihi

**Türkiye Çağdaş İstatistik Tarihine Damgasını Vuran Bir Bürokrat:
Erzurumlu Mehmet Celâl Aybar (1894-1947)**

Ufuk Erdem*

Özet

Modern istatistik tekniklerinin Türkiye’de uygulanmasında önemli çalışmaları bulunan Mehmet Celâl Aybar, 1894’de Erzurum’da doğmuştur. İstanbul’da hukuk eğitimi alan Aybar, Kurtuluş Savaşı’na katılmış, Lozan Antlaşması’ndan sonra çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Bununla birlikte Aybar, 1927 sonrasında asıl faaliyet göstereceği ve ömrünün sonuna kadar çalışacağı alan istatistik bilimi üzerine yürüttüğü çalışmalar ile tanınmıştır.

Diğer dünya devletleri gibi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için de istatistik, geleceği görebilme ve geleceğin planlanabilmesi anlamında büyük önem taşımaktaydı. Bu noktada Osmanlı Devleti’nden iyi bir miras kalmadığı gibi istatistik konusunda yetişmiş nitelikli eleman bulmak da mümkün olmamıştır. Bu açığı kapatmak için önce bir yabancı başkanlığında Merkezi İstatistik İdaresi kurulmuş (1927), başkan yardımcılığına da Mehmet Celâl Aybar getirilmiştir. Yurt dışında da istatistik eğitimi alan Aybar, kısa süre içerisinde kurumun başkanı olmuştur. Aybar, yapmış olduğu saha çalışmalarının yan sıra yazılı eserleriyle de Türkiye’de istatistik biliminin gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Aybar, Türkiye adına Uluslararası İstatistik Komisyonunun daimi üyeliğini yürüterek çeşitlik kongre ve toplantılarda Türkiye’yi temsil etmiştir.

Bu çalışmada Mehmet Celâl Aybar özelinde Türkiye’de istatistik ilminin kurumsal nitelikte gelişmiş ülkelerdeki standartları yakalaması için gösterilen tarihsel çaba ile Aybar’ın bu kurumsallaşmadaki katkısının arşiv kaynakları ve gazeteler kullanılarak araştırılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Celal Aybar, Camille Jacquart, istatistik, Uluslararası İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Kurumu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ufukerdem@ardahan.edu.tr

A Bureaucrat Marks on Turkey Contemporary Statistics History:

Mehmet Celâl Aybar From Erzurum (1894-1947)

Abstract

Mehmet Celal Aybar who had important studies on applying modern statistics techniques in Turkey was born in Erzurum in 1894. Aybar got the legal education; participated in the war of liberation and was on several government duties after the Treaty of Lausanne. However, Aybar noted for the statistical studies that he conducted till death. Statistics is the main area that he was active after 1927.

Like other world states, statistics has importance for the Turkish Republic that newly established to see and plan the future. At this point, there was not inherited from the Ottoman Empire as well as it was not possible to find a qualified personnel on statistics. First of all, Central Statistical Administration under the presidency of a foreigner was established (1927); Mehmet Celal Aybar took the vice presidency. Again, Aybar who got statistics training abroad took the chair. He significantly contributed to the progress of statistics by his written works besides the fieldworks. Moreover, Aybar represented Turkey for several congresses and meetings by conducting the permanent membership of International Statistics Commission on behalf of Turkey.

In this research, the historical effort that has been made for statistics in Turkey to reach the standards in developed countries. Besides, this study aimed to survey the contribution of Mehmet Celal Aybars in this institutionalization by using archival resources and newspapers.

Keywords: Mehmet Celal Aybar, Camille Jacquart, statistical, International Statistical Institute, Turkish Statistical Institute.

Giriş

İstatistik kelimesinin kökeni Latince'deki "status (durum)"den gelmektedir. İstatistiğin sözlük anlamı ise bir sonuç çıkarmak için verileri yöntemli bir biçimde toplayıp sayı olarak belirtme işi, sayımlama şeklinde ifade edilmektedir.⁸⁶⁰ Diğer taraftan İstatistik Terimleri Sözlüğü ise kelimeyi; verileri derleme, bölümlendirme, çizelgeler ve çizelgelerle özetleme, olasılık kuramı yardımıyla deney tasarımı ve gözlem ilkelerini saptama, örneklem bilgilerinin anlamlılığını inceleme, yorumlama ve genelleme yöntemlerini veren bilim,⁸⁶¹ şeklinde tanımlamaktadır.

⁸⁶⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük 1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.1104.

⁸⁶¹ *İstatistik Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.17.

Dünya’da istatistik, ilk olarak dar kapsamlı sadece bilgi toplamaya çoğunlukla da devletlerin ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda istatistik özellikle devletlerin pratikte işine yarayacak vergi toplama, askere alma, nüfus, ölüm, doğum ve göçe yönelik bilgileri derleyip kullanmasına hizmet etmiştir.⁸⁶² Görüldüğü üzere siyasal yapılanmaların temel ögesi beşeri sermaye kaynaklı olduğundan nüfus temel kaygıların başını çekmiştir.

Doğruluk payı tespit edilememiş olsa da Türklerde Selçukluların ve İlhanlıların nüfus sayımı yaptıkları aktarılmaktadır.⁸⁶³ Osmanlı Devleti’nde ise Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra II. Mahmut yeni bir askeri yapı oluşturmak (yeni ordu kurmak) için nüfus istatistiğine yönelik çalışmalara başlamıştı. Bu amaçla 1831’de yalnız erkek nüfusun sayısını tespit etmeye ve erkek nüfusun din gruplarına göre ayrılması esas alınan bir sayım yapılmıştır.⁸⁶⁴ Bu sayımı 1844 Nüfus Sayımı, 1881/82-1893 Nüfus Sayımı, 1905-1906 Nüfus Sayımı ve eldeki verilerin değerlendirilmesi ile ortaya çıkan 1914 yılına ait nüfus verileri takip etmiştir.⁸⁶⁵

Osmanlı Devleti bünyesinde istatistik toplamaya yönelik ilk çalışmalar 1875 yılında kurulan İstatistik Kalemi ile başlatıldı. İstatistik Kaleminin başına Rus bir uzman getirildi. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya’nın savaşa girmesiyle (1877-78/93 Harbi) bu daire lağvedildi.⁸⁶⁶ Kısa bir süre sonra yarım bırakılan çalışmalara geri dönüldü. 1878-1879 tarihlerinde Bâbîâlî İstatistik Encümeni (İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi) kuruldu ve bu encümenin nasıl çalışacağına dair bir nizamname çıkarıldı. Findley, Bâbîâlî İstatistik Encümeninin kurulma amacını sivil bürokrasinin kontrolünü sağlamak olarak açıklamakta ve kurulan bu Encümeni daha önceki yıllarda oluşturulan sistemlerin gözden geçirilmiş hali olarak nitelemekteydi. 17 Ocak 1880’de İstatistik İdarelerine Dair Nizamname çıkarıldı.⁸⁶⁷ Aynı yıl Ticaret Nezaretine bağlı olarak bir İstatistik Müdüriyeti kuruldu ve vilayet merkezleriyle diğer

⁸⁶² Fikri Akdeniz-Fethi Yıldırım, “Türkiye’de -Osmanlıdan Günümüze- İstatistik Tarihine Bakış”, *Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Araştırma Dergisi*, Cilt (C.): 8, Sayı (S.): 3, Aralık 2011, s.2.

⁸⁶³ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma Yada Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2000, s.97.

⁸⁶⁴ Osmanlı Devleti bünyesinden yapılan ilk nüfusun sayımını konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2010.

⁸⁶⁵ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, s.1238-1246.

⁸⁶⁶ İlk istatistik dairesinin 1874’te kurulduğu ve 1877’de kapatıldığı anlaşılmaktadır. Ratip Yüceuluğ, *Nüfus Sayımları, Cihandaki Tarihçesi ve Gayesi, Türklerde Nüfus Sayımları ve Tarihçesi, Türkiye’de İstatistik Tarihçesi*, Doğu Matbaası, Ankara 1947, s.15; Adnan Güriz, *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara 1975, s.20.

⁸⁶⁷ 7 maddeden oluşuna İstatistik İdarelerine Dair Nizamname’nin tam metni için bkz. *Düster*, 1.tertip, 4. cilt, s.670-672.

alt idari sistemlerde (kaza, liva gibi) istatistik komisyonu teşkiline karar verildi.⁸⁶⁸ 1881’de Ceza İstatistikleri Nizamnamesi ve 1891’de bir Hukuk ve Ticaret İstatistikleri Talimatnamesi çıkarıldı.⁸⁶⁹

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra da istatistiğin giderek önemini artmakla beraber istatistik kelimesinin yerini Arapça “ihσαιyyat” alıyordu. Bu yıllarda hemen hemen her resmi daire kendi kayıtlarını tutmaya ve imkânlar çerçevesinde bunları yayınlamaya çalışıyordu.⁸⁷⁰

Cumhuriyet devrine gelinceye kadar tam anlamıyla bir istatistik kurumundan söz etmek mümkün değildi. Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte istatistik konusu da sistematik bir şekilde ele alınmış ve kurumsallaşmaya gidilmiştir. Nitekim 1927 yılında Merkezi İstatistik İdaresi teşkil edilmiştir. Bu idare teşkil edilirken Türkiye’de henüz istatistik ile ilgili yetişmiş kalifiye elaman bulunmadığından Belçika’dan bir uzman getirilerek kurumun müdürü yapılmıştır. Müdür Yardımcısı olarak da Celâl Bey görevlendirilmiş ve bir müddet sonra da kurumun müdürü olmuştur. Modern istatistiğin Türkiye’de tesis edilmesi için azimle çalışan Celâl Bey bir bürokrat olarak da hükümetin güvenini kazanmış, Âli İktisat Meclisi, Sümerbank Yönetim Kurulu ve Türk Coğrafya Kurumu üyeliklerinde bulunmuştur. Asıl faaliyet alanı olan istatistikte onlarca eser verip yabancı dillerden çeviriler yapmış, yurt dışında da Uluslararası İstatistik Enstitüsü üyesi olarak bir çok toplantıda Türkiye’yi temsil etmiştir. Celâl Bey’in uluslararası toplantılarda yapmış olduğu sunumların yabancı dillerde basılıp dağıtılması onun aynı zamanda uluslararası istatistik camiasında da kabul gören bir şahsiyet olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Modern İstatistiğe Adanmış Bir Ömür: Mehmet Celâl Aybar ve Türkiye Cumhuriyetinde İstatistik Umum Müdürlüğü

1894’te Erzurum’a bağlı Tortum ilçesinde doğan Celâl Aybar, Kaymakam Mustafa Fehmi Bey⁸⁷¹ ile Latife Zekiye Hanım’ın oğludur. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul’da

⁸⁶⁸ Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma Yada Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”, s.97; Yüceuluğ ise 1881’de vilayet, liva ve kaza merkezlerinde birer İstatistik Komisyonu ile beraber Ticaret Nezaretinde bir İstatistik kalemi kurulduğuna işaret etmektedir. Bkz. Ratip Yüceuluğ, “Türkiye’de İstatistik Öğretimi ve İstatistik Çalışmaları İmparatorluk ve Cumhuriyet Devirlerinde”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.6, S.2, 1949, s.304.

⁸⁶⁹ Zafer Toprak, “Sayısallaşma ve Cumhuriyet’in Rasyonelleşmesi” *Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, s.246.

⁸⁷⁰ Toprak, “Sayısallaşma ve Cumhuriyet’in Rasyonelleşmesi”, s.99; Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma Yada Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”, s.246.

⁸⁷¹ Mustafa Fehmi Bey: Çatalca’da mülki idare bünyesinden görev yapan Mustafa Fehmi Bey ilk olarak Giresun Görele kazasına kaymakam olarak atanmıştır. Bu görevlendirme için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, Dosya (D.): 1453, Gömlek (G):108939, 25 Haziran 1890. Ardından da Artvin’in Kiskim (Yusufeli, günümüzde Alanbaşı köyü) kazasına kaymakam atandığı anlaşılmaktadır (BOA, D.1914, G.59, 22 Ocak 1892). Mustafa Fehmi Bey, Kiskim kazası kaymakamıyken kısa bir süre sonra Tortum Kaymakamı Fahreddin Efendi ile becayiş yaparak Tortum’a kaymakam olmuştur (BOA, D.9, G.647, 26 Mayıs 1892). Mustafa Fehmi Bey Tortum’daki görevini 4 yıl sürdürmüştür (BOA, MKT.MHM, D.679, G.11, 7 Ekim 1896).

tamamlamıştır. Yükseköğreniminde İstanbul Mekteb-i Hukuk'una devam etmiş ve 10 Ağustos 1914'te mezun olmuştur. Henüz hiçbir göreve atanmadan Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinden Celâl Bey, ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak askere alındı. Savaş sırasında Irak Cephesi'nde esir düşen Celâl Bey önce Mısır'a ardından Hindistan'a gönderildi. Esareti sırasında İngilizcesini mükemmel seviyesine ulaştırdı. Mondros Mütarekesi'nden sonra serbest bırakıldı ve İstanbul'a geldi. Kısa bir süre sonra Anadolu'ya geçerek yedek subay olarak Kurtuluş Savaşı'na katıldı. 7 Eylül 1924'te Giresun Asliye Mahkemesi azalığına tayin edilerek tahsil hayatından sonra ilk defa memuriyete başlamış oldu. 14 Mayıs 1925'te İktisat Vekâleti Deniz Ticareti Şubesi müdürlüğüne atandı. Eylül 1926'da İktisat Vekâleti tarafından İstatistik ve Demografi bilimi konusunda uzmanlaşması için Belçika'ya gönderildi. Brüksel'de Serbest Siyasi İlimler Fakültesi İstatistik ve Demografi Bölümünde eğitimini tamamladı. 1927 yılında tekrar Türkiye'ye döndü ve İktisat Vekâleti Deniz Ticareti Şubesi müdürlüğüne devam etti.⁸⁷² Aybar, yurda döndükten sonra itibaren Türkiye istatistik çalışmalarında önemli katkılar üstlenmeye başlamıştır.

Lozan Antlaşması müzakereleri sırasında yaşanan nüfus tartışmaları Ankara'nın istatistik konusunda kurumsal davranması gerektiğini göstermişti. Bu bağlamda her an kullanılabilmeye hazır istatistikler buldurmak ve verileri nesnel yöntemlerle elde etmek oldukça önemliydi.⁸⁷³ Ancak henüz yurt içinde bu işi yürütebilecek bir uzman bulunmadığından yabancı bir uzman arayışına gidildi. Nihayetinde Uluslararası İstatistik Müessesesi Üyesi Belçikalı İstatistikçi Camille Jacquart'ın,⁸⁷⁴ bir istatistik merkezi kurması için Türkiye'ye davet edilmesi kararlaştırıldı.⁸⁷⁵ Bu davete icabet eden Camille Jacquart kısa bir süre içerisinde görevine başladı ve kendisine bir yardımcı verildi.⁸⁷⁶ Aradığı istatistik uzmanını bulan Ankara, çalışmaları hızlandırarak Merkezi İstatistik Dairesinin kurulması için bir yönetmelik hazırlanması kararı aldı⁸⁷⁷ ve 25 Nisan 1926'da on bir maddeden oluşan *Merkezî İstatistik Dairesi İhdâsına ve Vezâifine Müte'allik Ta'limâtname* çıkartıldı.⁸⁷⁸ Bu talimatnameye göre;

⁸⁷² Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, II. Cilt, 1859-1968 Mars Matbaası, Ankara 1968-69, s.1118; Temurhan Öztürk, *Ankara'nın Mülkiyesi 1936-2007*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s.91.

⁸⁷³ Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma Ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu", s.246.

⁸⁷⁴ Camille Jacquart ve Türk istatistiğine yapmış olduğu katkı için bkz. Seyfi Yıldırım, "Belçikalı Nüfus ve İstatistik Bilimci Camille Jacquart ve Türkiye'de Modern İstatistiğin Kurulması (1926-1929)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2010, 7/1, s.7-36.

⁸⁷⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu (FK): 30-10-0-0, Yer No (YN): 14-40-16, Belge Tarihi: 10.06.1925).

⁸⁷⁶ BCA, FK. 30-10-0-0, YN. 12-71-47, 21 Mart 1926. Resmi kayıtlarda bu yardımcının ismi verilmese de bu isim Celâl (Aybar) Bey'di.

⁸⁷⁷ BCA, FK. 30-18-1-1, YN. 18-28-16, 25 Nisan 1926.

⁸⁷⁸ *Resmi Gazete*, 2 Haziran 1926, S.388.

Başvekâlet bünyesinde, başvekile bağlı ve başvekil tarafından tayin edilecek bir müdürün idaresinde Merkezi İstatistik Dairesi (MİD) kurulmuştu (Madde 1).

Dairenin görevi Türkiye dâhilinde istatistik toplamak, bu istatistikler için gerekli görüşmelerde bulunmak, tetkik ve pratik usuller tatbik etmektir. Doğum, ölüm, evlenme, boşanma, göç ve memleketin iktisadi durumuna dair durumları tespit etmek. MİD bu hususta çeşitli daireler tarafından toplanmış ve tespit edilmiş istatistikleri toplamak için başvekil tarafından görevlendirilebilirdi. Çeşitli daireler istatistikle ilgili toplamış oldukları evrakları MİD'e devredeceklerdi. MİD hâlihazırda çeşitli vekâletler tarafından yürütülen istatistik çalışma usullerinin değiştirilmesi teklif edebilecekti (Madde 2 ve 5).

Herhangi bir vekâlet tarafından idare edilen istatistik şubeleri MİD teklifiyle bu daireye dâhil olacaktı. Ancak bu durum Başvekâlet tarafından Heyet-i Vekile'ye (Bakanlar Kurulu) sunulup onay alındıktan sonra gerçekleşecekti (Madde 3).

Genel nüfus sayımına, Dâhiliye Vekâleti ve ilgili vekâletler tarafından hazırlanılacaktı. Bu anlamdaki evrakın toplanması ve yayınlanması görevi MİD tarafından gerçekleştirilecekti. Elde edilen her türlü istatistiğin yayınlanması ancak başvekilin onayı alındıktan sonra yapılacaktı (Madde 4 ve 6).

MİD müdürü başvekilin kararıyla tayin olacaktı. Bu müdür dairenin mesaisini ve memuriyetini idare edecekti. Müdür yurt dışında da daireyi temsil edecekti. MİD görevlerini yerine getirebilmek için ilgili resmi kurumlarla doğrudan haberleşme hakkına sahipti. Çeşitli istatistiklerin toplanması için yurt dışı istatistik büroları ile haberleşme ihtiyacı doğarsa MİD müdürü, muhaberâtı önce başvekile arz edecekti (Madde 7 ve 8).

MİD memurlarının seçimi ve ülke içerisindeki teşkilatlanması konusunda başvekil yetkiliydi. Çeşitli vekâletlerle ortaklaşa bir İstatistik Komisyonu kurulacaktı. MİD tarafından toplanan verilerin kişisel gizliliğini ifşa etmek yasak olup böylesi bir duruma sebep olanlar cezalandırılacaktı.

MİD idaresinin kuruluşundan 1928 yılına kadar yapmış olduğu faaliyetleri kurum Müdürü Jacquart, Başvekâlete bir rapor ile sunmuştur. Aybar'ın da müdür yardımcılığını yürüttüğü bu dönemde MİD şu faaliyetlerde bulunmuştu: 1927 yılında vilayet, kaza ve bunlara bağlı köylerin nüfus sayımları yapılarak bunlara ait cetveller hazırlanmıştır. Bütün vilayetleri temsil edebilecek bir şekilde 20 pilot vilayet tespit edilerek zaruri ihtiyaçlar üzerine istatistik çalışmaları yürütülmektedir. 1924, 1925, 1926 ve 1927 senelerine ait kambiyo istatistikleri hazırlanmıştır. 1926 senesinden itibaren daire tarafından tutulmakta olan evlenme istatistiklerinin ay, yaş, boşanma gibi bilgilerini içeren konularda cetveller yapılmasına başlanmıştır. 1928 yılı içerisinde neşredilecek yıllık istatistikler için Ziraat, Maarif, Maliye

Vekâletleriyle, Posta, Telgraf ve Telefon Umum Müdürlüğüne istatistik cetvel örnekleri gönderilmiştir. Nafia, Hariciye, Müdafaa-i Milliye, bahriye, Ticaret Vekâletleriyle, Umum Jandarma Kumandanlığı, Hapishaneler İdaresi, Emniyet Umum Müdürlüğü, Devlet Demir Yolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi, Tapu ve Kadastro, iskân, vilayet müdüriyet-i umumiyesi ve mahalli idareler tarafından gönderilen memurlara gerekli olan izahatlar verilmiştir. Tahrir-i Zirai Tasnif Dairesi teşkil edilmiş ve işe başlamıştır.⁸⁷⁹ Bahse konu rapordan sonra MİD, 1928 yılında Fransızca bir girişle hazırladığı 1927 yılı nüfus istatistiklerini yayımlanmak üzere Başvekâlete sundu.⁸⁸⁰ Yine 1928 yılında bir istatistik yıllığının hazırlanması için Başvekâlet aracılığıyla ilgili birimlere tamim gönderildi.⁸⁸¹ Bu çalışmalar nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk istatistik yıllığı 1928 yılında yayınlandı.⁸⁸²

MİD'in üstlenmiş olduğu görev dolayısıyla artık 1926 yılında çıkarılan kurumun görev ve sorumluklarını belirleyen talimatname yetersiz gelmeye başlamıştı. Bu nedenle yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim 8 Şubat 1930'de İstatistik Umum Müdürlüğü'nün Salahiyet ve Vazifeleri Hakkında Kanun⁸⁸³ hazırlanarak kurumun görevleri yeniden düzenlenmişti. Bu kanuna göre;

Devlet istatistikleri bu kanunla düzenlenen şartlar dâhilinde toplanması, hazırlanması, denetlenmesi görevi Başvekâlete (Başbakanlık) bağlı İstatistik Umum Müdürlüğü'nün görevindedir. İstatistik Umum Müdürlüğü hususi bir kanunla yapılması emrolunan nüfus, ziraat, sanayi ve ticaret umumi tahrirlerini hazırlar. Bu tahrirlere ait soru evrakını ilgili resmi kurumlardan alarak bu hususta hükümet memurlarına mahsus talimatnameleri düzenler ve elde edilen neticeleri toplayarak yayımlar (Madde 1 ve 2).

Başvekâlet, İstatistik Umum Müdürlüğü'nün bütçesi nispetinde herhangi bir sahada istatistik anketler yapılması talimatını verebilir. Ancak istenen bu istatistik herhangi bir vekâletin (bakanlık) uzmanlık alanına giriyorsa öncelikle o vekâletin izni alınır (Madde 3).

⁸⁷⁹ BCA, FK. 30-10-0-0, YN.24-134-22, 11 Ocak 1928.

⁸⁸⁰ Başvekâlete sunulan bu istatistiklerde vilayetlerin nüfusuna ayrıntılı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Bu sayım sonuçlarının kayıtları için bkz. BCA, FK. 30-10-0-0, YN. 95-955-1, 25 Nisan 1928. Bu sonuçlar önce fasiküller halinde geçici olarak yayımlanmış (*Umum Nüfus Tahriri, 27 Teşrinievvel 1927*, -muvakkat rakamlar-Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, Ankara 1927) 1929 yılında ise nüfus sayımının sonuçlarıyla beraber bu sonuçların tahlili, nüfus sayımıyla ilgili kanun ve talimatnameler yayınlandı. 28 *Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

⁸⁸¹ Hazırlanmakta olan istatistik yıllığı için çeşitli vekâletlerden istenilen bilgi ve istatistiklerin bir an önce gönderilmesi (BCA, FK. 30-10-0-0, YN. 24-134-15, 20 Mart 1928). Ancak çalışmalar istenen düzeyde yürümediğinden yeni bir adım daha atıldı ve hazırlanmakta olan istatistik yıllığına bütün vekâletlerin ve bağlı şubelerin kendilerine ait cetvel ve açıklayıcı bilgileri ile katılmalarının sağlanmasına dair tamim yayınlandı (BCA, FK. 30-10-0-0, YN. 24-134-16, Belge Tarihi: 19 Nisan 1928),

⁸⁸² *Türkiye İstatistik Yıllığı 2009*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2010, s.III.

⁸⁸³ İstatistik Umum Müdürlüğü'nün Salahiyet ve Vazifeleri Hakkında Kanun'un tam metni için bkz. *Resmi Gazete*, 8 Şubat 1930, S.1418.

Doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve göç gibi nüfus hareketlerine ait istatistikler ilgili birimlerin yardımıyla İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından düzenlenir ve yayınlanır. İstatistik Umum Müdürlüğünün teklifi üzerine herhangi bir vekâlet ya da müdürlük tarafından yapılan istatistiğin düzenlenmesi konusunda bu görevin İstatistik Umum Müdürlüğüne verilmesi İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) yetkisindedir. Böylesi bir karar verilmesi durumunda ilgili birimin bu iş için ayrılan bütçesi İstatistik Umum Müdürlüğüne aktarılır. Devlet daireleri, özel idareler, belediyeler ve bunlara bağlı diğer kurumlar tarafından İstatistik Umum Müdürlüğünün onayı olmadan hiçbir istatistik uygulaması yapamaz ve istatistik cetvelleri düzenleyemezler. Bu istatistiklerin yayınlanması İstatistik Umum Müdürlüğünün onayına bağlıdır. İstatistik Umum Müdürlüğü bu hususların takibi ve kontrolünden sorumludur. Çeşitli birimler tarafından yapılan aynı konuya ilişkin istatistiklerin hangi birim tarafından düzenleneceğine İstatistik Umum Müdürlüğü karar verir (Madde 4-7).

İstatistik Umum Müdürlüğü her yıl ülkenin hal ve faaliyetlerini gösterir bir istatistik yıllığı yayınlar. Kurum tarafından yapılan faaliyetler her yıl Başvekâlete bir rapor ile sunulur. Bu raporda özellikle istatistik teşkilât ve faaliyetlerinin toplanıp birleştirilmesi hakkında gerekli olan tedbirler ile kurumun diğer dairelerle olan münasebeti izah edilir. İstatistik Umum Müdürlüğü yapılacak ya da yapılması planlanan istatistik çalışmaları konusunda ilgili daire ve müesseselerle doğrudan doğruya haberleşir. Umum müdür istatistik vesikalarının değiştirilmesi, kuruma yarayacak olan istatistikî verilerin toplanması konusunda yabancı istatistik idareleri ile haberleşmeye yetkilidir. Bu haberleşmeler ile istatistiklerin yayınlanması ve yayınlanmamış istatistiklerin yayınlanması Başvekâletin iznine bağlıdır (Madde 8-10).

Büyük anketlere ait programların düzenlenmesinde ilgili dairelerin temsilcilerinden oluşacak bir heyetin görüşü alınır. Resmi ve özel idareler, İstatistik Umum Müdürlüğünün talep edeceği istatistik bilgilerini kurumun belirleyeceği zaman diliminde doğru olarak teslim etmekle yükümlüdürler. Kurum kendisine verilen bilgilerin doğruluğundan şüphe ederse ayrıntılı tafsilat isteyebilir. Bir daire istenilen bilgileri vermeyi mahzurlu gördüğünde duruma Başvekâlet karar verir. Ancak İstatistik Umum Müdürlüğüne verilebilecek askeri malumatı Erkânı Harbiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı) tespit eder. İstisnalar dışında istenilen malumatı vermeyen şahıslara, müdürlere, temsilcilere 5-25 lira arasında para cezası verilir, durumun tekrarı halinde bu para cezası iki kat olarak uygulanır (Madde 11-13, 19).

İstatistik Umum Müdürlüğü düzenlemeyi uygun gördüğü istatistikler için bilgisi ve yeteneği olan memurların yardımını talep edebilir. İlgili daire bu talebe cevap vermezse durum İcra Vekilleri Heyeti kararıyla çözümlenir. Genel sayımlarla büyük anketlerin icrası için gerekli

olan memur ve müstahdemlerin çeşitli birimlerden İcra Vekilleri Heyeti aracılığıyla temin edilir (Madde 14-15).

İstatistik Umum Müdürlüğü kişisel ve özel mahiyete sahip bilgileri yayınlamaz ve duyuramaz. Kurum bu konuda duyarlılık göstermeye mecburdur. Bu durumu suiistimal eden memurlar ceza kanununun ilgili maddelerinde cezalandırılırlar. İstatistik konusunda memur yetiştirmek için kurum tarafından istatistik kursları düzenleme yetkisi kuruma verilmiştir. Ancak bu kursların nasıl tertip olacağı konusu İcra Vekilleri Heyeti yetkisindedir (Madde 16-18).

Kanunun yürürlüğe girmesiyle daha önce çıkarılan 25 Haziran 1927 tarihli İstatistik Kanunu yürürlükten kaldırılmış oluyordu. Ayrıca Maliye Vekâletine bağlı İstatistik Şubesi de İcra Vekilleri Heyeti kararıyla İstatistik Umum Müdürlüğüne ilhak edilmişti.⁸⁸⁴

1930'de İstatistik Umum Müdürlüğünün Salahiyet ve Vazifeleri Hakkında Kanun'un 17. maddesinde istatistik kurslarının düzenlenmesiyle ilgiliydi ve bu madde kurumun teşkilatlanmasıyla doğrudan alakalıydı. 1931 yılında, 17. madde kapsamında İstatistik Kursları Talimatnamesi yürürlüğe girdi.⁸⁸⁵ Bu talimatnameye göre İstatistik Umum Müdürlüğü çeşitli dairelerdeki memurlara kurs verip istatistiğin genel esaslarını gösterecekti ve memleket dâhilinde istatistik tatbik şekillerini öğretmek için memur yetiştirilmesine çalışılacaktı. Kurslar, istatistik umum müdürü ya da yardımcısı tarafından verilecekti. Kurslar her yıl en az 3-4 ay devam edecekti.

İstatistikle ilgili basında farklı bilgiler ortaya çıktığından ve bu bilgiler halkta yanlış izlenimlere yol açtığından devlet istatistik işine bir kontrol mekanizması kurmak için harekete geçti. İcra Vekilleri Heyeti 1932'de bir kararname yayınlayarak yanlış kanaatlerin önüne geçmek için basında yer alacak olan istatistik verilerinin İstatistik Umum Müdürlüğü kontrolünden geçtikten sonra yayınlanması kararı aldı.⁸⁸⁶

1932 yılında Umum Müdür Celâl Bey, hükümet tarafından Âli İktisat Meclisi⁸⁸⁷ üyeliğine seçilmişti. Âli İktisat Meclisi Üyesi Celâl (Bayar) Bey'in İktisat Vekili olması üzerine

⁸⁸⁴ *Resmî Gazete*, 24 Kânunuevvel (Aralık) 1930, S.1681.

⁸⁸⁵ 9 maddelik İstatistik Kursları Talimatnamesi için bkz. *Resmî Gazete*, 9 Nisan 1931, S.1770.

⁸⁸⁶ *Resmî Gazete*, 8 Ağustos 1932, S.2169.

⁸⁸⁷ Âli İktisat Meclisi: 1927 yılında kurulan Meclis memleketin iktisadı ile alakalı olmak üzere hükümet tarafından çıkarılması planlanan kanun ve nizamnameler hakkında görüş bildirmek, memleketin ihtiyacına ve faydasına binaen iktisatla alakalı düzenlemeleri teklif etmek, iktisadi sistemleri tetkik ederek eksiklikleri tespit edip hükümete bildirmekle görevliydi. Âli İktisat Meclisi birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya girmesiyle işlevini kaybetmiş ve 1935 yılında lağvedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fehmi Akın, Serkan Bayraktar, "Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.29, Nisan 2011, s.115-122; Murat Koraltürk, "Âli İktisat Meclisi", *Ekonomik Yaklaşım*, C.7, S.23, 1996, s.47-64.

boşalan üyeliğe İstatistik Umum Müdürü Celâl (Aybar) Bey uygun görülmüştü.⁸⁸⁸ Hükümet tarafından yapılan böylesi bir atama aynı zamanda bürokratik olarak Celâl (Aybar) Bey'e duyulan güvenin işareti olarak da yorumlanabilir.

1 Haziran 1933'ten itibaren uygulanacak İstatistik Umum Müdürlüğü Teşkilâtı Hakkında Kanun ile yeniden bir düzenleme yoluna gidildi.⁸⁸⁹ Buna göre; İstatistik Umum Müdürlüğü; umum müdürlük, müşavirlik, bir müdür yardımcılığı ve on şubeden oluşacaktı. Umum müdür; daire işlerini idare, müşavir; yapılacak istatistiklerin ilmi ve teknik detaylarını hazırlamak, mevcut milli ve yabancı istatistikleri karşılaştırma ve tahlil etmekle, müdür yardımcısı; umum müdüre yardım ve umum müdürün tayin edeceği şubelerin faaliyetlerini düzenlemeyle görevliydi. İstatistik Umum Müdürlüğü şu on şubeye ayrılmıştı: 1- Maliye İstatistikleri Şubesi, 2- Harici İstatistikleri Şubesi, 3- Tasnif Şubesi, 4- Nüfus İstatistikleri Şubesi, 5- Maarif İstatistikleri Şubesi, 6- Adliye İstatistikleri Şubesi, 7- Sanayi ve Ticaret İstatistikleri Şubesi, 8- Ziraat İstatistikleri Şubesi, 9- Neşriyat ve İstihbarat Şubesi, 10- Muamelat Şubesi.⁸⁹⁰ Umum müdürü atanması Başvekalin teklifi ve Reiscumhurun tasdikiyle atanacaktı. Devlet ve memleketin ihtiyaçları için devamlı olarak yapılması lazım gelen umum istatistikler ve her sene yeniden yapılması icap edecek istatistiklerin içeriğini belirleyecek bir Âli İstatistik Komisyonu kurulmuştur. Komisyona vekâlet müsteşarları Âli İktisat Meclisi umum kâtabi, istatistik umum müdürü, müşavir ve müdür yardımcısı, üniversite profesörlerinden milli bankalar ve yüksek sanayi ve ticaret müesseseler mensupları ile Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti idare heyet azaları arasından Başvekâletçe seçilecek zatlar dâhildi.

Celal Aybar, 1934 yılında Beynelmîl İstatistik Komisyonu'na⁸⁹¹ üye olarak seçilmiştir.⁸⁹² Bu üyeliğe ilaveten Aybar, 1936 yılında Başvekalet tarafından Sümerbank

⁸⁸⁸ BCA, FK. 30-18-1-2, YN. 32-74-12, 12 Aralık 1932.

⁸⁸⁹ *Resmî Gazete*, 24 Mayıs 1933, S.2409.

⁸⁹⁰ Bahse konu düzenlemede on şubedeki görevlilerin derecesi, sınıfı, maaşının kaç lira olacağı ve kaç kişinin hangi birimlerde istihdam edileceği de detaylı olarak belirtilmişti.

⁸⁹¹ Beynelmîl İstatistik Komisyonu (Günümüzde Uluslararası İstatistik Enstitüsü): Kısa Adı ISI olan kuruluşun tarihçesi 1853 yılına kadar uzanmaktadır. İlk toplantısını 1887'de Roma'da yapmıştır. Kurumun üyeleri devlet ya da akademik düzeyde istatistik ile uğraşanlardan oluşturulmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na kadar etkinliklerine devam eden kurum savaş ile birlikte çalışmalarını durdurmuştur. 1947'de çalışmalarına yeniden başlayan kurum halen daha faaliyetlerine devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://isi-web.org/> (erişim tarihi: 01.02.2018). Aybar'ın çeşitli tarihlerde bu uluslararası komisyonun toplantılara katılarak Türkiye'yi temsil ettiği görülmektedir. 1928 yılında Kahire'de toplanan Beynelmîl İstatistik Enstitüsü Kongresine katılan Mehmet Celal Bey'e Mısır Kralı tarafından 4.rütbe Nil Nişanı verilmiştir (BCA, FK. 30-18-1-2, YN. 1-7-4, 05 Aralık 1928). Celal Bey'in 1933'te Meksiko'da toplanan kongreye katıldığına dair bkz. BCA, FK. 30-18-1-2, YN. 37-44-12, 11 Haziran 1933. Atina'da toplanan 23. Uluslararası İstatistik Kongresi'ne Celal Aybar'ın gönderilmesi konusunda bkz. BCA, FK. 30-18-1-2, YN. 67-70-10. Prag'ta toplanan 24. Uluslararası İstatistik Kongresi'ne Celal Aybar'ın gönderilmesi konusunda bkz. BCA, FK. 30-18-1-2, YN. 84-72-1 01 Ağustos 1938. Aybar, bu kongrede "Population dela Turquie" isimli bir tebliğ de sunmuştur. Bu tebliğ için bkz. BCA, FK. 30-10-0-0, YN. 24-138-20, 27 Eylül 1938.

⁸⁹² *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1934.

Umumi Heyetine (yönetim kuruluna) seçilmiş⁸⁹³ ve 1941’de de Türk Coğrafya Kurumu⁸⁹⁴ kurucu üyeliği görevini üstlenmiştir.⁸⁹⁵

1937 yılında Birinci, İkinci ve Üçüncü Umumi Müfettişliklere bağlı İstatistik Şubeleri de İstatistik Umum Müdürlüğüne bağlandı. Müfettişlikler kadrolarında bulunan istatistik ile ilgili birimlerde çalışan memurlarda İcra Vekilleri Heyeti kararıyla İstatistik Umum Müdürlüğü bünyesine geçirildi.⁸⁹⁶

Ziraat Vekâlet Müsteşarı Naki Bekmen’in Siirt saylavı/milletvekili seçilmesi üzerine İstatistik Umum Müdür Celâl Aybar, 1 Ocak 1939 tarihinde müsteşarlık görevine getirilmişti.⁸⁹⁷ Aybar’ın bu görevi beş ay sürmüştü⁸⁹⁸ ve 7 Haziran 1939’da Reiscumhur İsmet İnönü’nün onayıyla İstatistik Umum Müdürlüğüne atanmıştır.⁸⁹⁹

Celâl Aybar, Uluslararası İstatistik Kongresi’ne gidecekken evinde bir rahatsızlık geçirdi. Gazetelerde Aybar’ın iyileşir iyileşmez kongreye katılan heyete başkanlık etmek üzere yola çıkacağı ifade edilmekteydi.⁹⁰⁰ Ancak kalp rahatsızlığı geçiren Celâl Bey’in durumunu sanılanın aksine oldukça ciddi idi. Her ne kadar gazetelere olay 25 Temmuz 1947’den sonra yansımaya başlamış olsa da aslında Celâl Bey, 3 gün önce rahatsızlanmıştı. Bir müddet evde tedavisi sürdürülse de durumu ağırlaşınca İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından Ankara Numune Hastanesi Başhekimliğine bir tezkere gönderilerek Celâl Bey’in hastaneye nakli istenmiştir. Hastaneye nakil edilen Celâl Bey 391 numaralı odaya yatırılmıştır. Ayrıca Celâl Bey’in tedavisi için hükümet tarafından Atatürk’ün de özel doktorluğunu yapmış olan Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp tedaviye davet edilmiştir.⁹⁰¹ Birkaç gün kadar hastanede tedavisine devam edilen Celâl Bey kurtarılamayarak 9 Ağustos gecesi, saat 12.15 sularında hayatını kaybetmiştir. Cenaze 11 Ağustos 1947’de, Ankara Hacı Bayram Cami’den kaldırılarak Cebeci Asrı

⁸⁹³ *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1936.

⁸⁹⁴ Türk Coğrafya Kurumu: Türkiye’de coğrafyanın gelişimine ve ilerleyişine çalışmak, ilmî metotlarla Türkiye’nin coğrafyasını incelemek, dünyadaki coğrafi gelişmeleri takip etmek amacıyla kurulmuştu. Kurum amacına varmak için tetkik heyetleri, yurt gezileri, konferanslar tertip edecek, çalışmalarını dergi ve kitap şeklinde yayınlayacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, “Memleketimizde Bir Coğrafya Cemiyeti Kurma İstekleri ve Teşebbüsleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.1, Yıl: 1943, s.16-22.

⁸⁹⁵ *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1941.

⁸⁹⁶ *Resmi Gazete*, 4 Mayıs 1937, S.3595.

⁸⁹⁷ BCA, FK. 30-11-1, YN. 128-1-19, 12 Ocak 1939.

⁸⁹⁸ Aybar’ın yerine Ziraat Vekâleti Müsteşarlığına Aziz Meker tayin edilmiştir (BCA, FK. 30-11-1-0, YN. 128-1-19, 07 Haziran 1939).

⁸⁹⁹ BCA, FK. 30-11-1, YN. 131-20-10, 07 Haziran 1939.

⁹⁰⁰ *Akşam*, 25 Temmuz 1947; *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1947.

⁹⁰¹ Celâl Bey’in sağlık durumu, Numune Hastanesine yatırılması ve yapılan işlemlerin mahiyeti hakkında İstatistik Umum Müdürlüğü Muavini Selim Sabit Aykut tarafından Başbakanlığa bilgi verilmekteydi. Bu yazışmalar için bkz. BCA, FK. 30-10-0-0, YN. 26-148-25, 04 Ağustos 1947. Celâl Bey’in durumu sonraki günlerde gazetelere yansımıştır. *Ulus*, 5 Ağustos 1947; *Akşam*, 6 Ağustos 1947. Günümüzde Cebeci Mezarlığı, 54. Ada, 14. Parselde yer alan Celal Aybar’ın mezar taşı dahi yapılmamış olup, mezar yeri ilgi beklemektedir (Selim Yapıcı, “Modern İstatistik’in Öncüsü Mehmet Celâl Aybar”, *Beyazşehir Palandöken*, 2017/23, s.143).

Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁹⁰² Cenaze törenine o sırada Ankara'da bulunan bakanlar, profesörler, üniversite öğrencileri, dostları ve kalabalık bir halk grubu katılmıştır.⁹⁰³ Ayrıca Cumhurbaşkanı İnönü ve eşi, Aybar ailesinin evine giderek taziye ziyaretinde bulunmuşlardır.⁹⁰⁴

Celâl Aybar'ın Eserleri

Celâl Aybar Türkiye'de modern istatistiğin kuruluşunda yapmış olduğu yazılı çalışmalarla da unutulmayacak bir isimdir. Aybar, bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin ticaret dengesinden, Avrupa ülkelerinin nüfus istatistiklerine, yabancılardaki istatistik teşkilat yapılarına, istatistik ders kitaplarına, Türkiye milli gelirine kadar geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Bu eserlerin ayrıntılı künyeleri şöyledir:

Bulgaristan Nüfusu, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 61, Tetkikler Serisi: 32, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Belçika Nüfusu, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 63, Tetkikler Serisi: 34, Marifet Basımevi, İstanbul 1935.

Le Second Recensement General de la Population de la Turquie (Türkiye'de İkinci Genel Nüfus Sayımı), Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 99, Tetkikler Serisi: 54, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Muhtasar Demografi "Nüfus İlmî", Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 95, Tetkikler Serisi: 52, Ulus Basımevi, Ankara 1937.

Nazarî ve Tatbikî İstatistik Dersleri, Erkek ve Teknik Öğretim Okulları Ders Kitapları Sayı: 5, Devlet Basımevi, İstanbul 1937 (Sabit Aykut ile birlikte).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi (1878-1913), Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 132, Tetkikler Serisi: 73, Zerbemat Basımevi, Ankara 1939.

Teorik ve Teknik İstatistik Dersleri, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları Sayı: 8, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Türkiye Milli Geliri 1943 ve 1944, İstatistik Genel Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 275, İncelemeler Serisi Sayı: 124, Akın Matbaası, Ankara 1947.

⁹⁰² *Ulus*, 11 Ağustos 1947; *Ulus*, 12 Ağustos 1947; *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1947; *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1947.

⁹⁰³ Celâl Aybar'ın kalabalık cenaze töreninde Cumhurbaşkanlığı adına Cumhurbaşkanı yaverlerinden Yüzbaşı Cahit Apayık, Devlet Bakanı Abdülhalik Renda, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer, Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu, Çalışma Bakanı Sadi Irmak, Ankara Üniversitesi Rektörü Şevket Aziz Kansu, Başbakanlık Müsteşarı Cemal Yeşil, Ankara Valisi İzzettin Çağpar, Ankara Emniyet Müdürü Rifat Kemerdere, Amerikan Sefareti ikinci ve üçüncü kâtipleri de hazır bulunmuştur. Konu ile ilgili bkz. *Ulus*, 12 Ağustos 1947. Bu tarihten sonra gazetelere yansıyan haberlere göre Celâl Aybar için Hacı Bayram Camisi'nde 17 Eylül 1947'de öğlen namazı sonrasında mevlit okutulmuştu. Bu haber için bkz. *Ulus*, 15 Eylül 1947; *Ulus*, 17 Eylül 1947.

⁹⁰⁴ *Ulus*, 15 Ağustos 1947.

Warren S. Thompson, *Dünya Nüfusunun Son Temayülleri*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 12, Çeviren: Celâl Aybar, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1931.

Fernand Boverat, *Avrupa Nüfusunun İstikbali, 1931 Roma Beynelmilel Nüfus Kongresi Mesaisinden*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 15, Çeviren: Celâl Aybar, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1932.

François Marsal, *Kanunların Nüfus İnkişafına Tesirleri, 1931 Roma Beynelmilel Nüfus kongresi Mesaisinden*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 16, Çeviren: Celâl Aybar, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1932.

E. Würzburger, *Umumi Harbin Nüfus Harekâtına Tesirleri, 1931 Roma Beynelmilel Nüfus kongresi Mesaisinden*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 17, Çeviren: Celâl Aybar, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Michel Huber, *Ecnebi Memleketlerde İstatistik Teşkilatı, 1- Fransa*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Çeviren: Celâl Aybar, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Paul Razouz, *İktisadi Buhranın İstatistik Noktasından Ehemmiyeti ve Buhranla Mücadele İçin Düşünülen Çareler*, İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 52, Çeviren: Celâl Aybar, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Dr. As. Tchakaloff, *Milli Gelir Tahminlerinde Usuller ve Bulgaristan'ın Tahmini Milli Geliri (1924-35)*, İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 235, Çeviren: Celâl Aybar, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Henri Bunle, *Jimnastik ve Spor Cemiyetleri İstatistiği*, İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 106, Çeviren: Celâl Aybar, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Robert R. Kuczinski, *Zamanımızın Nüfus Meseleleri*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 94, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1943.

Maurice Halbwachs, *İçtimai Morfoloji, Nüfus ve Hadiseler*, İstatistik Genel Müdürlüğü Neşriyatı Sayı: 245, Çevirenler: Celâl Aybar ve Mustafa Fotozoğlu, Akın Matbaası, Ankara 1946.

Jean Daric, *Günün Nüfus Meseleleri: Nüfus İhtiyarlaması*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayın No: 225, Çeviren: Celâl Aybar, Ankara 1946.

Celâl Aybar, "Türkiye'de Boşanmalar", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 1943, s. 301-317.

Celâl Aybar, "Türkiye Nüfusunun Artışı ve Yaş Ayrılışı Bakamından Artma Umutları", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 3, 1943, s. 143- 158.

Celâl Aybar, “Türkiye’de Mahkûmlar ve Suçlar (1)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1943, s. 604-642.

Celâl Aybar, “Türkiye’de Mahkûmlar ve Suçlar (2)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1943, s. 844-875.

Celâl Aybar, “Türkiye’de İstatistik”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 1943, s. 93-96.

Celâl Aybar, “Türkiye’de Okur Yazarlık Gelişimi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3-4, s. 372-380.

Celâl Aybar, “Türkiye’de Zeytincilik”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 5-6, 1944, s. 153-165.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin istatistik tarihine kurumsal anlamda bakıldığında sistemli ve düzenli olarak çalışan bir yapıdan söz etmenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte devlet bünyesinde kurumsal bir teklikten ziyade her kurumun kendine ait istatistikler tuttuğu bir yapı durumu söz konusu olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti kurulurken bu eksik ile Lozan Antlaşması sırasında yüz yüze kalmıştır. Özellikle anlaşma sürecinde gündeme gelen nüfus meselelerinde Türk tarafının elinde güncel istatistiklerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yeni devlet bu anlamda gerektiğinde her zaman kullanabileceği nesnel verilere ihtiyaç duyacağını Lozan Antlaşması sırasında ciddi olarak kavramıştır. Lozan Antlaşması’ndan sonra hemen kolları sıvayan devlet 1926’da Merkezi İstatistik İdaresini kurmuştur. Ancak ülke genelinde istatistik işinde uzmanlaşmış kimse olmadığından yabancı desteği alınmıştır. Kurumun başkanlığına Belçikalı Camille Jacquart getirilmekle beraber yanına ülkenin istatistik işini gelecek yıllarda emanet edileceği Mehmet Celal Aybar başkan yardımcısı olarak verilmiştir. Celal Aybar istatistik konusunda Jacquart’ın yanında yetişmekle beraber Avrupa’da da tahsil alarak istatistik konusunda kendisini geliştirip, bu anlamda ülkedeki en yetişkin kişi konumuna gelmiştir. Böylelikle Aybar, modern istatistik biriminin kurumsallaşmasına önemli katkılar sağladığı gibi yazmış olduğu eserlerle de Türkiye’de istatistik biliminin gelişmesinde öncü rolü oynamıştır.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B- Resmi Yayınlar

Düstur

Resmi Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

Umum Nüfus Tahriri, 27 Teşrinievvel 1927, -muvakkat rakamlar-, Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, Ankara 1927.

28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

Türkiye İstatistik Yıllığı 2009, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2010

C- Sözlükler

Türk Dil Kurumu

İstatistik Terimleri Sözlüğü

D- Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Ulus

E- Araştırma Eserler

AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, s.1238-1246.

AKDENİZ, Fikri – YILDIRIM, Fethi, “Türkiye’de –Osmanlıdan Günümüze- İstatistik Tarihine Bakış”, *Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Araştırma Dergisi*, Cilt (C.): 8, Sayı (S.): 3, Aralık 2011, s. 1-11.

CANATAR, Mehmet - BAŞ, Yaşar “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.9, 1998, s.111-148.

ÇANKAYA, Mücellidoğlu, *Ali Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, II. Cilt, 1859-1968, Mars Matbaası, Ankara 1968-69.

FİNDLEY, Carter V., *Bureaucratic Reform In The Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey 1980.

AKIN, Fehmi, BAYRAKTAR, Serkan, “Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.29, Nisan 2011, s.115-122.

KORALTÜRK, Murat, “Âli İktisat Meclisi”, *Ekonomik Yaklaşım*, C.7, S.23, 1996, s.47-64.

GEDİKLİ, Fethi, “İstanbul Hukuk Fakültesi Ne zaman Kuruldu?”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.69, S.1-2 Prof. Dr. İlhan Özay’a Armağan, 2011, s.91-104.

GÜRİZ, Adnan, *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara 1975.

ÖZTÜRK, Temurhan, *Ankara’nın Mülkiyesi 1936-2007*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma Yada Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2000, s.95-112.

TOPRAK, Zafer, “Sayısallaşma ve Cumhuriyet’in Rasyonelleşmesi” *Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, s.244-259.

UNAT, Faik Reşit, “Memleketimizde Bir Coğrafya Cemiyeti Kurma İstekleri ve Teşebbüsleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.1, Yıl: 1943, s.16-22.

YAPICI, Selim, “Modern İstatistik’in Öncüsü Mehmet Celâl Aybar”, *Beyazşehir Palandöken*, 2017/23, s.136-144.

YILDIRIM, Seyfi, “Belçikalı Nüfus ve İstatistik Bilimci Camille Jacquart ve Türkiye’de Modern İstatistiğin Kurulması (1926-1929)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2010, 7/1, s.7-36.

YÜCEULUĞ, Ratip, “Türkiye’de İstatistik Öğretimi ve İstatistik Çalışmaları İmparatorluk ve Cumhuriyet Devirlerinde”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.6, S.2, 1949, s.292-326.

YÜCEULUĞ, Ratip, *Nüfus Sayımları, Cihandaki Tarihçesi ve Gayesi, Türklerde Nüfus Sayımları ve Tarihçesi, Türkiye’de İstatistik Tarihçesi*, Doğu Matbaası, Ankara 1947.

F- İnternet Kaynakları

<https://isi-web.org/> (Erişim Tarihi: 01.02.2018).

EK

11 Ekim 1945 tarihli Cumhuriyet gazetesi

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Erzurum İlinin Bazı Nüfus Özellikleri Üzerine Coğrafi Bir Değerlendirme

Ogün Coşkun*

Özet

Bu çalışmada, Erzurum il nüfusunun Cumhuriyet dönemindeki gelişim seyri, güncel mekânsal dağılışı, cinsiyet ve yaş yapısı gibi bazı özellikleri coğrafi bir bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. TÜİK tarafından yayımlanan çeşitli nüfus istatistikleri ve en güncel ADNKS sonuçlarına (2017) ait verilere dayalı olarak yapılan bu değerlendirmelerde ilin genel coğrafi yapısı ile mevcut nüfus özellikleri arasındaki korelasyonlara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. İl nüfusunun, sayım devrelerinde ve ADNKS döneminde yaşadığı değişme eğilimleri incelenmiş ve 2017 yılındaki mekânsal dağılışı analiz edilmiştir. ArcGIS 10.2 ile hazırlanan dağılışı haritaları çerçevesinde yapılan bu analizlerle ildeki nüfus dağılışının coğrafi ortamla olan etkileşimi incelenmiş, nüfusun ilçeler arasındaki eşitsiz dağılımı ve özellikle son on yılda dikkat çekici bir biçimde gelişen nüfus azalışının arkasındaki coğrafi nedenler irdelenerek söz konusu azalış sürecine yönelik çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Nüfus, Nüfus Coğrafyası, Nüfus Dağılışı, Nüfus Yoğunluğu.

A Geographic Evaluation on Some Population Characteristics of Erzurum Province

Abstract

In this study, some characteristics of Erzurum province population in the Republic period, such as development course, current spatial distribution, gender and age structure, were attempted to be evaluated from a geographic perspective. In these evaluations based on the data of various population statistics issued by TSI and the latest ABPRS (2017) results, it was attempted to draw attention to the correlations between the province's overall geographical structure and current population characteristics. The changes that province population has undergone during the census and ABPRS periods were investigated and its spatial distribution in 2017 was analyzed. With these analyses made pursuant to distribution maps prepared with ArcGIS 10.2, the interaction of province population distribution with the geographical environment was examined, and underlying geographical causes of imbalanced distribution of population between districts, especially those of remarkable population decrease over last decade were examined and solution proposals for the said decrease were tried to be produced.

Key Words: Erzurum, Population, Population Geography, Population Distribution, Population Density.

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum. oguncoskun@atauni.edu.tr

Giriş

Toplumsal yapı üzerindeki etkileri ile sosyologların, ekonomik kaynaklarla olan ilgileri doğrultusunda iktisatçıların ve pek çok özelliği nedeniyle çeşitli bilim dallarının ilgilendiği nüfus konusu, insan merkezli bir bilim dalı olarak coğrafyanın da geçmişten beri vazgeçilmez araştırma alanlarından birisi olmuştur. Siyasal, ekonomik ve sosyal yönleri ile çok boyutlu olarak değerlendirilen nüfus konusu⁹⁰⁵ hemen her niteliği ve özellikle de mekânsal özellikleri doğrultusunda coğrafi araştırmalara konu olmuştur.

Genelde coğrafyanın özelde ise beşeri coğrafyanın inceleme konusu olan nüfus araştırmaları zamanla gelişip yaygınlaşarak bugün nüfus coğrafyası olarak ifade ettiğimiz bağımsız bir disiplinin ortaya çıkışını da sağlamıştır. Söz konusu disiplinin en önemli veri kaynaklarından birisi ise güncel nüfus verileri ile daha önce yapılmış nüfus sayımlarından elde edilen bilgi, belge ve dokümanlar olarak sıralanabilir.

Oldukça köklü bir geçmişi olmakla birlikte ilk periyodik nüfus sayımlarının, 18. yüzyılın ortalarından itibaren İsveç (1748) ve Danimarka (1769) gibi İskandinav ülkelerinde yapılarak zamanla yaygınlık kazandığı bilinmektedir.⁹⁰⁶ İşte bu modern sayımlar yoluyla elde edilen demografik bilgiler sayesinde, nüfusun gelişimi, dağılışı, yoğunluğu, yaş ve cinsiyet yapısı gibi çok çeşitli özellikleri hakkında coğrafi değerlendirmeler yapmak mümkün olmuştur. Söz konusu değerlendirmeler ve demografik profili açısından ülkemizin dikkat çekici yerlerinden birisi de Erzurum ilidir.

Çalışmamıza konu olan Erzurum ili nüfusu, geçmişten bugüne çeşitli coğrafi araştırmalar çerçevesinde incelenmiştir. Cumhuriyet döneminde ildeki kentsel ve kırsal nüfus değişiminin incelendiği,⁹⁰⁷ Erzurum nüfusuna ait sosyo-ekonomik göstergelerin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer illerle karşılaştırıldığı,⁹⁰⁸ ilin ülke içi göç hareketlerindeki yerinin analiz edildiği,⁹⁰⁹ il merkezine göç eden nüfusun çeşitli özelliklerinin ve kentsel adaptasyonlarının değerlendirildiği,⁹¹⁰ 1990-2015 yılları arasında il nüfusunun yaş ve cinsiyet yapısı ile eğitim özelliklerinde görülen değişimlerin incelendiği,⁹¹¹ Erzurum şehrinde nüfusun eğitim

⁹⁰⁵ Hayati Doğanay, *Demografya*, Erzurum, 1991, s: 6-45.

⁹⁰⁶ Erol Tümertekin, Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya: İnsan-Kültür-Mekân*, İstanbul, 2011, s: 215.

⁹⁰⁷ Yaşar Gök, Alperen Kayserili, "Cumhuriyet Döneminde (1927-2008) Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi" *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 24, 2010.

⁹⁰⁸ Çiğdem Ünal, "Erzurum Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Göstergeleri ve Doğu Anadoludaki İl Merkezleriyle Karşılaştırılması", *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı: 48, 2007.

⁹⁰⁹ Ogün Coşkun, "İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 20, 2008.

⁹¹⁰ Ogün Coşkun, Serhat Zaman, "Kentlere göç eden kırsal nüfusun kentsel uyumu ve kentleşme düzeyleri üzerine uygulamalı bir araştırma: Erzurum kenti örneği", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, c: 9, sayı: 1, 2012.

⁹¹¹ Murat Yılmaz, "Erzurum İlinde Nüfusun Yapısı ve Eğitim Durumunda Çeyrek Asırda (1990-2015) Meydana Gelen Değişim", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı: 36, 2017.

durumunun değerlendirildiği⁹¹² ya da il nüfusunun Cumhuriyet dönemindeki sayım sonuçlarının bir bütün olarak incelendiği⁹¹³ coğrafi araştırmalar bu çalışmalardan bazıları olarak sıralanabilirler.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada, Erzurum ilinin bazı nüfus özelliklerinin coğrafi bir bakış açısı ile değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, TÜİK tarafından yayımlanan çeşitli nüfus istatistikleri ve en güncel ADNKS sonuçları (2017) temel kaynak olarak kullanılmıştır. Söz konusu istatistik verilere dayalı olarak tablo, şekil ve haritalar hazırlanmış ve çalışmanın görsel kalitesi artırılmaya çalışılmıştır. Haritalar, ArcGIS 10.2 kullanılarak hazırlanmış ve böylelikle demografik verilerin oluşturduğu dağılımın daha anlaşılır hale gelmesi hedeflenmiştir. İl, ilçe ve mahalle gibi idari birimlere ait sınırlar söz konusu olduğunda kullanılan dağılım haritaları olarak bilinen koroplet haritalar⁹¹⁴ tercih edilmiş ve nüfus dağılımı bu şekilde haritalanarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, yukarıda belirtilen amaç ve yöntemler çerçevesinde;

- Erzurum il nüfusunun Cumhuriyet dönemi tarihsel gelişimi ve yaşanan göçler,
- İlçe ve mahallelere göre mekânsal dağılımı (2017),
- Yaş-cinsiyet yapısı, ortanca yaş ve ortalama hane halkı büyüklüğü gibi diğer demografik nitelikleri de coğrafi olarak irdelenmiş ve genel bir değerlendirme ile çalışma tamamlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Nüfus Gelişimi ve Göçler

Nüfus gelişimi, nüfusun artış eğilimi gösterdiği durumlarda olumlu, azalış gösterdiği durumlarda ise olumsuz olarak değerlendirilen bir başka deyişle olumlu ve olumsuz anlamlara sahip çok boyutlu demografik bir kavram olarak tanımlanmaktadır.⁹¹⁵ Söz konusu artış ya da azalış eğilimlerini tespit edebilmekse bu değerlerin zamana yaygın olarak incelenmesi ile mümkün olabilmektedir.

Ülkemiz nüfusunu konu edinen coğrafi değerlendirmelerde tarihsel gelişimle ilgili olarak en sık kullanılan ayırım Cumhuriyet Dönemi ve öncesi şeklinde yapılandır. Bilindiği üzere ülkemiz nüfusu ile ilgili olarak seyahatnameler, salnameler, tahrirler, nüfus defterleri ve çeşitli amaçlarla yapılmış nüfus sayımlarına ait istatistiklerin yanında konu ile ilgili arşiv

⁹¹² Alperen Kayserili, "Erzurum Şehrinin Eğitim Durumu", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim Bilimleri Araştırmaları Sempozyumu*, Özet Bildiri, 1-3 Ekim 2012.

⁹¹³ Yaşar Gök, *Erzurum İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımları (1927-2010)*, Erzurum, 2011.

⁹¹⁴ Turgut Bilgin, *Genel Kartografya-II*, İstanbul, 2015, s: 141-143.

⁹¹⁵ Hayati Doğanay, *Demografya*, Erzurum, s: 3.

belgeleri önemli kaynaklardır. Elbette köklü geçmişe sahip kadim bir yerleşim merkezi olan Erzurum çevresinin nüfusu ile ilgili olarak da söz konusu kaynaklara dayalı çok çeşitli tarihi araştırmalar bulunmaktadır.⁹¹⁶ Ancak eldeki çalışmanın hacmini artırmamak için bu incelemede, Erzurum nüfusunun tarihsel gelişimi Cumhuriyet Dönemi kayıtları esas alınarak yapılacaktır.

Bilindiği üzere ülkemizdeki pek çok yenilik gibi periyodik nüfus sayımları da Cumhuriyet devri ile başlamış ve 1927-2000 yılları arasında yapılan Genel Nüfus Sayımlarını, 2007'den sonra TÜİK tarafından uygulanan ADNKS'nin (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) işlevsel hale getirilmesi izlemiştir. Ülke nüfusunun tespitinde gerçekleştirilen köklü bir değişiklik dönemi olan ADNKS esas alındığında Erzurum nüfusunun Cumhuriyet dönemindeki gelişimini de iki yarı devre halinde değerlendirmek mümkündür. Bunlar;

- Genel Nüfus Sayımları Devresi (1927-2000)
- ADNKS Devresi (2007-2017)

Genel Nüfus Sayımları Devresinin (1927-2000) ilk sayım döneminde yani 1927 yılında ülkemiz nüfusunun 13,6 milyon, Erzurum nüfusunun ise yaklaşık 270 bin kişi kadar olduğu görülmektedir (Tablo 1). Son nüfus sayım devresi olarak bilinen 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre ülke nüfusumuz 67,8 milyon kadarken, Erzurum nüfusu 937 bin seviyesinde olmuştur. Söz konusu 14 sayım döneminde iki devrede (1935-1940 ve 1985-1990 devreleri) görülen küçük miktardaki azalışların dışında il nüfusu sürekli olarak artış göstermiştir. Buna göre aradan geçen 73 yıllık devrede ülkemiz nüfusu 13,6 milyondan 67,8 milyona yükselmiş yani yaklaşık olarak 4,9 katlık (neredeyse 5 katlık) bir büyüme yaşamış; aynı devrede Erzurum il nüfusu ise 270 binden 937 bine yükselmiş bir başka deyişle yaklaşık 3,4 katlık bir büyüme göstermiştir (Tablo 1).

Genel Nüfus Sayımları Devresi olarak değerlendirdiğimiz bu dönem içinde Erzurum nüfusu olumlu yönde gelişme göstermiş bir başka deyişle neredeyse 3,4 kat kadar büyümüş ancak aynı devrenin ülke nüfus artışının (4,9 katlık) gerisinde kalmıştır (Tablo 1-Şekil 1). Bu devrede Erzurum il nüfusunun, ülke ortalamalarını yakalayamasa da ona paralel biçimde **artış**

⁹¹⁶ Cumhuriyet öncesi Erzurum nüfusunun tarihsel gelişimi ile ilgili olarak bakınız:

Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 7-8, 1977.

Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara, 1998.

Naci Okçu, Hasan Akdağ, *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873) Erzurum İl Yıllığı*, Erzurum, 2010.

Mehmet İnbaşı, İ. Etem Çakır, Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avârız Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin)*, Ankara, 2014.

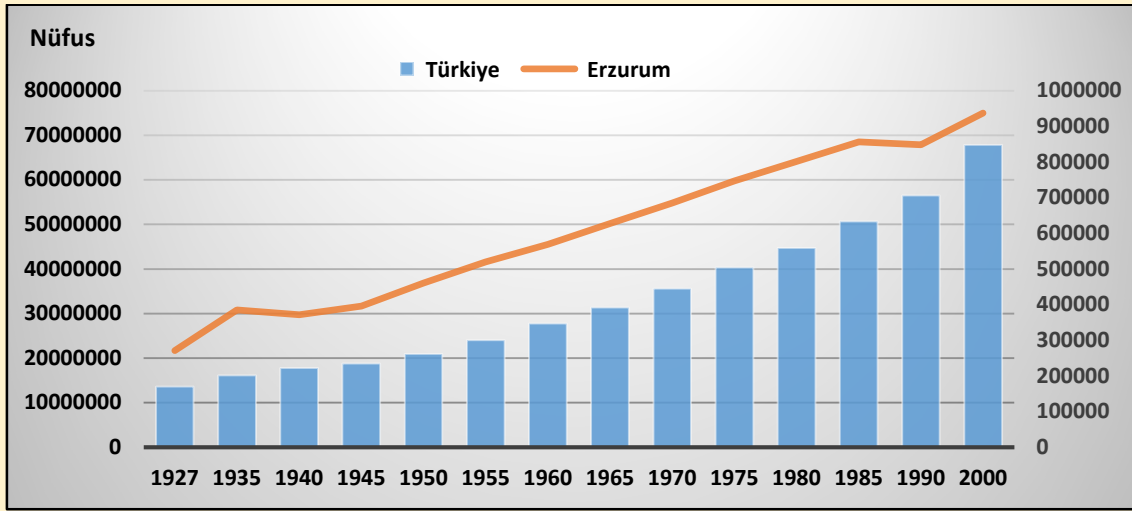
Selahattin Tozlu, İskender Yılmaz, "Erzurum (Ova) Kazasının Nüfusu (1896)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 53, 2014.

eğilimi gösteren bir profil çizdiği; iki küçük azalış devresi dışında 73 yıllık dönemin hemen tamamında artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Sayım devreleri boyunca Türkiye ve Erzurum nüfusunun değişimi (1927-2000).

Yıllar	Türkiye Nüfusu	Erzurum İli Nüfusu	Yıllar	Türkiye Nüfusu	Erzurum İli Nüfusu
1927	13.648.270	270.925	1965	31.391.421	628.001
1935	16.158.018	385.387	1970	35.605.176	684.951
1940	17.820.950	371.394	1975	40.347.719	746.666
1945	18.790.174	395.876	1980	44.736.957	801.809
1950	20.947.188	461.090	1985	50.664.458	856.175
1955	24.064.763	519.976	1990	56.473.035	848.201
1960	27.754.820	568.864	2000	67.803.927	937.389

Kaynak: DİE (TÜİK) genel nüfus sayımı sonuçları ve TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 1. Sayım devreleri boyunca Türkiye ve Erzurum nüfusunun değişimi (1927-2000).

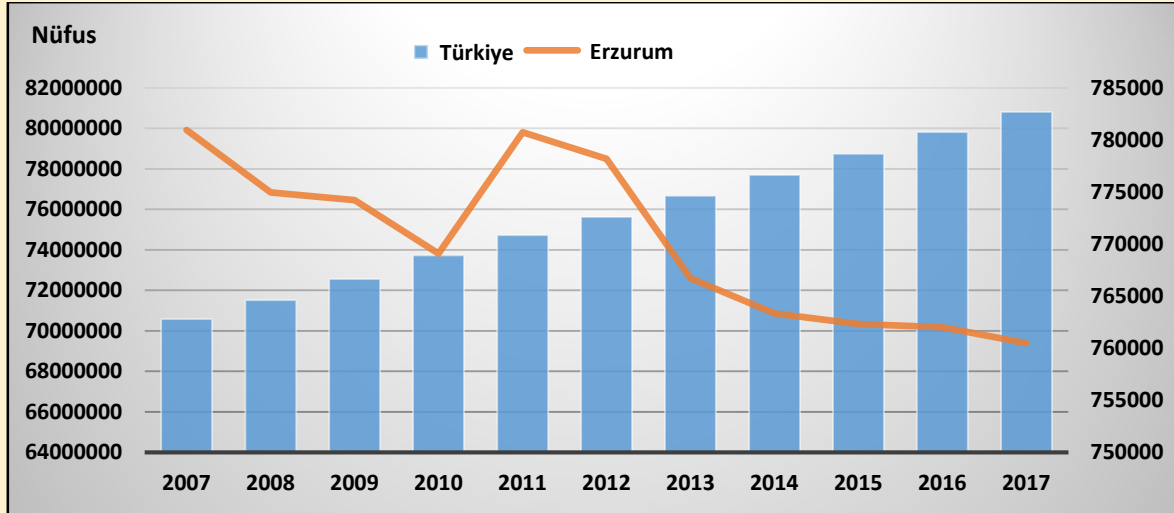
İkinci nüfus gelişim devresi olarak belirlediğimiz ADNKS devresindeyse il nüfusunun Genel Nüfus Sayımları devresinden daha farklı bir profil çizdiği görülmektedir. Gerçekten de son on yıllık dönemi içeren (2007-2017) ADNKS'nin yürürlüğe girdiği ilk devre olan 2007 yılında ülkemiz nüfusu 70,5 milyondan 80,8 milyona ulaşırken; Erzurum il nüfusu yaklaşık 784 bin kişi olmuştur (Tablo 2). Bu dağılışa göre, 2000 yılındaki son nüfus sayımında 937.389 kişi olan Erzurum il nüfusu, 2007 yılına kadar 152.448 kişi azalmış ve 784.941'e gerilemiştir (Tablo 1 ve 2). Sayım sistemindeki değişikliğin de bir yansıması olan bu önemli nüfus azalışı, aynı büyüklükte olmamakla beraber son on yıl boyunca da devam etmiştir. 2017 yılı verilerine göre ülkemiz toplam nüfusu 80 milyonu aşarken; Erzurum il nüfusu 760 bin seviyelerine gerilemiştir (Tablo 2). Bir başka deyişle aynı devre ülkemiz toplam nüfusu 70,5 milyondan 80,8 milyona ulaşırken il nüfusu 760 bine gerilemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, il nüfusu son on yılda (2007-2017) 24 bin kişi kadar azalmış ve azalma yönündeki bu değişim 2010-2011 devresi hariç

tutulursa her devre aynı şekilde tekrar etmiştir (Tablo 2). Şekil 2 ve Tablo 2'nin incelenmesi ile anlaşılacağı üzere, il nüfusu ADNKS devresinde önceki dönemin aksine negatif bir seyir izleyerek **azalma eğilimi** gösteren bir profile bürünmüştür.

Tablo 2. ADNKS devreleri boyunca Türkiye ve Erzurum nüfusunun değişimi (2007-2017).

Yıllar	Türkiye Nüfusu	Erzurum İli Nüfusu	Artan-Azalan Nüfus Miktarı	Yıllar	Türkiye Nüfusu	Erzurum İli Nüfusu	Artan-Azalan Nüfus Miktarı
2007	70.586.256	784.941	--	2013	76.667.864	766.729	-11.466
2008	71.517.100	774.967	-9.974	2014	77.695.904	763.320	-3.409
2009	72.561.312	774.207	-760	2015	78.741.053	762.321	-999
2010	73.722.988	769.085	-5.122	2016	79.814.871	762.021	-300
2011	74.724.269	780.847	11.762	2017	80.810.525	760.476	-1.545
2012	75.627.384	778.195	-2.652	Toplam Değişim Miktarı			-24.465

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 2. ADNKS devreleri boyunca Türkiye ve Erzurum nüfusunun değişimi (2007-2017).

Tablo 2'nin incelenmesi ile görüleceği üzere, Erzurum ili yaklaşık 760 bin kişilik nüfusu ile 2017 yılında ülke toplam nüfusunun (80,8 milyon) %1'inden azını (% 0,9) oluşturmaktadır. Oysa bu oran Cumhuriyetin ilk yıllarında % 2 civarında (1927'de % 1,98) son nüfus sayım devresi olan 2000 yılında ise % 1,4 seviyelerinde (% 1,38) olmuş ve her geçen devre azalarak 2014 yılından itibaren %1'in altına (% 0,98) gerilemiştir (Tablo 1 ve 2). Bu değerlerden de anlaşılacağı üzere, Erzurum ilinin nüfus büyüklüğünün ülke nüfusu içindeki oranı da giderek azalmaktadır. Söz konusu verilere dayalı olarak hazırlanan nüfus dağılım haritası incelendiğinde de Erzurum ilinin mevcut nüfus büyüklüğü ile ülkemiz nüfusu içinde tespit edilebilecek 5 nüfus büyüklüğü kademesi arasında 4. kademe de yer aldığı görülmektedir (Şekil 3).

Erzurum il nüfusunun ülke ve bölge nüfusu içindeki yeri açısından nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızının da değerlendirilmesi yararlı olacaktır. Son on yıllık değişimin irdelenmesiyle

görüleceği üzere ilde nüfus yoğunluğu ülke ve bölge ortalamalarının altında seyretmekte ve ilde 2017 yılında km²'ye 30 kişi düşmektedir (Tablo 3).

Şekil 3. Türkiye nüfusunun illere göre dağılımı (2017).⁹¹⁷

Tablo 3'ün incelenmesiyle görüleceği üzere Türkiye nüfus yoğunluğu son on yılda km²'ye 92 kişiden 105 kişiye çıkarken Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu değer km²'ye 41 kişiden 43 kişiye yükselmiştir. Aynı dönem (2007-2017) boyunca Erzurum ili nüfus yoğunluğu ise km²'ye 31 kişiden 30 kişiye gerilemiştir (Tablo 3). Ülkemizde nüfus yoğunluğunun illere göre dağılımı incelendiğinde de Erzurum ve diğer Doğu Anadolu Bölgesi illerinin düşük nüfus yoğunlukları ile dikkat çektiği görülmektedir (Şekil 4). Buradan da anlaşılacağı üzere Erzurum ili nüfus yoğunluğu ülke ve bölge ortalamalarının bir hayli altında seyretmekte ve son on yılda her iki ortalamanın aksine **düşüş eğilimi** göstermektedir (Tablo 3-Şekil 4).

İlin nüfus artış hızının ülke ve bölge ortalamalarına göre durumu incelendiğinde ise 2007-2017 devresinde Türkiye nüfus artış hızının ‰13,1'den ‰12,4'e gerilediği ve ortalama ‰13,5'lik bir hıza sahip olduğu; Doğu Anadolu Bölgesi'nin ise 4 devre hariç pozitif değerler gösterdiği ve ‰3,9'luk bir ortalamaya sahip olduğu görülmektedir (Tablo 3). Aynı dönem Erzurum il nüfusunun artış hızı ise 10 yıl boyunca sürekli negatif değerler göstermiş ve ortalama ‰ -3,2 artış hızına sahip olmuştur. Buna göre, ülke nüfus artış hızının çok gerisinde olan Erzurum ilinin nüfus artış oranlarının bölge ortalamalarına daha yakın olmakla beraber sürekli azalış gösterecek biçimde **negatif eğilime** sahip olduğunu ifade etmek mümkündür (Tablo 3). Bir başka ifade ile Erzurum ilinin nüfus büyüklüğündeki azalış, nüfus yoğunluğu ve nüfus artış

⁹¹⁷ TÜİK tarafından yayımlanan ADNKS (2017) sonuçlarına dayalı olarak hazırlanmıştır.

hızında da kendini göstermekte; il genelinde ülke ve bölge ortalamalarının altında bir hızda ve yoğunlukta seyreden bir nüfus gelişim süreci izlenmektedir.

Tablo 3. ADNKS devreleri boyunca nüfus yoğunluğu ve nüfus artış hızındaki değişim (2007-2017).

Yıllar	Türkiye Nüfus Yoğunluğu	Doğu Anadolu Bölgesi ⁹¹⁸ Nüfus Yoğunluğu	Erzurum İli Nüfus Yoğunluğu	Yıllar	Türkiye Nüfus Artış Hızı (‰)	Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Artış Hızı (‰)	Erzurum İli Nüfus Artış Hızı (‰)
2007	92	41	31	2007-2008	13,1	10,4	-12,8
2008	93	41	31	2008-2009	14,5	-3,3	-1,0
2009	94	41	31	2009-2010	15,9	-3,8	-6,6
2010	96	41	30	2010-2011	13,5	25,9	15,2
2011	97	42	31	2011-2012	12,0	6,9	-3,4
2012	98	42	31	2012-2013	13,7	-2,5	-14,8
2013	100	42	30	2013-2014	13,3	4,1	-4,5
2014	101	43	30	2014-2015	13,4	0,04	-1,3
2015	102	43	30	2015-2016	13,5	-5,7	-0,4
2016	104	43	30	2016-2017	12,4	7,0	-2,0
2017	105	43	30	Ortalama	13,5	3,9	-3,2

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 4. Türkiye nüfus yoğunluğunun illere göre dağılımı (2017).⁹¹⁹

Erzurum il nüfusunun son on yıllık (2007-2017) gelişim seyri incelendiğinde, il nüfusunun %3,1 kadar azaldığı ve 2010-2011 devresi hariç tutulursa sürekli bir azalış gösterdiği anlaşılmaktadır (Tablo 2 ve 3). Söz konusu nüfus azalışının en belirgin sebebi ise göçlerdir. Zaten göçler, bir yerde nüfus büyüklüğünü artırıp azaltabilen ve böylelikle nüfusun gelişim seyrini etkileyebilen en önemli sebeplerden birisi olarak gösterilmektedir.⁹²⁰ Erzurum il

⁹¹⁸ Burada ve tüm çalışma boyunca Doğu Anadolu Bölgesi nüfusu ile ilgili istatistikler, il merkezi bölge sınırlarında yer alan illere ait veriler esas alınarak hesaplanmıştır.

⁹¹⁹ TÜİK tarafından yayımlanan ADNKS (2017) sonuçlarına dayalı olarak hazırlanmıştır.

⁹²⁰ Hayati Doğanay, *Demografya*, Erzurum, s: 91.

nüfusundaki negatif gelişim seyrinin ve azalışın nedenini anlayabilmek için de ilin farklı dönemlere ait göç istatistiklerini, ilden göç eden ve göç yolu ile gelen nüfusun mekânsal dağılışını inceleyerek yorumlamak yerinde olacaktır.

1975-2017 yılları arasında Erzurum ilinin aldığı ve verdiği göç miktarları karşılaştırıldığında 5'er yıllık devrelerin en önemli ortak özelliğinin ildeki göç verilerinin sürekli negatif eğilimler göstermesi olduğu görülür (Tablo 4). Gerçekten de 40 yılı aşkın bu süreye ilişkin göç istatistiklerinde her devre için ilin verdiği göç miktarı aldığı göç miktarından daha fazla olmuş ve bu nedenle ilin göç profili negatif eğilimli olmuştur. Bu durumu, son on yılda il nüfusunda görülen azalış eğiliminin en belirgin sebebi olarak yorumlamak mümkündür.⁹²¹

Tablo 4. Erzurum il nüfusunun göç istatistikleri (1975-2017).

Yıllar	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç
1975-1980	30.624	76.717	-46.093
1980-1985	29.407	78.152	-48.745
1985-1990	34.250	122.548	-88.298
1995-2000	50.809	97.300	-46.491
2008-2012	117.393	179.810	-62.417
2013-2017	134.597	200.707	-66.110

Kaynak: TÜİK 2005 ve TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

İlin genel göç istatistikleri yanında ilden göç eden ve göç yolu ile gelen nüfusun ülke genelindeki dağılışını ve doğum yeri Erzurum olan ya da Erzurum nüfusuna kayıtlı olan kişilerin illere göre dağılışını da incelemek yararlı olacaktır. Erzurum ilinden göç eden nüfusun 2017 yılında 37.358 kişi kadar olduğu ve bu nüfusun yarıdan fazlasının (%51,2'si) 7 ile göç ettiği görülmektedir (Tablo 5). Şekil 5'in de incelenmesiyle anlaşılacağı üzere, Erzurum ilinden göç eden nüfusun başta İstanbul (%19,7), Bursa (%7,6), Ankara (%7,2) ve İzmir (%5,8) gibi büyükşehirlere ve iş ve istihdam olanaklarının daha yoğun olduğu illere ve bölgesel merkezlere doğru yöneldiği görülür.

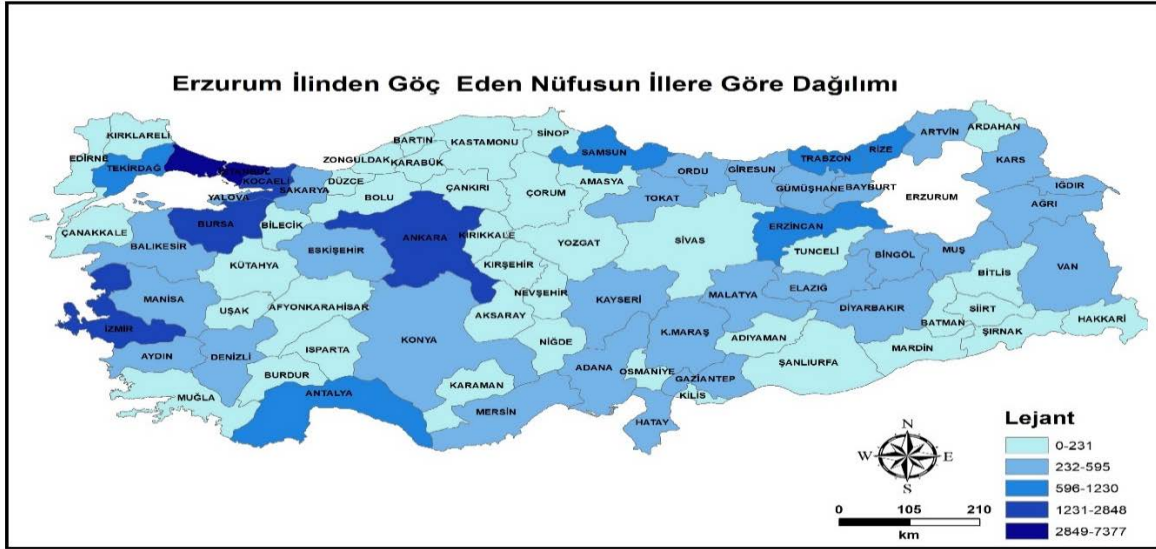
⁹²¹ Erzurum il nüfusunun iç göçler açısından değerlendirildiği ve ilin iç göç profilinin coğrafi olarak incelendiği bir başka araştırmamız için bakınız:

Oğün Coşkun, "İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi".

Tablo 5. Erzurum ilinden göç eden nüfusun illere göre dağılımı (2017).

İller	Nüfus	Yüzde (%)	İller	Nüfus	Yüzde (%)
İstanbul	7.377	19,7	Tekirdağ	1.230	3,3
Bursa	2.848	7,6	Erzincan	1.070	2,9
Ankara	2.704	7,2	Toplam	19.138	51,2
İzmir	2.175	5,8	Diğer iller	18.220	48,8
Kocaeli	1.734	4,7	Genel Toplam	37.358	100

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 5. Erzurum ilinden göç eden nüfusun illere göre dağılımı (2017).

Erzurum iline göç yolu ile gelen nüfusun 2017 yılındaki dağılımı incelendiğinde de İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir gibi büyükşehirlerin yine ilk sıralarda olduğu görülür (Tablo 6). Aynı yıl Erzurum'a göç yolu ile gelen 26.624 kişilik nüfusun %32,7'sinin bu dört büyük merkezden geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu illerin ülkemiz nüfus hareketliliğindeki merkezi rolü düşünüldüğünde bu durum normal bir dağılım olarak yorumlanabilir. Ancak Erzurum iline göç eden nüfusun dağılımında Trabzon, Erzincan, Kars, Ağrı, Rize gibi yakın çevre illerinin de yer aldığı görülmektedir (Tablo 6-Şekil 6). Bu durumu da Erzurum ilinin ve özellikle de Erzurum şehrinin bölgesel bir merkez oluşunun bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür.

Tablo 6. Erzurum iline göç yolu ile gelen nüfusun illere göre dağılımı (2017).

İller	Nüfus	Yüzde (%)	İller	Nüfus	Yüzde (%)
İstanbul	4.336	16,3	Kars	762	2,9
Ankara	1.726	6,5	Ağrı	562	2,1
Bursa	1.380	5,2	Samsun	553	2,1
İzmir	1.260	4,7	Rize	531	2,0
Trabzon	890	3,3	Toplam	13.569	51,0
Erzincan	791	3,0	Diğer iller	13.055	49,0
Kocaeli	778	2,9	Genel Toplam	26.624	100

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 6. Göç yolu ile Erzurum iline gelen nüfusun illere göre dağılımı (2017).

Erzurum doğumlu ve Erzurum iline kayıtlı nüfusun illere göre dağılımı da ilin genel demografik yapısı ve yaşanan göç süreçleri hakkında fikir yürütmemize yardımcı olacaktır. Tablo 7'nin incelenmesi ile görüleceği üzere, doğum yeri Erzurum olan nüfus, ülke genelinde 1.461.973 kişiden oluşmakta ve doğal olarak bunun 658.585 kişilik büyük bölümü de (% 45) Erzurum ilinde yaşamaktadır. Bu istatistiklerdeki ilginç dağılım ise doğum yeri Erzurum olan nüfusun yarısından fazlasının ya da diğer bir deyişle % 55'lik kısmının Erzurum dışında ikamet ediyor olmasıdır (Tablo 7).

Doğum yeri Erzurum olan nüfusun Erzurum dışında ikamet edenlerinin illere göre dağılımında ilk sırada % 17,2'lik payla İstanbul gelmekte, % 6,7'şerlik paylarla Bursa ve İzmir onu izlemekte, % 4,8'lik payıyla başkent Ankara ise 4. sırada yer almaktadır. Kocaeli, Tekirdağ ve Manisa'nın %1'in üzerindeki paylarla bu illeri takip ettiği dağılımda Konya, Antalya, Sakarya ve Aydın gibi iller de Erzurum doğumlu nüfusun ikamet ettiği alanlar arasında yer almaktadır. Şekil 7'nin incelenmesi ile de anlaşılacağı üzere her ilimizde Erzurum doğumlu nüfusa rastlanmakla birlikte az önce sıraladığımız iller bu dağılımın neredeyse %90'a yakın bir bölümünü (% 89,7) oluşturmaktadır (Tablo 7).

Tablo 7. Doğum yeri Erzurum olan nüfusun illere göre dağılımı (2016).

İller	Nüfus	Yüzde (%)	İller	Nüfus	Yüzde (%)
Erzurum	658.585	45,0	Manisa	15.524	1,1
İstanbul	251.124	17,2	Konya	13.239	0,9
Bursa	98.209	6,7	Antalya	12.689	0,9
İzmir	97.505	6,7	Sakarya	12.522	0,8
Ankara	69.823	4,8	Aydın	10.690	0,7
Kocaeli	52.757	3,6	Toplam	1.311.375	89,7
Tekirdağ	18.708	1,3	Diğer iller	150.598	10,3
			Genel Toplam	1.461.973	100

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Erzurum iline kayıtlı nüfusunun ülke genelindeki dağılışı incelenerek il nüfusundaki oranlarla karşılaştırıldığında yine ilginç dağılımlar görülebilmektedir. Türkiye genelinde 2017 yılında Erzurum nüfusuna kayıtlı kişilerin 1.844.162 kişi kadar olduğu ve bu nüfusun yalnızca % 36,4'ünün (671.610 kişi) Erzurum ilinde ikamet ettiği anlaşılmaktadır (Tablo 8). Geriye kalan Erzurum nüfusuna kayıtlı 1.172.552 kişi ise Erzurum dışındaki diğer illerde yaşamakta ve bu dağılımda da % 22,6'lık bir payla İstanbul yine ilk sırada yer almaktadır (Tablo 8-Şekil 8).

Şekil 7. Doğum yeri Erzurum olan nüfusun illere göre dağılımı (2016).

Tablo 8'deki dağılımın incelenmesinden, Erzurum ilinde yaşayan ve Erzurum nüfusuna kayıtlı olan kişilerin (671.610 kişi) 2,7 katı kadar da il dışında yaşayan ve Erzurum iline kayıtlı nüfus olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Şekil 8'den de anlaşılacağı üzere Erzurum iline kayıtlı nüfus, her ilde bulunmakla beraber ülkemizin batı yarısında, büyükşehirlerde ve kıyılarda daha fazla yoğunlaşmaktadır. Bu eşitsiz dağılımda İstanbul (%22,6), İzmir (%7,8), Bursa (%7,4), Ankara (%6,1) ve Kocaeli (%4,7) Erzurum dışındaki ilk 5 ili oluşturmakta; Tekirdağ (%1,6) ve Manisa'nın (%1,1) ardından da %1'in altında oranlarla da olsa Sakarya,

Antalya, Konya, Aydın, Kayseri ve Yalova gibi iller dağılımın yoğunlaştığı diğer merkezleri oluşturmaktadır (Tablo 8-Şekil 8).

Tablo 8. Erzurum iline kayıtlı nüfusun illere göre dağılımı (2017).

İller	Nüfus	Yüzde (%)	İller	Nüfus	Yüzde (%)
Erzurum	671.610	36,4	Sakarya	17.027	0,9
İstanbul	416.780	22,6	Antalya	16.629	0,9
İzmir	144.385	7,8	Konya	13.412	0,7
Bursa	135.721	7,4	Aydın	12.951	0,7
Ankara	112.734	6,1	Kayseri	12.451	0,7
Kocaeli	86.409	4,7	Yalova	12.427	0,7
Tekirdağ	28.618	1,6	Toplam	1.701.056	92,3
Manisa	19.902	1,1	Diğer iller	143.106	7,7
			Genel Toplam	1.844.162	100,0

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

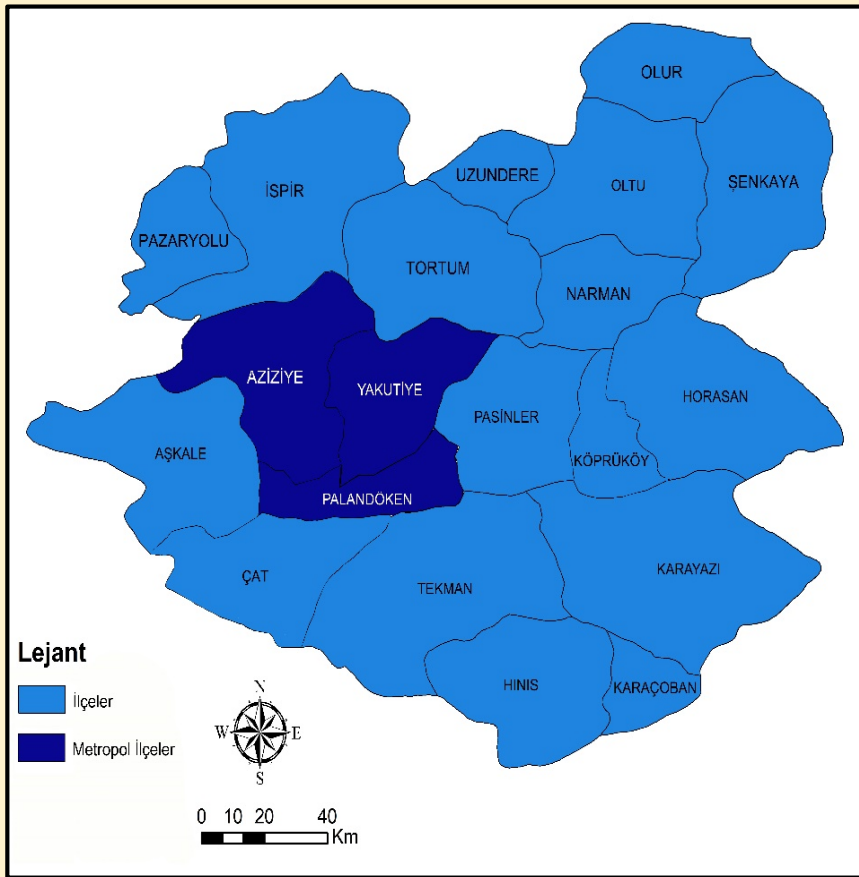
Şekil 8. Erzurum nüfusuna kayıtlı kişilerin illere göre dağılımı (2017).

Nüfusun Mekânsal Dağılışı ve Yığılımlar

Nüfus dağılışı, son derece önemli bir demografik parametre olup, farklı ölçeklerdeki dağılışlar arasındaki en önemli ortak noktalardan birisi büyük çoğunlukla ortaya çıkan eşitsiz mekânsal yığılımlardır. Herhangi bir yerdeki eşitsiz nüfus dağılışının arkasında da çoğunlukla doğal ve beşeri çevre faktörlerine dayalı coğrafi etmenlerin⁹²² oluşturduğu bir tablo olduğu görülmektedir. Bu nedenle 2017 yılı Erzurum il nüfusunun ilçe ve mahallelere göre dağılışını incelemek yoluyla da çarpıcı sonuçlar elde etmek mümkün görünmektedir.

⁹²² Erol Tümertekin, Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya: İnsan-Kültür-Mekân*, s: 323-327.

İdari olarak 20 ilçeden oluşan Erzurum ilinde son on yılda çıkan iki Büyükşehir yasası ile gerçekleşen yönetsel değişiklikler söz konusu olmuştur.⁹²³ 06.03.2008 tarihli 5747 sayılı kanun ile Erzurum Merkez ilçe sınırları içinde yer alan yönetim sınırlarında öngörülen değişikliklerle Palandöken, Yakutiye ve Aziziye ilçeleri kurulmuş;⁹²⁴ 12.11.2012 tarihli 6360 sayılı kanun ile de Erzurum Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları ilin mülki sınırları olarak kabul edilmiştir.⁹²⁵ Elbette bu durum, büyükşehirlerin yönetim sahalarının genişlemesi yanında köy yerleşmelerinin idari olarak mahalle statüsüne bürünmesi sonucunu da doğurmuştur.⁹²⁶ Anılan kanundan sonra diğer büyükşehirlerimizde olduğu gibi Erzurum ili idari alanında da bütün köyler mahalle olarak adlandırılmış ve TÜİK tarafından kentsel nüfus içinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Yeni değişiklikler sonucunda 3 metropol ilçenin (Yakutiye, Palandöken ve Aziziye) eklenmesiyle ilde 20 ilçeden oluşan bir idari yapı söz konusu olmuştur (Şekil 9).

Ülkemizde kilometrekareye düşen insan sayısı 2017 yılında 105 kişi olurken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 43 kişi ve aynı yıl nüfusu 760.476 kişi olan ve 20 ilçeden oluşan bir idari yapıya sahip olan Erzurum'da ise nüfus yoğunluğu km^2 'ye 30 kişi (30,4) olmuştur (Tablo 9 ve Tablo 3).

Şekil 9. Erzurum ili ilçeleri ve idari sınırları (2017).

⁹²³ Erzurum ilinin idari coğrafya analizi konusunda bakınız:

Zeki Koday, Kübra Erhan, "Erzurum İlinin İdari Coğrafya Analizi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 41, 2008.

⁹²⁴ Bakınız: 22.03.2008 tarihli Resmi Gazete, sayı: 26824.

⁹²⁵ Bakınız: 6 Aralık 2012 tarihli Resmi Gazete, sayı: 28489.

⁹²⁶ Hayati Doğanay, Fatih Orhan, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara, 2017, s: 277 ve 568.

Erzurum ilinde 2017 yılı nüfusunun ilçelere göre dağılışı incelendiğinde oldukça eşitsiz bir görünümle karşılaşılmaktadır (Tablo 9). Gerçekten de nüfus büyüklüğü açısından ilk sırada yer alan Yakutiye ilçesinde 2017 yılı nüfusu 193.602 kişi kadarken 20. ve son sırada yer alan Pazaryolu ilçesinde ise aynı yıl toplam nüfus sadece 3.662 kişi olmuştur. En kalabalık ilçesinde nüfus büyüklüğünün en tenha ilçesinden yaklaşık 52 kat daha fazla olduğu Erzurum ilinin diğer ilçelerindeki nüfus büyüklükleri de çeşitlilik göstermektedir (Tablo 9). Yakutiye ile birlikte üç metropol ilçeyi oluşturan Palandöken (169.478) ve Aziziye (59.309) ildeki en kalabalık ikinci ve üçüncü ilçeleri oluşturmaktadır (Tablo 9). Bu ilçeleri Horasan (39.467), Oltu (31.001), Pasinler (29.302) ve Karayazı (28.337) izlemekte; nüfusu 28.000 ile 40.000 arasında değişen bu 4 ilçeyi ise, Hınıs (26.163), Tekman (25.957), Karaçoban (23.190) ve Aşkale (23.130) gibi 20.000-27.000 arasında nüfus büyüklüğüne sahip olan ilçeler izlemektedir. İl genelinde nüfusu 10.000-20.000 arasında değişen ilçeler ise Şenkaya (18.101), Çat (17.355), Köprüköy (16.167), İspir (14.469) Tortum (14.391) ve Narman (13.399) olarak sıralanmaktadır (Tablo 9-Şekil 9).

Tablo 9. Erzurum ilinde nüfus ve nüfus yoğunluğunun ilçelere göre dağılışı (2017).

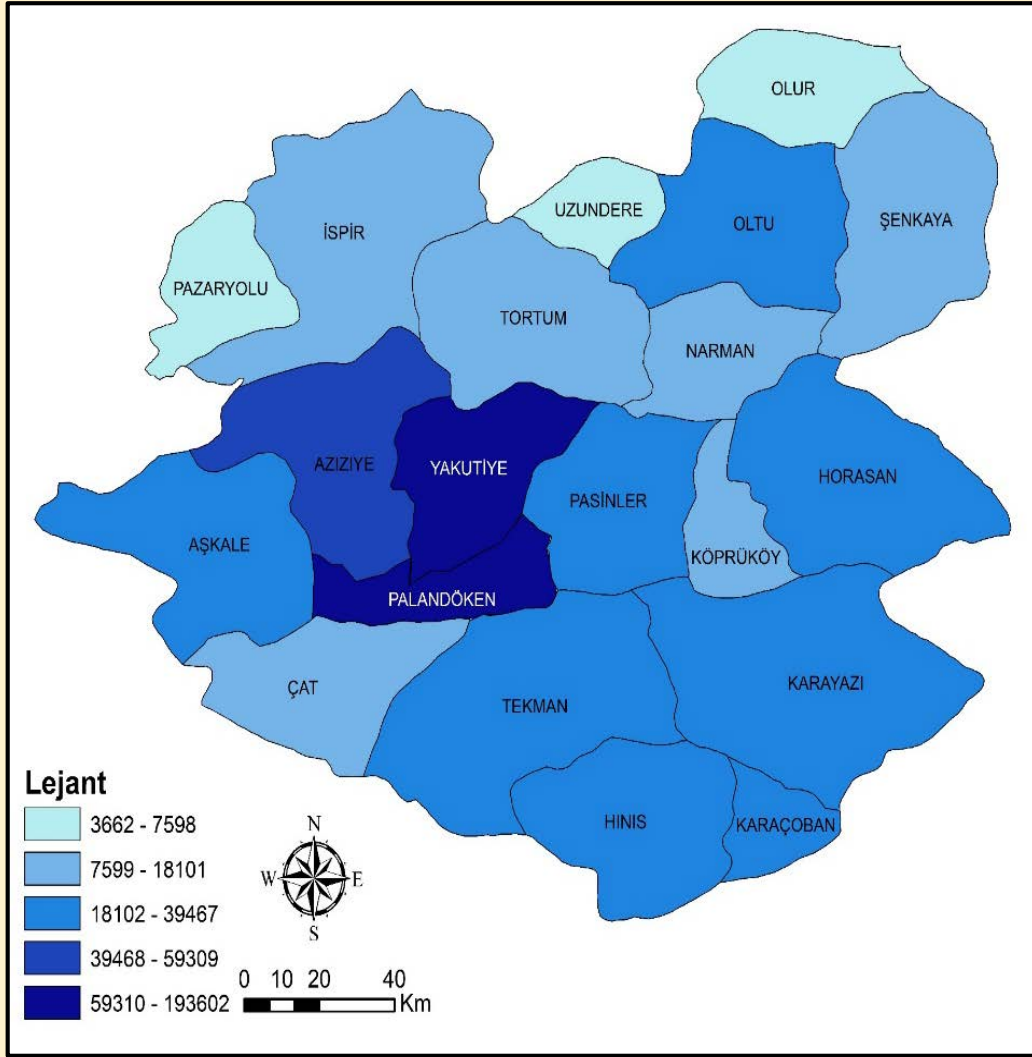
İlçe	Toplam Nüfus	Yüzölçümü (km ²) ⁹²⁷	Nüfus Yoğ.	İlçe	Toplam Nüfus	Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yoğ.
Aşkale	23.130	1507	15,3	Olur	6.398	893	7,1
Aziziye	59.309	1529	38,7	Palandöken	169.478	667	254,0
Çat	17.355	1448	11,9	Pasinler	29.302	1134	25,8
Hınıs	26.163	1367	19,1	Pazaryolu	3.662	654	5,5
Horasan	39.467	1740	22,6	Şenkaya	18.101	1381	13,1
İspir	14.469	2129	6,7	Tekman	25.957	2102	12,3
Karaçoban	23.190	571	40,6	Tortum	14.391	1463	9,8
Karayazı	28.337	1953	14,5	Uzundere	7.598	505	15,0
Köprüköy	16.167	777	20,8	Yakutiye	193.602	945	204,8
Narman	13.399	799	16,7	Toplam	760.476	25.006	30,4
Oltu	31.001	1441	21,5				

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

İl genelinde nüfus büyüklüğünün 10.000 kişinin altında olduğu bir diğer deyişle ilin en düşük nüfuslu ilçeleri ise Uzundere (7598), Olur (6.398) ve Pazaryolu (3.662) olmuştur (Tablo 9). Bu dağılışa göre, Erzurum ilinin en kalabalık ilçeleri sırasıyla Yakutiye, Palandöken ve Aziziye metropol ilçeleri iken, en düşük nüfuslu ilçeleri ise Uzundere, Olur ve Pazaryolu olmuş, 2017 yılında en kalabalık ilçe Yakutiye, en düşük nüfuslu ilçe ise Pazaryolu olmuştur (Tablo 9).

⁹²⁷ Burada ve tüm çalışma boyunca yüzölçümü büyüklükleri için HGK tarafından yayımlanan il ve ilçe yüzölçümleri esas alınmıştır. Söz konusu değerler ve ayrıntılı liste için bakınız: https://www.harita.gov.tr/images/urun/il_ilce_alanlari.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2017).

İlçelerin nüfus yoğunluklarını⁹²⁸ incelediğimizde de yine oldukça eşitsiz bir dağılımla karşılaşmaktadır (Tablo 9). İl genelindeki nüfus yoğunluğu dağılışının km²'ye 254 kişi ile km²'ye 5,5 kişi arasında değiştigi ve 20 ilçeden sadece 4'ünün aynı yıl ilin nüfus yoğunluğu olan 30,4 kişiden fazla nüfus yoğunluğuna sahip olduğu, diğer 16 ilçenin ise il ortalamasından düşük yoğunluk değerleri gösterdiği bir dağılış ile karşılaşmaktadır (Tablo 9).

Şekil 10. Erzurum il nüfusunun ilçelere göre dağılışı (2017).

İlin en yoğun nüfuslu ilçesi yine bir metropol ilçe olan Palandöken olup 667 km² yüzölçümlü ilçede nüfus yoğunluğu 254 kişi olmuştur. Nüfus yoğunluğunun il ortalaması olan km²'ye 30,4 kişinin üzerinde olduğu diğer ilçeler ise sırasıyla Yakutiye (km²'ye 204,8 kişi), Karaçoban (km²'ye 40,6 kişi) ve Aziziye (km²'ye 38,7 kişi) olurken diğer ilçelerdeki nüfus yoğunluğu il ortalamalarının altında gerçeleşmiştir. Pazaryolu ise ilin en düşük nüfuslu ilçesi

⁹²⁸ Çalışmayı daha fazla genişletmemek amacıyla, nüfus yoğunlukları konusu yalnızca aritmetik nüfus yoğunluğu kapsamında değerlendirilmiştir.

olmasının yanında km²'ye 5,5 kişilik nüfus yoğunluğu ortalamasıyla ilin en düşük nüfus yoğunluğuna sahip bir diğer deyişle en tenha ilçesi olmuştur (Tablo 9).

Erzurum ilinde nüfusun idari birimlere göre dağılışında ilçelerin yanı sıra mahallelere göre dağılış da büyük önem taşımaktadır. 2017 yılında il genelindeki 760.467 kişilik nüfusun 1181 mahallede yaşadığı ve her mahalleye düşen ortalama nüfus büyüklüğünün 643,9 kişi olduğu görülmektedir (Tablo 10). İlçeler arasındaki her mahalleye düşen ortalama nüfus büyüklüğünün il genelindeki nüfus yoğunluğu oranlarıyla örtüştüğü ve yine ilk sırada Palandöken ilçesinin son sırada ise Pazaryolu ilçesinin olduğu görülür. Ancak İspir ve Hınıs'ta 100'e yaklaşan mahalle sayısının Palandöken (26) ve Uzundere'de (18) oldukça azaldığı ve il genelindeki 1.158 mahallenin oldukça eşitsiz bir dağılım sergilediği anlaşılmaktadır (Tablo 10). Şekil 10'un da incelenmesi ile görüleceği üzere il genelinde 6360 sayılı kanun sonrasında kırsal mahalle olarak adlandırılmaya başlanan eski köy yerleşmelerindeki nüfus dağılışında da önemli yığılımlar tespit etmek mümkündür. Çalışmanın sonuç başlığı altında da ayrıntılandırılacak olmakla birlikte ilçeler arasında belirgin demografik farklılıklar bulunmasının yanı sıra il genelindeki önemli nüfus yığılım alanlarının coğrafi çevre ile yakından ilişkili olarak şekillendiği görülmektedir (Şekil 11).

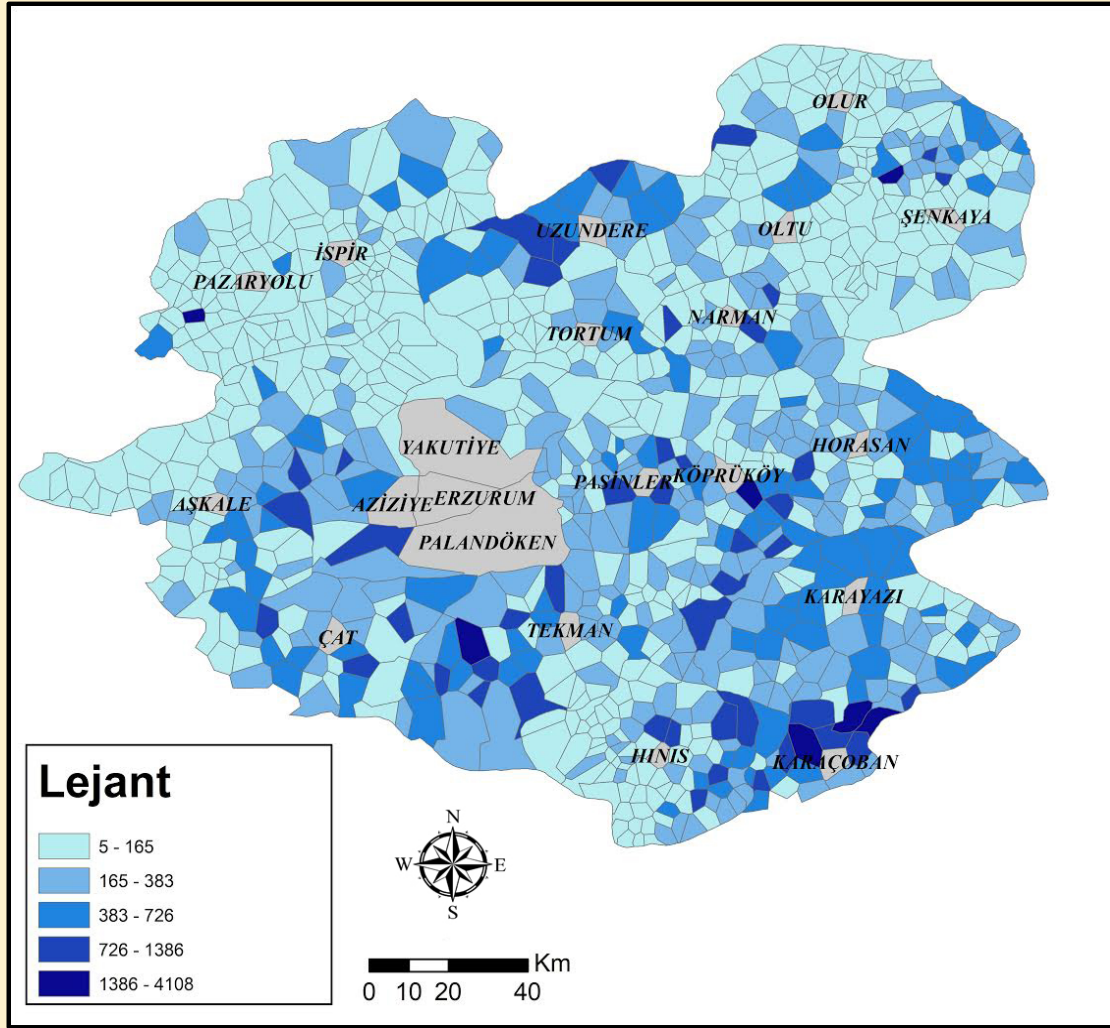
Tablo 10. Erzurum ilinde nüfusun mahallelere göre dağılışı ve ortalama nüfus büyüklükleri (2017).

İlçe	Toplam Nüfus	Toplam Mahalle	Ortalama Nüfus Büyüklüğü	İlçe	Toplam Nüfus	Toplam Mahalle	Ortalama Nüfus Büyüklüğü
Aşkale	23.130	75	308,4	Olur	6.398	43	148,7
Aziziye	59.309	72	823,7	Palandöken	169.478	26	6.518,3
Çat	17.355	45	385,6	Pasinler	29.302	72	406,9
Hınıs	26.163	97	269,7	Pazaryolu	3.662	42	87,1
Horasan	39.467	87	453,6	Şenkaya	18.101	71	254,9
İspir	14.469	98	147,6	Tekman	25.957	71	365,5
Karaçoban	23.190	27	858,8	Tortum	14.391	58	248,1
Karayazı	28.337	75	377,8	Uzundere	7.598	18	422,1
Köprüköy	16.167	42	384,9	Yakutiye	193.602	44	4.400,0
Narman	13.399	46	291,2	Toplam	760.476	1.181	643,9
Oltu	31.001	72	430,5				

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

İl genelinde nüfusun kırsal mahallelere göre dağılışında belirgin yığılımlar ortaya çıkmaktadır (Şekil 11). Karaçoban, Tekman, Karayazı, Hınıs gibi ilin güneyinde yer alan ilçelerde ya da Pasinler, Köprüköy ve Horasan gibi Karasu-Aras oluğu üzerindeki ilçelerde ya da Çat ve Aşkale ilçelerinin doğusunda kırsal mahallelerin nüfus büyüklüklerinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle il arazisinde Aşkale batısından Narman'ın güneyine doğru çekilebilecek diyagonal bir hattın güneyinde kırsal mahallelerin (eski köy

yerleşmelerinin) nüfus büyüklükleri oldukça fazla iken bu hattın kuzeyinde İspir, Pazaryolu, Narman, Olur, Şenkaya ve Tortum gibi ilçelerin kırsal mahalleleri daha düşük düzeyde nüfuslanmışlardır (Şekil 11). Bu dağılışın, gerek ilin kuzeyinde yer alan bu ilçelerin parçalı arazi yapıları, olumsuz topoğrafik koşulları ve ildeki göç süreçlerinden yoğun şekilde etkilenmeleri ve gerekse il topraklarının orta ve güney kesiminde yer alan ilçelerin tarım potansiyellerinin nispeten yüksekliği gibi coğrafi nedenlere dayalı olarak geliştiği ifade edilebilir.

Şekil 11. Erzurum il nüfusunun kırsal mahallelere göre dağılışı (2017).⁹²⁹

Erzurum il nüfusunun mekânsal dağılışı çerçevesinde ildeki kırsal-kentsel nüfus dağılışı da ayrı bir önem taşımaktadır. Konu ile ilgili olarak yapılmış ayrıntılı bir değerlendirmede de belirtildiği üzere il genelindeki toplam kent nüfusu 1927-2008 devresinde yaklaşık 5 kat artarken kır nüfusu ise aynı devrede neredeyse 3 katlık bir azalış yaşamıştır.⁹³⁰ İl genelindeki

⁹²⁹ TÜİK tarafından yayımlanan 2017 ADNKS sonuçlarına dayalı olarak hazırlanmıştır.

⁹³⁰ Yaşar Gök, Alperen Kayserili, "Cumhuriyet Döneminde (1927-2008) Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi", s: 17.

kentsel nüfus artışına neden olan en önemli nüfus birikim sahası olan Erzurum kentini de bu anlamda ayrı bir şekilde değerlendirmek uygun olacaktır. Bizim bu çalışmamızda idari dağılışı çerçevesinde söz konusu ettiğimiz Yakutiye, Palandöken ve Aziziye ilçeleri aynı zamanda Erzurum kentini de kapsayan idari sınırlara sahiptir. Kenti konu alan coğrafi çalışmalarda da belirtildiği üzere, ilin toplam nüfusundaki azalışa rağmen Erzurum kent nüfusunda istikrarlı bir büyüme söz konusu olmaktadır.⁹³¹ Erzurum kentinin 1927-2014 yılları arasında nüfusunu 30.800'den 399.683 kişiye çıkardığı bir başka deyişle neredeyse 13 katlık (12,9) bir artış gösterdiği belirtilmektedir.⁹³² Gerçi Malatya, Van ve Elazığ ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nin dört büyük kentinden birisini oluşturan Erzurum kenti⁹³³ için bu durum çok da şaşırılacak bir sonuç olmamalıdır. Görülmektedir ki özellikle ilçeler, kırsal kesim ve çevre iller için bir çekim merkezi olan Erzurum kenti, ildeki genel nüfus azalışına rağmen nüfusunu artırmaya devam etmiş ve ilin en önemli nüfus çekim sahası olmayı sürdürmüştür.

Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Yapısı

İl nüfusunun mekânsal dağılımı kadar önemli diğer bir özelliği, ise cinsiyet ve yaş dağılımıdır. Bilindiği üzere, belirli bir nüfus kitlesindeki kadın erkek oranı, nüfusun cinsiyete göre yapısını, aynı nüfus kitlesinin belirli bir dönemde barındırdığı çeşitli yaş dilimlerindeki dağılım durumu ise nüfusun yaş yapısını ifade etmektedir.⁹³⁴ Erzurum ili nüfusunun bu parametreler açısından da değerlendirilmesinin ilin nüfus özelliklerinin kavranabilmesi açısından faydalı olacağı şüphesizdir.

Belli bir nüfus kitlesinde, 100 kadın başına düşen erkek sayısı olarak tanımlanan⁹³⁵ cins ya da cinsiyet oranı açısından il nüfusunu incelediğimizde, üç sayım devresi dışında, erkek nüfusun kadın nüfusuna göre daima bir fazlalık gösterdiğini görmek mümkündür (Tablo 11). Kadın nüfusun erkek nüfusa göre fazlalık gösterdiği ve dolayısıyla cinsiyet oranının 100'ün altında olduğu ilk iki sayım devresi 1927 ve 1935 sayım devreleridir. Her iki sayım devresinde de tüm Türkiye için benzer bir durumun söz konusu oluşunun, uzun yıllar süren savaşlarda ve son olarak da Kurtuluş savaşında erkek nüfusun büyük bölümünün farklı cephelerde kaybindan kaynaklandığı bilinmektedir.⁹³⁶ Bir sonraki sayım dönemi olan 1940 yılından itibaren ise Erzurum ilinde nüfusun kadın-erkek dağılımında erkek nüfusun sürekli bir fazlalık gösterdiği

⁹³¹ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1983, s: 333-335; Namık Tanfer Altaş, *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, Ankara, 2018, s: 80.

⁹³² Namık Tanfer Altaş, *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, s: 81.

⁹³³ Ogün Coşkun, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim", Erzurum, 2013, s: 246.

⁹³⁴ Hayati Doğanay, *Demografya*, Erzurum, 1991, s: 25.

⁹³⁵ Hayati Doğanay, Fatih Orhan, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara, s: 183.

⁹³⁶ Hayati Doğanay, Fatih Orhan, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, s: 184.

görülmektedir. Gerçekten de 1940-2000 devresinde her sayım döneminde erkek nüfus kadın nüfusa oranla daha fazla olmuş ve dolayısıyla cinsiyet oranı da sürekli 100'ün üzerinde gerçekleşmiştir (Tablo 11). Söz konusu erkek nüfus fazlalığı, nüfus artışı ve nüfus hareketlilikleri yanında daha önce yapılmış bir araştırmanın sonuçlarında da, birinci derecede il genelindeki asker nüfusun fazlalığına ve Atatürk Üniversitesi öğrencileri arasındaki erkek öğrenci çokluğuna bağlanmıştır.⁹³⁷ İl nüfusundaki erkek nüfus fazlalığı 2000 yılından sonra kadın nüfus lehine değişme göstermiş ve cinsiyet oranı 2007 yılında önce 100,5'e gerilemiş ve son olarak 2017 yılında da 100'ün altına düşerek 99,4 seviyesine gelmiştir (Tablo 11). Böylelikle 1927 ve 1935 yıllarından sonra üçüncü kez il nüfusundaki cinsiyet oranı 100'ün altına gerilemiştir. Son on yılda gerçekleşen nüfus azalış süreci ve ilden göç yolu ile ayrılan nüfus oranındaki artışın oluşturduğu bir tablo olarak yorumlayabileceğimiz bu durum yine de çok büyük bir dengesizlik haline gelmemiştir. 2017 yılı itibariyle il nüfusunda erkek oranı % 49,9 ve kadın oranı ise % 50,1 kadar olmuş çok küçük miktarda (2.022 kişi) bir kadın nüfus fazlası oluşmuştur (Tablo 11).

Tablo 11. Erzurum ili nüfusunun kadın-erkek dağılışı (1927–2017).

Yıllar	Erkek Nüfus	Erkek Nüfus Oranı (%)	Kadın Nüfus	Kadın Nüfus Oranı (%)	Toplam Nüfus	Cinsiyet oranı (%)
1927	133.456	49,2	137.469	50,8	270.925	97,0
1935	189.467	49,2	195.920	50,8	385.387	96,7
1940	190.485	51,3	180.909	48,7	371.394	105,2
1945	203.943	51,5	191.933	48,5	395.876	106,2
1950	241.399	52,4	219.691	47,6	461.090	109,8
1955	278.943	53,6	241.033	46,4	519.976	115,7
1960	296.897	52,2	271.967	47,8	568.864	109,1
1965	324.977	51,7	303.024	48,3	628.001	107,2
1970	348.024	50,8	336.927	49,2	684.951	103,2
1975	389.557	52,2	357.109	47,8	746.666	109,0
1980	411.682	51,3	390.127	48,7	801.809	105,5
1985	435.276	50,8	420.899	49,2	856.175	103,4
1990	427.701	50,4	420.500	49,6	848.201	101,7
2000	482.199	51,4	455.190	48,6	937.389	105,9
2007	393.589	50,1	391.352	49,9	784.941	100,5
2014	384.356	50,3	378.964	49,7	763.320	101,4
2017	379.227	49,9	381.249	50,1	760.476	99,4

Kaynak: DİE (TÜİK) genel nüfus sayımı sonuçları ve TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Erzurum ilinde 2017 yılında 379.227 erkeğe (%49,9) karşılık 381.249 kadın (%50,1) bulunmakta ve her iki cinsiyet arasında 2.022 kişilik bir fark görülmektedir (Tablo 12). Aynı yıl ilde yer alan 20 ilçe nüfusunda da kadın erkek oranı açısından önemli farklılaşmalar yer

⁹³⁷ Hayati Doğanay, İbrahim Güner, Hakkı Yazıcı, "Erzurum İlinin Başlıca Coğrafi Özellikleri", *Cumhuriyetin 75. Yılında Erzurum* (ss. 87-134). Ankara, 1998, s: 111.

almaktadır. İlde yer alan 9 ilçede kadın nüfus fazlası, 11 ilçede ise erkek nüfus fazlası görülmekte ve bu dağılışı il ortalamasını etkilemektedir. Erkek nüfusun en fazla olduğu iki ilçe Çat (%51,7) ve Köprüköy’de (%51,5) cinsiyet oranları ilin en yüksek değerlerini göstermekte ve sırasıyla Çat’ta 107,1 Köprüköy’de ise 105,9 olarak gerçekleşmektedir. İlde erkek nüfusun yüksek ve cinsiyet oranınının 100’ün üzerinde olduğu diğer ilçeler ise Aziziye (%51,1), Oltu (%50,9), Horasan (%50,7), Pasinler (%50,6), Karaçoban (%50,6), Hınıs (%50,6), Tekman (%50,6), Karayazı (%50,5) ve Şenkaya (%50,5) olarak sıralanmaktadır (Tablo 12). Bu ilçelerden sadece ikisinin (Oltu ve Şenkaya) ilin kuzeyinde, geri kalanların ise il arazisinin orta ve güney kesiminde yer alması da bir diğer dikkat çekici yığılımdır.

Tablo 12. Erzurum ilinde ilçelere göre erkek–kadın nüfus miktarları (2017).

İlçe	Erkek Nüfus	Erkek Nüfus Oranı (%)	Kadın Nüfus	Kadın Nüfus Oranı (%)	Toplam Nüfus	Cinsiyet oranı (%)
Aşkale	11.534	49,8	11.596	50,2	23.130	99,4
Aziziye	30.303	51,1	29.006	48,9	59.309	104,4
Çat	8.975	51,7	8.380	48,3	17.355	107,1
Hınıs	13.238	50,6	12.925	49,4	26.163	102,4
Horasan	20.009	50,7	19.458	49,3	39.467	102,8
İspir	7.028	48,6	7.441	51,4	14.469	94,4
Karaçoban	11.741	50,6	11.449	49,4	23.190	102,5
Karayazı	14.323	50,5	14.014	49,5	28.337	102,2
Köprüköy	8.318	51,5	7.849	48,5	16.167	105,9
Narman	6.618	49,4	6.781	50,6	13.399	97,5
Oltu	15.775	50,9	15.226	49,1	31.001	103,6
Olur	3.152	49,3	3.246	50,7	6.398	97,1
Palandöken	84.108	49,6	85.370	50,4	169.478	98,5
Pasinler	14.834	50,6	14.468	49,4	29.302	102,5
Pazaryolu	1.775	48,4	1.887	51,6	3.662	94,0
Şenkaya	9.135	50,5	8.966	49,5	18.101	101,8
Tekman	13.131	50,6	12.826	49,4	25.957	102,3
Tortum	7.088	49,3	7.303	50,7	14.391	97,0
Uzundere	3.786	49,8	3.812	50,2	7.598	99,3
Yakutiye	94.356	48,7	99.246	51,3	193.602	95,0
Toplam	379.227	49,9	381.249	50,1	760.476	99,4

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

İl genelinde kadın nüfusun fazla ve dolayısıyla cinsiyet oranınının 100’ün altında olduğu ilçeler arasında ilk sırada Pazaryolu (%51,6) gelmektedir (Tablo 12). Cinsiyet oranınının % 94,0 olduğu Pazaryolu’nu %51,4’lük kadın nüfus oranı ve 94,4 cinsiyet oranı ile İspir takip etmektedir. Bu iki ilçenin ardından kadın nüfus fazlası görülen diğer ilçeler ise sırasıyla Yakutiye (%51,2), Olur (%50,7), Tortum (%50,7), Narman (%50,6), Palandöken (%50,4),

Aşkale (%50,2) ve Uzundere (%50,2) olmuştur (Tablo 12). Kadın nüfusun en yüksek oranlar gösterdiği Pazaryolu ve İspir, ilin kuzeyinde yer alan ve Tortum, Narman, Uzundere gibi ilçelerle beraber göç süreçlerinden yoğun bir şekilde etkilenmiş ilçeler olarak bilinmektedir. Gerek parçalı arazi yapısı ve topoğrafik koşullar ve gerekse iş ve istihdam alanlarının azlığı gibi nedenlerle ortaya çıkan bu göç süreçlerinin adı geçen ilçelerdeki cinsiyet oranını zaman içinde kadın nüfus lehine değiştirdiğini ifade etmek mümkündür.

Erzurum il nüfusunun yaş ve cinsiyet gruplarına göre dağılımı ve bu dağılıma göre hazırlanan nüfus piramitleri incelendiğinde de önemli birtakım yığılımlar görmek mümkündür (Tablo 13, Şekil 12-13). İl nüfusundaki temel yaş grupları içerisinde özellikle 15-19 ile 20-24 yaş grubunda yer alan nüfus oranı dikkat çekicidir. Gerçekten de 15-19 yaş aralığında il genelinde 77.226 kişi, 19-24 yaş aralığında ise 76.930 kişi yer almaktadır. Her iki yaş grubunda toplam 154.156 kişi bulunmakta ve bu da il nüfusunun neredeyse %20,2'sine denk gelmekte bir başka deyişle 15-24 yaş arasındaki nüfus il nüfusunun hemen hemen beşte birini (4,9) oluşturmaktadır (Tablo 13).

Şekil 12'nin incelenmesi ile görüleceği üzere, dört ayrı devre için hazırlanan dar aralıklı nüfus piramitlerinin 2017 yılında gösterdiği en önemli değişiklik piramidin tabanındaki daralma ve önceki devrelerdeki geniş tabanın yansıması olarak 15-24 yaş aralığındaki iki yaş grubunda görülen genişlemedir. Söz konusu daralmanın il nüfusunda meydana gelen kentleşmenin bir sonucu olarak yorumlanması mümkündür. Önceki başlıkta da ifade edildiği üzere il genelinde son on yılda belirgin hale gelen bir nüfus azalışı olmakla birlikte başta Erzurum kent nüfusunda ve diğer kentlerde nüfus artışı yaşanmakta kırsal nüfus ise azalmaktadır. Kısaca il nüfusu azalırken kent nüfusunun artması olarak ifade edebileceğimiz bu durumu doğum oranlarındaki azalışın ve nüfus piramidinin tabanındaki daralmanın nedeni olarak yorumlamak mümkündür. Şekil 12'deki nüfus piramitleri arasındaki bir diğer farklılaşma da yaşlı nüfusu temsil eden yaş gruplarında olmuş ve piramitlerin tabanındaki daralmaya karşın 2017 yılında üst yaş gruplarında göreceli bir genişleme görülmüştür. Elbette bu durumu, biraz sonra ortanca yaş dağılışında da belirtileceği üzere, ülke nüfusunda görülen değişmelere paralel olarak Erzurum ilinde de nüfusun giderek yaşlandığı şeklinde yorumlamak mümkündür (Şekil 12).

Erzurum il nüfusundaki yaş dağılımından yararlanarak ildeki aktif ve bağımlı nüfus oranlarını hesap etmekte mümkündür. Bilindiği üzere 15-64 yaş arasında yer alan nüfusun bütün nüfusa oranı aktif nüfus oranını; 0-14 ve 65+ yaş grubunda yer alan nüfusun aktif nüfusa

oranı ise bağımlı nüfus oranını vermektedir.⁹³⁸ Tablo 13'ün tekrar incelenmesi ile görüleceği üzere il nüfusunda 15-64 yaş aralığında 497.020 kişi yer almakta ve bu aralıktaki nüfusun toplam nüfusa oranının %65,3 olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık 2017 yılında il nüfusunun 0-14 ve 65+ yaş gruplarında 263.456 kişi yaşamakta ve bu değer ilin aktif nüfusuna oranı %53,0 olmaktadır. Bir başka deyişle il nüfusunun aktif nüfus oranı % 65,3; bağımlılık oranı ise %53,0 olmuştur. Bu durumu 2017 yılı için hazırladığımız geniş aralıklı gruplandırmayı inceleyerek de görmek mümkündür (Şekil 13). Elbette tamamen teorik hesaplar olmakla birlikte her iki oranın ilin toplam nüfusunda gösterdiği dağılımın, Erzurum ilinde çalışabilir durumdaki nüfusun fazlalığına ve dolayısıyla ekonomik anlamda potansiyel bir nüfus gücünün varlığına işaret ettiği şeklinde yorumlamak mümkündür.

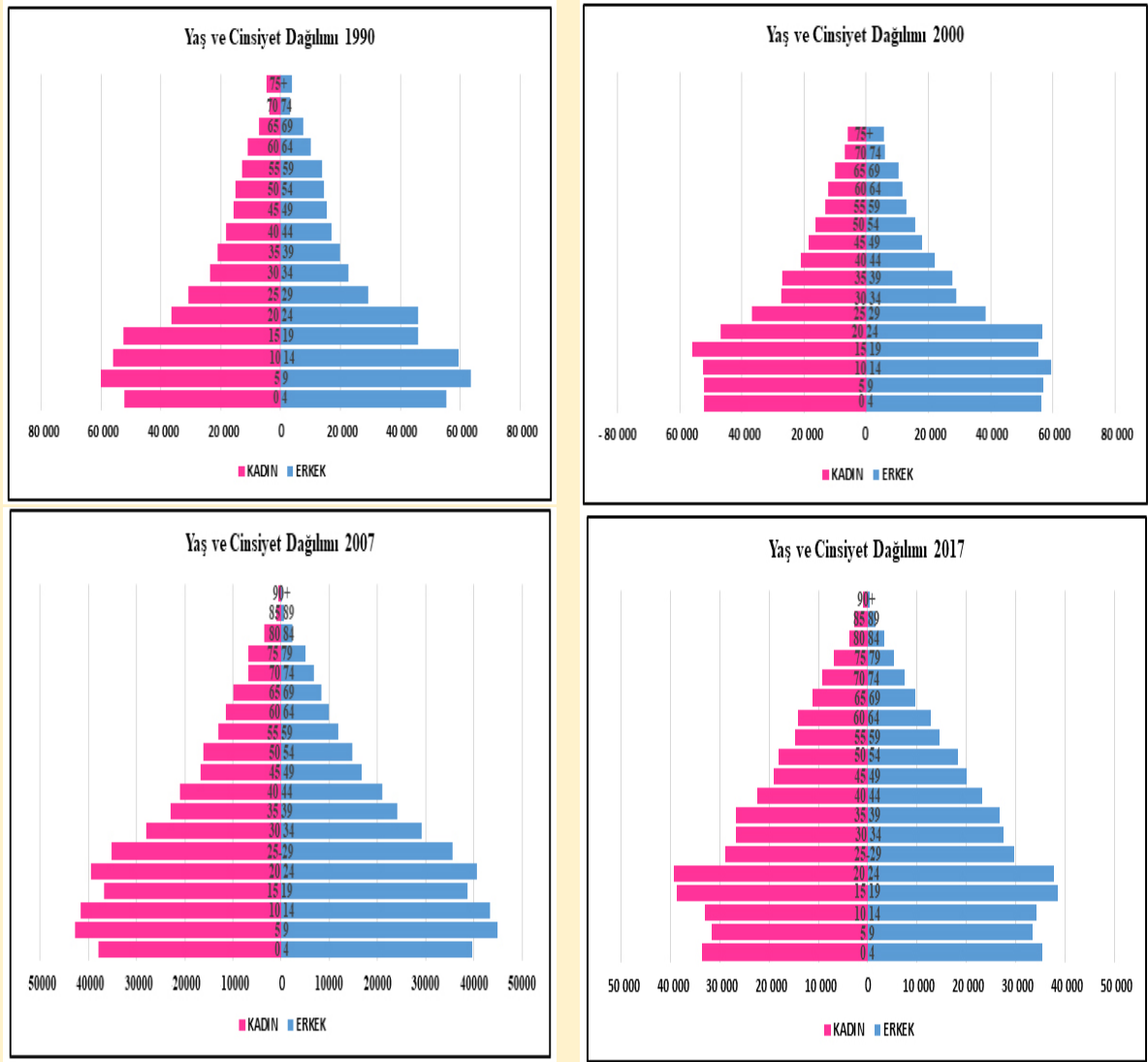
Tablo 13. Erzurum il nüfusunun yaş ve cinsiyet dağılımı (2017).

Yaş grupları	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam Nüfus	Yaş grupları	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam Nüfus
0-4	35.303	33.562	68.865	50-54	18.235	17.973	36.208
5-9	33.357	31.587	64.944	55-59	14.517	14.683	29.200
10-14	34.186	33.079	67.265	60-64	12.714	14.156	26.870
15-19	38.552	38.674	77.226	65-69	9.639	11.205	20.844
20-24	37.667	39.263	76.930	70-74	7.451	9.164	16.615
25-29	29.770	28.868	58.638	75-79	5.251	6.922	12.173
30-34	27.482	26.706	54.188	80-84	3.357	3.726	7.083
35-39	26.637	26.621	53.258	85-89	1.550	2.732	4.282
40-44	23.158	22.346	45.504	90+	403	982	1.385
45-49	19.998	19.000	38.998	Toplam	379.227	381.249	760.476

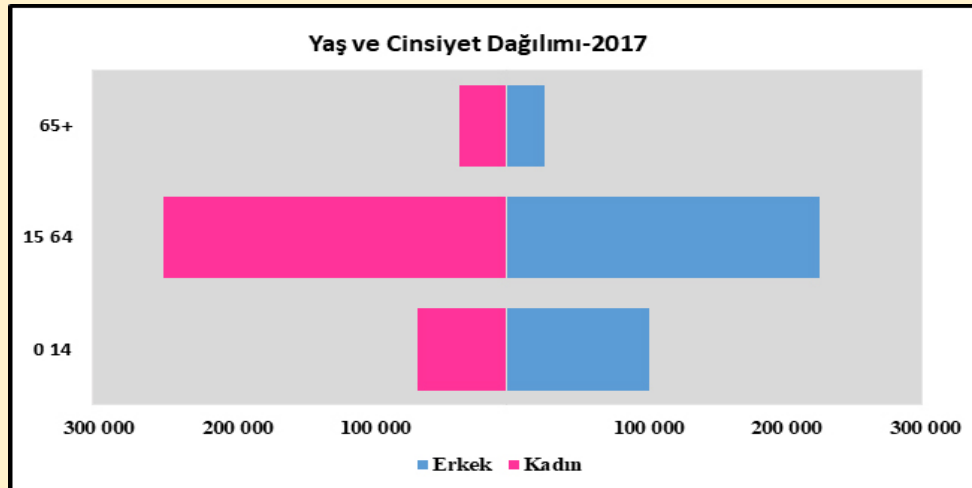
Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Nüfusun yaş yapısı ile ilgili bir diğer parametre ortanca (medyan) yaş olarak değerlendirilmektedir. Ortanca yaş değerlerinin 2017 yılı için Türkiye ortalamasının 31,7, Doğu Anadolu Bölgesi için 26,3, Erzurum ili içinse 27,1 olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 14).

⁹³⁸ Hayati Doğanay, Fatih Orhan, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, Ankara, s: 186.

Şekil 12. Erzurum il nüfusunun dar aralıklı gruplandırmaya uygun dağılışı (1990-2000-2007-2017).⁹³⁹

Şekil 13. Erzurum il nüfusunun geniş aralıklı gruplandırmaya göre dağılışı (2017).⁹⁴⁰

⁹³⁹ TÜİK tarafından yayımlanan 1990-2000-2007 ve 2017 nüfus istatistiklerine dayalı olarak hazırlanmıştır.

⁹⁴⁰ TÜİK tarafından yayımlanan 2017 ADNKS sonuçlarına dayalı olarak hazırlanmıştır.

Tablo 14'te görüldüğü üzere Erzurum ili, ortanca yaş değerlerinde bölge ortalamalarının biraz üzerinde ancak ülke ortalamalarının gerisinde bir değer göstermektedir. Son on yılı kapsayan ortalamalar incelendiğinde, hem ülke, hem bölge, hem de Erzurum ili ortanca yaş değerlerinde sürekli bir artış olduğu, 2007 yılında 28,5 olan ülke ortalamasının, 2017'de 31,7 olduğu, bölge ortalamalarının da 23,1'den 26,3'e yükseldiği anlaşılmaktadır (Tablo 14). Erzurum ili ortanca yaş değerlerinin de bu değişime paralel olarak son on yılda 24,4'ten 27,1'e yükseldiği ve ülke ve bölge nüfusuna paralel olarak (sağlık ve yaşam koşullarındaki gelişmeler gibi çok çeşitli faktörlerin etkisiyle) giderek yaşlandığı anlaşılmaktadır (Tablo 14).

Tablo 14. Ortanca yaş değerlerinin dağılımı (2008-2017).

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye	28,5	28,8	29,2	29,7	30,1	30,4	30,7	31,0	31,4	31,7
Doğu Anadolu Bölgesi	23,1	23,4	23,8	24,1	24,4	24,9	25,3	25,6	26,0	26,3
Erzurum	24,4	24,5	25,1	25,2	25,5	26,0	26,6	26,6	26,9	27,1

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Son olarak, Erzurum il nüfusunun demografik yapısını değerlendirebilme açısından sağlayacağı fayda nedeniyle ortalama hane halkı büyüklüğünü⁹⁴¹ de ülke ve bölge ortalamaları ile karşılaştırarak incelemek yerinde olacaktır. Ortalama hane halkı büyüklüğü açısından Erzurum, 2017 yılı için Türkiye ortalaması olan 3,4 kişiden daha fazla, ancak Doğu Anadolu Bölgesi ortalaması olan 4,3 kişiden daha düşük olarak 3,9 kişilik bir ortalama sahiptir (Tablo 15). Son on yılda, hem ülke, hem bölge, hem de Erzurum ili ortalama hane halkı büyüklüğü değerlerinde azalış olduğu, 2008 yılında 4,0 olan ülke ortalamasının 2017'de 3,4'e, bölge ortalamalarının da 5,7'den 4,3'e gerilediği anlaşılmaktadır (Tablo 15). Erzurum ilinde de bu azalışa ve il genelinde artan kentsel nüfusa paralel olarak son on yılda ortalama hane halkı büyüklüğünün 5,0'dan 3,9'a gerilediği ve ortalama aile büyüklüğünün giderek küçüldüğü anlaşılmaktadır (Tablo 15).

Tablo 15. Ortalama hane halkı değerlerinin dağılımı (2008-2017).

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye	4,0	4,0	3,8	3,8	3,7	3,6	3,6	3,5	3,5	3,4
Doğu Anadolu Bölgesi	5,7	5,7	5,6	5,4	5,2	5,0	4,8	4,6	4,5	4,3
Erzurum	5,0	4,9	4,8	4,7	4,6	4,4	4,2	4,1	4,0	3,9

Kaynak: TÜİK kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁹⁴¹ Doğu Anadolu Bölgesinde ortalama hane halkı büyüklüğü ile ilgili olarak bakınız:

Adem Başbüyük, "Doğu Anadolu Bölgesinde Ortalama Hanehalkı Büyüklüklerinin Dağılışı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 13, 2005.

Sonuç ve Öneriler

Erzurum ilinde nüfusun çeşitli özelliklerinin coğrafi bir bakış açısıyla ele alındığı bu çalışmadan elde edilen sonuçları ve bu sonuçlara dayalı olarak geliştirilen bazı önerileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Bu çalışmada, Erzurum ili nüfusunun Cumhuriyet dönemindeki gelişimi, Genel Nüfus Sayımları Devresi (1927-2000) ve ADNKS Devresi (2007-2017) şeklinde iki dönem çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre, Genel Nüfus Sayımları Devresi (1927-2000) içinde Erzurum ili nüfusunun, 270.925'den (1927) 937.389'a (2000) yükseldiği ve küçük azalış devreleri göz ardı edilirse söz konusu devrede yaklaşık olarak 3,4 kat arttığı görülmektedir. Aynı devre yaklaşık 5 katlık bir artış yakalayan ülke nüfusu kadar olmasa da 1927-2000 yılları arasında il nüfusunda genel bir artış eğilimi söz konusu olmuştur.

Nüfus gelişiminde ikinci dönem olarak adlandırdığımız, ADNKS Devresi (2007-2017) içinde ise Erzurum ili nüfusunun 784.941'den (2007) 760.476'ya (2017) gerilediği ve 10 yılda yaklaşık % 3,1'lik bir azalış gösterdiği görülmektedir. Gerçekten de Erzurum ilinin ülkemiz yüzölçümünün % 3'ten fazlasını oluştururken (%3,2); ülke nüfusunun %1'inden azına (%0,9) ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Ülkemiz genelinde kilometrekareye düşen insan sayısı 2017 yılında 105 kişi olurken Erzurum'da nüfus yoğunluğu sadece 30 kişi olmuştur. Aynı yıl nüfus artış hızı ülke genelinde ‰12,4 olurken Erzurum ilinde nüfus artış hızı ‰-2,0 olmuştur. Bu değerlerin yani ildeki nüfus büyüklüğü, nüfus yoğunluğu ve nüfus artışı hızının ise son on yıl boyunca sürekli gerilediği görülmektedir. Söz konusu değerler açısından, ülke ve bölge ortalamalarının da altında değerler gösteren Erzurum ilinde, nüfus gelişimindeki azalış eğiliminin son yıllık dönemin en belirgin özelliği olduğunu ifade etmek mümkündür.

Nüfus gelişiminde, ilk dönemde görülen artış eğiliminin aksine ikinci dönemde (son on yılda) negatif bir görünümle azalış gösteren il nüfusedeki bu azalmanın öne çıkan sebebi ise süregelen göçler olmaktadır. Gerçekten de Erzurum ilinin 1975-2017 yılları arasındaki göç istatistikleri incelendiğinde sürekli negatif göç eğilimi olduğu görülmektedir. Bu konuda ilden göç eden, göç yolu ile Erzurum'a gelen, doğum yeri Erzurum olan ya da Erzurum nüfusuna kayıtlı kişilerin Türkiye genelindeki dağılımları da önemli mekânsal yığılımlar göstermektedir.

Erzurum ilinden göç eden nüfusun 2017 yılındaki dağılışı incelendiğinde, İstanbul, Bursa, Ankara ve İzmir gibi önemli merkezlerin ilk sıraları paylaştığı görülmektedir. Aynı yıl ilden gerçekleşen göçlerin yarıdan fazlasının 7 ilde toplandığı ve bunların çoğunlukla iş ve istihdam olanaklarının daha yoğun olduğu iller ve bölgesel merkezler olduğu görülmektedir. İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir gibi büyükşehirlerin, aynı yıl Erzurum iline göç yolu ile gelen nüfusun içindeki oranları da hayli yüksektir. Söz konusu illerin ülkemiz demografik

hareketliliğindeki merkez konumu nedeniyle ortaya çıkan bu dağılıma bazı yakın çevre illerinin de eklendiği görülmektedir. Erzurum şehrinin bölgesel bir merkez oluşunun da etkisiyle Trabzon, Erzincan, Kars, Ağrı, Rize gibi yakın çevre illerinden de Erzurum iline göç eden bir nüfusun varlığı anlaşılmaktadır. Ancak yine de hemen her devre, ilden göç eden nüfus miktarı, göç yolu ile gelen nüfus miktarından daha fazla olmakta ve az önce de belirtildiği üzere il genelinde negatif bir göç eğilimi söz konusu olmaktadır. Kentsel çekicilikler ve kırsal iticilikler başlıkları altında sıralanabilecek pek çok coğrafi faktörün (iklim-konum-istihdam şartları vb. faktörler) nüfusun söz konusu mekânsal dağılışındaki esas nedenleri oluşturduğu düşünülebilir. Ancak ildeki nüfus hareketliliklerini yorumlamak için doğum yeri ve nüfus kayıt yeri Erzurum olan nüfusun ülke genelindeki dağılımının değerlendirilmesiyle de önemli yığılımlar görülmüştür. İlgili başlık altında ayrıntılı olarak incelendiği üzere, 2017 yılında Erzurum nüfusuna kayıtlı kişilerin 1.844.162 kişi kadar olduğu ve bu nüfusun yalnızca % 36,4'ünün (671.610 kişi) Erzurum ilinde ikamet ettiği görülmektedir. Bu mekânsal dağılımı, 2017 yılında Erzurum'da yaşayan kişi sayısının 1,5 katı kadar Erzurum nüfusuna kayıtlı kişinin ülkemizin diğer illerinde yaşadığı şeklinde ifade etmek de mümkündür. Doğum yeri Erzurum olan nüfus ise, ülke genelinde 1.461.973 kişiden oluşmakta ve bunun % 45'lik bölümü Erzurum ilinde, yarıdan fazlası ya da diğer bir deyişle % 55'lik kısmı ise ülkemizin diğer illerinde yaşamaktadır. Görüldüğü üzere, ilin uzun süredir aldığı göçten daha fazla göç verdiği ve buna bağlı olarak negatif göç eğilimi gösterdiği, 2017 yılında il nüfusunun 1,5 katı kadar Erzurum iline kayıtlı nüfusun farklı illerde yaşadığı ve doğum yeri Erzurum olan 800 binden fazla kişinin il dışında yaşadığı anlaşılmaktadır.

Erzurum ili nüfusunun ilçe ve mahallelere göre dağılışı da önemli yığılımlar tespit etmek mümkündür. İlde nüfus, genellikle coğrafi şartlara dayalı olarak kümelenmiş ve bunun sonucunda; depresyon ovaları (Erzurum Ovası, Aşağı ve Yukarı Pasin Ovaları, Aşkale, Hınıs Depresyonu ve devamı niteliğindeki Karaçoban Ovası gibi) ya da akarsu vadileri ve hidrografik havzalar (Oltu ve Tortum çayı havzaları ya da bir bütün olarak Çoruh havzası gibi) ve benzer coğrafi birimler il genelindeki en önemli nüfus toplanma alanları olmuştur.

Erzurum ili nüfusunun ilçelere ve diğer idari birimlere göre dağılışı da çeşitli yığılımlar görülmektedir. İlgili başlıktaki analizimize göre, Yakutiye ilçesi, 2017 yılında 193.602 kişilik nüfusu ile en kalabalık ilçeyi oluştururken kilometrekareye 254 kişi düşen Palandöken ilçesi Erzurum'un en yoğun nüfuslu ilçesi olmuştur. Kilometrekareye 5,5 kişinin düştüğü ve 2017 yılında sadece 3.662 kişilik bir nüfusa sahip olan Pazaryolu ise aynı yıl Erzurum'un en düşük nüfuslu ve en tenha ilçesidir. İspir (6,7), Olur (7,1) ve Tortum (9,8) gibi

ilçeler ise Pazaryolu'nun ardından ilde en düşük nüfus yoğunluklarına sahip ilçeler olarak görülmektedirler.

Genel bir değerlendirme ile ilde nüfusun mekânsal dağılışıında mevcut coğrafi faktörler nedeniyle ortaya çıkan farklılıklar olduğu görülmektedir. Doğal çevre faktörleri ve özellikle yeryüzü şekilleri açısından ilin kuzeyinde yer alan ilçelerde Doğu Karadeniz kırsalının karakteristik özellikleri olan parçalı arazi yapısı ve olumsuz topoğrafik koşullar söz konusu olmakta ayrıca yükseltiye bağlı olarak şiddetini artırmakla birlikte olumsuz kış koşulları, il genelinde oldukça etkili biçimde hissedilmektedir. Beşeri çevre faktörleri ve özellikle sosyo-kültürel yapı açısından ilin orta kesiminde ve güneyinde yer alan ilçelerinde Doğu Anadolu kırsalının karakteristik özellikleri olan geleneksel aile yapısı, birleşik aileler, kırsal üretim biçimleri ve özellikle hayvancılık ekonomisinin devamlılığı gibi nedenler nüfus artışını teşvik etmektedir. Buna göre, ilin kuzeyinde yer alan ilçelerde topoğrafik yapı ve yeryüzü şekillerinin, dolayısıyla fiziki coğrafya faktörlerinin etkisiyle göçlerin hız kazandığını; orta kesiminde ve güneyinde yer alan ilçelerde ise ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerin yani beşeri coğrafya faktörlerinin nüfus dağılışıını etkilediğini ifade etmek mümkündür.

İl nüfusunun gelişimi ve mekânsal dağılışı kadar önemli bir diğer özelliği de cinsiyet ve yaş oranlarıdır. İlgili başlık altında ayrıntılı olarak değerlendirildiği üzere, 2017 yılında il genelinde azalan nüfus yapısına paralel olarak nüfus piramidinin tabanı daralmakta ve yaş gruplarına göre dağılımda 15-19 ve 20-24 yaş grubu öne çıkmaktadır. Aynı yıl, ilde nüfusun cinsiyet oranında kadın nüfus lehine artış görülmekte ve bu oran açısından ilçeler arasında önemli eşitsizlikler olduğu anlaşılmaktadır. İl genelindeki cinsiyet oranı dağılımında göçlerden en fazla etkilenen ilçelerin kadın nüfus fazlası verdiği ve 2017 yılında il genelinde aktif nüfus oranının %65,3, nüfusun bağımlılık oranının ise %53,0 olduğu görülmektedir. Ülke ve bölge ortalamalarına uygun şekilde il nüfusunda ortanca yaşın giderek artıp 2017 yılında 27,1 olduğu ortalama hane halkı sayısının ise son on yılda giderek azalıp 3,9'a gerilediği anlaşılmaktadır.

Erzurum ili nüfusunun buraya kadar değerlendirilen çeşitli özelliklerinin yanında ileride nasıl bir değişim göstereceği de oldukça önemli bir konudur. TÜİK tarafından nüfusun gelişim seyri dikkate alınarak hesaplanan projeksiyonlara göre (nüfus tahminleri) 2023 yılında ülkemiz nüfusunun 86-87 milyon seviyesine (86.907.367) çıkarken Erzurum nüfusunun 750 bin seviyelerine gerileyeceği (750.395)⁹⁴² öngörülmektedir. Görüldüğü üzere, önümüzdeki beş yıl içinde il nüfusunda yaklaşık 10.000 kişilik bir azalma olacağı tahmin edilmekte bir başka deyişle ildeki nüfus azalışının hızını artırarak devam edebileceği hesaplanmaktadır. Söz konusu

⁹⁴² Söz konusu projeksiyonlar ve fazlası için bakınız: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1027 (Erişim Tarihi: 27/02/2018).

tahminler doğrultusunda ilde öngörülen nüfus azalışını kontrol edebilmek için alınabilecek çeşitli tedbirler ve coğrafi çevre bazlı birtakım öneriler ise şu şekilde sıralanabilir:

Erzurum nüfusunu konu edinen akademik çalışmaların sayı ve nitelik açısından artırılması, yapılacak öngörüler yoluyla ildeki demografik yapıya yönelik tespit ve değerlendirmelerin, varsa çözüm önerilerinin geliştirilmesine olanak sağlayacaktır.

Coğrafi şartlar çerçevesinde yapılacak plânlamalarla ildeki ekonomik görünümün ve istihdam koşullarının iyileştirilmesi ve bu gelişmeler çerçevesinde nüfus gelişiminin negatif yönlü seyrinin değiştirilmesi hedeflenmelidir.

Erzurum şehri için turizm sektörünün güçlendirilmesi, yapılacak ek yatırımlarla turistik ürün yelpazesinin geliştirilmesi ve bu yolla istihdamın artırılması mümkün görünmektedir. Son yıllarda Konaklı kış turizm merkezi ve Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından yönlendirilen çeşitli yatırımlar, spor-kamp turizmi tesisleri ile ulusal ve uluslararası spor organizasyonları gibi etkinlikler bu sektörde umut verici gelişmeler olarak yorumlanabilir.

Nene Hatun Tarihi Milli Parkı, Kültür Yolu Projesi gibi Erzurum'un tarihi ve kültürel dokusunu canlandıran uygulamaların yeterli tanıtımlarla şehrin marka değerine katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu amaçla yapılacak çeşitli turistik yatırım ve plânlamalarla var olan turizm gelirlerinin ve turistik istihdamın geliştirilmesi hedeflenmelidir.

Kuzey ilçelerde bağ-bahçe kültürleri, arıcılık, vb. ekonomik etkinliklere dayalı kırsal kalkınma plânlarının, güney ilçelerde ise küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık odaklı kırsal kalkınma plânlarının hazırlanarak uygulamaya geçirilmesi il nüfusunun ekonomik görünümünün iyileştirilmesine büyük katkı sağlayacaktır. Bu kapsamda, Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi öğretim üyelerinin yerel yönetimler ve diğer kamu kurumları ile koordineli olarak hazırlayacağı çok paydaşlı projeler üretmesi hedeflenmelidir. Söz konusu kalkınma projeleri için KUDAKA başta olmak üzere çeşitli kurumlardan destek sağlanması, bu yolla ilin kalkınma hızının artırılarak demografik görünümünün iyileştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bunlar ve benzer tedbirlerle il genelindeki ekonomik görünümü, üretim rakamlarını ve istihdam koşullarını geliştirmek ve böylelikle süregelen nüfus kaybına müdahale etmek mümkün görünmektedir. Unutulmamalıdır ki yapılacak plânların başarıya ulaşması ancak coğrafi çevre temelli rasyonel tedbirler alınması ile mümkün olabilecektir.

Kaynakça

Altaş, Namık Tanfer, *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, Ankara, 2018.

Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara, 1998.

Başbüyük, Adem, “Doğu Anadolu Bölgesinde Ortalama Hanehalkı Büyüklüklerinin Dağılışı”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 13, 2005.

Bilgin, Turgut, *Genel Kartografya-II*, İstanbul, 2013.

Coşkun, Ogün, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 30, 2013.

Coşkun, Ogün, “İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 20, 2008.

Coşkun, Ogün, Serhat Zaman, “Kentlere göç eden kırsal nüfusun kentsel uyumu ve kentleşme düzeyleri üzerine uygulamalı bir araştırma: Erzurum kenti örneği”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, c: 9, sayı: 1, 2012.

DİE (TÜİK), Genel Nüfus Sayımları (1927-1935–1940–1945–1950–1955–1960) - İdari Bölünüş, Ankara.

Doğanay, Hayati, *Demografya*, Erzurum, 1991.

Doğanay, Hayati, *Erzurum’un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1983.

Doğanay, Hayati, Fatih Orhan, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, Ankara, 2017.

Doğanay, Hayati, İbrahim Güner, Hakkı Yazıcı, “Erzurum İlinin Başlıca Coğrafi Özellikleri”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Erzurum* (ss. 87-134). Ankara, 1998.

Gök, Yaşar, Alperen Kayserili, “Cumhuriyet Döneminde (1927-2008) Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi” *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı: 24, 2010.

Gök, Yaşar, *Erzurum İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımları (1927-2010)*, Erzurum, 2011.

İnbaşı, Mehmet, İ. Etem Çakır, Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avârız Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin)*, Ankara, 2014.

Kayserili, Alperen, “Erzurum Şehrinin Eğitim Durumu”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim Bilimleri Araştırmaları Sempozyumu*, Özet Bildiri, 1-3 Ekim 2012.

Koday, Zeki, Kübra Erhan, “Erzurum İlinin İdari Coğrafya Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 41, 2008.

Küçük, Cevdet, “Tânzimât Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 7-8, 1977.

Okçu, Naci, Hasan Akdağ, *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873) Erzurum İl Yıllığı*, Erzurum, 2010.

Tozlu, Selahattin, İskender Yılmaz, “Erzurum (Ova) Kazasının Nüfusu (1896)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 53, 2014.

TÜİK, *2000 Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri*, Ankara, 2005.

Tümertekin, Erol, Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya: İnsan-Kültür-Mekân*, İstanbul, 2011.

Ünal, Çiğdem, “Erzurum Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Göstergeleri ve Doğu Anadoludaki İl Merkezleriyle Karşılaştırılması”, *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı: 48, 2007.

Yılmaz, Murat, “Erzurum İlinde Nüfusun Yapısı ve Eğitim Durumunda Çeyrek Asırda (1990-2015) Meydana Gelen Değişim”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı: 36, 2017.

https://www.harita.gov.tr/images/urun/il_ilce_alanlari.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2017).

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1027 (Erişim Tarihi: 27.02.2018).

İnternet adresleri:

<https://www.harita.gov.tr>

<http://www.resmigazete.gov.tr>

www.tuik.gov.tr

Erzurum’da Kentsel Morfolojiye Etki Eden Beşeri Çevre Unsurları

Namık Tanfer Altaş*

Özet

Araştırma konusu olan Erzurum şehri, Doğu Anadolu Bölgesi’nin kuzeydoğusunda yer alan Erzurum-Kars Bölümü’nün batı ucundaki Erzurum Ovası’nın güneydoğusu ile Palandöken Dağları’nın kuzey etekleri üzerinde bulunmaktadır. *Türkiye’nin en yüksekte kurulmuş, en büyük şehri* olan Erzurum için günümüze kadar makale ve kitap düzeyinde coğrafya, tarih, sosyoloji, sanat tarihi vb. gibi bilim dalları alanında pek çok çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmada Erzurum şehrinin günümüzdeki kentsel morfolojisini kazanmasında etkili olan beşeri çevre unsurları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda; nüfus verileri, Google Earth analizleri, imar planları ve güncel arazi gözlemleri verileri baz alınarak şehrin mevcut morfolojik durumu, yatay ve dikey gelişim alanları irdelenmiştir.

Çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kolları dağılımına göre Erzurum tam bir *hizmetler şehri* (çalışan nüfusun %75.2’si) özelliğine sahiptir. İlin yüzölçümü 25.066 km² olup, metropol ilçelerin toplam alan içindeki payı ise %13.4’tür. Buna göre metropol ilçeler (Aziziye, Palandöken ve Yakutiye) yaklaşık olarak 3360 km² alana sahiptir.

Erzurum’da kentsel morfolojiye etki eden beşeri çevre unsurlarını irdelediğimizde, nüfus, tarihi süreç, şehrin savunmadaki rolü, sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, idari fonksiyonu, yerel yönetimlerin kararları gibi pek çok faktörün, şehrin günümüzdeki formunu kazanmasında etkili olduğu ortaya çıkmıştır.

Humane Environment Factors That Influence Urban Morphology in Erzurum

Abstract

The city of Erzurum being the research subject is established on the Southeast of Erzurum Plain that is located on the Western tip of Erzurum-Kars (Northeast) section of Eastern Anatolian Region and on the northern foot of Palandöken Mountains. Until present time, there have been many studies in the fields such as geography, history, sociology, art history, etc. in the form of articles and books about Erzurum which is the highest big city of Turkey.

In this study, the humane environment factors that have an influence on the city of Erzurum to earn its urban morphology are intended to be determined. In this context; current morphologic status, lateral and vertical development areas of the city have been scrutinized

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum. namiktanfer@hotmail.com, ntanfer@atauni.edu.tr

based on population data, Google Earth analyses, zoning plans and current land observation data.

Erzurum is of a complete services city nature (75.2% of working population) according to the distribution of the economic activities of working population. Area of the province is 25.066 km², whereas the area share of metropolitan districts in total area is 13.4%. Accordingly, the metropolitan districts (Aziziye, Palandöken and Yakutiye) have an area of 3360 km² in total.

When we scrutinize the humane environmental factors that influence urban morphology in Erzurum, it has become evident that many factors such as population, historical process, the role of city in terms of defense, health services, educational services, administrative function, decisions of local authorities have an influence on the city to have its present form.

Giriş

Şehir, şehirleşme ve şehirlileşme kavramı üzerine pek çok araştırmacı kendi bakış açısı ile değerlendirmeler ve tanımlar yapmışlardır. Bir sosyolog şehri tarif ederken insanı ve ondan oluşan toplumu merkeze alarak değerlendirme yaparken, bir coğrafyacı insan-çevre etkileşimini ve bundan ortaya çıkan sosyo-ekonomik koşulları baz alarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.⁹⁴³

Coğrafi manada bir şehir çok yönlü, iktisadi olduğu kadar siyasi ve kültürel bakımdan da kesin hatlarla sınırlanmamış bir bölgenin, kavşak noktasıdır.⁹⁴⁴ Aynı zamanda şehirler, çevrelerinden ayrılmış halde bulunan yerleşme noktaları değil; yakın çevreleri ve hinterlandları ile sıkı kültürel ve iktisadi ilişkileri bulunan insan topluluklarının konsantrasyon sahalarıdır.⁹⁴⁵ Dolayısıyla şehirlerin çevreleriyle sıkı bir ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu ilişki çift taraflı olup hem çevresindeki kırsal alanlardan tarımsal birtakım ürünlerin şehirde tüketilmesi bakımından bağımlıdır; hem de çevresindeki alanlara sağlık, eğitim ve idari hususlar bakımından merkezlik hizmetini sunar. Bu bağlamda şehirlerin çevresinin merkezi konumunda bulunan yerleşmeler olduğunu da söyleyebiliriz.⁹⁴⁶

Şehirler, çoğunlukla bir ülke ya da bölgede belli bir zaman diliminde genel nüfus içinde belirlenmiş herhangi bir kritere göre şehir olarak nitelendirilen yerleşmelerde yaşayan nüfus

⁹⁴³ Namık Tanfer ALTAŞ, *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, Ankara; 2015, s.1.

⁹⁴⁴ Hans Bobek, "Grundfragen der Stadtgeographie", *Geographische Anzeiger*, Cilt: 28, 1927, s.216.

⁹⁴⁵ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul, 1995, s.1.

⁹⁴⁶ Göney, *Şehir Coğrafyası*, s.13.

oranının artması olgusunu karşılayan *şehirleşme* kavramıyla birlikte ele alınmaktadır.⁹⁴⁷ Şehirleşme (urbanization), en yalın haliyle, belirli bir bölgede, şehirlerde yaşayan nüfusun ya da kentsel nüfusun ve şehir sayısının artışı şeklinde tanımlanmaktadır.⁹⁴⁸ Başka bir deyişle sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak şehir sayısının artması ve bugünkü şehirlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde şehirlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci şeklindedir.⁹⁴⁹ Şehirleşme sürecinde pek çok faktörün etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu faktörlerin bazıları fiziki çevre özellikleri olup, bunları değiştirmek çok zordur ya da etkilerini azaltmak için büyük ekonomik harcamalar gerektirir. Ancak beşeri çevre unsurları her an değişkendir ve insanlarla ilgili olduğu için şehirleşmeye olumlu ya da olumsuz anlamda etkileri bulunabilmektedir.

En genel anlamı ile kentsel morfoloji ‘kentlerin fiziksel dokusunu tanımlayan biçimsel ve yapısal öğelerin bir araya geliş koşulları ile dokudaki oluşum, değişim ve başkalaşıma neden olan süreçlerin ve aktörlerin incelenmesi’ olarak tanımlanabilir. Kentsel morfolojinin temel ilgi alanlarını, mekân ve yapı tipleri, kentsel formun oluşum ve değişim biçimi ile tarihsel evrimi, mimari tipoloji, algı-kent formu ilişkisi, kentsel mekânın yönetimi olarak sıralanabilir.⁹⁵⁰ Kentsel morfolojiyi Kentsel Peyzaj (*Urban Landscape*) veya Şehirselsel Görünüm (*Townscape*) olarak ele alan Smile, kavramı şehrin fiziksel formu, alan ve binaların yerleşme alanı üzerindeki düzeni olarak tanımlamıştır.⁹⁵¹ İşte bu fiziksel formun oluşmasında etkili olan süreçte beşeri pek çok etken bulunmaktadır. Şehirlerin yatay ve dikey büyüme bölgeleri ile cadde sokak formları daha ziyade yerel yönetimlerin aldıkları kararlar doğrultusunda değişebilmektedir.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, “Erzurum’un kentsel morfolojisini kazanmasında etkili olan beşeri çevre unsurlarını incelemek” olarak belirlenmiştir.

Bu amaçla;

1-Erzurum şehrinin şehirselsel alanlarının günümüzdeki görünümünü kazanmasında etkili olan beşeri çevre faktörleri nelerdir?

2-Erzurum şehrinde karşılaşılan başlıca şehirselsel sorunlar nelerdir?

gibi alt problemler belirlenmiştir.

⁹⁴⁷ Erol Tümertekin, *Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirselsel Fonksiyonlar*, İstanbul, 1973, s.1.

⁹⁴⁸ Hayati Doğanay, 1997, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, İstanbul, 1997, s.426.

⁹⁴⁹ Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, Ankara, 2012, s.31.

⁹⁵⁰ <https://kentselmorfolojisemineri.wordpress.com/2015/03/12/turkiye-kentsel-morfoloji-arastirma-agi-1-sempozyumu-6/> (Erişim Tarihi: 20.11.2018)

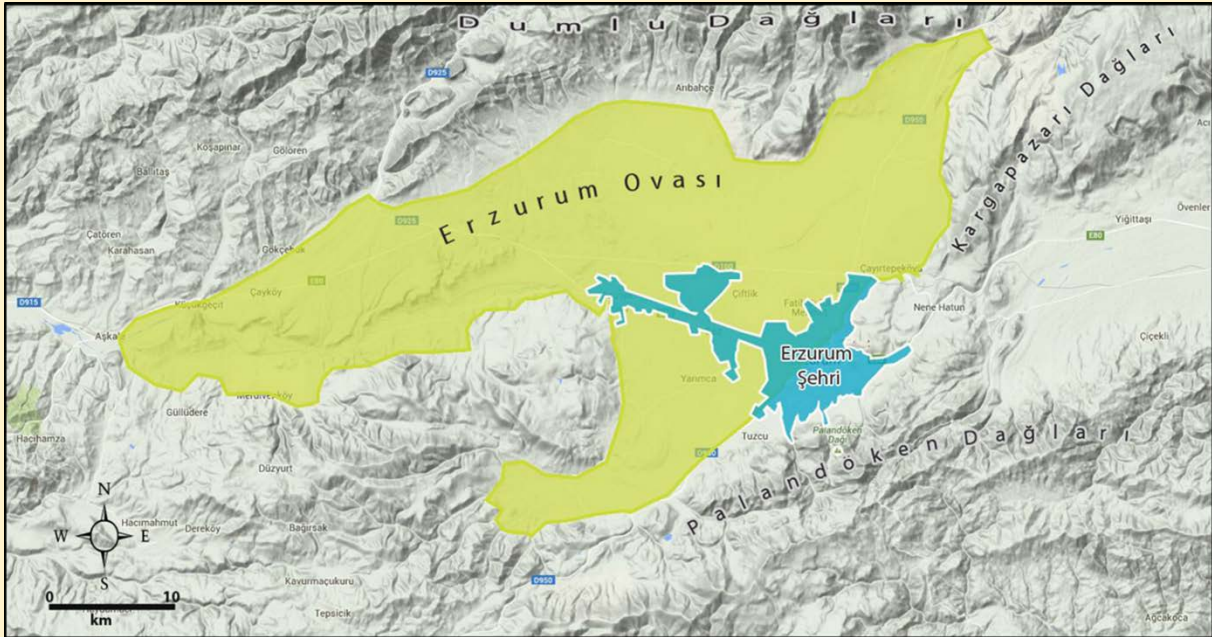
⁹⁵¹ Arthur E. Smailes, A., *The Geography of Towns*. London, 1957, pp.84.

Çalışmanın veri tabanını oluşturan bilgilerin temininde, Erzurum Büyükşehir Belediyesi ile metropol ilçe belediyelerinin (Aziziye, Yakutiye, Palandöken) ilgili birim sorumluları ile mülakatlar yapılmış, gerekli birtakım veriler (imar planı, çeşitli projeler) temin edilmiştir. Araştırmaya nicel değerler katan bazı istatistikî bilgiler için (nüfus, konut, şehirsal alanlar) TÜİK istatistikleri, İmar Planları, Google Earth analiz sonuçları derlenerek tablo, şekil ve harita şeklinde sunulmuştur.

Konum Özellikleri

Araştırma konusu olan Erzurum şehri, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Erzurum Ovası'nın güneydoğusu ile Palandöken Dağları'nın kuzey etekleri üzerinde bulunmaktadır (Şekil 1).

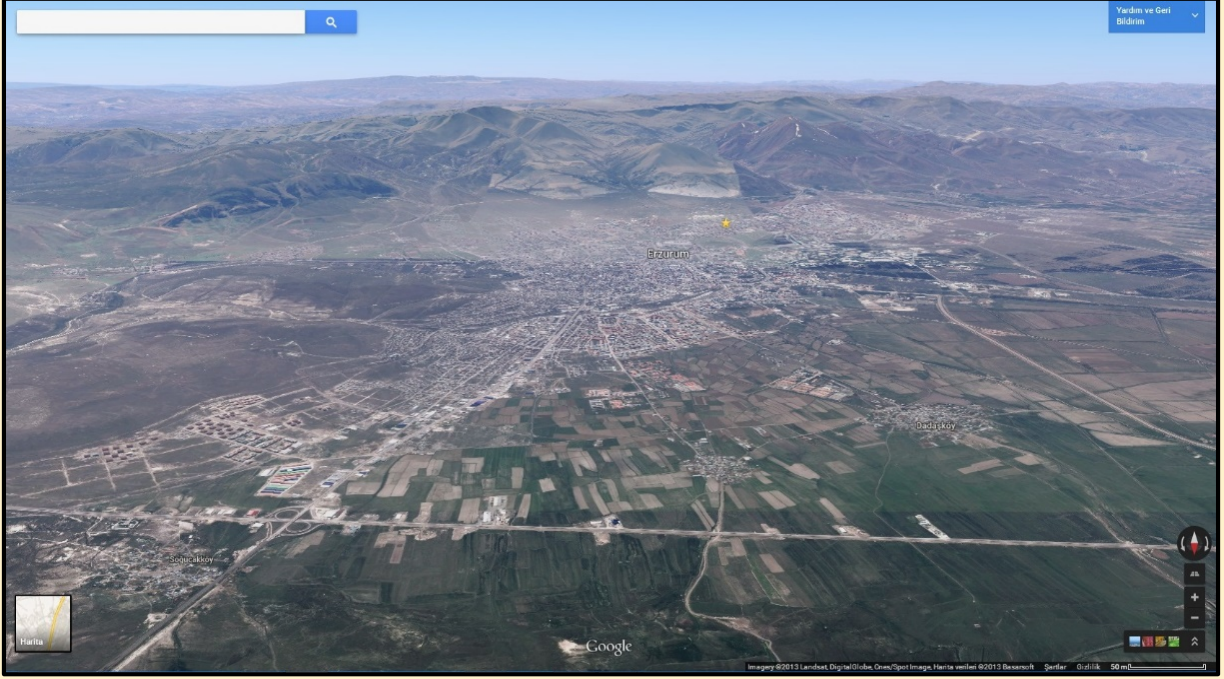
Erzurum İli'nin yüzölçümü 25.066 km² olup, Erzurum Büyükşehir Belediyesi ve üç metropol ilçenin alanı ise bunun %13.4'ünü (3360 km²) kaplamaktadır. Şehirsal alanın yükselti basamakları ise 1750 m (Ilıca mah.) ile 2100 m (Abdurrahman Gazi) arasında değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda Erzurum, Türkiye'nin en yüksekte kurulan en büyük şehri olma özelliğine sahiptir (Şekil 2).

Şekil 1. Erzurum şehri, kendi adıyla anılan 825 km² alana sahip ovanın güneydoğu kenarında konuşlanmış olup, yaklaşık 71 km² yer kaplar.

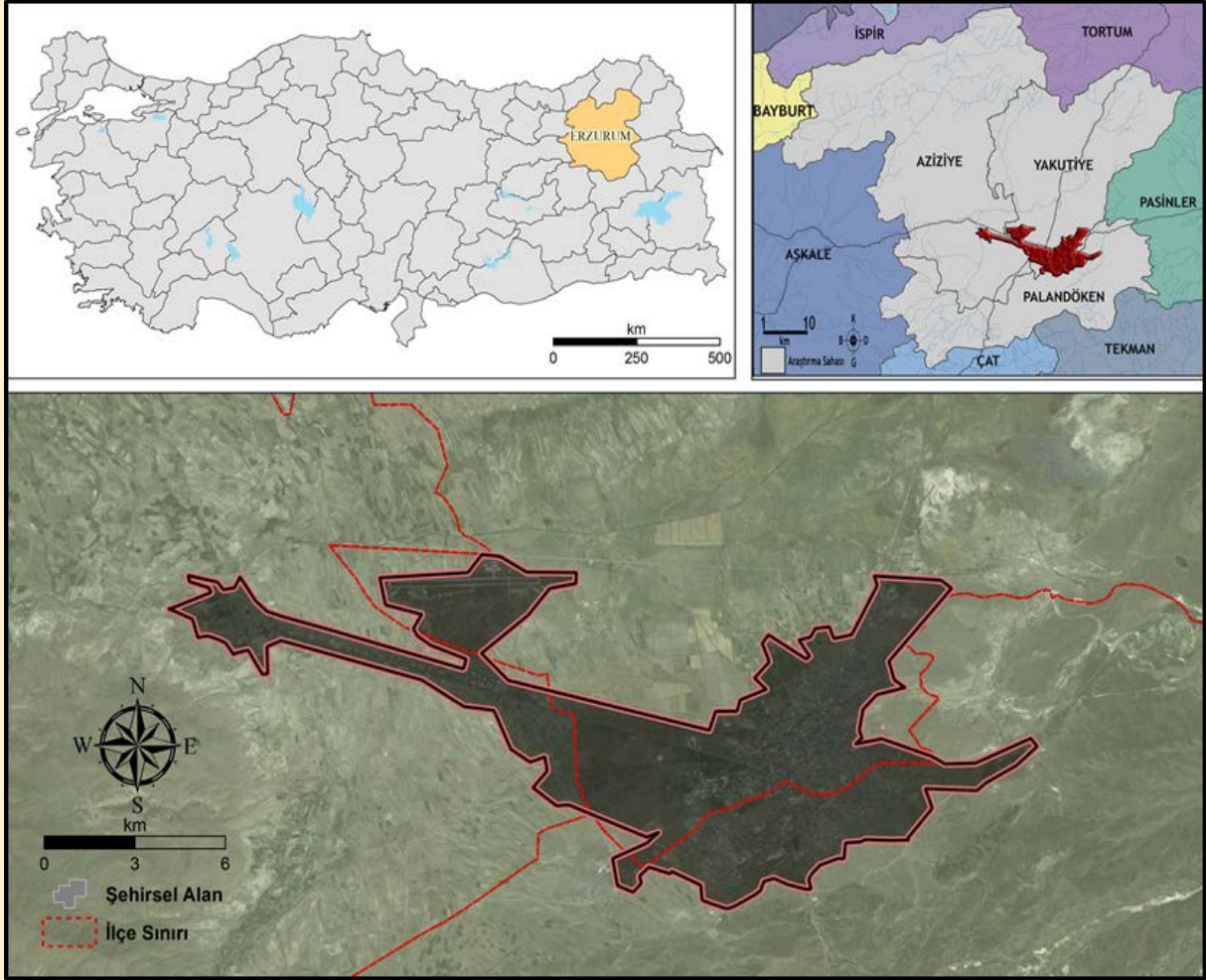
Ancak söz konusu metropol ilçe alanlarına mahalle statüsüne dönüştürülen köyler, yani kırsal alanlar da dahildir. Dolayısıyla söz konusu üç metropol ilçenin sadece şehirsal alanlarını Erzurum şehri olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Bu bağlamda Google Earth'ten yaptığımız güncel hesaplamalara göre, kentsel yerleşim alanının (Aziziye, Yakutiye, Palandöken), yaklaşık olarak 7.110 ha alan kapladığını söyleyebiliriz (Şekil 3).⁹⁵²

Şekil 2. Türkiye'nin en yüksekte kurulmuş en büyük şehri olan Erzurum'un kuzeyden görünüşü (Google Map'ten alınmıştır).

⁹⁵² Erzurum Büyükşehir Belediyesi verilerine göre bu değer 4.700 ha. civarındadır. Ancak şehrsel yerleşim alanının, Google Earth'ten yapılan güncel değer yazılması uygun görülmüştür. Değerler arasındaki farkın bir diğer sebebi de Aziziye metropol ilçesinin de hesaplama dâhil edilmesidir.

Şekil 3. Erzurum Şehrinin Lokasyonu.

Kentsel Morfolojiye Etki Eden Beşeri Çevre Unsurları

Şehir yerleşim planlarının belirli bir şekle girmesinde fiziki coğrafya (iklim, jeolojik, jeomorfolojik, hidrografik faktörler) ile beşeri coğrafya faktörleri (şehir imar planları, kuruluş nedenleri, gelenek-görenekler, dinî faktörler, nüfusun sosyo-ekonomik durumu) önemli rol oynamaktadır.⁹⁵³ Şehirleşme olgusundan bahsederken, şehrin şimdiki duruma gelmesinde nüfus, ekonomik çevre faktörleri, sosyo-kültürel özellikler, yerel yönetimlerin politikalarının etkili olduğu söylenebilir.

Şehirsel görünümün oluşmasına etki eden en önemli beşeri unsur şüphesiz nüfus özellikleridir. Erzurum şehrinde ortalama yıllık %25 civarında artış görülmektedir. Her ne kadar il nüfusu azalsa da bu durum ilçelerden Erzurum şehrine olan göç hareketi ile ilgilidir.

⁹⁵³ İrfan, H. Bayhan. *Şehir Planlaması*, İstanbul, 1969, s.13.

Zira Doğu Anadolu Bölgesi'nin göç yoluyla nüfus kaybı, kentsel gelişimi olumsuz etkilemekte, bölge kentlerinin de belli nüfus büyüklükleriyle sınırlı kalmasına neden olmaktadır.⁹⁵⁴

Bu anlamda Erzurum şehri nüfusunun il nüfusu içindeki payının giderek arttığı da gözlenmektedir. Erzurum Şehri'nin nüfusu 1927 yılına 30.800 civarında iken, 1950'de 53.353'e, 2000'de 361.235'e, 2017'de ise 422.389'a çıkmıştır. Cumhuriyetin ilk sayımı olan 1927'de Erzurum şehri nüfusunun, il nüfusu içindeki payı %11.3'tü. Bu oran 1950'de %11.5'e, 2000 yılında %38.5'e ulaşırken 2017 yılı verilerine göre ise %55.5'e kadar çıkmıştır.

Şehrin nüfus yapısının şekillenmesine etki eden en önemli unsurlar, şüphesiz şehrin il mülki idari merkezi olması nedeniyle, şehirde sunulan hizmetler fonksiyonu birimleridir. Erzurum şehirde çalışanların, ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımına baktığımızda en yüksek oranı %75.2 ile hizmetler sektöründe çalışanlar oluşturmaktadır.

Sanayi sektöründe çalışanlar, çalışan nüfusun %10'unu bulmazken (%8.1), tarım sektöründe çalışanların oranı ise %16.7 civarındadır. Bu oranlara bakıldığında Erzurum şehirde çalışanların yaklaşık %85'inin tarım dışı sektörlerde çalıştığı ve şehirsiz fonksiyonlar içerisinde ise hizmetler faaliyetleri alanında çalışanların %75.2 ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle şehrin tam bir *hizmetler şehri* olduğu ortaya çıkmaktadır.

Erzurum şehrini sahip olduğu nüfus özellikleri ile değerlendirdiğimizde, Yüceşahin ve Özgür'ün yapmış olduğu çalışmaya göre⁹⁵⁵ Erzurum şehri, orta büyüklükte bir şehirdir. Yine aynı çalışmaya göre nüfus artış hızı bakımından şehirleşme düzeyi bazı dönemlerde yüksek olmakla birlikte genelde orta düzeyde kalmaktadır

Yine şehrin nüfus yapısına bağlı olarak şehirleşmede görülen bir diğer önemli husus, şehrin genel manada bir *tüketim şehri* özelliğine sahip olmasıdır. Şehirde genç nüfusun fazlalığı, çalışma çağındaki nüfusun bir kısmının asker, öğrenci gibi ekonomik anlamda üretim yapmayan kitlelerden oluştuğu gibi, çalışanların büyük çoğunluğu hizmetler sektöründe çalışanlardan (memur, polis, rütbeli asker, öğretmenler çoğunlukta olmak üzere) oluşmaktadır.⁹⁵⁶ Dolayısıyla şehirde günlük tüketim ihtiyaçlarını karşılayan ve perakende ticaret yapan market, pastane, manifatura-konfeksiyon gibi iş yerlerinin yanı sıra çeşitli hizmetler sunan lokanta, berber-kuaför tarzı iş yerleri ile (önemli ölçüde Cumhuriyet Caddesi'nde toplanmakla birlikte) öğrenci ve askerlere hitap eden bazı ticari alanlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda şehrin nüfus özelliklerine bağlı olarak, şehirleşme sürecinde

⁹⁵⁴ Ogün Coşkun, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:30, Erzurum, 2014, s.248.

⁹⁵⁵ M.Murat Yüceşahin, E. Murat Özgür, "Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi," *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Sayı:6, Ankara, 2008, s.115-139.

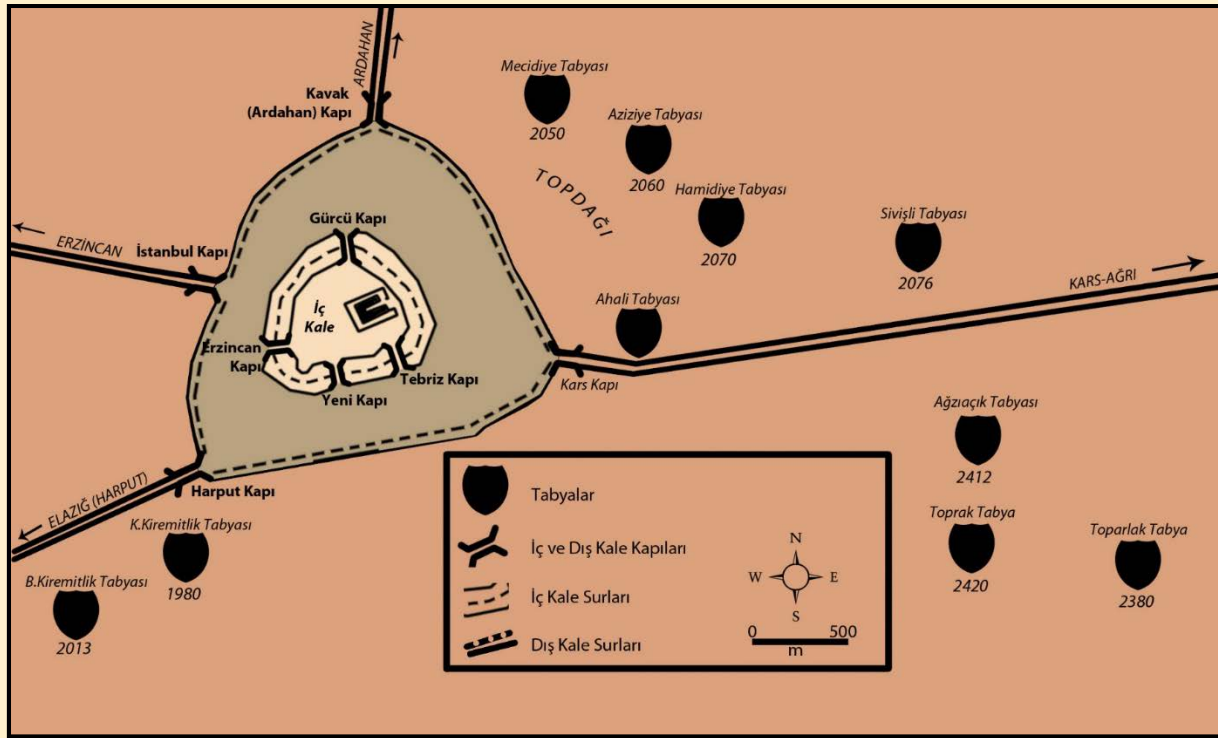
⁹⁵⁶ Altaş, *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, s.94-95.

kendiliğinden bazı kesimlere hitap eden mekânların oluşabildiğini söyleyebiliriz. Cumhuriyet Caddesi'nin kuzeyinde ona paralel uzanan Yukarı Mumcu Sokak lokantaları, pastaneleri, konfeksiyon mağazaları ile daha ziyade üniversite öğrencilerinin yoğun olarak etkileşimde bulunduğu bir alandır (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Yukarı Mumcu Sokağı'ndan bir görünüm.

Şehrin günümüzdeki şehrsel morfolojisini kazanmasında etkili olan unsurlardan biri de *tarihi kimliği*dir. Erzurum Kalesi, kale surları, iç ve dış kale kapıları, tabyalar, medreseler ve camiler şehrin kültürel miras değerlerini oluşturan ve şehrin günümüzdeki morfolojisini kazanmasında önemli rolleri olan unsurlardır (Şekil 4).

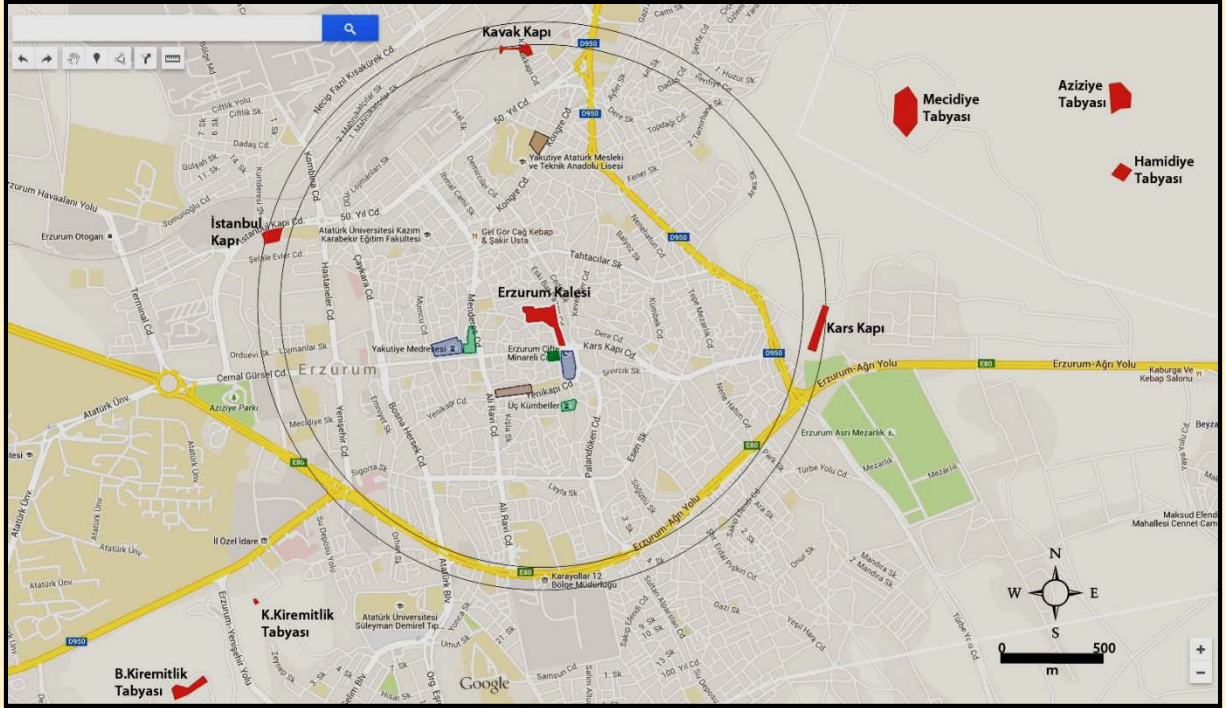
Şekil 4. Erzurum şehri ve yakın çevresi için son derece önem arz eden savunma sistemlerinden İç kale, Dış Kale, Surlar ve Tabyalar (Doğanay, 1983⁹⁵⁷'ten faydalanılarak çizilmiştir).

Kale şehirlerinde, kale kapıları şehrin en önemli giriş-çıkış yerleri olduğundan ayrı bir öneme sahiptirler. Türk şehir geleneklerine göre kalenin (şehrin) dört ana yönde, dört kapısı bulunmaktadır.⁹⁵⁸ Günümüze kadar gelebilen kapıların konumlarını incelediğimizde, dış kale kapılarının Erzurum Kalesi'ne neredeyse aynı mesafede oldukları görülmektedir. Dış kale kapılarını bir daire çizgisi ile kesiştirdiğimizde kalenin tam ortada kaldığı görülmektedir (Şekil 5). Özellikle kale çevresindeki dar sokaklar şehrin karakteristik özellikleri arasında yer alır. Ancak günümüzde bu alanlar kentsel koruma alanları olduğu için pek çoğu yıkılarak yerine kentin tarihi peyzajına uygun dokular üretilmektedir (Fotoğraf 2).

Şehirleşmeye etki eden bir diğer unsur ise *gecekondulaşma* ve *yerel yönetimlerin tutumu* olmuştur. 1950'li yıllarda gecekondu nüfusun hızla artması belediye tarafından *I ve II Nolu Gecekondu Önleme Bölgesi* kapsamında Dağ ve Gaziler Mahallelerinde (Kurtuluş Mahallesi) parselasyon ve tapu işlemleri gerçekleştirilmiştir. Oysa bu çalışma, adında yer aldığı gibi gecekondulaşmayı önlememiş aksine tapular verildiği için nüfusu giderek artmış ve mahalle yine gecekondu tarzında yatay olarak genişlemiştir (Fotoğraf 3).

⁹⁵⁷ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Kentsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. Doçentlik Tezi, Erzurum, 1983, s.13-14

⁹⁵⁸ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi, (XI-XIV.Yüzyıllar)*, Ankara, 2000, s.105.

Şekil 5. Erzurum şehrinin ilk nüvesi olan Erzurum Kalesi ve onu çevreleyen dış kapılara baktığımızda neredeyse birbirlerine eşit uzaklıklarda olduğu ve kale merkezde kalacak şekilde inşa edildiği ortaya çıkmaktadır.

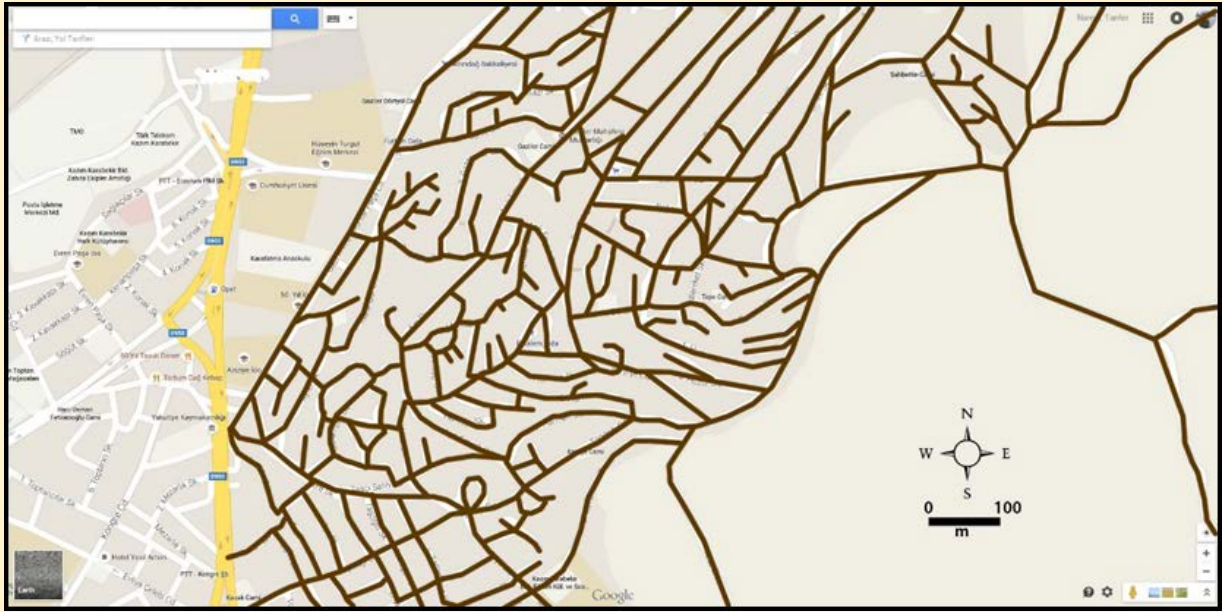

Fotoğraf 2. Şehrin kültürel miras değerlerinden olan Erzurum Kalesi, Ulu Cami, Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler ve bazı Geleneksel Erzurum Evleri örnekleri gibi maddi kültürel miras değerlerini tek kampüste toplamayı amaçlayan Kültür Yolu Projesi, şehrin kültürel dokusunu ortaya çıkarması bakımından, geç kalınmış bir o kadar da önemli ve dikkat çekici bir projedir.

Bu yayılışa karşı ise yine parselasyon çalışmalarını içeren ve günümüzdeki önleme çalışmalarıyla ilgisi olmayan II Nolu Gecekondu Önleme Bölgesi oluşturulmuştur. Söz konusu alan Gaziler Mahallesi olarak yeni bir gecekondu mahallesine dönüşmüştür. Dolayısıyla şehrin ilk gecekondu önleme projelerinin gerçek manada bir önleme çalışması olmadığı aksine gecekondulaşmayı artırdığı ortaya çıkmaktadır. Zira yerleşim yerinin fotoğrafına ve yol ağı şekline bakıldığında ne kadar plansız bir şekilde yayıldığı görülmektedir (Şekil 6).

Fotoğraf 3. Dağ ve Gaziler mahalleleri Erzurum şehrinde gecekondulaşmanın ilk başladığı alanlardan olup, yoğun bir gecekondulaşma görülmektedir.

Şekil 6. Gaziler Mahallesi'nin yol ağına bakıldığında son derece plansız bir yerleşme dokusuna sahip olduğu görülmektedir.

Şehre kırsal alanlardan gelen nüfusun çoğunlukta olduğu gecekondulaşma giderek arttığı için, 1974 yılında bu bölgede gelişmeye başlayan gecekondulaşma tehlikesinin önünün alınması, şehirdeki konut açığının çözümü ve oluşabilecek imar sorununa karşı İmar ve İskân Bakanlığı ile belediye işbirliğinde *Erzurum III Nolu Gecekondulu Önleme Bölgesi* (Yenişehir Semti) kurulmuştur (Fotoğraf 4). Yaklaşık 12.000 konutta toplam 60.000 nüfusu barındıracak şekilde planlanan proje, kısa sürede tamamlanarak *Yenişehir* ismini almıştır. Birbirini dik kesen cadde ve sokak sistemi ile dikkat çeken yerleşmede, yeşil alanlar, ibadet ve eğitim alanları için sabit aralıklarla yerler belirlenmiştir. Bu özelliğiyle ızgara dokulu bir şehirselleşmiş görünüme sahiptir (Şekil 7).

Fotoğraf 4. Yenişehir semti, Palandöken İlçesi sınırlarında olup, Erzurum şehrinin gerçek manada ilk gecekondulu önleme projesi olmuştur.

Şekil 7. Yenişehir semti, birbirini dik kesen cadde ve sokakları ile ızgara tarzı bir dokuya sahiptir.

Gecekonduların sayısı 1980 yılında ise 12.600 civarına (12.642) ulaşmış olup, şehir nüfusunun (200.701 kişi) neredeyse %49'u (99.218 kişi) gecekonduarda yaşamaktaydı.⁹⁵⁹ Bu tarihten sonra artık gecekondulaşmaya kesinlikle göz yumulmamıştır ki 1985 yılından sonra oluşturulan Dadaşkent Toplu Konut Bölgesi, Erzurum şehri için ikinci önemli toplu yerleşim alanı olmuştur. Yaklaşık 5000 konut kapasiteli yerleşim alanı, 1987 yılında yolları ile tamamen bitirilmiştir. Erzurum şehrinin yaklaşık 7 km batısında inşa edilen bu alan, 1993'te Erzurum, Büyükşehir unvanı alınca, *Dadaşkent Alt Kademe Beldesi*'ne dönüştürülmüştür. Daha sonra ise 2004'te İlk Kademe Beldesi kimliğine kavuşan Dadaşkent, 2008'de Ilıca ile birleşerek

⁹⁵⁹ Hayati Doğanay, Fatih Orhan, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara, 2014, s.586-587.

Aziziye metropol ilçesini oluşturmuşlardır.⁹⁶⁰ Dadaşkent'in yerleşim planı ise tıpkı Yenişehir semtinde olduğu gibi ızgara dokulu bir formdadır (Şekil 8).

Şekil 8. Yaklaşık 27.000 nüfuslu Dadaşkent'in şehirsal görünümü ızgara dokulu olup, Erzurum şehrinin 7 km. batısında ana kentten kopuk vaziyettedir.

Yenişehir semtinin doğusunda, 1992 yılında yapımına başlanan Yıldızkent Toplu Konut Projesi (Fotoğraf 5), şehirde var olan gecekonduların artık yıkılarak tasfiye edilmesi için planlanmış ve farklı türde binaların yer aldığı bir proje olmuştur.⁹⁶¹ Şehrin güneyinde Yıldızkent'ten başka gelişmekte olan bir diğer alan ise Kayakyolu semtidir. Oluşum süreci bakımından 1990'larda ortaya çıkan ve günümüzde Palandöken Dağı'na ve doğuya doğru giderek gelişen bir semttir. İnşa edilen konutlara baktığımızda Yıldızkent'te olduğu gibi hem çok katlı apartmanlara hem de villalara rastlayabilmekteyiz. Ancak Kayakyolu semtinde binaların birbirine olması gerekenden çok fazla yakın inşa edildiği görülmektedir. Yerel yönetimlerin birbirine bu kadar yakın alanda inşa edilen binalara yapı izni vermesi, kentsel morfoloji açısından bu alanın son derece karmaşık bir form kazanmasına zemin hazırlamıştır.

⁹⁶⁰ Erzurum şehri 06.03.2008 tarihinde kabul edilen 5747 sayılı Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un 1.maddenin 13. ve 14.fıkraları ile 2.maddenin 5.fikrasına göre Aziziye, Yakutiye ve Palandöken olmak üzere üç metropol ilçeye bölünmüştür (E-kanun, <http://www.ekanun.net/5747-sayili-kanun/index.html>, erişim tarihi, 20.02.2014)

⁹⁶¹ Hakkı Yazıcı, Ünal Özdemir, Ramazan Sever, "Yıldızkent (Erzurum-Yenişehir Beldesi) Şehirsal Alanı ve Başlıca Sorunları", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:35, İstanbul, 2000, s.130.

Dar sokaklar, dar caddeler, birbirine çok yakın (4-7 m) inşa edilen binalar, yeşil alanın azlığı dikkat çeken en önemli özellikler arasındadır (Fotoğraf 6).

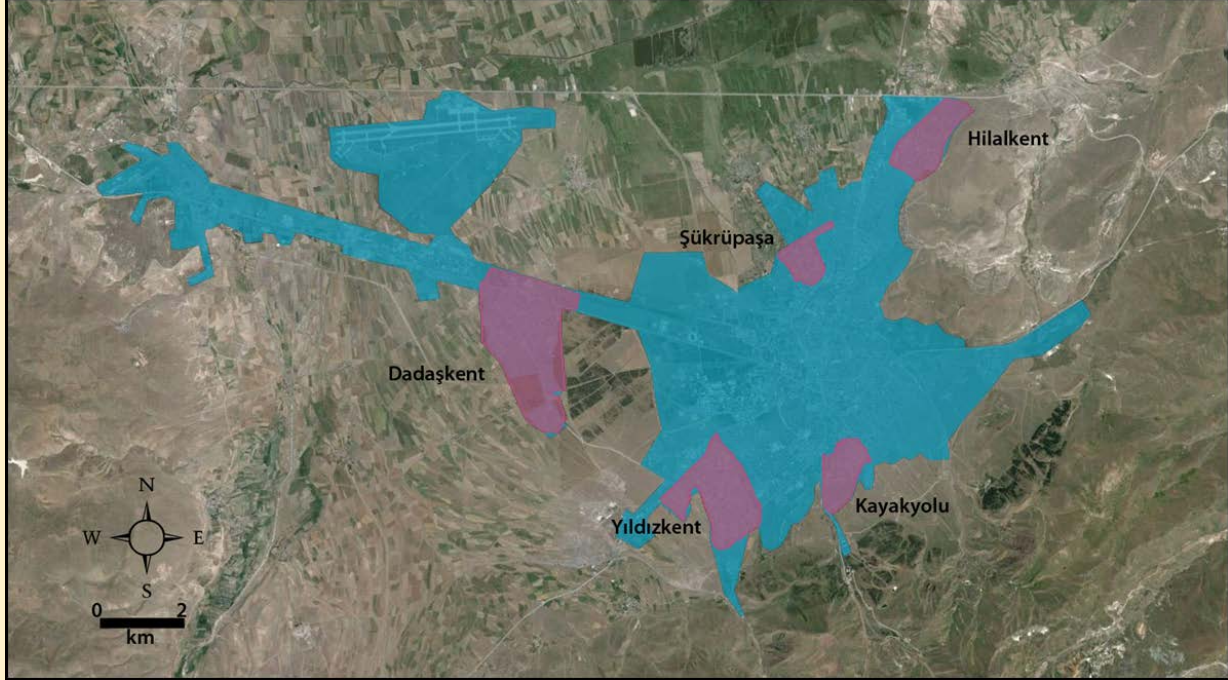
Fotoğraf 5. Şehrin güneybatı gelişim alanında bulunan Yıldızkent'te çok katlı apartmanların yanı sıra iki katlı bahçeli evler de bulunabilmektedir.

Fotoğraf 6. Kayakyolu semti Erzurum şehrinin güneye doğru gelişim alanında bulunup, çok katlı apartmanların bulunduğu sık dokulu bir forma sahiptir.

Yıldızkent'te nüfusun artmasına bağlı olarak, Erzurum şehri ilk yerleşme alanları ve yakın çevresinde nüfus giderek azalmıştır. Yani Yıldızkent ve buna paralel olarak ortaya çıkan Kayakyolu, Şükrüpaşa'nın yeni gelişim alanı, Hilalkent ve Dadaşkent-Yıldızkent bağlantı hattında nüfus artma, merkezde ise azalma eğilimine girmiştir. Nüfusun artışı ile birlikte söz konusu alanlarda, sağlık merkezleri, eğitim kurumları, ticari iş yerleri, hizmet veren iş yerleri ve bazı idari birimler oluşmaya başlamıştır. Yani bu alanlarda oturan insanlar, idari işleri haricindeki günübirlik ihtiyaçlar için artık semtlerinden çıkmalarına gerek duymamaktadırlar. Şehrin yeni gelişim alanlarının tamamı şehrin dış çeperlerine doğru kurulmuş olup günlük

gidiş-geliş mesafesinde bulunmaktadır. Bu yerleşim alanları aynı zamanda Erzurum şehrinin çevre kentleri özelliğine sahiptir. Erzurum şehrinin çevre kentlerinin uzaklığına baktığımızda, Havuzbaşı Kent Meydanı'nı merkez olarak kabul edersek, Şükrüpaşa 3 km, Kayakyolu 4 km, Yıldızkent 5 km, Hilalkent 7 km ve Dadaşkent'in 7 km mesafede olduğunu görürüz (Şekil 9).

Şekil 9. Erzurum şehrinin gelişim alanları ve çevre kentleri.

Erzurum şehrinde bahsi geçen bu çevre kentleri genel olarak değerlendirdiğimizde, burada yaşayan nüfusun büyük bir kısmı şehir merkezine gidış geliş yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Şehrin idari fonksiyonlarına ait olan pek çok kurum, şehrin merkezini de oluşturan Yakutiye İlçesi'nde bulunduğu için şehirde sabah saatlerinde çevreden merkeze, mesai bitiminde ise merkezden çevreye doğru ciddi bir trafik akışı gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Erzurum şehrinin çevre kentlerinin günümüzdeki fonksiyonel özellikleri değerlendirildiğinde, genel manada *yatakhane (residential-dormitory) çevre kent*⁹⁶² sınıflandırmasına dâhil edilebileceğini söyleyebiliriz.

Merkezin mutlak manada yeniden nüfus kazancı anlamına gelen yeniden şehirleşme (*reurbanization*)⁹⁶³ aşaması, Erzurum şehrinde 2000'li yıllardan sonra etkin bir şekilde gözlenebilmektedir. Özellikle gecekondu alanlarının ıslahı, temizlenmesi, maddi kültürel miras değerlerinin ortaya çıkarılması ile pek çok aşamada gerçekleşen yeniden şehirleşme günümüzde de hızla devam eden bir süreçtir. Bu süreçte merkez mahallelerdeki 2-3 katlı binalar

⁹⁶² Alpaslan Aliağaoğlu, Abdullah Uğur, *Şehir Coğrafyası*, Ankara, 2010, s.85.

⁹⁶³ Aliağaoğlu, Uğur, *Şehir Coğrafyası* s.68.

yıkılarak yerlerine çok katlı binalar inşa edilmiştir. Bu ise merkezin yeniden nüfus çekmesine ve beraberinde trafik başta olmak üzere bazı şehrsel problemlere neden olmuştur (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. Kurtderesi mevkiinde inşa edilen bu tarz siteler, şehrsel görünümde merkezi alanlarda aşırı nüfus birikimine neden olmaktadır.

Şehrsel görünümde ticari aktivitelerin en hareketli olduğu ve dükkânlı yolların sıralandığı, günlük araç geçişinin en yoğun olduğu aks Cumhuriyet Caddesi olup, yaklaşık 1.085 m. uzunluğundadır (Fotoğraf 8). Bu hat kentin merkezi alanında D-B doğrultusunda uzayan cadde olup, makroformun belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir.

Fotoğraf 8. Şehrin ticari aktivitelerinin en işlek olduğu Cumhuriyet Caddesi'nden bir görünüm.

Bir üniversitenin kurulması, şehrin gelişmesine ve değişmesine ortam hazırlayabilmektedir. Bu bağlamda şehirleşme ve şehirlileşme süreci hız kazanmakta, şehir sadece ekonomik anlamda değil, sosyal ve kültürel anlamda da değişime uğramaktadır.⁹⁶⁴ Bu bağlamda şehirde 1957 yılında Kurulan Atatürk Üniversitesi, şehrin batıya doğru gelişmesine katkı sağlayan bir kuruluş olmuştur. Ancak şehrin bu alana kadar gelişmesiyle de şehrin adeta batı sınırını teşkil etmiştir (Fotoğraf 9).

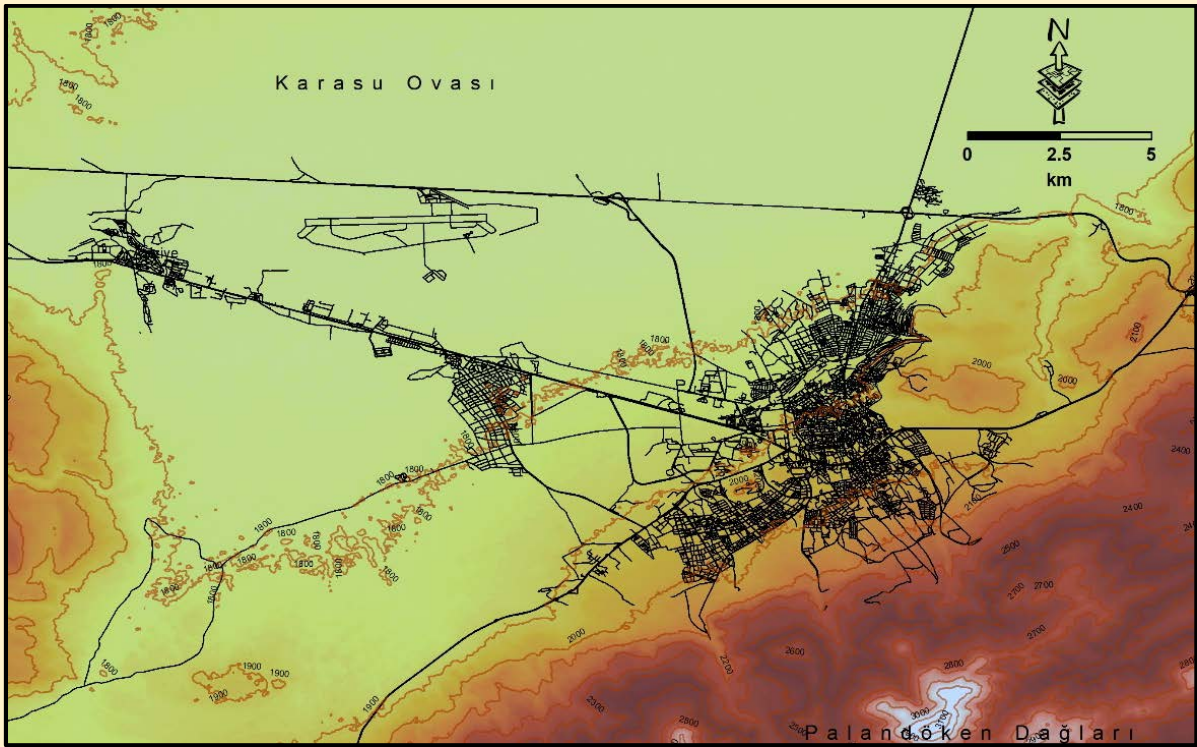
Fotoğraf 9. Atlama kulelerinden Atatürk Üniversitesi yerleşkesinin görünümü.

Şehrin batıya doğru gelişim alanı üniversite yerleşkesinin güneyindeki Erzurum-Bingöl karayolu boyunca, yolun kuzey ve güney taraflarında sağlık kuruluşları başta olmak üzere bazı kamu binaları yer almaktadır (Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 112 Acil Servis, Kızılay Doğu Anadolu Bölgesi Kan Merkezi, Bahçeşehir Koleji, Özel Harekât Şube Müdürlüğü, Çevik Kuvvet Şube Müdürlüğü, Güzel Sanatlar Lisesi ve Mecidiye Anadolu İmam Hatip Lisesi). Bu alan, şehrin görünümünde GB yönüne uzayan lineer bir hat boyunca devam etmekte olup, en batıdaki alan ise 1888 adet konut, okul ve **Sonuç ve Öneriler** kuruluşan TOKİ konutlarıdır.

Şehrin günümüzdeki görünümünü kazanmasında daha pek çok unsur etkili olmuştur. Ancak burada söz konusu edilen bazı beşeri unsurlar ele alınmaya çalışılmıştır. Elbette yeri gelmişken belirtmemiz gerekir ki herhangi bir yerleşmenin kentsel morfolojisini kazanmasında

⁹⁶⁴ Sevil Sargın, *Şehirleşme ve Üniversiteler, Üniversitelerin Şehirleşmeye Etkileri, Isparta Örneği*, Isparta, 2006, s.191.

beşeri unsurlar tek başına etkili olamaz. Şehirselle görünümde fiziki çevre unsurları da beşeri unsurlarla birlikte o yerleşmeye etki eder. Bu etkiler sonucunda ise Erzurum şehri kabaca iki parçalı bir forma sahip olmuştur. Şehrin doğu kısmındaki ana kent D-B doğrultusunda (Maksut Efendi-Atatürk Üniversitesi Kampusu hattı) yaklaşık 7 km alana yayılmış, KD-GB doğrultusunda (Hilalkent-Yıldızkent hattı) ise yaklaşık 11 km.lik bir alana yayılmış olup merkezde kale çevresinde konsantrik⁹⁶⁵, diğer taraflarda sise muhtelif bir forma sahiptir. Şehrin batısında ondan kopuk halde bulunan Erzurum-Dadaşkent-Ilıca aksı ise lineer bir doğrultu çevresinde olup yaklaşık 14 km'lik bir alana yayılmıştır. Bu alanda iki yerleşme de (Dadaşkent ve Ilıca) kompakt bir yapıya sahiptirler (Şekil 10).

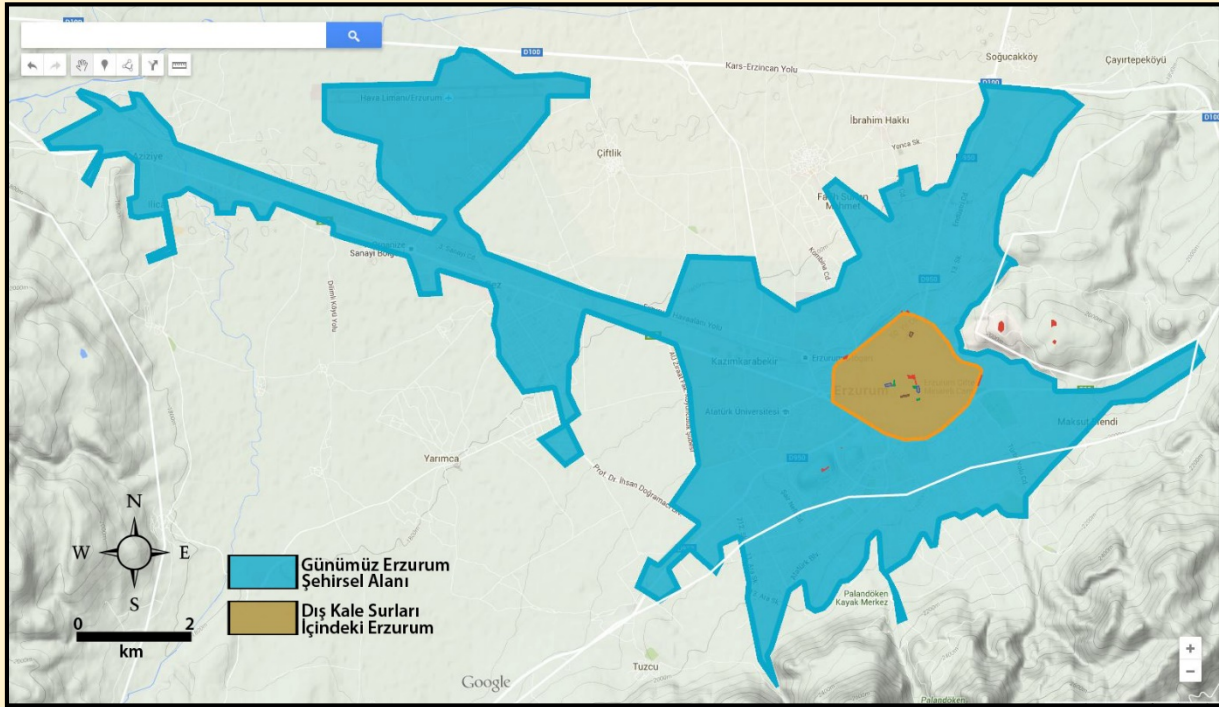

Şekil 10. Erzurum'un kentsel morfolojisini değerlendirdiğimizde doğudan batıya doğru Erzurum; merkezde konsantrik, genelde muhtelif, Dadaşkent ve Ilıca yerleşmeleri ise kompakt bir formda oldukları görülür.

Eski Erzurum olarak adlandıracağımız, dış kale surları içinde kalan kesimi, günümüzde büyük ölçüde kültürel miras unsurları barındırdığı için kentsel sağlıklaştırma çalışmaları devam etmektedir. Kültür Yolu Projesi bu anlamda şehrin tarihi morfolojisini ortaya çıkarması bakımından çok önem arz eder. Zaten şehirselle görünümde ön plana çıkan çoğu tarihi değer, dış kale surları içinde yer almaktadır. Google Maps'ten yaptığımız ölçümlere göre, Erzurum'un dış kale surları içinde kalan yerleşim alanının yaklaşık olarak 475 ha olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁹⁶⁵ Kemal Ahmet Arü, *Türk Kenti*, İstanbul, 1998, s.108.

Günümüz (2018) Erzurum şehrsel alanının ise yaklaşık olarak 7500 ha. olduğu tespit edilmiştir (Şekil 11).

Şekil 11. Günümüz Erzurum şehrsel alanı ile tarihte dış kale kapıları içinde kalan Erzurum.

Kent morfolojisinde göze çarpan önemli hususlara baktığımızda;

1-Merkezin yeniden nüfuslanması sürecinde çok katlı yapılaşmaların olması, beraberinde özellikle mesai başlangıç ve bitiş saatlerinde ciddi bir trafik sorununu da doğurmaktadır. Çok katlı yapılaşmaların olduğu site adı verilen fakat site özelliği taşımayan apartman yığınları, yeşil alanlardan yoksun olarak inşa edilmektedir. Bu ise bu tarz yerlerde oturan aileler ve özellikle çocuklar için son derece elverişsiz ortamlar doğurmaktadır.

2-Çevre kentlerin morfolojisine baktığımızda ise Dadaşkent, Yıldızkent, Hilalkent gibi yerlerde genelde ızgara tarz doku olmak üzere birbirini dik kesen cadde ve sokak sistemi varken, Kayakyolu'nda binaların birbirine çok yakın inşa edildikleri görülmektedir. Bu ise çoğu meskende güneşlenme süresini minimum düzeyde tutmakta, bazı cephelerde ise hiç olmamaktadır. Yerel yönetimlerin en azından bundan sonraki yapılarda bu hususa mutlaka önem vermek gerekmektedir.

3-Şehrin savunma sistemleri için tarih boyunca şehrin içine ve çevresine inşa edilen iç kale, surlar, kapılar ve tabyalar şehrin yatay gelişiminde tarih boyunca etkili olan önemli unsurlar olarak sıralanabilir. Günümüzde bu unsurlar şehrin kimliğinde önemli bir yere sahiptirler. Bu unsurların bazıları (İstanbul Kapı, dış kale surlarının az bir kısmı) restore edilmiş

olup, Kavak Kapı ve Büyük Kiremitlik Tabyası gibi kültürel miras değerlerinin bir an önce restore edilerek şehrin kale şehri kimliği daha kalıcı hâle getirilmelidir (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10. Büyük Kiremitlik Tabyası ve Kavak Kapı bakımsızlıktan kurtarılarak restore edilmelidir.

4- Şehrin yatay gelişiminde dikkati çeken önemli bir problem, Erzurum Ovası'na doğru yapılaşmanın devam etmesidir. Birinci sınıf verimli tarım arazisi olan Erzurum Ovası'na inşa edilen bazı kurum ve kuruluş binalarının yanı sıra belediyeler tarafından ruhsat verilen konutlar da yer almaktadır. Ovadaki bu tarım arazisine müdahale bir an önce durdurulmalı bunun yerine zemini daha sağlam olan ve ekonomik getirisi daha az olan araziler tercih edilmelidir. Şehrin güneybatı ucu, Çat yolu güzergâhı bu anlamda daha uygun gözükmektedir.

5-Şehirsel görünümde özellikle sık dokulu yapılaşma terk edilmeli, bunun yerine daha geniş alanlarda konutların daha seyrek dağıldığı ve yeşil alan, spor alanları gibi yaşam alanlarına insanların daha kolay erişilebileceği yaşanabilir kent modelleri uygulamalıdır.

Kaynakça

- Aliağaoğlu, Alpaslan, A. Uğur, *Şehir Coğrafyası*, Ankara, 2010.
- Altaş, Namık Tanfer, *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, Ankara, 2015.
- Ari, K.A., *Türk Kenti*, İstanbul, 1998.
- Bayhan, İrfan H., *Şehir Planlaması*, İstanbul, 1969.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi, (XI-XIV.Yüzyıllar)*, Ankara, 2000.
- Bobek, Hans, "Grundfragen der Stadtgeographie", *Geographische Anzeiger*, Cilt: 28, 1927.
- Coşkun, Ogün, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:30, Erzurum, 2014.
- Doğanay, Hayati, *Erzurum'un Kentsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü (Doçentlik Tezi), Erzurum, 1983.
- Doğanay, Hayati, Fatih Orhan, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara, 2014.
- Doğanay, Hayati, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, İstanbul, 1997.
- Göney, Süha, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul, 1995.
- Keleş, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, Ankara, 2012.
- Sargın, Sevil, *Şehirleşme ve Üniversiteler, Üniversitelerin Şehirleşmeye Etkileri, Isparta Örneği*, Isparta, 2006.
- Smailes, A., *The Geography of Towns*, London, 1957.
- Tümertekin, Erol, *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsiz Fonksiyonlar*, İstanbul, 1973.
- Yazıcı, Hakkı, Ünal Özdemir, Ramazan Sever, "Yıldızkent (Erzurum-Yenişehir Beldesi) Şehirsiz Alanı ve Başlıca Sorunları", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:35, İstanbul, 2000.
- Yüceşahin, Mustafa Murat, Ertuğrul Murat Özgür, "Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi," *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Sayı:6, Ankara, 2008.
- <http://www.ekanun.net/5747-sayili-kanun/index.html>, (Erişim tarihi, 20.02.2014).
- <https://kentselmorfolojisemineri.wordpress.com/2015/03/12/turkiye-kentsel-morfoloji-arastirma-agi-1-sempozyumu-6/> (Erişim Tarihi: 20.11.2018)

Erzurum Şehrinde Hamamlar ve Hamam Kültürünün Kültürel Coğrafya Analizi

Alperen Kayserili*

Tolga Korkusuz**

Özet

Anadolu toprakları binlerce yıldır birçok medeniyetin ve devletin yönetimi altında yaşamış ve her kültürden özellikler kazanarak bünyesinde barındıran zengin bir bölgedir. İnsanoğlunun sağlıklı bir hayat devam ettirebilmesi için en önemli olgulardan birisi yıkanma ve vücut temizliğinin sağlanmasıdır. Bu amaçla eski dönemlerden itibaren suyun ısıtılarak duvar ve zemindeki boşluklardan dolaştırılması ve içerisinde ısıtılması amacıyla çeşitli yapılar inşa edilmiş ve hamam adı verilmiştir. Anadolu'da çok eski dönemlerde inşa edilmiş olan hamamların izlerine rastlanabildiği gibi günümüzde inşa edilmiş olan birçok hamamın da görülebilmesi halen daha hamam kültürünün varlığını devam ettirdiğinin belirtileri arasındadır.

Erzurum şehrinde yer alan hamamların dağılımlarının tespit edilmesi, turizm aktivitelerinde kullanılabilmesi için gerekli olan ihtiyaçların belirlenmesi ve mevcut durumun analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda yerinde gözlemler yapılarak etnografik araştırma yöntemleri ve nitel araştırma yöntemleri kullanılarak çalışma tamamlanmıştır. Araştırma esnasında şehrin tarihi çekirdeğini oluşturan Yakutiye ilçesi sınırları içerisinde oniki hamamın olduğu tespit edilmiştir. Hamamların kadınlar ve erkeklere göre ayrı ayrı çalıştırıldığı ve tüm gün aynı şekilde hizmet verdiği tespit edilmiştir. Ancak hamamlardan hem yerli turistlerin hem de yabancı turistlerin faydalanmadığı elde edilen verilere göre tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Hamam Kültürü, Kültürel Miras, Turizm, Kültürel Turizm.

Hamam (Turkish Bath) Culture in Erzurum City in Terms of Cultural Heritage

Tourism

Abstract

The Anatolian lands are a rich region that has lived under the rule of many civilizations and governments for thousands of years and has gained properties from every culture. One of the most important events for human beings to maintain a healthy life is to provide washing and body cleansing. For this purpose various structures have been built and baths have been named

* Doç. Dr, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, akayserili@agri.edu.tr

** Arş. Gör, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, tkorkusuz@agri.edu.tr

in order to circulate water from the old periods and to circulate through the gaps in the wall and the ground and to heat the interior. As can be seen from the ancient baths built in ancient times in Anatolia, many of the baths built today can still be seen.

It is aimed to determine the distribution of baths in the city of Erzurum, the necessities necessary for its use in tourism activities and to analyze the current situation. In order to achieve this goal, on-site observations were made and the study was completed using the screening method. During the survey, it was determined that twelve baths were found within the boundaries of Yakutiye, which constitute the historical core of the city. It has been found that the baths are operated separately for women and men and serve the same all day. However, it has been determined from the baths that both domestic tourists and foreign tourists do not benefit from the obtained data.

Key words: Erzurum, Hamam Culture, Cultural Heritage, Tourism, Cultural Tourism.

Giriş

Hamam Kültürü

Hamamlar geçmişten günümüze birçok kültürde bulunan temizlenme ve rahatlama merkezi olarak kullanılan mekânlardır. Hamam tarzı mekânlar insanlık tarihi boyunca yerleşim merkezlerinin yakınlarına yapılmış ve sosyal ihtiyaçlardan biri olarak görülmüştür. Hamamların yanı sıra çeşmeler, ibadethaneler, kervansaraylar ve daha birçok tesiste bunlar arasında yer almaktadır. Günümüzdeki kaynaklara göre yeryüzünde yıkanmak amacıyla inşa edilen hamam ve benzeri mekanların ilk olarak nerede ve ne zaman yapıldığı kesin olarak söylenememektedir.

Köken olarak incelendiğinde Arapçada “ısıtmak, sıcak olmak” anlamına gelen “hamm” kökünden türemiştir⁹⁶⁶. Türkçe sözlükte ise “yıkanılacak yer, yunak, ısıdam” anlamına gelmektedir⁹⁶⁷. Ayrıca Latince “balneum”⁹⁶⁸ olarak bilinen kelime, İngilizcede “bath” şeklinde⁹⁶⁹, Fransızcada ise “le bain”⁹⁷⁰ diye kullanılmaktadır. Eski Türklerde ise hamam kelimesinin Türkçe’de ki en eski karşılığı munça veya munçaktır. Bu kelimeyi Kuzey Türkleri ile Çuvaşlarda kullanmıştır⁹⁷¹.

⁹⁶⁶ Y. Kaplan, “Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, Erzurum, 2010, s.131.

⁹⁶⁷ Hamam, Erişim Tarihi: 7 Eylül 2017, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59b122184992f0.45386828

⁹⁶⁸ Hamam, Erişim Tarihi: 7 Eylül 2017, <https://turkce-latince.cevirsozluk.com/#tr|a|hamam>

⁹⁶⁹ Hamam, Erişim Tarihi: 7 Eylül 2017, <http://tr.dictionarist.com/bain>

⁹⁷⁰ Hamam, Erişim Tarihi: 7 Eylül 2017, <https://cevirsozluk.com/#tr|fr|hamam%0A>

⁹⁷¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.107.

Hamamlar köken olarak incelendiğinde, ilk medeniyetlere kadar uzandığı görülen bir sivil mimari ögedir. Ayrıca günümüze kadar genel bu karakteristik yapısı Romalılar sayesinde olmuştur.⁹⁷² Hamamların bilhassa Roma devrinde çok yaygınlaştığını ve yıkanmanın dışında eğlence yeri karakterini de aldığı belirtilmektedir⁹⁷³.

Dünyadaki birçok medeniyette görülen hamamlar, kültürel açıdan önemli bir değer olarak görülmekte ve turizm faaliyetlerinde de kullanılmaktadır. Örneğin, Japonya'daki Takaragawa Onsen Hamamı, Rusya'daki Sanduny Banyası veya İtalya'daki Terme di Saturnia⁹⁷⁴ gibi farklı kullanım şekilleri görülmektedir.

Hamamlar daha önce bahsedildiği üzere birçok kültürde bulunmuş ve günümüze kadar hizmet vermiştir. Örneğin: Eski Roma Hamam'larında diğer medeniyetlerde olduğu gibi insanlar temizlenmeye ve ruhsal açıdan dinlenmeye giderlerdi. Bunun yanı sıra, aynı Türk kültüründe olduğu gibi Roma Hamam'larında da çeşitli eğlenceler, spor ve beden eğitimlerinin yapıldığı görülmüştür⁹⁷⁵. Giriş kapıları Roma Hamam'larında Türk Hamam'larına benzer bir şekilde kadın, erkek ayrımı yapılmıştır⁹⁷⁶. Roma Hamam'ları geleneğini devam ettiren Bizans ise, hamamları daha da küçülterek, sürdürmüşlerdir⁹⁷⁷.

Antik Yunan'da ise hamamlar hakkında bilgiler bugün pek az bilinmektedir. İnsanların deniz ve derelerde özel banyolarda temizlendikleri bilinmektedir. Ayrıca Antik Yunan'da halk için yapılmış büyük hamamlarda mevcuttu⁹⁷⁸.

Günümüzdeki hamamların temel ısıtma prensibi Romalılar Dönemi'nde uygulanmıştır. Evlerde kullanılan alttan ısıtma sisteminin hamamlarda da uygulanması sonucunda Roma Hamamları ortaya çıkmıştır⁹⁷⁹. Ancak Anadolu'daki antik devir hamamları ile Müslüman Türklerin inşa ettiği hamamlar arasında hem kullanım tarzı hem de mimari gelenekler sonucu ortaya çıkmış bazı farklar mevcuttur ve bu farklar çarşı hamamı dediğimiz genel hamamlarda çok barizdir⁹⁸⁰. Eski Roma ve Bizans hamamları ile günümüzde yurt dışındaki hamamlarda

⁹⁷² A. Kuruçay, *İstanbul'un 100 Hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul, 2011, s. 2.

⁹⁷³ Semavi Eyice, "Hamam (Tarih ve Mimari)", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 15, İstanbul, 1997, s. 402.

⁹⁷⁴ The World's 10 Most Incredible Baths, (7 Eylül 2017). <https://theculturetrip.com/europe/articles/the-worlds-10-most-incredible-baths/>

⁹⁷⁵ C. E. Arseven, "Hamam", *Sanat Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1983, s. 680.

⁹⁷⁶ Y. Şen, *15. – 17 yy. Arası İstanbul'da Yapılmış Hamamlarda İşlev Değişikliklerinin Mimariye Yansıması*, Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s.12.

⁹⁷⁷ Nina Ergin, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, Mimari, Tarih ve İmgelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.8.

⁹⁷⁸ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1949, s. 12.

⁹⁷⁹ Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1154, Erzurum 2016, s. 192.

⁹⁸⁰ Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimar Baş Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Edt. Sadi Bayram, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s. 403.

jeotermal kaynaklarla termal turizm gerçekleştirilirken, Türklere ise ısıtılmış sularla gerçekleştirilen temizlenme fiili uygulanmaktadır.

İslamiyet ile birlikte yıkanma faaliyetinin dinsel zorunluluğu ortaya çıkınca hamam kültürü, Emeviler döneminde, İslam dünyasında da kendini göstermeye başlamıştır⁹⁸¹. Selçuklularda döneminde Anadolu topraklarında inşa edilmeye başlanan hamamlar, Osmanlı Devleti ile birlikte genellikle camilerin yakınlarında inşa edilmişlerdir. Bu hamamlar medrese ve tekke gibi yapılarda da görülen enine eyvanlı, köşe halvetli⁹⁸² merkezi mekân etrafında yerleştirilen unsurlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁹⁸³.

Türklere Hamam Kültürü

Türk kültüründe temizliğin ve dolayısıyla hamamların büyük önemi bulunmaktadır. Bu yüzden temizliğe olan düşkünlükleri Türklerin, hamamlarla erken dönemde Orta Asya'da tanışmalarına sebep olur.⁹⁸⁴ Temizlik anlayışının değeri Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte daha da önemli bir hale gelmiş ve daha fazla edilmişlerdir. Türk kültüründe hamamların en yaygın olarak kullanıldığı dönem şüphesiz Osmanlı dönemi olmuştur. Bu dönemde devletin sosyo-ekonomik gelişmişliğine paralel olarak hamam sayılarında da hızlı bir artışın olduğu görülmektedir.⁹⁸⁵

Türk Hamamları incelendiğinde dış görünüşlerinin kubbeli ve kubbe üzerinden içerisinin aydınlatılacağı bir biçimde inşa edildikleri görülmektedir. Bazen külliye sistemi içerisinde bazende kentte temizlik ihtiyacının yoğun olduğu kalabalık yerleşmeler arasında kurulan hamamlarda genel olarak soyunma odası, ılıklik (sıcak ve soğuk yerlerin arasındaki bölüm), kurnalar (esas yıkanma bölümü) ve göbek taşı bulunmaktadır. Bu bölümlerin yanında sıcaklik bölümü (sıcaklığın en yüksek olduğu bölüm, genellikle göbek taşının olduğu bölüm), halvet ve külhan (sıcaklığın ana kaynağı) bölümleri de mevcuttur. Hamamlara giden insanlar ılıklik bölümünde sıcağa alışmak için bir müddet bekleyip sıcaklığın en yüksek olduğu bölüme girerlerdi.⁹⁸⁶ Ancak günümüzde inşa edilen yeni hamamların bir kısmında veya turistik oteller içerisinde kurulan hamamlarda ise göbek taşı adı verilen unsurların eklenmediği hamamlara da rastlanabilmektedir.

⁹⁸¹ Şen, 15. – 17 yy. Arası İstanbul'da, s.12.

⁹⁸² Halvet: Hamamların sıcaklik bölümlerinde köşelerde yapılan kişisel temizlik yapılan odalara verilen isimdir.

⁹⁸³ Önge, *Anadolu Türk Hamamları*, s.402.

⁹⁸⁴ K. Türkan, "Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri", *Milli Folklor Dergisi*, Sayı:84, Ankara 2009, s.163.

⁹⁸⁵ C. Erden, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Türk Hamamları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 8.

⁹⁸⁶ Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, s. 32.

Çeşitli etkinliklerin yanında daha öncede bahsedildiği gibi hamamların başlıca amacı kişisel temizliktir. Hamamlar kişisel bakım ve yıkanmaların yanı sıra İslam dininin bir emri olan bedensel temizlenme (Gusül Almak) gibi ihtiyaçların görüldüğü başlıca mekânlar olmuşlardır.

Türk kültüründe oldukça köklü bir yapıya sahip olan hamamlar çeşitli etkinliklere de ev sahipliği yapmaktadırlar. Doğumlar, sünnetler, evlenilecek yaşa gelmiş kızlara bakılması, sesi güzel olan kişilerle hamamlara gidilip türküler okutulması, düğün öncesi damat adaylarının damat tıraşının gerçekleştirilmesi gibi çeşitli etkinliklerin yapıldığı ve daha birçok farklı etkinliğin gerçekleştirildiği mekânlar olarak önemli bir yer kaplamaktadır.⁹⁸⁷

Türk kültüründe hamamların sağlık açısından çok önemli işlevleri olduğuna inanılmaktadır.⁹⁸⁸ Hatta İngiltere Kraliyet doktorlarından olan Cummins tarafından Osmanlı topraklarında yaptığı gözlemlerini kitap haline getirdiği çalışmasında dile getirdiği şekli ile: “Bir erkek sadece yemek yiyor ya da içki içmekle yetiniyorsa, ona verebileceğimiz en iyi tavsiye, onu kötü alışkanlıklarından vazgeçirmektir. Eğer bu tavsiyeler yeterli olmaz ise bir sonraki alternatif egzersizler ile hastalıkların etkilerini ortadan kaldırmaktır. Ama eğer her ikisine de itiraz ederse, yapılabilecek en iyi şey o erkeği Türk Hamamına götürmek ve vücudunun rahatlamasını ve bu sayede ruhunun dinlenmesini sağlamak olacaktır”.⁹⁸⁹

İslam kültürünün mahremiyete fazlasıyla önem vermesi, hamamların kadın ve erkek hamamları olarak ikiye ayrılmasına da neden olmuştur. Genel olarak incelendiğinde kadınlar veya erkekler hamamı olarak ayrı ayrı karşımıza çıkan hamamlar ile birlikte, bazen de aynı sadece bir hamamın haftanın belirli günlerinin kadınlara ayrılması şeklinde de kullanılmaktadır. Ancak, günümüzde yabancı turistlerin yoğunlukla görüldüğü büyük şehirlerde ve turistik bölgelerde bu tip ayrımlar yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır.

Amaç ve Yöntem

Çalışmanın temel amacı Türk kültürünün önemli elemanlarından biri olan hamamların Erzurum şehrindeki varlığı ve bu varlığın kültürel anlamda diğer bölgelere göre farklılık içerip içermediğinin tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda Erzurum şehrinde bulunan hamamlar hangi dönemlerde inşa edilmişlerdir? Bu hamamların iç ve dış mimari unsurları nelerdir? Hamamların inşa edildiği mekanlar arasında nasıl bir ilişki kurulmuştur? Hamamların kullanımında halk kültürü açısından hangi uygulamalar öne çıkmaktadır? Bu gibi sorular ile

⁹⁸⁷ Erdal Güzel, *Güzel Erzurum*, Dergâh Yayınları, Erzurum 2015, s.34.

⁹⁸⁸ J. Balbirnie, “The Physiological Basis of The Turkish Bath”, *Turkish Bath*, Edt.: G. F. Adams, Little & Becker, St. Louis, 1881, s.40.

⁹⁸⁹ WM. J. Cummins, *Turkish Bath*, The Dublin Hospital Gazelte Publication, Dublin 1860, s.27.

araştırmanın alt problemleri olarak tespit edilerek çalışmada bu sorular cevaplanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada Erzurum şehrindeki hamamların genel özellikleri, dağılışı ve kültürel özelliklere göre kullanım amaçları incelenmiştir. Öncelikle hamamların konuları tespit edilmiş ve buna göre hareket edilmiştir. Araştırma yöntemi sezgi, derinden kavrayış, odak grup görülmesi, örnekler, anlatılar, öyküler ve anılar gibi kanıtlama türleri içerdiğinden nitel bir karakter kazanır.⁹⁹⁰ Bu yüzden hamamlarla alakalı bilgiler alınırken hamamda bulunan görevliler ile görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca hamamda bulunan mimari yapının incelenmesi ve kullanım amaçlarına göre ayrı ayrı değerlendirmelerinin yapılması amacıyla birebir yerinde gözlemler gerçekleştirilerek etnografik araştırma yöntemlerinden faydalanılmıştır. Etnografik araştırmalarda araştırmacı toplumun, grubun, bireyin, kültürün içine girmeli ve onlardan biri olmalıdır. Hamamların Erzurum şehri içerisindeki dağılışı haritalandırılırken ise, ArcMap 10.5 programı kullanılmıştır. Konum verileri saha çalışmalarının aşamalarından olan ve veri toplama araçlarından biri olan GPS ile toplanılmış ve çeşitli altlık haritalardan yararlanılarak sayısallaştırmalar yapılmıştır. Çalışma bu boyutu ile de nicel bir karakter taşımaktadır.

Erzurum'da Hamamlara Tarihi Bir Bakış

Erzurum şehrinde hamamların tarihçesine bakıldığında Selçuklular Dönemi'nde yapılmış olan hamamların günümüze ulaşmadığı göze çarpmaktadır. Bunun sebebi ise şehrin maruz kaldığı istilalar, çekilmeler, boşalmalar olduğu görülmektedir.⁹⁹¹ Ünlü müellif Beygu'da bu hususa dikkat çekmiş ve 16. yüzyılda şehir Osmanlıların eline geçtikten sonra kısmen harap olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹² Osmanlılar döneminde birçok hamam yapılmış olmasına rağmen, zaman zaman depremler yaşayan şehirde hamamların bazıları tamamen harap olmuş veya kısmen zarar görmüştür.⁹⁹³ Erzurum'a Rus istilasıyla birlikte gelen ünlü edebiyatçı Aleksandr Puşkin'de hamamların pisliğinden ve kötü hizmet verdiğiinden bahsetmiş⁹⁹⁴ ve hamamların kötü durumda olduğuna vurgu yapmıştır. Benzer bir yakınma Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum Vilayetinde görev yapan Doktor Şerif Bey tarafından da dile getirilmiştir. O dönemlerde hamamlara layığı ile bakılmadığından ve bu durumun insan sağlığına olan etkisinin olumsuz yönde olacağından bahsetmiştir.⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ V. Sönmez, F. G. Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara 2016.

⁹⁹¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideler ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960, s.208.

⁹⁹² Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi-Anıtları-Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi İstanbul 1936, s. 164.

⁹⁹³ Murat Küçükkuşurlu, Şemsettin Çelik, *Erzurum Kalesi*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:2, Erzurum 2013, s.155.

⁹⁹⁴ Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çeviren: Ataol Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1829, s.80.

⁹⁹⁵ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Serender Yayınları, Trabzon 2011.

Tüm bu doğal ve beşerî tahribatlara rağmen birçok hamam günümüze kadar ulaşabilmiş ve kullanılmaya devam edilmektedir. Özellikle Cumhuriyetin ilanından sonra imar faaliyetleri esnasında hamamların ıslah ve restorasyon işlemlerinin gerçekleştirilmesi amacıyla çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Örneğin 12 Mayıs 1931 Pazartesi tarihli Belediye Meclisi görüşmelerinden birinde Sadrettin Bey şu ifadelerle yenileme çalışmalarına ön ayak olmuştur: *“Hamamlar konusunda şehirdeki herkes şikayetçidir Asırlar önce yapılmış hamamlar şimdiye kadar hiç tamir edilmemiştir. Birçok kurnaya çivi geçirilmiştir. Ecdadın yaptığı bu hayır yerleri fazla para kazanmak için kiraya verilerek tahrip ettirilmektedir. Soyunulacak mahallere camekan yaptırılması ve kurnalara musluk yaptırılması, bunun için de evkaf idaresine tebligat yapılması ve çeşitli ilanlarla bu şekilde olmayan hamamlara müsaade edilmemesi gerekmektedir.”*⁹⁹⁶

Benzer bir şekilde Belediye Meclisi’nde kararlaştırılan bir başka kararda ise temizlik şartlarına dikkat edilmesi hususunda alınan karar şu şekildedir: *“Birçok kimselerin tuvaletlerini yapmak ve abdest almak için hamamlara girdikleri, elbise ve ayakkabıları ile içeriye kadar giderek kurnalar içerisinde abdest aldıkları görülmüştür. Bunun kesinlikle yasaklanması gerekir.”* Ayrıca 10 Kasım 1932 Perşembe günü kabul edilen *Zabıta Belediye Talimatnamesi* ile hamamların teftişi hakkında alınan kararlara göre:

“Madde 148: Bütün hamamlardaki mevkiler önü camekanlı bölmelerle ayrılacaktır.

Madde 149: Hamamların soyunma mahallerinin sıcaklığı kışın 20 dereceden aşağı olmayacaktır.

Madde 152: Müşterilere verilen sabunlar cildi tahriş etmeyen cinsten olmalıdır.

Madde 153: Hamamlarda müşteriler için ustura bulundurmak yasaktır.”

Erzurum Belediyesi’nin hamamların temizliği ve insan sağlığı hakkındaki kararlılığı devam etmiş ve 9 Şubat 1933 Cumartesi günü gerçekleştirilen On Birinci Toplantı’da aşağıdaki karar alınmıştır: *8. Mevcut hamamların iyi bir şekilde sokulması ve halkın sıhhatinin korunması konusunda, belediye meclisi iki sene evvel, hamamlarda soyunma yerlerine camekan yaptırmak ve musluk bulundurmak konusunda bir karar vermişse de uygulanamamıştır. Bunun derhal uygulanması ve buna uymayan hamamların kapatılması, belediyenin manevi şerefi bakımından da önemlidir. Daha sonraki yıllarda alınan kararlar genel olarak yukarıdaki kararlara benzemektedir. Bu kararların öncekilere benzemesinin nedeni, belediyenin daha önce aldığı kararları uygulamaya koyamamasından kaynaklanmaktadır.*

⁹⁹⁶ Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 22. Toplantı: 12 Mayıs 1931.

Fakat bütün bu tedbirlere rağmen hamamların temizliği konusunda istenilen seviyeye bir türlü ulaşamamıştır. 1938 tarihinde gerçekleştirilen toplantılardan elde edilen sonuçlara göre Erzurumluların hamamlar konusunda büyük sıkıntı çektikleri anlaşılmaktadır. *Halkın dilekleri arasında bir de hamam vardır. Erzurum'daki mevcut hamamlar, içine girilmeyecek derecede pistir. Hatta kısa bir süre önce vilayet makamı, sıhhiye müdüriyetinin gösterdiği lüzum üzerine şehirdeki bütün hamamları kapatmış, bir süre sonra bunların tekrar açılmalarına izin verilmiştir. Hamamların bu pis durumu, şehirde tifüs vakalarının görülmesine neden olmaktadır. Salgın olmamasına rağmen bir süre önce bir iki tifüs vakası yaşanmıştır. Kimse hamamlara gitmeyi tavsiye etmeye cesaret edememektedir. Çünkü bitlerin kaynağı hamamlardır. Bunu düşünen bütçe encümeni, maliyenin elinde olan, birkaç senedir kapalı bulunan ve vaktiyle Erzurum'un mermer ile döşenmiş en iyi hamamı konumundaki Pastırmacı Hamamı'nı istimlak ederek veya maliyeden alıp islah ederek sıhhi bir hale koymak ve tamamen yıkılmaktan kurtarmak için bütçede 5.000 lira ayrılmasını uygun bulmuştur.* Dolayısıyla bu ifadelerden anlaşıldığına göre Pastırmacı Hamamı'na (günümüzde Erzurum Hamamı) maliye tarafından el konulmuş ancak işletilmemiştir. Bu durum ise Erzurum halkı için temizlik açısından önemli bir sorun teşkil etmekte ve problem yaşatmaktadır. Hamamların pis olması ve hamam işletmecilerinin temizliği önemsememesi çeşitli salgın hastalıkların görülmesine yol açmıştır. 1938 yılında belediyenin aldığı kararla bütün hamamlar kapatılmıştır. Bir süre sonra açılmasına izin verilen hamamların açıldığı yıllardaki durumunun ise aynı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁷

İklimi karasal, kışları sert ve soğuk bir şehir olan Erzurum'da gerek insanlar gerekse değerli hayvanlar şifayı hamamlarda ararlardı. Örneğin, 1943 yılında Türk Ordusu'nun birkaç atının hastalanması sonucu, dönemin komutanının Kırkçeşme Hamamı'nın sahibine ricası sonucu atlar hamama alınmış ve gece terleyerek iyileşmeleri sağlanmıştır.⁹⁹⁸ Belediye tarafından yapılan bir başka farklı uygulamada ise *1954 esnaf sağlık kontrolüne tabi tutulmuş, 11.418 kişiye çiçek aşısı tatbik olunmuş, tifüs mücadelesi için belediye tarafından kiralanan Murat Paşa Hamamı'nda 13.614 kişi temizletilmiş, aynı hamamda buğu sandıklarıyla fakirlerin elbiseleri temizlenmiştir.* Anlaşıyor ki savaş yıllarında Erzurum halkının ve ordunun sağlık ihtiyaçları için kullanılan hamamların önemli bir stratejik yapılanması da bulunmaktadır.

1958'deki Belediye kayıtlarına göre şehirde 18 hamam, 1967 yılında hazırlanmış olan Erzurum İl Yıllığı'na göre ise 26 hamam bulunmaktadır. Günümüzde tarafımızdan yapılan yerinde gözlemlerde ise faal halde olan hamam sayısı 12 olarak tespit edilmiştir. Hamamların

⁹⁹⁷ Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 8 Nisan 1938

⁹⁹⁸ Güzel, *Güzel Erzurum*, s.34.

tamamının şehrin tarihi kimliğini barındıran Yakutiye ilçesi sınırları içerisinde olduğu tespit edilmiştir.

Erzurum Hamamlarının Kültürel Kullanımları

Geçmişten günümüze Erzurum'daki hamamlar kültürel faaliyetler açısından hem erkeklere kadınlara hitap etmektedir. Hem erkeklerin hem de kadınların bir araya gelerek hamamlarda buluştukları veya gün sırası ile birbirlerinin hamam masraflarını üstlendikleri ve ikili ilişkileri güçlendirdikleri bilinmektedir. Hamamların gidilen saate göre isimlendirmeleri de bulunmaktaydı. Şöyle ki sabah hamamları, öğle hamamları veya özellikle çalışan erkeklerin tercih ettiği akşam hamamları kültürel açıdan farklılıklar göstermekteydi. Ancak kadınların sadece sabah ve öğle hamamlarını tercih ettikleri bilinmektedir, çünkü akşam saatlerinde kadınların hamama gitmeleri kentte uygun karşılanan bir durum değildir.

Kadın hamamlarının Erzurum şehir kültüründe ayrı bir önemi bulunmaktadır. Şöyle ki, kadın hamamlarına gelenler en şık kıyafetlerini ve takılarını buralarda birbirlerine gösterirlerdi. Aynı zamanda oğlunu evlendirmek isteyen kadınlar da gelin adayını hamamlarda görmek ister ve fiziki bir özrü olup olmadığına bakar ve buralarda gelin kızları beğenirlerdi.⁹⁹⁹

Erzurum şehrinde kadınlar, hamama giderken hamam takımı denilen özel eşyalar götürür ve kişisel eşyalarını kullanırlardı. Özellikle evlenmek üzere olan nişanlı kızlara ve erkeklere hamamlarda kullanmaları amacıyla özel takımlar alınır ve alınan bu takımlara büyük bir önem verilirdi. Hamam takımına verilen önem nişanlı gençlere verilen önem olarak algılanır ve alışverişinde ayrı bir dikkat gösterilirdi.

Erzurum şehrinde hamamlara gidilirken kadınlarda ve erkeklerde farklı törensel hamam uygulamaları gerçekleştirilirdi. Törensel uygulamalar içerisinde özellikle *gelin hamamı* adı verilen uygulama en dikkat çekici olanıdır. Kayınvalidenin veya görümcelerin gelini, gelinin akrabalarını ve komşularını hamama götürmesi, orada çeşitli törensel uygulamalar ile eğlencelerin yapılması, geline çeşitli hediyelerin sunulması, yiyecekler ve içeceklerin tüketilmesi ile gerçekleştirilen özel bir hamam uygulamasıdır.

Bir diğer törensel uygulama *lohusa hamamı* törenidir. Doğum yapan kadınların, doğumdan kısa bir süre sonra hamama götürülmesi ve yıkanması uygulamasıdır. Bu uygulamaya bazen yeni doğan çocuklarda eklenmekte ve *kırk hamamı* veya *yarı kırk hamamı* gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Hatta şehirde hamamda yıkandıktan sonra yetişkin insanlara temizlendi anlamında yapılan kırklandı şakası da köken olarak bu uygulamaya dayanmaktadır.

⁹⁹⁹ Lütfi Sezen, *Erzurum Folkloru*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2013, s.219.

Erzurum şehrinde farklı yerleşim birimlerinden misafirlige gelen, ya da bir süreliğine farklı bir yerleşim birimine gidip geri dönen ev sakinlerinin veya komşuların hamama götürülmesi törenine ise *yol hamamı* adı verilirdi.

Kadınlar arasında yapılan en önemli hamam törenlerinden birisi de *peştamal hamamı* adı verilen, gelinin düğünden bir süre sonra kayınvalidesi tarafından akrabalar ve komşuları ile birlikte hamama götürülmesi ve orada eğlence düzenlenmesi uygulamasıdır.

Erzurum şehrinde ölümlerden sonra yas tutan aile üyelerinin, cenaze ve taziye merasimleri esnasında kendilerine yardımcı olan kişileri hamama götürmesi uygulamasına ise *yas hamamı* adı verilmektedir.

Ramazan ayında ise farklı bir uygulama ile karşılaşmaktadır. Gündüz saatlerinde oruç tutulmasından dolayı hamama gitmenin oruç ibadetini riske atacağından çekinen Erzurumlular iftardan sonra hamama gitmektedirler ve buna da *gece hamamı* demektedirler.

Sadece erkeklerin yaptığı bir diğer kültürel uygulama da ise özellikle dini bayramlardan önce arife günlerinin gecelerinde geç saatlerde hamama gidilmesi ve ardından da Bayram Namazına gidilerek bayramın karşılanması şeklindeki *bayram hamamı* uygulamasıdır.

Erkekler tarafından gerçekleştirilen bir diğer uygulamada ise öncelikle sabah namazına giden erkeklerin, namazdan sonra çorbacıya ve ardından da hamama veya kaplıcaya gitme uygulamasıdır.

Görüldüğü üzere Erzurum şehrinde hamamların ayrı bir yeri bulunmakta ve özellikle halk kültürü açısından birçok farklı uygulama ile bir zenginlik oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Burada adı geçen uygulamalar dışında sünnet hamamı, asker hamamı, hasta hamamı ve benzeri birçok farklı uygulama ile karşılaşmaktadır.

Erzurum Şehrindeki Aktif Hamamlar

Erzurum Hamamı

Erzurum'daki hamamlar içerisinde en aktif hamam kuşkusuz Erzurum Hamamı'dır. Gürcükapı Mahallesi'nde bulunan yapı Pastırmacı Hamamı olarak da bilinmektedir. Hamamın eski sahibi olan Karabet Pastırmacıyan isimli bir Ermeni yüzünden bu ismi almıştır. Daha sonrasında Fazıl Hamutçu isimli Türk tarafından satın alınıp onarılan hamamın ismi Fuadiye Hamamı olarak değiştirilmiştir.¹⁰⁰⁰ Yapılan araştırmalarda, hamamın inşa edildiği tarih tam olarak bilinmemekle birlikte, 350-400 yıllık olduğu tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda ise

¹⁰⁰⁰ Sezen, *Erzurum Folkloru*, s.234.

yapım tarihi 17. yy olarak tahmin edilerek tahminleri güçlendirmiştir.¹⁰⁰¹ Sadece erkek müşterilere hizmet veren hamam, sabah erken saatlerden gece yarısına kadar hizmet vermektedir.

Çifte (İki) Göbek Hamamı

Çifte Göbek adıyla da bilinen hamam Yeğenağa Mahallesi'ndedir. Eldeki kaynaklara göre 18.yy'da yapıldığı ifade edilen hamamda iki adet sekiz köşeli göbek taşı olduğu görülmektedir. Hamamın bir kısmını hayırsever Bakırcı Hacı Mustafa, bir kısmını da Derviş Ağa yaptırmıştır.¹⁰⁰² Ortada iki sütunla, iki bölüme ayrılan sıcaklık kısmının üzerini örten her iki kubbe altında birer göbek taşına yer verilmesiyle Erzurum hamamları içerisinde dikkat çekmektedir.¹⁰⁰³ 2007 yılında ise Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Yeşil Dumlu Hamamı

Alipaşa Mahallesi'nde bulunan hamam, 1948 yılında Vali Konağı'ndan çevrilmiştir. Hamamın işletmecileri halen daha aynı ailedendir. Önceleri bayan bölümü de olan hamam, 1993 yılından itibaren sadece erkeklere hizmet vermektedir. Erzurum'daki hamamlar içerisinde ilk sauna, buhar odası ve havuz hizmeti veren hamam olarak bilinmektedir.

Boyahane Hamamı

Bakırcılar Mahallesi sınırları içerisinde bulunan hamamın yapılış tarihi 1566'dır. Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Erzurum Valisi olan Emin Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1930'lu yılların sonunda sinemaya dönüştürülmesi planlanmış ancak yapılamamıştır.¹⁰⁰⁴ Bir süre elektrik enerji santrali olarak kullanılan hamam askeriyenin kullanımına verilmiştir. Ardından değirmen olarak kullanılan hamam, 1960'lı yıllarda ise tahıl ambarı olarak kullanılmıştır.¹⁰⁰⁵ Sonraki süreçte bayanlar bölümü camiye dönüştürülüp Boyahane Camisi ismini alan hamam, günümüzde sadece erkeklere hizmet vermektedir. Ayrıca bayanlar bölümü camiye çevrildikten sonra minare eklenmiştir.¹⁰⁰⁶ Bayanlar bölümü camiye dönüştürüldükten sonra erkekler hamamına yeni bir kapı açılmıştır. Ayrıca bayanlar bölümündeki kapının yerine

¹⁰⁰¹ Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Şerife Tali, Demet Okuyucu, Gül Geyik, Muhammet Kındıgılı, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 972, Erzurum 2008, s.187.

¹⁰⁰² Konyalı, *Abideler ve Kitabeleri ile*, s.281.

¹⁰⁰³ S. Çınar, "Erzurum Çifte Göbek (İki Göbek) Hamamı'nın Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 25, Erzurum, 2010, s.74.

¹⁰⁰⁴ Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 9 Kasım 1939

¹⁰⁰⁵ Konyalı, *Abideler ve Kitabeleri ile*, s.281.

¹⁰⁰⁶ Yurttaş, vd., *Yolların, Suların ve Sanatın*, s.187.

mihrap yerleştirilmiştir.¹⁰⁰⁷ Hemen yakınında bulunan meşhur Cennet Çeşmesi ile aynı kaynaktan beslenmektedir.¹⁰⁰⁸

Kırkçeşme Hamamı

Hamamda görevli personeller ile yapılan mülakatlar neticesinde hamamın Diyarbakır Valisi Rüstem Paşa tarafından Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapıldığı iddia edilmektedir. Ancak Sezen' göre ise hamamın XVII. yy. sonu veya XVIII. yy. başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰⁰⁹ Ayrıca son dönemde yaptırılan reklam tabelasının üzerinde ise 1637 tarihinde yapıldığı belirtilmektedir. Hamam hakkındaki bir diğer iddiada ise hamamın mimari olarak Mimar Sinan'ın tarzına benzediğinden, onun eğitiminden geçen mimarlar tarafından planlandığı ifade edilmektedir.¹⁰¹⁰

Günümüzde dış cephesi kırmızı renge boyanarak tarihi görüntüsünden uzaklaştırılan hamamın, Kırkçeşme adını ise bulunduğu mahallede 40 adet çeşmenin varlığından aldığı düşünülmektedir. Hamamın suları eskiden Kale dibinden çıkarılmakta ve yakınındaki depoda biriktirilmekteydi. Daha sonra bu depoda biriktirilen sular hamama ve çevresindeki çeşmelere dağıtılmaktaydı.¹⁰¹¹ Günümüzde ise sularını şehir şebekesinden temin etmektedir. Erkek ve bayanlara birlikte hizmet veren hamamın iç avlusunda çeşme bulunmaktadır. 1935 yılında kubbesi çökmüş; vakıflar idaresi ve belediye tarafından restore edilmiştir.¹⁰¹²

Lalapaşa (Çöplük) Hamamı

Tebrizkapı mevkiinde bulunan Lalapaşa Hamamı'nın yapım tarihi XVI. yy olarak tahmin edilmektedir.¹⁰¹³ Lalapaşa Hamamı'nın en önemli özelliğinden biriside Mimar Sinan tarafından yapılmış olmasıdır. Buna delil olarak da ünlü müellif Konyalı bu hamamın Lalapaşa Cami'nin vakfiyesi olduğu iddiasından hareket etmektedir.¹⁰¹⁴ On yedi adet kurnası olan hamam Çöplük Hamamı olarak da bilinmektedir. Bunun sebebi geçmiş yıllarda hamamın etrafında çöp yığınlarının olmasındandır. Çöplerin yığılı olmasının sebebi ise bu çöplerin kazanlarda yakılıp sıcaklığın bir nevi geri dönüşüm sistemi ile elde edilmesindedir. Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁷ C. Yavuz, "Erzurum Hamamları", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Bitirme Çalışması* 1986, s.23.

¹⁰⁰⁸ Hamza Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Kalıntılar", *Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Erzurum 1987*, s.185.

¹⁰⁰⁹ Sezen, *Erzurum Folkloru*, s.234.

¹⁰¹⁰ Gürsoy Solmaz, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler*, Hakikat Ofset Tesisleri, Erzurum 2002, s.180.

¹⁰¹¹ İ. Ünvar, *Erzurum Rehberi 1071-1961*, Erzurum 1961, s.96.

¹⁰¹² Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 20 Kasım 1935

¹⁰¹³ Sezen, *Erzurum Folkloru*, s.226.

¹⁰¹⁴ Konyalı, *Abideler ve Kitabeler ile*, s.283.

¹⁰¹⁵ Zerrin Köşklü, Sahure Çınar, "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Sayı:18, Erzurum 2010, s. 118.

Hamamın çevresindeki binalar ve hamamın bayanlar bölümü kentsel dönüşüm çalışmaları kapsamında yıkılacaktır. Böylece çevreden daha net bir şekilde görülebilecek olan hamamın tarihi kimliği ön plana çıkartılacağı düşünülmektedir.

Murat Paşa Hamamı

Murat Paşa Mahallesi'nde, Murat Paşa külliyesinde bulunan hamamın XVI. yy'da yapılmış olduğu iddia edilmektedir. İkinci Sultan Selim zamanında Kuyucu şöhretini taşıyan Murat Paşa yaptırmıştır.¹⁰¹⁶ Hamamın girişindeki reklam tabelasına göre kuruluş tarihinin 1572 olarak belirtildiği anlaşılmaktadır. Murat Paşa külliyesinin bir parçası ve külliye sistematığı düşünülecek olursa ilk yapılan elemanıdır. Fakat yapılan yerinde gözlemlere göre giriş kapısında ve çevresinde yerleştirilen reklam panoları ile küçük işletmelerin hamamın tarihi görünümüne zarar verdiği düşünülmektedir.

Saray Hamamı

Sadece bayanlara hizmet veren hamamın 1707 yılında Yeğen Derviş Ağa tarafından yapıldığı kitabesinde yazmaktadır.¹⁰¹⁷ Erzurum'un tarihi dokusunun en yoğun şekilde hissedildiği Emir Şeyh Mahallesi'ndedir. Saray Hamamı Erzurum Kalesi'ndeki askerlerin temizlenmesi için yapılmıştır. Rivayetlere göre ise Erzurum Kalesi'nin altından bu hamama bir yol gittiği ve askerlerin bu tünelden kimseye gözükmeden yıkanıp geldiği söylenmektedir.¹⁰¹⁸ Ancak günümüzde böyle bir tünelin kalıntıları tespit edilememiştir. Hamam günümüzde sadece hanımlara hizmet etmektedir ve 2006 yılında geniş bir tadilatın geçirilmiştir.

Gümrük Hamamı

Yeğen Ağa Mahallesi'nde bulunan hamam Gümrük Cami vakfına aittir. Yapılış tarihi XVIII. yy. olduğu tahmin edilmektedir ve şehirde en az rağbet gören hamamlardan biridir. 1717 yılında hamamı yaptıran Hacı Derviş İbrahim tarafından Gümrük Camisi'ne vakfedilmiştir.¹⁰¹⁹ Mimari bakımdan birçok onarım ve eklemeler görmüş olan hamamın planı Lala Paşa Hamamı'na benzemektedir. 2005-2006 yıllarında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁶ Konyalı, *Abideler ve Kitabeler ile*, s.252.

¹⁰¹⁷ Haldun Özkan, "Erzurum Saray Hamamı'nın Restorasyonu" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Sayı:11, Erzurum 2007, s.53.

¹⁰¹⁸ Solmaz, *Erzurum Şehrindeki*, s.185.

¹⁰¹⁹ Yurttaş, vd., *Yolların, Suların ve Sanatın*, s.235.

¹⁰²⁰ Hüseyin Yurttaş, *Bektaş ve Derviş Ağaların Hayratı Erzurum ve Civarında Yaptırdığı Eserler*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008, s.22.

Taşmağazalar Hamamı

Cedid Mahallesi'nde bulunan hamamın tarihi hakkında net bilgiler mevcut değildir. Yapılan araştırmalar sonucunda hamamın yapılış tarihi 1940'lı yıllara kadar gittiği düşünülmektedir. Saunası olmayan hamamın kendine has bir özelliği vardır. Hamamın içindeki kurnalar mermerden yapılma özel bir bölme ile ayrılmıştır ve tek veya en fazla iki kişi tarafından kullanılmaktadır.

Küçük Hamam

Alipaşa Mahallesi'nde bulunan ve sürekli erkeklere hizmet veren bu hamam mimari açıdan oldukça yetersizdir. Hamamın ismi boyutlarının küçük olmasından gelmektedir. Kuyucu Murat Paşa tarafından yaptırılmıştır.¹⁰²¹ Yapı, geçirdiği onarımlarla orijinal görüntüsünden tamamen uzaklaşmıştır.¹⁰²² Gerek küçük oluşu gerekse etrafının binalarla çevrili oluşundan dolayı günümüzde çevreden bakınca görülememektedir.

Aziziye Termal Tesisleri

Erzurum'un merkeze yakın (14 km) ilçelerinden Aziziye (Ilıca) ilçesinde bulunan kaplıcanın yapılan restorasyonlar sonucunda hamam bölümünün eklendiği görülmektedir. 2005 yılında eklenen kaplıcaya modern tarza uygun olarak bazı eklemeler yapılmıştır. Bunlar 40 odalı otel, restoran, yaz-kış bahçesi, piknik alanı ve kongre salonlarıdır. Kaplıcaya ek olarak Türk Hamamı, Fin Hamamı, sauna, vücut geliştirme salonu, masaj odaları, cilt bakımı ve özel aile salonları eklenmiştir.¹⁰²³ Kaplıca içine yapılan hamam, ekstra olarak hizmet vermektedir. Ayrıca diğer bahsedilen hamamlara göre oldukça küçük ve sadedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ordu içinde yaygınlaşan salgın hastalıklar neticesinde, o dönemki adıyla Ilıca İlçesi'ne getirilen askerler kaplıcalarda tedavi ettirilmiştir.¹⁰²⁴

Kaybolan, Yıkılan veya Kullanım Amacı Değiştirilen Hamamlar

Hanım (Numune) Hamamı

Sadece bayanlara hizmet veren hamam, Erzurum Büyük Şehir Belediyesi'nin Kale civarındaki açık hava müzesi projesinden dolayı şu anda kullanılmamaktadır. Numune hamamı olarak da bilinen hamam Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre Raziye Hanım tarafından yaptırılmıştır.¹⁰²⁵ İbrahim Hakkı KONYALI ise *hamamın hiçbir yerinde yapıldığı tarihi ve*

¹⁰²¹ Konyalı, *Abideler ve Kitabeler ile*, s.282.

¹⁰²² Köşklü, Çınar, "*Erzurum'da Osmanlı Dönemi*", s. 119.

¹⁰²³ Aziziye Belediyesi Termal Tesisleri, (4 Ekim 2017). <http://www.aziziyetermal.com/kurumsal/termal>

¹⁰²⁴ Encer Konukçu, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılamaları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 974, Erzurum 2009, s.5.

¹⁰²⁵ Yurttaş, vd., *Yolların, Suların ve Sanatın*, s.237.

yaptıranı gösteren bir kitabe görülmemiştir. Hamamı, Raziye Hanım yaptırmıştır. Şeklindeki ifadesi ile hamamı yaptıran kişi hakkında çok net bir bilgi verilemediğini ifade etmektedir.

Tahta Hamamı

Kadana Mahallesi'nde bulunan hamamın tek kubbesi yıkılmıştır. Sonrasında ahşap örtü ile tavanı kapatılan hamamın ismi buradan gelmektedir. İbrahim Paşa Camisi'nin vakfına aittir. Bir zamanlar atlara su içirildiği ve hasta olmasınlar diye götürüldüğü bir hamamdı.

Şeyhler Hamamı

Şeyhler Mahallesinde yapılmış olan hamamı şeyhlerden Mehmet Habib Efendi yaptırmıştır. Şeyhler Camiinin vakfidir.¹⁰²⁶ Hamamın sol tarafındaki ağacın altında Külhancı Baba olarak da bilinen bir türbe vardır. Hamam günümüzde restore edilerek Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü binası olarak hizmet vermektedir.

Askeri Hamam

Geçmişte hamam olarak kullanılan Askeri Hamam kışla hamamı olarak da bilinmektedir. Uzun yıllar askeri depo olarak kullanıldığından bu isimleri almıştır.¹⁰²⁷ Çeşitli kaynaklarda 16. Yüzyılda yapıldığı belirtiliyor olsa da, hamamın 19. yy'ın ikinci yarısında Fosfor Mustafa Paşa tarafından yaptırılan kışla içerisinde askerlerin kullanımını amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı Erzurumlu Emrah Edebiyat Müze Kütüphanesi binası olarak kullanılmaktadır.

Mermer Hamamı

Günümüze ulaşamayan diğer bir hamam olan Mermer Hamamı yıkılmış ve yerine İsmet Paşa İlköğretim Okulu yaptırılmıştır.

Ayas Paşa Hamamı

1559 yılında Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa tarafından yaptırılan hamam yine aynı isimli mahalledeydi. 1939'lu yıllarda eklemeler yapılmış ancak dayanıklı malzeme bulunamadığından parçaları yıkılmıştır.¹⁰²⁸ Günümüzde yıkılmış ve üzerinde Vakıf İşhanı bulunmaktadır.¹⁰²⁹

¹⁰²⁶ Konyalı, *Abideler ve Kitabeler ile*, s.284.

¹⁰²⁷ Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayhan, M. Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2010, s.247.

¹⁰²⁸ Erzurum Belediye Meclis Zabıtları, 23 Kasım 1939

¹⁰²⁹ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s.95.

Cafer Efendi Hamamı

Cafer Efendi tarafından 1645 yılında yaptırılan hamamın bütün hakları yine Cafer Efendi'nin yaptırdığı cami ve medreseye verilmişti.¹⁰³⁰ Günümüze ulaşamayan hamam, caminin güneyinde, bahçesinin duvarına bitişik bir şekilde bulunmaktaydı.¹⁰³¹ 1915'te ve Rus işgalinden önce III. Kolordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa ve Erzurum Valisi Tahsin Bey'in kararıyla, şehrin caddelerini genişletmek için birçok bina yıkılmıştır. Bunlar arasında vakıf binaları da vardır. Bu şekilde yıkılan eserlerden birisi de Caferiye Hamamı'dır (Küçükkuşurlu.) Ayrıca Evliya Çelebi Erzurum hamamlarını yazarken yalnız iki hamamın adını vermiştir. Birisi Erzurum Beylerbeyilerine ve Valilerine tahsis edilen Paşa Sarayı Hamamı, diğeri de Caferiye Hamamı'dır.

Karakullukçu Hamamı

Muratpaşa Mahallesi'nde bulunan hamam 1955 tarihinde Belediye Meclisi kararı ile Kızılay'a verilmiştir. Ardından 1959 tarihinde hamam yıkılarak yerine Kızılay binası inşaatı başlatılmıştır.¹⁰³² Tarihi haritalardan konumuna erişilen hamamın yerinde günümüzde Kızılay İş Merkezi bulunmaktadır.

Kale Hamamı

Erzurum Kalesi'nin iç avlusunda yer alan hamamın kitabesi bulunmamaktadır. Ancak mimari açıdan Osmanlı Dönemi'nde yapıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰³³ Kale ile aynı yapı malzemesi kullanılmıştır.¹⁰³⁴ Sadece kaledeki askerler tarafından kullanıldığı kabul edilen hamamın 16. yy'da yapıldığı kabul edilmektedir.¹⁰³⁵

Belirtilen bu hamamlar dışında genellikle Cumhuriyet döneminde yapılan ve çeşitli sebepler ile yıkılan ve günümüzde herhangi bir iz bırakmayan hamamlar ise şunlardır: Gez Kardeşler Hamamı (Muratpaşa Mahallesi), Hacıoğlu Hamamı (Yukarı Mumcu Mahallesi), Yenişehir Hamamı (İsmetpaşa Mahallesi), Akpınar Hamamı (Aşağı Yoncalık Mahallesi), Yardımsevenler Hamamı (Cumhuriyet Mahallesi), Güllülü Hamamı (Yeğenağa Mahallesi), Yukarı Sağlık Hamamı (Kavakkapı Mahallesi), Nuraniye Hamamı (Kâzımkarabekir Caddesi), Ülker Hamamı (Sultanmelik Mahallesi), Asri Hamam (Cumhuriyet Caddesi), Arifiye Hamamı (Nenehatun Caddesi), Hancıoğlu Hamamı (Cedit Mahallesi).¹⁰³⁶

¹⁰³⁰ Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s.96.

¹⁰³¹ Ümit Kılıç, "Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum 2009, s.177.

¹⁰³² Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi II Tek Parti Dönemi 1930-1950*, Dergâh Yayınları:472, Erzurum Kitaplığı:27, İstanbul 2011, s.247.

¹⁰³³ Yurttaş, vd., *Yolların, Suların ve Sanatın*, s.192.

¹⁰³⁴ Kale Hamamı, (4 Ekim 2017). <http://erzurumansiklopedisi.com/kale-hamami/>

¹⁰³⁵ Gündoğdu, vd. *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, s.254.

¹⁰³⁶ *Erzurum İl Yıllığı*, 1967, s. 360

Sonuç ve Öneriler

Kültürel zenginliğimizin önemli bir parçası olan hamamlar gerek turizm coğrafyası açısından gerekse kültürel coğrafya açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan değerlendirilmeye çalışılan bu araştırmada Erzurum şehrinde yer alan hamamların tarihi ve kültürel zenginlikleri ayrı ayrı değerlendirilmiş ve Erzurum şehrine özgü kullanımlar olduğu ortaya çıkmıştır.

Erzurumlular için hamamların günümüzde eskisi kadar kullanılmasa bile birçok aktivite ve törensel uygulama için halen daha kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle nişan, düğün, sünnet, gibi eğlence amaçlı hamam ritüellerinin halen daha devam ettirildiği dikkat çekmektedir. Sağlık amaçlı kullanımlarda ise soğuk algınlığı ve gribal enfeksiyonların etkisinin kırılabilmesi için yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin devam ettirilmesi noktasında da çeşitli bahanelerle kalabalık gruplar halinde hamama gidilerek organizasyonlar gerçekleştirildiği görülmektedir.

Ancak turizm faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde Erzurum şehrindeki hamamlardan neredeyse hiç yararlanılmadığı gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Palandöken Kayak Merkezi'ne çeşitli ülkelerden çok sayıda turist gelmesine rağmen onların hamamlara yönlendirilmediği ve şehir tanıtımlarında hamamlara neredeyse hiç yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca doğu komşumuz olan İran'dan çok sayıda turist gelmesine rağmen onların da hamamlardan haberdar olmadığı ve bu kültürün onlara da yansıtılmadığı gerçeği ile karşılaşılmaktadır. İlaveten yabancı turistlerin ilgi odağı olan Erzurum hamamlarında İngilizce bilen personel bulunmadığı ve turistler getirilse bile hizmet verme noktasında önemli problemler ile karşılaşılacağı anlaşılmaktadır.

Kentsel açıdan çok önemli tarihi ve kültürel miras öğeleri arasında yer alan hamamların kültürel miras olarak korunması ve sürdürülebilir turizm faaliyetleri açısından değer kazanabilmesi için etraflarındaki kötü görüntülerden kurtarılmasının da son derece önemli olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Hamamların içerisindeki modernizasyon sağlanmalı ve hijyenik açıdan ihtiyaç duyulan eksiklikler bir an önce giderilmelidir. Hamamlardan turistik faaliyetler açısından faydalanılabilmesi için hem kamusal hem de özel müteşebbisler tarafından gerekli olan tanıtım faaliyetleri gerçekleştirilmelidir. Ayrıca turistik faaliyetlerde çalıştırılmak üzere hamamlarda yabancı dil bilen elemanlar çalıştırılmalıdır. Erzurum halkının hamamlara olan ilgisinin azalmasını engelleyebilmek ve bu kültürü yaşatabilmek adına da çeşitli organizasyonların bu mekanlarda devamı sağlanmalı kültürel aktarım sonraki nesillere iletilebilmelidir.

Teşekkür: Erzurum Belediyesi'nin tarihi süreçler içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetler ve dolayısıyla hamamlar hakkında yaptığı uygulamalar ile ilgili verilere ulaşılması noktasında paylaştığı tutanaklar ve bilgilerden dolayı Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU'ya teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Arseven, Celal Esat, "Hamam", *Sanat Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1983, ss. 678-689.
- Aru, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1949.
- Balbirnie, J, "The Physiological Basis of The Turkish Bath", *Turkish Bath*, Edt.: G. F. Adams, Little & Becker, St. Louis, 1881, pp.24-41.
- Beygu, Abdürrahim Şerif, *Erzurum Tarihi-Anıtları-Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.
- Cummins, WM. J, *Turkish Bath*, The Dublin Hospital Gazelte Publication, Dublin 1860.
- Çınar, S, "Erzurum Çifte Göbek (İki Göbek) Hamamı'nın Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 25, Erzurum 2010, ss.67-84.
- Erden, C., *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Türk Hamamları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.
- Ergin, Nina, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, Mimari, Tarih ve İmgelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Erzurum Belediye Meclis Zabıtları, 2. Toplantı: 14 Kasım 1944.
- Erzurum Belediye Meclis Zabıtları, 4. Toplantı: 23 Kasım 1939.
- Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 10. Toplantı: 8 Nisan 1938.
- Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 12. Toplantı: 13 Şubat 1932.
- Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 2. Toplantı: 9 Kasım 1939.
- Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 22. Toplantı: 12 Mayıs 1931.
- Erzurum Belediyesi Meclis Zabıtları, 6. Toplantı: 20 Kasım 1935.
- Erzurum İl Yıllığı, (1967). Çeltüt Matbaacılık, İstanbul.
- Eyice, Semavi, "Hamam (Tarih ve Mimari)", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, ss. 402-430.
- Gündoğdu, Hamza, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Kalıntılar", *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Erzurum 1987, 137-242.
- Gündoğdu, Hamza, Ahmet Ali Bayhan, M. Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2010.
- Güzel, Erdal, *Güzel Erzurum*, Dergâh Yayınları, Erzurum 2015.

Kaplan, Y., “Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, Erzurum, 2010, ss.131-155.

Kılıç, Ümit, “Erzurum’da Cafer Efendi Vakfı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum, 2009, ss.173-187.

Konukçu, Enver, *Erzurum’da Mustafa Kemal’i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılama*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 974, Erzurum 2009.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideler ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960.

Köşklü, Zerrin, Sahure Çınar, “Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hamamları”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Sayı:18, Erzurum 2010, ss.117-138.

Kuruçay, Akif, *İstanbul’un 100 Hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2011.

Küçükkuşurlu, Murat, Şemsettin Çelik, *Erzurum Kalesi*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:2, Erzurum 2013.

Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Serender Yayınları, Trabzon 2011.

Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi II Tek Parti Dönemi 1930-1950*, Dergâh Yayınları:472, Erzurum Kitaplığı:27, İstanbul 2011.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Önge, Yılmaz, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar” *Mimar Baş Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Edt. Sadi Bayram, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, ss.403-412.

Özdemir, Taner, *Kaybolan Şehir Erzurum*, Fenomen Yayınları, Erzurum.

Özkan, Haldun, “Erzurum Saray Hamamı’nın Restorasyonu” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Sayı:11, Erzurum, 2007, ss.53-63.

Özkan, Haldun, *Saltuklu Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1154, Erzurum 2016.

Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

Puşkin, Aleksandr, *Erzurum Yolculuğu*, (Çeviren: Ataol Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1829.

Sezen, Lütfi, *Erzurum Folkloru*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2013.

Solmaz, Gürsoy, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler*, Hakikat Ofset Tesisleri, Erzurum 2002.

Sönmez, Veysel, Füsün G. Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara 2016.

Şen, Yalçın, *15. – 17. Yy. Arası İstanbul'da Yapılmış Hamamlarda İşlev Değişikliklerinin Mimariye Yansımaları*, Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

Türkan, Kadriye, “Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri”, *Milli Folklor Dergisi*, Sayı:84, Ankara 2009, ss.162-184.

Ünvar, İhsan, *Erzurum Rehberi 1071-1961*, Erzurum 1961.

Yavuz, C., “Erzurum Hamamları”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Bitirme Çalışması* 1986.

Yazıcı, Ednan, Hümeysra Bozoğlu, *Bir Şehir Var Yaylada; Erzurum*, Seçil Ofset, Erzurum 2011.

Yurttaş, Hüseyin, *Bektaş ve Derviş Ağaların Hayratı Erzurum ve Civarında Yaptırdığı Eserler*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.

Yurttaş, Hüseyin, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Şerife Tali, Demet Okuyucu, Gül Geyik, Muhammet Kındıgılı, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 972, Erzurum 2008.

İnternet Kaynakları

URL 1 - TDK, Büyük Türkçe Sözlük, (7 Eylül 2017).
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59b122184992f0.45386828

URL 2: <https://turkce-latince.cevirsozluk.com/#tr|la|hamam>

URL 3: <http://tr.dictionarist.com/bain>

URL 4: <https://cevirsozluk.com/#tr|fr|hamam%0A>

URL 5: The World's 10 Most Incredible Baths, (7 Eylül 2017).
<https://theculturetrip.com/europe/articles/the-worlds-10-most-incredible-baths/>

URL 6: Aziziye Belediyesi Termal Tesisleri, (4 Ekim 2017).
<http://www.aziziyetermal.com/kurumsal/termal>

URL 7: <http://erzurumansiklopedisi.com/kale-hamami/>

Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası

Murat Küçükuşurlu*

Cemal Sevindi**

Erzurum Şehir Haritası Nedir?

Bu harita, Çaldıran Zaferi sonrası başlayan 400 yıllık Osmanlı hâkimiyeti süresince (1918'e kadar) Erzurum'da var olup konumları tespit edilebilen tüm yer ve mekânları, kronolojik sıra gözetilmeksizin, bir arada gösteren kapsamlı bir haritadır. Harita 2018 yılında Murat Küçükuşurlu ve Murat Türker Tüfekçi tarafından hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

Harita, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'na katılmış olan Rus Komutan Ushakov tarafından çizilen "Erzurum Planı" temel alınarak hazırlanmıştır.¹⁰³⁷ Yine bu Plan baz alınarak Charles Avril ve V. Martenoz tarafından 1840'ta Fransızca hazırlanmış olan "*Plan de la prise d'Arzerum*" ile 1855'te İngilizler tarafından çizilen ve The National Archive'de¹⁰³⁸ bulunan detaylı Erzurum haritasından istifade edilmiştir. Ayrıca, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Erzurum Tapu Sicil Arşivi başta olmak üzere, pek çok arşivden elde edilen binlerce belge, çok sayıda kaynak ve araştırma eser, titiz bir şekilde incelenerek, haritanın detayları oluşturulmuştur.¹⁰³⁹

Haritada Yer Alan Unsurlar

Harita hazırlanırken elde edilen kaynakların önemli bir kısmı 19. yüzyıla aittir. Bu nedenle haritada yer alan bilgilerin önemli bir kısmı bu yüzyılda karşımıza çıkan yer ve mekanları göstermektedir. Bununla birlikte önceki yüzyıllara ilişkin kaynaklara dayalı bilgilere de yer verilmiştir.

Zaman içerisinde oluşmuş şehir ve varoşlarını gösteren bu harita, buralardaki çeşitli unsurların isimlerini ve yerlerini tespit etmiştir. Bu kapsamda şehir (kale) içindeki 21 mahalle ve varoşlardaki 46 mahalle, haritada toplu olarak gösterilmiştir.

Haritadaki unsurların önemli bir kısmı, ilk defa bu haritayla birlikte gün yüzüne çıkarılmaktadır. Örneğin Erzurum Kalesi'nin Doğu Roma (Bizans)'tan kalan unsurları ile 16. ve 19. yüzyıllarda yapılan üçüncü ve dördüncü surları bu haritada bir arada gösterilmiştir. Bu surların tamamen zaman içerisinde yok olmuş ve günümüze ulaşamamıştır. Yine 16. yüzyıldan

* Prof. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, e-posta: csevindi@atauni.edu.tr

¹⁰³⁷ N.İ Uşakov, *Istoriia voennih deistiviy vı Aziatskoy Turtsii vı 1828 i 1829 godah*, St Petersburg 1836, II.

¹⁰³⁸ TNA, MR, 1/493.

itibaren bu surlar boyunca yapılan ilk tabyalar ve kalenin bilinmeyen pek çok kapısı, bu haritada net bir şekilde ortaya konulmuştur.

İsimleri ve şehir içindeki konumları belirlenerek haritada gösterilen unsurlardan bazıları şunlardır:

MAHALLEER

Camiikebir Mahallesi

İbrahimpasha Mahallesi

Caferiye Mahallesi

Hanım Hamamı Mahallesi

Esatpasha Mahallesi

Muid Efendi Mahallesi

Feyziye Mahallesi

Akmescit Mahallesi

Lalapaşa Mahallesi

Karaköse Mahallesi

Boyahane (İlyasağa) Mahallesi

Bakırcı Mahallesi

Çortan Mahallesi

Çukur Mahalle

Zeynel Mahallesi

Ayaspasha Mahallesi

Kırkçeşme Mahallesi

Mirza Mehmed Mahallesi

Caferzade Mahallesi

Kabe Mescit Mahallesi

Kuloğlu Mahallesi

Aşağı Mumcu Mahallesi

Yukarı Mumcu Mahallesi

Nimetullah Mahallesi

Muratpasha Mahallesi

Vani Efendi Mahallesi

Dere Mahallesi

Şeyhler (Müftü) Mahallesi

Çırçır Mahallesi

Yoncalık Mahallesi
Mahmudiye Mahallesi
Kırmacı Mahallesi
Sultanmelik Mahallesi
Mehdi Abbas Mahallesi
Emirşeyh Mahallesi
Hasanibasri Mahallesi
Gavurboğan Mahallesi
Sığırcık Mahallesi
Narmanlı Mahallesi
Habib Efendi Mahallesi
Demirayak Mahallesi
Taşmescit Mahallesi
Dönükler Mahallesi
Darağaç Mahallesi
Veyis Efendi Mahallesi
Kadana Mahallesi
Hacı Cuma Mahallesi
Kemhan Mahallesi
Cedit Mahallesi
Höllük Mahallesi
Eminkurbu Mahallesi
Yeni Mahalle
Dervişağa Mahallesi
Yeğenağa Mahallesi
Kasımpaşa Mahallesi
Hacı İlyas Mahallesi
Alipaşa Mahallesi
Köse Ömerağa Mahallesi
Abdurrahmanağa Mahallesi
Kavak Mahallesi
Frenk Mahallesi
Poşa Mahallesi

Aliğa Mahallesi

İhmal Mahallesi

Topçuoğlu Mahallesi

Kadioğlu Mahallesi

Gez Mahallesi

MEZARLIKLAR

Osmanpaşa (Ceylanoğlu) Mezarlığı

Gümüşgöz Mezarlığı

Hacı İbrahim Baba Mezarlığı

Çapanoğlu Mezarlığı

Hasanıbasri Mezarlığı

Hacı Kurban Mezarlığı

Deliömer Mezarlığı

Taşkesen Mezarlığı

Çifte Kardeşler Mezarlığı

Öksürükbaba Mezarlığı

Acem Mezarlığı

Tepe Mezarlık

Protestan Mezarlığı

Mahmutpaşa Mezarlığı

Deveyokuşu Mezarlığı

Hacı Cuma Mezarlığı

Çürüklük Mezarlığı

Erzincankapı Mezarlığı

Ahmetpaşa Mezarlığı

Köşk Mezarlığı

Maksutefendi (Geripler) Mezarlığı

Gez Mezarlığı

Çevirme (Kavak) Mezarlığı

Kavakkapı Mezarlığı

Maşatlık

İbrahimpaşa Mezarlığı

TABYALAR

Gez Tabyası

Arap Tabya

Dere Mahallesi Tabyası

Ömerpaşa Tabyası

Vilyıms Paşa Tabyası

Küçük Kiremitlik Tabyası

Büyük Kiremitlik Tabyası

Köşk Tabyası

Çırçır Tabyası

Toprak Tabya

Hasanıbasri Tabyası

Gavurboğan Tabyası

Kumlu Tabya

Gümrükçü Tabyası

Ahali Tabyası

Tepe Mezarlık Tabyası

Top Tabyası

Mecidiye Tabyası

Aziziye Tabyası

Tüfenklik Tabyası

Namazgah Tabyası

Sütnişan Tabyası

Vasıf Paşa Tabyası

Karabaş Tabya

Oğulveren (?) Tabyası

Bostan Tabya

CAMİ ve MESCİTLER

Kâbe Mescidi (Lalapaşa Mektebi)

Kundakçı Abdurrahman Ağa Camii

Kaşıkcılar Mescidi

Hanım Hamamı Mescidi
Esatpaşa Camii (Yenicami)
Ak Mescit
Caferiye Camii
Cafer Efendi Mescidi
Kaya Şeyh Mescidi
İbrahim Paşa Camii
Kâbe Mescidi
Kuloğlu Mescidi
Hacı Mehmed Mescidi
Karaköse Camii
Boyahâne (İlyas Ağa) Camii
Bakırcı Camii
Kürkçüler Mescidi
Çortan Mescidi
Çukur Mescit (Kaya Şeyh/Hamza Dizdar)
Zeynel Camii
Hızır İlyas Mescidi
Ayaspaşa Camii
Pervizoğlu Camii
Hacı Karaca Mescidi
Caferzâde Mescidi
Kurşunlu (Feyziye) Camii
Ulucami
Narmanlı Camii
Emirşeyh Camii
Gürcü Mehmet Camii
Mehdi Efendi (Sığırcık) Camii
A.Hasanbasri (Taşcami/Karakullukçu)
Y.Hasanbasri (Tahta) Camii
Kırmacı Camii
Mahmudiye Camii
Cennetzâde (Karacehennem) Camii
Vâni Efendi Camii

Şeyhler Camii
Y.Yoncalık (Molla Kaya) Camii
Çırçır Camii
Dere Mahallesi Camii
Muratpaşa Camii
Y.Mumcu (Hacı Süleyman) Camii
A.Mumcu Camii
Gez (Mazlum Osman Ağa) Camii
Topçuoğlu (İhmal) Camii
Tezkireci Karabey Mescidi
Gürcükapı (Zağarcı Ali Ağa) Camii
Boncukçu Hacı Murat Camii
Alipaşa Camii
Köse Ömerağa Camii
Yeğen Ağa Camii
Kasımpaşa Camii
Salihye Camii
Derviş Ağa Camii
Cedit Camii
Kemhan Camii
Şafiler Mescidi
Tophâneli Mescidi
Hacıcuma Camii
A.Habibefendi Camii
Y.Habibefendi Camii
Kadana Camii
Taşmescit (Darağacı/Kazazzâde)
Veyis Efendi (Mehmet Ağa) Camii
Abdurrahmanağa Camii
Kavak Camii
Gümrük Camii
Muid Efendi Camii
Kale Mescidi

Zorluoğlu (Hacı Hüseyin) Mescidi

Osman Ağa Mescidi

MEDRESE ve KÜTÜPHÂNELER

Sultaniye Medrese ve Kütüphânesi

Yakutiye Medresesi

Çifte Minareli Medrese

Sarayönü Dairesi

Dervişağa Medresesi

Köse Ömerağa Medresesi

Aliağa Medresesi

Faik Osman Kütüphânesi

İbrahim Paşa Medrese ve Kütüphânesi

Kacırzâde Medrese ve Kütüphânesi

Kurşunlu Medrese ve Kütüphânesi

Sait Efendi Medresesi

Muid Efendi Medrese ve Kütüphânesi

Şükriye Medresesi

Pervizoğlu (İhlasiye ve Muhammediye) Medreseleri ve H. Dedeğa Kütüphânesi

Haliliye Medrese ve Kütüphânesi

Ayaspaşa (Şeyh Ömer Efendi) Medresesi

Attar Hüseyin (Horozoğlu) Medresesi

Hacı Hamza Medresesi

Köse Ömerağa Medresesi

Ahmet Bedrettin Efendi Kütüphânesi

Esatpaşa Medresesi

Ulucami Medresesi

Salihîye Medresesi

Gürcü Mehmet Medresesi

Muvaffakiye Medresesi

Mehdi Efendi Medresesi

Karacehennem Medresesi

Şeyhler (Darussafa) Medresesi ve Kadızâde M. Habib Efendi Kütüphânesi

Ahmediye Medresesi

Mansuroğlu Medresesi
Salihîye Medresesi
İsmail Efendi Medresesi
Gümrük Cami Medrese ve Kütüphânesi
Yeğenağa Medresesi
Caferîye Medresesi
İkbaliye Medresesi
Mahmudiye Medresesi
Cennetzâde Medrese ve Kütüphânesi
Vâni Efendi Dairesi
Hacı Cuma Medresesi
Narmanlı Dairesi
Alipaşa Camii Medresesi
Gürcükapı Dairesi
Hacı Hüseyin Ağa Medresesi
Abdurrahman Ağa Medresesi
Şerif Efendi Medresesi
Timur Dede Medresesi
Yetim Hoca Medresesi
Halk Kütüphanesi (?)

TÜRBE, KÜMBET ve MAKAMLAR

1. Abıgüneş Türbesi
2. Külhanî Ahmet Dede Türbesi
3. Ane Hatun Türbesi
4. Ebulleys Türbesi
5. Ahi Toman Türbesi
6. Emirşeyh Türbesi
7. Hasanıbasri Hz. Makamı
8. İsmail Sırrı Tokadî Hz. Türbesi
9. Mahmutpaşa Türbesi
10. Çifte Kardeşler Türbesi
11. Abdulfettahülenis Türbesi

12. Dervişağa Türbesi

13. Kundakçı Türbesi

HAMAMLAR

Ayaspaşa Hamamı

Caferiye Hamamı

Hanım Hamamı

Mermer Hamamı (İnas Rüşdiyesi)

Kırkçeşme Hamamı

Boyahâne Hamamı

Pastırmacı (Fuadiye/Erzurum) Hamamı

Küçük Hamam

Çifte Göbek Hamamı

Gümrük Hamamı

Karakullukçu Hamamı

İdadi Hamamı

Muratpaşa Hamamı

Şeyhler Hamamı

Yoncalık (Askerî) Hamamı

Saray Hamamı

Lalapaşa (Çöplük) Hamamı

Tahta Hamamı

HANLAR

Tüfenkçiler Hanı

Muhtarlar Hanı

Kibre Hanı (Gübreli Han)

Hurşidin Hanı

Küçük Salih Ağa Hanı

Hacı İzzet Paşa Hanı

Havuzlu Han

İsmail Efendi Hanı

Kazazzâde Hanı

Memişağa Hanı
İki Kapılı Han/Kahve
Hacılar Hanı
Pastırmacı Hanı
Kapan Hanı
Ebubekir Hanı
Hacı Ahmet Hanı
Müftü Efendi Hanı
Kurban Ağa Hanı
Pervizoğlu Hanı
Yeni Han (İngiliz Hastahânesi)
Açık Han
Ömerbeyoğlu Hanı
Mollaoğlu Hanı
Sinanoğlu Hanı
Yiğit (İt) Uyutmaz Hanı
Komesli Hanı
Debbağoğlu Hanı
Dar Han
Abacılar Hanı
Gençağa Hanı
Kundakçı Hanı
Hafizoğlu Hanı
Küçük Han
Turhal (Turhan) Hanı
Kadıızâde Hanı
Mansuroğlu Hanı
Odabaşı Hanı
Serdar Hanı
Mirza Alioğlu Hanı
Kilise Hanı
Nemlizâde Hanı
Cennetzâde Hanı

Kamburoğlu Hanı
Zorluoğlu Hanı
Mazlumağa Hanı
Hâdi Hanı
Aziziye Hanı (İttihat Terakki Hanı)
Tophâneli Hanı
Ezirmikli Hanı
Tayyar Bey Hanı
Menzilci Mehmet Emin Ağa Hanı
Abdulvahit Efendi Hanı
Gümrük Hanı
Büyük Han (Tütün/Hastahâne Hanı?)
Hacı Bali Hanı (Dervişağa Hanı?)
Mavi (Mai) Han
Katırcı Hanı
Karaz Hanı
Ziya Bey Hanı
Koçu Hanı
İpek Bükücü Hanı
Küçük Duhan Hanı

ÇARŞI ve PAZARLAR

Bedesten Çarşısı
Sipahi Pazarı
Ayaspaşa Çarşısı
Hacı Nuri Bey Çarşısı
İskenderpaşa Çarşısı
Kahveciler Çarşısı
Kazancılar Çarşısı
Bakkallar Çarşısı
Kalaycılar Çarşısı
Kılcılar Çarşısı
Mutaflar Çarşısı
İhramcılar/Culfalar Ç.

Hallaçlar Çarşısı
Mahkeme Çarşısı
Attarlar Çarşısı
Mücellitler Çarşısı
Dökmeciler Çarşısı
Kaşıkçılar Çarşısı
Camcılar Çarşısı
Kürkçüler Çarşısı
Kendirciler Çarşısı
Kuyumcular Çarşısı
Küçük Çarşı
Bıçakçılar Çarşısı
Kavukçular Çarşısı
Lüleciler Çarşısı
Aşçılar Çarşısı
Abacılar Çarşısı
Yularcılar Çarşısı
Hacı Reşit Bey Çarşısı
Bakırcılar Çarşısı
Arapgırliler Çarşısı
Kavaflar Çarşısı
Örtük Çarşı
Fener Geçidi/Geçici Ç.
Hasırcılar
Kasaplar Çarşısı
Gülahmet Çarşısı
Nazik Çarşı
Kilise Çarşısı
Söğütlü Çarşı
Göncüler Çarşısı
Çarıkçılar
Sabuncular
Keçeciler

Kevelciler

Manavlar Çarşısı

Çıkrıkçılar Çarşısı

Kundakçılar Çarşısı

Batpazarı

İMALATHÂNELER

Tophâne (Yakutiye Medresesi)

Mutafhâne

Büyük Kavafhâne

Büyük Saraçhâne

Boyahâne Debbaghânesi

Boyahâne

Küçük Kavafhâne

Kazazhâne

Silabhâne

Küçük Debbaghâne

Büyük Debbaghâne

Örtük Kasaphâne

Kürt Debbaghânesi

Küçük Saraçhâne

Yeniçeri Mustafa Boyahânesi

Kağızmanlı Vakfı Kireçhânesi

Kağızmanlı Sabunhânesi

Müftü Efendi Sabunhânesi

Habib Efendi Debbaghânesi

Kağızmanlı Mumhânesi

Cafer Efendi Debbaghânesi

Cafer Efendi Mumhânesi

Şabhâne

Tophâne (Çifte Minareli Medrese)

Kotanağa Sabunhânesi

Karakullukçu Debbaghânesi

Mutafhâne

Sinimli Un Fabrikası

Boyahâne

Yiğit Han Fırını

Sarayönü Fırını

Karakullukçu Fırını

Acem Fırını

Cennetzâde Fırını

Bayraktar Fırını

Firuz Bey Fırını

Pervizoğlu Fırını

Dervişağa Fırını

Acem Fırını

Çobanoğlu Fırını

Şahmir Fırını

Acem Fırını

Hatice Hanım Sabunhânesi

Kirişhâne

Mansuroğlu Debbağhânesi

DEĞİRMENLER

Yeğen Ahmet Ağa Değirmeni

Hatice Hanım Değirmeni

Bekir Efendi Değirmeni

Çukur Değirmen

Köşk Değirmeni

İsalar Değirmeni

Şerif Efendi Değirmeni

Kayısoğlu Değirmeni

Abdurrahman Paşa Değirmeni

Seyyid Ebubekir Efendi Değirmeni

Şeyhler Vakfı Değirmeni

Yukarı Mazı Değirmeni

Ahmet Çavuş Değirmeni

Hasan Beşe Değirmeni
Tezkireci Vakfı Değirmeni
Mansurizâde Vakfı Değirmeni
Mansurizâde Vakfı Değirmeni
Aşağı Mazı Değirmeni
Ümmühan Hatun Vakfı Değirmeni
Çadırcı Değirmeni
Şeyhler Vakfı (Taşkapı?) Değirmeni
Beyaz Ahmet Değirmeni

KİLİSELER

Rum Ortodoks Kilisesi
Ermeni Gregoryen Kilisesi
Ermeni Katolik Kilisesi
Katolik Kilisesi
Protestan Kilisesi

OKULLAR

Kundakçı Mektebi
Âsâr-ı Terakki Mektebi
İnas Rüşdiyesi
İdadî Mektebi ve Darülmuallimin
İptidai Mektebi
Sanayi Mektebi (Matbaa)
Rüşdiye
İptidai Mektebi
Veyis Efendi Mektebi
İttihat ve Terakki (Albayrak/Aziziye) Mektebi
Tophâneli Mektebi
Yoncalık Mektebi
İptidai Mektebi
Askerî Rüşdiye
Polis Mektebi
Askerî Rüşdiye

Sıbyan Mektebi
Sıbyan Mektebi
Sıbyan Mektebi
Hadika-i Marifet (Kız İptidai) Mektebi
İptidai Mektebi
Sanasaryan Okulu
Ardzenyan Okulu
Surp Tarkmanchats Okulu
Heripsimyan Okulu
Fransız Lisesi
Katolik Erkek Okulu
Katolik Kız Okulu
Kavafyan Okulu
Mısırlıyan Okulu
Amerikan (Protestan) Erkek Okulu
Amerikan (Protestan) Kız Okulu
Der Azaryan Okulu

2015 Rusya Jet Krizinin Palandöken Kış Turizmine Etkileri

Tolga Korkusuz*

Alperen Kayserili**

Mustafa Özdemir***

Özet

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu günden beri, ulusal ve uluslararası birçok kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Bu krizlerin çoğunluğunu komşu ülkeler ile savaş riski, askeri darbeler ve bölücü terör faaliyetleri oluşturmuştur. Süreç içerisinde yaşanan bu krizlerin hem sosyal hem ekonomik hem de kültürel açıdan oldukça büyük etkileri hissedilmiştir. Yaşanan bu kriz süreçlerinin ekonomik açıdan incelemesi yapıldığında; tarım, sanayi ve ticaret sektörlerinde olumsuz etkileri görülebildiği gibi turizm sektörü üzerinde de olumsuz bir süreç yaşattığı anlaşılmaktadır. Özellikle turizm sektöründe para harcama işini gerçekleştiren kişi konumundaki turistlerin ziyaret edeceği yerde güven hissetmesi gerekliliğinden hareket edilecek olursa kendilerini rahat hissetmeyecekleri bir yere gitmeyecekleri düşünülmektedir.

24 Kasım 2015 tarihinde Suriye sorunundan kaynaklanan ve Rus savaş uçağının düşürülmesi sonucunda ortaya çıkan jet krizinin ardından, Türkiye-Rusya ilişkileri büyük ölçüde zayıflamış, diplomatik ilişkiler bitme noktasına gelmiştir. Bu siyasi olayın sonucunda da gerek Rus turistler ve gerekse uluslararası Rus turizm şirketleri Türkiye'ye gitmek üzere planladıkları turlarını iptal etmişlerdir.

Bu çalışma 2015 yılında gerçekleşen Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi problem sonrasında yaşanan turizm krizinin Erzurum örneği üzerinden değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu döneme kadar Türkiye'yi yılda 3.5 milyon civarında Rus turist ziyaret ettiği bilinmektedir. Ayrıca bu krizden önce ortalama olarak her sekiz turistten birinin Rusya Federasyonu vatandaşı olmasına rağmen, sonrasında Rusya Federasyonu vatandaşı olan turist sayısı hızla azalma göstererek bitme noktasına gelmiştir. Erzurum'da bulunan kış turizm merkezlerinde de durum Türkiye genelindekinden farklı değildir. Çalışmada yaşanan krizin etkileri ortaya turizm ile ilgili kurumlardan ve özel sektörden alınan turizm verileri nicel anlamda değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Çalışmada elde edilen veriler ışığında, özellikle Erzurum'da yer alan kış turizm merkezlerinde turizm faaliyetine katılan Rusya Federasyonu vatandaşı sayısının oldukça azaldığı ve turizm sektörünün jet krizinden olumsuz bir şekilde etkilendiği tespit edilmiştir.

* Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Coğrafya Bölümü, tkorkusuz@agri.edu.tr

** Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Coğrafya Bölümü, akayserili@agri.edu.tr

*** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, mudemir@atauni.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Turizm, Kış Turizmi, Palandöken Kış Turizm Merkezi, Türkiye-Rusya Jet krizi.

The Effects Of 2015 Jet Crisis To Palandoken Winter Tourism

Summary

The Republic of Turkey since its inception, faced with many crises that are national and international. The majority of these crises created the risk of warfare with neighboring countries, military crackdowns and separatist terrorist activities. These crises experienced in the process felt quite a great deal both in terms of social, economic and cultural aspects. When this economic process of these crises examined, negative effects are seen in agriculture, industry and commerce sectors and it is understood that they have experienced a negative process on the tourism sector as well. Particularly in the tourism sector, people who spend money, it is thought that they will not go where they will not feel comfortable if they are to be moved by the need to feel confident where they will visit.

In 25th of November, problems sourcing from Syria and downing the Russian jet fighter aircraft after the crisis as a result of Turkey-Russia relations have greatly weakened, has come to an end diplomatic relations. As a result of this political event, both Russian, international tourists and Russian tourism companies have canceled their tour which they were planning to travel Turkey.

This study, took place in 2015 after the political problems between Turkey and Russia and aims to evaluate the samples out of Erzurum experienced tourism crisis. Until this period, it is known that 3.5 million Russian tourists visit Turkey annually. In addition, even though one of every eight tourists on the average before this crisis was a citizen of the Russian Federation, the number of tourists who became a citizen of the Russian Federation rapidly decreased to the end. The situation of winter tourism centers located in Erzurum is not different from that of Turkey. The effects of the crises experienced in the study are explained and interpreted in a quantitative sense from tourism related institutions and private sector. It has been determined in the data obtained from the study that the number of citizens of the Russian Federation participating in the tourism activities in the winter tourism centers in Erzurum has decreased considerably and the tourism sector has been adversely affected by the jet crisis.

Keywords: Tourism, Winter Tourism, Palandöken Winter Tourism Center, Turkey-Russia Crisis.

Giriş

Seyahat ve turizm endüstrisi, bacasız fabrika olarak nitelendirilmekte ve tüm Dünya için güçlü ve büyüyen bir sektör olarak düşünülmektedir. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'ne göre turizm sektörünün küresel ekonomide gayri safi yurt içi hasılaya olan katkısı % 10'dur¹⁰⁴⁰. Böylesine önemli bir pay, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler için büyük fırsatlar taşımaktadır. Bunlardan bazıları yeni iş olanakları, ülkeye döviz girişi, geri kalmış bölgelerin kalkınması vb. şekilde sıralanabilir ki Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'ne göre turizm "her üç saniyede yeni bir iş olanağı" oluşturmaktadır. Özellikle sanayisi az gelişmiş ülkelerde var olan işsizlik, turizm sektörü ile azaltılabilir. Bu duruma en iyi örnek Bahamalar olarak verilebilir. 1950'lerde 100 bin kişinin ziyaret ettiği ülkeyi, günümüzde kendi nüfusunun beş misline yakın, 1.5 milyon dolayında turist ziyaret etmekte ve bunlar 2.4 milyar \$'ın üzerinde bir gelir getirmektedir¹⁰⁴¹. Bahamalar örneği, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler için güzel bir örnek oluşturulabilir. Bahamalar'ın uluslararası konumu kum, güneş ve deniz üçlüsü (3 S: Sea, Sun, Sand) turizmüne uygundur ve dış devletlerle olan ilişkisi oldukça istikrarlıdır. Dolayısı ile Bahamalar'a giden bir turist güvenlik kaygısı yaşamamakta ve tatilini huzur içinde geçirebilmektedir.

Ancak, son yıllarda Orta Doğu'da yaşanan Arap Baharı ile Bahamalar'ın tam tersi bir durum yaşayan Mısır, oldukça etkileyici turistik potansiyeline sahip olmasına rağmen, turizmde büyük bir yara almıştır. Mısır Turizm Bakanı Hisham Zazouva, Mısır turizm gelirlerinin 14 milyar \$'dan 9 milyar \$'a düştüğünü belirtmiştir¹⁰⁴². Ülkede yaşanan halk protestoları ve darbe sadece ülke ekonomisini geriletmemiş aynı zamanda turizm sektörüne de büyük bir darbe vurmuştur. Yaşanan bu olaylarda, turistlere yönelik herhangi bir olumsuz eylem olmamasına ve hatta Hisham Zazouva'nın turizm sektöründeki bu gerilemenin medyanın yanlış yansıtmasından dolayı olduğunu söylemesine rağmen, Mısır'ın yaşadığı bu sorundan büyük dersler çıkarılması gerekmektedir¹⁰⁴³. Mısırlı Bakan'ın özellikle turistik alanların güvenliğinde herhangi bir problem olmadığı ve Mısırlı turizmcilerin turistleri beklediğini söylemesine rağmen bu yöndeki ısrarlar pek sonuç vermemiştir¹⁰⁴⁴.

¹⁰⁴⁰ <https://www.wttc.org/research/other-research/identifying-the-critical-material-issues-for-travel-tourism/> (Erişim Tarihi: 12.05.2017).

¹⁰⁴¹ N. Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2015. s. 2.

¹⁰⁴² <http://www.haberturk.com/ekonomi/turizm/haber/768595-arap-bahari-misirda-turizme-zarar-verdi> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

¹⁰⁴³ <http://www.turizm gazetesi.com/news.aspx?id=68595> (Erişim Tarihi: 10.05.2017).

¹⁰⁴⁴ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-04-24/egypt-s-tourism-officials-insist-popular-sites-are-safe> (Erişim Tarihi: 30.04.2017).

Türkiye ise her ne kadar Mısır'da olduğu kadar büyük toplumsal olaylar yaşamasa da, son yıllarda yaşanan krizler ülke ekonomisine darbe vurmuştur. Örneğin, 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan darbe girişimi ve sonrasında yaşanan gelişmeler turizm sektörüne adeta balta vurmuştur. Turistlerin beklentileri göz önüne alındığında, gideceği mekândan huzur ve güven isteyen turist, böylesine bir durumda güvensiz bir ortama gitmek istememektedir. Turizm endüstrisinin asıl amacının “*turisti gitmek istediği yere götürüp, orada konaklatmak ve zevk almasını sağlamak*” olduğu düşünüldüğünde, böylesine bir olayın yaşanılması turistleri ve turizm şirketlerini zor duruma sokmuştur¹⁰⁴⁵.

Turistler sadece gideceği yerler ile ilgilenmekle kalmayıp aynı zamanda gideceği ülkenin komşuları ile de ilgilenirler. Şöyle ki, turistler Arap Baharı ile başlayan olayların ilk yıllarında Arap ülkeleri yerine Türkiye'yi tercih etmişlerdir¹⁰⁴⁶. Ancak sonraki yıllarda ülkemizde artan terör faaliyetleri ve komşu ülkeler ile yaşanan krizlerin sosyo-ekonomik olarak ülkemize olumsuz etkileri olmuş ve sonrasında turist sayısında düşüşler meydana gelmiştir. Öte yandan, Doğanay'a göre Türkiye'ye gelmiş yabancı sayısı yıldan yıla kıyaslandığında istikrarsızdır. Bunun nedeni bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi sadece iç siyasal istikrarsızlık ve can güvenliği sorunu ile ilgili değildir. Sorunun Türkiye'deki esas nedeni, konaklama ve diğer ihtiyaçların karşılanacağı tesislerin, daha 1983'lere kadar çok yetersiz oluşudur. Ancak kuşkusuz bunda, ülkedeki iç siyasal olaylardan kaynaklanan güvensiz ortam da etkili olmuştur¹⁰⁴⁷.

Tablo 1. 1990 ve 2016 Yılları Arası Türkiye'ye Gelen Yabancıların Yıllara ve Aylara Göre Dağılımı.

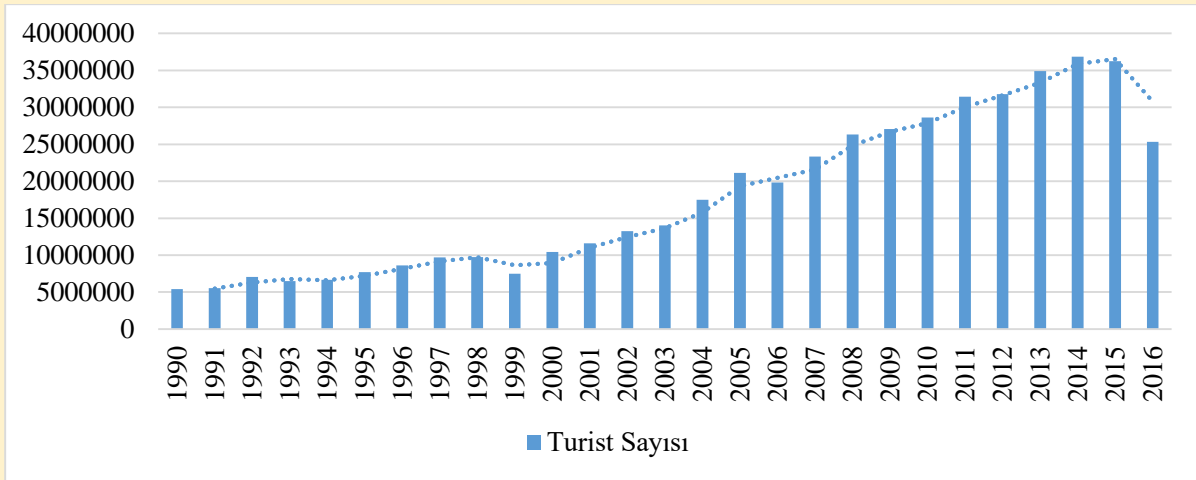
Yıllar	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Toplam	5 389 308	7 726 886	10 428 153	21 124 886	28 632 204	31 456 076	31 782 832	34 910 098	36 837 900	36 244 632	25 352 213

Kaynak: TÜRSAB, 2016.

¹⁰⁴⁵ N. Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 41.

¹⁰⁴⁶ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/07/110726_arap_spring_turkey.shtml (Erişim Tarihi: 01.02.2017).

¹⁰⁴⁷ Hayati Doğanay, H., *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001, s. 511.

Grafik 1. 1990 ve 2016 Yılları Arası Türkiye'ye Gelen Yabancıların Yıllara ve Aylara Göre Dağılımı (TÜRSAB, 2016).

Grafik 1 incelendiğinde Türkiye'ye gelen turist sayısında 1990-2015 yılları arasında, bazı yıllar istisna olarak kabul edildiğinde, önemli artışlar meydana gelmiştir. Özellikle 2014 yılında 36.837.900 kişi ile zirveyi görmüştür. Ancak yaşanan krizler ülkeye gelmeyi planlayan turistleri bir nebze olsun huzursuz etmiş ve 2015 yılından sonra gelen turist sayısında ciddi oranda düşüş meydana gelmiştir. Görülen bu düşüş, Türkiye'yi Meksika gibi insan kaçırmalarının yaşandığı, uyuşturucu ve türevlerinin çok olduğu güvensiz sayılabilecek bir ülkenin gerisine dahi düşürmüştür¹⁰⁴⁸.

Yaşanılan gasp, hırsızlık vb. gibi olaylar her ülkede olabileceği gibi, herhangi bir turistik mekânda da yaşanabilir. Ancak terör veya savaş riski gibi durumlarda turistler oldukça rahatsız olmakta ve tatilini geçireceği mekânın daha güvenli olmasını istemektedir. Terörün diğer bir amacı da saldırdığı ülkenin ekonomisine zarar vermek olduğundan bu tarz eylemlerin Türkiye'nin imajına olumsuz etkiler verdiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu tarz olaylar olduğunda *derhal aleyhte propaganda* sorunu ortaya çıkmaktadır¹⁰⁴⁹. Çünkü hem düşmanlık faaliyeti yürüten hem de rekabet halinde olan ülkeler bu tarz olayları fırsat bilmekte ve hemen kara propaganda faaliyetlerine başvurarak yaşanan olayı abartmaktadırlar.

Türkiye'nin savaş riski gibi olumsuz bir imaj elde etmeden önce yaşadığı imaj problemlerinden bazıları ise şunlardır: *Ermeni Soykırım iddiaları, kapkaç, hırsızlık, terör*¹⁰⁵⁰. Bu tarz imajlar ülke turizminde belli bir noktaya kadar etki etmektedir. Ancak terör olaylarının

¹⁰⁴⁸

http://mexiconewsdaily.com/news/mx-overtakes-turkey-in-tourism-numbers/?utm_content=bufferfc1dc&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer (Erişim Tarihi: 05.05.2017).

¹⁰⁴⁹ Hayati Doğanay, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001, s. 511.

¹⁰⁵⁰ A. Tunç, "Dünyadaki Türkiye İmajının Turizm Sektörüne Etkisi ve Bir Uygulama", *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2003, 38-54.

artması, özellikle turistik alanlara yönelik canlı bomba eylemlerinin artması ve son dönemlerde yaşanan Rusya ile savaş riski Türkiye'nin imajını tüm Dünya'da olumsuz yönde etkilemiştir¹⁰⁵¹. Örneğin, terör örgütlerinin bombalı saldırıları sonucunda Antalya'da turizm sektörü günlük 903.000 \$ tutarında bir zarara uğramıştır ve 10 Eylül 2006 tarihinden itibaren turistik tesisler kapanmaya başlamıştır¹⁰⁵².

Özellikle Rus savaş uçağının düşürülmesinden sonra Rusya'nın yaptığı anti-Türkiye propagandaları Rus turistleri Türkiye yerine başka ülkelerde tatile zorlamıştır. Bu çalışmada 24 Kasım 2015 tarihinde bir Türk F-16'sı tarafından SU-24 tipi Rus savaş uçağının vurulması ve sonrasında yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin ülkemizin önemli kış turizm merkezlerinden biri olan Palandöken Kış Turizm Merkezine olan etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada yaşanan siyasi krizlerin Palandöken Kayak Merkezi'ndeki turizm sektörüne yaşattığı etkiler incelenmiştir. Çalışmada öncelikle çalışılacak alanın sınırları Palandöken Kayak Merkezi'nde faaliyet gösteren oteller olarak belirlenmiştir. Belirlenen oteller ile görüşmeler yapılmış, 2015-2016-2017 yıllarına ait gelen Rus turist sayısı, Rus turist geceleme sayısı ve toplam turist sayısı gibi nicel veriler istenilmiştir. Aynı zamanda yaşanan jet krizi sonrası oluşan turist boşluğu, Erzurum ilindeki turizmin genel sorunları gibi konularda nitel veriler talep edilmiştir. Daha sonra elde edilen nicel veriler hazırlanan veri tabloları ve grafiklerle görselleştirilmiştir.

Palandöken Dağı'nın haritalandırma işlemi yapılırken ArcGIS 10.5 programı kullanılmıştır. Haritalar çizilirken "Google Maps, National Geographic Map haritaları altlık harita olarak kullanılarak Palandöken Kayak Merkezi'nde bulunan oteller, cafe-restoranlar ve diğer turistik tesislerin mekânsal dağılımı haritalandırılmıştır.

Ayrıca otellerde çeşitli görevlerde bulunan personeller ile görüşmeler yapılmış ve oluşan turistik gerileme dönemine dair görüşler alınmıştır.

Palandöken Kayak Merkezi ve Erzurum

Palandöken Kayak Merkezi, Erzurum şehrinin güneyinde ve şehre sadece 4 km'lik bir uzaklıkta bulunmaktadır. Yüksekliği 3247 m olan Palandöken Dağı, bir kayak merkezine çok yakın havaalanına sahiptir. Kayak tesislerine ulaşımdan sonraki en önemli ünite mekanik tesislerdir¹⁰⁵³. Palandöken Dağları, Türkiye'nin en uzun ve dikey raylarından bazılarında sahiptir.

¹⁰⁵¹ <http://www.ntv.com.tr/turkiye/istanbulda-canli-bomba-saldirisi,ON11KuOZqESwaysRqNGP9g> (Erişim Tarihi: 20.04.2017).

¹⁰⁵² <http://kariyer.turizm gazetes i.com/articles/article.aspx?id=35608> (Erişim Tarihi: 02.04.2017).

¹⁰⁵³ S. Doğaner, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.

Palandöken Dağları'ndaki kayak alanı, 2200-3176 metrelik bir yükseklik bölgesinde olup pistin toplam uzunluğu 28 km'ye kadar çıkmaktadır ve en uzun rotası 12 km uzunluğundadır. Palandöken Dağı'nda 8 kolay pist, 8 ara pist, 2 gelişmiş pist ve 4 yol pisti olmak üzere toplam 22 parça pist bulunmaktadır ve bunların 2'si "Olimpiyat Pisti" ilan edilmiştir¹⁰⁵⁴.

Öte yandan, Palandöken Kayak Merkezi'nde 4 ve 5 yıldızlı oteller, gün boyunca hizmet veren kayak evi tesisleri ve restoranlar bulunmaktadır. Palandöken'deki oteller Snow Dora Hotel, Dedeman Otel, Dedeman Ski Lodge Otel, Polat Otel, Palan Otel ve Sway Hotel'dir. Dağda kayak dersleri ve kayak kiti kiralama noktaları da bulunmaktadır.

2011 Üniversiteler Arası Kış Oyunları ile Erzurum'un kış turizm popülaritesi artmış ve yapılan tesisler ile (Curling Salonu, Buz Hokeyi Salonu vb. gibi) bazı alanlarda yaz aylarında da hizmet vermeye başlamıştır. Yine yapılan EYOF 2017 (Avrupa Gençlik Olimpik Festivali) oyunları ile Palandöken dağları kış oyunlarında kendini bir kez daha ispat etmiştir.

Fotoğraf 1. Palandöken Kayak Merkezi'nden Bir Görünüm.

Bölgenin kayakçılar tarafından sevilmesinin birçok nedeni vardır. Bunlardan biri, kuru bir havaya sahip olması nedeniyle kar kütlelerinde bozulmalar meydana gelmemesi ve toz karın

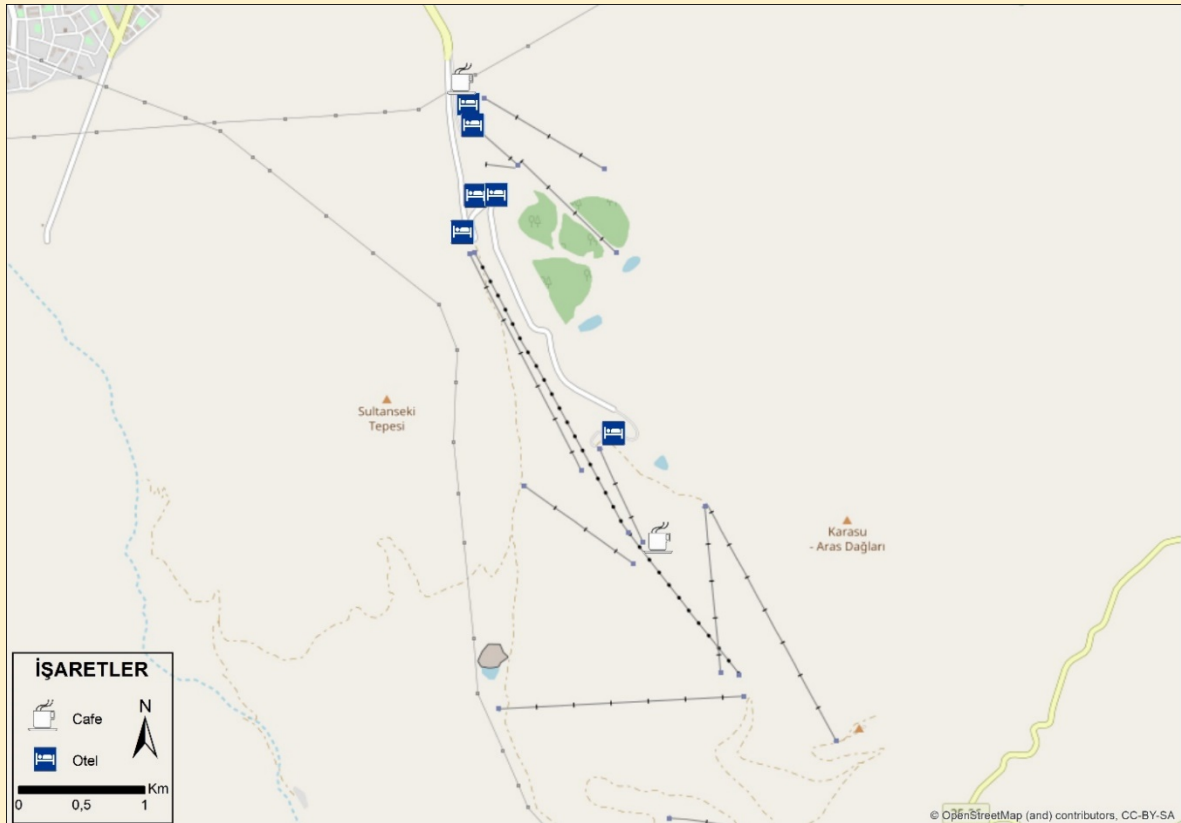
¹⁰⁵⁴ <http://ejder3200.com/tr/palandoken.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

ortaya çıkmasıdır¹⁰⁵⁵. Toz kar bulunan pistler ise kayakçılar tarafından en çok tercih edilen pistler arasında gelmektedir.

Palandöken Kayak Merkezi, özel konumu itibariyle oldukça avantajlı bir noktada bulunmaktadır. Erzurum Şehri'nin sahip olduğu tarihi ve doğal güzellikler şehre turistik anlamda çeşitlilik katmıştır. Erzurum'a gelecek olan turist sadece tek bir yerde kayak yapmakla kalmayacak, gelenler gününbirlik bir şekilde Konaklı Kayak Merkezi'ne de gidebileceklerdir. Konaklı Kayak Merkezi 2008 yılında yatırım almaya başlamasına rağmen, 6 adet telesiyej, çeşitli hizmet binaları ve kayak okulunun yanında 11 adet pisti ile Palandöken gibi marka değeri yüksek olan bir kayak tesisinin organizasyon tecrübelerinden yararlanmaktadır¹⁰⁵⁶.

Aynı zamanda tarihi ve doğal güzelliklere sahip olan yerleri de ziyaret edebilecektir. Bunların yanında, özellikle İran ve Gürcistan'dan gelen turistler alışveriş turizmi çerçevesinde oldukça güzel ve çeşitli imkânlar bulmaktadır.

Yapılan yerinde gözlemlere ve esnafla yapılan görüşmelere göre gelen turistler Erzurum'da güvenli bir alışveriş ortamı bulduklarından dolayı ziyaret ettikleri mekânlardan memnun bir şekilde ayrılmakta ve özellikle kayak için tekrar ziyaretler planlamaktadır.

Harita 1. Palandöken Kayak Merkezi'ndeki Otellerin Dağılışı.

¹⁰⁵⁵ A. Yaylı, Ö. Sürücü, *Özel İlgi Turizmi*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2016. s. 154.

¹⁰⁵⁶ N. T. Altaş, A. Çavuş, N. Zaman, "Türkiye'nin Kış Turizmi Koridorunda Yeni Bir Kış Turizm Merkezi: Konaklı", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 31 (Ocak), 2015, s. 345-365.

Rusya İle Yaşanan Jet Krizi

Türkiye ve Rusya buldukları konum itibarıyla oldukça büyük bir jeopolitik öneme sahiptirler. Özellikle iki ülkenin coğrafi olarak birbirine yakın olması tarihten beri gerek kültürel gerekse siyasi açıdan çeşitli gelişmelere neden olmuştur. Günümüze kadar çeşitli sebeplerden dolayı inişli çıkışlı bir seyir gösteren ikili ilişkiler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde savaşlara dahi neden olmuştur. *Ancak, imparatorluk dönemi sadece savaşlara değil zaman zaman kısa süreli de olsa işbirliği ve ittifak dönemlerine de şahit olmuştur. 1798, 1805 ve 1833 yıllarında yapılan işbirliği ve ittifaklar buna örnektir*¹⁰⁵⁷. Soğuk savaş dönemi özellikle füze krizi ile savaşın eşğine gelen iki ülke arasındaki ilişkiler, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönemlerde Ermenistan ile yaşanan krizlerle karşı karşıya gelen iki ülke son dönemlerde yaşadığımız jet krizine kadar iyi sayılabilecek ikili ilişkilere sahiptirler. Özellikle 1990'lerden sonra resmi geziler yapılmış, bu bağlamda *dostluk, iyi komşuluk ilişkileri ve iki ülke arasında ticaret, ekonomi ve bilimsel, teknolojik işbirliği ve çifte vergilendirmenin önlenmesi konularında hükümetler arasında belirli anlaşmalar imzalanmıştır*¹⁰⁵⁸. Günümüze yaklaştıkça yapılan enerji anlaşmaları ve nükleer santral projeleri ile iki ülke ilişkileri daha ileri bir safhaya taşınmıştır¹⁰⁵⁹.

Bu döneme kadar ikili planda işbirliğine odaklı bir seyir izleyen Türkiye-Rusya ilişkileri, Suriye kriziyle alakalı askeri hareketlilikler neticesinde arzu edilmeyen, ciddi bir sınamaya maruz kalmıştır¹⁰⁶⁰. İki dost ülkenin Suriye meselesinden sonra ilişkilerinin gerilmesi ve 24 Kasım 2015 tarihinde jet krizinin yaşanması Rusya tarafında, Türkiye'ye çeşitli yaptırımlar uygulanması kararını aldırılmıştır¹⁰⁶¹. Yaşanılan bu olaydan sonra yabancı haber ajansları son dakika ile haber yapmış, iki ülke vatandaşları arasındaki gerilim artmıştır. Rus Jeti'nin düşürülmesinin ardından Türkiye'de bulunan Rus turistler kısa sürede ülkeyi terk etmiştir.

Daha sonrasında, resmi olarak ilk etapta Rusya Devlet Başkanı Putin, 28 Kasım 2015'de altı maddelik bir yaptırım kararı imzalamıştır. Bunlar:

Merkezi Türkiye'de bulunan ve hukuken buraya bağlı olan firma ve kuruluşların Rusya'da güvenliği ilgilendiren alanlarda faaliyet yürütmesi yasaklanıyor.

¹⁰⁵⁷ F. Özbay, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010", *Bilge Strateji*, Sayı: 3 (4), 2011.

¹⁰⁵⁸ E. Büyükkakıncı, "Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye-Rusya İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, 2004, s. 700-701.

¹⁰⁵⁹ <http://www.akkunpp.com/proje-hakkinda> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

¹⁰⁶⁰ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-rusya-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.05.2017).

¹⁰⁶¹ <http://bigstory.ap.org/article/066bc52167e844bb9f5732d8650b0b35/report-turkey-shoots-down-warplane-over-air-space-intrusion> (Erişim Tarihi: 25.03.2017).

1 Ocak 2016 tarihinden itibaren Türk vatandaşlarının, Rusya'da işe alınmasına yasak getiriliyor. Bu arada 31 Aralık 2015 tarihine kadar işveren ile imzalanmış sözleşmesi bulunanlar Türk işçiler çalışmaya devam edebilecek.

Türkiye'de üretilmiş belirli ürünlere Rusya'ya giriş yasağı getiriliyor. Yasağa dâhil olacak ürünlerin Rusya hükümeti tarafından daha sonra belirlenecek listede duyurulması öngörülüyor.

Rusya'ya taşımacılık yapan araçlar, sıkı kontrol ve denetim altına alınacak. Ayrıca Rusya tur operatörlerinden Türkiye'ye tur satmaktan kaçınmaları isteniyor.

İki ülke arasında sefer sayısı uçuşlar dışındaki (charter) seferlerinin tamamı askıya alınıyor.

Rusya ile Türkiye arasında 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren vizesiz seyahat uygulaması askıya alınıyor. Rusya'nın milli güvenliğinin koruma altına alınması için Karadeniz ve Azak Denizi'ndeki tüm limanlarda güvenliğin artırılmasını emrediyor.¹⁰⁶²

Rusya Devlet Başkanı Putin'in imzaladığı bu kararlara göre ikili ilişkilerin en aza indirilmesinin yanında, 2. 5. ve 6. maddeler ile iki ülke halkları arasında ilişkilerin de en aza indirgenmek istendiği görülmektedir. Özellikle tur şirketlerinin Türkiye'ye düzenleyeceği turların en başta Rus turistler tarafından iptal edilmesi, tur şirketlerine turlarını iptal etmekten başka bir çare bırakmamıştır.

Bilindiği gibi Türkiye'ye gelen Rus turistlerin en fazla tercih ettikleri bölge Akdeniz Bölgesi'dir. Rusya Federasyonu ile yaşanan jet düşürülme krizinden bugüne özellikle Antalya'daki turizmciler oldukça sıkıntılı günler geçirmektedir¹⁰⁶³. Özellikle yaz aylarında yoğun turist ziyaretleri gerçekleşen Antalya'ya gelen Rus turistlerin alternatif olarak Kırım'a yönelindikleri görülmektedir. Ancak Rus turistlerin taleplerini sadece Türkiye'nin karşıladığı bariz bir gerçektir¹⁰⁶⁴.

Yaşanılan kriz ile sadece Antalya'daki turizmciler kayıplar yaşamamış, aynı zamanda diğer illerimizde de turizme bağlı kayıplar gerçekleşmiştir. Erzurum, Rus turistler tarafından özellikle kış turizmi için tercih edilmektedir ve kış aylarında Rus turist yoğunluğu yaşanmaktadır. Turistlere yılbaşlarında özel eğlenceler düzenlenmekte ve Palandöken kış turizminde çekicilikler artırılmaya çalışılmaktadır.

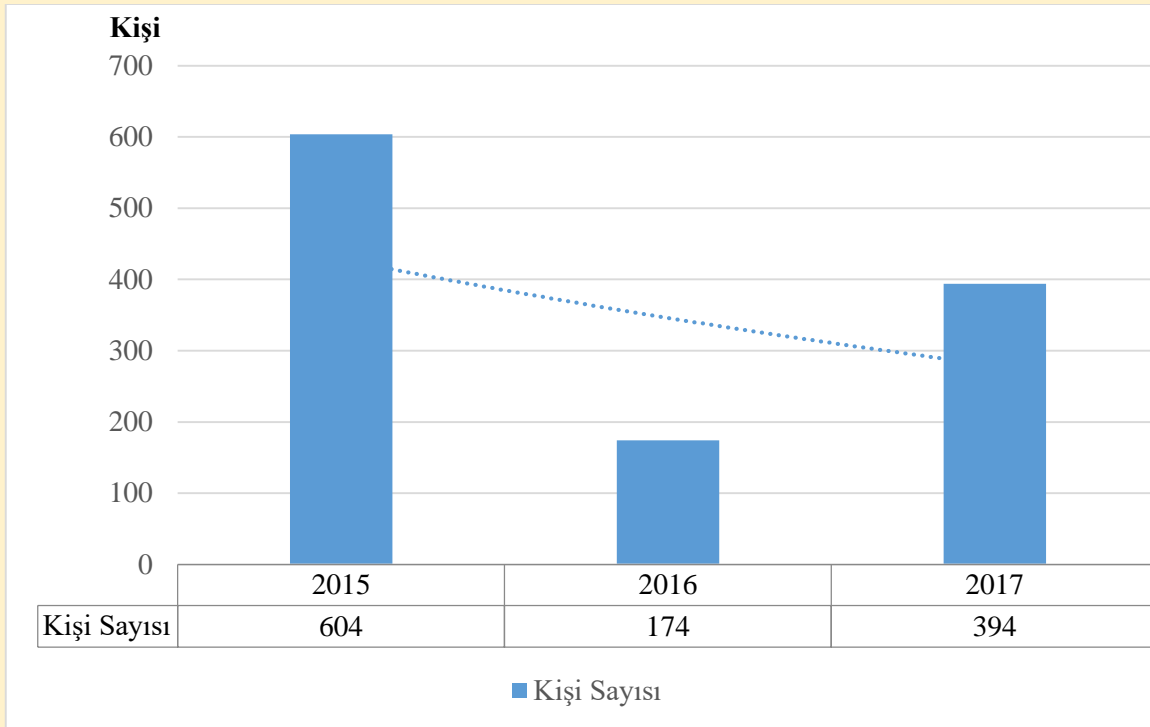
¹⁰⁶² <http://www.internethaber.com/rusya-yaptirimlari-6-maddelik-tam-liste-1490892h.htm> (Erişim Tarihi: 25.03.2017).

¹⁰⁶³ <http://www.turizmuncel.com/haber/turizmciler-konusuyor-rusya-krizi-sektoru-nasil-etkileyecek-h25705.html> (Erişim Tarihi: 04.04.2017).

¹⁰⁶⁴ <http://www.turizmuncel.com/haber/rus-tur-operatorleri-turkiyede-iyi-bir-tatil-kirimdan-yuzde-20-daha-ucuz-h30394.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

24 Kasım 2015 tarihinde düşürülen Rus savaş uçağı ile patlak veren krizden sonra Palandöken Kayak Merkezi'nde bulunan otellerde konaklayan Rus turistler Erzurum'u terk etmeye başlamıştır. Takip eden aylarda ise Rus turistler yaptıkları rezervasyonları iptal etmişler ve tercihlerini başka ülkelere kaydırmışlardır. Ayrıca Rusya'daki bazı hava yolu şirketleri Türkiye'ye uçak seferleri düzenlememe kararları almıştır¹⁰⁶⁵.

Bölgede yapılan araştırmalarda ve otel yöneticileri ile yapılan görüşmelerde Rus turistlerin jet krizinden sonra gelmeye devam ettikleri ancak gelen turist sayısında ciddi düşüşler meydana geldiği görülmüştür. Otel yetkilileri ile yapılan görüşmelerde bazı şaşırtıcı sonuçlar da elde edilmiştir. Jet krizinden sonra hâlâ Rusya'dan turistler Erzurum'u ziyaret etmişlerdir. Ancak kültürel unsurlar göz önüne alındığında Rusya'dan gelen turistlerin tamamının Müslüman ya da Türk oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca Rus turistlerin, Rus Hükümeti'nin seyahat uyarılarına rağmen, hâlâ Erzurum haricinde diğer illeri de ziyaret ettikleri belirlenmiştir ancak bu ziyaretlerin bireysel olarak gerçekleştirildiği bilinmektedir¹⁰⁶⁶.

Grafik 2: Palandöken'e Gelen Toplam Rus Turist Sayısı (2015-2016-2017).

Grafik incelendiğinde 2015 yılında gelen Rus turist sayısı toplam 604 olarak görülürken jet krizinin yaşanmasından sonra bu sayı 174'e düşmüştür (Grafik 2). İkili ilişkilerin azda olsa

¹⁰⁶⁵ <https://tr.sputniknews.com/rusya/201603251021752133-rusya-turkiye-ural-havayollari/> (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2017).

¹⁰⁶⁶ S. Zaman, "An Actual Case For Reflection of Problems in International (Political and Military) Relations on Tourism Sector: Turkey-Russian Federation 2015 Crisis and Quantitative Reflections On Turkey Tourism", *2nd International Scientific Conference Geobalcanica*, 2016.

düzelmesinden sonra 2017 yılında Rus turist sayısı 394'e çıkmıştır. 2017 yılında Rus turist sayısının azda olsa artışa geçmesi turizmcileri sevindirmiştir.

Örneğin görüşme yapılan otellerin birinde (Otel 1) 2015 yılında gelen toplam turist sayısı 3783 olarak belirtilmektedir. Bunun yanında, Rus turistlerin toplam sayısı 161 olarak kayıtlara geçmektedir. Aynı zamanda Rus turistlerin yaptığı geceleme sayısı 1090 gece olarak belirtilmektedir.

Aynı otelde 2016 yılından sonraki belirtilen istatistikler ise şu şekildedir. Toplam turist sayısı 2045'dir ve toplam Rus turist sayısı 49 olarak kayıtlara geçmektedir. Aynı zamanda Rus turistlerin yaptığı geceleme sayısı 137 gece olarak belirtilmektedir.

Yine aynı otelde yapılan görüşmeler sonucunda 2017 yılında toplam turist sayısı 400 olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir. Toplam Rus turist sayısı ise 25 olarak kayıtlara geçmiş ve Rus turist geceleme sayısı 224 gece olarak belirtilmiştir. Ancak 2017 yılı incelendiğinde sezonun henüz bitmediği dikkate alınmalıdır.

Bölgede başka bir otel (Otel 2) ile yapılan görüşmelerde Otel 1'den alınan sonuçlara benzer veriler göze çarpmaktadır. 2014-2015 turizm sezonunda gelen Rus turist sayısı 346 olurken, bu rakam jet krizinin yaşandığı 2015-2016 sezonunda 44'e düşmüştür. İlişkilerin düzelmeye başladığı dönemlerde ise gelen Rus turist sayısı 334'e yükselmiştir.

2014-2015 sezonunda 183 odada konaklama yapan Rus turistler, bir sonraki sezonda sadece 18 odada konaklama yapmıştır. İlişkilerin düzeldiği 2016-2017 sezonunda ise toplam konaklama yapılan oda sayısı 201 olmuştur. Bu verilerin ışığında, yaşanan bu siyasi ve askeri krizin turizme ne kadar etki ettiği açıkça görülmektedir. İlişkilerin normalleşmeye başladığı dönemlerde ise gelen Rus turist sayısı turizmcilerin yüzünü güldürmüştür.

Yine Palandöken Kayak Merkezi'nde başka bir otel (Otel 3) ile yapılan görüşmelerde çıkan sonuçlar, Rusya ile yaşadığımız krizin turizme yaptığı olumsuz etkileri ortaya koymaktadır.

Otel 3'den alınan 2015 verilerine göre Rus turistler tarafından tutulan oda sayısı 52 olarak kayda geçmiştir. Toplam gelen Rus turist sayısı ise 97 kişidir. Gelen Rus turistlerin toplam geceleme sayısı ise 360 olarak otel kayıtlarına geçmiştir.

2015 sonrası verilere bakıldığında, 2016 yılında Rus turistlerin kaldığı oda sayısı 52 olurken, toplam Rus turist sayısı 81 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. 2016 yılında gelen Rus turistlerin geceleme sayısı ise 142 olarak aktarılmıştır.

2017 yılındaki verilere bakıldığında ise Jet krizinin etkileri açık bir şekilde görülmektedir. Buna göre Rus turistler tarafından tutulan oda sayısı 24'tür. Toplan gelen Rus

turist sayısı ise 35 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Toplam geceleme sayısı ise 146 gece olarak aktarılmıştır

Sonuç ve Öneriler

Ülkeler var oluş süreçleri içerisinde çeşitli siyasi, askeri ve sosyal krizler geçirebilirler. Bu süreçler yaşanırken ekonomik ve sosyal etkilerin görülmesi gayet normal bir durumdur. Ülkemiz de aynı şekilde kurulduğu günden beri çeşitli krizler atlatmıştır. Yaşanılan krizlerin turizm boyutunda incelendiği bu çalışmada Rusya ile yaşanan jet düşürme krizinin etkileri bariz bir şekilde ortaya konulmuştur.

Jet krizi sonrası iki ülke arasındaki ilişkiler sıfır noktasına gerilemiş ve tur şirketlerinin Türkiye'ye gelmesinin önü kapanmıştır. Paket turların iptal olması Palandöken Kayak Merkezi'ndeki otellerin doluluk oranını olumsuz yönde etkilemiştir. Zaman içerisinde düzelen ilişkiler ile artmaya başlayan Rus turist sayısı Palandöken'deki turizmcilerin yüzünü güldürmüştür.

Turizm sektöründe önemli bir olgu olan imaj, siyasi krizlerden kolayca etkilenmektedir. Turistin beklentisi dinlenmek, eğlenmek ve huzur bulmak olduğundan güvensiz gördüğü ülkeye gitmek istememesi gayet normal bir durumdur. Arap Baharı ile iç çatışmaya giren ülkelerdeki turizm sektörünün etkilenmesi bu konuya verilebilecek örneklerden biridir.

Palandöken Kayak Merkezi'nde yapılan görüşmelere göre turizmcilerin beklentisi ülkeler arasındaki siyasi krizlerin son bulması ve barış ortamının sağlanması olmuştur. Böylesi bir ortamda yapılacak olan her türlü ekonomik ve sosyal faaliyet olumlu yönde etkilenecektir. Örneğin özellikle 2017 itibariyle artık daha iyi bir hâl almaya başlayan ikili ilişkiler, turizm sektörüne de olumlu yönde etki etmiştir. Tatilini Türkiye'de geçirmek isteyen Rus turistlerin rezervasyon sayıları bir önceki seneyi geçmiştir¹⁰⁶⁷.

Kaynakça

- Özgüç, Nazmiye, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Doğanay, Hayati, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001.
- Tunç, Azize, "Dünyadaki Türkiye İmajının Turizm Sektörüne Etkisi ve Bir Uygulama", *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2003.
- Doğaner, Suna, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.
- Yaylı Ali, Özlem Sürücü, *Özel İlgi Turizmi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2016.

¹⁰⁶⁷ <http://www.turizmaktuel.com/haber/rus-turist-erken-rezervasyon-rekoru-kirdi#.WmjUrZirYyk.twitter> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018).

Altaş, Namık Tanfer, Ahmet Çavuş, Nilgün Zaman, “Türkiye’nin Kış Turizmi Koridorunda Yeni Bir Kış Turizm Merkezi: Konaklı”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 31 (Ocak), 2015.

Özbay, Fatih, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010”. *Bilge Strateji*, Sayı: 3 (4), 2011.

Büyükakıncı, Erhan, “Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye-Rusya İlişkileri”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, 2004.

Zaman, S., “An Actual Case For Reflection Of Problems in International (Political and Military) Relations On Tourism Sector: Turkey-Russian Federation 2015 Crisis and Quantitative Reflections On Turkey Tourism”, *2nd International Scientific Conference Geobalcanica*, 2016.

İnternet Kaynakları

<https://www.wttc.org/research/other-research/identifying-the-critical-material-issues-for-travel-tourism/> (Erişim Tarihi: 12.05.2017).

<http://www.haberturk.com/ekonomi/turizm/haber/768595-arap-bahari-misirda-turizme-zarar-verdi> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

<http://www.turizmgazetesi.com/news.aspx?id=68595> (Erişim Tarihi: 10.05.2017).

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-04-24/egypt-s-tourism-officials-insist-popular-sites-are-safe> (Erişim Tarihi: 30.04.2017).

http://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/07/110726_arap_spring_turkey.shtml (Erişim Tarihi: 01.02.2017).

http://mexiconewsdaily.com/news/mx-overtakes-turkey-in-tourism-numbers/?utm_content=bufferfc1dc&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer (Erişim Tarihi: 05.05.2017).

<http://www.ntv.com.tr/turkiye/istanbulda-canli-bomba-saldirisi,ON11KuOZqESwaysRqNGP9g> (Erişim Tarihi: 20.04.2017).

<http://kariyer.turizmgazetesi.com/articles/article.aspx?id=35608> (Erişim Tarihi: 02.04.2017).

<http://ejder3200.com/tr/palandoken.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

<http://www.akkunpp.com/proje-hakkinda> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-rusya-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.05.2017).

<http://bigstory.ap.org/article/066bc52167e844bb9f5732d8650b0b35/report-turkey-shoots-down-warplane-over-air-space-intrusion> (Erişim Tarihi: 25.03.2017).

<http://www.internethaber.com/rusya-yaptirimlari-6-maddelik-tam-liste-1490892h.htm> (Erişim Tarihi: 25.03.2017).

<http://www.turizmuncel.com/haber/turizmciler-konusuyor-rusya-krizi-sektoru-nasil-etkileyecek-h25705.html> (Erişim Tarihi: 04.04.2017).

<http://www.turizmuncel.com/haber/rus-tur-operatorleri-turkiyede-iyi-bir-tatil-kirimdan-yuzde-20-daha-ucuz-h30394.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2017).

<https://tr.sputniknews.com/rusya/201603251021752133-rusya-turkiye-ural-havayollari/> (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2017).

<http://www.turizmaktuel.com/haber/rus-turist-erken-rezervasyon-rekoru-kirdi#.WmjUrZirYyk.twitter> (Erişim Tarihi: 4 şubat 2018).

İKİNCİ GÜN

KONFERANS SALONU

BİRİNCİ OTURUM

Ermeni Sorunu ve Tehcir Konulu Romanlarda Erzurum*

Murat Kacıroğlu**

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yaşayan milletlerden biri olan Ermeniler, toplumsal yapının en önemli unsurlarından biri olarak yüzyıllar boyunca engin bir hoşgörü ve barış iklimi içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı devlet sistemi içinde üst düzey görevlere getirilen, sanattan ticarete kadar toplumsal hayatın her alanında yer edinen Ermeniler, Osmanlı yöneticileri tarafından “*millet-i sâdıka*” olarak nitelendirilmişlerdir. Yüzyıllar boyunca karşılıklı dostluk ve kardeşlik içinde geçen Türk-Ermeni ilişkileri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamıştır. Milliyetçilik akımlarının ve Osmanlı toprakları üzerinde çıkarları olan Rusya ve diğer Batılı devletlerin etkisiyle isyan hareketlerine başlayan Ermeniler, çoğu ülke dışında kurulan Ermeni örgütlerinin yönlendirmeleri sonucu Anadolu'nun birçok yerinde kargaşaya sebep olmuşlardır. Bağımsız bir devlet kurmak isteyen ayrılıkçı Ermenilerin faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz artmış ve bunun sonucunda Osmanlı yönetimi cephe gerisinde isyan eden Ermenilerin uzak bölgelere gönderilmesini içeren tehcir kararını uygulayarak zararlı eylemlerde bulunan Ermenileri kontrol altına almak istemiştir. 1915'te uygulanan tehcirden sonra Türk-Ermeni ilişkileri açısından yeni bir döneme girilmiş, yaşanan olayların bıraktığı izler her iki halkın zihninde canlılığını devam ettirerek günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı toplum yapısı içinde önemli bir yere sahip olan Ermeniler, sosyal hayatı eserlerine yansıtan Türk romancılarının da dikkatini çekmiş ve birçok romanda kahraman olarak kendilerine yer bulmuşlardır. Tanzimat dönemi romanında Ermeni karakterlere ilk defa yer veren yazar Ahmet Midhat Efendi olmuştur. Yazarın *Letâif-i Rivayât* serisinin ikinci kitabında yer alan *Gençlikte* isimli hikâyesindeki Kaspar romancının eserlerinde görülen ilk Ermeni'dir. Ahmet Midhat Efendi'nin bu hikâyesinden başka konusu tamamen Ermeniler arasında geçen *Karnaval* ve aslî kahramanların Ermeni olduğu *Müşahedât* isimli romanları da vardır.¹⁰⁶⁸ Ahmet Midhat Efendi'nin bu eserlerinden sonra 1923'e kadar Ermeni karakterlere

*Bu bildiride tarafımızdan yayımlanan Türk Romanında Ermeni Sorunu ve Tehcir adlı kitaptan yararlanılmıştır.(bknz. Murat Kacıroğlu, *Türk Romanında Ermeni Sorunu ve Tehcir*, Asitan Yayınları, İstanbul 2017)

** Prof. Dr. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum, e-posta: murat.kacıroglu@erzurum.edu.tr

¹⁰⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde Ermenilerin nasıl ele alındığını değerlendiren çalışma için bakınız: Fazıl Gökçek, *Osmanlı Kapısında Büyüme, Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Romanlarında Gayri Müslim Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, (s. 111 ve devamı.)

yer veren çeşitli romanlar kaleme alınmış, bu romanlarda Ermeniler toplumsal yapının bir unsuru olarak gündelik hayatın içindeki yerleriyle birlikte sunulmuştur. Dolayısıyla bu romanlarda Ermeni sorunu ve Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasıyla ilgili bir yaklaşım söz konusu olmamıştır. 1923'ten sonra yazılan birçok romanda da aynı şekilde gündelik hayatın içinde yer alan Ermenilere çeşitli şekillerde yer verilmiştir

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Ermeni sorununun uzun bir dönem Türk romancıları tarafından dikkate alındığını söylemek pek mümkün değildir. 1923'ten sonra bazı romanlarda kısmen de olsa Ermeni sorununa kısaca temas edildiği görülür. Millî Mücadele konulu romanlarda Ermenilerin savaş sırasındaki faaliyetlerine az da işaret edilmiştir. Bu romanlarda konuya dolaylı olarak değinen yazarlar, Millî Mücadele'nin yarattığı atmosferin etkisiyle Ermenilerin bu mücadele sırasındaki olumsuz faaliyetlerine yer vermişlerdir. Bu dönemin sonrasında Ermeni sorunu ve tehcirle ilgili dikkatlerin ancak 1970'li yıllardan sonra artmaya başladığı görülür. Özellikle 1980'li ve 2000'li yıllarda Türk-Ermeni ilişkilerini anlatan yaşanan çatışma ve dramalara yer veren romanların sayısında büyük bir artış görülür. Bu romanlar içerisinde Erzurum'da yaşanan olaylara doğrudan veya dolaylı yer veren romanlar da bulunmaktadır. Bu bildiride söz konusu romanlar Türk-Ermeni ilişkileri ve tehcir bağlamında ele alınmıştır.

1. Konusu Erzurum'da Geçen Romanlardaki Temalar

1. 1. Türk ve Ermeniler Arasındaki Dostluk

Eşref Özoltulular, Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum ve çevresinde yaşanan olayları anlattığı *Soğuk Cennetin Çocukları*¹⁰⁶⁹ adlı romanında Türk-Ermeni dostluğuna dair kesitlere yer verir. Bu kesitler içerisinde çeşitli örnekler sunan yazar, Erzurum'da beraber yaşayan Türk ve Ermeniler arasındaki ilişkilerde dostluk duygularının ön plânda olduğunu göstermek ister. Bu örneklerden biri Refika Hanım'ın gelini Berfin'le birlikte pişirdiği tandır ekmeklerinden Ermeni komşularına da göndermesidir. Refika Hanım'ın torunu Süleyman tandırdan yeni çıkan ekmekleri Potik Maria adlı yaşlı bir Ermeni kadının evine götürür.

Bu dostluğu vurgulayan başka bir örnek Horen adlı Ermeni deri tüccarının Erzurum'daki Taşnak üyeleriyle olan ilişkisi üzerinden verilir. Arkadaşlarının Büyük Ermenistan'la ilgili hayallerini yanlış bulan Horen, Osmanlı Devleti'nin şu andaki güçsüz görüntüsünün aldatıcı olabileceğini belirtir. Hakob adlı arkadaşının onu Ermeni olmamakla suçlayan sözlerine karşılık verdiği cevap, yazarın savunduğu Türk-Ermeni ilişkileriyle ilgili

¹⁰⁶⁹ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

tezini yansıtabacak niteliktedir. Horen'in Türk-Ermeni ilişkileri ile görüşleri yazarın Ermeni sorunun gerçek nedenleri ile ilgili düşüncelerini de gösterir. Horen Osmanlı'ya karşı kötü duygular besleyen Taşnak üyesi arkadaşlarına “*Türklerle bugüne kadar kardeş gibi yaşadık*” diyerek itiraz eder. Horen'e göre Türkler ve Ermeniler ortak bir kültürü paylaşmaktadırlar. Ermenilerin hâmesi gibi görünen Rusların, İngilizlerin ve Fransızların ipiyle kuyuya inmenin akıl alır bir tarafı yoktur. Rusya Anadolu'daki Ermeni halkına hak ve özgürlük vaat etmesine rağmen kendi ülkesindeki Ermeniler bundan hep mahrum kalmıştır.¹⁰⁷⁰ Horen'in bu düşünceleri Erzurum'da faaliyet gösteren Taşnak çetecileri tarafından öfkeyle karşılanır. Onu ortadan kaldırmaya karar verirler. Merzmanof adlı bir Ermeni tarafından bıçaklanan Horen, yaralı olarak hastaneye kaldırılır; fakat burada kendini Müslüman olmuş bir Ermeni olarak gösteren sahte bir doktor tarafından öldürülür.

Hayrettin Ziya Taluy'un *Dadaş Kız*¹⁰⁷¹ adlı çocuk romanında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum'u işgal eden Ruslara yardımcı olan ve beraber yaşadıkları Türk komşularına ihanet etmekle itham edilen Ermenilere temas edilir. Romanda iki halk arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasının sorumlusu olarak Ermenileri gösteren yazar, Türkler ve Ermeniler arasında savaşın başlamasından çok öncelerde dayanan ekonomik ve kültürel farklılıkların Ermenilerin lehine olduğu da vurgular. Bu anlamda Kadir ve arkadaşlarının okula giden Ermeni kızlarını izledikleri sahnede, okumayan ve fakirlikle boğuşan Türk kızlarının durumu ile temiz ve düzgün kıyafetli Ermeni kızları arasındaki zıtlığa dikkat çekilir. Ermeniler hayatın her alanında Türklerden daha başarılıdır. Ticarete söz sahibi olan Ermenilerin ekonomik durumları fakir Türklerle tam bir tezat oluşturur. Yazar bu farklılıkları roman kahramanı Cuma'nın bakış açısını kullanarak dile getirir: “*Bu hep böyle mi gidecek? Günden güne zenginleşiyor, kuvvetleniyorlar. Burası gâvur toprağını mı bizim mi*”¹⁰⁷² diyen Cuma'nın bu düşüncesi Ermenilerin gelecekteki niyetlerinin ne olduğunu da ima eder.

Dadaş Kız adlı romanda Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Erzurum ve çevresinde yaşayan Ermenilerin tavırlarındaki değişikliklere de ayrıca yer verilir. Bölgenin önde gelen Ermenilerinin evlerinde ve bazı kiliselerde yapılan toplantılarda Taşnak ve Hınçak örgütüne mensup elemanlar tarafından çeşitli propagandalar yapılır. Türklerin dikkatinden kaçmayan bu toplantıların sonrasında silahlanmaya başlayan Ermeniler “*her evde yüzlerce silah*”¹⁰⁷³ bulundururlar. Bunun yanında yaklaşan Rus ordusunun elini rahatlatmak ve Müslümanların

¹⁰⁷⁰ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 28.

¹⁰⁷¹ Hayrettin Ziya Taluy, *Dadaş Kız*, Yeni Yol Basımevi, Trabzon, 1939.

¹⁰⁷² Hayrettin Ziya Taluy, *Dadaş Kız*, s. 50.

¹⁰⁷³ Hayrettin Ziya Taluy, *Dadaş Kız*, s. 51.

bölgeyi terk etmelerini sağlamak amacıyla Türk halkı arasında korkuya neden olacak propaganda faaliyetlerinde bulunan Ermeniler, “*Moskof girerse Erzurum’u üç gün üç gece soyacaklar, kadınların, kızların namusuna geçecekler, çoluk çocuk demeyip kesecekler*”¹⁰⁷⁴ diye dedikodu yayıp Müslümanları göç ettirmeye çalışırlar. Rusların Erzurum’a yaklaşmasıyla faaliyetlerini artıran Ermeniler, Türkçe bildikleri için Rus ordusu adına casusluk yaparlar. Şehri korumaya çalışan Türk askerlerinin kullandıkları parolayı Ruslara aktaran Müdürke köyünün Ermenileri, Rus askerlerinin işlerini kolaylaştırırlar.

1970 sonrası Türk edebiyatında popüler roman anlayışının önemli temsilcilerinden biri olan Ahmet Günbay Yıldız, 1975 yılında yayımlandıktan sonra 2009 yılına kadar 36 baskı yapan romanı *Figân*¹⁰⁷⁵’da, Birinci Dünya Savaşı’nın öncesinde ve savaş sürecinde Erzurum’daki Ermenilerin neden olduğu trajik olayları anlatır. Olay ağırlıklı bir özelliğe sahip olan romanda, yüzyıllar boyunca Türklerden sadece iyilik gören Ermenilerin Osmanlı Devleti’nin gücünü kaybetmesiyle dış güçlerin kışkırtmaları sonucu içlerindeki Türk düşmanlığını ortaya çıkardıkları düşüncesi işlenir.

Figân romanında olaylar, Ermeni mahallesindeki bir evin cephanelik hâline getirildiğini duyan Mülâzım Sadık Bey ve askerlerinin bu evi kuşatmalarıyla başlar. Salih Onbaşı, cesur ve iyi yürekli bir Türk askeri olarak Ermenilerin değişen davranışlarına bir türlü anlam veremez. Ermenileri “*ekmek yediği çanağa pisleyen*” ve “*yaşadıkları topraklara ihanet eden*” bir millet olarak gören Sadık Onbaşı, bir anlamda yazarın Ermeniler hakkındaki görüşlerini dile getirir. Yazarın Ermenileri olumsuz bir imajla verme çabası, roman boyunca devam eder. Bu yaklaşıma sebep olan şey ise Ermenilerin Türklere karşı düşmanlık yapmalarındır. Türk-Ermeni çatışmaları da bu düşmanlıktan kaynaklanmaktadır. Ermeni mahallesindeki gizlice cephaneliğe dönüştürülen eve yapılan baskın bu çatışmada kimin art niyetli olduğunu da ortaya çıkarır. Evi saran Türk askerleriyle baş edemeyeceklerini anlayan Ermenilerin arasında geçen konuşmada hem Ermeni sorununun nasıl doğduğuna dair imalar hem de Türklerin nasıl üstün bir millet olduğuna dair vurgular vardır. Teslim olmak konusunda tartışan Ermenilerden birisi hiç direnmeden teslim olmaları gerektiğini söyler ve nasıl olsa bu cephaneleri veren konsoloslukların kendilerini kurtaracaklarını belirtir. Yaşlı bir Ermeni de Türklerin aman dileyene el kaldırmayacağını ifade eder. Yakalanan Ermeniler yapılan mahkeme sonunca çeşitli cezalar alırlar.

¹⁰⁷⁴ Hayrettin Ziya Taluy, *Dadaş Kız*, s. 120.

¹⁰⁷⁵ Ahmet Günbay Yıldız, *Figân*, Türdav Yayınları, İstanbul 1979 (Bu çalışmada romanın şu baskısı esas alındı: Ahmet Günbay Yıldız, *Figân*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003. Alıntılar bu baskıya aittir.).

Bu olaydan sonra Erzurum'daki Ermenilerin Türklere karşı besledikleri düşmanca duygular artarak devam eder. Ermenilerin hedeflerinde Mülâzım Sadık Bey, Kadı Esat Efendi, Zaptiye Kumandanı Eşref Bey ve Muallim Naci vardır. Ermeni komitacıları bu Türkleri öldürmek için sinsice plânlar yapmaya başlarlar. İlk suikast teşebbüsü Mülâzım Sadık Bey'e yöneliktir. Mülâzım Sadık Bey ilk teşebbüsten kurtulurken yakalanan komitacının üzerinde İngiliz yapımı bir tabanca bulunur. İkinci suikast teşebbüsü amacına ulaşır ve Mülâzım Sadık Bey, tayin edildiği Sivas'a gideceği sırada Sarı Meci adlı bir Ermeni tarafından sırtından hançerlenerek şehit edilir. Bu olaydan sonra Erzurum'daki Türkler ve Ermeniler arasındaki gerilim doruk noktasına ulaşır. Sarı Meci çıkarıldığı mahkemede idam cezasına çarptırılır.

Figan' da bütün bu olaylar yaşanmasına rağmen Türklerin Ermenilere karşı hâlen dostça davrandıklarını göstermek ve bu yolla da Türklerin ahlâk üstünlüğünü vurgulamak için kurgulanan bir olayda, Zaptiye Komutanı Esat Bey'in su kuyusuna düşen bir Ermeni çocuğunu kurtarmak için kendi hayatını bile bile tehlikeye atması anlatılır. Kuyuya inen Esat Bey çocuğu kurtardıktan sonra kuyudan çıkmaya çalışırken Ermeni kadınlar onu taşıyarak öldürmeyi düşünürler. Büyük bir kayayı eline alıp fırlatmaya hazırlanan bir Ermeni kadınının bu hareketine, son anda oradan geçmekte olan bir Türk kızı engel olur ve Esat Bey'i kurtarır.

Bölgedeki Ermenilerin lideri durumundaki Keşiş Lato ise bir taraftan Türklerle iyi geçinmeye çalışan diğer taraftan da komitacı Ermenilerle birlikte gizli emeller peşinde olan bir karakter olarak sunulur. Keşiş Lato'nun oğlu Dilo ise belirgin bir şekilde Türk düşmanlığı yapmaktadır. Dilo'nun da içinde bulunduğu komitacı Ermenilerin hedeflerindeki ikinci isim Esat Bey'dir. Esat Bey, evine yapılan bombalı saldırıdan son anda kurtulur.

Doğu Anadolu'da Ermeni isyanlarının başladığına dair bilgiler Esat Bey'in bakış açısından verilir. Evinin bombalanmasından sonra Erzurum'dan ayrılma konusunu ailesiyle konuşurken Ermenilerin asıl isteklerinin bu olduğunu onların Türkleri yaşadıkları yerlerden ayrılmaya mecbur bırakarak bu topraklara sahip çıkmak istediklerini söyler. Birinci Dünya Savaşı başlamadan Doğu Anadolu'daki birçok ilde Ermeni isyanlarının başladığını belirten Esat Bey Van, Hakkâri, Gümüşhane, Sivas ve Bitlis gibi yerlerdeki isyanlarda Ermenilerin savunmasız Türkleri katlettiklerini belirtir.

Romanın "*Harp Oyunu*" adını taşıyan bölümünde, Ermenilerin kendi millî bilinçlerini oluşturmaya çalıştıkları ve dış güçlerin onları Osmanlı Devleti'nin yıkılması için kullandıkları anlatılır. Osmanlı sınırından içeri sızan ve çoğu Rusya'da eğitim görmüş komitacılar, geldikleri Ermeni köylerinde halkı ayaklandırmak için propaganda faaliyetlerinde bulunurlar. Kaza ve vilayetlerdeki Ermeni okullarında ise Ermeni çocuklarına Türk düşmanlığı öğretilmeye

başlanmış ve böylece Ermeni milleti fikri ve bu fikre bağlı olarak Büyük Ermenistan ülküsü oluşturulmuştur.

Ermenilerin Erzurum'daki faaliyetlerini örgütleyen kişi olan Keşiş Lato, bu program doğrultusunda bölgedeki Ermenileri evinde toplayarak Türklere karşı nasıl davranmaları gerektiğini anlatır. Ermenilere Türkleri asla sevmemeleri gerektiğini söyleyen Keşiş Lato, ancak Türkleri sever gibi görünmenin ve istedikleri zaman amaçlarını gerçekleştirmek için harekete geçmenin akılcı bir davranış olduğunu ifade eder. Keşiş Lato'nun üzerinde önemle durduğu diğer bir nokta ise Ermenilerin ticaretle ilgilenmeleri konusudur. Ermenilerin birbirlerine yardım ederek ticaret yoluyla zenginleşmeleri gerektiğini böylece Büyük Ermenistan'ı daha kolay kuracaklarını belirtir.

Figan'da Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için harekete geçmeye başlamaları Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine rastlar. Miher ve Kara Mecî adlı Ermeniler Kadı Esat Bey'i haince öldürürler. Savaş 1914'te başlayınca düşmanca faaliyetlerine hız veren Ermeniler Fransız, İngiliz ve Rusların da desteklerini alarak Doğu Anadolu'da büyük katliamlara başlarlar. Bu arada Kadı Esat Bey'in oğlu Burhan ve Muallim Naci'nin oğlu Orhan askerî okulda okuyup Osmanlı ordusunda görev almışlardır.

Romanda Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve cephe gerisinde yaşanan olaylar iki ayrı düzlemde verilir. Orhan ve Burhan Osmanlı ordusu içinde savaşırken, cephe gerisinde Ermeniler Türklere karşı acımasızca bir soykırım başlatmışlardır. Erzurum, Rusların eline geçince bölgedeki Ermeniler beraber yaşadıkları Türklere karşı Rus orduyla birlikte hareket ederler. Keşiş Lato'nun oğlu olan Dilo'nun liderliğindeki Ermeni komitacıları Erzurum'daki Türk evlerini basarak kocaları veya oğulları savaşta olan kadın ve çocukları acımasızca katlederler. Dilo, baştan itibaren büyük bir kin duyduğu Muallim Naci'nin oğlu Orhan'ın evine gelir ve karısı Neslihan'a tecavüze yeltenir; ancak Neslihan namusunu kurtarmak için hayatına kendi eliyle son verir. Romanın sonunda ise Rus ordusunun ülkelerindeki ihtilâl sonucu Anadolu topraklarından çekilmeleri ve Türk ordusunun işgal altındaki toprakları düşman elinden kurtarması anlatılır. Erzurum'a giren Türk ordusu Ermenilerin yaptıkları mezalime yakından tanık olurlar.

Selahattin Tugay Daloğlu'nun *1915-1918 Ermeni Zulmü*¹⁰⁷⁶ adını taşıyan eseri “tarihî belgesel roman” ibaresiyle yayımlanır. Roman, Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum'un Rus işgali altında olduğu dönemde Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalimi, olayı yaşamış veya tanık olmuş insanlardan ve diğer tarihî kaynaklardan alınan bilgilerden hareketle anlatır. Bu

¹⁰⁷⁶ Selahattin Turgay Daloğlu, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, Dilârâ Yayınları, İstanbul 1983.

yüzden eserde herhangi bir olay örgüsüne ve kurguya yer verilmeden kesitler halinde birtakım olaylara temas edilir. Yazar, romanın önsözünde 1915-1918 yıllarında Erzurum ve civarında Ermenilerin yaptıkları mezalime tanık olan dedesi Abdülkadir Çalikoğlu'ndan dinlediği olayların etkisiyle bu kitabı kaleme aldığını, yaşanan elim olayları Türk insanına ve bütün insanlığa duyurmak istediğini belirtir.¹⁰⁷⁷ Bu bağlamda yazar, tarihî gerçekleri temel alarak Türklerin Ermenilere karşı hiçbir zaman baskı kurmadıklarını aksine Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum ve çevresindeki Ermeni çetelerinin Türklere karşı insanlık dışı zulümlerde buldukları tezini işlemeye çalışmıştır.

Roman Erzurum'un Pasinler ilçesine bağlı Müceldi köyünde yaşayan Türklerin Ermeni mezaliminden kaçışını anlatan bir sahneyle başlar. Köyden ayrılmak istemeyen ihtiyar Kaya Emi ile göç etmek için hazırlık yapanlar arasında duygusal sahneler yaşanır. Doğup büyüdüğü yerleri “*gâvura bırakıp yâd ellere gidemem*”¹⁰⁷⁸ diyen Kaya Emi ile altmış yıllık arkadaşı vedalaşırken gözyaşlarına boğulurlar. Erzurum ve köylerinden birçok insanın Ermeni zulmünden kaçmak için Anadolu'nun içlerine doğru göçleri sırasında yaşananları kısaca özetleyen yazar, “*muhasir gitmeyen Türkleri ise tarihin en acımasız zulmü*”¹⁰⁷⁹nün beklediğini söyler.¹⁰⁷⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra silahlanan Ermeni çetelerinin Ruslardan aldıkları destekle Doğu Anadolu'da yaptıkları katliamları çeşitli tarihî belgeler ve tanıklar eşliğinde sunan romanda “*düşman da olsa insanlığını kaybetmemiş*”¹⁰⁸⁰ bir Rus subayı olan 2. Erzurum Kale Topçu Alay komutanı Twerdo Khlebof'un anılarına da yer verilir. Bu Rus subayının anılarında “*Ermenilerin silahsız, hasta, sakat, kadın ve çocuk Erzurumlulara yaptıkları insanlık dışı zulümler dolayısıyla Rus ordusunun kirletildiğini*”¹⁰⁸¹ yazdığı belirtilir.

Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları katliamları Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden kesitler vererek sunan romanda, Ermeni çetelerinin katliama başlamadan önce Sarıkamış'ın Zeg köyünde yaptıkları bir toplantıya yer verilir. Bu köyde yaşayan Dikran Serkis'in evinde toplanan Taşnak ve Hınçak örgütlerinin bölgedeki önemli isimlerinin katıldığı bu toplantıda çeşitli kararlar alınır. Erzurum ve çevresindeki köylerde yaşayan Türkleri öldürmeyi plânlayan Ermeniler, Rusların şehri işgal etmesinden sonra bir referandum yapılacağını ve bu yüzden bölgedeki Türk nüfusunun azaltılması gerektiğini belirtirler. Bunun için şartların uygun olması halinde Türk köylerinin basılarak olabildiğince çok Türk'ün

¹⁰⁷⁷ Selahattin Turgay Daloğlu, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, s. 6.

¹⁰⁷⁸ Selahattin Turgay Daloğlu, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, s. 9.

¹⁰⁷⁹ Selahattin Turgay Daloğlu, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, s. 12.

¹⁰⁸⁰ Selahattin Turgay Daloğlu, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, s. 12.

¹⁰⁸¹ Selahattin Turgay Daloğlu, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, s. 12.

öldürülmesini kararlaştırırlar. Erzurum işgal edilir edilmez ilçelerde görev alacak imha çetelerinin komutanları da bu toplantıda belirlenir.

Turgay Daloğlu romanın diğer bölümlerinde Erzurum'un işgaline kadar geçen süreçte Ermeni çetelerinin bölgedeki faaliyetlerini yine kesitler vererek anlatmaya devam eder. Erzurum'un işgali sırasında ve sonrasında Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalimi anlatır. Yazarın yaşanan çeşitli olaylar hakkında edindiği bilgileri anlattığı eser, çoğu kez roman tekniğinden ve kurgusallıktan uzaklaşarak sözlü ve yazılı tarih kaynaklarından alınan bilgileri içeren bir tarih metnine dönüşmüştür.

Talat Uzunyaylalı'nın 93 Harbi sırasında büyük kahramanlıklar göstererek Rusların Erzurum'a girmemesi için mücadele eden Nene Hatun'un hayatını romanlaştırdığı *Efsane Kadın Nene Hatun*¹⁰⁸² adlı biyografik eserinde, bu savaş sırasında Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığına da yer verilir. İki halk arasındaki ilişkilerin 93 Harbi sırasında bozulmaya başladığını vurgulayan roman bu durumun Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar sürdüğüne de işaret eder. 93 Harbi'nin başlamasıyla Erzurum'daki Ermenilerin yüzyıllar boyunca beraber yaşadıkları Türk komşularına karşı davranışlarının değiştiğine dikkat çeken yazar/anlatıcı, Ermenilerin "Ruslar şehri işgal edecek diye bayram" ettiklerini Türk kahramanların bakış açısından anlatır. Ermenilerin Rus ordusu adına çeşitli casusluk faaliyetlerinde bulunduğunu ve şehirdeki Osmanlı birlikleri hakkında Ruslara bilgi verdiklerine yer veren roman, Ermenilerin bu anlamda Türk komşularına ihanete ettikleri fikrini de savunur.

Hakan Yel *Rüzgâr Ekenler*¹⁰⁸³ adlı romanında Erzurum'un Hınıs ilçesine bağlı Çiğdemli köyünde yaşayan Türkler ile Armanlı köyünde yaşayan Ermeniler arasında yaşanan olayları anlatır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarına ait olayları fon olarak kullanan yazar, Ermeni çetelerinin faaliyetlerini, Türkler ve Ermeniler arasındaki iyi ilişkilerin bu yüzden nasıl bozulduğunu anlatmaya çalışır. Romanda bu iki halkın içinde hem iyi hem de kötü insanlar olduğu ve yaşanan trajik olayların sorumluluğunun tümüyle bir tarafa yüklenemeyeceği fikri ortaya koyulur. *Rüzgâr Ekenler*'de yer alan Türk ve Ermeni kahramanlar bu fikrin doğrultusunda olumlu/iyi ve olumsuz/kötü olarak iki gruba ayrılmış gibidir. Romanın başkahramanı Hüseyin Ağa başta olmak üzere İmam İbrahim, Bodur Süleyman ve Berber Musa Çiğdemli köyünde yaşayan olumlu/iyi Türkleri temsil ederler. Armanlı köyünde yaşayan Hacik Usta, Kevork ve Vanes gibi kahramanlar ise olumlu/iyi Ermenileri temsil ederler. Bu olumlu/iyi karakterler karşısında olumsuz/kötü karakterler yer alır. Çiğdemli köyünden Osman, Kambur

¹⁰⁸² Talat Uzunyaylalı, *Efsane Kadın Nene Hatun*, Nesil Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁰⁸³ Hakan Yel, *Rüzgâr Ekenler*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2008.

Hasan, Kırpıcı Durmuş olumsuz/kötü Türkleri, Armanlı köyünden Garbis, çeteci Arto ve adamları olumsuz/kötü Ermenileri temsil ederler. İki halk arasında herhangi bir düşmanlık olmamasına rağmen bu olumsuz karakterlerin yaptıkları davranışlar yüzünden ilişkiler bozulmuştur. Bunun yanında Ermeni çetelerinin içyüzüne de dikkat çekmek isteyen yazar/anlatıcı, bu çetelerin sadece Ermenilerden oluşmadığını içlerinde asker kaçağı Türklerin ve Kürtlerin de bulunduğunu belirtir. Ayrıca çeteye fakirlik yüzünden katılan Ermenilerin olduğuna da vurgu yapılır. Garo ve Nubar adındaki iki Ermeni çeteci bu duruma örnek gösterilir.

Rüzgâr Ekenler'de Türk ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmaların sebeplerinden biri olarak gösterilen Ermeni çetesinin başındaki isim Arto'dur. Oleg adındaki bir Rus istihbarat subayıyla birlikte hareket eden Arto, çetesiyle önüne gelen köylere baskın yapıp Türklerin mallarını yağmalayan acımasız bir tip olarak tanıtılır. Katliamlarına dayanamayıp kaçmak isteyen çete üyesi Ermenileri de acımasızca öldüren Arto, Rusların kendisine vaat ettiği bölge valiliği hayaline ulaşmak için elinden geleni yapar. Ermenistan devleti kurulduktan sonra Erzurum'a yerleşip kendi servetini kazanmayı düşünen bu Ermeni'nin Müslümanlara karşı duyduğu hisler, *"Türklerden nefret ediyordu. Kürtlerden de, Çerkezlerden de... Bu topraklarda yaşama hakkı sadece kendilerine aitti ve o bunu herkese belletecekti. Gerekirse tek tek kendi elleriyle boğazlarına yapışacak, tüm köylüleri bu topraklardan çıkıp gitmeye zorlayacaktı"*¹⁰⁸⁴ cümleleriyle ifade edilir.

Romanda Ermenileri Türklere karşı kışkırtan başka bir kahraman ise Armanlı köyünün yerlilerinden olan Garbis'tir. Hacik Usta ve Kevork'un Çiğdemli köyündeki Türklere gösterdiği dostluktan büyük öfke duyan Garbis, Çiğdemli köyüne saldıran çeteci Ermenilere karşı Türklere yardım eden ve köyü büyük bir katliamdan kurtaran Hacik Usta'yı bu yüzden öldürür.

Rüzgâr Ekenler'de olaylar, Ulya adındaki Türk köyünün Arto'nun çetesi tarafından basıldığını anlatan bir sahneyle başlar. Bir gece yarısı köyü basan çeteci Ermeniler köy halkını acımasızca katletmişlerdir. Kadınlara ve kız çocuklarına hunharca tecavüz edilmiş, insanlar ahırlara doldurularak ateşe verilmiştir. Ulya'da yaşanan bu trajik olay Çiğdemli köylülerini de derinden sarsar. Köyün en ileri gelenlerinden bir olan Hüseyin Ağa'nın oğlu köylerini korumak için harekete geçmek ister. Ulya köyüne yapılan saldırıdan Armanlı köyündeki Ermenilerin sorumlu olduğunu bu yüzden onlardan intikam almaları gerektiğini savununca, babası Hüseyin Ağa buna şiddetle karşı çıkar. Yazar/anlatıcı, baba ile oğulun bu konuyu köylülerin olduğu bir toplantıda tartıştıkları sahnede, Hüseyin Ağa'nın bakış açısından Türk-Ermeni dostluğuna da

¹⁰⁸⁴ Hakan Yel, *Rüzgâr Ekenler*, s. 170.

vurgu yapar. Şimdiye kadar Ermenileri farklı görmeyen Çiğdemli köylüleri, kendilerini ve Ermeni komşularını “*tek yaradana farklı bir şekilde ibadet eden Osmanlı tebaası*” olarak görmüşlerdir: “*Aralarında bazı münferit olaylar olmuştu gençler arasında, ama bunların temelinde hep kız meselesi vardı. Didiklenmeyen dostluk uzun yıllar sürmüştü. Şimdi kalkıp bir Ermeni köyüne saldırmak pek kolay kabullenecekleri bir hamle değildi.*”¹⁰⁸⁵ Hüseyin Ağa’nın bu yaklaşımını haklı bulan köylüler, evlerini çetecilerden korumak için nöbet tutmaya başlarlar. Buna karşılık Hüseyin Ağa’nın oğlu Osman intikam duygusuyla hareket eder ve yanına Kambur Hasan ve Kırpıcı Durmuş’u alarak bir gece yarısı gizlice Armanlı köyüne girer. Köyün papazı Zaven’i öldüren Osman kiliseyi ateşe verir; ancak Kambur Hasan’ın papazın kızı Sara’ya tecavüz edip öldürmesine engel olamaz. Bu olay iki köy arasındaki dostluğun bozulmasına yol açar. Hacik Usta ve Hüseyin Ağa, köylülerinin öfkelerine engel olayların büyümesine izin vermezler. Armanlı köyünün ileri gelenlerinden olan Kevork ve Hacik Usta ile Kevork’un oğlu Vanes, Armanlı köyünde halkı Türklere karşı kışkırtan Garbis’in kötü niyetlerini bildiklerini için onun Ermenileri kışkırtıp Türk köyüne saldırmasına engel olurlar. Hüseyin Ağa’ya olayın sorumlularının kim olduğunu söylemek için yola çıkan Hacik Usta, kendisini Çiğdemli köyüne gitmemesi yönünde uyararak Dırtad’a “*bana fenalık gelmez o köyde, kırk yıllık komşuluk hakkı var*”¹⁰⁸⁶ diyerek iki halk arasında düşmanlık olmadığını kötü niyetli bazı insanların yaptıklarının bütün Türklere mal edilemeyeceğini vurgular. Hüseyin Ağa ise Armanlı köyüne kan bedeli karşılığında papazı ve kızını öldüren kendi oğlu da dâhil üç kişiyi teslim eder ve bu üç kişi Armanlı köyünde idam edilirler.

1.2 Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulması

Eşref Özoltulular’ın *Soğuk Cennetin Çocukları* adlı romanı Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum’un Ruslar tarafından işgal edilişi ve sonrasında Ermenilerin Türklere uyguladıkları baskı ve zulümleri anlatan belgesel nitelikte bir eser olarak dikkat çeker. Yazar söz konusu dönemde yaşanan olayları, çeşitli tarihî kaynaklardan edindiği bilgileri temel alarak anlatır. Romanda anlatılan kesitler Sarıkamış’tan yüzünün yarısını ve hafızasını kaybederek Erzurum’a gelen Mehmet isimli bir Osmanlı subayı ile ona sahip çıkan Hacı Müslim Efendi ile ailesi arasındaki ilişki üzerinden ilerler. Erzurum’un ileri gelenlerinin Ermeniler ve Ruslarla mücadele etmek için yaptıkları faaliyetler, Rusların şehirde kaldıkları iki yıllık süreçte yaşananların anlatılması olayların geniş bir çerçevede ele alındığını gösterir. Türk-Ermeni

¹⁰⁸⁵ Hakan Yel, *Rüzgâr Ekenler*, s. 48.

¹⁰⁸⁶ Hakan Yel, *Rüzgâr Ekenler*, s. 73.

ilişkilerinin bozulmasına neden olan olaylar ve Rusya'nın Ermenileri kullanarak Osmanlı Devleti'ni yok etme isteği çeşitli vesilelerle anlatılır. Romanda olayların tarihî gerçeklerle örtüşmesine dikkat eden yazar, kurguya yön veren kahramanların bir kısmını tarihî şahsiyetlerden oluşturur.

Soğuk Cennetin Çocukları'nda olaylar üç ayrı düzlemde ilerler. Birinci düzlemde Erzurum'un işgal altında olduğu dönemde Ermeni çetelerinin Türkleri yok etme plânlarını hayata geçirmek için yaptıkları katliamlar, ikinci düzlemde şehirdeki Rus askerlerinin Türklerle ilişkileri, üçüncüsünde ise Müslüman ahalinin Ermenilerin baskılarından kurtulmak için verdiği mücadele söz konusudur. Bu üç düzlem içerisinde, çok sayıda kesit sunularak yaşanan olayların farklı kişilerin bakış açılarından yansıtılmasına dikkat edilmiştir.

Olayların birinci düzleminde Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'ne ve bütün Müslüman Türk halkına karşı gösterdiği düşmanlık yer alır. Bu düşmanlığın boyutu Erzurum'daki askerî hastanede çalışan Türk doktorlarının bakış açısından sunulur. Teğmen Mustafa Bey, yüzü tanınmayacak derecede yara almış ve hafızasını kaybetmiş bir hastayı muayene ederken bu işkencenin çeteci Ermeniler tarafından yapılmış olabileceğini düşünür. Arkadaşına Osmanlı ordusuna düzenli Rus birliklerinden ziyade dağınık Ermeni çetelerinin zarar verdiğini söyleyen Teğmen Mustafa, bu çetelerin kışlalara saldırarak Türk ordusunun Doğu Cephesi'ndeki ilerleyişine engel olduğunu böylece Rus ordusuna yardım etmek istediklerini belirtir. Doktor Hamza Bey ise Ermenilerin bu hareketlerini ihanet olarak görür ve yıllarca birlikte yaşadıkları bu insanların birtakım dış mihrakların kışkırtmasıyla akıl almaz çılgınlıklar yapmaya başladıklarını, 1914 yılının Temmuz'unda Erzurum'da yapılan Taşnak Partisi'nin sekizinci kongresinden sonra Ermenilerin tamamen kontrolden çıktıklarını söyler.¹⁰⁸⁷

Romanda bu sahneye karşılık Erzurum'daki Ermenilerin hangi düşünceler içinde olduklarını gösteren başka bir sahneye yer verilir. Burada ise Erzurum'daki Ermenilerin önde gelen isimleri bulunmaktadır. Davavekili Hakob, Sanasaryan okulu öğretmenlerinden Magar, esnaftan Kasap Merzmanof ve deri tüccarı Horen ve Mosdisyan'ın buldukları bu toplantıda Osmanlıların Rusları yenemeyeceğini konuşulur. Hakob büyük bir coşkuyla "*Çar'ın ordusuyla birlikte yürüyen kahraman Ermeni savaşçılarının karşısında hiçbir şansları yok. Enver Paşa'nın zafer hayallerini askerleriyle birlikte Sarıkamış dağlarına gömeceği günler yakındır. Osmanlı çatırıyor. Çatısı ha çöktü ha çökecek. Yakında altı vilayetimizden biri olan Erzurum'un tabelasına Garin yazılacak ve bu topraklarda büyük Ermenistan bayrağı sonsuza*

¹⁰⁸⁷ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 24-25.

kadar dalgalanacak, bunu durdurmaya kimsenin gücü yetmez”¹⁰⁸⁸ diyerek düşüncelerini açıklar. Onun bu düşünceleri bölgedeki Ermenilerin çoğunun paylaştığı düşüncelerdir. Toplantıya katılan Ermenilerden biri olan Mosdisyan’a ayrıca dikkat çeken yazar/anlatıcı, onu 1895 yılında Erzurum’da yaşanan Ermeni isyanının öncülerinden biri olarak sunar. 1895 yılında Erzurum’daki Ermeni okullarında ve kiliselerde saklanan silahların valinin emri ile toplanması sırasında arkadaşlarıyla birlikte geniş çaplı bir ayaklanmaya ön ayak olan Mosdisyan, şehirdeki diğer Ermenileri de örgütleyerek dükkânların kapanmasını, kiliselerde ayinlerin yasaklanmasını ve çanların çaldırılmamasını sağlamıştır. Bu olayların sonucunda yüzden fazla kişinin ölümüne neden olmuştur.

Ermenilerin Erzurum’daki faaliyetlerine dair başka bir kesit ise bir kilisede yapılan toplantıda yaşananlar üzerinden sunulur. Ayin için bir araya gelen Ermenilere bir konuşma yapan Papaz Gabriyel, dinleyenleri coşturmak için ateşli bir konuşma yapar. Bu toprakların Ermenilere ait olduğunu söyleyen Gabriyel, vatanlarının Türkler tarafından gasp edildiğini belirtir. Dünyanın dört bir yanında yersiz yurtsuz yaşamaya mahkûm edilen Ermenilerin artık kendi devletlerini kurmaya çok yakın olduklarını ve Büyük Ermenistan’ın kurulacağını belirten bu papaz, Ermeni halkını Rus ordusu ile yan yana savaşan Ermeni çetelerine katılmaya davet eder. Bu çetelere maddî destekte bulunulmasının ve ihtilâl gününde kullanmak üzere öncelikli olarak mavzer o da yoksa tabanca edinilmesinin her Ermeni ailesinin öncelikli görevi olduğunu belirtir. Papaz konuşmasının devamında kendi içlerinde Osmanlı’ya karşı dostluk duyguları besleyenleri hain olarak nitelendirir.¹⁰⁸⁹

Papaz Gabriyel’in konuşmasını coşkuyla dinledikten sonra sloganlar atarak kiliseyi terk eden Ermenilerden sonra Taşnak Partisi’nin müfettişlerinden Karin’in de içlerinde bulunduğu Ermeni heyeti kilisenin deposunda saklanan silahları kontrol eder. Bu silahların hepsinin Rus ordusuna ait oluşu ayrıca dikkat çekicidir. Karin ve yanındakiler bu silahların bölgedeki Ermenilere para ile satılmasını ve elde edilen gelirlerin Büyük Ermenistan’ın kuruluşunda kullanılması yönünde görüş bildirirler. Yazar/anlatıcı bu noktada Karin adlı Ermeni’ye dikkat çeker. Erzurum Valisi Tahsin Bey’e bu Ermeni hakkında bilgi veren Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi Orhan Bey, onun Taşnak Partisi’nin bölgedeki önemli isimlerinden biri olduğu, partinin Erzurum’daki faaliyetlerini denetlemek için gönderildiği bilgisini verir. Karin şehirdeki yabancı sefirlerle, misyonerler ve yardım kuruluşlarıyla görüşmeler yapmıştır. Bu durumdan haberdar olan Tahsin Bey, Rusların Ermenileri saflarına katmak suretiyle Doğu

¹⁰⁸⁸ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 27.

¹⁰⁸⁹ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 57-58.

Anadolu'da belirleyecekleri bir zamanda isyan çıkartacaklarına dair ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.

Bu rapora göre Ruslar bu tezgâhın bütün gereklerini yerine getirerek avuç avuç para dağıtıp Ermenileri örgütlemekte, çeteler kurdurup silahlandırmaktadırlar. Taşnak Partisi'nin şehir halkına gönderdiği tüyler ürpertici talimatların yazılı olduğu belgeler Osmanlı jandarmasının yaptığı operasyonlar sonucu ele geçirilmiştir. Bu talimatlar içinde, Osmanlı yönetimi tarafından silah altına alınan Ermenilerin silah ve cephanelerle birlikte peyderpey askerden kaçmaları, bunun yanı sıra yurt genelinde olaylar çıkarıp tedhiş hareketlerinde bulunmak suretiyle Türk askerlerinin ailelerini ve köylerini korumak için görevlerini bırakmalarının sağlanması yazılıdır. Ayrıca seferberlik ve askerî ulaşım tertibatını güçleştirmek, askerî yiyecek ve cephane konvoylarını vurmak, Ruslar hududu geçer geçmez silaha sarılarak Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakmak, İtilaf devletleri adına casusluk yapmak ve her türlü bölücü ve yıkıcı propagandada bulunmak gibi eylemler de verilen talimatlar arasındadır.¹⁰⁹⁰

Karin'in Erzurum'daki faaliyetleri arasında şehirdeki Ermeni okulunu ziyareti de vardır. Bu ziyaret sırasında yaşananlar, Ermenilerin kendi çocuklarını Büyük Ermenistan ülküsü etrafında eğittiklerinin ve bu eğitimde çocuklara Türk düşmanlığı fikrinin aşılandığının önemli bir göstergesi olarak sunulur. Okuldaki Ermeni öğretmen Magar'ın çocuklara Ermenilik bilinci aşıladığını gören Karin bundan büyük bir mutluluk duyar. Öğrencilere Ermeni tarihi ve kahramanları ile ilgili sorular soran Karin, aldığı cevapları Ermenilik adına gurur verici bulur.

Soğuk Cennetin Çocukları'nda Osmanlı ordusunun Sarıkamış Muharebesi'nde başarısızlığa uğraması sonucu başlayan süreç, olayların ikinci evresini oluşturur. Yaklaşan Rus ordusuna karşı halktan gönüllü olanları silahlı hale getiren valinin çabaları ve gönüllü milislerin kahramanca mücadeleleri Rus ordusunun ilerleyişini durduramaz ve şehir teslim olmak zorunda kalır. Rus ordusuyla birlikte şehre giren ve Druzina olarak adlandırılan Ermeni birlikleri "*sahibinin yanında ava çıkmış köpekler gibi parçalayacak bir kurban bulma umuduyla*"¹⁰⁹¹ hareket ederler. Erzurum'da düzeni sağlamak isteyen Ruslar, kendi orduları içinde görev yapan Ermenileri kontrol altına almakta zorlanırlar. Rus komutan General Yudenic'i ziyaret eden Yazıcıoğlu Hakkı Paşa, Hacı Bekir Efendi, Kırbaşzâde Fevzi Bey ve Sabit Bey'den oluşan heyet, Ermenilerin şehirdeki taşkınlıklarına karşı tedbir alınmasını isterler. Bu görüşmede hazır bulunan Karin, Erzurum'daki Türklerin toptan imha edilmesi gerektiğini düşünmektedir. General Yudenic'in Karin'le ilgili düşünceleri Ermenilerin gerçek niyetlerini ortaya koyması

¹⁰⁹⁰ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 67.

¹⁰⁹¹ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 218.

açısından önemlidir. Yudenîç, Ermenilerin Van'da yaptıkları katliam ve tecavüzlerin Erzurum'da da yaşanmasının dünya kamuoyunda Rusya'nın itibarını düşüreceğinden dolayı onların kontrol altına alınması gerektiğini düşünür. General Kalitin de Karin'in gerçek niyetini bildiğinden Ermeni birliklerinin şehre girmesini yasaklar.

Erzurum'un işgaliyle başlayan olaylar, 1917 yılına kadar Ermenilerin fırsat buldukça Müslüman halk üzerindeki baskıları şeklinde gelişir. Roman bu baskıları çeşitli kesitler ve kişiler eşliğinde anlatır. Bu kesitlerden biri Rus ordusunda görev yapan Ermenilerden olan Teğmen Markos ve Çavuş Godayef'in yaptıkları üzerinden verilir. Şehirde failleri bulunamayan cinayetlerden onlar sorumludur. İşgalin ilk gününden itibaren bu tip olaylar artmasına rağmen katillerin kimler olduğu bir türlü ortaya çıkarılamaz. Rus yöneticiler çoğu defa basiretsiz ve isteksiz davrandıkları için Ermeniler bundan kuvvet alarak halk üzerinde büyük bir baskı kurarlar. Onların keyfi davranışları, camilerden çıkan halka sataşmaları, genç kızlara ve kadınlara karşı çirkin hareketleri olağan olaylar hâline gelmeye başlamıştır.

Bu olayları soruşturan Binbaşı İvan olumlu bir tip olarak sunulur. Onurlu bir asker olarak tanıtılan Binbaşı İvan, faili meçhul cinayetleri Rus ordusu için yüzkarası bir durum olarak görmektedir. Bu Rus subay halkın asayiş ve güvenliğini sağlamakla yükümlü olan askerlerin alenen eşkıyalık yaptığını, sivilleri katlettiğini düşünür. İnsanların soygun amacıyla kaçırlıp sonra da işkenceyle öldürüldüğü ve bu seri cinayetlerde katilin kimliği için toplanan kanıtların hep aynı kişiyi yani Çavuş Godayef'i gösterdiğini belirtir.¹⁰⁹²

Bolşevik İhtilâli'nden sonra Erzurum'da az sayıda asker bırakarak çekilen Rus ordusunun ayrılışından sonra Ermenilerin önünde hiçbir engel kalmamıştır. Roman bu süreci de ayrıntılı biçimde sunar. Rusların çekilmesiyle çeşitli bölgelerden gelen Ermeni çeteleri Erzurum'a yerleşmeye ve şehri kontrol altına almaya başlar. Bu durum ileride yaşanacak fecii olayların habercisi gibidir. Yazar/anlatıcı bu düşüncesini Binbaşı İvan'ın bakış açısından sunar. Erzurum'dan ayrılmadan önce halktan tanıdığı kişilerle vedalaşan bu Rus subayı, "*Ermenilere dikkat edin, kendinizi kollayın Ermeniler hakkınızda iyi şeyler düşünmüyor*"¹⁰⁹³ diyerek Türk ahaliyi uyarmaya çalışır.

Ermenilerin şehirdeki hâkimiyetleri kuvvetlenince olayların gidişatı değişmeye başlar. Çarşıda pazarda Türklere ateş etmek, evlere ve dükkânlara girip yağmalamak sıradan olaylar olur. Bu durumun halk üzerindeki etkisi romanın ana kahramanlarından olan Hacı Müslim Efendi ve ailesinin yaşadıkları üzerinden verilir. Yüzünün yarısını ve hafızasını kaybetmiş bir

¹⁰⁹² Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 313.

¹⁰⁹³ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 337.

asker olan Mehmet'i Balkanlarda şehit olan oğlu Agâh'ın yerine koyan Hacı Müslim Efendi, ailesini Ermenilerden korumak için büyük bir mücadele verir. Şehirdeki Türkler evlerine kapanarak mümkün olduğu kadar sokağa çıkmazlar. Yaşanan bu olumsuz durum Antranik adlı komite reisi bir Ermeni'nin Erzurum'a gelmesiyle daha da derinleşir. Ermenilerin Ruslarla yaptıkları anlaşmayla şehri teslim alan Antranik, bir zamanlar Erzurum milletvekili olarak Osmanlı meclisinde görev yapan Karakin Pastırmacıyan'ın yönlendirmesiyle bölgeye gelmiştir. Onun gelişinin asıl nedeni Erzurum ve çevresindeki Türk nüfusunu toptan imha etmektir.

Bu plân doğrultusunda Erzurum'a yakın Tepeköy ve Yeşilyayla köylerinde Ermeni çeteleri toplu katliamlara girişmişlerdir. Roman bu köylerde yaşanan olayları yine kesitler halinde sunar. Şehirdeki az sayıdaki Rus askerlerinin başına komutan olarak atanan Albay Torkum ise Ermeni asıllı olduğu için yaşanan katliamların üzerini örtmeye çalışır. Bölgeye gelen Gürcü asıllı Rus başkomutanı da şehri ziyaret ettiğinde Ermeni birliklerinin neler yaptığına yakından şahit olur. Rus ordusuyla yakın ilişkiler kuran Hacı Bekir Efendi'nin ve ailesinin katledildiğini öğrendiğinde verdiği tepki, Albay Torkum tarafından abartılı bulunur. Albay Rus ordusuna hizmet eden Ermenilerin bu tip olaylarla suçlanmaması gerektiğini belirtir. Bu sahnede olumlu bir Ermeni karakter olarak sunulan Yüzbaşı Digran ise devlet kurmak isteyen Ermenilerin işledikleri cinayetlerle Ermeni adını lekelememeleri gerektiğini, savaşın henüz bitmediğini, geleceğin ne getirip ne götüreceğinin meçhul olduğunu söyler ve “geleceğinizi kıyımlarla dolu kirli ve onursuz bir geçmiş üzerine kurmayın” diyerek Albay Torkum'u uyarır.¹⁰⁹⁴

Antranik Paşa'nın Erzurum Merkez Komutanlığını Rus hükümeti adına Albay Morel'den devralmasıyla şehirde ve çevresindeki bölgelerde Ermeni katliamları zirveye ulaşır. Rusların geri çekilmesinden sonra Türk ordusunun toparlanıp Batı'dan Doğu Anadolu'ya doğru hareket ettiğine dair haberlerin gelmesi ise Müslüman halkı umutlandırır. Antranik burada bir savunma cephesi kurarak Türk ordusunu durdurmayı plânlar. Bu yüzden de halkın toptan imha edilmesine karar verir ve tarihin gördüğü en büyük mezalimlerden birine imza atar. Türk ordusu Erzurum'a girdiğinde bütün şehir ateşe verilmiş ve sokaklar öldürülen Müslüman ahalinin cesetleriyle doldurulmuştur.

İsmet Handemir, dedesinin hatıralarına dayanarak kaleme aldığı *Dadaş Ali*¹⁰⁹⁵ adlı romanda, 1916 yılında Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesini ve Ermeni çetelerinin baskı ve zulümlerini anlatır. Romanın başkahramanı Dadaş Ali bu süreçte Ruslara özellikle de

¹⁰⁹⁴ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 405.

¹⁰⁹⁵ İsmet Handemir, *Dadaş Ali*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2010.

Ermenilere karşı mücadele eden ve halkı örgütleyip Ermeni çetelelerine karşı savaşan bir kahraman olarak sunulur. Romanda, savaş esnasında ve sonrasında yaşanan kötü olayların Osmanlı yöneticilerinin yeteneksizliği ve ordu içindeki başıbozukluk yüzünden meydana geldiği, halkın kendini savunmak için silaha sarıldığı fikri üzerinde de durulur. Şehrin Ruslar tarafından işgal edilmesi ve bu işgale karşı duracak Osmanlı ordusunun dağılması, Dadaş Ali ve arkadaşlarını harekete geçirir. Yüzyıllar boyunca “*Türk milletinin engin hoşgörüsü altında yaşayan*”¹⁰⁹⁶ Ermeniler, Rusların kışkırtmasıyla bölgede büyük bir kıyıma girişmişlerdir. Ermeni çeteleri köyleri basıp insanları katletmeye başlamışlardır. Bu manzara karşısında Dadaş Ali ve arkadaşları Ermeni çetelelerine karşı kahramanca savaşır ve birçok çete lideri Ermeni’yi etkisiz hâle getirirler.

Mehmet Dağıstanlı’nın *Yanık Dere*¹⁰⁹⁷ adlı romanı Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Erzurum’da yaptıkları katliam ve mezalimi konu edinir. Yazar çocukluğunda büyüklerinden dinlediği olayları muhayyilesinde canlı tutmuş ve çoğu yaşanmış gerçek olayları kurgulamıştır. Bu romanda da savaş sırasında Ermenilerin Ruslardan yana olup Türklere karşı düşmanca eylemler içine girmeleri “*ihamet*” olarak değerlendirilir. Bu ihanetin komşu olarak bildikleri Ermenilerden gelmesi Türkleri derinden üzmüştür. 1914 yılının Temmuz ayında Erzurum’da toplanan Ermeni Kurultayı’nda Rus ordusuna katılma kararı alan Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı açıktan tavır aldıklarına vurgu yapan yazar, onların bu tavırlarının ülkedeki bütün Ermeniler tarafından benimsenmediği düşüncesini ise Artin Dayı’nın kişiliği üzerinden verir. Artin Dayı, Ermenilerin Rusların yanında yer almalarını yanlış bulduğu için diğer soydaşları gibi davranmaz; ancak Bedros gibi Ermeniler Türkleri yok ederek yaşadıkları topraklarda Büyük Ermenistan devletinin kurulması yolunda mücadele eder. Bu amaç doğrultusunda faaliyet gösteren ve “*Rusların ve İngilizlerin açıkça destek*”¹⁰⁹⁸ verdikleri “*Taşnak, Hınçak, Tero, Haço, Ramgavar çeteleri, Karekin Paşa’nun kurduğu teşkilatlar*”¹⁰⁹⁹ bölgedeki Müslüman köylerini basıp masum ve sıradan insanları katletmekten çekinmemişlerdir. Özellikle Rusların çekilmesinden sonra şehre hâkim olan Ermeniler, Erzurum’daki en büyük katliamları Yanıkdere denilen bölgede gerçekleştirirler. Çeşitli yalanlarla topladıkları gençleri buraya getiren çeteci Ermeniler yüzlerce savunmasız Müslümanı acımasızca öldürürler.

¹⁰⁹⁶ İsmet Handemir, *Dadaş Ali*, s. 11.

¹⁰⁹⁷ Mehmet Dağıstanlı, *Yanık Dere*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014.

¹⁰⁹⁸ Mehmet Dağıstanlı, *Yanık Dere*, s. 83.

¹⁰⁹⁹ Mehmet Dağıstanlı, *Yanık Dere*, s. 109.

Seyfullah Aydın'ın *Gri Zaman-Erzurum 1914-1919*¹¹⁰⁰ adlı romanında, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum ve çevresinde yaşanan olaylar anlatılır. Romanda Rusların Erzurum'u işgali ve Ermeni çetelerinin Türk ahali üzerindeki baskı ve zulümleri romanın başkahramanı Ali ve arkadaşlarının verdikleri mücadeleler bağlamında ele alınır. Sur köyünde yaşayan ve oldukça varlıklı bir ailenin oğlu olan Ali, ilk eşini doğum sırasında kaybetmiştir. Sonrasında babası Hacı Ağa onu Bağ köyünden başka bir kızla evlendirmeye karar verir. Bu kızın Hacı Ağa'ya düşman olan Ahmet Ağa'nın oğlu tarafından düğün gecesinde tecavüz uğraması üzerine başlayan olaylar Ali'nin bu adamı öldürerek Rusya'ya kaçmasıyla boyut değiştirir.

Ali, yanına babasının adamlarından Asker'i de alarak Rusya'ya kaçtıktan sonra Rusların Osmanlı'ya karşı Ermeni gençlerini toplayarak özel birlikler oluşturduğunu öğrenir. Savaşın başlamasıyla çıkan afla köyüne dönen Ali, Rusların Erzurum ve çevresini işgal etmesi üzerine harekete geçen Ermeni çetelerine karşı mücadele eder. Yazar, romanın bundan sonraki bölümlerinde Ermenilerin Rus ordusuna nasıl yardım ettiği ve onların işgal sırasında tehcirin intikamını almak için savunmasız Türk köylerine yaptıkları baskınları çeşitli örnekler vererek anlatır. Bu bağlamda özellikle Erzurum'a bağlı Ovacık beldesindeki köylerde yaşanan olayları ele alan yazar, yöredeki insanların hem Ruslar hem de Ermenilere karşı kendilerini korumak için yer yer milis kuvvetleri oluşturarak mücadele ettikleri üzerinde durur. Ermenilerin bu savaş sırasındaki tavırlarını “[T]ehcir olmamak için daha önce Rusya'ya kaçan Ermeniler, Rusya'da Rus ordusu içerisindeki Ermeni birliklerine katılmışlardı. Rus işgalinde bu Ermeniler bölgeyi iyi tanıdıkları için Ruslar tarafından bölgeye tekrar getirilmişlerdi” cümleleriyle açıklayan yazar/anlatıcı, Ermenilerin bölgede Rus kuvvetlerine yardımcı oldukları gibi geçmişten kalan hesaplarını görmek için fırsat kolladıklarını da belirtir.¹¹⁰¹ Tehcir öncesinde bölgedeki tek Ermeni köyü olan Kavaklı'ya dönen Ermeniler, Sur köyüne yönelik bir baskında bulunurlar; burada büyük bir katliam gerçekleştirmek isteyen Ermenilere Rus komutan engel olur.

Ovacık ve Tortum bölgesindeki Rus birliklerinin komutanına Rusça bildiği için tercümanlık yapan Ali, buradan edindiği bilgileri Türk kuvvetlerine aktarırken birçok kötü olaya tanıklık eder. Erzurum ovasındaki birçok Türk köyünün Ermeniler tarafından yakıldığına tanık olan Ali, ovadaki bir Türk köyünde ise kadın ve çocukların ahırlara doldurularak yakıldığını görür ve karşılaştığı manzaradan çok etkilenir. Köye girenler “mendilleriyle ağız ve burunlarını kapamak” zorunda kalırlar. “Yanmış et kokusu” her yeri kaplamıştır. Köydeki bir

¹¹⁰⁰ Seyfullah Aydın, *Gri Zaman-Erzurum 1914-1919*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.

¹¹⁰¹ Seyfullah Aydın, *Gri Zamanlar*, s. 187.

ihthiyar adam, Rus komutana Ermenilerin köydeki kadınlara tecavüz ettikten sonra hepsini camiye doldurup ateşe verdiklerini anlatır.¹¹⁰²

Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasına temas eden romanlarda iki halk arasında yaşanan çatışmalardan başta Rusya olmak üzere bazı Batılı devletlerin etkisi olduğu fikri üzerinde durulur. Yüzyıllar boyunca dostluk içinde yaşayan iki millet arasındaki iyi ilişkilerin 93 Harbi'nden sonra bozulmaya başladığına yer veren yazarlar, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylar üzerinde dururlar. Ermeni örgütlerinin Rusya'nın teşvikiyle Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde isyan çıkarmalarına yer veren romanlarda iki halk arasındaki ilişkilerin bozulmasından Ermenilerin sorumlu oldukları tezi işlenmiştir. Ermeni çetelerinin kışkırtma ve propagandalarına aldanan bazı yerli Ermenilerin yakın komşuları Türklere karşı düşmanca davrandıklarına yer veren yazarlar, bununla birlikte söz konusu kışkırtmalara kanmayan kimi Ermenilerin ise yaşanan kötü olaylara âlet olmadıklarını çeşitli şekillerde vurgularlar. Bu bağlamda yaşanan kötü olaylardan dolayı bütün Ermenilerin suçlanmaması gerektiğine de dikkat çekilmiş olur. Ermeni çetelerinin Türklere karşı yaptıkları katliamlara yer veren romanlarda, çoğu defa tarihî gerçeklerden hareket etmeye çalışan yazarlar, Ermeni soykırımı iddialarının asılsız olduğunu buna karşılık soykırımı asıl Türklerin maruz kaldıklarını ortaya koymak istemişlerdir.

1.3 Ermeni Tehciri

Doğan Akhanlı, *Kayıp Denizler* adlı üçlemesini son romanı olan *Kıyamet Günü Yargıçları*'nda¹¹⁰³, tehcirden önce ve sonra yaşanan olayları anlatır. Yazar eserinde anlattığı olayları ve kişileri, tehcirin Ermenilere karşı yapılmış bir zulüm ya da soykırım olduğu tezi çerçevesinde ele alır. Romanda bazı tarihî olaylar ve kişiler kendi gerçekliklerinden kopararak anlatılır. Tehcir öncesinde özellikle Abdülhamid döneminde başlayan Türk-Ermeni çatışmalarını padişahın Ermeni halkını yok etme isteği olarak yorumlayan yazar/anlatıcı, özellikle Hamidiye Alayları'na dikkat çeker. Kocasını bu olaylar sırasında kaybeden Senem Hatun'un öyküsünün anlatıldığı ilk bölümde, Ermenilerin bu süreçte yok edildiğine dair tezler sunulur. Asıl adı Urmiye Kadın olan Senem Hatun bu olaylar sırasında kocasını kaybetmiş bir Ermeni'dir. Erzurum'da yaşayan Senem Hatun'un geçmişiyle ilgili kısa bilgiler veren yazar/anlatıcı, tehcirden çok önceye giden zamanlarda Abdülhamid'in Türkleri ve Kürtleri Ermenilere karşı kışkırttığını ve kışkırtmalar yüzünden birçok Ermeni'nin katledildiğini

¹¹⁰² Seyfullah Aydın, *Gri Zamanlar*, s. 227-228.

¹¹⁰³ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, Belge Yayınları, İstanbul 1999.

savunur. Padişahın “*işte kılığın nedeni onlardır*”¹¹⁰⁴ diyerek Ermenileri hedef göstermeden önce Ermenilerle Müslümanlar arasında herhangi bir sorununun olmadığına işaret edilen romanda, iki millet arasındaki ilişkilerin bozulmasından Abdülhamid’in sorumlu olduğu tezi de savunulur. Erzurum’a yakın bir yer olan Uvanis’te yaşayan Senem Hatun, kocasının öldürülmesinden sonra küçük oğluna vermek istediği Ermenice isminden vazgeçmiş, ona “*hemen güven uyandırabilecek bir ad bulmuş, ayrıca kendi dilini ve dinini değil, onu tehlikeye sokmayacak dili ve dini öğretmeye*”¹¹⁰⁵ karar vermiştir.

Türk-Ermeni ilişkileriyle ilgili başka bir yaklaşım, Sarıkamış Harekâtı sırasında yaşandığı varsayılan kurmaca bir olay üzerinden verilir. Bu harekât sırasında Enver Paşa’yı ölümden kurtaran Nurhan Çavuş’un Osmanlı ordusunda görev yapan bir Ermeni olduğu vurgulanır. Enver Paşa, İstanbul’a döndükten sonra Talat Paşa ve Ziya Gökalp’e kendisini bir Ermeni’nin kurtardığını söylediğinde onlar buna inanmazlar. Yazar/anlatıcı daha sonra Enver Paşa’nın ağzından Ermeni sorunun kaynağı hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunur. Bu sorunun tek sorumlusu olarak II. Abdülhamid’i gösterir. Padişahın Ermenilerle ilgili düşüncelerini tarihî gerçeklerin dışına çıkarak anlatan yazar, Enver Paşa’nın ağzından konuyu dile getirir. Padişahın annesi Serfinaz Sultan’ın bir Ermeni çalgıcıya âşık olduğunu belirten Enver Paşa, onun Ermeni düşmanlığının bu olaydan kaynaklandığını söyler.¹¹⁰⁶ Enver Paşa’nın dışındaki İttihatçıların Ermenilerle ilgili yaklaşımları daha farklıdır. Talat Paşa “*malum millet*” diyerek küçümsediği Ermenilerden birinin Enver Paşa’yı kurtarmış olmasına öfkelenir.¹¹⁰⁷ Bu bağlamda İttihatçılar da Abdülhamid gibi Ermeni düşmanı olarak sunulurlar.

İktidara gelen İttihatçıların İstanbul’daki zengin Ermenilerin mallarını gasp ettiklerini iddia eden yazar/anlatıcı, kahverengiye boyanan bir Ermeni konağının Talat Paşa’ya, Ermeni mahallesinin en muhteşem köşkünün ise Enver Paşa’ya tanzim edildiğini belirtir. Cemal Paşa’ya da aynı şekilde başka bir köşk verilmiştir.¹¹⁰⁸ Ermenilerin savaş sırasında Osmanlı Devleti’ne *ihanet* ettiği fikri üzerinde uzlaşan İttihatçılar kendi aralarında bu sorunun nasıl çözümleneceği de tartışırlar. Yazar/anlatıcı bu tartışmayı anlattığı sahnede tehcir kararının alınma sürecinin arka planını vermeye çalışır. Talat Bey’in bu konuda diğer arkadaşlarında daha fazla öfkeli olduğu görülür: “*Akıl almaz kumpaslardan, karşı karşıya kalınan hıyanetin boyutundan, ajanların memleket içinde cirit attıklarından, sabotajlardan, Sarıkamış*

¹¹⁰⁴ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, s. 28.

¹¹⁰⁵ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, s. 15.

¹¹⁰⁶ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, s. 46.

¹¹⁰⁷ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, s. 99.

¹¹⁰⁸ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, s. 95.

yenilgisinde şahit olunduğu üzere kalleşçe arkadan hançerlenmekten”¹¹⁰⁹ söz eden Talat Paşa’nın Ermenilerin tehcir edilmesinde büyük role sahip olduğu vurgulanır. Onun tehcir kararını alırken neler düşünmüş olabileceği de böylece ortaya konulur. Öncelikle tehcire gönderilecek zengin Ermenilerin mallarının ne olacağı hakkında plânlar yapan Talat Paşa’nın söz konusu malları çok önceden hesaplayıp hangi yollarla devletin hazinesine aktarılacağını da hesapladığı iddia edilir.

Kıyamet Günü Yargıçları’nda tehcir dolayısıyla hayatları değişen bazı Ermenilerin ve ailelerinin yaşadıklarından da kısa kesitler sunulur. Bu ailelerden biri aynı zamanda Sarıkamış’ta Enver Paşa’nın hayatını kurtardığı iddia edilen Nurhan Çavuş’un ailesidir. Zohrap Efendi’nin torunu olan Dikran, Sarıkamış’ta kaybolan Nurhan’ın kardeşidir. Romanda Dikran’ın bütün ailesiyle birlikte Erzurum’dan bir kafiyleyle yola çıktıktan sonra yaşadığı olaylar üzerinde durulurken tehcirin Ermenilere karşı yapılmış büyük bir haksızlık olduğunu ima eden yazar/anlatıcı, bu fikrini ailenin yaşadıkları üzerinden ispatlamaya çalışır. Kafilenin Yozgat’ta saldırıya uğraması sonucu Dikran’ın kardeşi Ara hayatını kaybeder, babası ve küçük kız kardeşi Anahit ise kaybolur. Dikran yaşadığı bu olaydan sonra babasını ve kardeşini bulmak büyük çaba sarf eder, ancak onları bulamaz.

Romanda Birinci Dünya Savaş’ından sonra tehcirle ilgili soruşturma yapmak üzere kurulan mahkemelere de yer verilir. Bu mahkemelerin birinde yargılanan Çerkes Ahmet’in Osmanlı mebuslarından biri olan Kirkor Efendi ile kardeşi Ohannes Efendi’yi öldürdüğü vurgulanır. Ayrıca Dikran’ın babası ve amcası ile Zohrap ve Vartakes Efendileri Halep’te kurşunlayarak öldüren Çerkes Ali’nin işlediği cinayetleri Onnik adlı bir Ermeni’ye kendi ağzıyla itiraf ettiği de belirtilir.

Soğuk Cennetin Çocukları adlı romanda Ermenilerin tehcir edilmesiyle ilgili çeşitli olaylara ve görüşlere yer verilir. Tehcir kararı alınmadan önce Ermenilerin çeşitli yerlerde çıkardıkları isyanlara ve taşkınlıklara dikkat çeken yazar/anlatıcı, onların kendileri gibi düşünmeyen, Osmanlı Devleti’nin yanında olan soydaşlarına karşı da düşmanca tutum sergilediklerini belirtir. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce bile Türk birliklerine saldıran Ermeni çetelerinin kontrol altına alınması için tehcir kararının kaçınılmaz olduğunu belirten yazar/anlatıcı, Babıali’den gelen emrin Erzurum’daki yansımalarına ayrıca yer verir. Yazılı gelen emirde, yurdun birçok yerinde olduğu gibi Erzurum’daki Ermenilerin de isyan ve ihtilâl hâlinde bulduklarından dolayı Türk ordusunun emniyeti için Ermenilerin vakit geçirilmeksizin mecburî iskâna tabii tutulmak üzere güneye doğru sevk edilmeleri

¹¹⁰⁹ Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları*, s. 108.

istenmektedir.¹¹¹⁰ Vali Tahsin Bey gelen emri odasında bulunan diğer yöneticilere okuduğunda büyük bir üzüntü duyar. Yazar, onun bu duygularını ve üzüntüsünü Türklerin Ermenilerin ihanetine uğramalarına rağmen meseleye insanî olarak bakabilme erdemi gösterdiklerini vurgulamak için sunar. Tahsin Bey bu anlamda karardan dolayı üzüdür ve kendisini “*aynı tasta su içip aynı ekmeği paylaştığı, beraber gülüp beraber ağladığı, kader birliği ettiği, canciğer bir dostuna işlediği suçlar nedeniyle istemeyerek de olsa taşıdığı mesuliyetten dolayı ağır bir ceza vermek zorunda kalan yargıç gibi*” hisseder.¹¹¹¹ Bu duygularına rağmen görevi gereği Ermenileri sevk etmek zorundadır. Bununla birlikte Erzurum ve çevresinde yakalanan Ermeni çetesi üyelerinin çoğunun yerli Ermeniler olmadığını da bilmektedir. Özellikle Kafkaslardan gelen Ermeniler köylü kılığına girerek Anadolu Ermenileri örgütlemeye çalışmışlardır. Ermeni tebaadan askerlik çağına gelmiş olanlar ise mensubu oldukları ülkenin ordusuna değil de Rus ordusuna katılmışlardır. Erzurum’daki Ermeni kiliselerinde ve evlerinde yapılan aramalarda bulunan cephaneye ve silahlar bütün gerçeği ortaya koymaktadır. Bu gerçek ise, Osmanlı yöneticilerinin Ermenileri tehcir etmekten başka yapacak bir şeylerinin olmadığını göstermektedir.

Romanda Erzurum’dan sevk edilecek Ermenilerin nasıl ve hangi şartlar içinde hareket edecekleri de ayrıntılı şekilde verilir. Vali Tahsin Bey, Jandarma Komutanı Albay Refik Bey ve Emniyet Müdürü Murat Bey yaptıkları toplantıda bu konuyu görüşürler. Erzurum ve civarından gönderilecek olanlar Diyarbakır-Cizre yolundan Musul’a sevk edilecektir, bu da epey uzun sürecek bir tren veya nehir yolculuğu anlamına gelmektedir. Her şey ayrıntılı düşünülerek Ermenilerin yeni evlerine yerleşinceye kadar can ve mal emniyetlerini sağlayacak tedbirler alınmış ve iaşelerinin muhacir ödeneğinden karşılanması kararlaştırılmıştır.

Tehcir kararının Erzurum’daki Ermeniler tarafından nasıl karşılandığını da ayrıntılı şekilde anlatan romanda, kilisede toplanan Ermenilerin tehcire karşı gösterdikleri tepkilere yer verilir. Taşnaklar tarafından atanan Papaz Gabriyel kilisede bulunan silahlardan dolayı görevinden alınmış, yerine Papaz Armen geçmiştir. Kilisede toplanan Ermenilerin kaygı ve paniklerini gidermeye çalışan Armen, sağduyulu bir Ermeni olarak sunulur. Öfkelenen Ermenileri sakinleştirmek ister. Osmanlı’nın adalet ve hoşgörüsünden bahseden Armen’in sözleri Ermenileri etkilemiş ve herhangi bir taşkınlık meydana gelmeden son ayinlerini yapmalarını sağlamıştır. Sevk günü geldiğinde ise asker kordonu altında ulaşım vasıtaları olan kağnılara ve at arabalarına eşyalarını yükleyen Ermeniler yola çıkmaya başlamışlardır. Ermenilerin şehirden ayrılışının anlatıldığı bu sahnede, Türklerin de üzgün oldukları gösterilir.

¹¹¹⁰ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 150.

¹¹¹¹ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 150.

Bu sahne, yüzyıllar boyunca birbirleriyle dostluk içinde yaşayan iki milletin bu ayrılıştan dolayı duydukları üzüntüyü anlatması açısından önemlidir:

“İnsanların suskunluğu birbirlerine olan kırgınlıklarına, kızgınlıklarına, öfkelerine bağlanabilirdi ama gerçek görüldüğü gibi değildi. Sıkı komşuluk ilişkilerinden doğan sevgi ve saygıya dayalı dayanışma, birlik ve beraberlik duygusu aralarına ekilen fitne ve fesat tohumları yüzünden bir anda yok olup gittiğinden Türkler de en az Ermeniler kadar üzgündü. Bu nedenle kalanlar gidenlere sevinemiyordu. Herkes aralarında örülen çelikten duvara kendilerini güç ve kişilik çatışmasına kadar sürükleyen siyasî çekişmelerin neden olduğunun farkındaydı.”¹¹¹²

Ermeni kafilesi yola çıkarken Türk komşuları hiçbir şey olmamış gibi onları uğurlamaya gelirler. Toplanmalarına ve hazırlanmalarına yardımcı olurlar. Ermenilere yolda yemeleri için yiyecek getirenler bile olur. Bu ayrılışın hüznünü yaşayanlardan biri de Cemil Efendi ve eşi Refika Hanım’dır. Cemil Efendi torunu Süleyman’ı yanına alarak yakın komşusu Abgar’ın eşyalarını yüklemesinde ona yardımcı olurken, Refika Hanım da Abgar’ın karısı Natalya’ya içinde yiyecek olan bir bohça verir. Bu sahne Natalya’yı derinden etkiler ve ağlamaya başlar. Üzüntüsünün gidişinden dolayı değil, Refika Hanım gibi dostlarından ayrılmak olduğunu söyler. Abgar da Cemil Efendi’nin elini sıkar ve teşekkür eder. Ağlamamak için kendini zor tutan Abgar, Ermeni komitacılar tarafından düşman olarak gösterilen Türklerin bu kara günde yanlarında olmalarından dolayı daha önce düşündüklerinden dolayı pişman olur. Onun bu sırada söylediği sözler, Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında asıl sorumluların Ermeniler olduğu yönündeki tezin bir Ermeni’nin bakış açısından dile getirilmesidir. Abgar’ın bu anlamdaki düşünceleri şöyledir:

“Biliyor musun Cemil Efendi, bu iş pireye kızıp yorganı yakmaya benziyor. Osmanlı şimdiye kadar bizim babamızdı, anamızdı. O koca çınarın gölgesi altında din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin yaşadığımız için hepimiz mesut ve bahtiyardık. Tek düşüncemiz toprağımızı ekip biçmek ve çocuklarımızı büyütme idi. Ama sonra bir şeyler oldu. Boş hayaller peşinde koşan ihtirash ve şartlanmış kafalar yüzünden aramıza nifak girdi. Nihayet o hasta kafalar bizleri birbirimizden koparmayı başardılar. Aslında bu tezgâhı düzenleyenler vaat ettikleri beyliği körü körüne kendilerine inanan Ermeni halkına hiçbir zaman vermeyecekler.”¹¹¹³

Talat Uzunyaylalı *Paylaşılamayan Topraklar*¹¹¹⁴ adlı romanında Ermenilerin tehcir edilmesinin nedenleri üzerinde durur. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla farklı bir boyut

¹¹¹² Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 157.

¹¹¹³ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 159.

¹¹¹⁴ Talat Uzunyaylalı, *Paylaşılamayan Topraklar*, Babiâli Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011.

kazanan Türk-Ermeni ilişkilerinin yaşanan kötü olaylardan dolayı tehcirle sonuçlandığı fikrini savunan yazar, Ruben Sarkis isimli bir Ermeni milliyetçisinin babası Tüccar Garbis Sarkis'in bakış açısından tehcirin sorumlusunun Ermeniler olduğu tezini işler. Bu tezini doğrulamak için Ermenilerin savaş sırasındaki faaliyetlerini tarihî gerçekleri temel alarak özetler. Buna göre Rusya'da eğitilen Ermeniler savaşın başlamasıyla birlikte hem Rus birlikleri hesabına çalışmışlar hem de Doğu Anadolu'nun birçok yerinde ayaklanarak Osmanlı ordusunun ilerleyişine engel olmuşlardır. Bu durum romanda Ermenilerin ihaneti olarak nitelendirilir. Garbis Sarkis, bu şartlar altında tehciri kaçınılmaz bir sonuç olarak görür. Yazar, onun bu tavrını konuya sağduyuyla yaklaşan bir Ermeni'nin bile tehcirin sorumlusu olarak kendi soydaşlarını göstereceğinin ispatı için sunar. Sarkis'e göre Ermeniler Osmanlı vatandaşıdır ve savaşın başlamasıyla yapmaları gereken şey Osmanlı ordusuna katılmak olmalıydı. Buna rağmen Ruslara yardım eden Ermeniler bedel ödeyip Osmanlı ordusunda görev almadıkları gibi Rus ordusunun saflarına katılmışlardır. “Çarlıktan, Avrupalardan, hatta ta şu Amerika'dan gelen karanlık suratlı adamlar”¹¹¹⁵, Ermenileri “silaha sarılıp ayağa kalkın ve vatanınızı kurtarın biz de yanınızda olacağız”¹¹¹⁶ diyerek kışkırtmış, bunun sonucunda da Osmanlı yöneticileri tehcir kararı almak zorunda kalmıştır. Ermenilerin bu davranışlarını “ihanel” olarak gören Sarkis, Osmanlı Devleti'nin “millet-i sâdika” olarak gördüğü Ermenilerin bu ihanetini affetmeyeceğini de belirtir.

Romanda Ermenilerin taşkınlıklarına ve Türk komşularına yaptıkları baskılara rağmen tehcirin Türkleri de üzmüş olduğuna vurgu yapılır. Ermeniler değerli mallarını Türk komşularına emanet ederler, Türkler ise tehcir edilen Ermenilerin oluşturduğu kabilelerin Erzurum'dan ayrılışı sırasında gözyaşlarına hâkim olamazlar. Yaşanan olayların yakın tanığı olan Yüzbaşı Salim, Rus ordusu Erzurum'u terk ettikten sonra korumasız kalan Ermenilerin şehirden kaçışlarını izlerken iki halk arasındaki dostluğun bozulmasını üzüntüyle anlatır:

*“Ermenilerle belki dini bir kardeş değildik, fakat iyi komşu idik, hem de yüzyıllardır. Yan yana kapı bir yaşıyorduk. Camiyle kilise yüzyıllardır birbirine bakıyordu. Mahallede, çarşıda, pazarda, dosttuk, arkadaştık, komşuyduk... Düştüğümüz şu hale bir bakın, aramızda yaşananların, kardeşin kardeşi kırmasından ne farkı var? El atına binip nara attılar, ne geçti ellerine?”*¹¹¹⁷

Seyfullah Aydın, *Gri Zaman* adlı romanında Erzurum ve çevresindeki Ermenilerin tehciri sırasında yaşanan olaylara yer verir. Tehcir kararı gereğince bölgedeki köylerden

¹¹¹⁵ Talat Uzunyaylalı, *Paylaşılamayan Topraklar*, s. 71.

¹¹¹⁶ Talat Uzunyaylalı, *Paylaşılamayan Topraklar*, s. 75.

¹¹¹⁷ Talat Uzunyaylalı, *Paylaşılamayan Topraklar*, s. 276.

toplanan Ermeniler, Erzurum'daki sevk merkezine gönderileceklerdir. Şehir merkezine yakın bir köyde yaşayan Ermenilerin sevk edilişlerini anlatan sahne bu anlamda önemlidir. Köydeki Ermeniler bu karara karşı çıkmaya çalışırlar; ancak engel olamazlar. Türk jandarmalarının köyün meydanına topladığı Ermeniler gözyaşlarına boğulurlar. Bir Ermeni keşiş bu duruma itiraz ederken, Türk komutanın Ermenilere hitaben söylediği “*çocuklarınızı Ermeni çetelerine militan olarak gönderirken düşünmeliydiniz bunların olacağını*”¹¹¹⁸ şeklindeki ifadesi, tehcirden Ermenilerin sorumlu olduğunu fikrini vurgular. Köyde yapılan aramalarda Ermenilerin yaşadıkları evlerde çok sayıda silah bulunması, bu fikrin doğrulanması açısından dikkat çekicidir. Buna karşılık uğradıkları baskılara ve zulümlere rağmen Ermeni komşularının gönderilmesine üzülen Türklerin durumu ise, “*Müslüman ahali (...) yıllardır birlikte yaşadıkları komşularını; şimdi kendilerinden ayırıyorlardı. Ermenilerin bu feryatları kendilerini etkilemişti, onlarla bir sorunları yoktu*”¹¹¹⁹ cümleleriyle verilir. Bu manzara köyün imamını da etkilemiştir. Türk komutanından Ermenilerin gönderilmemesini isteyen imam, bu isteği reddedilince gözyaşları döker. İmamın gözyaşlarını gören Müslüman kadınlar hep birlikte ağlamaya başlamışlardır. Bazı Ermeni çocuklar Türk arkadaşlarından ayrılmak istememiş, bu yüzden Türk ahaliden bazıları bu Ermeni çocuklarını alarak evlerine götürmeye niyetlenmişlerdir. Bazı Ermeniler ise çocuklarını Türk komşularına emanet etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bu hüznü tablo karşısında uygulanan Türk komutan da buna izin vermiştir. Yazar/anlatıcı bu sahneyi, Türk-Ermeni ilişkilerinin olumsuz şartlara ve yaşanan acı olaylara rağmen insanî duyguların yansıması olarak verir; çünkü iki millet arasında yaşanan olaylarda suçsuz olan Ermeniler de vardır ve tehcir bu Ermenileri de etkilemiştir.

Gri Zaman'da tehcirin siyasî veya askerî boyutundan çok insanî boyutuna dikkat çekmeye çalışan yazar, sevk edilen Ermeni kabilelerinin yaşadıkları zorluklara da dikkat çekmek istemiştir. Bununla ilgili iki olaya yer veren romanda, başkahraman Ali'nin tanık olduğu bir taciz vakası dikkat çekicidir. Kafiledeki genç bir Ermeni kızını taciz etmek isteyen bir askerin engellenmesi Türklerin tehcir sırasında Ermenileri korumak için azamî dikkat gösterdiklerinin bir örneğidir. Ermeni genç kızı taciz etmek isteyen askeri ateş ederek durduran Ali'nin bu tavrını destekleyen kabile komutanı Süleyman Bey, “*bunlar bize emanet ve biz de bunları yerine teslimle mükellefiz*”¹¹²⁰ diyerek olumsuz durumların yaşanmasına engel olur.

Ali'nin yakın arkadaşlarından biri olan Selim ise sevk edilen Ermeni kabilelerinden birinde görevli iken Erzincan yakınlarındaki Muti köprüsünde kafilenin saldırıya uğradığını

¹¹¹⁸ Seyfullah Aydın, *Gri Zaman*, s. 125.

¹¹¹⁹ Seyfullah Aydın, *Gri Zaman*, s. 126.

¹¹²⁰ Seyfullah Aydın, *Gri Zaman*, s. 129.

anlatı ve olaya insanî ölçütler açısından yaklaşmaya çalışır. Kafileye saldıran eşkıya çetesi kalabalık olduğunu için Ermenileri korumakla görevli Türk jandarmaları onlarla baş edememiştir. Kadınların altınlarını ve diğer ziynet eşyalarını çalan eşkıyalar, bazı genç kızları ve kadınları da yanlarında götürmüşlerdir. Bu olay, tehcir sırasında Osmanlı yöneticilerinin gerekli güvenlik tedbirlerini almasına rağmen, yolculuk esnasında eşkıya çetelerinin baskınlarından kaynaklanan olumsuzlukların yaşandığını gösterir.

Romanda tehcirin tarihe ait bir olay olarak kalmayacağı özellikle Ermenilerin kolektif şuur altlarında bu olayı sürekli canlı tutacaklarına dair bir yoruma da yer verilir. Ali'nin asker arkadaşı Selim bu anlamda yazarın görüşlerinin temsilcisidir. Ermenilerin tehcirine tanıklık yapan ve kafilelerin sevk edilmesinde bizzat görev alan Selim, Ali'yle bu konuyu tartıştıkları sahnede, olayın toplumsallaştığı ve bütün Ermenilerin bunu acı dolu bir durum olarak yaşadığını ifade eder. Selim'e göre *"bu yaşananlar öyle derin bir iz"* bırakmıştır ki, *"ne biz ne de bu dünyadan göçecekler rahat"* edeceklerdir. *"Öteyi de bilemem; ama bu tarafta yıllarca kapanmayan bir yara açıldı, bu olaylar sonusunda yeni yaralar da eklenecek. Öte yandan; kaçan da kalan da bundan etkilenecek"* diyerek tehcirin Türk ve Ermeni halkları arasındaki ilişkiyi kopardığını ve bu iki millet arasında kapanmayacak bir mesafeye neden olacağını belirten Selim, gelecekte de ilişkilerin düzelmeyeceğini şöyle ifade eder:

*"Sizler bir köyün insanlarını tehcire tabi tuttunuz, o köyün ağaçlarını tümüyle kökünden sökmüş oldunuz. Daha büyük yerleşkelerde de kökler sökülmiş oldu. Kimi kendine göre sarayını, köşkünü, evlatlarını ve komşularını ve de ölülerini bırakarak zorla yola çıkarıldı. Zannedildi ki her şey düzelecek; kökleri sökmekle, yeni fidanların dikilmesine ve yeşermesine neden olacak, aksine zehirlenen toprak yeni fidanların yeşermesine müsaade etmeyecek."*¹¹²¹

Ermeni tehcirine yer veren romanlarda konuyla ilgili farklı tezleri savunmuş olsalar bile neredeyse bütün yazarlar, tehcirin her iki millet için olumsuz sonuçlar doğuran bir olay olduğu fikrinde birleşmişlerdir. Ermenilerin doğup büyüdükleri toprakları terk etmeleri Türkleri de derinden üzmüştür. Bunun yanında tehcirin sorumlusunun Ermeniler olduğunu savunan yazarlar bazı Ermenilerin Osmanlı yöneticilerini bu kararı almak zorunda bıraktıklarını da vurgularlar. Romanlarda anlatılan olaylar bu düşünceleri yansıtabilecek biçimde kurgulanmıştır. Tehcirin uygulanması sırasında yaşanan olumsuz olaylara da dikkat çeken yazar, Ermenilerin savundukları gibi bunun bir soykırım olmadığı fikri üzerinde de durmuşlardır. Ermeni kafilelerinin sevki sırasında yaşanan eşkıya baskınları, hastalık ve kıtlık gibi nedenlerden dolayı

¹¹²¹ Seyfullah Aydın, *Gri Zaman*, s. 139.

hayatını kaybeden Ermenilerin olduğunu kabul eden yazarlar, bu durumun bir soykırım olarak değerlendirilemeyeceğini kurguladıkları olaylar üzerinden anlatmaya çalışmışlardır.

1.4 Tehcir Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri

Soğuk Cennetin Çocukları'nda Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasıyla ilgili çeşitli görüşler dile getiren yazar, iki millet arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olan iç ve siyasî dış siyasî gelişmeleri değerlendirmeye çalışır. Konuyla ilgili görüşlerini de çoğu defa bazı roman kahramanlarının bakış açılarından hareketle yansıtır. Erzurum'da sarraflık yapan Mosdisyan isimli Ermeni, Taşnak örgütünün mensuplarından biridir. 1895 yılında Erzurum'da yaşanan Ermeni isyanında da aktif olarak yer alan Mosdisyan Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını Ermenilerin bağımsızlık hayalleri için büyük bir fırsat olarak görmektedir. Mosdisyan'a göre bir devletin hâkimiyeti altında yaşayan bir azınlığın ihtilal hareketinin başarılı olabilmesi için başka güçlü bir devletin himayesine ihtiyacı vardır ve bu devlet ise Osmanlı'ya düşman olan Rusya'dır. Bu noktada en büyük hatayı Enver Paşa'nın yaptığını düşünen Mosdisyan, ateşli ve ihtiraslı bir devlet adamı olan Enver Paşa'nın savaşa girerek Ermenilerin aradığı fırsatı yarattığını belirtir.¹¹²² Mosdisyan dışında Ermeni sorunun ortaya çıkışıyla ilgili görüşler dile getiren başka roman kahramanları da vardır.

Ermeni tehciri sırasında Erzurum valisi olan Tahsin Bey ile Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi Orhan Bey, Ermeni sorununun ortaya çıkışıyla ilgili konuları tartıştıkları sahnede yazar, burada da bu iki kahramanın bakış açısından hareketle kendi görüşlerini ortaya koymaya çalışır. Tahsin Bey sorunun tarihî ve siyasî arka plânına vurgu yapar ve Osmanlı hükümetinin hatalı davrandığını savunur. İttihat ve Terakki yönetiminin Avrupalı devletlerin dayatmasıyla uygulamaya koyduğu ıslahatların Ermeni sorunun doğmasında etkili olduğunu düşünen Tahsin Bey, Ayastefanos ve Berlin anlaşmalarıyla başlayan sürecin sonunda, Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya maslahatgüzarı arasında yapılan anlaşmanın Osmanlı Ermenileri ile ilgili sorunlar hakkında Rusları söz sahibi yaptığını belirtir. Osmanlı Ermenilerinin statüsünü Rusya ile tartışmanın büyük bir hata olduğunu, bunun neticesinde Osmanlı Devleti'nin kendi milletine nasıl ve nerede askerlik yaptıracağını bile Ruslara sormaya başladığını söyleyen valinin düşüncelerini onaylayan Orhan Bey de savaş başlamadan önce Osmanlı hükümetinin herkesin bulunduğu yerde askerlik yapmasına izin veren genelgeyi çıkarmış olmasının en çok Ruslara ve Ermenilere yaradığını ifade eder.¹¹²³

¹¹²² Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 31.

¹¹²³ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 68.

Ermeni sorununun dış devletlerin özellikle de Rusya'nın Osmanlı topraklarına sahip olmak ve Akdeniz coğrafyasına açılmak için yürüttüğü siyasetin bir sonucu olarak doğduğu fikrini Rus ordusunda görev yapan Ermeni asıllı Teğmen Markos'un bakış açısından sunan yazar, siyasî bir değerlendirme yapmaya çalışır. Eğitimini Moskova'da hukuk üzerine yapan Teğmen Markos aynı zamanda bilinçli bir Taşnak partisi üyesi olarak tanıtılır. Markos, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamak için Slavları ve Ermenileri tahrik ve teşvik etmesinin altında yatan nedenleri çok iyi bilmektedir. Bu bağlamda Rusların Ermenileri kullandığı yönündeki teze karşı çıkan Markos'a göre Ermeniler kullanılacak kadar aptal bir millet değildir. Ortada karşılıklı çıkarlar söz konusudur. Rusya, Ortadoğu'da ve Güney Asya'da emperyalist İngiltere ile karşı karşıya gelince Karadeniz, Basra ve İskenderun Körfezi üçgeninde bulunan ve Azerbaycan ile Hazar Denizi yoluyla Asya içlerine açılma imkânı veren Doğu Anadolu önem kazanmıştır. Böyle bir bölgeye hâkim olmanın yolu ise ancak Ermenileri elde etmekle mümkündür. Ermeniler ise bunun farkında olarak şartlarını öne sürmüşlerdi. *"Bize beylik ver, sana Anadolu'yu verelim"* demişlerdir. *"Anlaşma açık, anlaşılır ve netti. Bu durumda kimin kimi kullandığının artık pek önemi kalmıyordu."*¹¹²⁴

2. Ermeni Sorununa Dolaylı Olarak Yer Veren Romanlarda Erzurum

Halide Edip, *Ateşten Gömlek*¹¹²⁵ adını taşıyan romanında Birinci Dünya Savaşı'nın bitişiyle birlikte yaşanan olayları anlatırken, bir Ermeni tercümana yer verir. İzmir'in işgalinden sonra İstanbul'a gelmek zorunda kalan Ayşe, İstanbul'u işgal eden İngilizler tarafından sıkı takip altına alınmıştır. Peyami'ye yazdığı bir mektupta Gedikpaşa'da oturduğu eve gelen İngiliz askerlerinin yanında onlara tercümanlık yapan bir Ermeni'den bahseder. Bu Ermeni tercüman ona İngiliz askerlerinin evi istediklerini ve hemen boşaltması gerektiğini söylemiştir. Ayşe ise onun bu tavrını üzüntü aynı zamanda da öfkeyle izlemiştir: *"Ağzı kulaklarına kadar açık, öyle muzaffer sırtıyor ki, zavallı uşak Ermeni'yi, hatta bize isyan ederken severdim, fakat İngilizlere uşaklık ederken küçük bir şey!"*¹¹²⁶ diye anlatılan bu Ermeni tercümandan başka romanda, İngiliz uçaklarının İstanbul'da Harbiye Nezareti'ni bombalarken öldürdükleri bir Ermeni kadınına da dikkat çekilir. *Ateşten Gömlek*'te ayrıca Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusların yanında yer alarak gerçekleştirdikleri katliamlara da kısaca temas edilir. Hariciye 'de hademe olarak çalışan Ahmet Ağa, Erzurum'da Ermenilerin yaptığı zulümlere birebir şahit

¹¹²⁴ Eşref Özoltulular, *Soğuk Cennetin Çocukları*, s. 260.

¹¹²⁵ Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul 1923 (Bu çalışmada şu baskı esas alındı: Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek*, Özgür Yayınları İstanbul 1997).

¹¹²⁶ Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek*, s. 59.

olmuştur. Ahmet Ağa bu yüzden “bütün Erzurum’la beraber kendi çocuklarını, karısını öldürdükten sonra Türk’ün ocaklarını söndüren Ermenileri mazlum bir millet diye gösteren Avrupa’ya gayz.”¹¹²⁷ besler.

Şevket Süreyya Aydemir’in *Suyu Arayan Adam*¹¹²⁸ adlı eseri otobiyografik bir roman özelliği gösterir. Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde görev yapan yazar, Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri ve Türklere karşı giriştikleri mezalimlere temas eder. Rus ordusunun 1917’de bölgeden çekilmesinden sonra Ermeni çetelerinin Erzurum ve çevresinde yaptıkları katliamlara tanık olan yazar, kendi gözlemlerine de yer vererek yaşanan olayları gerçekçi bir şekilde ortaya koyar. Ermeniler, Erzurum’a yakın Evreni ve Cinis köylerinde yolların kapalı olduğu kış aylarında kadın, çocuk ve yaşlı Türkleri acımasızca katledilmişlerdir. Onlar sadece insanları değil hayvanları bile telef etmekten çekinmemişlerdir:

“Öldürülenlerin vücutları parçalanarak kollar, bacaklar, kafalar, kasap dükkânlarındaki etler gibi duvarlara, çivilere, çengellere asılmıştı. Fakat bunları yapanların hırsları bununla da sönmemişti. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanları, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmıştı. Yerlere serilmişti.”¹¹²⁹

Yazar, Ermenilerin bu ve bunun gibi katliamlara girişmelerini “ihanel” olarak görür. Bunun sebebi ise Ermenilerin Osmanlı toplumu içindeki en rahat azınlık olmalarıdır. Askere gitmeyen, vergi vermeyen, sanatta ve ticarete bütün gücü ellerinde bulunduran Ermeniler Osmanlı Devleti’nin zayıflamasını fırsat bilip isyan ettikleri için “ihanel” etmişlerdir. Bunun yanında yazar, Ermenileri buna sevk eden sebeplere dair görüşlerini şöyle açıklar:

“Yarı-aydın Ermeni liderleri ve ihtilalci Ermeni partileri işte bu şartlar için Ermenileri istiklale teşvik ettiler. Duygulu olmaktan ziyade hayalci, heyecanlı Ermeni gençliği bu daveti çabuk kabul etti.”¹¹³⁰

Toprak Kurşun Geçirmez’de¹¹³¹ Ermenilerin savaş sırasında Rus ordusuna çeşitli yollarla yardım ettiklerine dair çeşitli kesitler sunulur. Rusların sınırı geçip Anadolu’nun içlerine doğru ilerlemeye başladığında bu durumun Yukarışehir’deki yansımalarına yer verilirken Mutasarrıf Mehmet Nuri Bey’e Erzurum’daki Ordu Müşirliğinden çekilen telgrafta, Osmanlı Devleti’nin yasaklamasına rağmen Ermeni tüccarlarının Rus ordusunun deri ve kösele

¹¹²⁷ Halide Edip Adıvar, *Ateşten Gömlek*, s. 56.

¹¹²⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, Ankara 1959 (Bu çalışmada romanın şu baskısı esas alınmıştır: Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Yayınevi, İstanbul 2016. Alıntılar bu baskıya aittir.).

¹¹²⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 103.

¹¹³⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 104.

¹¹³¹ Şemsettin Ünlü, *Toprak Kurşun Geçirmez*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

ihtiyaçlarını karşılamak için gizlice mal kaçırdıkları haberi verilir. Aynı telgrafta sınırın öte tarafındaki Ermenilerin komiteler kurdukları, yakın köylere ve kasabalara kadar casus göndererek bölgedeki Ermenileri Rus orduları bölgeye gelince onlara yardım etmeleri hususunda ikna etmeye çalıştıkları bilgisi de verilir.¹¹³² Savaş başladıktan sonra yaşanan muhabere sırasında II. Nizamiye Taburu'nun da aralarında bulunduğu Fazıl Ahmet Paşa komutasındaki Türk birlikleri General Tegukasov komutasındaki Rus birliklerini Beyazıt kasabası civarında ağır bir yenilgiye uğratar. Rus birliklerinin sınırı geçip ilerlemeye başladığı günlerde “*dost deyip düşmandan yana çıkmış yerli Ermeniler*” bu yenilgiden sonra köylerini boşaltıp yollara düşerler. Daha sonra savaş Osmanlı ordusunun aleyhine gelişmeye başlayınca Rus ordularının Erzurum’u ele geçirip “*dindaşlarına özgürlük getireceğine*” inanan Ermeniler, “*el altından [Ruslara] haber uçurmuş, kılavuzluk etmiş, kollarını, kucaklarını açmışlardır.*”¹¹³³

Rus ordusuyla hem Batı hem de Doğu cephelerinde savaşmak zorunda kalan ve maddî imkânların yetersizliği yüzünden gerileyen Osmanlı ordusu savaşı kaybeder. Romanda Rusların Erzurum’a dayanması ayrıntılarıyla anlatılırken bu şehirde yaşayan Ermenilerin farklı davranışlarına dikkat çekilir. Rusların başındaki General Loris Melikov, Ahmet Muhtar Paşa’ya gönderdiği mektupta şehrin teslim edilmesini isteyince Erzurum’daki Ermenilerin bir kısmı olayı “*acıyla ve suskunlukla*” karşılayıp “*Müslüman komşularıyla birlikte teslim çağrısına karşı*” çıkarken, bir kısım Ermeniler ise Rusların gelişini coşkuyla karşılarlar.¹¹³⁴

Selma Fındıklı *Saray Meydanı’nda Son Gece*¹¹³⁵ adlı romanında, Fikret ve Didar arasında yaşanan aşkı anlatır. Romanda anlatılanlar 1906 yılında Erzincan’da başlar ve 1919 yılında Erzincan’ın Ermenilerden kurtarılmasıyla son bulur. Erzincan’daki Askeri Rüştüye’yi bitirdikten sonra İstanbul’da yaşayan üvey ağabeyi Nüzhet’in yanına gitme hazırlıkları yapan Fikret, annesi öldükten sonra onun bakımını üstlenen Fransızca muallimi Kâzım Bey’le geldikleri Erzurum’da tanıdığı ve âşık olduğu Didar’dan ayrılmak zorunda kalır. Didar da aynı duygularla Fikret’e âşık olmuştur. Fikret Erzurum’dan ayrıldıktan bir süre sonra bir esnafın oğluyla evlendirilen Didar, onu asla unutamaz. Didar’ın kocası da askere gider ve kendisinden bir daha haber alınamaz. Rus ordusu Erzincan’a yaklaşınca Didar ve ailesi göç eder. Roman, on yıl sonra Didar’ın kendisini unutmadığını öğrenen Fikret’in onu aramak için Erzincan’a gidişiyle sona erer.

¹¹³² Şemsettin Ünlü, *Toprak Kurşun Geçirmez*, s. 89.

¹¹³³ Şemsettin Ünlü, *Toprak Kurşun Geçirmez*, s. 155.

¹¹³⁴ Şemsettin Ünlü, *Toprak Kurşun Geçirmez*, s. 249.

¹¹³⁵ Selma Fındıklı, *Saray Meydanı’nda Son Gece*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

Romanda Türk-Ermeni ilişkileri Didar'ın ailesi ve çevresi üzerinden verilir. Onun Erzurum'da doğup büyüdüğü evde Maran adında bir Ermeni kadın da yaşamaktadır. Didar'a dadılık yapan Maran'ın kocası Dikran, yirmi sekiz yıl evvel, on üç yaşına basmış oğlunu yanına alarak çıktığı tilki avı sırasında oğlu ile birlikte Palandöken'de donarak ölmüştür. Bu olaydan sonra Didar'ın ailesine sığınan Maran, ev halkından biri olmuştur. Didar'ın annesi Murassa Hanım'la kardeş gibi geçinen bu kadın hem ev işlerine ve hem de Didar'ın bakımına yardımcı olmaktadır. Türk ve Ermeniler arasındaki çatışmalar bu aile içinde herhangi bir sorun teşkil etmemiştir; ancak Murassa Hanım, 93 Harbi sırasında yaşanan olayları anlatırken Ermeni komitacı Antranik'in yaptığı zulümlerden bahsettiği anlarda Maran'ın utancından başını eğdiğini hatırlayan Didar, zaman içinde onun davranışlarının samimi olup olmadığından şüphe etmeye başlar. Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Ruslar tarafından işgali Maran'la ilgili düşüncelerinin değişmesine neden olur. Rusların Erzurum'u işgali esnasında yaşananları ve Ermenilerin yaptıklarını aklından çıkaramayan Didar, Erzurum'daki düşmanın sadece Ruslar olmadığını, Maran'ın soyundan gelenlerin onlara “yardakçılık” ettiğini düşünür. “Evlerini, kiliselerini” Ruslara açan Erzurumlu Ermenilerin “etek altında, kuşak içinde silah”¹¹³⁶ sakladıklarını gören Didar, Maran'ın bu olaylar hakkında ne düşündüğünü merak eder.

Saray Meydanı'nda Son Gece'de Didar'ın yaşadıkları üzerinden verilen olaylar Ermenilerin Erzurum'un işgali sırasında yaptıklarıyla ilgili bazı tabloları da içerir. Murassa Hanım işgalden sonra Didar'ı, küçük kızı Mihri ve Maran'ı da alarak Erzurum'u terk etmek ister. Didar ise bu zorunlu göçe bir anlam veremez; çünkü şehrin boşaltılmasının Ermenilerin işine geleceğini düşünür:

“Dayalı döşeli evlerimiz, dükkânlarımız hep onların eline geçmeyecek miydi? Geri dönmemizi isteyecek kadar iyi niyetli olamayacaklarına göre, ancak koynumuzdaki altınlara göz koydukları düşünülebilirdi. Ya da namusumuza... Belki her ikisini de...”¹¹³⁷

Şehirden ayrıldıkları sırada Ermeni çeteleri yollarını keser. Kafilenin önünü kesen çetecilerden birinin yüzünü hatırlayama çalışan Didar, bu Ermeni'nin çocukluk arkadaşı Serkis olduğunu anlar. Kapı komşuları Bogos Efendi'nin oğlu olan bu çeteci, Türk düşmanı olarak yetişmiştir. Onun bir oyun sırasında kendisiyle kavga edince “gideceksiniz buralardan” diye bağırdığını unutmayan Didar, Serkis'in daha sonra Ermeni çetelerine katıldığını bu yüzden de ailesinin Erzurum'u terk etmek zorunda kaldığını hatırlar. Ermeni çetelerine yalvaran Maran, ailenin kurtulmasına vesile olur ve bu olay Didar'a onunla ilgili şüphelerinin yersiz olduğunu

¹¹³⁶ Selma Fındıklı, *Saray Meydanı'nda Son Gece*, s. 95.

¹¹³⁷ Selma Fındıklı, *Saray Meydanı'nda Son Gece*, s. 103.

gösterir. Murassa Hanım göç yolunda vefat edince Maran'la birlikte yolculuğuna devam eden Didar, Sivas'a ulaşır ve bu şehirde küçük bir eve yerleşir.

Sivas'taki çarşıda gizlice bir Ermeni'nin dükkânına girip çıkmaya başlayan Maran'ı takip eden Didar, onun arkasından birkaç Ermeni gencinin daha aynı dükkâna girdiğini görünce yeniden ondan şüphe etmeye başlar. Maran'ın koynunda sakladığı altınların peşinde olduğunu düşünür ve sonrasında onu evden kovar. Bu olay Maran'ı derinden sarsmıştır. Sivas'ın en zengin Ermenilerinden olan Nişan Efendi'yle kilise tanıştığını ve bu Ermeni ile evlenmek istediğini söyleyen Maran, bu durumu yaşından dolayı utandığı için kendisine söyleyemediğini belirtir. Üstelik evlendikten sonra Didar'la olan bağına nasıl devam ettirmeyi düşündüğüne de çoktan karar vermiştir: *“Ama her gün gelecektim buraya... Gözümden sakınarak büyüttüğüm balamı atıp da gitmeyecektim”* diyen Maran'ın bu sözleri, Didar'ı şüphelerinden dolayı pişman eder. Yazar bu durumu yaşanan kötü olaylardan sonra iki millet arasındaki güvenin kaybolduğunun bir örneği olarak sunar. Türklerin ve Ermenilerin birbirlerine artık güven duymadıkları, bu güvenin yeniden kurulmasının da imkânsız olduğu bu şekilde vurgulanmıştır.

Sonuç

Erzurum'la ilgili romanlarda Türk-Ermeni ilişkileri ve tehcirle tarihsel görüşlerini ortaya koyan yazarlar mesele genellikle iki millet arasındaki dostluğa vurgu yapan olaylara yer vererek başlamışlardır. Yüzyıllar boyunca dostluk ve kardeşlik içinde geçen Türk-Ermeni ilişkilerinin Batılı devletlerin ve Rusya'nın kışkırtmaları yüzünden bozulduğu fikrini ileri süren yazarlar, özellikle komitacı Ermenilerin bu süreçteki yıkıcı faaliyetlerine yer verirler. Bu durumun aslında iki halkı da huzursuz ettiğini vurgularlar. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türklere ve Türk köylerine saldıran komitacıların kandırdığı bazı yerli Ermenilerin de etkisiyle yüzyıllara dayanan dostluk bozulmuş, yerini kin ve düşmanlık almıştır. Tehcirin sorumlusunun isyan eden Ermeniler olduğuna dikkat çeken romancılar, tehcir kabilelerinin eşkıya çetelerinin saldırılarına maruz kalmasına yolculuk sırasındaki olumsuz iklim ve coğrafi şartların neden olduğu sıkıntılara da kısmen yer vermişler ve nedenlerden dolayı yaşanan kayıpların Türkleri de üzdüğünü vurgulamışlardır. Bu romanlarda iki farklı Ermeni imgesine yer veren yazarlar, Rusların ve diğer güçlerin emellerine âlet olan ve Türk komşularına karşı düşmanca tavırlar sergileyen Ermeni kahramanları olumsuz karakterler, Türklerle olan ilişkilerini bozmayan ve dostluklarını devam ettirmek için mücadele edip komitacı soydaşlarına karşı çıkan Ermenileri ise olumlu karakterler olarak sunmuşlardır. Bu romanlarda tehcirle ilgili sahneler de ayrıca dikkat çekicidir. İki halkın ayrılışı sırasında yaşanan dramatik olaylardan kesitler aktaran yazarlar, tehcirin her iki millet için üzüntü verici

olduğunu ortaya koyarak bütüncül bir bakışla Ermenilerin ve Türklerin tamamının bundan sorumlu tutulamayacağını da vurgulamış olurlar.

İncelenen Romanlar

ADIVAR, Halide Edip, *Ateşten Gömlek*, Özgür Yayınları İstanbul 1997.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Yayınevi, İstanbul 2016.

AYDIN, Seyfullah, *Gri Zaman-Erzurum 1914-1919*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.

DAĞISTANLI, Mehmet, *Yanık Dere*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014.

DALOĞLU, Selahattin Turgay, *1915-1918 Ermeni Zulmü*, Dilârâ Yayınları, İstanbul 1983.

FINDIKLI, Selma, *Saray Meydanı 'nda Son Gece*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

HANDEMİR, İsmet, *Dadaş Ali*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2010.

ÖZOLTULULAR, Eşref, *Soğuk Cennetin Çocukları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

TALUY, Hayrettin Ziya, *Dadaş Kız*, Yenyol Basımevi, Trabzon, 1939.

UZUNYAYLALI, Talat, *Efsane Kadın Nene Hatun*, Nesil Yayınları, İstanbul 2006.

UZUNYAYLALI, Talat, *Paylaşılamayan Topraklar*, Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011.

ÜNLÜ, Şemsettin, *Toprak Kurşun Geçirmez*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

YEL, Hakan, *Rüzgâr Ekenler*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2008.

YILDIZ, Ahmet Günbay, *Figân*, Türdav Yayınları, İstanbul 1979.

Erzurum Halk Kültüründe Hayvan Nazarlığı

Yusuf Ziya Sümbüllü*

Özet

Türk halk kültürünün en canlı örneklerinden birini de nazarlıklar oluşturmaktadır. Kıskançlık, çekememezlik, düşmanlık gibi olumsuz duygu ve davranışlar eşliğinde insana, hayvana, eşyaya yöneltilen kötü bakış anlamına gelen nazardan korunma adına sıklıkla kullanım alanı bulan nazarlıklardan çalışmamıza konu olan kesimi Erzurum’da kullanılan hayvan nazarlıklarıdır. Bu doğrultuda çalışmamızda, çalışmamızın sınırları da göz önüne alınmak suretiyle, öncelikle nazar ve nazarlık terimleri açıklanacak, ardından nazarlıkların gerek şekil gerekse yapılış yönü itibari ile taşıdığı kültürel altyapı hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nazar, nazarlık, hayvan, Erzurum, kültür

Amulet For Animal in Erzurum Folk Culture

Abstract

One of the most vivid examples of Turkish popular culture is the amulets. It is an animal charm that is used in Erzurum, which is the subject of our work, which is frequently used in the name of human beings, which is often used in the name of protection against human beings, which is a bad view pointed towards human beings, animals, and animals in the presence of jealousy, incapacity, hostility and negative feelings and behaviors. In this line of work, we will first explain the terms of evil and amulet, taking into account the boundaries of our work, and then evaluate the cultural infrastructure of the amulets as well as the way they are made.

Keywords: Evil eye, amulet, animal, Erzurum, culture

Giriş

İnsanoğlu varlığı ile eş zamanlı olarak kendisi, çevresi veya sahip oldukları ile alakalı beklenmedik hastalık, kıtlık, ölüm nev’inden olumsuz gelişmeler karşısında, bu olumsuz gelişmelerin ne suretle vuku bulduğunu, arzu edilmeyen bu durumlara, niye, niçin, maruz kalındığını sebepler dairesi etrafında irdelemekten geri kalmamış olsa gerektir. İnsanın bu sorgulama eyleminde, onlarca cevabı gizemli soru birbiri ardınca gelir ki bu soruların cevabını verme adına sınırlılıkları etrafında, çoğu zaman çaresiz kalan insanoğlunun bu çıkmazdan kurtulma adına tek ve en etkili dayanağının dâhil olduğu inancı olduğu açıktır.

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü e-mail: yzumbullu@erzurum.edu.tr

Yaşanan muhtelif beklenmedik, sıra dışı, anlık olumsuzluk karşısında, inançtan kaynaklanan kültlerden biri olmakla fail olarak karşımıza çıkan unsurlardan birisi de nazardır. Bu çalışmada, çalışmamızın sınırları da göz önüne alınmak suretiyle, öncelikle nazar ve nazarlık terimleri açıklanacak ardından nazara ilişkin kültürel ve inanç eksenli kısmi açıklamalar yapılarak, konu başlığımıza geçiş yapılacaktır. Çalışmamızda konu başlığı etrafında yer verdiğimiz malumatın kültürel-inançsal altyapısı da irdelenmek suretiyle çalışmamız tamamlanacaktır.

Nazar-Nazarlık

Arapça bir kelime olan ‘nazar’, n,z,r kökünden, “bakmak, bakış”, anlamına ¹¹³⁸ gelen bir terimdir ki bu terimle terkip oluşturacak şekilde kullanılan isabet-i nazar; kem göz, göz değmesi¹¹³⁹, insan, hayvan ya da eşyaya zarar veren kötü bakış, göz değmesi, göze gelmek, uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç ya da hayran bakışlar sebebiyle kötü duruma düşmek¹¹⁴⁰, bakma neticesi bakılan şeyin etki altına alınması, bazı insanların bakışlarında bulunduğu inanılan zararlı güç¹¹⁴¹, doğuştan kendilerinde bulunan bir özellik, bazı kimseler, bakışlarını yahut düşüncelerini, insan, hayvan veya herhangi bir eşya üzerinde yoğunlaştırarak, onları adeta manyetize edip olumsuz bir etki meydana getirirler ki, işte buna “nazar” ve diğer bir deyişle “göz değmesi”¹¹⁴² karşılığı kullanılmaktadır ki bu terimin Türk dünyasında ve diğer coğrafyalardaki karşılıkları da şunlardır: Nazar (değmek) karşılığı, nazar (göz) değmek, Başkurt Türkçesinde küz (tiyiv), Kazak Türkçesinde köz (ötöv, tiyüv), Kırgız Türkçesi’nde nazar (tüşü), köz (tiyü)¹¹⁴³ Araplarda “el-ayn” ya da “isabet-i ayn”, Amerikalılar ve İngilizlerde “evil eye”, Almanlarda “böser blick”, Yunanlılarda “matisma”, İrânlılarda “bed nezer”, Hintlilerde “sihi”.¹¹⁴⁴

Nazar kavramı, yukarıdaki tanımlar eşliğinde ana hatları ile daha çok kıskançlık duygusunun eşlik ettiği zarar verici etkiye sahip göz ve bakışla ilişkilendirilse de nazar, göz, dil, kalp merkezli olmakla üç guruba ayrılmaktadır ki göz nazarı bakmakla, dil nazarı söylemekle, kalp nazarı ise beğenme, hoşlanma suretiyle gerçekleşir.¹¹⁴⁵ Eski Sümer, Bâbil,

*

¹¹³⁸ Orhan Hançerlioğlu, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s.419.

¹¹³⁹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB, İstanbul, 1972, s.665.

¹¹⁴⁰ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. 2, İstanbul, 1993, s.807.

¹¹⁴¹ İlyas Çelebi, “Nazar”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 3, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997, s.451.

¹¹⁴² M. Talat Karaçizmeli, “Toplumsal Zaaflarımızdan Nazar Boncuğu”, *Diyanet Dergisi*, S. 55, Temmuz 1995, s.37.

¹¹⁴³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, 1992, s.642.

¹¹⁴⁴ *Örnek*, 1995, s.167.

¹¹⁴⁵ Rifat Araz, *Harput’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Ankara, 1991, s.167-169.

Mısır, Grek ve Roma kültürlerinin yanı sıra Sâmi, Pers, Hint ve çeşitli Avrupa kavimlerini kapsayan geniş bir coğrafya üzerinde hem geçmişte hem günümüzde yer alan bu inanışın başlangıcı tam olarak bilinmemekle beraber milâttan önce 4000 yılına kadar gittiği kabul edilir. Ortadoğu, Akdeniz ve Hint-Avrupa bölgelerindeki yaygınlığına rağmen nazar inancının Uzakdoğu, Güney Afrika, Avustralya ve Amerika'nın yerli toplumlarınca bilinmediği ve buralara girişinin geç tarihlerde Avrupa kanalıyla gerçekleştiği ileri sürülmüştür. Bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapmış olan Alan Dundes, coğrafi açılımından hareketle nazarın Mezopotamya kökenli bir inanış olduğuna ve su-hayat, kuraklık-ölüm ilişkisi çerçevesine giren bir telakkiye dayandığına işaret eder. Buna göre nazarın en açık etkisi hayat kaynağı olan sıvıyı yok etmek, bedeni veya ruhu kurutmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Meselâ nazara uğrayan bir annenin veya dişi hayvanın sütünün kesilmesi, çocukların hastalanıp ölmesi, ekinlerin ve ağaçların kurumması bu inanca bağlanmıştır. Sıvının koruyucu etkisine yönelik inanç, nazara karşı uygulanan tükürme fiilinin yanı sıra su veya yağla yapılan vaftiz ve mesh işlemlerinde de görülmektedir.¹¹⁴⁶ Mısır Firavunu Tut-Enkh-Amon'un (Tutankamun) British Museum ve Kahire Müzesi'nde sergilenen takıları arasında lapis lazuli taşından yapılmış şaheser nazar boncukları bulunmaktadır. Avrupalılar bu boncuklara "Evil's Eye" yani "Kem Göz" adını vermektedirler. Bütün toplumlarda yaygın olarak görülen nazar inancının kökeni, Neolitik çağlara kadar uzanmaktadır. Girit'te, Aşağı Mısır'da, Malta'da, Kuzey Fransa'da ve Britanya da Bronz çağına ait, balta şeklinde yapılmış "nazarlıklar" (amuletler) bulunmuştur. Araştırmalar sonucunda, eski dönemlerden itibaren Batıda ve Doğuda büyüünün ve nazarın kötü etkilerine inanma ve bunlara karşı tedbirler alma bilgisinin köklü olduğu görülmüştür.¹¹⁴⁷

Nazar inancı, Hint, İran, Arap, Yahudi ve Türk kültürlerinin yanı sıra modern Avrupa, bilhassa Akdeniz ve Slav toplumlarında ve Latin Amerika'da hâlâ yaşamaktadır. Nazara karşı alınan tedbirler kültürden kültüre farklılık göstermekle birlikte bu konuda uzmanlaşmış kişiler tarafından uygulanan ritüellerden başka bazı yaygın uygulamalar da söz konusudur. Bunların başında Tanrı'nın ismini veya koruyucu birtakım ibareleri zikretmek, belli dua cümlelerini okumak, nazara mâruz kalan kişiye veya şeye tükürmek ya da onu kötülemek ve muska kullanmak gelir. Genellikle muskalar üçe ayrılmıştır: Dikkati kendi üzerine çekerek nazarın etkisini azaltma fonksiyonuna sahip olan ve elbise dışına takılan yahut evlerin görünen yerlerine asılan süslü ve abartılı objeler; nazarı tersine çevirme gücüne sahip olan ve elbise

¹¹⁴⁶ Salime Leyla Gürkan, "Nazar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.443-444.

¹¹⁴⁷ Fatma Zeynep Öcalan, *Günümüzde Nazarlık: Formları, Kullanım Alanları ve İşlevleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s.9.

altına giyilen birtakım koruyucu semboller; kutsal metinlerden alınmış dua cümlelerini yahut kabalistik figür, rakam veya büyü formüllerini içeren, kaplanmış olarak boyna asılan, evlerin dışına nakşedilen yazılar, kadınların süs amacıyla taşıdıkları şapka, mücevher, yüzük vb. aksesuarlar, savaşçıların başlıklarına ve zırhlarına taktıkları abartılı unsurlar ve tiyatro oyuncularının kullandığı maskelerin kaynağı da muska geleneğine dayandırılmaktadır. Özellikle göz ve el, nal, hilâl, güneş gibi figürler, yılan, balık, tavus, aslan ve kertenkele gibi hayvan tasvirleri işlenmiş ve genellikle gümüşten yapılmış, bazen da vücuda dövme biçiminde nakşedilmiş koruyucu obje ve semboller, bilhassa hayvanlara ve çocuklara takılan mavi boncuklu, halkalı kolyeler, düğümler, deniz kabukları ve boynuz diğer yaygın muska türlerini oluşturmaktadır. Mavi, kırmızı ve sarı renklerin ve tuz, biber gibi belli baharatların da koruyucu özelliğine inanılmaktadır. Ayrıca koruyucu nitelikteki el hareketini yapmak (mano cornuto), nazarı değdiği inanan kişiye hediye vermek, imrendiği şey yiyecekse bir miktar ikram etmek, o kişiye ait saç, tırnak, giysi gibi bir şeyi yakmak, özellikle çocukların yüzüne ve yetişkinlerin göz kapaklarına is karası sürmek, eve veya ağaca sarımsak asmak ve ateşe tuz atmak nazarın bertaraf edilmesi ya da etkisinin azaltılması için uygulanan yöntemlerdir.¹¹⁴⁸

Nazardan korunmak adına müracaat edilen yukarıda genel çerçevesi belirtilmiş olan tüm kullanımların nazarlık figürü etrafında çeşitlendiği görülmektedir ki bu doğrultuda nazarlık; göz değmesinden korunmak için kullanılan şeyler için genel bir ifade¹¹⁴⁹ olmakla birlikte, nazarlık; nazarı etkisiz bırakarak, uzaklaştıran, dikkati kendi üzerinde toplayarak nazar değmesini engelleyen, genellikle işlemeli olarak, çeşitli taşlar, cam, metaller, üzerlik vb bitkilerden dokuma ve keçelerden kumaş, kâğıt vb. malzemelerden yapılmış olan ve doğada dikkate çeken, koruyucu olduğuna inanan nesnelere¹¹⁵⁰ ki bu nazarlıkların bir kısmının maden, bir kısmının bitki, bir kısmının hayvan parçaları, önemli bir kısmının da dini metinlerden alınmış dualar, kutsal isimlerden, sözlerden ve değişik renkteki cam ve metal objelerden oluştuğu görülür.¹¹⁵¹

Nazarın ve nazarlığın genel görüntüsüne ilişkin yapmış olduğumuz açıklamaları takiben nazar ve nazarlık konusunun Anadolu-Türk kültüründe de tüm canlılığı ile yaşamaya devam ettiğini, Anadolu halkının bu husus karşısında çoğunlukla İslamiyet öncesi inanç kalıntıları

¹¹⁴⁸ Salime Leyla Gürkan, "Nazar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, s. 444.

¹¹⁴⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1988, s. 971.

¹¹⁵⁰ Emine Öztürk, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005, s. 117.

¹¹⁵¹ Durmuş Gür, A. Nazlı Soykan, "Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2 / 3 - 2013, s. 120.

etrafında kısmen ise İslami kaynaklı muhafaza yöntemlerine müracaat ettiği görülmektedir. Sözelimi, at, koç, kartal, kurt, ayı gibi hayvanlara ait, boynuz, diş, tırnak, tüy gibi parçaların ev, ahır gibi yerlere asılması, bunlardan bir kısmını ise insanların kendi üzerlerinde taşıması, halı, kilim, tablo gibi nesnelere, sihri-mistik gücü olduğuna inanılan bitki-hayvan odaklı motiflerin işlenmesi vb geleneksel inanç kökenli uygulamalar yanında, muska, hamaylı, mâşallah, bârekellah ifadeleri yazılı künye kullanımı, ev ve iş yerlerine Kalem Sûresi'nin 51. âyetini içeren levhaların asılması ve çeşitli dualar okunması gibi İslami¹¹⁵² yaklaşımlar da halk arasında nazardan korunmak için başvurulan yöntemlerin bir kısmı olarak karşımızdadır.¹¹⁵³

Erzurum Halk Kültüründe Hayvan Nazarlıkları

Anadolu halk kültürünün zengin merkezlerinden biri olan Erzurum'da, nazar ve nazarlık inancı tüm canlılığı ve çeşitliliği ile yaşamaya devam etmektedir ki çalışmamızın genel çerçevesi ve sınırlılıkları doğrultusunda, Erzurum'da hayvan nazarlığı hususu, saha çalışmalarımız sırasında karşımıza çıkan veriler eşliğinde dikkate sunulacaktır.

Nazar denilince akla ilk etapta insan ve insana dönük nazardan korunma yöntemleri gelse de nazarın sadece insan açısından değil insanların sahip olduğu mal, mülk açısından da etrafında bir yığın tedbiri barındırdığı görülebilmektedir. “Her ne kadar cana geleceğine mala gelsin” söylemini kullanıyor olsak da gönül ne cana ne de mala bir zarar gelmesini arzu etmez ki bu anlamda “Mal canın yongasıdır” atasözünü daha sevimli görür.

Genel olarak tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomi üzerine hayatını sürdüren bir toplumda tarlanın, bağın, bahçenin, bostanın bereketi, sahip olunan hayvanların sağlığı, verimliliği hayati bir öneme sahiptir. Durum böyle olunca, kişi kendine olduğu kadar belki çoğu zaman kendinden fazla rızkını temin ettiği varlıklarını, elinden gelen tüm unsurları devreye sokmak suretiyle korumaya çalışır. Bu mücadelede, doğal sebeplerden kaynaklanan olumsuzlukların def'inde müracaat edilen enstrümanlarla, sebebi somut olarak bilinmeyen olumsuzlukların bertaraf edilmesinde başvurulan kaynaklar arasındaki farklar da kendiliğinden

¹¹⁵² “Nazar konusunu Kur'an'a arz ettiğimizde, Kur'an'ın temel ilkeleriyle çelişmemektedir. Bununla beraber Kur'an-ı Kerim'de göz değmesi anlamında “nazar” kavramı açıkça geçmemektedir. Fakat müfessirlerin çoğunluğu tarafından nazar değmesine işaret ettiği belirtilen; Yusuf Suresi 67. ayeti, Kalem Suresi 51. ayeti, Kehf Suresi 39. ayeti ve Felak Suresi bulunmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetinde ise, göz değmesi anlamında “nazar” kavramı, nazarın nasıl etki ettiği ve nazardan korunmak için neler yapılması gerektiği konularında açık ve net bilgiler bulunmaktadır. Bundan dolayı nazar konusunda en net ve en doğru bilgiyi bizlere Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadis-i şerifleri vermektedir. Fakat Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen bu rivayetler de tevatür derecesine ulaşmamış ahad rivayetlerdir. Meseleyi kelimî açıdan incelediğimizde ise, nazar değmesi, itikadî bir hüküm ifade edecek şekilde “sübutu kat'i, manaya delaleti kat'i” olarak Kur'an ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetinde yer almamaktadır. Ancak sahih hadislerde açıkça yer almasından dolayı nazar değmesi ehl-i sünnet âlimleri arasında genel kabul görmüş bir konudur.” Ayrıntılı bilgi için bakınız: Muharrem Kuzey, *Kur'an ve Sünnet'te Nazar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.

¹¹⁵³ İlyas Çelebi, “Nazar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.446.

belirir. Bu noktada, durduk yere ölen hayvanının, her şey yolunda gidiyorken bir anda kuruyup solan bağının, bostanının, ağacının, ortada sebep yokken kırılan, bozulan, dağılan evinin, eşyasının, vasıtasının vb. failini dini-sihri-mistik bir sebebe bağlama düşüncesi de ortaya çıkar ki bu failin adı halk nazarında “nazar”dır.

Erzurum halk kültüründe, nazara uğramadan nazarın önüne geçme eylemine büyük önem verilir ki bu noktada karşımıza hayvan nazarlıkları da çıkar. Erzurum’da büyükbaş hayvanların nazardan korunması adına ahırlarda merkez direklerden birine asılan at kafası iskeleti, ahır girişlerine asılan koç başı iskeleti, elma ağacından oyma, kakma suretiyle yapılan nazarlıklar, bu nazarlıkların ne şekilde, hangi semboller işlenmek suretiyle imal edildiği hususuna geçmeden önce, saha çalışmalarımız sırasında karşımıza çıkan bahsi geçen nazarlık örneklerine görsel olarak yer vermek istiyoruz.

Örnek 1

Örnek 2

Örnek 3

Örnek 4

Örnek 5

Örnek 6

Örnek 7

Örnek 8

Örnek 9

Örnek 10

İnceleme-Değerlendirme

Nazarlıkların temel anlamı koruma ve korunmaya yönelik olup, bu objelerin sadece biçimleri değil, yapıldıkları maddeler ve renkleri de önemlidir. Çünkü bu maddenin özünde gizli kuvvet taşıyan nitelik olması gerekmektedir. Tabiattaki objelerin parlaklık, zenginlik, kuvvet gibi nitelikleri karşısında şaşırıp ve korkan insan, felaketlerin ve mutluluğun bu objelerin içinde olduğunu sanarak bu objelerle barışık olmak istemiş ve onları kendi hizmetinde kullanmayı düşünmüştür¹¹⁵⁴ ki bu yaklaşımın özünde parçanın bütünü, temsil etme yönündeki mistik inanç belirleyici olmaktadır.

Nazarlıkların, gerek şekil ve gerekse imal edildiği malzeme açısından dini-sihri-mistik içerik/sembol taşıdığı ifade edildi ki elma ağacından yapılan, oyma veya kakma suretiyle

¹¹⁵⁴ Müjgan Üçer, "Sivas Yöresinde Nazarlıklar ve Nazarla İlgili İnançlar", 5. Milletlerarası Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997, s.165.

yapılmış nazarlıklara -ki bu nazarlıklar 1-8 arası örnekleri kapsamaktadır- bu açıdan yakından bakmak sağlıklı olacaktır.

Şöyle ki ilk sekiz nazarlık örneği elma ağacından imal edilmiştir ki bu aşamada niçin başka bir ağaç değil de elma ağacı sorusu akla gelmektedir. Genel hatları ile ağaç Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Türk mitolojisinde, üç katmandan oluşan ve dünya ile arasında bir bağ oluşturduğu düşünülen ağaç, yerin altındaki kökleri, yeryüzündeki dal budaklarıyla insanın yaşamı ve yaratılışıyla ilişkilendirilmiştir ki üç katmanlı dünyayı birleştiren dünya ağacı, aslında kozmosun kendisidir. Ağaç, köküyle yer altı dünyasını; gövdesiyle orta dünyayı sembolize eder ve kozmik modelin merkezinde yer alır. Şamanist Altaylılar, merkezde yer alan ve üçlü dünyayı birleştiren çam ağacının dünyadaki ağaçların en büyüğü olduğunu düşünür. Şamanist dünya görüşü tarafından benimsenen ağaç kültü, şaman ağacı şeklinde karşımıza çıkar ki şaman efsanelerinde ağaç, kozmik bir evdir. Şamanlarda kozmik ev olarak düşünülen ağaç, Yakutların ana ağaç motifine çok benzer. Uygurların Türeyiş Efsanesi'nde iki ağaç arasına inen ışıktan bahsedilerek bu ışıktan çıkıp türeyen Uygurların hikâyesi anlatılır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz, ikinci eşini bir ağaç kavuğunda bulur. Dede Korkut Hikâyelerinde gerek Uruz'un gerekse Basat'ın ağacın kutsiyetini ifade eder soylamaları dikkat çekicidir.¹¹⁵⁵ Ağaç, her şeyden önce varoluşu, hayatı, canlılığı, bereketi temsil eder. Türk ve Dünya kültüründe ağaca çağlar içinde birbirinden farklı pek çok rol verilmiştir. Tanrıyla iletişim aracı olarak ağaç, şeytan ya da kötü ruhları kovma törenlerinde ağaç, tabiat olaylarını yönlendirme törenlerinde ağaç, güneşin batışını engelleme ya da geciktirme törenlerinde ağaç, rüzgâr estirme ya da durdurma törenlerinde ağaç, ay tutulmasını engelleme ya da tutulan ayı kurtarma törenlerinde ağaç, yağmur yağdırma törenlerinde ağaç, sağaltma törenlerinde ağaç, defn törenlerinde ağaç, bereketi artırmaya yönelik mevsimlik törenlerde ağaç, şekil değiştirme ya da bitkilerin kökenleri ile ilgili mitlerde ağaç..."¹¹⁵⁶

Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan insanların folklorunda her zaman yeşil kalan, her zaman meyve veren ve meyvelerini yiyenlere ölümsüzlük bahşeden ağaçlar vardır. Her kültürde bu ağaçlar bazı değişiklikler gösterir. Bu ağacın meyvesi Keltler'e göre elma, Çinliler'e göre şeftali, Sami ırkından olanlara göre ise hurmadır. Bu ağacı bir yılan veya canavar bekler, meyvelerin kaçırılmasını önler.¹¹⁵⁷ Elma, geçimini tarımla sağlayan Türklerin, Tanrı'ya

¹¹⁵⁵ Çiğdem Şahin, *Nazar-Nazarlıkla İlgili İnanışlar, Uygulamalar ve Bunların Dini-Mitolojik Kökenleri (Gaziantep Yöresi)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2011, s.36-39.

¹¹⁵⁶ Ü. Gürsoy, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61 – 2012, s.44.

¹¹⁵⁷ Bilge Seyidoğlu, *Mitoloji / Metinler - Tahliller*, Kayseri, 1995, s.73.

sundukları cansız kurbanlardan biridir. Uygur Türkleri de elmayı, koruyucu bir kuvvet olarak görürler ve kötü ruhlu olmayan sihirli ağaçlardan sayarlar. Onun için, kırk çıkarma işlemlerinde, bebeği beşiğe bağladıktan sonra, beşik anası, deve dikenini veya elma kurusu ile tütsü yapıp beşik üstünde dokuz defa dolaştırarak kötü ruhları kovarlar. Ayrıca, “Hurafî Perihunluk” (Hurafî şekilde hasta tedavi eden kişi) geleneğinde, tuğun dalına bir elma ağacı asılır. Bahşi'nin elinde de bir elma sopası bulunur.¹¹⁵⁸ Mitolojik dönem Türk düşüncesinde kutsal (mübarek) ağaç, Tanrı'ya ulaşmanın yoludur. Yani Tanrıyla insan arasında bir vasıta. İnanca göre kutsal dağlar gibi kutsal ağaçların da başları insan gözüyle görülmeyecek şekilde göğe doğru uzanmakta ve Türk düşüncesine göre gökte olduğu farz edilen ve bir ışık âleminden ibaret olan Cennet'e ulaşmaktadır. Cennet de Türk düşüncesinde esas itibarıyla 'mekândan münezzeh' olarak kabul edilen Tanrı'nın dünyayı ve insanları idare ettiği mekândır. Kutsal ağaçlar, zamanla bu konumdan uzaklaşarak Türkün düşüncesinde Tanrı'nın somut bir görüntüsü olarak algılanmaya başlamış ve “tanrısal”lık kazanmıştır. Dağ ve Hakanla birlikte bir nevi Tanrı'nın yeryüzündeki izdüşümü olarak görülür hale gelmiştir. Tanrı değil, fakat tanrısal olarak kabul edilen kutsal ağaç, Türk düşüncesinde ileriki dönemlerde Tanrı'yı sembolize etmeye başlamıştır. Kutsal ağaç artık mitolojinin sözcüklerinde Tanrı'nın ve dünyadaki tanrısallığın sembolü haline gelmiştir.¹¹⁵⁹

Masal, destan, efsane, halk hikâyesi, halk hekimliği, mani, türkü, bilmece türünden halk kültürü ürünlerinde ve yaşayan halk inançlarımız arasında elma ve elma ağacı bolluk, bereket sembolü olmanın yanında koruyucu, sağaltıcı rolü ile de yaygın bir motif olarak kullanılmıştır, kullanılmaktadır. Çocuğu olamayan ailelerin Hızır, derviş eliyle aldıkları elmayı yemek suretiyle çocuk sahibi olmaları masal ve halk hikâyelerimizde sıkça karşımıza çıkmaktadır ki masal sonlarında gökten üç elmanın düşürülmesi de manidardır. Manas Destanı'nda Yakup Han'ın çocuk sahibi olamamayı eşinin elmalı kutlu yerlerde zaman geçirmemesine bağlaması, Alevi-Bektaşî kültüründe Cebrail'in cennetten getirip Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e verdiği üç meyveden, âşıklık geleneğinde aşığa bade olarak sunulan şeylerden birinin de elma olması¹¹⁶⁰ bu meyvenin ve bu meyveyi veren ağacın kültürel-inançsal anlamda taşıdığı kıymetle doğrudan bağlantılıdır ki özetle Türk mitoloji ve inanışlarında kayın, çam, sedir, elma ve ardıç ağaçları genel olarak kutsal sayılmış; hatta ilk insanın ağaçtan türediğine dek uzanan bir ağaç kültürü gelişmiştir.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁸ Abdülkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, Çev: Soner Yalçın - Erkin Emet, Ankara, 1996, s. 102.

¹¹⁵⁹ M. Ergun, “Türk Ağaç Kültü İnançının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları”, *Millî Folklor*, 47 – 2000, s. 23

¹¹⁶⁰ Işıl Altun, “Türk Kültüründe Elma”, *Turkish Studies*, 3 / 5 - 2008, s. 262-281

¹¹⁶¹ K. Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009, s. 57.

Elmanın veya elma ağacının kültürel anlamda taşıdığı dini-sihri-mistik duruş, nazarlık imalında elma ağacı tercihinin sıradan bir tercih olmanın çok ötesinde kültürel-inançsal bir altyapıya dayanmakla anlam kazanmış olmaktadır. Örnekleri verilen nazarlıklarda, tercih edilen el-tarak, göz, dört yön, boncuk, pıtrak, hilal motifleri de tıpkı hammadde kullanım tercihini belirleyen temel gerekçe gibi inançsal-kültürel bir zemin içermekle karşımızdadır. Şöyle ki ilk dört örnekte geometrik bir form olarak karşımıza çıkan göz, kötülükleri yok eden ve nazara karşı en çok kullanılan simgelerden biridir ki bakış en büyük silahtır ve bakışa bakışla karşılık verilerek korunma sağlanabilir inancı geçmişten günümüze en önemli simgenin göz olmasına neden olmuştur. İlk dört örnekte karşımıza çıkan bir diğer geometrik şekil el-parmak-tarak motifidir ki el, parmak, tarak motifleri kuvvet, kudret ve hükmetme gücünü simgelemektedir. Bu motif parmakların kem gözlerden koruduğunu temsil eden beş çizgi ve beş noktayı kapsar. El motifi, verimlilik ve iyi şansını birleştirir. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in kız kardeşinin elini sembolize ettiği için de, kutsal bir anlam taşır. El mağara dönemi insanlarından beri sahip olma anlamında da kullanıldığından kutsallığı büyüktür. İlgili örneklerimizdeki üçüncü motif pıtrak bitkisidir. Anadolu'da, pıtrak, dulavrat otu olarak bilinen bu bitki, insanların giysilerine ve hayvanların tüylerine yapışan pamuksu bir yapı gösterir. Üzerindeki dikenlerin kötü gözü uzaklaştırdığına inanan Anadolu insanı onu bir nevi nazarlık olarak düşünmüştür. Örneklerimizin ilk dördünde karşımıza çıkan bir diğer motif dört yön-artıdır. Dört yön-artı motifi, insanları tehlikelerden koruması için sık sık kullanılır. Dört yönden gelebilecek tehlikelere kalkan görevi gördüğü düşünülen bu motifin uğurlu yön bildirdiğine, kötü bakışların etkisini yok ettiğine de inanılmaktadır. 5 ve 6 numaralı nazarlık örneklerimizde karşımıza çıkan ilk öge mavi boncuktur. Nazar boncuğu inancı İslamiyet öncesi Türk inanışlarından kalmadır, İslamiyet'in nazar boncuğuna karşı olmasına rağmen geleneklerden dolayı kullanılmaya devam etmiş hatta ironi olarak nazar boncuklu dualı nazarlıklar, takılar yapılmıştır. Genelde nazar boncukları göz şeklinde olur. Göze aynı zamanda boncuk da denilmektedir. Bu bağlamda bakıldığında kişinin dünyaya açılan penceresi gözdür ve göz her türlü, iyi ve kötü düşüncelerin ilk çıkış noktası olarak kabul edilir. Bu yüzden bakışlardan, kötü gözlerden korunmak amacıyla emici özelliği olduğuna inanılan mavi renkli taşlar eskiden beri kullanıla gelmiştir. Ve son halini günümüzdeki çeşit çeşit nazar boncukları olarak almıştır. Şu an gerek inanç gerek gelenek, gerekse de süs eşyası olarak pek çok kişi nazar boncuğunu günlük yaşantısında çok sık kullandığı yerlerde bulundurmaktadır.¹¹⁶²

¹¹⁶² Figen Baykal Ertem, *Dokumalarda ve Takılarda Görülen Nazar Motifleri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.98-121.

5. ve 6. örneklerde dikkat çeken bir diğer şekil hilaldir ki gerek yukarıda bahsi geçen mavi boncuk gerekse hilal göksel bir sembol olmakla kutsalı, iyiyi, gücü temsil etmektedir. Ayın evreleri içinde dolunay güzellik ve parlaklık, hilâl ise bunlarla birlikte yenilik, doğum ve taze hayat simgesi kabul edilir. Ay tarihte pek çok toplum tarafından tanrı sayılmış ve ayla ilgili birçok mit oluşturulmuştur. Türk mitolojisinde de bu türün örnekleri oldukça fazladır.¹¹⁶³

Çalışmamızda yer verilen son iki örnekte karşımıza çıkan at ve koç kafaları, Türk kültüründe –inanç dairelerine göre değişkenlik arz eder- kurban ritüeli bağlamında irdelenmesi gereken öğelerdir ki bu öğeler kutsala dönük yönü ile kötünün bertaraf edilmesi adına bir araç olmakla ele alınabilir. Kutsal olarak kabul edilen varlığın gerek bütün gerekse parça itibari ile kutsal olma niteliğini sürdürdüğüne olan inanç, bu varlıklara ait parçaların nazarlık, bereket sembolü olarak kullanımını da beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda yine geleneksel inanç sistemlerinde ruhun meskeni olarak kabul edilmesi yönü ile kemiğin özellikle de baş iskeletinin parçalanmadan bütün olarak muhafazası ve teşhirinin de eylemi gerçekleştiren açısından koruyucu, sağaltıcı gücü olduğu düşünülmektedir ki kafataslarının ahırların içine veya ahırların giriş kısımlarına asılmasının kültürel-inançsal altyapısı daha anlamlı bir hal alabilir. Bu arada tercih edilen kafataslarının erkek hayvanlara ait olduğunu, bu yaklaşımda da yine Şamanizm merkezli olmak üzere İyi Ataya kurban tercihlerinde erkek hayvanın daha önemsendiği bilgisini de eklemek istiyoruz.

Sonuç olarak uzun soluklu kültürel-inançsal dairelerden nemalanmakla şekil alan ritüel, pratik, uygulama, inanma ve inanç öğelerinin niçin ve ne şekilde bu formları ihtiva ettiği hususu, ilgili toplumun kültürel-inançsal kodlarının iyi okunması ile manidar hale gelmektedir. Bu doğrultuda, ister dini ister sihri veya mistik açıdan olsun Anadolu kültürünün en canlı örnekleri olarak yaşamaya devam eden nazar, nazarlık inancının Erzurum'da da hayvan nazarlığı olarak kullanılan öğeler üzerinden de tüm renkliliği ile varlığını sürdürmekte olduğu görülebilmektedir.

Kaynakça

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. 2, İstanbul, 1993.

Alp, K. Özlem, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009.

Altun, Işıl, “Türk Kültüründe Elma”, *Turkish Studies*, 3 / 5 – 2008.

Araz, Rıfat, *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Ankara, 1991.

¹¹⁶³ Cemal Kurnaz, “Hilal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.13-14.

Çelebi, İlyas, “Nazar”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 3, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997.

Çelebi, İlyas, “Nazar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1988.

Ergun, Metin, “Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları”, *Millî Folklor*, 47 – 2000.

Ertem, Figen Baykal, *Dokumalarda ve Takılarda Görülen Nazar Motifleri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

Gür, Durmuş, Soykan, A. Nazlı, “Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2 / 3 - 2013.

Gürkan, Salime Leyla, “Nazar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Gürsoy, Ü., “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61 – 2012.

Hançerlioğlu, Orhan, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

Karaçizmeli, M. Talat, “Toplumsal Zaaflarımızdan Nazar Boncuğu”, *Diyanet Dergisi*, S. 55, Temmuz 1995.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992.

Kurnaz, Cemal, “Hilal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Kuzey, Muharrem, *Kur’an ve Sünnet’te Nazar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.

Öcalan, Fatma Zeynep, *Günümüzde Nazarlık: Formları, Kullanım Alanları ve İşlevleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Örnek, 1995.

Öztürk, Emine, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB, İstanbul, 1972.

Rahman, Abdulkerim, *Uygur Folkloru*, Çev: Soner Yalçın - Erkin Emet, Ankara, 1996.

Seyidoğlu, Bilge, *Mitoloji / Metinler - Tahliller*, Kayseri, 1995.

Şahin, Çiğdem, *Nazar-Nazarlıkla İlgili İnanışlar, Uygulamalar ve Bunların Dini-Mitolojik Kökenleri (Gaziantep Yöresi)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2011.

Türkçe Sözlük, Ankara, 1983.

Üçer, Müjgan, “Sivas Yöresinde Nazarlıklar ve Nazarla İlgili İnançlar”, 5. *Milletlerarası Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1997.

Erzurumlu Kadı Darir ve Erken Dönem Türk Mesnevi Edebiyatındaki Yeri

Melike Gökcan*

Özet

Âlim, şair ve nâsir olarak şöhret bulan Kadı Darîr, XIV. Yüzyılda Erzurum'da yetişmiştir.

Siyasi açıdan son derece karmaşık ve hareketli bir döneme sahne olan XIV. Yüzyıl, Anadolu sahası, Türkçe edebiyatın şekillendiği, Klasik Türk edebiyatının asli karakterini oluşturan unsurların tebarüz ettiği bir dönemdir. Yazı dili Farsça olan Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılmasının ardından ortaya çıkan Beylikler döneminde Türkçeden başka dil bilmeyen beylerin talep ve teşvikiyle XIV. Yüzyılda, Anadolu sahasında Türkçe edebiyatın temelleri atılmıştır.

Erzurum ise bu dönemde sahanın diğer bölgelerinden çok daha karışık, kozmopolit ve değişken bir sosyo-siyasal yapıya sahiptir. Doğudan Batıya doğru Moğol istilalarıyla göç hareketlerinin uğrak yeri olan kritik bir coğrafyada bulunan bu eski kültür merkezi, kısa süreli Moğol, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devlet yapılanmalarına sahne olmuştur. Bu ortamın sosyal, ilmi ve kültürel yansımalarını izleyebileceğimiz eserler içinde çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Kadı Mustafa Darîr'in eserleri bunlar içinde yegâne edebi eserlerdir.

Darîr'in eserleri, bir yandan Doğu Türkçesi etkileri de taşıyan Batı Oğuzcasının ilk ve önemli dil yadigârları olmaları, diğer yandan (Kıssa-i Yusuf ve Siyer-i Nebî eserlerinde olduğu gibi) Türk edebiyatındaki geniş tesirleri hasebiyle son derece önemlidir.

Bu çalışmada, önce Erzurum merkeze alınarak XIV. Yüzyıl Anadolu sahasının sosyo-kültürel ve siyasal yapılanmasının etki çerçevesi çizilecektir. Bu bağlamda Kadı Darîr'in dil, kültür ve edebiyat tarihi açısından taşıdığı değer daha belirginleşmektedir. Ayrıca, eserleri irdelenerek, bilhassa, erken dönem mesnevi edebiyatı içinde "Kıssa-i Yusuf'un taşıdığı değer ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, XIV. Yüzyıl, Kadı Darîr, Kıssa-i Yusuf.

Abstract

The fourteenth century Anatolian territory, a politically highly complex and dynamic scene, is a period in which the Turkish literature is shaped and the elements forming the main character of Classical Turkish literature emerged. During the period of the seigniorship emerged after the collapse of the Anatolian Seljuk State, which used Persian language, the foundations

* Doç. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: meliketürk@erzurum.edu.tr

of Turkish literature were laid in Anatolia during the fourteenth century with the demand and encouragement of the Turkish seigneurs who did not speak another language.

In this period, Erzurum has a more complex, cosmopolitan and variable socio-political structure than the rest of the region. This ancient cultural center, located in a critical geographical area frequented by the Mongolian invasions and migratory movements from east to west, was the scene of short-time Mongol, İlhanlı, Karakoyunlu and Akkoyunlu state constructions. To date, very few of the works in which one can observe the social, scientific and cultural reflections of this environment are reachable. The works of Kadı Mustafa Darîr are the only ones which can be reached.

The works of Darîr are very important because they are the first and important language reminders of the Western Oguz language, which is also influenced by Eastern Turkish, and on the other hand due to their wide impact on Turkish literature.

In this study, the frame of influence of the socio-cultural and political structuring of the Anatolian area of the fourteenth century will be drawn by centralizing Erzurum. In this context, the value of Kadi Darîr in terms of language, culture and literary history becomes more apparent. In addition, his works, especially the value of "Kıssa-i Yusuf" in early period masnavi literature, will be examined.

Giriş

Siyasi açıdan son derece karmaşık ve hareketli bir döneme sahne olan XIV. Yüzyıl, Anadolu sahası, Türkçe edebiyatın şekillendiği, Klasik Türk edebiyatının asli karakterini oluşturan unsurların tebarüz ettiği bir dönemdir. Yazı dili Farsça olan Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılmasının ardından ortaya çıkan Beylikler döneminde Türkçeden başka dil bilmeyen beylerin talep ve teşvikiyle XIV. Yüzyılda, Anadolu sahasında Türkçe edebiyatın temelleri atılmıştır.

Bir yandan siyasi ve askeri diğer yandan sosyal ve kültürel hareketliliğin karakteristik vasfı olduğu XIV. Yüzyılda Erzurum, Anadolu'nun diğer bölgelerinden çok daha karışık, kozmopolit ve değişken bir sosyo-siyasal yapıya sahiptir. Erzurum, Doğu ve Batı yollarının birleşip ayrıldığı bir ticari kavşak durumundadır. Türkistan'dan Erzurum'a ulaşanlar, aynı yolla Akdeniz veya Trabzon çevresine geçebilirlerdi. Ticari açıdan büyük kervan yollarının içinde çok önemli bir merkez olarak görünen şehir ve çevresi doğal olarak bir kültürel hareketliliği de içinde barındırırken çeşitli istilalar için de bir geçiş yoludur. Selçukluların Anadolu'ya açılışında önemli bir mevki olan şehir Moğol orduları ve ardından gelen İlhanlılar için de önemli bir merkez olmuştur. Öte yandan, Doğudan Batıya doğru Moğol istilalarıyla göç hareketlerinin uğrak yeri olmasıyla, kritik bir coğrafyada bulunan bu eski kültür merkezi,

Moğol, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi pek çok kısa süreli devlet oluşumlarına sahne olmuştur. (Akkuş, 2000:117)

Bölgede kurulan ilk Türk beyliği Saltuklulardır (1071-1202). Sultan Alparslan'ın, Anadolu'nun Türkleştirilmesiyle görevlendirdiği beylerden biri olan Saltuk Bey, Erzurum ve çevresinde hâkimiyet kurmuştur. Büyük Selçuklu Devletinin 1157 de parçalanmasından sonra Saltuklular, Anadolu Selçuklu Devletine bağlanır. Erzurum, 1242'de Moğol ordusu komutanı Baycu Noyan tarafından tahrip edilerek halkının çoğu kılıçtan geçirilir. Anadolu Selçuklu Devletinin 1243 de Kösedag'da yenilmesinin ardından şehir, resmen Moğol hâkimiyetine girerek kültürel ve siyasal anlamda istikrarsız bir döneme geçmiş olur. Anadolu'ya defalarca akınlar düzenleyen Moğol ordularının güzergâhında olması hasebiyle şehrin yapısının değiştiği sık sık göç alıp verdiğini de eklemek gerekir. (Banarlı, 1997: c.I, 367)

Erzurum, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılmasından (1308) sonra İlhanlılara bağlanmıştır. Bu, kısa süreli bir istikrar dönemine de işaret eder. Bu dönemde inşa edilen Yakutiye ve Ahmediye medreseleri ile bazı kümbetler dönemin imar faaliyetlerindedir. Erzurum, İlhanlıların parçalanmasından sonra en karışık dönemini yaşamıştır. İlhanlıların bıraktığı boşlukta şehir, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadelesine sahne olmuştur. Bunların dışında Sutaylılar (1336-1340), Çobanlılar (1340-1358), Eratnalılar (1335-1381) ve Mutahharten (1379-1403) gibi kısa süreli yönetimler de gelip geçmiştir. ¹¹⁶⁴

Bu siyasi ortamın sosyal, ilmi ve kültürel yansımalarını izleyebileceğimiz eserler içinde çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Kadı Mustafa Darîr'in eserleri bunlar içinde yegâne edebi eserlerdir.

Kadı Darîr'i Yetiştiren Sosyo-Kültürel Ortam

XIV. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Kadı Darîr, eserlerinin çeşitli nüshalarında, Mustafa bin Yusuf bin Ömer'ud-Darîr el-Erzen'er- Rûmi; Darîr'ül- Hakîr Mustafa Yusuf El-Mevlevi, Şeyh Darîr isim ve künyeleriyle adı anılan önemli bir şair ve nâsirdir.

Soy itibarıyla Erzurum'a göçen Salur Türkmenlerinden olduğu ve Emir Reşîdüddin zamanında yetiştiğine dair bilgiler mevcuttur (Köprülü, 1979: 130; Togan, 1970: 272).

Kadı Darîr'in Erzurum'da büyüüp yetiştiği yıllar Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadeleleri dönemine denk gelmektedir. Kadı Mustafa Darîr, daha ziyade Karakoyunlular

¹¹⁶⁴ XIV. yy. Erzurum bölgesi siyasal kültürel yapı hakkında kısaca özetlediğimiz genel panoramaya dair geniş bilgi bkz: Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015; Metin Akkuş, "Kadı Darîr Döneminde (XIV. YY.) Siyasî Görünüm ve Sosyal Hayat", *Hukuk Adamı ve Şair Kadı Darîr Paneli*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yay. 2000, s.120; L. Karahan, *Erzurumlu Darîr: Biyografi*, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1995.

dönemi edebî şahsiyetlerinden biri olarak görülür. Akkoyunlular hâkimiyeti döneminde Mısır'a geçerek Memlûk sarayına intisap etmiştir (Karahan,1985:27).

Hayatı ve ilmi-edebi şahsiyeti hakkında tezkire, vefeyât ve diğer biyografik kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Hayatının ilk yarısını Erzurum'da geçirdiği ve burada çağın önemli ilim merkezlerinden sayılan “Yakutiye” veya “Ahmediye” medreselerinde ilim tahsil ettiği düşünülmektedir. Gözleri göremediği halde hafıza kuvveti ile İslami ilimleri Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Tevazu gereği kendini “tahsili az, ilmi kem” olarak tanıtmış olsa da eserlerinden ilmi ve edebi kudretinin çağına göre bir hayli yetkin olduğu anlaşılmaktadır. (Banarlı, 1997: c.I, 361-362) Bursalı Mehmet Tahir, Darîr'in, “maarif erbabından tarih bilgini bir zat olduğunu” belirtmektedir (Tahir, c.III, s137-138).

Şairin, nerede kadılık yaptığına dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte, Darîr, pek çok kaynaktan, “*Kadı*” unvanıyla anılır. Belki kendisini destekleyen Bâbertî ve Sultan Berkûk döneminde Mısır'da elde ettiği bir pâyedir. Kendi eserlerinde bu konuda bir bilgiye rastlamıyoruz (Kaplan, 2006:59).

Bu dönemde Mısır'da Memlûk- Türk hanedanı hüküm sürmektedir. XIII. asrın ilk yarısında Mısır ve Suriye'de egemen olan Eyyûbîler, siyasî varlıklarını, daha önce Abbasîlerin yapmış olduğu gibi, Türk unsurlara dayandırma yoluna gitmiş ve Moğol istilasının yol açtığı karışıklıkların da bir sonucu olarak Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçakların bir kısmını alıp ülkelerine yerleştirmişlerdir. Böylece başlangıçta ücretli asker, köle durumunda bulunan bu Türk unsuru, kısa zaman içinde hâkim durumuna geçmiştir. Dönemin hükümdarı, Melik Sâlih Eyyûb'un vefatıyla Türk asıllı eşi Şecerü'd-dür tahta geçer. İzzeddin et-Türkmânî ile evlenen kadın hükümdarın kocasının lehine tahttan çekilmesi üzerine “*ed-Devletü't-Türkiye*” de denilen Memlûk Devleti kurulmuş olur (1250). Bu devlet Mısır ve Suriye'de uzun süren bir saltanat devresi geçirecektir.¹¹⁶⁵

Kadı Darîr, Akkoyunlular hâkimiyeti döneminde, H. 779/M.1377 yılında Mısır'a geçerek Memlûk sarayına intisap etmiştir. Darîr'i, Mısır Sultanıyla tanıştıran ünlü âlimlerinden Ekmeleddin Muhammed el-Bâbertî'dir. Aslen Bayburtlu olduğu bilinen Bâbertî, 1310-1384 tarihleri arasında yaşamış ve ilk tahsilini de bu bölgede yapmıştır. Âlim ve devlet adamı kimliğiyle çağında Anadolu' da ve bilhassa Mısır'da etkili olan güçlü bir Hanefî fakihidir. Fıkıh ilminde Ebu Yusuf'a uzanan bir zincir içinde yer alan Bâbertî'nin Darîr'den başka Şerif el-

¹¹⁶⁵ Dönemin Mısır Memlûk siyasi ve kültürel ortamı için bkz: Leyla Karahan, *Kıssa-i Yûsuf*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1994; L. Karahan, *Erzurumlu Darîr: Biyografi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995; Y. Kaplan, *Erzurumlu Kadı Mustafa Darîr'in Kitâb-ı Siyer-i Nebî'si*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006.

Cürcânî ve Molla Fenârî gibi âlimleri de yetiştirdiği bilinmektedir. (Aytekin,1991: *DİA*, c.IV, s.377-378).

Darîr, bu büyük âlimin himâyesiyle Mısır sultanına ve Atabeg Berkûk'a kendini tanıtmaya imkânını bulup onların da teveccühünü kazanır. Mısır sultanlarının sarayında kendisinin ilmine ve sanatına ziyadesiyle rağbet edildiği bilgisi kendi eserlerinde de mevcuttur. Memlûk sarayında gazavatnâmeler, fetihnâmeler söyleyip çeşitli kıssalar anlatan Darîr, aynı yıllarda Atabek Berkûk'un arzusu üzerine Sîretü'n-Nebî tercümesine başlar. (Erkan, *DİA*, c.VIII, s.498.)

Darîr, Siret'ün- Nebî'yi, geceleri sultanın huzurda okuyup divan kâtiplerine yazdırmak suretiyle beş yılda tamamlamıştır. Sultan Berkûk'un tahttan indirilmesiyle hamisiz kalınca Mısır'dan ayrılıp önce İskenderiye'ye, oradan da deniz yoluyla Anadolu'ya geçerek Karaman'a ulaşmıştır.

Darîr, Karaman'da dört yıl kadar kalır. Hayatının sonraki yıllarında kaleme aldığı *Fütûhu's-Şâm Tercümesi*'nin giriş kısmında kendisi için "Mevlevî" nisbesini kullanması onun Karaman'da iken Mevleviliğe intisap ettiğini düşündürmektedir. Ancak belki de Darîr'in Karaman'ı seçme sebebi zaten Mevlevî olması ya da eğilimli olmasındandır. Mevlâna'nın torunu, Ulu Ârif Çelebi'nin irşad makamına geçtikten sonra, Anadolu'daki Mevlevî dergâhlarını dolaştığı, 1315'te Bayburt'ta, Mevlevî olan Ahî Ahmed'i ziyaret ettiği ve ardından Erzurum'a gelerek, burada da bazı temaslar kurup merasimler icra ettiği bilinmektedir. Bu senelerde ilk gençlik dönemini yaşayan Darîr'in, bu ortamda bulunmuş olma ihtimali de vardır (Kaplan,2006:54-55).

H. 795/ 1392 yılında Şam'a, oradan da Halep'e giden Darîr burada Halep Meliki Emîr Çolpan'ın himayesine girer. 796/1393'te *Fütûhu's-Şâm Tercümesi*'ni onun adına tamamlayarak kendisine takdim eder. Son eseri *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye*'yi de ona sunmuş olmalıdır (Erkan, *DİA*, c.VIII, s.498).

Erken Dönem Türk Edebiyatı İçinde Darîr'in Yeri ve Önemi

XIV. Yüzyıl Türk edebiyatının en önemli karakteristiği, Selçuklu dönemi edebiyatının Farsça olmasına mukabil, dönemin Türkçe edebiyat olmasıdır. Türkçe edebiyatın yerleşmesini sağlayan en güçlü yönelim ise tüm Anadolu'daki beylerin Farsça yazılmış meşhur kitapları Türkçe olarak okumak istemeleridir. Kültürde "kitap" kelimesi konulu eserler olan mesnevileri ifade ederken Klasik edebiyatımıza isim veren divanlara "defter" denmektedir. Çağın genel tercihi, öncelikle mesneviler ve sonra mensur kitap tercümeleridir. Böylece erken dönem edebiyatını ifade eden karakteristik hatlar şu maddeleri öne çıkarır: Türkçe yazma ve tercümecilik, bazı edebi türlerin ilk örnekleri, mesnevi edebiyatı.

Kadı Darîr'i işte tam da bu kodlarla okumamız gerekiyor. Bu anlamda karakteristik bir isim. Öncelikle, mesnevi yazıcılığı ve mensur kitap yazma gibi iki büyük yönelimi gerçekleştirmiş bir yazar. Kıssa-i Yusuf, sonraki dönemlerde defalarca kaleme alınacak olan Yusuf u Züleyha konulu eserlerin erken dönem örneklerindedir. Bu anlamda bir prototip olduğu da söylenebilir. Öte yandan, Darîr, Kıssa-i Yusuf ile erken dönem Türk mesnevi edebiyatında; *Siyer-i Nebî* ve *Yüz Hadis Yüz Hikâye* ile hem Hz. Peygamberle ilgili türlerde hem de mensur Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Çünkü eser verdiği türlerin tarihi gelişimi içinde her biri için "ilkler" listesinde yer alacaktır.

Henüz Erzurum'dayken kaleme aldığı Kıssa-i Yusuf tam da böyle bir ilkler listesinin keşişim noktasıdır. İlk Türkçe edebiyat örneklerindedir; daha sonraki dönemlerde yüzyıllarca yeniden kaleme alınacak Yusuf u Züleyha türündeki eserlerin ilklerindedir. Türk mesnevi edebiyatının ilk örneklerindedir. Bu durum, eseri bilhassa tarihsel yönden önemli kılmaktadır.

Türkçe edebiyat açısından da çağını temsil ettiği söylenebilir. Darîr'in eserleri, Doğu Türkçesi etkileri de taşıyan Batı Oğuzcasının ilk ve önemli dil yadigârlarıdır. Bu bağlamda dil tarihi açısından da "Eski Anadolu Türkçesi" dil mimarlarından kabul edilebilir. Darîr'in dili sade ve üslubu samimidir. Bu sebeple, Mısır Memlûkları arasında Oğuz Türkçesinin yaygınlaşmasında ve edebi bir dil olarak kabul görmesinde önemli rol oynamıştır (Korkmaz, 1983: 267-274).

Darîr, Anadolu sahasında olduğu gibi, Mısır ve Suriye bölgesinde, Memlûk –Kıpçak sahasında da eser vermiştir. O sebeple dili, Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırılan dil hususiyetinin yanı sıra Kıpçak ve Azerî lehçesi unsurlarını da ihtiva eder. Bu dönem eserlerinde Doğu Türkçesi dil özelliklerinin bulunması Darîr'e özel bir durum değildir; ancak, Darîr'in dili daha tipiktir.

Edebiyatımızda türler açısından da Darîr'in önemli bir yeri vardır. Siyer türünde kaleme aldığı *Sîretü'n-Nebî Tercümetü'd-Darîr* diye de bilinen eserinde yer alan Mevlid manzumesi yol açıcıdır. Hz. Muhammed'in doğumunu, lirik bir üslupla, oldukça doğal bir söyleyişle anlatan manzume, Türk edebiyatında bir ilk olup Müslüman Türkler arasında yaygın olan mevlid geleneğine öncülük etmiş ve büyük bir tesir bırakmıştır. Toplam 55 beyit olan manzume üç bölümden oluşmaktadır. Bölüm başı ve sonunda tekrarlanan beyitler besteli söylenmek maksadı taşıdığı intibai vermektedir (Banarlı, 1971: 370). XV. yüzyılda Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı meşhur mevlidi *Vesîletü'n-Necât'ın* velâdet kısmında bazı beyitler neredeyse kelimesi kelimesine Darîr'den nakledilmiştir (Erkan, 2014:71).

Darîr'le gelen ilklerden biri de bir hadis derlemesi kitabıdır. *Yüz Hadis ve Yüz Hikâye* adlı kitap, bu alanda yazılan ilk Türkçe eserdir. Darîr, değişik bir yol izleyerek hadisleri

hikâyelerle yorumlamıştır. Bu anlamda böyle bir tarzın öncüsüdür. İlerleyen dönemde “kırk hadis”, “yüz hadis” derleme mecmuaları hayli yaygınlaşmıştır. Mesela, Hatiboğlu Mehmed’in II. Murad’a sunduğu *Ferahnâme* adlı mesnevisi, Darîr’in eserinin etkilerini taşır. Eserdeki hadisler tamamen aynıdır. Eserde Darîr’in bazı cümle ve kelimelerinin Hatiboğlu tarafından tekrarlandığı da görülmektedir. (Erkan, 2014:73).

Mesnevi Yazıcılığı ve Kıssa-i Yusuf

Konusunu Kitab-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerîm’den alan ve Yusuf Peygamberin hayatını anlatan *Kıssa-i Yûsuf* adlı eser, 1366-1367’de yazılmıştır. Bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir. Leyla Karahan (1985) tarafından bir doktora çalışması olarak neşredilmiştir.

Eser, aruzun, Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde çok tercih edilen 11 heceli “fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün vezniyle yazılmıştır. Bir kısmı da müstensihe ait olması muhtemel pek çok vezin kusuru bulunmaktadır. 2125 beyitten ve sekiz meclisten oluşan eserde “Şiir-i Yusuf” “Şiir-i Züleyha” gibi başlıklar taşıyan gazeller de mevcuttur.

“*Kıssa-i Yusuf*”, Türk Edebiyatında Yusuf ve Züleyha kıssasını anlatan beşinci eserdir. Darîr’den önce aynı konu Ali, Kırımlı Mahmud, Şeyyad Hamza ve Suli Fakih tarafından işlenmiştir.¹¹⁶⁶ Ancak, Darîr’in eseri, kendisinden önceki eserlere göre, dil, söyleyiş ve konunun işlenişi bakımından özellik göstermektedir.

Bir şair olarak Darîr’in, Mevlâna’nın “*Mesnevi*”sinden, Feridüddin Attar’ın “*Pendnâme*”sinden ve Yunus Emre’nin eserlerinden etkilenmiş olduğunu görebiliriz. Bu şahsiyetlerin erken dönem Türk edebiyatı için olduğu kadar, tasavvuf edebiyatı ve geniş anlamda irfan ve hikmet tarafı olan tüm eserleri etkilediği açıktır. Her üç şahsiyetin de edebi karakterlerinin merkez noktası “irşad” anlayışıdır. Mevlana’nın sık sık tekrarladığı “bana şair demeyin” ifadesini böyle okumak gerekir.

“*Yanıma gelen yaranın sıkılmaması, üzülmemesi için gönül almaya çalışıyorum ve onları meşgul etmek, oyalamak için şiir söylüyorum. Yoksa ben nerede, şiir söylemek nerde! Vallahi ben şiirden bıktım, usandım ve benim için bundan daha kötü bir şey yoktur. Meselâ bir adam, misafirinin canı işkembe çorbası istediği ve bu onun iştahını açacağı için, eline pislikli bir işkembeyi almış, karıştırıp duruyor. Benim de başkaları arzu ettiğiinden dolayı onunla (şiirle) alâkadar olmam lazım geldi*” (Yeniterzi,1995:31)

¹¹⁶⁶ Türk edebiyatında yazılan Yusuf u Züleyhalar için bkz: Melike Gökcan Türkdöğün, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara 2011.

Bu söylem, erken dönem Türk edebiyatındaki tasavvufî karakterin önemli özelliklerindedir.

Erken dönem mesnevi yazıcılığı sözlü edebiyata daha yakındır. Amil Çelebioğlu, dönemin mesnevilerini halka yakın, dolayısıyla halk edebiyatına yakın olarak tanımlar.¹¹⁶⁷ Bu dönemde mesneviler bir dinleyici kitlesine hitap ederek yazılır. Beylerin meclisinde olduğu gibi halk meclislerin de okunur. Bu şekilde belli bir kitleye hitap eder. Bu motivasyon, eserlerin üslubu üzerinde de belirleyicidir. Meclislerde okunan bu eserlerde, sık sık dinleyiciye hitap eden ibarelerin kullanıldığı görülür. Bu bağlamda, “İşit imdi” “vir salavat” “iy ahi” gibi ifadelerin tümü karakteristiktir.

Bu eserler karşılıklı etkileşimle şekillenmekte ve hedef kitleye mesajlar verme sorumluluğu taşımaktadır. Böylece mahiyet itibarıyla didaktik olsun veya olmasın, şair, arka planda okur- dinleyiciye dini- ahlakî mesajları paylaşmaktadır.

Nitekim, Darîr, mesnevi içinde meclislerde okunması arzusunu vurgulamıştır.

Dinleyenler ta ki bulsunlar murad

Anlayanlar câmi gönli ola şâd (b.512)

Erken dönemde yazılan Yusuf ve Züleyha konulu eserler, genel olarak “Kıssa-i Yusuf” veya “Kıssa-i Yusuf u Züleyha” şeklinde adlandırılmışlardır. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere, bu ilk örneklerde, hikâyenin daha ziyade, bir peygamber kıssası, bilhassa Kur’an-ı Kerim’in vasıflandırmasıyla “ahsen’ül- kasas” olması önem taşır. Bu döneme ait eserler daha ziyade Kur’an, tefsir, hadis bazı sözlü rivayetler ve kısmen Kitab-ı Mukaddes’den beslenir. Ertaylan, bu döneme ait Kıssa-i Yusuf’ların halkın dini duygularını güçlendirmek, “dini propaganda” yapmak amacıyla yazıldığını söylemektedir (Ertaylan,1948:211-230).

Mesnevilerin ilk örneklerinde sıklıkla görüldüğü üzere Darîr’in Kıssa-i Yusuf’un da sade bir dil ve pek fazla sanat endişesi taşımayan bir tarz görülmektedir. Çelebioğlu, XIV. yüzyıl mesnevilerini, “halk tipi mesneviler” ve “edebi-ilmî mahiyetteki mesneviler” olmak üzere iki grupta incelemektedir (Çelebioğlu,1999: 41-49). Halk tipi mesnevilerde genellikle tek bir vezin uygulanışı, vezin ve kafiye hatalarının varlığı, sade ve açık bir dille yazılmış olmaları gibi özellikler bulunur. Bu dönemde yazılan Yusuf u Züleyha mesnevileri, daha ziyade ‘halk tipi mesneviler’ tasnifine uymaktadır. Bir peygamber hikâyesi ve Kur’an kıssası olmasından dolayı halk meclislerinde okunması istenmiştir. Bazı örneklerde şairin bu arzusunun dile getirildiği görülmektedir.

1167 Erken dönem mesnevi yazıcılığıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: A. Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Mesnevi (XV. yy’a kadar)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

Darîr'in eseri bu ilk sınıfa girmekle birlikte zaman zaman lirik ve renkli bir söyleyişi yakaladığı mısraları da vardır. Mesnevîde zengin bir hikâyecilik geleneğinin de yansımalarını izlemek mümkündür. Destan, masal motifleri, bir takım mitolojik unsurlar ve Sule Fakih mesnevisinde görüldüğü gibi, bazı yan hikâyelerin de katılımı manzumeleri zenginleştirmektedir.

Ertaylan'ın da işaret ettiği gibi XIII. ve XIV. yüzyıllarda kaleme alınan Yusuf u Züleyha hikâyeleri Câmî'nin mesnevisinden önceki döneme ait olmaları sebebiyle, şekil, dil ve üslup yönünden Câmî etkisini taşıyan sonraki dönem mesnevîlerinden daha farklıdır.

Sonuç

Erzurumlu Kadı Darîr XIV. Yüzyıl, Anadolu sahasında yetişmiş, Suriye ve Mısır-Memlûk sahalarında eser vermiş önemli bir âlim, nâsir ve şairdir. Dönemin kaotik siyasal ve sosyal ortamında yetişen ve farklı sahalarının özelliklerini taşıyan Darîr, belki bu sebeple dil ve kültür tarihimiz açısından önemli bir şahsiyettir.

Darîr'in eserlerinin Türk dil tarihi içinde ayrı bir önemi vardır. Darîr'in eserleri XIV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinin tipik dil hususiyetlerini gösterir. Darîr'in dilini, Doğu Türkçesinden izler taşıyan Batı Oğuzcası olarak tanımlamak mümkündür. Bu devreye ait eserlerin belki en önemli özellikleri birer dil yadigârı olmalarıdır. Öte yandan, Darîr'in dil tarihi ve kültür tarihi açısından belki en önemli hususiyeti, Memlûk sahasında da eser vermiş bir şahsiyet olmasından kaynaklanır. Memlûk sarayında sevilen bir şair olması hasebiyle, Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcaya dayalı bir edebi dile dönüşmesinde de etkili olmuştur.

Darîr'in Kıssa-i Yusuf adlı eseri erken dönem mesnevî edebiyatının halka dönük, halka yakın yüzünü temsil eder. Eser, sade bir dile, yalın ve samimi bir üsluba sahiptir.

Darîr'in Siyer ve Yüz Hadis derlemesi kitapları da edebiyat tarihimiz açısından büyük önem taşımaktadır. Siyerinde yer alan "mevlid" metni kendisinden sonra kaleme alınacak mevlitler üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Hadis derlemesi ve hadislerin hikâyelerle yorumlanmasıyla vücuda gelen "Yüz Hadis Yüz Hikâye" eseri de yine türün orijinal bir örneği olarak kültür ve edebiyat tarihimizdeki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

AKKUŞ, Metin, “Kadı Darîr Döneminde (XIV. YY.) Siyasî Görünüm ve Sosyal Hayat”, *Hukuk Adamı ve Şair Kadı Darîr Paneli*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yay. 2000, s.120.

BANARLI, N. S, “Büyük Nazireler Mevlid ve Mevlid’de Milli Çizgiler”, *İstanbul Yüksek İslam Enstjtüsü Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, 1963, s. 2-24.

BANARLI, N. S. *Resimli Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1997.

ÇAĞATAY, Neşet, “The Tradition of Mavlid Recitations in Islam Particularly in Turkey”, *Studia Islamica*, (28), 1968, s. 127-133.

ÇELEBİOĞLU, A, *Türk Edebiyatında Mesnevi (XV. yy’a kadar)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

ERKAN, Mustafa, “Erzurumlu Mustafa Darîr’in Edebiyat ve Kültürümüze Tesirleri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (32), 2014, s. 65-88.

ERTAYLAN, İsmail Hikmet, “Türk Dilinde Yazılan İlk Yusuf ve Züleyha”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. III, İstanbul 1948, s. 211-230.

KABAKLI, Ahmet (2009) Mevlâna’nın Sanatı ve Şiir Anlayışı. akademik.semazen.net (E. T. 31.07.2018)

KAPLAN, Y, *Erzurumlu Kadı Mustafa Darîr’in Kitâb-ı Siyer-i Nebî’si*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Anabilim Dalı Ankara 2006.

KARAHAN, Leyla, *Erzurumlu Darir: Biyografi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995. .

KARAHAN, Leyla, *Kıssa-i Yûsuf*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat. İstanbul 2015.

TÜRKDOĞAN, M. Gökcan, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2011.

Erzurumlu Mutasavvıf Şair Osman Kemâlî Efendi ve Manzumeleri Üzerine Bir

Değerlendirme

Halime Çavuşoğlu*

Özet

20. yüzyılda yaşamış bir Hak âşığı Osman Kemâlî Efendi, çileli bir hayat sürdürmüş, diyar diyar gezerek gönlündeki aşk derdinin dermanını aramıştır. İstanbul'da Seyyid Abdülkadir Belhi'ye intisap edene kadar geçen bu dönem, âşığın mâşuğunu arayış dönemi olarak nitelendirilebilir. Şeyhine kavuşan ve onun manevî terbiyesi ile olgunlaşan Kemâlî, ilahî aşkın coşkun ruh haliyle şiirler söylemiş yer yer şiirlerini gönlünün bir tercümanı olarak kullanmıştır. Manzumelerinde bir halk ozanı edasının yanı sıra bir divan şairinin anlam derinliklerine rastladığımız şair, Yunus gibi Fuzûlî gibi gönül diliyle şiirler söylemeyi bilmiştir. Bu çalışmada öncelikle kaynaklardan hareketle Kemâlî Efendi'nin hayatına dair bilgiler verilmiş ve daha sonra şairin şiirleri, belirli konu başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin ışığında şairin şiirlerinde tasavvuf konusunun baskın bir şekilde işlendiği tespit edilmiştir. Manzumelerinden hareketle hayatına dair de önemli bilgiler edindiğimiz şairin kimi manzumeleri bir nasihatnâme örneği özelliği sergilemektedir. Şairin hayata, dünyanın gidişatına yönelik söylemleri vatan sevgisi üzerine duygu ve düşünceleri onun insanları iyiye ve doğruya yönlendirici yönünü de bizlere göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osman Kemâlî Efendi, divan, manzume, tasavvuf, ilahî aşk.

Abstract

Osman Kemalî Efendi, who was an adorer of God, lived in the 20th century and pursued a miserable life, traveled to great distances searching for the treatment of the sorrow of love in his heart. The period in Istanbul until the birth of Sayyid Abdulkadir Belhi can be described as the period of search for the beloved of lover. Kemalî, who attained the heresy and matured with his spiritual decency, used poetry with the enthusiastic spirit of divine love and oftenly used his poems as an interpreter of his heart. The poet, whom we encountered the depths of the meaning of a divan poet in his poems in addition to the behaviour of folk poet, knew how to sing poetry with a tongue like Fuzûlî like Yunus. In this study, firstly the information about the life of Kemalî Efendi was given on the basis of sources and later poems of the poet were evaluated

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: cavusoğluhalime@erzurum.edu.tr

under certain topics. In the light of these evaluations, it has been found that the subject of mysticism is dominant in the poet's poems. Some poetry of the poet whom we have important information about his life based on his poetry exhibit examples of admonishing poem characteristic. Also, the feelings and thoughts of the poet on life, the love of the motherland and the patriotic love of the world show us his side where he directs people to follow the good and right way.

Keywords: Osman Kemâlî Efendi, divan, poetry, mysticism, divine love.

Hayatı Hakkında

Gönül gözüyle gören âmâ bir gönül eri, bir Hak yolcusu Osman Kemâlî Efendi, Erzurum'un Pasinler ilçesi Güllüköy'de doğar¹¹⁶⁸. Bir buçuk yaşına kadar sağlıklı büyüyen Kemâlî Efendi, yakalandığı çiçek hastalığı neticesinde gözlerini kaybeder. Manzumelerinde sık sık bu hadiseden bahseden Kemâlî, içinde bulunduğu durumu şöyle ifade eder:

Yaş tamam olmadan gözüm kör oldu

Anama babama bile zor oldu

Onlar da benimle hayli yoruldu

Okutun kalmasın nâdân dediler

71/18¹¹⁶⁹

Altı yaşına gelince ilim öğrenmesi ve hafız olmasına karar verilen Kemâlî, Erzurum'da bir medresede talim görmeye başlar; fakat usul bilmez bir hoca yüzünden dört senesi heba olur. Şair bu olayı da bir manzumesinde şöyle nakleder:

Dediler ilm öğren olursun rahat

İlim büyüdükçe büyüdü mihnet

Bir üstadım vardı hırçın tabiat

Döğerdi, ben anın demiri idim

54/5

Bu hocadan istenen sonucu alamayınca, Erzurum ulemasından Cafer Ağa Camii imam ve hatibi Şeyhü'l-kurra Seyyid Hafız Mustafa Efendi'den aldığı dersler sayesinde bir yıl

¹¹⁶⁸Kemâlî Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Baha Doğramacı, *Divân-ı Kemâlî'den Aşk Sızıntıları*, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1957.

Mustafa Tatçı, *Osman Kemâlî Aşk Sızıntıları Şerhi*, h Yayınları, İstanbul, 2016.

Mustafa Tatçı, *Osman Kemâlî İrfan Sızıntıları*, h Yayınları, İstanbul, 2017.

¹¹⁶⁹Çalışmada geçen manzume sıra numaraları ve beyit/dörtlük numaraları, Mustafa Tatçı'nın *Aşk Sızıntıları Şerhi* isimli çalışması dikkate alınarak verilmiştir.

içerisinde Kuran-ı Kerim'i hıfz eder. Aynı zamanda Şeyh Ahmed Taşkesani'den de şer'i ilimler üzerine dersler alarak Arapça ve Farsçasını ilerletir ve bu arada Fuzûlî ve Hâfız divanlarını ve Mesnevi'yi baştan sona ezberler. Gençlik yıllarında tutulduğu mecâzî aşkın etkisiyle ve Kolağası Ali Rıza Efendi'nin tasavvufî sohbetleri neticesinde gönlündeki aşk ve irfan ateşi körüklenir ve bir yerde karar edemez olur. Kasaba kasaba, köy köy, bucak bucak gönlündeki ateşin sebebini arar. Diyarıbekir, Musul, Bağdat, Necef, Kerbela çöllere düşer. Bu aşk yolculuğunu kendisi şöyle ifade eder:

Yalınız başıma çıkdım gurbete
İnsan katlanırmış türlü mihnete
Ahım alev oldu nar-ı hasrete
Her yanan ateşin nefiri idim 54/14

Hıttâ-ı Irakı köy-be-köy gezdim
Dağlara taşlara derdimi yazdım
Kerbela çölünde bağrımı ezdim
Yüklendim belâlar bâiri idim 54/16

Yollara düşüp diyar diyar gezmesini belki de aşkın menbaini aramasını-aşk yolculuğunun onun üzerindeki etkisini şöyle açıklar:

Düşüp Mecnûn-veş gezdim beyâbânsız hıyâbânsız
Kalıp bî-hiss ü bî-idrâk kapıldım başka şeydâya 19/3

Düşüp vâdî-i aşka nice yıl mecnûn olup gezdim
Unutdum kendimi kendim esîr-i zülf ü hâl etdim 43/4

Bu yolculuğu aşk uğruna aklını kaybedip çöllere düşmüş Mecnun'un yolculuğu ile birleştirir, bir diğer manzumesinde de Mecnun'un aşk macerası ile kendisinininkini birleştirmenin doğru olmayacağını vurgular:

Ne Mecnûn'um ne Leylâ'yım ne maşukum ne de aşık
Hadîs-i aşkımı benzetmek olmaz Kays'a Leylâ'ya 19/6

(Ben ne Mecnun'um ne Leylâ ne aşıkım ne de maşuk. Benim aşkımın rivayetini Kays'a Leyla'ya benzetmek doğru olmaz.)

Yolculuğu esnasında bir süre Halep'te Halep Mevlevihanesi'nde kaldıktan sonra Konya'ya giderek Mevlâna Dergahı postnişini Abdülvâhid Çelebi ile oğlu Abdülhalim Çelebi ile görüşür ve bu zatın iltifatlarına mazhar olur. Kendisine Mesnevîhânlık tevcihi ile başına sikke-i şerife giydirilir. Tercüme-i halinde bu olayı şöyle dile getirir:

Hatay'da dediler bana Alevi

Haleb'e varınca oldum Mevlevî

Konya dergahında aldım mesnevi

Yıkılmış gönüller tamiri idim

54/19

1901 yılında İstanbul'a giden Hak aşığı Kemâlî burada çeşitli vazifeler yaptıktan sonra Fatih Camii'nde mesnevi okutur. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan Abdülhamid Han'ın huzuruna çıkararak Şehzade Camii bitişiğindeki âmâlar medresesinin durumundan bahseder ve bu vesile ile sultan imareti tamir ettirir aynı zamanda Kemali Efendi'yi âmâlar şeyliğine tayin eder. Daha sonra Eyüp Nişancısı'ndaki Şeyh Murad Buhari Dergahı'nın postnişini Seyyid Abdülkadir Belhi'ye intisab eder. Bu olay 19 sene önce gördüğü rüyanın gerçekleşmesidir. Âşığın mâşuğa kavuşması olarak yorumlanan bu olaydan itibaren 18 yıl boyunca Seyyid Belhi'nin vefatına kadar aşkla bu mana yolculuğu devam eder. Belhî'ye intisabını ise dizelerinde şöyle dile getirir:

Belâ-yı dert ü mihnetden rehâyâb olmadım Âsım

Kemâlî kâmil insana uyup kesb-i kemâl etdim

43/7

(Ey Asım, sıkıntı ve derdin belasından kurtulamadım. Kemali olarak kamil insana uyup kemal tahsil ettim.)

On sekiz yıl etdim ol pîre hizmet

Ah hizmetden büyük var mıdır devlet

Her bir ahvalime habîrdi Hazret

Ben de her halinin habîri idim

54/31

Onu ilim alanına tanıtan Baha Doğramacı ondan şöyle bahsediyor: "Hayatının muhtelif devrelerinde bostan bekçiliğinden şeyhliğe, hafız ve mesnevihanlıktan arzuhalcilik ve hocalığa kadar çeşitli mesleklerde bulunmuş, Nakşî, Mevlevî ve Hamzavî yolunun en büyük ve en

salahiyetli simalarından feyiz ve nazar almış olan bu muhterem zat, ömrünün son yirmi beş senesini Eyüp'te Münzevîler semtindeki mütevazı yuvasında münzeviyane ve bir manevî rahat içinde geçirdi. ... En büyük zevki boş vakitlerinde ilmî ve faydalı her türlü neşriyatı okutup dinlemek ve gönlüne varidi olan esrar ve meârifî manzum ve mensur olarak yazdırmaktı (Doğramacı, 1957: 9-10)."

Şairliğinin yanında mesnevihan ve bestekâr olarak tanınan Kemâlî Efendi, 8 Ocak 1954 yılında vefat etmiştir. Şahidelerinde ise kendine ait şu kıta yer almaktadır:

Cismim ruha döndü Elhamdülillâh
Her şey fenâ bulur Bâkî'dir Allah
Hak'dır Muhammed'dir, hem Resûlüllâh
Ben Âl-i âbânın Kıtâmî'i idim (Tatçı, 2016: 22).

Arkasında mensur olarak içerisinde Amentü Şerhi, Hilkat ve insaniyet, İslam'da Hac, Esrar-ı Kur'an, Elif, Lam, Mim tefsiri, Biat-i hakikiye, İna aradne'l-emanete ayet-i celilesinin tefsiri, İslamda vefa, Hekim-i Kamil, Mürşid-i Kamil ve salikin ahvalini bildirir bir temsil, Namaz, Zekat, Orucun Hakikati isimli risalelerinin bulunduğu İrfan Sızıntıları adlı eserini ve şiirlerinin toplandığı Aşk Sızıntıları adıyla neşredilen eserini bırakmıştır. Eserdeki şiirleri 99 adet olup gazel, nutuk, mesnevi, tahmis (ikisi Fuzuli'ye biri Niyazi-i Mısri'ye ait olmak üzere) nazım şekilleri ile söylenmiş bu manzumelerde aruz ve hece vezinleri kullanılmıştır. Manzumeleri 2017 yılında Sedat Anar tarafından bestelenmiştir.¹¹⁷⁰

Şiirlerinde Yunus Emre'nin samimi söyleyişini, Fuzûlî'nin aşk ızdırabını, Nesimî'nin vahdet coşkunuğunu, Mevlânâ'nın irfan ve hoşgörü telakkisini bulabildiğimiz Erzurumlu mutasavvıf şair Osman Kemâlî Efendi ben dili ile yazdığı şiirleriyle de hayatına, fikri temayüllerine ve bir aşk yolcusu olarak çektiği sıkıntılara dikkat çeker. Şairin manzumeleri bir nevi hayatının özeti gibidir ve sadece manzumelerinden hareketle bile hayatına dair önemli tespitler yapılabilir. Manzumelerindeki söyleyiş tarzı hem bir halk ozanı edasına hem de bir divan şairi inceliğine sahip olan Kemâlî Efendi, manzumelerinin çoğunda divan şiirinin anlam derinliğini yakalamayı bilmiştir.

Şairin özellikle âmâ olmasına dair söyledikleri çok manidardır. Şair, manzumelerinde âmâlığı ile acziyetini dile getirirken bir gönül eri olduğunu ifade etmekten de geri durmaz.

Âmâ-yı kudretimden bin ulü'l-ebîsâr zâhirken

Hakîkî hüsnümü görmez de derler bak şu âmâyâ

19/11

(Kudretimde var olan âmâ sırrından bin basiret sahibi aşikâr olmuşken, (insanlar) gerçek güzelliğimi göremez de bak şu âmâyâ derler.)

"Görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkîf olma, sezgi" gibi anlamlara gelen basîret kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de genel olarak "görme" anlamı yanında özellikle "hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği" mânalarında kullanılmış ve bu bakımdan mânevî körlük veya dalâletin zıddı olarak gösterilmiştir. ... Kur'an'da kendilerinden ulü'l-ebîsâr (el-Haşr 59/2), ulü'l-elbâb (ez-Zümer 39/9), ulü'n-nühâ (Tâhâ 20/54) diye söz edilen basîret sahipleri hislerine kapılmadıkları ve nefislerini günahlarla kirletmedikleri için maddî ve mânevî hakikatleri olduğu gibi görür ve ona göre hareket ederler (Uludağ, 1992: 103).

Haşr suresi 2. ayette "Ey basiret sahipleri, ibret alın." yine Al-i İmran suresi 13. ayette "Basireti olanlar için bunda elbette ibret vardır." şeklinde kullanılan ulü'l-ebîsâr ifadesini şair dış görüntüsü ile beraber kullanarak zahiren âmâ olsa da kalp gözüyle gördüğünü, kalp gözüyle doğru yolu keşfettiğini ve bu keşifle ilerlediğini ifade ediyor; ayrıca insanın iç hazinesine de vurgu yapıyor.

Yine kalp gözüyle gördüğünü bir başka manzumede ifade ederken kendisinin âşığın en bariz özelliği olan melamet ile tanındığını şöyle belirtir:

Amâ ise de nûr-ı basîretle Kemâlî

Nâmını melâmetde nişân eyledi gitdi

25/10

(Kemâlî âmâ ise de kalp gözünün nuru ile ismini ayıplanma ile duyurdu.)

Erzurumî mahlasını kullandığı bir başka beytinde de kendisi ile Peygamber Efendimiz zamanında yaşamış âmâ sahabe Ümmü Mektum arasında ilişki kurar. Ümmü Mektum İslamiyyet'te özürlerle ilgili çeşitli hükümlerin belirlenmesinde vesile olmuş, peygamber efendimizin müezzinliğini yapmıştır. Abese suresinin ilk 10 ayeti de peygamberimizle yaşadığı hadise üzerine inmiştir. "Rivayete göre bir gün Hz. Peygamber müşriklerin ileri gelenlerinden bir gruba dini tebliği ederken yanlarına müminlerden olup gözleri görmeyen Abdullah İbn Ümmî Mektûm gelmiş ve Hz. Peygamber'e yaklaşarak Kur'an ayetlerinden bir kısmını kendisine tekrarlamasını istemiştir. Etkisi azalacağı için konuşmasının kesilmesinden rahatsız

olan Hz. Peygamber Abdullah'a ilgi göstermemiş, bunun üzerine bu surenin Resûlullah'ı uyaran ilk on ayeti inmiştir (Tirmizî, "Tefsîr", Taberî, XXX, 32-33).¹¹⁷¹"

Bu âmâ Erzurumî de der-i ihsanına düştü

Bağışla Ümmü Mektûm'a uyansın yâ Resûlallâh 23/20

(Bu gözleri görmeyen Erzurumlu da senin ihsan kapına düştü. Yâ Resûlallah onu Ümmü Mektum hürmetine bağışla da uyansın.)

Evrâd-ı Kemâlî durur Encâehül'-a-mâ

Aşkından ırag etme kulun hâsir ü hâib 14/13

(Kemali'nin zikri Encaehül-a'mâ "Çünkü ona gözü görmeyen biri gelmişti. (Abese:2¹¹⁷²)"dir. Ey Rabbim, bu mahrum kulunu aşkından uzak etme.)

Osman Kemâlî Efendi, başka beyitlerinde de yine Ümmü Mektum'a dair göndermelerde bulunmuştur.

Kemâlî Efendi manzumelerinde melamet ehli olduğunu yeri geldikçe vurgular. Onun için melamet kendisini tanımlayan bir unsur, melami yani ayıplanmış olmak da aşkının büyüklüğünün bir göstergesidir:

Ehl-i fakrim meskenet kûyum melâmetdir yerim

Rahatım zilletde rüsvaylık şiarımdır benim 47/3

(Ben yokluk ehliyim, ayıplanma köyünde oturuyorum. Rahatım zillettedir ve rüsva olmak da benim adetimdir.)

Eyledim dünyâ vü ukbâdan feragat tâ ezel

Aşk-ı müflis melâmî iştihârımdır benim 47/6

(Ta ezelden beri dünya ve ahiretten feragat eyledim. İflas etmiş âşık olmak ve ayıplanmak benim şöhretimdir (tanınma sebebidir).)

Şairin kendi şahsından ve halinden bahsettiği örneklerin sayısı artırılabilir. Bu ben diliyle yazılmış hal tercümelerinin yanında şairin manzumelerinde tespit edebildiğimiz baskın olarak kullanılan birkaç konu başlığı ise şöyledir:

¹¹⁷¹ kuran.diyaret.gov.tr

¹¹⁷² Çalışmada geçen ayet mealleri "kuran.diyaret.gov.tr" adresinden alınmıştır.

1. Tasavvuf Neşvesi ve İlahî Aşk

Kemalî Efendi'nin manzumelerinde tasavvuf neşvesi ön sırada yer almaktadır:

Anâsır kisvesinden seyr kıldım sırr-ı Tâhâ'ya

Ridâ-yı Murtazâ'yı giydim azm ettim ev ednâ'ya 19/1

(Vücut elbisesinden Taha'nın seyrini kıldım. Hz. Ali'nin hırkasını giydim en yakınlık makamına azmettim.)

Şair maddi varlığından sıyrılarak Taha suresinin sırrına eriştiğini ifade eder ve bununla da bedeninin altındaki manevi varlığı vurgular. "Kabe kavseyni ev edna: Öyle ki iki yay kadar hatta daha yakın oldu. (Necm: 9)" Yani şair Hakk'ın sırlarına ererek Hakka'l yakine ulaştığını ve Hak'ta kaybolduğunu ifade eder.

Felekler bahr-i aşkın katre-i emvacının aksi

Avâlim ser-be-ser meftûn u müstağrak sana 19/10

Manzumelerinin çoğunu ilahî aşk coşkunuğu ile söyleyen Kemâlî, aşkın kaynağını Hakk'a bağlayarak küntü kenzen hadisi kudsisine şöyle göndermede bulunur:

Kendi hüsnün seyr kılmak istedi sultân-ı aşk

Eyledi keşf-i cemâl yani açıldı kân-ı aşk 29/1

(Aşkın sultanı kendi güzelliğini seyretmek istedi. Cemalini ortaya çıkardı ve aşk menbaı açıldı.)

Süluk mertebelerini geçebilmek aşk ile aşk ise gam ile mümkündür:

Bezm-i uşşâka duhûle aşk ile suzan gerek

Gam beyâbânında gamsız gezmeğe arslan gerek 31/1

(Aşk meclisine girmek için aşk ile yanmak gerekir. Gam çölünde gamsız gezmeye de aslan olmak gerekir.)

Aşkdır her müşkilin miftahı fethi fatihi

Aşk ser-gerdânının bil müşkil ü âsânı yok 32/2

(Her zorluğun anahtarı da açanı da açılanı da aşktır. Aşktan başı dönmüş olana kolay ve zor diye bir şey yoktur.)

Bunun yanında dünyevî olan sevgiyi, maddî aşkı da şair, geçiciliğinden dolayı uzak durulması gereken bir heves olarak gösterir:

Sevme dünyada güzel ger olsa da Yûsuf-cemâl

Kevser olsa bâdesin içme budur fazl u kemâl

37/1

(Dünyada cemali Yusuf gibi güzel olan o geçici sevgiliyi sevme. Onun sunduğu Kevser şarabı olsa içme zira fazilet ve olgunluk bunu gerektirir.)

Tasavvuf düşüncesi ve ilahî aşk coşkunuğu ile söylediği şiirlerde şu kavramlara ait başlıklar öne çıkmaktadır:

1. 1. Gönül

Hakkın tecelli noktası gönüldür, gönülde saklı olan o cevheri bulmak da ancak maddî varlıktan sıyrılmakla olur:

Ey gönül ağla, gönülde hükmeden sultânı bul

Sen seni terk eyle sende sahib-i fermanı bul

35/1

Kasr-ı dil tahtında senden gayrı sultan istemem

Hâk-i pâyında gubarım cân u cânân istemem

40/1

Gönül tahtının tek sultanı Hak'tır. Tıpkı Hacı Bayram Veli'nin aşağıdaki beytinde iki cihan arasında konumlandırıp tek sahibi olarak Hakk'ı gösterdiği bir ülke gibi şair de gönle bu minvalde yaklaşır ve Hakk'ın tecelli noktası olarak gönül hazinesine dikkat çeker:

Çalabım bir şâr yaratmış iki cihân âresinde

Bakıcak dîdâr görünür ol şârın kenâresinde

Hacı Bayram Veli

1. 2. Vahdet-Kesret-Tecelli- Vahdet-i Vücut

Bütün yaratılmışlar Hakk'ın aynalarıdır. Fakat onu yakalayabilmek için aradaki perdenin kalkması gereklidir:

Cümle eşyâda sıfâtullâhı gör olmuş ayân
Gerçi kesretde zuhûru bâtına çekmiş nikab 12/10

Nasıl ki ay güneşin parlaklığıyla etrafı aydınlatıyorsa dünyadaki her varlığın da arkasında bir öz ve asıl varlık vardır:

Ârif ol kim her eser etmiş müessirden zuhûr
Nûr neşretmez kamer ger olmasaydı âfitâb 12/11

Nişânsız lâ-mekânîde bir oldu cân ile cânân
Erip Rûhu'l-Kudüsten rûh üfürdüm Ümm-i İsa'ya 19/4

(Nişânsız ve mekâsızlıkta can ile canan bir oldu. Varıp Ruhül kudüsten İsa (A. S)'nın annesine ruh üfürdüm.)

"Kur'ân-ı Kerîm'de Cebrâil'den "ruh" ve "ruhumuz" diye bahsedilmekte, diğer taraftan gerek ilk insanın yaratılmasında (el-Hicr 15/29; Sâd 38/72) gerekse Meryem'in İsâ'ya hamile kalmasında (el-Enbiyâ 21/91; et-Tahrîm 66/12) "ruhumdan üfledim" ve "ruhumuzdan üfledik" denilmektedir. Bundan hareketle bazı yorumcular "üfledim, üfledik" ifadeleriyle Allah'ın Cebrâil vasıtasıyla insanda ruh yaratmasını kastettiğini söylemişlerdir (Harman, 2008: 217)."

"Türk edebiyatında Cebrâil bu isminden sonra en çok Rûhulkudüs adıyla anılmıştır. Cebrâil'in bu şekilde anılmasının sebebi, Hz. İsâ'ya hamile kalması için Allah'ın emriyle Meryem'e veya kaftanına üflemesiyle açıklanmaktadır (Uzun, 2008: 218)."

Kemalî Efendi de burada Allah'ta yok olduğunu, âşık ile maşukunun vahdette buluştuğunu ve senlik benliğin ortadan kalktığını ifade ederken Cebrail (AS)'ye de bu doğrultuda göndermede bulunuyor. Aynı manzumenin başka bir beytinde ise fena bulduktan sonra Hak'ta var olduğunu şöyle açıklıyor şair:

Nice hayretlere düştüm fenâ oldum bekâ buldum
Kemâlî abd-i mahz buldum sığındım lutf-ı Mevlâya 19/12

("Hak yolunda" Nice hayretlere düştüm yok oldum ebediyete kavuştum. Ey Kemâlî saf bir kul olup (yani dünyevi her şeyden sıyrılıp) Mevla'nın lutfuna sığındım.)

Yine bir beytinde "ene'l Hak" düşüncesini şu şekilde yansıtır:

Ayet-i inni enallâh'tan haber sorarsan eğer

Aç gözün ibretle bak mefhum-i ayn-i ayetim

49/2

(Eğer inni enallah (Ben Allah'ım) ayetinden haber sorarsan aç gözünü ve ibretle bak ben bu ayetin hakikatının manasıyım.)

1. 3. Ölüm

Mevlana'da şeb-i arus olan ölüm, Kemâlî'nin ilahî aşk coşkunuğu ile kaleme aldığı şiirlerinde canın canana kavuşması noktasında kurban bayramıdır:

Hâmil-i sırr-ı emânet olduğun bildinse eğer

Ey Kemâlî kâmile bil iyd-i ahdâdır ölüm

55/10

(Ey Kemâlî, eğer ilahî emanet sırrını taşıdığını anladınsa bil ki kamil insana ölüm kurban bayramıdır.)

1. 4. Nefis

Şair, Hak yolunda en büyük engeli nefsi görür ve nefsi aradan kaldırıp maddî varlığından sıyrılan insana talip olur:

Nefs ile kaim olan fehm eylemez Mevlasını

Varlığını kâim bi-zatillah gören insanı bul

35/4

(Nefsiyle birlikte olan Mevlasını anlayamaz. Varlığını Hakk'ın zatıyla birlikte gören insanı bul.)

1. 5. Dünya ve Dünyanın Geçiciliği

Dünyanın insanoğlu gözündeki değeri onun bakış açısıyla ilgilidir. Zira dünya değer vermeyenin gözünde bir leş gibidir:

Cifedir dünya ana baksan eğer hayvân gibi

Çeşm-i âdemle bakarsan bu durur hüsn-i meâb

12/5

Dünyanın sonunun hiç gelmeyeceğini düşünenler gönül gözü kapalı fanilerdir:

Hayat-ı fânîyi bâkî görenlerdir ölenler hep

Bu dâre ne gelen var ne giden var anla gönlün aç

15/2

Bu kararsız dünyaya bağlanıp kalmak insanın kendine yapabileceği en büyük ihanettir:

Ömr mahdûddur, nefes ma'dûd u devrân bî-sebât

Bî-bekâ bu mülke meyletmek ihanetdir sana 4/9

Yine dünyanın geçiciliği üzerine söylediği bir manzumede şair, dünya hayatını bitip tükenmeyen bir kavgaya benzetir ve dünyanın Sultan Süleyman'a bile kalmadığını Yunus tarzı söyleyişle şöyle ifade eder:

Çokları dediler benimdir dünyâ

İçinde oldular en büyük rüsvâ

Dünyâ bitip gitti bitmedi gavgâ

Bu gavgada rahat bulan olmadı 28/8

Nice kahramanlar cebbâr sultanlar

Nice pehlivanlar Yusuf zamanlar

Dünyâyı elinde tutan insanlar

Bunda nefsin hoşnud tutan olmadı 28/10

2. Peygamber sevgisi

Peygamber sevgisi ile dile getirdiği naatleri, Mirac hadisesini anlattığı manzumesi, peygamberimizin doğum gecesini ve meydana gelen mucizeleri dile getirdiği manzumesi hatta peygamberimizin nübüvvet mührü dolayısıyla söylemiş olduğu naati ile peygamberimize duyduğu coşkunu sevgiyi dile getiren Kemâlî Efendi, bir manzumesinde ondan ayrı geçirdiği gamlı günleri zikrederken Yusuf'unu kaybetmiş Yakup gibi perişan olduğunu şöyle beyan eder:

Bu Ken'an içre Ya'kub'um cüdâyım mâh-ı Ken'ân'dan

Göz a'mâ bî-nevâ beytü'l-hazensiz yâ Resûlallah 22/4

(Kenan ilindeki Yakup gibi Kenan'ın ay yüzüsünden ayrıyım. Gözüm amâ, sesim yok, hüznler evim bile yok yâ Resûlullâh.)

Fuzûlî'nin su kasidesindeki ince benzetmeleri andıran aşağıdaki beyitle de yine peygamber sevgisini şöyle dile getirir şair:

Ne ten lâzım ne nâm u ne nişân lazım

Olaydım hâkine medfûn kefensiz yâ Resûlallah 22/5

(Bana sensiz ne ten ne şân ne şöret lazım. Keşke toprağına kefensiz yatan bir ölü olabilseydim yâ Resûlullah.)

3. Vatan ve Şehadet

Dinî konulu manzumelerinin dışında Kore şehitlerine söylemiş olduğu manzumesinde ise şair, bir halk ozanı edasıyla vatan ve şehâdet konusuna şu şekilde yaklaşmıştır:

Ey ezel askeri ey rûh-ı vatan şanlı şehîd
Sana ölmez dedi Hak verdi sana ömr-i mezîd
Seni medhetmek için takati yok insanın
Seni medhetmededir Hazret-i Kurân-ı Mecîd 17/1

Sen ölmedin ölmezsin evet ölmeyeceksin
Sen Türk gülüsün din gülüsün solmayacaksın
Davetlisin Allah'ına reddolmayacaksın
Düşman solacak mahvolacak haîb ü nevmîd 17/5

Şairin yine Çanakkale üzerine vatanperver duygularla söylemiş olduğu manzumesi de onun vatan sevgisini göstermek açısından önem arz etmektedir:

Ey Türk! Başını eğ bu bârigâha
Bu yoldan gidilir doğru Allah'a
Eğer Ümmet isen Resûllâh'a
Mülkünü çiğnetme zâlim düşmana 21/2

Ey Türk! Bu şehîdler sanma öldüler
Hep aşk-ı vatanla ser-mest oldular
Bu fenâ mülkünde bekâ buldular
Yetiştiler hayât-ı câvidâna 21/4

Kemâlî Efendi'nin manzumelerinde dikkat çekici bir hususiyet de manzumelerinin genellikle nasihat-nâme özelliği taşımasıdır. İnsanları iyiye güzele yönlendirmeye çalıştığı bu

manzumelerinde ahlaklı olmayı, dürüst olmayı, iyilik üzere olup kötülükten uzak durmayı insanlara öğütler ve çağa ilişkin de tespitlerde bulunur. Bunun için bu tarz şiirleri nutuk olarak da değerlendirilebilir.

Büyüğe hürmet yok küçüğe şefkat
İlm ehli hordur cahile rağbet
Hıyânet kök saldı öldü sadakat
Artık bu mihnetden bezsem ağlasam 52/3

Elinde var ise toplanır yârân
Seni medhederler yedikleri an
Arkana bakmadan olurlar düşman
Bunların kökünü kazsam ağlasam 52/10

Kâmiller çekildi hep bir kenara
Karga bülbül oldu şimdi gülzara
Şairler Kemâlî kaldı âvâre
Bunların ağzını büzsem ağlasam 52/15

Başka bir nasihat-nâmesinde;
Dünyaya aldanma buz gibi erir
Kurdu içindedir çürütür çürür
Huysuzluk bir derddir kanında yürür
Kötü huy bırakmaz ne din ne iman 59/4

Sonuç

Sonuç olarak, aşk yolculuğu Erzurum'dan Kerbelâ'ya, Necef'e, Konya'ya ve oradan İstanbul'a uzayıp İstanbul'da mürşidi Seyyid Abdülkâdir-i Belhî Hazretleri'nin yanında tamama eren, irfan sahibi bir gönül adamı, Hak âşığı Erzurumlu Osman Kemâlî Efendi, manzumelerinin çoğunda kamil insan olma yolunda çektiği sıkıntıları ve ilahî aşkın kendisine verdiği coşkunun ruh halini yansıtır ve şair, insanın kendi içerisine yolculuğu da her fırsatta vurgular. Şair, kendi

sözlerini ise aşağıdaki dörtlükte olduğu gibi yakıcı bir ateşe benzetir hatta gazellerini aczine bir cevap olarak gösterir ve sözlerinin dillerde dolaştığına şöyle dikkat çeker:

Hâsılı çok gezdim gurbet ellerde
Söyledim her yerde türlü dillerde
Şimdi sözlerim gezer ellerde
Sözüm okuyanlar sûzân dediler

KAYNAKÇA

Doğramacı, Baha, *Dîvân-ı Kemâlî'den Aşk Sızıntıları*, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1957.

Harman, Ömer Faruk, "Rûhulkudüs", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.35, 2008, s. 217.

Tatçı, Mustafa, *Osman Kemâlî Aşk Sızıntıları Şerhi*, h Yayınları, İstanbul, 2016.

Tatçı, Mustafa, *Osman Kemâlî İrfan Sızıntıları*, h Yayınları, İstanbul, 2017.

Uludağ, Süleyman, "Basîret", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, 1992, s. 103.

Uzun, Mustafa, "Rûhulkudüs", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.35, 2008, s. 218.

<http://kuran.diyanet.gov.tr>. (E. T. 10.3.2018).

İKİNCİ OTURUM

**Rusya'nın Kafkasya Cephesi ve Ermeni Gönüllüleri
(1914- 1916)**

Cemil Hasanlı*

1914 yılı yazında, Birinci Dünya Savaşı başladı. Kısa sürede savaş Yakın Doğu be Kafkas'ı da sardı. Savaş başladıktan hemen sonra Ermeni Katalikosu V Gevork Ermeni konusunda kendi tekliflerini Kafkas Valisi İllarion Vorontsov-Daşkova iletti. Kont Vorontsov bu teklifleri Rusya hükümeti için uygun bilerek 9 avustos 1914-te gizli bir mektubla Bakanlar Konseyi Başkanı İvan Qoremikine gönderdi. O yazıyordu: bana öyle geliyor ki, Avrupa Savaşı sona erdikten sonra Türkiye Ermenilerine ilişkin Rusya'nın kendi programını hayata geçireceği konusunda hükümetin vaatlerini vermek gerekir.1914'te İstanbul Rus Büyükelçisi Mihail Girs Petersburg'a gönderdiği gizli telgrafta şöyle yazıyordu: “Bu savaş (Osmanlı ile – **Hasanlı**) kaçınılmaz gibi gözüküyor”.¹¹⁷³ 17 Eylül 1914'te, bu mesajı aldıktan bir gün sonra Çar II. Nikolay Ermenilere yönelik bir bildirisini yayınladı. Bildiride şu satırlar yer alıyordu: “Rus halkı kendisinin şanlı Ermeni evlatlarını gururla anıyor. Lazarev'ler, Melikov'lar ve diğerler vatanın onuru için köle kardeşlerin yanında savaştılar. Asırlık sadakatiniz benim için sizin, ordularımızın başarısına ve hakkaniyetine tüm kalbiyle inanarak bu önemli dönemde görevinizi yerine getirmeyi beklediğinizin simgesidir. Ermeniler! Çarın asası altında kan kardeşlerinizle birleşip sonunda özgürlük ve adaletin tadını çıkaracaksınız”.¹¹⁷⁴

Çarın bildirisinin hemen ardından 1914 yılı Ekim ayının sonunda Kafkas Cephesi Komutasının emriyle Osmanlı Ermenilerine yönelik bir çağrı hazırlandı. Bu çağrıda, Eçmiyazin'de örgütlenen Ermeni birliklerin Türkiye'ye girdikleri takdirde “Rusya topraklarının egemen önderi Ermeni halkına, altı Ermeni il ve onlara kesintisiz bağlantısı bulunan Kilikya ile beraber, Büyük Rusya'nın güçlü himayesi altında bağımsız Ermenistan devleti kurmayı güvence altına alıyor” diye yazıyordu.¹¹⁷⁵

1914 yılın ikinci yarısında Ermeniler, Birinci Dünya Savaşın başlangıcını kendi ulusal fikrini hayata geçirme fırsatı olarak değerlendiriyorlardı. O zaman bile “Ermenilerin Trabzon'dan ve Kilikya, Ankara ve Urmiye arasındaki topraklarla ilgili planların olduğu belliydi”.¹¹⁷⁶ Bu “milli projeyi” hayata geçirmek için Eylül 1914'te Ermeni birliklerine çağrı

* Prof. Dr, Bakü, Azerbaycan, e-posta: hasanli.jamil@gmail.com

¹¹⁷³ Rusya'nın Konstantinopolis elçisi Mihail Girs'in gizli telgrafı. 16. 09. 1914// Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (daha sonra- RDATA), fond (f.) 2100, liste (l.) 1, dosya (d.) 535, yaprak (y.) 116.

¹¹⁷⁴ Çarın Ermenilere Bildirisi. 17.09.1914 // Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanlığa bağlı Siyasi Belgeler Arşivi (daha sonra - ACBBSBA), f. 2100, l. 1, d. 535, y. 116.

¹¹⁷⁵ Bakınız: General L.M. Bolhovitinov'un Kafkas Valisi'nin askeri konularda yardımcısına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 49.

¹¹⁷⁶ Ermenilerin İran ve Türkiye'nin Kafkas'a yakın toprakları satın almalarıyla ilgili konuya dair. 23.05.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 169.

yapıldı. Bu çağrı için oy verenler ağırlıkla Osmanlı Ermenileri idi. Ama bunla birlikte, “Transkafkasya, Kuzey Kafkas, Rostov ve Nahçıvani/Don, Kırım, Bessarabya, Trans-Hazar bölgesi, Türkistan, Romanya, Bulgaristan, Mısır ve uzak Amerika’dan- her yerden birliklere katılmak için gençler büyük heyecanla Tiflis’e akın ediyorlardı”.¹¹⁷⁷ Savaş başladıktan sonra, 20 Kasım’da Kafkas Ordusu karargâhının subayı General L. M. Bolhovitinov şöyle yazdı: “Ermeni ve Kürt heyetleri bizim yöneticilerimize gelerek tabii olduklarını ifade ediyorlar”.¹¹⁷⁸ General Yudenîç ve General Bolhovitinov, Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğüne 5 Ekim 1914 tarihli emrinde şöyle yazıyordu: “Başkomutanımız, Eçmiyazın manastırın silahlandırılması için 120 Manliher tüfeğin ve her tüfeğe 200 mermimin verilmesini emretti. Bu işlemi Tiflis’te, Griboyedovskaya sokak No:23’te oturan vekil Samson Stepanoviç Arutunov aracılığıyla yapılınsın. Adı geçen şahsın mevzu ile ilgili yanınıza gelmesi önerildi”.¹¹⁷⁹ Aynı dönemde Karargâh reisine gönderdiği raporunda Bolhovitinov şunu belirtmişti: “Tüm Ermenilerin Patrik’i 250 tüfeğin ve mermilerin verilmesini talep ediyor ve kendileri dağıtmak istiyorlar”.¹¹⁸⁰ Kafkas Ordusu Genelkurmay Başkanı Nikolay Yudenîç bu rapora “Tasdik” damgasını vurdu.

Rusya sadece Transkafkasya’da yaşayan Ermenileri değil aynı anda Osmanlı İmparatorluğu tebaasını da silahlandırıyor. Kafkas Valisi İllarion Vorontsov-Daşkov 6 Şubat 1915’te Rusya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği gizli telgrafında şöyle yazıyordu: “Kafkas Ordusu Karargâhına halen Zeytun Ermenilerinin temsilcileri geldi ve on beş bin Ermenilerin Türk hatlarına saldırmaya hazır olduklarını ama silah ve mermi olmadığı için harekete geçemediklerini belirtti. Zeytun, Türk Erzurum ordusunun bulunduğu noktaya yakın olduğundan dolayı gereken miktarda tüfek ve mermilerin İskenderun’a teslim edilmesi çok önemliydi. Zira Ermeniler bu silahları oradan temin edebileceklerdi. Ancak, Zeytunlu Ermenilerin harekâtları hem Fransız hem de İngilizler için verimli olmakla birlikte mevzunun acil olduğundan ve bu silahları doğrudan teslim edemeyeceğimizden dolayı bir öneride bulunmak isterim: Fransız ve İngiliz yönetimiyle irtibata geçerek Fransız ve İngiliz tüfeklerin ve mermilerin Fransız ve İngiliz gemileriyle İskenderun’a getirilmesi sağlanabilir”.¹¹⁸¹ Validen gelen bu telgraftan sonra Dışişleri Bakanlığı hemen harekete geçti ve Londra’daki Büyükelçi

¹¹⁷⁷ General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi’nin askeri danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 52.

¹¹⁷⁸ General Leonid Bolhovitinov’un Kafkas’ın askeri valisine gizli rapordan. 20.11.1914 // RDATA, f.13134, l. 1, d. 82, y. 16.

¹¹⁷⁹ Generaller Yudenîç ve Bolhovitinov’un Kafkas ordusunun lojistik başkanına telgrafi. 05.10.1914 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 729, y. 3.

¹¹⁸⁰ General Bolhovitinov’un General Yudenîç’e telgrafi. 05.10.1914 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 729, y. 7.

¹¹⁸¹ Kont Vorontsov-Daşkov’un Dışişleri Bakanlığına gizli telgrafi. 06.02.1914.// RDATA, f. 2100, l. 1, d.558, y.172.

Benckendorf'a ve Paris'teki Büyükelçi İzvolksiye Zeytun'lu Ermenilere silah gönderme yolları araştırmaya talimat verdi.¹¹⁸² 24 Şubat 1915'te, Benckendorf şu talimata uygun olarak İngiliz Dış İşleri Bakanlığına gönderdiği mektupta Ermenilerin Türkiye'ye karşı mücadilelerinde kullanmaları için Londra'nın Paris ile beraber İskenderun'a silah ve cephane göndirmesinin mümkünlüyünden dolayı İngiliz Hükümetinin görüşünü almak istedi.¹¹⁸³ Rusya Büyükelçisinin sorusu üzerinde değerlendirme aparan İngiliz Dış İşleri 1 Mart 1915'te Savaş Konseyine verdiği bilgide yazıyordu ki, Rusya Ermeni isyançıların müttefik savaş amaçları için gerçek bir ehemiyet taşıdığına inanıyor ise onlara silah ve cephane gönderme noktasında kendi pozisyonu daha uygundu.¹¹⁸⁴ İngiliz Dışişleri tarafından Benckendorf'a yazılan cevap mektubunda, herhangi bir askeri birlik gönderilmeden sadece silah sağlanması durumunda İskenderun bölgesinin Ermeniler tarafından ele geçirilmesi mümkünsüz sayılırdı.¹¹⁸⁵

Gönüllü birliklerin oluşmasını sağlayan asıl güç çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren Ermeni kiliseleriydi. 25 Ağustos 1915'te Rusya'nın Kahire'deki diplomatik temsilcisi Tiflis'e gönderdiği gizli telgrafta şöyle yazıyordu: "Mısır'da yaşayan Türk vatandaşı olup Mısır pasaportu ve Kahire Ermeni Başpiskopos'un tavsiyelerini alan bazı Ermeniler kendi paralarıyla Kafkas'a gönüllü olarak gitmek istiyorlar". 7 Eylülde Tiflis'ten Petrograd'a gönderilen telgrafta bu gönüllülerin Kafkas Ordusuna kabul edilmesi isteniyordu.¹¹⁸⁶ Bükreş'teki Rusya'nın diplomatik temsilcisinin telgrafında bile Türk vatandaşı olan Ermenilerin 137'si Kafkas'taki gönüllü birliklere katılmak istediklerini belirtti ki onlardan 94'ü Taşnak Partisinin 43'ü ise "Hınçak" partisinin üyeleri idi".¹¹⁸⁷

Mısır'daki İngiliz Orduları Başkomutanı General John Maxvell Kafkasya dahil savaş bölgesinde Mısır Ermenilerinden yararlanmağı uygun görüyordu. Londra'ya gönderdiği yazıda o, "Ermeni isyanlarına yardım için her şeyin yapılması gerektiğinin" altını çizmişti.¹¹⁸⁸ 1915 yılının Ağustosunda Mısırda Pagos Nubar'ın yardımcıları ile görüşen İngiliz Dışişlerinin Orta Doğu uzmanı Mark Sykes Londra'ya yazdığı mektupta "İtilaf güçleri uygun görülecek desteklenmesi durumunda 5 bin kişilik bir Ermeni birlğinin Türkiye'ye karşı yapılacak

¹¹⁸² Bakınız: Mehmet Perinçek. "Ermeni Sorunu", Moskova, 2011, sayfa 104-105

¹¹⁸³ Bakınız: Communicated by Count Benckendorf. 24.02.1915.//The National Archives, Public Record Office, Foreign Office Documents 371/2484/22083

¹¹⁸⁴ Bakınız: From Foreign Office to Army Council. 01.03.1915.//The National Archives, Public Record Office, Foreign Office Documents 371/2484/22083

¹¹⁸⁵ Bakınız: From Foreign Office to Count Benckendorf. 06.03.1915.//The National Archives, Public Record Office, Foreign Office Documents 371/2484/22083

¹¹⁸⁶ Belyaev'in Kafkas Ordusunun Genelkurmay Başkanına telgrafı. 07.09.1915. //RDATA, , f. 2100, l. 1, d. 557, y.63.

¹¹⁸⁷ Bükreş'teki Rusya'nın temsilcisinin telgrafı. 09.01.1915. //RDATA, f. 2100, l. 1, d. 558, y.95.

¹¹⁸⁸ From Lieutenant General Sir John Maxvell to Earl Kitchener. 10.09.1915.// The National Archives, Public Record Office, Foreign Office Documents 371/2490/130257

operasyonda kullanılmak üzere ekim ayının ortalarında hazır hale getrilebileceğinin kendisine söylendiğini belirtmişti”.¹¹⁸⁹

Kafkas Valisinin talebine cevap olarak Rusya Dışişleri Bakanlığı 24 Ağustos 1914’te Ermenilerin silahlandırmasını ve gönüllü grupların oluşmasını uygun bulduklarını belirtti.¹¹⁹⁰ Her tarafta Ermeni gönüllü birlikleri için para toplamak işine başlandı. Bakü’deki Ermeniler bile Türk Ermenileri için bağışları topluyorlardı. 1915 yılın başında Bakü İl Jandarma Müdürlüğüne gelen gizli bilgilere göre Bakü Belediye Başkanlığın bölgesinde “Taşnaksütün” Parti Merkez Komitesinin ana görevi “Baskıcı Kürtlere karşı Türkiye Ermenilerini silahlandırmak ve göç etmek zorunda kalan Ermeniler için para toplamak; ayrıca da, “Taşnaksütün” Partisi gönüllü Ermenileri Türkiye’ye karşı savaş eylemleri için birliklere dahil olmalarını sağlamak” idi.¹¹⁹¹ Ermeni gönüllüleri desteklemek için sadece 1915’te 1,5 milyon ruble toplanmıştı, bunun 1 milyonu Rusya’da yaşayan Ermeniler tarafından toplandı. Ermeni gönüllü birlikler için bağışta bulunanlar arasında Ermeni Patrik tarafından özel yetkileri alan Pagos Nubar Paşa da vardı.

1914- 1915 yıllarında “fedailer” adı altında Ermeniler Türkiye’ye karşı müharebelere katılmaya başladılar. Andranik Ozanyan’ın komutası altında Birinci Ermeni birliği (savaş rotası: Hoy-Dilman-Van), Rus vatandaşı Ermeni Dro Drastamat Kanyan komutası altında İkinci birlik (savaş rotası: İğdır-Bayazet-Berkri-Van), Amazasp Srvantzyan komutası altında Üçüncü birlik (savaş rotası: Kağızman-Alaşkert-Manazkert-Bitlis), Keri Arşak Gavafyan komutası altında Dördüncü birlik (savaş rotası: Sarıkamış-Erzurum), Vartan Megrabyan komutası altında Beşinci birlik (rotası: Berkri-Başkala-Van), Grigor Afşaryan komutasında Altıncı birlik, 1915’te ölümünden sonra başına Gayk Bzhişkyan-Gay geldi (rotası: Sarıkamış-Erzurum), Ovsep Argutyanyan komutasında Yedinci birlik ve Sekizinci- eylemlere katılmayan birlik gibi silahlı örgütlenmeler Türk halkını yok etmeye çalışıyorlardı. Nisan 1915’te 2., 3., ve 4. birlikler “Ararat örgütü” adlı bir örgütte birleştiler, Vartan Megrabyan örgütün başına geçti (savaş rotası: Erivan-Berkri-Van).¹¹⁹²

“Gönüllü birliklerin” liderlerin dördünden üçünün cezai mahkumiyeti vardı. Amazasp ise 12 Haziran 1914 yılında çıkana dek kürek cezasını çekiyordu. Dro, bir sürü terör eylemlerinde bulunduğu için 24 Ekim 1910 tarihten itibaren Emniyet Müdürlüğü tarafından

¹¹⁸⁹ Tolga Başak. İngiltere’nin Ermeni Politikası. 1830-1923. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.179

¹¹⁹⁰ Bakınız: Dışişleri Bakanın Kafkas Valisine telgrafı. 26.08.1914. // RDATA, f. 2100, l. 1, d.505, y.32

¹¹⁹¹ 1915 yılın başında Bakü İl Jandarma Müdürlüğüne gelen gizli bilgiler. 1915. // ACBBSBA, f. 276, l. 8, d. 498, y. 19.

¹¹⁹² General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y.53

aranıyordu. İran polis müdürünün meslektaşı Yeprem Keri 1910 yılından itibaren İran polisi tarafından aranıyordu. Yalnız, 1914 yılın yazından itibaren, daha önce defalarca suça karışan Ermeniler bizzat Kafkas Valisi Vorontsov-Daşkov tarafından dokunulmazlık kazandılar.¹¹⁹³ Kafkas Ordusu Komutanının kararnamesinde belirtiliyordu: “Türkiye ile savaş süresince Taşnak Partisinin üyelerine, daha önce işledikleri suçlardan dolayı, hiçbir baskının uygulanmamasını emrediyorum”.¹¹⁹⁴

Yukarıda adı geçen dört birlikte (1.,2.,3.,4. birlikleri) görevini üstlenen “gönüllüler” ağırlıklı Türk vatandaşı olan Ermenilerdi. Ayrıca, sadece Osmanlı Ermenilerden oluşan birlik vardı. 346 kişilik bu birliğin listesi “gönüllülerin” doğum yeri, yaş ve medeni durumuyla ilgili bilgiler içeriyordu.¹¹⁹⁵ İğdırlı Ermeni Dro ise Nisan 1914’te “Aleksandropol kazasının dışında her kazada birlik için insan toplamakla” görevlendirmişti. Dro, 19 Nisanda Revan’dan Tiflis’e General Mışlayevskiy’ye gönderdiği telgrafta bu işe başladığını belirtiyordu.¹¹⁹⁶ Kafkas Ordusu komutanı General Yudenic 23 Ekim 1914’te İğdır’daki Rus askeri güçleri komutanı General Abatsiev’a gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: “Dro ve birliğini, General Nikolaev’in müfrezesiyle birlikte hareket etmesi için Doğubayazıt’a göndermenizi rica ediyorum”.¹¹⁹⁷ Dro’nun ikinci birliğin komutan yardımcısı Osmanlı parlamentosu üyesi Erzurumlu Armen Garo (Karekin Pastermaçian) idi.

6 Nisan 1915’te Kafkas Yüksek Komutanlığı Ermeni birliklerin personel çizelgesini onayladı ve bu belgeye dayanarak 11 Nisanda her biri 700 kişiden oluşan, 6 Ermeni birliği yeniden oluşturuldu.¹¹⁹⁸ Maslovkin’in Kafkas Ordusu Karargahına gönderdiği raporuna göre 1914 yılın sonuna doğru Birinci Kafkas Kolordu bünyesinde 6, Azerbaycan-Van askeri birliğinde 3, Çoruh birliğinde ise 1 Ermeni birlik oluşturulmuştu.¹¹⁹⁹ Her birlik 4 alaydan oluşuyordu, alayın her birinde ise 235 “gönüllü” asker görev almalıydı. Personel çizelgesine göre, her alayda askerlerin yanı sıra 1 feldwebel¹²⁰⁰, 1 kaptenarmus,¹²⁰¹ 4 kıdemli, 16 kıdemsiz astsubay ve 20 yevfreytor¹²⁰² vardı.¹²⁰³ Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğün belgelerinden

¹¹⁹³ Bakınız: General L.M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. //RDATA, f.2100, 1.1, d. 646, y. 54.

¹¹⁹⁴ Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Başkanına. 29.01.1915. // RDATA, f.2100, 1.1, d.558, y. 170-171

¹¹⁹⁵ Ermeni gönüllülerin listesi. 15.12.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.558, y. 373-377

¹¹⁹⁶ Erivan’dan Tiflis’e General Mışlayevskiy’ye telgrafi. 19.04.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.722, y. 4-5

¹¹⁹⁷ General Yudenic’in General Abatsiev’a telgrafi. 23.10.1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.729, y. 2

¹¹⁹⁸ Teğmen Prohorov’un Kars Kalesinin Amirine raporu. 03.05.1915. // RDATA, f.2100, 1.1, d.558, y.302

¹¹⁹⁹ Maslovkin’in Ordu Karargahına, General Savelev’a telgrafi. 1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.557, y.29

¹²⁰⁰ 1917’ye kadar Rus ordusunda askeri rütbesi- astsubaya eşdeğer

¹²⁰¹ Fr. capitaine d’armus: 1950’ye kadar Rus ordusunda askeri rütbesi-erbaş

¹²⁰² Alm: gefreiter, 1918’e kadar Rus askeri rütbesi- sıradan asker ve onbaşı arasındaki rütbeye eşdeğer

¹²⁰³ Ermeni birliğin personeli. Proje. 1914. // RDATA, f.2100, 1.1, d.557, y.309-314

görüldüğü üzere her askere ayda 10 ruble veriliyordu.¹²⁰⁴ Savaşın ilk aylarında Rusya Hükümeti Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak ve Türk Ordusunun arkasında isyanlar çıkartmak için 242 900 ruble tahsis etmişti. İsyân çıktığı zamanlarda Ermeni “gönüllü birlikler” Türk cephesini bozarak isyancılarla birleşeceklerdi.¹²⁰⁵ Fakat bu paraların ne için ve nasıl harcandığına dair nihai rapor yoktu. 23 Temmuz 1915’te Kafkas Askeri Bölge Levazım İdaresinden Kafkas Ordusu Karargahına gönderilen raporda Sarıkamış, Kağızman ve Revan birliklerin eski elebaşların nerede olduklarını bilinmediği, fakat onların 1914’te Ermeni çetelerini desteklemek için avans aldıklarını Kafkas Ordusu komutanlığından bu insanlarla ilgili bilgileri (isim, rütbe, görev aldığı yer) yönetime göndermelerini rica ettiler. Özellikle bu şekilde Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğü Ermeni Komutanlardan verilen avansların harcandığını kanıtlayan belgeleri elde etmeye çalışıyordu.¹²⁰⁶

“Gönüllü birlikleri” yönlendirmek için “Taşnak” ve “Hınçak” Ermeni siyasi partileri Patriğin nimetiyle, yerli halkın seferberlik eylemlerini ve yurtdışından gelen “gönüllülerin” faaliyetlerin koordinasyonunu yapan Tiflis’te özel bir yönetim organı “Ulusal Büro”yu kurdular. Osmanlı İmparatorluğun Van ve Erzurum illerinde 1895 yılından beri Rusya Başkonsolusu görevinde bulunan V. Mayevskiy, Taşnakların suçları ve sözde “Ermeni sorunu” hakkında şu şekilde yazdı: “İfade etmekten ziyade vurgulamak isterim ki Ermeni sorunuyla ilgili yayılan ağırlıklı yalan bilgiler tüm Ermeni milletini yanlış yola saptırdı, belki de en iyilerin akıllarını karıştırdı, yüzlerce Ermeni’yi şaşırttı, binlerce ustaları işlerinden uzaklaştırıp anarşiye yönlendirdi. Türkiye’nin Asya tarafındaki Ermeni köylülerin ve daha sonra da Transkafkasya’daki Ermenilerin de yaşamak zorunda kaldıkları bitmek bilmeyen sorunları çıkarmaya yönlendirdi... Özellikle de basın yüzünden Ermenilerin işleri öyle kara yalan bulutuyla kaplanmış ki hiçbir gerçek ışığı bu bulutu delemeyemedi”.¹²⁰⁷ V. Mayevskiy, Daire Başkanlığına yazdığı raporda şöyle devam etmektedir: “Türkiye’nin çeşitli şehirlerde Ermeni ve Müslümanların çatışmalarıyla ilgili benim bildiğim gerçekler bu kanlı davaların bizzat Ermeniler tarafından başlatıldığını gösteriyor”.¹²⁰⁸

Rus Ordusu saflarında hareket eden Ermeni silahlı çeteleri 1915 yılın baharında Kars ve Ardahan’da yaptıkları vahşetiyle dünyanın cinayet tarihine girdiler. Nisan 1915 öncesi

¹²⁰⁴ Kafkas Ordusunun Tedarik Genel Müdürlüğünden Kafkas Ordusu Başkomutanlık Karargahına. 22.02.1915. //RDATA, f.2100, l.1, d.558, y. 212

¹²⁰⁵ B.A. Boryan. “Ermenistan, Uluslararası diplomasi ve SSCB. I.bölüm, 1928, s.360

¹²⁰⁶ Kafkas Ordu Tedarik Müdürlüğü İdare İşlerinden Kafkas Ordusu Başkomutanlık Karargahına. 23.07.1915 // RDATA, f.2100, l.1, d.558, y. 405

¹²⁰⁷ V.F. Mayevskiy. “Ermeni Sorunun parçası olarak Kafkas’ta Ermeni- Tatar sıkıntıları”. Tiflis, 1915, s. 36-38.

¹²⁰⁸ Erzurum Rus Baş Konsolosu V. Mayevskiy’nin notu. Bakü, 1994, s. 17.

çoğunluğu erkekler olmakla 30 min müslüman katl edilmişti. Prof. Y. Baberovski, Ruslar Kars, Erzurum, Trabzon ve Erzincan'ı ele geçirdiklerinde Ermeni gönüllü birliklerinin de Türk halkına karşı birçok suç işlediklerini yazıyor.¹²⁰⁹ 1915 yılın baharında Acara bölgesinde sivil Müslüman halkın kurşuna dizilmesi Rus İmparatorluğun Türk karşıtı politikasına karşı yeni protestolara neden oldu. Bu olaylar Müslüman arasında büyük yankı uyandırdı ve Rusya Devlet Duma'sının Müslüman grubu Rus hükümetini endişelendiren bir bildiri sundu. Fakat Hükümet, kendilerine uygun olan tek, fakat trajediyi bitirmek açısından hiç de makul olmayan bir çözüm buldu: Ermeni yanlısı olan 78 yaşındaki Kafkas Valisi Vorontsoz-Daşkov görevinden alındı. 23 Ağustos 1915'te yerine Grandük Nikolay Nikolyaviç geçti. Nikolay Kafkasya'nın son valisi oldu. Vali olmanın yanı sıra Kafkas cephesi komutanı görevini üstlendi. Acara bölgesindeki Müslümanların katliamını araştırmak için 1915'te Rus Devlet Dumasının eski üyesi Ali Merdan Bey Topçubaşov Tiflis, Kutaisi ve Batum'u ziyaret etti ve bu bölgelerde tüm gerçekleri ortaya çıkaran belgeleri topladı.¹²¹⁰

Görüldüğü gibi, olaylar Ermenilerin istedikleri yönde gitmedi. Çünkü tüm bu olaylar 24 Nisan 1915'ten, sevk kararından daha önce meydana gelmişti. Belgeler Ermenilerin soykırım iddialarını çürütüyor. 1915 yılına ait belgeler tamamen farklı bir manzara ortaya çıkarıyor. Belli oluyor ki Ermenilerin soykırım iddiaları aslında koskoca bir yalandır. General Bolhovitinov raporunda şöyle yazıyordu: Rus ordusu Van'a girdiklerinde Ermeni birlikleri hiç kimseye acımadılar ve taşı taş üstünde bırakmadılar.¹²¹¹ Taşnakların 17 Nisanda başlattıkları Van isyani bir kaç gün içerisinde bölgede yaşanan bir iç savaç haline geldi.¹²¹² Bu olaylar zamanı Van'da 30 bin Müslüman öldürüldü. Vanda ermeni isyanı sorumlularını ve onları silahlandıran komiteleri dağıtmak için 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere bir genelge gönderildi. İlk önce Van, Bitlis ve Erzurum'dan sevk edilen Ermeniler hükümetin ayarladığı yerlere yerleştirilmesi ile mal ve canlarının korunması devlet garantisi altına alındı. Ancak bu genelge Van'daki Ermeni isyanın önünü alabilmedi. Dünyaca ünlü büyük Rus yazarı Lev Tolstoy'un Birinci Cihan Harbi sırasında Kafkasya cephesinde gönüllü hemşire olarak çalışmış kızı Aleksandra Ermenilerin yaptıkları vahşete tanıklık etmiş, 1979 yılında Kanada'da yayınladığı eserinde anılarında şu şekilde ifade etmektedir: "Türkler ve Ermeniler arasındaki düşmanlık yüzyıllardır sürüyor. Zalimce davranış her iki tarafta da vardı. Fakat burada Van'da,

¹²⁰⁹ Bakınız: Yorg Baberovski. Vrag est vezde. Stalinizm na Kavkaze. 2010, s. 90

¹²¹⁰ Documents sur 1915: Adjars, Sarykamis.//Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p.5

¹²¹¹ General Bolhovitinov'un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915 // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 71.

¹²¹² Bakınız: Justin McCarthy. Turks and Armenians. A Manual on the Armenian Question. Washington, 1989, p. 49

biz Ermenilerin insanlık dışı gaddarlıklarının şahidi olduk. Ermenilerin, kadınların göğüslerini kestiklerini, kollarını ve ayaklarını döndürerek kırdıklarını söylüyorlardı. Bu insanlık dışı gaddarlığın kurbanlarını burada şahsen gördüm”.¹²¹³

Kafkas Ordusu istihbaratı Van’daki Ermeni birliğinde savaşan Arşak adlı birinin Zürih’te (İsviçre) yaşayan Titratsyan soyadlı bir Ermeniye yazdığı mektubu ele geçirdi. Mektupta şöyle yazıyordu: “7 Mayıs’ta Ermeni birlikleri Van’ı ele geçirdiler, ordu onlara yardıma etti. Başlarında “Taşnak”lı Aram (Manukyan) Paşa (halk ona bu şekilde hitap ediyor) var. Şu anda ordumuz Muş ve Malazgirt yolunda ilerliyor”.¹²¹⁴ Ermeniler Vanı ele geçirib türklerden temizledikten sonra burada bir keçici ermeni devleti kurub 1915-in ortalarında her terefdan, çoğunluğu Doğudan olmakla Ermenileri “vatana” çağırıyodular.¹²¹⁵ Bunları göz önüne alarak ve Patrik V. Gevork’un memorandumuna dayanarak Pagos Nubar 15 Temmuz 1915-te İngiliz Dışişleri Bakanlığına bir mektup ileterek yazıyordu: Ermeniler Türkiye’nin Doğusundaki altı vilayet ile Kilikya’nın da dahil olduğu ve Mersin’le de ticari bir çıkışı olan “otonom bir Ermenistan” istemektedir.¹²¹⁶

Van Rus ordusu tarafından ele geçirildikten sonra, yerli Ermeni halkın “yetkili” temsilcisi Savunma Bakanlığına anonim bir mektup gönderdi. Mektupta, halk üzerinde kontrolü kaybetmemek için yerli Hıristiyanlara toplu şekilde silah dağıtmak gerektiğini, böylece onların da Rusya’nın sadık bir müttefik olabileceklerini yazıyordu. Bu anonim yazar şöyle devam ediyordu: “Düşmanca (Ruslar aleyhine) bir tutum içinde olan Müslümanlara, Yahudilere ve Gürcülere hiçbir şekilde güvenmeyin... Şu an gizli kalmayı tercih ettim ama tüm kalbimle ve varlığımle Rusya ve Rusya’da yaşayan vatandaşların yanındayım. Rusya’nın en sadık evlatlarındayım.”¹²¹⁷

Ermeni “gönüllüleri”, Rus ordusunun ele geçirdiği Türk toprakların onlara geçeceğini düşünerek yerli Müslümanları acımasızca katlediyorlardı. Yalnız, 5 Nisan 1915’te ellerine tesadüfen Kafkas Ordusu Komutanlığında daktiloda yazılmış bir rapor kopyası geçti, raporda “Türklerin bıraktıkları Alaşkert, Diyadin ve Doğubayazıt Vadisinin topraklarına Kuban ve Don bölgelerin yerli Kozaklarının yerleşmeleri ve Kozak sınır birliği kurulması isteniyor”. General

¹²¹³ Aleksandra Tolstaya. Doç’. Moskva, AO «Kniqa i biznes», 1992, c. 54. (Aleksandra Tolstaya. Kız. Moskva: 1992, s. 54)

¹²¹⁴ İsviçre, Tiratsyan’a gönderilmiş “Arşak” imzalı mektubundan alıntı. 29.07.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y. 5.

¹²¹⁵ Bakınız: Justin McCarthy, *Turks and Armenians. A Manual on the Armenian Question*, Washington, 1989, p. 50

¹²¹⁶ Salahi R. Sonyel. “Turco-Armenian Relations and British Propaganda during the First World War”, *Belleten*, Vol. LVIII, No 222, August 1994, p. 431

¹²¹⁷ Savunma Bakanlığı genel müdürüne anonim mektup. 25.06.1915. //RDATA, f. 2100, l. 1, d. 665, y. 207.

Yudenic Kafkasya Valisine yazıyordu: “Ermenilerin ele geçirdikleri toprakları savaştan sonra geri almak ve bu toprakların onlara ait olmadığını kanıtlamak zor olacaktır. Örnek olarak 1877-1878 yılları Rus-Türk savaşından sonra Ermenilerin ele geçirdikleri toprakları göstermek olur. Bütün bunları dikkate alarak ben, sınır bölgelerinde daha çok Rus çıkarlarına cevap veren yöntemlerin uygulanmasını, işgal edilmiş bölgelerden Türklerin ve Kürtlerin çıkarılmasını, oralara Kuban ve Dondan kişilerin, serhedçi Kozakların yerleştirilmesini öneriyorum. Aynı bölgelere kişilerin yerleştirilmesine savaş sona erdikten sonra başlatabilir. Alaşkird ve Bayezid arazileri Rostov ve Dondan gelenlerle doldurulabilir”.¹²¹⁸ Gizli yollarla elde edilen belge Ermeni liderleri oldukça üzdü.

Rusya’daki askeri ve siyasi çevreler, Ermenilerin kurtuluşunun Rus ordusunun başarısına bağlı olduğunu anlıyordu. Dolayısıyla bir daha her hangi bir söz vermeye gerek duymuyorlardı. Bu fikri General Bolhovitinov 25 Şubat 1916’da, Prens Vasiliy Gadjimukov tarafından 21 Ocakta hazırlanan “Savaş döneminde ulusların duyguları hakkında” adlı raporun üzerine önergesinde dile getirdi. Şu şekilde yazıyordu: “Türkiye Ermenileri zor ve trajik şartlarda bulunuyorlardı ve bulunmakta devam ediyorlar. Bu bağlamda Ermeniler lehine her hangi değişiklik Rus politikasının çıkarlarına uygun düşmezdi. Ermenilerin tek kurtuluşu, kendilerin de şüphesiz çok iyi anladıkları gibi, Rus silahın galebesidir. Bu yüzden de fazla söz etmeye gerek yoktu. Az çok bilinen Ermeni siyasi partileri, Rusya’nın yardımıyla Türkiye’den kurtulmayı hedef aldıklarını açık bir şekilde bildirdikleri her kese bellidir”.¹²¹⁹ Rus aydınların elit tabakası da Ermenilerin onlar için Türkiye’de bir devlet kurma fikrine tedbirle yaklaşıyordu. Rusya IV Devlet Duyması Kadet parti fraksiyonu başkanı ve tarih yazarı Paul Milyukov Doğu Anadolu’da tek Ermeniler değil bütün hristiyan ahali azınlıkta kaldığı için otonom bir Ermeni devletinin yaradılmasını uygun bilmirdi.¹²²⁰

Kafkas Cephesindeki 4. Kafkas Kolordusunun Doğubayazıt birliğinin komutanı General A.M. Nikolayev olayların merkezindeydi ve raporunda Doğu Anadolu’da Ermenilere yönelik toplu bir katliam vakıasına rastlamadığını itiraf ediyordu: “Van’dan Tapariz’e doğru 50.000 kişilik bir göç grubu çıktı ve Kürtler tarafından 100’e yakın insan öldürüldü. Dönüşte ise Tapariz’den Bergrikala’ya kadar yolda hastalıklardan yaklaşık 500 Ermeni öldü”. General Bolhovitinov’un verdiği bilgilere göre göç edenlerden yaklaşık 200 000’i Rusya’ya hareket etti. Bu savunmasız insan kalabalığı ilerledikçe Van Gölü’n güney tarafından Hoy’e kadar, diğer

¹²¹⁸ Kafkas Askeri Bölge Karargahı Genelkurmay Başkanına. Belge. 01.05.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 172.

¹²¹⁹ Vasiliy Gadjimukov’un raporun üzerine General Bolhovitinov’un önergesi. 25.02.1916.// RSMHA, f. 2100, r. 1, v. 665, p. 107.

¹²²⁰ Bakınız: “Kavkazskiy teleqraf”, 1914, 7 Aralık.

tarafından da Iğdır'a kadar yol boyunca "insanlar halsizlikten, açlıktan ve susuzluktan yerlere düşüyorlardı".¹²²¹ Kafkas Ordusunun 4. Kolordunun Komutanı, "Van bölgesinde Türkler olmadığı için Ermenilerin neden oradan göç ettiklerini bilmediğini ve Van Valisi görevini üstlenmiş Aram'ın ona hiçbir şey sormadığını ve insanların göçüyle ilgili bilgi aktarmadığını ayrıca belirtiyordu. Malazgirt bölgesinde, ordu geri çekilirken Ermenilerin katliamı söz konusu değildi. Aynı şekilde ordunun önünde ilerleyen halka karşı da bir katliam söz konusu değildi".¹²²² Papazyan adlı bir Ermeninin Tiflis'e Piskopos Mesrop'a gönderdiği telgrafta şu satırlar yer alıyordu: "Hâlihazırda Van'dan yaklaşık 15.000 göçmen (1914'de Van'ın Ermeni nüfusu 33789 kişi idi ve bu Van vilayeti nüfusunun yüzde kırkikisi demek idi - **C.Hasanlı**) Doğubayazıt vadisine yerleştiler. Onlar geri dönmeleri için ikna ediliyorlardı. Fakat ikide bir geri çekilmeler, ekonomik güvence, hareket ve hayat güvencesinin olmaması halkın tereddüt ve güvensizliğini artırıyor. Ortalık durulmasını beklerken bu insanlar aç kalıyorlar, Erzak yoktur. Bulunan yardım yok denecek kadar azdır. Acil gıda göndermenizi ve zavallı göçmenleri nereye yönlendireceğimize dair tavsiyede bulunmanızı rica ediyorum."¹²²³

Ermenilerin çoğu Van'daki olayların nedenlerini "gönüllü birliklerin" faaliyetleriyle bağdaştırıyordu. Olup bitenlerden, "gönüllü birliklerini" kurmuş Taşnak Partisini suçluyorlardı. Özellikle söz konusu birlikler savaş olaylarına karıştıkları Türkleri intikam için harekete geçirdikleri için bu üzücü olaylar meydana gelmişti. Taşnaklar ise Ermenilere motivasyonu kaybetmemeye çağırıda bulunarak ve "Dünyada tek bir Ermeni kaldığı sürece Ermeni sorunu olacaktır" sloganlarıyla halkı yatıştırmaya çalışıyorlardı. Taşnaklar Van'daki mağlubiyetin müsebbibi olarak Rus komutanlığını suçluyorlardı. Başarısızlığın nedenlerini Rusya'nın politikasında aramak gerektiğini iddia ediyorlardı. Ayrıca, bazı Ermenilerden nefret eden komutanlar ve yöneticiler "Ermeniler olmadan Ermenistan'ı kurmak için" Ermenileri Van'dan kasıtlı olarak sürgün ettirdiğini iddia ediyorlardı.¹²²⁴ Ruslar tarafından ele geçirilen, bir süre Aram Paşa tarafından yönetilmiş Van'da "kurtarıcı Rusya sayesinde teselli bulmuş Türkiye Ermenileri bir anda kendilerini düşman yuvasında hissettiler. Çoğunluğun da artık Türk yönetimini tercih etmeye başlamaları gayet doğal görünüyordu".¹²²⁵

Erzurum, Bayburt, Erzincan, Muş, Harput ve Sason'daki olaylara gelirse Iğdır "gönüllü birliklerin" komutanlarından biri Vratsyan tarafından Tiflis'te yayınlanan "Orizon"

¹²²¹ General L.M. Bolhovitinov'un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 74.

¹²²² Aynı belge, y.74

¹²²³ Papazyan'ın Doğubayazıt'ten Tiflis'e Piskopos Mesrop'a. 06.08.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 207

¹²²⁴ Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Karargahına. 24.08.1915. // RDATA, f.2100, l.1. d.557, y. 48

¹²²⁵ Tiflis İl Jandarına Müdürlüğün raporu. 08.12.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 304

gazetesine 22 Ağustos 1915 tarihinde olaylarla ilgili bir telgraf gönderildi. Telgrafta şöyle yazılıyordu: “ Hınıs’tan iki hafta önce yola çıkan güvenilir şahıs Erzurum’un Batı tarafında Ermeni katliamının olmadığını ve sadece askerlerin öldüğünü belirtti. Erzurum Valisi saldırıya karşılık verdi, Bayburt, Erzincan, Harput’ta ve diğer illerde Ermeniler zarar görmedi, geri çekilirken Ermenileri yanlarında götürüyorlar... Sason cesurca savunmaya devam ediyor. Gelen şahsın söylediklerine göre vilayet katliamdan kurtuldu, kendi gözleriyle hiç el değmemiş Ermeni köylerini gördü. Bu haber umut vericidir”.¹²²⁶

Van’da yenildikten sonra birlik komutanların çoğu, ilk olarak da Andranik, birliklerin artık Rus ordusuna hizmet etmemesini, ya gerilla savaşı sürdürerek devam etmesini ya da dağıtılmalısı gerektiğini düşünüyorlardı. Bu amaçla, birliklerin komutanları olarak Andranik, Armen Garo (Karekin Pastermaçian), Dro, Aram, Vratsyan, Tiflis Piskoposu Mesrop, Revan Piskoposu Horen ve diğerler Iğdır’da bir toplantı gerçekleştirdiler. Toplantıda oy çokluğuyla birliklerin dağılmamasına ve hatta başladıkları işin daha da sıkı bir şekilde devam ettirilmesine karar verildi.¹²²⁷ Rus komutasına karşı söylenen ifadelerle rağmen (örneğin, sanki Ermeni birlikleri kasıtlı olarak ön cepheye ölüme gönderiliyordu veya Kafkas Ordusundaki Müslüman komutanların Türkiye’ye karşı ılımlı olduklarına ilişkin), iş laftan öteye gitmedi. Andranik açıkça şunu söylüyordu: “Ruslarla birlikte savaşmalıyız, yoksa Rus hükümeti tüm Ermeni komutanları tutuklayarak Ermenilerden intikam almaya başlayacaktır”.¹²²⁸

Tiflis Belediye Başkanı Hatisov da Ermenilerin işlerine karışmaya çalışıyordu. Çünkü genelde, Ermeni birliklerin bilgileri Tiflis’e “Hatisov’un karargahına” ve “Ermeni karargahına” gönderiliyordu. Fakat kendisi Kafkas Cephesi karargahından, savaş alanlarında bulunan Ermeni birliklerine Şehir Belediye Başkanlığı adına askeri komuta vermemesine dair bir uyarı almıştı.¹²²⁹ Aynı zamanda merkez karargâh, Petersburg’a Müslüman subayların diğer cephelerden Kafkas cephesine sevk edilmemesine dair gizli bir mektup gönderdi. General Bolhovitinov şöyle yazıyordu: “Son zamanlarda Müslüman subayların Batı cephesinden Kafkas cephesine geçme istekleri gözlemlenmektedir. Bu isteklerin emsal oluşturmasını önlemek için Gülazizov’un talebini reddetmek uygun olacaktır”.¹²³⁰ Ama aslında Kafkas Cephesi komutanlığının bu talebi Ermenilerin memnuniyetsizliğinden kaynaklanıyordu.

¹²²⁶ Vratsyan’ın Iğdır’dan Tiflis’teki “Orizon” gazetesine telgrafi. 22.08.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 53

¹²²⁷ Kafkas Valiliğinden Kafkas Ordusu Saha Karargâhına. 24.08.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 48(arkası).

¹²²⁸ Aynı belge, y. 49

¹²²⁹ Kafkas Ordusu Karargahından Tiflis Belediye Başkanı Hatisov’a. 26.01.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.558, y. 74

¹²³⁰ Bolhovitinov’un Savunma Bakanlığına telgrafi. 30.01.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.535, y. 34

3 Ocak 1916'da 5. "gönüllü birlik" elebaşları, Revan'da Ermeni birliklerin dağıtılmasıyla ilgili sorunların tartışıldığı bir toplantı düzenledi. Kafkas Valiliği istihbarat biriminin verdiği bilgilere göre toplantıya birlik komutanı Vartyan, "Kostya" lakaplı yardımcısı, subay Garegin ve subay Njdeh (Bulgar Ermenisi) ve bir Ermeni- İran vatandaşı katıldı. Tartışma sırasında, birliklerin dağıtılması ve birlikler yerinde piyade taburların oluşturulmasına ilişkin Ermenilerin isteklerini karşılamadığı iddia ediliyordu. "Disiplin sıkıntılarında ve Ermeni davasına katkıda bulunamadıklarından Ermeni gönüllülerin Rus ordusunda görev yapmalarına karşı" geliyorlardı. Toplantı gizli bir karar aldı. Bu karar göre Ermeniler yeniden oluşturulan piyade bölümlerine katılmayacak, son çare olarak orduya gönüllü katılabileceklerdir".¹²³¹ Böyle bir ortamda Ermeni piyade birlikleri aktif savaş eylemlerine katılmamaya çalışıyorlardı.

Ön cephede bulunan Ermeni çeteleri devamlı olarak arka kıtalara sevk edilmelerini istiyorlardı. Zira açık muharebe alanında değil, sivil halkın içinde gerilla eylemlerinde başlıca rol almaları gerektiğini düşünüyorlardı. Ermeni birliklerin komutanları bu amaçla toplantı düzenlediler. Hedeflerinde düşmanı zayıflatmak ve sivil halkı arasında korku ve panik yaratmak için gerilla hareketinin başlatılması vardı. Bu konularla ilgili elebaşları birkaç defa "Ulusal Büro" ve Patrik'le görüştüler. "Ulusal Büro" ve Patriğin işe karışmalarına rağmen bu talepler dikkate alınmadı. Üstelik Muş'un Unan köyünden çıkan, Hınçaklar arasında "Pandukt" lakabıyla bilinen 6. birliğin komutanı Mikael Safryan görevinden alınmış ve yerine teğmen Avşarov atanmıştı.¹²³²

1916'da Ermeni "gönüllü birlikler" Rus ordusuyla ortak operasyonlara istemeyerek katılıyorlardı. Ermeniler savaş alanlarına "Ulusal Büro" tarafından gönderilirse de yolda birliklerden ayrılmaya çalışıyorlardı. Bu vakıalar özellikle alt rütbeli "gönüllüler" arasında çok yaygındı. Örneğin, General Çernozubov Kafkas Ordusu Komutasına 4., 5. ve 6. birliklerin alt rütbelilerin sınıfını oluşturmak için gönderilen 2482 Ermeniden görev yerine sadece 1741 kişinin geldiğini bildiriyordu. Diğer yedi yüz kırk biri yani neredeyse yüzde 30'u yolda firar etmişlerdi.¹²³³

ABD'den gelen Ermeni birliklerin İrtibat Komitesinin üyesi S. Vratsiyan 20 Aralık 1915'te Erivan'dan Boston'a yazarken "Ermenistan'ı kurtarma" düşüncesine kapılmış insanların yaptıklarından dehşete düştüğünü anlatıyordu. Vratsiyan şöyle yazıyordu: "Bizim

¹²³¹ Kafkas Valiliği İdaresinden Kafkas Ordusu Karargahına. 24.08.1915. // RDATA, f.2100, 1.1, d.646, y. 16

¹²³² Bakınız: Kafkas Valiliği İdaresinden Kafkas Ordusu Saha Karargahına. 23.01.1916. // RDATA, f.2100, 1.1, d.646, y. 22-23

¹²³³ General Çernozubov'dan Kafkas Ordusu Karargahına. 29.08.1916. // RDATA, f.2100, 1.1, d.646, y. 245

gönüllü birliklerle ilgili görüşüm değişti. Birçok düzeltilemez kusurların olduğunu üzülerek söylüyorum. En çok sevdiğimiz kahramanlar beni hayal kırıklığına uğrattılar. Gençliğe ümidim sarsıldı. Hatta bu birliklerimizin gelecek ordunun tohumların oluşturabileceğine bile inanmamaya başladım. Ama tüm bunlar bizim hepimizin o büyük beklentilerimizin yanında çok ufak kalıyor. Daha önce sıkça bahsettiğim Amerika'dan gelen gönüllülerimizi ele alırsak. Merkez Komitesi aracılığıyla gönderilenlerin çoğu yolun yarısından geri döndüler. Bazıları Tiflis'e bile varmadan dağıldı. Örgütlenme parasını koparmak için bahane arıyorlar. Ama üçüncü grup buraya vardı ve sizin verdiğiniz üç bin rubleden fazlasını aralarında bölüşüp size her hangi rapor vermeyi denemediler bile... Kısacası, burada öyle bir kargaşa yaşanıyor ki kimse kimseyi tanımıyor".¹²³⁴ Kafkas'ta "Hınçak" Partisi temsilcisi Mnatsakanyan Amerika'ya parti yönetim kuruluna gönderdiği mektubunda bunu onayladı. 1915 yılın Haziran ayında "Amerika'dan aldığım çocuklar tam bir serseriye dönüştüler. Aralarında kavga ediyorlar, yemekleri beğenmediklerini söylüyorlar, eğitime gitmek istemiyorlar, kısacası delirmiş durumdayım artık... Burada prensler gibi yaşayacaklarını hayal ediyorlardı galiba, ama askeri kurallara uymak zorundalar".¹²³⁵

Rus ordusu saflarında Kafkas Cephesinde Türklere karşı savaşan Ermeni gönüllülerin sayısı ne kadardı? 11 Haziran 1915 yılında "La Libre Parole" gazetesinde yayınlanan Ermeni Sosyalist Partisinin bildirisinde Kafkas Cephesinde "130.000 Ermeni'nin Rus bayrağı altında savaştığını" belirtilmişti.¹²³⁶ Elbette bu biraz abartılmış bir rakam. 1915 yılın Kasım ayına doğru 2. Ermeni birliğinde Dro'nun komutası altında 771 "gönüllü" vardı.¹²³⁷ Tiflis İl Jandarma Müdürlüğü Komutanın raporunda Dro ve birliğiyle ilgili "onun birliğinin üyeleri neredeyse hepsi eskiden teröristti. Dro'nun tutumu ve birliği oluşturanlar özellikle de bu birliğe dikkat etmemiz gerektiğini gösteriyor" diye yazıyordu.¹²³⁸ 1 Kasım 1915 yılında Komutan Avetis tarafından imzalanan 3. birliğin listesinde 718 kişi,¹²³⁹ 1 Kasım 1915 yılında komutan Vartan tarafından imzalanan 7. birliğin listesinde 227 kişi vardır.¹²⁴⁰ 5. birliğin komutanı tarafından Kafkas Ordusu Askeri Konseyi üyesi General Ryabikin'e 20 Ocak 1915'te gönderilmiş telgrafta birlik başkomutanın izniyle oluşturulduğunu, karargâhın komutasına uygun olarak

¹²³⁴ İdari Komitesinin üyesi S. Vratsiyan'ın Ermeni Komitesine, Boston'a mektubu. 20.12.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.646, y. 11-12.

¹²³⁵ Mnatsakanyan'ın Amerika'da "Hınçak" partisinin yönetim kuruluna. 22.07.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 31-31(arkası).

¹²³⁶ La Libre Parole, 11 Juin 1915.

¹²³⁷ Bakınız: 1 Kasım 1915 tarihine göre 2. Ermeni gönüllü birliğinin listesi. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 241-254.

¹²³⁸ Tiflis İl Jandarma Müdürlüğün raporu. 08.12.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 307.

¹²³⁹ Bakınız: 3. Ermeni gönüllü birliğin listesi 1 Kasım 1915 yılına göre. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 230-240

¹²⁴⁰ Bakınız: 7. Ermeni gönüllü birliğin listesi, 1 Kasım 1915 tarihine göre. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 208-212.

1500 adet Mannlicher tüfeğiyle silahlandırıldığı yazılmıştı.¹²⁴¹ Birliğe verilen tüfek sayısından yola çıkarak “gönüllülerin” sayısını tahmin etmek zor değildir. 1915 yılın ortasında, elde edilen bilgilere göre 6. birliğin gönüllü sayısı 850 olarak belirlenmişti.¹²⁴² General Bolhovitinov şöyle yazıyordu: “Savaş sahnesinde birliklerin sayısı altıdır, her biri 1000 kişiliktir. Aslında şimdi daha azdır, toplam yaklaşık beş bin kişidir”. Ayrıca 1915 yılı sonuna doğru bu rakamın azaldığını belirtmektedir. O zamana kadar birliklerde kayıplar yaşanmıştı: 485 ölü, 1260 yaralı, hasta veya kayıp. General ölülerin sayısını biraz abartılı buluyordu ve şöyle yazıyordu: “Ölülerin sayısı abartılmıştır. Görevi yerine getiremeyen ve kayıp gönüllülerin sayısı aşağı yukarı doğru yansıtılmıştır. Çünkü Ermeni birliklerinde firar vakıaları gayet yaygındı”.¹²⁴³

Ağır yenilgilerden sonra Ermeni “gönüllülerin” firar vakıaları toplu hal aldı ve 6 Aralık 1915’te Kafkas Ordusu karargâhı Ermeni birliklerinden piyade taburlarının kurulması emrini verdi. 13 Aralık tarihli başka bir emirle bu taburlar tüm askeri yasalara uygun olarak düzenli orduyla eşdeğer oluyordu. Bu düzenlemelerden sonra Rus hukukuna göre genellikle alt rütbelerde askerliğini yapan Türk tebaası Ermenilerle ilgili bir dizi yanlış anlaşılmalara meydana gelmişti.¹²⁴⁴ Bazı birlikler ise dağıtılmıştı. Mesela, Aleksandropol birliğinin komutanı Vartapetyants 17 Ocak 1916 tarihli raporunda kendi birliğinin dağıtıldığını, zamanında aldıkları silahların ise Aleksandropol topçu birliğine teslim edildiğini belirtiyor.¹²⁴⁵ Fakat birlikler yok edilmeye başladığında Ermeni siyasi partileri, “gönüllüleri” silahları iade etmemeleri konusunda tembih ettiler. Çünkü Rusya Ermenistan’a özerklik vermezse gönüllüler Rus Hükümetine karşı savaşmaya hazır olacaktı.¹²⁴⁶

23 Ağustos 1915’te Kont Vorontsov-Daşkov Kafkas Valisi ve Kafkas Ordusu Başkomutanı görevinden alınmıştı. Bu makama Grandük Nikolay Nikolayeviç geçti. O tarihlerde Tiflis’te özel bir toplantı düzenlenmişti. Toplantıya “General Mışlayevskiy, kâhya Petrson, Kafkas Askeri Bölge karargâh reisi General Yudenîç, Tiflis Piskoposluk Başkanı Piskopos Mesrop, Tiflis Belediye Başkanı A. Hatisov, Ermeni Ulusal Komitesi Başkanı S. Arutyunov ve Doktor Y. Zavriyev katıldı. Ermenilere, deneyimli savaşçıların önderliğinde özel birlikler (humbalar) oluşturmayı önerdiler... Ermeniler birlik kurma fikrini sıcak karşıladılar.

¹²⁴¹ General Ryabikin’e Vartan’dan mektup. 20.01.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 157.

¹²⁴² Mnatsakanyan’ın Amerika’da “Hınçak” partisinin yönetim kuruluna mektubu. 22.07.1915. // RDATA, f.2100, l.1, d.557, y. 31(arkası).

¹²⁴³ General L. M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 75-75(arkası).

¹²⁴⁴ Bakınız: Ermeni birliklerin taburlara dönüştürülmesi. 06.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 557, y. 279.

¹²⁴⁵ Birlik Komutanı Vartapetyants’ın raporu. 17.01.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 665, y. 14.

¹²⁴⁶ General L. M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 49(arkası).

Fakat daha sonra güçlerini birkaç kat artırmak gibi bir talepte bulundular: Ermenilerin gelecekte bir katliama uğramalarını önlemek için Rus hükümetin tarafsız devletlerin büyükelçilerinden Türkiye’yi bu konuda etkilemek için onay almasını istediler... Toplantı sırasında birliklerin oluşturmasını oybirliğiyle kabul ederek manevi ve maddi destek verecekleri vaadinde bulundular”.¹²⁴⁷

1916 yılın ortasından yurt dışından gelen “gönüllülerin” geri dönmeleri için belgeleri hazırlanıyordu. Savaşın başında Kafkas’a gönüllü olarak büyük ideallerle gelen yabancı Ermeniler 1915 yılın sonu - 1916 yılın başında yıkılmış vaziyette idiler. Boston’dan “Büyük Ermenistan” hayalleriyle gelen S. Vramyan 1915 yılın sonunda “Ayrenik” gazetesinin editörü H. Darpinyan’ın ona geri dönüşle ilgili soru sorduğunda “Şimdiki şartlarda benim gidişim kesinlikle imkânsız görünüyor. Ben kendim de buradan kaçmak isterdim, fakat imkânım yok. Savaş süresi ve Ermeni halkın yaşadığı felaket bizim liderleri ve düşünürlerimizi derinden etkiledi. Çoğu çok zor günler yaşıyor, çoğu yoruldu, ruhen dağılmış ve hiçbir şey yapamıyorlar, diğerleri ise hayal kırıklığını yaşıyorlar... Aklımızı kaybettik, devamlı hata yapıyoruz, sağdan ve soldan bize çamur atılıyor, işimizin önünü açamıyoruz artık... Bazıları bizim düşmanımız oluyor ve gönüllülerden dolayı bizi kınıyorlar”, diye cevap vermişti.¹²⁴⁸ Mektubun sonunda Vramyan cephede çekilen fotoğrafı ekledi. Bu fotoğrafta Kafkas Ordusu 4. Kolordu Komutanı General Ogranovskiy Ermeni “gönüllülerle” birlikte yer alıyordu. Fotoğrafın arkasında: “Ermenileri sever, çok dürüst bir insandır. Van’ı onun döneminde ele geçirdiler, geri çekilme de onun döneminde gerçekleşti. Bizim gönüllü birliklerimiz için çok iyilik yaptı, onlara “ benim küçük müttefiklerim” derdi” diye bir yazısı vardı.¹²⁴⁹

Yalnız Ermenilerin kaprislerine tüm Rus subaylar aynı şekilde bakmıyordu. Askeri sansürü tarafından ele geçirilen Yarbay Polyanov’ın Yuryev şehrine Bayan Sokolova adına gönderilen mektubunda şöyle belirtiliyordu: “Kafkas cephemiz her yönden güzeldir. Fakat bu başa bela ve her konuda hain “Ermeniler” yaşamımızı zehir ediyorlar. O kadar çoklar ki nereye baksan her yerde onlar. Numaracılar, inanılmaz korkaktırlar, mevkilerinden kaçıyorlar, arka cephede çalışmak istemiyorlar ve yığın yığın hastanelerde yatıp görevden uzaklaştırılmayı bekliyorlar. Kaydediyorum, çünkü ileride her şeyi yönetime sunacağım. Doktorlar arasında sadece –YANlar (çev. notu: Ermeni soy isim son eklerinden bahsediliyor, örneğin: Makaryan,

¹²⁴⁷ General L. M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 50-51.

¹²⁴⁸ S. Vramyan’ın ABD, Boston’a “Ayrenik” gazetesini editörü Bay H. Darpinyan’a mektubu. 1915. //RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 27-28.

¹²⁴⁹ Aynı belge, y. 28.

Vartanyan) ve binde bir OV (Rus soy isim son eki, ör: Nikiforov, Bolşov) ki o elbette hiç bir şey yapamıyor”.¹²⁵⁰

Ermeni “gönüllülerle” ilgili diğer ciddi sorun Rus ordusu adına yerli Müslüman halka karşı uyguladıkları mezalim idi. Bu konuda sadece 17 Mart - 1 Nisan 1916 tarihleri arasında Kafkas Ordusu Komutanlığına 3 telgraf geldi. Birincisi (17 Mart tarihli) Yüksek komutanlığa bağlı levazım subayına gönderilmişti, ikincisi (23 Mart tarihli) 4. kolordunun komutanına, üçüncü ise General Bolhovitinov ve General Pustovoytenko adına gelmişti.¹²⁵¹

17 Mart tarihli telgrafta Ermeni askerlerin Türk ahaliye karşı yaptıkları vahşeti araştırmak için Bitlis Ordu Komutanına dilekçe gönderildi. Orada, Bitlis’te Ermeniler tarafından katledilen iki bin Türk sivil halkından bahsediliyordu. Bitlis Ordu Komutanı General Abatsiyev bu meseleyle ilgili şöyle yazıyordu: “Türk tebaası olan Ermenilerin çoğunlukta olduğu Ermeni birliklerine gelince, birlik askerlerin Müslümanlara karşı bitmek bilmeyen mezalim yaptıkları için üçüncü gün bu birliği şehir dışına çıkarıp Bitlis-Muş hattına göndermek zorunda kaldım”. Bu birliğin komutanı Andranik idi.¹²⁵² O günlerde Ermeni “gönüllülerin” Todvand’da yaptıkları vahşet daha da korkunçtu. Orada bulunan evin bir bölümünde Rus atıcılar bulunuyordu. Diğer tarafta ise Ermeni “gönüllüleri”. Rus atıcılar kendi tarafında hem anne hem babayı kaybeden 20 Müslüman çocuğu yerleştirip doyurdular. Yalnız keşiften döndüklerinde sadece cesetleri buldular. Telgrafta, o sıralarda evde Ermenilerden başka kimsenin olmadığı belirtiliyordu. General Abatsiev, yaptığı soruşturma sonucunda bu cinayetin Ermeniler tarafından yapıldığını ortaya çıkardı.¹²⁵³ 31 Ocak 1916 tarihli diğer raporda, Doğubayazıt’ın Kinar köyünde 2. Ermeni birliğinde, Nahabet Grigoryants adlı bir “gönüllü” tarafından iki çocuğun öldürüldüğü belirtilmişti. Gönderide süngü ile öldürülen 8 yaşındaki erkek çocuğu ve 11 yaşında kız çocuğu hakkında bilgi verilmişti.¹²⁵⁴ Aynı yıl 26 Eylül tarihli rapora göre eski Ermeni gönüllü Yukarı Süleymanlı köyüne saldırıp üç kişiyi öldürdü, dört kişiyi ve on iki sığırı kaçırdı.¹²⁵⁵

“Gönüllülerin” yanı sıra yerli silahlı Ermeniler de Müslümanlara karşı yapılan soygun ve şiddet olaylarına katılıyorlardı. General Nikolayev General Yudeniç’e telgrafında şöyle

¹²⁵⁰ Yuryev şehrine Sokolova adına mektubundan alıntı. 1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 164.

¹²⁵¹ Bakınız: General Bolhovitinov’un prens V. Orlov’a mektubu. 03.04.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 87.

¹²⁵² Kafkas Ordu Karargah Başkanın telgrafı. 17.03.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 88.

¹²⁵³ Bakınız: General Bolhovitinov’dan General Pustovoytenko adına telgrafı. 01.04.1916. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 90.

¹²⁵⁴ Kinar köyünde iki çocuk cinayeti hakkında. 31.01.1916. // RDATA, f. 2301, l. 2, d. 119, y. 1.

¹²⁵⁵ Yukarı Süleymanlı köyüne saldıran eski Ermeni gönüllünün davası. 26.09.1916. // RDATA, f. 2301, l. 2, d. 119, y. 21.

yazıyordu: “Ele geçirdiğiniz Türkiye’nin topraklarının sınırında yaşayan Ermeniler, silahlı olup bizim ordumuzun peşinde giderek Müslümanlara karşı soygun ve şiddet uyguluyorlar”.¹²⁵⁶ General Bolhovitinov yazıyordu: “Neredeyse her subay sadece birlik askerlerin değil onların komutanların da askeri disiplini bozduklarına, aralarında anlaşmazlıklara ve entrikalara, övünmeye, korkaklık vakıalarına, hırsızlığa, yağmacılığa ve nihayetinde aldığımız Türk bölgelerin sivil Müslüman halkına uyguladıkları şiddete tanıklık yapıyordu. Ayrıntılara girersek, bahsettiğimiz şiddetin ve Ermeni birlikleri tarafından, cinsiyete ve yaşa bakmaksızın Kürt köylerin neredeyse yok edilme vakıalarının gerçekten yer aldığını kanıtlayan, sadece askerlerin değil, birlik askerlerin davranışlarına tepki gösteren alakasız insanların da elimize geçen yazışmaları vardır”.¹²⁵⁷

1916 yılında “Dışişleri Bakanın Ermeni sorunu üzerine Bakanlar Kuruluna Rapor” hazırlandı. Bu belge, Ermeni sorunun dünya güçlerin elinde Osmanlı İmparatorluğunu zayıflatmak bir araç kanıtıyor. Rusya Dışişleri Bakanlığın belgesinde öncelikle “Boğazları elde etmek gibi arzu edilen hedefe yaklaşınca gerçek savaşa başlanmalı” diye belirtiliyor.¹²⁵⁸ Belgede, “Rusya’nın da Türkiye’yi zayıflatmak için Türkiye’deki Ermenileri desteklemesi bir devlet vazifesi olarak belirlenmiş, dolayısıyla, üstten gelen izinle, 1912 yılından itibaren Rus diplomasinin Türkiye Ermenistanı’nda yeni reformların gerçekleşmesi için elinden geleni yapmaya çalıştığı” belirtilmişti.¹²⁵⁹ Raporda daha sonra şu cümleler yer alıyordu: “Rus diplomasinin çabaları başarıya ulaşmıştır... Türkiye’deki Ermeniler bir vatandaşlık görevi olarak Türklerin yanında yer almadılar. Bilakis, ağırlıklı Türk tebaası olan Ermenilerden ibaret binlerce kişilik birlikler kurdular. Olup bitenleri değerlendirirken devlet adamlarından Cevdet Bey, “Rus askerin kurşunu ayağımıza Ermeni kurşunu ise kalbimize vuruyor” diyordu.¹²⁶⁰ Ermenilerin bu savaştaki önemini değerlendirmek için son muharebede ölen bir Türk subayının günlüğünden bir alıntıyı söylemek yeterli olacaktır. Günlükte şöyle bir cümle yer almaktadır: “Eğer Ermeniler bize birleşseydi, Rusları çoktan yenerdik.”¹²⁶¹

Doğu Anadolu’daki olaylardan sonra Ermenilerin Güney Kafkasya’ya toplu bir şekilde göç etmeleri bölgede etnik ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı. Grandük Nikolay Nikolayeviç “Kafkas’ta siyasi duruma ilişkin” hakkında hazırladığı raporda İmparator II. Nikolay’a bu gerginliğin boyutunu gösteriyordu. Grandük Çara, “Kafkas’ın en büyük merkezi Tiflis’te kentin

¹²⁵⁶ General Nikolayev General Yudenic’e telgrafı. 16.05.1916. // RDATA, f. 210, l. 1, d. 646, y. 154.

¹²⁵⁷ General L. M. Bolhovitinov’un Kafkas Valisi Askeri Danışmanına raporu. 11.12.1915. // RDATA, f. 2100, l. 1, d. 646, y. 66.

¹²⁵⁸ B.A. Boryan. Ermenistan, Uluslararası Diplomasi ve SSCB. II Bölüm, 1929, s. 413

¹²⁵⁹ Aynı eser, s. 414

¹²⁶⁰ Aynı eser, s. 418

¹²⁶¹ Aynı eser, s.418

yönetimi tamamen Ermenilerin elindedir” yazıyordu.¹²⁶² Ermeni “gönüllü birliklerin” Türkiye’de kanlı maceraları, yaptıkları cinayet, şiddet, yağma ve etnik temizlemeler mantıksal bir sonuca ulaştı. 1917 yılın Devrimden sonra Rusya’nın Kafkas Cephesi dağılmaya başladı. Rus ordusunda görev yapan Ermeni “gönüllüleri” Türkiye’de 1914-1916 yıllarında kazandıkları “askeri” deneyimi Kafkasya’ya taşıdılar. 1917-1918’de Güney Kafkasya Ermeni “gönüllülerin” kanlı mücadelesine sahne oldu. 1914- 1916 yıllarında Türk illerinde yaşanan olay, boyut olarak aynı olmasa da şekil ve yöntemi itibariyle Kafkasya’dakinin aynısı idi. Acımasız Ermeni “komutanları” Bakü’de, Kafkas Olağanüstü Komiseri Stepan Şaumyan’ın himayesinde bir araya geldiler ve sivil Müslüman halka karşı sadece Bakü’de değil Şamahı, Kuba, Nahçıvan, Zangezür ve Karabağ’da akıl almaz vahşet uyguladılar.¹²⁶³

* * *

Bugün, o kanlı olaylardan 100 yıldan fazla bir zaman geçti. Yukarıda bahsettiğim olaylar farklı bir şekilde yansıtılıyor. Sorunlar tarihten siyasi alanlara taşınmaya çalışılıyor. Kasıtlı ya da değil ama Ermeni “gönüllü birliklerinin” Doğu Anadolu’da yaptıkları vahşetler unutturulmaya çalışılıyor. Ermeniler, yaşanmamış soykırımın kabul edilmesini talep ederken Türkiye’ye karşı bir baskı aracı olarak kullanılıyor. Bu talep son yirmi yıldır Ermeni propagandasının ana konusunu oluşturuyor. Bundan amaç, Azerbaycan topraklarını işgal etmiş Ermenistan’a uluslararası kamuoyunda mağdur imajı oluşturmak ve yaptıklarını haklı çıkarmaktır.

¹²⁶² Kafkas ve Rus İmparatorluğu: projeler, fikirler, yanılsamalar ve gerçekler. XIX yüzyılın başı- XX yüzyılın başı. St. Petersburg, 2005,s. 551

¹²⁶³ Detaylı bakınız: Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris. Paris, 1919. P. 21; Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasus (1917–1921). P. 131; Mart 1918, Bakü. Azeri katliamlar belgelerinde. Rustamova-Tohidi. Bakü, 2009; Kuba. Nisan-Mayıs 1918. Müslüman katliamlar belgelerle. Rustamova-Tohidi. Bakü, 2010.

**1918-1920 Yılları Arasında Ermenistan İstihbarat Kurumlarının Türkiye ve
Azerbaycan Aleyhine Faaliyetleri**

Nazım Mustafa*

Özet

Ermenistan istihbarat kurumlarının 1918-1920 yıllarında Türkiye ve Azerbaycan aleyhine faaliyetleri ile ilgili belgeler Sovyet döneminde “*Tam gizli*” başlığı altında araştırmacılar için hep kapalı olmuştur. Şu anda hem Azerbaycan'da hem de Ermenistan'da arşivler açılmış ve bilimsel araştırmalarda gizli belgeler yer almıştır. Ermenistan'ın Cumhuriyetinin Milli Arşivinde ve “*Taşnaktsutyun*” partisinin ABD'nin Boston kentindeki arşivinde istihbarat kurumlarının Türkiye ve Azerbaycan aleyhine dair yeterli malzeme mevcuttur. Taşnak hükümetinin farklı farklı temsilcilerinin eserlerinde bu konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu makale, yüz yıl önce Ermenistan'ın istihbarat kurumlarının Türkiye ve Azerbaycan aleyhine yapılan faaliyetlerinden bahseder.

Anahtar kelimeler: Ermenistan, Türkiye, Azerbaycan, istihbarat kurumları, diplomatik temsilci.

Abstract

Activities of The Armenian Intelligence Service Against Turkey and Azerbaijan in 1918-1920

The documents related to the activities of the Armenian secret services against Turkey and Azerbaijan in 1918-1920 were hidden from the researchers as documents classified “*Top Secret*” during the Soviet era. But at present, the archives have been opened up in both Azerbaijan and Armenia, and the confidential documents have been involved in scientific research. There are enough materials about the activities of the Armenian secret services against Turkey and Azerbaijan in the funds of the National Archive of the Republic of Armenia and the archive of the *Dashnaktsutyun* party in Boston, USA. The works of the different representatives of the Dashnak government give a detailed account of this issue as well. This article deals with the activities of the Armenian secret services against Turkey and Azerbaijan a hundred years ago.

Key words: Armenia, Turkey, Azerbaijan, secret services, diplomatic representation.

* Dr, Bakü, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, e-posta: nazimmustafa@mail.ru

Giriş

Sovyet döneminde ister Azerbaycan`da, gerekse Ermenistan'da istihbarat kurumlarının 1918-1920 yıllarındaki faaliyetleri ile ilgili belgeler “Tam gizli” başlığı altında araştırmacılar için hep kapalı olmuştur. Şu anda hem Azerbaycan'da hem de Ermenistan'da arşivler açılmış ve bilimsel araştırmalarda gizli belgeler yer almıştır. Modern Ermenistan'ın Milli Arşivinde ve “*Taşnaksutyun*” partisinin birinci Ermenistan Cumhuriyeti dönemine ait ABD'nin Boston kentindeki arşivinde istihbarat kurumlarının Türkiye ve Azerbaycan aleyhine dair yeterli malzeme mevcuttur. Bu dönemde Ermenistan'da iktidarı temsil edilen Taşnak hükümetinin temsilcilerinin eserlerinde ve istihbarat kurumlarının dış ülkelere göç eden çalışanlarının hatıra yazılarında bu konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ermeni tarihinde bu konu ile ilgili ilk doktora tezi yazan Vanik Virabyan hem Ermenistan Milli Arşivinin, hem “*Taşnaksutyun*” partisinin Boston'daki arşivinin belgelerinden, ayrıca Taşnakların hâkimiyeti döneminin ayrı ayrı Ermeni devlet adamlarının ve istihbaratçılarının eserlerinden yararlanmıştır.¹²⁶⁴ 1918-1920 yıllarında Ermenistan Cumhuriyeti devlet güvenlik teşkilatının oluşturulması ve onların faaliyetlerinden bahseden Vanik Virabyan`ın tezinin kitap seçeneği 746 sayfa hacminde, 2015 yılında Erivan'da yayımlanmıştır. Kitaba ek olarak 219 sayfa civarında Ermeni istihbaratçılarının casusluk faaliyetleri sonucunda elde ettikleri bilgiler arşiv belgesi şeklinde dahil edilmiştir.¹²⁶⁵ Bu çalışmanın yazılmasında belirtilen aynı belgelerden Azerbaycan`ın Gürcistan'daki Daimi Temsilciliği'nin fonunda (fon 897) bulunan bir sıra belgeler de kullanılmıştır.

İster 1877-1878 yıllar Rus-Türk savaşı zamanı, isterse de Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusunun istihbarat bölümleri Kafkasya cephesinde faaliyet göstermiştir. Bu bölümlere genellikle, Türkçeyi bilen Ermeni subayları rehberlik etmiştir.¹²⁶⁶ 28 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'daki ilk Ermeni devleti - Ermenistan Cumhuriyeti (*Ararat*) kurulur. 4 Haziran'da, Batum'da, Türkiye ve yeni kurulan devletler, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında barış ve dostluk anlaşması imzalanır. Türkiye'nin Erivan`da Penah Han Meydanı'nda (*şimdi Sakharov Meydanı*) Türkiye Büyükelçiliği açılır ve Ali Mehmet Bey büyükelçi olarak atanır. Gümrü'de, Türk Konsolosluğu 1924'e kadar faaliyet gösterir. Ermenistan'ın da Türkiye'de Büyükelçiliği faaliyete başlar. “*Taşkansutyun*” partisinin temsilcilerinden olan Ferdinand

¹²⁶⁴ V.Papazyan, İm Hüşeri, 3. Cilt, Beyrut, 1952, (Ermenice); Karo Sasuni, Tackahayastani Rusakan Tirapedutyanyan Tak (1914-1918), Boston, 1927, (Ermenice).

¹²⁶⁵ Virabyan Vanik. Hayastani Hanrapetuyan Petakan Anvdankutyanyan Hamakarqi Steğcumı Yev Qorcuneutyuny. 1918-1920 tt. (Hetaxuzutyun, Banak, NQN) Yerevan, 2015. (1918-1920 yıllarda Ermenistan Cumhuriyetinin Devlet Güvenlik Sisteminin Oluşturulması ve faaliyeti (Keşfiyat. Ordu. İİB), Yerevan, 2015, Ermenice), s. 168.

¹²⁶⁶ İbid, s. 674.

Tahtaçyan, büyükelçi olarak atanır. Ermenistan Büyükelçiliği, zengin Ermeni villalarıyla çevrili “Pera Palace” Hotel'inde yerleşir.¹²⁶⁷ Ancak, yeni kurulan Ermeni devleti Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı düşmanlık politikası yürütmüş ve her birine karşı farklı toprak iddiaları talep etmiştir.

Özel İstihbaratın Oluşturulması Süreci ve Finansal Kaynaklar

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya cephesi komandoluğu Türkiye'ye karşı casusluk ağını Ermeniler aracılığıyla yaparlar.

Bağımsızlığa kadar, Rus ordusunun istihbarat servisinde çalışan Ermeni subayları, Ermeni özel istihbaratında Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve İran aleyhine casus ağlarının kurulmasına dahil edilmişlerdir.

Ermenistan'da özel istihbaratın kurulması sürecinde, Rusya ordusunun Kafkas cephesinin Başkarargahı ve Rusya'nın güneyindeki Bolşevik hükümeti aleyhine kurulmuş olan Denikin hükümeti ordusunun yapısı esas alınmıştır.

Ermenistan hükümeti farklı zamanlarda alınan kararlarla istihbarat ve karşı istihbaratı örgütlemek için devlet bütçesinden defalarca fon tahsis etmiştir. 13 Ağustos 1918'de, Ermenistan hükümetinin toplantısında, hükümet harcamalarından istihbarat için 20.000 ruble ve karşı istihbarat harcamaları için bir o kadar fon tahsis edilir.¹²⁶⁸

25 Ağustos 1919 yılında Ermenistan hükümetinin oturumunda Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilen Kars vilayetinin valisi Korganov bildirisinde karşı istihbarat amaçları için her ay 40 bin ruble ayrılmasını istemiş ve onun bu isteği yerine getirilir.¹²⁶⁹

3 Aralık 1918 yılında Ermenistan Askeri Bakanlığı Başkarargahının binbaşısı Gavril Korganov (*Gabriel Ğorğanyan, 1880-1954*) Askeri Bakana ünvanladığı raporunda askeri agentura (casus) ağının oluşturulmasının gerektiğini bildirmiş ve onların görevlerini belirlemiştir. Bu o, Korganov idi ki, Fransızca'yı mükemmel biliyordu. O, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya cephesinin genelkurmay başkanının yardımcısı olmuş, 1918 yılının mayıs-haziran aylarında düzenlenen Batum konferansında ve 1918 yılının sonbaharında İstanbul'da yapılması öngörülen Kafkasya konferansında Ermenistan temsilcisine dahil edilmiş, sonra ise Paris Konferansında Ermenistan temsilcisinin danışmanı olarak faaliyet göstermişti. 1918-1920'de Ermeni istihbarat kurumları, Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik casus ağları,

¹²⁶⁷ В Течение Шести Месяцев Армения и Османская Империя Были в Одном Союзе, <http://www.aravot.ru.am/2017/03/30/238413/>.

¹²⁶⁸ Virabyan Vanik, Hayastani Hanrapetuyan..., s. 25.

¹²⁶⁹ İbid, s. 46.

G. Korganov ile bağlantılı çalışmalarını sürdürdü. Korganov casusluk faaliyetinin kapsamını belirlemek ve faaliyetlerinde casuslara yol göstermek için 13 maddelik bir talimat hazırlar.¹²⁷⁰

Askeri Bakanın 21 Mart 1919 yılı tarihli emir ile istihbarat ve karşı istihbarat amacıyla İngilizce, Fransızca ve Türkçe bilen memurların listesi Genel Kurula teslim edilmiştir. Türkçeyi bilenlerin aynı zamanda İngilizce veya Fransızca'yı da iyi bilmeleri istenmiştir.¹²⁷¹ Amaç, Ermeni istihbarat ajanlarının İngilizce ya da Fransız istihbarat ajansları ile işbirliği içinde katılımını kolaylaştırmaktır.

8 Nisan 1919'da, Ermenistan hükümetinin kararıyla Tiflis ve Bakü'deki diplomatik temsilciliklerin ve Batum'daki konsolosluga Askeri Ataşe tahsis edilmesi hakkında kararı kabul edilir.¹²⁷² Ermenistan'ın Tiflis'teki Daimi Temsilciliği nezdinde Askeri Ataşe görevine Ermenistan'ın Askeri Mahkemesinin başkanı olan Tuğgeneral Hovsep Kişmişyan ve Bakü'deki ilgili mevkiye ise P. Melik-Şahnazaryan tayin edilir. Aslında, bu Askeri Ateşeler casus ağı oluşturmakla meşguldü.

9 Nisan 1919'da, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Bilgi Bürosu kurulur ve Büro'nun Savunma Bakanlığı ile birlikte çalışacağı kararlaştırılır. Büronun faaliyetleri arasında komşu ülkeler hakkında askeri bilgilerin toplanması, birliklerin dislokasyonu, birliklerin temini ve tedariki hakkında bilgi sağlanması ve komşu ülkelerdeki siyasi süreçler hakkındaki bilgilerin hazırlanması ve yayılması yer alır.¹²⁷³

Ermenistan İçişleri Bakanlığı bünyesinde Gizli polis ve Karşı İstihbarat şubesi de kurulur. Bu şubenin personellerinin ana görevleri, Azerbaycan ve Türkiye'nin diplomatik temsilcilerin çalışanlarını izlemek, onlarla ilgili bilgi toplayıp istihbarat teşkilatına aktarmaktır.

19 Nisan 1919'da Ermeni Askeri Bakanlığının Başkaragahında İstihbarat ve Karşı İstihbarat şubesi kurulur.¹²⁷⁴ Genelkurmay İstihbarat Daire Başkanlığı kurulduğunda milliyetçe Alman kolonistlerinin neslinden olan Yarbay Aleksandr Şneur İstihbarat Dairesinin ilk başkanı olur. Eylül 1919'dan Nisan 1920'ye kadar, Karargahın İstihbarat Dairesi Başkanı Vahagn Muradyan oldu. Nisan-Haziran 1920'de Türkiye'den dönen Tigran Devoyans, Karargahın İstihbarat Daire Başkanı olur. Temmuz 1920'den Ermenistan'daki Bolşevik gücün kurulmasına kadar (2 Aralık 1920) Mikayel Dodohyan İstihbarat Şubesinin Başkanı olmuştur.

8 Mayıs 1920 yılında Ermenistan hükümetinin oturumunda Askeri Bakanın raporu dinlenilmiş ve karar verilmiştir ki, yurt dışında istihbarat ve karşı istihbarat çalışmaları

¹²⁷⁰ İbid, s. 33-34.

¹²⁷¹ İbid, s. 64-65.

¹²⁷² İbid, s. 39.

¹²⁷³ İbid, s. 29.

¹²⁷⁴ İbid, s. 26.

Ermenistan'ın dış ülkelerdeki büyükelçiliklerinin ve diplomatik temsilciliklerinin kontrolüne verilsin.¹²⁷⁵

İstihbarat ve karşı istihbarat amacıyla Ermenistan bütçesinden tahsis edilen fonlara ek olarak, diğer kaynaklar da dahil edilmiştir.

Acil ihtiyaçların karşılanması için ne kadar bütçenin olması konusunda Genelkurmay'ın İstihbarat müdürü Kaptan Şneur'un 13 Eylül 1919 yılında Maliye Bakanlığı'na gönderdiği sorguya cevap olarak Maliye Bakanlığı'ndan bildirilmişti ki, hazineye Poğos Nubar Paşa'nın orduya yardım için gönderdiği bütçe korunmaktadır. Ayrıca, özel talimatla Erivan bankasında Azerbaycan paraları olan özel bir mühürlü deri çanta saklandığı da belirtildi.¹²⁷⁶ Ermenistan'ın Tiflis'teki Daimi Temsilciliği'nin nezdinde Askeri Ateşe Tuğgeneral Hovsep Kişmişyan bildirirdi ki, Ermenistan ordusuna yardım amacıyla İstanbul'daki ve Mısır'daki akrabaları ona 120 bin ruble göndermişler ve bu bütçe istihbarat çalışmalarına odaklanmıştır.¹²⁷⁷

Türkiye Aleyhine Faaliyetler

Doğu Anadolu'da ilk casusluk şebekesi çar ordusunun subayı Tigran Devoyans'ın üzerinden henüz Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulmuştu. 1890 yılında Erivan'da doğan, cellat Dron'un (*Drastamat Kanayan*) lise arkadaşı olan Tigran Devoyans (1890-1965) eğitimini yarıda bırakıp "*Taşnaksutyun*" partisine katılmış ve 1905-1906 yıllarında Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları katliamlar sırasında Tiflis'te 12 kişilik silahlı grup oluşturarak Stepan Zoryan'ın emrlerini yerine getirmiştir.

T.Devoyans, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesinin Iğdır'da bulunan 4. Kolordunun subayı olarak "Ermeni karargahında" çalışıyordu ve istihbarat müdürü idi. O, ilk önce Erzurum'da kendi casus ağını kurdu. T. Devoyans elde ettiği askeri nitelikteki bilgileri aynı zamanda Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyine ve "*Taşnaksutyun*" partisinin bürosuna da gönderiyordu. Kafkasya cephesindeki kontrolü eline almak için Erzurum'da Ermeni Askeri Konseyi kurulmuştu. T. Devoyans Boston'da yayınlanan "*Hayrenik*" dergisinde yayınladığı "*Hayatımdan Parçalar*" silsile hatıralarında yazıyor ki, Ermenilerin katliamlarında suçlanan 6 ünlü Erzurumlu onun emriyle hapsedilmiş ve Askeri Sahra Mahkemesinin hükmü ile darağacından asılmışlar. Biraz sonra T. Devoyans tüm Kafkas cephesinin Karşı İstihbarat Karargahının reisi olmuştur.¹²⁷⁸

¹²⁷⁵ İbid, s. 32.

¹²⁷⁶ İbid, s. 57.

¹²⁷⁷ İbid, s. 50.

¹²⁷⁸ İbid, s. 96.

Erzurum'un Ermeni-Rus işgalinden kurtarılmasından ve Ermenistan bağımsızlığını elde ettikten sonra T. Devoyans Tiflis'e gelir. Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilciliğinin Askeri Ataşesi Tuğgeneral Hovsep Kişmişyan`la buluşur. Kişmişyan ona yakında Ermenistan Gürcistan arasında savaşın başlayacağını, o yüzden de Gürcistan ordusunun dislokasyonu ve durumu hakkında bilgi toplamayı ona söyler. T.Devoyans gizli verileri toplayıp Kişmişyan`a iletir, o da gizli mektupla Erivan'a gönderir. Gürcistan Karşı İstihbarat teşkilatının çalışanları T. Devoyans`ı casusluk faaliyetlerinden dolayı 1918 yılının ilkbaharında hapis edilir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı onun hapisten tahliye edilmesine çalışsa da, Gürcistan tarafı buna mahkemenin karar vereceğini bildirir. Nihayet, 1919 yılının Mart ayında Devoyans Metek kalesinden kaçırılarak trenle Erivan'a gönderilir. Erivan'da Askeri Bakan H. Hagverdyan tarafından kabul edilir. 1919 yılının mayıs ayında kaptan T. Devoyans istihbarat ağı kurmak için Türkiye'ye gönderilir. İlk olarak Van-Muş-Bitlis bölgesinde çalışır ve ardından İstanbul'da bir casusluk ağı kurar.¹²⁷⁹ T. Devoyans İstanbul'da da İngiliz istihbaratıyla işbirliği yapar.¹²⁸⁰

T. Devoyans kurduğu casusluk şebekesi aracılığıyla edindiği bilgileri birkaç kaynaktan kesinleştirdikten sonra Ermenistan ordusunun Genel karargahına ve bir nüshasını da şifreli telgrafla Ermenistan'ın Paris'teki temsilcisi G. Korgaryan`a gönderir. G. Korgaryan bu bilgileri Türkiye'ye karşı düşmanca tutumu olan devletlerin istihbarat kurumlarına gönderir. "Taşnaksutyun" partisinin "Cakatamart" gazetesi Ermeni casuslarının İstanbul'daki gizli toplantı mekanı idi.

Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'a karşı casusluk şebekesi kuranlardan biri de daha önce Romanya cephesindeki ordunun Karadeniz filosunun komuta İstihbarat ve Karşı İstihbarat Dairesi Başkanı Hovhan Han-Koturski (*asıl ismi Artemi Hovannesov*) idi. 1918 yılının ağustos ayında Ermenistan Askeri Bakanlığın Sıradan ve Seferberlik Şubesi Başkanının yardımcısı Han-Koturski 1919 yılının başından itibaren Kars vilayetinden Batum`a kadar Türkiye ile sınır bölgelerde, ayrıca Nahçıvan bölgesinde istihbarat nitelikteki bilgileri toplayıp Erivan'a gönderiyordu.¹²⁸¹

1919 yılının ağustos ayının ortalarında Albay A.Şneur Ermenistan'ın Paris'teki temsilcisi Tuğgeneral G.Korgaryan`a Ermeni mültecileri ve Erzurum'daki askeri-siyasi durum hakkında gönderdiği bilgilerde yazıyordu ki, Fransa kumandanlığının teklifi ile Ermenistan'daki mültecilerin geri dönüş planı hazırlanmış ve bu amaçla düzenlenmiş

¹²⁷⁹ İbid, s. 98-101.

¹²⁸⁰ İbid, s. 676-677.

¹²⁸¹ İbid, s.102-104.

komisyonun terkibine Şneur'un kendisi de dahildir. O, Van, Muş, Erzurum vilayetlerinin ve ayrıca Eleşkirt ve Hnıs vadilerinin ele geçirilmesini amaç edinmiş, dolayısıyla göçmenlerin ve onların eşyalarını daha kısa yolla taşınması için Maku yolunun restorasyon yapılmasının zorunluğuna değinmiştir. Ayrıca, bu konudaki planların ve şemaların Askeri Bakana General Tovmas Nazarbekov'a sunulduğunu da yazıyor.¹²⁸²

Ermenistan Başbakanı Alexander Hatisov (*Hatisyan*) Mayıs 1920'de Batum üzerinden İstanbul'a gelir. İstanbul Dışişleri Bakanı Hamo Ohancanyan'a yazdığı mektupta Ermenistan hükümetinin “Türkiye Ermenistan'ı” ile ilgili Ermenistan hükümetinin yerine getirilmesi gereken görevlerden bahseder. O, Ermenistan'ın İstanbul'daki temsilciliğinden başka, müttefik devletlerin Yüksek Komiserliği yanında da yetkili temsilcinin bulunması gerektiğini belirtir. O, Ermenistan'a dışardan silah yardımı ve “*manda*” olmadan “Türkiye Ermenistan'ı” ele geçirilemeyeceğini söyler. A.Hatisov “Türkiye Ermenistan'ını” ele geçirmek için kapsamlı bir hazırlık yapılmasını ve özel olarak ilk önce Eleşkirt'in tutulmasının önemini vurgular.¹²⁸³

İstanbul'da yaşayan Ermeniler hakkında bilgi veren A. Hatisov yazıyor ki, burada onların dört gazetesi yayımlanıyor. Bakan, müttefik devletlerin temsilcileriyle görüştüğünü ve Ermenistan hükümetinin isteklerini yerine getirmesine yardım etmelerini istediğini belirtir. Çok sayıda bankacılar, tüccarlar, editörler, parti ve din adamları onunla buluşmak için geldiğini yazar. O, İstanbul'da 180.000 Ermeni'nin yaşadığını, onların gösterişli yaşam sürdüklerini, genel olarak zengin olduklarını, aralarında fakirlerin olmadığını yazar. A.Hatisov, “*Taşnaktsutyun*” partisinin tüm üyelerinin iyi giyinip, her birinin ayrı evleri olduğunu yazar. O, Ermenistan'ın İstanbul'daki temsilciyi de ayrıca binasının olmamasından, diplomatik temsilci F.Tahtaçyan'ın “*Pera Palase*” hotelinde maddi sıkıntı içerisinde faaliyet gösterdiğini ve İstanbul'da Ermenistan'ın konsolosluğunun açılmasının öneminden bahseder. O, mevcut sorunların çözümü için tüm imkanların olduğunu ve onların düzenlenmesinin kolay olduğunu belirtir.¹²⁸⁴

Özel İstihbarat Teşkilatının Azerbaycan'a Karşı Cinayet Suçları

Azerbaycan Askeri Bakanlığı Ermenistan'daki Daimi Temsilcilikte Askeri Attaş görevine layık kimse bulamadığından, Ermenistan ordusu hakkında veri toplama işi 8 Nisan

¹²⁸² İbid.

¹²⁸³ Баликян, О. С. “Письма А. И. Хатисяна А. О. Оганджянжу”. *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri* (Erevan), 3, 1996, s. 205

¹²⁸⁴ İbid, s. 210-211

1919 yılından Gürcistan Daimi Temsilcilikte çalışan Askeri Attaşé Mehmed Bey Aliyev'e tahsis edilmişti.¹²⁸⁵

Azerbaycan'ın Ermenistan'daki temsilciliğinin çalışanları, şifreli telegraflarla Ermenistan silahlı kuvvetlerinin yapısı, donanımı, onların dislokasiyası ve hareketi hakkında Tiflis üzerinden Savunma Bakanlığı'nı bilgilendiriyorlardı. Ermenistan'ın Bakü'deki Daimi Temsilciliğinde çalışanların çoğunluğu ise istihbarat ve karşı istihbarat işinde tecrübesi olan eski subaylardan oluşmuştu. Bu nedenle Ermenistan hükümeti, Azerbaycan'da yaşanan süreçlerden hemen haberdar oluyordu.

Azerbaycan hükümeti Ermenistan'da ve sınır bölgelerde Ermeni silahlı birliklerinin yaptıkları katliamların durdurulması için Tiflis'teki diplomatik temsilcilik aracılığıyla Ermenistan hükümetine itiraz mektupları ve diplomatik notalar gönderiyordu. Bütün bunlardan sonra – 29 Ocak 1919 yılında Muhammed Han Tekinski Azerbaycan'ın Ermenistan'da diplomatik temsilcisi olarak atanır. Ermenistan hükümeti 1 Şubat 1919'da Azerbaycan'ın Erivan şehrinde diplomatik temsilcilik kurmayı kabul eder. Azerbaycan'ın Ermenistanda diplomatik temsilciliği faaliyete başlayana kadar Erivan topraklarında Ermenilerin yaptıkları vahşetler konusunda uluslararası teşkilatları, Azerbaycan basınını ve resmi dairelerini Erivan Müslüman Ulusal Konseyi, Erivan Müslüman Yardım Cemiyeti ve Erivan Vilayeti Hemyerlileri Teşkilatı bilgilendirildi.

Arşiv belgeleri gösterir ki, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Erivan'da faaliyet gösteren diplomatik temsilciliğin ve farklı farklı Erivan aydınlarının ve zengin kişilerin faaliyetleri Ermenistan istihbarat teşkilatlarının sürekli kontrolü altında olmuştur. M. Tekinski, olağanüstü cesareti nedeniyle Ermenistan hükümeti tarafından “ *persona non grata*” ilan edilir.¹²⁸⁶

1 Ekim 1919'da, Muhammed Han Tekinski Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı olarak atanır.

M.Tekinski'den sonra tanınmış Azerbaycan yazarı ve devlet adamı Abdurrahim Bey Hakverdiyev 24 Ağustos 1919 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan diplomatik temsilciliğine atanır. Bundan önce, A.Hakverdiyev Azerbaycan'nın Kuzey Kafkasyda kurulan Dağlı Cumhuriyeti'nde Azerbaycan'ın diplomatik temsilcisi idi.

A.Hakverdiyev Erivan vilayetinde ve Kars ilinde Türk-Müslüman halka karşı Ermeniler tarafından işlenen soykırım gerçeklerinin Birleşik Devletler Yüksek Komiserliği'ne, yabancı

¹²⁸⁵ Qoca Elşad, Azərbycan Xüsusi Xidmətləri. (1918-1920), Bakü: Şuşa, 2004, s.52

¹²⁸⁶ Vırabyan Vanik, Hayastani Hanrapetuyan..., s. 167

ülkelerin Kafkasya'daki temsilcilerine iletilmesinde, mültecilerin durumunun hafifletilmesinde hizmetleri olmuştur. Bu zamanın görünümünü yansıtan yüzlerce belge, Hakverdiyev'in imzası ile arşivlerde korunmaktadır.

Bu belgelerden bazıları temsilci gibi trenle Tiflis'ten Erivan'a giderken Ermeniler tarafından A.Hakverdiyev'e karşı yapılan soygundan bahsedilir.¹²⁸⁷

Bu soygun olayını E.Hakverdiyev 11 mart 1920 yılında Erivan Daire Mahkemesinin Savcı Yardımcısı K.Budagyan`a verdiği açıklamada yazıyordu ki, martın 8`de saat 1:40`ta ben Tiflis'ten Azerbaycan'a ait trenle giderken Ermeni eşkıyaları Borçalı bölgesinde oluşturulan nötr alanda içerisinde 5 milyon 400 bin manat parayı silah zoruyla yağmalamışlar. Ermeni eşkıyaları ayrıca, A.Hakverdiyev`in zincirli altın saatini, 17 bin manat değerinde pırlanta rozetini ve 10 bin manat değerinde pırlanta küpesini de almışlar.

Eşkıyalar ayrıca, baskının yerini ve zamanını iyi hesaplamışlar. Şöyle ki, Sanain istasyonundan gelen tren Kober durağına gelmemiş eşkıyalar tarafından dere içinde durdurulmuş ve eşkıyalar işlerini bitirdikten ve ateş ettikten sonra tren yoluna devam etmiştir.

Olaydan 10-15 dakika sonra tren Kolagiran istasyonuna ulaşır. A. Hakverdiyev, Güvenlik Grubunun Başkanı Zilveriyan'a olayla ilgili bilgi verir. Soygunun, sadece A.Hakverdiyev'e karşı yapılan hırsızlık olduğu anlaşılır. Yani A. Hakverdiyev, soygun sırasında 20`e yakın soyguncunun treni abluka altına aldığını söyler. Diğer taraftan ise Azerbaycan'ın diplomatik misyonunun vagonuna birleşik Amerika temsilcisinin vagonu varmış ve bu vagona Doktor Aşer kendi kuryesi ile birlikte 7 milyon (paranın birimi gösterilmiyor) para götürüyormuş. Ancak soygun sadece Azerbaycanlıların oldukları vagona yapılır.

A.Hakverdiyev Martın 8`de Kolagiren istasyonundan Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisine telgraf çekerek soyguna uğradıklarını bildirir, olayı Azerbaycan hükümetine iletmek ve acil önlem almayı talep eder.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, bu olayla ilgili Ermenistan`ın önlem alması için İngiliz Yüksek Komiserliği'ne başvurur. Ermenistan temsilcisi, hükümeti adına İngiliz Yüksek Komiserliği'ne, soygunun Ermenistan ve Gürcistan arasında tarafsız bir bölgede yapıldığını bildirir. Ermeni polisinin arama yaparken Gürcistan polisi tarafından etkisiz hale getirildiği de bildirilir. ABD genel valisinin iyi kontrol ettiği bahanesiyle, Ermeni temsilciliği ilk adrese hitaben yapılmasını önermektedir.¹²⁸⁸ Borçalı Kazasını kapsayan nötral bölgedeki vali yardımcısı Subay Levon Başincanyan idi.¹²⁸⁹

¹²⁸⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA), fon 897, liste 1, iş 91, sayfa 24-25

¹²⁸⁸ ARDA, fon 897, liste1, iş 91, sayfa 20

¹²⁸⁹ Virabyan Vanik, Hayastani Hanrapetuyan... s. 70

Ancak, uzun süreli diplomatik yazışmalar herhangi bir sonuç vermez.

Azerbaycanlı diplomatik temsilcinin soyguna uğraması olayını Ermeni tarihçi Vanik Virabyan, monografisinde, bu konu hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermiştir.

Taşnak Ermenistan'ının Başbakanı olmuş Simon Vrasyan kendi hatıralarında bu olayı şöyle tarif eder: “Bir gün telgraf aldık ki, Azerbaycan'ın yeni Büyükelçisi ve Halk Partisi Genel Başkanı S.Harutyunyan aynı trenle Tiflis'ten Erivan'a gidiyorlar. Ruben ile birlikte (Taşnaksütyun'nun liderlerinden biri, 1920 yılında Ermenistan'ın Askeri Bakanı olmuştu-N.M) derhal uygun önlemleri aldık. Martın 8'de sabaha yakın, Lori nötr bölgesinde, Senain-Kober istasyonları arasında bir grup maskeli ve silahlı gençler treni durdururlar, Hakverdiyev'in ve Harutyunyan'ın eşyalarını ellerinden alırlar. Hakverdiyev'den 2 milyon ruble Kafkasiya bonu ve Haryutyunyan'dan 296.000 Kafkasiya bonu ele geçirilir. S. Harutyunyan bu parayı partisinin Erivan'da yayınlanan “*Joğovurd*” (“*Halk*”) gazetesi için götürüyordu. Bu olay büyük bir skandala neden olur. Azerbaycan hükümeti Erivan'a şikâyetlerini bildirir. Gürcüler Azerbaycanlı arkadaşlarına gülerler. Ermeni hükümeti S. Harutyunyan'dan özür diler. Kendisinden alınan para ve altın saat geri iade edilir.”¹²⁹⁰

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanı olmuş Behbud Han Cavanşiri 1921 yılında İstanbul'da katledilen, “*Nemezis*” terör örgütünün yöneticilerinden olan “*intikamçı*” Misak Torlakyan ise E.Hakverdiyev'in soyguna uğramasını şöyle tasvir eder: “Taşnaksutyun Partisi'nin Ermenistan'daki bürosu Gürcistan Merkezi Komitesine görev verir ki, Azerbaycan'ın Büyükelçisi Hakverdiyev'e karşı soygun yapılsın ve gerekli belgeler ondan alınsın. Hakverdiyev Bakü'ye sonraki seferinden dönerken, gece Gürcü elbisesi giymiş bir grup silahlı genç nötr bölgede trene saldırır... Bu saldırının sadece holiganlık izlenimi yaratması için silahlı gruba “*Halk*” partisinin başkanı S.Harutyunyan'a karşı da aynı hareketlerin yapılması söylenilir. Ancak belgeler, Azerbaycan ve Türkiye'nin Ermenistan'ı içsel olarak dağıtma niyetinde oldukları konusunda şüphe uyandırmamıştı. Bu belgelerin birkaçını Ruben kendi kitabının 7. cildine (7 cilt halinde Ermenice yayınlanan “*Ermeni İnkılapçısının Anıları*” kitapları öngörülüyor - N.M.) dahil etmiştir.”¹²⁹¹

Ermenistan'ın istihbarat teşkilatının bu arada Gürcistan'da gizli faaliyet gösteren istihbaratçısı Tigran Devoyans bu konuda Boston'da Ermeni dilinde basılan “*Hayrenik*” (“*Vatan*”) dergisinde yazar: “Eğer Azerbaycan'ın diplomatik temsilcisi nötr bölgede “alçaklar” tarafından soyguna uğramasaydı, Tiflis üzerinden Bakü'den gönderilen malzemeyle sadece

¹²⁹⁰ İbid, s. 168

¹²⁹¹ İbid, s. 170

Şerur-Nahçivandaki Tatar ordusunun sayısı 10.000 'e ulaşırdı. Benzer şekilde Büyük Vedi`de ve Zengibasar'da vb. yerlerde Ermenilere karşı savaşan Tatarların sayısı çoğalır ve sonunda Ermenistan Ermenileri yok edilmesiyle karşı karşıya kalacaktı.”¹²⁹²

Tüm yukarıda belirtilenlerden şöyle bir kanaate varılır ki, Azerbaycan'ın diplomatik temsilcisi Ermenistan hükümetinin yöneticilerinin talimatı üzerine soyguna uğramış, basit hırsızlık olayı deyildir. Öte yandan, o da belli oluyor ki, Ermenistan'ın istihbarat teşkilatı A.Hakverdiyev`in Erivan'dan Bakü'ye ne zaman gelmesinden ve ne zaman geri döneceğine ve beraberinde büyük miktarda malzeme götüreceğinden önceden haberdar olmuştur.

Ermeni katillerinin yaptıkları bu cinayet, sıradan bir soygun olayı değildir. A.Hakverdiyev`in Bakü'den getirdiği paralar Diplomatik Temsilciliğin ihtiyaçlarının sağlanması ile birlikte, o dönemde şimdiki Ermenistan bölgesinde ve Nahçıvan'da faaliyet gösteren ulusal konseyler aracılığıyla Ermeni silahlı birliklerinin saldırıları sonucunda vatanlarından ayrı kalan mültecilerin, yetimhanelerde, sığınaklarda bulan kimsesiz çocuklar ve yaşlıların açlıktan ölmelerini önlemek için harcanmalı idi. Ancak Ermeni hükümeti aracılığıyla Ermeniler, onları bu fırsattan mahrum bırakmış ve durumlarının daha da kötüleşmesine neden olmuşlardır.

Mart 1918'de, Erzurum'un kurtuluşundan sonra Türk ordusunun önünden geri çekilen Andranik'in askerleri, o yılın temmuz ayında Zengezur'u işgal eder. Zengezur'un ele geçirilmesiyle Andranik, Batı devletlerinin Türkiye ve Türk dünyası ile ilişkilerinin kesmesi niyetini gerçekleştirmiş olur. Andranik Zengezur`dan çekildikten sonra Njdeh (*Qaregin Ter-Harutyunyan*) kendi ordusu ile Zengezur`dan geçip Karabağ'ı ele geçirmek ve onu Ermenistan'a birleştirmek istiyordu. Azerbaycan ordusu 1919 yılının Kasım ayında askeri operasyon başlattı ve Zengezur'u Ermeni işgalinden geri almak istiyordu. Tarihe “*Diğ operasyonu*” olarak geçen Azerbaycan ordusunun ilk bölümündeki saldırısı başarısız olur.¹²⁹³ Ermeniler, top atışları ile Azerbaycan ordusunun mevkilerini etkisiz hale getirmiş, böylece Njdeh ordusu Zengezur`da daha da güçlenir. Ciddi şekilde yapılan “*Diğ operasyonu*”nun başarısız olmasının nedeni Azerbaycan ordusunun subayını Ermeni istihbaratı tarafından ele geçirilmesi sebep olur. Tigran Devoyans kendi hatıralarında yazıyor: “Ermenistan'ın istihbarat bölümü 200 bin rubleye Njdeh`in karşısında olan Azerbaycan ordusunun subaylarının başkanını rüşvetle satın almıştır. Bu komutan, topları ve makineli tüfekleri kendi isteğine göre yerleştirmişti. Şöyle ki, savaş

¹²⁹² Devoyans, Tigran, , “Giyankis Drvakner”, “*Hayrenik*”, (Boston), 4, 1945 Temmuz-Ağustos, s. 81.

¹²⁹³ Süleymanov Mehman, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərb Tarixi. II cilt, Tehran, Firuzan, 2014, s. 538-545

başlar Njdeh'in kuvvetleri Azerbaycan'ın daha güçlü olan ordusunu darmadağın eder... Azerbaycan ordusunun subay karargâhının reisi milliyyetce Gürcü idi.”¹²⁹⁴

1920 yılının yazında, Bolşevik ordusunun Zengezur'dan geçip Nahçıvan'a girmesiyle, Nejdeh'nin ordusunu mağlup eder. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Zengezur Ermenistan'a verilir ve böylece hem Nahçıvan Azerbaycan'dan ayrı düşer, hem de Türkiye ile Türk dünyasının bağlantısı kesilmiş olur.

A.Hakverdiyev'den sonra 16 Mart 1920 yılında Teymur Bey Makinski Azerbaycan'nın Ermenistan'da diplomatik temsilcisi olarak atanır. T. Makinski'nin akibeti seleflerinin akibeti gibi olmuştur. Aynı yılın Mayıs ayında Ermenistan İçişleri Bakanlığı tarafından Zengibasars Azerbaycanlı nüfusu silahlı isyana yardım gösterilmesi suçlamasıyla T.Makinski başta olmak üzere, diplomatik temsilciliğin üyelerine karşı dava açılır. T.Makinski, acil Tiflis'e kaçarak hapisten canını kurtarır, diğer memurlar ise tutuklanır. Azerbaycan hükümeti bunun karşılığında Ermenistan'ın Azerbaycan'daki diplomatik temsilciliğinin çalışanlarını hapsetmiş, bundan sonra Erivan'da gözaltına alınan Azerbaycanlı elemanlar tahliye edilmişlerdi.

Azerbaycan hükümeti Erivan topraklarında varlığını koruyabilen Azerbaycan halkını açlıktan, sefaletten kurtarmak, Ermeni ordusuna karşı güçlü dura bilmek için diplomatik temsilcilik aracılığıyla Zengibasars Ulusal Konseyi'ne düzenli para gönderir. 4 Nisan 1920 yılında diplomatik temsilciliğin çalışanları Zengibasars'a götürdükleri paraları Ermeni istihbaratı tarafından ele geçirilir. Bu konuda Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisov o sırada Tiflis'te Azerbaycan temsilcileri ile görüşmeler yapan Dışişleri Bakanı A.Ohancanyan'a Erivan'dan gönderdiği mektubunda şu bilgileri vermektedir: “Makinski 4 Nisanda üç kişiyle, kendi aracı ile Zengibasars'a 600.000 ruble göndermiştir. Yolumuzdaki kontrol noktadakiler onları yakalanmış, tutuklamışlar ve Erivan'a bilgi vermişler. Yolda onlar her şeyi anlamışlar ve Makinski'yi ele vermişler. İş mahkemede büyük bir etki yaratacaktır. Makinski henüz tanık ifadelerinin farkında değildir, herşeyi bildiğimizi düşünüyor. Savcı onu sorgular. O, işaret eder ki, onun misyonunda herhangi bir “olay” olmamıştır ve der ki, Hoyski (*Azerbaycan dış işler bakanı*) ile görüşmelidir. Yarın Tiflis'e gider. Bu hakta sadece temsilciye ve Tumanov'dan başka hiçkimseye bilgi vermeyin. Diğer izleri takip etmek için, iş hala gizli tutulmaktadır.”¹²⁹⁵

Tutuklanacağını hisseden T.Makinski, Mayısın 28'de Erevan'ı aniden terk eder ve diplomatik görevini Adil Giyasbeyov üstlenir. 15 Haziran'da Ermenistan Dışişleri Bakanlığı,

¹²⁹⁴ Virabyan Vanik, Hayastani Hanrapetuyan..., s. 151

¹²⁹⁵ Баликян, О. С. “Письма А. И. Хатисяна А. О. Оганджянжу”. *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri* (Erevan), 3, 1996, s.197

Azerbaycan`da Bolşevik hükümetinin kürüılması nedeniyle diplomatik temsilciligin görevine son verildiğini belirtir.

Sonuç

Bu kısa hikâye 1918-1920 yıllarında Ermenistan özel istihbaratının Türkiye ve Azerbaycan'a karşı faaliyetlerinin bazılarını kapsamaktadır. Ancak, bu konunun Türkiye, Azerbaycan arşivlerindeki belgeleri günümüze taşınması ve kapsamlı bir şekilde araştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA), fon 897, liste 1, iş 91.

Vanik Virabyan, *Hayastani Hanrapetuyan Petakan Anvdankutyun Hamakarqi Steğcumı Yev Qorcuneutyunı, 1918-1920 tt (Hetaxuzutyun, Banak, NQN)*, Erevan, 2015. Ermenice.

, Devoyans, Tigran, “Keankis Drvagneris”, “*Hayrenik*” *Dergisi*, (Boston), 3, 1944 Mayıs-Haziran.

Devoyans, Tigran, “Keankis Drvagneris”, “*Hayrenik*” *Dergisi*, (Boston), 4, 1945 Temmuz-Ağustos.

Elşad Qoca, *Azərbaycan Xüsusu Xidmətləri (1918-1920)*, Bakü: Şuşa, 2004.

Vahram Papazyan, *İm Huşeri*, III Cilt, Beyrut, 1952, Ermenice.

Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərb Tarixi*. II cilt, Tehran: Firuzan, 2014.

Karo Sasuni, *Tackahayastani Rusakan Tirapedutyun Tak* (1914-1918), Boston, 1927, (Ermenice).

<http://www.aravot-ru.am/2017/03/30/238413/>. “В Течение Шести Месяцев Армения и Османская Империя Были в Одном Союзе”. (Erişim tarihi: 28.03.2017).

Баликян, О. С. “Письма А. И. Хатисяна А. О. Оганджянжу”. *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri* (Erevan), 3, 1996.

Milli Mücadele Yıllarında Erzurum'da Vali Hamit Bey ile Kâzım Karabekir Arasında İdari Konularda Yaşanan Çatışmalar

Halit Eken*

Giriş

Bilindiği gibi Erzurum, başlangıcından zafere ulaşıncaya kadar Milli Mücadele'nin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Şüphesiz, bu durumu belirleyen şartlardan biri, şehrin coğrafi/stratejik özelliği olarak ön plana çıksa da, Mütareke'yi takip eden günlerde, tehdiye maruz kaldığı şartlara karşı aldığı onurlu duruşa ilave olarak bölge, Türk varlığına karşı kurulan menfur tuzaktan kurtulabilmek için ihtiyaç duyulacak askeri gücün oldukça mühim bir kısmına sahip bulunuyordu. Bu itibarla devrin önemli karakterlerinden biri olan Kâzım Karabekir Paşa Milli Mücadele boyunca bölgeden hiç ayrılmamıştır.

1920 yılının sonbaharında gelişen olaylar, devrin sivil bürokrasinin dikkat çeken kişiliklerinden biri olarak sivrilen Hamit Bey'i vali olarak Erzurum'a getirdi. Böylelikle askeriyenin ve mülkiyenin kendi şahıslarına münhasır iki dikkat çekici karakterinin yolları burada kesişti. Hemen ifade etmek gerekirse aralarındaki geçmişe dayanan ilişkiler, daha başlangıcından itibaren bir "güç(lü)ler çatışmasının" ortaya çıkacağını fazlasıyla göstermeye yetiyordu. Nitekim Hamit Bey'in, başını Celalettin Arif Bey'in çektiği "yerlilik hareketi" karşısındaki değerlendirmeleri bu durumun en açık delilidir dersek pek de yanılmayız.

Kâzım Karabekir Paşa ile Hamit Bey'in, birincisi "kudretli kumandan" ikincisi ise "şöhretli vali" olarak aynı vilayette yani Erzurum'da birlikte görev yapmaları ilk tecrübeleri olacaktır. Bu bölge Karabekir Paşa tarafından, Birinci Dünya Savaşında Şark Cephesinde görev yapmış olması itibarıyla oldukça iyi bilinmekteydi.¹²⁹⁶

Aynı zamanda Hamit Bey de daha önce bir kere görmüş olduğu Erzurum ile ilgili olarak hatıralarında şunları kaydeder;

"...Martın 11/12. gecesi pek heyecanlı anları müteakip Erzurum'un istirdadı haberini aldık. Üç gün sonra Erzincan'dan hareket ederek yanmış, yıkılmış harabeler içinden, cesetler arasından geçerek şehre vardık. Mazlum Erzurumluların şehrin kapısında bizi karşılayışları, bilhassa hoca efendi tarafından okunan ve çekilen azap ve cefayı belirleyen facianame

* Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, haliteken@uludag.edu.tr

¹²⁹⁶ Bununla ilgili oldukça geniş bilgi için Kâzım Karabekir'in notlarından derlenip Enver Konukçu tarafından kitaplaştırılan *Kâzım Karabekir'in Kaleminden: Doğunun Kurtuluşu-Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi* (Erzurum, 1990) adlı çalışmaya bakılabilir.

karargâh erkânını çocuklar gibi hıçkıra hıçkıra ağlattı. Mukabele için hiç kimsede söz takati kalmamıştı.

Burada da kuyular, sokaklar, şimendifer ambarları mazlum şehitlerle dolmuştu. Sağ kalanlar da hayatlarını, yıldırım gibi yetişen evlatlarının süratine borçlu idiler. Bununla beraber vukuatın bu derece genişlemesinde halkın da, ordunun da az çok tesiri vardır. Erzurumlular, mizaçlarının dışında gösterdikleri tevekkül ve teslimiyetin cezasını görmüşlerdir.

İşgalin, ne yazık ki maneviyat üzerinde yaptığı acı tesirler, bu tarihî kahraman halkın cüretini sarsmıştı. Ordu, daima olduğu gibi istihbarat hususunu ihmal ederek işgal altındaki bölgede hâkim olan Ermenilerin üç-beş bin alçaktan ibaret bulunduğunu vaktinde öğrenememiş, adımlarını çekinerek atmıştı. Gerçekten, nakil vasıtaları ve iaşe maddeleri itibariyle vaziyetimiz müsait değildi... ”¹²⁹⁷

1. Millî Mücadele Başlarında Erzurum Valiliği

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman Erzurum Valisi Münir Bey idi. Münir Bey Erzurumluların Millî Mücadele çabalarını anlayışla karşılamış ve hatta Kâzım Karabekir Paşa'yla karşılıklı anlayış ve saygı çerçevesinde işbirliği yapmıştır. Vali Münir Bey'in İstanbul'a çağrılmasından sonra Kadı Hurşit Efendi vekâleten valilik görevini üstlenmiş ve Erzurum Kongresi bu vekâletle yönetim sırasında toplanmıştı. Münir Bey'den sonra İstanbul Hükümeti Erzurum Valiliğine Reşit Paşa'yı tayin etti ve Reşit Paşa 26 Ağustos 1919'da Erzurum'a gelerek görevine başladı¹²⁹⁸. Yeni valinin daha ilk beyanatında Millî Mücadelecileri "celâlilikle" suçlaması, hakkında olumsuz yargıların oluşmasına sebebiyet verdi. Bu tavrıyla Reşit Paşa, Millî Mücadele'ye karşıt olduğunu ilk anda açıkça ortaya koyuyordu. Bununla beraber Reşit Paşa, sözlerinin yanlış anlaşıldığını söyledi ve Erzurum'da kalmasında bir sakınca görülmeyerek görevini sürdürdü¹²⁹⁹.

Ancak, Vali Reşit Paşa'nın beceriksiz ve tutarsız davranışları Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa üzerinde iyi bir etki yapmadı. Kâzım Karabekir Paşa, 1 Mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderdiği konu ile ilgili şikâyet yazısında, Reşit Paşa'nın görevinden alınmasını ve Erzurum vilâyetinin vekâleten 15.Kolordu Erkân-ı Harb Reisi Miralay Manastırlı Kâzım (Dirik) Bey tarafından idaresine emir buyrulmasını istedi. Böylece askerî işler gibi yönetimle ilgili konularda da mutlak hâkim olma yolunda ilk adımı atan Kâzım

¹²⁹⁷ Halit Eken, *Bir Millî Mücadele Valisinin Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul, 2008 s. 498-499.

¹²⁹⁸ Kamil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 60.

¹²⁹⁹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 154-155; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946, s. 128-129.

Karabekir Paşa, vilâyet vekâletini üstlenince bir bildiri yayınlayarak "meşguliyetinin ziyadeliğine rağmen, pek sevdiği Erzurumlularla daha yakından çalışacağından memnun olduğunu bir vali gibi değil hayırhah bir hemşehri gibi" tanınmasını rica ediyordu¹³⁰⁰. Bununla beraber Kâzım Karabekir Paşa, bir ay sonra 10 Haziran'da vilayet vekâletini aynı zamanda 15. Kolordu kumandan vekili olan Kâzım Bey'e devretti¹³⁰¹. Ancak, kısa bir müddet sonra bu defa Erzurum'da askerî ve idarî işlerin Kâzım Karabekir Paşa'nın tekeline geçmesini hazmedemeyen bir grup Miralay Kâzım Bey aleyhinde şiddetli bir kampanyanın başlatılmasına sebep olacaktır.

2. Hamit Bey'in Erzurum Valiliğine Tayin Edilmesi ve Şehre Gelişi

Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920 tarihli telgrafıyla Kâzım Karabekir Paşa'dan "tensip buyrulduğu takdirde Erzurum Vilâyetini deruhte etmesi için Hamit Bey'e emir verilebileceğini" ifade etmiş, iki gün sonra da "muvafık" cevabı almıştı. Söz konusu tayin ile Erzurum'daki halk hükümeti yapmak girişiminin önüne geçmek amaçlanmıştı.

Trabzon'daki hazırlıklarını tamamlayan Hamit Bey, 15. Kolordu Kumandan Vekâletine naklolunan 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'le beraber, 9 Ekim 1920'de Trabzon'dan ayrılarak, 14 Ekim günü Erzurum'a geldiler. Hamit Bey Erzurum'a gelişlerini ve karşılanışlarını hatıralarında şöyle anlatıyor:

*"Ekimin 14. günü Erzurum'a vardım. İki buçuk yıl önce İstanbul Kapısı'nda bu harap şehrin kıtalden ve zulümden arta kalmış evladiyle ağlaşırken Cenab-ı Hakk'ın bu mağdurlara hizmet ve yardım fırsatını bana bahşetmesini niyaz eylemiştim. Rahmet kapısının umutsuz kalplerin yakarışlarına açık bulunduğu bir âna tesadüf eden o duam kabul edilmiş bulunuyordu. 334 Martından beri geçen zaman içinde fevkalâde yetenekleri neticesi olarak kendilerini oldukça derleyip toplamış olan aynı halkın olumlu gösterileri arasında şehre girdik."*¹³⁰²

Vali Hamit Bey'in bundan böyle 1921 Haziran'ına kadar sekiz ay kadar devam edecek olan görev süresinde Erzurum'da karşılaştığı genel sorunlar şunlar olacaktır:

- Tayinine sebep olan yerlililik hareketi,
- Şark Harekâtı ve Gümrü Barış Antlaşması,
- Mustafa Suphi Olayı,
- Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile ilgili tartışmalar,

¹³⁰⁰ Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991, s. 12.

¹³⁰¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 747.

¹³⁰² Eken, Hamit Bey, s. 590. Albayrak gazetesi Hamit Bey'in Erzurum'a gelişini okuyucularına şöyle duyuruyordu: "Ankara Dâhiliye Vekâleti'nce vilâyetimiz Valiliğine tayin buyurulan Trabzon Vali-i sabıkı Hâmid Beyefendi geçen perşembe günü refakatlerinde 15.Kolordu Kumandan Vekili Rüştü Beyefendi olarak şehrimize muvasalat eylemişlerdir." *Albayrak*, 18 Teşrinievvel 336 (18 Ekim 1920).

- Vilayetin Genel Yönetim Sorunları,
- Albayrak Gazetesi sahibi Mithat Bey'in yargılanması sorunu.

Erzurum'da yerlililik hareketleri had safhaya ulaşmışken Hamit Bey'in tayinine, olaylar üzerinde bir hayli etkili oldukları görülen Albayrakçılar tepki göstermediler. Bu tepkisizliğin sebebi Albayrakçıların ve Celalettin Arif Bey'in bir geri adımını mıydı? Yoksa Karabekir Paşa, suçlamaların hedefi haline gelen Kâzım Bey'i görevden alıp bir dereceye kadar onları memnun etmek ve fakat yerine pek güvendiği Rüştü Bey'i -ki o da Erzurumludur- tayin ederek makûl olan bir orta yol mu bulmuştu? Doğrusunu söylemek gerekirse Kâzım Karabekir Paşa'yı bu tür hesaplar içine itecek pek çok sebep vardı. Nitekim daha sonraki gelişmelere bakılacak olursa, onun hesabının tuttuğu görülecektir. Netice itibarıyla Şark Harekâtı öncesi Erzurum güvenilir bir vali ile güvenilir bir kolordu kumandanına teslim edilerek endişeler büyük nispette giderilmiş oluyordu.

3. Hamit Bey'in Erzurum'da Aldığı İlk İdari Tedbirler

14 Ekim günü beraberinde Rüştü Bey de olduğu halde Erzurum'a gelen Vali Hamit Bey, ilk iş olarak pek tabiidir ki, "alelacele gönderilmelerine sebep olan meseleyi tahkik"e koyuldu. Temasta bulunduğu kimselerden -ki bunların içinde son olaylarda aktif rol üstlenmiş bulunan Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Beyler de vardır-edindiği ilk intibaların etkisinde kalmış görünen Hamit Bey'e göre "*pek basit olan bu mesele, Cephe Kumandanı ile Ankara'nın aşırı sinirliliği ve evhamı neticesinde âdetâ, Ermenilerle cereyan eden muharebeye kötü tesir yapabilecek büyük bir mahiyet almıştı*"¹³⁰³.

Oysa 1920 yazında son iç ve dış siyasî gelişmelere de bağlı olmak kaydıyla Şark Harekâtının geçici bir süre için askıya alınması şehirde memnuniyetsiz bir havanın oluşmasına ve hatta bir takım dedikodulara sebebiyet vermişti. Bu günlerde Erzurum'a gelen Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Beyler de duruma el koymayı gerekli görmüşlerdi. Bu teşebbüsler ise işleri büsbütün karıştırmaya yetmişti. Meselenin bu şekli almasında şahsî menfaat sağlamaya çalışanlar bir yana, ihtimaldir ki düşman propagandasının da etkisi vardı.

Hamit Bey hatıralarında ilk günkü temaslarına dayanarak Erzurum olaylarını şöyle kaydetmektedir:

"Bir gün halk müracaat ederek Vali ve Kolordu Kumandanı Vekili Manastırlı Kâzım Bey'in ve bazı maiyeti erkânının suiistimallerinden şikâyet etmişler. Şikâyetçilere sonradan üç alay kumandanı da katılmış. Bu şikâyetlerin doğruluğuna kanaat getiren Celalettin Arif Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya keyfiyeti arz ederek Kâzım Bey'in değiştirilmesini, suiistimaller

¹³⁰³ Eken, *Hamit Bey*, s. 590.

hakkında tahkikat yapılmasını ve ilhamını Ankara'dan alan halkçılık ve yerlilik cereyanına uyularak mebus Hüseyin Avni Bey'in Vali Vekâletine tayinini talep etmiş. Kâzım Karabekir Paşa, alay kumandanlarına kadar yayılan şikâyetin genişlediğini görünce, Celalettin Arif Bey'in samimiyetinden şüphelenerek onun iddialarını yalanladıktan sonra, bu isteklerin Celalettin Arif Bey'le arkadaşları tarafından iltizam olunan "Erzurum Erzurumlularındır" prensibinden mühlhem olduğunu ilave etmiş. Esasen, Celalettin Arif Bey'de matlup itaâtçi ruhu bulamayan Reis Paşa Hazretleri bu maruzattan müteessir olarak, Hüseyin Avni Bey hakkındaki inhayı red ile beraber bu teşebbüsü arabozuculukla suçlamış. Bu ithamı hazmedemeyen Celalettin Arif Bey, duygularına tercüman olduğu Erzurum ahalisinden altmış kişinin imzasıyla verdiği cevapta; "bu şikâyetleri teyid, Hüseyin Avni Bey'in inhasının bizzat Paşa Hazretleri tarafından valilerin yerlilerden seçilmesi hususunda gösterilen temayüle¹³⁰⁴ müstenid bulunduğunu belirtmiş ve kötü zamanlarda kendisine kollarını açmış olan Erzurum'un arabozucu olamayacağını" ilave etmiş. İşte açık kalplilikle ve iyi niyetle açılan bu mesele, birtakım anlaşamamazlıklar yüzünden vahim bir şekil almıştı."¹³⁰⁵

Hamit Bey, Erzurum'a bu olayların son safhasında gelmişti. Esasında, daha önceden Kâzım Karabekir Paşa tarafından, dedikodulara yol açan hususların asılsızlığı ortaya konularak ikna edilmiş olan Celalettin Arif Bey "bir daha ağzını açmamak ve vali vazifesinden ileri gitmemek" hususunda ihtar edilmişti. Bütün bu olup bitenler üzerine Erzurum'da valiliğin Hamit Bey, Kolordu vekâletinin de Rüştü Bey tarafından doldurularak, son gelişmelerle hakkında pek çok tartışmalar yapılan Kâzım Bey'in ayrılması havayı büyük oranda yumuşattı. Bu son gelişmelerle ilgili olarak, Hamit Bey hatıralarında şöyle diyor:

"Sonsuz saygılarıma mukabil teveccühünü kazandığım ve teşebbüslerini pek haklı bulduğum Celalettin Arif Beyefendi Hazretleriyle anlaşmamıza hiç bir engel yoktu. Suiistimaller de tayin olunan hususî heyetler tarafından birbirini ardından meydana çıkarılmaktaydı. Hadisenin asıl kaynağı olan suiistimallerin halli meselesi selâmet yolunu aldıktan sonra, bu olaya bağlı diğer hususları daha uygun bir zamana ertelemek zarurî idi. Bu zarureti hepimizden ziyâde Celalettin Arif Beyefendi takdir buyurdular ve ortada anlaşmazlık kalmadığına dair müteaddit imza ile Ankara'ya bir telgrafnâme yazılmasına muhalefet buyurmadılar"¹³⁰⁶.

¹³⁰⁴ Mustafa Kemal Paşa, Celalettin Arif Bey'in Erzurum Vali Vekâletinin Hüseyin Avni Bey'e tevdiî hakkındaki talebi karşısında şöyle yazıyor; "...halkın kendi eliyle kendini idare etmesi prensibini ortaya koyan bizdik. Fakat bundan, her vilâyetin veya her mıntikanın ayrı ayrı birer idare teşkil etmesini, asla kastetmedik." Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 479, On Dördüncü Basılış, İstanbul, 1982.

¹³⁰⁵ Eken, *Hamit Bey*, s. 590-591.

¹³⁰⁶ Eken, *Hamit Bey*, s. 591.

4. Erzurum'da Vilayet İşleri

Vali Hamit Bey, Erzurum'a tayin olunduğu ve burada göreve başladığı 1920 yılının Ekim ayı ortalarından itibaren, kendi ifadesiyle "aylar sürecektir heyecanlı, meselelerle" meşgul olmuştu. Bunlar, bilindiği gibi öncelikle Erzurum'a tayin edilmesine sebep olan Albayrakçıların ve Celalettin Arif Bey'in başını çektiği "halk hükümeti" yapmak girişimi, Gümrü Andlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanan Şark Harekâtı, Mustafa Suphi olayı ve nihayet Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlayan ve bu sonucunda daha ziyade "Ankara'nın evhamlarını"¹³⁰⁷ arttıran gelişmeler olmuştu.

Hamit Bey, söz konusu meselelerin hallinden sonra görülen önemli rahatlama fırsatı yararlanarak, Erzurum'a geldikten bu yana ilk defa ciddî olarak vilâyetin dâhilî işleriyle meşgul olma fırsatını yakaladı.

Erzurum, uzun savaş yıllarının tahribatını en fazla yaşayan vilâyetlerimizden biriydi. Yine bölgede cereyan eden askerî ve siyasî faaliyetler sebebiyle vilâyetin idarî mekanizmalarında belirgin bir aksaklık görülüyordu. Esasında boş bulunan birtakım memuriyetlerin doldurulması için geçen zaman zarfında bazı tedbirlere başvurulmuştu¹³⁰⁸. Ancak meselenin daha geniş çapta uygulanmaya konulacak tedbirlerle çözülebileceği inancıyla Hamit Bey, vilâyetin öncelikli ihtiyaçlarını tespit etmek üzere Vilâyet Genel Meclisini toplantıya çağırdı. Bu gelişme bile tek başına Erzurum ahvalinde büyük bir ümit ve heyecanla karşılanmaya yetti. Albayrak gazetesi Vilâyet Genel Meclisinin toplanmasını okuyucularına şöyle duyurdu: "...Senelerden beri ihmal edilen umur-ı hususiye-i vilâyetin bu cihetle yeniden tanzim ve ıslahına teşebbüsü, mahv olan müessesat-ı mahalliyenin ihyasını intaç edeceğinden ehemmiyet-i mahsusa ile takdire lâyıktır. Kendisinden pek çok hizmet-ı nafla beklediğimiz vali-i âli-i vilâyetin bu hususta da muvaffak olacağını şüphesiz addederiz."¹³⁰⁹

Aynı günlerde Erzurum'da çiçek hastalığının artış göstermesi üzerine gerekli tedbirler alınmış ve dışardan taze aşı getirilmesi yoluna gidilmişti¹³¹⁰.

¹³⁰⁷ Ankara uzun müddet bu işin peşini bırakmayacak ve Kâzım Karabekir Paşa ile sık sık muhaberede bulunacaktır (Bkz. *İstiklâl Harbimiz*, s.931-940). Cemiyet hakkında Karabekir'in mütalaası şudur: Halkçılık bolşeviklerden ve Muhafaza-i Mukaddesat da İstanbul'dan cereyan alıyordu (*İstiklâl Harbimiz*, s.940).

¹³⁰⁸ "Tortum ve Narman Kazalarının dörder yüz kuruş maaşlı tahrirat kâtiplikleri münhal olduğundan talip bulunanların vilâyet makamına müracaat etmeleri ilân..." *Albayrak*, 8 Teşrinisani 336/8 Kasım 1920.

¹³⁰⁹ *Albayrak*, 20 Kânunuevvel 336/20 Aralık 1920.

¹³¹⁰

Makam-ı Vilayetten:

Erzurum kasabasında çiçek vukuatına tesadüf edilmesinden dolayı her gün Belde Eczanesiyle Sıhhiye Dairesi'nde ve Gureba Hastanesi'nde celb edilen taze aşularla ameliyat icra edilmektedir. (*Albayrak*, 27 Kânunuevvel 336/27 Aralık 1920.)

Şehir merkezinde yapılacak imar çalışmalarının aciliyetinden dolayı, Belediye'nin daha aktif çalışabilmesini sağlamak üzere Belediye'ye bağlı birimlerde görevleri sona erenlerin yerlerine yenilerinin seçiminde de vilâyet, üzerine düşen vazifeyi yapmaktan çekinmedi¹³¹¹.

5. Maaş Alamayan Memurlar ve Alınan Tedbirler

Hamit Bey'e göre devlet çarkının döndürülmesi ve idare mekanizmasının çalışabilmesi yolunda Erzurum'un o günkü şartlarında gözle görünen ilk engel memurların sefaleti idi. Öyle ki, gerek merkezde ve gerekse çevre kazalarda memurlara yedi aydan beri maaş verilememiştir¹³¹². Yaşadıkları bu olumsuzlukların memurları başka yanlış yollara saptıracağı endişesini sürekli olarak hisseden Vali Hamit Bey, meselenin halli için kaynak aramaya koyuldu. Memurların içinde buldukları durumun idarede yaptığı tahribatı da göz önüne alarak, ne pahasına olursa olsun âşâr vergisinden toplanan paralardan istifade etmeye karar verdi. Ne var ki, bu defa da Maliye Vekili Ferit Bey, Erzurum Defterdarlığına valiye göre aşağıdaki "acayip" emri vererek buna engel olmaya çalıştı.

Erzurum Defterdarlığına

Âşâr varidatı askerî masraflara tahsis edilmiştir. Bunun mahallî ihtiyaçlara sarf edilmesi kat'iyen caiz olamaz. Vilâyetin masraflarını korumak için ya tahsilata hız vermek, veyahut memur kadrosunu kısmak gerekir!

Ferit¹³¹³

Hamit Bey, tarihini kaydetmediği¹³¹⁴ ve fakat "mantıksız bir teşebbüs" olarak nitelediği Maliye Vekilinin telgrafi karşısında Dâhiliye Vekâletine aşağıdaki telgrafi gönderdi:

Dâhiliye Vekâletine

Maliye Vekâleti'nin, aylardan beri aç bırakılan memurların alacaklarını imkânsızlığa terk eden telgrafnâmesi aynen yukarıya yazıldı. Askerî masraflara tahsis olunduğu beyan olunan aşar paraları ancak birikmiş maaşları karşılar. Vilâyat-ı müstahlâsa da yeniden tatbik olunan Temettü ve Akar vergileri ise bu harabezârda ancak bir kazanın masrafını karşılayabilir.

Bu şartlar altında bendeniz vazife görmekten acizim. On beş güne kadar bu makûl bir hale getirilmez yahut memurları aç olarak kullanabilecek, çaresiz kalan zabıta'yı şekavete sevk

¹³¹¹ *Albayrak*, 11 Kânunusani 337/11 Ocak 1921.

¹³¹² "Kalp rahatlığı ile adalet dağıtımına memur olan adliyeciler dilenci kıyafetine girmişti. Bir gün makamıma gelen istinaf üyelerinin memur olduklarını anlamakta güçlük çektim." Eken, *Hamit Bey*, s. 195.

¹³¹³ Eken, *Hamit Bey*, s. 607.

¹³¹⁴ Bize göre bu yazışmalar Şubat veya Mart 1921 tarihlerinde olmuş olmalıdır.

etmeyerek işleri yürütebilecek bir vali tayin olunmazsa, Vekil Beyefendinin tasarruf için kısıtlanmasını irade eylediği kadronun başında bulunmak ve en ziyade memur bulunmam itibariyle vazifemi terk edeceğimi arz eylerim.

Hâmid

Bu meselede kararlı bir tutum sergileyen Hamit Bey'in girişiminden sonra Dâhiliye Vekâletince Maliye Vekili nezdinde girişimlerde bulunulmuş olmalı ki aşar vergisine dokunulmadıktan başka, Erzurum'un ihtiyaçları için Trabzon gümrüğünden ayrıca kırk bin lira tahsis olundu¹³¹⁵. Böylece Hamit Bey, maiyetindeki memurların "iffet ve doğruluk dairesinde" çalışabilecekleri şartları, işin maddî boyutu itibariyle yerine getirmiş bulunuyordu.

6.İdarî Düzenlemeler ile İlgili Çalışmalar

Vali Hamit Bey, merkez ile bağlı kazalar arasında bozulmuş bulunan ahengi yeniden tesis etmek için de bazı teşebbüslerde bulundu. Bu cümleden olmak kaydıyla kaymakamlardan kazaları ile ilgili düzenli raporlar istendi. Vilâyetin istediği ilk rapor kazanın coğrafi durumu, nüfusu, tabii kaynakları ve zenginlikleri, ziraatı, ticareti, halkın sosyal durumu ile ilgili tafsilatlı bilgiyi içerecek nitelikte olacaktı. Ardından da her ay düzenli olarak gönderilmesi istenen diğer raporlarda ise, kaymakamların çalışma tarzları ve bu çalışmaların neticeleri kendilerinden istenecekti. İlk aylarda düzenli olarak gönderildiği anlaşılan söz konusu raporlar bizzat Vali Hamit Bey tarafından birer birer incelenerek, bir yandan görülen noksanlıklar ilgililere bildirildi. Bir yandan da genel anlamda "tenkit ve takdir"e şayan hususlar bilgi edinilmek üzere bütün kaymakamlara tamim edildi. Hamit Bey, kendisine gönderilen raporlardan edindiği bilgilere dayanarak "vilâyet dâhilinde çevresine hakkiyle nüfuz edebilen sadece üç kaymakam bulunduğunu", diğerlerinin ise idareyi "evrak havalesinden ibaret zanneden, "tecrübeleri yalnızca sızıltıya meydan vermemekle sınırlı" kimseler olduklarını ifade eder. Hamit Bey, bundan sonrasını hatıralarında şöyle kaydediyor:

*"Raporlarda gördüğüm tutarsızlıklar ve çelişmeler kaymakamları muayyen bir müddet için bir arada toplamak ihtiyacını telkin etti. Gerçekten bunların bir yerde toplanarak çalışma usulleri, başarıları ve müşkülli hakkında fikir alışverişinde bulunmaları faydalı olacaktı. Bu kanaatimden ilham alarak temmuz ortalarında vilâyet merkezinde bir kongre akdine karar verdim. Durumu kazalara tebliğ ederek kongre için umumî bir rapor da hazırlamalarını ilave eyledim."*¹³¹⁶

¹³¹⁵ Eken, *Hamit Bey*, s. 608.

¹³¹⁶ Eken, *Hamit Bey*, s. 609-610.

Ne var ki, aşağıda tafsilâtlı olarak görüleceği üzere, gelişmeler Hamit Bey'in Erzurum Valiliğinde o güne kadar kalmasına engel olacaktır. Sonuç olarak da düşünülen bütün bu iyi niyetli gayretler yarım kalacaktır.

7. Vali Hamit Bey'in Erzurum'u Kalkındırma Gayretleri

Bir yandan kazaların meseleleriyle ilgilenmeye çalışırken, bir yandan da kışın bütün şiddetine rağmen¹³¹⁷ kendisine merkezde bir "meşgale" arayan¹³¹⁸ Hamit Bey, Kars'ta Ermenilerin bıraktıklarından getirttiği araç gereç ile darüssanayi ve bir de mensucat imalathanesi kurdurarak, şehit yetimlerini okula, kadınlarını da imalâthaneye yerleştirdi. Okula ve imalathaneye gelir temin etmek üzere de ufak bir oktruva (şehre girerken alınan ayakbastı parası) vergisi ile otuz bin liraya yakın bir kaynak sağladı. Hamit Bey, aynı zamanda Belediye adına telefon ve elektrik tesisatı çalışmalarına tevessül ettiyse de, telefon makinelerine askeri makamlarca "gereksiz yere el konulması" elektrik işleri ihalesinin de iş bilmez birinin elinde kalması sebebiyle bu yoldaki çalışmalardan sonuç alınamadı.

Şehir merkezinde bazı inşaatların yapımı için Belediye'yi devreye sokan Hamit Bey, harcamalara kaynak sağlamak üzere Tercan'da bir petrol kuyusu kazdığından da bahseder. Damıtılmadan Batum'un en iyi gazı gibi yanan bu petrolden, vasıta yokluğu sebebiyle amelenin derinde çalışmaması yüzünden pek iyi bir şekilde istifade edilemedi. Vali Hamit Bey bir yandan Bakû Sefaretine ve bir yandan da İktisat Vekâletine müracaat ederek yardım talebinde bulunmuş ve nihayet Sovyetler'den 20 vagon kadar alet edevat getirtebilmiştir. Ne var ki bunları da, her şeye sahip çıkan cephenin elinden ve ayrıca "politikacılığı, mektepçiliği, sanayii ikmal eden bu defa da gazcılığa heveslenen" Karabekir Paşa'dan kurtaramadı¹³¹⁹.

Hamit Bey Erzurum Vilâyeti dâhilindeki "pek çok Allah vergisi servet'ten bahsederek, bölgenin geri kalmışlığın sebeplerine de temasla ümidine ve karamsarlığına sebep olan şu ilgi çekici tespitlerde bulunmaktadır: "Tortum'da Niyagara'ya rakip olabilecek bir şelâle, Tercan'da,

¹³¹⁷ 1920 yılının kış başında alelacele Erzurum'a tayin edilen Hamit Bey, burada çoktandır kullanılmayan toprak damlı bir eve yerleşti. Bir müddet sonra, fazla yağın tesiriyle toprağı silindirle sıkıştırılmamış olan dam, çocukları sobanın başında ısınırken üzerlerine çöktü. Bu kaza ucuz atlatılmıştı.

¹³¹⁸ Kâzım Karabekir Paşa da aynı hususta şöyle diyor: "Doğuda bir yığın iş ki bir zevk ve vicdan rahatlığı ile senelerce uğraşılabilir. Noksan, tamire muhtaç birçok köprülerin inşa veya tamirleri bilhassa Erzurum'un Umumî Harb facialarının tamiri, yıkılan ve yanan yerlerin imarı için Sarıkamış ormanlarından kesim ve mevcut muntazam kesilmiş durumda olanların dağıtımı..." *İstiklâl Harbimiz*, s. 895.

¹³¹⁹ Eken, *Hamit Bey*, s. 610-611. Diğer yandan Karabekir Paşa da daha 1920 yazında bu konuda merkezin ilgisizliğinden yakınlıkla şöyle yazıyor: "18 Ağustos'ta (1920) Tercan batısındaki yaz madenlerinin keşfine gönderdiğim heyetten gaz numunesi geldi. Mükemmel bir halde hükümet ilgi bile göstermiyor. Ankara'ya da bildirdim." *İstiklâl Harbimiz*, s. 817. "...Erzurum bölgesinde pek bol madenler... Erzurum'un Palandöken bölgesinde pusulaya yön değiştirecek derecede madenler vardır. Ruslar Hasankale'de mazot çıkarmaya başlamışlar. Herhalde madencilik ve petrol hususlarında Erzurum'un geleceği parlaktır." *İstiklâl Harbimiz*, s. 412.

Hınıs'ta, Bayburt'ta petrol yatakları hemen her tarafta kömür madenleri¹³²⁰ Bayburt'un Maden Nahiyesinde her atılan teneke levhasını bakır levhasına dönüştüren bir havuz vardır. Fakat ne yazık ki yerli sermayenin yokluğu, yabancıların tereddüt ve taallülü dolayısıyla bu hazinelerin üzerinde yaşayan halk, daha çok zaman sefalete mahkûm kalacaktır."¹³²¹

8. Hamit Bey'in Erzurum Valiliğinden Alınması

Hamit Bey ile Kâzım Karabekir Paşa arasında, bu tayine sebep olan Erzurum'daki yerlilik hareketi de içinde olmak kaydıyla pek çok konuda anlaşmazlıklar meydana gelmişti. Ne var ki zamanın ve olayların nezaketi aradaki anlaşmazlıkların üzerlerinin örtülmesi, daha doğru bir ifadeyle uygun zamana ertelenmesi sonucunu doğurmuştu.

Fakat dikkate değer bir başka husus daha vardı ki bizce üzerinde durulmalıdır. Gerek Kâzım Karabekir Paşa ve gerekse Vali Hamit Bey bütün vatanın selâmetini ilgilendiren önemli olaylarda şahsî görüş farklılıklarını bir yana bırakmasını bilerek, birlikte hareket etme olgunluğunu da ortaya koymuşlardır. Mustafa Suphi meselesinde gösterdikleri dayanışma bunun en dikkat çekici örneğini teşkil eder.

Esasında Hamit Bey Erzurum Valiliğine Kâzım Karabekir Paşa'nın tasvibiyle tayin edilmişti. Şüphesiz Hamit Bey, daha Trabzon Valiliği dönemindeki tecrübelerinden gerek idarî meselelerde ve gerekse diğer meselelerde Kâzım Karabekir Paşa ile arzu edilen oranda mutabık kalamayacağını biliyordu. Bununla beraber, kendisine ihtiyaç duyulduğu zamanlarda şahsî kaygılarını ön plana alarak "hayır" demeyi öğrenememiş olan bu adam, kendine has kalender dikbaşlılığı ve hiç değişmeyecek gibi görünen "kesin inançlılığı" ile bu defa Karabekir Paşa'nın etki alanının tam ortasına gelmişti.

9. Yarım Kalmış Bir Hesap: Albayrakçı Mithat Olayı

Şark Harekâtı öncesi patlak veren ve başında Celalettin Arif, Hüseyin Avni ile Erzurum'da yayınlanan Albayrak gazetesi sahibi Mithat Beylerin bulunduğu yerlilik hareketi, o gün için alınan tedbirlerle daha fazla büyümesine meydan verilmeden çözümlenmişti. Hamit Bey'in Erzurum'a tayini de bu çözüm arayışlarından birini oluşturuyordu. Ancak mesele o gün için çözülmüş gibi görünüyordu idiyse de, zaman bu konunun yalnızca geçici olarak dondurulduğunu göstermeye yetti. Zira ne Albayrakçılar ve ne de Kâzım Karabekir için bu oyunun finali henüz oynanmamıştı. Nihayet beklenen an geldiğinde Mithat Bey zaman zaman

¹³²⁰ "Yolda Sivişli'de kömür ocaklarını da gördüm Ruslar hayli işletmişler. Fakat ocaklar eğik açıldığından yağmurda göl halini alıyor... Buradaki ilkel kömür yerine yine Rusların daha esaslı işlettikleri Kükürtlü (Yeniköy ile Tercan arasında) ocaklarını işletmeyi uygun bularak... Esasen yakacak meselesi Erzurum havalisinin en mühim derdidir. Halk kışın tezek denilen hayvan fişkisından istifade eder. Fakat sahra şimendiferi doğu harekâtı için uygun bir varlık olduğundan kömüre ihtiyacımız pek çok." Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.817.

¹³²¹ Eken, *Hamit Bey*, s. 611.

orduyu hedef alan yazılarından birinde en hafif deyimiyile, memurları isyana teşvik ettiği gerekçesiyle gözaltına alınıp bir hafta nezarete tutuldu¹³²². Hapisten çıktıktan sonra Mithat Bey haksızlığa uğradığını iddia edip merkez kumandanını mahkemeye verdi. Bu aşamadan sonra mesele daha karmaşık ve sevimsiz bir hâl almaya başladı¹³²³. Vali Hamit Bey'in Mithat ve onu destekleyen Erzurum mebusları -ki bunlardan biri, Mithat'ın kardeşi Süleyman Necati Bey'dir- ile merkez kumandanına destek veren Kâzım Karabekir arasındaki çatışmaya üçüncü şahıs olarak girmesi "Biz hükümetiz, kanunu tatbik edeceğiz." diye ifade ettiği kaygı, daha doğrusu "mesleki bir prensip" olarak değerlendirilmelidir. Bu olay zaman içinde askerî ve sivil-yerel kurumlar arasında bir "hukuk savaşı"na dönecektir.

1921 Şubat sonundan başlayarak nisan ayı başlarına kadar Erzurum'da gündemin birinci sırasındaki yerini koruyan bu olayın son perdesine doğru Mithat Bey ikinci defa tutuklanarak Kars Askerî Mahkemesinde yargılandı¹³²⁴.

¹³²² Eken, *Hamit Bey*, s. 612. Mithat Bey'in aynı makalede "vatani idrak etmeyen memurin" ifadesini kullanması, bütün memurlara yönelik bir hakaret ve saldırı olarak kabul edilmişti. Merkez Kumandanının "Buna asker dâhil midir?" sorusuna Mithat Bey, "Evet, idrak etmeyen herkes dâhildir." cevabını vermişti. Bunun üzerine Merkez Kumandanı, bu gibi makalelerin sorumluluk gerektirdiğini bildirince, Mithat Bey de "mahkemelerin açık olduğunu" söylemişti (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.II, s.40 Ankara, 1985). Hatta Kâzım Karabekir Paşa'ya göre, Mithat Bey Merkez Kumandanına fiili saldırıda da bulunmuştu (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.886-887). Merkez Kumandanı ile Mithat Bey arasındaki bu mülakattan sonra, bütün memurları ve kumandanları hafife aldığı ve zan altında bıraktığı ve hatta ihtiyat asker olan makale sahibinin üstlerine "sebb-ü şutum (sövme, küfür) (Eken, *Hamit Bey*, s.612) cürmünü işlediğine kanaat getirilerek Merkez Kumandanlığınca askerî ceza kanunun dördüncü maddesi uyarınca bir hafta hapsedildiğini görmekteyiz. Mithat Bey ise askerlikle ilişkisi olmadığını ve örfi idare mıntikasında bulunmadığını, yapılan işlemin kanuna aykırı olduğunu bu sebeplerle de hakkındaki muamelenin derhal durdurulması gerektiğini beyan etti (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.93; Eken, *Hamit Bey*, s. 612). Mithat Bey'in kardeşi olan Erzurum mebusu Süleyman Necati Bey hatıralarında Mithat Bey'in Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle tutuklandığını ve hastalığı nedeniyle tahliye edildiğini kaydetmektedir (Asuman Demircioğlu, *Süleyman Necati (Güneri) Bey*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992, s.207). Öte yandan Erzurum İstinaf Müddeiumumiliği, Mithat Bey'in tahliyesinden sonra, 5 Mart 1921'de Adliye Vekâleti'nin 1 Mart 1921 tarihli yazısına verdiği cevapta, Mithat Bey'in tevkif müddetini tamamlamak suretiyle tahliye olunduğunu ve Merkez Kumandanlığından alınan cevaba dayanarak tutuklama gerekçelerini yazdı. Ayrıca İstinaf Müddeiumumisi Raci Bey hadiseyle ilgili kendi mütalaasını da şöyle beyan etmekten kendini alamamıştı. "Mademki Mithat elyevm sivildir. Gazetesindeki makalesi eğer cezayı mucip bir şey ise, matbuat kanunu mucibince, adliye mahkemesince hakkında muamele icrası lâzım gelirdi." Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.94; GCZ, C. II, s. 38. Aynı zamanda Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne de "yapılan muamelenin kanunsuz olduğunu bildirmişti (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 894). Yine, Mithat Bey'in tutuklanması üzerine Kâzım Karabekir Paşa'ya salıverilmesi için yaptığı müracaatta meseledeki "adaletsizliği" izah etme gereğini duymuştu. Her şey bir yana, gelişmelerin seyri içerisinde Hamit Bey'in esas üzüntüsü, Mithat Bey'in maruz kaldığı muameleden çok, vilâyetin en büyük mülkî amiri olmasına rağmen kendisinin ikinci plana atılmasından kaynaklanıyordu.

¹³²³ Eken, *Hamit Bey*, s. 613-614. Hamit Bey, yukarıda telgrafında ifade ettiği üzere Albayrak gazetesinin ve hususiyle Mithat Bey'in bölgede büyütüldüğü kadar etkinliği olmadığı görüşündeydi. Bu sebeple, Mithat Bey'e karşı takınılan bu son tavırların onun maznun olmaktan çıkarıp halk nezdinde mazlum yapacağı endişesini taşıdığını da Paşa'ya iletmişti. Doğurabileceği sonuçları itibarıyla tazyikte hata olduğu kanaatindeydi.

¹³²⁴ İkinci tutuklama olayı şöyle gerçekleşti: Mithat Bey Gürcükapısı istikametine giderken bir askerî müfreze tarafından sarılmakta olduğunu görerek, Gürcükapı Polis Karakolu'na sığınır. Olayı haber alan Hamit Bey, o gün için tahkikatta bulunmak üzere Oltu'da bulunan Jandarma Alay Kumandanına vekâlet eden Tabur Kumandanına, karakolun ne pahasına olursa olsun muhafaza altına alınarak müdafaa edilmesini emreder. Ancak, Emin Bey, Tabur Kumandanının gafletinden istifade ederek ve kendisinden rütbece üstün bulunduğunu söyleyerek Mithat Bey'i zorla karakoldan almaya muvaffak olur. Bununla beraber, Tabur Kumandanı Validen aldığı emir gereğince maiyetindeki kuvvetleri karakolun önüne yığdığı esnada Mithat Bey, iki kuvvetin birbiriyle çarpışmasını

Enerjik, her şartta inisiyatifi elden bırakmayan bir vali olarak tanınan Hamit Bey, Albayrakçı Mithat Bey'in tevkifi olayına son derece üzülmüştü. Onun üzüntüsü, Mithat Bey'in maruz kaldığı muameleden çok, vilâyetin en büyük mülkî amiri olmasına rağmen kendisinin ikinci plana itilmiş olmasından kaynaklanıyordu. Her ikisi için de geçerli olmak kaydıyla, kendi tutkularını geçerli kılma isteği, kendi inandıkları doğrulan hâkim kılma istikametinde hiç de taviz vermeyecek şekilde gelişince, artık Erzurum Kâzım Karabekir Paşa ile Hamit Bey'in ikisine birden fazla gelmeye başlayacaktır. Nihayet, Vali ile Kumandan Paşa arasındaki soğukluk Mithat Bey hadisesindeki farklı yaklaşımlarla su yüzüne çıkmış bulunuyordu. Bu noktadan sonra askerî ve mülkî idarenin başlarının aynı mıntıkada daha fazla görev yapmaları âdeta imkânsız hale gelmişti. Gerçek şu idi ki son olayda Erzurum'un ele avuca sığmaz haşarı çocuğu Mithat Bey, kendi alanlarının vazgeçilmez iki önemli şahsiyetinin arasının açılmasına vesile olmuştu.

Hamit Bey bu gelişmeler içerisinde Mithat Bey'in müdafii olmadığını söylerken, Kâzım Karabekir onu kendisine karşı oluştuğuna kanaat getirdiği "karşı cephede" görmeye başlamıştı bile.

Hamit Bey, daha sonraki gelişmelerle çok daha vahim bir şekil alacak olan anlaşmazlık gerekçelerine hatıralarında şöyle temas ediyor:

*"Merci-i küll ve hâkim-i mutlak olan Kumandan Paşa ile gerek bu meselede ve gerek kanuna muhalif gördüğüm mesail-i mümasilede hâsıl olan ihtilâf, benim gibi serkeşliğiyle tearüf eden bir kimse için değil, herhangi bir vali için dahi mucib-i ceza idi."*¹³²⁵

Anlaşılan zaman içinde kendini çokça hissettiren anlaşmazlıklarda, son Mithat Bey olayı bardağı taşıran damla olmuştu ve köprüler bir daha kurulmamak üzere atılmıştı. Bu aşamada ilk hareket Kâzım Karabekir Paşa tarafından yapılacak ve Paşa, Hamit Bey'in Erzurum Valiliğinden alınması için Mustafa Kemal Paşa nezdinde teşebbüse geçecektir.

Vali Hamit Bey Erzurum'a, halk hükümeti yapmak şeklinde ortaya çıkan yerlilik hareketinin ortaya çıkardığı gelişmelerin henüz başında, sorun çözücü olarak tayin edilmişti.

engellemek için aralarına atılarak; "İşte ben. Ne yapacaksınız yapınız" diyerek bu gerginliği daha fazla büyümeden önler. Karakoldan alındıktan sonra Yoncalık Kışlası'na götürülen Mithat Bey (Demircioğlu, *Süleyman Necati (Güneri) Bey*, s. 208) aynı gece süngülü askerlerin muhafazası altında Kars'a sevk edilir.

Mithat Bey'in tutuklanması, Kumandan Emin Bey'in kendisine içerlemesi sonucu değil, aksine Kâzım Karabekir Paşa'nın "hıyanet-i vataniye kanununun 18.maddesine istinaden, Kars divan-ı harbince icra-yı muhakemesi için Kars'a 'izamı'" (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.887) yolundaki yazılı emri üzerine olmuştur. Hamit Bey'in iddiasınca Emin Bey, Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa'ya "rağmen" iş görebilecek dirayette değildi. Aksine o, Paşa'nın "bir aleti olmak üzere" Merkez Kumandanlığına atanmış biri olarak, onun emirlerini harfiyen uygulayan "sadık bir hizmetkâr"dı (Eken, *Hamit Bey*, s.614). Hamit Bey'in kaydettiğine göre; "Mithat bir gün polis karakoluna sığınarak kanunun hüküm ve adaletine tabi olmak istedi. Fakat ne yazık ki, zulme alet edilen süngülere karşı burası da emniyetli bir sığınak teşkil edemedi." (Aynı yer)

¹³²⁵ Eken, *Hamit Bey*, s.619-620.

Ancak, aradan geçen yedi aylık süreden sonra bu defa Kâzım Karabekir tarafından bahse konu olan sorunun bir parçası olarak görülmeye başlayacaktı.

10. Kâzım Karabekir Paşa'nın Hamit Bey'in Erzurum Valiliğinden Alınması İçin Yaptığı Teşebbüsler

Kâzım Karabekir Paşa, Hamit Bey'in Erzurum Valiliğinden alınmasını, 21 ve 29 Nisan 1921 tarihli iki ayrı şifresiyle Büyük Millet Meclisi Başkanlığından istemiş ve 2 Mayıs 1921'de bu isteğini tekrarlamıştır: "*Mithat Efendi'nin tevkihi meselesinde Vali Hâmid Bey'den aldığım şifreyi ayrıca arz ettim. 21.4.37 şifre ile de arz ettiğim veçhile Hıyanet-i Harbiye fiiliyle müttehim Mithat Efendi ve rüfekasını bilerek veya bilmeyerek himayekâr bir vaziyet alan Vali Hâmid Bey'in bir an evvel tebdilini ve İtilâfla anlaşmak lehinde bulunduğundan sahil mıntıklarında dahi istihdam edilmemesini istirham eylerim.*"¹³²⁶

Mustafa Kemal Paşa bu telgrafın eline geçtiği 10 Mayıs'tan önce Kâzım Karabekir Paşa'nın yine bu konuyla ilgili olarak çektiği 29 Nisan tarihli şifresine verdiği cevapta, "Vali hakkındaki iş'ar-ı devletlerinin nazar-ı dikkatte tutulacağını ve münasib bir şekl-i hâl aranılacağını" bildirmişti. Ardından da 16 Mayıs'ta Şark Cephesi Kumandanının 2 Mayıs tarihli şifresine cevaben: "Erzurum Valisi Hâmid Bey'in bir an evvel tebdili ve sahil mıntıklarında istihdam edilmemesi lüzumu"na dair olarak "yerine münasip biri bulunamamıştır" demekle beraber, yine aynı gün "...Erzurum Valisi Hamit Bey'in bir an evvel tebdili ve Düvel-i İtilâfiye ile anlaşmak lehinde bulunduğundan sahil mıntıklarında istihdam edilmemesi" hakkındaki Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifini "gereği yapılmak üzere" İcra Vekilleri Heyet-i Riyasetine bir başka yazıyla tebliğ etti¹³²⁷.

Anlaşılan o ki Mustafa Kemal Paşa, Vali Hamit Bey'in Erzurum'dan alınması meselesinde, olayı etraflıca tetkik etmeye de lüzum görmeksizin Kâzım Karabekir Paşa'nın tarafını tutmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu şekilde bir tercih kullanmasında, Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığına tayin edildiği 1919 Mayıs'ından bu yana aralarında cereyan eden kısmî anlaşmazlıkların tesiri var mıdır? Dahası, Hamit Bey'in "sadakatinden duyulan şüpheler" devam etmekte midir? Bilinmez. Ancak bütün bunlar bir yana, gerçekte bu bir taraf tutmadan ziyade Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğudaki durumu ve konumu ile ilgili olduğu kadar, o sırada Ankara'nın içinde bulunduğu durumla da sıkı sıkıya bağlantılı idi¹³²⁸. Doğunun kurtuluşunda birinci derecede rol sahibi bulunan Kâzım Karabekir Paşa, Moskova Antlaşması'ndan sonra bu

¹³²⁶ Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 131.

¹³²⁷ Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 133-134. Görülen odur ki, Hamit Bey hakkındaki şüpheler henüz tam anlamıyla ortadan kalkmış görünmemektedir. Onun hakkında kaygı duyan yalnızca Kâzım Karabekir Paşa değil aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'dır.

¹³²⁸ Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 99.

durumunu daha da kuvvetlendirmişti. Ayrıca o, doğu halkı tarafından sevilme ve kendisine karşı büyük bir saygı duyulmaktaydı. Öte yandan bu hadiseler Sakarya Savaşı öncesi günlere tesadüf ettiğinden, Ankara'nın durumu da oldukça nazikti. Enver Paşa'nın doğudan Anadolu'ya gireceği haberleri dolaşıyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı, doğu kapısının güvenliğini sağlayacak yegâne adam olan Kâzım Karabekir Paşa'yı gücendirmek doğru olmazdı. Ankara'ya göre Vali ve Kumandan Paşa arasındaki hadiseden dolayı biri gidecekse, her halükârda bu, vali olmalıydı. İkinci olarak Kâzım Karabekir Paşa, Hamit Bey'in görevden alınmasıyla birlikte, aynı zamanda tayini yapılacak yeni vilâyet hakkında da Meclis Başkanlığı'na bazı önerilerde bulunuyordu. Ona göre Hamit Bey, İtilâf Devletleriyle anlaşmak lehinde bulunduğundan dolayı, sahil mıntıklarındaki vilâyetlerden birine tayin edilmemeliydi. İşin ilginç, bu ikinci husus da Mustafa Kemal Paşa tarafından olumlu karşılanmıştı¹³²⁹. Hamit Bey, Ankara'nın kendisine karşı aldığı tavrı "Alehusus biz Şarkın bolşevizme karşı yaptığı mücadelede Ankara evliya-ı umurunu darıltmışık"¹³³⁰ diyerek, âdetâ Mustafa Kemal Paşa'yı etkileyen kişi ve kişilerin varlığına temas etmektedir.

Netice itibariyle, o güne kadar Kâzım Karabekir Paşa'nın şikâyetlerini ve hatta tavsiyelerini dikkatte tutacağını, meseleye bu açıdan bakarak çözüm arayacağını ortaya koymuş bulunan Ankara, artık iki meseleyle karşı karşıya bulunuyordu. Bunlardan birincisi Hamit Bey'in Erzurum Valiliğinden alınmasından sonra nereye tayin edileceği, ikincisi de ondan boşalacak Erzurum Vilâyetine kimin getirileceği idi. Bu sıralamaya göre ikinci husus öncelik arz etmekteydi. Zira gelişmeler göstermişti ki Erzurum Valiliği uzun süre boş tutulamaz, hatta vekâletle bile yönetilemezdi. Bununla beraber, Erzurum gibi idarî konumu ile bir anda ön plana çıkan bir vilâyete tayin edilecek dirayetli bir vali o sırada Ankara'nın elinde bulunmuyordu. Ankara Hükümeti Hamit Bey'in yerine atayacağı yeni vali ile ilgili arayışlar içindeyken, Kâzım Karabekir Paşa'dan bu konuda da bir öneri geldi. 17 Mayıs 1921 tarihli telgrafıyla Kâzım

¹³²⁹ Esasında Kâzım Karabekir Paşa, Sarıkamış'tan 26 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'ya gönderdiği uzun telgrafında "sahilin müthiş propagandalarına akıl erdirecek ümeradan elinde kimsenin olmadığını bu bölgelerde valilerin ordudan uzak oldukları için büyük rolleri olduğunu ayrıca Müdafaa-i Hukuklara halkın cehaleti dolayısıyla istedikleri şekli ve fikrî verebildiklerini bahsettikten başka Dâhiliye, Maliye, Adliye memurlarından şüpheli kimseler Trabzon ve şarkına ve bilhassa Dâhiliye Vekâleti istitlâatından ve siyasetle iştigalini hissettiği memurlarının ahvalinden kendisine vaktinde malûmat verilmesini istiyordu." 4 Haziran'da aldığı cevabî telgrafta ise kendisine "Mıntuka-i devletlerindeki tebeddülâtı mülkiye ve mülki tayinler hakkında Dâhiliye Vekili ile görüşüldüğü, Valilerin azil ve nasbi hakkında zâtî âlilerine malûmat verilmemesinin bir eseri zühulden ibaret olduğu Dâhiliye Vekâletinin bu arzusunu dikkatte tutacağı, hükümetin pek mühim olan Şark Cephesi meselesinde kendisine her zaman ve her türlü yardıma hazır olduğuna emin olması lâzım geldi, mıntukai devletlerindeki teşkilât-ı mülkiyenin hâl' edilmesi Heyet-i Vekile'ce tanzim ve meclise tebliğ olunan kanunun tasdikine vabeste olduğu ve bu husus üzerinde Dâhiliye Vekâleti'nin çalıştığı" Mustafa Kemal Paşa tarafından bildirildi (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul, 1990, s. 143-147).

¹³³⁰ Eken, *Hamit Bey*, s. 620. Esasında Mithat ile Hamit Bey düşünceleri itibariyle birbirlerine zıt iki karakter olarak görünüyorlarsa da Vali Hamit Bey'in komünist fikirlere sempati besleyen Mithat Bey'i korumasının sebebi fikrî planda değil Kâzım Karabekir Paşa'ya karşı takınılan tavırlarla daha iyi anlaşılabilir bir durum arz eder.

Karabekir Paşa, Hamit Bey'in yerine o sırada İstanbul'dan İnebolu'ya gelmiş bulunan Erzurum eski valilerinden Münir Bey'in atanabileceğini yazdı¹³³¹.

Hükümetçe zayıf olarak nitelendirilmesine rağmen, Kâzım Karabekir Paşa'nın, Münir Bey'in tayinindeki ısrarının sebebi kolayca anlaşılmalıdır. O, Erzurum'da başına buyruk, dirayetli bir vali değil, gerektiğinde kendisinden emir almaya hazır zayıf bir zatın bulunmasını istiyor, doğuda birinci adam olarak kalmayı arzuluyordu. Oysa Hamit Bey, hiç de Kâzım Karabekir Paşa'nın idealindeki portreyle benzerlik göstermiyordu. Korkaklıktan ve ürkeklikten dolayı olayları görmezlikten gelmeye, ya da saygıdan ve duygudan ötürü meselelerin üzerine gitmemeye kişiliği hiç elvermeyen Hamit Bey, Paşa'nın vilâyeti Şark Cephesinin bir bürosu kendisinin de "emir eri" yapılmasına elbette rıza göstermeyecek biriydi. Bu sebepten olsa gerek, Kâzım Karabekir Paşa, Hamit Bey hakkında Ankara'ya şikâyet yollu telgraflar yazarak, Erzurum Valiliğinden alınması hususunda ısrar gösterirken, valinin bundan haberdar olmaması için çaba sarf etmiş ve onu bir oldubitti ile karşı karşıya bırakmak istemiştir. Gerçekten de Hamit Bey olaydan haberdar olduğunda Ankara'nın tavrının netleşmesi bir yana, kendisine halef olacak kişi üzerinde bile mutabakata varılmış olacaktır.

Böylece Hamit Bey'in Erzurum Valiliği 1 Haziran 1921 tarihi itibariyle sona eriyordu¹³³². Görünürde Hamit Bey'de daha önemli bir göreve getirildiği intibayı yaratılmak istenmekteydi. Fakat o, bu değişikliğin ardındaki gerçek niyeti anlamayacak kadar saf değildi. Zaten bu özelliğinden değil mi idi ki şimdi Kâzım Karabekir Paşa'nın iradesi ile Erzurum'da kalması sakıncalı görülerek buradan alınıyordu.

Sonuç

Görülmektedir ki Hamit Bey, kendisinin Erzurum Valiliğinden alınacağını öğrendikten sonra, burada bırakılması için arayışlar içine girmemiş ve hatta bu cümleden olmak kaydıyla bu değişikliğe sebep olan Kâzım Karabekir Paşa hakkında olumsuz beyanlarda bulunmamıştır. Aksine o, kaderine razı bir adam edasıyla işleri olurlarına bırakmış görünmektedir. Esasında bu durum biraz hırçın, biraz inatçı olarak bilinen Hamit Bey'in gerçek kişiliği ve kendi iradesi dışında gelişen olaylardaki tavrıyla paralellik arz eder¹³³³.

¹³³¹ Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 134.

¹³³² İçişleri Bakanlığı Arşivi, D. 742, Sicil Dosyası, No. 28.

¹³³³ Yıllar önce not defterine düştüğü bir kayıt bu durumu daha iyi açıklar: "Bırakıp gitmenin gerekliliği anlaşılır anlaşılmaz, bırakıp gitmenin imkânsız olacağı ânı beklememek gerekir." (*Özel Notları*, Defter No. 2, s. 14). Hamit Bey ile ilgili araştırmalarımızı yaparken ailesinden muhtelif zamanlarda tutulmuş değişik ebatta altı adet defter alınmış ve fotokopileri çıkartılarak orijinaleri ailenin isteği üzerine kendilerine iade edilmiştir. Bu sebeple tarafımızdan numaralanan defterler *Özel Notları* şeklinde zikredilmiştir.

Hamit Bey, Dâhiliye Vekâletiyle yaptığı son yazışmalarda sıkça memuriyetten istifa edebileceğini ifade etmekteydi. Gerçek olan, bu onun hemen bütün meslek hayatı boyunca, inandığı şeyleri yapamayacağına kesin kanaat getirdiğinde tevessül ettiği bir yol olduğudur. Bu tavrı, güçlüklerden kaçan bir adamın psikolojisi ile değerlendirmeden önce, niyetlenen bir işi mutlak muvaffakiyetle neticelendirmeye azmetmiş bir idarecinin tepkisi olarak görmek gerekir kanaatindeyiz. Ancak, bu son çıkışlarını son dönemin en enerjik idarecilerinden sayılan Hamit Bey'in kaybettiği şevkine ve "bıkkınlığına" bağlamak da mümkündür. Bütün bunların yanında elinde iş görebilecek kapasitede pek fazla mülkî amir bulunmayan Ankara'ya karşı "kabiliyetlerinin farkında olan bir adamın", mutlak etkili olacağına inandığı blöfleri olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu süreçte Erzurum mebusları, Mithat Bey'i koruyucu tavır takındığından dolayı Kâzım Karabekir Paşa'nın karşısında yer almış bulunan Hamit Bey'i tutmuşlardı. Hoca Raif Efendi ise bolşevizme ve halkçılık cereyanına karşı Muhafaza-i Mukaddesat taraftarı olduğu için Hamit Bey'den yana idi. Olaya Kâzım Karabekir Paşa açısından bakıldığında ise şu sonuca varmak mümkün olabilecektir: Paşa, son olarak Mithat Bey'den yana bir tavır takınan, daha doğrusu bu hadisede kendisiyle birlikte hareket etmeyen Hamit Bey'i uzaklaştırmakla, ileride daha büyük çatışmalara sebebiyet vereceğine inandığı muhalif sesleri kısmak istemişti. Esasında bu noktada onun hedefi Mithat Bey'in başını çektiği ve içerisinde Hamit Bey'in de olduğunu varsaydığı fikir ve eylem cephesinin potansiyel gücü idi. Gariptir ki, daha önce Mithat Bey'in halkçılık cereyanına ve halk hükümeti yapmak girişimine karşı hükümetçe bir tedbir almak düşünülmüş ve Kâzım Karabekir Paşa'nın da tasvibiyle Erzurum Valiliğine tayin edilmiş bulunan Hamit Bey, şimdi Mithat Bey'i kolluyor gerekçesiyle, yine aynı Kâzım Karabekir Paşa'nın ısrarlı talepleri karşısında hükümetçe bu görevinden alınmıştı.

Esasında bu çatışmanın temelinde her iki taraf için de hiç bir zaman şahsî ikbâl ve istikbâl kaygıları olmadı denilebilir. Bununla beraber son olayda hemen bütün Milli Mücadele boyunca bazen alevlenip bazen durulur gibi görünen askerî ve mülkî erkân arasındaki mevcut soğukluk ve bunun doğurduğu güvensizlik havasını aramak icap eder. Bir başka ifadeyle, karşılıklı olarak gerek Kâzım Karabekir Paşa'nın ve gerekse Hamit Bey'in kişilikleriyle alâkalı olmak kaydıyla, kişisel tahakküm kurma amacı gütmeyen çekişmenin temelinde askerî ve sivil bürokrasinin popüler temsilcilerinin yetişme ve meslekî dinamizmlerini bir kadro taassubiyeti içerisinde muhafaza ederek olayları algılama ve çözüm üretme noktasında kendini fazlasıyla hissettiren misyon farklılıklarında da bulabiliriz.

İstanbul Basınına Göre Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtuluşu ve Bölgede Ermeni Mezalimi

Hüseyin Kalemli*

Özet

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde başlattığı Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın başarısız olmasından sonra 16 Şubat 1916'da Erzurum Ruslar tarafından işgal edildi. Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi şehirde birçok acının yaşanmasına sebep oldu. İşgal sürecinde şehir halkının önemli bir kısmı muhacir olarak yerlerini yurtlarını terk etti. Geride kalanlar ise Rusların ve bilhassa Ermenilerin mezalimlerine maruz kaldılar. 1917'de Rusya'da Ekim (Kasım) İhtilali'nin çıkması ve Bolşeviklerin idareyi ele geçirmelerinin ardından Sovyet yönetimi ilhaksız tazminatsız barış sloganı ile hareket etti. Önce mütareke imzaladı ve sonrasında Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi. Sovyet Rusya savaştan çekilirken Doğu Anadolu'da işgal ettiği Türk topraklarını Osmanlı Devleti'ne teslim etmeyi kabul etti. Bu süreçte Rus birlikleri Doğu Anadolu'yu boşaltırken onların yerini planlı bir şekilde destekledikleri Ermeni çeteleri aldı. Bölgede Rus birliklerinin yerini alan Ermeni çeteleri Müslüman Türk halka karşı yeniden çeşitli mezalimler uygulayıp katliamlar yaptılar. Erzurum ile çevresinde yaptıkları mezalim ve katliamlar Osmanlı 3. Ordu birliklerinin 12 Mart 1918'de şehri kurtarmalarına kadar sürdü. Erzurum 12 Mart 1918'de düşman işgalinden kurtarıldığında adeta bir harabe görünümü arz ediyordu. Şehir yakılmış, yıkılmış, insanlar katledilmiş, sadece insanlarda değil nebatta dahi hayat kalmamıştı. Erzurum şehrinin yaşadığı bu acı Birinci Dünya Savaşı döneminde uygulanan sansür dolayısıyla basın üzerinden kamuoyuna pek yansımada. Ancak savaşın sonuna doğru sansürün yumuşatılmasıyla birlikte işgal sürecinde şehirde yaşananlar, Ruslar ile Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı yaptıkları mezalim ve katliamlar, Erzurum'un düşman işgalinden kurtuluşu kısmen basında yazılabildi. Yazılanlar işgal döneminde Erzurum ve çevresinde yaşananları tam anlamıyla ortaya koymasa da durumun vahametini göstermek açısından oldukça önemli bilgiler içermektedirler.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Rus, Ermeni, İşgal, Kurtuluş, Mezalim, Katliam, İstanbul, Basın.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, huseyinkalemli@gmail.com

**Erzurum's Liberation from Enemy Invasion and Armenian Atrocities in The
Region According to the İstanbul Press**

Abstract

Erzurum was occupied by the Russians on February 16, 1916, after the failure of the Sarıkamış Siege Operation, which was initiated by the Ottoman State during the First World War on the Caucasus Front. The occupation of Erzurum by the Russians caused many pain in the city. During the occupation period, a significant part of the people of the city left their homes as refugees. The survivors were exposed to the atrocities of the Russians and especially the Armenians. In 1917, after the October (November) Revolution in Russia and grab the power of the Bolsheviks, the Soviet administration acted with the annexed peace slogan. They first signed an armistice and afterwards signed the Brest-Litovsk Treaty and withdrew from the war. While Soviet Russia was withdrawing from the war, it accepted to hand over the Turkish lands occupied in Eastern Anatolia to the Ottoman State. In this process, the Russian troops took away the Eastern Anatolia and the Armenian gangs they supported in a planned manner took over their place. The Armenian gangs, who took part in the Russian troops in the region, carried out massacres against various Muslim Turks again. The atrocities and massacres they had carried out in and around Erzurum continued until the Ottoman 3rd Army troops liberated the city on 12 March 1918. When Erzurum was rescued from the invasion of the enemy on 12 March 1918, it had a ruinous appearance. The city was burnt down, ruined, people were slaughtered, life faded away not only for people but also for plants. The pain experienced by the city of Erzurum was not reflected in the public opinion because of the censorship applied during the First World War. However, at the end of the war the liberation and massacres of the Russians and Armenians against the Muslim Turks, the liberation of the enemy occupation of Erzurum, could be partially written in press. Although the writers did not fully reveal the residents of Erzurum and its surroundings during the occupation period, they contained very important information in order to show the gravity of the situation.

Keywords: Erzurum, Russian, Armenian, Occupation, Liberation, Atrocity, Massacre, İstanbul, Press.

Giriş

Kurulduğu bölgeden dolayı tarihi ve stratejik açıdan önemli bir konuma sahip bulunan Erzurum, gerek daha önceki savaşlarda gerekse Birinci Dünya Savaşı'nda doğuda Anadolu'nun kilidi konumunda olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde cereyan eden Osmanlı-Rus muharebelerinde Osmanlı 3. Ordu'sunun merkezi olarak bu önemini sürdürmüştür. Bu yüzden Erzurum Birinci Dünya Savaşı başladığında doğuda Ruslara karşı

askeri mevki olabilecek tek şehir idi.¹³³⁴ Savaş sürecinde Erzurum'un Rus işgaline düşmesi demek bütün Anadolu'nun aynı akıbeti yaşaması anlamına gelebilirdi. Engebeleriyle yüksek Erzurum yaylasına hâkim olan Rusya, başta Karadeniz sahilleri olmak üzere Anadolu'nun geriye kalan kısmını elde edebilir ve buradan Basra Körfezi'ne kadar uzanabilirdi.¹³³⁵ Bundan dolayı daha önce birçok kez Rus saldırılarına maruz kalan Erzurum için Birinci Dünya Savaşı çıktığında tekrar tehlike çanları çalmaya başladı.¹³³⁶

İmzaladığı antlaşmalarla Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri safında girmeye karar veren Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'de Türk donanmasının Rus limanlarını bombalaması ile fiilen harbe katıldı.¹³³⁷ Osmanlı Devleti'nin bu hareketinden sonra Ruslar 1 Kasım 1914'de Kafkasya'da sınırı geçmeye başladılar. Böylece cephede Türk-Rus çatışması ortaya çıktı.¹³³⁸

Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus çatışmasının başlamasından sonra taraflar arasında Kasım 1914'de Köprüköy ve Azap Muharebeleri gerçekleşti.¹³³⁹ Köprüköy ve Azap Muharebelerinin ardından yine Kasım sonu ve Aralık başlarında başka bazı mücadeleler yaşandı.¹³⁴⁰ Bu dönemde Kafkas Cephesi'nde Rus birliklerinin Türk topraklarında dağınık şekilde ilerlemeleri üzerine Osmanlı Devleti bir savaş planı hazırladı. Hazırlanan plana göre, Türk birlikleri ileri harekât ile Rus birliklerini geriye atacaklar ve Sarıkamış'ı ele geçirip burada kışlayarak bahar mevsiminde Kafkasya içlerine yürüyeceklerdi. Osmanlı Devleti bu düşünceden hareketle Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nı başlattı. 22 Aralık 1914'de Türk birliklerinin taarruzuyla resmen başlayan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı başarısız oldu ve 2 Ocak

¹³³⁴ Murat Küçükugurlu, "Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum'un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, II, Yıl: 20, Sayı: 61, Aralık 2014, s. 917-918.

¹³³⁵ Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s. 38.

¹³³⁶ Mehmet Sait Dilek - M. Yasin Taşkesenlioğlu, "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 50, s. 82.

¹³³⁷ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması hakkında bilgi için bakınız: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 237-241; *Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi*, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

¹³³⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 101.

¹³³⁹ W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966, s. 223-231; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: I, s. 122-323.

¹³⁴⁰ Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s. 88.

1915’de durdu. Bu tarihten sonra Rus birlikleri cephede üstünlüğü elde ettiler ve toparlanarak saldırıya geçtiler.¹³⁴¹

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı’nın istenilen sonucu vermemesi ve Rus ileri harekâtının başlamasından sonra Doğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesi’nin önemli bir kısmı, Erzurum, Erzincan, Van, Muş, Bitlis, Gümüşhane, Bayburt, Trabzon gibi önemli şehirler işgal altına düştüler. Ruslar Osmanlı Devleti’nin bu şehirlerini işgal ettiler.¹³⁴² 16 Şubat 1916’da Ruslar tarafından işgal edilen Erzurum,¹³⁴³ bu tarihten itibaren tam bir yıkım yaşadı ve birçok acıklı olaya sahne oldu. Erzurum’un Müslüman Türk halkı büyük bir göç dalgasıyla şehri boşalttı. Göç sırasında mevsimin kış olması, yol şartları ve imkânsızlıklar sebebiyle birçok kişi ya donarak ya da salgın hastalıklardan ötürü hayatını kaybetti. Şehri terk edebilenler batıya doğru muhacir olarak giderken gidemeyenler Rusların idaresinde yaşamak zorunda kaldılar. Bunların bir kısmı da Ruslar tarafından esir edildiler.¹³⁴⁴ Yine Ruslar tarafından öldürülenler de oldu.¹³⁴⁵ Diğer taraftan işgal altındaki Erzurum’da Ruslardan destek alan Ermeniler Müslüman Türk halka karşı mezalim ve katliama giriştiler. Böylece savaş öncesinde şehirde yaşanan hayattan eser kalmadı. Bu iki ağır hadise arasında birçok can kaybıyla birlikte şehirdeki binaların önemli bir kısmı yakıldı, yıkıldı veya yıktırıldı. Erzurum harabe viran bir şehir görünümünü aldı.¹³⁴⁶ İşgal sonrasında Erzurum’dan geriye kalan tek şey coğrafya idi. Birde duvar diplerindeki ihtiyaçlar, kimsesiz çocuklar. Kısacası şehirde ölümden başka bir şey yoktu.¹³⁴⁷

¹³⁴¹ Geniş bilgi için bakınız: Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, s. 233-265; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı*, Cilt: I, s. 347-536; Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekatı*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum, 2003.

¹³⁴² Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, s. 273-395; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı*, Cilt: I, s. 537-875.

¹³⁴³ Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, s. 328-336.

¹³⁴⁴ Erzurum’dan muhaceret hakkında geniş bilgi için bakınız: Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004; İbrahim Ethem Atnur, “Zihinlerde Yaşatılan Göç”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 - Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 53-63; Erol Kaya, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum Mültecileri”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 - Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 79-92; Enver Konukçu, “Kurtuluş-Kırım ve Erzurum”, *Kurtuluşunun 94. ve 95. Yıldönümünde Erzurum*, Hazırlayan: Mukaddes Arslan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 17-27; Mevlüt Yüksel, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, s. 261-268; Süleyman Tekir, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32 (2016-Bahar), s. 43-65; Yüksel, *I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü*, s. 231-232, 249-255; Firdes Temizgüney, “Bayburt Kaymakamı Nusret Bey ve Faaliyetleri (1914-1915)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 2018, 22(1), s. 160.

¹³⁴⁵ İbrahim Ethem Atnur, “İşgalden Kurtuluş Erzurum”, *Kurtuluşunun 94. ve 95. Yıldönümünde Erzurum*, Hazırlayan: Mukaddes Arslan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 111.

¹³⁴⁶ Küçükkuşurlu, “Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum’un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri”, s. 919-920; Yüksel, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, s. 268-273; Yüksel, *I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü*, s. 255-260.

¹³⁴⁷ Atnur, “İşgalden Kurtuluş Erzurum”, s. 112.

16 Şubat 1916'da işgal edilen Erzurum iki yıldan fazla bir süre Rus idaresinde kaldı ve bu dönem hakkında basında dikkate değer pek bilgi yer almadı. İstanbul basını sansür uygulamasından dolayı Erzurum'un işgal altına düşmesinden ve büyük kayıplardan bahsedemedi.¹³⁴⁸ Çünkü Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'de Almanya ile ittifak antlaşması imzalayıp¹³⁴⁹ savaşa girme kararı aldığı gün seferberlik ilan etmiş,¹³⁵⁰ ülkenin her tarafında örfi idare uygulamaya başlamış¹³⁵¹ ve yürürlüğe koyduğu sansür ile basının sesini kısmıştı. Sansür kararıyla günlük ve haftalık gazetelerin, her çeşit mektubun, kitabın, mecmuanın, derginin ordu ile donanma, bunların harekâtları, buralara tayin edilecek zabitan ve memuriyetleri hakkında herhangi bir yazı yazmaları yasaklanmıştı. Aksi şekilde hareket edenler işledikleri suça göre cezalandırılacaklardı.¹³⁵² Sansür kararının alınmasındaki sebep seferberlik hazırlıklarını gizlemek olduğu kadar kamuoyunu psikolojik olarak harbe hazırlamak ve aynı zamanda savaş karşıtlarının seslerini kısarak gazetelerin müttefik ülkeler lehine yayın yapmalarını sağlamaktı.¹³⁵³ Neticede bu dönemde savaşla ilgili haberler Karargâh-ı Umumi'nin basını bilgilendirdiği şekli ile yapılmakta, resmi tebliğler biçiminde duyurulmaktaydı. Doğal olarak böyle bir durumda İstanbul basınının doğuda Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sonucunda yaşanan olumsuzluklar, bölgenin Rus işgaline düşüşü, gerek Erzurum'un gerekse diğer şehirlerin yakılıp yıkılması, Müslüman Türk halka karşı yapılan Rus ve Ermeni mezalimi, halkın muhacereti, salgın hastalıklar, ölümler hakkında bir şey yazması mümkün değildi.

Döneme ait kayıtlara göre de bu süreçte sansür uygulanırken devletin sadece askeri ve siyasi durumu ile ilgili olumsuzluklar kamuoyundan gizlenmiyordu. Kamuoyuna duyurulmayan başka meseleler de oluyordu. Bu söz konusu meselelerden birisi de savaşın sonuna doğru Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından Müslüman Türk halka karşı yapılan etnik ve dini temizlikti. 16 Mart 1918 tarihli bir raporda da belirtildiği üzere savaş sırasında Osmanlı basını Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı yaptıkları katliamı pek işlememiş, katliam mevzusunu pek işlemese de Kafkasya Ermenilerine biraz fazla yüklenmiş ve bu durum

¹³⁴⁸ Konukçu, "Kurtuluş-Kırım ve Erzurum", s. 21.

¹³⁴⁹ Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Çeviren: Fahri Çeliker, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 141.

¹³⁵⁰ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 78.

¹³⁵¹ *Tanin*, 21 Temmuz 1330 / 3 Ağustos 1914, Numro: 2016, s. 1.

¹³⁵² Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör No (KN): 443, Dosya No (DN): H1, Fihrist No (FN): 001a.

¹³⁵³ Tuncay Öğün - Alfina Sibgatullina, "Türklerin ve Rusların Gözüyle 100. Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies*, Volume: 5 / Issue: 6, 2013, s. 91.

yetkilileri endişelendirmişti. Arkasından ülke içerisindeki diğer Ermeniler düşünülerek basın tepkisi bizzat Talat Paşa tarafından sonlandırılmıştı.¹³⁵⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından istenildiği gibi gitmemesi ve süreç içerisinde kamuoyu oluşturmak düşüncesi ile basın üzerindeki sansür gevşetilmeye başlandı. Osmanlı Hükûmeti 1918 yaz aylarından itibaren basın üzerindeki sansürü kontrollü bir şekilde yumuşatma kararı aldı.¹³⁵⁵ Sonrasında siyasi sansürün kaldırılmasının kararlaştırıldığı açıklandı.¹³⁵⁶ Ancak siyasi sansür kaldırılmış olsa da askeri sansür yine devam edecekti. Bunun için yeniden bir talimatname kaleme alınmıştı. Buna göre, Osmanlı Devleti ve dost müttefik devletlerin askeri tertibat, harekât ve sevkiyatları hakkında daha önce yayımlanması yasak olan bilgiler yine yayımlanamayacaklardı.¹³⁵⁷ Şu var ki sansürün yumuşatılmaya başlaması ile birlikte basında doğudaki askeri harekât hakkında yavaş yavaş bilgiler yer almaya başladı. Kamuoyu durumdan haberdar edilmeye çalışıldı. Resmi tebliğler içerisinde Erzincan, Bayburt, Trabzon, Erzurum, Sarıkamış, Kars ve ötesinin işgalden kurtulduğu duyuruldu. Bazen de bölgede Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı yaptıkları mezalim hakkında birtakım yazılar yayımlandı.

İstanbul Basınına Göre Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtuluşu

Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sonrasında başlayan Rus ileri harekâtı, 1917'de Rusya'da patlak veren ihtilallerle durdu. Savaş döneminde Rusya'da durumun her geçen gün kötüleşmesi ve huzursuzlukların artması neticesinde ilki Şubat (Mart) ikincisi Ekim (Kasım) 1917'de iki ihtilal oldu. Bu ihtilaller Rusya'nın durumunu iyice zora soktu ve sonuçta Ekim (Kasım) 1917'de Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler. İktidarı ele geçirincede ilhaksız tazminatsız genel bir barış düşüncesini ortaya attılar. Ekim İhtilali'nden önce barış isteğini dile getirip mevzilerini terk ederek evlerine dönmeye başlayan Rus askerleri ihtilalle birlikte siperleri boşaltıyorlardı. Cephelelerde kalanlarda barış antlaşması imzalanmasını istiyorlardı. Onlarda beş hafta içerisinde barış yapılmazsa kendilerinin mütareke yaparak silahlarını terk edeceklerini ilan etmişlerdi.¹³⁵⁸

Yaşanan gelişmelerin bir sonucu olarak Bolşeviklerin ilhaksız tazminatsız barış düşüncesini ortaya atmaları Osmanlı Devleti tarafından hoşnutlukla karşılandı. Savaş açısından

¹³⁵⁴ İbrahim Ethem Atnur, "Avusturya-Macaristan Diplomatik Yazışmalarında Doğu Anadolu'da Türklere Uygulanan Kırım (1918)", *I. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, (2-4 Mayıs 2012 Erzurum)*, Editörler: Tolga Başak - Mevlüt Yüksel, 2014, s. 172-173.

¹³⁵⁵ Asaf Özkan, *II. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 139.

¹³⁵⁶ Tanin, 10 Haziran 1334/1918, Numro: 3413, s. 1; Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 44.

¹³⁵⁷ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 15, 15-1.

¹³⁵⁸ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 23-29.

pekiyi bir vaziyette olmayan Osmanlı Devleti'nde de savaşın sona ermesi ve barışın yapılması sabırsızlıkla beklenmekteydi. Eğer ilhaksız tazminatsız barış düşüncesi neticesinde taraflar bir anlaşmaya varabilirlerse arazi kaybetmeden ve savaş tazminatı ödemedi büyük harpten kurtulmuş olacaktı.¹³⁵⁹ Bu düşünceden hareketle Osmanlı Devleti Şubat İhtilali'nden sonra Rusya ile barış yapmanın yollarını arıyordu. Sonuçta da Sovyet Rusya İttifak Devletlerine mütareke ve barış teklifinde bulundu. İttifak Devletleri teklifi kabul ettiler.¹³⁶⁰ Rusya'nın Brest-Litovsk şehrinde görüşmeler başladı. 2 Aralık 1917'de başlayan görüşmeler 15 Aralık'ta sona erdi. On bir maddelik bir mütareke imzalandı. İmzalanan mütarekeye göre taraflar arasında cephelerdeki savaşa son verilecek ve barış müzakerelerine başlanılacaktı.¹³⁶¹

İttifak Devletleri ve Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk'da imzalanan mütarekenin gereği olarak Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki savaş durumuna fiilen son vermek, Kafkas Cephesi'ndeki mütareke hükümlerini tespit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması da gerekiyordu.¹³⁶² Bunun için cephede Rus askerleri arasında savaş aleyhine barış lehine hareketlerin arttığı dönemde Osmanlı Devleti harekete geçti. Birtakım çalışmalar yürüttü. Mütareke ve barış propagandalarında bulundu. Rusça beyannameler kaleme alarak cephedeki Rus askerlerine dağıttı. Dağıtılan beyannameler etkisini gösterdi. Askerlerin barış arzuları arttı.¹³⁶³ Ardından da Osmanlı Devleti'nin teklifi üzerine 5 Aralık 1917'de başlayan çeşitli yazışmaların sonrasında taraflar 15 Aralık 1917'de Erzincan'da ilk toplantılarını yaptılar, karşılıklı isteklerini birbirlerine bildirdiler. Yapılan müzakerelerin bir sonucu olarak 18 Aralık 1917'de on dört maddelik Erzincan Mütarekesi imzalandı. Erzincan Mütarekesi ile 29 Ekim 1914'de başlamış olan Osmanlı-Rus savaşına son verildi.¹³⁶⁴ Yine bu mütareke ile Kafkas Cephesi'nde Türk ve Rus kuvvetleri arasında tarafsız bir bölge bırakılmak üzere sınır hattı tespiti konusunda anlaşıldı. Böylesi bir hat Türk Erkân-ı Harbiyesi tarafından bastırılan haritada tespit edildi, Türk ve Rus heyetlerince onaylandı.¹³⁶⁵

Erzincan Mütarekesi ile Kafkas Cephesi'nde tayin edilen sınır hattına bu günlerde civar köy ve kasabalardan perişan bir vaziyette Müslüman Türk halkta iltica etmeye başladı. Bunlar

¹³⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, s. 327-328; Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 35.

¹³⁶⁰ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 36-39, 47-53.

¹³⁶¹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 53-83.

¹³⁶² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332; Ulvi Ufuk Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, s. 53.

¹³⁶³ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 87-91.

¹³⁶⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332-334; Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 91-101; Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, s. 207-232.

¹³⁶⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 334.

Rus birliklerinin peyderpey köylere ve sahillere doğru çekildiklerini, boş kalan arazide kuvvetli çetelerin her tarafa yayılarak mezalime başladıklarını acıklı bir dille haber verdiler.¹³⁶⁶ Aslında bu dönemde ortaya çıkan çeteler Şubat İhtilali'nden az sonra başlayan milli kıtalar teşkili hareketi ile Kafkaslarda da kendilerini göstermişlerdi. Rus ordusunda çok miktarda Ermeni ve Gürcü bulunmaktaydı. İşte bunlar şimdi Rus birliklerinden ayrılarak kendi başlarına kıtalar teşkil ediyorlardı. Yani ihtilalden sonra Gürcü ve Ermeni kıtalarının teşkiline başlanmıştı. Rus makamları da siyasi amaçlarla özellikle Ermeni kıtaları meydana getirmeye çalışıyorlardı. Nitekim kısa zamanda Ermenilerden birçok kıta meydana getirdiler. Rus ve Ermeni zabitlerinin kumandası altında bizzat kendi silahları ile teçhiz ederek işgal altındaki sahada vazife yapmak üzere hazırladılar. Bu durum Müslüman Türk halk için gerçekten endişe vericiydi.¹³⁶⁷

Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra cepheden çekilen Rus askerlerinin yerini Ermeni kıtaları almaya başladı. Temelde bu iş daha önceden planlanmıştı. Sovyet Hükûmeti ve özellikle aynı hükûmette yer alan Bolşevik Ermeniler, Rus birlikleri cepheden tamamen çekilmeden Ermenilerin bu bölgede idareyi ele almalarını arzu etmişler, buraların Türklere geri verilmesine engel olmayı tasarlamışlardı. Şimdi Ermenilerin uzun zamandır bekledikleri fırsat ellerine geçmişti. Haliyle durum böyle olunca Ermeniler vaktiyle kendilerine yapılmış olduğunu iddia ettikleri sözde katliamın intikamını almak üzere Müslüman Türk halka karşı insan düşüncesinin tasavvur edemeyeceği işkencelerle imha politikası uygulamaya başladılar. Önceden çeşitli bahanelerle yaptıkları katliamları iyice arttırdılar.¹³⁶⁸

Bu süreçte Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerinin artarak devam ettiği ve Müslüman Türk halkın bir katliamla karşı karşıya kaldığı haberleri Osmanlı Devleti Başkumandanlık Vekâleti'ne ulaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin bunu önlemek için acil askeri ve siyasi tedbirler alması gerekiyordu. Aksi takdirde telafisi mümkün olmayan vahim olaylar ortaya çıkabilirdi. Durumun ciddiyeti karşısında Türk yetkilileri hemen harekete geçerek birtakım önlemler almaya çalıştılar. Meseleye yönelik olarak bir taraftan askeri tedbirler alınması düşünülürken diğer taraftan da Kafkas Cephesi Rus Ordusu Başkumandanlığı nezdinde girişimlerde bulunuldu. Müslüman Türk halka karşı yapılan mezalimin önüne geçilmesi istenildi. Rusların bu konuda güvence vermelerine rağmen Ermenilerin taşkınlıkları devam etti.¹³⁶⁹

¹³⁶⁶ *Vakit*, 6 Şubat 1334/1918, Numro: 108, s. 2; *Atı*, 6 Şubat 1334/1918, Numro: 37, s. 1; *İkdam*, 6 Şubat 1334/1918, Numro: 7540, s. 2; *Sabah*, 6 Şubat 1334/1918, Numro: 10138, s. 2; *Tanin*, 6 Şubat 1334/1918, Numro: 3289, s. 3.

¹³⁶⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 331.

¹³⁶⁸ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 101-102; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 59-72.

¹³⁶⁹ Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 251-259.

Ocak 1918’de Rus askerleri Doğu Anadolu’dan hemen hemen tamamen çekilmiş durumdaydılar.¹³⁷⁰ Rus ordu karargâhının da Erzincan’dan Erzurum’a intikal ettiği dönemde Ermenilerin Erzincan ile çevresinde Müslüman Türk halk üzerindeki baskı ve zulümleri olanca şiddetiyle sürüyordu.¹³⁷¹ Alınan tüm siyasi tedbirlere, Rusların güvence ve taahhütlerine rağmen, Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı uyguladıkları mezalim sonlandırılmıyordu. Sovyet Rusya Ermenileri itaat altına alamıyordu. Artık bölgede tehdit altında bulunan Müslüman Türkler için can ve mal güvenliği kalmadığından Osmanlı Devleti acilen öncekilerden daha ciddi askeri tedbirler almak zorundaydı. Durumun gittikçe kötüleşmesi üzerine Türk ordusunun harekete geçmesinden başka çare görülmediği için gerekli hazırlıklara başlandı. İleri harekât için hazırlık yapılırken Ruslarda cepheyi boşaltmaya devam ediyorlardı.¹³⁷² Nitekim Kelkit’teki Rus askerinin çekilmesinden sonra burada bulunan Muhtelit Mütareke Komisyonu, Kelkit ile civarının koruma altına alınması ve yeteri kadar Türk kuvvetinin bölgeye gönderilmesi için Osmanlı 3. Ordu Kumandanlığı’na müracaat etti. Bunun üzerine 5 Şubat 1918’de Türk birlikleri Kelkit’e girdiler. Böylece Kelkit bölgede işgalin ardından ilk kurtarılan yer oldu. Durumdan Rus askeri yetkilileri de haberdar edildiler.¹³⁷³

Kelkit’in düşman işgalinden kurtuluşu haberleri basına da yansıdı. Basında yer alan haberlere göre, işgal altındaki Türk topraklarında teşekkül eden çetelerin Osmanlı tebaasına karşı icra ettikleri zulüm ve tecavüzler gittikçe artmaktaydı. Mütareke imzalandığında tespit edilen sınır hattının Rus tarafında yer alan Kelkit Kasabası’nda halen mütareke hükümlerindeki idari hususları müzakere etmek üzere Osmanlı ve Rus murahhasları görüşmelerini sürdürmekteydiler. Osmanlı ve Rus murahhasları civardaki Rus birliklerinin çekilmelerinden istifade ederek ortaya çıkan Ermeni çetelerinden kendilerinin korunup himaye edilmeleri için acilen ortak bir mazbata hazırlamışlar, 3. Ordu Kumandanlığı’ndan bu konuda ricada bulunmuşlardı. Bunun üzerine ordu kumandanı gerek mütareke komisyonunun gerekse bölgedeki Osmanlı tebaasının emniyet ve hayatlarını askeri tedbir ile muhafaza altına almıştı.¹³⁷⁴

Kelkit’in işgalden kurtarılması hakkında yayımlanan resmi tebliğde de şöyle deniliyordu: “Kafkas Cephesi’nde mütarekeyi müteakip Rus birliklerinin peyderpey sınır

¹³⁷⁰ Tosun, *Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 63.

¹³⁷¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 465.

¹³⁷² Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 259-265.

¹³⁷³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 443-444; Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 265-266.

¹³⁷⁴ *Vakit*, 7 Şubat 1334/1918, Numro: 109, s. 2; *Atı*, 7 Şubat 1334/1918, Numro: 38, s. 1; *İkdam*, 7 Şubat 1334/1918, Numro: 7541, s. 2; *Sabah*, 7 Şubat 1334/1918, Numro: 10139, s. 2; *Tanin*, 7 Şubat 1334/1918, Numro: 3290, s. 3; *Tanin*, 13 Şubat 1334/1918, Numro: 3296, s. 1.

hattını terk ederek gerilere, kısmen sahilden vapurlarla Rusya içlerine çekilmelerinden istifade eden çetelerin ellerine geçirdikleri toplar ile makineli tüfeklerle Rus kıtaatının bulunmadığı mıntikalarda Osmanlı tebaasına karşı program dâhilinde zulüm ve baskı yapmaya başladıkları kesinleştiğinden bu mezalime bir son verilmesi için Rus Kafkas Orduları Kumandanlığı'na resmi müracaatta bulunulmuş, gerekli tedbirlerin alınması istenilmiştir. Rus Kafkas Orduları Kumandanlığı'nın gerekli tedbirlerin alınacağı yolundaki cevabına rağmen sınır hattının on altı kilometre doğusunda bulunan Kelkit Kasabası'ndaki Muhtelit Mütareke Komisyonu dahi bu çetelerden korunma hususunda ortak bir mazbata ile 3. Ordu Kumandanlığı'na müracaat etmiştir. Bu müracaata binaen mezalimin icra olunduğu mıntikalarda Rus kumandanlarının vaat ettikleri tedbirleri uygulayacak durumda bulunmamaları, çetelerin günden güne zulüm ve tecavüzlerini artırmaları hasebiyle tahliye olunan mıntikalarda tebaamızın ırz, mal ve canlarını korumak, asayiş temin etmek için gerekli tedbirleri alması hususunda Ordu Kumandanlığı'na emir verilmiştir. Alınan tedbir neticesinde Kelkit, Köse ve Sadak hattına kadar olan mıntıkada asayiş temin olunmuştur.”¹³⁷⁵

Bu esnada devam etmekte olan Brest-Litovsk müzakerelerindeki Sovyet heyetinin diplomatik usullerle bağdaşmayan şaşkırtıcı hareketleri Almanlar için olduğu gibi Türkler için de hareket serbestisi verdi. Ortada siyasi engeller ve diplomatik formüller kalmadığından çözümlenmesi acil olan meselelerin hemen ele alınması gerekiyordu. Osmanlı Devleti açısından bu meselelerin en başında işgal altındaki Türk topraklarının bir an önce kurtarılması geliyordu. Enver Paşa, Brest-Litovsk'daki çıkmazdan haberdar olunca 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Erzincan istikametinde hareket emrini verdi. Emir üzerine 12 Şubat 1918'de doğuda askeri harekâta başlandı. Brest-Litovsk'daki müzakerelerin sekteye uğraması Osmanlı Devleti'nin lehine olmuştu.¹³⁷⁶ Vehip Paşa, 12 Şubat'ta Rus Kafkas Cephesi Genel Kumandanı General Prejevalski ve Kafkas Ordu Kumandanı General Odişelidze'ye Ermeniler tarafından icra edilen tüyler ürpertici kısımlardan Müslüman Türk halkı korumak maksadıyla ileri harekâta başlamanın kendisi için zaruret haline geldiğini, bunun Rus ordusu aleyhine düşmanca bir tavır olmadığını, Rus birlikleri ile tekrar temas sağlanıncaya kadar harekâtın devam edeceğini, Erzincan Mütarekesi'nin eskisi gibi geçerliliğinin süreceğini ve sadece mütareke hattı hakkındaki maddesinin hükümsüz bulunduğunu bildirdi. Rus birliklerinin buldukları

¹³⁷⁵ *Vakit*, 13 Şubat 1334/1918, Numro: 115, s. 2; *Atı*, 13 Şubat 1334/1918, Numro: 44, s. 1; *İkdam*, 13 Şubat 1334/1918, Numro: 7547, s. 2; *Sabah*, 13 Şubat 1334/1918, Numro: 10145, s. 2.

¹³⁷⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 381.

yerlerde kalmalarını, üstün Türk kuvvetlerinin hücum etmeleri halinde ise mukavemet göstermeden kademeli şekilde geri çekilmelerini istedi.¹³⁷⁷

Aynı dönemlerde 3. Ordu'ya bağlı 1. Kafkas Kolordusu Kumandanlığı görevine getirilen Albay Kazım Karabekir 28 Ocak 1918'de Refahiye'ye gelerek kolordunun emir ve komutasını üzerine almıştı.¹³⁷⁸ Kendisi doğu harekâtında oldukça önemli görevleri yerine getirecekti. Albay Kazım Karabekir, gerekli hazırlıkların yapılmasından sonra harekâtı idare etmek için karargâhının birinci kademesiyle 11 Şubat'ta harekete geçmiş, Refahiye'den Kemah'a gelmişti. Kemah'ta taarruz için beklemeye başlamıştı. Taarruz 12 Şubat'ta başlayacaktı.¹³⁷⁹

Cephede taarruzun başlamasıyla içerisinde Ermeni çetecilerinin bulunduğu Erzincan 13 Şubat 1918'de kuşatıldı. Yapılan hücum ile buradaki direniş kırıldı ve Ermeniler şehir dışına atıldılar. Böylece Erzincan işgalden kurtarıldı.¹³⁸⁰ Daha sonra da Erzincan çevresi Ermeni çetelerinden temizlenecekti. Erzincan'da Müslüman Türk halka karşı çeşitli şekillerde mezalim uygulayan Ermeni çeteleri Erzurum istikametine doğru çekilirlerken de yollarda karşılarına çıkan halkı katledeceklerdi. Çok vahşice icra edilen bu katliamlarda birçok Müslüman Türk hayatını kaybedecekti.¹³⁸¹

Erzincan'ın düşman işgalinden kurtarılıp çetelerden temizlenmesinden sonra basında "Erzincan Şehrinin Çetelerden Tathîri" başlığı ile bir resmi tebliğ yayımlandı. Tebliğde, "Ermeni çetelerinin Erzincan'ın batısında Kürdbransik, Ekrek, Yalnızbağ Karyeleri ile bilahare Erzincan Kasabası'nda ve kuzey havalisinde göstermek istedikleri mukavemetler suhuletle kırılmış, 13 Şubat günü Erzincan şehri ve kuzeye doğru Erzincan-Ardasa Caddesi ile bu caddenin batısı çetelerden temizlenmiştir." denilmekteydi. Yine aynı tebliğde sahilde Görele Kasabası'nın da çetelerden temizlendiği ifade edilmekteydi.¹³⁸² Düşman işgalinden kurtulan Erzincan'ın Müslüman Türk halkı Ermeni çetelerinin yaptıkları mezalimin çok çeşitli türlerine maruz kalmış, şehir yıkıma uğramış yerle bir olmuştu.

¹³⁷⁷ Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 78.

¹³⁷⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 443.

¹³⁷⁹ Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 574-575; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 445.

¹³⁸⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 446; Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, s. 576-580; Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 488; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 82.

¹³⁸¹ Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 83.

¹³⁸² *İkdam*, 15 Şubat 1334/1918, Numro: 7549, s. 2; *Sabah*, 15 Şubat 1334/1918, Numro: 10147, s. 2; *Tanin*, 15 Şubat 1334/1918, Numro: 3298, s. 4; *Atı*, 15 Şubat 1334/1918, Numro: 46, s. 1; *Vakit*, 15 Şubat 1334/1918, Numro: 117, s. 2.

Erzincan'ın düşman işgalinden kurtarılmasından birkaç gün sonra İkdam gazetesinde yayımlanan “Bir Vazife ve Bir Hak” başlıklı yazıda Ermeni çetelerinin bölgede yaptıkları katliam ve mezalime değinilmekte, Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahale etmesinin bir hak ve vazife olarak gerekliliği ileri sürülmekteydi. Yazıya göre, “İyice silahlanan birtakım Ermeni çeteleri, daha önce Ruslar tarafından işgal edilmiş olup ihtilalle birlikte boşaltılmaya başlanan Osmanlı Devleti'nin şark vilayetlerinde çok çeşitli mezalim ve tecavüzlere girişmişlerdi. Rusya'da meydana gelen büyük ihtilal dolayısıyla Rus askerlerinin buraları işgal etmekten daha mühim ve acil işleri çıkmıştı. Onlar gruplar halinde çekilerek gidip ülkelerinde kendilerine daha müsait bir faaliyet zemini arıyorlarken bu fırsattan istifade eden Ermeni çeteleri de ele geçirdikleri silah, mühimmat vesaire ile haydut ve eşkıya kılığına girerek Müslüman Türk halka ilişiyorlardı. Bölgede köyler harap olmuş, insanlar bitap düşmüşlerdi. Asayişsizliğin bu kadar sorun haline geldiği bir bölgede emniyet, huzur ve refahı sağlayacak tek kuvvet askerdi. Askeri kuvvetin olmadığı yerde anarşi ve şiddet ortaya çıkardı. Bu da bir insanîyet, hak ve vazife meselesinin doğmasına sebep oluyordu. İşte böyle bir ortamda işgalci askerler görevlerini yerine getiremeyecek hale geldiklerinden Türk ordusunun bölgeye müdahalesi ve her kim olursa olsun oradakilere yardım elini uzatması gibi önemli bir vazife ortaya çıkıyordu. Zaten mütareke maddeleri hususunda yapılacak müzakereler neticesinde bölgeyi hemen geri alma yetki ve salahiyeti olan bir heyet, bir millet, bir ordu bundan başka bir şey yapamazdı. Burada haktan öte bir vazife hem de yalnız bir siyasi ve milli vazife değil, iptidai, beşeri, insani ve mukaddes bir vazife söz konusuydu.”¹³⁸³

Erzincan'ın düşman işgalinden kurtarılmasından sonra Sivas şehrinden buraya birtakım yardımlar yapıldı. Bu yardımlar da basına yansıdı. Tanin gazetesinde yer alan bir haberde, düşman işgalinden kurtarılan Erzincan'daki muhtaçlara yardım etmek üzere yalnız Sivas halkı tarafından üç gün zarfında 400.000 kuruş para toplandığı, bunun bir heyet vasıtasıyla mahalline gönderilmek üzere olduğu yazmaktaydı. Aynı haberde kurtarılan diğer Türk arazisindeki halka yetiştirilmek üzere yardım toplanmasına devam edildiği, yardımseverlikte Sivaslıların birbirleri ile yarıştıkları, buna diğer vilayetlerin katılacağına muhakkak olduğu da belirtilmekteydi.¹³⁸⁴

Erzincan'ın işgalden kurtarılmasını müteakip Başkumandan Vekili Enver Paşa, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya kutlama yazısı gönderdi. 3. Ordu'nun Erzincan'ı düşmandan temizleyerek geri almasının devlet erkânı ve halk nezdinde meydana getirdiği sevinci belirtti, harekâtın Kuzey Kafkasya'yı içine alacak şekilde ileri götürülmesini emretti.¹³⁸⁵

¹³⁸³ “Bir Vazife ve Bir Hak”, *İkdam*, 19 Şubat 1334/1918, Numro: 7553, s. 1.

¹³⁸⁴ *Tanin*, 8 Mart 1334/1918, Numro: 3319, s. 1.

¹³⁸⁵ Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 83.

Erzincan'ın kurtarılmasından ve gerekli emirlerin verilmesinden sonra 3. Ordu'ya bağlı birlikler doğu harekâtına devam ettiler. 20 Şubat 1918'de Bayburt Ermenilerden kurtarıldı. Bayburt'ta birçok Müslüman Türk Ermeniler tarafından katledilmişti. Ermeniler 15 Şubat'ta çok sayıda Müslüman Türkü öldürmüş ve yakmış, Madenhanları üzerinden Erzurum'a doğru çekilmişlerdi.¹³⁸⁶

Bayburt'un düşman işgalinden kurtuluşu ile ilgili olarak basında yayımlanan resmi tebliğde, "Süvari emniyet müfrezelerimiz çeteleri geri atarak dün akşam Bayburt Kasabası'na girmişlerdir." denildi.¹³⁸⁷ Yine basında ilerleyen tarihlerde Bayburt ile İspir arasındaki çetelerin temizlenmesine devam edildiğine dair haberler de yer aldı.¹³⁸⁸

Bayburt'un işgalden kurtarılmasının ardından askeri harekât sürerken, Türk tarafı 20 Şubat 1918'de Rusların Trabzon Mevkii Müstahkem Kumandanı'na mektup göndererek şehrin teslimini istedi. Türk birlikleri herhangi bir çatışma olmadan şehre girmek istiyorlardı. Mesele hakkında yapılan müzakerelerden bir sonuç çıkmayınca Türk birlikleri 24 Şubat 1918 sabahı zorla Trabzon'a girdiler. Herhangi bir çatışma da yaşanmadı. Zaten bu sırada Trabzon'da bulunan Ermeni ve Gürcü askerleri de deniz yoluyla büyük oranda şehri terk etmişlerdi.¹³⁸⁹

Trabzon ve çevresinin işgalden kurtarılması ile ilgili de basında haberler yer aldı. Trabzon'dan önce Vakfikebir'in işgalden kurtarılması ile ilgili yayımlanan resmi tebliğde, "Kafkas Cephesi'nde emniyet müfrezelerimiz kötü hava şartlarına rağmen her adımda tesadüf edilen çeteleri def ve bertaraf ederek 15 Şubat tarihinde Kelkit Kasabası'nın yirmi sekiz kilometre doğusunda Eşmede mevkiine vardılar. Sahilden Görele'nin otuz kilometre doğusundaki Vakfikebir Kasabası'na girdiler." deniliyordu.¹³⁹⁰ Trabzon'un kurtuluşu ile ilgili yayımlanan resmi tebliğde de, "Trabzon şehrimiz dahi 24 Şubat günü çetelerin zulüm ve şerrinden kurtarıldı. Şehirden geçen emniyet kıtaatımız doğuya doğru firar eden çeteleri kol kol takip ediyor." ifadesi yer almaktaydı.¹³⁹¹ Trabzon'un doğusunda sırayla Of Kasabası,¹³⁹² Rize

¹³⁸⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 451.

¹³⁸⁷ *İkdam*, 21 Şubat 1334/1918, Numro: 7555, s. 2; *Sabah*, 21 Şubat 1334/1918, Numro: 10153, s. 2; *Tanin*, 21 Şubat 1334/1918, Numro: 3304, s. 1; *Vakit*, 21 Şubat 1334/1918, Numro: 123, s. 2.

¹³⁸⁸ *İkdam*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 7566, s. 2; *Sabah*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 10164, s. 2; *Vakit*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 134, s. 2; *Tanin*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 3315, s. 1; *Ati*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 63, s. 1.

¹³⁸⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 452-453.

¹³⁹⁰ *İkdam*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 7551, s. 2; *Sabah*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 10149, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 2368, s. 2; *Tanin*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 3300, s. 4; *Ati*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 48, s. 1; *Vakit*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 119, s. 2.

¹³⁹¹ *İkdam*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 7559, s. 1; *Sabah*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 10157, s. 2; *Tanin*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 3308, s. 1; *Ati*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 56, s. 1; *Vakit*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 127, s. 2.

¹³⁹² *İkdam*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 7562, s. 2; *Sabah*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 10160, s. 2; *Vakit*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 130, s. 2; *Tanin*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 3311, s. 1.

Kasabası,¹³⁹³ Mapavri (Çayeli), Atina (Pazar) ve Viçe (Fındıklı)'nın¹³⁹⁴ düşman işgalinden kurtuluşu ile ilgili haberler de resmi tebliğler şeklinde basında duyurulacaktı.

Türk birlikleri bir taraftan Karadeniz kıyılarında ilerlerken diğer taraftan da doğuda Erzurum'a doğru ilerleyişlerini sürdürdüler. Erzincan'dan sonra 22 Şubat 1918'de Mamahatun (Tercan) düşman işgalinden kurtarıldı.¹³⁹⁵ Ermeniler Mamahatun'u terk ederlerken burada da Müslüman Türk halkı katletmişler, birçok mahalleyi yakmışlardı.¹³⁹⁶

Basına resmi tebliğler biçiminde yansıdığına göre ise "Erzincan civarından firar eden çeteler Mamahatun istikametinde kaçıyorlardı.¹³⁹⁷ Bunların bir kısmı Erzincan-Mamahatun yolu üzerinde civar köylere tasallut ediyorlardı. Bu Ermeni çeteleri kendilerini takip eden Türk müfrezeleri tarafından bastırılmışlardı. Türk müfrezelerine top ve makineli tüfekleriyle karşılık vermeleri üzerine çıkan çatışmada ise çete mensuplarının iki yüzden fazlası öldürülmüştü. Öldürülenler arasında ikisi çete reisleri idi. Geri kalanları ise perişan bir şekilde doğuya doğru çekilmişlerdi. Çatışma esnasında kullandıkları üç top ile iki bomba topu, bir makineli tüfek, birçok teçhizat, yüklü sekiz araba Türk müfrezelerinin eline geçmişti.¹³⁹⁸ Devam eden harekât ile Türk birlikleri 22 Şubat'ta büyük bir kısmı çeteler tarafından yakılmış olan Mamahatun Kasabası'na girmişlerdi."¹³⁹⁹

Mamahatun (Tercan) işgalden kurtarıldıktan sonra bölge halkının da desteği ile Aşkale 25 Şubat 1918'de öğleden sonra bir baskın ile Ermeni çetelerinden alındı.¹⁴⁰⁰ Basında yayımlanan resmi tebliğde, "Erzurum'un batısında Aşkale Kasabası da çetelerden kurtarıldı."¹⁴⁰¹ denilse de Ermenilerin burada yaptıkları mezalimle ilgili pek bir şey yazılmadı. Hâlbuki Ermeniler firarlarından önce Aşkale halkından birçok kişiyi katletmişlerdi.¹⁴⁰²

¹³⁹³ *İkdam*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 7566, s. 2; *Sabah*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 10164, s. 2; *Vakit*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 134, s. 2; *Tanin*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 3315, s. 1; *Ati*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 63, s. 1.

¹³⁹⁴ *İkdam*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 2; *Sabah*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 10172, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 2391, s. 2.

¹³⁹⁵ Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, s. 600; Karabekir, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, s. 490.

¹³⁹⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 453.

¹³⁹⁷ *İkdam*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 7551, s. 2; *Sabah*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 10149, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 2368, s. 2; *Tanin*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 3300, s. 4; *Ati*, 17 Şubat 1334/1918, Numro: 48, s. 1.

¹³⁹⁸ *İkdam*, 18 Şubat 1334/1918, Numro: 7552, s. 1; *Sabah*, 18 Şubat 1334/1918, Numro: 10150, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 18 Şubat 1334/1918, Numro: 2369, s. 2; *Tanin*, 18 Şubat 1334/1918, Numro: 3301, s. 3; *Ati*, 18 Şubat 1334/1918, Numro: 49, s. 4; *Vakit*, 18 Şubat 1334/1918, Numro: 120, s. 2.

¹³⁹⁹ *İkdam*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 7559, s. 1; *Sabah*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 10157, s. 2; *Tanin*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 3308, s. 1; *Ati*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 56, s. 1; *Vakit*, 25 Şubat 1334/1918, Numro: 127, s. 2.

¹⁴⁰⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 453; Karabekir, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, s. 490.

¹⁴⁰¹ *İkdam*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 7562, s. 2; *Sabah*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 10160, s. 2; *Vakit*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 130, s. 2; *Tanin*, 28 Şubat 1334/1918, Numro: 3311, s. 1.

¹⁴⁰² Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 90.

3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 26 Şubat 1918'de Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, icra edilmekte olan askeri harekâtın merkezini Erzurum'un teşkil ettiğini, buranın alınmasından sonra Van cihetine yapılacak bir yürüyüşün tatbikinin daha kolay ve mümkün olacağını belirtti.¹⁴⁰³ Başkumandan Vekili Enver Paşa da 28 Şubat'ta Vehip Paşa'ya gönderdiği emirde, Brest-Litovsk'da Rus murahhaslarına ultimatoma verildiğini, bölgedeki nazik durumdan dolayı biran önce hududa ulaştırılmasını, kısmen eski Kafkasya vilayetlerinin ele geçirilmesini ve bu noktada icap eden keyfiyetin yerine getirilmesini bildirdi. Devam etmekte olan ileri harekâta ordunun önemli bir kısmının Erzurum yönünde hareket ederek bu cihetin özellikle düşürülmesinin teminini istedi.¹⁴⁰⁴

Aşkale'nin kurtarılmasını müteakip Türk birlikleri 28 Şubat 1918'de Cinis Köprüsü - Karabıyık Hanları ile Tazegül Köyü hattında taarruz ile Ermenilere baskın yaptılar. Burada 1 Mart'a kadar devam eden muharebeler neticesinde Ermeniler geri çekilmek zorunda kaldılar.¹⁴⁰⁵ Ermeniler geri çekilirken aynı katliam ve mezalimlerine devam etmişler, kadın, erkek, çoluk ve çocuk demeden Müslüman Türk halkı katledip, bir kısım erkeği de yanlarında götürmüşlerdi. Yine Tazegül Köyü'nü kısmen, Evreni Köyü'nü de tamamen yakarak Erzurum istikametine kaçmışlardı.¹⁴⁰⁶

Resmi tebliğ biçiminde basına yansıdığına göre de, "Aşkale'nin doğusunda Erzurum'a otuz altı kilometre mesafede Tilki Tepe, Karabıyık Hanları, Tazegül civarında siper kazıp tutunmak isteyen Ermeni çetecileri geri atılmışlar, Türk birliklerinin hareketiyle siperlerini bırakarak Erzurum'a doğru kaçmışlardı. Bunlar kaçmadan önce Tazegül Köyü'nü yakmışlar, halkından otuz kadar kadın, çocuk ve erkeği katletmişler, yirmi beş erkeği alıkoyarak bilinmeyen yerlere götürmüşlerdi. Kaçarken yine Tazegül'ün doğusunda Evreni Köyü'nü ateşe vermişlerdi."¹⁴⁰⁷

Türk birliklerinin Aşkale'nin doğusuna geçtikleri süreçte basında Erzurum'un da düşman işgalinden kurtarılmak üzere olduğunu duyuran yazılar çıkmaya başladı. İkdâm gazetesi, "Taht-ı İşgaldeki Arazimizin Tathiri. Trabzon'dan Sonra Erzurum'da Tahlis Olunmak Üzeredir." başlığı ile bir harita ve yazı yayımladı. Harita kurtarılmakta olan Türk arazisi ve

¹⁴⁰³ Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 87.

¹⁴⁰⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 455; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 90.

¹⁴⁰⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 457; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 93.

¹⁴⁰⁶ Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 94.

¹⁴⁰⁷ *İkdâm*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 7566, s. 2; *Sabah*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 10164, s. 2; *Vakit*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 134, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 2383, s. 2; *Tanin*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 3315, s. 1; *Atı*, 4 Mart 1334/1918, Numro: 63, s. 1.

bunun Anadolu'ya nazaran mevkiini göstermekteydi. Yazıda da "Bölgenin bir kısmı geri alındığı gibi diğer kısmı da peyderpey kurtarılıyor. Erzincan ve Trabzon'dan sonra Erzurum'da kurtarılmak üzeredir. Çünkü resmi tebliğde bulunan kıtaatımız Aşkale Kasabası'na girmiştir şeklindeki açıklama bunu göstermektedir." denilmekteydi. Yine yazının devamında "Rus murahas heyetine verilen ultiatomda, sulhun sağlanabilmesinin şartının Rusya'nın Doğu Anadolu'daki vilayetlerin kısa sürede düzenli bir şekilde Türkiye'ye terkini temin için gücünün yettiği her tedbire başvurması olduğu belirtilmiştir." ifadeleri yer almaktaydı.¹⁴⁰⁸

Doğuda Türk ordusunun ileri harekâtı devam ederken, İttifak Devletleri ile Sovyet Rusya arasında süren müzakereler sonucunda 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Brest-Litovsk Antlaşması ile Sovyet Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u da boşaltmayı kabul ediyordu.¹⁴⁰⁹ Bu durum Türk birliklerinin harekâtını hızlandırması gereğini ortaya çıkardı.

Aşkale'nin alınmasıyla doğuya doğru yürüyüş devam ederken Türk birlikleri Erzurum'a da iyice yaklaştılar. Erzurum istikametinde gerekli keşifler yapıldı. 1. Kafkas Kolordusu Kumandanı Albay Kazım Karabekir 10 Mart 1918'de Erzurum'a taarruz etmeye karar verdi. Karara göre, taarruz 11 Mart'ta yapılacaktı. Bunun için birliklere gerekli emir iletildi.¹⁴¹⁰ 11 Mart sabahı erkenden başlayan taarruz harekâtı karşısında Ilıca'nın batısında Ermeni postaları ateş açtıysalar da on beş dakika içerisinde geriye püskürtüldüler. Burada sabah 06.00'da başlayan muharebeler 08.00'e kadar sürdü. Ermeniler yaptıkları tahkimata rağmen Ilıca'da on dört ölü ve bir makineli tüfek bırakarak çekildiler.¹⁴¹¹

Ilıca civarında yaşanan çatışmayla ilgili basında yayımlanan resmi tebliğde "Erzurum'a doğru ilerleyen Türk kıtaatı Ilıca'nın batısında Ermeni eşkıyasının taarruzuna uğradı ise de bu taarruz başarılı bir şekilde def edildi ve karşı taraf ciddi zayıatlar verip geri çekildi." denildi.¹⁴¹² Sonra da "Türk birlikleri kuvvetli emniyet kıtaatıyla Erzurum'un on sekiz kilometre batısında Ermeni çetelerine karşı pozisyon aldı." ifadesi kullanıldı.¹⁴¹³

11 Mart'taki çatışmalarda Türk birliklerine karşı mukavemet gösteremeyen Ermeniler Erzurum önlerinde Gez Köyü'nde toplanmışlar ve burada tahkimat yapmışlardı. Ermeni kıtaları

¹⁴⁰⁸ *İkdam*, 1 Mart 1334/1918, Numro: 7563, s. 1.

¹⁴⁰⁹ Brest-Litovsk Antlaşması hakkında bilgi için bakınız: Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 339-395.

¹⁴¹⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 464; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 102.

¹⁴¹¹ Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, s. 631-632; Karabekir, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, s. 494.

¹⁴¹² *İkdam*, 11 Mart 1334/1918, Numro: 7573, s. 2; *Sabah*, 11 Mart 1334/1918, Numro: 10171, s. 2; *Vakit*, 11 Mart 1334/1918, Numro: 141, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mart 1334/1918, Numro: 2390, s. 2.

¹⁴¹³ *İkdam*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 2; *Sabah*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 10172, s. 2; *Vakit*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 142, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 2391, s. 2.

Erzurum önünde Yarımca Köyü'nün güney bölgesindeki Süngerîç Tepesi'nde ve kuzey mıntikasındaki Gez Köyü'nde muharebeyi sürdürüyorlardı. Ilıca'yı alan Türk birlikleri şiddetli bir müdafaa cephesi önüne gelmişlerdi. Ancak sonunda Ermeni birlikleri Gez Köyü'nü de terk ederek Erzurum istikametine kaçmaya başladılar. Böylece Türk taarruz kolu Gez Köyü'nü ele geçirdi. Diğer taraftan Halit Bey Müfrezesi de Süngerîç Tepesi'ndeki Ermeni kıtaatını mevzii çevirmelerle mağlup etti. Ermeniler önemli kayıplar verdiler ve iki top ile çok miktarda silah ele geçirildi.¹⁴¹⁴ 1. Kafkas Kolordusu Kumandanı Albay Kâzım Karabekir, merkez kolunu gece muharebeleriyle tel engellerinin içine sokup 12 Mart 1918 tarihinde bütün kuvvetleri ile Erzurum üzerine harekete geçmeye karar verdi. Sağ ve sol kanat müfrezeleri de geceleyin mümkün olduğu kadar ilerleyip 12 Mart 1918 sabahı taarruza katılacaklardı. Gece baskını başarılı olmadığı takdirde Erzurum üzerine genel ve şiddetli bir taarruz yapılması mecburiyeti hâsıl olacaktı.¹⁴¹⁵

Son taarruz ile birlikte yani 11 Mart'ta yapılan taarruz neticesinde Ermeni kıtaları her taraftan Erzurum'a doğru çekilmeye başlamışlardı. Şehirde 4.000 raddesinde Ermeni toplanmıştı. Bu sırada Erzurum'un içinde yangınlar başladı. Ermeniler şehri ateşe veriyorlardı. Türk kıtaları ise Ermenileri zorlayarak şehre girmek üzere ilerlemeye devam ediyorlardı.¹⁴¹⁶

12 Mart 1918'de saat 02.30 sularında Türk kıtaatının taarruzu başladı ve Erzurum'un üç kilometre batısındaki tel engelleri aşılarak hazırlanan mevzilere girildi. Şehirdeki Ermeni direnişi kırıldı. Yaşanan çatışmalarla beraber Türk birlikleri şafak vaktinde saat 04.30'da İstanbul Kapısı'ndan ve diğer kollardan şehre dâhil oldular.¹⁴¹⁷

12 Mart'ta başlayan Türk taarruzu neticesinde Ermeniler Erzurum'da tutunamayarak Hasankale istikametinde çekilmek zorunda kalmışlar, bu sırada çok sayıda kayıp vermişlerdi. Ermenilerin ölü sayısı beş yüz civarındaydı. Erzurum'da otuz beş Rus subayı, üç Gürcü subayı ve üç Rus eri esir alınmıştı. Esirler arasında aile olarak da on üç Rus kadını ile üç Rus çocuğu bulunmaktaydı. Ganimet noktasında da Erzurum'da Ruslardan kalan çok sayıda top, silah, mühimmat, lokomotif, vagon, demiryolu malzemesi, otomobil, petrol, giyecek, yiyecek, istihkam parkları gibi bundan sonraki harekâtlarda Türk ordusunun işine çok yarayacak olan şeyler ele geçirilmişti.¹⁴¹⁸ Böylece Erzurum 12 Mart 1918'de düşman işgalinden kurtarılmıştı.

¹⁴¹⁴ Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, s. 633; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 104.

¹⁴¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 465.

¹⁴¹⁶ Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, s. 105.

¹⁴¹⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 466.

¹⁴¹⁸ Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, s. 641-642; Karabekir, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, s. 495; Tosun, *Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, 107.

Erzurum'un 12 Mart 1918'de düşman işgalinden kurtuluşu haberleri hemen ertesi gün İstanbul basınında yerini aldı. Gazetelerde yer alan resmi tebliğde "Ermeni çeteleri Erzurum önlerinde Türk kıtaatına karşı kurdukları engellerle müdafaada bulundular. Dün başlayan taarruz ile Türk kıtaatı tel örgülerle desteklenmiş mevzilere kadar yaklaştı. Bu gece yapılan parlak bir baskın ile tel örgü engelleri aşıldı ve düşman çeteler mevzilerinden sürülüp çıkarıldılar. Türk kıtaatı bu suretle Erzurum'a girdi ve Ermeniler tarafından çıkarılan yangınları söndürmeye başladı." denildi.¹⁴¹⁹

Erzurum'un düşman işgalinden kurtuluşuna resmi tebliğlerden başka basında köşe yazılarında da yer verildi. Bu yazılarda şehrin düşman işgalinden kurtarılmasından duyulan sevinç belirtildi. Örneğin bu noktada İkdam gazetesinde yer alan "İstirdad Edilen Vatan Aksamında" başlıklı yazıda "Kurtarılan vilayetlerimizi artık çok başka şekillerde ve daha fazla sevmek bizim için bir mecburiyettir." ifadesi kullanılıyordu.¹⁴²⁰ Tanin gazetesinde bulunan "Erzurum'un İstirdadı Münasebetiyle" isimli yazıda da "Aylardan beri düşman istilasası altında yaşamış, Anadolu'dan uzak gizli gizli ağlamış bir Osmanlı şehri daha hasret ve özlemle açılan kollarımızın arasında düştü. Evvelki akşam Erzurum'da toplanan çetelere karşı gece yarısı ani bir baskın yapan ileri kıtaatımız Şarki Anadolu'nun bu büyük ve güzel şehrine dâhil oldular." değerlendirmesi yapılıyordu.¹⁴²¹

Sonraki günlerde çıkan resmi tebliğlerde yine Ermenilerden ele geçirilen silah ve mühimmatla ilgili "Erzurum'da birçok top ve mühimmat Türk kıtaatının eline geçti. Bunların miktarının tam olarak tespit edilmesi için sayımlarının yapılmasına başlandı. Ermenilerin buradaki zayıtı yaklaşık iki bin kadardır. Erzurum'dan çekilen Ermeni eşkıyası Hasankale ve Tortum istikametlerinde takip olunuyor." gibi bilgiler mevcuttu.¹⁴²² Yine yayımlanan bir başka resmi tebliğde, "Yapılan sayımlarda Trabzon'da muhtelif çaplarda seksen iki top, Erzurum'da şimdilik sayılabilen otuz iki top, Mamahatun'da on sekiz torpil atmaya yarayacak alet ele geçirilmiştir." denildi.¹⁴²³ Bu konuda son olarak yayımlanan resmi tebliğde ise "Erzurum'da sonradan yapılan sayımlarda şimdiye kadar tespit edilen topların adedinin yüz altmış sekiz olduğu ortaya çıktı. Yapılacak yeni sayımlarla bu sayının artacağı düşünülüyor. Bunlardan

¹⁴¹⁹ *İkdam*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 7575, s. 2; *Sabah*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 10173, s. 2; *Vakit*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 143, s. 2; *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 3324, s. 1; *Ati*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 72, s. 1.

¹⁴²⁰ "İstirdad Edilen Vatan Aksamında", *İkdam*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 1.

¹⁴²¹ "Erzurum'un İstirdadı Münasebetiyle" *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 3324, s. 1.

¹⁴²² *İkdam*, 14 Mart 1334/1918, Numro: 7576, s. 2; *Sabah*, 14 Mart 1334/1918, Numro: 10174, s. 2; *Vakit*, 14 Mart 1334/1918, Numro: 144, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 14 Mart 1334/1918, Numro: 2393, s. 2; *Ati*, 14 Mart 1334/1918, Numro: 73, s. 1.

¹⁴²³ *İkdam*, 15 Mart 1334/1918, Numro: 7577, s. 2; *Sabah*, 15 Mart 1334/1918, Numro: 10175, s. 2; *Vakit*, 15 Mart 1334/1918, Numro: 145, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 15 Mart 1334/1918, Numro: 2394, s. 2; *Tanin*, 15 Mart 1334/1918, Numro: 3326, s. 1.

başka bir hayli lağım atmaya mahsus alet, makineli tüfek ve cephane ele geçirilmiştir.” ifadelerine yer verildi.¹⁴²⁴

Erzurum’un düşman işgalinden kurtarılmasından sonra askeri harekât devam etti. 13 Mart 1918’de Hasankale, 16 Mart 1918’de Tortum ve yine aynı gün Köprüköy ile Horasan, 17 Mart’ta Narman, 25 Mart’ta Oltu düşman işgalinden kurtarıldı, Ermeni çetelerinden temizlendi.¹⁴²⁵ Buraların düşman işgalinden kurtuluşu da “Erzurum’un doğusunda Köprüköy ve kuzeydoğusundaki Tortum düşman işgalinden kurtarıldı.” şeklinde resmi tebliğle basında duyuruldu.¹⁴²⁶ Oltu’nun düşman işgalinden kurtuluşu da “Oltu tarafımızdan kurtarıldı.” diye ilan edildi.¹⁴²⁷

Erzurum’un ilçelerinin düşman işgalinden kurtulmaları elbette önemli idi. Fakat bunların içerisinde belki de en önemlisi Oltu’nun düşman işgalinden kurtulmasıydı. Oltu uzun seneler Rus idaresi altında kaldıktan sonra şimdi yeniden ana vatana katılmış oluyordu. Bunun için Oltu’nun düşman işgalinden kurtulmasından sonra Tasvir-i Efkâr gazetesinde yer alan “Arazi-i Magsube-i Kadimemize Doğru!... Oltu’nun İşgali, Şanlı Askerlerimizin Kıymetli Hediyesi...” başlıklı yazıda bir durum değerlendirmesi yapılıyordu. Yapılan değerlendirmede “Evvelki günkü resmi tebliğ, Harb-i Umumi’den önceki şark hudutlarımızın haricinde bulunan Oltu Kasabası’nın Osmanlı kıtaatı tarafından işgal edilmiş olduğu haberini müjdeliyordu. Malum olduğu veçhile Oltu mevkii 93 Harbi neticesinde bizden gasp edilmiş olup, Ruslarla imzalanan son muahede gereğince Osmanlı Hükûmetine iade edilmiş bulunan arazi dâhilindedir. Osmanlı hududuna otuz beş kilometre mesafededir. Antlaşma hükümlerine binaen ilerlemekte olan kıtaatımız bugün yarın o güzel kadim arazimizin diğer yerleşim yerlerini de ele geçirerek buraların ana vatana kavuşmasını özlemle bekleyen vatana paha biçilmez bir hediye takdim edecektir. Bayrağımızın oralarda dalgalanmasını sağlayanlara hürmetlerimizi sunar, geri alınan kadim topraklarımız halkına içten selamlarımızı göndeririz.” denilmekteydi.¹⁴²⁸

¹⁴²⁴ *İkdam*, 16 Mart 1334/1918, Numro: 7578, s. 2; *Sabah*, 16 Mart 1334/1918, Numro: 10176, s. 2; *Vakit*, 16 Mart 1334, Numro: 146, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 16 Mart 1334/1918, Numro: 2395, s. 2; *Tanin*, 16 Mart 1334/1918, Numro: 3327, s. 1.

¹⁴²⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, s. 470; Karabekir, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, s. 497; Selami Kılıç, “Oltu’nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan’a Katılımı (1878-1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXXII, Güz 2016, s. 36-40.

¹⁴²⁶ *İkdam*, 18 Mart 1334/1918, Numro: 7580, s. 2; *Sabah*, 18 Mart 1334/1918, Numro: 10178, s. 2; *Vakit*, 18 Mart 1334/Numro: 148, s. 2; *Tanin*, 18 Mart 1334/1918, Numro: 3329, s. 1.

¹⁴²⁷ *Sabah*, 27 Mart 1334/1918, Numro: 10187, s. 2; *Vakit*, 27 Mart 1334/1918, Numro: 157, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 27 Mart 1334/1918, Numro: 2406, s. 2; *Tanin*, 27 Mart 1334/1918, Numro: 3338, s. 1; *Ari*, 27 Mart 1334/1918, Numro: 86, s. 1

¹⁴²⁸ *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mart 1334/1918, Numro: 2409, s. 1.

Erzurum'un düşman işgalinden kurtarılmasından sonra buradaki idari kadroyu yeniden tesis etmek için İstanbul'dan memurlar gönderilecekti. Basında bu konuda yer alan bir habere göre, Trabzon ve Erzurum vilayetlerine tayin olunan memurlar 7 Nisan 1918 Pazar günü hareket edecek vapurlarla gideceklerdi. Görevleri hakkında bilgi almak içinde önceden muhtemelen 4 Nisan Perşembe günü sabah saat 09.00'dan 12.00'ye ve 14.00'den 16.00'ya kadar Dâhiliye Nezareti Memurin Müdüriyeti Kuyudat Kalemî'ne müracaat etmeleri gerekmektedir.¹⁴²⁹

Erzurum'un düşman işgalinden kurtarılması ile birlikte daha önce muhacir olup buradan başka yerlere göç etmiş Müslüman Türk halk da geri dönmeye başladı. Savaş sebebiyle Trabzon, Erzurum ve Bayezid taraflarından Diyarbakır, Urfa ve civarlarına göç edenlerin bir kısmı memleketlerine döndüler, bir kısmı da dönmek üzere hazırlık yapmaktaydılar. Bunların memleketlerine dönüşleri esnasında hükûmet kendilerine kolaylık gösterip yardım etmekteydi. Ancak Erzurum merkezinde bulunan binalar ve hanelerin büyük kısmı çeteler tarafından tahrip edilmiş olduğu gibi, Köprüköy, Hasankale ve civar köylerde yakılmıştı. Bu köylerin yeniden kurulması gerekiyordu.¹⁴³⁰

Aslında muhacirlerin geri dönüşleri yeniden eski yerlerine yerleşmeleri başlı başına önemli bir mesele idi. Çünkü her yer yakılıp yıkıldığından bunların yerleşecek yerleri kalmamıştı. Basında bu konuya da dikkat çekiliyor, İkdâm gazetesinde yer alan "Trabzon, Erzurum" başlıklı bir yazıda da mesele üzerinde duruluyordu. Yazıda "Peyderpey yayımlanan resmi tebliğlerden de anlaşıldığı üzere Çar Rusya'sının ana vatandan kopardığı vatan aksamı, Osmanlı memleketleri işgalden kurtarılıyor. Önce Oltu ardından da Ardahan ana vatana katıldı. Batum ve Kars'ta alınmak üzeredir. Bunun için şükretmeliyiz. Bölge işgal döneminde çok çeşitli fenalıklara maruz kaldı. Buraların mağdur halkı zalim bir idareye tabi olarak yerlerinde kalmaya mecbur oldu ise de bir kısmı da yurtlarından kaçmak, göçmek mecburiyetinde kaldılar. Buralarda pek bir şey yapılamadı. Ticaret büsbütün durdu. Gemiler işleyemez oldu. Tarlalar ekilemedi. Sanayi ve ulaştırma sekteye uğradı. Bölgenin zararı büyüktür. Ermeni çeteleri bir bir tepelendi, tenkil edildiler. Bu güzel Osmanlı toprakları ana vatana kavuşuyorlar. Şimdi yaraları sarmak, yıkılanı yapmak, bütün o topraklara hayat vermek gerekir. Her biri devletimiz için ayrı bir önem taşıyan bu liva ve kazalarımızın yüzlerini güldürmek, oralarda ticareti, ziraatı, sanayi ve ulaştırmayı yeni baştan teşkilatlandırmak zamanı gelmiştir. Hükûmetimiz büyük bir

¹⁴²⁹ *Atı*, 3 Nisan 1334/1918, Numro: 93, s. 1.

¹⁴³⁰ "Trabzon ve Erzurum Ahalisi", *İkdâm*, 19 Mayıs 1334/1918, Numro: 7642, s. 2. Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum ve çevresinden göç eden Müslüman - Türk muhacirlerin dönüşleri ve yeniden iskânları hakkında bilgi için bakınız: Erol Kaya, *I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1993.

vatanperverlik ile faaliyet ve imar kararı verdi. Bölge ile irtibat kurulmaya başlandı ve vapurlar gidip gelmeye başladılar. Uzun ve üzücü ayrılıktan sonra Trabzonlular, Erzurumlular yine yerlerine yurtlarına kavuşacaklar. Buralar yeniden imar edilip ihtiyaçları karşılanacak halk eski günlerine dönecektir.” deniliyordu.¹⁴³¹

Bu haberin yapıldığı dönemde işgal altındaki vilayetlerin kurtuluşu esnasında hükümet buraların yeni baştan imar ve iskânı için elinden geldiği kadar nakdi yardımda bulunacağını, zarar ve ziyanın karşılanmasına çalışacağını bildirmişti. Ancak bu konuda bütün çalışmalar tam zamanında yapılamıyor olmalıydı ki yine İkdâm gazetesinde yayımlanan “Şark Vilayetlerimiz” başlıklı başka bir yazıda da “Zavallı vatandaşlarımız henüz yurtlarına dönmediler. Oralarda hiç bir şey yapılmadı. Maalesef şark vilayetlerinde ve özellikle de Erzurum’da kış pek çabuk başlar, inatçı ve uzun müddet devam eden kar bütün faaliyeti adeta durma noktasına getirir. Bu sene Erzurumluların oralara yerleştirilmesi ve kendilerinin refaha erdirilmesi, yani mağdur vilayetin yeni baştan ihyası isteniliyor ise biraz daha erkenden faaliyete başlamak gerekirdi. Bundan dolayı gerek çaresiz halk, gerek basın temsilcileri vatandaşlarımıza izafeten bölgenin bütün mebuslarını şikâyet ediyorlar. Bürokratik işlemlerdeki gecikmeler bize asıl maksadı unutturuyor. Hâlbuki bu tür gecikmelere asla sebebiyet verilmemelidir. Mağduriyetlerinden dolayı daha fazla mükâfata nail olmaları icap eden millettaşlarımızın işleri hızlı bir şekilde görülmelidir.” ifadelerine yer verilmekteydi.¹⁴³² Bu şekilde devletin bir an önce bölgeye yardım elini uzatmasının gereği üzerinde durulmaktaydı.

Bütün bunlara bir sonuç olarak denilebilir ki sürece bir bütün olarak bakıldığında Erzincan’dan başlayarak Erzurum’a ve Erzurum’dan da doğuya doğru Rus askerleri çekilirlerken teşekkül eden Ermeni kıtaları korkunç çeteler halinde insanlıkla bağdaşmayacak şekilde önlerine gelen her şeyi tahrip ve insanları katletmişlerdi. Bu hay huy ve keşmekeş durumda ne insaniyet kalmıştı ne de mal. Ortaya çıkan üzücü hadiseler aklın ve hayalin ermeyeceği bir noktaya ulaşmıştı. Bölgede birçok yerleşim yeri harap olmuş ve insanlar bitap düşmüşlerdi. Çetelerin girdikleri yerlerde yalnız insanlarda değil hayvanlar ve nebatatta dahi hayattan eser kalmamıştı. Alınan fotoğraflar, tutulan zabıtlar, hele ki Rus ordusu ile yapılan haberleşmenin zabıtnameleri, çeşitli itiraflar Ermenilerin bu konudaki mezalimlerini ortaya koyacak önemli belgelerdi.¹⁴³³

¹⁴³¹ “Trabzon, Erzurum”, *İkdâm*, 9 Nisan 1334/1918, Numro: 7602, s. 1.

¹⁴³² “Şark Vilayetlerimiz”, *İkdâm*, 6 Ağustos 1334/1918, Numro: 7718, s. 1.

¹⁴³³ “İstirdad Edilen Vatan Aksamında”, *İkdâm*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 1.

İstanbul Basınına Göre Erzurum ve Çevresinde Müslüman Türk Halka Uygulanan Ermeni Mezalimi

16 Şubat 1916'da Ruslar tarafından işgal edilen Erzurum ile çevresinde gerek Ruslar gerekse Ermeniler birçok mezalim ve katliama sebep olmuşlardı. Özellikle de Ruslardan destek bulan Ermeniler Müslüman Türk halka karşı adeta bir katliam uygulamışlardı. 1917 Ekim (Kasım) İhtilali'nden sonra Rusların cepheyi terk etmeye başlamaları ile bölgede ortaya çıkıp onların yerini alan Ermeni çeteleri katliam ve vahşetlerini daha ileri noktaya taşımışlardı.¹⁴³⁴

Belirtildiği gibi Ermenilerin Müslüman Türk halka uyguladıkları mezalim ve katliamlarla ilgili olarak savaş sırasında uygulanan sansür dolayısıyla İstanbul basını pek bir şey yazamamıştı. Ancak savaşın sonuna doğru önce yumuşatılıp arkasından siyasi sansürün kaldırılmasıyla mesele hakkında basında resmi tebliğlerin yanında bazı yazılar çıkmaya başlamıştı. Basın Doğu Anadolu'da diğer şehirlerde olduğu gibi Erzurum'da da işgal döneminde yaşanan dehşet verici ve korkunç olaylara dikkat çekmeye çalışmıştı.

İşgal döneminde Erzurum harap bir hal almıştı ve savaş sonunda çok perişan vaziyetteydi. Şehir nüfusunun önemli bir kısmı çeşitli eza ve cefa ile şehit olmuş, bir kısmı da vatanın diğer bölgelerine göç etmeye mecbur kalmıştı. Gerek bölgenin gerekse Erzurum'un bu durumuna dikkat çeken İkdam gazetesi "Şark Vilayetlerimiz" başlıklı yazısında Rusların ve Ermenilerin buraları ne hale getirdiklerini dünyaya duyurmak için yetkili makamların yayın yapmalarını rica ediyordu. Gazeteye göre, "Bu şekilde Asya Kıtası için medeniyet örneği olarak ilan edilen Rusya'nın bir süreliğine zapt ve işgal ettiği memlekette ne yaptığı dosta düşmana gösterilebilecekti. Çünkü daha önce Makedonya ile Rumeli'nin diğer cihetlerinde Müslüman halka yapılandan birkaç kat fazlası şark vilayetlerinde Ruslar ve onların kontrolündeki Ermeniler tarafından soğukkanlılıkla tasarlanıp Müslüman Türk halka uygulanmıştı."¹⁴³⁵ Konu hakkında basında çıkacak yazılar işte bu açıdan oldukça önemliydiler.

¹⁴³⁴ Bölgede gerek Rusların gerekse Ermenilerin sebep oldukları olaylar ve Ermeni mezalimi hakkında geniş bilgi için bakınız: Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996; Betül Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) (Hatıralar-Belgeler-Kazılar)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2004; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara, 1992; Erol Kürkçüoğlu, *Ilıca'da Müslüman Türk Soykırımı ve Ermeni Sorunu*, Zafer Form Ofset Yayıncılık, Erzurum, 2016; Süleyman Çiğdem, *Alaca Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, No: 1, Ankara, 2002; Enver Konukçu - İbrahim Ethem Atnur, *Bir Köy Tarihi: Cinis*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 2010; Yavuz Aslan, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 6, (1993), s. 85-103; Ulvi Ufuk Tosun, "Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Vahşeti (1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, (2015), s. 1-10; Erol Kürkçüoğlu, "Doğu Anadolu Bölgesinde Müslüman-Türk Soykırımı ve Erzurum'da Yapılan Kazı Çalışmaları", *İşgalden Kurtuluşa 99. Yıl*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 12 Mart 2017, Özel Sayı: 2, s. 2-21.

¹⁴³⁵ "Şark Vilayetlerimiz", *İkdam*, 6 Ağustos 1334/1918, Numro: 7718, s. 1.

İkdam gazetesinin “İstirdad Edilen Vatan Aksamında” başlıklı yazısına göre, “1917 Ekim (Kasım) İhtilali ve imzalanan mütarekeler ile Ruslar Doğu Anadolu’da işgal altındaki Türk topraklarını boşaltmaya başladıklarında, Erzincan’dan Erzurum’a doğru çekilirlerken Ermeniler de Müslüman Türk halka karşı katliam ve yağmaya girişmişlerdi. Bu durum o kadar şiddetli bir şekilde cereyan etmişti ki önce Erzincan bölgesinde Müslüman mahalle ve hanelerini Ermenilerin taarruzundan korumak için buralara Rus nöbetçileri ikame olunmuştu. Müslüman Türk halkın maruz kaldığı bu zulüm karşısında Rus ordusundaki Tatar zabıtlar ve neferler Ermenilere karşı mücadeleye başlamışlardı. Ancak bu mücadele Ermeni saldırılarını durdurma noktasında pek etkili olmamıştı. Çünkü Rusların çekildikleri yerlerde hemen Ermeni kıtaları ortaya çıkıyor, bunların bir kısmı bu yerlerin kendilerine bırakıldığını iddia ediyorlar, bir kısmı da Ruslar gibi onlarında sonunda çekileceklerini söyleyerek halktan intikam alma yolunu seçiyorlardı. Ermenilerin uyguladıkları mezalim ve yaptıkları cinayetler karşısında çaresiz kalan halk Rus kumandanına müracaatla ‘Siz gitmeden bizi İslamlara teslim ediniz. Yoksa bizi siz öldürmüş olursunuz.’ diyorlardı.

“Ermeniler Erzincan ve çevresinde insan kaçırma, parçalama, hırsızlık yapma, kurşuna dizme, hatta gayrimüslimlere bile tecavüz etme, soygun gibi çok çeşitli olaylara karışıyorlar, cami ve mescitleri tahrip ediyorlardı. Örneğin Mamahatun’dan firar ederken kasabanın içinden yüz, civar köylerden topladıkları iki yüz olmak üzere toplam üç yüz kişiyi süngü ve kurşunla şehit etmişlerdi. Bunların çoğunluğunun fotoğrafları alınmıştı. Bir de Ermeniler bu defa yağma ettikleri yerleri terk ederlerken köyleri yakmayı adet edinmişlerdi.”¹⁴³⁶

Ermenilerin yaptıkları mezalim hakkında Sabah gazetesinde çıkan “Çete Cinayetleri” başlıklı yazıya göre de “Erzincan’da Ermeniler bir İslam evinden güya revolver atıldığını bahane ederek Müslümanlar aleyhinde tecavüze girişmişlerdi. Müslüman Türk halka karşı giriştikleri tecavüzler Rus zabıtlarının müdahalesi ile önlenmeye çalışılmış halkın geri kalanının hayatı bu şekilde kurtarılmıştı. Bu durumu Türk tarafına haber veren kişi ise Rus Kafkas Ordusu Kumandanı General Odişelidze’ydi. Generalin mesele hakkındaki telgrafı 3. Ordu Kumandanı’nın dosyasında mahfuzdu. Diğer taraftan rivayete binaen, aslen Fransız veya İngiliz olan ya da Kafkasyalı Ermenilerden olduğu halde kendisine Avrupalı süsü veren Miralay Morel isimindeki bir çete reisi Rus ordusundaki anarşiden istifadeyle onların terk ettikleri arazide Ermeni teşkilatına hız vermek ve Müslüman Türk nüfusu ortadan kaldırmak maksadıyla Erzincan’a gelmiş, Erzincan Mevki Kumandanı unvanını almıştı. Bu şerir adam bir mektubunda güya Kürtlerin Rus kabilelerine ve Erzincan’a taarruz edeceklerini haber aldığından bahisle

¹⁴³⁶ “İstirdad Edilen Vatan Aksamında”, *İkdam*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 1.

Erzurum-Erzincan yolu üzerinde ne kadar Müslüman Türk köyü varsa hepsinin tahribini emretmişti. Bu emir tabii olarak o köylerde tatbik olunarak erkek, kadın, çoluk çocuk yüzlerce masum insan ateşe verilmişti. Özellikle kadınlar toplu bir şekilde evlere sokularak, erkekler meydanlara çağrılarak toptan imha ediliyorlardı. Sonra da bir tabanca meselesi vesilesiyle Erzincan feci hadisesi meydana çıkıyordu. Miralay Morel her kim olursa olsun facialara sebep olan çetenin doğrudan doğruya Ermeni unsuruna dayandığı, reislerinin Mirat isminde biri olduğu Osmanlı Ordusu Kumandanının eline geçen muhtelif vesikalarla sabit bulunduğu Ermenilerin bu bölgedeki arazide geniş çaplı bir katliam planını dehşet verici şekilde tatbik ettiklerine hükmetmek pek tabii idi.”¹⁴³⁷ Tabi şunu da belirtmek gerekir ki Ermenilerin Erzincan’da yaptıkları mezalim ve katliam basına yansıdığı şekli ile sınırlı değildir. Bunu birçok şekilde örneklendirmek mümkündür.¹⁴³⁸

Yine Sabah gazetesindeki “Çete Cinayetleri” başlıklı yazıda “Ermeni çetelerinin şark vilayetlerinde yaptıkları hıyanetler hakkında peyderpey almakta olduğumuz haberler pek facialı ve kanlı tafsilat ile doludur.” denilerek bir durum değerlendirmesi yapılıyordu. Değerlendirmede Rus birliklerinin Türk topraklarından çekilmeye başlamaları üzerine Ermeni çetelerinin meydanı boş buldukları, İslamlar üzerine bütün hunharlıklarıyla kuduzca saldırdıkları, himayesiz ve müdafaasız halkı vahşice doğradıkları, bunları kâğıt üzerinde okumanın dahi tüyleri ürpertiği belirtiliyordu. Bölgede sirkat, cinayet, yangın, katliam hülasa kan dökmek, ev bark ve ocakları söndürmek için ne gibi vesait mevcut ise hepsine müracaat edildiği, evlerden camilere beşikteki çocuklardan kadınların namusuna kadar hiçbir şeyin onların hunharlıklarını durduramadığı ifade ediliyordu. Ermeniler her şeye saldırmışlardı. Mübalağasız denilebilirdi ki vatanın ve Müslüman Türk halkın bu çeteler yüzünden çektikleri felaketler Harb-i Umumi’nin bütün güçlüklerine hemen hemen yakındı. Hele hele Rus askerlerinin bölgeyi istilaları sırasındaki zulüm ve haksızlıkları bunların mezalimlerine nispetle kat kat daha azdı. Bu cinayetler yalnız Ermeni eşkıyası elinden kaçıp kurtulan biçarelerin yahut tarafsız güvenilir şahitlerin ifadesiyle, hatta cinayet mahalline yetişen askeri ve mülki memurların resmi raporlarıyla değil bir zamanlar arkalarında sadece Rus üniforması, ellerinde Rus tüfeği taşıdıkları için onları müdafaa etmiş Rus kumandanlarının itiraflarıyla da sabitti.¹⁴³⁹

Tanın gazetesinde yer alan “Erzurum’un İstirdadı Münasebetiyle” başlıklı yazıda da bir taraftan Erzurum’un düşman işgalinden kurtuluşu konusundaki sevinç belirtilirken diğer

¹⁴³⁷ “Çete Cinayetleri”, *Sabah*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 10173, s. 1.

¹⁴³⁸ Erzincan’da Ermeni mezalimi hakkında bilgi için bakınız: Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Erzincan, 1995.

¹⁴³⁹ “Çete Cinayetleri”, *Sabah*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 10173, s. 1.

tarafından bölgede yaşanan olaylara, Ermeni çetelerin Müslüman Türk halka karşı yaptıkları katliam ve mezalime dikkat çekiliyordu. Yazıya göre, “Türk askerlerinin çetelere karşı kazandıkları muvaffakiyetten memnuniyet duyup sevinçten titrerken birkaç haftadan beri cereyan eden her yeni hadiseyle halkı derin bir teessüre düşüren vukuata da göz gezdirmek pek lüzumlu şeydi. Çünkü belirli bir sistem dâhilinde cereyan etmiş olan bu hadiseler artık daha fazla sabretmeye imkân bırakmıyordu. Henüz Brest-Litovsk müzakereleri sürerken bizzat Rus zabitanının müracaatı ile Türk kıtaatının ileri harekâtını icap ettiren sebep çeteler mezalimiydi. Rusya ile mütareke imzalandığı günden ve Rus askerleri Şarki Anadolu’da işgal ettikleri araziye birer birer bırakıp çekilmeye başladıkları zamandan beri buradaki vilayetlerde onların kıyafetine giren, bırakıp gittikleri silah ve mühimmatı elde eden Ermeni çeteleri umumi bir şekilde sistemli olarak pek feci biçimde mezalim uygulamaya başlamışlardı. Bu mezalimin içinde her şey vardı. Köyleri tamamen tahrip etmek, çoluk çocuk kadın erkek ve ihtiyar rast geldikleri insanları en feci şekilde katletmek yahut bunları hep birlikte toplayıp öteye beriye doldurarak ateşte yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, ırza geçmek, malları gasp vesaire katliam ve tahribat adına ne kadar feci olay ne kadar mezalim varsa hiç bir şey ihmal edilmemişti. Türk askerlerinin kısmen olsun sağlam olarak kurtarabildikleri yerlerde tesadüf edilen manzara hakikaten pek kötü idi. Bazı yerlerde kuyular sayılması imkânsız derecede cesetlerle doldurulmuş, bazı yerlerde memeleri kesilmiş kadın cesetleri üzerinde türlü hırsların dindirildiklerini gösteren izler görülmüş, çıkarılmış gözlerden, kesilmiş kulaklardan ziynet kordonları yapılmıştı. Bütün bunlar o kadar açık bir şekilde yapılmıştı ki bunu ispat için her türlü delil mevcuttu. Fotoğraflar, mazbatalar, özellikle Rus ordu kumandanları tarafından samimi bir şekilde itiraf ile teslim edilmiş olan vesikalar vardı. Her şey ispat ediyor ki Şarki Anadolu vilayetlerinde yaşayan Müslüman Türk halk en şiddetli bir hırs ve kinle hareket eden Ermeni çetelerinin birkaç hafta zarfında taşıp kuduran zulümleri altında pek feci günler geçirmiş, pek kanlı akıbetlere uğramıştı. Şimdi Türk ordusu Erzurum’a girmiş, hudutlar dâhilinde müthiş ve kanlı tahribatlarıyla kalplerde derin bir kin ve nefret uyandırmış olan çeteleri perişan bir biçimde sürüp çıkarmaya başlamıştı. Artık birkaç gün sonra uygulanan mezalim nihayet bulacak, sevgili vatanın kan ve ateş içinde kavrulmuş olan bu bedbaht köşesinde yaraların tedavisi zamanı gelmiş olacaktı. Fakat bu acı günlerin elim ve feci hatıratı hiçbir zaman unutulmayacaktı.”¹⁴⁴⁰

Sabah gazetesinin “Çete Cinayetleri Münasebetiyle” başlıklı yazısında da cinayetlerle ilgili olarak açıklamada bulunuluyordu. Açıklamada bulunulurken güzergâhlarına ölüm ve

¹⁴⁴⁰ “Erzurum’un İstirdadı Münasebetiyle”, *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 3324, s. 1.

felaket saçarak haydutluk tarihinde misli görülmedik hunharlıklarla Türk topraklarından uzaklaşmaya başlayan Ermeni çetelerinin birkaç yangın ve ötede beride bazı fenalıklar yaptıktan sonra Erzurum'dan da çekildikleri belirtiliyor. Üç seneden beri hasretle beklenen Osmanlı sancağını o havaliye taşıyan Türk askerlerinin Rus ordusunun herhangi bir tedbir almadan tahliye ettiği topraklara bazı sebeplerden dolayı maalesef biraz geç yetiştikleri, bundan dolayı da bu haydutlukların men olunamadığı ifade ediliyordu. Yazıya göre, “Millete düşen şey tarlalarda, meydanlarda, köylerde, şehirlerdeki asil ve mübarek naaşların yasını sükûnetle tutmak, hükûmetin vazifesi de vatani o melun ve fırsatçı eli kanlı çetelerden bir an evvel kurtarmak için takibata hız vererek ele geçen failleri şiddetle tedip etmektir. Bu vazifenin yerine getirilmesinde asla gevşeklik gösterilmediği gibi bir taraftan yapılan cinayetlere karşı geniş çaplı bir takip hareketine devam edilirken diğer taraftan da senelerce tehdit ve taarruz altında yaşayan serhat vilayetleri için bundan sonra ortaya çıkabilecek tehlikelere karşı koruyucu tedbirler alınmaktaydı. Herhalde Türklüğün nimetiyle yetişmiş insanların bundan sonra ihanet ederek herhangi bir sebeple vatandaşları aleyhine silah kullanabilme fırsatları olmayacaktı. Bu silah o havali için hiçbir şekilde tehlikeye sebep teşkil etmeyecek biçimde kırılmalıydı. Bunun zamanı da pek yaklaşmıştı. Bu gün şark vilayetlerinde Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalimi hükûmet nasıl tetkik ve muhakeme ediyorsa millette vicdanında o şekilde kabul ederek bunu dünya medeniyetine bir defa daha ibraz edecekti.”¹⁴⁴¹

İkdam gazetesinde “Erzurum'da Ermenilerin Yaptıkları Mezalim”, Ati gazetesinde “Vilayat-ı Şarkiyemizde Ermeni Mezalimi” başlıkları ve Tasvir-i Efkâr gazetesinde de normal bir şekilde yer alan yazılarda yapılan değerlendirmede Türk kıtaatı yetişinceye kadar Erzurum'da Ermenilerin birçok mezalim yaptıkları, gerçekleştirdikleri katliamların General Odişelidze'nin Erzurum'u terk etmesini müteakip başladığı ve Türk kıtaatının şehre girmesinden bir iki gün önce bütün şiddet ve kuvvetini gösterdiğine dikkat çekiliyordu. Ardından da “Erzurum işgalden kurtulduğunda yüzlerce Müslüman Türk cesedi defnedilmiştir. Bunlar tamamen erkek cesetleridirler. Cesetler üzerinde balta, süngü ve mermi yaraları bulunmaktadır. Bazı cesetlerin ciğerleri çıkarılmış, gözlerine sivri kazıklar sokulmuştur. Şehrin muhtelif aksamında çokça cesede tesadüf edilmektedir. Ermeniler Erzurum'dan kaçarken de Hins (Dumlu)'den Köprüküy'e kadar olan yol civarındaki köylerde ikamet eden Müslüman halkı katletmişlerdir. Gümgüm'ü terk ettikleri zaman yirmi Müslüman erkeği feci bir surette öldürmüşlerdir. Hasankale'nin Müslüman halkından erkek ve kadın olmak üzere yüz, Köprüküy'de seksen beş Badicivan'da iki yüz olmak üzere toplam üç yüz seksen beş kişi

¹⁴⁴¹ “Çete Cinayetleri Münasebetiyle”, *Sabah*, 16 Mart 1334/1918, Numro: 10176, s. 1.

Ermenilerin süngü ve kurşunlarıyla ağır bir şekilde yaralanmış, bunlar tedavi altına alınmışlardır.” deniliyordu.¹⁴⁴²

Tanin gazetesinde yayımlanan “Eski Topraklarımız - Eski Topraklarımızda Yeni Bir Cevelan” başlıklı bir başka yazıda da şu değerlendirmede bulunuluyordu: “Türk ordusunun ileri harekâtı esnasında şehirler boş, köyler yıkık, insanlar açtı. Geri çekilen Ermeniler buralarda pek feci zulümlerde bulunmuş, köyleri yakmışlardı. Uzun zamandan beri dağ muharebelerine alışan Türk kıtaatı kar fırtınaları ve çamurlar içinde yürüdü. Erzurum’u geri aldı. Erzurum’u geri alan ordu üç bin Müslüman naaşını defnetti. Ermeniler burada çok defa kadınları saçlarından süngülerle asmışlar ve gebe kadınların karınlarını kesip doğmak üzere olan çocuklarını çıkararak memelerine vermişlerdi. Yine bu çeteler bir köy halkını tamamen bir anbara doldurup bol benzin ile yakmışlardı. Daha evvel Ruslar yol inşası için Erzurum’un birçok erkeğini Sarıkamış istikametine sevk etmişler ve Erzurum dulları bu erkeklerin dönüşünü beyhude beklemişlerdi.”¹⁴⁴³

İstanbul basınında bulunan bu yazılar Erzurum ve çevresinde Ermenilerin uyguladıkları mezalim ve yaptıkları katliam ile ilgili durumun vahametini göstermekle birlikte birde olayların bizzat şahidi olan kişilerin ifadeleri vardı. Bu kişilerden birisi Ahmet Refik (Altınay) Bey diğeri Rus Harp Kaymakamı Twerdo Khlebof’du.

Ahmet Refik (Altınay), Tanin gazetesinde yayımlanan “Kafkas Yollarında” isimli yazısında Erzincan’dan Erzurum’a doğru hareket ettikten sonra yolda gördüklerini şu ifadelerle dile getiriyordu:

“Erzincan, ıssızlığıyla kalbe kasvet veriyordu. Bu yangın yerlerinden bir an evvel kurtulmak adeta bir saadetti. Yola çıktığımız zaman açlık manzaraları, sefaletler, Ermeniler tarafından kesilmiş başlar, parçalanmış vücutlar bir türlü gözlerimiz önünden gitmiyordu... Yolda ovanın iki tarafına doğru yükselen, karlı dağlarla nihayetlenen meyillerle üzerinde büyük büyük köyler vardı. Fakat bunlar çıplak ve siyah ağaçlarıyla büyük lekeler teşkil eden yangın yerlerinden başka bir şey değildi. Yanmamış, yıkılmamış, kırılmamış bir şey yoktu. Her taraf ıssızdı...”

“Halil Ağa Hanları önünde bir kıta çadırlarını kurmuş, geceyi orada geçirmeye hazırlanıyordu. Hava soğuktu. Fırat kayalık geçitlere sokuluyor, dar ve yüksek boğazlardan titretici bir rüzgâr esiyordu... Tenha yollarda bizden başka kimse yoktu. Bu tatsız yolculuktan

¹⁴⁴² “Erzurum’da Ermenilerin Yaptıkları Mezalim”, *İkdam*, 25 Mart 1334/1918, Numro: 7587, s. 1; “Vilayat-ı Şarkiyemizde Ermeni Mezalimi”, *Atı*, 25 Mart 1334/1918, Numro: 84, s. 1-4; *Tasvir-i Efkar*, 25 Mart 1334/1918, Numro: 2404, s. 1.

¹⁴⁴³ “Eski Topraklarımız - Eski Topraklarımızda Yeni Bir Cevelan -3-”, *Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, Numro: 3396, s. 1.

bitap olmuştuk. Arabadan indik. Kayalardan atladık. Kumlar arasında koşan, köpüren, insanı sürükleyip götürecekmiş gibi kalpte korkular peyda eden suyun kenarına geldik. Fırat'tan yüzlerimizi yıkadık. Hava kararıyordu. Biraz ötede, Fırat'ın coşkun zamanlarda geçtiği, şimdi çakıllardan mürekkebe geniş izler bıraktığı yerlerde iki köpek bir adam ölüsü bulmuşlar yemekle meşgullerdi. Zavallı adam, çorapları bir tarafta, gömleği parçalanmış, başı kopmuş, vücudu hurdahaş olmuştu. Morarmış, kurumuş, bir vücut, deşilmiş bir karın çakıllar üzerinde yatıyordu. Feci manzara! Bu cinayet kalbe dehşet veriyordu.”

“Geceyi Bican'da geçirecektik. Bican'a geldiğimiz zaman ortalık iyice kararmıştı. Köyün harabeleri arasında, yanmış evlere sığınan yolcuların ateşleri görülüyordu. Yatacak, barınacak hiçbir yer yoktu. Köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman etrafıma baktım: Küçük bir kız başı, yolun kenarına yuvarlanmış, oyuk gözleri, sırtmış dişleriyle karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi...”

“Bican ile Mamahatun arasındaki yol, yeşil bir ova ortasında... Yollar tenha. Bazen köylerine dönen yolcuların, öküzlerini çayırlara salmış, kağnılar üzerinde çocuklarıyla beraber ot yedikleri görülüyordu. Bu yerlerde en büyük düşman açlıktı. Köpekler, mezarlara yeni gömülmüş ölülerle karınlarını doyuruyorlardı...”

“Ermeniler Mamahatun'da yüzlerce insanı öldürmüşlerdi. Parkın yanındaki çukur insan cesetleriyle dolu idi...”

“Geceyi Karabıyık'ta geçirdik. Karabıyık'tan Ilıca'ya kadar yol gayet muntazamdı. Ruslar yolu mükemmel bir hale koymuşlardı... Yollar ıssızdı. Bazen kenarlarındaki hendeklerde kesilmiş başlara, koparılmış ellere ve ayaklara tesadüf ediliyordu. Yarabbi! Buralarda ne cinayetler işlenmişti. Şimdi insandan eser görünmüyordu. Ilıca, muntazam ve büyükçe bir köydü. Erzurum ovası buradan başlıyordu. Ovanın solunda kalan köyler tamamen haraptı... Ermeniler en çok burada mezalim yapmışlar, çoluk çocuk, kadın erkek, köyün sakinlerinden birçoğunu öldürmüşlerdi. Köyde tek bir nüfus bile kalmamıştı...”¹⁴⁴⁴

Erzurum'un genel durumunu o günlerde Ahmet Refik Bey'de şu çarpıcı cümlelerle anlatıyordu:

“Erzurum, Palandöken Dağı'nın eteğinde, büyük camileri, latif minareleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kavaklarıyla büyük bir harabe, akla durgunluk verecek bir yangın yeri idi...”

¹⁴⁴⁴ Ahmet Refik, “Kafkas Yollarında -6- Erzurum, 6 Mayıs”, *Tanin*, 3 Temmuz 1334/1918, Numro: 3436, s. 1-2; Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s. 61-67.

“Erzurum bir harabe gibiydi. Camiler anbar vazifesi yapmakla kurtulabilmişlerdi. Ancak bunlarında istisnası var. Lala Mustafa Paşa Camii, Mimar Sinan’ın bu güzide eseri, bütün süslemelerinden mahrumdu. Pencerelelerinin etrafını süsleyen zengin çiniler sökülüştü. Erzurum’un bu kısmı tamamen haraptı. Hükûmet Konağı dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç bir iskelet halinde ve dört duvardan başka bir şey değildi. Kilise meydanı civarı, Müslüman mahalleleri yakılmış ve yıkılmışlardı. İdadi Mektebi tiyatroya çevrilmişti. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma, üzerlerinde Rusça yazılar olan sinemalar vardı. Çeşmelerin hemen hepsine numaralar konulmuştu...”

“Halk henüz evlerine dönmemiş. Mevcut nüfus ancak on bin kişiyi aşabiliyordu. Erzurum Ruslar tarafından önemli bir harekât üssü haline dönüştürülmüştü. Şehre pek çok mal getirilmişti. Rus zabıtları aileleri ile birlikte Erzurum’a yerleşmişlerdi. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değildi. Rusların çekilmesi üzerine şehir tamamen Ermenilerin eline geçmişti. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar da o zaman başlamıştı. Yalnız Erzurum sokaklarından toplanan Müslüman naaşı sayısı dört bini geçiyordu. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırılmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler bu hesaba dâhil değildi.”

“Erzurum’da yakılan binalar hesapsızdı. Mart’ın dokuzunda çekilen Ermeniler, hemen her tarafı yakmışlar, yıkmışlar, gerektiği zamanda müdafaa etmişlerdi. Taş hanların üzerindeki mermi yaraları bu müdafaanın son izleri idi. Ermeniler artık şehri daha fazla savunamayacaklarını anladıkları zaman peşlerinde ölüm ve ateşten ibaret bir harabe bırakarak kaçmışlardı. Korkunç bir intikam... Erzurum yaralanmış bir kahraman gibiydi. Asırlardan beri Osmanlı serhatlerini bekleyen tarihimize şan ve şeref sayfaları ilave eden güzel belde şimdi büyük bir felaketten kurtulmuş, yaralarını tedavi ile meşgul bir insan vaziyetinde idi.”¹⁴⁴⁵

Twerdo Khlebof’a ait yazı ise Vakit gazetesinde yayımlandı. Vakit gazetesinde “Erzurum Faciaları” başlığıyla yayımlanan yazıda Rus ihtilalinin başlangıcından 12 Mart 1918’de Türk ordusu tarafından geri alındığı tarihe kadar Ermenilerin Erzurum şehri ile civarındaki köylerde Türklere karşı uyguladıkları mezalim ve katliamlara dair açıklamalar yer alıyordu. Bu yazı Erzurum işgal altında iken Rus İkinci Kale Topçu Alayı’nın tarihçesine ilave edilmek üzere mezkûr alayın esir Harp Kaymakamı Twerdo Khlebof tarafından yazılmış hatıratından alınmıştı. Twerdo Khlebof’tan özetlenerek verilen bu yazıda bizzat onun ifade şekli ile şöyle deniliyordu:

¹⁴⁴⁵ Ahmet Refik, “Kafkas Yollarında -7- Erzurum, 9 Mayıs”, *Tanin*, 6 Temmuz 1334/1918, Numro: 3439, s. 3; Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtıl*, s. 69-76.

“Türklerin Erzurum’u geri almalarına kadar geçen iki ay zarfında bizzat gördüğüm ve işittiğim şeyler Ermeniler hakkında tasavvur olunan her türlü fena faraziye ve tasavvurun ötesindedir. 1916’da Erzurum’un Rus kıtaatı tarafından işgalinde gerek şehre ve gerek civarına hiçbir Ermeni yaklaştırılmamıştır. Birinci Kolordu Kumandanı General Kalitin Erzurum ve Havalisi Kumandanlığı’nda kaldıkça aralarında Ermeni efradı bulunan kıtalar bu havalie sevk edilmedi. İhtilalden sonra her türlü tedbir lağvedilince Ermeniler Erzurum ve havalisine saldırdılar. Bu saldırıyı müteakip gerek şehir ve gerek civar köylerde münferit haneler yağma edilmeye ve sahipleri öldürülmeye başlandı. Rusların varlığı Ermenilerin bu cinayetleri alenen yapmalarına engel oluyordu. Katliam ve yağma başlangıçta hırsızlık şeklinde gizlice icra edilmekte idi. 1917 senesinde özellikle neferlerden oluşan Erzurum İhtilal İcra Komitesi ahalinin silahlarını toplamak maksadıyla her tarafı aramaya başladı. Arama düzenli şekilde cereyan etmediğinden biraz sonra yağmaya dönüştü. Yağmalama pek geniş bir şekilde artarak devam etti. Yağmada en ileri gidenler muharebelerde korkup geride kalan Ermeni neferleri idi. Bir aralık Ermenilerin ileri gelenleri bir daha böyle haller zuhur etmeyeceğini beyan ettiler. Türkler ile Ermeniler arasında tam bir dostluk tesis edeceklerini söylediler. Başlangıçta hakikaten bu teminata inanacak durum dahi ortaya çıktı. Mesela efrat tarafından kışla haline getirilen camiler tahliye edilip temizleniyorlar, bir daha böyle ikametgâha tahsis edilmiyorlardı. Türk ve Ermenilerden ortak şehir milisleri teşkil olunuyordu. Katliam ve yağma için divan-ı harpler kurulmasını bizzat Ermeniler yüksek sesle talep ediyorlardı. Bunların hepsinin hile ve tuzak olduğu bilahare anlaşıldı. Milis teşkilatına giren Türkler pek çabuk bundan vazgeçtiler. Çünkü devriyeye giden milis Türklerden pek çoğu geceleyin devriyeden dönmemeye ve ne olduklarına dair malumat alınamamaya başladı. Çalıştırmak için şehir haricine gönderilen Türkler de geri dönmüyorlardı.”

“Bir süre sonra Erzincan’da Türklerin Ermeniler tarafından katledildikleri havadisi de geldi. Bunun tafsilatını bizzat Kumandan Odişelidze’nin kendi ağzından işittim. Bu durumda şu şekilde gerçekleşmiştir: Katliam bir doktor ile müteahhit tarafından tertip edilmiş, eşkıya Ermenilerde katliamı gerçekleştirmişlerdir. Bu iki Ermeninin isimlerini kesin olarak hatırlamadığım için burada zikredemeyeceğim. Erzincan’da her türlü müdafaadan mahrum ve silahsız sekiz yüzden fazla Türk katledilmiş. Büyük çukurlar açılmış ve çaresiz Türkler bu çukurların başına kurbanlık koyunlar gibi sevk olunup hayvan gibi boğazlanmış, çukurlara doldurulmuşlar ve bu çukurun başındaki Ermeni yetmiş mi oldu, on kişi daha alır. Kes! Deyince on kişi daha kesip çukura atıp üzerine toprak çekerlermiş. Bizzat Ermeni müteahhit eğlenmek için seksen kişi kadar çaresiz Türkü bir eve doldurmuş kapıdan çıkarlarken birer birer kafalarını parçalamış. Erzincan’daki katliamdan sonra mükemmel silahlarla teçhiz edilmiş Ermeniler

Erzurum'a doğru geri çekilmeye başladılar. Menzil hattını Kürtlerin saldırısından korumak için menzil ile birlikte geri çekilmeye mecbur olan bir Rus topçu zabiti bir gün Ermeni kıtaatından bazısını harp için mevziye sokmak istemiş. Muntazam harp etmek Ermenilerin hoşuna gitmediğinden bir gece Rus zabitleri evlerinde uyurlarken evleriyle birlikte yakmak için evi tutuşturmuşlar. Rus zabitleri pek güçlkle yangından kurtulabilmişler. Çoğunun eşyası tamamen yanmış, Erzincan'dan Erzurum'a geri çekilen Ermeni eşkıya sürüleri yolları üzerine rast gelen İslam köylerini ahaliyle beraber mahvetmişler. Menzildeki arabaları ve topçu cephanesini nakletmek için silahsız ve itaatkâr ahali meyânında Kürtlerden kira ile arabacılar tutulmuştu. Kafile Erzurum'a yaklaştıkça yollarda Rus zabitanının evlerinde buldukları zamanlardan istifade ile Ermeniler bu arabacı Kürtleri öldürmeye başlamışlar. Dışarıdaki feryadı işitip imdat için çıkan Rus zabitleri Kürtleri korumak için müdahale edince aynı akıbeta kendilerinin de uğrayacakları tehdidiyle silahla mukabele görmüşlerdir. Bu katliam hayvani bir vahşetle icra olunuyordu.”

“12-15 sajen (ölçü birimi) genişliğinde bir cami avlusuna iki arşın yüksekliğinde cenaze yığılmıştı. Bunlar arasında her yaşta kadın, erkek, çoluk çocuk ve ihtiyarlar vardı. Kadın cenazelerinde onlara zorla saldırıldığını belli eden izler açıkça görülmekteydi. Birçok kız çocuğunun mahal-i tenasüllerine tüfek fişeği sokulmuştu. Ermeni kıtaatı nezdinde bulunup telefon hizmetini yerine getiren ve mektep görmüş Ermeni kızlarından bir ikisini Kaymakam Garnazyof cami avlusuna davet etmiş, Ermeni marifetlerini görüp iftihar etmelerini kendilerine serzeniş ile söylemiş. Ermeni kızları cenazeleri gördükleri vakit müteessir olacaklarına aksi bir şekilde sevinçle gülmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Kaymakam bunları azarlayarak hayvanlardan daha alçak olduklarını, harp edip nice facia görmüş bir zabitin bile tüylerini ürperten bu vahşet görüntüsü karşısında terbiye ve mektep görmüş kızların sevinçle gülmeleri hayvani vahşetlerine en açık bir delildir demiştir. Kaymakam böyle deyince sevinçlerini saklamak lüzumunu hatırlayan Ermeni kızları sinirlerinin gevşemesinden gülmekte olduklarını söylemişlerdir.”

Yine Twerdo Khlebof'un ifadesine göre, Alaca Menzil Kumandanlığı müteahhidi olan bir Ermeni 27 Şubat'ta Alaca'da yapılan vahşet hakkında bizzat şunu söylemişti: “Ermeniler canlı bir Türk kadını duvara çivilemişler, sonra kalbini çıkarıp başının üstüne asmışlar.” Ayrıca Twerdo Khlebof 27 Şubat'ta Topçu Alayının mıntıkası dâhilinde bulunan Tepeköyü'nün bütün ahalisinin toplu olarak katledilmiş olduğunu işittiğini yazmıştır.

Khlebof, Ermenilerin Erzurum'da Türklere karşı yaptıkları katliam ve mezalimi bu şekilde anlatırken “Süreç içinde şehirde bir dereceye kadar gürültü azaldı. Sakinleri sağ

kalmayan köylerde de elbette sükûn hâsıl oldu. Osmanlılar Ilıca'ya doğru gelince Erzurum şehrinde Ermeniler tarafından tekrar Türklerin tevkifine başlandı. Bilhassa 25-26 Şubat'ta tevkifler göze çarpacak dereceye çıktı. 26-27 Şubat gecesi Ermeniler Rus zabitlerini aldatarak katliam yapıp Türk askerinin korkusundan kendileri de firar ettiler. Katliamın tasarlanarak hazırlanan bir usul dairesinde yapıldığı anlaşıldı. Ahali evvelce yakalanarak bir yere doldurulduktan sonra birer birer katledilmiş ki bu gece katledilenlerin toplamı üç bine ulaşmıştır.” diyecekti.¹⁴⁴⁶

İstanbul basınında bu konuda ortaya çıkan bir başka önemli haber de Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı katliam yaptıkları sırada yararlılıkları görülen vatandaşları ödüllendirmesiydi. Bununla ilgili de basına yansıyan bilgiler bulunmaktaydı. 27 Haziran 1918'de Erzurumlu Korucuk Karyeli Veli Bey'in eşi Ayşe Hanım'a Ermenilerin Türklere mezalim yapıp onları katlettikleri sırada 200 kişiyi kurtarmasından dolayı Şefkat Nişanı* verilmesi kararlaştırıldı. Şefkat Nişanı verildiğine dair resmi yazı 2 Temmuz'da Takvim-i Vakayi gazetesinde yayımlandı. Takvim-i Vakayi gazetesinde ki yazı aynen şu şekildeydi:

“Katl ve itlaf edilmek üzere Ermeniler tarafından Erzurum'un Cedid Mahallesi'nden derdest ile bir haneye doldurulmuş olan 300'ü mütecaviz ahali-i İslamiyeden 200 nüfusun firarlarını teshil ve bu suretle kendilerini mevt-i muhakkaktan tahlis eden mezkûr mahallede sakin Korucuk Karyeli Veli Bey'in zevcesi Ayşe Hanım'a üçüncü dereceden Şefkat Nişanı ita edilmiştir.

İş bu İrade-i Seniyye'nin icrasına Dâhiliye Nazırı memurdur.

18 Ramazan 1336 - 27 Haziran 1334

Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat

Mehmed Reşad”¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴⁶ “Erzurum Faciaları”, *Vakit*, 8 Temmuz 1334/1918, Numro: 260, s. 2; Twerdo Khlebof'un bu yazısının tam metni için bakınız: Erdal Aydoğan - Şaban Ortak, “Erzurum'da Ermeni Mezalimine Şahit Rus Yarbayı Twerdo Khlebof'un Hatıraları”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol: 1, Issue: 1, 2001, s. 41-48.

* Şefkat Nişanı, İkinci Abdulhamid tarafından 1876'da savaşta, barışta ve tabii afetlerde özverili bir şekilde çalışıp başarı gösteren bayanlara verilmek üzere çıkarılmıştır. Bu nişanın birinci, ikinci ve üçüncü dereceden olmak üzere üç derecesi vardır. Nişan, sahibi öldüğünde devletçe geri alınmayıp takılmamak şartıyla varislerinde bırakılmıştır. Nişanın ikinci ve üçüncü rütbelerini alanlar, bir üst rütbeden aynı nişanı tekrar aldıklarında eski nişanları geri alınmış, üst rütbeden olanı verilmiştir. Cemile Şahin - Mustafa Şahin, “Osmanlı Son Dönemi İle Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî Ve Askerî Faaliyetleri”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2) 2013, s. 56.

¹⁴⁴⁷ *Takvim-i Vakayi*, 2 Temmuz 1334/1918, Numro: 3282, s. 1.

Aynı haber ertesi gün 3 Temmuz 1918 tarihli *Atı* gazetesinde de “Erzurum’da 200 Müslümanı Ermenilerden Kurtaran Bir Hanıma Nişan” başlığı ile ana sayfada yayımlandı. İç sayfada da “Kahraman Bir Kadına Nişan” başlığı ile değerlendirildi.¹⁴⁴⁸

İstanbul Basınına Göre Erzurum ve Çevresinde Müslüman Türk Halka Uygulanan Ermeni Mezaliminin Sorumluları

Basında Ermenilerin bölgede yaptıkları katliam ve mezalimin sebeplerine değinilmekte, bu sebepler farklı şekillerde yorumlanmaktaydı. Örneğin *Tanin* gazetesindeki “Erzurum’un İstirdadı Münasebetiyle” başlıklı yazıda Ermeni çetelerinin bölgede yaptıkları mezalim anlatıldıktan sonra bunun sebepleri üzerinde duruluyordu. Olayın sebepleri Ermenilerin hunharlıklarına bağlanıyordu. Yazıya göre, “Bu mezalim niçin yapılmış, nasıl ortaya çıkmıştı? İşte bu sorunun cevabını bulmak o kadar zordu ki, bu durum toplumu sebep olarak yalnız hunharlık illeti üzerinde durmaya sevk ediyordu. Ermeniler öteden beri Türk yurdu üzerine bir takım hayaller kurmuşlar, boş olan söz konusu hayallerini gerçekleştirmek için daima böyle kanlı vasıtalarla müracaat etmişlerdi. Eğer Ermenilerin içlerinde yalnız kan muhabbetinden başka bir muhabbet, ruhlarında kan kokusundan başka bir haz, kalplerinde insanlık ve milliyet namına en küçük bir heyecan bulunsaydı şüphesiz sadece bu günkü hareketler değil, belki de iki sene evvel yakın zamanlara kadar kendilerine kardeşten başka hiçbir tarzda muamele etmeyen bir halka karşı böyle davranmazlardı. Böylece hükümeti pek şiddetli tedbirler almaya sevk eden hareket ve hatta ondan daha evvel şahit olunan hadiseler ortaya çıkmazdı. Bir taraftan kan kokusuna karşı duydukları bağlılık, diğer taraftan Çar yönetiminin ihtirasları doğrultusunda dağıttığı altınlar beyinlerinde insanlık fikri olmayan, kalplerinde insanlığa dair küçük bir haz yaşamayan bu kan içici mahlûkları mütemadiyen vahşete, katillîğe ve canavarlığa sevk eden iki kuvvetli husus olmuştu. Bu yüzden yaşanan olaylarda söz konusu hususlardan başka sebep görünmüyordu. Kafkasya’da ve Türk topraklarında küçük bir azınlık şeklinde yaşadıkları halde halkın zihinlerinde hazırladıkları Ermenistan hülyasının zemini üzerine büyük ihtiras sarayları kurmak hevesine düşen birtakım adi mahlûklar, etraflarında pek kolaylıkla galeyana gelmeye uygun buldukları canavarlardan istedikleri gibi istifade etmişler, dün olduğu kadar bu günde pek çok mezalim yapmışlardı. Hiçbir sebep, hiçbir bahane olmaksızın yapılan bu kadar mezalim şüphesiz ki Türkler arasında ebediyen unutulmayacak ve bu gün olduğu kadar yarında onların cezaları mutlaka verilecekti.”¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁸ “Erzurum’da 200 Müslümanı Ermenilerden Kurtaran Bir Hanıma Nişan”, *Atı*, 3 Temmuz 1334/1918, Numro: 184, s. 1-2.

¹⁴⁴⁹ “Erzurum’un İstirdadı Münasebetiyle”, *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 3324, s. 1.

İkdam gazetesinde de “İstirdad Edilen Vatan Aksamında” başlıklı yazıda batı kamuoyu ve İtilaf Devletleri tarafı Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı yaptıkları mezalimden dolayı eleştirilmekteydi. Bu eleştiride batı kamuoyunun Ermenileri bundan önce masum gösterebilmek için pek çok çalışmalar yaptığı, rical ve matbuatlarının kendilerince itibar edilebilir saydıkları vesikalara dayanarak bir takım kitaplar, risaleler, istatistik cetvelleri yayımladıkları halde bu gün Müslüman Türk halkın yaşadığı mezalimi, acıları nasıl telakki ve muhakeme edecekleri noktasındaydı.¹⁴⁵⁰

Vakit gazetesindeki “Çeteler Mezalimi ve Avrupa” başlıklı yazıda da aynı şekilde Ermenilerin yaptıkları mezalimden dolayı Avrupa kamuoyu ve Rusya suçlanıyor, olayların sorumluları olarak gösteriliyorlardı. Yazıda “İngiltere ile Rusya senelerden beri Türkleri yabancı ülkelerde lekelemek için Ermeni meselesini bir silah olarak kullanmışlar, Türklerin buna karşı yayın yapacak vasıtalarından mahrum olmaları ve kendilerini hariçte tanıtmaya pek az ehemmiyet vermeleri neticesinde bazı hususları tamamen örtmeye muvaffak olmuşlardı.” denilerek şu değerlendirme yapılıyordu: “Vaktiyle memleketin iktisat, idare, ilim ve sanat hayatında mümtaz bir mevki olan herkes tarafından hürmet gören Ermeniler, İngiltere ile Rusya tarafından yapılan tahrikler neticesinde bir takım karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardır. Yani İngiliz ve Rus tahrikçileri önce kendi elleriyle meseleyi ihdas etmişler, sonra da adet olduğu üzere çeşitli vasıtalarla bunu propaganda mevzuu olarak kullanmışlardır. Türkleri bıçakları elinde yırtıcı adamlar diye tasavvur eden Avrupa zihinleri, mezalim namına önlerine konulan her türlü masalı hiçbir gerçekliği olmadan kabul etmişlerdir. Meselenin esasının ne olduğunu aramak, hakikati ortaya koymaya çalışmak pek azlarının hatırına gelmiştir. Tarafsız olan ülkelerde ortalıktaki galeyana karşısında seslerini pek yükseltmeye cüret edememişlerdir. Şimdi Kafkas Cephesi üzerinde cereyan eden vakalar, bütün insaf sahiplerinin gözünü açacak ve son seneler tarihinin Avrupa’da ne kadar tarafgir ve müfterice bir surette yazıldığını ortaya koyacaktır. Rus işgali altındaki Türk topraklarının kurtuluşu sırasında Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalim insanı insanlıktan şüphe ettirecek ve kalpleri tiksinti ile dolduracak bir tarzdadır. Şark cephesinde çeteler tarafından yapıp hasım Rus ordu kumandanlığı tarafından da tasdik ve itiraf olunan vahşet zihnin tasavvur edebileceğinin ötesindedir. Bu gün böyle mezalim yapan adamların dün her türlü zulümlere kuzu gibi boyun eğdiklerine ve hariçte mazlum bir tavırla merhamet dilenmekten başka şey yapmadıklarına inanmak için insan çok saf olmalıdır. Belçikalılar ve Ermeniler hesabına mezalim hikâyeleri uydurmakta idman yapmış olan İngiliz propaganda memurları gerçekte cereyan etmiş bulunan bu vakalar karşısında

¹⁴⁵⁰ “İstirdad Edilen Vatan Aksamında”, *İkdam*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 1.

acziyetlerini itiraf etmeye mecbur olacaklar, kendi kendilerinden utanacaklardır. Meydana gelen cinayetlerin mesuliyeti doğrudan doğruya İngiltere'ye ve eski Rusya'ya aittir. Onlar bütün bu felaketlerin temelini kurmuşlardır.”

Yazıda başta İngiltere ve Rusya meseleden dolayı suçlanırken sona doğru da “Çetelerin hareketleri karşısında Müslüman Türk halkı derin bir nefret hissederken onlar hakkındaki hissiyatın harp mıntıkası haricinde olup şark cephesinde meydana gelen şeylerden yüzlerce kilometre uzakta yaşayan Ermeni vatandaşlara bir mesuliyet hissesi çıkarmayı kimsenin hatırına bile getirmeyeceği pek tabiidir. Mezalim hakkında yayın yapmanın bir milli namus meselesi diye telakki edilmesini ve ona göre işe ehemmiyet verilmesini temenni ediyoruz.” deniliyordu.¹⁴⁵¹

Vakit gazetesindeki bu yazıya benzer cümleler Sabah gazetesindeki “Çete Cinayetleri Münasebetiyle” başlıklı yazıda da yer almaktaydı. Burada da bu güne kadar Ermeni çeteleri vatanın muhtelif köşelerinde ihtilal çıkarmışlar ve şimdi de türlü fenalıklar yapmışlardır. Onlar milli bir gayenin değil yabancı emellerinin ücretli hizmetçileri olmuşlardır ifadeleri kullanılarak Ermenilerin dış güçler tarafından tahrik edildikleri vurgulanmıştır. Yine devamında da Müslüman Türkler arasında bulunan çalışkan, zeki, Türklüğe bağlı olan kişileri de her zaman bu çetecilerle aynı yere koymak Türk milletine yakışmaz. Türk milleti intikamdan ziyade af ve kerem hisleri yaşar, heyecanları hiçbir zaman adalet ve insafın hududunu geçmez. Şark vilayetlerindeki Ermeniler mevcudiyet ve saadetlerini Erzurum havalisindeki naaşlara, bunların din ve ırkdaşlarına borçludurlar. Ermeni vatandaşlarında şark vilayetlerinde meydana gelen feci olaylardan müteessir olmaları pek tabi ve lüzumludur. Yaşananlar karşısında milli sınırların her köşesinde olduğu gibi Ermeni vatandaşlar arasında da aynı teessürü aynı samimiyeti hissedenlere tesadüf edileceği ümit olunmaktadır denilmekteydi.¹⁴⁵²

Sabah gazetesinin “Çete Cinayetleri” başlıklı yazısında da “Medeni Avrupa'nın gözünden uzak bir noktada mazlum ve mağdur bir halkın üzerinde uygulanan bu cinayetler Ermeni mezaliminin ancak bize kadar varabilen kısmını teşkil etmekle beraber, şu hali bile bütün insanlığın dikkat ve merhametini üzerine çekecek dereceye varmıştır deniliyordu.” Bu şekilde batı kamuoyunun dikkati mesele üzerine çekilmeye çalışılıyordu. Bu yazıda batı kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışırken şu değerlendirme yapılıyordu: “Gönül isterdi ki kimisi Rus askerinin peşine takılarak Türkiye'ye geçmiş, kimisi Osmanlı Devleti'nin nimet hakkını unutarak Ruslara iltihak etmiş Ermenilerden oluşan bu çetelerin kesip biçerek, yakıp

¹⁴⁵¹ Ahmed Emin, “Çeteler Mezalimi ve Avrupa”, *Vakit*, 12 Mart 1334/1918, Numro: 142, s. 1.

¹⁴⁵² “Çete Cinayetleri Münasebetiyle”, *Sabah*, 16 Mart 1334/1918, Numro: 10176, s. 1.

yıkarak, kasıp kavurarak geçtiği yerlerdeki enkaz ve elemli faciaların, şehir meydanlarında, tarla ortalarında, yol kenarlarında, duvar diplerinde beşeriyetin adilane hükmünü bekliyor gibi yatan İslam naaşlarını Ermenistan propagandasının Avrupalı ve Amerikalı taraftar ve hamileri görsünler. Harp gayeleri miyanına soktukları Şarki Anadolu vilayetlerini kimlerin eline bırakmaya çalıştıklarını öğrensinler. Ancak onların bu durumu görüp görmemesi, bu faciaların düşman kalplerinde bir nefret ve dehşet hissi uyandırıp uyandırmaması Türkleri ne vazifelerini düşünmekten ne de düşündüklerini en kısa zaman zarfında ve en müessir surette tatbik etmekten men etmemelidir. Artık Türklere katıyen kanaat gelmiştir ki Ermeni çeteleri şark vilayetlerinin herhangi bir noktasında istinat edebilecek bir merkeze sahip oldukça oraların imar ve ıslahı, halkın rahata erdirilmesi ve malının korunması bir tarafa canları da emniyet altında olmayacaktır. Sayılan feci hadiselerin ilk mesulleri Rus ordusunun peşinde takılarak Türk hudutlarını geçen ve şimdi ileri harekât üzerine yine geldikleri yere def olup gitmeye başlayan Kafkas Ermenileridir. Bunda şüphe yok ise de senelerce bu devletin ekmeği ile büyüdüktan sonra ilk fırsatta hükûmete isyan edip silah çeken ve en sonunda vatandaşlarına, komşularına canavarca saldıran bir kısım yerli Ermenilerinde mesuliyetleri büyüktür. Hiçbir mesuliyet bilhassa bu tür mesuliyetler cezasız kalmaz. Canilere, haydutlara ve asilere karşı son derece insafsız olmak adaletin en adilane tecellisidir. Zaten ordunun ve hükûmetin bu noktayı şiddetle takip ettiği muhakkaktır. Ancak hükûmetin vazifesi yalnız adaletli hükümle mazinin hesabını temizlemekten ibaret değildir. İşi daha yüksekte tutarak istikbalin selameti ve emniyeti esbabını hazırlamak vazifesi de onundur. Şurasını da unutmamalı ki memlekette bir istila ordusunun mevcudiyetinden istifade ederek kendi vatandaşlarından bir kısmını sadece Müslüman Türk oldukları için hunharca katleden bu kısım Ermeniler Türkler nazarında artık Osmanlı Ermenisi sayılmazlar. Türkler bunlara tereddütsüz düşman Ermeni derler. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne bu kadar düşmanlık göstermiş olanlar artık bu topraklarda ikamet haklarını kaybetmişlerdir. Bu hakikate göre hareket etmek ve hiç olmazsa buradaki Müslüman Türk halkın yoğunluğu meselesini çözmeye çalışmak hükûmetin yalnız hakkı değil aynı zamanda tebaasına karşı ihmal kabul etmez bir vazifesidir.”¹⁴⁵³ Yazılan bu tür sert cümleleri de o günlerde yaşanan acılara bağlamak gerekir. Çünkü Müslüman Türk halkın o günlerde yaşadıkları acılar toplumun hafızasında unutulmayacak yaralar açmıştı.

Söz konusu yazılardan dolayı olsa gerek, İstanbul'da Ermenice yayımlanan gazeteler de meseleye dikkat çektiler. Verçinlor gazetesi 14 Mart tarihli nüshasında, çeteler tarafından yapılan bu tür cinayetleri kabul etmelerinin mümkün olmadığını belirtip cinayetlerin ne

¹⁴⁵³ “Çete Cinayetleri”, *Sabah*, 13 Mart 1334/1918, Numro: 10173, s. 1.

vatanlarının ne de milliyetlerinin bulunmadığını yazdı. Çete cinayetlerini bir Ermeni meselesi olarak görmenin doğru olmadığını belirtti. Ceride-i Şarkıyye ve Zamanak gazeteleri de bu türden yazılar yayımladılar.¹⁴⁵⁴

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri safında katılan Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'de Rus limanlarını bombalayınca 1 Kasım 1914'de Ruslar Kafkasya'da Türk sınırını geçmeye başlamışlardır. Rus birliklerinin Türk toprakları üzerinde dağınık bir şekilde ilerledikleri sırada Köprüköy ve Azap muharebeleri olmuş, bunun arkasından da Osmanlı 3. Ordu'su bir takım stratejik düşüncelerden hareketle Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nı gerçekleştirmiştir. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın başarısız olmasından sonra Ruslar ileri harekâtla 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal etmişlerdir. Rus işgali Erzurum'un düşman işgalinden kurtulduğu 12 Mart 1918 tarihine kadar devam etmiştir. Bu süre iki yıldan biraz daha fazla bir zamanı kapsamaktadır.

Erzurum'un Ruslar tarafından işgali şehrin adeta yıkımına sebep olmuştur. Şehirde işgal süreciyle birlikte önemli bir muhaceret hareketi başlamıştır. Rusların Erzurum'a gireceklerinin anlaşılması üzerine Müslüman Türk halk, şehri adeta bir göç dalgası ile boşaltmıştır. Rus işgalinden kaçıp muhacir olanlar değişik yerlere göçmüşler, gidemeyenler ise işgal bölgesi içerisinde kalmışlardır. İşgal bölgesi içerisinde bulunan Müslüman Türk halk gerek Rusların gerekse Ruslardan destek alan Ermenilerin birçok mezalimine maruz kalmıştır. Bu dönemde birçok Müslüman Türk ya katledilip öldürülmüş, ya da esir edilerek şehirden götürülmüştür.

Erzurum şehri öncekiler bir tarafa asıl yıkımı ve mezalimi Rusya'da Ekim (Kasım) 1917 Bolşevik İhtilali'nin çıkmasından sonra yaşamıştır. Rusya'nın Bolşevik İhtilali ile savaştan çekilme kararı alması, İttifak Devletleri ile önce Brest-Litovsk Mütarekesi ve ardından da Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesi'ni imzalamasından sonra Rus askerleri de Kafkasya'da cepheyi boşaltmaya başlamışlardır. Rus askerleri bu çerçevede Doğu Anadolu'yu boşaltırlarken onların yerlerini Ermeni kıtaatları ve çeteleri alacaktı. Rusların yerlerini alan Ermeniler Erzincan'da, Erzurum'da ve diğer Osmanlı şehirlerinde adeta bir katliama girişmişlerdir. Ermeniler bu süreçte sadece Müslüman Türk halkı katletmiyorlardı. Köyleri, kasabaları, şehirleri adeta yakıp yıkıyorlardı. Canlı adına ne varsa ortadan kaldırıyorlardı. Ermenilerin çekildikleri yerlerde yaptıkları katliam ve tahribat insan zihninin tasavvur edebileceğinin çok ötesinde idi. Erzurum şehri de bu süreçte insan zihninin tasavvur edemeyeceği bir katliam, bir yıkım yaşamıştı.

¹⁴⁵⁴ "Çete Cinayetleri ve Ermeniler", *Vakit*, 18 Mart 1334/1918, Numro: 148, s. 1.

Savaş sırasında Erzurum'un gerek işgal altına düşüşü gerekse yaşadığı acılar basına pek yansımada. O dönemde uygulanan sansür sebebiyle Osmanlı basını bölgenin durumuna dair pek bir haber yapamadı. Ancak 1917 sonları 1918 başlarına doğru gerek sansür uygulamasındaki gevşeme gerekse Rusya'nın Kafkas Cephesi'ni boşaltması ve buraların Türk idaresine girmesiyle bölge ile ilgili haberler gazetelerde yayımlanmaya başladı. Gazetelerde hem bölgenin işgalden kurtuluşu hem de Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı uyguladıkları mezalim ile ilgili bilgi verildi. Basında bir taraftan Ermeniler yaptıkları mezalimden dolayı tenkit edilirlerken diğer taraftan da onları himaye eden büyük devletler eleştirilmekteydiler. Bu konuda özellikle Sovyet Rusya, İngiltere ve Batı kamuoyu eleştirilmekte, Ermenileri hamiliğini üstlenmelerinden dolayı bölgede Müslüman Türk halka karşı yapılan mezalimin sorumluları olarak gösterilmekteydiler. Basında bölgenin perişan haline de dikkat çekilmekte, bura halkının yersiz yurtsuz kaldığı, bu duruma karşı hemen bir takım tedbirler alınması gerektiği üzerinde de durulmaktaydı. Döneme bakıldığında bu durum belki de en fazla dikkate alınması gereken hususlardan birisidir.

Hazırlanan metinde Ermenilerin bölgede yapmış oldukları mezalim ile ilgili olarak verilen sayısal veriler sadece basına çok çok kısmi bir şekilde yansıyanlardır. Daha önce de değinildiği üzere basın sayısal verileri pek yayımlayabilmiş değildi. Döneme ait kayıtlar ve araştırma eserlerde Ermenilerin bölgede yapmış oldukları katliamın çok daha büyük olduğu görülecektir.

Kaynakça

Arşivler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi

Gazeteler

Ati

İkdam

Sabah

Takvim-i Vakayi

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Araştırma Eser ve Hatıratlar

Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, Hazırlayan: Osman Selim KOCAHANOĞLU, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

ALLEN, W. E. D. ve MURATOFF, Paul, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966.

ASLAN, Betül, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) (Hatıralar-Belgeler-Kazılar)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2004.

ASLAN, Yavuz, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 6, (1993), SS. 85-103.

ATNUR, İbrahim Ethem, "Avusturya-Macaristan Diplomatik Yazışmalarında Doğu Anadolu'da Türklere Uygulanan Kırım (1918)", *1. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, (2-4 Mayıs 2012 Erzurum)*, Editörler: Tolga BAŞAK - Mevlüt YÜKSEL, 2014, SS. 169-175.

ATNUR, İbrahim Ethem, "İşgalden Kurtuluşa Erzurum", *Kurtuluşunun 94. ve 95. Yıldönümünde Erzurum*, Hazırlayan: Mukaddes ARSLAN, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, SS. 107-113.

ATNUR, İbrahim Ethem, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 - Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, SS. 53-63.

AYDOĞAN, Erdal – ORTAK, Şaban, "Erzurum'da Ermeni Mezalimine Şahit Rus Yarbayı Twerdo Khlebof'un Hatıraları", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol: 1, Issue: 1, 2001, SS. 41-48.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı 'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

ÇİĞDEM, Süleyman, *Alaca Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, No: 1, Ankara, 2002.

DEMİREL, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

DİLEK, Mehmet Sait – TAŞKESENLİOĞLU, M. Yasin, “Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 50, SS. 81-104.

KARABEKİR, Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

KARABEKİR, Kazım, *Günlükler (1906-1946)*, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

KAYA, Erol, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum Mültecileri”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 - Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, SS. 79-92.

KAYA, Erol, *I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1993.

KILIÇ, Selami, “Oltu’nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan’a Katılımı (1878-1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXXII, Sayı: 94, Güz 2016, SS. 29-48.

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

KOLOĞLU, Orhan, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000.

KONUĞÇU, Enver, “Kurtuluş-Kırım ve Erzurum”, *Kurtuluşunun 94. ve 95. Yıldönümünde Erzurum*, Hazırlayan: Mukaddes ARSLAN, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, SS. 17-27.

KONUĞU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara, 1992.

KONUĞU, Enver, İbrahim Ethem ATNUR, *Bir Köy Tarihi: Cinis*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 2010.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990.

KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, “Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum’un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri”, *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, II, Yıl: 20, Sayı: 61, Aralık 2014, SS. 917-938.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “Doğu Anadolu Bölgesinde Müslüman-Türk Soykırımı ve Erzurum’da Yapılan Kazı Çalışmaları”, *İşgalden Kurtuluşa 99. Yıl*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 12 Mart 2017, Özel Sayı 2, SS. 2-21.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, *İlica’da Müslüman Türk Soykırımı ve Ermeni Sorunu*, Zafer Form Ofset Yayıncılık, Erzurum, 2016.

Osmanlı Devleti’nin Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

ÖĞÜN, Tuncay – SİBGATULLİNA, Alfina, “Türklerin ve Rusların Gözüyle 100. Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti’nin 1. Dünya Savaşı’na Girişi”, *History Studies*, Volume: 5 / Issue: 6, 2013, SS. 89-111.

ÖĞÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiyeye Mültecileri*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

ÖZDEMİR, Yavuz, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekatı*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum, 2003.

ÖZKAN, Asaf, *II. Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.

ŞAHİN, Cemile – ŞAHİN, Mustafa, “Osmanlı Son Dönemi İle Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî Ve Askerî Faaliyetleri”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2) 2013, SS. 53-72.

TEKİR, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32 (2016-Bahar), SS. 43-65.

TEMİZGÜNEY, Firdes, “Bayburt Kaymakamı Nusret Bey ve Faaliyetleri (1914-1915)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 2018, 22(1), SS. 147-164.

TOSUN, Ulvi Ufuk, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, (2015), SS. 1-10.

TOSUN, Ulvi Ufuk, *Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Çeviren: Fahri Çeliker, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985.

YAVUZ, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, SS. 207-232.

YAVUZ, Nurcan, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Erzincan, 1995.

YÜKSEL, Mevlüt, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, SS. 259-287.

YÜKSEL, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.

Ekler

“Taht-1 İşgaldeki Arazimizin Tathiri”

“Trabzon’ dan Sonra Erzurum’ da Tahlis Olunmak Üzeredir”

İkdam, 1 Mart 1334/1918, Numro: 7563, s. 1.

“Erzurum’a Doğru”

“Kıtaat-ı Osmaniye’nin Ahiren Garbinda Çeteleri Zaiyat-ı Mühimme İle Def Eylediği
‘Ilica’ İle ‘Erzurum’ Mevakiini ve Kafkasya İle Hududu Gösterir Harita”

İkdam, 12 Mart 1334/1918, Numro: 7574, s. 1.

“Arazi-i Magsube-i Kadimemize Doğru!... Oltu’nun İşgali, Şanlı Askerlerimizin Kıymetli Hediyesi...”

“Rusya İle Münakid Muahede Mucibince Devlet-i Osmaniye’ye Terk Edilip Ahiren Kıtaatımız Tarafından İşgal Edilen Oltu Kasabası’nın Mevkiini Gösterir Harita.”

Tasvir-i Efkâr, 30 Mart 1334/1918, Numro: 2409, s. 1.

قتل و اتلاف ايدملك اوزره ارمنييلر طرفندن ارضرومك جديد
محلہ سندن دردست ايله بر خانہ به طولديرلمش اولان اوج يوزى متجاوز
اهالى اسلاميه دن ايكي يوز نفوسك فرارلريني تسهيل و بوصورته كنديلريني
موت محققدن تخليص ايدن مذکور محلہ ده ساكن قوروجق قريه لى ولى
بىكك زوجہ سى عائشہ خانمہ اوچنجى رتبه دن شفقت نشانى اعطا ايدلمشدر .
اشبو ارادہ سنيه نك اجراسنه داخله ناظرى مأموردور .
۱۸ رمضان ۱۳۳۶ ۲۷ حزيران ۱۳۳۴
محمد دست
صدر اعظم و داخله ناظرى
محمد طلعت

Takvim-i Vakayi, 2 Temmuz 1334/1918, Numro: 3282, s. 1.

آدرس : استانبول ، باب طالى جاده سى ۷۱ * تلفراف ، استانبول ، آي * تلفون : استانبول ۱۷۸۵
۱۸۴ - چهارشنبه * ۲۴ رمضان ۱۳۳۶ * ۳ نور ۱۳۳۴ - ۱۹۱۸

ارضرومده ۲۰۰ مسلماني ارمنييلردن قورتاران بر خانمہ نشان
تحت البحر حربى : باتيريلان كميلر مایسده ۶۱۴ بيك طون ،
جمعاً ۱۸ ميلیونه قریب

۱۳۳۶
سحرى محمد نور

قهرمان بر قادينہ نشان
قتل و اتلاف ايدملك اوزره ارمنييلر طرفندن ارضرومك جديد
محلہ سندن دردست ايله بر خانہ به طولديرلمش اولان اوج يوزى متجاوز
اهالى اسلاميه دن ايكي يوز نفوسك فرارلريني تسهيل و بوصورته
كنديلريني موت محققدن تخليص ايدن مذکور محلہ ده ساكن قوروجق
قريه لى ولى بىكك زوجہ سى عائشہ خانمہ اوچنجى رتبه دن شفقت نشانى
اعطا ايدلمشدر .

“Erzurum’da 200 Müslümanı Ermenilerden Kurtaran Bir Hanıma Nişan”

“Kahraman Bir Kadına Nişan” *Ati*, 3 Temmuz 1334/1918, Numro: 184, s. 1-2.

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları

Tuncay Öğün*

Özet

Köprüköy ve Azap muharebeleri, 1. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı ordusunun 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı) sonra Rus kuvvetlerine karşı verdiği ilk ciddi sınavdır. Savaş başladığında 93 Harbi'nde alınan ağır yenilgilerin toplumsal hafızada açtığı yaralar henüz kapanmamıştı. Balkan bozgununun (1912-1913) utancı da silinememişti. Bu yüzden ordunun, Ruslarla tuttuğu bu yeni muharebeden yüzünün akıyla çıkıp çıkamayacağı, ezeli düşmanından intikam alıp alamayacağı (açıkça ifade edilemese de) korku ve endişe dolu bir merakla takip ediliyordu. Ancak savaşın ilk günlerinde sınırı geçip Türk topraklarını çiğnemeye başlayan Rus kuvvetlerinin 12 Kasım 1914'te Köprüköy'de yenilgiye uğratılıp 30-40 km gerideki Azap sırtlarına kadar püskürtülmesi bu gergin bekleyişe son vererek geleceğe dair büyük ümitler doğurmaya yetti. Gazeteler büyük bir heyecanla Köprüköy'de parlak bir zafer kazanıldığını, 93 Harbi yenilgisinin intikamının alındığını, Balkan bozgunu izlerinin silindiğini, Turan'a giden yolun açıldığını, Rus ordusunun kesin olarak yenileceğini, Rusya Müslümanlarının Osmanlılarla birlik olacağını, Kafkasya'nın, Türkistan'ın ele geçirileceğini yazmaya başladı. Takip edilen Rus birliklerinin Azap sırtlarında yeniden güçlü bir direnişe geçmesi de bu heyecan selinin önüne geçemedi. Zaten basın hayatı sıkı bir sansüre tabi olduğundan esasen bütün bu yazılanlar gazetelerin görüşlerini yansıtmaktan çok devlet aygıtını elinde bulunduran İttihat ve Terakki yönetiminin Rusya'yı hedef alan niyet ve planlarının propagandasını yapmaya hizmet ediyor, halkı ve orduyu bu uğurda motive etmeyi amaçlıyordu. Köprüköy zaferi, Sarıkamış bozgunundan sonra da basının gündeminde sıklıkla yer aldı. Ancak bu defa motive etmek için değil, büyük bozgunu halktan gizleyip mağlubiyetin olumsuz etkilerini hafifletmek için adeta bir paravan olarak kullanıldı. Bu bildiri Osmanlı basınının söz konusu yayınlarını inceleyerek Köprüköy ve Azap savaşlarının Osmanlı kamuoyunda yarattığı etkiyi tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Köprüköy Zaferi, Azap Muharebesi, Kafkas Cephesi, 1. Dünya Savaşı, Osmanlı basını, Osmanlı kamuoyu

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA, tuncayogun@hotmail.com

Coverage of The Battles of Köprüköy and Azap in The Ottoman Press

Abstract

The battles of Köprüköy and Azap were the first serious trial of the Ottoman army, entering the First World War, against the Russian forces after the War of '93 (Russo-Ottoman war of 1877-1878). When the battles started, the injuries in the collective memory caused by the heavy defeats suffered in the War of '93 had yet to be healed. Neither the shame of utter defeat in the Balkan Wars (1912) was healed. Therefore, the army's new battle with the Russians were being followed with great curiosity as well as fear and anxiety. The people were curious, though without overtly expressing, as to the possibility of taking revenge on the arch-enemy by winning the newly engaged battles. Therefore, the defeat of the initial Russian forces, first setting foot on the Turkish territory by crossing the border in the early days of the war, at Köprüköy in 12 November 1914 and their consequent withdrawal 30-40 km back in to Azap ridges were enough to end this anxious waiting and created great hopes for the future. Newspapers began to publish with great excitement that a bright victory was won in Köprüköy, that the War of '93 was avenged, that the scars of the Balkan defeat were erased, that the road to Turan was opened, that the Russian army was to be certainly defeated, that Russian muslims would unite with the Ottomans, that the Caucasia and the Turkistan were to be captured. Even the strong resistance of Russians withdrawn to the Azap ridges was not enough to stop the flood of excitement. As the press was subject to a strict censorship at the time, everything published in the newspapers, rather than reflecting the independent opinion of the members of the press, served the propaganda by the Union and Progress, which controlled the state apparatus, against Russia and aimed to motivate public and the army in this cause. The victory of Köprüköy also remained on the agenda of the press after the defeat of Sarikamıs. This time, however, it served as a smoke screen for easing the negative effects of the great rout from the public instead of motivator. This paper aims to assess the influence of Köprüköy and Azap battles on the Ottoman public opinion by means of analyzing the Ottoman press of the time.

Keywords: Köprüköy victory, Azap battle, Caucauss Front, First World War, Ottoman press, Ottoman Public opinion

Kafkas cephesinde savaş, Rus kuvvetlerinin 1 Kasım 1914'te Oltu'dan Ağrı Dağı'na kadar uzanan hat üzerindeki beş noktadan sınırı geçerek ilerlemesi üzerine başlamıştı. Rus ordusuna verilen görev sınırın 10-15 km ilerisindeki *İd-Ardos-Zars-Yüzviren-Mızrakdağ* çizgisini tutarak savaşı Türk arazisine yıkmaktı. Ancak sonra ciddi bir direnişle karşılaşmadıklarını görünce söz konusu çizgiyi de aşarak Köprüköy'e doğru ilerlemeye devam

etmişlerdi.¹⁴⁵⁵ İstanbul gazetelerine göre Rus taarruzunun biri siyasî, diğeri askerî olmak üzere iki amacı vardı. Siyasî amaç; Ruslara karşı Osmanlılarla birlik olacağından korkulan Kafkasya Müslümanlarını baskı altına alıp yıldırma idi. Askerî amaç ise Türk ordusunu toparlanmasına fırsat vermeden mağlup edip dağıtmaktı.¹⁴⁵⁶ 7-12 Kasım 1914 tarihleri arasında cereyan eden Köprüköy savaşları Osmanlı topraklarına bu niyetle giren Rus birlikleriyle Türk kuvvetleri arasında meydana gelen ilk ciddi karşılaşmaydı.

Osmanlı karargâhı, Rus kuvvetlerinin ciddi bir direnişle karşılaşmadan Türk topraklarında ilerlemekte olduğunu kamuoyundan sakladı. Rus kuvvetlerinin sınır birliklerinin kuvvetli direnişi karşısında kısmen geri çekilmek zorunda kaldığı,¹⁴⁵⁷ bazı Rus birliklerinin mağlup edildiği¹⁴⁵⁸ gibi muğlak açıklamalar yaparak durumu kurtarmaya çalıştı. Vaktinden önce düşmana bilgi vermemek için bu yola başvurulduğu ifade edilse de asıl neden Rus ileri harekâtının ordunun ve halkın moralini bozabileceği, Kafkasya’da Ruslara karşı çıkması beklenen ayaklanmayı önleyebileceği korkusuydu. Bu yüzden karargâhın suskunluğu, Rus kuvvetlerinin 12 Kasım’da Köprüköy’deki mevzilerinden sökülüp atılmasına kadar devam etti. Bu galibiyetin ardından cephede durumun kontrol altına alınıp üstünlüğün Türk kuvvetlerine geçtiği görülünce yayımlanan 13 Kasım 1914 tarihli¹⁴⁵⁹ bir bildiriyle savaşın ilk gününden itibaren cereyan eden harekât hakkında kamuoyuna açıklama yapıldı.

Karargâhın söz konusu bildirisine göre 1 Kasım 1914’te savaş ilan etmeksizin 5 koldan saldırıya geçen Ruslar, Karadeniz’de Osmanlı donanmasına yaptıkları baskının bir benzerini de Kafkas cephesinde yapmak istemişlerdi. Bu harekâtı önceden planlamış ve uzunca bir dönem hazırlık yapmışlardı. Rusların bu planlı ve hazırlıklı saldırısına karşı Türk sınır birlikleri kendilerine verilen emir ve talimatları layıkıyla yerine getirmişlerdi. Düşmana şiddetli darbeler vurup ağır kayıplar verdirerek yavaş yavaş geri çekilmişlerdi. Böylece gerideki birliklere gerekli hazırlıkları yapmaları için zaman kazandırmışlardı. Bu direniş karşısında düşman dört gün içerisinde kolbaşı ile ancak Köprüköy’e kadar gelebilmişti. Kazak süvarilerinin Köprüköy’den ileriye yaptıkları taarruzlar bir Türk süvari fırkası tarafından durdurularak geri püskürtülmüştü. İleri harekâtını durdurmak zorunda kalan düşman Köprüköy önlerinde savunmaya geçerek 5-6 Kasım’da siper kazmakla meşgul olmuştu. O sırada arkadan yetişen

¹⁴⁵⁵ Maslofski, *Umumî Harpte Kafkas Cephesi*, çev. Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935, s. 53, 74.

¹⁴⁵⁶ “Türkiye-İtilaf-ı Müselles Muharebesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914) .

¹⁴⁵⁷ “İnkıta-i Münasebat ve Muhasamat”, *Tanin*, 21 Teşrinievvel 1330 (3 Kasım 1914).

¹⁴⁵⁸ “Tebliğ-i Resmî”, *Tanin*, 24 Teşrinievvel 1330 (6 Kasım 1914).

¹⁴⁵⁹ “Kafkasya’da Harekât-ı Harbiye”, *İkdam*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

Türk birlikleri de savunmaya geçen düşmana taarruz etmek için gerekli hazırlıkları yapaya başlamıştı.

Bildiri durumu böyle özetlese de işin iç yüzü biraz farklıydı. Zira cephedeki kuvvetlerin sevk ve idaresinden sorumlu olan 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, muhtemel bir Rus taarruzu karşı kuvvetlerini Erzurum'da toplayıp Erzurum kalesinden de yaralanarak savunma savaşı yapmak niyetindeydi.¹⁴⁶⁰ Yiğinağını ona göre yapmıştı. Bu yüzden Türklerin yalnız küçük sınır birlikleriyle karşılaşan Rus kuvvetleri ciddi bir direniş görmeden Köprüköl'e kadar ilerlemişlerdi.¹⁴⁶¹ Ancak Rus birliklerinin Türk topraklarını çiğnemesine izin veren bu harekât planı karargâhın (Karargâh-ı Umumî) cephedeki duruma müdahale etmesine neden olmuştu.¹⁴⁶² Rus ileri harekâtının ordunun morali üzerinde kötü etki yaratacağından korkan Başkumandan Vekili Enver Paşa, Türk topraklarında ilerleyen ve esasen zayıf olan düşman kollarının ezilerek ordunun Rus arazisine girmesini emretmişti.¹⁴⁶³ 4 Kasım 1914 tarihli bu emir, Rus ordusunun tümüyle yok edilip Kafkasya'nın süratle ele geçirilmesini gerektiriyordu.¹⁴⁶⁴ 3. Ordu, bu emir üzerine savunma savaşı yapmaktan vaz geçerek Köprüköl'deki Rus kuvvetlerine karşı taarruz edip büyük bir meydan muharebesine girmek durumunda kalmıştı.

Karargâhın yukarıda bahsi geçen bildirisine göre Köprüköl meydan muharebesi, 7 Kasım'da Türk birliklerinin kasabanın batısındaki tahkim edilmiş Rus mevzilerine taarruz etmesiyle başlamıştı. Ertesi gün öğleden sonra Rusların avcı siperlerine girilmiş, dört piyade livası bir topçu alayı ve bir süvari fırkası tarafından savunulmakta olan düşman mevzileri tümüyle ele geçirilmişti. Ancak oradan çekilen Ruslar biraz geride daha kuvvetli diğer bir mevkie yerleşerek yeniden direnişe geçmişlerdi. Taarruz ertesi gün de devam etmiş, bu sırada kuvvetlerini takviye etmeye başlayan Ruslar, bir süvari fırkası ile 1. Kafkas Kolordusu'nun bütün birliklerini Köprüköl'deki savunma hattına sevk etmişlerdi. Rus birliklerinin yerleştiği cephe hattı 15 kilometre uzunluğunda olup güneyi Aras nehrine, kuzeyi ise oldukça sarp bir dağ silsilesine dayanıyordu. Tahkim edilmiş bu hattın sol kanadı gerisinde kuvvetli bir düşman ihtiyat gücü vardı.

¹⁴⁶⁰ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 132; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 58, Sayı: 122 (Ocak 2009), s. 352.

¹⁴⁶¹ Maslofski, s. 55.

¹⁴⁶² Ali İhsan Sabis, II, s. 135.

¹⁴⁶³ Süleyman Tekir, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kars 2015, s. 131.

¹⁴⁶⁴ *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, yay. haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 50, 53.

10 Kasım'da taarruz hazırlıklarını tamamlayan Türk kuvvetleri, ertesi sabah düşman mevzilerine karşı yeniden saldırıya geçmiş, öğlene doğru düşman savunma hattının önemli noktalarından birini teşkil eden Köprükölü'ü kanlı bir süngü hücumuyla ele geçirmişti. O gün hava kararmaya başladığında düşman mevzilerinin dörtte üçü Türk kuvvetlerinin eline geçmiş bulunuyordu. Rus kuvvetlerinin son istinat noktası olan Köprükölü doğusundaki 1905 rakımlı tepe (*Çobandede*) de o gece kanlı bir süngü hücumuyla ele geçirilmişti. Böyle 12 Kasım sabahı galibiyet kesinlik kazanmış, hezimete uğrayan Rus kolordusu firar etmeye başlamıştı.

Bildirinin son satırlarında, harekâtın icra edildiği arazi dağlık ve engebeli olduğundan düşmanın uğradığı ağır zayıatın tam olarak tespit edilemediği belirtiliyor, moral açısından çok iyi durumda olan yılmaz ve yorulmaz Türk birliklerinin düşmanı takibe başladığı ifade ediliyordu.

Gerçekten de Köprükölü galibiyetiyle Türk ordusu moral bulurken Rus askerlerinin maneviyatı ciddi anlamda sarsılmıştı. Komuta heyeti manen çökmüş, geri hizmetleri bozulan Rus birlikleri sıkıntılı bir duruma düşmüştü.¹⁴⁶⁵ Bununla birlikte karargâhın “*yılmaz ve yorulmaz*” Türk askerlerinin çekilen düşmanı takip edilmekte olduklarını bildiren ifadesi gerçeği tam olarak yansıtmıyordu. Moral olarak iyi durumda olsalar bile günlerdir süren şiddetli muharebeler sırasında dinlenmeye fırsat bulamayan Türk askerleri de bitkin düşmüşlerdi. Bu yüzden çekilen düşmanı yakın takibe alamamış ancak iki gün dinlendikten sonra toparlanıp harekete geçebilmişlerdi. Bu iki günlük gecikme ise mağlup Rus kuvvetlerine 30-40 km geride önceden hazırlanmış oldukları Azap, Zazak, Hoşab hattındaki mevzilere yerleşerek yeniden direnişe geçme fırsatı vermişti.¹⁴⁶⁶

Osmanlı karargâhı savaş dönemi koşullarının bir gereği olarak kamuoyuna yaptığı açıklamalarda doğal olarak bu tür sorunlara değinmiyor, daha çok Rus ordusunun uğradığı ağır kayıpları ön plana çıkarıyor, buna karşılık Türk askerlerinin kahramanlığından bahsediyordu. Karargâhın Köprükölü muharebesi hakkında yaptığı 14 Kasım 1914 tarihli ikinci açıklama Rus ordusunun uğradığı insan kaybının 4 binin üzerinde ölü, bir o kadar yaralı ve yaklaşık 500 esir olduğunu bildiriyordu. Aynı açıklamaya göre arazinin sarp, havanın karlı ve puslu olması yüzünden ricat yolları tamamen kesilemeyen mağlup Rus kuvvetleri geride on bin tüfek ve çok miktarda cephane bırakarak Kötek istikametine çekilmişlerdi.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁵ W. E. D. Allen- P. Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas Sınırı Harpleri Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 229, 231.

¹⁴⁶⁶ *Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, I, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1993, s. 220-221, 319.

¹⁴⁶⁷ “Rusların Makhûriyeti”, *Sabah*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

Savaş alanındaki bütün arazi dalgalarına hâkim durumda bulunan¹⁴⁶⁸ ve bu yüzden stratejik öneme sahip bulunan 1905 rakımlı tepenin ele geçirilmesi sırasında Türk askerlerinin olağanüstü bir kahramanlık gösterdiği ifade ediliyordu. Bu yüzden karargâhın yine 14 Kasım tarihli olan başka bir bildirisinde bu tepedeki muharebeye özel olarak yer verilmiş, süngü muharebesinin çok kanlı geçtiği, çok sayıda şehit verme pahasına düşman kuvvetlerinin son ferdine kadar imha edildiği bildirilmişti.¹⁴⁶⁹

Köprüköy önündeki muharebat pek şiddetli olmuş ve askerlerimiz hakikaten fevkalade besalet göstermiştir. Bir alayımız 1905 rakımlı tepeye üç defa süngü ile hücum etmiş ve en ilerideki taburunun kumandanıyla zabitanının kısm-ı azamı şehit olduğu halde Osmanlı tarih-i celadetinin bir misal-i müfahareti olarak müstesna bir fedakârlıkla düşman mevziine dâhil olunmuş ve o tepeyi işgal eden düşmandan bir fert bile kurtulamamıştır. Düşmandan alınan ganim-i azime meyanında pek çok istihkâm edevatı vardır.*

93. Harbi'nin ünlü Rus Generallerinden Suvorof'un "Kurşun bir mecnundur, yalnız süngü tam bir adamdır"¹⁴⁷⁰ sözleri 1905 rakımlı tepede de hükmünü icra etmişti, muharebede son sözü yine süngüler söylemişti. Ortaya koydukları kahramanca mücadeleyle düşmanın bile takdir ve hayranlığını kazanan Türk askerleri, askerlik mesleğinin gerektirdiği asaletle sahip, süngü savaşından çekinmeyen disiplinli, itaatkâr, kanaatkâr ve cesur savaşçılar olduklarını bir kez daha göstermişlerdi.¹⁴⁷¹

Kafkas cephesindeki savaşı 93 Harbi'nin rövanşısı, Rus esareti altındaki ırk ve din kardeşlerinin kurtuluş ümidi¹⁴⁷² olarak gören Osmanlı gazeteleri karargâhın bildirimlerini büyük bir heyecan ve merakla izliyordu. Zaten seferberliğin ilk günlerinden itibaren uygulanan askerî sansür gereği basın organlarının savaşla ilgili yayınlarında resmî bildirimlerin dışına çıkmalarına, farklı kaynaklardan aldıkları haberleri kullanmalarına izin verilmiyordu.¹⁴⁷³ Onlar da bu koşullar altında karargâhın bildirimlerini evirip çevirip, önüne arkasına birkaç tumturaklı söz eklemekten başka bir şey yapamıyorlardı. Köprüköy zaferini sığağı sığağına değerlendiren *Tasvir-i Efkâr*'ın yazdıkları da bunun ötesinde değildi. Türk kuvvetlerini hazırlıksız yakalayarak yok etmeyi düşünen Rusların evdeki hesabının çarşıya uymadığını, asırların

¹⁴⁶⁸ "Pasinler Muzafferiyeti", *Tanin*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

¹⁴⁶⁹ "Kafkasya'da Yeni Muvaffakiyetlerimiz", *Turan*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

* Muhtemelen askerî açıdan mahsurlu görüldüğü için karargâhın bildirimlerinde 1905 rakımlı tepeyi ele geçiren alayın adı belirtilmemiştir. Bu alay 33. Tümenine bağlı 83. Piyade Alayı'dır. Bkz. *Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, I, s. 173.

¹⁴⁷⁰ "Son Osmanlı-Rus Seferindeki Kars Muharebe Meydanı", *Tanin*, 10 Teşrinisani 1330 (23 Kasım 1914).

¹⁴⁷¹ Maslofski, s. 36.

¹⁴⁷² "Türkiye-İtilâf-ı Müselles Muharebesi", *Turan*, 30 Teşrinievvel 1330 (12 Kasım 1914).

¹⁴⁷³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, I, yay. haz. Kemal Gurulkan vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013, s. 26, 31-32.

intikam hisleriyle dolu, son Balkan felâketinin acısını çıkarmaya yeminli kavi ve azimkâr Türk hatlarına çarptığını yazıyordu. Türk kuşatma kollarının kar ve sis engeline takılmasından yararlanan Rus birliklerinin son anda geri çekilmeye muvaffak olarak tümüyle yok olmaktan kurtulabildiğini bildiriyordu.¹⁴⁷⁴

Yine aynı gazeteye göre 1905 rakımlı tepe Şıpka muharebesini hatırlatacak kadar şiddetli bir süngü hücumuyla ele geçirilmişti.¹⁴⁷⁵ Makineli tüfeklerin avcı hatlarını yalayıp süpüren ateşleri, topların yıldırımlar saçan şarapnelleri, tüfeklerin mütemadiyen vızıldayan kurşunları arasında metanet ve şecaatle ilerleyen kahraman askerler, bütün Osmanlı ordusunun semalara kadar yükselen zafer nağraları arasında sancağı 1905 rakımlı tepenin barut dumanlarıyla kaplı zirvesine dikerek KöprükÖy meydan muharebesini muzafferiyetle neticelenmesini sağlamıştı. Tepeyi ele geçiren kahraman alay bu üstün hizmetlerine karşılık Sultan Mehmet Reşat'ın fermanıyla sancağına “*Devlet-i Osmaniye ve Rusya muharebesinde (83) ’üncü piyade alayının KöprükÖy meydan muharebesinde 1332 senesi Zilhiccesinin yirmi üçüncü günü ihraz ettiği muzafferiyetin hatırasıdır*” ibareli bir kurdele takılarak altın ve gümüş imtiyaz madalyalarıyla ödüllendirilmişti¹⁴⁷⁶. Subay ve erlerine de ayrıca rütbeler, nişanlar verilmişti.¹⁴⁷⁷

KöprükÖy’de düşman büsbütün ezilememiş yalnız mağlup edilerek bir miktar geri çekilmeye zorlanmış¹⁴⁷⁸ ise de sınırın ötesine atılamamıştı.¹⁴⁷⁹ Yani Enver Paşa’nın istediği gibi savaş Rus topraklarına yıkılamamıştı. Fakat yine de elde edilen galibiyet önemli bir başarı sayılarak bizzat Enver Paşa’nın teklifi ve Sultan’ın onayıyla Hasan İzzet Paşa’ya da KöprükÖy’deki hizmetlerine karşılık altın liyakat madalyası verilmesi kararlaştırılmış, madalyası beratıyla birlikte postaya verilerek Erzurum’a gönderilmişti.¹⁴⁸⁰

Hükümetin yarı resmi yayın organı olan *Tanin* Ruslara karşı elde edilen bu ilk başarının tarihe “*Pasinler Muzafferiyeti*” diye geçeceğini yazıyordu.¹⁴⁸¹ Bu önemli galibiyeti “*Nihayet Muzaffer Olduk!*” başlığıyla okurlarına duyuran gazete, Osmanlı ordusunun kırk seneden beri ilk defa bu kadar büyük bir düşmana karşı böyle muazzam bir zafer kazandığını dile getiriyordu. 93 Harbi yenilgisinin intikamının alındığını, Balkan yenilgisi izlerinin silindiğini, Rusları Kafkas sınırındaki dağlara sıkıştırıp Batum’a doğru ilerleyen Türk ordusunu mübarek ve

¹⁴⁷⁴ “Türkiye-İtilaf-ı Müselles Muharebesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914).

¹⁴⁷⁵ “Türkiye-İtilaf-ı Müselles Muharebesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914).

¹⁴⁷⁶ “KöprükÖy Meydan Muharebesi Kahramanı”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

¹⁴⁷⁷ “Kahramanları Taltif”, *Turan*, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914).

¹⁴⁷⁸ *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, s. 61.

¹⁴⁷⁹ “Kafkas Hududundaki yeni Muharebe”, *Tanin*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

¹⁴⁸⁰ Hasan İzzet Altınanıt, *Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken*. Sarıkamış, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013, s. 108-109.

¹⁴⁸¹ “Pasinler Muzafferiyeti”, *Tanin*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

mukaddes kanıyla milletin alnındaki lekeyi sildiğini, yüzündeki zillet çamurunu temizlediğini büyük bir heyecanla ifade ediyordu. Aldığı ilk darbenin etkisiyle sersemleyen düşman ordusunun şanlı gazilerin ayakları altında ezileceğini, Turanlıların, Arapların, Hintlilerin kısaca bütün İslam âleminin birer birer ayaklanarak düşmanın *mülk-i harabı* üstünde kurulacak zafer takının birer küçük amelesi olacaklarını öne sürüyordu. Köprüköy zaferinin dost ve müttefik devletler nezdinde Türk ordusuna duyulan güveni pekiştirdiğini belirtiyordu.¹⁴⁸²

Övgü dolu ifadelerine rağmen *Tanin*'in geri çekilen Rus birliklerinin imha edilememesinden dolayı bir miktar burukluk hissettiği de gözden kaçmıyor, aşağıdaki ifadeleriyle duygularını ele veriyordu:¹⁴⁸³

“*Münâ'at-ı mevkie ve muhalefet-i hava ihata kollarımızdan birinin harekâtını işgal etmemiş olsaydı ricat etmeye muvaffak olan Rus ordusu her taraftan kendisinin kuşatılmış olduğunu görecektir ve ya teslim olmak yahut sonuna kadar kırılmak şıklarından birini ihtiyarda mecbur kalacaktı.*”

Yine de bu duruma fazla takılmamaya çalışarak sözü düşmandan alınan ganimetlere, özellikle de kaçan Rus birliklerinin yollarda bıraktığı on bin tüfeğe getirerek elde edilen başarının parlak bir zafer olduğunu tekrarlıyordu. Elde edilen muzafferiyetin 1897'de Yunanlılara karşı kazanılan *Dömeke* zaferinden bile birkaç misli parlak olduğunu öne sürüyordu.¹⁴⁸⁴ *La Turquie*'den aktardığı bir yazıya dayanarak askerî harekât icrasının çok zor yapılabildiği bir coğrafyada şiddetli kışa rağmen bazı yerlerin Osmanlı ordusu tarafından süngü hücumuyla ele geçirilebilmiş olmasının takdire şayan bir durum olduğu belirtiliyordu.¹⁴⁸⁵

Müttefiklerin, özellikle Almanların bu zafer hakkında ne düşündükleri de merak ediliyordu. *Tasvir-i Efkâr*'ın *National Zeitung* gazetesinden iktibas ettiği bir yazı onların da Köprüköy galibiyetine büyük önem verdiğini gösteriyordu. Söz konusu gazeteye göre Osmanlı askerlerinin takdire şayan bir cesaret ve metanet göstererek elde ettikleri bu büyük başarı Kafkasya ahalisi üzerinde pek büyük tesirler yaratacaktı. Güçlü Türk ordusundan ağır bir darbe yiyen Rus ordusu dehşetli bir sarsıntı geçirecekti.¹⁴⁸⁶

Osmanlı basınına göre Ruslar kötü etki yaratacağından korktukları için Köprüköy'de uğradıkları yenilgiyi kamuoyundan saklama telaşına düşmüşlerdi. *Tanin* Rus hükümetinin Köprüköy yenilgisini kelime oyunları ile gizlemeye çalıştığını öne sürüyordu. Köprüköy'deki Türk kuşatmasından kurtulan Rus birliklerinin Eleşkirt havalisinde

¹⁴⁸² “Nihayet, Muzaffer Olduk!”, *Tanin*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

¹⁴⁸³ “Kafkas Hududunda Zafer Haberleri”, *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

¹⁴⁸⁴ “Kafkas Hududunda Zafer Haberleri”, *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

¹⁴⁸⁵ “Şark Harbi”, *Tanin*, 11 Teşrinisani 1330 (24 Kasım 1914).

¹⁴⁸⁶ “Köprüköy Meydan Muharebesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 11 Teşrinisani 1330 (24 Kasım 1914).

tutunabilmiş olmasını kendileri açısından başarı olarak göstermeye çalışan aşağıdaki resmi Rus tebliğini bu görüşüne kanıt olarak sunuyordu:¹⁴⁸⁷

Öğleden sonra, düşman ileri kıtaatını yeni firkalarla takviye edince muharebe bilhassa büyük bir şiddet iktisap etti. Fakat bizim bir cenahımızı ihata etmek için gösterdikleri teşebbüs akim kaldı. Muharebe sükûn bulmaya başladığı zaman ise kıtaatımız, sırf askerlerimizin şecaatleri sayesinde Eleşkirt havalisinde mevkiini muhafazaya muvaffak olmuştur.

Gazeteye göre Rus hükümetinin bu tür açıklamaları Eleşkirt ile Pasinler muharebesi arasında bir münasebet bulunmadığını fark edemeyen cahil halkı aldatmaya yönelikti.

Rusların harekâta dair resmi açıklamalarını yabancı basın üzerinden izlemekte olan *Turan* ise aldığı yenilgilerini gizlemeyi alışkanlık haline getiren Rus yönetiminin Köprüköy’de tattığı büyük hezimetini üstü örtülü ifadelerle de olsa itiraf etmek zorunda kaldığını bildiriyordu.¹⁴⁸⁸ Köprüköy galibiyetinden sonra Murat Vadisi’ne kadar uzanan 70-80 kilometrelik sahanın Türk ordusunun tehdidi ve hâkimiyeti atına girdiğini öne sürerek bundan böyle Rusların söz konusu mintikanın hiç bir yerinde kendilerini güvende hissedemeyeceğini ifade ediyordu.¹⁴⁸⁹

Gazetelerin bu tartışmalarla meşgul olduğu günlerde Köprüköy savaşlarının ikinci ayağını teşkil eden Azap savaşları da başlamış bulunuyordu. İki gün dinlendikten sonra toparlanan Türk birlikleri, 15 Kasım’dan itibaren Köprüköy’ün 30-40 km kadar ilerisinde Azap, Zazak, Hoşab hattındaki tahkim edilmiş Rus mevzilerini cepheden zorlamaya başlamıştı.¹⁴⁹⁰ Osmanlı karargâhının 19 Kasım 1914 tarihli açıklaması Köprüköy’den çekilen Rus kuvvetlerini takip eden Türk birliklerinin iki gün boyunca devam eden şiddetli saldırılarda Azap civarında tahkim etmiş bazı tepeleri süngü hücumlarıyla ele geçirildiğini bildiriyordu.¹⁴⁹¹

Tanın’e göre karargâhın bu açıklaması Köprüköy’de bozulan Rus birliklerinin sınıra doğru 30-40 km kadar çekilerek hududa 10-15 km mesafede Aras Nehri vadisinde müstahkem bir mevzi tutmuş olduklarını gösteriyordu. Yani düşman henüz sınırın ötesine atılamamıştı. Ancak Türk ordusunun şiddetli takibi karşısında orada da tutunmaları mümkün olamayacak Aras muharebesi de pek yakında Türk ordusunun galibiyetiyle sonuçlanacaktı.¹⁴⁹²

Ancak harekâtın basının öngördüğü şekilde gelişmesi mümkün olmadı. Altı gün boyunca Rus mevzilerine yapılan saldırıların bir netice vermediğini gören Türk kuvvetleri 21-

¹⁴⁸⁷ “Pasinler Muzafferiyeti”, *Tanın*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

¹⁴⁸⁸ “Rusların İtirafı”, *Turan*, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914).

¹⁴⁸⁹ “Türkiye İtilâf-ı Müselles Muharebesi”, *Turan*, 10 Teşrinisani 1330 (23 Kasım 1914).

¹⁴⁹⁰ “Kafkasya’da Muharebe Şiddetle Devam Ediyor”, *Turan*, 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914).

¹⁴⁹¹ “Kafkasya’da Yeni Muvaffakiyetlerimiz”, *Turan*, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914).

¹⁴⁹² “Kafkas Hududundaki yeni Muharebe”, *Tanın*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

22 Kasım gecesine karlı ve tipili bir havada 10 km gerideki mevzilerine çekilerek düşmanla sıcak teması kesmek zorunda kaldılar.¹⁴⁹³ Karargâhın bu durumu bildiren 25 Kasım 1914 tarihli iki cümleden ibaret kısa açıklaması “*Kafkasya hududunda fena havaların temadisi dağlık arazide hareket-i taarruziyemizi şimdilik tevkif etmiştir. Ruslar dahi huduttaki mevzilerindedirler*” şeklindeydi.¹⁴⁹⁴ Oysa Hasan İzzet Paşa’nın karargâha bildirdiği çekilme gerekçesi, güçlü düşman karşısında şiddetle ihtiyaç duyulan topçu cephanesinin tükenmeye yüz tutmuş olmasıydı.¹⁴⁹⁵ Osmanlı basını doğal olarak işin bu yönünden habersiz olduğundan karargâhın açıklamasına dayanarak yüksekliği 1.600-2.500 metre arasında değişen bir dağ silsilesi üzerinde bulunan cephe hattında kışın -44°C dereceye kadar düşen aşırı soğuklarla yoğun kar ve sisin¹⁴⁹⁶ Osmanlı kuvvetlerinin ileri harekâtını engellediğini yazmaya başladı.¹⁴⁹⁷

Harekât duraklamış olsa da geleceğe dair umutlar canlılığını korumaktaydı. Tanin’deki “*Harb-ı Hazırda Türklük Cereyanı*” başlıklı yazısında Halide Edip, Kafkas cephesindeki savaşın siyasî hedeflerini açıklıyor, Rusya’nın içeriden parçalanacağını, Türk ve Müslümanların Moskof esaretinden kurtarılacağını, Turan idealinin gerçekleşeceğini öne sürüyordu. Türk ordusunun üç yüz senedir yenemediği Moskof ordusunu bu inançla dövdüğünü yazıyordu.¹⁴⁹⁸

Zaferin meyvelerini baharda dermeyi uman gazeteler durumdan memnun olsalar da Başkumandan Vekili Enver Paşa Köprüköy’de yarım kalan işi bir an önce tamamlamak, Rus ordusunu yok etmek, Kafkasya’ya girmek niyetindeydi. Ancak bilindiği üzere bu amaçla 22 Aralık 1914’te başlattığı kış taarruzunda umduğunu bulamayacak, Rus ordusunu yok etmeyi düşünürken Sarıkamış önlerinde büyük bir bozguna uğrayacaktı. Büyük hezimetini halktan gizlemeye çalışan Osmanlı karargâhı ise ilginç bir yola başvurarak Türk ordusunun Sarıkamış ve Ardahan’da büyük bir zafer kazandığını açıklayacaktı. İşin iç yüzünden habersiz olan gazeteler ise doğal olarak Köprüköy galibiyetini çabucak unutup sahte zafer haberleriyle meşgul olmaya başlamışlardı.¹⁴⁹⁹ İlerleyen günlerde durumu kavrayıp acı gerçeği anlamaya başladıklarında ise Sarıkamış hezimetini gizleyip halkın moralini yüksek tutabilmek için yeniden Köprüköy galibiyetini gündeme getirmek durumunda kaldılar.

¹⁴⁹³ *Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, I, 319.

¹⁴⁹⁴ “Kafkas Hududundan İyi Haberler”, *Tanin*, 13 Teşrinisani 1330 (26 Kasım 1914).

¹⁴⁹⁵ *Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü*, s.76.

¹⁴⁹⁶ “Türkiye-İtilâf-ı Müselles Muharebesi”, *Turan*, 16 Teşrinisani 1330 (29 Kasım 1914).

¹⁴⁹⁷ “Kafkasya’da İlerliyoruz”, *Tasvir-i Efkar*, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

¹⁴⁹⁸ *Tanin*, 15 Teşrinisani 1330 (28 Kasım 1914). Osmanlı basınının Rusya Müslümanları hakkındaki yayınları için ayrıca bkz. Tuncay Ögün, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXIV/97 (Bahar 2018), s. 81-108.

¹⁴⁹⁹ Tuncay Ögün, “Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi’nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı”, *TYB Akademi* (100. Yılında I. Dünya Savaşı), Yıl: 4, Sayı: 11 (Mayıs 2014), s. 69-90.

Tanın, *Köprüköy* muharebesiyle *Dömeke* zaferi arasında daha önce yapmış olduğu karşılaştırmayı 12 Ocak 1914 tarihli nüshasında uzunca bir yazıyla yeniden ele aldı. Cephedeki gelişmeleri savaşın ilk gününden itibaren özetledikten sonra sözü Köprüköy meydan muharebesine getirdi. Dömeke'deki Yunanlıların 35 bin kişilik kuvvetine karşılık Köprüköy'de Rusların 50 bin civarında bir mevcuda sahip olduklarını belirtti. Dömeke meydan muharebesinin bir günde tamamlandığını, buna karşılık Köprüköy meydan muharebesinin tam dört gün sürdüğünü yazdı. Daha büyük kuvvetler arasında geçen ve daha uzun süren Köprüköy muharebesinin bu yüzden daha büyük ve daha değerli bir zafer olduğunu ileri sürdü. Balkan bozgununu yaşamış Osmanlı ordusu için Köprüköy meydan muharebesinin büyük bir başarı olduğunu vurguladı. Köprüköy'de elde edilen galibiyetin Osmanlı ordusunun taarruz kabiliyetinde olmadığına dair söylentileri boşa çıkardığını ifade etti.¹⁵⁰⁰

Başka bir sayısında Erzurum'da çıkan *Albayrak* gazetesinin haberine istinaden 93 Harbi'nde ölen Moskof generallerinden biri adına Hasankale'de dikilmiş abidenin hâlâ göz önünde olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Pasinler halkının bu abideyi kökünden söküp atması gerektiği yazdı.¹⁵⁰¹ Böylece Kafkas cephesinde Türklerin hâlâ galip, Rusların mağlup durumda olduğu algısını yaratmaya çalıştı.

Turan gazetesi ise Türkleri yeneceğini sanarak saldırıya geçen Moskofların Köprüköy'de hayal kırıklığına uğradığını dile getirdi. 25 Ocak 1915 tarihli nüshasında yer alan bir yazısında “*Köprüköy kahramanları bugünkü ordunun dünkünden pek farklı olduğunu ispat etmekte*”¹⁵⁰² diyerek geleceğe dair olumlu mesajlar verdi. Sarıkamış hezimetıyla yanan yüreklere su serpmeye çalıştı.

Aradan aylar geçtikten sonra bile Köprüköy zaferi gazetelerin gündeminde yer almaya devam etti. Şubat ayı başlarında *Tanın*, 1905 rakımlı tepede şehit düşen askerlerin destansı mücadelesini sayfalarına taşıdı. Önce *Albayrak*'ın Yüzbaşı Nihat Bey'in şehadet mertebesine ulaşırken gösterdiği kahramanlığı işleyen yazısını iktibas etti. İki gün sonra ise yine aynı tepede onunla birlikte şehit düşen Yüzbaşı Nuri Efendi ile Alâeddin Çavuş'un ortaya koyduğu olağanüstü fedakârlığa yer verdi:¹⁵⁰³

Yüzbaşı Nuri Efendi Erzincanlıdır, en sevimli simalardandı. O sakit, vakur simasıyla daima bir mertlik timsali halinde görünür, aşinaları kalbinde başka bir hürmet duygusu uyandırır. Moskofların kaleye yaklaştığı vakit hareket emrini alan Alay kahramanca bir eda

¹⁵⁰⁰ “Köprüköy Meydan Muharebesi-Dömeke Meydan Muharebesiyle Mukayese”, *Tanın*, 30 Kânunuevvel 1330 (12 Ocak 1915).

¹⁵⁰¹ “Hasankale'de Bir Rus Abidesi”, *Tanın*, 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

¹⁵⁰² “Bizim Taarruzumuz, Onların Taarruzu”, *Turan*, 11 Kânunusani 330 (24 Ocak 1915).

¹⁵⁰³ “1905 Rakımlı Tepe Kahramanları” *Tanın*, 28 Kânunusani 1330 (10 Şubat 1915).

ile milletin hürmetkâr nazarlari önünden geçerken Nuri Efendi aynı vaziyeti ile gidiyor, vatan aşkı, intikam duygusu gözlerinden dökülüyor ve Erzurum'un kahraman evlâtları ile başka bir mahiyet kazanan mukaddes Alay'ının hain düşmana Türk kahramanlığının büyüklüğünü göstereceğine emin bulunuyordu. Ya ölmek veya vatani Moskoflara çiğnetmemek emeliyle uçar gibi koşan Alay zabitleri, neferleri düşmana ulaşır ulaşmaz Türk analarının sütünü helal edecek surette çarpıştılar. Düşman hiç ümit etmediği bu kahramanlar karşısında şaşırıp, bir iki gün içinde Köprükölü'ün dayandığı dağların hâkim tepelerine çekilmeye mecbur oldu. Moskoflar bu tepelerde muntazam siperler, tabyalar yapmış olduğu ve ordumuz ovadan oralara çıkmak mecburiyetinde bulunduğu cihetle tarihin pek nadir yazabildiği kahramanlıkların tecelli edeceği anlaşılıyordu; çünkü ordumuz neferlerine varıncaya kadar ölmek var dönmek yok düsturundan başka bir şey hatırlarına getirmiyorlardı. Bu duygu ile Köprükölü'e ulaşan ordumuz her fedakârlığa hazır bir halde bulunuyordu.

1905 rakımlı tepenin zaptı düşmanı Köprükölü istikametinden tamamen tard edecek bir ehemmiyeti haiz olduğundan kahraman Alay hücumu memur olmuştu. Dik, çıkılması pek güç olan bu tepeye bakan gayri kabil-i zapt olduğuna kani olurdu. Fakat fedakâr Alay Türk ruhunun büyüklüğünü bir daha ispat ederek ordunun kendinden beklediği hizmeti başardı.

Alay Allah, Allah sedalarıyla dağları, taşları inleterek tepeye yüklendiği zaman Yüzbaşı Nuri Efendi kahraman bölüğünün önünde vazifesini göreceğinden emin bir halde koşuyordu. Düşmanın her yandan yağdırdığı ateş yağmuru altında gayet müsterih bir surette ilerleyen Alay birçok kurban verdiği halde zerre kadar azmine hâlel getirmedi. Bir vücut gibi bütün bölükler ecele pençeleşerek yürümekte, tepeye tırmanmakta devam ediyordu. Nuri Efendi, bu asil ruhlu Türk Yüzbaşısı mütemadiyen yürüyor ve bir yandan askerini teşci eyliyordu. Artık tepenin yarısı geçilmişti. Düşman bütün kuvveti ile tepenin müdafaasına uğraşiyor, toplar, mitralyözler muttasıl ecele saçıyor. Kahraman Alay dönmüyor, ecele, maksada doğru pervasız yürüyordu. O sırada taburunun önünde Moskofların kalbine kılıç uzatan ve bütün duygularını vazifesi üzerinde toplayan Nuri Efendi vurulmuştu. Fedakâr kumandanını yerde gören bölük (...)dı. Yüzbaşı da bütün kuvvetini toplayarak bölüğün yüzü suyu savbı hükmünde tuttuğu Erzurum'un Arzuti köyünden Alâeddin Çavuş'u çağırıp:

-Oğlum Alâeddin sen kumanda et, ben afiyet şerbetini içim, duracak zamanda değiliz. Vatanın ekmeğini helâl edecek dakikalar geldi dedi.

Hâlbuki Alâeddin Çavuş kumandanından uzak değildi. O sevgili, fedakâr kumandanından iki hatve bile ayrılmamıştı. Fakat o sırada büyük kalpli Çavuş da aynı surette yaralanmıştı.

Alâeddin Çavuş –Beyim ben de o şerbetten içtim cevabını verince:

Yüzbaşı –Öyle ise kahraman askerlerim! Bizim ve analarımızın intikamını almak için hücum...

Nuri Efendi'nin bu son emri askerlerde başka bir tesir hâsıl etti. Tabur şimşek gibi Moskofların üzerine atıldı. Kahraman Yüzbaşı ile Çavuş da vazifelerini hakkıyla görmüş olanlara mahsus bir metanetle Allah'a kavuştular.

Bahar geldiğinde Türk askerlerinin savaştığı cephelerde muharebelerin yeniden şiddetlenmesi, özellikle de İngiliz-Fransız donanmasının Çanakkale'ye yaptığı saldırılar ve sonrasında başlayan kara savaşları doğal olarak KöprükÖy zaferinin gündemden düşmesine yol açtı. Yine de farklı vesilelerle nadiren de olsa söz konusu edildiği oluyordu. Kafkas cephesinde esir düşüp Sivas'a sevk edilen Rus esirlerini ele alan *Tanin*, KöprükÖy'de esir edilen 154'üncü Rus Alayı'nın piyade neferlerinden Gürcü asıllı *Nestu'nun* şu ifadelerine yer vermişti.¹⁵⁰⁴

KöprükÖyü'nün civarında Kalender köyünde muharebe oluyordu. Birçoğumuzun ayakları üşüdü. Köye geç varmıştık Türk askerleri etrafımızı kuşatmışlardı. Alayların bir kısmı geri gittiler. Pek çok ağır yaralılar esir olduk... Aramızda gayri mu'allemler vardı. Onlar bozgunluk çıkardı. Tüfekleri siperlerden başlarını çıkarmadan sıkıyorlardı. Hep boşa atıyorlardı.

Esirler konusunu gündeme getirerek Ruslar karşısındaki sıkışık vaziyeti hafifletmeye çalışan bu yazı, esir Rus askerinin bu tür ifadelerine yer vererek Rus ordusunun eğitim ve donanım açısından yetersiz ve zayıf olduğu intibayı yaratmak istiyordu.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse sıkı bir siyasî ve askerî sansüre tabi olduğu bilinen Osmanlı basını, KöprükÖy ve Azap muharebeleriyle ilgili yayınlarını Osmanlı karargâhının resmi bildirimleri kapsamında yapmak zorunda kalmıştır. KöprükÖy galibiyetini savaşın ilk ve büyük bir başarısı olarak değerlendirmiştir. Osmanlıların ezeli düşmanı olan Ruslara tarihi bir ders verildiğini, 93 Harbi yenilgisinin intikamının alındığını öne sürmüştür. KöprükÖy galibiyetini Balkan bozgununda kötü bir sınav veren Osmanlı ordusunun silkinip toparlandığına dair memnuniyet verici bir işaret saymıştır. KöprükÖy'de düşmanın tümüyle imha edilememesi ve Azap savaşlarında Ruslara üstünlük sağlanamamasını ise karargâhın bildirimleri doğrultusunda coğrafyanın ve hava koşullarının olumsuzluğuna vererek geçiştirmiştir. Böylece bir psikolojik harp unsuru işlevi üstlenerek Türk ordusunun başarılarını olabildiğince ön plana çıkarıp başarısızlıklarını gizleyerek halka moral vermeye çalışmıştır.

¹⁵⁰⁴ "Kafkasya'ya Doğru-Moskof Esirleri Karşısında", *Tanin*, 22 Şubat 1330 (7 Mart 1915).

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

İkdam

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Turan

Kaynak Eserler

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 58, Sayı: 122 (Ocak 2009).

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, yay. haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I, yay. haz. Kemal Gurulkan vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013.

Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

Araştırma Eserler

Allen, W. E. D.-P. Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas Sınırı Harpleri Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

Altınanıt, Hasan İzzet, *Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken*. Sarıkamış, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013.

Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, I, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1993.

Maslofski, *Umumî Harpte Kafkas Cephesi*, çev. Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935.

Öğün, Tuncay, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXIV/97 (Bahar 2018), s. 81-108.

-----, "Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi'nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı", *TYB Akademi* (100. Yılında I. Dünya Savaşı), Yıl: 4, Sayı: 11 (Mayıs 2014), s. 69-90.

Tekir, Süleyman, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kars 2015.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıç Günlerinde Erzurum

Yavuz Özdemir*

Özet

Bu çalışmamızda Türk ve Dünya Tarihi'nin en önemli olaylarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Erzurum ve çevresinde meydana gelen olayları inceleyeceğiz. Doğal olarak öncelikle bu sürecin tarihsel boyutunu dikkate alacağız. Sonrasında söz konusu zaman diliminde yaşanan olaylara çok yönlü bir genel bakış yapacağız. Kısacası ilk izah edeceğimiz konu Erzurum ve çevresinin stratejik önemi olacaktır.

Erzurum ve çevresinin stratejik önemi üzerinde yeterince durduktan sonra bölgenin tarihsel süreçte yaşadığı egemenlikler ele alınacaktır. Bir başka ifadeyle bölgenin hangi devlet ya da imparatorlukların egemenliği altında kalmış olduğu konusu üzerinde durulacaktır. Söz konusu konu izah edilirken yakın dönemi etkilediği düşünülen ilişkiler irdelenecektir.

Çalışmamızın merkezini oluşturan Birinci Dünya Savaşı başlangıç günlerine yönelirken özellikle bölgeyi çok yakından ilgilendiren Ermeni sorununun kriz süreci dikkate alınacaktır. Bahsi geçen kriz sürecinde İngiltere, Rusya, Almanya ve Fransa'nın tutumları dikkatlere sunulacak, Osmanlı'nın ne gibi tutum ya da tutumlar takındığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Dünya tarihinin bu döneminin olayların çok hızlı gerçekleşmesine şahit olduğunu vurgulamak için yukarıda belirtilen aşamalar tek tek analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Sarıkamış, Erzurum, Ermeniler.

Abstract

The purpose of this study is to analyze the events occurring in and around Erzurum at the beginning of World War I, which is one of the most significant occurrences in Turkish and World history. Naturally, we will initially focus on the historical dimension of this process. Following it, we will take into consideration multidimensionally the happenings taking place during the process. In short, we will first dwell on the strategic importance of Erzurum and its surrounding areas.

After considering the strategic importance of Erzurum and its vicinity, the dominance in the period in the historical process will be handled. In other words, we will have a look at which states of empires have ruled the region. In the analysis of the issue, the relationships that have affected the recent period will be analyzed.

While focusing on the days of World War I, which occupies the center of the study, the crisis process of Armenian question will be taken into account as it closely related with the

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, yavuzozdemir@atauni.edu.tr

region. In the mentioned crisis period, stances of England, Russia, Germany and France will be reflected, and what stance or stances Ottoman state had will be explained.

The stages offered above will be analyzed one by one to note that this period in world history witnessed the flow of events to happen so quickly.

Key Words: I. World War, Sarıkamış, Erzurum, Armenians.

Çalışmamızın merkezini mekân ya da başka bir ifadeyle coğrafya olarak Erzurum ve yakın çevresi oluşturmaktadır. Konumuzun zamansal bağlamını ise 1914 yılının ikinci yarısı ile 1915 yılı Ocak ayının ortalarına kadar uzanan zaman dilimi teşkil edecektir. Konumuzu anlaşılır kılmak için önce mekânın tarihsel ve stratejik önemi üzerinde durulacak, sonrasında ilgili zaman dilimi dikkate alınarak, konu analitik bir yaklaşımla izah edilecektir.

Tarihsel süreçte "Küçük Asya" olarak anılan coğrafyanın eski yerleşim birimlerinden biri olan Erzurum,¹⁵⁰⁵ söz konusu yarımadanın en yüksek platosunda yerleşik bir şehirdir. Yapılan son idari taksimata göre Doğu Anadolu Bölgesi'nin içerisinde yer alan Erzurum, bölgenin kuzeydoğusunda Fırat havzasının yukarı kısmında,¹⁵⁰⁶ kendi adıyla anılan ovanın güneydoğu kenarında bulunmaktadır. Etrafı dağlarla çevrilmiş bir şehir olarak konuşlandırılmış olan Erzurum, meyilli bu arazi üzerinde 25.066 kilometre karelik alanıyla Türkiye'nin yüzölçümünün %3.2'sini kaplamaktadır.¹⁵⁰⁷

Tarih içerisinde birçok devletler tarafından egemenlik altına alınan Erzurum değişik isimler almıştır. Bunlar; Karin (Karana/Garin), Theodosiopolis, Kalikala, Erzen ve Erzen-i Rum şeklinde olup, değişim sonucunda Erzurum olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Egemenlerin değişimi ismi değişen Erzurum stratejik açıdan büyük bir öneme sahiptir. Çünkü birinci derecede öneme sahip yollar burada kesişmekte, konumu açısından savunmaya oldukça elverişli bulunmakta ve hatta tarih boyunca büyük tarihi yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil eder. Tarihte kuzeyden ve doğudan gelen istilacılara karşı Anadolu savunmasının kaderini tayin eden bir şehir olmuştur.¹⁵⁰⁸ Esasen tarihsel sürece derinliğine bakıldığında bugünkü Erzurum'un yerinde tesis edilen Theodosiopolis Bizans'ın Sasanî saldırılarını durdurmak amacıyla inşa edilmiş bir savunma şehri idi.¹⁵⁰⁹ Tarbassian ise şehrin

¹⁵⁰⁵ Enis Şahin-Fikretin Yavuz, "İngiliz The Times Gazetesine Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, s. 15.

¹⁵⁰⁶ Firdevs Özen, "İlhanlılar Döneminde Erzurum", *DTCF Dergisi*, 56.2, 2016, s. 256.

¹⁵⁰⁷ Ali Altan, "Tarih İçerisinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 5, Haziran 1994, s. 53.

¹⁵⁰⁸ Mehmet Zaman- Cemal Sevindi- Salih Birinci, "Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşerî Turistik Eserler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2018, 22 (Özel Sayı), s. 582.

¹⁵⁰⁹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara, 1998, s. 16.

Asya, Afrika ve Avrupa arasında bir kara köprüsü olduğuna işaret ettikten sonra, üç kıtanın askerî, siyasî ve kültürel güçleri için bir savaş alanı olduğuna vurgu yapmıştır.¹⁵¹⁰

Askerî öneminin yanında tarihsel yolların kavşağında bulunan Erzurum, bunun sonucu olarak ticaret merkezi olma özelliği kazanmasının yanında bir kültür şehri olma niteliğini de bünyesine katmıştır.

Daha önce belirttiğimiz gibi şehir birçok devletin egemenliği altına girmiş, Türkler ise 1080 tarihinde şehrin yakın çevresi dahil bölgeyi ele geçirerek Hıristiyan hakimiyetine son vermişlerdir. Bu tarihten itibaren 1230 yılına kadar Türk hakimiyetinde kalan bölge daha sonra Moğol istilasına uğramıştır.¹⁵¹¹ Bölgedeki Türk varlığı bu istiladan önemli nispette zarar görmüştür. Öte yandan Erzurum ve yakın çevresi Türkmen diyarı olma özelliğini kuvvetlendirmeye devam etmiştir. Bilinmelidir ki, Osmanlı Devletinin söz konusu coğrafya üzerinde egemen pozisyon tutmasına kadar bölgede Timur ve halefinin kısa süren etkisi kenarlanırsa, sırasıyla Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular ve Safeviler egemenlik kurmuşlardır.¹⁵¹²

Yavuz Sultan Selim 1514'te Şah İsmail'e karşı kazandığı "Çaldıran Zaferi" sonrasında bölge Osmanlı egemenliği altına alınmış ve beylerbeylik idaresi kurularak yönetilmeye başlanmıştır. İran-Osmanlı mücadeleleri sırasında merkezi önemini koruyan bölge, Kafkasya'da XVIII. yüzyılda yaşanmaya başlayan Rusya-İran mücadelesinden Rusya'nın üstün çıkması sonrasında Rus tehdidini yakından hissetmeye başlamıştır.¹⁵¹³

Kafkasya'yı bir üs haline getiren Ruslar, Osmanlı'nın Doğu topraklarını hedefe koymuşlar ve 1827-1828 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Erzurum ve yakın çevresini işgal etmişlerdir.¹⁵¹⁴ Doğudaki işgallerini Trabzon yönünde genişleten Ruslar, Balkanlar üzerinden de İpsala ve Enez önlerine kadar gelerek Osmanlı başkentini tehdit altına almışlardır.

Ortaya çıkan¹⁵¹⁵ durum üzerine 1829'da Ruslarla Osmanlılar arasında Edirne Antlaşması yapılmıştır. Osmanlılar açısından bu antlaşma oldukça ağır şartlar taşımaktadır. Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti bir yandan toprak kayıpları yaşamış diğer yandan da tazminat ödemek zorunda bırakılmıştır. Bunlarla birlikte ilk defa Osmanlı içinden bağımsız bir devlet doğmuştu. Bu devlet Yunanistan idi. Konumuz açısından daha da dikkate değer olanı bu savaş dolayısıyla Osmanlı Ermenileriyle Rusların kurdukları doğrudan ilişkiydi. Kurulan bu ilişki ile

¹⁵¹⁰ Hratch A. Tarbassian, *Erzurum (Garin): Its Armenian History and Traditions*, The Garin Compatriotic Union of The United States, 1975, p. 13.

¹⁵¹¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 21-23.

¹⁵¹² Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 26.

¹⁵¹³ Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, (Ayrı Basım), Sayı: 34, 1984, s. 401.

¹⁵¹⁴ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Tercüme: Sedat Özden), İstanbul, 1989, s. 219.

¹⁵¹⁵ İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: IV, Ankara, 1972, s. 114-115.

birlikte Ruslar, Osmanlı Ermenilerini Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamışlardı.¹⁵¹⁶ Böylece Erzurum ve yakın çevresi bir yandan Rus tehdidini yaşarken diğer yandan da Ermenilerin sadakatlerinin sarsılması sonucu ortaya çıkan durumu kaygı ve endişeyle karşılıyordu.

Ruslar ise savaş yoluyla elde ettikleri bir kısım Osmanlı toprağından çekilmiş, ancak tarihsel politikası olan "sıcak denizlere inme" politikasından vazgeçmemişti. Bu politikasındaki amacına ulaşmasının birkaç yolu vardı ki, bunlardan biri de Erzurum-İskenderun hattını ele geçirmektir. Nitekim bu amaçla Osmanlı topraklarına saldırmışlar, ancak 1853-1855 yılları arasında cereyan eden Kırım Savaşı'nda Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaları sonucu yenilmişlerdi.¹⁵¹⁷

Son dönemlerin en büyük savaşlarından biri olan Kırım Savaşı ile Osmanlı ve müttefikleri Rus gücüne ve güvenine büyük bir darbe indirilmişti.¹⁵¹⁸ Savaşı sona erdiren antlaşma Paris'te toplanan, İngiltere, Fransa, Piyomente, Prusya, Avusturya, Osmanlı Devletleri ve Rusya delegasyonlarının görüşmeleri sonucunda 1856 tarihinde imzalandı.¹⁵¹⁹

Savaş Osmanlı'nın görünürde lehinde bitmişti. Ancak III. Selim Dönemi'nden beri ciddi kaynak sıkıntısı içerisinde bulunan Osmanlı Devleti savaşın getirdiği büyük maliyet karşısında borçlanma yoluna gitmişti.¹⁵²⁰ Bu arada 1839 tarihinde ilan etmiş olduğu Tanzimat ile yeniden yapılanma sürecine girmiş olan Osmanlı, ikinci küreselleşme dalgasının yarattığı etkilerle de mücadele etmeye çalışıyordu. Başka bir ifadeyle Fransız Devrimi'nin getirdiği ve Sanayi Devrimi ile de örtüşen ulusçuluğun çeşitli boyutları tarafından tehdit ediliyordu.

Tanzimat süreci ile birlikte ekalliyet kavramıyla tanışan Osmanlı Devleti aynı zamanda bünyesindeki halkların ulusçu düşünceleri ve eylemleri ile parçalanma endişesi içerisinde idi. Osmanlılık ideolojisiyle bu ulusçulukları durdurma ve birliğini koruma çabaları başarısızlıkla sonuçlanıyor, azınlıkların Osmanlıdan kopuşu hızlanıyordu. Osmanlı bu olumsuzlukları yaşarken Avrupa'da İtalyan ve Alman birliklerinin kurulması mevcut dengeleri altüst ediyordu.

Viyana Kongresi ile Avrupa'da kurulmaya başlanan dengelerin bozulması, Rusya'nın 1870'lerden itibaren Panislavist politika izlemeğe başlaması, Rus, Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının ortak hareket etmeye karar vermelerinin yanında 1875 yılında Osmanlı karşıtı Hersek isyanının ortaya çıkması sonrasında bölgede reform yapma isteklerinin reddedilmesi üzerine, Avusturya-Macaristan ve Rusya henüz meşrutî yönetime geçmiş olan

¹⁵¹⁶ Oral Sander, *Siyasî Tarih*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 214.

¹⁵¹⁷ Sander, *Siyasî Tarih*, s. 219-220.

¹⁵¹⁸ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, (Tercüme: Birtane Karanakçı), Ankara, 1990, s. 207.

¹⁵¹⁹ Emin Ali Çavlı, *Kırım Harbi*, İstanbul, 1957, s. 17.

¹⁵²⁰ Sander, *Siyasî Tarih*, s. 221-222.

Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarının paylaşılması konusunda 1877'de Peşte'de anlaşmışlardır.¹⁵²¹

Yukarıda ortaya koyduğumuz gelişme ve sebeplerle Rusya, 1877 yılında Osmanlı'ya karşı savaş ilan etmişti. Tarihte 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı adıyla yer bulan bu savaşta Ruslar, Balkanlar üzerinden İstanbul önlerine kadar gelirlerken, Erzurum'u da ikinci defa işgal etmeyi başarmışlardı. Bu savaş sonrasında Rus-Ermeni ittifakı görünür hale gelmişti. Nitekim savaş sona erdiren Yeşilköy Antlaşması'nın 16. maddesi de bu durumu açıkça göstermektedir. Söz konusu madde ile meskûn yerlerde ıslahat yapmak ve Ermenileri, Kürt ve Çerkezlere karşı koruma vaadinde bulunmak¹⁵²² zorunda bırakırken, diğer maddelerle Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt ve Beyazıt topraklarını ele geçiriyor, Sırbistan ve Karadağ'ı bağımsızlıklarına kavuştururken, büyük bir Bulgaristan Prensiği kuruyor ve Bosna-Hersek'te ıslahat yapılmasını da hükme bağlıyordu.¹⁵²³

Osmanlı Devleti'ni adeta tasfiye eden, Ermeni sorununu uluslararasılaştıran ve onun iç işlerine müdahale hakkını veren Yeşilköy Antlaşması'na ciddi tepkiler Avusturya-Macaristan ve Rusya'dan geldi.¹⁵²⁴ Avusturya, Balkanlar'da peşinde koştuğu çıkarlarını dikkate alarak tepki koyarken,¹⁵²⁵ İngiltere doğu ticaretinin sekteye uğrayacağı endişesiyle harekete geçmiştir.¹⁵²⁶

Nihayetinde diğer Avrupa devletlerinin de Avusturya-Macaristan ve İngiltere'nin konferans talebini destekleri sonucunda Berlin Kongresi toplanmış ve Osmanlı Devleti ameliyat masasına yatırılmıştır. Sonuçta 13 Temmuz 1878'de atılan imzalarla 64 maddelik Berlin Antlaşması metni ortaya çıkarılmıştır.¹⁵²⁷

Berlin Antlaşması ile Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıkları korunuyor, Bulgaristan'ın sınırları daraltılıyor, Bosna ve Hersek Avusturya-Macaristan'ın yönetimine bırakılıyor, Girit'e özerklik kazandırılıyor ve doğu Anadolu'da Eleşkirt ve Beyazıt Osmanlı'ya geri veriliyor.¹⁵²⁸ Ermenilerle ilgili 61. madde ise aşağıdaki şekilde metne yerleştiriliyordu:

"Babiâli Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahallî ihtiyaçların ettirdiği yerlerde ıslahatı geciktirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı emniyet ve asayişlerini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alınacak tedbirleri ara sıra antlaşmayı imzalayan

¹⁵²¹ Sander, *Siyasî Tarih*, s. 224-225.

¹⁵²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara, 1983, s. 66.

¹⁵²³ Sander, *Siyasî Tarih*, s. 225

¹⁵²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 66-67.

¹⁵²⁵ Sander, *Siyasî Tarih*, s. 221.

¹⁵²⁶ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 88.

¹⁵²⁷ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri; Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, Ankara, 1953, s. 403-404.

¹⁵²⁸ Sander, *Siyasî Tarih*, s. 225-226.

*devletlere tebliği edeceğinden bu devletler sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret edecekleridir."*¹⁵²⁹

Bu madde ile Ermeni Sorunu uluslararası alanda yeni bir boyut kazanırken, Ermeniler Rusya ile birlikte Avrupa devletlerinin himayesine alınmış ve Osmanlı Devleti bu konuda baskılanmaya başlanmıştır. Ancak burada belirtilmesi gerekir ki, bu yeni durum Ermenileri tatmin etmemiş ama şımartmıştı. Kongreye gönderdikleri heyetin ön plana çıkarılmaması, Bulgaristan benzeri bir oluşum elde edememeleri beklentilerini boşa çıkarmıştı. Ermeniler bunun sebeplerini genellikle, örgütsüzlük ve silahsızlığa bağlıyorlardı. Nitekim dikkatle bakılırsa Ermenilerin ciddi anlamda örgütlenme ve şiddete başvurma yolunu seçmeleri bu antlaşmadan sonra olmuştu. Aslında bu durum Rusya'nın uzun zamandan beri izlediği, İngiltere'nin ise Berlin Kongresi'nden sonra yöneldiği yeni bir strateji idi.¹⁵³⁰ İngiltere'nin uygulamaya koyduğu bu yeni strateji çok yönlü olmakla birlikte konumuzla ilgisi yönünden Ermenileri Osmanlı'ya karşı kullanmak şeklinde özetlenebilir.¹⁵³¹ Yani Osmanlı Devleti artık yeni bir durumla karşı karşıyadır. Bir yanda örgütlü Ermeni terör hareketi, diğer tarafta anlam stratejilerinin payandaları olarak kullanan Rusya ve İngiltere. Sonuç 1888'de Van'da, 1890'da Erzurum'da ve 1894'te ise Sasun'da Ermeni isyanları yaşanmaya başlamış ve diğer birçok hareketler bunları takip etmiştir.

1889'da Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulan ve giderek büyüyen cemiyetleşen İttihat ve Terakki'nin muhalefette olduğu dönemde Taşnaklarla kısmî bir ittifak kurulabilmiş ise de bu söz konusu cemiyetin iktidar yıllarında pek de işe yaramamıştır. Nitekim Ermeniler buldukları her fırsatta Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalarına devam etmişlerdir. Hatta 1912'de meydana gelen Birinci Balkan Savaşı'nda ilk defa gönüllü birlikler kurarak Osmanlılara karşı savaşmışlardır. Balkan Savaşı'nda aldığı ağır yenilgi sonrasında Osmanlı Devleti, Rusya'nın sıkıştırmaları ile uluslararası arenada "Ermeni Islahatı" konusunda yoğun bir baskı altına girmiştir. Konuyu gündemine alan Osmanlı Devleti, taşra yönetiminde Ermenilere dönük açılımlar yaparak çözümler üretmeye çalışmıştır.¹⁵³² Ancak Rusya bunları yeterli görmezken İngiltere'nin konu üzerindeki yaklaşımının yarattığı bir sonuç olarak "Ermeni Islahatları/ Şark Islahatı" sorunu büyükelçilere havale edilir.

Şark Islahatı sorunuyla ilgilenen Osmanlı Devleti, İkinci Balkan Savaşı'nı yaşamıştır. Bu savaşta kısmî kazanımlar elde eden Osmanlı Devleti, Rusya'nın yoğun baskıları ve diğer

¹⁵²⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, (Haz: İ. Miroğlu), İstanbul, 1983, s. 600.

¹⁵³⁰ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, s. 138.

¹⁵³¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s. 125.

¹⁵³² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 206.

Avrupa devletlerinin de pasif bir tutum almaları sonucu Rusya ile 8 Şubat 1914 tarihinde Yeniköy Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşma ile Doğu Anadolu iki müfettişliğe ayrılıyor, Van ve Erzurum merkezli bu müfettişliklere yabancılar atanıyor ve böylece iki büyük özerk Ermeni eyaleti oluşturmanın temelleri atılıyordu.¹⁵³³

Yeniköy Antlaşması imzalanması ile oluşturulan iki müfettişliğe kimin atanacağı konusu epey zaman almış neticede Van merkezli müfettişliğe (Van- Bitlis- Harput ve Diyarbakir) Norveçli Binbaşı N. Hoff, Erzurum'un merkez seçildiği birime (Erzurum, Trabzon ve Sivas) ise Hollandalı Weotenenk atanmıştır.¹⁵³⁴

Müfettişlerin belirlenmesi ise birlikte Ermeniler, kendilerine ulaşarak etkide bulunmak için her türlü çabanın içine girerlerken Osmanlılar da müfettişler hakkında bilgiler elde etmeye çalışmışlardır. Müfettişler ise yeni görevlerinin gerektirdiği hazırlıkları tamamlayarak İstanbul'a gelmişler, burada kendilerine yetki belgeleri verilirken, maaşları ve ödenekleri ile ilgili görüşmelerde bulunmuşlardır. Görevlerine başlamak üzere iken Birinci Dünya Savaşı çıkmış, Osmanlı Hükümeti yeni bir durum değerlendirmesi yaparak müfettişlerin önce görev yerlerine gitmelerine gerek kalmadığını kendilerine bildirmiş ve daha sonra da atamalarını iptal etmiştir.

Savaşın ayak seslerinin duyulmaya başladığı süreçte Osmanlılar ittifak çalışmalarını yoğunlaştırırken, Ermeniler de hareketli günler yaşamaya başlamıştır. İtilaf Devletlerine yapılmış olan ittifak teklifinin reddedildiğini dikkate alan Osmanlı Devleti 28 Temmuz 1914 tarihinde Almanya ile müttefiklik görüşmelerine başlamış ve bu görüşmeler 2 Ağustos 1914 tarihinde Türk- Alman silahlı ittifakının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu antlaşma ile gizli bir şekilde İttifak Grubunda yer almış ve 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan ederek, savaş hazırlıklarına başlamıştır.

Osmanlı seferberlik çalışmalarını yürütmeye çalışırken Ermeniler de üç şehirde toplantılar yapmaya başlamışlardı. Bu toplantılardan biri İstanbul Galata'da yapılmıştı. Sürecin Ermeniler açısından önemli olayı Osmanlı topraklarında yapılan toplantısı 2- 14 Ağustos 1914 tarihleri arasında Taşnaksutyun'un Erzurum'da VIII. Genel Kongresi'ni yapması olmuştur.¹⁵³⁵ Kongreye katılanlar gayet rahat bir ortamda çalışarak¹⁵³⁶ 28 oturumda çalışmalarını tamamlamışlardır.

¹⁵³³ İlyas Topsakal, "Tarihî Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 2 Sonbahar 2016, s. 45.

¹⁵³⁴ BOA, DH.KMS, Ds. 2- 2/5

¹⁵³⁵ Yves Ternon, *The Armenia History of a Genocide*, New York, 1981, p. 184.

¹⁵³⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II, Kısım: 3, Ankara 1951, s. 169-170.

Taşnakların bu kongresi ile ilgili yabancı kaynaklarda verilen bilgiler genellikle İngilizlerin "Mavi Kitabı" etrafında dönerken, kongrenin amacının Osmanlı Devleti'ni savaşa girmekten vazgeçirmek olduğu¹⁵³⁷ şeklinde beyan ederler. Rus ve Türk kaynaklarınca da doğrulanmayan söz konusu bilgiler Ermeni eylem ve söylemleri dikkate alındığında akla ve mantığa pek uygun düşmemektedir.

Yeni kaynaklar ise VIII. Kongre ile ilgili epeyce suskun olmakla beraber, kongreden biraz sonra Başkumandanlık Vekâletine Van'dan Şakir imzasıyla gönderilen Doğu Anadolu'da yaşanan olayları konu edinen raporda ciddi bilgiler bulunmaktadır. Bu raporun konumuzla ilgili verdiği bilgiler şöyledir:

“Türkiye'nin yok olma anı yaklaştığı her tarafta ilana başlandı. İstanbul'da akdedilen büyük kongrenin sonuçlarını bildirmek ve icap eden tertibatı almak üzere mebus Papasyan ve Viramyanyan Erzurum'a geldiler. Kafkasya'dan gelen Taşnak delegeleri dahi hazır olduğu halde Erzurum'da büyük bir toplantı yaptılar.

Rusların Osmanlı memleketlerinden zapt edecekleri araziye Ermenilere vererek, istiklallerinin temin olunacağı hakkında Ruslarla tespit edilen uyuşma şekli Erzurum Kongresinde tartışılmıştır. Kongre Rus – Ermeni itilafını tasdik ve özetle aşağıdaki maddeleri komitelere bildirmek üzere karar altına alındı.

Harp ilanına kadar sükûnet ve itaatlerini muhafaza etmek, fakat bu zaman zarfında Rusya'dan gelecek ve dâhilden tedarik olunacak silahlarla mücehhez bir hale gelmek;

Harp ilan edilirse Türk ordusundaki Ermeni erleri silahlarıyla Rus ordusuna katılmak;

Türk ordusu ilerlerse sükûneti muhafaza etmek;

Türk ordusu geriler veya ilerleyemeyecek bir hale gelirse, çeteler derhal ordu gerisinde ellerindeki program gereği faaliyete geçmek¹⁵³⁸.”

Erzurum'da Kongrenin toplandığı günlerde Tiflis'te yapılan Rus – Ermeni görüşmeleri ve Tiflis Ermeni Bürosu'nun diğer bürolar üzerindeki üstünlüğü dikkate alınırca söz konusu kararların doğru bir şekilde anlaşılması mümkündür. Diyebiliriz ki Erzurum'da yapılan kongrede alınan kararlarla Ermeniler yeni bir programa sahip olmuşlar ve hareket hatlarını belirlemişlerdir. Ayrıca kongrede yukarıdaki konuları ilaveten, siyasi, askeri, silah ve propaganda konularında da kararlar alınmıştır¹⁵³⁹.

¹⁵³⁷ K. S. Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston, 1934, p. 37.

¹⁵³⁸ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 83, Belge No: 1903, s. 61.

¹⁵³⁹ Bu konuda daha geniş bilgiler için bkz. *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi; İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası*, İstanbul, 1332, s. 147-148.

Son anda iki Ermeni özerk eyaletinden birine merkez olmaktan kurtulan Erzurum, görüldüğü üzere 1914 yazından itibaren Ermeni örgütlerinin faaliyet merkezi haline getirilmeye çalışılmış, söz konusu ettiğimiz kararların uygulama alanı olarak kullanılmak istenmiştir. Dönemin Osmanlı Hükümeti durumun hassasiyetinin farkında olmuş ve bölgeye dirayetli, teşkilatçı ve cesur valiler atamıştır. Bu arada polis teşkilatını da sağlamlaştırmıştır.

Osmanlı Devleti bahsettiğimiz çabaları yürüterek seferberlik çalışmalarını sürdürürken Ermeniler de Ağustos 1914'ten itibaren Rus Ermenistan'ına göç etmeye başlayıp Türklerden intikam alacaklarını söyleyerek şenlik yapmışlar¹⁵⁴⁰, adeta seferberlik ilan ederek dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermenileri Kafkasya'ya çekmişlerdir¹⁵⁴¹. Kafkasya'ya ulaşan Ermeni göçmenleri Ruslar örgütlemek üzere istihbarat eylemlerini görevlendirirken¹⁵⁴², Ermenilerde Gönüllü Ermeni Teşkilatı Komitesini kurarak savaşa hazırlanıyordu¹⁵⁴³.

Ruslar ve Ermenilerin Kafkasya'da savaş hazırlıkları hızlı bir şekilde sürdürürlerken Osmanlı merkezinde Ağustos 1914 tarihi itibarıyla Enver Paşa'nın yönlendirme ve desteğiyle ilk defa modern anlamda bir istihbarat teşkilatı kuruluyordu. Teşkilat-ı Mahsusa adıyla kurulan bu teşkilat, Osmanlı Devletinin oldukça fazla ihtiyaç duyduğu istihbari bilgileri toplamak ve zararlı istihbarat faaliyetlerini önlemek şeklinde özetleyebileceğimiz bir misyon yüklenecektir¹⁵⁴⁴. Söz konusu örgüt yapılandırılırken, Kafkasya ile ilgili birim ya da birimlerde oluşturulmuştur. Henüz yeterince aydınlatılamamış olmakla beraber üç grubun bölgeye yönlendirildiği bilinmektedir. Bunlar Trabzon Grubu (Yusuf Rıza), Erzurum Grubu (Bahaeddin Şakir) ve İran Grubu (Ömer Naci) idi. Gruplara verilen görevlerin sınırları yeterli derece belirlenmediği ve misyon şeflerinin kişilikleri ve benzeri sebeplerle kısa bir zaman sonra özellikle Trabzon ve Erzurum Grubu arasında sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Bu arada Erzurum Grubu, henüz Erzurum'dan henüz ayrılmamış olan Ermeni önde gelenleri ile görüşmeler yapmaya başlamışlardır. Görüşmelerde Osmanlı tarafı Ermenilere kendilerinin yanında Rumlara karşı mücadele etmeleri karşılığında bazı vaatler de bulunmuşlarsa da olumlu bir cevap alamamışlardır. Başka zeminlerde de Ermenilerle temaslar kurulmuş ne yazık ki istenilen cevabı alamayan Osmanlılar için Ermenilerden beklentiler tükenmiştir. Yani taraflar arasındaki iplerin büyük bir kısmı kopmuştur.

¹⁵⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, 44/43.

¹⁵⁴¹ Yuluğ Tekin Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900 – 1920)", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Ankara, 1985, s. 223.

¹⁵⁴² Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum, 2003. s. 199.

¹⁵⁴³ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara, 1996, s. 29.

¹⁵⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi (1914 – 1916)*, Cilt:1, İstanbul, 2014, s. 29.

Erzurum ve Trabzon Grupları arasında yaşanan sıkıntılar yeni bir yapılanma ile çözümlene yoluna giderek Bayburt'ta yapılan görüşmelerle “*Kafkasya İhtilalleri Cemiyeti*” kurularak çözülmeye çalışıldı. Ancak zaman zaman eski sıkıntılar yaşanmaya devam etti¹⁵⁴⁵. Bununla birlikte birçok sıkıntıya rağmen söz konusu gruplar görevlerini yapmaya devam etmişlerdir.

Osmanlı tarafında genel hatlarıyla sunduğumuz gelişmelerin yaşandığı günlerde Ruslar, Ermenilerden gönüllü alaylar oluşturmuşlar¹⁵⁴⁶ ve çeteler kurarak Osmanlı Rus hudutlarına yerleştirmişlerdir¹⁵⁴⁷. Kurulan Ermeni çeteleri Rus egemenliğindeki bölge Türklerine baskılar yapmaya başlamışlar ve Türkiye Ermenilerinden oluşturdukları dört Ermeni gönüllü taburu¹⁵⁴⁸ eğitimlerini tamamlamak üzere devreye almışlardır. Bu arada Osmanlı Devleti seferberlik gereği her kökenden gelen askerlikle sorumlu vatandaşlarını askere almaya başlamıştır. Söz konusu gelişme üzerine bir kısım Osmanlı Ermenileri göçü tercih etmiş iken bir kısmı ise çeşitli yollar bularak askere gitmekten kaçınırken, askere alınanların büyük bir çoğunluğu ise yapacaklarının zamanını beklemektedirler.

III. Ordunun merkezi olan Erzurum 1914 güzünde dumanın yerini sisin almaya başladığı bir şehirdir. Nitekim Kasım 1914 tarihi itibarıyla savaşın yakıcılığını yakından hissetmeye başlamıştır. Çünkü 29 Ekim 1914 tarihinde yaşanan Karadeniz Olayı ile Osmanlı Devleti fiilen Birinci Dünya Savaşı'na fiilen girmiş, 1 Kasım 1914 tarihi itibarıyla Rus birlikleri Osmanlı topraklarına girmişlerdir. Osmanlı toprakları içinde ilerleyen Rus kuvvetlerinin içerisinde Narman yönünde harekete geçmiş olan Stomin Tugayı'nda bir Ermeni taburu da bulunmaktadır¹⁵⁴⁹.

III. Ordu Kumandanı 2 – 3 Kasım günlerinde Osmanlı birliklerine Erzurum doğrultusunda çekilmeleri emrini verince Rus kuvvetleri ciddi hiçbir direnişle karşılaşmadan Heran- Bedrevans – Narman – Tutmaç hattına ulaşmışlardır¹⁵⁵⁰. Rumlar bu hattan ilerleyerek Köprüköy önlerine kadar gelebilmiştir. Bunun üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, müdahalelerde bulunarak Köprüköy yönünde taarruz emrini vermiştir. Buna rağmen III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa birlikleri kısmi taarruza yönlendirmiş ve taraflar Köprüköy yakınlarında karşı karşıya gelmişlerdir¹⁵⁵¹. Ancak III. Ordu Kumandanının aklı Narman yönünden gelebilecek bir Rus taarruzunda kalmıştır.

¹⁵⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul, 2017.

¹⁵⁴⁶ H. Pastermadjian, *Historie De L'Armenia*, Paris, 1986, s. 412.

¹⁵⁴⁷ *BOA, HR. SYS. 2879/6.*

¹⁵⁴⁸ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, (Tercüme: Mütekaît Kaymakam Nazmi), Ankara, 1935, s. 30–31,

¹⁵⁴⁹ *ATASE, K.2950, H.6, F.1-11,12,1-12.*

¹⁵⁵⁰ *ATASE, K.2950, H.6, F.1-36.*

¹⁵⁵¹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Ankara, 1964, s. 108.

Nitekim Köprüköy savaşlarında iki taraf da istediği sonuçları alamamıştır. Bu savaşlarda Ermeni askerlerin Osmanlı ordusundan firar ederek Ruslara bilgi sızdırmaları sonucu Rus ordusunun geri çekilerek kuşatmadan kurtulduğu şeklinde bilgileri Yahya Okçu dile getirirken¹⁵⁵² Maslofski firarlar ve istihbarat konusunda benzer ifadelerle duruma ışık tutmaya çalışmıştır¹⁵⁵³.

Erzurum'un top sesi menziline girdiği Köprüköy Savaşlarından sonra Azap Savaşları başlamış, Rus birlikleri 10 km kadar geriye atılmışken ciddi hiçbir sebep olmamasına rağmen Hasan İzzet Paşa'nın verdiği emirlerle Osmanlı kuvvetleri 'de geri çekilmiştir. Bu durum III. Ordu içerisinde sıkıntılar yaşatırken, bazı siyasi kişilerinde şikâyetleri söz konusu olmuş, Enver Paşa devreye girerek siyasilere Ordu Kumandanına baskılarını engellemiştir¹⁵⁵⁴.

Cephede yaşananlar Osmanlı Genel karargâhında Hasan İzzet Paşa'ya güven sarsılmış, kesin sonuçlu bir hareket için beklentiler yeniden ortaya çıkmış ve Genelkurmay I. Başkanı cepheye gönderilmiştir. 29 Kasım 1914 tarihinde Erzurum'a gelen Hafız Hakkı Bey yaptığı teftiş ve gözlemler sonucu verdiği raporlarla Sarıkamış Harekâtının yapılabilirliği konusunda Merkez Karargâhı ümitlendirmiştir. Bunun üzerine Enver Paşa 12 Aralık akşamı yardımcılarını ile birlikte Erzurum'a ulaşmıştır. Söz konusu zor günlerde bu gelişmelerle birlikte Erzurum adeta Osmanlı Merkez Karargâhının kurulduğu bir şehir haline gelmiştir.

19 Aralık 1914 tarihinde Hasan İzzet Paşa'nın beklenmeyen istifasıyla karşı karşıya kalan Enver Paşa zorunlu olarak III. Ordu'nun kumandasını da yüklenmiş ve 22 Aralık günü başlaması planlanmış bulunan Sarıkamış Harekâtıyla emrini vermiştir¹⁵⁵⁵. İlgili emri alan Osmanlı birlikleri son hazırlıklarını yaparken, Rus birlikleri ise cephedeki tahkimatlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı. Ne var ki 20 Aralık günü Oltu Müfrezesi Kumandanı Stomin Sarıkamış Grubu Kumandanı General Bergman'a cephede yaşanan hareketliliğe dikkatle bölgesinde bir Osmanlı taarruzunun başladığı bilgisini ulaştırmıştır. Bergman, pek izahat içermeyen bu bilgiye fazla değer atfetmemiştir. Ancak ertesi günü bir Ermeni firarisinin ifadesini Bergman'ın dikkatine sunarak, Yüzveren bölgesinden gelen 84. Alay'ın taarruz etmekte olduğunu, alayın arkasında topçu ile birlikte 83. ve 87. Alayların yürüyüş halinde bulunduğunu detaylarını sunmuştur. Bu bilgiler üzerine artık Ruslar sağ kanatları üzerine Osmanlı taarruzunun, başlamakta olduğu bilgisine ulaşmışlardır¹⁵⁵⁶.

¹⁵⁵² Yahya Okçu, *Türk Rus Münasebetleri*, Ankara, 1953, s.141.

¹⁵⁵³ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s.30-31.

¹⁵⁵⁴ Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, s. 126

¹⁵⁵⁵ ATASE, K.284, D.40, F.34-1.

¹⁵⁵⁶ Nikolski, *Sarıkamış Hareketler*, (Tercüme: Nazmi), Ankara, 1965, s. 8.

Henüz Sarıkamış Harekâtı başlamadan, Ruslar firari bir Ermeni'nin sunduğu bilgilerle haberdar olmuşlardır. Bu hizmet adeta emsalsizdir ama Ruslar böyle bir taarruzu ihtimal dâhilinde görmediklerinden ciddi bir tedbirde almamışlardır. 22 Alık günü Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Erzurum'a gittiği haberlerinin yabancı ajanslar tarafından verilmesiyle birlikte Ruslar, ellerindeki bilgileri yeniden değerlendirerek durumu kavramaya başlamışlardır¹⁵⁵⁷.

Çok çeşitli sebeplerle cesur ve ustaca hazırlanmış bir planla başlatılan hareket görüldüğü üzere daha başlangıcında Ermeni firarileri tarafından Ruslara verilen bilgilerle ifşa olmuştu. Söz konusu harekât buna rağmen hızla gelişmiş ve hatta Rusları paniğe dahi düşürmüştür. Çekilme ve direnme arasında gidip gelen Rus komuta heyetinden General Yudenich, kaçan Ermeniler ve esir edilen erlerden sağladığı bilgilerle yeni bir değerlendirme yaparak Türkleri imhadan bahsediyordu¹⁵⁵⁸.

31 Aralıkta yapılan bu değerlendirme sonrasında harekâtın seyri değişmiş kuşatanlar kuşatılmaya başlanmıştır. Bütün bunlarla birlikte birçok nedenle Sarıkamış Harekâtı Osmanlı Ordusu'nun yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Sağ kalanlar Erzurum yönünde çekilirken yaralıları hastaneleri doldurmuştur. Artık Erzurum hüzünlü bir şehirdi. Bir taraftan her türlü fedakârlığa katlanarak desteklediği ordu yenilmiş, diğer taraftan da yüzlerce yıldır bir arada yaşadıkları komşularının her türlü ihanetine şahit olmuştur. Aynı zamanda Erzurum tedirgindi.

¹⁵⁵⁷ W.E.D Allen, Paul Muratof, *Kafkas Harekâtı Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1821-1921)*, Ankara, 1966, s. 239.

¹⁵⁵⁸ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s. 133.

KAYNAKÇA

Arşivler:

Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüdler Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), K.284, D.40, F.34-1.

Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüdler Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), K.2950, H.6, F.1-11,12,1-12.

Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüdler Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), K.2950, H.6, F.1-36.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. KMS, Ds. 2- 2/5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. ŞFR, 44/43.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS. 2879/6.

Kaynak Eserler:

Allen,W.E.D,- Muratof, Paul, *Kafkas Harekâtı Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1821-1921)*, Ankara, 1966.

Aydın, DüNDAR, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara, 1998.

Baddeley,John F., *Rusların Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, (Tercüme: Sedat Özden), İstanbul, 1989.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II, Kısım: 3, Ankara 1951.

Çavlı, Emin Ali, *Kırım Harbi*, İstanbul, 1957.

Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: IV, Ankara, 1972.

Demirel, Muammer *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara, 1996.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi; İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası, Matbaa-yi Amire, İstanbul, 1332.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Ankara, 1964.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara, 1983.

Kurat, A. Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970.

Kurat, Yuluğ Tekin, *“Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900 – 1920)”*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri, Ankara, 1985.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, (Haz: İ. Miroğlu), İstanbul, 1983.

Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, (Tercüme: Mütekaît Kaymakam Nazmi), Ankara, 1935.

Mehmet Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul, 2017.

Nikolski, *Sarıkamuş Hareketler*, (Tercüme: Nazmi), Ankara, 1965.

Okçu, Yahya, *Türk Rus Münasebetleri*, Ankara, 1953.

Özdemir, Yavuz, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamuş Harekâtı)*, Erzurum, 2003.

Papazian, K. S., *Patriotism Perverted*, Boston, 1934.

Pastermadjian, H., *Historie De L'Armenia*, Paris, 1986.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih*, Ankara, 1986.

Şahin, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988.

Tarbassian, Hratch A., *Erzurum (Garin): Its Armenian History and Traditions*, The Garin Compatriotic Union of The United States, 1975.

Ternon, Yves, *The Armenia History of a Genocide*, New York, 1981.

Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi (1914 – 1916)*, Cilt:1, İstanbul, 2014.

Makaleler:

Altan, Ali, "Tarih İçerisinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 5, Haziran 1994.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 83, Belge No: 1903.

Özen, Firdevs, "İlhanlılar Döneminde Erzurum", *DTCF Dergisi*, 56.2, 2016.

Saray, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, (Ayrı Basım), Sayı: 34, 1984.

Şahin, Enis - Yavuz, Fikretin, "İngiliz The Times Gazetesine Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3.

Topsakal, İlyas, "Tarihî Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 2 Sonbahar 2016.

Zaman, Mehmet - Sevindi, Cemal - Birinci, Salih, "Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşerî Turistik Eserler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (Özel Sayı), Nisan 2018.

**Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum Kongresi
Günlerindeki Faaliyetleri**

Mevlüt Yüksel*

Giriş

Milli Mücadele dönemi başta olmak üzere yakın Türk askeri ve siyasi tarihinin önemli şahsiyetlerinden birisi olan Kazım Karabekir Paşa, aslen Karaman Türklerine mensup bir ailenin çocuğu olarak 1882 yılında İstanbul Küçük Mustafa Paşa (Zeyrek) semtinde dünyaya gelmiştir.¹⁵⁵⁹ Babası Karamanlı Kara Bekir Bey'in oğullarından Topal Musa Paşa'nın¹⁵⁶⁰ torunu Mehmet Emin Paşa¹⁵⁶¹, Annesi ise babasının halasının kızı Hacı Havva Hanım'dır.¹⁵⁶²

Beş erkek kardeşin (Hamdi, Hilmi, Şevki, Hulusi ve Kazım) en küçüğü olan Kazım Karabekir Paşa, İstanbul Zeyrek'te başladığı eğitim hayatına babasının vazife yaptığı Van, Elazığ ve Mekke'de devam etmiştir.¹⁵⁶³ Babasının Mekke vali vekiliyken vefatı üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve 1893'te Fatih Askeri Rüştiyesi'ne başlamıştır. Buradan sonra 1896 yılında Kuleli Askeri İdâdisi'ne 1900 yılında ise Pangaltı Harbiye Mektebi'ne gitmiştir. 1903 yılında ise Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne başlayan Karabekir Paşa, 1905/6 yılında buradan mezun olduktan sonra Manastır'daki 3. Ordu'da bölük komutanı olarak staja başlamıştır.¹⁵⁶⁴ Manastır'da görev yaparken o zaman Binbaşı rütbesinde olan Enver Paşa ile tanışmış, birlikte Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'nin Manastır şubesini kurmuşlardır. Aynı zamanda Manastır Mıntıka Müfettişliğine de yürüten Kazım Karabekir Paşa, bölgede Rum ve Bulgar çetelerine karşı başarılı mücadeleler vermiştir. Elde ettiği bu başarılarından ötürü 1907 yılında önce Yüzbaşı (Kolağası) rütbesine yükselmiş, sonra da İstanbul Harbiye Mektebi Ta'bye (Strateji) Muallim Muavinliği'ne atanmıştır. Bu görevdeyken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Şubesi'nin kurulmasında görev almıştır.¹⁵⁶⁵

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: mevlutyuksel@atauni.edu.tr

¹⁵⁵⁹ Kazım Karabekir, *Hayatım*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2000, s. 11-12; Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre yayınları, İstanbul 1995, s. 11; Fahrettin Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991, s. 2.

¹⁵⁶⁰ Ali Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 2; Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 4,8.

¹⁵⁶¹ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, 1. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s.13; Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 4-7; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 11.

¹⁵⁶² Karabekir, *Hayatım*, s. 21-24; Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 2; Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 9.

¹⁵⁶³ Karabekir, *Hayatım*, s. 27, 35-47.

¹⁵⁶⁴ Karabekir, *Hayatım*, s. 129, 159-164, 19-191, 233, 353-359; Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 7-10; Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 6, 7, 8, 9, 13; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 12; Ferudun Kandemir, *Kazım Karabekir*, Sinan Matbaası, İstanbul 1948, s. 103.

¹⁵⁶⁵ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 7-10; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 12; Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 17-18; Karabekir, *Hayatım*, s. 353-363, 368.

Meşrutiyetin ilanını müteakiben Edirne'deki 2. Ordu'nun Nizamiye 3. Piyade Tümen Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır. Edirne'deyken 13 Nisan 1909 tarihinde vuku bulan 31 Mart Vakası ile çıkan isyanları bastırmakla görevli Hareket Ordusu'na bağlı 2. Tümen'in Kurmay Başkanlığı'na getirilmiştir. İstanbul'dayken Taşkışla ve Taksim Kışlası muharebelerinde önemli başarılar elde etmiştir.¹⁵⁶⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908'deki ilk kongresinden sonra yakın arkadaşlarıyla birlikte cemiyetten uzaklaşmaya başlamıştır. Cemiyet'in 22 Eylül 1909 tarihindeki kongresinde ise ordunun siyaseten uzak durması yönündeki yönünde net bir tavır takınmıştır.¹⁵⁶⁷

Karabekir Paşa, 1910 yılında meydana gelen Arnavutluk isyanının bastırılmasında da görev almıştır. Burada Kurmay Başkanı olarak meşhur Kaçanik harekâtı kapsamında önemli ve başarılı müsademelerde bulunmuştur.¹⁵⁶⁸ 1912'de Edirne'deki Trakya Hudut Komiserliği'ne tayin olunan Karabekir Paşa¹⁵⁶⁹, 10. Tümen Komutanlığı Kurmay Başkanı olmuştur.¹⁵⁷⁰ Bu vazifedeyken Binbaşılığa terfi etmiş, kısa bir süre patlak veren I. Balkan Savaşı esnasında da Edirne Kalesi'nin müdafaasında iken 22 Nisan 1913'te esir düşmüştür. Sofya'daki esaret hayatı¹⁵⁷¹, II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınmasıyla, 21 Temmuz 1913'te sona ermiş ve İstanbul'a geri dönmüştür.¹⁵⁷² Bu sırada Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 27 Ekim 1913'te bir sözleşme imzalamıştır. Buna göre; General Liman Von Sanders başkanlığında bir Alman Askeri Heyeti, 14 Aralık 1913 günü İstanbul'a gelmiş ve Türk Genelkurmayı'nda çalışmaya başlamıştır. Bu kapsamda II. Şube İstihbarat Müdürlüğü'ne bir Alman Yarbay tayin edilince, Karabekir Paşa iyi Almanca bildiği için 8 Ocak 1914'de, adı geçen şubenin müdür yardımcılığına getirilmiştir.¹⁵⁷³

Seferberlik döneminde İstihbarat Şube Müdürü olan Kazım Karabekir Paşa¹⁵⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişini müteakiben 27 Kasım 1914 tarihinde Yarbay rütbesine

¹⁵⁶⁶ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 12; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 13; Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 21-23; Karabekir, *Hayatım*, s. 389-401; *Kazım Karabekir Anlatıyor*, (Yayına Hazırlayan: Uğur Mumcu) Tekin Yayınevi, (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 174.

¹⁵⁶⁷ Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 21

¹⁵⁶⁸ Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt (Hazırlayan: Budak Kayabek), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 135-136.

¹⁵⁶⁹ Bu dönem hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, (Hazırlayan: Ziver Öktem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁵⁷⁰ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk tarih Kurumu yayınları, Ankara 2014, s. 18.

¹⁵⁷¹ Kazım Karabekir'in Bulgaristan'daki esaret hayatı için bkz. Kazım Karabekir, *Bulgaristan Esareti ve Hatıralar-Notlar*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2000.

¹⁵⁷² Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 12

¹⁵⁷³ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 13; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 366, 375; Gülay Sarıçoban, "Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 2017 21(1), s. 139-140.

¹⁵⁷⁴ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 65.

terfi etmiş¹⁵⁷⁵ 6 Ocak 1915'te ise I. Kuvve-i Seferiye Komutanı olarak İran harekâtında görevlendirilmiştir. Bir müddet burada görev yaptıktan sonra emrindeki birlikler 3. Ordu'nun Sarıkamış'ta büyük bir zayiata uğraması üzerine, Kafkas Cephesi'nde görevlendirilmiş,¹⁵⁷⁶ kendisi ise Halep'te yaralan Süleyman Askeri Bey'in yerine Irak ve havalisindeki kuvvetlerin komutanlığına atanmıştır. Burada aynı anda Basra Valiliği vazifesini de yürütmüştür. Süleyman Askeri Beyin tekrar birliğinin başına geçmesi üzerine İstanbul'a çağrılmış ve Kartal'daki 14. Tümen Komutanlığı'na tayin edilmiştir.¹⁵⁷⁷

Komutasındaki tümenle 3,5 ay kadar Çanakkale Cephesi'nde de görev yapan Kazım Karabekir Paşa, Seddülbahir-Kerevizdere muharebelerinde başarılı müsademeler yürütmüştür.¹⁵⁷⁸ Çanakkale Muharebeleri sonrasında ise önce İstanbul'daki 1. Ordu Komutanlığı Kurmay Başkanlığı'na daha sonra da 6. Ordu Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır.¹⁵⁷⁹ 14 Aralık 1915'te Miralay (Albay) rütbesine terfi eden Karabekir Paşa¹⁵⁸⁰, 16 Nisan 1916'da 18. Kolordu Komutanlığı'na, 8 Nisan 1917'de ise Lice'deki 2. Kafkas Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.¹⁵⁸¹

28 Ocak 1918 tarihinde Erzincan'daki 1. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na atanan Karabekir Paşa, bu görevdeyken kolordusu ile başlattığı ileri harekâtle 13 Şubat'ta Erzincan'ı 12 Mart'ta Erzurum'u¹⁵⁸², 5 Nisan'da Sarıkamış'ı ve 25 Nisan'da da Kars'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır.¹⁵⁸³ 15 Mayıs 1918'de ise Arpaçay'ı geçerek Gümrü'yü almıştır. Onun bu başarılı faaliyetlerinden dolayı barış istemek zorunda kalan Ermenistan Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında 4 Haziran 1918'de tarafların birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıdıkları bir protokol imzalanmıştır.¹⁵⁸⁴

¹⁵⁷⁵ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 423.

¹⁵⁷⁶ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 136.

¹⁵⁷⁷ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 14; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 13; Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 27; Sarıçoban, "Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", s. 140; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 95.

¹⁵⁷⁸ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 100-101.

¹⁵⁷⁹ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 15; Sarıçoban, "Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", s. 141.

¹⁵⁸⁰ *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Düzey Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1972, s. 177.

¹⁵⁸¹ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 15-16; Sarıçoban, "Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", s. 141; Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, s. 28; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 461;

¹⁵⁸² Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik -Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu-* 3. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 83-98, 189-253; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 488, 495.

¹⁵⁸³ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik -Sarıkamış, Kars ve Ötesi-* 4. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 61-75, 169-213; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 505, 513-514.

¹⁵⁸⁴ Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik -Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 287-334; *Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA), Hariciye Siyasi Kalem (HR. SYS)*, 2876/3-4; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 520-521. Bu protokol hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Bozkurt, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 34/Güz 2013, s. 19-58.

28 Temmuz 1918 tarihinde Tümgeneral (Mirliva) olan Karabekir Paşa¹⁵⁸⁵, 15 Eylül'de Bakü'yü zapt etmiştir. Ancak 31 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından 28 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Kendi hatıralarında İstanbul'a geldiği günü şöyle anlatmaktadır: “28 Kasım 1918'de Reşit Paşa vapuruyla Boğaziçi'ne girdiğimiz zaman karşılıklı İngiliz ve Fransız bayraklarının sallandığını görerek heyecana geldim. Büyükdere'de merasimle İngiliz bayrağının çekildiğini gördüğüm dakikada tek dağ başı mezar oluncaya kadar mücadele ederek istiklalimiz kurtarmaya vicdanıma ahdettim ve “ya istiklal, ya ölüm diye haykırdım”¹⁵⁸⁶

İstanbul günleri, Kazım Karabekir Paşa için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Kısa zaman içerisinde başta Padişah olmak üzere bir kısım üst düzey zevat ve İsmet Paşa gibi komutanlarla görüşmüştür.¹⁵⁸⁷ İstanbul'a gelişinden beri kafasında oluşan Anadolu'ya geçme fikri doğrultusunda önemli çabalar sarf etmiştir. Padişah ile görüşmesi sonrasında ise 21 Aralık 1918 tarihinde Tekirdağ'daki 14. Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.¹⁵⁸⁸ Bir müddet bu vazifeyi yürüttükten sonra 5 Nisan 1919'da Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Karabekir Paşa, bunun hemen akabinde, 7 Nisan 1919 tarihinde geçirdiği bir ameliyat sonrasında istirahat eden Mustafa Kemal Paşa'yı Şişli'deki evinde ziyaret etmiş, hemfikir oldukları “milli kurtuluşun Anadolu'dan başlatılacağı” düşüncesi dâhilinde onu Erzurum'a davet etmiştir.¹⁵⁸⁹ Akabinde Rauf Bey'le bir araya gelen Karabekir Paşa, Mustafa

¹⁵⁸⁵ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, s. 18.

¹⁵⁸⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 46; Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbinin Esasları Yanlış Bilgi Felaket Kaynağıdır*, Sinan Matbaası ve neşriyat Evi, İstanbul 1951, s. 37; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 565; Sarıçoban, “Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi”, s. 143.

¹⁵⁸⁷ İsmet Paşa, bu sıralarda oldukça karamsar bir düşünceye sahiptir. Kazım Karabekir Paşa'nın düşüncelerinin aksine görüşmeleri esnasında ona şunları söylemiştir: “... Gördün mü Kazım? Her şey mahvoldu. Vaktiyle gördüğün gibi sürüklediler ve bitirdiler. Derdin ki batıracaklar ve hayatımızla biz didişeceğiz. Fakat benim hiç ümidim kalmadı. Ben kararımı sana söyleyeyim mi Kazım? Köylü olalım. Askerlikten istifa edelim. Senin kaç liran var? Birleşelim. Kazım Ağa, İsmet Ağa olalım. Çiftçilikle hayatımızı sürükleyelim...” Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 46.

¹⁵⁸⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 46-49.

¹⁵⁸⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 55-56. Milli Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın yakınındaki kişilerden birisi Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey, hatıralarını aktardığı bir gazete makalesinde bu görüşme ile ilgili olarak şunları kaydetmiştir. “... Mütareke döneminde kulağından geçirdiği küçük bir ameliyat nedeniyle Şişli'deki evinde istirahat hâlinde olan Mustafa Kemal Paşa'yı söz konusu dönemde birçok mebus, yüksek rütbeli asker, siyasetçi, eski nazır, eski vali, eski zabıt, muallim ve gazeteci ziyaret etmiştir... Yaver Cevat Abbas (Gürer) Bey tarafından ikinci katta bahçe üzerindeki yatak odasına alınmış, Mustafa Kemal Paşa'nın karyolasının başucunda üniformalı bir zat takdim edilmiş ve kendisine karşıda duran kanepede yer gösterilmiş, ancak takdim edildiği zatın kim olduğu konuşmaların hâli hazırda devam ediyor olması nedeniyle söylenmeye fırsat olmamıştı. Konu, ülkenin içinde bulunduğu durumun ciddiyeti ve millî müdafaa idi. Koltukta oturan ve ellerini birbirine kavuşturmuş Paşa da sözleri ve hareketleri ile Mustafa Kemal Paşa'yı tasdik etmekteydi. Biraz sonra kalkarak Mustafa Kemal'in yatağının yanında askerce bir vaziyette duran zat: “Emirlerinizi daima şerefle telakki ederim Paşa hazretleri!” demiş ve vazifesinde muvaffakiyetler dileyen Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür ederek vedalaşmışlardı. Ziyaretçinin ardından Mustafa Kemal Paşa: “Paşa Erzurum'a gidiyor da benimle konuşmaya gelmiş. Tekirdağ'da Kolordu Kumandanı bulunuyormuş, kendisini Erzurum'a tayin etmişler.” demiş ve bu zatın Karabekir Paşa olduğunu beyan etmişti...”. Bkz. Erol Evcin, “Kazım Karabekir Paşa'nın Basında Neşredilen Tarihi Mektupları

Kemal Paşa'yla yaptığı görüşmeyi anlatarak onu da Erzurum'a davet etmiştir.¹⁵⁹⁰ Bu görüşmelerden birkaç gün sonra İstanbul'dan ayrılan Karabekir Paşa, 19 Nisan'da Trabzon'a, 30 Nisan'da da buradan ayrılarak, 3 Mayıs 1919 tarihinde Erzurum'a varmıştır.¹⁵⁹¹

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'daki faaliyetleri ve özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın gelişiyle hız kazanan kongre günlerindeki çalışmaları, Türk Milli Mücadele tarihi açısından oldukça önemlidir. Zira Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı Erzurum Kongresi'nin toplanmasında Karabekir Paşa ve yürüttüğü faaliyetler oldukça etkili olmuştur.

Erzurum'daki İlk Faaliyetleri

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'a gelir gelmez ilk olarak kendi maiyetiyle, bir görüşme yaptıktan sonra yerine vekâlet eden 9. Fırka Komutanı Albay Rüştü Bey ile bir araya gelmiştir. Onunla bir mülakat ve durum değerlendirmesi yapan Karabekir Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini esaslı olarak düzenleyip, Erzurum'da bir kongre yaparak alınan kararları halkın arzusuna sunma şeklindeki düşüncelerini aktarmıştır. Bundan sonra düşüncelerini fiiliyata dökmek amacıyla Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyetiyle görüşmüştür. Heyet üyelerine kurtuluş için gerekli desteği sağlayacağını, mevcut silahların verilmeyeceğini, fakat bu doğrultudaki faaliyetlerin milli bir karar şeklinde tecellisi için Erzurum'da düzenlenecek bir kongreye ihtiyaç olduğunu izah etmiştir.¹⁵⁹² Karabekir Paşa'nın yaptığı bu görüşme ile ilgili olarak yine bu cemiyetin ünlü simalarından olan Cevat (Dursunoğlu) Bey, şunları kaydetmiştir: “... 1919 Mayısının üçüncü günü Karabekir Paşa Erzurum'a vardı. İki üç gün sonra Paşa'nın milli harekete sempati beslediği haberi bize ulaştı. Birkaç gün sonra da Müdafaa-i Hukuk'tan birkaç arkadaşı, şimdi Cumhuriyet Oteli olan karargâhında kabul etti. Paşa'ya teşkilatımızın ana çizgileri ve yakında Erzurum'da ilk önce bir vilâyet kongresi açacağımızı ve bu kongreden karar alarak bütün şark vilayetlerinden gelecek murahhaslarla büyük bir kongre toplayacağımızı bildirdik. Karabekir Paşa, yolumuzun hak olduğunu ve müdafaaadan başka çare bulunmadığını söyledi ve bize yardım edeceğine söz verdi. Paşa'nın yanından umut ve

ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXIX, Kasım 2013, Sayı: 87, s. 11-12.

¹⁵⁹⁰ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım*, 1, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 234.

¹⁵⁹¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 56-60; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 592; Karabekir, *İstiklâl Harbinin Esasları*, s. 49-52.

¹⁵⁹² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 59-60.

yeni kuvvetle ayrıldık. Ordu, sözünü açıkça söylemişti. Paşa'nın isteği üzerine Albayrak¹⁵⁹³ sahibi Süleyman Necati, kolordu ile aramızdaki irtibata memur edildi... ”¹⁵⁹⁴

Karabekir Paşa, Vilâyet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti heyetinin ardından cemiyetin Erzurum Şubesi Başkanı Hoca Raif (Dinç) Efendi ile de başbaşa bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede ise Raif Efendi, Karabekir Paşa'ya bütün karamsarlığıyla İngiliz birliklerinin Kars'a kadar gelmiş olduklarını, İstanbul Hükûmeti'nin er veya geç doğu vilâyetlerinin tahliye emrini vereceğini, felaketin yakın olduğunu dolayısıyla Paşa'nın da uygun görmesi halinde Erzurumlu ailelerin münasip yerlere göç etmelerinin uygun olacağını ifade etmiştir. Buna karşın Karabekir Paşa ise Raif Efendi'ye bunu onaylamadığını, kendisinin Erzurum'a ve doğuya iş yapmak üzere geldiğini ve burada olduğu müddetçe Erzurum'a ecnebi hâkimiyetinin söz konusu olamayacağını ve bir karış toprak verilmeyeceğini söylemiştir. Raif Efendi, bunun üzerine iltifat ve iyi temennilerde bulunarak Karabekir Paşa'nın yanından ayrılmıştır.¹⁵⁹⁵

Bu görüşmelerin ardından Karabekir Paşa, o sırada Mondros Mütarekesi hükümleri kapsamında ordunun terhis ve elindeki silahlarının toplanması işini takip ve teftiş üzere bir heyetle Erzurum'a gelen İngiliz Albay Alfred Rawlinson¹⁵⁹⁶ ile de görüşmüştür. Rawlinson'un yine İngiliz ordusuna mensup General Beach ile kendisini ziyaret etmesi şeklinde gelişen bu görüşmede¹⁵⁹⁷, Karabekir Paşa, Rawlinson'a vazifesini sormuş ve kolordulara emir verir gibi yazılar yazdığının yanlışlığını ima eden ifadeler sarf etmiştir. Rawlinson'un, bir daha bu gibi hallerin olmayacağı cevabını vermesi üzerine Karabekir Paşa, bundan sonraki tüm

¹⁵⁹³ Albayrak Gazetesi, 1919-1921 yılları arasında Erzurum'da Süleyman Necati Bey öncülüğünde çıkarılan ve milli mücadeleyi destekleyen bir yayın organıdır. Gazetenin kuruluşu, yayın politikası, mevcut nüshaları ile içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. *Yüce Yurt'tan Yükselen Ses Albayrak, 1919-1921 Tıpkıbasım ve Yeni Türk Alfabesiyle* (Yayına Hazırlayanlar: Dursun Ali Akbulut, Yavuz Aslan, Betül Aslan, Tolga Başak, Ömer Erden, Alaaddin Uca, Ali Servet Öncü, Mevlüt Yüksel), Kariyer Matbaacılık, Ankara 2012; Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999; Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi Erzurum 1920*, Temel Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁵⁹⁴ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1998, s. 48.

¹⁵⁹⁵ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 60.

¹⁵⁹⁶ Bazı çalışmalarda Yarbay rütbesiyle kaydedilen bu kişiyi, Kazım Karabekir Paşa Albay olarak yazmıştır. Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 60.

¹⁵⁹⁷ A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, Dodd, Mead and Company, New York 1924, s. 177. Rawlinson, hatıralarında Kazım Karabekir Paşa hakkında şunları kaydetmiştir: “... Erzurum'a vardığımızdan kısa bir süre sonra sahnede Kazım Karabekir Paşa görüldü... Doğal bir Doğu Anadolu'lu olan Kazım Paşa, tanıdığımıza memnun olduğum Türk Subaylarının birinci sınıf örneğidir. Savaş tecrübesi çoktu ve İngiliz kuvvetlerine karşı Bağdat'ı müdafaa eden Türk kuvvetlerinin başındaki Mareşal Von Der Goltz Paşa'nın Kurmay Başkanlığı'nı yapmıştı. Onun, emri altındaki orduyu doğru bir şekilde idare edeceğine inanılırdı. O yalnızca hızlı ve parlak zekâlı değil, aynı zamanda işinin her dalında daima becerikli ve görevlerinde oldukça bilinçlidir. Şunu da eklemekte fayda görürüm ki; ilk olarak hassas pozisyonlarda vuku bulan tüm münasebetlerimizde verdiği emirlerde onu daima çok dürüst buldum. Aldığı emirler gereği beni uzun bir süre tevkif etmiş olmasına rağmen şahsına olan hürmetim hiçbir zaman asla sarsılmamıştır...” Bkz. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, s. 174.

isteklerini kendisine iletmesini, bunların gerçekleşmesinin ise Harbiye Nezareti'nin izniyle mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Akabinde uzun süreden beri Ermeni zulmü altında ezilen Erzurum halkının durumundan bahseden Karabekir Paşa, “*ordunun silahları topluyor*” şeklindeki bir söylentinin yayılmasının halk nezdinde olumsuz tesir yapacağını ve bunun hayatına dahi mal olabileceğini Rawlinson'a söylemiştir. Görüşmenin sonunda ise Rawlinson'a ona yardımcı olması ve aralarındaki iletişimi sağlaması amacıyla Fransızca bilen bir subayı görevlendirebileceği teklifinde bulunmuştur. Bunun Rawlinson tarafından olumlu karşılanması üzerine Karabekir Paşa, Fransızca ve İngilizce bilen bir subayı Rawlinson'un yanında görevlendirmiştir. Fakat bu subay aldığı talimat doğrultusunda İngilizce bildiğini saklamış, Rawlinson'un kendi dairesinde yaptığı görüşmelerden ve yazışmalardan Karabekir Paşa'yı önceden haberdar etmiştir.¹⁵⁹⁸ Rawlinson ise Karabekir Paşa'nın Ermenistan sınırındaki bir kısım tamirat işlerinde yardımcı olması için Tiflis'ten bir demiryolu subayını kendi yanında görevlendirdiğini de kaydetmiştir.¹⁵⁹⁹

Bundan bir gün sonra Karabekir Paşa, Rawlinson'u iade-i ziyarete gitmiştir. Bu görüşmede ise daha ziyade Rusya ve Bolşevikler ile Kafkasya'daki siyasi ve askeri durum hakkında konuşulmuş, Rawlinson ve Karabekir Paşa karşılıklı olarak fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Bu sırada Karabekir Paşa, Rusya'da olup bitenden zamanında ve doğru olarak haberdar olabilmek amacıyla mevcut telsiz-telgraf istasyonunu faaliyete geçirmiş, Moskova telsizlerini muntazam, Berlin ve Paris ajanslarının muharebelerini ise olabildiğince dinlemiştir. Karabekir Paşa, Kars ve Kafkasya bölgeleri ile ilgili bazı askeri tedbirleri ve aşiretler nezdindeki önemli işleri bu istihbarat faaliyetleri sayesinde gerçekleştirmiştir. Mesela; I. Dünya Savaşı'nda görev yapmış aşiret alay komutanlarını çağırarak onlara açıkça İtilaf Devletleri'nin Kürtleri, Ermenilere ezdireceklerini ve memleketin kurtuluşu için el birliği ile çalışmak gerektiğini anlatmıştır.¹⁶⁰⁰

Karabekir Paşa'nın Rawlinson ile görüşmeler yaptığı esnada 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir ve çevresi Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. İşgal haberi bundan bir gün sonra Erzurum Belediye Başkanlığı'na ulaşmıştır. Bunun üzerine Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndermiştir. Telgrafında; işgal haberinin İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti tarafından gönderilen telgraftan öğrenildiğini bunun Erzurum ahalisi üzerinde büyük bir heyecana ve tesire sebebiyet verdiğini, bilhassa kolordu mensubu İzmirli zabıt ve askerlerin müteessir olduklarını belirtmiştir. Aynı günlerde Harbiye Nezareti'ne de gönderdiği başka bir

¹⁵⁹⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 60.

¹⁵⁹⁹ Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, s. 177.

¹⁶⁰⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 60-61.

telgrafta ise İzmir'in işgali hususunda neler yapıldığını sormuştur.¹⁶⁰¹ Bunların dışında Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve halk tarafından hazırlıklarına girişilen büyük bir protesto mitingi kapsamındaki çalışmalarını desteklemiş, gerekli tedbirlerin alınması hususunda ilgili yerlere tebligatlar göndermiştir.¹⁶⁰² Miting hazırlıkları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden Dava Vekili Hüseyin Avni (Ulaş), Cevat (Dursunoğlu) ve Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati (Güneri) Beyler ile Belediye Reisi Zakir Şeref Bey'den oluşan bir heyet tarafından yürütülmüştür. Karabekir Paşa, hem kuruluşunda ve hem de yürüttüğü çalışmalarda bu heyete büyük destekler sağlamıştır.¹⁶⁰³ Karabekir Paşa ayrıca; İzmir'in işgali hakkında gelen malumatı acıklı bir piyes haline getirterek subaylar ve muallimler vasıtasıyla halka da göstermiştir. Sonraki günlerde Erzurum'daki Ermeni katliamlarını da piyes haline getirterek kendisinin kurduğu "İbret Yeri" adını taşıyan temsil yerinde oynattırılmıştır.¹⁶⁰⁴ İbret Yeri, sonraki dönemde de aynı amaç doğrultusunda çeşitli oyunlara ve temsillere ev sahipliği yapmış, Erzurum halkı tarafından değer verilen önemli bir yer olmuştur.¹⁶⁰⁵

Bu sırada Erzurumlu bazı şahıslar Karabekir Paşa'ya müracaat ederek söz konusu mitingin İngilizlerin gözleri önünde yapılacak olmasından dolayı kötü bir tesiri olabileceği konusunda endişeye kapıldıklarını dile getirmişlerdir. Fakat Kazım Karabekir Paşa, gelenlere bu tereddütlerinden sıyrılmalarına yardımcı olacak tarzda konuşmalar yaptıktan sonra "*İzmir için şimdi haykıracaksınız, doğu için ise silaha sarılacaksınız*" şeklinde telkinde bulunmuştur.¹⁶⁰⁶

Nihayet, 18 Mayıs 1919 tarihinde Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Hınıs ve Hasankale gibi kazaların da destekleriyle¹⁶⁰⁷, büyük bir miting düzenlenmiştir. Burada

¹⁶⁰¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 64

¹⁶⁰² Genelkurmay Başkanlığı Askeri tarih ve Stratejik Etüt başkanlığı Arşivi (ATASE), Klasör (Kls). 189, Dosya (Dos): 104, Fihrist (Fih). 20; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 74.

¹⁶⁰³ *Bütünüyle Erzurum Kongresi I. Cilt V. Ş. M. H. M. C. Merkez ve Şubelerinin Kuruluşu, Hazırlıkları Erzurum Vilayet Kongresi (17-21 Haziran 1919) Resmi Arşiv ile Ailelerdeki Belge ve Hatıralara Göre* (Yayına Hazırlayan: M. Fahrettin Kırzioğlu), Ziraat Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s. 45; Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Bellekten*, XXXIII/132 (Ekim 1969), s. 536.

¹⁶⁰⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 65. İbret Yeri'nin kuruluşu ve Ermeni katliamlarını konu alan piyesler hakkında bkz. *Albayrak*, 29 Kânûn-ı Sâni, 1336.

¹⁶⁰⁵ Albayrak Gazetesi yazarlarından Mithat Bey, "*Kahramanlar, Müceddidler, Tarihini Efrâdı Nazarında Canlandırmaya Muvaffak Olan Milletlerden Çıkar*" başlıklı bir yazısında tarihi olayların ibretlik dersler içerdiği fikrinden hareketle buna katkı sağlamak amacıyla faaliyet gösteren "İbret Yeri"nin tesisinden dolayı Kazım Karabekir Paşa'ya teşekkür etmiştir. "İbret Evi"nin Küşâdı.." başlıklı bir yazıda ise; "...İctimâî birçok ihtiyaçlar arasında bulunan memleketin, bilhassa terbiye-i ictimâiye üzerindeki füsûnkâr ve kudretli tesiri muhakkak bulunan san'at-ı temsilden şimdiden kadar mahrumiyeti pek elimdi. Geçen cuma günü küşâd-ı resmî icra edilen "İbret Yeri" bu mühim ihtiyacın tatminine, bu derin boşluğun doldurulmasına mukaddime hazırladı..." şeklindeki ifadelerle İbret Yeri'nin önemine vurgu yapılmıştır. Bkz. *Albayrak*, 29 Kânûn-ı Sâni 1336.

¹⁶⁰⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 65.

¹⁶⁰⁷ Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", s. 538.

İzmir'in işgali şiddetli bir şekilde protesto edilmiş, aynı akıbete uğramamak için bölge halkının uyanık olması gerektiği vurgulanmıştır. Miting sonunda ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Wilson'a ve İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto mektupları gönderilmiştir. Mektuplarda Yunanlıların İtilaf Devletleri'nin destekleriyle giriştikleri İzmir ve çevresindeki mezalim ve katliamların hukuksuz ve insan hakları ihlali olduğu, bunun önüne geçilmesi gerektiği yazılmıştır.¹⁶⁰⁸

Miting sonrasında Erzurum ve çevresinde heyecan dinmemiş, Sadaret'e ve İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto mektupları göndermesi işine devam edilmiştir. Mektuplar İstanbul'da tesir yapmış olacak ki, 24-25 Mayıs 1919 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum'a gönderilen telgraflarda Yunan işgaliyle ilgili gerekli tedbirlerin alınacağı bildirmiştir. Bu sırada henüz Samsun'a yeni çıkmış olan Mustafa Kemal Paşa da 23 Mayıs 1919 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek genişleyen Yunan işgalinin her tarafta protesto ve telin edilmesini istemiştir.¹⁶⁰⁹ Karabekir Paşa'ya benzeri bir telgraf da Erkân-ı Habiye-i Umumiyye Reisi Fevzi Paşa tarafından yazılmıştır. 20 Mayıs 1919 tarihli bu telgrafta yürütülecek çalışmalarda milletin ve devletin hukukunun korunmasına ihtimam gösterilmesi emredilmiştir.¹⁶¹⁰

Hadiselerin bu şekilde geliştiği esnada 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa ile irtibata geçmiştir. 21 Mayıs 1919 tarihinde Karabekir Paşa'ya yazdığı bir telgrafında şunları yazmıştır: "... *Ahval-i umumiyyemizin almakta olduğu şekl-i vahimden pek müteallim ve müteessirim. Millet ve memleket medyun (borçlu) olduğumuz en son vazife-i vicdaniyeyi yakından mesai-i müştereke ile en iyi ifa etmek mümkün olacağı kanaatiyle bu son memuriyeti kabul ettim. Bir an evvel zat-ı alinizle mülaki olmak arzusundayım. Ancak Samsun ve havalisinin vaziyeti asayişsizliği yüzünden fena bir akıbete düçar olmak şimdiden tenvire medar olacak hususat varsa işaretini rica eder ve gözlerinizden öperim...*"¹⁶¹¹ Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya gelişinin hemen akabinde fikriyatında mevcut olan milli kurtuluş mücadelesi doğrultusundaki çalışmalarını gerçekleştirmek amacıyla vakit kaybetmeksizin Kazım Karabekir Paşa ile irtibata geçmiştir. Bu irtibat sonraki günlerde de devam etmiş, yürüttükleri faaliyetlerde birbirlerinin destekçileri olmuşlardır.

¹⁶⁰⁸ Telgraflar ve içerikleri için bkz. *Bütünüyle Erzurum Kongresi I. Cilt*, s. 46-47.

¹⁶⁰⁹ Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 76-77; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Yıl: 30, Sayı: 79 (Mayıs 1981), Belge No: 1731.

¹⁶¹⁰ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 77; *ATASE*, Kls. 181, Dos. 82/13, Fih. 8.

¹⁶¹¹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, 1919-1920, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970, s. 16; Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III Vesikalar, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1969, s. 905; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 69; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, Yıl: 2, Sayı: 4 (Haziran 1953), Vesika: 62.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gelişini büyük bir sevinçle karşılayan Karabekir Paşa ise 21 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği cevabi telgrafta; Trabzon yolunun güvenli ve gerekli benzinin sağlanabileceğini fakat Sivas yolunda benzin sıkıntısının yaşandığını yolların da otomobil için müsait olmadığını bildirmiştir. Karabekir Paşa, ayrıca Erzurum'u teşriflerinin büyük bir memnuniyete sebep olacağını da yazmıştır.¹⁶¹²

Karabekir Paşa, bu sırada ordunun elindeki silahların nakil işlerini denetlemek amacıyla Trabzon'da bulunan bir İngiliz askeri heyetinin faaliyetleri ile ilgili olarak Harbiye Nezareti nezdinde önemli bir girişimde bulunmuştur. 21 Mayıs 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta; aralarında Denikin ordusuna mensup bir Rus Albayın da bulunduğu Trabzon'daki askeri heyetin; 9. Ordu tarafından satın alınan cephaneye, gıda maddelerine ve tıbbi malzemelere "Rus malı" yaftası yapıştırarak el koymaya çalıştığını bildirmiştir. Heyetin bunu Erzurum'da da yapacağını, bununla birlikte el konulmak istenen malzemenin memleketin ihtiyaçları için gerekli olduğunu belirtmiştir. Karabekir Paşa, telgrafında ayrıca; memleketin düştüğü duruma Rusların ve Ermenilerin neden olduğunu belirtmiş, söz konusu malzemelerin naklinin engellenmesi konusunda gerekenin yapılmasını istemiştir.¹⁶¹³

Karabekir Paşa'nın söz konusu telgrafi şu şekildedir:

"Bir miralay, iki yüzbaşidan ibaret olan Rus heyet-i tedkikiyesi Trabzon'da ciheti askeriye ve mülkiyeye ait baraka ve ambarların kâffesini gezmekte ve tetkikte devam eylemekte ve her türlü malzemeye ve bizce malum ve meçhul olan esliha vesaireye dair hesap sormaktadır. Bu heyete refakat eden İngiliz zabıt Krayford (Crawford) mezkûr ambarlarda mevcut olan malzemenin hiçbir kısmının bir tarafa verilmemesini ve gönderilmemesini Trabzon Mevki Komutanlığı'na tezkeren bildirmiş, ikinci bir Ali Rifat Bey meselesini ihdas edeceğini söylemiştir. Trabzon'da mevcut olan malzemedan ilk seferde telgraf ve inşaat malzemesini sevk ve kabil-i tamir olan iki otomobili mikdar-ı kâfi ile talep edeceklerini de söylemişlerdir. Bu hususta bir emir kılınmadığı İngiliz yüzbaşısına söylenmiş ise de kendilerinin Dersaadet'e yazdığı cevap verilmiştir. Trabzon erzak ambarlarındaki malzemeyi ve kısm-ı azami evvelce Avusturya'dan ve bir kısmını da mevki-i muhtelif de ileri harekât da Rus zabıtlarından hatta akçe ile mubayaa edilmiş olan şekerlerin de Ruslara ait olduğu heyet-i mezkûre tarafından iddia edilmiş, bu sırada hiçbir tarafa sarf edilmeyerek ambarda kalmasına karar veren İngiliz Yüzbaşısı, Rus gönüllü ordusunun ihtiyacatını alacaklarını ve bilhassa mermiyat hususunda müşkülatta oldukları ve İngiliz mermilerinin Rus toplarına uymadığını söylemiş ise de Trabzon

¹⁶¹² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 70.

¹⁶¹³ Selçuk Ural, "İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 44 (Güz 2009), s.727.

Mevki Kumandanı Kaymakam Abdi Bey'in ihtisaratına nazaran Rus heyet-i tahkikiyesi Rus ordusu metrukâtını en ufak teferruatına kadar alacaklardır. Bu hal Trabzon'daki asker ve ahali üzerinde pek fena tesirler yapmıştır. Rus Miralayının aynı vazifelerinde bilahare Erzurum'a geleceği anlaşılmıştır. Rus metrukâtından olan esliha ve cephanelerin kaydı ve iadesinin talebini tamamen istinat edeceği açıktır. Fakat evvelce kendi memleketimizde ve muhtelif nukudda terk edilmiş olduğu binlerce malzeme ve mevadd-ı iaşeye olan istirdad ihtiyacı da nazar-ı dikkate alınmak maksadıyla gerek Trabzon ve gerek diğer ambarlarında mevcut olan şeker ve bunun gibi mevadd-ı iaşe ve malzeme 9. Ordu'nun mütarekeden evvelki mevcudu nazar-ı dikkate alınırca iştihsar edilecek miktardadır. Binaenaleyh kısmen mahallinde mubayaa ve kısmen de geriden celp suretiyle tedarik ve muhafaza edilmiş olan şeker ve bu gibi mevadd ile diğer malzeme meyanında bir miktarda Rus metrukâtından bulunmuş bunların hepsine vaz-ı yed edilmesi ve sarf-ı istimalini men ettirecek esbabdan olamayacağı bedihidir. Rus ve bilhassa Ermeniler tarafından vasi mikyasta tahrib edilen memleketimizin mazide asalil hat-ı hazıranın mukayese edilmesi ve ihtiyacatının nazar-ı dikkate alınarak cüz'i miktarındaki malzeme-i inşaiye ile bu ambarlarda refi'i olan bir miktar şeker ve bu gibi mevadd-ı iaşenin de vaz-ı yed edilerek yeis ve tevmidiyeye sevk edilmemesi esbabının istikmâlini istirham eylerim”¹⁶¹⁴

Bu telgraf üzerine Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve bu uygulamanın engellenmesi istenmiştir. Hariciye Nazırlığı da bölge ahalisinin sıkıntı içinde olduğu böyle bir dönemde erzaka ilişmemesi için İngiliz Yüksek Komiserliği'nden güvence talep etmiştir. Komiserlik ise heyetin “vaktiyle Ruslardan alınan levazım-ı inşaiyeyi istirdad” etmekle görevlendirildiğini bildirmiştir.¹⁶¹⁵

Kazım Karabekir Paşa, farklı bir faaliyet olarak 24 Mayıs 1919 tarihinden itibaren bölgedeki kimsesiz çocukları toplamaya başlamıştır.¹⁶¹⁶ Erzurum Darüleytamı (Yetimler Yurdu)'na aldığı yaşı 12'nin üstündeki çocuklardan 33'ünü iki kolordudan oluşan Sanayi Takımlarına dâhil etmiştir. Harbiye Nezareti'nden izin alarak diğer kolordu komutanlıklarına da bununla ilgili yazılar yazmıştır. Orduların terhisi nedeniyle boşalan kolordu kadrolarını özellikle Bayburt ve Erzincan gibi yerlerden getirttiği çocuklarla doldurmaya çalışmıştır. Bu çocuklar, günün bir yarısında okuma-yazma, diğer yarısında ise dâhil oldukları sanayi şubesine göre terzilik, kunduracılık, saraçlık gibi kollarda çıraklık eğitimi almışlardır. Böylelikle, askeri

¹⁶¹⁴ Ural, “İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları”, s. 728.

¹⁶¹⁵ Ural, “İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları”, s. 728.

¹⁶¹⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 70-71.

birlikler içerisinde bir asker gibi yeme, içme ve beden terbiyesi imkânını elde etmişlerdir. Karabekir Paşa, ilk aşamada en az 500 çocuğun bu şekilde hayatını kurtarmayı amaçlamıştır.¹⁶¹⁷

Karabekir Paşa ayrıca; kendi ifadesiyle “facia” olarak değerlendirdiği kimsesiz çocuklar sorununu ortadan kaldırmak için yürüttüğü bu çalışma kapsamında topladığı çocuklardan, daha sonra bir “çocuklar ordusu” oluşturmuştur. Bununla birlikte bu çocuklarla şehrin Kars Kapı adıyla bilinen mevkiindeki “İdman Meydanı” adlı yerde her Cuma seyirlik cirit ve güreş gibi oyunların yanında özel müsabakalar, futbol, çeşitli koşular, bisiklet ve manej gibi özel müsabaka ve oyunlar da düzenlemiştir. Oyunların oynandığı bu meydanın ismi, daha sonra yine Karabekir Paşa tarafından “Çocuklar Ordusu Talimhanesi” olarak değiştirilmiştir.¹⁶¹⁸ Onun bu faaliyetleri¹⁶¹⁹, savaştan yeni çıkmış, morali bozuk olan Erzurum halkı üzerinde oldukça olumlu etki yaratmıştır.

Karabekir Paşa, sürekli irtibat halinde olduğu Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı yazışmalar kapsamında da önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda 29 Mayıs 1919 tarihli bir telgrafta Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Valisi Münir Bey’in kendisine gönderdiği bir şifreden; Ermenilerin Kars ve Sarıkamış’ta 10.000 nefer topladıkları ve Ermeni çete lideri Antranik’in 30.000 kadar kuvvetle Van’a doğru hareket ettiği bilgisini aldığını, bunun doğruluğunun araştırılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa telgrafında ayrıca; daha önceki bir telgrafında da belirttiği üzere hükümetin vaziyetinden bahisle İtilaf Devletleri’nin İzmir’i Yunanlılara verdiği gibi Doğu Anadolu’yu da Ermenilere bırakmak istediklerini belirterek bu konuda Kazım Karabekir Paşa’nın görüşlerini talep etmiştir.¹⁶²⁰

Karabekir Paşa, 1 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği cevapta; Vali Münir Bey’in verdiği bilgilere atfen, istihbarat hususunda vilayetlerden verilen malumatın muteber olduğunu, Ermeniler hakkında öteden beri bu tür söylentilerin işitildiğini fakat Antranik’in 30.000 kişiyi besleyip, sevk ve idare edebilmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir. Yine, Ermeni çetelerinin yekûnunun ancak 10.000 kişiyi bulabileceğini ve bunların

¹⁶¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015; Erol Evcin, *Kazım Karabekir Paşa’nın Türk İstiklâl Savaşındaki Rolü*, Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 40; Halide Edip Adivar, Kazım Karabekir tarafından toplatılarak eğitilen bu çocuklar hakkında şunları kaydetmiştir: “... Sağlık ve din bilgisi gibi konuların yanında günlük hayata yönelik birçok konuda donanımlı hale gelen bu çocuklarda dikkati çeken en önemli özellik ise dürüstlük ve doğru sözlülük gibi erdemler olmuştur...” bkz. Halide Edip Adivar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1994, s. 58-59.

¹⁶¹⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 70-71.

¹⁶¹⁹ Kazım Karabekir Paşa’nın Erzurum, Kars ve Sarıkamış bölgelerindeki yetim çocuklara yönelik yürüttüğü eğitim faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hürü Tekir-Süleyman Tekir, “Eğitime Katkılarıyla Kazım Karabekir”, *International Journal of Humanities and Education (IJHE) Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 6, s. 322-340; Nuri Köstüklü, *Kazım Karabekir ve Eğitim*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.

¹⁶²⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 73.

hangi kuvvete sahip olurlarsa olsunlar mutlaka yenileceklerini, Vali Bey'i de her işittiğini yazmaması konusunda uyardığını da kaydetmiştir. Karabekir Paşa, duruma dair edindiği son malumattan da bahsederek, yaklaşık 6.000 kişilik bir Ermeni kuvvetinin Nahçıvan'ı işgal ettiğini, Van üzerine gittikleri söylenenlerin bunlar olabileceğini, hâlbuki en kestirme yolun Iğdır-Bayezid istikameti olduğundan, Ermenilerin muhtemelen bu yolu tercih edebileceklerini ve durumun bir haftaya kadar netlik kazanacağını da yazmıştır. Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın talep ettiği görüşlerini ise; sahil mıntikasının işgal altında olduğu için Erzurum'un önemli bir yer olduğunu, burada cansiperane mücadele edeceğini yazmak suretiyle aktarmıştır.¹⁶²¹

Karabekir Paşa, 1 Haziran 1919 tarihinde bir telgraf da Erzurum Valisi Münir Bey'e göndererek 3. Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği ve Antranik'in 30.000 kişilik bir kuvvetle Van'a doğru hareket ettiği bilgisini içeren telgrafın endişeye sebebiyet verdiğini, fakat bunun mümkün olmayacağını belirtmiştir. Telgrafın devamında ise bu tür malumatları önce kendisiyle paylaşmasını istirham ederek, hudut üzerinde bulunan mahalli hükümetlerin emin adamlar göndermek ve bölgede bulunan askeri birliklere talimatlar vermek suretiyle bilgi toplamaya devam etmelerini ve bu konuda hassas davranılmasını talep etmiştir.¹⁶²²

Bu telgraflardan da anlaşılacağı üzere Karabekir Paşa, Erzurum günlerinde hem Mustafa Kemal Paşa ve hem de mahalli idareciler nezdinde zaman zaman ortaya çıkan veya çıkması muhtemel endişeleri ortadan kaldırmak ve sükûneti temine yönelik faaliyetler de yürütmüştür.

Kongre Hazırlıkları Günlerindeki Faaliyetleri

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde merkezi İstanbul'da olan Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, burada bütün doğu illeri temsilcilerinin katılacağı bir kongre düzenlemek üzere yoğun bir çalışma başlatmıştır. Bu kapsamda sık sık bir araya gelen cemiyet üyeleri¹⁶²³, 2 Nisan 1919 tarihinde Ahmet (Erverdi) Bey'in evinde yapılan, Heyet-i Faale'nin teşkil edildiği bir toplantıda Erzurum vilayetini

¹⁶²¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 74.

¹⁶²² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 74.

¹⁶²³ Cemiyet, Vilayet Kongresi'ne hazırlık için şehrin ileri gelenlerinin düşüncelerini öğrenmek amacıyla iki özel toplantı tertiplemiştir. İlki Erzurum'da tanınmış ulema, asker, devlet memuru olan kişiler arasında yapılmıştır. İkinci toplantı ise halk ve esnafın bir araya gelmesi ile gerçekleştirilmiştir. Bu toplantılardan sonra cemiyet, vilayet dâhilinde kazalara kadar genişleme kararı almıştır. Ayrıca merkezdeki aydınları daha aktif hale getirmek için bir "Heyet-i Faale" oluşturulmasına karar verilerek, İstanbul merkezinden farklı bir nizamname oluşturulmuştur. Böylece Cemiyet'in Erzurum Şubesi, İstanbul'daki merkezinden bağımsız hale getirilmiştir. Nizamnamede yapılan değişikliklerle merkezde elli kişiden müteşekkil bir heyet oluşturularak, şehir dört bölgeye ayrılmış, il ve kaza teşkilatlarının bu üyelerce kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu toplantılarda alınan Vilayet Kongresi ve "Vilâyât-ı Şarkıyye" kongrelerinin toplanması kararları, her kesimden halk tarafından onaylanmıştır. Bkz. Rahmi Çiçek, "Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl: 1991, Cilt: 2, Sayı: 7, s. 513-537.

kapsayacak bir kongre düzenlenmesi kararı almışlardır.¹⁶²⁴ Bu doğrultuda Erzurum'un bütün sancak ve kazalarından gelen 21 delegenin katılımıyla 17-21 Haziran 1919 tarihleri arasında Ermenilik ve Kürtlük iddialarına karşı Doğu Anadolu'nun geleceği hakkında önemli kararların alındığı bir Vilayet Kongresi düzenlenmiştir.¹⁶²⁵ Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin tüm faaliyetlerini destekleyen Kazım Karabekir Paşa ise bu esnada Erzurum Kongresi'ne yönelik hazırlık çalışmalarını hızlandırmıştır. Özellikle kongre esasını teşkil edecek çalışmalara yoğunlaşan Karabekir Paşa, kongrede alınacak kararların temelini oluşturan bir taslak hazırlayarak Trabzon, Sivas, Diyarbakir, Mamuretülaziz (Elazığ), Bitlis ve Van vilâyetlerindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine göndermiştir.¹⁶²⁶ Taslağı, o esnada Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderen Karabekir Paşa, hatıralarında bu faaliyeti ve hazırladığı taslak hakkında şu malumatı vermiştir: “...Benim mütalaalarım dört maddede hülasa edilmiştir. Bunu doğuya gelir gelmez maiyet kumandanlarına, Erkân-ı Harbiyeme bildirmiştım ve 17 Haziran 1919 tarihli şifremde Mustafa Kemal Paşa'ya da yazdım.

Askerî ve millî teşkilatımız imha edilemez.

Şahıslar muadili gelmedikçe değiştirilemez. Muadili gelirse, duruma göre yeni gelen veya değiştirilen, bölge dışına gidemez.

Silahlar, cephane vesaire teslim edilmez.

Herhangi bir bölgeye taarruz, umumi müdafaaaya zorlar”¹⁶²⁷

Karabekir Paşa, kongre çalışmaları kapsamında kendi yapacaklarını da şu ifadelerle anlatmıştır: “...Kongre açılışına kadar hükümetin vereceği emirleri İngiliz temsilcisine karşı oyalamak ve onu aldatmayı ben üstlendim. Herhangi bir taarruza karşı meşru müdafaaı da bittabi ben yapacaktım. Yalnız bir taarruz hareketine tarafımızdan başlamak için şahsi karar vermeyecektim. Kongre'nin Erzurum'da olması, gerek serbestçe çalışmaları ve gerekse tesir itibarıyla mühimdi. Bu hususta Erzurumlular da aynı fikirde idiler....”¹⁶²⁸ Ayrıca; İzmir'in işgal edildiği günlerde İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki milli mücadeleye bakış açısının da etkisiyle “... Bütün ümit buradan verilecek canlı kararlara bağlıdır”¹⁶²⁹ şeklindeki sözleriyle Erzurum Kongresi'nin bölgenin geleceği açısından sahip olduğu önemine vurgu yapmıştır.

¹⁶²⁴ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum 1919-1923*, s. 81.

¹⁶²⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 54-58;

¹⁶²⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 75.

¹⁶²⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 75-76.

¹⁶²⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 76.

¹⁶²⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 80.

Karabekir Paşa, Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığındaki bir heyetin Osmanlı Devleti'ni temsilen Paris Barış Konferansı'na katılacağı haberini aldığı günlerde de Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile bir görüşme yapmıştır. 4 Haziran 1919 tarihinde yapılan bu görüşmede bizzat sadrazama müracaatla konferansta “İrade-i Milliye'nin taalluk etmediği hususların kabul edilmemesi ve milli bağımsızlığı zedelemeyecek kararların alınması” talebinde bulunma kararı alınmıştır. Bu hususta yaptığı yazışmalarla Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini de almış, 6 Haziran 1919 tarihinde bir tamim hazırlayarak 3. Ordu Müfettişliği bölgesindeki ilgili tüm birimlere göndermiştir.¹⁶³⁰

Karabekir Paşa, bu günlerde Diyarbakir'de bulunan 13. Kolordu'nun Jandarmaya dönüştürüleceğine ilişkin bir haber almış, bunun üzerine; 3. Ordu Müfettişliği'ne, Harbiye Nezareti'ne ve 13. Kolordu Komutanlığı'na birer telgraf göndererek bu değişikliğe engel olmaya çalışmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya ve Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 11 Haziran 1919 tarihli telgraflarda; 13. Kolordu'nun Jandarmaya dönüştürülmesi işinin Ermenistan ve Kürdistan iddiaları bağlamında telafisi mümkün olmayan olaylara sebebiyet vereceğini bildirmiştir. Ayrıca söz konusu değişikliğin kolorduyu müşkül bir duruma sokacağını ve her şeyden önemlisi fırka silahlarının sayısının düşürülmesinin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. 13. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta ise merkezden kolordunun dönüştürülmesine ilişkin bir emir gelmesi halinde kesinlikle uygulanmaması tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁶³¹ Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, 15 Haziran 1919 tarihinde Karabekir Paşa'ya gönderdiği cevabi telgrafta; kendisinin de aynı düşüncede olduğunu belirterek hem Harbiye Nezareti'ne ve hem de 13. Kolordu Komutanlığı'na görüşlerini içeren telgraflar yazdığını bildirmiştir.¹⁶³²

¹⁶³⁰ Bu tamimde özetle şu ifadelerle yer verilmiştir: “... Sadrazam riyasetinde bir heyetin Hukuk-ı Osmani'yi konferans huzurunda müdafaa için Paris'e gidecekleri tebligat-ı resmîyeden anlaşılmuştur... Konferans'ta katiyyen müdafaaı matlup olan hukuktan başlıca iki nokta pek mühimdir. Birincisi alelülak devlet ve milletin istiklâlîyet-i tammesi, ikincisi de ecza-i ali-i vatanda ekseriyetin, ekalliyetlere feda edilmemesidir... Bir Ermenistan muhtariyet vakası ve devletin bir ecnebi himayesini kabul mealinde arzu-yı millî ile Hükümet-i Haziranın içtihadında mutabakat olmadığını gösteriyor... Bunun için Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Sadrazam Paşa Hazretleri'ne ve Zat-ı Hazret-i Padişahi'ye telgrafnamelerle müracaat ederek istiklâl-i tamm-ı millinin masuniyetini ve hukuk-ı ekseriyet-i millinin mahfuziyeti milletçe şart-ı esasi olduğunu beyan ve buna nazaran gidecek heyetin müdafaa esasını millete resmen ve alenen iblağ eylemesini talep eylemiştir. Millet bu tarz-ı hareketin hükümet ve Düvel-i İtilafiyeye nazar-ı dikkate alınacağı ve binnetice vatanımızın mukadderatının arzu-yı millî ve umumiye göre tayinine büyük tesirler yapacağı şüphesizdir...” Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 81.

¹⁶³¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 83.

¹⁶³² Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafi şu şekildedir: “... 13. Kolordu'nun lağvına İngilizler çoktan çalışıyor ve oraya kumandan dâhil tayin ettirmiyorlardı. Bu defa yeniden lağvı mevzu-i bahis olunca Cevat Paşa, hiç olmazsa olduğu gibi Jandarmaya kalbine çalışıyordu. Bu kerre vaziyetten bahisle bu kolordunun muhafazasındaki zarureti ve hiç olmazsa daha zaman kazanmaya çalışmasını Cevat Paşa'ya yazdım. 13. Kolordu'ya da lağv emri verilirse bunu tatbik ifasını tavik etmek lüzumunu yazdım. Hükümetin her teklif ve müdahale karşısında mukavemetsizliği cidden şayan-ı esef ve istigrabdır, kardeşim” bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 83.

Bu gelişmelerin yaşandığı esnada Harbiye Nezareti'nin Trabzon'daki İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Farel, bir heyetle beraber 12 Haziran 1919 günü Erzurum'a gelmiştir. Farel, gelir gelmez 15. Kolordu Komutanlığı'na Erzurum'daki Ruslara ait cephaneyi ve silahları Trabzon'a, Osmanlı Devleti'ne ait cephaneyi ve silahları ise Sarıkamış'a sevk etmek için emir aldığını ve bu doğrultuda hazırlıkların yapılmasını talep eden bir nota vermiştir. Notadan iki gün sonra Yarbay Rawlinson, Karabekir Paşa'yı ziyaret etmiş, Rusların hızla Kafkaslara indiklerini belirterek, Ermeni çetelerinin trenleri yağmalamalarından endişe ettiklerini, bu yüzden Rus cephanesinin Sarıkamış yerine Trabzon'a sevk edileceğini söylemiştir. Fakat Rawlinson, bu ziyaretin bir anında Rus cephanesinin Denikin ordusuna verileceğini de ağzından kaçırmıştır. Hem Rawlinson'un bu ziyareti ve hem de öncesindeki Farel'in notası, Karabekir Paşa'nın, bu konuda yeni tedbirler almasına vesile olmuştur. Bu kapsamda derhal Trabzon Mevki Komutanlığı'na bir telgraf göndererek Trabzon-Erzurum hattı üzerindeki depolarda tutulan bütün cephanenin Erzurum'a gönderilmesini emretmiştir. Bu konuda bilgi talep eden Yüzbaşı Farel'e de silahların "Erzurum üzerinden sevk edileceği" cevabını vermiştir. Karabekir Paşa, bundan başka Karadeniz sahillerindeki bir kısım depoların küçük ve cephaneyi korumaya elverişsiz olduğu gerekçesiyle içerisindeki malzemeleri iç bölgelere naklettirmiştir. Mesela; Cumaşerif deposundaki 800 sandık cephanesi bu sebeple Gümüşhane'ye nakledilmiştir.¹⁶³³ Bununla birlikte yollarda, ambarlarda hatta Trabzon'da ne kadar fazla sürgü kolu ve kama gibi malzemeler varsa Erzurum Kalesi'nde muhafaza edilmek üzere getirilmesini istemiştir. Karabekir Paşa, söz konusu malzemenin Sarıkamış'tan sevk edilmek üzere Erzurum'da toplattığı şeklindeki malumatlarla da kongreye kadar İngilizleri oyalamıştır.¹⁶³⁴

Kazım Karabekir Paşa, silahların ve cephanenin sevkiyle alakalı faaliyetleri hakkında 17 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği bir telgrafla Mustafa Kemal Paşa'yı da bilgilendirmiştir. Vilâyât-ı Şarkıyye'de yapılacak bir harekâta dair mütalaalarını da aktardığı söz konusu telgrafi şu şekildedir:

"Vaktinden evvel yapılacak bir hareket Birinci Ordu Müfettişliği kıtaat ve devairini ve İstanbul müessesatını ve kıymetli şahsiyetleri mahvedebilir. Bunun için herhangi bir hareket kendiliğimizden değil haricin tazyikiyle olması daha muvafık olur ve cihan eskâr-ı umumiyesinde dahi yeniden fena bir mevki tutmuş olmayız. Halen mühim olan husus ihzaratla beraber kıymetli vücutların İstanbul'dan çıkarılması ve mütareke ahkâmı diye elimizden kama ve süngü kolları ve sairenin çıkarılmaması ve bir takım kıtaatin lağvı cihetine gidilmemesidir.

¹⁶³³Ural, "İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları", s. 730.

¹⁶³⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 83.

Bolşeviklerle yakında temas hâsıl olunca maksat ve hedefleri anlaşılacak ve memleketimizi bilcümle İtilaf kuvvetlerinin tahliye etmesi yani ne itilaf ve ne de Bolşevikler tarafından bitaraflığımızın ihlaline sebebiyet verdirilmemesi talebine bize hak verdirecek ve ne suretle bitaraflığımızı ihlal ve hakkımızı tanımayanlara karşı silaha sarılmak meşru olacaktır. Mütaalat ve tasavvurat-ı âcizi bervech-i bala olduğunu arz eylerim.”¹⁶³⁵

Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmelerde zaman zaman onun Erzurum’a gelmesi yolundaki isteklerini de dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise 24 Haziran 1919’da Kazım Karabekir Paşa’ya yazdığı bir telgrafında Erzurum’a gelmeye karar verdiğini ve bunun için Erzurum’dan Erzincan’a benzin gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine derhal harekete geçen Karabekir Paşa 25 Haziran’da Erzincan’a 350 litre benzin göndermiş, yazdığı bir telgrafla da Mustafa Kemal Paşa’yı haberdar etmiştir.¹⁶³⁶

Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’a gelme kararını öğrenmesinin hemen ardından Erzurum Kongresi için yürüttüğü çalışmalarını daha da hızlandırmıştır. Hatta 23 Haziran 1919 tarihinde yazdığı bir telgrafla Harbiye Nezareti nezdinde bir girişimde de bulunmuştur. Söz konusu telgrafında kendi mıntikasının sahip olduğu öneme vurgu yaparak kolordusunda, kurmay subay, fırka komutanı, kurmay başkanı ve kıta komutanı açısından eksiklerin olduğunu, boş kadroların bir an önce doldurulması için seçilecek kişilerin bir an evvel İstanbul’dan Trabzon yoluyla Erzurum’a gönderilmelerinin vatana karşı en iyi hizmet olacağını bildirmiştir. Karabekir Paşa, telgrafının devamında ise Miralay İsmet Bey’in, Erzurum Mevki-i Müstahkem Komutanlığı’na, Erkân-ı Harp Saffet ve Salih Beylerle bunlar gibi diğer kurmay subayların da kolordunun boştaki Erkân-ı Harbiye Riyasetliklerine ve kıta komutanlıklarına tayin edilmeleri talebinde bulunmuştur.¹⁶³⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere; Karabekir Paşa, Mondros Mütarekesi’nin ahkâmına rağmen başında bulunduğu ordusunu dağıtmak yerine milli kurtuluş fikirleri doğrultusunda geliştirip, güçlendirmeye çalışmıştır.

Bu esnada önemli bir gelişme meydana gelmiş ve Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nazırı Şevket Paşa’dan; 3. Ordu Müfettişliği Vekâleti’ne atanma kararının alındığını bu yüzden kendi yerine 15. Kolordu Komutanlığı vazifesini yürütecek kişinin kim olacağı hususunda görüş belirtmesini isteyen bir telgraf almıştır.¹⁶³⁸ Fakat Karabekir Paşa, bu görevi kabul etmek

¹⁶³⁵ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 87.

¹⁶³⁶ Hatıralarında da dile getirmiş olduğu gibi Kazım Karabekir Paşa’ya göre Mustafa Kemal Paşa, vakit kaybetmeksizin Erzurum’a gelmeliydi. Aksi takdirde İstanbul’a çağrılışını da gerekçe göstererek vahim bir boyut kazanan durumun Mustafa Kemal Paşa’yı ypratacağını düşünmüştür. Ayrıca onun bir an evvel Erzurum’a gelmesi hem ordu ve hem de gelişmeye başlayan ahval için faydalı olacağını ifade etmiştir. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 90.

¹⁶³⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 91.

¹⁶³⁸ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 605. Bu telgraf şu şekildedir: “Zat-ı alilerinin Mustafa Kemal Paşa’ya vekâleten tayininiz musammemdir. Onbeşinci Kolordu Komutanlığı için yerinize kimin tevkilini tavsiye

istememiş ve Harbiye Nazırı Şevket Paşa'ya bu bağlamdaki düşüncelerini ifade ettiği cevabi bir telgraf göndermiştir. Karabekir Paşa'nın telgrafı şu şekildedir:

*“Öteden beri acizleri hakkındaki teveccüh-i samilerinin şükrünü edadan acizim. Şu aralık bendenizin Erzurum'dan ayrılmaklığım nakabil-i telafi vahameti mucip olacaktır. Kolordu'ya vekâlet edecek münasip kimse yoktur. Büyük kumandanların sırasıyla ve birer bahane ile ortadan kaldırılması suretiyle daha kolay mahv ve münkariz edileceğimiz kanaati umumu sarsmış olduğundan eğer ahval-i sıhhiyesinin ifa-yı vazifeye mani olmasından başka bir sebep yoksa Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlikten infikakı tehlikeli olacaktır. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reis Vekili Mustafa Bey vazifesini hüsn-i ifa ettiğinden asaleten tayinini ve fakat başka erkân-ı harbim olmadığından daha kıdemsiz Binbaşı veya Yüzbaşı rütbesinde hiç olmazsa dört erkân-ı harbin sürat-i izamını son derece istirham eylerim.”*¹⁶³⁹

Görüldüğü üzere Kazım Karabekir Paşa, 3. Ordu Müfettişi olarak Mustafa Kemal Paşa'nın yerine kendisini uygun görmemiş, bununla birlikte 15. Kolordu Komutanlığı vazifesini de bırakmak istememiştir. Sağlık açısından herhangi bir engel dışında yapılacak böyle bir değişikliğin milli kurtuluş açısından olumsuz ve tehlikeli sonuçlar doğuracağını ileri sürmüştür. Zira bu düşüncelerini hatıralarında da dile getirmiştir.¹⁶⁴⁰

26 Haziran 1919 tarihinde Narmanlı Camii'nde şehitler için Mevlid-i Şerif okutturan Kazım Karabekir Paşa,¹⁶⁴¹ 28 Haziran 1919 tarihinde ise Dâhiliye ve Harbiye Nazırlarının istifa ettikleri haberini almıştır. Bunun üzerine Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek dâhili vaziyet ile Paris Barış Konferansı'na katılan delegelerin hangi milli kuvvete dayanacakları

edersiniz ve bundan başka oraca yaptığınız ileri mütalaa ve eskârınıza vakıf olarak takip etmek üzere Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisliğine kimi teklif ediyorsunuz? Acilen inbasını rica ederim. Harbiye Nazırı Turgut.” Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 91.

¹⁶³⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 91-92.

¹⁶⁴⁰ Kazım Karabekir Paşa, bununla ilgili görüşlerini hatıralarında şu şekilde ifade etmiştir: *“Yazdığım cevaptan ne kadar samimi ve ne kadar vatanî düşündüğüm görülmüyor. Ben Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettişlikten ayrılmamasını istemediğim gibi kendimin Kolordu Kumandanlığında bırakılmasını da rica ettim. Ben Kolordu Kumandanı olarak Kemal Paşa'yı millete ve orduya sevdirim, muhabbet ve itaat kazandırırdım. Çünkü ben örnek olacaktım ve tesir yapacaktım. Doğu ve dolayısıyla memleketteki nüfuzum buna müsaitti. Fakat bana benim kadar samimi ve kavi dayanak olacak yoktu. Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesinden sonra birlikte bu işlere karar vermek en doğru olacaktı. Fakat kati olan bir şey varsa Erzurum'dan son zafere kadar ayrılmaklığım lüzumdur.”* Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 92.

¹⁶⁴¹ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 606. Kazım Karabekir Paşa, şehitler için Mevlid-i Şerif okutma faaliyeti başka zamanlarda da yapmıştır. Mesela, Albayrak Gazetesi'nin 1921 yılında çıkmış bir nüshasında bununla ilgili bir haber şu şekildedir: *“...Şehit ruhlarına ithâf olunmak üzere Muhterem Kumandan Kâzım Paşa Hazretleri tarafından geçen Cuma günü Murat Paşa Câmî-i Şerif 'inde bir Mevlûd-i Nebî kırâat ettirilmiştir. Burada beş kanlı yılın bizden ayırdığı necib ruhlara, onüç asır evvel arzın mazlûm ve mühlid fezâsına doğan nûr-ı mübinin menkibe-i velâdeti tezkârla ithâf-ı mesûbat edilirken; geride kalan biz fânîlerin bugünkü millî endişe ve elemelerle dolan ruhları için de Allah'tan şifâ ve teselli nurları dilenildi... Câminin huşû ve hürmet veren sükûtu üzerinde dalga dalga açılan ve büyük bir günün nurlu menkibelerini anlatan kasîde-i velâdetten yüreğine şifâ ve tesliyet, beşerin dalâletkâr oğullarının kalbine de hakka hürmet hissi vermesini Allah'tan diliyorlardı.”* Bkz. Albayrak, 1 Şubat 1336.

hususunda açıklama talebinde bulunmuştur. Erzurum'a Amerikan, Fransız ve Rus subayların geldiği bilgisini de verdiği telgrafının devamında ise bu esnada Erzurum'da bulunan Bitlis Valisi Mazhar Bey ile Erzurum Valisi Münir Bey'in azledilmelerine karşı olan tepkisini ortaya koymuştur. Karabekir Paşa, bu hususta Vilâyât-ı Şarkıyye'de ölüm-kalım mücadelesi verilirken Erzurum ve Bitlis valilerinin kıymetli birer şahsiyet olarak azledilmiş bir şekilde dolaşmalarının üzücü bir durum olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁴² Görüldüğü gibi Kazım Karabekir Paşa yalnız Erzurum için değil, Doğu Anadolu'daki diğer vilayetler için de endişe ve kaygı taşımış, kıymet-i harbiyesi olan idarecilerin görevden alınmasına karşı çıkmıştır.

Karabekir Paşa, bölgedeki yabancı subaylar etrafında yürütülen ajanlık faaliyetlerine karşı da önemli tedbirler almıştır. Mesela; Yüzbaşı Farel'in yanında tercüman sıfatıyla bulunan Şamlı Nuri adında bir asker kaçağı olduğunu öğrenmesi üzerine 15 Haziran 1919 tarihinde kendisine bağlı tüm birliklere bir emir yayımlayarak yabancı subayların kendi bölgesinde izinsiz seyahat etmelerini yasaklamıştır.¹⁶⁴³

Diğer taraftan Karabekir Paşa, bu dönemde Erzurum'da önemli sosyal faaliyetler de düzenlemiştir. Örneğin, Ramazan Bayramı'nın ikinci gününe denk gelen 30 Haziran 1919 tarihinde Kars Kapı bölgesinde bir "idman bayramı" tertiplemiştir. Erzurumluların cesaretlerini, çevikliklerini gösterdiği yarışma ve oyunların sergilendiği bu faaliyetler sosyal motivasyona önemli derecede katkı sağlamıştır.¹⁶⁴⁴ 1 Temmuz 1919 günü ise azledilmiş valiler Münir ve Mazhar Beyler ile birlikte Ilıca'ya gitmiş, çeşitli incelemelerde bulunduktan sonra kimsesiz çocuklardan oluşan Sanayi Gürbüzlerinin tesisini gerçekleştirmiştir. Karabekir Paşa, bu çalışması hakkında ise hatıralarında şu ifadelerle yer vermiştir:

*"... 1 Temmuz'da kimsesiz çocuklardan oluşan Sanayi Gürbüzlerini tesis ettim. Kolordu sanayii için sanatkâr bulunmadığından kadroyu çocuklardan yapmayı daha Takirdağı'nda iken uygun bularak Harbiye Nezareti'ne kabul ettirmiştim. Onbeşinci Kolordu dört firkalı olduğundan iki bölük halinde kabulünü de temin ettirerek, ilk hamlede dört yüz kadar şehit yavrusunu kurtardım..."*¹⁶⁴⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kazım Karabekir Paşa, savaşın bir sonucu olan bölgedeki kimsesiz çocukları toplayıp bir araya getirmek suretiyle onları meslek sahibi yapmaya ve bu vesileyle de hayatlarını kurtarmaya çalışmıştır.

Sanayi Gürbüzlerinin açılışından iki gün sonra, 3 Temmuz 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve beraberindekilerle birlikte Erzurum'a gelmiştir. Kazım Karabekir

¹⁶⁴² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 98.

¹⁶⁴³ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 83.

¹⁶⁴⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 99; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 607.

¹⁶⁴⁵ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 607; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 101.

Paşa ise kurmaylarıyla birlikte Erzurum'un 17 km batısındaki Ilıca'da ve şehir merkezindeki İstanbul Kapı mevkiinde düzenlediği birer törenle Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekileri karşılamıştır.¹⁶⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın geldiği gün Erzurum Valiliği'ne Dâhiliye Nazırı Ali Kemal imzasıyla yazılmış bir tamim ulaşmıştır. 28 Haziran 1919 tarihli olup tüm vilâyetlere gönderilen bu tamimde Ali Kemal; müfettişlerin ve kolordu komutanlarının İttihat ve Terakki'nin bakiyesi olduklarını belirterek herhangi bir seferberlik emri vermeleri halinde halkın ve tüm mülki memurların buna uymaması ve hiçbir icraatta bulunmamaları yönünde emir vermiştir.¹⁶⁴⁷ Bunun üzerine Karabekir Paşa, Ali Kemal'in tamimine karşı şedit bir karşı tamim hazırlayarak valiliklere göndermiştir. Karabekir Paşa, tamiminde bir tehlike vukuunda seferberlik ilan edebilme salahiyetine sahip olduğunu vurgulayarak, sınırdan bir Ermeni'nin dahi geçirilmemesi ve İslam ahalinin her türlü taarruzdan korunması için lazım gelen tüm tedbirlerin alınması hususunda Meclis-i Vükelâ kararıyla Harbiye Nezareti tarafından kendisine gerekli tüm yetkilerin verildiğini belirtmiştir.¹⁶⁴⁸ Karabekir Paşa; Ali Kemal'in emrini teessüfle karşıladığını belirttiği tamiminin¹⁶⁴⁹ devamında ise bu emrin derhal iptal edilmesini rica etmiştir. Ayrıca; doğunun müdafaa-i namusunun ve hayatının kendi uhdesinde olduğunu, bu bölgeye yönelecek herhangi bir taarruz esnasında kendisinin vereceği seferberlik emrine itaat etmeyen, söz veya filleriyle zorlaştırmaya çalışan kişileri derhal Divân-ı Harb'e vereceğini de kaydetmiştir.¹⁶⁵⁰ Karabekir Paşa, söz konusu tamimini şu ifadelerle sonlandırmıştır: *"...Yüzbinlerce şühedamızın titrediği bu topraklar elden gider. Anadolu'nun baştanbaşa bir İslâm mezarlığı olacağını herkesin bilmesi lazımdır. Bence hükmünden ziyade Cenab-ı Hakk'ın*

¹⁶⁴⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 103; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 608; Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 136. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekilerin Erzurum'a gelişi ve düzenlenen karşılama törenleri hakkında Cevat (Dursunoğlu) Bey, *Ülkü* dergisinde de yayımlanmış olan bir yazısından aktarmak suretiyle şunları kaydetmiştir: *"... 3 Temmuz 1335'te Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a geldi. Müdafaa-i Hukuk Heyeti, Paşa'yı Kolordu Erkânı ile birlikte Ilıca'da karşıladı. Erzurum'un eski ve güzel bir âdeti vardır. Erzurumlular batı semtinden gelen misafirlerini şehrin ilk görüldüğü nokta olan Ilıca'dan karşılar, geniş ovanın bu başlangıç noktasından kaleye kadar kendisine yoldaşlık ederler. O gün Mustafa Kemal Paşa'yı da küçük bir kafile burada karşıladı. Karşılایıcıların başında Erzurum'daki kolordunun kumandanı kurmay subaylarıyla beraber bulunuyordu. Yine o tarihlerde Erzurum'da milli hareketi temsil eden Müdafaa-i Hukuk'un merkez heyeti de bu karşılayıcı kafilesinin ikinci kısmını teşkil ediyordu... Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'un İstanbul Kapısı'nda başta bir "ihtiram kıtası" olmak üzere okullar ve halk tarafından karşılandı. Halk büyük sevgi ve saygı gösterdi. Paşa, Erzurum'a ve Erzurum'daki fikirdaşlarına kavuştuğu için çok memnundu. Memnuniyeti yüzünden belliydi..."* Bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 71-72, 73-74. Mustafa Kemal Paşa için Ilıca ve İstanbul Kapı mevkiilerinde düzenlenen karşılama törenleri ve bu törenlere iştirak eden kişiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Enver Konukçu, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılamaları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009.

¹⁶⁴⁷ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 608.

¹⁶⁴⁸ *Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA), Dâhiliye Nezareti (DH), Şifre Kalemi (ŞFR), Dosya No: 638/72, Belge No: 3*

¹⁶⁴⁹ *BOA, DH, ŞFR, 638/72-4.*

¹⁶⁵⁰ *BOA, DH, ŞFR, 638/72-5-6.*

gazap ve lanetinden kurtulmasının icap edenlere tebliğ edilmesini rica ederim. Bu emir bilimum zabıtana ve ahz-ı asker şubatına tamim edilmiştir...¹⁶⁵¹ Böylelikle Karabekir Paşa, milli kurtuluş fikir ve faaliyetleri doğrultusunda hükümetin olumsuz müdahalelerine karşı tepkisini bu şekilde ortaya koymuştur.

Karabekir Paşa, hükümet tarafından engellenmeye çalışılan Mustafa Kemal Paşa'ya iletişim konusunda da yardım etmek suretiyle önemli faaliyetler yürütmüştür. Mesela; 29 Haziran 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'nün tüm teşkilatlarına gönderilen bir emir gereğince telgrafları kabul edilmeyen¹⁶⁵² Mustafa Kemal Paşa'ya 15. Kolordu telgrafhanesini açmıştır. Mustafa Kemal Paşa, yine kendisinin müsaadesiyle buradan yaptığı yazışmalarda Kazım Karabekir Paşa'nın ismini kullanmıştır.

Diğer taraftan Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişinden sonra diğer kolordularla bilgi aktarımı niteliği taşıyan yazışmalar da yapmıştır. 6 Temmuz 1919 tarihinde 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'dan gelen bir telgrafa gönderdiği cevap bunlardan birisidir. Karabekir Paşa, bu cevapta; Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da olduğunu, burada ahval ve vaziyetin gayet iyi olduğunu, Kars civarında Ermeni mezaliminin devam ettiğini, Müslümanların da yer yer Ermeni çetelerine karşı mukabele ettiklerini bildirmiş, bölgeye dair edindiği diğer bir kısım istihbarat bilgilerini paylaşmıştır.¹⁶⁵³ Onun bu tür faaliyetleri; Mustafa Kemal Paşa tarafından fitili ateşlenen milli kurtuluş mücadelesinin organize bir şekilde yürütülmesine katkı sağlamıştır.

Kazım Karabekir Paşa, bu günlerde kendi sorumluluk bölgesinin güvenliğini sağlamak üzere uygulamaya koymak için 4 maddeden oluşan bir de tamim hazırlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın onayını aldıktan sonra 7 Temmuz 1919 tarihinde tüm kolordulara gönderdiği söz konusu tamim şu şekildedir:

Teşkilât-ı Askeriyye ve Milliye hiçbir surette ilga edilmeyecektir.

Kumanda hiçbir surette terk ve ahere (başkasına) terk olunmayacaktır.

Vatanın herhangi bir tarafına yeniden vaki olacak düşman işgal ve harekâtı umum orduyu alakadar edecek, hâsil olacak vaziyete nazaran müdafaa-i memlekete müştereken tevessül olunacaktır. Bu sebeple kumandanlar derhal birbirini haberdar edecektir.

*Eslîha (silahlar) ve mühimmat katiyyen elden çıkarılmayacaktır.*¹⁶⁵⁴

¹⁶⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 638/72-6-7; Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s.135.

¹⁶⁵² Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923), s. 95.

¹⁶⁵³ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, 1, s. 106.

¹⁶⁵⁴ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, 1, s. 106.

Görüldüğü üzere Kazım Karabekir Paşa tarafından hazırlanan ve Mustafa Kemal Paşa'nın onayıyla kolordulara duyurulan bu tamim, Kurtuluş Savaşı'nın genel stratejisi dâhilinde askeri cenahta verilecek mücadelenin ana hatlarını ortaya koymuştur.

Karabekir Paşa, ayrıca bu tamim doğrultusunda İngiliz Yarbay Rawlinson nezdinde de bir girişimde bulunmuş, 8 Temmuz'da ona bir tebligat göndererek Ermeni çetelerinin Kağızman ve Oltu civarındaki köylerle, Karakurt bölgesinde Müslüman ahaliye yönelik katliamlar gerçekleştirdiklerini bu durumun bölge halkı üzerinde olumsuz tesire sebep olduğunu belirterek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁶⁵⁵

Bundan bir gün sonra Mustafa Kemal Paşa, kendi ifadesiyle resmi sıfat ve yetkilerini bırakarak, milletin şefkat ve civanmertliğine güvenmek suretiyle sine-i millete dönmüş ve 3. Ordu Müfettişliği vazifesinden ve askerlikten istifa etmiştir.¹⁶⁵⁶ Akabinde Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın yanına giderek kendisine karşı hürmet ve samimiyette kusur etmeyeceğini ciddi ve samimi bir şekilde bildirmiştir. Sonra hazır ol vaziyeti alarak selamla; “*Bundan sonra dahi ne emriniz varsa, yapmayı şeref bilirim*” diyerek Mustafa Kemal Paşa'ya olan bağlılığını bildirmiştir.¹⁶⁵⁷ Onun bu hareketi, özelde Erzurum Kongresi, genelde ise Milli Mücadele tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Kongre Günlerindeki Faaliyetleri

Erzurum Kongresi hazırlıkları Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişiyle birlikte daha da hızlanmıştır. Bu süreçte Karabekir Paşa da faaliyetlerine devam etmiştir. Bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye iştiraki meselesiyle ilgi olarak yoğun bir mesai sarf etmiştir. Şöyle ki; 10 Temmuz günü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Reisi Hoca Raif (Dinç) ve üyelerden Necati (Güneri) Bey, kendisini ziyaret ederek, Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye delege olarak katılmasının yürüttükleri faaliyetleri açısından iyi mi, kötü mü olacağına karar veremediklerini belirtmişler ve bu konuda fikir istemişlerdir. Karabekir Paşa ise bölge halkını temsil eden bu heyete; Mustafa Kemal Paşa'nın yalnız delege değil, kongreye başkan dahi yapılması gerektiğini, Onun, hayatını Türk halkı için feda ettiğini ve milletin menfaatine aykırı işler yapamayacağından emin olduğunu söyleyerek mevcut tereddütlerin ortadan kalmasını sağlamıştır.¹⁶⁵⁸ Karabekir Paşa ayrıca; yine Erzurum Kongresi'nin toplanmasını halk nezdinde olumsuz bir şekilde etkilemek amacıyla Rawlinson'un eliyle ortaya atılan “vuku bulacak herhangi bir halk hareketi karşısında İngilizlerin her türlü fenalığı yapacağı, onların

¹⁶⁵⁵ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 108.

¹⁶⁵⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: 1, 1919-1920, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970, s. 47.

¹⁶⁵⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 108.

¹⁶⁵⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 110.

desteklediği Ermeni çetelerinin katliamlar yapacağı, bu yüzden İngilizleri incitmemek gerektiği” şeklindeki propagandalara karşı da mücadele etmiştir. Bu söylentilere karşılık Erzurum Kongresi’nden sonra Ermenilere gereken dersi vereceğini, bunu İngilizlerin de haklı gördüğünü, Pontusçuların kuvvetinin olmadığını, binlerce yetim çocuğu Sarıkamış’ta toplayacağını ve Erzurum ile doğunun tüm ihtiyaçlarını bedava karşılayacağını halka duyurmuştur.¹⁶⁵⁹

Bununla birlikte Karabekir Paşa, 12 Temmuz 1919 tarihinde kongre için Erzurum’a gelen bazı delegelerin kendisini ziyaretlerinde de önemli açıklamalarda bulunmuştur. Şöyle ki; delegelere kongre kararlarının memleketin kurtuluşunda esas teşkil edeceğini ve emrindeki birliklerle uygulanmasına yardımcı olacağını, İtilaf Devletleri’nin zayıf bir vaziyette olduğunu ve Türk Milleti’nin bu kurtuluş mücadelesini başaracağını söylemiştir. Konuşması esnasında orduya lüzum olmadığını söyleyen İngiliz yanlısı Sürmene delegesi Ömer Feyzi Efendi’ye de çok sert tepki göstermiş ve onu tevkif etmeye çalışmıştır.¹⁶⁶⁰ Karabekir Paşa, 13 Temmuz 1919 günü ise kongre delegelerini iade-i ziyaret etmiş, onlara, ne İtilaf Devletleri’nden ve ne de İstanbul Hükümeti’nden korkmamalarını telkin etmiştir. Sahil bölgesinden gelen delegelere ise İngiliz donanmasından duydukları endişenin yersiz olduğunu, İngiliz halkının doğu işlerine karışmadığını, dolayısıyla donanmanın bir bostan korkuluğundan başka bir şey olmadığını anlatmıştır. Delegeler, Doğu’nun komutanının ağızından bunları duydukları için oldukça memnun olmuşlardır.¹⁶⁶¹

Karabekir Paşa, bir taraftan halk nezdinde bu tür faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan da Mustafa Kemal Paşa’nın verdiği her türlü kararı desteklemiştir. Birlikte hareket ediyor olmalarına rağmen bu günlerde Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği bir telgrafta da bu hususu özellikle ifade etmiştir. Karabekir Paşa telgrafında; Mustafa Kemal Paşa’ya istifasından dolayı müteessir olduğunu fakat vatan hizmetinde gösterdiği fedakârlığın bütün dünya tarafından bilindiğini, gaye-i mukaddes olan milli mücadeleden bir an bile geri durulmayacağı inancıyla teselli bulduklarını, vatan ve millet için sarf edeceği tüm mesaisinde kolordusuyla birlikte kendisinin yanında olacağını bildirmiştir. Benzeri ifadeler içeren bir telgraf da Rauf Bey’e göndererek, şimdiye kadar vatan için pek şanlı hizmetlerde bulunduğunu ve yine aynı amaç doğrultusunda vatanın, milletin kurtuluşu ve saadeti için bir fert sıfatıyla çalışmak üzere

¹⁶⁵⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 111.

¹⁶⁶⁰ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 610; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 111.

¹⁶⁶¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 111.

Erzurum'da bulunmasının yürekleri vatan sevgisiyle dolu tüm insanları mutlu ettiğini belirtmiştir.¹⁶⁶²

Karabekir Paşa, 13 Temmuz 1919 günü Ermenilere yönelik bir harekât başlatılması konusunda Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile de bir görüşme yapmıştır.¹⁶⁶³ Görüşmede Mustafa Kemal Paşa'ya, Ermenilerin bölgede çok şımarık hareketlerde bulduklarını, İngilizlerin bölgeden toplayacakları silah ve mühimmatı Ermenilerin işgal ettiği araziden geçirerek onların morallerini yükseltmek istediklerini ve Erzurum Kongresi esnasında meydana gelebilecek herhangi bir Ermeni taarruza karşı gerekli tedbirleri almaya başladığını söylemiştir. Karabekir Paşa telgrafında kendisinin esas projesinin Elviye-i Selase bölgesini¹⁶⁶⁴ geri almak ve Ermeni çetelerinin işgal ettikleri araziye kurtarmak olduğunu da belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu harekâtı ne kadar zamanda yapacağını ve kati zafer elde edip edemeyeceğini sorması üzerine de bundan emin olduğunu ve harekâtı kesin zaferle bir buçuk ay içerisinde tamamlayacağını ifade etmiştir.¹⁶⁶⁵

Kazım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'nden yazılan bir emirle 22 Temmuz 1919 tarihinde 3. Ordu Müfettişliğine atanmıştır.¹⁶⁶⁶ Başlangıçta çok kimse tarafından bilinmeyen fakat Harbiye Nezareti'nin bir kısım yazışmalarında duyurusu yapılan bu görevlendirmeye¹⁶⁶⁷ İstanbul Hükümeti, muhtemelen Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa'nın aralarının açılmasını hedeflemiştir. Çünkü bu dönemde İstanbul Hükümeti, Anadolu'da oluşturulmaya çalışılan yeni ordunun komutanlarından bazılarını kendi yanına çekmek suretiyle bilhassa Mustafa Kemal Paşa ile aralarını açmayı, bu suretle de Milli Mücadele'yi baltalamayı amaçlamıştır. Fakat Karabekir Paşa, İstanbul Hükümeti'nin bu oyununu bozmuş¹⁶⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in tensipleri doğrultusunda bu görevi kabul etmiştir.

Nihayet, 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi toplanmıştır. Bu vesileyle Erzurum'un her tarafında şenlikler ve kutlama törenleri tertip edilmiştir. Karabekir Paşa da Köşk mevkiinde askerî ve millî eğlenceler tertip etmiş, kongre heyetini buraya davet

¹⁶⁶² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 112.

¹⁶⁶³ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 610.

¹⁶⁶⁴ Osmanlı Devleti'nde Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından oluşan bölge için kullanılan bir tabirdir.

¹⁶⁶⁵ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 112-113; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 610.

¹⁶⁶⁶ Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 611; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 116.

¹⁶⁶⁷ Mesela Kazım Karabekir Paşa tarafından 3. Ordu Müfettişi sıfatıyla Sivas Vilâyetine gönderilen bir yazı üzerine Sivas Valisi Reşid Bey, 25 Temmuz 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek bunu sormuştur. Bunun üzerine Harbiye ile Dâhiliye Nezareti arasında gerekli yazışmalar yapılmış ve Dâhiliye Nezareti tarafından Sivas vilayetine Kazım Karabekir Paşa'nın 3. Ordu Müfettişliğine atandığı bilgisi verilmiştir. Bkz. BOA, *Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa Müdüriyeti (DH. KMS)*, 54/16-1; BOA, *DH. KMS*, 54/16-4; BOA, *DH. KMS*, 54/16-6; BOA, *DH. KMS*, 54/16-8; BOA, *DH. ŞFR*, 638/116.

¹⁶⁶⁸ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 475.

etmiştir.¹⁶⁶⁹ Kongre'nin ikinci gününde Dâhiliye Nezareti'nden Damat Ferit imzasıyla bir ajans gelmiştir. Damat Ferit, bu ajansında Erzurum Kongresi'ni kast ederek; Barış Konferansı sebebiyle Paris'te bulunduğu altı haftalık süre zarfında Anadolu'da karışıklıkların baş gösterdiğini, bunun teessüfle karşılandığını ve İtilaf Devletleri'nin mütareke hükümleri gereğince doğu illerini işgal etmekte haklı olduklarını kaydetmiştir. Damat Ferit'in bu ajansı üzerine Karabekir Paşa, bir tekzip yazısı hazırlayarak Sadaret Makamı'na ve Harbiye Nezareti'ne göndermiştir. Söz konusu yazısında; Anadolu'da bir karışıklığın zuhura geldiği yönündeki ajans haberlerinin gerçeği yansıtmadığını, Sadrazamın buna dayanarak Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereğince İtilaf Devletleri'nin Doğu Anadolu'yu işgal etme girişimlerini haklı göstermeye çalıştığını, bunun da yanlış bir davranış olduğunu kaydetmiştir. Bölgede huzurun ve sükûnetin hâkim olduğunu, bunun aksini iddia eden herhangi bir raporun yazılmadığını da kaydeden Karabekir Paşa tekzibinde ayrıca; tüm bunların İtilaf Devletleri'nin işgal girişimlerini kolaylaştırmak için ortaya atıldığını da belirtmiştir. Yazısının sonunda ise bu tür şayiaların neticelerinin ağır sonuçlara sebep olacağını, bu yüzden vatanın ve dinin selameti için böylesi söylentilere engel olunması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶⁷⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere; Karabekir Paşa, İtilaf Devletleri'nin Erzurum Kongresi'ni bahane ederek başlatacakları herhangi bir işgal girişiminin haksız ve hukuksuz olacağı vurgusundan hareketle 3. Ordu Müfettişi olarak bu tür durumlara karşı Sadaret Makamı'ndan ve Harbiye Nezareti'nden gerekli tüm önlemlerin alınması talebinde bulunmuştur. Diğer taraftan Karabekir Paşa; 26 Temmuz 1919 tarihli olup, Harbiye Nezareti'nden Erzurum Kongresi'ne karşı askeri makamların sergiledikleri tavrın sorulduğu yazıya ise "*halk memleketimizi kimseye vermeyiz diye karar alıyor. Bu haklı teşebbüslerine ben de lazım gelen kolaylıklarda bulunuyorum...*" şeklinde cevap vererek¹⁶⁷¹ İstanbul Hükümeti'nin kongreyi engellemeye yönelik faaliyetlerine karşı tavrını ortaya koymuştur.

26 Temmuz 1919 günü Kazım Karabekir Paşa etrafında gelişen bir başka hadise ise Rawlinson'dan gelen bir yazı sayesinde meydana gelmiştir. Şöyle ki; Rawlinson, Karabekir Paşa'ya gönderdiği söz konusu yazısında; silahların nakli konusunda ağır davranıldığını, nakil için vazifelendirilen bir özel trenin Sarıkamış'ta bir karakol kontrolünde bekletildiğini ve

¹⁶⁶⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 117; Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt, s. 612. Kazım Karabekir Paşa hatıratlarında ifade ettiğine göre, bu sırada Mustafa Kemal Paşa ile aralarında bir anlaşmazlık da yaşanmıştır. Bu hadise, Kazım Karabekir Paşa'nın, Halit Bey'den aldığı bir telgraftan; Mustafa Kemal Paşa'nın Eski Erzurum Valisi Mithat Bey ile ilgili Bayburt'taki Halit Bey'e emir vermesi ve Harput Valisi Ali Galip Bey'i öldürmek için Erzurumlu Ebulhindili Cafer Bey'i Harput'a göndermesinden kaynaklanmıştır. Fakat Karabekir Paşa, 3. Ordu Müfettişi olarak kendisinin haberi olmadan bu tür emirlerin verilmesi hususunda Mustafa Kemal Paşa ile anlaşması sonucunda bu anlaşmazlık ortadan kalkmıştır. Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 118-119.

¹⁶⁷⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 119-120.

¹⁶⁷¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 120.

İngiliz askerlerinin koruması altında bir sahra treninin gelmiş olmasına rağmen Türk karakollarının geçişine izin vermediğini belirtmiştir. Rawlinson, yazısının devamında ise top parçalarının aktarımı için Zivin'deki Türk karakolunun asker vermediğini, bozuk yolun temizlenmesi için son günlerde yeterli sayıda efrat görevlendirilmediğini bunun da nakil işlerini geciktirdiğini bu yüzden durumu İstanbul'daki komisyona yazacağını kaydetmiştir.¹⁶⁷² Bunun üzerine Karabekir Paşa, silahların nakli ile ilgili yeni bir tebligat hazırlamıştır. İlgili tüm birliklere gönderdiği bu tebligatını hatıralarında şu şekilde kaydetmiştir:

"...1- Bir miktar lüzumsuz sürgü kolu ve kamaları bir trene yükleyip, iki subay ve birkaç er muhafızla hududa göndermişim. Fakat ne asker ve ne de halk tarafından yolda tahrip ettirdiğim yarmadan nakil için yardım edilmemesi ve Ermeni trenlerinin de hududumuza sokulmaması emrini vermişim.

2- Birkaç subayı da köylü kıyafetine sokarak, civardan bulacakları köylülerle beraber trene hücumla, subayları (İngiliz) bağlayarak tren yükünü dağlara kaçırsınlar. Trendeki İngilizlere de bir şey yapmayarak yalnız sözle ve işaretlerle korkutsunlar.

3- Erzurum ve Pasinler (Hasankale) Müdafaa-i Hukuk Heyetleri ve halk hükümete müracaatla "silahlarımızın trenle gittiğini gördük, Ermeniler katliam yaparken biz buna razı olmayız" diye şiddetli müracaatlar yapsınlar. Hükümet de bana ve İstanbul'a yazsın.

Erzurum Kongresi artık silah vermeyiz diye milli kararı versin..."¹⁶⁷³

Karabekir Paşa verdiği bu emirlerden hemen sonra İngiliz Yarbay Rawlinson'a bir telgraf göndermiştir. Mühimmat teslimi konusunda önemli tespitlerini aktardığı bu telgraf şu şekildedir:

"Ermenilerin hududun öte tarafındaki İslam ahaliye karşı yaptıkları mezalim ve fecayiın işitilmesi ve hududumuzun pek yakınında bile İslâm kanlarını akıtmaktan çekinmediklerinin hudut üzerinden asker ve ahali tarafından görülmesi, İslamlara attıkları mermilerin hududumuz içerisinde askerimiz arasına kadar düşmesi ve İslâmlar hakkında tatbik ettikleri bu imha hareketiyle beraber Sivas'a kadar gidecekleri vesaire hakkında da bin türlü şayialar çıkarmaları halk üzerinde pek fena tesir yapmış olduğunu evvelce arz etmişim. Durum böyle iken süngü kolu ve kamaların trenle Sarıkamış üzerinden sevk edilmekte olduğu haberi hâsıl olan heyecan ve galeyanı bir kat daha arttırdı. Bunların Ermenilere verilerek İslamların bir daha Ermeni cellatlarının bıçakları altında bırakılacağı ve sağ kalanların da amele olarak çalıştırılacağı gibi bir fikir hâsıl etti. Silahların Ermeni içerisine gönderilmesine her suretle

¹⁶⁷² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 121-122.

¹⁶⁷³ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 122.

engel olunacağı hakkında pek çok söylentiler ve müracaatlar geldi. Bu duruma karşı pek zor durumda kaldığımdan, durumu ve sürgü kolu ile kamaların trenle sevk edilemeyeceği gibi karadan Trabzon'a gönderilmesinde de ne kadar başarılı olunacağından emin olunamadığı için barış akdine kadar Erzurum'da İtilaf temsilcilerinin nezaret ve kontrolü altında depo edilmesi uygun olacağını ve burada korunması sorumluluğunu üzerime alacağımı Harbiye Nezareti'ne arz ettim. Halkın İngilizlere karşı olan güven ve hürmetinin yıkılmaması ve Ermeniler tarafından İslamlara yapılan mezalim ve azgınlıklar dolayısıyla hâsıl olan endişe ve galeyanın teskini için zat-ı alileri tarafından da bu husus Desaadet'teki İngiliz Genel Karargâhı'na teklif buyurulması mevcut duruma karşı en uygun ve samimi bir iş yapılmış ve yine süngü kolu ve kamaların daimi nezaretiniz altında kalmasıyla maksat da temin edilmiş olacağını ve bununla acizlerine karşı da büyük bir iyilik yapılmış olacağını arz eyler ve samimi hislerimin kabulünü rica ederim”¹⁶⁷⁴

Buradaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Karabekir Paşa, Rawlinson'un silahları toplama girişimine karşılık onu oyalamaya çalışmış, halkın bu konuda direniş sergileyeceğini ileri sürerek silahların Erzurum'da depolanmasını teklif etmiştir. Onun Rawlinson'u oyalamaya yönelik yürüttüğü bu faaliyetlerini Mazhar Müfit (Kansu) Bey, hatıralarında şu şekilde anlatmıştır:

“... Rawlinson'un Erzurum'daki esas vazifesi mütareke şartlarının tatbikine nezaret ve Osmanlı ordusuna ait silahları işgal kuvvetlerinin kontrolüne tabi depolara sevk eylemeyi temin etmektir. Kolonel¹⁶⁷⁵ bu silahları Trabzon yolu ile İstanbul'a göndermek için bir hayli gayret sarf etmiştir. Fakat Kazım Karabekir Paşa, her defasında bir vesile bularak engeller çıkarmaktan geri kalmamış ve Mustafa Kemal Paşa, 3. Ordu Müfettişi sıfatıyla Erzurum'a gelinceye kadar kâh yollar kapalı, kâh nakil vasıtası yok, diyerek ve bu silahları götürecek taşıtları sizin getirtmenizden başka çare yoktur. İngiliz ordusu bu taşıtlara bol bol sahiptir. Nokta-i nazarında ısrar ederek vaziyeti idareye muvaffak olmuştur. Kolonel de buradaki cephaneye ve silahları siz kendi elinizdeki vasıtalarla taşımaya ve gösterdiğimiz merkezlere teslim etmeye mecbursunuz. Mütareke hükümleri bunu icap ettiriyor demekten geri kalmamış, en sonunda da o halde dekoville¹⁶⁷⁶ Kars'a taşınmış, Kars'tan sonrasını da düşünürüz teklifinde bulunmuştur. Kazım Karabekir Paşa, 'ansızın bir yarma yıkıldı.' 'Hat bozuldu vesaire' gibi tedbir ve tertiplerle yine cephanenin nakline mani olunca ve İngiliz Albayı da bu yol

¹⁶⁷⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 123; Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, s. 182-183.

¹⁶⁷⁵ Askeri bir rütbe olarak kullanılan Colonel kelimesi İngilizce olup, Türkçe karşılığı “Albay”dır.

¹⁶⁷⁶ Ray aralığı 60 santimetre veya daha az olan, araçları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu hattına verilen isimdir. Bkz. *Türkçe Sözlük*, 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 545. İlk kez Fransız sanayici Paul Decauville tarafından yapılmış olduğundan onun ismini taşır.

kapanmalarının, yarma yıkılmalarının sonu gelmediğini ve kendisinin tertip tertip üstüne atlatıldığını görünce Kazım Karabekir Paşa'ya sert bir hareket tavrı almış ve şiddetli teklif ve ihtarlarda bulunmaya başlamıştır... ”¹⁶⁷⁷

Rawlinson'a gönderdiği yazıdan sonra Pasinler kazasının Belediye Reisi Derviş ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi Bekir Fikri Beyler ile Eşraftan Hacı Ahmet, Hacı Mevlüt ve İmamzade Ahmet Efendiler tarafından Karabekir Paşa'ya yazılı bir müracaatta bulunulmuştur. Adı geçen kişiler, müracaatlarında; mıntıklarındaki silahların Kötek üzerinden sevk edileceği haberinin bölge ahalisi üzerinde Ermenilerin katliamına uğrayacakları yönünde bir endişe oluşmasına neden olduğunu, dolayısıyla halkın dinini, namusunu ve vatanını savunmak için tek bir kurşun dahi vermeyeceğini, bu konuda sorumluluğun kolordu komutanlığına ait olduğunu yazmışlardır.¹⁶⁷⁸ Benzeri bir yazılı müracaat da Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi tarafından yapılmıştır. Bu müracaatta ise özetle ahaliden bir kısım kişilerin cemiyete gelerek silahların teslim edilmemesini talep ettikleri ve İslam ahalinin hukuku tamamen tesis edilmeden katiyen silah vermeyeceklerini söyledikleri kaydedilmiştir. Şayet silahların teslimini gerektirecek emir tatbik edilecek olursa bunun, hükümetin milleti silahtan tecrit ettiği şeklinde anlaşılacağı vurgulanmış, bu durumda nakliyata engel olunacağı ve halkın kendi eliyle ailesini öldürdükten sonra Ermeni düşmanına mukabele edeceği belirtilmiştir.¹⁶⁷⁹

Bu müracaatlardan sonra Karabekir Paşa, uzun süredir oyaladığı İngiliz temsilci Rawlinson'a karşı daha kuvvetli bir direniş göstermeye başlayarak “*halk silah vermiyor*” prensibi üzerinden hareket etmiştir. Bu doğrultuda halktan bazı kişileri de yanına çağırarak Rawlinson'a göndermiş, halk olarak tek bir kurşun dahi vermeyeceklerini söylemelerini istemiştir. Karabekir Paşa'nın direktifleri doğrultusunda Rawlinson'a giden şahıslar, henüz bir şey söyleyemeden Rawlinson'un sert tepkisine maruz kalmışlardır. İngiliz subay yüksek bir sesle onları azarlamış, durumu İngiliz Hükümeti'ne yazacağını ve Trabzon'a 100 dritnot, Erzurum'a ise 300.000 asker getireceği ve silah vermeyen halkı mahvedeceği tehdidini savurmuştur. Bunun üzerine korkuya kapılan heyet, silah teslim ve nakil işinden Kazım Karabekir Paşa'nın sorumlu olduğunu, kendilerinin bu işe karışmadıklarını söylemek zorunda kalmışlardır. Onların bu cevabı üzerine rahatlayan Rawlinson, heyeti oturarak Karabekir Paşa'nın onların başına büyük belalar açacağını söylemiş fakat kendisinin ise bölgenin Ermeni

¹⁶⁷⁷ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 1997, s. 47-48.

¹⁶⁷⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 123.

¹⁶⁷⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 124.

işgaline düşmesine engel olacağına dair söz vermiştir. Karşılığında da Karabekir Paşa'nın öldürülmesini istemiştir. Heyetin bu istek karşısında şaşkın tavırlar sergilemesi üzerine Rawlinson, “öldüremesiniz taşılayın, nümayişler yapın, İstanbul'a şikâyet edin. Velhasıl onu doğudan gönderin...” demiştir.¹⁶⁸⁰

Bu hadiseden sonra 27 Temmuz 1919 günü Albay Rawlinson, Karabekir Paşa'yı ziyaret etmiştir. Görüşmede Rawlinson, Erzurumluların kendisine silah işine karışmadıklarını söylediklerini ifade etmiştir. Karabekir Paşa ise aynı heyetin kendisine de tek bir silahın dahi teslim edilmesi durumunda pek fena olayların meydana geleceği tarzındaki tehdit içerikli ifadeler kullandıklarını söylemiştir.¹⁶⁸¹

Karabekir Paşa'nın bu politikası karşısında Rawlinson da boş durmayarak Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. İngiliz subay, Mustafa Kemal Paşa'ya istifa etmiş olmasına rağmen silah teslimi konusunda Kazım Karabekir Paşa nezdinde kendisine yardım etmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise hiç de beklemediği bir şekilde Rawlinson'a karşı çok sert bir tavır takınarak Kazım Karabekir Paşa hakkındaki şikâyetlerini reddetmiştir. Albaya; silahların milletin malı olduğunu, milletin bunları vermeyeceğini fakat buna rağmen bu istek hakkında Kazım Karabekir Paşa'ya da bilgi vereceğini söylemiştir.¹⁶⁸² Mustafa Kemal Paşa'nın bu cevabı Rawlinson'u ziyadesiyle memnun etmiş olsa da özellikle kongre öncesinde herhangi bir teslimat yapılmamıştır. Dekovil hattıyla Kars'a nakledilmek üzere küçük bir teslimat yapılmış olsa da bu tren Türk milis kuvvetleri tarafından durdurulmuş, İngiliz görevlilere dokunulmadan silahlara el konulmuştur.¹⁶⁸³

30 Temmuz 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Nazım Paşa imzasıyla Karabekir Paşa'ya gönderilen bir emirname yeni gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Söz konusu emirnamede Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in hükümetin aldığı kararlara aykırı fiil ve hareketlerinden dolayı derhal tutuklanarak İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir.¹⁶⁸⁴ Karabekir Paşa, bu emrin eline ulaşmasından sonra Harbiye Nezareti'ne uzun bir telgraf göndermiştir. Telgrafında özetle Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in milli menfaatlere ve mevcut kanunlara aykırı herhangi bir durumda olmadıklarını, milletin saadet ve selametiyle alakadar olarak her vatanperver fert gibi davrandıklarını bildirmiştir. Karabekir Paşa ayrıca; memleketin dört bir yandan işgal edildiği bir zamanda Mustafa Kemal Paşa gibi namusuyla vatanperver bir

¹⁶⁸⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 125.

¹⁶⁸¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 127-128.

¹⁶⁸² Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I. Cilt, s. 48-49.

¹⁶⁸³ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I. Cilt, s. 49; Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, s. 186.

¹⁶⁸⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 132.

şekilde memlekete hizmet eden güzide bir zatın tutuklanmasına sebep olacak herhangi bir kanun maddesinin olmadığını ve mevcut vaziyetin de buna müsaade etmediğini belirterek Harbiye Nezareti'nin bu emrini uygulamamıştır.¹⁶⁸⁵ Onun üstlendiği sorumlulukla ortaya koyduğu bu tavrı, henüz başlangıç aşamasında olan kurtuluş savaşının ve verilecek mücadelenin seyrini değiştirecek önemli adım olmuştur.

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi'nin son günlerinde de önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlardan birisi ise 5 Ağustos 1919 tarihinde Sadaret Makamı'na ve Harbiye Nezareti'ne gönderdiği tamimdir. Bu tamiminde; Erzurum'da teşekkül eden milli kongrenin mahiyet ve toplanma amacının hükümet tarafından yanlış telakki edildiğini Erzurum Kongresi'nin Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in henüz İstanbul'da oldukları sırada şark vilayetleri temsilcilerinin aldığı bir kararın sonucu olduğunu bildirmiştir. Karabekir Paşa, tamimin devamında ise bu milli cereyanın inkişafında Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in herhangi bir etkisinin olmamasına rağmen kongreye iştirak etmeleri bölge halkını temsil eden delegelerin hürmet ve tazimleri sonucunda olduğunu kaydetmiştir. Tamimin sonunda ise bu günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in hakkında Dâhiliye Nezareti'nden yazılan emirlerin halk arasında olumsuz tesir yaptığını, meydana gelen galeyanın ancak milli meclisin açılışıyla teskin edilebileceğini, milli iradeye dayanmayan hiçbir kararın payidar olmayacağını ve Kuva-yı Milliye'nin etkin bir güç haline getirileceğini bildirmiştir.¹⁶⁸⁶

Buradan da anlaşılacağı üzere Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi'nin milli iradeye dayanan meşru bir faaliyet olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in bu iradenin kararıyla kongreye katıldığını, hem Sadaret Makamı'na ve hem de Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir.

Böylelikle Karabekir Paşa'nın destek ve gayretleri sayesinde 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri devam eden ve önemli kararların alındığı Erzurum Kongresi, Türk Kurtuluş Savaşı'nın dönüm noktalarından birisi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yoldaki mücadelenin daha güçlü bir şekilde yürütülmesine sebep olmuştur.

SONUÇ

Kazım Karabekir Paşa, Türk Milli Mücadele tarihinin en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Başarılı bir askeri geçmişe sahip güzide bir komutan olan Karabekir Paşa, tıpkı Mustafa Kemal Paşa gibi mütareke günlerinde İstanbul'a gelmiş, burada “*ya istiklâl, ya ölüm*” şiarıyla içinde bulunmak istediği kurtuluş mücadelesi için Anadolu'ya geçmeye çalışmıştır.

¹⁶⁸⁵ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 132-133.

¹⁶⁸⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1, s. 137-138.

Çabaları kısa bir süre sonra sonuç veren Karabekir Paşa, Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Erzurum'a gitmeden önce Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile görüşerek onları Erzurum'a davet etmiş, Anadolu'dan başlatılacağı hususunda hemfikir oldukları milli kurtuluş mücadelesinde Mustafa Kemal Paşa'nın ve ekibinin yanında olacağını bildirmiştir. 1919 yılının Mayıs ayı başlarında Erzurum'a gelen Kazım Karabekir Paşa, burada bölgesel olarak işgallere karşı mücadele başlatan Vilâyet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yürüttüğü faaliyetleri desteklemiştir.

Bu sırada Samsun'a çıkarak milli mücadelenin ateşini yakan Mustafa Kemal Paşa ile sürekli iletişim halinde olan Kazım Karabekir Paşa, başta Amasya Tamimi olmak üzere onun tüm faaliyetlerini desteklemiştir. Ayrıca; Mustafa Kemal Paşa'yı Erzurum'daki gelişmelerden ve Vilâyet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetlerinden sürekli haberdar etmiş, ve her fırsatta da Erzurum'a davet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Amasya'da bulunduğu esnada Erzurum'da toplanan Vilâyet Kongresi'ni ve alınan kararları destekleyen komutanların başında yer almıştır. Aynı zamanda mütareke gereğince silah dağıtımını ve teslimatı işiyle görevli olan İngiliz Subay Rawlinson'u oyalamaya yönelik yürüttüğü çalışmalar kapsamında ne orduyu dağıtmış, ne de ordunun ve halkın elindeki silahları İtilaf Devletleri'ne teslim etmiştir.

Erzurum Vilayet Kongresi'ni ve burada alınan kararlar gereğince toplanacak olan Erzurum Kongresi'ni desteklemesi ve güvenliğini sağlamaya yönelik faaliyetleri, Karabekir Paşa'nın Türk Kurtuluş savaşı açısından büyük öneme sahiptir. Erzurum'a gelişi ve istifası sonrasında dahi kolordusuyla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın emrine girmesi Karabekir Paşa'nın Kurtuluş Savaşı'nın en önemli şahsiyetlerinden birisi yapmıştır. Türk Milli Mücadelesi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ne delege ve başkan seçilmesinde de büyük katkıları olan Kazım Karabekir Paşa, kongre günlerinde İstanbul Hükümeti'nden gelen ve Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanması isteyen emirlere uymayarak Milli Mücadele'nin sekteye uğramamasını sağlamıştır. Bunun yanında yine benzeri emirlere de karşı gelerek ve hatta tepki göstererek kongrenin güvenli bir şekilde çalışmasını sağlamıştır. Türk Milli Mücadelesi'nin dönüm noktasını teşkil eden Erzurum Kongresi'ni her türlü tehlikeden koruyan Kazım Karabekir Paşa, kongreyi ve kararlarını da İstanbul Hükümeti'ne karşı meşru bir hareket olarak savunmuştur. Onun bu faaliyetleri Milli Mücadele'nin bir sonraki aşaması olan Sivas Kongresi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin açılışını sağlayan gelişmelerin de temelini oluşturmuştur.

Sonuç olarak Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'daki ve özellikle de kongre günlerindeki faaliyetleri, Türk Milli Mücadelesi'nin dönüm noktasını teşkil etmiştir. Türkiye

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında _____

Cumhuriyeti Devleti'nin temellerinin atıldığı Erzurum Kongresi kararlarında Kazım Karabekir Paşa'nın yürüttüğü çalışmaların önemi ve etkisi oldukça büyük olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

- Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri (BOA)
- Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa Müdüriyeti (DH. KMS)
- Dâhiliye Nezareti (DH), Şifre Kalemi (ŞFR)
- Hariciye Nezareti (HR), Siyasi Kalemi (SYS)
- Genelkurmay Başkanlığı Askeri tarih ve Stratejik Etüt başkanlığı Arşivi (ATASE)

Sürelî Yayınlar

Albayrak, 1 Şubat 1336.

Albayrak, 29 Kânûn-ı Sâni, 1336.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Yıl: 30, Sayı: 79 (Mayıs 1981).

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD), Yıl: 2, Sayı: 4 (Haziran 1953).

Kitaplar ve Makaleler

Adivar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1994.

Akbulut, Dursun Ali, *Albayrak Olayı Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi Erzurum 1920*, Temel Yayınları, İstanbul 2006.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.

Atatürk, Kemal, *Nutuk*, Cilt: 1, 1919-1920, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.

_____ , *Nutuk*, Cilt: I, 1919-1920, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970.

_____ , *Nutuk*, Cilt: III Vesikalar, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1969.

Aydoğan, Erdal, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

Baykal, Bekir Sıtkı "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Belleten*, XXXIII/132 (Ekim 1969), s. 517-572.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003.

Bozkurt, Abdurrahman, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 34/Güz 2013, s. 19-58.

Bütünüyle Erzurum Kongresi I. Cilt V. Ş. M. H. M. C. Merkez ve Şubelerinin Kuruluşu, Hazırlıkları Erzurum Vilayet Kongresi (17-21 Haziran 1919) Resmi Arşiv ile Ailelerdeki Belge ve Hatıralara Göre (Yayına Hazırlayan: M. Fahrettin Kırzıoğlu), Ziraat Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993.

Çiçek, Rahmi, “Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl: 1991, Cilt: 2, Sayı: 7, s. 513-537.

Çiftçi, Ali, *Kazım Karabekir’in Siyasal Hayatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1998.

Evcin, Erol, “Kazım Karabekir Paşa’nın Basında Neşredilen Tarihi Mektupları ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXIX, Kasım 2013, Sayı: 87, s.1-65.

Evcin, Erol, *Kâzım Karabekir Paşa’nın Türk İstiklâl Savaşındaki Rolü*, Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk tarih Kurumu yayınları, Ankara 2014.

Güneri, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.

Kandemir, Ferudun, *Kazım Karabekir*, Sinan Matbaası, İstanbul 1948.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 1997.

Karabekir, Kazım, *Birinci Cihan harbine Nasıl Girdik*, 2. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

_____ , *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, 1. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

_____ , *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik -Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu-* 3. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

_____ , *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik –Sarıkamış, Kars ve Ötesi-* 4. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

_____ , *Bulgaristan Esareti ve Hatıralar-Notlar*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2000.

_____ , *Çocuk Davamız*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.

_____, *Edirne Hatıraları*, (Hazırlayan: Ziver Öktem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Günlükler (1906-1948)*, 1. Cilt (Hazırlayan: Budak Kayabek), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Hayatım*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2000.

_____, *İstiklâl Harbimiz*, 1, (Sadeleştiren: Faruk Özerengin) Emre Yayınları, İstanbul 1993.

_____, *İstiklâl Harbinin Esasları Yanlış Bilgi Felaket Kaynağıdır*, Sinan Matbaası ve neşriyat Evi, İstanbul 1951.

_____, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre yayınları, İstanbul 1995.

Kazım Karabekir Anlatıyor, (Yayına Hazırlayan: Uğur Mumcu) Tekin Yayınevi, (Basım Yeri ve Yılı Yok).

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kazım Karabekir*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991.

Konukçu, Enver, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılamları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009.

Köstüklü, Nuri, *Kazım Karabekir ve Eğitim*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım*, 1, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

Rawlinson, A., *Adventures in the Near East 1918-1922*, Dodd, Mead and Company, New York 1924.

Sarıçoban, Gülay, "Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 2017 21(1), s. 137-157.

Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

Tekir, Hürü-Süleyman Tekir, "Eğitime Katkılarıyla Kazım Karabekir", *International Journal of Humanities and Education (IJHE) Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 6, s. 322-340.

Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Düzey Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Harp tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1972.

Türkçe Sözlük, 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Ural, Selçuk, “İngiltere’nin Mondros Mütarekesi’nin 20. Maddesi’ne Aykırı Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 44 (Güz 2009), s. 713-742.

Yüce Yurt’tan Yükselen Ses Albayrak, 1919-1921 Tıpkıbasım ve Yeni Türk Alfabesiyle (Yayına Hazırlayanlar: Dursun Ali Akbulut, Yavuz Aslan, Betül Aslan, Tolga Başak, Ömer Erden, Alaaddin Uca, Ali Servet Öncü, Mevlüt Yüksel), Kariyer Matbaacılık, Ankara 2012.

DÖRDÜNCÜ OTURUM

Erzurum Sâlnâmelerine Göre 19. Yüzyılda Erzurum Vilâyeti'nin Ekonomik Durumu

Kenan Çetin*

Giriş

Osmanlı devletinde XIX. ve XX. yüzyıllarda görülen "sâlnâmeler", il yıllıklarıdır¹⁶⁸⁷. İllerin bir yıl içinde sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî durumlarını yansıtarak, istatistikî bilgiler ve tablolar verir. Bazılarının ilk bölümlerinde genel tarihî ve siyasî olaylar, önemli kişiler ve kurumlar hakkında açıklamalar yapıldıktan sonra, il genelinde o yıl mevcut olan kurumlar ve görevliler tanıtılır; nüfus, tarım, sanayi, ticaret, eğitim-öğretim, şehircilik, orman, maden vb. konularda resmi istatistikler verilir.

Erzurum sâlnâmelerinin ilki 1287 H. (1870 M.) tarihinde düzenlenmiştir. Daha sonra 1288 (1871), 1289 (1872), 1290 (1873), 1291 (1874), 1293 (1876), 1294 (1877), 1299 (1881), 1304 (1886), 1310 (1892), 1312 (1894), 1315 (1897), 1317 (1899), 1318 (1900) tarihlerinde olmak üzere toplam 14 adet düzenlenmiştir.

Özellikle "Tarihî -coğrafya" araştırmaları için çok değerli bilgiler sunan sâlnâmelerin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da "il-yıllıkları" şeklinde devam ettiğini görmekteyiz.

Bu araştırmamızda sâlnâmelere göre, Erzurum Vilâyetinin XIX. yüzyıldaki "ekonomik durumu" hakkında verilen resmî bilgileri sunmaya çalışacağız.

Erzurum Vilâyeti:

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılda, önemli yönetsel değişiklikler gerçekleştirdi. Ali ve Fuat paşalar tarafından hazırlanan yeni yönetim sistemi, eyalet yerine "vilâyet" (il) düzenini getiriyordu.

Bu çalışmalar devam ederken, ünlü devlet adamı **Mithat Paşa**, Niş valiliği yapıyordu. Mithat paşa valiliği süresince birçok yeni ve yararlı icraat gerçekleştirdi.¹⁶⁸⁸ Ali ve Fuat paşalar, 1863 yılında Mithat Paşa'yı, taşra yönetiminde tasarladıkları yeni yapılanmayı görüşmek için İstanbul'a çağırdılar.

Yapılan görüşmeler sonucunda, Mithat Paşa'nın görüş ve önerileri doğrultusunda, "Vilâyet Nizamnâmesi" başlıklı bir tasarı hazırlandı ve onaylandı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, e-posta: kcetin@atauni.edu.tr

¹⁶⁸⁷ Sal-nâme, belirli konulara dair yılda bir çıkarılan dergi, yıllık.

¹⁶⁸⁸ Mithat Paşa Niş valiliği esnasında "Merkezî hükümet" denilen bir özel encümen oluşturmuş. Bu encümen yol yapımı, yoksullara yardım kuruluşları, ıslah-haneler, yoksulların korunması vb. konularda çok başarılı işler yaptı.

Bu uygulama özellikle **Tuna Vilâyeti** için hazırlanmıştı. Çünkü devlet adamlarının bir kısmı, özellikle **Cevdet Paşa**, imparatorluğun her bölgesinin farklı sosyal, etnik ve ekonomik özelliklere sahip olduğunu düşünerek, bu uygulamanın bütün imparatorlukta uygulanmasının sakıncalar doğuracağını savunuyorlardı.

1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi, Tuna Vilâyetinde uygulanmaya başladı. 7 sancağa ayrılan vilâyetin başına, Niş valiliğinde başarılı olan Mithat Paşa getirildi.¹⁶⁸⁹

Nizamnâmede vilâyetlerde görevlendirilecek yönetici ve memurların unvan, görev ve maaşları belirtilmiştir.

1865 yılında, Tuna Vilâyeti modeline uygun üç vilâyet daha oluşturuldu. Bunlar; **Erzurum, Bosna ve Suriye** vilâyetleri idi.¹⁶⁹⁰

Bu icraatın gereği olarak Erzurum'a vezir **Mehmet Emin Muhlis Paşa** tayin edilerek vilâyet teşkilatlanması başlatıldı.¹⁶⁹¹

Buna göre Erzurum Vilâyeti sekiz sancaktan oluşmakta idi. Bunlar

1-Kars Sancağı. (Kaimmekam Fehim Paşa)

2-Van Sancağı. (Kaimmekam Abdullah Paşa)

3-Muş Sancağı. (Kaimmekam Mahmut Paşa)

4-Erzincan Sancağı. (Kaimmekam Mirmiran Ali Kemalî Efendi)

5-Çıldır Sancağı. (Kaimmekam Galip Paşa)

6-Bayezid Sancağı. (Kaimmekam Ali Paşa)

7-Karahisar-ı Şarkî. (Kaimmekam Hurşid Paşa) Karahisar-ı Şarkî, muhtemelen 1866-67 senesinde Sivas'a bağlandı.

8-Erzurum Sancağı- (Kaimmekam Muhyeddin Paşa)

1867 yılında Vilâyet Nizamnâmesinde birtakım değişiklikler yapıldı. Bu çalışmalardan sonra “**Vilâyet-î Umumiye Nizamnâmesi** “ olarak ilan edildi.

Erzurum Sâlnâmelerine göre Erzurum Vilâyetinin Ekonomik Durumu:

Farklı coğrafi, kültürel, sosyal ve iklim koşullarına sahip olan Erzurum vilâyetinin ekonomisi de buna uygun olarak çeşitlilik arz eder.

1287-1288 Sâlnâmesine göre Erzurum Vilâyeti Ekonomik durumu:

Sâlnâmede, Erzurum, Van, Kars, Çıldır, Bayezid, Erzincan ve Muş sancaklarında mevcut olan imalat yerleri hakkında genel bilgiler verilmiştir:

“ Nefs-î Erzurum Sancağında olan imalat”:

¹⁶⁸⁹ Bak. BOA. İ.MVL, 23882 (1.2.3).

¹⁶⁹⁰ Bak. BOA. İ.MVL, 1366.

¹⁶⁹¹ BOA. İ. MVL, 24152 (1.ve.2. lef).

(s.158-159) “ Nefs-î Erzurum ’da kılıç ve tüfenk ve çakmak ve kundakçılar ve kalemtraş ve mikras (makas) ve tunçdan dökme minkale ve şamdan ve demir ve bakır ve kuyumcu ve lehimci olarak ehliyetli ustalar bulunduğu gibi edevat-ı biyutiyye (ev eşyası) ve ziraiyyeye müteallik levazimat-ı zaruriyeyi imal ve tanzime elverişli her nevi ehl-î san’at mevcut ve bunların tüfenk ve tabanca ve karabina ve mikraz (kesici alet) ve kalemtraşlar ve bunlara mümâsil edevat ve dökme şamdan ve menkal ve sefer tasları ve avaniî saire ile nesc olunan ihramlar oldukça metin ve şayeste-î nazar-ı tahsin derecelerinde görünüp bunlardan maada kürkçü esnafı dahi, dâhilen ve haricen celbeyledikleri tilki ve varşak ve sansar ve bunlara mümâsil hayvanat derilerinden her nevi kürkler imal ve terzi ve çulha ve her türlü ayakkabıları ve sandalye ve kanepesi ve bunlara mümâsil sanayiî zaruriyeye müteallik şeylerin ustaları dahi derece-î kifâyede mevcuttur.

Hınıs kazasında bulunan çulha esnafı bir nevi şal dokuyup derun-ı kazada rençber takımına fûruht ederler ve ahâlisi ekrâd taifesi olmakla, taife-î nisvanı öteden beri kendi hanelerinde makbul ve muteber kilim ve seccade dokuyup, Erzurum ve sair taraflara nakil ile fûruht ederler.

Pasinler kazası ahâlisi, hanelerinin ekserisinde a’lâ halı ve kilim ve seccade ve keçe ve çorap ve tozluk ve eldiven ve ihram ve adi şal imal olunup deruni kaza ve Erzurum ve civar kazalara götürülüp satılmakta olduğu ve kaza-î mezburun kasabası olan Hasan Kalesinde demirci ve bakırcı ve çilingir ve nalbant ve çulha ve saraç esnafı bulunup, mamulât ve ik’aları [s.160] derun- kazada ahâliye fûruht olunur.

Tercan kazasında dahi a’lâ halı ve kilim ve seccade ve keçe ve heybe ve çorap ve tozluk imal olunup deruni kazada ve Erzurum’a ve sair taraflara fûruht olunur.”

“ Kiği kazasının nefis-î kasabasında iplik-î alaca imal olunarak deruni kazada fûruht olunur ve bundan başka bazı karyelerinde dahi adi bez dokunarak bu dahi deruni kazada fûruht edilir ve kaza-î mezbur ahâlisine kifayet edecek miktar yemeni ve pabuç, kasaba ve civar karyelerinde imal olunur.

Bayburt kasabasında kezalik a’lâ döşemelik yan ve orta kilim ve seccadeler ve çorap ve tozluk imal olunmakta olduğu gibi kılıççı ve tüfenkçi ve bakırcı ve demirci ve saraç ve huffaf (çizmeci) ve bunlara mümâsil esnaf dahi mevcuttur.

(s.161)

Van Sancağı ve kazalarının mamulât ve mensucatı:

Nefs-î Van kazasında kuyumcu ve bakırcı ve saraç ve huffaf ve emsali ehl-î sanayi olup evani-î sim ve nuhasa (bakır) müteallik her bir şey imal olunduğu gibi telkârî zarflar dahi

yapılır ve bundan başka çulha esnafı **Van abası** tabir olunur sako ve setrilik (çulha elbise) şal abalar ve beyaz ve kırmızı bezler nesc ederek, mezkûr şal ve abalar dâhilî vilâyette sarf ve fûruht olduğu misillü Dersaadet'e dahi gönderilir.

Zikrolunan beyaz ve kırmızı bezler dahi re'si liva derununda isti'mal ve sarf ve fûruht olunur ve bundan maada terzi ve demirci ve dülger ve bunlara mümasil sanayi-î zaruriyeye müteallik şeylerin ustaları derece-î kifâyede mevcuttur.

Gevaş kazasında çulha esnafı, **şebik** tabir olunan bir nevi şal ve yine yünden münkaş seccade ve her türlü kürt keçeleri dahi imal ve fûruht ettikleri gibi ahâlisi dahi ekraddan olmağla tairfe-î nisvanı (kadınlar) kendi hanelerinde makbul ve muteber kilim ve seccade dokuyup dâhilî livada sarf ve fûruht ederler.

Şitak (Şetak) kazasında dahi a'lâ şal ve aba imal olunup [s.162] daire-î livadan maada Erzurum'a ve bilad-ı saireye nakil ve fûruht olunur.

Kars sancağı ve kazalarının ma'mulâtı ve mensucatı:

Nefs-î Kars kasabasında kuyumcu ve demirci ve bakırcı ustaları ile saraç ve huffaf esnafı olup, bunlar evani-î sim ve nuhasa müteallik şeyler imal eyledikleri gibi araba ve çift demirleri yapıp derunî kazada sarf ve fûruht ederler. Ve bundan başka çulha esnafı olup bunların mensucatı olan edna renber şalları derunî kazada sarf olduğu gibi derunî kasaba ve karyelerinde a'lâ münkaş keçe ve kilim ve halîçe dahi nesc ve imal ve Erzurum'a ve mahall-i sâireye nakl ve irsal ile fûruht edilir. Ve bundan maada terzi ve dülger ve bunlara mümasil sanayiî zaruriyeye müteallik imalata dair ehil ustaları derece-î kifâyede vardır.

Çıldır Sancağı kazalarının ma'mulat ve mensucatı:

Nefs-î Oltu kazası ve nevaih-î mülhakasında kuyumcu ve bakırcı (s.163) ve saraç ve huffaf ve çulha ve emsali ehl-î sanayi olup evani-î sim ve nuhasa müteallik her şey imal olunageldiği gibi hilliyat-ı nisvana (kadın ziynet ve süs eşyası) mahsus telkârî küpe ve kemer ve kol bağı ve emsali şeyler yapılır ve bundan maada siyah ve beyaz ve kırmızı olarak üç renk şal ile beyaz bez nesc ve imal edilir ve bunlardan başka demirci esnafı dahi bulunup rençberiyeye ye mahsus olan çift edevatı ile balta vesaire yapıp deruni livada fûruht olunur ve terzi ve sair sanayiî zarureye müteallik şeylerin ustaları dahi mevcuttur.

Bardız ve Nâmervan ve Penek nahiyelerinde dahi her nevi kürd kilimleri nesc ve imal olunup deruni kazada sarf ve fûruht olunur.

Ardanuç kazasında ba'z (birkaç) mertebe debbağ esnafı olup manda ve öküz ve inek cildleriyle keçi ve koyun derilerini debbağatla Lapçin (tabanı meşin olan mest) ve ayakkabı ve mesh ve pabuç imaliyle civar kazalarda sarf ve fûruht edildikleri gibi çulha esnafı dahi her nevi Manuse (Manisa ?) ve Şile tabir olunur alaca ve kırmızı bez nesc ve imal ve deruni kazada sarf

ve fûruht ederler. Kaza-î mezkûrda mevcut demirci esnafı, rençber edevatına kâfi alât ve saire imal ederek bu edevattan dolayı ahâli-î meskûnesi başka mahalle muhtaç olmazlar.

Ve keزالik **Şavşit** (Şavşat) nahiyesinde dahi demirci esnafı olup rençbere müteallik alât ve kotan ve çift demirleri gibi edevattan maada balta ve saire dahi imal edip deruni nahiyede sarf ve fûruht edilir.

(s.164) **Bayezid Sancağının mamulât ve mensucâtı:**

Bayezid sancağının nefs-î kasabasında bazı levazımatı zaruriyeye müteallik sanayi ustaları mevcut bulunduğu gibi ekser ahâlisi a 'şayirden ibaret olduğundan gerek deruni kasaba ve karyelerinde a 'lâ seccadelik keçe ve kürt halıları nesc ve imal ile kaza ve mahallî sâirede fûruht oluna gelmiştir.

Erzincan Sancağının mamulât ve mensucâtı:

Livay-ı mezburun makarrı olan nefs-î Erzincan'da huffafiye ve saraciye müytabiye (kıl dokuma) ve ihram ve seccade gibi her nevi mamulât, Pirabaî Çarşısı husûl ve demir ve gümüşe müteallik şeyler dahi mamul olarak, bu cümleden nuhas (bakır) mamulâtı merkezî vilâyete ve mahallî sâireye irsal ve senevî on bin kıyye (okka) miktarı nuhas imal edildiği gibi mensucattan havlu ve hamam takımı ve yünden mamul çatma yastık ve oda döşemesi ve iplik alacaları ve bazı karyelerde acem şalına müşabih bir nevi şal nesc ve imal ve emtia-î mezkûreden derun-î livada baliğın mabelağ (bol miktarda, fazlasıyla) sarf olunduktan başka Dersaadet ve merkez-î vilâyet ve mahallî sâireye dahi irsal ile sarf ve fûruht olduğu misillü, liva-î mezbur neyayihinden (nahiyelerinden) Kemah ve Kuruçay ve Kozican ve Ovacık kazaları ile Gercanis nahiyesi karyesinde kilim ve keçe ve eldiven ve çorap ve aba gibi yünden mamul emtia rehn-î mevkiî hüsul (yöreye has ürün) olup, derun-î liva ve etraf ve anhadde (civar, çevre) sarf ve fûruht olunur.

(s.165) **Muş sancağında husule gelen mamulât ve mensucât:**

Nefs-î Muş kasabasıyla bazı karyelerinde çuka (çuha) ya müşabih metin kırmızı ve beyaz bezler ve bir nevi basma ve yünden kilim ve keçe ve emsali emtia nesc ve imal ve derunî kaza ve mahallî sâirede fûruht olunur. Ve keزالik (aynı şekilde) liva-î mezbur merbutatından (bağlı olan) Bitlis kazasında dahi metin kırmızı ve beyaz bezler ve Şile tabir olunur bir nevi pantolluk metalar ve Ahlat nahiyesinde münkaş ve muteber kilim ve seccade ve keçe ve çorap ve tozluk ve eldiven imal ve beyn-el ahâli isti 'mal olunarak hariçten müşterilerine dahi fûruht olunur.

Erzurum sancağında olan maden:

Erzurum'a iki üç saat mesafede vaki Kanber ve Ümidim deresinde İlanlı kârhanesinde ve Tufanç yaylasında al'â kırmızı taş çıkıp bundan enbiye ve musalla ve mezar taşları imal ve

isti'mâl ederler. Ve Müdürge ve Topdağı nam mahallerde beyaz ve siyah taş çıkıp bunlar dahi ebniye-î cesimeye (büyük binalar) ve tavile (uzun) döşemesine isti'mâl isti'mâl ederler. Aşkale civarında alçı taşı çıkıp nefis-î Erzurum ve karaisinde sarf olunur.

Pasinler kazasında Gülli karyesi civarında kireç taşı ve Tortan nahiyesinde alçı taşı çıkıp derun-î kazada sarf olunduktan başka Erzurum'a götürülüp fûruht eyledikleri gibi Ağa (Aha) karyesi civarında saltaş çıkıp bunlar dahi [s.166] enbiye-î cesimeye ve tavile döşemesinde ve mezar taşına imal ve isti'mâl edilir.

Kiği kasabasında bir nevi demir madeni olup bundan pek çok vakitler gülle imal olunmuş ise de, bin iki yüz elli beş sene-î hicrisinden beri metruktür. Ve yine kaza-î mezkûrun Gölgöran (Kölgöran ?) nam cebelde tebâşir (tebeşir) madeni vardır.

Hınıs kazasında Katranlı karyesi pişgâhında ve Hamurbid (hamurpet) dağı vasatında Temmuz ve Ağustos aylarında nefte tabir olunan membalardan gaz suyuna müşabih bir nevi nefte zuhur ederek, fukara takımı alıp hanelerinde bezir yağı yerine çeraklarda (çıra/kandil) yakarlar.

Van Sancağında olan maden:

Nefs-î Van kal'ası, kudret-î İlâhî ile bir seng-î azim olup bâlâsında bir bir-î kebir (büyük göl) vaki ve bir-î mezkûrdan zift nâb'i olarak herçend (her ne zaman) alınıp sarf ve isti'mâl olunsa dahi, asla tenakus (eksilme) etmeyip yine hali üzere kalarak mezkûr ziftten derun-î kasaba ve civar kazalarda sarf ve isti'mâl olduğu gibi, perek tabir olunur bir nevi maden dahi olarak ahâlisi hamamlarda sabun yerine isti'mâl ederler.

Çölemerik kazasında dahi zırnih (zırnik: arsenik-kükürt karışımı bir bitki/sıçanotu) ve kurşun madenleri vardır.

Kars Sancağında olan maden:

(s.167) Kağızman kasabası dâhilinde kırmızı beyaza mail bir nevi taş madeni olup, maden-î mezkûrdan a'lâ yazıtışı ve fincan ve bardak ve sigara (ağızlık) ve bunlara mümâsil şeyler imal olunur.

Şüregel kasabasında dahi semahi (somaki) mermer madeni olduğundan üstâdı marifetleriyle imal ve incilâ (cilalama/parlatma) olduğu halde a'lâ mermerler husule gelir.

Çıldır Sancağında olan maden:

Çıldır kazasında Hükâme (Hikâme ?) hududu civarında siyah kehribar madeni olup, mezkûr taştan sigara (ağızlık) ve cıbık (çubuk) takımı ve zarf (kap/kutu) ve fincan ve enfiye ve buna mümâsil her nevi şey imal olunarak derun-î livada sarf ve fûruht olduğu gibi Dersaadet'e ve merkez vilâyete ve bilad-ı sâireye dahi irsal ile sarf ve fûruht edilir.

Ardanuç kazasında Danzot karyesi civarında değirmen taşı madeni olup bu taştan senede tahminen kebir ve sagir otuz kırk çift kadar imal olunup derun-î kazada olan asiyâblarda (su değirmeni) işletildikten maada ahir kaza ve nevahiye na kil ve fûruht edilir.

Şavşat kazasında bileği taşı madeni olup tırpan ve balta ve edevat-ı sâire-î rençberiyenin teşhizinde (bileme/keskinleştirme) kullanıldığı gibi Erzurum ve bilad-ı sâireye dahi götürülüp sarf ve fûruht olunur.

Bayezid Sancağında olan maden:

(s.168) Bayezid kazasında Ağrı dağı ve etrafında olan bazı cebellerde kükürt madeni olduğu gibi Diyadin'den cari olan suda dahi bir nevi beyaz boncuk çıkar.

Muş Sancağında olan maden:

Muş kazasında Kendmir (Gundmir) ve Alagöz cebellerinde kurşun ve demir madenleri vardır.

Erzurum Sancağında olan Ormanlar.

Şogayn deresiyle Mezraa nam mahallerde maki ufak meşelik olup ancak ahâlisi intifa (menfaat) etmektedirler.

Hınıs kazasının cesim ormanı olup şu kadar ki Bingöl dağı nam mahalde ahâlisine kifayet edecek bir ufak meşeliği vardır.

Pasinler kazasında cesameti meşhur olan Soğanlı dağı ormanından hâsil olan envâi kereste, hutub (odun) ve kömür misillü levazımat dâhil-î kazada sarf olunduktan başka Erzurum, Bayezid sancakları ile karyelerine ve Hınıs ve sâir kazalara nakil olunup sarf ve fûruht olunmaktadır.

Tercan kazasının cesimce ormanı olup ahâli-yi karyeye mahsus bazı ufak meşelikleri vardır.

(s.169) Bayburt kazasında olan ormanlardan hâsil olan kereste ve hutub ve kömür, dâhil-î kazada sarf olunduktan başka sâir kazalara dahi naklolunup sarf ve fûruht olunur.

Kiği kazasında keresteye elverişli orman yok ise de ahâlinin mahrukâtı için lüzum görünen meşe, kazanın her tarafında mevcut ve mebzuldür.

İspir ve Tortum kazalarında cesim ormanlar olmayıp, ahâliyi mahalliye ye mahsus ve kâfi derecede bazı ufak meşelikleri vardır.

Van Sancağında olan ormanlar:

Liva-î mezkûra tabi olan Gevaş kazasında tûlen üç ve arzen yarım saatlik ve Kacigân nahiyesinde dört saat tûl ve iki saat arzında ardıç ve pelit ağaçlardan ibaret ormanlar ve Şetak

(Çatak ?) ve Makis ve Gevar kazalarında dahi meşelikler ve eşçar-ı sâire olup, ahâli-yi liva bunlardan kat'î (kesmek) ile intifa ederler.

Kars Sancağında vaki ormanlar:

Liva-î mezburda tahminen tuli altı ve arzı dört saat imtidadında (uzunluk) cesim çam ormanlığı olup, garba Erzurum'a tabi Pasinler kazasında [s.170] ve şimale Çıldır'a muzafe (bağlı) Bardız ve Penek nahiyelerine müntehi (sınırlı) olarak buralar ahâlisinin imal ve inşasına muhtaç oldukları araba ve enbiye gibi levazimat-ı zaruriyeyi, mezkûr ormanlıktan tanzim ve tesviye eyleye geldikleri misillü (gibi/benzer) ekser mahrukatları dahi bununla tesviye pezir (karşılama) olmaktadır.

Kağızman kazasına dört-beş saat mesafede Gül Ali fidanlığı demekle arif cebelde kavak ve Kağızman ve Eleşkird kazaları aralığında kâin Ağbulan nam cebelde ardıç ve karaağaçlar olup yolları sa'b el-mürur (aşılmaz) olduğundan ahâlisini mevsim-î sayfta (yaz) hayvanatla kışlık odunu kat'î ve celb ederler.

Çıldır Sancağında olan ormanlar:

Oltu kazasına tabi Hiyamer nam mahalde tûlen dört saat ve arzen elli dakika imtidadında çam ve meşe ağaçları ile muhtelit (karışık) ormanlık olup bundan ebniye için tahta biçilerek derun-î kazada sarf ve odunlarını dahi ahâli hanelerine götürerek hark (yakma) ederler.

Yine Oltu'ya tabi Bardız nahiyesinde tûle ve arza birer buçuk saat imtidadında çam ve eşçar-ı sâireden nâbit (biten) diğer bir orman olup, oralar ahâlisi bu ormandan yakacak odunlarını kat'î ve ihrak ve lacela (dar) ticaret arabaları ile Erzurum'a dahi nakil ve bey'-î intifâ (satarak faydalanma) ederler.

(s.171) Ardanuç kazasına tabi Aharşiyeye ve Hertubisi (Hertus ?) ve Kaşıkçı ve Mereker (Müker ?) ve Lodkohev karyelerinde tûlen ve arza çam ve köknar ve kavak ve pelit ve kızılağaç ve sâir buna mümâsil ağaçlar ile memlû ormanlık olup, ahâli-yi nahiye, rençber edevatına ve sâireye dair bunlardan âlât ihtira (yapma) ve tahta ve kereste kat'î ve sarf ve intifa ede geldikleri misillü ahâli-yi mezkûrenin bazı cüz'î baltalıkları dahi vardır.

Şavşat nahiyesinin havi olduğu karyelerde her birilerinin kündlük (kısa) çam ve köknar ve pelit ve kavak ve kızılağaç ve karaağaçlardan muhtelit ormanlar olup ahâli-yi nahiye mahrukatlarına ve ebniye ve levazimat-ı zaruriyeler için kat'î ve sarf edegeldikleri gibi iki üç seneden beri Ardahan'da derdest inşa bulunan istihkâmat edevatı için bazı konturatocular marifetiyle mevkiî istihkâmata lüzumu miktar edevat-ı hatabiye (odundan malzeme) kat'î ve sevk olunur.

Erzincan Sancağında olan Ormanlar:

Ovacık ve Mazgirt karyelerinde tulen ve arza baş saat miktarı büyük ormanlıklar ekser pelit tabir olunan meşe ve bazen kavak ağacından ibaret olmakla bu ormanlar yalnız kazaeyn-î mezkûrun ahâlisi ihtiyacatına sarf olunur.

(s.172) Erzincan kazasında tûlen beş ve arza bir saat mitidadında kavak ve meşe ve ceviz ağaçları ile muhtelit, keزالik kebir ormanlıklar olup, kaza-î mezbur ahâlisi hanelerine götürüp ihrak ederler. Ve bu ormanlıkların bir ciheti Kiği kazasına müntehi olup Kercanis nahiyesinde mütefferrik olarak tûlen ve arza üçer ve dörder saat miktarı ormanlar olup ekseri eşçar-ı çam ve meşe ağacından ibarettir. Mezkûr çam ağaçlarından arabalar ile Erzincan ve Kemah ve Eğin kazalarına sevk ve fûruht edilir. Ve Keban Maden-î Hümâyunu kallehânesi (maden eritme ocağı) için dahi nehre sevk ve isal kılınır.

Bayezid Sancağında olan ormanlar:

Liva-î mezkûrda cesametlice ormanlar olmayıp fakat nefsi-i Bayezid kazası ile Diyadin ve Karakilise ve Eleşkird kazalarının mevâki-î menâsıbında müceddeden (yeni olarak) pek çok söğüt ve kavak eşçârı gars ettirildiği (dikildiği) misillü, sancağın mecmu'û kaza ve karyesine Muş'tan celb olunmuş üç yük meşe tohumu gars ettirilmiştir.

Muş Sancağında olan ormanlar:

Liva-î mezkûrda cesametlüce ormanlar olmayıp, fakat ekser cibal ve karaisinde ahâliyi meskûnelerine kifayete yetecek miktar meşe ve ceviz ve kavak eşçârı sâire olup çam ve ardıç gibi ağaçlar yoktur. Mevcut meşelikler bervech-i muharrer (yukarıda yazıldığı gibi) ahâliye yetecek miktardadır.

1288 Erzurum Vilayeti Sâlnâmesinde Verilen İstatistikî Tablolar:

Tedavülde bulunan paralar ve ölçüleri:

(S.153) “*Meskûkâtı-ı halise-î Osmaniye evzânı*”

Evzan-ı atike (eski ölçü)			Evzan-ı cedide (yeni ölçü)				Envâî Meskûkât (sikke çeşitleri)
otuziki	kırat	dirhem	miligram	santigram	desigram	gram	
-	4	11	5	9	1	26	Beşyüz kuruşluk altın
-	10	5	7	9	-	18	İkiyüzelli kuruşluk altın
-	4	2	9	3	2	7	Yüz kuruşluk altın
-	2	1	9	1	6	3	Elli kuruşluk altın
-	9	1	8	-	6	3	Yirmibeş kuruşluk altın
-	8	7	-	3	-	24	Sim (gümüş) yirmi kuruşluk
-	12	3	7	6	4	12	Sim (gümüş) onluk
-	14	1	2	3	-	6	Sim (gümüş) beşlik
-	12	-	3	1	4	3	Sim (gümüş) iki kuruşluk

-	6	-	6	-	2	1	Sim (gümüş) bir kuruşluk
-	3	-	3	1	6	-	Sim (gümüş) 20 paralık
20	10	6	-	2	3	22	Nuhas (bakır) kuruşluk
10	5	3	-	6	1	11	Nuhas (bakır) yirmilik
21	10	1	6	3	7	6	Nuhas (bakır) onluk
10	13	-	6	1	1	3	Nuhas (bakır) beşlik
21	2	-	-	1	9	1	Nuhas (bakır) bir paralık

(s.156-157) Erzurum Vilâyeti Hayvanat İstatistik Cetveli:

Esami-î Elviye	Kuzu	Koyun	Koç	Tay	Kısrak	Ayır	Dana	İnek	Boğa	Malak	Manda	Öküz
Erzurum Sancağı	149036	258.820	11.415	4387	10.422	4442	16.229	26.800	1490	3195	5944	30.100
Van Sancağı	191618	355.741	8377	4412	10.757	8190	19.504	21.150	6203	2982	1616	24.125
Bayezid Sancağı	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Kars Sancağı	16.450	36.500	1780	4509	5295	1836	14.036	21.522	529	2701	3351	31.730
Çıldır Sancağı	132660	177.500	1675	3515	6990	1540	20.140	29.540	1522	2170	3351	29.600
Muş Sancağı	57.880	135.675	7057	7254	12.154	2319	17.692	34.581	2856	6046	9047	65.167
Erzincan Sancağı	35.500	105.050	19.050	835	2150	750	4900	17.750	3300	1100	2000	9100
Yekün	593144	1.296.295	393.054	16.912	45.868	19.077	92.500	151.343	13.900	18.194	26.368	189.822
Esami-İ Elviye	İpek kozası	Manda inek gönü	Koyun keçi derisi	Keçi kılı	tiftik	yapağı	Arı kovanı	eşek(himar)	Katır (ester)	oğlak	Dişi keçi	Erkek keçi
Erzurum Sancağı	--	9162	25100	20200	--	107500	27475	8400	1055	68570	96912	11836
Van Sancağı	530	2275	37300	38025	7900	140770	13574	10476	2233	103178	124323	38724
Bayezid Sanca.	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Kars Sancağı	--	2150	4050	2150	450	10500	510	3734	-	3820	6200	3016
Çıldır Sancağı	--	2027	5058	42030	--	11200	12530	4470	58	44730	67920	1710
Muş Sancağı	--	5353	18008	15606	3240	78098	5425	8772	222	30253	59999	9510
Erzincan Sanc.	--	1700	21750	30750	--	45000	7200	1800	1480	32750	100500	20500
Yekün	530	22617	11266	148761	11540	271068	37652	37652	5048	283310	455854	

1290 Tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde ekonomik veriler:

1290 tarihli Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesinde orman, maden ve imalat/mensucat konularında verilen bilgiler 1288 tarihli sâlnâme ile aynıdır.

1290 sâlnâmesinde esnaf, sanatkâr, iş yerleri, hububat, meyve, bakliyat, sebze ve hayvanat rekoltesi ile ilgili istatistikî tablolar mevcut olup aşağıda sunulmuştur.

(1290 Erzurum Salnâmesi) ERZURUM SANCAĞI

Cins-i Emlak	İspir Kazası	Tercan Kazası	Bayburt Kazası	Pasinler Kazası	Kiği Kazası	Hınıs Kazası	Kırsası	Erzurum Nefs-i	Yekün
Hane	7610	2560	2362	4964	6227	2450	7157	6200	46030
Dükkân	25	35	425	71	42	5	28	2286	2937
Hamam	--	--1	--3	--	--	--	--	-15	----19
Oda Ve Mağaza	--	--	--	--	--	--	-220	-226	--446
Gazino	--	--	--	--	--	--	--	--6	----6
Meyhane	--1	--2	--2	-1	--	--	--	--16	---22
Ambar	--	--	--	--	--	--	--	--70	-196
							126		
Kireçhane	--	--	--	--	--	--	---1	--10	---11
Sabunhane	--	--	--	--	--	--	--	---6	----6
Baruthane	--	--	--	--	--	---2	--	--7	----9
Mumhane	----	----	---	---	---	---	---	---11	----11
Maytaphane	--	--	--	--	--	--	--	---2	----2
Bezirhane	--	--	--	--	--	--	--23	--	--23
Boyahane	--	--	--	--	--	--	--	---3	----3
Debbağhane	--	--	--	--	--	--	--	---6	----6
Fırın	--	--1	--	--3	--	--	7	-45	--52
Değirmen	--	--	--	--	--	--	-226	-26	--252
Dink	--	--	--	--	--	--	--17	--	---17
Han	4	1	15	2	--	--	--32	--36	---90
KORDON (Kalın İp)	--	--	--	--	--	--	-7	--	---7
Arsa	--	--	--	--	--	--	5073	326	-5409

Vilayet Hububat Rekoltesi (1290) s.154

Esami-î Elviye	Darı	Çavdar	Zegerek	Arpa	Buğday
Erzurum Sancağı	---	412.000	22.000	210.420	291.170
Van Sancağı	67.900	202.800	18.350	299.760	1.088.000
Erzincan Sancağı	12.100	---	8.000	430.000	835.000
Muş Sancağı	412.200	---	5.000	-120.000	300.000
Çıldır Sancağı	-----	----	----	2.336.000	970.000
Kars Sancağı	50	50	---	20.398	80.800
Bayezid Sancağı	3.000	5000	-975	30.000	5.000
Yekün	393.250	619.850	64.350	3.546.578	3.464.970

Esami-i Elviye	Pamuk	Zeytin	Bamya	Duhan	Ceviz
Erzurum Sancağı	1.200	---	---	---	400
Van Sancağı	---	---	400	776.000	1.300.000
Erzincan Sancağı	79.000	---	---	700	2.418
Muş Sancağı	---	---	---	100.000	5.000
Çıldır Sancağı	1.100	30.000	---	37.600	3.950
Kars Sancağı	---	---	---	---	3.000
Bayezid Sancağı	---	---	---	---	---
Yekün	81.300	30.000	400	620.300	1.414.768

Nebatat İstatistik Cetveli (1290 Salnamesi) s.155

Esami-i Elviye	Fasulye Kile	Bakla Kile	Mercimek Kile	Nohut Kile
Erzurum Sancağı	100.100	2.000	2.200	1.200
Van Sancağı	170.000	3.450	18.600	2.300
Erzincan Sancağı	60.000	-----	20.000	1.250
Muş Sancağı	15.000	900	-----	-1.000
Çıldır Sancağı	16.000	-----	500	-----
Kars Sancağı	2.500	2.000	-----	80
Bayezid Sancağı	1.000	1.000	---	---
Yekün	211.600	7.550	23.300	5.830

Esami-i Elviye	Patates Kıyye	Pirinç Kıyye	Soğan Kıyye	Kavun Karpuz
Erzurum Sancağı	440.230	6.000	35.900	92.486
Van Sancağı	-----	4.000	160.600	2.780.000
Erzincan Sancağı	10.000	-----	208.500	205.000
Muş Sancağı	-----	-----	15.000	0150.000
Çıldır Sancağı	---	-----	6.600	2.534.000
Kars Sancağı	---	---	19.600	20.000
Bayezid Sancağı	---	---	20.000	20.000
Yekün	54.675	10.000	465.900	6.811.386

Hububat ve Nebatat Cetveli (1290) /Kıyye s.156

Esami-i Elviye	Elma	Kiraz	Vişne	Badem	Fındık
Erzurum Sancağı	31.200	4.500	4.320	--	--
Van Sancağı	401.100	225.000	6.000	310	300
Erzincan Sancağı	6.750	02.700	6.115	---	---
Muş Sancağı	88.500	3.000	2.200	12.000	1.000
Çıldır Sancağı	571.000	26.000	109.000	3.350	5.000
Kars Sancağı	8.000	---	1.000	---	---
Bayezid Sancağı	500	---	1.000	---	---
Yekün	1.107.050	58.700	129.645	15.660	6.300
Esami-i Elviye	Keten Tohumu	İğde	Erik	Zerdali	Şeftali
Erzurum Sancağı	25.000	---	15.500	16.800	3.000
Van Sancağı	37.940	---	131.000	1.004.020	---

Erzincan Sancağı	---	---	19.000	20.000	---
Muş Sancağı	30.000	---	12.000	2.000	---
Çıldır Sancağı	100	---	232.600	28.400	---
Kars Sancağı	1.000	---	1.500	---	5.000
Bayezid Sancağı	1.000	---	---	8.000	---
Yekün	85.040	1.500	510.100	1.079.220	8.000

Nebatat İstatistik Cetveli (1290 Salnamesi) s.157

Esami-i Elviye	Tut	Ayva	Üzüm	Armut
Erzurum Sancağı	47.000	4.050	30.000	26.200
Van Sancağı	500	45.000	620.000	824.600
Muş Sancağı	----	1.100	90.000	30.000
Çıldır Sancağı	----	170.080	1.042.600	315.000
Kars Sancağı	18.000	---	10.000	015.600
Bayezid Sancağı	100	---	100	500
Erzincan Sancağı	204.000	---	61.000	6.200
Yekün	274.100	220.430	1.853.700	1.217.500

Esami-i Elviye	Lahana	Şalgam	Çiriş	Lazut
Erzurum Sancağı	310.000	1500.000	40.000	3.000
Van Sancağı	----	----	----	----
Erzincan Sancağı	----	----	----	----
Muş Sancağı	----	----	----	----
Çıldır Sancağı	141.000	----	----	469.850
Kars Sancağı	----	----	----	----
Bayezid Sancağı	----	----	----	----
Yekün	151.000	1.500.000	4.000	472.850

Vilayet Hayvanatı (1290 Salnamesi s.158)

Esami-î Elviye	İnek	Boğa	Malak	Manda	Öküz
Erzurum Sancağı	36.450	4.070	4.965	11.640	22.280
Van Sancağı	34.278	19.575	4.730	11.610	22.471
Erzincan Sancağı	25.500	250	1.000	5.000	15.000
Muş Sancağı	61.100	2.050	2.730	1.700	29.700
Çıldır Sancağı	24.600	1.475	-810	3.970	22.900
Kars Sancağı	23.886	1.512	2.612	3.890	32.600
Bayezid Sancağı	7.000	250	350	925	13.870
Yekün	182.714	29.182	16.897	28.338	168.821

Esami-î Elviye	Teke	Kuzu	Dişi Koyun	Koç	Tay
Erzurum Sancağı	921.14	149.200	306.630	18.148	3.218
Van Sancağı	17.183	352.674	775.300	45.942	5.897
Erzincan Sancağı	8.200	68.500	151.000	13.000	3.500
Muş Sancağı	9.510	78.000	173.120	-17.000	3.600
Çıldır Sancağı	2.190	143.000	177.000	7.500	3.250
Kars Sancağı	30.658	64.700	195.912	86.297	7.400
Bayezid Sancağı	1.000	25.000	-30.000	25.000	500
Yekün	168.478	881.174	1.808.852	212.887	23.365

Hayvanat İstatistik (1290 Salnamesi) s.159

Esami-î Elviye	İğdiş	Kısrak	Ayır	Dana
Erzurum Sancağı	600	8.440	4.380	22.070
Van Sancağı	718	8.834	15.040	22.623
Erzincan Sancağı	314	6.500	1.250	5.400
Muş Sancağı	2.000	7.050	2.100	18.700
Çıldır Sancağı	327	5.600	1.620	19.850
Kars Sancağı	426	3.687	2.525	17.680
Bayezid Sancağı	1.000	3.000	500	3.000
Yekün	3.585	43.111	27.415	110.223

Esami-î Elviye	Himar (Eşek)	Ester (Katır)	Oğlak	Dişi Keçi
Erzurum Sancağı	8.260	1.095	68.500	181.240
Van Sancağı	12.975	4.670	67.300	123.000
Erzincan Sancağı	15.000	2.500	70.500	144.000
Muş Sancağı	8.780	222	30.250	59.000
Çıldır Sancağı	4.800	-----	58.600	55.500
Kars Sancağı	2.570	-----	97.900	12.126
Bayezid Sancağı	2.500	20	4.000	1.500
Yekün	55.840	8.507	433.450	696.366

İstatistik Cetveli (1290) s.160

Esami-î Elviye	Keçi Kılı	Tiftik	Yapağı	Arı Kovanı
Erzurum Sancağı	17.700	-----	87.400	24.000
Van Sancağı	28.497	9.750	75.550	573
Erzincan Sancağı	79.000	--	77.500	12.000
Muş Sancağı	15.600	3.740	108.500	16.150
Çıldır Sancağı	50.700	-----	6.700	11.900
Kars Sancağı	681	130	11.240	262
Bayezid Sancağı	20.000	2.000	98.580	---
Yekün	222.177	16.120	458.470	67.275

Esami-î Elviye	-----	İpek Kozası	Öküz/Manda Derisi	Keçi/Koyun Derisi
Erzurum Sancağı	-----	---	8.684	26000
Van Sancağı	-----	500	10.950	70.920
Erzincan Sancağı	-----	----	3.300	32.000
Muş Sancağı	-----	45	5.353	18.000
Çıldır Sancağı	-----	---	2.160	5.100
Kars Sancağı	-----	---	18.610	31.750
Bayezid Sancağı	-----	---	19.000	21.100
Yekün	-----	545	68.057	204.870

1291 tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesindeki ekonomik veriler:

1291 tarihli Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesinde tedavüldeki paralar, hububat, bakliyat, Nebatat, hayvanat, meyve, sebze, maden, orman konularında verilen malûmat önceki sâlnâmelerdeki gibidir. Bu sâlnâmede farklı olarak bir bütçe cetveli verilmiştir:

1291 Tarihli Erzurum Salnâmesi

Erzurum Rûsumat Nezaretinin 1287 Senesi Mart İbtidasından Şubat Nihayetine Değın Vukubulan Kâffe-î Hasılat İle Masarafatın Miktarına Mübeyyen Cetveldir

Sarfiyat			Hasılat		
	KURUŞ	PARA		KURUŞ	PARA
Maaşat	920.687	27	Sarfiyat-ı Dâhiliye	0875.295	17
Masarafat	149.640	27	İthalat	2.032.398	6
İstirdâ Olunan	112.413	14	İhracat	0139.819	25
Yekün	1.081.741	08	Duhan	0491.499	15
Seksen sekiz Senesi İcmal Defteri Henüz Mülhakattan Vürud Etmediğinden Onların Seneyi Atiyen Salnamesine Derci Münasip Görölmüştür.			Müskirat	0094.535	30
			TUZ	2.221.908	04
			YEKÜN	5.856.456	17

1293 tarihli Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesinde Ekonomik veriler:

1293 senesi Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesinde 1290 yılı vergileri ve memlaha (tuzla) gelirleri ile 1291 senesi bütçe cetveli, hububat, meyve, hayvanat, tedavülde bulunan yerli ve yabancı paralar ile ilgili istatistikî tablolar verilmiştir. Bu tablolar aşağıda sunulmuştur.

(s.129)

Erzurum Rûsumat Nezareti Dâhilinde Bulunan Bircümle Rûsumat ve Memlaha İdarelerinin 1290 Senesi Mart İbtidasından Şubat Nihayetine Değın Bir Senelik Hasılat İle Masarafatını Mübeyyen Cetveldir

Sarfiyat			Hasılat		
	Kuruş	Para		Kuruş	Para
Maaşat	1.045.557	39	Gümrük	3.906.707	20
Masarafat	329.982/1.375.540	16/15	Duhan/Tütün	1.447.423	5
			Müskirat	143.794	2
			Tuz	3.199.730	15
Doksan Bir Senesinin İcmal Evrakı Henüz Mahkattan Vürud			Evrak-1 Sahihe	399.490	26
			Yekün	8.097.145	28

Eylemediğinden O Dahi Sene-i Atiye Salnamesine Derc Olunacaktır.				
--	--	--	--	--

(s.138)

Vilâyetin doksan bir-iki senesi bütçe senedir:		
vâridat	kuruş	para
vergi	7273479	
Fazla vergi (vergi fazlası)	190604	
Bedel-î askerî	379397	
Gayr-ı ez rab'î öşür-ü adinin bedelât-ı maktuası (bilinen öşür vergisinin dışında alınan dörtte bir bedel)	8789873	
Kezalik gayr-ı ez rab'î öşür emaneti (aynı şekilde biline dörtte bir öşür emaneti)	298068	
Öşür-ü duhan ve çiriş ve harir (tütün, çiriş ve ipek öşürü)	51343	
Hâsılat-ı ağnâm (koyun hasılatı)	11035924	
Rüsûm-ı orman	271892	
Varidat-ı rüsûmiye	1415732	
Rüsumat emaneti	13623	
iskonto	208719	
Harc-ı sâik ve mezâbit ve rüsum-ı kandiliye vesâir	384900	
YEKÜN	41740104	
M'âaşât ve Masârifat		
Birinci kısım umûr-i dâhiliye	7025851	
İkinci kısım umûr-i maliye	549750	
Üçüncü kısım umûr-i şer'iyye (?) ve deâvi	1271196	
Dördüncü kısım umûr-i maarif	silinmiş	
Beşinci kısım me'mûr-i ticaret	silinmiş	
Altıncı kısım umûr-i nâfia	silinmiş	
YEKÜN	silinmiş	

(s.138)

Vilâyetin menâfi' sandıkları sermayesi		
	kuruş	para
Erzurum Kazası	272305	10
Bayburt Kazası	142300	
Pasinler Kazası	165549	
İspir Kazası	80000	
Hınıs Kazası	65139	
Tercan Kazası	44000	
Kiği Kazası	85300	
Erzincan Sancağı	247106	
Çıldır Sancağı	520000	
Muş Sancağı	68587	
Van Sancağı	86978	
Kars Sancağı	671200	
Bayezid Sancağı	67213	

YEKÜN	2515670	10
-------	---------	----

(s.152)

Vilayetin Hububatı					
Muş Sancağı	Erzincan Sancağı		Van Sancağı	Erzurum Sancağı	
Beherkilesi kıyye	Beher Kilesi/Kıyye		Beher Kilesi/Kıyye	Beher Kilesi/Kıyye	
Esamiî Elviye	Darı/ Kile	Çavdar Kile	Zegerek/ Kile	Arpa / Kile	Buğday/ Kile
Erzurum Sancağı	1210	73600	11700	469460	476200
Van Sancağı	4615	308500	39000	287800	5631000
Erzincan Sancağı	77100	-	5450	444000	858000
Muş Sancağı	60000	11675	12800	100000	900000
Çıldır Sancağı	1300	28000	400	927000	79200
Kars Sancağı	-	-	8000	47600	68000
Bayezid Sancağı	250	4000	1000	50000	70000
Yekün		415075	108450	2325860	8995200

Esamiî Elviye	Pamuk Kıyye	Zeytun Kıyye	Bamya Kıyye	Duhan Kıyye	Ceviz Kıyye
Erzurum Sancağı	800	--			15000
Van Sancağı	-	---	400	11180	80731500
Erzincan Sancağı	65000	---		8220	5685
Muş Sancağı	400	--		25000	7500
Çıldır Sancağı	900	1000		22000	2300
Kars Sancağı	--	---		---	500
Bayezid Sancağı	--	---		200	---

Yekün	68100	1000	400	56600	10762185
-------	-------	------	-----	-------	----------

(s.153) ve Nebatat İstatistik Cetveli

Bayezit Sancağı	Kars Sancağı		Çıldır Sancağı	
Beher Kilesi/Kıyye/20	Beher Kilesi/Kıyye/200		Beher Kilesi/Kıyye/20	
Esamiî Elviye	Fasulye/Kile	Bakla Kile	Mercimek Kile	Nohut/Kile
Erzurum Sancağı	8.200	2.600	2.560	1.100
Van Sancağı	18.000	2.405	3.945	2.110
Erzincan Sancağı	1.540	--	---	1.450
Muş Sancağı	10.000	--	3.000	4.650
Çıldır Sancağı	1.550	--	400	--
Kars Sancağı	2.300	800	2.620	--
Bayezid Sancağı	6.000	---	200	--
Yekün	47.570	5805	12.725	9310
Esamiî Elviye	Patates Kıyye	Pirinç Kıyye	Soğan Kıyye	Kavun/Karpuz /Kıyye
Erzurum Sancağı	15.000	10000	74.753	162.100
Van Sancağı	---	5820	439.300	1.152.400
Erzincan Sancağı	10.000	---	357.500	240.000
Muş Sancağı	3.010	100	50.000	1.000.000
Çıldır Sancağı	6.000	750	27.000	90.000
Kars Sancağı	---	---	28.300	27.360
Bayezid Sancağı	---	---	25.000	25.000
Yekün	34.000	17.570	901.853	26808.960

(Rakamlarda silinenler olduğu için toplamlar farklı çıkabilir. İlgili salnamelere bakılırsa durum daha iyi anlaşılır.)

(s.154)

Hububat ve Nebatat I					
Esami-î Elviye	Elma/Kıyye	Kiraz/Kıyye	Vişne/Kıyye	Badem/Kıyye	Fındık/Kıyye
Erzurum Sancağı	33000	10500	9000	200	3300
Van Sancağı	319700	40200	10100	100	200
Erzincan Sancağı	9000	11000	30000	5000	2000
Muş Sancağı	91000	20500	25500	--	--
Çıldır Sancağı	18000	--	20500	--	--
Kars Sancağı	100	50	700	--	--
Bayezid Sancağı	12750	3450	6150	--	--
Yekün	483050	85700	101850	5300	2530

Hububat ve Nebatat II

Esami-î Elviye	Keten Tohumu	İğde/Kıyye	Erik/Kıyye	Zerdali/Kıyye	Şeftali/Kıyye
Erzurum Sancağı	1760	--	21075	6500	4000
Van Sancağı	16662	--	119200	145600	---
Erzincan Sancağı	--	--	26500	20500	---
Muş Sancağı	10000	--	10000	30000	4000
Çıldır Sancağı	--	900	91800	17000	6000
Kars Sancağı	--	700	5000	---	24000
Bayezid Sancağı	1000	---	6000	2000	---
Yekün	28522	600	279575	221700	47000

(s.155) **Hububat ve Nebatat III**

Esami-î Elviye	Tütün/Kıyye	Ayva/Kıyye	Üzüm/Kıyye	Armut/Kıyye
Erzurum Sancağı	86500	6100	31000	26000
Van Sancağı	--	16600	557000	154600
Muş Sancağı	10000	7900	200000	14000
Çıldır Sancağı	450000	29500	41000	91000
Kars Sancağı	41000	14000	15400	17500
Bayezid Sancağı	150	--	--	--
Erzincan Sancağı	218500	--	61000	16200
Yekün	806150	74100	905400	313300

Hububat IV

Esami-î Elviye	Lahana	Şalgam	Çiriş	Lazut
Erzurum Sancağı	295300	182500	32500	5710
Van Sancağı	--	--	--	--
Erzincan Sancağı	--	--	2000	--
Muş Sancağı	1100000	30000	50000	3000
Çıldır Sancağı	19300	14600	--	465000
Kars Sancağı	35000	25000	--	1000
Bayezid Sancağı	55000	15000	10000	35000
Yekün	1504600	267600	94500	478610

(s.156)

Vilayetin Hayvanatı- I:

Esami-î Vilâyet	İnek/Adet	Boğa/Adet	Malak/Adet	Manda/Adet	Öküz/Adet
Erzurum Sancağı	112150	5630	6720	13580	154500

Van Sancağı	46400	14600	8958	68220	49500
Muş Sancağı	34200	2675	1800	3000	34000
Erzincan Sancağı	24200	1710	850	5000	14200
Kars Sancağı	15000	11000	900	9000	25000
Çıldır Sancağı	32900	2250	2300	5050	38500
Bayezid Sancağı	10000	650	400	300	9000
Yekün	275350	28619	21928	108150	324700

Vilâyetin Hayvanatı-II

Esami-î Vilâyet	Teke/Adet	Kuzu/Adet	Dişi Koyun	Koç/Adet	Tay/Adet
Erzurum Sancağı	21961	138750	490087	26430	4455
Van Sancağı	31443	325000	419500	89762	11526
Muş Sancağı	50000	19700	200000	40000	3500
Erzincan Sancağı	9500	66300	117350	13100	3530
Kars Sancağı	8000	15000	250000	9400	400
Çıldır Sancağı	6950	131500	235000	10700	1975
Bayezid Sancağı	3000	3000	100000	20000	1100
Yekün	130854	699550	1861937	309392	31496

Vilâyetin Hayvanatı-III

Esamiî Vilâyet	İğdiş/Adet	Kısrak/Adet	Aygır Adet	Dana Adet
Erzurum Sancağı	2000	14650	8921	45300
Van Sancağı	---	16507	27400	34550
Muş Sancağı	1000	4000	8000	23000
Erzincan Sancağı	--	6350	1250	6050
Kars Sancağı	500	1500	1110	8000
Çıldır Sancağı	600	6070	4000	18100
Bayezid Sancağı	6000	5000	4500	8500
Yekün	10100	54077	55111	143500

Vilâyetin Hayvanatı-IV

Esamiî Vilâyet	Himar/Adet	Ester/Adet	Oğlak/Adet	Dişi Keçi
Erzurum Sancağı	17030	1718	97000	202000
Van Sancağı	13500	5380	74250	97086
Muş Sancağı	16000	2800	25020	173247
Erzincan Sancağı	16000	3650	65000	157105
Kars Sancağı	6000	--	15000	25000
Çıldır Sancağı	5200	---	66500	98200
Bayezid Sancağı	10000	100	7000	20000
Yekün	83730	13641	249770	772638

(s.158) (Hayvanî Ürünler)

İstatistik Cetveli I:

Esami-î Elviye	İpek Kozası Kıyye	Öküz/İnek Derisi/Adet	Keçi/Koyun Derisi/Adet	Arı Kovanı Adet
Erzurum Sancağı	---	5000	50000	13800
Van Sancağı	---	6220	84190	24900

Muş Sancağı	100	6000	25000	10000
Erzincan Sancağı	---	9000	30500	13100
Kars Sancağı	---	16000	32000	1300
Çıldır Sancağı	---	2270	11300	14050
Bayezid Sancağı	---	4000	25000	50
Yekün	100	48490	269990	77600

İstatistik Cetveli II:

Esami-î Elviye	--	Keçi Kılı Kıyye	Tiftik/Kıyye	Yapağı /Kıyye
Erzurum Sancağı	--	23400	--	56000
Van Sancağı	--	35840	11400	279520
Muş Sancağı	--	16000	5000	13000
Erzincan Sancağı	--	82000	---	83000
Kars Sancağı	--	2400	---	2450
Çıldır Sancağı	--	12300	6140	65750
Bayezid Sancağı	--			
Yekün	--	211940	22040	514720

Tedavülde Bulunan Meskûkât-ı Osmaniyenin Cinsleri ile Vezin ve Ayarları								
Envâ-'i Meskûkât	Evzan-ı Cedide				Evzan-ı Atika			
	Gram	Desigram	Santigram	Miligram	Dirhem	Kırat	Otuz İki	
Beşyüz Kuruşluk Altun	36	1	9	5	11	6	-	
İkiyüz Kuruşluk Altun	18	--	8	7	5	10		
Yüz Kuruşluk Altun	7	2	3	9	2	3		
Elli Kuruşluk Altun	3	6	1	9	1	2		
Yirmibeş Kuruşluk Altun	1	6		8		9		
Sim(Gümüş) Yirmi Kuruşluk	24	10	2		7	8		
Sim On Kuruşluk	12	4	6	7	3	12		
Sim Beşlik	6		3	2	1	14		
Sim İki Kuruşluk	2	4	1	3		12		
Sim Bir Kuruşluk	1	2		6		6		
Sim Yirmi Paralık		6	1	3		3		
Nuhas (Bakır) Bir Kuruşluk	22	3	2		6	10	20	
Nuhas Yirmi Paralık	11	1	6		3	5	10	
Nuhas On Paralık	6	7	3	6	1	10	21	
Nuhas Beş Paralık	3	1	1	6		12	10	
Nuhas Bir Paralık	2	8	1			2	21	

(S.190)

Devlet-i Aliye-î Osmaniyenin Tedavülden Kaldırılan Atık Altun, Gümüş Sikkelerinin Miktar Evzan ve Kıymetlerini Mübeyyin Cetveldir.			
Fiyat-1 Dirhem	Esami-i Meskûkât	Miktar/Vezin	Aded-î Evzine Fiyat-1 Miriyeleleri

Kuruş	Para	Altun	Dirhem	Kırat	Adet	Kuruş	Para
46	20	Fındık Altunu	1	1	1	50	5
45	35	Atik Rûmî Altunu	1	7	1	18	3
45	25	Cennet Mekân Sultan Mahmut Han Hazretleri Altunu		13	1	37	30
43	20	Cennet Mekân Sultan Mustafa Han Hazretleri Altunu		13	1	36	
41	38	Hayriye Altunu		8	1	23	10
39	37	Atik Adlî Altunu		7	1	19	36
38	17	İstanbul Altunu ve Cedid Rûmî Altunu		11	1	28	20
25	35	Cedid Adlî Altunu		7	1	17	22
33		Mısır Altunu		12	1	26	33
31	38	Mısır Barbud Altunu		2	1	3	37

Sim Meskûkât

2	39	Hâcc Kıran Sikkesi	1	13	1	5	16
2	11	Cihâdiye Sikkesi	8		1	18	8
1	18	Atik Yüzlük	15		1	14	20
1	18	Atik İkilik	8		1	11	24
1	18	Atik Tek Kuruş	4		1	5	32
	36	Bağdad Kuruşu	3		1	1	32

Meskûkât-1 Ecnebiyenin Miktar Vezin Ve Fiyat-1 Mirîlerini Mübeyyin Cedveldir							
Fiyatı		Esami-î Meskûkât	Fiyat-1 Müruriyelerin Miktar ve Evzanı				
Dirhem			Dirhem	Kırat	Adet	Kuruş	Para
Kuruş	Para	Altun					
47	30	Yıldız Altunu	1	1	1	51	19
47	10	Kuşlu Karamis Tabir Olunur Nemçe Dukası	1	1	1	51	30
47		Felemenk Dukası Tabir Olunan Macar Altunu Yani Holanda Dukası	1	1	1	50	27
44		Lira-İ İsterlin Yani İngiliz Lirası	2	7	1	109	19
44		Rusya'nın Pol İmperyal Altunu	2		1	89	10
43	7	Yirmi Franklık Fransa Ve İtalya Ve Belçika Altunları	2		1	86	27
43	2	İspanya'nın Dublonu	8	6	1	361	9
41	20	İspanya Dublonunun Aksamı	2	1	1	87	29
41	30	Meksika Altunu	8	6	10	350	38
Sim Meskûkât							
2	35	İngiliz Şilini	1	12	1	5	1
2	32	Beş Franklık Fransa Riyali	7	12	1	21	8

2	32	İspanya'nın Direkli Riyali İle Amerika Riyali	8	6	1	22	17
2	32	Nemçe'nin Yılanlı Taladisi	6	8	1	18	8
2	24	Nemçe'nin Bütün Taladisi Ve Nayoli Kuşlu Riyali	8	11	1	21	29
2	22	Kaydar Tabir Olunan İspanya Sikkesi	9	12	1	4	18
2	29	Rusya'nın Yazılı Karbuanisi	6	6	1	18	14
2	14	Kuşlu Tabir Olunan Rusya'nın Katerina Karbuanisi	7	7	1	17	19
2	12	Rusya'nın Cedid Karbuanisinin Aksamı	1	4	1	2	35
2	2	Luka Sikkesi	2	14	1	5	35
2	28	Raguza Sikkesi	8	12	1	14	35
1	32	Nemçe'nin Yirmi Numaralı Bütün Suvansk Sikkesi	2		1	3	24
1	20	Nemçe'nin On Numaralı Yarım Suvansk Sikkesi	1	3	1	1	32
1	23	Nemçe'nin Çarık Florini	1	10	1	2	22
1	22	Yunanın Drahimisi	7		1	19	23

1294 Tarihli Erzurum Vilayeti Sâlnâmesinde Ekonomik Veriler:

1294 tarihli Erzurum Vilayeti Sâlnâmesinde orman, maden, mensucat v.b. konularda verilen istatistikî bilgiler, daha önceki sâlnâmelerdeki gibidir. Bu sâlnâmedeki istatistik tablolarında “Muş sancağı” yoktur.

Bu sâlnâmede nebatat, hububat ve hayvanat istatistik cetvelleri verilmiştir.

(s.136)

Vilayetin Hububat Ve Nebatat İstatistik Cetveli I.

Erzincan Sancağı			Erzurum Sancağı		
Beher Kilesi Kıyye 160			Beher Kilesi Kıyye 325		
Esami-î Elviye	Darı/Kile	Çavdar/Kile	Zegerek/Kile	Arpa/Kile	Buğday/Kile
Erzurum Sancağı	1.610	660	11.700(Silik)	529.200	612.150
Erzincan Sancağı	7.710	--	2450	444.000	858.000
Çıldır Sancağı	1.400	1.800(Silik)	400	92.700	79.200
Kars Sancağı			8.000	47.900	68.000
Bayezid Sancağı	2.500	4.000	5.000	50.000	70.000
Yekün	12.110	6.260	29.550	1.997.900	2.328.150
Vilayetin Hububat ve Nebatat Cetveli II					
Esami-î Elviye	Pamuk/Kıyye	Zeytun/Kıyye	Bamya/Kıyye	Duham/Kıyye	Ceviz/Kile
Erzurum Sancağı	Silik			1.000	15.000
Erzincan Sancağı	Silik			8.220	5685

Çıldır Sancağı		100		22.000	2200
Kars Sancağı					500
Bayezid Sancağı	Silik			600	
Yekün	7700	100		21420	233385

(s.137) Vilayetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli III

Bayezid Sancağı		Kars Sancağı		Çıldır Sancağı	
Beher Kilesi/Kıyye-20		Beher Kilesi/Kıyye-200		Beher Kilesi/Kıyye-20	
Esami-î Elviye	Fasulye/Kile	Bakla/Kile	Mercimek/Kile	Nohut/Kile	
Erzurum Sancağı	4.940	1.600	1.260	1.100	
Erzincan Sancağı	15.300	--	--	1.450	
Çıldır Sancağı	1.550	--	400	--	
Kars Sancağı	2.300	800	26..200	--	
Bayezid Sancağı	6.000	2.000	2.000	1.000	
Yekün	20.090	4.400	30.860	2.550	

Vilayetin Hububat ve Nebatat Cetveli IV

Esami-î Elviye	Patates/Kıyye	Pirinç/Kıyye	Soğan/Kıyye	Kavun/Karpuz Kıyye
Erzurum Sancağı	15.000	10.050	74.753	33.500
Erzincan Sancağı	10.000	--	257.500	230.000
Çıldır Sancağı	6.000	750	27.000	90.000
Kars Sancağı	--	--	25.000	25.000
Bayezid Sancağı	2.000	--	25.000	50.000
Yekün	33.000	10.800	409.253	428.500

(s.138) Vilayetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli V

Esami-î Elviye	Elma/Kıyye	Kiraz/Kıyye	Vişne/Kıyye	Badem/Kıyye	Fındık/Kıyye
Erzurum Sancağı	70000	10500	3700	200	3.300
Erzincan Sancağı	11000	20500	25500	--	--
Çıldır Sancağı	18000	--	9000	--	--
Kars Sancağı	100	50	700	--	--
Bayezid Sancağı	12750	2450	6150	--	--
Yekün	191850	34500	45050	200	3.300

(s.138) Vilayetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli VI

Esami-î Elviye	Keten Tohumu/Kıyye	İğde/Kıyye	Erik/Kıyye	Zerdali/Kıyye	Şeftali/Kıyye
Erzurum Sancağı	1.500	--	1.1000	2.400	5.500

Erzincan Sancağı	--	--	26.500	20.500	--
Çıldır Sancağı	--	900	91.800	17.000	6.000
Kars Sancağı	300.000	700	5.000	--	34.000
Bayezid Sancağı	1.000	20	6.000	30.000	20
Yekün	302.500	1.620	155.300	61.500	45.720

(s.139) Vilayetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli VII

Beher Kilesi/Kıyye-20	Beher Kilesi/Kıyye-200		Beher Kilesi/Kıyye-20	
Esami-î Elviye	Tütün/Kıyye	Ayva/Kıyye	Üzüm/Kıyye	Armut/Kıyye
Erzurum Sancağı	95.000	9.200	36.000	25000
Çıldır Sancağı	450.000	29.500	41.000	91.000
Kars Sancağı	41.000	14.000	15.400	1.750
Bayezid Sancağı	150	50	20	50
Erzincan Sancağı	218.500	--	61.000	16.200
Yekün	804.650	52.750	153.420	124.000

Vilayetin Hububat ve Nebatat Cetveli VIII

Esami-î Elviye	Lahana/Kıyye	Şalgam/Kıyye	Çiriş/Kıyye	Lazut/Kıyye
Erzurum Sancağı	253.000	382.500	22.500	500
Erzincan Sancağı	--	--	6.000	--
Çıldır Sancağı	19.300	14.600	--	465.000
Kars Sancağı	35.000	25.000	--	10.000
Bayezid Sancağı	55.000	10.000	--	35.000
Yekün	372.300	436.100	24.500	510.500

(s.140) Vilayetin Hayvanat İstatistik Cetveli I

Esami-î Elviye	İnek/Adet	Boğa/Adet	Malak/Adet	Manda/Adet	Öküz/Adet
Erzurum Sancağı	112.150	5.640	6.720	13.580	154.500
Erzincan Sancağı	24.200	1.710	850	5.000	14.200
Kars Sancağı	15.000	1.000	900	9.000	25.000
Çıldır Sancağı	32.900	2.250	2.300	9.050	38.500
Bayezid Sancağı	15.000	4.000	4.000	6.000	15.000
Yekün	199.250	14.590	14.770	42.630	247.600

(s.140) Vilayetin Hayvanat İstatistik Cetveli II

Esami-î Elviye	Teke/Adet	Kuzu/Adet	Dişi Koyun /Adet	Koç/Adet	Tay/Adet
Erzurum Sancağı	21.961	138.750	490.087	26.430	4.455

Erzincan Sancağı	9.500	66.300	167.350	13100	3.520
Kars Sancağı	8.000	15.000	250.000	940	400
Çıldır Sancağı	6.950	13.1500	235.000	10700	1.975
Bayezid Sancağı	3.000	13.000	350.000	25000	4.500
Yekün	49.411	364.550	1.492.437	77170	14.850

(s.141) Vilayetin Hayvanat İstatistik Cetveli III

Esami-İ Elviye	İğdiş/Adet	Kısrak/Adet	Ayır/Adet	Dana/Adet
Erzurum Sancağı	2.000	14.650	8.921	45.300
Erzincan Sancağı	--	6.350	1.250	6.050
Kars Sancağı	500	1.500	10.110	8.000
Çıldır Sancağı	600	6.070	4.000	18.100
Bayezid Sancağı	6.000	9.000	4.000	8.500
Yekün	8.900	35.570	28.281	85.950

(s.141) Vilayetin Hayvanat İstatistik Cetveli IV

Esami-İ Elviye	Himar/Adet	Ester/Adet	Oğlak/Adet	Dişi Keçi/Adet
Erzurum Sancağı	17.030	1.718	97.000	202.000
Erzincan Sancağı	16.000	3.650	13.100	157.100
Kars Sancağı	6.000	--	15.000	25.000
Çıldır Sancağı	600	--	66.500	94.500
Bayezid Sancağı	10.000	100	9.000	30.000
Yekün	49.230	5.468	200.600	508.600

(s.142) Vilayetin Hayvanat İstatistik Cetveli V

Esami-İ Elviye	İpek Kozası/Kıyye	Öküz/Manda Derisi/Adet	Keçi/Koyun Derisi Adet	Arı Kovanı/Adet
Erzurum Sancağı	--	5.000	50.000	13.850
Erzincan Sancağı	--	9.000	30.500	13.100
Kars Sancağı	--	16.000	42.050	1.300
Çıldır Sancağı	--	5.000	14.050	11.300
Bayezid Sancağı	--	4.000	35.000	125
Yekün		39.000	171.550	39.625

(s.142) Vilayetin Hayvanat İstatistik Cetveli VI

Esami-î Elviye	Keçi Kılı/Kıyye	Tiftik/Kıyye	Yapağı/Kıyye
Erzurum Sancağı	23.400	--	56.000
Erzincan Sancağı	82.000	--	83.000
Kars Sancağı	2.400	--	3.400
Çıldır Sancağı	12.300	2.140	65.750

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında _____

Bayezid Sancağı		7.000	--	125.000
Yekün		127.100	2.140	333.150

1299 Tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde Ekonomik Veriler:

1299 tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde esnaf, sanatkâr, atölye ve imâlâthâne sayılarını veren bir istatistik cetveli ile bu yılda üretilen meyve-sebze ve hayvanat miktarını belirten birer cetvel bulunmaktadır. Sâlnâmedeki diğer istatistikî bilgiler eski sâlnâmelerdeki gibidir.

(s.157) ERZURUM SANCAĞI

	Tercan Kazası	Tortum Kazası	Hınıs Kazası	Kığı Kazası	Pasinler Kazası	Ova Kazası	Nefs-î Erzurum	Yekün
Ensar (Çivi ve Keser İmalâtçısı)	60	--	--	--	--	126	70	256
Kireçhâne	--	--	--	2	2	-	10	14
Sabunhâne	--	--	--	--	--	--	6	6
Baruthâne	--	--	--	1	1	--	7	9
Mumhâne	--	--	--	1	--	--	11	12
Maytaphâne	--	--	--	--	--	--	--	2
Bezirhâne	18	--	33	10	--	--	24	85
Boyahâne	--	--	1	1	--	--	6	8
Debbâğhâne	--	--	--	2	--	--	6	8
Fırın	3	8	--	2	2	4	45	64
Değirmen	94	134	78	248	126	227	36	943
Dink	32	87	3	43	88	10	--	263
HAN (Rakamlarda Hata Var)	3	8	3	2	63	27	26	135
Kurun	--	--	1	--	--	7	--	8
Arsa	770	50	876	437	1009	5073	400	8615
Yaylak	6	--	122	7	--	21	--	156
Kaplıca	--	--	3	3	7	8	--	21

(s.160) Vilâyetin Hububat Ve Nebatat İstatistik Cetveli I

Esami-î Elviye	Çavdar/Kile	Zegerek/Kile	Arpa/Kile	Sarıbaş/Kile	Buğday/Kile
Erzurum Sancağı	90.000	7.000	875.000	300.000	1.314.500
Bayezid Sancağı	--	3.700	184.390	--	374.720
Erzincan Sancağı	--	2.520	155.480	--	537.130
Bayburt Sancağı	61.000	100	492.000	513.000	425.000
Yekün	151.000	13.320	1.706.870	813000	3.652.350

(s.160) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli II

Esami-î Elviye	Bakla/Kile	Mercimek/Kile	Nohut/Kile	Darı/Kile
Erzurum Sancağı	20	800	80	25.000
Bayezid Sancağı	--	190	10	9.060
Erzincan Sancağı	--	--	1.510	11.740
Bayburt Sancağı	--	--	--	8.000
Yekün	20	990	1.600	53.800

(s.160) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli III

Esami-î Elviye	Ceviz/Kile	Küşne /Kile (Karaburçak)	Mısır/Kile	Pirinç/Kile	Fasulye/Kile
Erzurum Sancağı	1.000	3.500	8.000	--	400
Bayezid Sancağı	--	--	--	---	--
Erzincan Sancağı	2.740	--	--	--	4.810
Bayburt Sancağı	4.750	2.900	4300	3.000	--
Yekün	8.490	6.400	12300	3.000	5.210

(s.160) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli IV

Esami-î Elviye	İncir/Kile	Nar/Kile	Bamya/Kile	Duhan/Kile
Erzurum Sancağı	--	--	--	--
Bayezid Sancağı	--	--	--	--
Erzincan Sancağı	100	500	2.000	1.290
Bayburt Sancağı	--	--	--	--
Yekün	100	500	2.000	1.290

(s.161) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli V

Esami-î Elviye	Vişne/Kıyye	Kavun/Karpuz Kıyye	Patates/Kıyye	Soğan/Kıyye	Pamuk/Kıyye
Erzurum Sancağı	60.000	150.000	56.000	160.000	--
Bayezid Sancağı	--	5.000	--	25.000	--
Erzincan Sancağı	7.450	255.000	20.000	304.500	14.325
Bayburt Sancağı	3.520	60.000	1.650	22.500	1.320
Yekün	70.970	470.000	77650	472.000	15.645

(s.161) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli VI

Esami-î Elviye	Üzüm/Kıyye	Armut/Kıyye	Elma/Kıyye	Kiraz/Kıyye
----------------	------------	-------------	------------	-------------

Erzurum Sancağı	65.000	51.870	58.435	25.470
Bayezid Sancağı	--	50	100	--
Erzincan Sancağı	67.500	73.050	10.000	3.600
Bayburt Sancağı	24.770	36.420	55.210	8.490
Yekün	157.220	101.660	123.875	37.560

(s.161) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli VII

Esami-î Elviye	Erik/Kıyye	Zerdali/Kıyye	Şeftali/Kıyye	Tut(Dut)/Kıyye	Ayva/Kıyye
Erzurum Sancağı	78.900	20.000	17.000	90.000	10.000
Bayezid Sancağı	1.000	3.000	--	--	--
Erzincan Sancağı	18.500	186.000	2.000	210.500	1.000
Bayburt Sancağı	15.700	11.890	1.960	304.370	560
Yekün	114.100	220.890	20.960	604.870	11.560

(s.161) Vilâyetin Hububat ve Nebatat İstatistik Cetveli VIII

Esami-î Elviye	Lahana/Kıyye	Şalgam/Kıyye	Çiriş/Kıyye	İğde/Kıyye
Erzurum Sancağı	410.000	52.000	--	175
Bayezidsancağı	54.000	5.200	--	--
Erzincan Sancağı	30.000	300	--	--
Bayburt Sancağı	42.000	530	--	--
Yekün	536.500	57.830	--	175

(s.162) Vilâyetin Hayvanat İstatistik Cetveli I

Esami-î Elviye	İnek/Adet	Boğa/Adet	Malak/Adet	Manda Adet	Öküz/Adet
Erzurum Sancağı	97.510	3.900	7.800	19.540	115.470
Bayezid Sancağı	12.695	1.969	863	2.792	12.421
Erzincan Sancağı	1.797	1.367	801	5.492	10.576
Bayburt Sancağı	10.020	145	675	1.210	1.900
Yekün	129.178	7.381	10.139	29.134	153.367

(s.162) Vilâyetin Hayvanat İstatistik Cetveli II

Esami-î Elviye	İğdiş/Adet	Kısrak/Adet	Aygır/Adet	Dana/Adet
Erzurum Sancağı	1.611	4.300	4.217	36.300

Bayezid Sancağı		1.556	5.227	1.783	4.400
Erzincan Sancağı		200	3.283	1.899	5.044
Bayburt Sancağı		169	1.543	331	6.600
Yekün		3.536	14.353	8.230	52.344

(s.162) Vilâyetin Hayvanat İstatistik Cetveli III

Esami-î Elviye	Teke/Adet	Kuzu/Adet	Dişi Koyun/Adet	Koç/Adet	Tay/Adet
Erzurum Sancağı	5418	143.810	295.457	15.550	2450
Bayezidsancağı	815	42.900	85.500	4.512	1996
Erzincan Sancağı	2807	41.611	83.000	4774	1724
Bayburt Sancağı	4336	7.250	98.800	5295	800
Yekün	13366	235.561	535.561	30121	6980

(s.162) Vilâyetin Hayvanat İstatistik Cetveli IV

Esami-i Elviye	Himar/Adet	Ester/Adet	Oğlak/Adet	Dişi/Keçi/Adet
Erzurum Sancağı	1620	320	81300	111880
Bayezid Sancağı	1208	50	9600	15900
Erzincan Sancağı	15199	1324	39300	57790
Bayburt Sancağı	1790	375	50000	79120
Yekün	19807	2069	180200	264690

(s.163) Vilâyetin Hayvanat İstatistik Cetveli V

Esami-i Elviye	Öküz/Manda Derisi/Adet	Keçi Derisi/Adet	Arı Kovanı/Adet	Deve/Adet
Erzurum Sancağı	13.600	37.800	14.500	--
Bayezid Sancağı	7.800	13.600	150	175
Erzincan Sancağı	6.000	33.500	9.537	--
Bayburt Sancağı	8.700	47.000	19.891	40
Yekün	36.100	131.900	44.078	215

(s.163) Vilâyetin Hayvanat İstatistik Cetveli VI

Esami-Î Elviye	Keçi Kılı/Kıyye	Tiftik/Kıyye	Yapağı/Kıyye
Erzurum Sancağı	97.900	----	145.000
Bayezid Sancağı	9.000	---	50.000
Erzincan Sancağı	38.000	---	76.000
Bayburt Sancağı	29.300	---	40.000
Yekün	175.200 (174.200)	---	311.000

1310 Tarihli Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesindeki Ekonomik Veriler:

1310 tarihli Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesinde, eski sâlnâmelerde bulunan bilgiler değişmemiştir Bu sâlnâmede 219. Sayfada bir gelir-gider cetveli sunulmuştur:

(s.219)

Vilâyetin Üç yüz yedi sene-i Mâliyesinin Vâridatı Mâsarifat-ı Umumiye Cedveli			
Masârifat		Vâridât	
	Kuruş		Kuruş
Daire-İ Şer'iyye	392.064	Emlâk ve Akar Vergisi	3.780.193
Daire-İ Dâhiliye	1482.557	Temettuat Vergisi	1.019.167
Daire-İ Adliye	967.155	Bedel-i Askerî	2.404.255
Maliye Vetahir Memurları	994.553	Ağnam Vergisi	4.883.905
Dâire-î Orman	48.700	A'şâr Vergisi	11.805.899
Maâşât-ı Zâtiye	244.183	Orman Rûsumu	107.180
Timarât ve Evkaf Kira Bedeli	452.779	Emlâk ve Tapu Harçları	646.468
Jandarma Dâiresi	3.056.750	Mahkeme Harçları	384.337
Polis Memurları	123.800	Rûsum-ı Mütenevvia	186.476
Yekün	7.862.511	Hasılat-ı Müteferrika	428.157
		YEKÜN	25.646.037

(Not: Bazı rakamlarda düzeltme ve silinme olduğu için sonuçlar farklı çıkabilir. Bu cetvelin tıpkı-basımı aşağıdadır.)

۵۱۸

ولایت اسیو زید سنٹر ہائیں اور شاہی حوضہ

مصارفات		واردات	
	۱۹۲۶ء		۱۹۲۶ء
ڈائری شہ عمدہ	۳۹۶۰۶۶	املاک و عقار و کوس	۳۷۸۰۱۹۲
ڈائری داخلہ	۱۶۸۲۵۵۷	قیمت من و کوس	۱۰۱۹۱۹۷
ڈائری عدلیہ	۹۶۷۱۴۵	بدلہ عسکری	۶۶۰۶۵۰۰
ڈائری مال و تحریروں کا کوس	۹۹۶۵۵۴	اٹھانامہ	۶۸۸۳۹۰۰
ڈائری اور ساری	۶۸۷۰۰	اعمال خاصا صلاحت	۱۱۸۰۵۸۶۹
محاشات ذاتیہ	۲۶۶۱۸۳	اور ساری	۱۰۷۱۸۰
تعمیرات و املاک	۶۵۵۷۷۹	املاک و عقار و کوس	۶۶۶۶۶۶
ڈائری و ساری	۳۰۵۶۷۵۰	محاکمہ و کوس	۲۶۶۶۶۷
کوس و ساری	۱۶۳۸۰۰	رسوم و کوس	۱۸۶۶۶۶
یکون	۷۸۶۶۰۱۱	حاصلات منقہ	۶۶۸۱۵۷
		یکون	۵۰۶۶۶۰۳۷

1312 Tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde Ekonomik Veriler:

1312 tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde, eski sâlnâmelerdeki birçok bilgi aynı şekilde tekrarlanmış olup 265. Sayfada bir gelir-gider cetveli sunulmuştur.

Vilâyetin Üç Yüz On Sene-i Maliyesinin Varidât ve Mâsarifât-ı Umumiyesi Cetvelidir.			
Nev'-i Mâsarifat		Nev'-i Vâridat	
	KURUŞ		KURUŞ
Daire-i Şeriyye	294764	Emlâk ve Akar Vergisi	3849830
Daire-i Dâhiliye	1592464	Temettuat Vergisi	958314
Daire-i Adliye	887400	Bedel-i Askerî	2582907
Daire-i Maliye	962045	Ağnâm Vergisi	4404394
Orman Dairesi	50750	Aşar Vergisi	19150625
Maaşat-ı Zâtiye	352942	Orman Rûsumu	119079
Tımar ve Evkaf Bedeli	435834	Emlâk Ve Tapu Hâsılatı	527153
Nizâmiye	15068619	Emlâk-ı Emiriye İcar Hâsılatı	480
Jandarma Dairesi	2315372	Mahkeme Harçları	299551
Polis Memurları	123170	Rûsum-ı Mütenevvia	205950
Havâlât-ı Mütferrika	8011342	Hâsılat-ı Mütferrika	564952
Yekün	22984702	Yekün	32663235

NOT: Bazı rakamlarda düzeltme ve silinme olduğu için sonuçlar farklı çıkabilir. Bu cetvelin tıpkı-basımı aşağıdadır.

٤٦٥

ولایتک اوچیوزاون سنه مالیه سنک واردات ومصرفات شمسی جوقه			
نوع مصارفات		نوع واردات	
دائرة شرعیه	٤٩٤٧٦٤	املاک و عقار ویرکوسی	٤٨٩٩١٤٠
دائرة داخلیه	١٥٩٤٤٦٤	تمنعات ویرکوسی	٩٥٨٧١٤
دائرة عدلیه	٨٨٧٤٠٠	بدل عسکر	٤٥٨٤٩٠٧
دائرة مالیه	٩٣٤٠٤٥	اغنام رسومی	٤٤٠٤٧٩٤
اورمان دائرة سی	٥٠٧٥٠	اعشار واردات	١٩١٥٠٦٤٥
معاشات ذاتیه	٧٥٤٩٤٤	اورمان رسومی	١١٩٠٧٩
تیمار و اوقاف بدل	٤٧٥١٧٤	املاک و طابو حاصلات	٥٤٧١٥٧
نظامیه	١٥٠٦٨٦١٩	املاک امیرییه ایجا حاصلات	٤٨٠
ژاندرمه دائرة سی	٤٧١٥٧٧٤	محاکم خرجلری	٤٩٩٥٥١
پولیس ماسورلری	١٤٧١٧٠	رسوم متنوعه	٤٠٥٩٥٠
حوالات منفرقه	٨٠١٧٤٤	حاصلات منفرقه	٥٦٤٩٥٤
یکون	٤٤٩٨٤٧٠٤	یکون	٤٤٦٧٤٤٧٥

1318 Tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde Ekonomik Veriler:

1318 tarihli Erzurum Vilâyet Sâlnâmesinde, eski sâlnâmelerdeki birçok bilgi aynı şekilde tekrarlanmış olup 265. Sayfada bir gelir-gider cetveli sunulmuştur.

Vilâyetin Üç Yüz On Altı Sene-i Maliyesinin Varidât ve Mâsarifât-ı Umumiyesi Cetvelidir.			
Nev’-i Mâsarifat		Nev’-i Vâridat	
	KURUŞ		KURUŞ
Daire-i Şeriyye	440.222	Emlâk ve Akar Vergisi	39.221.622
Daire-i Dâhiliye	1.749.836	Temettuat Vergisi	642.929
Daire-i Adliye	904.304	Bedel-i Askerî	2.620.906
Daire-i Maliye	1.183.822	Ağnâm Vergisi	5.097.396
Orman	97.638	Aşar Varidatı	15.196.661
Maaşat-ı Zâtiye	335.139	Orman Rûsumu	203.700
Tımar ve Evkaf Bedeli	225.897	Maden	2.250
Jandarma Dairesi	3.709.000	Emlâk ve Tapu Hâsılatı	271.124
Polis Dairesi	311.472	Mahkeme Harçları	274.985
Havâlât-ı Müteferrika	953.000	Rûsum-ı Mütenevvia	257.104
Yekün	10.165.330	Hasılat-ı Müteferrika	435.088
		YEKÜN	29.136.375

NOT: Bazı rakamlarda düzeltme ve silinme olduğu için sonuçlar farklı çıkabilir. Bu cetvelin tıpkı-basımı aşağıdadır.)

٤٤٧

ولایتک اوچیوزا ون الی سننهالیه سنک واردات و مصارفات
عمومیته جداولیدر

نوع مصارفات		نوع واردات	
دائرة شرعیه	٢٤٠٠٠٠	املاك و عقار ویرکوی	٤٩٠١٦٤٤
دائرة داخلیه	١٠٤٩١٤٦	تمنعات ویرکوی	٦٤٤٩٤٩
دائرة عدلیه	٩٠٠٠٠٤	بدل عسکری	٤٦٤٠٩٠٦
دائرة مائیه	١١٨٤٩٤٤	اغنام رسومی	٥٠٩٧٤٩٦
اورمانت	١٠٠٠٠٠	اعشار وارداتی	١٥١٩٦٦٦١
معاشات ذاتیه	٤٤٥١٤٩	اورمان رسومی	٤٠٤٧٠٠
تیمار و اوقاف بلد	٢٠٠١٩٧	معادنت	٤٤٥٠
ژاندارمه دائره سی	٤٧٠٩٠٠٠	املاك و طابو حاصلات	٤٧١٠٤٤
پولیس دائره سی	٤٢١٤٧٤	محاکم خرجلری	٤٧٤٩٩٥
حوالات متفرقه	٩٥٤١٠٠	رسوم متنوعه	٤٥٧١٠٤
		حاصلات و منفرد	٤٤٥٠٩١
کوتنسی	١٠١٦٥٤٤٠	کوتنسی	٤٩١٤٦٤٧٥

Sonuç

Erzurum Vilâyeti Sâlnâmelerinde, vilâyetin yıllar itibariyle genel durumu hakkında verilen bilgiler, vilâyet sınırlarının değişimi ile zaman zaman farklılıklar arz eder. Bununla birlikte özellikle ekonomik veriler, vergiye esas olan gelir gider tablolarının hazırlanması, Vilâyetin coğrafi yapısı, iklimi ve bunlara uyumlu bir tarım, hayvancılık, üretim, imalât ve sanayi potansiyelinin belirlenmesi açısından önemlidir.

Sâlnâmelerdeki verilerin resmî olmasına rağmen, bazı yerlerde yazım hataları, mükerrer rakamlar ve silinmiş bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte, Pazar yerlerinden kesitler alarak veya azınlıkların sözlü bilgilerine dayanarak bir takım tablolar hazırlayan yabancı seyyahların (Vital Cuinet gibi) verdikleri bilgilerden daha sağlıklı ve güvenilir bilgilerdir.

Erzurum Şehri ve Erzurum (Ova) Kazası Köylerinin Nüfusu (1847)

Selahattin Tozlu*

Sunuş

Bu çalışmaya konu ettiğim nüfus defteri, 1263 (1847) yıllı bir defterdir. Defterin tarihi, roma rakamıyla ikinci (2.) sayfadadır. Burada, “Erzurum’un han ve dekâkîn ve sâiresinde bulunan yabancı Katolik Ermeniyân tahrîr fi sene 263” kaydı düşülmüştür¹⁶⁹². Bundan başka tarih olmadığı için, ben de 1263 (1847) yılını gösterdim.

Defterin 12. sayfasındaki icmale göre; Erzurum şehrinde elli üç (53) mahalle vardır, ancak, defter noksan olduğu için yalnız otuz sekiz (38) mahalle bulunmaktadır¹⁶⁹³. Erzurum Ovası Kazasında yüz elli altı (156) “köy” olduğu, yine aynı icmalde kayıtlıdır. Ayrıca, “Basyanlı Aşiretinin kış mevsiminde ikamet ettiği dokuz (9) köy ile buralardaki nüfus da yazılı” haldedir.

Köylerin Nüfusu

	Köyün Adı	Yerli Müslim		Yerli Ermeni		Yerli Katolik Ermeni	
		Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
1.	Dencik	20	52				
2.	Kân	58	144	199	858		
3.	Şeyhköy	17	47	32	126		
4.	Soğukçermik	31	91	13	60		
5.	Müdürge ¹⁶⁹⁴	5	16	62	347		
6.	Kösemehmed	11	28				
7.	Tasmasor	9	29				
8.	Tufanç	67	175	17	71		
9.	Hins ¹⁶⁹⁵	11	29	46	148	15	54
10.	Köşk	21	72	7	35		
11.	Tafta	7	15	2	6		
12.	Gelevürt	17	51				
13.	Güngörmez	11	28				
14.	Giregösek	16	41				
15.	Karagöbek	18	33				
16.	Kızılkilise	11	44	18	82		
17.	Zağgi	10	33				
18.	Çipak	11	23				
19.	Akdağ	22	48				
20.	Kanber	18	64				

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, e-posta: stozlu69@gmail.com

¹⁶⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maliye Nezareti Ceride Odası Defterleri*, nu. 1146.

¹⁶⁹³ Aynı defterin 4. sayfasındaki kayda göre; şehirde 53 mahalle, 16 medrese, 9 hamam, 5 debbağhane, 28 fırın, 5 meyhane, 17 han ve bir (1) kilise vardır.

¹⁶⁹⁴ Bu köye bağlı “Müdürge Vankı” vardır. Burada yedi kebir (yetişkin) kişi yaşamakta olup, bunlar manastıra hizmet ederler, herhangi bir gelirleri yoktur, kaydı şudur: “Zirde muharrer yedi nefer reâyâdan her biri bir kazâdan geliüb, Vank-ı mezkûr manastır olmak hasebiyle manastır-ı mezkûrda hademe bulunduklarından kâr ü kisb ve mâl utlâk olunur nesnelere olmadığı cihetle evrâkları terk olunmuş olduğu kaydı bâlâsına şerh verilmiş idüğü”.

¹⁶⁹⁵ Bu köye bağlı “Kızılvank” adlı vankta bir (1) evsat ile bir (1) “karabaş” yaşamaktadır.

21.	Dinarkom	32	79	32	107			
22.	Hedelemek	14	36					
23.	Sitavuk	13	45	87	362			
24.	Arzuti	28	94	5	32	3	7	
25.	Ümidim	33	99	37	136	1	9	
26.	Kevahor	31	91	21	87			
27.	Kurnuç	15	27	33	143			
28.	Gircingos	8	19	14	74			
29.	Mülk	26	73					
30.	Tivnik	16	43	44	147			
31.	Badişen	11	22	26	98			
32.	Öznü	29	82	95	419			
33.	Karaarz	29	83	55	187			
34.	Pezgeriç	14	30	2	8			
35.	Kömik	21	49	25	88			
36.	Erkinis	16	47	5	21			
37.	Haşkevank	15	30	2	3			
38.	Iğdasor	16	25	24	82			
39.	Ortuzi	12	26					
40.	Terküni	12	25	19	68			
41.	Tosik	11	25					
42.	Norşin	19	50	13	46			
43.	İsavank	7	15					
44.	Salasor	22	42	7	18			
45.	Erinkâr	16	34					
46.	Ercik	14	41					
47.	Kayapa	10	25	8	26			
48.	Kuşçu	12	20	6	17			
49.	Ebulhindi	21	55	17	74			
50.	Poçik	32	83					
51.	Titgir	40	87	5	14			
52.	Emrecik	45	108					
53.	Ağaver	20	54					
54.	Alaca	37	78					
55.	Karabıyık	25	60					
56.	Tazegül	61	184					
57.	Ergemansur (İrgemansur)	56	158	4	17			
58.	Kâğdariçsüfla (Aşağı Kâğdariç)	15	29					
59.	Şegav	13	48	1	2			
60.	Kâğdariçiulya (Yukarı Kâğdariç)	44	129					
61.	Danzit (Danzut)	9	48	1	4			
62.	Canören	16	42					
63.	Kâror	43	110					
64.	Karahasan	14	56	27	83			
65.	Aşkale	41	117	6	17			
66.	Taşagıl	30	79					
67.	Musatanişman (Musadanişman)	10	25					
68.	Pırnakaban	30	87					
69.	Liç	32	89					
70.	Saptıran	24	58					
71.	Bacavut (Bacavurt)	19	42					
72.	Çirmit	31	93					
73.	Hacıhamzakomu	10	38					
74.	Şoğik	9	20					

75.	Altuntaş	10	39				
76.	Kurtmahmud	12	24				
77.	Balımpertek	15	37				
78.	Sos	32	97				
79.	Taşlıçayır	8	29				
80.	Topalçavuş	51	153	7	29		
81.	Sarıbaba	11	47				
82.	Persor	22	64				
83.	Şeyhveren (Şeyhviran)	19	62				
84.	Yeniköy	52	171				
85.	Zıvans	21	50	1	1		
86.	Yoncalık	21	67				
87.	Ziravank	7	14				
88.	Serçeme	39	84				
89.	Hinzik	13	26	6	21		
90.	Çıkrıklı	2	7				
91.	Rizekendi	19	68				
92.	Bızdınkas	8	18				
93.	Akçakend	5	13				
94.	Kapulu (Kapılı)	5	19				
95.	Kızılkale	9	31				
96.	Karakale	16	61				
97.	Aynalıkale	9	28				
98.	Çortinkâr	6	23				
99.	Çatak	11	24				
100.	Sırlı	11	32				
101.	Arapkendi	8	20				
102.	Kuzgun	8	17				
103.	Kabaktepe	8	23				
104.	Başovacık	10	31				
105.	Başköy	5	19				
106.	Ahurcuk	6	16				
107.	Sitahank	8	21				
108.	Akdağ-ı Ovacık	7	28				
109.	Toprakkale	22	92				
110.	Ağzıaçık	17	57				
111.	Başkurt Deresi	27	80				
112.	Sığırzindanı	15	41				
113.	Paşagi	38	117				
114.	Sögütlü-i Ovacık	16	39				
115.	Çegindir	8	22				
116.	Kotanis	31	71				
117.	Geyik	17	53				
118.	Canören-i Ulya (Yukarı Canören)	20	58				
119.	Genepe	10	26				
120.	Canören-i Süfla (Aşağı Canören)	12	27				
121.	Zazalı (diğer adı Halil Kayası)	17	37				
122.	Han (Halil Kayası civarında)						1 evsat, 1 edna (2 Rum)
123.	Mezre	13	49				
124.	Koşapınar	59	203				
125.	Gölviran	13	28				
126.	Meymansur	38	132				

127.	Pırtın	37	112					
128.	Kızılşorak	21	53					
129.	Kilisecik	12	38					
130.	Nerdüban	39	119					
131.	Cinis	49	125	23	87			
132.	Evrenli	22	48					
133.	Tebrizcik	40	123	2	8			
134.	Ilıca	17	35	18	61	1	3	
135.	Ağören	19	56					
136.	Pulur	23	71	17	66			
137.	Mördülük	30	77	1	3			
138.	Arşuni	2	2	20	71			
139.	Süngerç	20	46	11	24			
140.	Söğütlü-i Ova	34	97	6	19			
141.	Özbek	23	73					
142.	Zerdige Komu	5	15					
143.	Keklik Deresi Komu	1	8					
144.	İncioğlu Komu	1	6					
145.	Haydari	77	213					
146.	Künbet	41	114					
147.	Hanege	19	53					
148.	Tambura	17	59					
149.	Yağmırcuk	21	48					
150.	Mahanda	21	55					
151.	Tekederesi	12	34					
152.	Kâgiri (Kevgiri)	15	49					
153.	Tepe	23	68					
154.	Tuzcu	41	114					
155.	Yarımca	16	41					
156.	Gez	24	60	54	251			
157.	Çiftlik	31	68	57	329			
	Toplam	3.240	8.992	1.240	5.083	20	73	2 Rum
Genel toplam: 4.532 hane, 14.150 nefer								

Basyanlı Aşiretinin Bulunduğu Yerleşmeler

Basyanlı Aşiretinden hayme-nişin olarak zirde muharrer kuralarda şitâ hengâmında ârâm eder olduklarından hane ve numaraları sırasıyla tahrir ve terkim olduğu defter-i tahrirde işaret kılınmış olan							
	Köy	Yerli Müslim		Yerli Ermeni		Yerli Katolik Ermeni	
		Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
	Ergemansur	1	4				
	Danzut	3	8				
	Kâgdariç-i Ulya (Yukarı Kâgdariç)	1	4				
	Aşkale	7	15				
	Topalçavuş	10	29				
	Yeniköy	3	5				
	Nerdüban	2	4				
	Cinis	2	3				

Çomoğlu Komu	3	6					
Toplam	32	78					

		Yerli Müslim		Yerli Ermeni		Yerli Katolik Ermeni		Rum	
		Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
	Yerleşik	3.240	8.992	1.240	5.083	20	73	1	2
	Konar-Göçer Basyanlı Aşireti	32	78						
	Yekûn	3.272	9070	1.240	5.083	20	73	1	2
	Umumî Toplam	4.533 Hane				14.864 nüfus			

Köylerin Toplam Nüfusunun Dağılımı

Müslümanlar	
Tüvana	3.408
Sıbyan	3.013
Müsin	2.048
Nizamiye	361
Redif	145
Tımarlı	2
Yerli Topçu	3
Başka Yerde Bulunan	Tüvana 20, Müsin 10.
Toplam	9.010
Hane Sayısı	3.240

Gayrimüslimler

Yerli Ermeniler	
Âlâ	116
Evsat	2.477
Edna	386
Sıbyan	1.709
Amelmande	115
Bila-Varaka	8
Başka Yerde Olan Evsat	190
Yekûn	5.001
Hane	1.240

Yerli Katolik Ermeniler	
Âlâ	6
Evsat	31
Edna	7
Sıbyan	30
Amelmande	1
Başka Yerde Olan Evsat	3
Yekün	78
Hane	24

Yerli Rum	
Evsat	3
edna	1
sıbyan	4
amelmande	1
yekün	9
hane	1

Yerli Ermeni Katolik Ermeni ve Rumların Toplam Hanesi	1.265
Yabancı Rum	2 Nefer
Toplam Nefer	5.090
Köylerin Toplam Hane Sayısı	4.505
Köylerin Toplam Nefer Sayısı	14.100

Şehir ve Köylerin Müslüman Nüfus Toplamı

Defterde mahalleler noksan ise de, icmal kayıtlarında toplam hane ve nüfus sayıları vardır.

Kaza merkezinin (şehrin) toplam hane sayısı 7.591 Müslüman, 2.315 gayrimüslim, toplam 9.906 hanedir.

Şehirdeki nefer sayısı 18.810 Müslüman, 7.967 gayrimüslim ki toplamı 26.777 kişidir.

Şehirdeki Rusya tebaası “yabancı Müslüman” 15 yetişkin olup, bunlar Ahıska’ya gidip tekrar geri gelmiş, Erzurum merkezinde Sinanoğlu ve Derviş Ağa hanlarında iskân edilmiştir. Bunların 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde gittikleri açıktır.

Şehirde ayrıca Rusya tebaası Ermeni, Rum ve Yahudi olarak 155 hanede 346 yetişkin ve 89 sagir (küçük) olarak toplam 435 nefer vardır.

Toplam Nüfus

Köylerdeki 3.240 hanede 9.010 Müslüman, şehirdeki 7.591 hanede 18.810 Müslüman kayıtlıdır. Bu yazıma göre köyler ve şehirde 10.831 hanede 27.820 erkek vardır.

Köylerdeki 1.240 hanede 5.090 gayrimüslim yazılıdır. Şehirde ise 2.315 hanede 7.967 gayrimüslim vardır. Köyler ve şehirdeki 3.555 hanede toplam gayrimüslim erkek 13.057 kişidir.

Şu halde köyler ve şehirde toplam 14.386 hanede 40.877 erkek nüfus vardır.

Bütün bu kayıtlara rağmen toplam nüfusun ne kadar olduğu ortada değildir. Yalnızca erkeklerin yazıldığı bu zamanda, “*hane sayısı üzerinden yaklaşık bir genel nüfus*” bulunabilir. Bu bakımdan “*hane*” sayısının kaç rakamıyla çarpılacağı sorunu vardır. Genel nüfus yaklaşımlarında kadın ve erkek nüfusunun birbirine yakın olacağı veya olması varsayılır. Buna göre Erzurum için bir örnekleme yaparsak; toplam 14.386 hanede 40.877 erkek vardır, demek ki o kadar da kadın olmalıdır. Bunun toplamı yuvarlama hesapla 82.000 kişi eder. Bu da, Erzurum’da bir (1) hanenin en az altı (6) rakamıyla çarpılması gerektiğini gösterir. Kaldı ki bir ziraat toplumu vardır karşımızda ve her alanda insana ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer yandan o zamanlarda “*büyük aile*” dediğimiz aile yaşantısı vardır ki, bu da hane sayısının yüksek sayılardan oluşmasına yol açmaktadır ve mutlaka dikkate alınmalıdır.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme

Uğur Akbulut*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Ruslarla ilişkisi XV. yüzyılın sonlarından itibaren başlamış ve bu ilişki XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren silahlı çatışmaya dönüşmüştü. Takip eden yüzyılda, esasları Petro tarafından tespit edilen Rus yayılcılığı iki devlet arasından daha sık ve yıpratıcı savaşları beraberinde getirmiştir. Nitekim Petro devrinden konumuz olan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'na gelinceye kadar taraflar 1711 Prut Savaşı, 1736-39 Savaşı, 1768-74 Savaşı, 1787-1792 Savaşı ve 1806-1812 Savaşı olmak üzere beş kez karşı karşıya gelmişti. Bu savaşlar silsilesi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile de son bulmamış ve takip eden dönemden Birinci Dünya Savaşı'na kadar iki ülke orduları önce Kırım Savaşı'nda ardından da 93 Harbi olarak adlandırılan 1878-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda birbirlerine karşı silaha sarılmışlardı. Bu bildiride söz konusu edeceğimiz 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, tahribat ve kayıplar bakımından 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte başı çekmektedir.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı değerlendirmeden önce bu savaşın ortaya çıkışına dair bazı bilgiler vermekte fayda vardır.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren Rus orduları, kazandıkları her savaşta Osmanlı Devleti aleyhine biraz daha güneye sarkmışlardı. Karadeniz'e çıkış imkânı yakalayan Ruslar, 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmiş ve yine Kafkaslarda ilerlemeye başlamışlardı.¹⁶⁹⁶

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için çok daha büyük sıkıntılarla başlamıştı. Bir taraftan başta Rusya olmak üzere komşularıyla yaşanan sorunlar ve savaşlar devleti zor durumlara düşürürken, diğer taraftan yüzyılın başından itibaren görülmeye başlayan milliyetçi isyanlar devleti temellerinden sarsıyordu. 1804 yılında başlayan Sırp İsyanı 1817 yılına kadar önemli bir mesafe kat etmiş¹⁶⁹⁷ ve hemen ardından 1821 yılında Rumlar, daha geniş çaplı ve daha hızlı sonuç veren bir isyanı Mora'da başlatmıştı.

* Doç. Dr. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: uakbulut@erzurum.edu.tr

¹⁶⁹⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara 1917, s. 152 vd; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1988, s. 475 vd; Mehmet Saray, "Başlangıcından Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", *İÜEF Tarih Dergisi*, 35, 1984-1994, s. 219.

¹⁶⁹⁷ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (180-1878)*, İstanbul 2011, s. 10-16.

1815 yılında Viyana’da temelleri atılan ve Avusturya Başbakanı Metternich tarafından başarıyla işletilen “Avrupa Uyumu” ya da diğer adıyla “Metternich Sistemi”, Rum İsyanı sırasında Osmanlı Devleti’nin en önemli güvencelerinden biriydi. Metternich’in ve Viyana Kongresi’nin yasallık savı şöyleydi: Var olan devletlerin sınırları kutsaldır; bunlara dokunulmaz ve her devlet bu kutsal sınırların içinde istediği gibi hareket etmekte özgürdür. Metternich, aynı zamanda Balkanlardaki Rus yayılmasını, İngiltere ile uyum içinde, Osmanlı Devleti’nin mümkün olduğu ölçüde bütünlüğünü korumak yoluyla durdurabileceğini ümit etmişti. Ancak Metternich’in Avrupa politikasının başarısı ya da başarısızlığı, büyük ölçüde Rusya’nın bu sisteme sadakatine bağlıydı.¹⁶⁹⁸

1824’ten itibaren yaşanan iki gelişme Metternich sistemine büyük darbe indirmişti. Bunlardan ilki, Rum İsyanının bir türlü bastırılmaması üzerine yardımına başvurulmuş Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın gönderdiği kuvvetlerle isyanı kısa sürede bastırması ve karşılığında da Mora ve Girit valiliklerini elde etmesiydi. Böylece Mısır’da güçlü bir yapı oluşturan Mehmed Ali Paşa, Mora ve Girit’e yerleşerek bölgedeki İngiliz-Rus-Fransız çıkarlarını ciddi biçimde tehdit etmiş oluyordu.¹⁶⁹⁹ İkinci önemli gelişme 1825 yılında Rus Çarı I. Aleksandr’ın ölümü ile tahta Çar I. Nikola’nın geçmiş olmasıdır. I. Aleksandr’dan pek çok yönüyle farklı olan yeni Çar, Rum İsyanı karşısında daha aktif bir rol oynamak üzere harekete geçti. Çar I. Nikola, Rusya’nın çıkarlarını, Avrupa çıkarlarının üstünde tutmuş ve bu hususta takip ettiği politika ile İngiltere ve Fransa’yı peşinden sürüklemiştir. Rusların, Rum İsyanını kendi lehlerine ve tek başlarına çözmesinden endişe İngilizler, Ruslarla işbirliğine mecbur kalmış ve 1826’da özerk Yunanistan devleti için Petersburg Protokolü’ne imza koymuşlardı.¹⁷⁰⁰ Osmanlı Devleti, Petersburg Protokolü’nü reddetse de Rusya ile olası bir savaşa bahane yaratmamak için içerisinde Rumlarla ilgili bir hükmün yer almadığı 7 Ekim 1826 tarihli Akkerman Anlaşması’nı kabul etmek zorunda kalmıştı. Buna rağmen Londra’da bir protokol hazırlayan İngiliz, Rus ve Fransız temsilciler Bâbîâli’ye bağımsız Yunanistan devletini tanınması çağrısında bulundular. Bu teklif de reddedilince üç ülke donanmaları Navarin’de Osmanlı ve Mısır donanmalarını yaktılar. Osmanlı Devleti’nin, protestosu ve tazminat talebi karşılık bulmadığı gibi her üç ülke elçileri de İstanbul’u terk etmişti. Bu durum Osmanlı Devleti’nin Sultan III. Selim devrinden itibaren takip ettiği denge siyasetinin de çökmesi

¹⁶⁹⁸ Hüner Tuncer, *Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, İstanbul 2013, s. 55-56

¹⁶⁹⁹ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, 1. Kısım, Ankara 1988, s. 28.

¹⁷⁰⁰ Nicholas Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıcından Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul 2014, s. 343; A.B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul 2013, s. 317.

anlamına gelmektedir. Devletin en büyük korkusu gerçekleşmiş ve yalnız kalmıştı. İşte bu fırsatı değerlendiren Rusya, 14 Nisan 1828’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmişti.¹⁷⁰¹

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı

Ruslar, 1826 yılından itibaren İran’la savaş halindeydi. İki cephede birden savaşmak zorunda kalmamak için Osmanlılarla savaş başlamadan bir süre önce Türkmençay Anlaşması imzalanmış ve İran’la barış sağlanmıştı. Bu nedenle yeni bir savaş için hemen hemen hiç hazırlık yapılamamıştı. İran savaşının neden olduğu insan, hayvan ve malzeme kaybı telafi edilememiş, yeterli nakliye aracı bulunamamıştı.¹⁷⁰² Ancak Rusların iki önemli avantajı vardı. Birincisi, Doğu Anadolu’nun İran’dakine benzer bir arazi yapısına sahip olması,¹⁷⁰³ ikincisi de eğitimsiz ve tecrübesiz Türk askerine karşılık hem Napolyon savaşları hem de İran savaşında Rus askeri bir hayli tecrübe kazanmıştı.¹⁷⁰⁴

Savaş, Balkanlar ve Kafkaslar olmak üzere iki cephede gerçekleşmişti. Ruslar, Kafkas cephesi komutanlığını İran savaşı sırasında büyük ün kazanan General Paskeviç’e vermişti. Osmanlılar ise Erzurum Valisi Galip Paşa’yı Şark Seraskeri olarak tayin ederek gerekli hazırlıklara başlamışlardı. Paskeviç’in iyi eğitilmiş, üst düzey savaş tecrübesi olan 15.000 askerine karşılık Türk tarafının 6.000’i talimli 30-35.000 askeri bulunuyordu.¹⁷⁰⁵

Doğu cephesinde savaş Rus donanmasının 14 Mayıs 1828’de Anapa’ya taarruzu ile başlamıştı. Karadan ve denizden yapılan taarruz bir hayli uzamış ve nihayet Anapa Kalesi 24 Haziran günü Rusların eline geçmişti. Ardından Paskeviç, Erzurum’la Ahıska’nın irtibatını kesebilmek için Kars’a hücum etti. Kuşatmanın üçüncü günü Kars, Ruslara teslim oldu. Kars’ın ardından Ahılkelek üzerine giden Ruslar, burasını savaşmadan almış ve Ahıska’ya yönelmişti. Diğer şehirlerin aksine cansiperane bir savunma yapan Ahıskalılar, en az 5.000 kayıp verdikten sonra 16 Ağustos günü şehri teslim etmek zorunda kaldılar.¹⁷⁰⁶

¹⁷⁰¹ Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, XII, Dersaadet, 1301, s. 220; Selim Arslantaş, “Osmanlı-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: 1826 Akkerman Andlaşması’nın Müzakereleri”, *Uluslararası İlişkiler*, 9/36, 2013, s. 163-164; Ali Fuat Örenç, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, 46, (2007), İstanbul 2009, s. 58-69; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2010, s. 59-60.

¹⁷⁰² Pavel Averyanof, *XIX. Asırda Rusya-Türkiye-İran Muharebeleri*, çev. Mülazım adil Efendi, Yüzbaşı Mustafa Efendi, Ankara 1926, s. 26.

¹⁷⁰³ Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, XIII, S. 17’den ayrı basım, Ankara 1988, s. 383.

¹⁷⁰⁴ W.E.D Allen-Paul Muratof, *1821-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 25.

¹⁷⁰⁵ Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, II, İstanbul 1928, s. 61.

¹⁷⁰⁶ Uğur Akbulut, “Doğu Anadolu’da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Yeni Türkiye*, 44, Mart-Nisan 202, s. 142.

Ahıska'nın ardından Ruslar, Ardahan, Bayezid, Eleşkirt ve Diyadin'i de ele geçirerek kendilerine Erzurum yolunu da açmış oldular. 1828 yılı sona ermeden önce Serasker Galip Paşa görevinden azledilmiş ve yerine Salih Paşa tayin edilmişti. Kış dönemini hazırlıklarla geçiren Şark Seraskeri Salih Paşa, baharda kayıpların telafisi için harekete geçti. Fakat Salih Paşa'nın kuvvetleri, Paskeviç'in sayıca az fakat düzenli ve disiplinli kuvvetleri karşısında Millidüz ve Zivin'de ağır iki ağır yenilgi alarak Erzurum'a çekilmek zorunda kalmıştı.¹⁷⁰⁷

Türk ordusunu takip ederek Erzurum'a gelen Ruslar, şehrin kendilerine teslim edilmesini istediler. Salih Paşa'nın savunma teklifine yanaşmayan ahali ittifakla şehri 8 Temmuz 1829 günü Ruslara teslim etmişti. Salih Paşa'nın da aralarında bulunduğu pek çok ileri gelen Ruslara esir düşmüştü. Öte yandan yerli ahali korku içinde istilacıları izlerken, Ermeniler de dindaşlarını büyük bir sevgiyle selamlıyordu.¹⁷⁰⁸

Erzurum'un işgalinden sonra General Paskeviç, Trabzon yolunu açmak amacıyla General Burtsof'u Bayburt üzerine göndermişti. Ruslar, 19 Temmuz günü şehri ele geçirmiş fakat Bayburt'a yakın Hart köyünde büyük bir direnişle karşılaşmıştı. Burada yapılan savaşta General Burtsof ölmüş ve Rus kuvvetleri Bayburt'a çekilmişti.¹⁷⁰⁹

Hart'ta alına yenilgi sonrası endişeye kapılan General Paskeviç bizzat ordunun başında Bayburt üzerine yürüdü. Paskeviç, Türklerin cesaretini kırmak için Hart köyünü hedef almıştı. Rus saldırısı karşısında ağır kayıplar veren Türk kuvvetleri önce Balahor'a ardından Kovans taraflarına çekilmişti. Bir kısım kuvvetini Bayburt'ta bırakan Paskeviç bizzat Kovans'a kadar ilerledi. Bir Rus birliği boşaltılmış olan Kelkit ve Şiran'ı girmiş, General Simoniç idaresindeki kuvvetler de 27 Ağustos günü Gümüşhane'yi ele geçirmişti. Ruslar, Gümüşhane'den sonra Trabzon istikametinde yürüyüşe geçmişlerse de, gerek arazi şartlarının zorluğu ve gerekse etraflarını sarmaya başlayan Türklerden dolayı ilerlemek mümkün olmamış ve geri dönmek zorunda kalmışlardı. Gümüşhane'yi boşaltan Ruslar önce Bayburt'a ardından da Erzurum'a geri çekildiler. Salih Paşa'nın esir düşmesinden sonra Şark Seraskerliğine atanan Trabzon Valisi Osman Paşa, kuvvetlerini Rusları takiben Bayburt'a göndermiş ve Erzurum'a saldırmak için hazırlıklara başlamıştı.¹⁷¹⁰

General Paskeviç, Erzurum'u ele geçirmek amacıyla Bayburt'ta toplanmaya başlayan ve Ruslar için büyük tehdit oluşturan kuvvetleri dağıtmak için yeniden Bayburt üzerine

¹⁷⁰⁷ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 484.

¹⁷⁰⁸ Uğur Akbulut, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", s. 145.

¹⁷⁰⁹ Fedorowitsch Uschakoff, *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türke-i, Während der Jahre 1828 und 1829*, Leipzig 1838, s. 174; W. Monteith, *Kars and Erzeroum with The Campaigns of Prince Paskiewich in 1828-1829*, London 1856, s. 281.^[1]

¹⁷¹⁰ Uğur Akbulut, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", s. 151-152.

yürümeye karar verdi. Aşkale’de toplanan Rus kuvvetleri Bayburt üzerine gönderilirken Türk kuvvetleri de Bayburt’un savunması için hazırlık yapıyorlardı. Ruslar, henüz Bayburt’a saldırma imkânı bulamadan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşa son veren Edirne Anlaşması’nın yapıldığı haberi gelmişti. Buna rağmen Rus kuvvetleri Bayburt’a hücum ettiler. Kuvvetli topçu ateşi yardımıyla ilerleyen Rus piyadeleri Türk mevzilerini ele geçirmiş ve Bayburt ikinci kez işgale uğramıştı. Alınan mağlubiyet ve Bayburt’un kaybı sonrası Serasker Osman Paşa yeniden Balahor’a çekilmek zorunda kalmıştı. Bu arada General Paskeviç’e, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında anlaşmanın yapıldığı bildirilmiş ve görüşmeler yapmak üzere Fatih Efendi görevlendirilmişti.¹⁷¹¹

Rusların Bayburt harekâtından sonra doğu cephesinde savaş sona ermiş oldu. Ruslar 1829 yılında dört aylık bir süre zarfında 640 kilometre yol kat etmişlerdi. Bu süre içinde Erzurum eyaleti tamamen, Trabzon eyaleti kısmen ele geçirilmişti. Üstelik bunu 18.000 askerle ve vebadan ölenler dâhil 3900 kayıp vererek gerçekleştirmişlerdi. Tuna cephesinde de manzara esasında farklı değildi. Balkanları aşan Ruslar Edirne’ye ulaşmış İstanbul yolu açılmıştı. İşte bu şartlar altında girişilen müzakereler neticesinde 14 Eylül 1829 günü Edirne’de anlaşma yapılarak savaşa son verildi. Anlaşmaya göre Ruslar, batıda ele geçirdikleri tüm yerleri boşaltacaktı. Doğuda ise Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek Ruslarda kalacak, işgal edilmiş olan diğer topraklar ise boşaltılacaktı.¹⁷¹²

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Sonuçları

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, pek çok önemli sonucu beraberinde getirmiştir. Bahsedeceğimiz sonuçlardan ilki Ermenilerle ilgilidir. Daha önce de ifade edildiği üzere Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşa girmeden önce İran’la bir savaştan yeni çıkmıştı. Bu savaş sonunda İran’dan göçürülen 40.000 kadar Ermeni Revan ve Nahcivan taraflarına yerleştirilmiş ve bir Ermeni vilayeti oluşturulmuştu. Osmanlı Devleti ile yapılan savaş sonunda da aynı yönteme başvurulmuş ve yine 40.000 kadar Ermeni Doğu Anadolu’dan göç ettirilmişti. Sadece bu Ermeni göçü bile önemli sonuçlar doğurmuştur. Her şeyden önce Ruslar ilk defa Doğu Anadolu’da Ermenilerle temas kurmuş ve onlardan savaş sırasında kılavuz olarak yararlanmıştı.

¹⁷¹¹ Mehmed Arif, “Rusya ile 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku Bulan Harbe Dair Bir Vesika”, *Tarih-i Osmanî Encümenî Mecmuası*, Cüz. 13-18, İstanbul 1328, s. 895; Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi*, II, s. 90; Uğur Akbulut, “Doğu Anadolu’da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı”, s. 153-154.

¹⁷¹² Şerafettin Turan, “Edirne Anlaşması”, *AÜDTCF Dergisi*, IX/1-2, 1951, s. 134.

Bu nedenle Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler, yaptıkları ihanetin cezalandırılabileceğini düşünerek onlarla çekilip gitmek istemişlerdi. Yine Ermeniler, başta Kars ve Erzurum olmak üzere müstahkem kale ve şehirlerin düşmesinde de rol oynamışlardı.¹⁷¹³ Bu durum Puşkin'in Kars Kalesi'ni gördüğünde nasıl ele geçirdiklerine ilişkin hayretini de açıklamaktadır.¹⁷¹⁴ Yine Erzurum'a girerken Rus ordusunu Tebrizkapı'da tezahüratlarla karşılayan Ermenilerdi.¹⁷¹⁵ İşte bu savaş halen çözülememiş bir problem olarak duran Ermeni meselesinin tohumlarının atılmış olması bakımından önemlidir.

1828 yılında Gregoryen Ermeni Kilisesinin merkezi Eçmiyazin'in Rusların eline geçmesi de Ermeni meselesinin seyrini bundan sonraki dönemde etkileyen bir başka önemli gelişmedir. Böylece Gregoryen Ermeniler, Ruslar tarafından daha kolay ve etkin bir şekilde yönlendirilebilecektir. Kilisenin bilgisi dahilinde Ermeni çocukları Rus okullarına ve Harbiyesine alınarak Rusya'ya bağlı birer bende olarak yetiştirilmeye başlandı.¹⁷¹⁶

Doğu Anadolu'dan ve İran'dan göçürülen Ermeniler, Ermeni vilayeti olarak adlandırılacak olan Revan ve çevresine yerleştirilmiş ve Ruslar bu adımla Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına bir duvar örmeye başlamıştı. Bu girişim sadece siyasî ve askerî dengeleri bozmakla kalmamış aynı zamanda demografik yapıda da değişikliklere neden olmuştu. Bu anlamda bir örnek vermek gerekirse, bir Türk bölgesi olan Karabağ'da 1823'te toplam Ermeni nüfusu sadece % 8 iken, bu oran 1832'de % 34'e, 1897'de de % 53'e kadar yükselmiştir.¹⁷¹⁷

Doğu Anadolu'dan Ermenilerin göçürülmesiyle ilgili ifade edilmesi gereken önemli bir husus da oluşan iktisadî boşluktur. Eylül 1830 itibariyle, Erzurum şehir merkezinden 10.000'den fazla Ermeni'nin göçü Erzurum çarşılarını derinden etkilemişti. Rus işgali ve tahribatının izleri henüz tazeyken, Haziran 1830'da Erzurum'a gelmiş olan Protestan Misyoneri Eli Smith, şehrin ticarî durumunu ve çarşı-pazarın içler acısı halini ifade etmişti. Aynı misyoner, Tebriz ve civarını dolaştıktan sonra, Nisan 1831'de tekrar Erzurum'a geldiğinde şehrin ticarî

¹⁷¹³ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2012, s. 76-78; Kemal Beydilli "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", s. 383

¹⁷¹⁴ Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul 2014, s. 45.

¹⁷¹⁵ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 486.

¹⁷¹⁶ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, s. 77, 85.

¹⁷¹⁷ Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşu ve Türk Dünyasına Etkisi", *9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri*, II, İstanbul 2011, s. 334.

hayatında henüz bir canlanma olmadığını gözlemlemiştir. Nitekim işgalden önce şehrin çarşılarında 6.600 dükkân aktif haldeyken, bu tarihte sadece 3.600'ü tekrar açılabilmişti. Geri kalan 3.000 dükkân hâlâ kapalıydı.¹⁷¹⁸ Bu arada Puşkin, Erzurum çarşılarında o meşhur Asya şaşasından eser olmadığını söylemişse de onun geldiği günlerdeki yokluğu Ermenilerin göçürülmesiyle açıklamak mümkün değildir. O anki yokluk savaş ve yaşanan işgal ile ilgili olsa gerek.¹⁷¹⁹ Hem savaşın hem de Ermeni göçünün sebep olduğu iktisadî kayıplar özellikle Erzurum'da 1830'ların ortalarından itibaren tekrar telafi edilmeye başlamıştır.

Savaşın ilgi çekici sonuçlarından biri de Doğu Anadolu'nun ilk defa Rus işgaline uğramasının yarattığı travmadır. Korku, hep Rus ordusunun önü sıra ilerlemiş ve çoğu yerde savunma dahi yapılmadan şehirler kapılarını işgalcilere açmışlardı. Bu korkunun yayılmasında kendilerine sığınacak yer arayan ve sayıları binlerle ifade edilen Ahıska ve Kars muhacirlerinin tesiri büyüktür. Muhacirler hemen arkalarından Rus askeri geliyor gibi Şarki Karahisar taraflarına kadar yayılmış ve bu durum korkunun hem tesirini hem de etki alanı genişletmiştir.¹⁷²⁰

Savaşın bir diğer sonucu da İngiltere'nin Hindistan yolu politikasını etkilemesidir. Edirne Anlaşması ile savaş sona ermiş ve Ruslar, anlaşmayla sahip oldukları Anapa, Ahılkelek, Ahıska ve Poti dışında bütün şehirleri iade etmişlerdi. Her ne kadar Ruslar, Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden çekilmiş olsalar da, Rusların Fırat'ın kaynaklarına kadar gelmiş olması İngilizler üzerinden ciddi bir tedirginlik yaratmıştı. Rus ordusunun özellikle 1829 yılında dört ay gibi bir süre içerisinde 640 kilometrelik yol kat etmesi İngilizlerin tedirginliğini daha da artırmıştır. Zira yakın gelecekte tekrar başlayacak bir savaşta Ruslar, daha ileri gidebilir ve böylece Hindistan yolunu çok daha ciddi bir biçimde tehdit edebilirlerdi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı ordusunun Rusları durduracak kudrette olmadığını çok açık bir şekilde göstermişti. Üstelik Ruslar, kendilerini durdurabilecek diğer güç olan İran'ı da yenilgiye uğratmıştı.¹⁷²¹ Bu durumda İngilizler oturup yeni bir savaşın çıkmaması için dua etmek yerine önlemlere almaya başladılar.

¹⁷¹⁸ Murat Küçükogurlu, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Konya 2018, s. 34 vd.

¹⁷¹⁹ Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, s. 72.

¹⁷²⁰ Uğur Akbulut, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", s. 148.

¹⁷²¹ Uğur Akbulut, "Rusların 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'yu İşgali ve Bunun İngiltere'nin Hindistan Yolu Politikasına Etkisi", *Yeni Türkiye*, 73, Temmuz-Aralık 2015, s. 711.

Rus yayılcılığında endişelenen İngilizler, Albay Francis Rawdon Chesney’i Fırat bölgesinde araştırma yapmakla görevlendirmiş ve nihayetinde 1834 yılında Osmanlı Devleti’nden vapur işletme imtiyazı almayı başarmışlardı. Bu durumda İngilizleri korkuya düşüren 1828-29 Savaşı, onların Fırat Nehri’nde kendi imtiyaz sahalarını oluşturmalarına neden olmuş ve bölgede 100 yıl sürecek olan İngiliz etkinliği başlamıştı.¹⁷²²

¹⁷²² Uğur Akbulut, *Hindistan Yolu ve İngilizler*, s. 93 vd.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, XII, Dersaadet, 1301.
- Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, II, İstanbul 1928.
- Akbulut, Uğur; “Doğu Anadolu’da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Yeni Türkiye*, 44, Mart-Nisan 2002, s. 140-156.
- Akbulut, Uğur; “Rusların 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’yu İşgali ve Bunun İngiltere’nin Hindistan Yolu Politikasına Etkisi”, *Yeni Türkiye*, 73, Temmuz-Aralık 2015, s. 703-720.
- Akbulut, Uğur; *Hindistan Yolu ve İngilizler*, Konya 2016.
- Allen, W.E.D - Paul Muratof, *1821-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.
- Altundağ, Şinasi; *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, 1. Kısım, Ankara 1988.
- Arslantaş, Selim; “Osmanlı-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: 1826 Akkerman Andlaşması’nın Müzakereleri”, *Uluslararası İlişkiler*, 9/36, 2013, s. 149-169.
- Averyanof, Pavel; *XIX. Asırda Rusya-Türkiye-İran Muharebeleri*, çev. Mülazim adil Efendi, Yüzbaşı Mustafa Efendi, Ankara 1926.
- Beydilli, Kemal; “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, XIII, S. 17’den ayrı basım, Ankara 1988.
- Kılıç, Davut; “Ermenistan’ın Kuruluşu ve Türk Dünyasına Etkisi”, *9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri*, II, İstanbul 2011, s. 328-327.
- Kılıç, Davut; *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2012.
- Konukçu, Enver; *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.
- Kurat, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*, Ankara 1917.
- Küçükuğurlu, Murat; *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Konya 2018.
- Mehmed Arif, “Rusya ile 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku Bulan Harbe Dair Bir Vesika”, *Tarih-i Osmanî Encümenî Mecmuası*, Cüz. 13-18, İstanbul 1328.
- Monteith, W.; *Kars and Erzeroum with The Campaigns of Prince Paskiewich in 1828-1829*, London 1856.^[1]_[SÉP]
- Örenç, Ali Fuat; “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, 46, (2007), İstanbul 2009, s. 37-84.

Özger, Yunus, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinden Sonra Ruslar Tarafından Bayburt’tan Göç Ettirilen Reaya”, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2014, Bayburt, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 155-180.

Özkan, Ayşe; *Miloş’tan Milan’a Sırp Bağımsızlığı (180-1878)*, İstanbul 2011.

Puşkin, Aleksandr; *Erzurum Yolculuğu*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul 2014.

Riasanovsky, Nicholas - Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıcından Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul 2014.

Saray, Mehmet; “Başlangıcından Petro’ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 35, 1984-1994, s. 194-222.

Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2010.

Şirokorad, A.B.; *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul 2013.

Tuncer, Hüner Tuncer, *Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, İstanbul 2013.

Turan, Şerafettin; “Edirne Anlaşması”, *AÜDTCF Dergisi*, IX/1-2, 1951, s. 111-151.

Uschakoff, Fedorowitsch; *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türke-i, Während der Jahre 1828 und 1829*, Leipzig 1838.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1988.

Erzurum Maarif Meclisi ve Maarif Müdürlüğünün Osmanlı Taşra Eğitim

Yönetimindeki Yeri ve Önemi

Fatma Kaya Doğanay*

Özet

Osmanlı Devleti, II. Mahmud'dan itibaren maarif işlerini modern anlamda teşkilatlandırmak için çabalara girişmiştir. Başlangıçta merkez teşkilatı yenilenmiş ve süreç içerisinde 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti ortaya çıkmıştır. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile taşra eğitim yönetimi ele alınmış ve vilayetlerde maarif meclisleri kurulması öngörülmüştür. 1882'den önce bazı vilayetlerde maarif meclisleri ortaya çıkmışsa da bunlar Maarif Nezareti tarafından kurulmadığından eğitim yönetiminde taşra-merkez irtibatını sağlayamamıştır. II. Abdülhamid döneminde bu konu tekrar ele alınmış, 22 Rebbiülevvel 1299'da Erzurum, Sivas, Diyarbakir, Mamuratülaziz, Van ve Edirne vilayetlerinde maarif meclisi açılması için irade çıkarılmıştır. Erzurum Maarif Meclisi'ne Maarif Müdürü başkanlık etmektedir. İlk Maarif Müdürü'nün Derviş Efendi olduğu düşünülmüştür.

Bu bildiriye Erzurum Maarif Meclisi ve Maarif Müdürlüğünün taşra eğitim yönetimindeki yeri ve önemi ele alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve veri toplama aracı olarak doküman incelemesi uygulanmıştır. Kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Erzurum, Devlet ve Maarif Salnameleri, çeşitli telif eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, maarif meclisi, maarif müdürlüğü, Osmanlı

The Place and Significance of Erzurum Board and Directorate of Education in The Administration of Ottoman Provincial Education

Abstract

Ottoman State attempted to organise the educational affairs in a modern way from the period of Mahmud II. At the very outset, the central organisation was renewed and the ministry of national education (Maarif-i Umumiye Nezareti) was founded in 1857. In 1869, the statute of general education (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi) was handled and the boards of education in provinces were decided to be founded.

Though these boards of education were founded in some provinces before 1882, they could not establish the connection between the countryside and rural places in educational administration. During the rule of Abdulhamit II, this issue was rehandled, in 22 Rebbiülevvel

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, fatmaky@atauni.edu.tr

1299, an order was enacted to open the boards of education in the provinces of Erzurum, Sivas, Diyarbakir, Mamuratülaziz, Van and Edirne. Erzurum board of education was administrated by the director of education. Derviş Bey was thought to be the first director of the board.

In this study, the significance and the place of Erzurum board of education and educational directorate was aimed to examine. Qualitative research method was employed, and document analysis was used to collect data. The sources were the Ottoman archives of the Prime Ministry, Erzurum, State and educational annuals and several copyright works were used.

Key words: the province of Erzurum, board of education, directorate of education, Ottoman state.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde eğitim yönetiminin modern anlamda teşkilatlandırma çabaları II. Mahmud devrinde başlamaktadır. 1826 yılında sıbyan mekteplerini teşkilatlandırmak ve vakıflarla ilgili kuruluşları idare etmek için Darphane Nezareti'nden evkaf kısmı ayrılarak Evkaf-ı Humayun Nezareti kurulmuştur.¹⁷²³ Bu dönemde hariciye, dâhiliye ve maliye nazırlıkları dışında kalan memleketin imar ve kalkınmayla ilgili işlerini planlamak üzere Meclis-i Umur-u Nafia (Faydalı İşler Meclisi) adında bir kurul oluşturulmuştur. Bu sayede maarif hakkında rapor hazırlayan komisyonla merkezi teşkilatın kuruluşu yolunda bir adım atılmıştır. Bundan sonra ise 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839¹⁷²⁴) tarihinde Mekatib-i Rüşdiye Nazırlığı, 1845'de Muvakkat Meclis-i Maarif, 1846'da Daimi Meclis-i Maarif-i Umumiye, Mekatib-i Umumiye Nezareti açılmıştır. 17 Mart 1857 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti kurularak Abdurrahman Sami Paşa, nazırlığa tayin edilmiştir. Tarihçi ve o sırada Mekatib-i Umumiye nazırı bulunan Hayrullah Efendi müsteşarlığa ve Raşit Efendi Nezaret mektupçuluğuna getirilmiştir.¹⁷²⁵

Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın döneminde 1 Eylül 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ilan edilmiştir. Bu nizamnameye göre merkezi maarif teşkilatı Maarif-i Umumiye Nezareti ve Meclis-i Kebir-i Maariften oluşmaktadır. Bunlardan Meclis-i Kebir-i Maarif, maarif idaresinin genel merkezi durumunda olup, idari ve ilmi olarak iki daireye ayrılmıştır.¹⁷²⁶

¹⁷²³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1974, s.40.

¹⁷²⁴ Tarih çevirmelerinde <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> kullanılmıştır.

¹⁷²⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1999, s.3, 4, 14, 16. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* (Haz. Mustafa Ergün vd.), Ankara, 2002, s. 16

¹⁷²⁶ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Ankara, 2008, s.5.

1869 yılından sonra Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubeleri olarak vilayetlerde maarif meclisleri açılmıştır.¹⁷²⁷

Bu çalışmada Erzurum Maarif Meclisi ve Maarif Müdürlüğünün taşra eğitim yönetimindeki yeri ve önemi ele alınmıştır.

Vilayet Maarif Teşkilatı

Osmanlı eğitim sisteminin önemli belirleyicisi olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi teşkilat yönünden asıl yeniliği taşra teşkilatına getirmiştir¹⁷²⁸. Nizamnamenin 143-152. maddeleri arasında vilayet maarif meclisleri ele alınmış ve böylece ilk defa resmi olarak vilayet maarif meclislerinin kurulması öngörülmüştür. Bu maddeler özetle şunları içermektedir:

Nizamnameye göre Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubesi ve icra vasıtası olmak ve başkanlığı maarif müdürü unvanıyla bir kimsede bulunmak üzere her vilayet merkezinde bir meclis-i maarif teşkil edilecektir. Bu heyet gereğine göre biri Müslim ve diğeri gayrimüslim iki muavin, ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim 4 tahkik memuru (muhakkik) ve 4 kişiden 10 kişiye kadar Müslim ve gayrimüslim daimi vazifeli olmayan üye, bir kâtip, bir muhasebe memuru (muhasib) ve bir sandık emininden meydana gelecektir. Vilayete bağlı livalarda icabına göre biri Müslim ve diğeri gayrimüslim olarak müfettiş namıyla iki kişi bulunacak ve bunlar vilayet makamının özel nezareti altında hareket ve memuriyetlerini icra edeceklerdir. Bunların hepsi Osmanlı Devleti tebaası olacaktır.

Maarif meclisinin reisi, muavin, muhakkik ve müfettişleri Maarif Nezaretince seçilerek irade-i seniyye ile atanacaktır. Diğer memurlar ise mahalli erkândan vilayet makamının seçmesi ve Maarif Nezareti'nin tasdiki üzerine tayin edilecektir.

Reis maaşı üç binden beş bine, muavinlerle muhakkik ve müfettişlerin iki bin, kâtip, muhasip ve sandık eminlerinin maaşı beş yüzden bin kuruşa kadar olacaktır.

Vilayet maarif meclisinin görevleri Maarif Nezareti'nden alacağı emir ve talimat hükümlerini icra etmek, Nizamname hükümlerini vilayet dâhilinde uygulamak, hazineden verilen tahsisat ile ahaliden alınacak iane hasılatının muhafazasına ve sarf suretine ve kullanımına dikkat etmek, vilayet dâhilinde bulunan mekteplerle kütüphane ve matbaalara ve emsali tesisata nezaret etmek ve mekteplerin daima teftiş durumlarıyla gerekli ıslahatına bakmak, her sene vilayetin maarifçe halini ve yapılması gereken şeyleri Maarif Nezareti'ne mazbata ile bildirmek ve bu mazbata suretini vilayet meclis-i umumisine verip bütçesini tanzim

¹⁷²⁷Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. 243.

¹⁷²⁸Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.23.

ettirmek, ilim ve maarifetin olgunlaşması için çalışmak, muallimleri seçmek, mükâfat ve mücazatlarını tayin ve icra ettirmek, özel davalarını görmek, imtihanları icra ettirmek, diploma vermektir. Maarif meclisleri bütün hususlarda vilayet valisine müracaat edecekleri gibi, gerektiğinde doğrudan doğruya Maarif Nezareti'ne başvurabileceklerdir.¹⁷²⁹

Maarif meclisi açılması öngörüldükten sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin vilayetlerde ne şekilde uygulanacağını belirtmek için 9 maddelik bir talimatname yayınlanmıştır.¹⁷³⁰ Fakat 1881'den önceki uygulamalarda vilayet maarif meclislerinin ortaya çıkması merkezi bir planlama politikasının ürünü olmadığı düşünülmüştür. Genelde bu dönemde vilayet maarif meclisleri büyük ihtimalle yerel idarecilerin inisiyatifi ile kurulmuş ve süreklilik arz etmemiştir. 1869-1872 arasında Mithat Paşa tarafından Tuna ve Bağdat vilayet merkezlerinde maarif meclisleri kurulduğu belirtilmişse de bunlarla ilgili 1870'den sonra yayınlanan vilayet salnamelerinde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Yine Sivas'ta 1287/1870 tarihli vilayet salnamesinde maarif meclisine rastlanırken 1293/1876 salnamesinde böyle bir bilgi yoktur.¹⁷³¹

Bu dönemde 21 Ocak 1871'de İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi yayınlanmıştır. Nizamnamenin 25. ve 26. maddeleri de maarif müdürlerinin görev ve yetkilerini açıklamış ve böylelikle maarif müdürlüklerinin vilayet kuruluşunda yer alması sağlanmıştır.¹⁷³²

II. Abdülhamid devrinde vilayetlerde birer maarif meclisi teşkili işi maarif müdürlükleriyle birlikte ele alınmış ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilgili hükümleri uygulanmak istenmiştir. Nizamnameye göre maarif idaresi kadrosunda bulunan müdür, muhasip, sandık emini, kâtip ve müfettişler maarif meclisinin tabii üyesidir. Görevleri açısından aynı sorumlulukları taşımaktadırlar. Aralarındaki fark, maarif idarelerinin Türk ve Müslümanlardan, maarif meclislerinin Müslim ve gayrimüslimlerden oluşmasıdır. Maarif meclisleri bir nevi, 1856 Islahat fermanının eğitim ve öğretim alanında öngördüğü hükümlerin sonucu olarak var olmuş ve maarif müdürlüklerinin yanında karar organı hüviyetindedir. Böylelikle maarif müdürlükleri ve maarif meclisleri iç içe geçmiştir.¹⁷³³

II. Abdülhamid döneminde merkezin taşra maarif yönetimini etkili bir şekilde düzenlemek istemesi üzerine 13 Safer 1299/23 Kanun-ı evvel 1297/4 Ocak 1882'de Maarif Nezareti takriri söz konusu olmuştur. Bu takrirden özetle vilayetlerde maarif meclisi adında

¹⁷²⁹ Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s.207-210; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s.428-430

¹⁷³⁰ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.91.

¹⁷³¹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul, 2010, s.128-129.

¹⁷³² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.39.

¹⁷³³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 44.

heyetler varsa da bunlar nezaret tarafından seçilmediğinden merkezi idarenin onlarla haberleşmesi ve muamelatının yok denecek şekilde ve nezaretin de taşranın maarif durumundan haberdar olmadığı belirtilmiştir. Hıristiyan tebaa mekteplerini ve ecnebi tedrisatı da daima dikkat altında ve teftişte tutmak gerekmektedir. Bu nedenlerle bütün vilayetlerde maarif meclisleri ve şubeleri açılmak istense de maliyenin durumunun göz önünde tutulması ve bu kadar yere birden vasıflı memur bulunması da şüpheli olduğundan öncelikle Anadolu'nun maarifçe diğer memleketlere nisbeten geri kalmış ve yavaş yavaş tedris ve talim işleri yabancıların eline geçmekte olan vilayetlerinde maarif meclisi meydana getirmek gereklidir. Bu maarif meclisleri açıldıkça onlar vasıtasıyla Darümuallimin-i Sıbyanlar da açılacaktır. Nezaretçe düzenlenecek talimatın içerdiği vazifeleri yerine getirmek üzere bu sene Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum, Van vilayetleri merkezlerinde birer Maarif Meclisi teşkil edilmesi ve Dersaadet'ten seçilecek ve tayin edilecek müdürlere 1.200'den 1.500'e, müfettişlere 800'den 1000'e, mahallerinden seçilecek kâtiplere 250'den 500 kuruşa kadar maaş, masarif-i müteferrikaları senevi olarak 1200 kuruş, toplamda da 186.000 kuruş verilmek üzere arz edilmiştir. Takrir 26 Safer 1299/4 Kanun-ı sani 1297'de huzurda arz olunmuştur.¹⁷³⁴

Fakat bu sırada Edirne Vilayetinden 3 Rebiülevvel 1299 tarihli ve 722 numaralı tahrirat gelmiştir. Bu tahriratla da Edirne Vilayeti maarifinin her yerden ziyade ıslahata ihtiyacı olduğu anlaşılmış ve Maarif Nezareti 10 Rebiülevvel 1299/18 Kanun-ı sani tarihinde tekrar takrir yazmıştır. Edirne Vilayeti için de 37. 200 kuruş sarfına izin istenmiştir. Bu yeni istek 18 Rebiülevvel 1299/26 Kanun-ı sani 1297'de arz edilmiştir. Tayin-i vakitte encümeni mahsus marifetiyle devletçe bir program yapılacağından tedrisatın ona tatbiki hususu esas şart kabul edilerek Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum, Van ve dahil edilen Edirne'de maarif meclisleri açılması için 22 Rebiülevvel 1299/.. Kanun-ı sani 1297 tarihinde irade-i seniyye çıkarılmıştır.¹⁷³⁵

8 Recep 1314/13 Aralık 1896'da Vilayet-i Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat yayınlanarak hem maarif müdürlerinin hem de maarif meclislerinin görevleri açıklanmıştır.¹⁷³⁶ 1910 yılında da yeni bir Maârif Müdürleri İle Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat hazırlanmıştır.¹⁷³⁷ Vilayet Maarif Meclisleri, 23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913/5 Zilkade 1331) tarihinde lağvedilerek yerine Tedrisat-ı İptidaiye

¹⁷³⁴ BOA, Y.A. RES, 14/48, 26.2.1299/17 Ocak 1882; Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*, Ankara, 1945, s.127-129. Berker eserinde Maarif Nezareti takririnin tarihini 1 Safer 1299/23 Kanun-ı evvel 1297 olarak vermektedir. Fakat belgede 13 Safer 1299/23 Kanun-ı evvel 1297 olduğu görülmüştür.

¹⁷³⁵ BOA, İ.DH, 846/67930, 22.3.1299

¹⁷³⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1316/1, s.136-156.

¹⁷³⁷ Gençoğlu, Mustafa, "Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 8/16 (Güz 2012), s.35.

Meclisi açılmış ve Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı, bu meclisin vazifelerini tespit etmiştir.¹⁷³⁸

Erzurum Vilayeti Maarif Meclisi ve Maarif Müdürlüğü

1882'de resmi maarif meclisleri kurulmadan önce Erzurum Vilayetinde Maarif Meclisi olduğu görülmüştür. Bu Maarif Meclisi'nin reisi Binbaşı Salim Efendi'dir.¹⁷³⁹ Resmi Maarif Meclisi kurulduktan sonra bu meclisin reisi ve ilk maarif müdürünün Derviş Efendi olduğu düşünülmüştür.¹⁷⁴⁰ Tespit edilebilen 1887 yılı Erzurum Maarif Meclisi üyeleri şu şekildedir:

Müdür Mehmed Murad Bey

Muhasebeci Osman Nuri Efendi

Aza Mehmed Cazim Bey

Aza Ali Lütü Efendi

Aza Mehmed Rifat Bey

Meclis Kâtibi Ali Rıza Efendi.¹⁷⁴¹

Böylece Erzurum Maarif Meclisi'nin bir maarif müdürü, bir muhasebeci, bir meclis kâtibi ve 3 azadan oluştuğu anlaşılmıştır. 1892'de ise aza sayısı 2'ye düşmüştür.¹⁷⁴² 1894'de kaynaklar Erzurum maarif idaresinin daha ön plana geçtiğini düşündürmektedir. Maarif idaresine muhasebe memuru refiki Halid Efendi ve Sandık Emni Mehmed Efendi eklenmiştir. Meclis Aza sayısı da 5'e çıkmıştır.¹⁷⁴³ 1897'de 4 aza mevcuttur. Bu azalardan biri Manuel Efendi'dir. İlk defa bu kaynaktan bir gayrimüslim azaya tesadüf edilmiştir.¹⁷⁴⁴ 1899'da 4 azalıktan birinin boş olduğu anlaşılmıştır.¹⁷⁴⁵ 1900'de ise 6 azadan biri Arakil Efendi'dir.¹⁷⁴⁶ 1903/1904'de Maarif İdaresi görevlileri arasına maarif mukayyidi (Mehmed Zakir Efendi) ilave edilmiştir.¹⁷⁴⁷ Tespit edilebilen maarif müdürleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Erzurum Vilayeti Maarif Müdürleri¹⁷⁴⁸

¹⁷³⁸ Halil Aytekin, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991, s. 34.

¹⁷³⁹ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1299/9, s.100.

¹⁷⁴⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1300/38, s. 309

¹⁷⁴¹ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304/10, s.233

¹⁷⁴² *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1310/11, s.118

¹⁷⁴³ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1312/12, s.160

¹⁷⁴⁴ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1314-1315/13, s.125

¹⁷⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1317/14, s.129

¹⁷⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1318/15, s.234

¹⁷⁴⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321/6, s.305

¹⁷⁴⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1300/38, s. 309; 1301/39, s.525; 1302/40, s. 537; 1303/41, s. 454; 1304/42, s.415; 1305/43, s. 325, 1306/44, s. 600; 1307/45, s. 644; 1308/46, s.636; 1309/47, s. 664; 1310/48, s. 672; 1311/49, s. 710; 1312/50, s. 728; 1313/51, s. 760, 1314/52, s. 770; 1315/53, s. 476; 1316/54, s. 570; 1317/55, s. 544; 1318/56, s. 586; 1319/57, s. 638; 1320/58, s. 658; 1321/59, s. 708; 1322/60, s. 722; 1323/61, s. 794; 1324/62, s. 858; 1325/63, s. 854, 1326/64, s. 858, 1326 Maliye/65, s. 504; 1327 Maliye/66, s. 498; 1328 Maliye/67,

	Maarif Müdürü	Görev Yılları
1	Derviş Efendi	1883/1300-1884/1301-1885/1302-1886/1303
2	Murad Bey	1887/1304-1888/1305-1889/1306-1890/1307
3	Tevfik Bey	1891/1308-1892/1309
4	Ahmed Feyzi Bey	1892/1310
5	Vehbi Efendi ¹⁷⁴⁹	1893/1311-1894/1312
6	Mehmed Vehbi Efendi	1895/1313-
7	Abdülkerim Bey	1896/1314-1897/1315-1898/1316
8	Mehmed Bey	1899/1317-1900/1318-1901/1319-
9	Vehbi Efendi	1902/1320-1903/1321
10	Mehmed Vehbi Efendi	1904/1322
11	Celal Bey ¹⁷⁵⁰	1905/1322
12	-	1905/1323
13	Süleyman Efendi	1906/1324-1907/1325-1908/1326
14	Şükri Efendi	1910/R. 1326-1911/R. 1327
15	Mehmed Saib Bey ¹⁷⁵¹	1912/R. 1328- 1918/ 1333/1334

Erzurum Vilayeti Maarif Meclisi ve Maarif Müdürlüğü Hizmetleri

Erzurum Maarif Müdüriyetinden yabancı memleketlerden Erzurum'a getirilen kitap, sair evrak ve Hıristiyan hususi mekteplerinde çeşitli diller üzerine tedris edilmekte olan kitapların incelenmesi için bir tercüman tayin edilmesi ve iki ibtidai mektebin ihtiyaçlarının meşrûnun lehin¹⁷⁵² maarife aid kısmından bir miktarın harcanması için merkezden izin

s. 518; 1333/1334 Maliye/68, s. 538; Seyit Taşer, "Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)", *İstem*, 8/15, 2010, s. 164; *BOA, MF. MKT*, 275/64; *BOA, BEO*, 2520/188992, 30.12.1322.

¹⁷⁴⁹ Vehbi Efendi ve Mehmed Vehbi Efendi farklı kişiler midir tam anlayışlamamıştır. Fakat *BOA, MF. MKT*. 275/64, 07.02.1313 künyeli belgede Erzurum Maarif Müdürü hem Vehbi ismini hem de Mehmed Vehbi mührünü kullanması aynı kişiler olduğunu düşündürmüştür.

¹⁷⁵⁰ *BOA, BEO*, 2520/188992, 30.12.1322/7.03.1905. Bu belgede Erzurum'un hava ve suyu ile uyuşmayan Maarif Müdürü Celal Bey'in naklini istediğinden açık olan Yanya Maarif Müdürlüğüne tayini ve Erzurum Maarif Müdürlüğüne de Hüdavendigar Vilayeti Müdür-i sabıki Hasip Efendi'nin tayin edilmesine karar verilmiştir. Celal Beyin Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğüne memuriyetinin değiştirilmesi için düzenlenen mazbata 17 Şubat 1320'de takdim edilmiştir. Fakat Hasip Efendi'nin Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğü sırasında İdadi Mektebi idareci ve öğretmenleriyle arasında ihtilaf olduğu ve bazı yolsuzlukların görülmesi, yine aynı kişinin Cezair-i Bahr-i Sefid Maarif Müdürlüğü sırasında da uygunsuz hareketlerde bulunduğundan memuriyetinin bir derece tenziline karar verilmiştir. Bu nedenle de Erzurum Maarif Müdürlüğü maaşı, Hüdavendigar ve Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayetleri müdürlük maaşından fazla olduğundan Hasip Efendi yerine başka birinin seçilmesi Nezaretçe uygun bulunmuştur. Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1323/61, s. 794'de ise Maarif Müdürünün ismi verilmemiştir. Bu da münasip birinin henüz bulunmadığını düşündürmüştür.

¹⁷⁵¹ Seyit Taşer, "Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)", s. 164; Taşer'e göre Mehmed Saib Bey Darülmualimin-i Aliye mezunudur.

¹⁷⁵² Meşrûnun leh; "Vakıf tarafından lehine şart koşulan kişi, vakfın geliri kendisine şart koşulmuş memuriyet, kadro". (Bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 426.)

istenmiştir. Durum Meclis-i Maarifte görüşülmüş, hariçten giden evrak ve kitapların incelenmesine mahalli hükümet ve rüsumat idaresine, mekteplerin program ve kitaplarının muayene ve teftişinin maarif müdürü ve meclis heyetine ait olduğu ifade edilerek bütçenin tercüman tayini için uygun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Erzurum'da maarif meclisi teşkil edilmesinin üzerinden epey vakit geçtiğinden teşebbüs ve icraatına dair etraflı bir malumat merkezce edinilmemiştir. Maarif müdürüne verilen talimata, Maarif-i Umumiye Nizamnamesine, meşrûtu lehlerin münderis ve şuna buna yemelik olan varidat-ı vakfiyenin maarife aid kısmının gazetelerle ilan olunan ahkâmına uygun olarak vilayet dâhilinde bulunan mekteplerin ıslah ve çoğaltılması ve bu konudaki icraatlarını bildirilmesi de yazılmıştır.¹⁷⁵³

1301 (1883/1884)'de meşrutun lehleri terk edilmiş ve bırakılmış zaviyelerden şimdilik elde edilen gelir ile Erzurum merkez, Bayezid kazası ve Bayezid Sancağı kazalarında iptidai mektepler teşkil ve tesisi, Erzurum'da bir inas mektebi ile bir Darümuallimin açılması Vilayet İdare Meclisi ve Maarif Müdürlüğünde müzakere edilerek karar alınmıştır.¹⁷⁵⁴

Maarif müdürleri bir başka yere tayin edildiklerinde yeni bir müdür atanıncaya kadar işlerini maarif meclisine devir edebilmekte ve bu işler maarif meclisince yürütülebilmektedir. Keza 1888'de Erzurum Maarif Müdürü Murad Bey 2000 kuruş maaş ile Beyrut Vilayeti maarif müdürlüğüne naklen tayin edilmiştir. Murad Bey'in yerine başka bir müdür atanana kadar maarif işlerini maarif meclis heyetine devir teslim ve iadesi istenerek, bu işlerin Maarif Meclisi heyetince yürütülmesi istenmiştir.¹⁷⁵⁵ Bu da daha önce belirtilen maarif meclisleri ve maarif müdürlüklerinin iç içeliğini açıklamaktadır. Ayrıca burada Murad Bey'in 2000 kuruş maaşla Beyrut Vilayetine atanması Erzurum'da 2000 kuruştan fazla maaş almadığını düşündürmüştür. Vilayetlere göre maarif müdürlerinin maaşları da farklılık gösterebilmektedir. Nitekim Erzurum Maarif Müdürlüğünün maaşı Hüdavendigâr ve Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetleri maarif müdürlüğünden daha fazladır.¹⁷⁵⁶ Maarif müdürleri maaşları değerlendirildiğinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde Vilayet Maarif Meclisi reisine 3.000 kuruştan 5.000'e kadar, 1882'de müdürlere 1200'den 1500 kuruşa kadar maaş verileceği belirtilmiştir. Başlangıçta hedeflenen 3.000 kuruş maaşa son dönemde ulaşılmış ve tespit edilebilen son Maarif Müdürü Mehmed Saib Bey'in 1912'deki maaşı 3000 kuruş olmuştur. Bu dönemdeki Hüdavendigâr

¹⁷⁵³ BOA, MF. MKT. 78/54, 07.02.1300.

¹⁷⁵⁴ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s. 202

¹⁷⁵⁵ BOA, MF. MKT, 103/131, 28. Ra. 1306/19 Teşrinisani 304.

¹⁷⁵⁶ BOA, BEO, 2520/188992, 30.12.1322/07.03.1905

Vilayeti Müdürü de 3000 kuruş maaş almaktadır.¹⁷⁵⁷ Demek ki son dönemde Hüdavendigâr Vilayeti ve Erzurum Vilayeti maarif müdürlükleri maaşları eşit seviyeye ulaşmıştır.

Maarif meclisinin sakıncalı ifadeler bulunan kitap ve haritaların basım ve ithaline izin verilmesi konusuyla sıklıkla uğraştığı anlaşılmıştır. Nitekim Ermenilerin bulunduğu yerleri Ermenistan tabiriyle gösteren, Ermeni Krallığı ifadelerini kullanan harita müellefatı konusunda farklı emirler olduğundan vilayet idaresi ve maarif meclisi merkezden yeni emirler istemiştir.¹⁷⁵⁸

Ecnebi risale ve kitaplarının incelenmesi konusu Maarif müdürlerini meşgul etmeye devam etmiştir. Bu konuda sadece Erzurum Maarif Müdürlüğü değil Manastır örneğinde olduğu gibi diğer vilayet maarif müdürleri de sıkıntı çekmektedir. Erzurum'da gayrimüslim mekteplerinde okutulan kitap, risale ve bazı evrakların tetkiki konusunda vilayet tercümanından faydalanılmakta ise de tercüman bu vazifenin kendisine aid ve vaktinin olmadığını belirterek işi maarif müdürlüğüne göndermesi üzerine maarif tercümanı istihdamı için tezkere yazılmıştır. Merkezden maarif bütçesinin yetersizliği belirtilerek işin vilayet tercümanlarına havale edilmesi istenmişse de vilayetlerde bu uygulamanın imkânsızlıklarının oluşması üzerine maaşları maarif hasılatından karşılanmak üzere vilayetlerden arzu edilen tercümanların istihdamına izin verilmesi sadareten istenmiştir.¹⁷⁵⁹

Maarif idareleri bölgelerindeki kayıtları tutmak için merkezden defter istemekte ve taşraya gerekli olan evraklar konusunda yazışmalar yapmaktadır. Keza Erzurum Maarif Müdüriyeti de 308 senesi kayıtları için defterler istemiş fakat defterler kendilerine ulaşmadığı için ya defterlerin hızlıca gönderilmesini ya da Erzurum'da basımına izin verilmesinin telgrafla bildirilmesini yazmıştır. Merkezden defterlerin 600 kuruşu geçmemek şartıyla mahal matbaasında bastırılmasına izin verilmiştir.¹⁷⁶⁰ Yine Erzurum Maarif Müdürlüğü, rüşdiye ve idadi mektebi öğrencileri için gerekli olan günlük devam cetvelleriyle özet cetvellerini, Maarif Nezareti'nden istemiştir. Verilen cevapta rüşdiye mektepleri için gerekli olan kâfi miktardaki cetvelin gönderileceği, idadi idaresi idadi mektebi vukuatı için gerekli olan evrakı daha önceden gönderdiğinden bu örneğe göre mahallince tanzim edilmesi belirtilmiştir.¹⁷⁶¹

Erzurum maarif müdürleri çeşitli komisyonlara da dâhil edilebilmektedir. Bunlardan biri Hamidiye alaylarını teşkil eden Kürt köylerinde irade seniyye ile tesis edilecek mektep ve

¹⁷⁵⁷ Seyit Taşer, "Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)", s. 163-164.

¹⁷⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 148/10, 20.11.1306

¹⁷⁵⁹ BOA, DH. MKT, 1719/106, 01.09.1307/21.04.1890

¹⁷⁶⁰ BOA, MF. MKT, 139/90, 07.10.1309/5.05.1892

¹⁷⁶¹ BOA, MF. MKT, 303/7, 08.08.1313/24.01.1896

camii inşasının havale edildiği Erzurum'da teşekkül eden Hudud-ı Hakani Tarassud Kuleleri İnşaat Komisyonu'dur. Maarif Müdürü Mehmed Tevfik Efendi, komisyona mektepler ve ilgili tahsisat hakkında bilgi verdiğini fakat komisyonun bütün muamelelerine katılıp katılmayacağını ve inşaat hususunda teftiş hakkının olup olmadığının açık olmadığından inşaat mevsimi de başladığından bu konuda açık bir emir istemiştir. Sonuçta Maarif Müdürünün komisyonun bütün muamelelerine iştiraki ifade edilmiştir.¹⁷⁶²

Maarif müdürleri muallimlik görevi de alabilmektedir. Fakat Erzurum Maarif Müdürü boşalan idadi mektebi malumat-ı fenniye muallimliğini üzerine almak istemiş fakat merkezden bu gibi muallimliklerin maarif müdürlerine verilmemesi kararına uygun olarak mahallinden münasip birine görevin verilmesini istemiştir.¹⁷⁶³ Yine Maarif Müdürlüğünden Vehbi Efendi, İdadi Mektebinde Lisan-ı Osmani Muallimliği yapmıştır. Hatta bu görevine dair kendisine, 1310 senesi Haziran ayı masraf cetveline ekli olan senetlerden Mayıs ayı maaşında 250 kuruşluk bir kıta senede pul ve imza konulmadığından nakdi para cezası verilmiştir.¹⁷⁶⁴

Maarif müdürlüğü yazışmalarından 1311 yılına gelindiğinde Erzurum kasabasında usul-i cedit uygulayan ibtidai mektebi olmadığı anlaşılmıştır. Erzurum kasabasında yeni usulü uygulayacak Numune-i Terakki isminde ibtidai mektebi açmak için dilekçe verilmiştir. Bu mektepte tedris işleri için idadi muallimlerinin boş vakitleri, idare ve inzibat işlerinin Darülmualimin muallimine, nezaret hakkının da maarif müdürüne verilmesi düşünülmüş, mülga rüşdiye mektebinin üst katı da yer olarak planlanmıştır.¹⁷⁶⁵

Maarif müdürleri mekteplerin kitap, risale, tamir ve diğer ihtiyaçlarıyla ilgilenmiş ve önerilerde bulunmuştur. Mekteplerde kitap ve risalelerin geç tedarik edildiği ve bunun da eğitimi kestiği ifade edilerek merkezdeki kütüphanelerde yeterince kitap ve risale bulundurulmasını önermiştir. Maarif Müdürlüğü, Erzurum İdadi binasının tamire ihtiyacı olduğu, muallimlerinin maaşlarında tenzilata gidilmesinin sıkıntıya sebep olduğu, depo ve anbar memurunun mubassırlık yapamayacağını izah ederek mubassıra ihtiyacı olduğunu bildirmiştir.¹⁷⁶⁶

Maarif meclisi üyelerinin güzel hizmetleri söz konusu olmuştur. Maarif Meclisi fahri azası İsmail Hakkı Efendi'nin hizmetlerinden dolayı uygun bir rütbe ile taltifleri için dilekçe verilmiş ve merkezden hak ettiği derecenin beyanı istenmiştir.¹⁷⁶⁷ Yine Maarif Meclisi fahri

¹⁷⁶² BOA, MF. MKT, 148/69, 05.02.1310/28.08.1892

¹⁷⁶³ BOA, MF. MKT, 182/18, 19.03.1311/30.09.1893

¹⁷⁶⁴ BOA, MF. MKT, 289/46, 05.05.1313/24.10.1895

¹⁷⁶⁵ BOA, MF. MKT, 186/76, 29.04.1311/9.11.1893

¹⁷⁶⁶ BOA, MF. MKT, 437/12, 19.10.1316/02.03.1899

¹⁷⁶⁷ BOA, DH. MKT, 83/44, 27.12.1310/12.07.1893

üyelerinden biri olan Erzurum eşrafından Resul Paşazade İhsan Bey, güzel hizmetlerinden kendisine rütbe-i salise tevcih edilmek istenmiş fakat rütbe-i rabia ile ödüllendirilmesi münasip görülmüştür.¹⁷⁶⁸

Maarif idareleri sadece başarılı işlerle anılmamış, haklarında şikâyette bulunmuş ve yolsuzluk suçlaması yapılmıştır. Maarif Müdürlerinden Tevfik Beyin maarif ile ilgili uygulamalarının rahatsızlık yarattığı anlaşılmıştır. Askeri rüşdi ve İdadi-i Mülki Muallimi Kolağası tarafından, Tevfik Beyin uygulamalarının tahkik edilmesi talep ve iddia edilmiştir. Buna göre Tevfik Efendi, İdadi muallimlerinin seçimi için yapılan imtihanı kazanan kişileri değiştirmiş, Fransızca muallimliğini de 600 kuruş tahsisatını inas rüşdiyesi için harcayacağını belirterek fahri olarak kendisi yürütmek için üzerine almıştır. Fakat kendisi görevi dolayısıyla Erzincan, Bayezid gibi taraflarda aylarca bulunduğundan bu görevi vekil olarak İdadi Müdürü Namık Efendi'ye yüklemiştir. Namık Efendi, bu dersi yürütebilecekse tahsisatı bu kadar yüksek dersi almayı neden diğer dersleri yürütmektedir? Yine hem müdürlük vazifesi hem de birçok dersi varken ayrıca Fransızca dersini de nasıl yürütmektedir? İddiaya göre bu para hem inas rüşdiyesi hem de zükur ibtidai mektebi için harcanmamıştır. Yine Tevfik Efendi'nin inas rüşdiyesi için nezaretin malumatı olmadan bir nizamname yazarak bunu rüşdiyenin salonuna astırdığı ve uygulamalarından dolayı inas rüşdiyesinin ve idadinin öğrenci sayılarının azaldığı iddia edilmiştir.¹⁷⁶⁹

Nitekim 1313 senesinde de kefil yenilemesi istenen Maarif Muhasebe Memuru Ahmed Fahri Efendi, usule aykırı iş yaptığından görevinden azledilmiş ve yeniden kefil göstermesine gerek kalmamıştır. Maarif kasasının anahtarıyla ilgili Fahri Efendi maarif heyet-i umumiyesi nazarında emniyetini mahvettiği ve Maarif Müdürü Vehbi Efendi ile de anlaşamadığı belirtilmiştir.¹⁷⁷⁰

Maarif müdürlerinden Süleyman Efendi zamanında da birtakım yolsuzluk olaylarına rastlanılmıştır. Erzurum Maarif Sandığından para çalınması sebebiyle Maarif Müdürü Süleyman Efendi, muhasebe memuru Ali Vefa Efendi ve sandık emini müteveffa Zakir Efendi'nin kefillerinin muhakemeye alınması gerekmiştir. Süleyman Efendi'nin muhakeme edilmesi için 23 Recep 1324/ 12 Eylül 1906'da irade çıkarılmıştır.¹⁷⁷¹

1910 yılında Maarif Müdürleri İle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaiine Müteallik Talimat yayınlanarak maarif müdürleri ve müfettişlerin görevleri tekrar düzenlenmiştir. Maarif

¹⁷⁶⁸ BOA, MF. MKT, 166/20, 29.04.1311/9.11.1893

¹⁷⁶⁹ BOA, MF. MKT, 131/13, 18.02.1309/07.09.1891.

¹⁷⁷⁰ BOA, MF. MKT, 275/64, 07.02.1313/30.07.1895

¹⁷⁷¹ BOA, İ.MF, 12/46, 23.07.1324/12.09.1906; BOA, BEO, 2910/218225, 28.07.1324/17.09.1906

müdürü, vilayette bulunan tüm okulların gözetim ve denetimini yapmakla ve bu eğitim kurumlarının Maarif Nezareti'yle koordinesini sağlamakla yükümlüydü. Vilâyet maarif müfettişleri ise maarif müdürüne her üç ayda bir vilayetin eğitim durumuyla ilgili rapor sunacaktı. Maarif Nezareti'nin emri üzerine Erzurum Vilayeti de 1910'da, mekatib-i ibtidaiye müfettişleri (İlkokul müfettişleri) tarafından teftiş edilerek raporlar hazırlanmıştır. Maarif Nezareti'nin isteği üzerine Erzurum Maarif Müdürlüğü tarafından ilk olarak Kiğı kazasına Müfettiş Ferid Abdurrahim gönderilmiştir. Daha sonra Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı), İspir kazalarıyla Erzincan livaları için raporlar hazırlanmıştır.

Raporlardan ve dönemin valisi Mehmed Celal Bey'in mütalaalarından 1910 yıllarında Erzurum vilayeti genelinde eğitimde büyük sıkıntılar yaşandığı anlaşılmaktadır. Buna göre vilayette nüfusa göre oldukça az miktarda okul bulunmaktadır. Okullar fiziki açıdan ve öğretmen sayısı açısından yetersizdir. Öğretmen maaşları çok düşüktür. Fakirlik ve zor coğrafi koşullar eğitimi olumsuz etkilemektedir. Özellikle ilkokul eğitiminin giderlerinin halka yüklemesi olumsuz sonuçlar vermiş ve halkta eğitime karşı ilgisizlik meydana getirmiştir.¹⁷⁷²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde merkez maarif teşkilatı kurulduktan sonra taşra maarif teşkilatı ele alınmıştır. Merkezin taşra maarifinden habersiz olması ile bu durumu ortadan kaldırmak gibi sebeplerle resmi vilayet maarif meclisleri ve maarif müdürlükleri ortaya çıkmıştır. Ülke genelinde maarif meclisi kurulması istendiğinde Anadolu'nun diğer memleketlere göre maarifçe geri kalmış yerleri seçilmiş ve böylece Erzurum Maarif Meclisi ve Müdürlüğü Osmanlı taşra eğitim yönetimindeki yerini almıştır.

Erzurum Maarif Meclisi ve Müdürlüğü, merkezin Erzurum maarifi hakkında bilgi edinmesini, maarife bırakılan gelirlerin bu iş için kullanılmasını sağlamış, Darülmualimin açılmasına çalışmıştır. Vilayette özellikle ibtidai okulların kurulması ve idadi mektebinin geliştirilmesi adına çabalar sarf etmiş; okulların kitap, risale vb. araç gereçlerini temin etmek istemiş ve önerilerde bulunmuştur. Bölgede bulunan gayrimüslim mekteplerin yabancı dildeki kitap ve risalelerinin tetkik edilmesi önemli işlerinin arasında yer almıştır. Erzurum Maarif Müdürlüğü memurları zaman zaman yolsuzluklara karışmış, bu durum da muhtemelen bölgedeki maarifin gelişimini etkilemiştir. 1910'lu yıllardaki Erzurum ile ilgili raporlar incelendiğinde vilayetteki eğitim durumunun iyi olmadığı kanaatini uyandırmıştır.

Kaynakça

¹⁷⁷² Gençoğlu, Mustafa, "Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)", s.35, 36, 56.

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sürelî Yayınlar

Düstur

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1299/9, 1300/38, 1301/39, 1302/40, 1303/41, 1304/42, 1305/43, 1306/44, 1307/45, 1308/46, 1309/47, 1310/48, 1311/49, 1312/50, 1313/51, 1314/52, 1315/53, 1316/54, 1317/55, 1318/56, 1319/57, 1320/58, 1321/59, 1322/60, 1323/61, 1324/62, 1325/63, 1326/64, 1326 Maliye/65, 1327 Maliye/66, 1328 Maliye/67, 1333/1334 Maliye/68.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321/6.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304/10, 1310/11, 1312/12, 1314-1315/13, 1317/14.

Kaynak Eserler

Aytekin, Halil, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991.

Berker, Aziz, *Türkiye'de İlk Öğretim*, Ankara, 1945.

Gençoğlu, Mustafa, "Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 8/16 (Güz 2012), s. 33-60.
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/46460> adresinden ulaşılmıştır.

Erdoğan, Teyfur, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, 1974.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1999.

Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* (Haz. Mustafa Ergün vd.), Ankara, 2002.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul, 2010.

Taşer, Seyit, "Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)", *İstem*, 8/15, 2010, 159-167. www. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/260846> adresinden ulaşılmıştır.

Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Ankara, 2008.

Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2010.

İkinci Kuşak Anılarında 1915 Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Çengelli (Havdos)-Vişneli (Sırdasor) Köylerinde Yaşanan Rus-Ermeni Mezalimi

Ersoy Zengin*

Özet

Kars, Ardahan ve Batum Sancakları 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştır. 1914 yılının son aylarında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı Doğu'da (Kafkasya'da) bir cephe açması, 37 yıldır Rus idaresi altında yaşayan bölge Müslümanlarında bağımsızlık umudunu doğurmuştur. 1914 yılının Aralık ayında başlayan Sarıkamış Harekâtı kısa zamanda felaketle sonuçlanmıştır. Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonlanıp Osmanlı Ordusu'nun 1915 yılının ocak ayında geriye çekilmesiyle, Kars, Ardahan ve Oltu gibi yerleri yeniden ele geçiren Rus birlikleri bölgede yaşayan Müslüman halka karşı büyük bir katliam hareketine girmiştir. Bölgeyi kaybetme korkusuyla hareket eden Rus ordusu savaş hukukunu hiçe sayarak yaralı-hasta Osmanlı askerlerini ve sivil halkı katletmeye başlamıştır. Çengelli (Havdos)-Vişneli (Sırdasor) köylerine gelen Rus askerleri burada 5 yaralı-hasta Türk askerini, köy halkından da 52 erkeği öldürmüştür. 18 kişi de Rusya içlerine esir kamplarına gönderilmiş bu kişilerin 14'ü esir kamplarında hayatını kaybetmiştir. Esir kamplarında ölenlerle birlikte toplamda 70'ten fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Sözlü tarih çalışması yapılarak incelenen bu olay Rus ordusunun 1915 yılının ocak ve nisan ayları arasında bölgede gerçekleştirdiği savaş suçlarının küçük bir parçasını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oltu, Çengelli, Vişneli, Sarıkamış Harekâtı, Rus-Ermeni Mezalimi

Russian-Armenian Atrocity in Çengelli (Havdos)-Vişneli Villages in Second Generation Memories After 1915 Sarıkamış Operation

Abstract

Kars, Ardahan, Batum Sanjaks were left to Russias after 1877-1878 Ottoman-Russian War as reparations. In the last months of 1914 Ottoman Empire's opening a front in the East (Caucasia) against Russia filled Muslims with independency hopes who were living under Russian administration for 37 years. Sarıkamış Operation that started in 1914 December ended in a catastrophe. After its failure when Ottoman army withdrew from Kars, Ardahan, Oltu in January 1915, Russian troops who captured the mentioned places started a big slaughter against Muslim public. Russian army that acted with the fear of losing the region disregarded laws of

* Dr. Öğr. Üyesi Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: ersoyzengin@munzur.edu.tr

war and started to slaughter wounded soldiers and Muslim people. Russian soldiers who came to Çengelli (Havdos)-Vişneli (Sırdasor) villages killed 6 wounded-sick Turkish soldiers and 52 men from the village. 18 people were sent to Russian prison camps and 14 of them died there. With those who died in prison camps more than 70 people in total lost their lives. This event, examined with verbal history study, reveals a small part of war crimes that Russian army committed between January and April of 1915.

Keywords: Oltu, Çengelli, Vişneli, Sarıkamış Operation, Russian-Armenian Atrocity.

Giriş; Sarıkamış Harbi ve Sonrasında Oltu

Tarihte 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti, Rusya'ya Kuzey-Doğu sınır bölgesinden Elviye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarıyla bunlara bağlı birçok kaza, nahiye ve köyleri Rusya'ya bıraktı. Rusya'ya terkedilen üç sancaktan Batum, Trabzon Vilayetine, Kars, Ardahan ise Erzurum vilayetine bağlı idi. Rusya bütün Kafkasyayı Zakafkasya genel valiliği ile yönetmekteydi. Zakafkasya genel valiliğinin merkezi Tiflis olup Guberniyalar (vilayet) ve Oblastlar'dan (ikinci derece bölge) oluşmaktaydı. Kağızman, Ardahan, Oltu gibi ana okruklar (kazalar) Kars oblastına bağlı idi.¹⁷⁷³

Rusya'nın diğer vilayetleri gibi Kars Vilayeti de (Karskaya Oblast), genel kanunlarla idare edilmeyip, özel kanunlarla yönetiliyordu. Bu vilayette Askeri Halk İdaresi (Voyennonarodnoya Upravleniye) tesis edilmişti. Valisi tüm general rütbesindeydi. 1910 senesi istatistiğine göre Oltu kazasında 52.000 küsur nüfus vardı. 180 köyden ibaret olan Oltu kazasında dokuz köy Rum, yedi köy Ermeni, geriye kalan 164 köy ise Türk'tü.¹⁷⁷⁴

Bölge halkının kimi 93 harbi devam ederken kimi de savaş bittikten sonra göç etti. Sadece 1878-1881 yılları arasında yaklaşık 82.000 Müslüman Osmanlı topraklarına geçti. Bölgenin Rus idaresine geçmesiyle birlikte Hristiyan nüfus iskân edilmeye başlandı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermeni ve Karadeniz bölgesinden Rumlar yerleştirildi.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁷³ Rusya'ya verilen kazalar: Oltu, Ardahan, Ardanuç, Batum, Livane, Çürüksu, Acara-i sufla, Acareteyn idi. Rusya'ya verilen nahiyeler: Maçahel, Acara-i ulya, Habekelaskur, Gönye, Penek, Tavusger, Göle, Çıldır, Poshov, Şavşit'tir. Daha geniş bilgi için Bkz. Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, 250-255.

¹⁷⁷⁴ *Oltu Şûrâ Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*; Haz. Erdal Aydoğan, Salkımsöğüt Yayınları, Konya 2013, s.32-35.

¹⁷⁷⁵ Bürkan Serbest - N. Savaş Demirci, "Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi; Karskaya Oblast (1878-1917)", Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi; (38. ICANAS10-15.09.2007), *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, Ankara, 2012., s. 2721.

Rusya 1914 yılının güz aylarından itibaren sınır olması hasebiyle Oltu'ya kuvvet yığmaya başladı. Bu ortamda Türklere baskı artmıştır. Özellikle Ermeni ve Rumlar her fırsatta Türklere eziyet etmeye başladılar. Erkeklerin birçoğu İstihkâm kazmak, nakliye işlerinde çalışmak üzere Kars ve civar bölgelere götürüldüler. Bu olumsuz şartlar altında Osmanlı ordusunun gelişyle Oltu halkı esaret günlerinin sona ereceğini umdu. Harbin başlarında Yusufeli tarafından Tavusker kazasına Türk çetelerinin girmesiyle çetelere katılan Türkler oldu.¹⁷⁷⁶

Seferberliğin başlamasıyla Taşnak komitesi reislerinden Sivas'ın Gövdin köyünden Murat 200 kadar Ermeni'yle Şarki Karahisar'a geçerek şehri ateşe verip, önüne çıkan Türkleri öldürdükten sonra Rusya'ya geçmiştir. Rusya, Ermenilere "Artık büyük Ermenistan kurulacaktır" vaadiyle Antranik gibi çetecilerin Rus ordusuyla hareket etmesini istedi. Antranik topladığı 30.000 Ermeni gönüllüsüyle Rus ordusunun yanında savaştı. Ermeniler, öldürme ve soyguna başlamışlardı. 18 Ekim 1914 Kurban Bayramı gecesi Ruslar Karaorgan'dan sınırı geçerek saldırdılar. Türk ordusunda bulunan Ermeni askerleri Rus ordusu saflarına geçmeye başladılar.¹⁷⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi, Çarlığın 1 Kasım 1914'te Sarıkamış'tan Pasinler'e ve Doğu Anadolu'daki diğer sınır bölgelerinden saldırmasıyla başladı. Altı Kasımda başlayıp altı gün süren Köprüköy Savaşlarını, Osmanlı Orduları kazanınca Rus Çarı II. Nikola 1914 yılının Aralık ayında Sarıkamış'a gelerek ordusuna moral verdi. Harbiye Vekili Enver Paşa da Erzurum'a gelip Üçüncü Ordunun, üç kolordusunun idaresini ele aldı.¹⁷⁷⁸

Panislamizm'i gerçekleştirmek için Arap coğrafyasında askeri taarruzu Cemal Paşa, Pantürkizm için Kafkasya'dan Asya'ya taarruzu da Enver Paşa idare edecekti. Enver Paşa, 26-30 Ağustos 1914'te Alman kuvvetlerinin Tannenberg'de Rus ordusuna yandan saldırarak kuşatma hareketinin başarıyla sonuçlanmasından etkilenmişti. Rus ordusunun kuşatmadaki zayıflığını bilen Enver Paşa Sarıkamış'ta bulunan Rus ordusuna Oltu üzerinden bir kuşatma hareketinin mutlak başarı sağlayacağına inanmaktaydı.¹⁷⁷⁹ Rus ordusunun esas kısmı Soğanlı yaylasının güney batısında, oldukça ileride bulunuyordu. Dayanak noktası Sarıkamış'tan 60

¹⁷⁷⁶ *Oltu Şûrâ Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, 36.

¹⁷⁷⁷ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, Ankara 1954, s.57.

¹⁷⁷⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi-I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1958, s. 554.

¹⁷⁷⁹ Prusya Ordusunda yedek subay olan Kont von der Schulenburg, harpen birkaç sene önce Tiflis'te Alman konsolosluğunu yapmıştı. Kısa sürede bölgede tanınmış bir şahsiyet haline gelen Kont avcılığa meraklıydı. Geyiklerinin bolluğuyla bilinen Oltu'nun dağlık bölgelerine sık sık gitme imkânı bulmuştu. Harp patlak verdiği zaman, Tiflis'te bulunan askeri bürokraside Kont'un bölgede askeri taarruzu hazırlamak için özel olarak incelemelerde bulunduğu fikri doğmuştur. Bkz. W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1966, s.233.

km'lik bir mesafede bulunup, ancak Çakırbaba sırtına muvazi giden tek bir yol ile bağlıydı. Ruslar kış dolayısıyla Çakır-baba tarafından bir saldırı beklemiyorlardı. Enver Paşa buradan saldırarak Rusları hazırlıksız yakalamayı düşündü. Çakırbaba sırtları ötesinde, Rusların Oltu'daki sağ kanadını General İstomin'in kumanda ettiği bir tugay korumaktaydı. Oltu önemli bir kavşak noktasıydı. Burası bir baskınla alındığı takdirde Merdinek'e kadar ilerlemek çok kolay olacaktı. Merdinek'ten Ardahan'a 42 km, Kars'a ise 45 km olup yollar çok iyi idi. Türkler, Oltu'yu ele geçirirselers Pasin ovasındaki Rus kıtalarından daha önce Kars'a varabileceklerdi. Ayrıca Bardız'dan bir patika ile Sarıkamış'a ulaşılabilirdi. Kuvvetli bir Türk birliği, Ardahan ve Kars'taki Rus geri üslerinin arasına yerleştirilecekti. Böylece Kura ve Borchalu geçitleri üzerinden Tiflis'e yürümek için yol açık kalacaktı. Rus ordusunun Kafkasya'da imha edilmesi sonucunda bütün Transkafkasya Türklere teslim olacak ve Turancılar isyan edeceklerdi.¹⁷⁸⁰

Kafkasya'daki Müslüman nüfusun kendileri ve Ermenilerden fazla oluşunu tehlikeli gören Ruslar Doğu cephesine çok sayıda asker yığmışlardı. Rusların asıl korkusu ise Bakü petrolünün elden çıkmasıydı.¹⁷⁸¹

Hafız Hakkı Paşa, emrindeki birliklerle 23 Aralıkta Oltu'ya girdi. 25 Aralıkta 9. Kolordu Bardız'dan Sarıkamış istikametine yürüyüşe geçti. 10. Kolordu geriye çekilen Rus birliklerini Ardahan istikametine takibe başlamış ve 9. Kolorduyla birlikte yapacakları harekâta gecikmişti. İki kolordu birbirinden altı gün boyunca habersiz hareket etti. 25 Aralık 1914 de başlayan Sarıkamış meydan muharebesi 10 gün devam ederek 4 Ocak 1915 tarihinde sonlandı. Aralık ayında tipi günlerce sürmüş, savrulan karla yollar dolmuş kar kalınlığı bir metreyi geçmişti. Aralık ayının sonunda tipi hızını kaybetmiş, bu defa da keskin dondurucu ayaz başlamıştı. Geceleri sıcaklık sıfırın altında 30-35 dereceye kadar düşmekteydi. Bir saatlik mesafe ancak 3-4 saatte alınabiliyordu.¹⁷⁸² Kışın şiddeti iyi hesap edilmediğinden Allahuekber ve Sarıkamış dağlarındaki harekât felaketle sonuçlandı. Osmanlı Ordusu, Rus birlikleriyle henüz savaşa başlayamadan soğuktan perişan olup dağılmaya başladı.

37 yıldır Rus esareti altında yaşayan bölge Müslümanları ebetteki Osmanlı Ordusunun gelişini sevinçle karşılamıştı. Ancak 4 Ocak 1915 günü Ardahan'ı baskınla geriye alan Kazak-Sibir Alayı Çıldır'dan Oltu'ya kadar Türk köylerini açıktan katletmeye başladı. "*Türklerin gelişini alkışladımız*" diyerek silahsız ahaliyi, çoluk-çocuk demeden kırmaya başladı. Bakü'de

¹⁷⁸⁰ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, a.g.e., s.233-234.

¹⁷⁸¹ Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920,) Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 126.

¹⁷⁸² Tahsin İybar, *Sibirya'dan Serendib'e*, C.H.P. Halkevleri Bürosu Yayınları, Ankara 1950, 15-18.

bulunan “İslam Cemiyet-i Hayriyesi”nin “Felaket ve Harp zedelere Yardım Şubesi” Çar’dan resmi izin aldığı tarih olan Nisan 1915’e kadar yaklaşık dört ay boyunca çok vahşice bir katliam devam etti. Ruslar en az 40 bin Türkü bu süre içerisinde yok etti. Bu cemiyetin resmi kayıtlarında sadece Kars’ta 22 bin harpzedenin kurtulduğu kaydedilmişti.¹⁷⁸³

Bu dönemde Rus hükümetinin teşvikiyle Ermeniler tarafından katledilen erkeklerin sayısı 30.000’i bulmuştu. Erkekleri öldürülmüş, evleri yakılmış olan Müslüman çocuk ve kadınlar karlı dağlara sığınmakta, burada birçoğu açlık ve soğuktan hayatlarını kaybetmekteydi. Esir edilen Türkler, Ermeni muhafızlar tarafından türlü hakaretlere maruz kalıyor, tüfek dipçikleriyle dövülerek yollarda öldürülüyorlardı. Ruslar bölgede İslam namına bir şey bırakmama politikasını güdüyorlardı.¹⁷⁸⁴

Bölgeyi yeniden ele geçiren Ruslar Müslüman halkı nankörlükle suçluyordu. Nitekim Bardız’a giren Ruslar “Siz yıllarca tabyalarımızda barınıp, Rus ekmeği yediğiniz halde, Osmanlı Ordusuna yardım ettiniz...!” diyerek Zakim ve Göreşken köylerinden topladıkları 197 kişilik sivil halkı katletmek istedi. Katliamdan son anda kurtulan halk trenle Sarıkamış, Kars güzergâhından Tiflis’e gönderildi.¹⁷⁸⁵ Tiflis esir dağıtımının yapıldığı merkez konumundaydı. Sarıkamış Harekâtında esir düşen Hüsametdin Tuğaç, sivil esirlerin durumunu şu şekilde anlatmaktadır:

“İki gün sonra Tiflis İstasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yerlere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4-5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk... Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış, Rusya’ya göndermişlerdi. İleri harekete geçtiğimiz zaman rastladığımız köylerde kadınlar başımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götürüldüklerini ağlayarak anlatıyorlardı. Rus gazetelerinin yüzbinlere çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Şimdi bu trenlerde gördüğüm insanlar, bu gibi sürgünlerden idi. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşıyordum. Bu zavallılar Sibiry’a sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardır. Rusların, Türkiye ve İran’a

¹⁷⁸³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi-I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1958, s. 554. Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Anadolu’da yaptığı yardımlar için Bkz. Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği” (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

¹⁷⁸⁴ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I*, Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2001, s. 1-4.

¹⁷⁸⁵ 197 kişilik sivil halk 36 Rus askerince katledilecekleri yere götürülürken Rus ordusunda görev yapan Aydemir isimli Türk kökenli bir subay buna engel olmuştur. Ölümünden dönen kafileyi bu defa esaret hayatı bekliyordu. Esir kafilesi Ermeni ve Rumların türlü hakaretleriyle Kars’a götürülmüşler, buradan da Tiflis’e sevk edilmişlerdir. Trenle yolculuk esnasında altı kişi hayatını kaybetmiş, bir kısmı da hastalanmıştır. Hasta olanların bir kısmı burada indirilerek Bakû’de bulunan Nargin adasındaki esir kampına sevk edilmişlerdir. Kafileyi taşıyan tren devamla Rostov’a ardından da Harkov’a gitmiştir. Burada bulunan esirlerin bir kısmı 1916 yılının mart ayında Bakû’de Mehdi Bey’in başkanlığındaki Müslüman Hayır Cemiyetinin temin ettiği İranlı deveci vesikasıyla geriye dönebilmişlerdir. Bkz. “Sarıkamış Kahramanları” (Röportaj: İhsan Birinci), *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Şubat 1967, s. 88-89.

karşı en büyük harekât ve ikmal merkezi olan Tiflis şimdi sivil esirleri de asker yapan bir pota gibiydi... ”¹⁷⁸⁶

Osmanlı Devleti Rusların katliam ve sürgünleri karşısında pek bir şey yapamadı. Tek yapabildiği şey 5 Ocak 1915 tarihli Meclisi Vükela kararıyla bir yardım kararı oldu. Rusların mezalimine yönelik alınan yardım kararı şöyleydi: “Osmanlı ordusunun ileri harekâtı esnasında Ruslar tarafından haneleri yanan ve erkekleri kısmen katl ve kısmen esir edilerek Rusya’ya götürülmüş İslam köy ahalisine yardım için...” Buradaki yardımın Rus sınırında kalan ahaliye verilip verilmeyeceği belli değildir. Büyük bir ihtimalle Rus toprağını geçerek Osmanlı topraklarına sığınan Kafkasya halkı için alınmış bir karar olmalıdır.¹⁷⁸⁷

Hafız Hakkı Paşa hatıra defterini tam 27 gün yazamadı. 16 Ocak 1915 tarihinde Köprüköy’e vardığında Rus ileri harekâtından kaçan muhacirlerin feci durumunu şöyle özetlemişti: “Muhacirler meselesi bir felaket, topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. ‘Keşke Rus elinde olup şehid olsa idik!’ diye bağırarlardan, gece gündüz kadın, çocuk vaveylası! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini hızlandırmak ve sonrada bu parlak taarruzunla 9. Kolorduyu dörtlüye kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin. Muhacirlere ekmek ve peksimet veriyorlar. Ekmek iyi fakat peksimet olmaz. Un versinler kadınlar pişirsin dedim.” Şeklindeydi.¹⁷⁸⁸

Sarıkamış felaketinden kurtulabilmiş ordu kısımları, Ocak ayında Aras vadisinde, Azap-Kalender hattında İd’de (Narman’da), Kornis (Güvenlik Köyü) etrafında tutunarak burada savunma hattı oluşturup, birliklerini güçlendirmeye çalıştı.¹⁷⁸⁹ Türk ordusunun geri çekilmesiyle halkın da bir kısmı Erzurum’a doğru göç etmiştir. Hasta, ihtiyar, kadın ve çocuklar kabileler halinde Rus askerlerinden, Ermeni taarruzundan canını, namusunu kurtarmaya çalışıyorlardı. Bu zavallılar boş köylerin yıkık damları altında can veriyorlardı. Erzurum valisinin açıklamasına göre muhacirlerden 15.000 kişinin öldüğü tahmin edilmekteydi.¹⁷⁹⁰

¹⁷⁸⁶ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s. 21-22. Türk Ordusu, Rus Ordusu’na yaklaşık 65.000 askerini esir olarak vermiştir. 65.000 savaş esirinin 50.000’i Rusya’ya sevk edilmiş geriye kalan 15.000 kişi savaş meydanlarında ve yollarda yok edilmiştir. Rusya’ya sevk edilen 50.000 civarındaki askerden 25.000’i Türkiye’ye dönebilmiş, geriye kalanı ise kötü yaşam koşulları altında hayatlarını kaybetmişlerdir. Asker esirlerin yanında sivil esirler de bulunmaktaydı. Ticaret ve işçilik yapan Türkler, İttihat ve Terakki rejiminden kaçmış siyasi mülteciler, Kars, Ardahan, Batum ve işgal edilmiş Osmanlı topraklarında şüpheli görünenler iç Rusya’ya; Uralsk’a ve Sibirya’ya sürgün edilmişlerdi. Sivil esirlerin sayısının tespit edilmesi mümkün olmasa da 100.000’den çok oldukları tahmin edilmektedir. Bkz. Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 15-17.

¹⁷⁸⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi C.3 Kısım-1*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 373.

¹⁷⁸⁸ *Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 95.

¹⁷⁸⁹ Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 29-30.

¹⁷⁹⁰ Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 17-18.

Kış şartlarının olumsuzluğu, iyi giyinememiş, yeterli beslenememiş ve uzun yürüyüşlerle bitkin düşen asker arasında salgın hastalıklar görülmeye başlamıştı. Lekeli tifo, hummayı racia ve tifüs çok can almaktaydı. Bitle mücadele etmek imkânsızdı. Ahır ve samanlıklar asker ölüleriyle dolmuştu.¹⁷⁹¹ Geri çekilme esnasında en önemli mesele iâşe eksikliği ve bakımsızlıktı. Uzun müddet sıcak yemek yiyemeyen, geceleri açıkta bulunan, elbise ve ayakkabısı yeterli olmayan asker zayıf düştüğünden günde 400-450 kadarı hayatını kaybetmekteydi. Aralık ayının son 10 günü ve Ocak ayının ilk 20 gününde 12.000 asker hayatını bu şekilde kaybetmişti.¹⁷⁹²

Savaşların ne şekilde yapılacağına uluslararası hukuk kurallarına bağlanması düşüncesi on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Devletler tarihsel süreç içerisinde savaşı önlemek için çaba gösterirken diğer taraftan da savaşta uygulanacak kuralları belirlemeye çalışmışlardır. Savaşları tamamen sonlandırmak mümkün olmadığından savaşın doğurduğu zararı en aza indirmek amaçlanmıştır. Bu uluslararası belgeler savaşta dost-düşman ayrımı yapmaksızın; yaralılara, hastalara, teslim olmuş düşmana, savaş esirlerine, işgal edilmiş bir ülkenin sivil halkına, sağlık kurumlarına ve personeline, kazaya uğramış denizcilere, kültür ve sanat varlıklarına saygı duyulmasını öngörmektedir.¹⁷⁹³

Osmanlı ordusunu karşılarında gören Rus ordusu Müslüman halkı büyük bir tehdit olarak görmeye başlamıştı. Sayısal üstünlüğe sahip olan Türk ordusu çetin kış şartlarında dağılmamış olsa Rus ordusunun yenilgisi ihtimal dahilindeydi. Bu atmosferde telaşa düşen Rus ordusu bölgedeki Müslüman halka zalimce davranmaya başladı. 1915'in ocak, şubat, mart ve nisan aylarında Kars, Ardahan, Sarıkamış, Olur ve Oltu gibi bölgelerin ahalisi sudan bahanelerle öldürüldü ya da sürgün edildi.

Çengelli (Havdos)-Vişneli (Sırdasor) Köyleri Katliamıyla İlgili Yazılı ve Görsel Kaynaklar

1915 yılında gerçekleşen Çengelli ve Vişneli köy ahalisi erkeklerinin tamamına yakınının katledilmesi hadisesi günümüze kadar ayrıntılarıyla yazılmamıştır. Bu elim hadise hakkında, Yasin Haşimoğlu hatıralarında teferruata girmeden bilgi vermiştir. Hatıratı;

¹⁷⁹¹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri*, ATASE Yayınları, Ankara 2011, s. 15.

¹⁷⁹² *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, s.103.

¹⁷⁹³ M. Yasin Aslan, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", http://portal.ubap.org.tr/App_Themes/Dergi/2008-79-470.pdf 235-239.(E.T. 04.05.2018). Savaş suçlarıyla ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Ahmet Tetik-Mehmet Şükrü Güzel, *Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

“Türk ordusunun Sarıkamış ve Allahuekber'deki acıklı vaziyetten sonra Rus ordusunun Oltu'ya doğru ilerleyişinde, Türk ordusuna yardım ettiklerinden dolayı Havdos köyünün erkekleri kâmilen, Terpink ve Bahçecik köylerinin erkeklerinin büyük kısmı Rus Kazakları tarafından kesildi. Diğer köylerde de buna benzer kıtal olmuştur. Bu hadiselerle ön ayak Ermeni ve Rumlar olmuştular.”¹⁷⁹⁴

Bilgisi bulunmaktadır. 1988 yılında Çengelli köyü (Havdos) halkından, katliama şahit olmuş 90 yaşındaki İsmet Aydoğdu, Güneş gazetesine vermiş olduğu röportajda köylerinde 30 asker ve 40 da köy halkından kişinin katledildiğini bildirmiştir.¹⁷⁹⁵ Aynı zamanda İsmet Aydoğdu'nun yaşananları özet olarak anlattığı video kayıtları da bulunmaktadır.¹⁷⁹⁶ 1988 yılında resmi makamlarca köy içinde kazı yapılmış, katledilen insanların kemiklerine ulaşılmışsa da anıt yapılmamıştır. 2003 yılında Çengelli köyü halkından İlhami Yeşilyurt tarafından köyde bir anıt yapılmıştır. Ardından aynı anıtın yerine 2016 yılında yeni bir anıt inşa edilmiştir. Anıt alanı şehitlik olarak Vakıflar Genel Müdürlüğüne kayıtlı bulunmaktadır.

Türk ordusunun Sarıkamış'tan çekilişinden sonra gerçekleşen Rus-Ermeni katliamları, Türk ordusunun 1918 yılında yeniden bölgeyi ele geçirmesiyle tanıkların yeminli ifadelerine başvurularak kayıt altına alınmıştır.¹⁷⁹⁷ Ancak yapılan çalışmalarda Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Çengelli köyünde gerçekleşen katliamı anlatan ifadeler henüz tesadüf edilmemiştir.

Savaş zamanlarında birçok hadisenin kayıtlara geçirilemediği bilinen bir gerçektir. Osmanlı ordusunun Oltu çevresini terk etmesi ve ardından Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle bir kısım halk Osmanlı ordusuyla beraber göç etmiş, geriye kalanlar ise Rus ordusunca sürgüne gönderilmiş, bir kısmı dağlara sığınmış, bir kısmı da katledilmiştir. Çengelli ve Vişneli köylerinde yaşananlar Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleşip kayıtlarına ulaşılamayan binlerce olaydan sadece birisidir. Bölgede yapılan sözlü tarih çalışmaları Çengelli-Vişneli köylerinde yaşanan olayların savaşın cereyan ettiği birçok yerleşim yerinde benzerlerinin yaşandığını göstermektedir.¹⁷⁹⁸

Yaşanmış tarihi bir hadisenin belgelerinin bulunmaması ya da belgelerine ulaşılamamış olunması ebettteki yok farz edilmesine ya da önemsiz olmasına sebep teşkil etmez. Gerçekler kayda geçmemiş olsa da halkın hafızasında tazeliğini korumaktadır. Burada gerçeklerin gün

¹⁷⁹⁴ *Oltu Şûra Hükûmeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, s. 36-37.

¹⁷⁹⁵ *Güneş Gazetesi*, 10.08.1988. Anlaşıldığı kadarıyla İsmet Aydoğdu, Vişneli köyünden ölen üç, Rusya içlerine gönderilip hayatını kaybeden 14 kişiyi bu rakama dahil etmemiştir.

¹⁷⁹⁶ Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=3POFHIKsrbU> (E.T. 03.05.2018).

¹⁷⁹⁷ Tanık ifadeleri için bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I*, . 221-240.

¹⁷⁹⁸ Bkz. *100 Yıl Önce Erzurum ve Yöresinde Ermenilerle Yaşanan Olaylar-I*, Edt. Gürsoy Solmaz, Mega Ofset Matbaacılık, Erzurum 2014. *100 Yıl Önce Erzurum ve Yöresinde Ermenilerle Yaşanan Olaylar-II*, Edt. Gürsoy Solmaz, Zafer Medya, Erzurum 2015. Gürsoy Solmaz, *Çayeli'nden Sarıkamış'a Şehit Yakınlarından Anılar*, Mega Ofset, Erzurum 2013.

yüzüne çıkarılmasında sözlü tarih çalışmaları tarih araştırmalarında kullanılacak başlıca yöntem olarak önem kazanmaktadır.

Tarihi bir olayı aydınlatmada anlatılardan faydalanmanın üstün yanlarının yanında zayıf yönleri de bulunmaktadır. Bir kere hadisenin içindeki kişilerden olayın canlı olarak dinlenmesi anlatıma teferruat ve canlılık katmaktadır. Oysa resmi yazışmalarda olaylar özet olarak anlatılır ve rakamsal bilgiler verildiğinden canlılık kaybolmaktadır. Bu faydalara karşılık, hafızada tutulan anlatılar, unutulma ve karışma tehlikesine açık bulunmaktadır. Abartılı ve subjektif değerlendirme dikkat edilmesi gereken hususlardır. Bu tehlikeleri bertaraf etmek için olayın diğer anlatılarla karşılaştırılıp tutarlılığın sağlanması ve dönemi aydınlatan diğer kaynaklara müracaat edilmesi gerekmektedir.

Katliama tanıklık etmiş kişilerin 1990'li yıllara kadar yaşamış olmaları olayın sözlü gelenekte oldukça canlı kalmasına yardımcı olmuştur. Bu olaya tanıklık etmiş kişilerin evlatlarının günümüzde hayatta olmaları ve bu kişilerin olayı aydınlatacak derecede bilgiye sahip bulunmaları bu hadiseyi kayıt altına almak isteyen araştırmacılara büyük bir fırsat sunmaktadır.

İkinci Kuşak Anılarında Çengelli (Havdos) ile Vişneli (Sırdasor) Köylerinde Yaşanan Mezalim

Oltu ilçesinin doğusunda ve Kırdag eteklerinde bulunan Çengelli (Havdos)-Vişneli (Sırdasor) köyleri birbirine oldukça yakın bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Vişneli köyü birkaç haneli küçük bir yerleşim yeri olmakla beraber 60-70 haneli Çengelli köyünün bir mahallesi olarak kabul edilmekteydi. Çengelli köyünün Oltu ilçesine uzaklığı 12, Vişneli köyünün ise 14 kilometredir. 2017 nüfus sayımına göre Çengelli mahallesinde 121, Vişneli mahallesinde ise 100 nüfus kayıtlı bulunmaktadır.¹⁷⁹⁹ İç Karadeniz ikliminin görüldüğü mahallelerde halk tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktadır.

1915 yılında gerçekleşen hadiseden kurtulabilen yetişkin erkek sayısı birkaç kişiydi. Ancak çocuklara dokunulmamıştı. Bu çalışmada kaynak olarak dinlenen kişiler katliama şahit olmuş olan kişilerin evlatlarından Osman Asan¹⁸⁰⁰ ve İsmail Yeşilyurt'tur.¹⁸⁰¹ Bahattin Katipoğlu¹⁸⁰² ve Haşmettin Aslan da yaşanan katliamı, olaya tanıklık etmiş kişilerden

¹⁷⁹⁹ https://www.nufusu.com/ilce/oltu_erzurum-nufusu (E.T. 02.05.2018).

¹⁸⁰⁰ 1927-2018/Oltu-Vişneli köyü, eski köy muhtarı-çiftçi. Osman Asan olayın gerçekleştiği tarihte 13-14 yaşlarında bulunan babası Halit Asan'dan ve ninesi Sultan Asan'dan hadiseleri dinlemiştir.

¹⁸⁰¹ 1929/Oltu-Çengelli köyü. Çiftçi. İsmail Yeşilyurt, 1915 yılında 10 yaşında bulunan babası Mevlüt Yeşilyurt'tan, esarete gidip dönen (Molla) Osman Yeşilyurt'tan (1864-1949), Rus askerlerinden kaçmayı başaran amcası Pehlül Yeşilyurt'tan katliam hadisesini öğrenmiştir.

¹⁸⁰² 1943/Oltu-Çengelli köyü. Emekli askeri personel. Bahattin Katipoğlu, hadiseleri babası Kazım Yeşilyurt ve Hacer Atmaca'dan öğrenmiştir.

dinlemişlerdir.¹⁸⁰³ Osman Asan, İsmail Yeşilyurt, Haşmettin Aslan ve Bahattin Katipoğlu olayın genel seyrini ittifakla aynı şekilde anlatmış, köy içinde ve dışında ölenler, esarete gönderilenler konusunda aynı kanıda olduklarını beyan etmişlerdir. Ancak bahsedilen genel seyir dışındaki teferruat bilgilerde farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle katliam gününde köyde Osmanlı askerinin bulunup bulunmadığı ve sayısında farklı beyanlar ortaya çıkmıştır. Bazen anlatıcılardan birinin verdiği bir bilgiyi diğerleri doğrulamamıştır. Bu gibi durumlarda dipnot verilerek herkesin konu hakkında verdiği bilgi ayrı ayrı yazılmıştır.

Sarıkamış Harekâtı sırasında Çengelli köyü muhtarı olan Mehmet liderliğinde 10 kağı dolusu erzak Osmanlı ordusuna götürülmüştür. Rus idaresi özellikle Hristiyan Rum ve Ermenileri memur olarak atıyor ve bunlardan casusluk hizmeti de alıyordu. Müslümanların Türk ordusuna yaptığı yardım Rus ordusunca bilinmekteydi.¹⁸⁰⁴ Sarıkamış Harbi sonrasında Oltu'ya doğru ilerleyen Kazak Süvari Alayının bir kısmı ana yoldan, diğer kısmı da Kırdag üzerinde bulunan köyleri birbirine bağlayan patika yoldan ilerledi.¹⁸⁰⁵ Patika yolu kullananlar önce Yukarı Kumluyu takiben, Bahçeli Kışla'ya buradan Vişneli'ye sonra da Çengelli köyüne geldi. Vişneli köyünden Çengelli köyüne kale tarafından giriş yapan askerleri köy halkından Ahmet (Aydemir)¹⁸⁰⁶ isimli köylü karşıladı. Mutat olduğu üzere tuz ve ekmek ikram etti. Komutan ekmeği tuza batırıp yedi. Bu barış işaretiydi. Köy halkına zarar verilmeyecekti. Köyün en yüksek mevkiinde bulunan kaleye zaptiye dikilerek askerin köye zarar vermemesi için önlem alındı.

Köye gelen Rus Kazak askerleri, Beylik Bahçe denilen mevkiye dinlenmeye başladılar. Daha sonra Bahçecik köyü yönüne doğru ilerlemek isteyen Kazak Alayı o anda orada bulunan köylülere “*Bahçecik patika yolu üzerinde Osmanlı askerinin bulunup bulunmadığını*” sordu.

¹⁸⁰³ 1953/ Oltu-Çengelli köyü. Emekli Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni. Haşmettin Aslan, hadiseleri babaannesi Fehime Aslan (1883-1956), Osman Yeşilyurt (1864-1949), babası Şevket Aslan'dan (1911-1981) dinlemiştir.

¹⁸⁰⁴ Bu bilgi Haşmettin Aslan tarafından verilmiştir. Köy muhtarı olan Mehmet kağılarla taşıdığı yiyeceği Osmanlı subayına teslim ettikten sonra dönüş yolunda hastalanarak hayatını kaybetmiştir. Sarıkamış Harekâtına katılmış Türk askerlerince tutulan hatıralarda Haşmettin Aslan'ı doğrulayıcı bilgiler bulmak mümkündür. Tahsin İyibar'ın Sibirya'dan Serendib'e isimli hatıratında şu bilgiler yer almaktadır: “25 Aralıkta 9. Kolordu Bardız'dan Sarıkamış istikametine yürüyüşe geçti. Yolda iki orman bekçisine rastladık. Orman bekçilerinin savaş sahası olan bölgede bile vazifeleri başından ayrılmamaları Rusların orman muhafazasına verdikleri ehemmiyeti gösteriyordu...28 Aralıkta İhsan Paşa (Sökmen) ‘-Gerideki Türk köylerinin yollarını biliyorsun, ilk hattakilere sıcak yemek verelim, bulabildiğin kadar erzak temin et ve akşama yetiştir. Diye beni bu köylere geri gönderdi. Çiğnenmiş yerlerde karın yüksekliği 1 ila 1,5 metreyi bulduğundan ordu menzili tamamen felce uğramıştı. Köylerin muhtarlarına getirecekleri erzak karşılığında Kolordu levazımınca mazbata verilecekti. 2 köyden 9 kağı arabası ekmek, peynir, yağ ve bulgurdan ibaret erzakı temin ve sevk ettim. Kendim 10. Kolorduyu tekrar araştırmak üzere Başköy istikametinde yola çıktım. Bkz. Tahsin İyibar, *Sibirya'dan Serendib'e*, C.H.P. Halkevleri Yayınları, Ankara 1950, s. 15-16.

¹⁸⁰⁵ Bahattin Katipoğlu dışındaki anlatıcılar olayın Sarıkamış Harekâtından hemen sonra yani kış mevsiminde gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Bahattin Katipoğlu olayın 1915 yılının güz aylarında gerçekleşmiş olabileceğini ifade etmiştir.

¹⁸⁰⁶ Bu bilgiyi Bahattin Katipoğlu vermiştir.

Onlar da “hayır yakınlarda Osmanlı askeri görmedik” demeleri üzerine Bahçecik köyü yolu üzerinde bulunan Kızıllar mevkiine doğru yol almaya başladılar. Kısa bir süre sonra hiddetle geriye dönen süvariler köyün etrafını sararak gördükleri erkekleri topladılar. Bu esnada 57 kişi toplandı. Toplananların 40’ı genç 17’si ise ihtiyardı. Köy halkı neye uğradığını şaşırmişti. Kısa süre sonra Bahçecik köyü yolu üzerinde Rus askerlerine ateş edilmiş olduğu anlaşıldı.¹⁸⁰⁷ Rus askerleri “*Bizi pusuya düşürdünüz, cezanızı çekeceksiniz*” diyerek 57 kişilik grubu Vişneli köyüne doğru götürdüler.

37 yıldır Rus yönetimi altında yaşayan ve zaman zaman askeri işlerde çalıştırılmış olan köy halkı öldürüleceklerini akıllarından geçirmeden Vişneli köyüne doğru hareket etti. Köy halkı Putka denilen mevkide yargılanıp, affedileceklerini umuyordu.

Kafile Çengelli köyünden iyice uzaklaştıktan sonra köyde kalan Rus askerleri ev, ambar, samanlık ve ahırları taramaya başladılar. Sağa sola saklanabilmiş köyün erkeklerinden 10 kişiyi yakaladıkları yerde kılıç ve süngü darbeleriyle öldürdüler. Köy odasına sığınmış yaralı ve hasta 3 Osmanlı askeri burada öldürüldü.¹⁸⁰⁸ Camiye sığınmış 4 Osmanlı askeriyle beraber Pehlül ve Recep isimli köylüler de vardı. Camiye giren Rus askerleri şimdi kaçmaya çalışan askerlere kılıçlarını sallıyor, darbe alan hasta askerlerin kanı kutsal mekânı kızıla boyuyordu. İsbetsiz kılıç darbeleri caminin direk ve diğer ahşap kısımlarında katliamın izlerini bırakıyordu.¹⁸⁰⁹ Pehlül (Yeşilyurt) isimli köylü kaçmanın anlamsız olduğunu görünce tek kılıç darbesiyle ölebilmek için boynunu uzattı. Ancak Ruslar Pehlül’ü (Yeşilyurt) öldürmediler. Pehlül (Yeşilyurt) ve Recep (Tanrıver) isimli köylülerle yürüyebilecek durumdaki iki Osmanlı askerini Oltu’ya götürmek üzere camiden dışarıya çıkardılar.¹⁸¹⁰ Köyden Oltu’ya doğru yol alan dört kişilik kafile düzensiz ilerlemekteydi. Nitekim yaralı olan iki asker ne kadar kırbaç yerse yesinler ilerlemeye güçleri yoktu. Bu esnada Pehlül (Yeşilyurt) isimli köylü bahçe duvarını aşarak köyün yakınındaki çalıların içine saklanmayı başardı. Kaçağı yakalamak için ardından giden Rus askeri Pehlül’ü bulamadan eli boş döndü. Bir gün sonra 10 km uzaklıktaki

¹⁸⁰⁷ Bahattin Katipoğlu başıbozuk total bir Arnavut liderliğinde 3-4 kişilik bir çete olduğunu, İsmail Yeşilyurt ise Bahçecik ve Topkaynak köylülerinden oluşan 4-5 kişilik bir grubun Rus askerine ateş ettiklerini bildirmiştir.

¹⁸⁰⁸ Köyde Osmanlı askerinin bulunup bulunmadığı, bulduysa sayılarının ne kadar olduğu açığa kavuşturulamamıştır. Bahattin Katipoğlu ve Haşmettin Arslan; köyde Osmanlı askerinin bulunmadığını ifade etmişlerdir. İsmail Yeşilyurt ise 5-6 Osmanlı askerinin bulunduğunu bildirmiştir. Osman Asan da net bir bilgi verememiştir. İsmet Aydoğdu’nun Güneş gazetesine verdiği bilgiler ve video kayıtlarında net bir şekilde Osmanlı askerinin bulunduğu ve bunların sayısının 30 civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=3P0FHIKsrBU> (E.T. 04.05.2018). Ayrıca Haşmettin Arslan, köy halkının iki kez Rus askerlerince toplandığını, birinci seferde toplananların Arslan Paşa Camii’ne götürülüp daha sonra serbest bırakıldıklarını, ikinci kez toplandıklarında Putka mevkiine götürülüp öldürüldüklerini beyan etmiştir.

¹⁸⁰⁹ 1990’lı yıllara kadar Çengelli köyü camisinin içinde kılıç darbelerinin izleri bulunmaktaydı. Tadilat nedeniyle bu izlere günümüzde ulaşmak mümkün değildir.

¹⁸¹⁰ Bahattin Katipoğlu, Pehlül Yeşilyurt’un askerle Oltu istikametine giderken değil, köyde öldürülmüş olanların gömülmesi esnasında kaçtığını aktarmıştır.

Oltu'ya götürülen Recep (Tanrıver) sağ olarak geriye döndü. Anlaşılan şans yüzüne gülmüştü. Recep Ruslara esir düşüp -eli silah tuttuğu halde- sağ kalan tek kişiydi. Kendisiyle beraber götürülen Osmanlı askerlerinin Recep kadar şanslı olup olmadığı meçhuldü.

Ruslar köy içindeki tarama sonucunda 5 Osmanlı askerini 10 da köylüyü öldürdü. Arama esnasında Vişneli köyünden birçok kişi Çengelli (Havdos) köyünde bulunmaktaydı. Nazım ve kardeşi Tevfik (Artunç) bunlardandı. 18 yaşındaki Tevfik, 20 yaşındaki kardeşi Nazım'ın kafasına inen kılıç darbesini önlemek için kolunu siper etmişti. Bu hareket Nazım'ı kurtarmıştı. Katliamdan kaçmayı başaran Nazım ve Tevfik kardeşler bu mezalimin yara izlerini ölene kadar taşıdılar. Nazım'ın şakağı saçsız kalmış, Tevfik de çolak olarak yaşamını sürdürmüştü. Ölenler arasında kadınlar da bulunmaktaydı. Kadın ve çocukları öldürmeyen Ruslar, kendilerine karşı gelindiği takdirde onları da öldürüyorlardı.¹⁸¹¹

Çengelli köyünden yola çıkan 57 kişilik kabile etraflarında askerler olduğu halde Vişneli köyüne getirildiler. Rus askerleri Vişneli köyünden topladıkları dört kişiye “*siz de bu hain Çengelli köyünün bir mahallesi*” diyerek esir grubunun içine aldılar.¹⁸¹² Ardında da İsmail (Akça) isimli köylünün evine 61 kişiyi kilitlediler. Ev sahibi İsmail, havalandırmadan yukarıya çıkarak kaçmayı başardı. Ancak kapı önünde bekleyen nöbetçiler bunu fark ettiklerinden önlem olarak bacaya da bir nöbetçi koydular. Nöbetçinin konulmasıyla birlikte başka kimse kaçamadı. Sabah olduğu zaman 60 kişilik kabile Vişneli köyünden hareket etti. Oltu çayı geçilerek karakol vazifesi gören Putka isimli mevkiye varıldı. Burada yaşlılarla gençlerin ayrılması istendi. Esir kafilesinin içindeki sayıları 17 olan yaşlılar bir kenara 43 genç de diğer yana ayrıldı. Molla Osman¹⁸¹³ isimli Çengelli ileri gelenlerinden bir zat ayrılan gençlerin öldürüleceğini anlayınca Rusça olarak “*Bu dünyada bir erkek evladından başkası yok, bunu bana bağışlayın*” deyince Rus kumandanı Molla Osman'ın oğlunu ayırdı.¹⁸¹⁴ O aralık Molla Osman'ın yeğeni “*amca söyle beni de bıraksınlar*” demişse de talebi kabul edilmedi. 42 kişilik eli silah tutabilecek gençlerden oluşan grup karakolun yakınındaki araziye götürüldü. Burada sel sularının bir metre kadar yarmış olduğu uzun bir derenin içine dizilmeleri istendi. Sıraya dizilen gençlerin arkasına Rus askerleri tertibat alıp ateş etmeye başladı. Orada bulunanlar tek tek vuruldular. Yalnızca Vişneli köyünden Dursun isimli köylü kurşunlardan kurtulabilecek kadar ilerleyebildi. Ancak tam kurşunlardan kurtulacağı tepeyi aşacaktı ki orada vuruldu. Öldürülenlerin bazılarının

¹⁸¹¹ Karşı gelindiğinde kadınların da öldürüldüğü bilgisini İsmail Yeşilyurt vermiştir.

¹⁸¹²Bunlar, İsmail (Akça), Süleyman ve Musa (Sülale günümüzde Asan soyadını kullanmaktadır), Dursun (Sülale günümüzde Atasoy soyadını kullanmaktadır.)'dur. Bu bilgi Osman Asan'dan alınmıştır.

¹⁸¹³ Osman Yeşilyurt'un (1864-1949) mezarı Çengelli köyü mezarlığında bulunmaktadır.

¹⁸¹⁴ Bahattin Katipoğlu, Molla Osman'ın evladını kurtarabilmek için komutana para verdiğini bildirmiştir.

kulakları, bazılarının kafası kesildi.¹⁸¹⁵ Kalan 18 kişi Rusya içlerine esir kamplarına gönderildi.¹⁸¹⁶

Putka düzünde katledilmiş Çengelli ve Vişneli köyü ahalisi belli bir süre toprağa gömülmediler. Muhtemelen katliamdan kısa bir süre sonra civar köylerden insanlar buradan geçtiler. Fakir halk, ölmüş olan bu insanların üzerlerindeki kıyafetleri aldı. Çengelli ve Vişneli köyü yaşadığı şoku uzun süre atlatamadı. Köyün erkeklerinin bir kısmı köy içinde ölmüş, diğerleri Putka'da öldürülmüş geriye kalanlar Rusya içlerine esir olarak gönderilmişlerdi. Kafileden kaçabilmeyi başaranlar ya da kafile içine hiç karışmamış olan birkaç kişi Aşağı Çamlı köyüne, çevredeki mağaralara ve ağaçlık alanlara sığındılar. Vişneli köyünden Nazım ve kardeşi Tefvik'in (Artunç) yaraları Aşağı Çamlı Köyü'nde Molla Veysel (Parlak) tarafından sarıldı. Çengelli ve Vişneli köyleri tamamen boşaltıldı. Köy çevresine sığınanlar geceleri köye inip ekmek alıp tekrar köyü terk ediyorlardı. Bu şekilde hayatta kalmaya çalışıyorlardı.¹⁸¹⁷

Ortalık sakinleştiğinde aradan birkaç gün geçmişti. Kısa süre sonra Putka'da yaşananlar köy halkı tarafından öğrenildi. Artık geride kalanların aklında tek bir soru vardı. Ölenler kim esarete gidenler kimdi? Kimi eşini, kimi evladını, kimisi de babasını kaybetmişti. Yakınları Putka'ya götürülmüş olanlar, onların öldürülmeyip de esarete götürülmelerini umuyorlardı. Ancak kimin öldüğü kimin esir olarak Rusya içlerine gönderildiği belli değildi. Cesetler belli bir süre gömülmemişti. Anlaşılan o ki yaklaşık bir hafta sonra Çengelliden hayatta kalanlar katliam mahalli Putka'ya gitmiş ve oldukça zor tanınan cesetleri toprakla kapatmışlardı. Vişneli halkı katliam alanına vardıklarında cesetlerin üstü toprakla kaplıydı. Ancak çok geçmeden ölenleri tespit edecek bazı ipuçları ortaya çıkmaya başladı. Civar köyler ahalisi üzerinde, Putka'da öldürülmüş olan insanların elbiseleri görülmeye başlayınca esarete gidenler ve ölenlerin bir kısmı anlaşılabilir. Vişneli köyünden Sultan (Asan), evladı Musa ve kayını Süleyman'ın öldürülmüş olduğunu bu şekilde tespit etti. Yakınlarını kaybedenler civar köy ahalisinden kimlik tespiti için katliam mahalline gelmelerini istedi. Civar köylerden 10-15 kişilik grup katliam mahalline gelip söylendiği şekilde elbiseleri göstermeye başlayınca yakınlarını kaybedenlerin feryat ve figanları başlamış, gelenler tam olarak görevlerini bitiremeden o acıklı ortamı terk etmişlerdi.

¹⁸¹⁵ Haşmet Aslan, burada öldürülen Şakir'in altı yaşındaki oğlu Arif'in (Çevik) olaydan bir hafta sonra buraya ulaştıklarını, babası Şakir'in kesik başını gördüğünü aktardığını bildirmiştir.

¹⁸¹⁶ Kafilenin bir müddet Tiflis'te kaldığı anlaşılmaktadır. Molla Osman'ın kardeşi Salih ve oğlu burada tifüsten hayatını kaybettiler.

¹⁸¹⁷ Bu tarihte 3-10 yaş aralığında bulunup Ruslar tarafından dokunulmayan çocuklar: Mevlüt Yeşilyurt, Ahmet Yeşilyurt, Kazım Yeşilyurt, Şevki Yeşilyurt, Yusuf Yeşilyurt, İsmail Çevik, Arif Çevik, Mehmet Tanrıver, Mustafa Atmaca, Dursun Atmaca, Dursun Dilek, Dursun Yılmaz, Kadir Turan, Şevket Aslan, Hıdır Aslan, Ahmet Aslan, Mustafa Keleş, Mehmet Bedir, Asker Macit, Şaban Akçay, İsmail Akçay.

Aradan 2,5 sene geçmiş Rusya’da Bolşevik ihtilali olmuş ve 1917 yılı sonu itibariyle Rus askerleri Anadolu’yu terk etmeye başlamıştı. Ruslardan boşalan alanı Ermeni ve Rum çeteleri doldurdu. 25 Mart 1918’te Türk ordusu Oltu’ya girdi. 1919 yılında Oltu Şura Hükümeti kuruldu. Oltu, 42 yıl aradan sonra 17 Mayıs 1920’de anavatan Türkiye’ye katıldı.¹⁸¹⁸

Köy tarihindeki en karanlık gününü yaşamıştı. Bu kötülükler katliam gününün şiddetinde olmasa da Oltu’nun anavatana katıldığı tarihe kadar beş yıl boyunca devam etmişti. İnsanların, can, mal ve namuslarını koruyacak güvenli ortam kaybolmuştu. Her an her dakikada düşmanca bir saldırıyla karşılaşmak olağan bir hal almıştı. Bu hal elbette ki Çengelli köyü için değil Rus ordusunun ilerlediği topraklarda yaşayan her Müslüman için geçerliydi. Savaş yıllarında erkeklerini kaybedenler veya eşleri askerde olan Müslüman kadınlar ırz ve namuslarını ancak yüzlerine sürdükleri hayvan ve çocuk dışkılarıyla koruyabiliyorlardı.

Esir kamplarına gönderilen yaşlılardan dördü, dört-beş yıl sonra geri dönebildi.¹⁸¹⁹ Esaret hayatından dönebilmeyi başaranlardan birisi de köyün ileri gelenlerinden Molla Osman (Yeşilyurt) idi. Rus askerinden kurtardığı oğlunu tifüs salgınından kurtaramamış, Tiflis’te kaybettiği evladını buraya gömmüştü.¹⁸²⁰

Çengelli halkı bu katliamın yaralarını uzun süre saramadı. Katliama uğramış köyün yetim çocukları hayatın ağır yükünü sırtlanmışlardı. Tarla ekecek, çobanlık yapacak, yakacak temin ederek babalarının yerlerini doldurmaya çalışacaklardı.

Sonuç

1915 Sarıkamış Harekâtı sonrasında Çengelli-Vişneli köyleri halkı Rus askerinden beklemediği bir katliama maruz kaldılar. Muhtemeldir ki bu katliama önyak olanlar Rus birlikleri içinde bulunan Ermenilerdi. Rus ordusu acımasızca köyün erkeklerini katletti. İster Osmanlı askerine erzak vermek olsun, isterse Rus askerlerine başıbozuk Osmanlı askerleri tarafından ateş edilmesi olsun, ya da yaralı ve hasta Osmanlı askerlerinin köye sığınması sebebi olsun silahsız insanların öldürülmesi insanlık onuruna, askerlik şerefine ve savaş hukukuna aykırı bir davranıştır. Savaş zamanlarında esirlerin, yaralıların ve sivillerin öldürülmesi savaş hukukunu belirleyen 1906 Cenevre ve 1907 Lahey ve Sözleşmelerine göre suçtur.

Başıbozuk olarak adlandırılan firarilerin her taraftan çıkabileceğinin normal olduğu bir dönemde katliama sebep olarak gösterilen “*pusuya düşürdünüz*” suçlaması planlanmış katliama sebep yaratmaktan başka bir şey ifade etmez. Kazak Süvari Alayının ateş edenlerle

¹⁸¹⁸ Selami Kılıç, Oltu’nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan’a Katılımı (1878-1920), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 94 Güz: 2016, s. 31-46.

¹⁸¹⁹ İsmail ve Şaban kardeşler (Akçay), Molla Osman (Yeşilyurt), Ali.

¹⁸²⁰ Molla Osman (Yeşilyurt) köye döndüğünde eşi Sündüs hanım oğlunun nerede olduğu *sorduğunda* “*Oğlumuzu Rus’un elinden aldım ancak ecelin elinden alamadım*” yanıtını verdiği rivayet edilmektedir.

savaşmayı silahsız köylünün üzerine saldırması bunu açıkça göstermektedir. Rus askerleri arasında ölü ya da yaralı gören yoktu. Silahlı iki grup arasında çıkan çatışma neticesinde Rus askeri ölmüş ya da yaralanmış olsa dahi bu, köy halkını katletmek için bir sebep teşkil etmezdi.

Rus askerlerinin Sarıkamış Harekâtı sonrası ele geçirdikleri yerlerin Müslüman halkına: “*Osmanlı ordusunun gelişini alkışladınız!*” suçlamasıyla giriştikleri katliam tarihi bir gerçeği öne çıkarmaktadır. Bu gerçek; düşman orduları karşılıklı savaşırken sivil halkın da zamanla düşman gibi görülerek savaş hukukunun çiğnenmesi hadisesidir. Sonuç olarak Çengelli ve Vişneli köyü halkı Rus emperyalizminin yayılmacı politikasının acımasız yüzüyle karşı karşıya kalmıştır. Halkının tamamına yakınının Müslüman olduğu Doğu Anadolu Bölgesinde bir Ermenistan kurulması projesi Müslüman halkın ortadan kaldırılmasıyla gerçekleştirilmek istenmiştir. 3 yaralı Osmanlı askeri ve 50’den fazla köy halkı hayatını kaybetmiştir. Rusya içlerine gönderilen 18 kişiden 14’ü ağır yaşam koşullarına dayanamayarak burada yaşamları sonlanmıştır. Böylece 70’den fazla insan suçsuz yere öldürülmüştür. Bölge halkında derin izler bırakan bu hadise, savaş hukukun çiğnendiği, insanlık onurunun ayaklar altına alındığı kara bir gün olarak bölge halkınca hatırlanmaktadır. Çengelli-Vişneli köyü katliamı uluslararası savaş hukukuna riayet edilmesinin önemini ortaya koyan talihsiz bir hadise olarak tarihe geçmiş bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Güneş Gazetesi, 10.08.1988.

Kaynak Kişiler

Osman Asan, (1927-2018)/Oltu-Vişneli köyü, eski köy muhtarı-çiftçi.

İsmail Yeşilyurt, 1929/Oltu-Çengelli köyü. Çiftçi.

Bahattin Katipoğlu, 1943/Oltu-Çengelli köyü. Emekli askeri personel.

Haşmettin Aslan, 1953/ Oltu-Çengelli köyü.

Kaynak Eserler

Erdoğan, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, Ankara 1954.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I, Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2001.

Hafız Hakkı Paşanın Sarıkamış Günlüğü, Yay. Haz. Murat Bardakçı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz. Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Genel Kurmay Yayınları, Ankara 2007.

İybar, Tahsin, *Sibiryadan Serendib'e*, C.H.P. Halkevleri Yayınları, Ankara 1950.

Oltu Şûra Hükûmeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları, Salkımsöğüt Yayınları, Konya 2013.

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

Araştırma Eserler

100 Yıl Önce Erzurum ve Yöresinde Ermenilerle Yaşanan Olaylar-I, Edt. Gürsoy Solmaz, Mega Ofset Matbaacılık, Erzurum 2014.

100 Yıl Önce Erzurum ve Yöresinde Ermenilerle Yaşanan Olaylar-II, Edt. Gürsoy Solmaz, Zafer Medya, Erzurum 2015.

Aslan, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği" (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3 Kısım-1, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, ATASE Yayınları, Ankara 2011.

Solmaz, Gürsoy, *Çayeli'nden Sarıkamış'a Şehit Yakınlarından Anılar*, Mega Ofset, Erzurum 2013.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi-I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1958.

Tetik Ahmet - Güzel, Mehmet Şükrü, *Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1966.

Makaleler

Aslan, M. Yasin, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri".

Demirel, Muammer, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, (247-259).

Kılıç, Selami, "Oltu'nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a Katılımı (1878-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 94 Güz: 2016, s. (30-48).

"Sarıkamış Kahramanları" (Röportaj: İhsan Birinci), *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Şubat 1967, s. (88-90)

Kutlu, Cemil, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

Serbest Bürkan-Demirci, N. Savaş, "Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi; Karskaya Oblast (1878-1917)", Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi; (38. ICANAS10-15.09.2007), *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, Ankara, 2012, s. (2715-2734).

İnternet Kaynakları

https://www.nufusu.com/ilce/oltu_erzurum-nufusu

<https://www.youtube.com/watch?v=3P0FHlKsrBU>

http://portal.ubap.org.tr/App_Themes/Dergi/2008-79-470.pdf

EKLER

Resim.1: Çengelli (Havdos) Mahallesi

Resim.2: Vişneli (Sırdasor) Mahallesi

Harita.1: Oltu İlçesi, Çengelli ve Vişneli Mahalleleriyle Katliamın Yapıldığı Putka Mevkii

Resim.3: Çengelli Mahallesinin İçinde Bulunan Şehitlik

Tablo.1: Çengelli-Vişneli Köylerinde ve Esaret Hayatında Ölenlerin Sayısı

İkinci Nesil Anlatıcılarına Göre	Köy İçinde Öldürülen Osmanlı Askerlerinin Tahmini Sayısı	Köy İçinde Öldürülen Köylülerin Tahmini Sayısı	Putka Mevkiinde Öldürülen Köylülerin Tahmini Sayısı	Esir Kamplarına Gönderilen Köylülerin Sayısı	Rusya'da Esir Kamplarında Ölen Köylülerin Sayısı
İsmet Aydoğdu	30	40	-	-	-
Bahattin Katipoğlu	-	10	42	18	14
İsmail Yeşilyurt	Birkaç kişi	10	42	18	14
Osman Asan	Birkaç kişi	10	42	18	14
Haşmettin Aslan	-	10	42	18	14

A SALONU
BİRİNCİ OTURUM

İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Erzurum ve Çevresinin Önemi

Süleyman Çiğdem*

Özet

En erken dönemlerden itibaren, Erzurum ve çevresi Doğu-batı hareketlenmelerinde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun önemli bir geçiş noktası olmuş, bundan dolayı da bölge sürekli dışarıdan gelen saldırılara maruz kalmıştır. Erzurum, bulunduğu stratejik konum itibarıyla de özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde Roma'nın doğuda Parthlara karşı oluşturulan sınır hattının önemli bir ayağını temsil etmiştir.

Bu çalışmada Roma İmparatorluğu'nun Kafkaslara ve Asya içlerine ulaşmasında stratejik önem arz eden Kuzey Doğu Anadolu bölgesi kentlerinden olan Erzurum ve çevresinin özellikle Roma-Parth ilişkilerindeki yeri ve önemi ele alınarak, Roma İmparatorluğu döneminde Erzurum ve çevresinin stratejik konumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Roma, Parth, Stratejik Konum

The Importance of Erzurum and its Environ in the Emperor Nero's Eastern Policy

Abstract

Erzurum and environ from the earliest times, have become an important transit point for East-West movements, for this reason the region has been constantly subjected to external attacks. With its strategic location, Erzurum has represented an important part of the borderline, which was formed against Parthia in the east, during the Roman Imperial period.

In this study, Erzurum which one of the North East Anatolian cities, and its environs that strategically important for the Roman Empire to reach the Caucasus and Asia, importance of Erzurum and its environs especially in the Roman-Parthian relations, will be explain during the Roman Empire period.

Keywords: Erzurum, Rome, Parth, Strategic Location

* Prof. Dr, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü scigdem@atauni.edu.tr

Giriş

Erzurum ve çevresi ile ilgili az bilinen konularından biri de, bölgenin Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki durumudur. Bu yöre en erken dönemlerden itibaren, Doğu-batı kuzey- güney hareketlenmelerinde önemli bir geçiş noktası olmuş, bundan dolayı da daima iskâna ve istilaya açık bir yer haline gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bölgede kurulan kentlerden günümüze gelen mimari kalıntılar sınırlı olmuştur.¹⁸²¹ Yukarıda değindiğimiz nedenlerin yanı sıra, bölge ile ilgili hem yerel, hem de Roma kaynaklarının az oluşu da Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun tarihinin ortaya konulmasını oldukça güçleştirmektedir. Ayrıca söz konusu alanda bugüne kadar yeterli arkeolojik kazıların yapılmaması, Roma'nın bölgedeki varlığının bilinmezliğini oluşturan bir başka önemli neden olarak güncelliğini hala korumaktadır. Dahası Roma İmparatorluğu'nun doğu politikasında, stratejik olarak Fırat Nehrini kendisi için bir sınır tayin etmesi ve Fırat'ın doğusuna yönelik önemli askeri, siyasi ya da imar anlamında faaliyet göstermemesi de Roma'nın, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki varlığını kısıtlayan nedenlerden biridir.

2002 - 2007 yılları arasında önce Gümüşhane ve çevresi,¹⁸²² 2008 yılından itibaren de Bayburt yöresinde gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırmalarında,¹⁸²³ Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliğini kanıtlayan önemli askeri ve sivil yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Özellikle Gümüşhane Kelkit ilçesi sınırları içerisindeki Satala¹⁸²⁴ Askeri Garnizonu dışında, Şiran, Kelkit, Köse ilçelerinde sivil ve askeri yerleşim yerleri bulunmaktadır.¹⁸²⁵ Ayrıca Bayburt il merkeziyle Aydıntepe ilçesi dâhilinde Roma'nın bu alandaki varlığını da ortaya koyan yerleşim alanları ve yüzey bulgularına rastlanmıştır.¹⁸²⁶ Dahası yine Bayburt ve çevresinde geçici bir garnizon yeri olduğu tahmin edilen Alavlu Düzlüğü¹⁸²⁷ ve Saruhan kale¹⁸²⁸ gibi müstemlekeler de bölgedeki önemli sivil ve askeri yerleşim yerleridir. Fakat bu sınırın güneydoğusunda yer alan Erzurum ve çevresi için aynı

¹⁸²¹ Çiğdem, 2011: 97-98.

¹⁸²² Bkz. Çiğdem, 2008.

¹⁸²³ Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2014, 71 vd.; Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2015: 119 vd.; Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2015: 119 vd.

¹⁸²⁴ Procopius, Buildings III, 4, 1-5; Cumont- Cumont 1906, 344-345; Lightfoot 1992, 289 vd.; Lightfoot 1998, 273 vd.; Çiğdem 2008, 76 vd.

¹⁸²⁵ Sagona-Sagona 2004, 150 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2004, 167 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2005, 285 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş-Öztürk 2006, 57 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2009, 172 vd.; ; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2011, 155 vd.

¹⁸²⁶ 2008 yılında itibaren Bayburt ve çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında Roma dönemine ait birçok sivil yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları; Guguluk Tepe, Örenler Mevkii, Çaylırtepe, Baltakaya, Eski Köy Yeri Tepe (Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2014, 71 vd.); Çorak Höyük, Tepeçik Höyük, Kemer Taşı Höyük, Çimen Tepe Höyük, Taşkesen Höyük (Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2015: 119 vd.); Tandır Kaya Höyük'tür Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2016: 163 vd.

¹⁸²⁷ Çiğdem-Yurttaş-Özkan, 2017: 165.

¹⁸²⁸ Çiğdem-Özkan-Yurttaş, 2015: 163-164.

şeyleri söylemek şimdilik oldukça güç gözükmektedir. Erzurum ve çevresinde Roma hâkimiyetini kanıtlayan arkeolojik bulguların azlığı da ifade ettiklerimizi desteklemektedir.

Bu çalışmamızda Roma İmparatorluğu'nun Kafkaslara ve Uzak Doğu'ya ulaşmasında önemli bir yere sahip olan Erzurum ve çevresinin Roma-Parth ilişkilerindeki yeri ve stratejik konumu ele alınacaktır. Bilindiği gibi, Roma İmparatorluğu Anadolu'da Asia Eyaleti'ni¹⁸²⁹ kurduktan bir süre sonra Anadolu'nun diğer bölgelerini de hâkimiyeti altına almış ve Doğu'da Fırat Irmağı'na kadar gücünü yaymıştır. Ancak bu dönemden sonra Roma bölgede kendisi ile aynı emelleri taşıyan Parthlarla komşu olmuştur. Başlangıçta Roma-Parth ilişkilerinde herhangi bir çatışma durumu söz konusu değilken, özellikle MÖ 53'de Crassus'un başarısız Parth seferi ve sonrasında Roma sancağı ve hayatta kalan askerlerin Parthların eline geçmesi ile ilişkiler oldukça gerilmiştir.¹⁸³⁰ Frye¹⁸³¹ M.Ö. 53 yılına kadar Romalıların Parthları büyük bir güç olarak görmediklerini, bu tarihten sonra ise özellikle Yukarı Fırat'ın Roma ile Parthlar arasında anlaşmazlık bölgesi haline geldiğini belirtir. Ancak, Roma ile Parthlar arasında ortaya çıkan asıl sorunun, çok daha eskiye gittiği MÖ 92'de Armenia'nın hem Romalılar tarafından hem de Parthlar tarafından kendi adlarına bağımlı bir krallık yapmak istemeleri üzerine başladığı düşünülmektedir.¹⁸³² Bu süreçte, Roma ile Parthlar arasındaki mücadele alanı üzerinde bulunan Erzurum ve çevresi hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır.

İmparator Augustus (M.Ö.27-M.S.14), zamanında Roma yaşanan iç savaşlardan yeni çıkmış ve ekonomik sorunlarla yüz yüze kalmıştır. Bu dönemde Roma'nın asıl problemin yeni topraklar elde etmek değil hâkimiyeti altındaki sınırların korunması olduğunu fark eden imparator, içerde ve dışarda sulhun hâkim olduğu bir politika uygulamıştır. Roma'nın eldeki sınırlarının korunmasına yönelik bu politika doğrultusunda Augustus Anadolu'da Fırat Irmağı'nı Roma'nın doğu sınırı olarak kabul etmiş, kendinden önceki imparatorların aksine Fırat'ın doğusuna yönelik yayılcı politikalarından vazgeçmiştir.¹⁸³³ Augustus döneminden itibaren başlatılan bu barış süreci küçük çatışmalar dışında özellikle İmparator Nero Dönemi'ne (MS 54-68) kadar devam etmiştir. Doğuda yaşanan bu çatışmazlık sürecinden dolayı uzun bir dönem Roma kaynakları Erzurum ve çevresinden söz etmemişlerdir.

¹⁸²⁹ Strabon, *Geographika*, XIV. I. 38; Eutropius. IV. 20; ayrıca bkz. Last, 1932: 106.

¹⁸³⁰ Cassius Dio. XL. 25-28; ayrıca bkz. Frye, 1984: 234; Bivar 1983: 55, Goldsworthy, 1996: 64; Wiesehöfer, 2003: 216;

¹⁸³¹ Frye 1962, 187-188; Frye 1984, 233 vd.

¹⁸³² Kaya 1998, 163.

¹⁸³³ Gibbon 1987, 23.

Nero'nun imparatorluk tahtına geçmesi ile Roma'nın doğu politikası da değişmiştir. Zira Nero, MS 54'te *Praetoria Praefectus*'u Afrinius Burrus ve Seneca'nın tavsiyeleriyle,¹⁸³⁴ Parthlara karşı bir savaş kararı almış¹⁸³⁵ ve bu savaşın komutanlık görevini de o sırada Germania Eyaleti valiliğini yürüten Domitius Corbulo'ya vermiştir.¹⁸³⁶ Ayrıca Nero bölgedeki Roma'nın vassalı durumundaki, başta Pontos Kralı II. Polemon, Armenia Minor kralı Ariobarzanes ve Iberia kralı Pharasmanes'den de destek istemiştir.¹⁸³⁷

Corbulo, göreve atanır atanmaz da bu sefer için hazırlıklara başlamıştır. Öncelikle *Gallica III legio*'su ile *Ferrata VI legio*'larının yanı sıra Moesia Bölgesi'nden gönderilen *Scythica IV legio* ve Syria Eyaleti'nden gönderilen *Fretensis X legio* ile birlikte sefer için büyük bir ordu teşkil etmiştir. Corbulo bu *legio*'ları, atlı ve yaya birliklerinden oluşan yardımcı birliklerle destekleyerek, MS 58 yılı başında savaşa hazır hâle getirmiştir.¹⁸³⁸

M.S. 55 yılı sonunda ya da 56 yılı başında Cappadocia'ya gelerek Melitene'de karargâhını kuran Corbulo, M.S. 58 yılında sefere başlamıştır.¹⁸³⁹ Corbulo bir an önce harekete geçmek için Cappadocia sınırını aşarak doğuya doğru ilerleyişini sürdürmüştü, buradan muhtemelen önce Satala'ya yönelmiş, ardından Armenia'nın başkenti Artaxsata'ya doğru ilerlemiştir.¹⁸⁴⁰ Satala üzerinden Armenia'ya giren Corbulo, Satala'ya ulaşmadan bir süre evvel Erzurum yakınlarında muhtemelen bugün Ilıca'ya lokalize edilen Elegeia'da kamp kurarak, kışı burada kurduğu çadırlarda geçirmeye karar vermiş, ancak soğuk yüzünden birçok askerini burada kaybetmiştir. Öyle ki, askerlerin elleri ve ayakları kangren olmuş ve onlar bu nedenle ölmüşlerdir.¹⁸⁴¹ Bu gelişme Corbulo ve Roma legionlarının bölgeye ne kadar yabancı olduklarını ve bölgenin coğrafi şartlarından bihaber olduklarını göstermektedir. Her ne kadar Erzurum ve çevresi önemli bir stratejik nokta olarak görülse de burada mücadele edilmesi gereken tek şeyin düşman güçleri olmadığını da bilmek gerekmektedir.

Corbulo, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamış olduğu tüm sıkıntılara rağmen Armenia seferine devam etmiş ve sefer hazırlığı sırasında yaptığı plana doğrultusunda vassal krallıklardan da aldığı yardımlarla Armenia'yı ele geçirmesi çok zor olmamıştır.¹⁸⁴²

¹⁸³⁴ Hammond 1934, 82 vd.; Gilmartin 1973, 584; Kaya 2005, 175.

¹⁸³⁵ Nero'nun Doğu politikası ve Corbulo'nun Doğu seferinin analizi için bkz. Gilmartin, 1973: 584 vd.

¹⁸³⁶ Tacitus *Annales*. XIII. 8; ayrıca bkz. Frye, 1984: 239; Isaac, 1990: 29.

¹⁸³⁷ Magie, 1950: 555; Sherk, 1980: 982-983; Mitford, 1980: 1175.

¹⁸³⁸ Chaumont, 1976: 99; Sherk, 1980: 982-983; Mitford, 1980: 1175-1176; Kaya, 2005a: 177.

¹⁸³⁹ Tacitus, *Annales*, XIII, 35,40; Kaya 2005, 177.

¹⁸⁴⁰ Bosworth (1983: 271), Corbulo'nun seferine muhtemelen Satala'dan başladığını ifade eder. Bölgeye yapılan diğer seferlerde önce Satala'ya uğranılmış olması Bosworth'un oldukça haklı olduğunu gösterir. Bununla birlikte Çiğdem (2008: 76 vd.), Satala askeri Garnizon'un temellerin ilk kez bu dönemde atılmış olabileceğini ifade eder.

¹⁸⁴¹ Tacitus, *Annales*., XIII, 34-35; Kaya 2005, 177.

¹⁸⁴² Tacitus, *Annales*. XIII. 39 vd; Cassius. Dio LXII. 19 vd.; ayrıca bkz. Debevoise, 1968: 183; Chaumont, 1976: 101 vd.; Barrett, 1979: 467; Frye, 1984: 239-240; Bivar, 1983: 81 vd.

Başta Tacitus ve Dio Cassius olmak üzere, Corbulo'nun bu seferi ile ilgili bilgileri aktaran kaynaklarda Erzurum ve çevresinden direkt olarak söz edilmemektedir. Tacitus'ta bölgeye gerçekleştirilen seferde Trapezos'un ikmal üstü olarak kullanıldığı kesin olarak belirtilmektedir.¹⁸⁴³ Bunun dışında gerçekleştirilen sefer güzergâhında Erzurum'un konumu net değildir. Ancak Anderson¹⁸⁴⁴ kış kampının yerinin kaydedilmemiş olmasına rağmen bu kentin denizden 6000 feet yükseklikte, Aras ve Kuzey Fırat arasında Cappadocia'dan kolaylıkla ulaşılabilinen ve Artaxata yolu üzerinde olan Erzurum platosunda olmasını büyük bir ihtimal olarak görmektedir. Böylece Erzurum üzerinden Armenia'nın başkentine ulaşmak isteyen Corbulo, bir müddet sonra denizden de rahatlıkla takviye alabileceği bölgedeki en önemli askeri garnizon olan Satala'ya yönelmiş, Armenia seferinin son hazırlıklarını burada tamamlamış olmalıdır.

Bölgedeki görevini tamamlayan Corbulo geçici olarak üstelendiği Galatia-Cappadocia Eyaleti valiliği görevini bırakarak yeniden Syria Eyaleti'ne dönmüş ve onun yerine bu göreve İmparator Nero'nun talimatıyla, MS 62 yılında Caesennius Paetus getirilmiştir.¹⁸⁴⁵ Ancak Peatus, Corbulo gibi bölgede bir ün kazanmak için Parthlara karşı bir askeri operasyon düzenlemiş, fakat Fırat Irmağı'nı geçtikten bir süre sonra, Arsaniyas (Murat Çayı) kıyısında Parthlarla yaptığı savaşta yenilerek geri çekilmiştir. Peatus bu çekilme sırasında bölgedeki Roma denetiminde olan tüm kaleleri ve teçhizatlarını da Parthlara teslim etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁴⁶ Bunun sonucunda Armenia yeniden Parthlara bağlı bir krallık durumuna gelmiştir.¹⁸⁴⁷

Burada Paetus, Corbulo'nun Armenia seferine başlarken ki düştüğü hataya düşerek, bölgenin coğrafi koşullarını iyi etüt etmeden hareket etmiştir. Zira böylesine olumsuz koşulların olduğu bir coğrafyada hareket ederken ordunun iaşesini sağlamak ve en kısa sürede takviye güç alabilecek stratejik bir nokta belirlemekle işe başlanması gerekiyordu.¹⁸⁴⁸ Bu yüzden de Trabzon Limanı'nda Satala'ya oradan Erzurum'a ulaşan antik yol güzergâhını sürekli açık ve aktif tutmak bu noktada elzemdi. Öyle ki Corbulo Armenia seferine çıkarken ordunun ikmal sıkıntısını bu hat üzerinden sağlayarak sefer esnasında herhangi bir problem yaşamadı. Ancak Paetus, iaşeyi savaşlar dolayısıyla tükenmiş olan Armenia Bölgesi'nden tedarik etmeye

¹⁸⁴³ Tacitus, *Annles.* XII, 39; Tacitus, *Historiae* III, 47; Mitford 1974, 163 dpn. 15; Çiğdem 2007, 144.

¹⁸⁴⁴ Anderson 1971a, 760.

¹⁸⁴⁵ Tacitus, *Annales.* XV. 6; ayrıca bkz. Magie, 1950: 558; Chaumont, 1976: 111; Goldsworthy, 2003: 319.

¹⁸⁴⁶ Chaumont, 1976: 111-113; Bivar, 1983: 84; Campbell, 1993: 231.

¹⁸⁴⁷ Cassius. Dio LXII. 20 vd.; ayrıca bkz. Magie, 1950: 559.

¹⁸⁴⁸ Emir, 2014: 151.

çalıştı.¹⁸⁴⁹ Muhtemelen aynı nedenden dolayı da sadece iki *legio* ile böylesine zorlu coğrafyada düşmana saldırma hatasına düştü. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Paetus'un ordusu Pasinler Ovası'nda geçtiğini göstermektedir.

Paetus'un bu başarısızlığı sonucunda derhal görevinden alınarak bölgeyi yakından tanıyan Corbulo yeniden Galatia-Cappadocia Eyaleti valiliği görevine getirildi.¹⁸⁵⁰ Corbulo bölgeye gelir gelmez ilk iş olarak Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde bazı idari düzenlemeler yaptı. Emir¹⁸⁵¹, bölgedeki Roma'ya bağlı krallıkların, bölgede Parth yayılımını önlemeye karşı çok istekli davranmadıklarını ve Parthların giderek batıya doğru genişlemelerin önüne geçemediklerini ya da genellikle Parth yanlısı bir politika izlediklerini, bundan dolayı da Corbulo'nun bölgede yeni düzenlemeleri yapmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Bu plan doğrultusunda Corbulo ilk olarak Pontos Bölgesi'ni, *Pontus Polemoniacus* (Polemon'un Pontos'u) adıyla Galatia Eyaleti'ne dâhil etti¹⁸⁵². Bu uygulama Roma'nın doğu sınırında oluşturmayı düşündüğü yeni sınır savunma hattının ilk adımıydı. Böylelikle Erzurum'a kadar Trabzon'dan Bayburt'ta uzana tüm alan doğrudan Roma toprağı haline gelirken Erzurum ve çevresinin bu eyaletin dışında bırakıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Corbulo bu yeni sınır savunma hattı ile stratejik olarak oldukça önemli bir konumda yer alan Erzurum'a ulaşırken asker ve ikmal sıkıntısı yaşamamış olacaktı.

Nitekim Corbulo MS 64'te çıktığı ikinci Armenia seferinde bölgeyi ve bölgenin coğrafi koşullarını öğrenmenin verdiği avantajı kullanarak hiçbir zorluk yaşamadan Armenia ulaşmayı başardı ve Armenia kralı Tiridates, MS 66'da Roma'ya giderek tacını imparator Nero'ya teslim etti.¹⁸⁵³

Sonuç

Parthlarla olan mücadelede stratejik bir önemi bulunan Erzurum ve çevresi, Romalıların Armenia ve Parth mücadelelerinde oldukça aktif bir rol oynadı. Roma özellikle Armenia seferi üzerine giderken Trabzon'dan Erzurum'a kadar ulaşan yol güzergâhını kesintisiz olarak değerlendirdiğinde bölgede düşmanlarına karşı önemli bir avantaj sağlarken, bölgeyi ve bölgenin yapısını tanımayan yöneticiler ise bunun bedelini çok ağır şekilde ödedikleri görülmektedir. Bundan dolayı Roma'da İmparator Nero dönemiyle birlikte bölgenin stratejik öneminin farkına varmış ve askeri siyasi anlamda bu coğrafyaya ayrı bir önem göstermişlerdir.

¹⁸⁴⁹ Cumont, 1923: 110.

¹⁸⁵⁰ Wiedemann, 2008: 248.

¹⁸⁵¹ Emir, 2014: 151-152.

¹⁸⁵² Suetonius. *Nero*, 18; Eutr. VII. 14; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 63.

¹⁸⁵³ Chaumont, 1976: 118 vd.; Wiedemann, 2008a: 248, Campbell, 1993: 232-233.

Bununla birlikte en erken dönemlerden itibaren Erzurum kentinin içinde bulunduğu bölge, doğu-batı güzergâhında stratejik açıdan bir kavşak noktası olması nedeniyle, bölgeyi ele geçirmek isteyen güçlerin ana hedefi olmuştur. Bu nedenle yapılan savaşlarda bölgede sürekli bir tahribat meydana gelmiştir. Ayrıca bölgede sıklıkla meydana gelen doğal afetler, özellikle depremler, geçmişten günümüze kentle ilgili önemli arkeolojik kanıtların ulaşmasını engelleyen önemli faktörler olmuşlardır. Dahası Erzurum ve çevresinde hala sistematik arkeolojik kazıların yetersizliği de göz önünde bulundurulduğunda, bundan sonra yapılacak kapsamlı çalışmalarla, Erzurum'un kentinin konumu ve yapısı ile ilgili daha ayrıntılı bilgilere ulaşılabileceği muhakkaktır.

Kaynakça

- Arthur, J. R. Munro., 1901; "Roads in Pontos, Royal and Roman", *JHS* 21, 52-66.
- Ball, W., 2000, *Rome in the East the Transformation of an Empire*, London.
- Bennett, J., 2005, *Trajan: Optimus Princeps: A Life and Times*, Florence, KY,USA: Routledge <http://site.ebrary.com/lib/bahcesehir/Doc?id=10097437> (Erişim Tarihi: 20/12/18)
- Barrett, A., Anthony 1979, "Annal 14. 26 and the Armenian Settlement of A.D. 60", *CQ*, 29/2, 465-469.
- Bivar, A.H.D. 1983, "The Political History of Iran under the Arsacid", Ehsan Yarshater (Ed.), *The Seleucid, Parthian and Sasanian Period*", *The Cambridge History of Iran*, III(1), içinde (21-99), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press.
- Bosworth, A.B., 1977, "Arrian and Alani", *Harvard Studies in Classical Philology* 81, 217-225.
- Bosworth, A.B., 1983, "Arrian and at the Caspian Gates: A Study in the Methodology", *CQ* 33/1, 265-267.
- Bryer, A.-D.Winfield, 1985, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Washington, D.C.
- Campbell, D. B. 1993, "War and Diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235", John Rich and Graham Shipley (Eds.), *War and Society in the Roman World, Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society Volume 5*, içinde (213-240), London and New York: Routledge.
- Campbell, D. B., 2006, *Roman Legionary Fortresses 27 BC-AD 378*, New York. Illustrated by B. Delf . <http://books.google.com>.
- Cumont, F.-E. Cumont, 1906, *Voyage d'exploration archæologique dans la Pont et la Petit Armenie*. Studia Pontica 2, London.
- Chaumont, M. L. (1976), "L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste a l'avènement de Diocletion", *ANRW*, II. 9. 1, 71-194.
- Çiğdem, S., 2008, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Erzurum.
- _____, 2011, Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 46, 97-118
- Çiğdem, S.-H.Özkan-H.Yurttaş, 2004, "2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleri Yüzey Araştırması", *21. AST 2 (26-31 Mayıs 2003 Ankara)*, Ankara, 167-178.
- Çiğdem, S.-H.Özkan-H.Yurttaş, 2005, "2003 Gümüşhane Yüzey Araştırması", *22. AST I, (24-28 Mayıs 2004 Konya)*, Ankara, 285-300.

_____, 2006, “2004 Yılı Gümüşhane Yüzeý Araştırması”, 23. *AST 2 (30 Mayıs-3 Haziran 2005 Antalya)*, Ankara 57-70.

_____, 2014, “2012 Bayburt Yüzeý Arařtırması”, 31. *AST 2 (27-31 Mayıs 2013 Muęla)*, Muęla 19-30.

_____, 2015, “2014 Bayburt Yüzeý Arařtırması”, 33. *AST 1 (11-15 Mayıs 2015 Erzurum)*, Ankara, 2016, 119-136.

_____, 2017, “2015 Bayburt Yüzeý Arařtırması Raporu”, 34. *AST 2 (23 -27 Mayıs 2016 Edirne)*, Edirne 2017, 161-174.

Debevoise, N. C. (1968), *A Political History of Parthia*, Chicago: University Of Chicago Press.

Dio Cassius, *Rhomaika*, (Kullanılan Metin ve Çeviri E.Cary Roman History, London 1914-1927).

Edwell, M., 2008, *Between Rome and Persia The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Rome Control*, London and New York.

Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Ç. Menzilcioğlu) İstanbul, 2007.

Frye, R.N., 1962, *The Heritage of Persia*, London.

Frye, R.N., 1984, *The History of Iran*, München

Gilmartin, K., 1973, “Corbulo’s Campaigns in the East: An Analysis of Tacitus Account” *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 22, 583-626.

Goldsworthy, A. K., 1996, *The Roman at Army, 100 BC.-AD. 200*, Oxford and New York: Oxford University Press.

_____, 2003, *In the Name of Rome: The Men Who Won the Roman Empire*, London: Phoenix.

Hammond, M., 1934, “Corbulo and Nero’s Eastern Policy” *HSCP* 45, 81-104. <http://www.jstor.org/stable/310632> (Erişim Tarihi: 20/12/18)

James, E.B., 1854, “Elegeia” *Dictionary of Greek and Roman Geography Vol. I.*, (Ed. By. Sir W. Smith) Boston.

Jones, A.H.M., 1998, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford. file:///F:/EBOOKS/HTML%20BOOKS/CITIES%20OF%20EASTERN%20ROMAN%20EMPIRE/files/page_iv.html (Erişim Tarihi: 20/12/18)

Isaac, B. H, 1990, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford: Clarendon Press.

Kaya, M.A., 1998,“Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi* XIII, 163-172.

Kaya, M.A., 2004,“Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S.4)”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi* XIX/1, 73-86.

Kaya, M. A., 2005,“Anadolu’da Roma eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38, 11-30.

Last, H., 1932, “The Waes of the Age of Marius”, S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), *The Roman Republic 133-44 B.C.*, CAH, IX, içinde (102-157), London: Cambridge University Press.

Ligtfoot, C.S., 1992,“Satala Yüzey Araştırması” IX. AST (1991), Ankara, 289-302.

Ligtfoot, C.S., 1998,“Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey” *Ancient Anatolia Fifty Years’ Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (Ed. R. Matthews), 273-284.

Lintonnt, A., 1981,“What was The Imperium Romanum’ ?” *Greece and Rome* 28/1, 53-67.

Liplinski E., 2000,*The Aramaeans Their Ancient History, Culture, Religion (OLA 100)*, Leuven.

Magie, D., 1950,*Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Chirist I-II*, Princeton.

Millar, F., 2001, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, Cambridge.

Mitchell, S. 1995, *Anatolia I: Land, Man and Gods in Asia Minor, the Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule*, Oxford: Clarendon Press.

Mitford, T.B., 1974,“Some Inscriptions fromthe Cappadocian Limes”, *JRS* 64, 160-175.

Mitford, T.B., 1998,“The Roman Frontier on the Upper Euphrates” *Ancient Anatolia Fifty Years’ Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (Ed. R. Matthews), 255-272.

Procopius 1928, *History of the Wars*, with an English Translation by H. B. Dewing, I-VIII, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Procopius (2002), *Buildings*, with an English Translation by H. B. Dewing, with collaboration of Glanville Downey, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Sagona, A.-C. Sagona 2004, *Archaeology at The Near-East Anatolian Frontier I, An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, LouvianParis-Dudley, M.A.

Sherk, K. L., 1980, "Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114", *ANRW*, II, 7/2, 954-1052.

Tacitus, *Annals: The Annals of Imperial Rome*, (Trans. M. Grant), London, 1988.

Tacitus, *The Histories*, (Trans. K. Wellesley), London 1986.

Tarn, W.W., 1971, "Parthia" *CAH IX*, 574-613.

Suetonius, Tranquillus, G. S., *On İki Caesar'in Yaşamı*, (Latince'den Çev. F. Telatar-G. Özaktürk), Ankara, 2008.

Wiedemann, T. E. J., 2008, "Tiberius to Nero", Alan K. Bowman ve diğerleri (Eds.), *The Augustan Empire, 43 B.C.-A. D. 69, CAH, X, içinde* (198-236), New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press.

Wiesehöfer, J., 2001, *Ancient Persia from 555 BC to 650 AD*, (Trans. By. A. Azodi), London New York.

Williams, J., 1829, *Two Essays on The Geography of Ancient Asia; Intended Partly to Illustrate The Campaigns of Alexanderi and The Anabasis of Xenophon*, London. <http://books.google.com>.

Antik Çağ Yazarlarına Göre Doğu Anadolu Mimarisi

Murat Kılıç* - Yasin Topaloğlu**

Özet

Coğrafya medeniyetlerin oluşumu ve gelişimini belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Anadolu coğrafyası sunduğu imkânlar ile toplumların siyasi, askerî güçlerini, geçim kaynaklarını, mimarilerini ve nüfuslarını olumlu veya olumsuz etkilemektedir. Belki de bu olumsuzluğun en iyi hissedildiği bölge; yüksek ve engebeli yapısıyla Doğu Anadolu'dur. Anadolu'nun diğer bölgeleri kadar insan yaşamına uygunluk sunmasa da dağlık yapısıyla insanlara korunaklı bir alan sunabilmiştir. Doğu Anadolu tarihi, yazılı verilere Orta Demir Çağ'ında Urartu ile kavuşmuştur. Aslında bölge hakkındaki veriler Hititler ve Asurlar ile biraz daha eskiye götürse de bu bilgilerde oldukça kısıtlıdır. Bu durumda arkeolojik verilerin önem kazandığı Doğu Anadolu tarihinde, sayıları çok az olsa da Antik Çağ yazarlarının verileri de bulunmaktadır. Herodotos, Strabon, Ksenophon, Diodorus Sicilus ve Procopius'un eserlerinde bölgedeki askeri, dini ve sivil mimariye yönelik bazı bilgiler bulmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ Yazarları, Doğu Anadolu, Coğrafya, Mimari

The Architecture of Eastern Anatolia According to Ancient Historians

Abstract

Geography is one of the most important factors that determines the formation and development of civilizations. The geography of Anatolia influences the political and military powers, livelihoods and architecture of population region both positively or negatively. Maybe the region where this negativity is clearly seen Eastern Anatolia due to its high and rugged structure. Although it does not provide convenience for human life as much as the other regions of Anatolia, it has been able to offer a protected terrain with mountainous structure for people of region. The history of the Eastern Anatolia reached first written data with Urartu in the Middle Iron Age. In fact, the first inscriptions about the region were written by the Hittites and Assyrians, but this data is very scarce. In this case, although archaeological surveys are main basis for Eastern Anatolian researches, the data written by ancient historians are extremely important. It's possible to find some information about the military, religious and civil architecture of region in the works of Herodotus, Strabo, Xenophon, Diodorus Sicilus and Procopius.

* Arş. Gör. Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü muratkilic@erzurum.edu.tr

** Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tyasin@atauni.edu.tr

Keywords: Ancient historians, Eastern Anatolia, Geography, Architecture.

Giriş

Medeniyetlerin oluşumu ve gelişimini belirleyen en önemli faktörlerden biri “mekân” ya da “yer” olarak tanımlayabileceğimiz coğrafyadır. Medeniyetlerin, siyasi, ekonomik ve kültürel güçlerini de bu bakımdan coğrafya belirlemektedir. Tarihin her döneminde insan yaşamına uygunluğu ile toplumların gündeminde olan Anadolu, sağladığı veya sağlamadığı imkânlar ile toplumların siyasi, askerî güçlerini, geçim kaynaklarını, mimarilerini ve dolayısıyla nüfuslarını olumlu veya olumsuz etkilemektedir. Belki de bu olumsuzluğun en iyi hissedildiği bölge; fiziki olarak Anadolu’nun en geniş coğrafi bölgesi olan Doğu Anadolu’dur. Yüksek ve engebeli yapısıyla Doğu Anadolu; Anadolu’nun diğer bölgeleri kadar insan yaşamına uygunluk sunmasa da dağlık yapısıyla insanlara korunaklı bir alan sunabilmiştir¹⁸⁵⁴.

Coğrafya ve coğrafyanın belirlediği tarih, “Antik Çağ Yazarlarına Göre Doğu Anadolu Mimarisi” isimli bir yazıda da konunun ele alınış sırasını da belirlemektedir. Bu nedenle mimariye önce bölge coğrafyasını daha sonra ise genel hatlarıyla bölge tarihini değerlendirdikten sonra geçilmelidir.

Doğu Anadolu’nun sınırlarını kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları veya Kura Havzası güneyde Toros Dağları, doğuda Urmiye Platosu, batıda ise Fırat (Euphrates) nehirleri belirler¹⁸⁵⁵. 2.000 metrenin üzerinde rakımı ile “yüksek ülke” olarak da adlandırılan Doğu Anadolu coğrafyasını teknotik hareketler ve akarsuların belirlediği görülür. Derin vadilerle parçalanmış engebeli ve sarp fiziki yapının sonucu olarak kontinental iklim kuşağı içerisinde uzun ve sert kışlar ile sıcak ve kurak yazların yaşandığı bir karasal mevsim görülür. İklimle bağlı oluşan yaygın bitki örtüsü ise bozkırdır¹⁸⁵⁶. Doğu Anadolu’nun genel olarak ikliminin üç bin yıla yakın bir süredir çok fazla değişmediği anlaşılmaktadır. Ancak bitki örtüsü çeşitliğinin, iklimin aksine giderek azaldığı görülmektedir. Zengin orman ve üzüm bağlarının arkeolojik kalıntılarına rağmen günümüzde bu çeşitlilik bulunmamaktadır. Bu çeşitliliğinin günümüze ulaşmamasının temel nedeni ise göçlerin oluşturduğu tahribat ve madencilikte yoğun ağaç

¹⁸⁵⁴ E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 2000, s. 16-17; Z. Karakuzulu, “Anadolu’da İlkçağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye’nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, s. 386

¹⁸⁵⁵ S. Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1959, s. 1, 4; İ. Atalay- K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2011, s.447

¹⁸⁵⁶ H. Şaraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989, s. 317; İ. Atalay, “Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi”, *Jeomorfoloji Dergisi-7*, 1978, s. 23; İ. Atalay, *Türkiye Coğrafyası*, 1992, s. 55; K. Köroğlu, “Çıldır Kurganları”, *Arkeoloji ve Sanat* 96, 2000, s. 2; Y. Topaloğlu, “A Heartland in Northeast Anatolia, s. Akcakale Island”, *International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures, Proceedings II*, ed. M. Işıklı, B. Can, Cambridge, 2015, s. 97-98

tüketimidir¹⁸⁵⁷. Bitki örtüsünün insan yaşamına çok uygun olmamasına rağmen verimli alpin çayırlar ve meralar hayvancılık için uygun bir ortamı oluşturabilmiştir. Bu bakımdan Fırat, Dicle, Aras, Çoruh ve Kura gibi akarsuların suladığı ovalar, hayvancılığa dayalı bir yaylacılık kültürünü ortaya çıkarmıştır. Böylelikle Doğu Anadolu yaşam alanlarının Eski Çağ'dan beri yüksek yaylalar veya dağların eteklerinde toplanmasına etki eden ilk faktör yaylacılık kültürüdür¹⁸⁵⁸.

Aras, Çoruh, Fırat, Dicle ve Kura gibi büyük akarsular, dağlık yapı ile bölgenin yaşam şeklini belirlemenin yanı sıra doğal ulaşım yollarını da oluşturmaktadır. Sıradağların uzanış yönünü takip etmek zorunda kalan Doğu Anadolu yolları, akarsuların açtığı derin vadiler ile akarsuların akış yönünde de çeşitlenmektedir. Böylelikle başlangıcından günümüze kadar akarsuları takip eden Doğu Anadolu yol güzergâhı büyük ölçüde aynı kalmıştır. Yaylacılık kültüründen sonra akarsularda tarihi ve modern yerleşimlerin konumunu belirleyen ikinci faktör olmuştur¹⁸⁵⁹. Doğu Anadolu'daki bu yollar, bölgesel ulaşımın yanında Kafkaslar ve Orta Asya ile Anadolu arasındaki bağlantıyı da sağlamaktadır¹⁸⁶⁰.

¹⁸⁵⁷ H. Z. Koşay - Turfan K. "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Bulleten XXIII/91*, 1959, s. 353; C. Burney-D. Lang, *The Peoples of the Hills*, London, 1971, 129; O. Belli, *Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul, 1977, s. 111; H. Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1983, s. 18; M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984, s. 18; Pehlivan, M. *Hayaşa*. Erzurum, 1991, s. 18 vd; A. Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-I. 1998-2008*. Erzurum, 2008, s. 39 - 44; Y. Topaloğlu, "Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi-31*, 2013, s. 197 - 198; J. Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 84; Y. Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies*. 11 (2), 2016, s. 1200 - 1201; Y. Topaloğlu, *Uzundere Kültür Envanteri: Tarihsel Çerçeve*. Erzurum 2018, s. 48-63

¹⁸⁵⁸ S. Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s. 4-6, 30; H. Z. Koşay, "Keban Baraj Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları", *Atatürk Konferansları IV (1970)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. 40; E. Memiş, *Genel Tarih*. Konya, 1997, s. 179; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul, 2000, s. 16 - 17; S. Çiğdem, "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-26*. Erzurum, 2000, s. 197; V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları. İstanbul, 2003, s. 1; İ. Atalay- K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2011, s. 447 - 463; Z. Karakuzulu, "Anadolu'da İlkçağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi". *Uluslararası Asya ve K. Afrika Çalışmaları Kongresi*. Ankara, 2012, s. 386; Y. Topaloğlu, "Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi-31*, 2013, s. 196; Y. Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies*. 11 (2), 2016, s. 1200

¹⁸⁵⁹ O. Belli, *Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul, 1977, s. 111; A. Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları-I. 1998-2008*. Erzurum, 2008, s. 39 - 44; Y. Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies*. 11(2), 2016, s. 1200

¹⁸⁶⁰ H. S. Selen, "Türkiye'nin Yol Sistemi". *Türk Coğrafya Dergisi I-IV*, 1943, s. 352; H. S. Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları". *Türk Coğrafya Dergisi. XI-XII*, 1949, s. 103; S. Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s. 44; O. Belli, *Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul, 1977, s. 111; H. Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1983, s. 217; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey-2*. London, 1989, s. 269 - 270; H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul, 1989, s. 32 - 41; M. Pehlivan, *Hayaşa*. Erzurum, 1991, s. 21; L. Özav, *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, s. 12; S. Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi Erzurum, 1997, s. 1 vd; V. Ünsal, *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle / Bayburt-İspir-Yusufeli Çoruh Havzası*. Trabzon, 2006, s. 48; H. Özkan, *Haho Manastırı*. Erzurum, 2013, s. 12 - 17

Doğu Anadolu'nun yukarıda da belirtilen zorlu coğrafyasından dolayı tarih boyunca ele geçirilmesi ve elde tutulması oldukça zor olmuştur. Kendine has coğrafi özelliklere sahip bölge hakkında Herodotos, Strabon ve Ksenophon gibi Antik Çağ yazarları da benzer bilgiler vermektedir. Bu bilgiler bölgenin dağları, akarsuları, iklimi ve kısmen mimari yapılarına yönelik anlatımlara dayanmasına rağmen bölge halkının sahip olduğu kültür ve yaşayış tarzı konusunda yeterince bilgi sunmamaktadır.

MÖ V. yüzyıl ve öncesi için Yunan, Anadolu ve Ön Asya tarihi ve coğrafyası hakkında önemli bilgiler sunan Herodotos¹⁸⁶¹, özellikle Doğu Anadolu'nun su kaynakları hakkındaki ilk kaynaklardan biridir. Herodotos'ta Fırat Nehri'nin kaynağını aldığı yerden sularını döküldüğü yere kadar aktığı yol üzerindeki şehirler, akarsuların bölgeye katkıları gibi birçok konuda bilgi verir. Herodotos, Fırat Nehri için "Euphrates", Dicle için "Tigris /Tigres" ve Kızılırmak için ise "Halys" ismini kullanmıştır.

"...Kilikia ve Armenia arasında sınır, içinde gemilerin yüzebileceği bir ırmaktır ki, adı Euphrates'tir. Armenia içinde her biri bir garnizonla tutulan 15 konaklık yol vardır, 56,5 fersah tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği 4 ırmak sular, bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Tigres, ikinci ve üçüncüsü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Armenia diğeri Matien ülkesinden gelir. Diğeri de Gyndes'dir (Dicle'nin kolu)..."¹⁸⁶²

"Ama benim gözümde bu ülkenin, kentin kendisinden sonra en şaşılacak şeyi şu anlatacağım şeydir. Babil'e gitmek için ırmağı inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmışlardır. Asurya'nın üst yanına düşen Armenia'dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya, eni boyu bir, başı sonu belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına bırakırlar; belli başlı yükleri palmiye ağacından yapılmış fıçılardır, bunların içine şarap doldurulmuştur. Geminin düz gitmesi iki tane iskarmozsuz kürekle sağlanır, bunları ayakta duran iki kişi kullanır; birisi küreği bu yana çekerken öbürü tersine iter suyu. Bu gemiler kimi zaman pek büyük olurlar, öbürleri daha küçüktür. En büyükleri beş bin talant ağırlığa kadar yük alabilirler. Her gemide canlı bir eşek bulundururlar; büyüklerinde daha çok vardır. Böylece su üzerinde giderek

¹⁸⁶¹ Soylu bir ailenin çocuğu olarak Pers-Yunan savaşları öncesi Bodrum'da (Halikarnasos) dünyaya geldi. Çocukluğu savaşlarla geçen Herodotos daha sonra Samos'a göçmüştür. Bir süre Atina ve Güney İtalya'da yaşadıkdan sonra Anadolu ve Ön Asya'yı içine alan bir yolculuğa çıktı. En ünlü eseri Herodot Tarihi olarak bilinen Historia'dır. Kitap Yunanlılarla barbarların mücadeleleri bilinsin diye yazdığı bu eser İyon lehçesi ile yazılmıştır. Kendinden önceki olayları da yaşamış gibi kitabına alan Herodot olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurmaz.

¹⁸⁶² Herodotos, V. 52

Babil'e varırlar, taşıdıkları öteberi malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur, Armenia'ya dönerler; zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur. Armenia'ya vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar...¹⁸⁶³

“...Medlerin toprakları ile Lidyalılarınkiler arasında sınır, aslında Halys (Kızılırmak) ırmağıydı ki bu ırmak Armenia dağlarından çıkar. Kilikya'dan geçer, Matienlerin sağına, Phrygia'yı soluna alıp, bu iki ülke arasında akar; bu ülkeleri geçtikten sonra, kuzeye doğrularak Kapadokia Suriyelileri ile sol kıyıdaki Paphlagonia arasında sınır çizer. Demek ki Halys ırmağı hemen hemen bütün Asya'yı bir kıyıdan öbürüne kesmiş olur...¹⁸⁶⁴

“...Babil böyle tahkim edilmişti. Bu kent iki mahalledir, zira Euphrates (Fırat) denilen ırmak, içinden geçer; bu ırmak kaynağını Ermenistan'dan alır; büyük, derin ve hızlıdır; Erythreia (Kızıldeniz) denizine dökülür...¹⁸⁶⁵

Doğu Anadolu için yok denecek kadar az olan yazılı kaynaklardan birini de Geographika isimli eseriyle Strabon¹⁸⁶⁶ oluşturmaktadır. Strabon, Doğu Anadolu coğrafyasının özellikle kuzey bölümünü ele almış ve bu bölüm üzerinden bölgenin sulak ve ormanlık alanlar arasında derin ve dik vadilerin mimari olarak kale yapmaya çok elverişli olduğunu belirtmiştir. Belki de böylelikle bölgedeki yerleşmelerin çok büyük bir kısmını kalelerin oluşturmasının temel nedeni olan coğrafyanın etkisinin en eski tanımını Strabon'a aittir.

“...Bölgede genel olarak Paryadros Dağları (Doğu Karadeniz Dağları) arasında sulak ve ormanlık yerler bulunur. Derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşuyla kaleler yapmaya çok elverişlidir.¹⁸⁶⁷

“...Mithradates Pontos krallığının en uç kısımlarına kaçmış ve Acilisene'de (Erzincan) Dasteria yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş...¹⁸⁶⁸

Strabon bölgedeki çeşitli özelliklerdeki taşlardan da şöyle bahsetmektedir.

“... Arkheolaos'un madencileri tarafından, Galatyalılar Ülkesi civarında kristal ve onyx plakaların bulunduğu söylenir. Ayrıca belirli bir yerde renk bakımından fildişine benzeyen

¹⁸⁶³ Herodotos, I: 194

¹⁸⁶⁴ Herodotos I: 72

¹⁸⁶⁵ Herodotos I: 180

¹⁸⁶⁶ MÖ 64-M.S.21 arasında yaşadığı kabul edilen Amasya (Amaseia) doğumlu olan antik çağ yazarının Geographika ve Historika Hypomnemata isimli iki esri bulunmaktadır. Ancak bu eserlerden en önemlisi 17 kitaptan oluştuğu bilinen Geographika'dır. Eski Yunanca yazılan eserin özellikle XII-XIV. kitapları Anadolu'yu kapsamaktadır. Sadece coğrafyaya yönelik değil ele aldığı kentlerde tarihi olaylara değinmektedir. (O. Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul, 2008, s. 28)

¹⁸⁶⁷ Strabon, XII: 3. 28.

¹⁸⁶⁸ Strabon, XII: 3. 28.

*beyaz bir taş bulunur ve bundan küçük bilek taşları ölçüsünde parça elde edilir ve bu parçalardan küçük hançer için saplar yapılır. Başka bir yerde de çok sayıda saydam bir taş parçası (lapis specularis veya pencerede kullanılan bir tür mika) bulunuyordu ve onlar bunu ihraç ediyorlardı...*¹⁸⁶⁹

Ksenophon

*"...Yunanlılar o günde, Kentrites (Botan) Irmağı'nın aştığı ovaya hâkim köylerde açık ordugâh kurdular. 200 ayak genişliğinde olan bu ırmak, Armenia'yı Kardukhlar ülkesinden ayırır..."*¹⁸⁷⁰

*"... Oradan 3 günde 10 fersah yol alıp küçük ama güzel bir ırmak olan Teleboas'ın kıyılarına vardılar. Irmak kıyılarında pek çok köy vardı. Bu bölgeye Batı Armenia adı veriyorlardı..."*¹⁸⁷¹

Pliny

*"...Burası da Fırat'tan bahsedecek en uygun yer. Kaynağına gidenlerin ifadesine göre, bu nehir Büyük Ermenistan'ın bir bölgesi olan Caranitis'den (Erzurum ?) yükseliyor. Domitius Corbulo Aba Dağından doğduğunu, Licinius Mucianus ise Capotes isimli dağın eteğinden doğduğunu Zimara'nın 32 km üzerindeki kaynağının adı Pyxurates olduğunu söyler. İlk başta Derxene (Tercan) sonra Anaitica'dan geçerek Ermenistan'dan Kapadokya bölgelerine dökülür. Zimara'dan 70 mil mesafedeki Sartona'ya kadar nehir sefere uygundur. Ardından 50 mil sonra Kapadokya'nın Melitine'sine 112 km, ardından Armenia Elegia'ya gider (İkinci Elegia-İzollu?) 10 mil gittikten sonra Lycus ve Arsinias ve Arsanus nehirleri ile birleşir. Elegia'da Toros dağı ile karşılaşır fakat 20 km genişliğindeki silsile, nehir yatağında büyük bir engel teşkil etmez..."*¹⁸⁷²

Anadolu için Prehistorya; göz ardı edilemeyecek kadar önemli ve uzun bir dönemdir. Paleolitik, Mezolitik, Neolitik ve büyük oranda Kalkolitik Çağ'ı içine alan Prehistorya; farklı bir uzmanlık alanı ile daha çok arkeolojik verilere dayanır. Ancak tarihî çağların, tarih öncesinden kopuk olmadığı düşünülerek tarihî - kültürel süreklilikten dolayı yaygın olarak Eski Çağ konularını içinde değerlendirildiği görülür. Sümer ile Mezopotamya'da tarihî dönemlere girildiği kabul edilse de bu durum Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri ile başlar. Ancak Doğu Anadolu'da ilk yazılı belgeler, Orta Demir Çağı'nda Urartu ile karşımıza çıkmaktadır. Bu

¹⁸⁶⁹ Strabon 12:10

¹⁸⁷⁰ Ksenophon, IV: 3.

¹⁸⁷¹ Ksenophon, IV: 4.

¹⁸⁷² Pliny, V: 20-24.

sebeple Doğu Anadolu Prehistoryası gibi Tunç ve Demir Çağı'nda büyük ölçüde arkeolojik veriler ile oluşturulabilmektedir¹⁸⁷³.

Doğu Anadolu'da az sayıdaki tarih öncesine yönelik çalışmayla en eski yerleşimler, Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir¹⁸⁷⁴. Mezolitik ve Neolitik Çağ için bölgede büyük belirsizlik görülür. Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bu dönemlere ait birkaç merkezin varlığı ileri sürülmüş ise de daha sonraki araştırmalar bölgede bu dönemlere ait yerleşim izlerini destekleyecek bulgular sunamamıştır¹⁸⁷⁵. Ancak Doğu Anadolu'nun Neolitik Çağı'na ait az sayıdaki veriyi; Y. Fırat Havzası'ndaki Boytepe, Çınaz-III ve Cafer Höyük sunmaktadır.¹⁸⁷⁶ Obsidiyen yayılımı dikkate alınarak Doğu Anadolu'nun Neolitik Çağ'da güney ile kuzeyin ve Kafkasların bir ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Neolitik Çağ ile ilişkilendirilen kaya üstü resimleri ışığında Doğu Anadolu için bir "Dağ Neolitiği" ileri sürülmektedir. Gevaruk ve Tırışın (Van-Hakkâri) kaya resimleri Neolitik kaya resimleriyle benzerlik göstermesine rağmen diğer kayaüstü resimleri Neolitik örneklerinin aksine Orta Asya'da örnekleri ile benzerlik göstermekte ve çok daha sonraki dönemlere tarihlendirilmektedir. Böylece Doğu Anadolu kaya üstü resimleri en azından elimizde şu anki bilgilere göre Neolitik Çağ için sağlıklı veriler ortaya koyamamaktadır¹⁸⁷⁷.

Kalkolitik Çağ ile köy yaşantısından kent yaşantısına giden bir yerleşim düzeni görülür. Doğu Anadolu tarihine yönelik veriler bu çağda belirgin bir şekilde artmakta Sos, Pulur ve Alaybeyi gibi kazılarla yerleşimler Erken Kalkolitik Çağ'a (MÖ 4721-4553) kadar

¹⁸⁷³ E. Reyhan - T. Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Grafiker Yayınları. Ankara, 2015, s. 15

¹⁸⁷⁴ İ. K. Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair Bir Not", *DTCFD*, 1/2 1943, s. 602-608; M. Şenyürek, 1944, s. 351 - 352; İ. K. Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Belleten*, 8/32, 1944; İ. K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler". *DTCFD*. 5 (2). Ankara, 1947, s. 23; İ. K. Kökten, "1952 yılında yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında". *DTCFD* 11 (2-4). Ankara, 1953; İ. K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*, I (2), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971 - 1972; H. Z. Koşay, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara. 1964; I. Yalçınkaya, "Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış", *Antropoloji*, 12, 1985, s. 428; S. Harmankaya, - O. Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY)*. İstanbul, 1996; H. Gündoğdu, *Ardahan*, Ankara, 2000; H. Gündoğdu, *Tarihi Kalıntıları ile Çıldır*, Ankara, 2001.

¹⁸⁷⁵ S. Harmankaya, - O. Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY)*. İstanbul 1996, s. Hasçiftlik; Y. Topaloğlu, "Çıldır-Akçakale Kazıları Işığında Kuzeydoğu Anadolu'nun Taş Kapıları". *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014)*. I. Cilt. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2018, s. 333

¹⁸⁷⁶ H. Bahar, "Elâzığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", 6. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1988, s. 501 - 527; E. Çoksolmaz, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s. 28.

¹⁸⁷⁷ M. Özdoğan, "The Neolithic and The Highlands of Eastern Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archeological Studies in Honor of Charles Burney*, ed.: A. Sagona, Peeters, 2004, s. 28 - 29; M. Işıklı, Doğu Anadolu Kura-Aras Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005, s. 100; A. E. Özdoğan, Çayönü", *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, Ed.: M. Özdoğan-N. Başgelen, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 72; H. Tümer, *Van Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017, s. 173.

götürülebilmektedir¹⁸⁷⁸. Bu dönemde kazı buluntuları ışığında bölgenin kuzeyi ile güneyi arasında kültürel farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Güneyde Mezopotamya etkisi, kuzeyde ise Kafkasya etkisi görülür¹⁸⁷⁹. MÖ IV. binin sonlarına doğru farklı görüşler olsa da göç hareketleri sonucu bölgede yeni bir kültür ortaya çıkar. Çok sayıda isimle anılan bu kültürün günümüzde “Erken Transkafkasya Kültürü”, “Khirbet Kerah Kültürü”, “Kura-Aras Kültürü” ya da “Karaz Kültürü” isimleri tanındığı görülmektedir¹⁸⁸⁰. Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı boyunca bölgede belirleyici olan kültür Kafkasya’dan Filistin’e, Hazar’dan Orta Anadolu’ya kadar etkisini sürdürmüştür. Kültürde ova ve otlaklara kurulan yerleşimlerde pastoral bir yaşamın benimsendiği görülür¹⁸⁸¹.

¹⁸⁷⁸ A. Sagona - C. Sagona, “Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 2000, s. 55 - 127; M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 230 - 233; M. Işıklı, - M. Erkmén, vd. “2002 Yılı Pulur Sondajı”, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ed.: M. A. Yılmaz-H. Kasapoğlu, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2014, s. 69; M. Erkmén, - G. Altunkaynak, “2016 yılı Alaybeyi Höyük Kazıları”, *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Hatay, 2017, s. 237 - 262.

¹⁸⁷⁹ U. Esin, - S. Harmankaya, “1985 Yılı Değirmen-tepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, 8. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 1986, s. 112; U. Esin, - S. Harmankaya, “Değirmen-tepe Malatya Kurtarma Kazısı 1986”, 9. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1987, s. 97; S. Çiğdem, “Kalkolitik Çağda Bazı Anadolu Yerleşmelerinde Madencilik ve Metalürjinin Boyutu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 2000, s. 191 - 192; M. Frangipane, “Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk “Expansion” as the Climax of Systematic Interactions Among Area of the Greater Mesopotamian Region”, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed.: M. S. Rothmann, School of American Research Advanced Seminar Series, Research Press, Santa Fe, 2001, s. 307 - 348; U. Esin, 2011, “Değirmen-tepe”, *Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, s. 110; J. Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 301 - 309; Sagona A. - P. Zimansky, 2015, s. 119, 136; M. Frangipane, “Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri-Arslantepe”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 154, 2017, s. 27 - 44

¹⁸⁸⁰ H. Z. Koşay, “Karaz Sondajı”. III. *Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 1943, s. 167 vd; Koşay, H. Z. - Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964, s. 25 vd; M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1984, s. 35; A. Sagona, “The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”. *Anatolian Studies* 49, 1999, s. 153 - 159; A. Sagona, “Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area” *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L’Euphrate aux I III e Millénaires*. Ed.: Marro- H. Hauptmann, 2000, s. 329 - 373; N. Öztürk, “Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski İle Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (32), 2004, s. 81 - 93; S. Yaylalı, “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü”. *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Kitabı*. B. Can - M. Işıklı Ed.: İstanbul, 2007, s. 165 - 187; M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 42 vd; Topaloğlu, Y. “Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri”. *Turkish Studies*. 11 (2), 2016, s. 1200 - 1201

¹⁸⁸¹ H. Z. Koşay, “Karaz Sondajı”. III. *Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 1943, s. 167 vd; H. Z. Koşay, - K. Turfan, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”. *Bulleten* 23/91. Ankara, 1959, s. 395 - 396; Koşay, H. Z. - Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964, s. 25 vd; C. Burney - D. M. Lang, *The Peoples of the Hills*. London, 1971, s. 57; M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1984, s. 35; A. Sagona, “The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”. *Anatolian Studies* 49, 1999, s. 153 - 159; A. Sagona, Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area” *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L’Euphrate aux I III e Millénaires*. Ed.: Marro- H. Hauptmann, 2000, s. 329 - 373; A. Sagona - C. Sagona, “Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 2000, s. 56 - 127; N. Öztürk, “Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski İle Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (32), 2004, s. 81 - 93; S. Yaylalı, “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü”. *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Kitabı*. B. Can - M. Işıklı Ed.: İstanbul, 2007, s. 165 - 187; M. Frangipane, “Rise and Collapse of the Late Uruk Centers in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia”, *Scienze Dell’Antichita*, 15, 2009, s. 24 - 41; M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken*

Doğal kaynakların yetersizliğinden olsa gerek İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru güneye yönelik bir göç hareketiyle bölgede yeni kültürler görülür.¹⁸⁸² Doğu Anadolu ile birlikte İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasların güneyinde de görülen bu yeni kültür, kurgan tipi mezarlar, boyalı seramikler ve metal buluntular ile kendini gösterir. Hitit kaynaklarına göre, Orta Tunç Çağı'yla birlikte halkının Hurri¹⁸⁸³ kökenli olduğu bilinen bölgenin, Hayaşa ile birlikte değerlendirilen Azzi Krallığı'nın merkezi olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁸⁴. Doğu Anadolu'da, Orta Tunç Çağı'ndan sonra yazılı belgelerin tespit edilememesi ve yeni bir kültüre ait belirgin bir ayrıma gidilemediğinden bilgiler oldukça kısıtlıdır. Tartışmalar devam etse de 13 Hakkâri Steline dayanılarak bu dönemde avcı-savaşçı zengin bir aşiret yapısının olduğu ve halkın yarı göçebe olduğu iddia edilmektedir¹⁸⁸⁵.

Erken Demir Çağ'ında, belki Geç Tunç sonlarından itibaren savunma kaleleri ile etrafındaki sivil yerleşimlerin olduğu bir geçiş dönemi yaşanır. Aşiret veya beylikler dönemi olarak bilinen dönem, Asur kaynaklarında kendisine yer bulmuş ve Asur için gelir kaynağı olarak görülmüştür. Asur başta olmak üzere dış güçlerin seferleri ile oluşan bölge yaşamında korunaklı savunma kaleleri büyük önem taşımaktadır. Bu seferlerin temel amacı, bölgenin zenginliklerini yağmalayabilmek olduğundan yerleşme amacı taşımamıştır. Bu durumda bölge halkının seferler sonrası normal yaşamlarına dönebilmelerine fırsat vermiştir. Kaleler tehlikenin olmadığı dönemlerde tarım ile hayvancılığın, ticaret yollarının ve madenciliğin kontrol edildiği merkezler olmuştur¹⁸⁸⁶. Bu yaşam tarzı Demir Çağı boyunca devam etmiştir.

Transkafkasya Kültürü. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 42, 67 - 116; M. Işıklı, "The Subsistence Economy of Kura-Araxian Folks in Eastern Anatolia: Animal Husbandry and Pastoralism", *Azərbaycanın Erken Ekinçilik Dövrü Abideleri Sempozyumu* (Maqalələr Toplusu), Azərbaycan Milli İlimlər Akademiası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakü, 2012, s. 103 - 112; Y. Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies*. 11(2), 2016, s. 1200 - 1202

¹⁸⁸² A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara, 1992, s. 15 - 16; V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları. İstanbul, 2003, s. 143 - 150.

¹⁸⁸³ Vassugani merkezli Hurri - Mitanni Devleti'nin MÖ 1550 - 1350 tarihleri arasında Yakın Doğu'nun önemli devletlerinden biri olduğu Hitit kültürünü etkilediği bilinmektedir.

¹⁸⁸⁴ E. Forrer, "Hajasa-Azzi". *Caucasica IX*, 1931, s. 1 vd; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara, 1962, s. 140; H. Z. Koşay, - K. Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten 23/91*. Ankara, 1959, s. 350 vd; H. Z. Koşay, - H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964, s. 6; M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1984, s. 53 - 62; M. Pehlivan, *Hayaşa*. Erzurum, 1991, s. 29 - 30; A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002, s. 85; C. Günbattı, *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri*, Ankara, 2007, s. 37; H. Özkan, *Haho Manastırı*. Erzurum, 2013, s. 12- 17

¹⁸⁸⁵ N. Adontz, *Historie d'Armenia*. Paris, 1946, s. 28 vd; H. Z. Koşay, - K. Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten 23/91*. Ankara, 1959, s. 350-354; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara, 1962, s. 140; H. Z. Koşay - H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964, s. 6; M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1984, s. 62; V. Sevin, "Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu", *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 2011, s. 362 - 363; V. Sevin, *Hakkâri Taşları II Gizemin Peşinde*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 27 - 34; Y. Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies*. 11(2), 2016, s. 1200 - 1202;

¹⁸⁸⁶ V. Sevin, - E. Kavaklı, "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Belleten*, 60 (227), 1996, s. 1 - 20; Sevin, V. - Özfirat, A. vd, "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Belleten*, 63 (238), 2000, s. 850; Belli, O. -

Bölge mimarisinin belki de insan temelli dış tehlikelere karşı en belirgin oluşumu bu dönemden itibaren kendisini göstermektedir.

Bölge; Asur kaynaklarına göre MÖ I. binde ise “Uruatri” ve “Nairi” şeklinde isimlendirildiği görülür¹⁸⁸⁷. Hititlerin ardından oluşan güvensiz ortam tüm Anadolu gibi Doğu Anadolu’da da kendisini göstermiştir. Halkın büyük bir kısmının bu dönemde önce daha güvenli buldukları Kafkasyalara daha sonra ise güçlenerek tekrar Doğu Anadolu’nun kuzeyinde doğru gelerek yerleştiği görülür. Bu topluluk Asur’a göre “Daieni”, Urartulara göre kaynakları “Diauehi”, daha sonraki Yunan yazarlara göre ise “Taokh / Taokhia”lardır¹⁸⁸⁸.

Aşiret ya da beylikler halinde yaşayan Doğu Anadolu halkı, Orta Demir Çağı’nda Asur saldırına karşı birleşerek Doğu Anadolu’nun ilk devleti olan Urartu’yu kurdukları görülür¹⁸⁸⁹. Doğu Anadolu’da seferler ile Urartu’nun gücünün tesis edildiği ve imar faaliyetleri ile büyük bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Horasan’daki Yazılıtaş Yazıtı’nda da Urartu’nun bölgeye yaptığı seferlerden ve bölgedeki kalelerden bahsedilmektedir.

Konyar, E. *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 6 - 92; O. Belli, “Research on Early Iron Age Fortresses and Necropolis in Eastern Anatolia”, *Anatolian Iron Ages 5*, Ed.: A. Çilingiroğlu-G. Derbyshire, BIA, Ankara, 2005, s. 1 - 13; Köroğlu, K. - Konyar, E. 2005, s. 25 - 38; Özfirat, A. 2007, s. 115; M. Işıklı - B. Can, “Erzurum Region in the Early Iron Age: New Observations”, *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir (16-20 August 2004)*, ed.: A. Sagona-A. Çilingiroğlu, ANES Suppl. 20, Leuven, 2007, s. 153 - 166; Smith, A. T. - R. S. Badalyan, vd, 2009; M. Işıklı, “Doğu Anadolu Yaylasındaki Kültürel ve Politik Dönüşümler (Kura-Aras Kültürel Sürecinden Urartu Dönemine Değin)”, *Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan*, Ed.: P. Pınarcık-B. Gökçe-M. S. Erkek, S. Coşkun Kandal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2017, s. 99; A. Ü. Erdem, “Doğu Anadolu’nun Demir Çağ Aşiretleri”, *TÜBA-Ar*, 14, 2011, s. 59 - 68.

¹⁸⁸⁷ C. F. Lehmann - Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig, 1928, s. 60 - 61; N. Adontz, *Historie d’Armenia*. Paris, 1946, s. 28; M. A. Melikişvili, *Urartskie Klinobraznye Nadpisi*. Moskova, 1960, s. 69; V. Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul, 1979, s. 105; O. Belli, “Urartular”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul, 1982, s. 139; M. Pehlivan, *Hayaşa*. Erzurum, 1991, s. 1 - 28; A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 62; M. R. Payne, *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 1995, s. Y. 53. 3; E. Memiş, *Tarih Metodolojisi*. Konya, 1995, s. 30; R. Yıldırım, *Uygarlık Tarihi*. İzmir, 2000, s. 43 vd. ; A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002, s. 85; C. Günbattı, *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri*, Ankara, 2007, s. 37.

¹⁸⁸⁸ Lang, D. M. 1966, s. 56-57; M. Pehlivan, *Hayaşa*. Erzurum, 1991, s. 22; E. Yıldırım - O. Pekşen, “Üçüncü Arami Göçü’nün Anadolu’nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/13, 2013, s. 31-55

¹⁸⁸⁹ A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 4 - 8; H. Sağlamtimur, *Urartu Krallığı’nın Ekonomik Yapısı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2001, s. lev. 42; M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev.: Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 24 - 25; K. Köroğlu, “Urartu Krallık ve Aşiretler”, *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed.: K. Köroğlu - E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12; J. Yakar, “Etno-arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı” *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed.: K. Köroğlu - E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 127. M. Salvini, “The historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”. *Anatolian Iron Ages III. 6-12 August 1990/ Van*, BIA, Ankara, 1994, s. 205 - 210; A. Çilingiroğlu, “Urartu Dini Yapısı” *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed.: K. Köroğlu - E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 192 - 193; J. Yakar, *East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennium BC: Some Remarks*, *Anatolian Metals II*, Ed.: Ü. Yalçın, 2012, s. 132 - 133; C. Burney, “The Economy of Urartu: Probabilities and Problems” *ACTA IRANICA Bianili-Urartu*. Ed.: S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf - P. Zimansky. Peeters, 2012, s. 56; H. Sağlamtimur, “Urartu Krallığı’nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açından Önemi”, *Anadolu Araştırmaları. XX*. İstanbul, 2017, s. 4.

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini... Menua der ki, Diauehi’nin kralı Utupurşini ayaklarıma kapandı, önümde secde etti, merhamet gösterdim. Haraç ödemesi şartıyla hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim...”¹⁸⁹⁰

İskit - Kimmerler’in varlığı Urartu üzerine yaptıkları seferlerle bilinmesine rağmen, Doğu Anadolu onlara ait merkezler ne yazık ki çok belirgin değildir. Asyanik defin gelenekleri gösteren Doğu Anadolu’daki birkaç merkez (Akçakale, Cinnik, Harabe, Kurtkale) İskit ve Kimmerler ile ilişkilendirilebilir¹⁸⁹¹.

Doğu Anadolu’nun Urartu’nun sonrası bölgesel olarak ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır. Tuşpa’yı merkezli güney bölge; Herodotos ve Strabon tarafından bir coğrafya adı olarak “Armenia”, kuzeyi ise daha önceki “Diauehi-Daieni-Taokh/Taokhia” halkından geldiği düşünülen “Taokh”¹⁸⁹² olarak isimlendirildiği görülür¹⁸⁹³.

Daha sonra bölge önce Med ve ardından Pers egemenliğine girmektedir¹⁸⁹⁴. Perslerin Anadolu’ya doğru yayıldıkça yeni satraplıklar kurmaya başlamışlardır. Kilikya, Armenia, İauma, Sparda ve Daskleion bu satraplıklardandır. Bu satraplıklardan Doğu Anadolu’yu kapsayan Armenia, 13. satraplık olarak Kyros tarafından ele geçirildikten sonra (MÖ 550) sınırları Fırat’ın kuzeyinden Kafkasya’ya ve güneyde Urmiye gölüne kadar genişletilmiştir¹⁸⁹⁵.

¹⁸⁹⁰ F.W. König, *Handbuch der Chaldäischen Inschriften*. Archiv für Orientforschung Herausgegeben von Ernst Weidner. Beiheft. Graz, 1955-57, s. 23; G.A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova, 1960, s. 36

¹⁸⁹¹ İ. Durmuş, *İskitler (Sakalar)*. Ankara, 1993; İ. Durmuş, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”. *Bulleten-LXI-231*, 1997, s. 273 vd.; K. Köroğlu, “Çıldır Kurganları”. *Arkeoloji ve Sanat* 96, 2000, s. 2; Y. Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006; A. Ceylan, “Doğu Anadolu’da İlk Türk İzleri”. *XV. Türk Tarih Kongresi*, 2010, s. 362; Y. Topaloğlu, *Uzundere Kültür Envanteri: Tarihsel Çerçeve*. Erzurum 2018, s. 48-63

¹⁸⁹² Kendilerine “Kartvel-ebi”, ülkelerine ise “Sa-Kartvel-o” diyen halkın Meshian, Abakhi, Laz ve belki de diğer yerel halklarla Taokh’ların birleşmesiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Kartvelebiler, Pers kaynaklarında “Gurdz”, Ermeni kaynaklarında “Vir / Virşn / Vratsi”, Türk kaynakların “Gjurdzi”, Arap kaynaklarında “Kurj / Gurj” Avrupa kaynaklarında ise “Georgians” olarak geçmektedir. Doğu Anadolu’nun kuzeyi, Taokh isimlendirilmesiyle ilişkili olarak MÖ İV. yüzyılda Gürcü kaynaklarında “Tao”, Ermeni kaynaklarında “Tayk” olarak kullanıldığı görülür. Tüm bölge ise “Taoklardjethie” şeklinde adlandırılmıştır. (K. Salia, *Tao-Klardjethie et ses Monesteres BK 11-12*, 1961, s. 41; H. Özkan, *Haho Manastırı*. Erzurum, 2013, s. 12 – 17)

¹⁸⁹³ Herodotos’ta Sasperoi ve Tibareni olarak geçen topluluğun Kafkas toplumlarıyla ilişkili “vir / ber” kökünden“ (İveroi / İberoi) geldiği düşünülmektedir. (D. M. Lang, *The Georgians*. London, 1966, s. 18,57; D. M. Lang, *Gürcüler*. Çev.: N. Domaniç. İstanbul, 1997, s. 16; İ. Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*. Trabzon, 2009, s. 20

¹⁸⁹⁴ Ş. Günaltay, *Yakın Şark-II: Anadolu*. Ankara, 1946, s. 107, 272

¹⁸⁹⁵ M. Demir, “MÖ VI.-IV. yüzyıllar arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı”. *Yeni Türkiye*, 60, 2014, s. 9; H. Bahar, “Eski Çağ’da Konya”, *Şehirlerin Sevdalı İbrahim Konyalı Armağanı*, Türkiye Araştırmaları

Herodotos Perslere vergi veren Armenia'yı satraplığını şöyle tanımlamaktadır. "...Paktyika ülkesinden, Armenia ve komşuları olan ülkelerden, Karadeniz'e kadar olan yerlerden 400 talant geliyordu; burası 13. hükümetti..."¹⁸⁹⁶ Persler, Doğu Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Urartu'nun tarıma yönelik sulama tesislerini, yol sistemlerini onararak kullandığı anlaşılmaktadır¹⁸⁹⁷.

İskender'in doğu seferi ile Anadolu Makedon İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir¹⁸⁹⁸. Ancak İskender'in erken ölümü sonrasında Doğu Anadolu'nun, I. Babil Konseyi (MÖ 323) ile Perdikkas'ın kontrolüne girdiği söylenebilir. Doğu Anadolu, dolayısıyla Armenia, Diadokhlar mücadelesinde Korupedion Savaşı (MÖ 281) sonrasındaki Seleukos kontrolüne girinceye kadar bir geçiş veya tampon bölge olarak kullanılmıştır. Bu geçiş dönem Armenia'nın bir bakıma bağımsız yaşayabildiği bir dönemdir¹⁸⁹⁹.

Helenistik dönemde olduğu gibi konumu nedeniyle Armenia, MÖ 247'de Hazar'ın güneybatısında bağımsız bir devlet kurmayı başaran Parthlar (Arsaklar) ile Roma mücadelesinde de bir tampon bölge olarak kalmıştır¹⁹⁰⁰.

Armenia, Roma'nın Selevkoslar ile mücadelesinde de önemli bir konumda olduğu görülür. Özellikle Magnesia Savaşı (MÖ 190 / 189) sonrası Selevkosların Torosların güneyine çekilmesiyle Armenia bağımsızlığını kazanmıştır.¹⁹⁰¹ Roma ile Parthlar Roma arasında Sulla tarafından, 93 yılındaki yapılan anlaşma ile Fırat Nehri sınır olarak belirlenmiştir. Daha sonra Carrhae Savaşı'nda (MÖ 53) Roma'nın yenilmesi ile Parthlar, Suriye ve Filistin'e kadar ilerlemiş, daha sonra ise Roma ile anlaşma yapmıştır. Yapılan anlaşma ile Fırat Nehri Roma'nın

Enstitüsü Yayınları 7, 2015, s. 284; M. Duran, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 34, 2015, 72

¹⁸⁹⁶ Herodotos, III: 93.

¹⁸⁹⁷ A. Soleymanzadeh, "The Achaemenid Economic System and the Armenian-Georgian Situation", *Ivane Javaxi Svilis Saxelobis Tbilisi Saxelmwifo Universitetis Saqar Tvelos Istoriis İnstitutis Sromebi*. XIII Tbilisi, 2018, s. 73

¹⁸⁹⁸ A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford at the Clarendon Pres, 1971, s. 215, 242; J. G. Manning, "At the Limits: Long-Distance Trade in the Time of Alexander the Great and Hellenistic Kings", *Reconfiguring the Silk Road: New Research on East-West Exchange in Antiquity*, Ed.: Victor H. Mair - Jane Hickman, University of Pennsylvania Press, 2014, s. 8.

¹⁸⁹⁹ Bazı kaynaklarda Diodoros'un, İskender sonrasındaki imparatorluğun paylaşımında Armenia'dan bahsetmemesi nedeniyle Armenia'nın Makedon İmparatorluğu'nun kontrolünden çıktığı ileri sürülmektedir. (Diodoros, s. 18. 3; A.B. Bosworth, *A Historical Commentary on Arian's History of Alexander*. Clarendon Pres. Oxford, 1980, s. 316) Söz konusu kaynaklar, bu iddiaları Makedon komutan Neoptelomos'un MÖ 321'de bölgeye yaptığı seferi ile de desteklemektedirler. (Plutarkhos, s. 4. 1, 5. 1; Diodoros, s. 18. 29. 2, 18. 41. 1, 19. 23. 3; Polyainos, s. 4. 8. 3; A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford at the Clarendon Pres, 1998, s. 224; Y. Topaloğlu, "Çıldır-Akçakale Kazıları Işığında Kuzeydoğu Anadolu'nun Taş Kapıları". *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014). I. Cilt*. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2018)

¹⁹⁰⁰ O. Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul, 2008, s. 172 - 173; S. Çiğdem, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegia / Erzurum ve Çevresi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (46), Haziran, 2011, s. 97 - 118; M.F. Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih". *Yeni Türkiye* 60, 2014, s. 2 - 4.

¹⁹⁰¹ Strabon, XII. 2. 4; R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev.: S. Dolanoğlu Aras Yayıncılık. İstanbul, 2005, s. 77; E. Yıldırım, "Roma - Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", *Tarihin Peşinde Dergisi VII*, 2012, s. 47, 54

doğu sınırı olarak belirlenmiştir. Sonrasında Roma doğu sınırlarını koruyabilmek için, özellikle Augustus'un sınır politikasının belirlemesi ve sonrasında Satala, Melitene ve Elegia¹⁹⁰² gibi çok sayıda kent kurulmuştur¹⁹⁰³.

MS 224 yılında Parthların yıkılması ile Parth topraklarında Sasaniler kurulmuş ve Roma'nın yeni düşmanı Sasaniler olmuştur¹⁹⁰⁴. Roma - Sasaniler ile çok sayıdaki mücadelesi sonrası Sasanileri MS 298'de Satala'da yenince Dicle'den Zap'a kadar olan bölge Roma kontrolüne geçmiştir.¹⁹⁰⁵ Roma ile Sasaniler arasında MS 299-330 yıllarında bir barış dönemi yaşandığı görülse de hemen ardından Hristiyanlığın bölgede yayılması ile mücadelenin nedeni bir kez daha değişmiştir¹⁹⁰⁶. Sasaniler ile mücadeleler, Constantinus, II. Constantius ve Julianus döneminde de devam etmiştir. Jovianus döneminde ise Roma, Sasanilerle anlaşarak Nusaybin ve Sincar'dan çekilerek Armenia etkisini kaybetmiş ise de Sasanilere karşı Armenia'yı taraf olarak kullanmaya devam etmiştir.¹⁹⁰⁷ Sasani Kralı'nın Armenia üzerine seferinde Roma İmparatoru Valens taraf olarak kral Papas/Papa tarafında yer almış ve onu tekrar Armenia tahtına geçirmiştir¹⁹⁰⁸. Ancak Papas'ın yayılmacı politikaları Doğu Roma'yı da etkileyince Armenia, Sasanilere karşı Roma desteğini kaybettiği görülür. Armenia ile Roma'nın arası daha sonrada Kadıköy Konsili kararlarını tanımamasıyla açılmıştır.¹⁹⁰⁹ Armenia; I. Theodosius döneminde Sasanilerle yapılan anlaşma ile iki devlet arasında paylaşılarak, batıda Roma'ya bağlı, doğu ise Sasanilere bağlı bir yönetim belirlenmiştir.¹⁹¹⁰ Ancak Roma ile Sasani

¹⁹⁰² Elegia'nın kuruluşu ve konumu tam olarak bilinmemesine rağmen tanımlarda geçen Satala sonrasında doğuda ulaşılan sıcak su kaynaklarına sahip olan bölge, Ilıca, Pasinler veya Köprüköy olabilir. Ancak en doğru konumlandırma Ilıca (Aziziye) bölgesidir. (S. Çiğdem, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegia / Erzurum ve Çevresi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (46), Haziran, 2011, s. 108)

¹⁹⁰³ E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire with an introduction Hugh Trevor-Roper 1-3*. London, 1987, s. 23; M. A. Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13, 1998, s. 163; A. Sagona- C. Sagona, 2004, s. 150 vd. ; S. Çiğdem, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegia / Erzurum ve Çevresi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (46), Haziran, 2011, s. 98-116; E. Yıldırım, "Roma – Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", *Tarihin Peşinde Dergisi* 7, 2012, s. 45-64.

¹⁹⁰⁴ Cassius Dio, s. 80. 4. 1; Herodianus, s. 6. 2. 7; M.F. Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih". *Yeni Türkiye* 60, 2014, 2014, s. 8

¹⁹⁰⁵ Eusebius, s. I. X; Scriptoris, s. 7 - 12; Eutropius, s. 9. XII, XV, XVIII, XXIV; E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire with an introduction but Hugh Trevor-Roper 1-3*. London: David Campbell Publishers, 1993, s. I-403-414, II - 179, 276; A.E. Redgate, *The Armenians*, Blackwell, Malden, 2000, s. 88 - 107; M.F. Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih". *Yeni Türkiye* 60, 2014, 2014, s. 2; B. Dignas, - E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbors and Rivals*, New York: Cambridge University Press, 2007, s. 128.

¹⁹⁰⁶ M. A. Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniversitesi, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38), 2005; Altan, 2014, s. 120,121

¹⁹⁰⁷ H. Palaz Erdemir, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia". *Yeni Türkiye*. 60, 2014, s. 9

¹⁹⁰⁸ J. Curran, "From Jovian to Theodosius" *Cambridge Ancient History XIII*, Ed.: A. Cameron – P. Garnsey, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 91.

Smith, A. T. - R. Badalyan

¹⁹⁰⁹ G. Sağır, "Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, Ed.: M. M. Hülagü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 184.

¹⁹¹⁰ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 47 - 52; A. Cameron, *The Later Roman Empire*. Fontana Pres. London, 1993, s. 92 - 93; E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire with an introduction but Hugh Trevor-Roper 1-3*. London: David Campbell Publishers, 1993, s. II. 179, 504 - 517, 576 - 581,

mücadelesi bitmemiş, MS 591-604 arasında Doğu Roma'nın (Bizans) hâkimiyetindeki bölge tekrar Sasani kontrolüne geçmiştir. İmparator Mauricius MS 591'de Armenia'yı geri almak istemiş ise de Armenia'nın Roma'ya bağlanması MS 629'da Heraclius zamanında olmuştur¹⁹¹¹. Roma'nın tüm tedbirlerine rağmen Sasani baskısı Müslüman Arapların akınlarına kadar devam etmiş ve nihayetinde Sasani Devleti yıkılmıştır.

Armenia'nın kuzeyinde Taoklardjethie Vadisi ve daha kuzeyinde MÖ I. yüzyılda "Cholchid" (Qulha, Kolkhis) adında bir devlet görülür. Taoklardjethie, sonra "İberya" ve "Cholchid" adıyla ikiye ayrılır ve iki yüz yıl yakın bir süre böyle idare edildiği düşünülmektedir. Bölge, MS I. yüzyıl ile Doğu Anadolu ile birlikte yukarıda da ele alındığı gibi Roma hâkimiyetine girmiştir. Roma- Sasani mücadelesinde Armenia'nın kuzeyi de yoğun olarak etkilenecek MS 387'de ikiye bölünerek ve mahalli prenslikler tarafından idare edilmiştir. Çok sayıda mücadeleye ve göçe rağmen İberya, MÖ I. yüzyılın sonlarında güçlenerek bölgeye hâkim olmayı başarmıştır. Ancak Sasani saldırıları karşısında daha fazla direnemeyerek MS 570'de yıkılmıştır. İberya'nın yıkılışına rağmen Klardjethie ve Kakhetie eyaletleri bölgede varlıklarını koruyabilmişlerdir¹⁹¹².

Arapların bölgeye yönelik seferleri devam ederken, kuzeye yönelen Abbasi Halifesi Mehdi (MS 775-785) bölgedeki isyanı bastırıp Erzurum'u ele geçirecektir. Araplar MS 806'da bölgeye vali olarak Bagratlı ailesinden Aşot Msaker'i, ardından Smbat Ablabas'ı ve nihayetinde MS 862'de Aşot'u Prenslerin Prensi ilan etmiştir. Roma ise Arapların bu hızlı yayılışına karşı yeni Hristiyan Gürcü Devleti ve Ermeniler ile dost olmuştur. Bu dostluk Ermenileri Roma'nın yanında mücadele etmeye kadar götürmüştür. Bu yakınlaşma sonrası MS

III. 43 - 45, 367; M.R. Errington, *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*. The Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006, s. 45 - 74, 183 - 184; M. Tezcan, "V. yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*- 32, 2007, s. 183 - 202; Y. Topaloğlu, *Uzundere Kültür Envanteri: Tarihsel Çerçeve*. Erzurum 2018, s. 48-63.

¹⁹¹¹ Procopius, *History of Wars* II. 3; Moses Khorenats, III. 42, III. 46, III. 63 - 64; N. Adontz, *The Reform of Justinian in Armenia*. Trans.: N. G. Gaion. Lisbon, 1970; K. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Paris, 1873, s. 201 - 310; R.C. Blockley, "The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the end of the Fourth Century AD". *Historia* 36, 1987, s. 222 - 234; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: F. İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 73 - 81; A. H. M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*. New York: Oxford University Press, 1998, s. 225 - 226; G. Greatrex, "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387". *The Ancient History Bulletin* 14 (1-2), 2000, s. 35 - 48; H. Palaz Erdemir, *Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul, 2001, s. 21 - 27; O. Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul, 2008, s. 172 - 173; Y. Bozkuş Deveci - S. Küçükler, *Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*. Genesis Kitap. Ankara, 2011, s. 19 - 23, 63 - 71; H. Palaz Erdemir, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia". *Yeni Türkiye*. 60, 2014, s. 10 - 12; M. F. Yavuz, "Antikçağ'da Armenia: Kısa Bir Tarih". *Yeni Türkiye* 60, 2014, s. 8 - 9; T. Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar". *Mustafa Büyükkalyoncu'ya Armağan*. Ed.: C. Şimşek. B. Duman. E. Konakçı, 2015, s. 127 - 131; Y. Topaloğlu, *Uzundere Kültür Envanteri: Tarihsel Çerçeve*. Erzurum 2018, s. 48-63

¹⁹¹² Plutarch, s. 33; Ş. Günaltay, *Yakın Şark-II: Anadolu*. Ankara, 1946, s. 577; Ş. Günaltay, *İran Tarihi*. Ankara, 1948, s. 157; E. Honingman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev.: Fikret İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 158-172; E. Konukçu, "Tarihte Erzurum". *Şehr-i Mübarek Erzurum*. Ankara, 1989, s. 4; M. İnbacı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*. İstanbul, 2008, s. 29; H. Özkan, *Öşvank Manastırı*. Erzurum, 2010, s. 4 - 5

961'de güçlenen III. Aşot, Ermeni kralı olarak başkenti Vaspurakan'dan önce Argina'ya (Ani yakınlarında) sonra Ani'ye taşımıştır¹⁹¹³. Roma, Araplara karşı mücadelesini Kafkaslara doğru yöneltip, vassal durumundaki Taron'u ele geçirmiştir. Ardından ise Theodosiopolis (Karin), Ahlat, Tayk-İberyaya nihayetinde Vaspurakan'ın Ardzruni Krallığını ele geçirildi. MS 989-1020 tarihlerinde Bağratlıların başında bulunan I. Gagik'ten sonra damadı Senekerim-Hovhannes MS 1003'de Vaspurakan'daki hanedanlık mücadelesini kazansa da Türk akınları ile gücünü kaybedip Vaspurakan'ı Roma'ya teslim etmek zorunda bırakmıştır. Buna rağmen Bagratuni, Baghk ve Doğu Syunik varlığını devam ettirebilmiştir. MS 1064'de Ani, MS 1071'de ise Malazgirt Savaşı ile Doğu Anadolu Türklerin kontrolüne geçmiştir¹⁹¹⁴.

Genel olarak ele alınmaya çalışılan Doğu Anadolu coğrafyası ve tarihinden sonra bölgenin Eski Çağ'daki mimarisini Antik Çağ yazarlarına göre değerlendirebiliriz. Yukarıda da belirtildiği üzere Doğu Anadolu yazılı verilere Orta Demir Çağ'ında Urartu ile kavuşmuştur. Aslında bölge hakkındaki veriler Hititler ve Asurlar ile biraz daha eskiye götürülse de bu bilgilerde oldukça kısıtlıdır. Bu durumda arkeolojik verilerin önem kazandığı bir Doğu Anadolu tarihinde sayıları çok az olsa da Antik Çağ yazarlarının verileri aşırı derecede önem taşımaktadır. Maalesef bu Antik Çağ yazarlarının da eserlerinde Doğu Anadolu yaygın olarak coğrafi özellikleri ile yer bulabilmiştir. Bütün bunlara rağmen Herodotos, Strabon, Ksenophon, Diodorus Siculus ve Procopius'un eserlerinde bölgedeki askeri, dini ve sivil mimariye yönelik bazı bilgiler bulmak mümkündür.

Strabon, bölgedeki tapınaklar ilgili olarak günümüzdeki Erzincan bölgesine yerleştirilen Acilisene'de ki Anaitis isimli tapınaktan şöyle bahsetmektedir.

*"...Hem Med'ler hem de Ermeniler Perslerin bütün kutsal törenlerini kabul ettiler, ancak Ermeniler özellikle Anaitis'e karşı saygı duyuyorlar ve çeşitli yerlerde tapınakları inşa ettiler özellikle Acilisene'de (Ekeleac, Erzincan?). Ona hizmet eden erkek ve kadın kölelere ithaf ediliyorlar; Bu konuda dikkate değer bir şey yoktur, ancak milletten en üst kademedeki kişilerin bakire kızlarını tanrıçaya kutsaması şaşırtıcıdır. Bu kadınlar, Anaitis Tapınağı'nda uzunca bir süre hizmet ettikten sonra onlarla evlenmeye hevesli insanların vardır ve bu ilişkiyi kimse yadırgamaz..."*¹⁹¹⁵

¹⁹¹³ B.N. Arakelyan, "Bagratunyats Tagavorutyats Bargavachume / The Prosperity of the Bagratuni Kingdom". *Hay Zhoghovrdi Patmutyan-History of the Armenian People-III*. Yerevan, 1976, 48 - 49; M.A. Brosset, *Histoire de la Georgia*. Petersburg: C.I St. Petersburg, 1851, s. 273

¹⁹¹⁴ M.A. Brosset, *Histoire de la Georgia*. Petersburg: C.I St. Petersburg, 1851, s. 273; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*. London, 1953, s. 63; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi-Selçuklu Devri*. İstanbul, 1944, s. 36; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul, 1997, s. 91; M. Kadiroğlu - B. İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*. Ankara, 2010, s. 9

¹⁹¹⁵ Strabon, XI: 14.

Ksenophon Kunaksa'dan dönüş yolculuğunda geçtiği Doğu Anadolu'nun vadilerinden, bölgedeki Kardukh'ların kurdukları köyler ve şehirlerdeki yaşam tarzından, evlerden, saraylardan şöyle bahseder.

“...Ksenophon, yanında bu tür bir tek asker olmadan, artçı ağır piyadelerle geriden gelmekteydi... Khirisophos, düşman fark etmeden dağdaki geçide ulaştı. O andan sonra ağır ağır ilerledi; ordunun geri kalan kısmı da geçidi aştıkça onu izliyor, küçük vadilerde ve dağın kıvrımlarında kurulmuş köylere giriyordu. Bunun üzerine Kardukhlar köylerini boşaltıp karıları ve çocuklarıyla tepelere kaçtılar. Alınacak pek çok yiyecek vardı; evlerde de bir yığın tunç kap kacak bulunuyordu. Yunanlılar hiç birini almadılar, köylüleri de kovalamadılar. Kralın düşmanı oldukları için ülkeden dostça geçmelerine izin verileceğini umarak onlara biraz iyi davranıyorlardı. Ama herkes eline geçen yiyeceği aldı, çünkü ihtiyaçları vardı...¹⁹¹⁶”

“...Ulaştıkları şehir büyük bir şehirdi; satrapın burada bir sarayı vardı, evlerin çoğunun üstünde de kuleler yükseliyordu; yiyecek içecek boldu. Oradan iki konakta 15 fersah aşarak Tigris'in kaynaklarından geçtiler. Oradan 3 günde 10 fersah yol alıp küçük ama güzel bir ırmak olan Teleboas'ın kıyılarına vardılar. Irmak kıyılarında pek çok köy vardı. Bu bölgeye Batı Armenia adı veriliyordu. Satrapın generallerinden Tribazos tarafından yönetilmekteydi...¹⁹¹⁷”

“...Oradan üç günde 15 fersah aşarak ovada ilerlediler; Tribazos ile ordusu da 10 stadion kadar uzaklıktan onlara paralel ilerliyordu. Her çeşit yiyecek dolu köylerle çevrili bir saraya vardılar. Orda konakladıkları sırada, gece pek çok kar yağdı. Sabah olur olmaz, birliklerin, başlarında komutanlarıyla, ayrı ayrı köylere gidip konaklamalarına karar verildi; çünkü çevrede hiç bir düşman görülüyordu ve karın fazlalığından ötürü güvenlikte olunduğuna inanılabilirdi. Orda her çeşit nefis içecek, davar, buğday, şarap (hoş kokulu yullanmış şaraplar) kuru üzüm her çeşit sebze buldular.¹⁹¹⁸”

“...Askerler bir şeyler yiyince kalkıp yürüyorlardı. Böyle ilerlerken Khirisophos akşama doğru bir köye varıp, surun dışında çeşme başında su almaya gelmiş kadınlarla genç kızlara rastladı. Kadınlar Yunanlılara kim olduklarını sordular. Tercümanlar onlara Persçe, satrapla görüşmek için kral tarafından gönderildiklerini söylediler. Kadınlar satrapın köylerinde değil 1 fersah kadar uzakta olduğunu söylediler. Vakit geç olduğundan Yunanlılar su taşıyan kadınlarla surdan girip yerel yöneticinin yanına gittiler.¹⁹¹⁹”

¹⁹¹⁶ Ksenophon, Anabasis IV: 1-6.

¹⁹¹⁷ Ksenophon, Anabasis III: 2-4.

¹⁹¹⁸ Ksenophon, Anabasis IV: 4.

¹⁹¹⁹ Ksenophon, Anabasis IV: 5.

Ksenophon'un belki de mimariye yönelik en önemli tespiti köy evleri üzerine yaptığı şu ifadelerdir.

"...Evler toprak altındaydı. Girişleri kuyu ağzına benziyordu ama içleri genişti. Hayvanlar için toprağa giriş delikleri kazılmıştı; insanlar merdivenle iniyorlardı. Bu konutların içinde keçiler, koyunlar inekler kümes hayvanları ve tüm bu hayvanların yavruları vardı. Dışarı çıkarılmadan kuru samanla besleniyorlardı. Ayrıca buğday, arpa, sebze ve testiler için de arpa şarabı vardı... Bu ülkenin atları Pers atlarından daha küçük ama daha hızlıydı. Muhtardan, atları karda sürmek için ayaklarına küçük torbalar geçirmeyi de orada öğrendi; böyle yapılmazsa karınlarına kadar kara gömülüyorlardı...¹⁹²⁰"

MÖ 90-30, yıllarında yaşayan Yunan tarihçi Diodorus Sicilius'ta köy evleri üzerine Ksenophon'un ifadelerine benzer şu ifadeleri kullanmaktadır.

"...Bu köylerde taşıma hayvanları için, yer altından kazılan girişler vardır. İnsanlar ise merdivenler ile aşağı inerler ve hayvanlar saman ile beslenirken, evlerde insanlar bolca bütün zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak şeylerin keyfini çıkarmaktadır¹⁹²¹.

Ksenophon'un Taok ülkesini müstahkem kalelerini ve halkın kale içindeki yaşantısını şu ifadeler ile anlatmaktadır.

"...Bu köylerden ayrılınca 5 günde 30 fersah aşım Taokh'lar ülkesine vardılar. Yiyecek sıkıntısı çekiliyordu; çünkü Taokh'lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkielerde oturmaktaydılar Yunanlılar, içinde ne ev ne şehir bulunan ama erkeklerin kadınların ve pek çok davarın toplanmış olduğu bir kaleye vardıkları zaman Khirisophos hemen saldırıya geçti. Birinci bölük yorulunca yerini bir başkası, o da yorulunca bir başkası alıyordu. Çünkü kalenin çevresi çok sarp olduğundan çok sayıda insanla kuşatılması imkânsızdı.¹⁹²²"

"...bu barbarlar müstahkem köylerine kapanıyor, sonra Yunanlar geçince savaşmak için peşlerine düşüyorlardı. Erzaklarını da depoladıkları müstahkem yerlerde oturuyorlardı. Öyle ki Yunanlılar ülkede hiç bir şey ele geçiremediler ve hayvanlara vermek için Taokh'lar bölgesinden aldıklarından başka yem bulamadılar.¹⁹²³"

İmparator I. Justinianus dönemi Doğu Roma (Bizans) tarihçisi olan Procopius, seferlerde General Belisarius'a eşlik ederek gördüklerini yazan Antik dünyanın son büyük tarihçisi olmuştur. Gerçekten de Procopius, Doğu Anadolu hakkında en detaylı bilgileri sunan

¹⁹²⁰ Ksenophon, Anabasis IV: 5.

¹⁹²¹ Diodorus Sicilus XIV: 28.

¹⁹²² Ksenophon, Anabasis VI: 7.

¹⁹²³ Ksenophon, Anabasis VI: 7.

Antik Çağ yazarıdır. Procopius, Doğu Roma'nın Pers sınırında saldırı tehlikesi altında bir kenti nasıl kurduğunu, kalelerin yer seçimi, inşası ve onarımı şöyle anlatmaktadır.

“...Perslerden Amida'nın (Diyarbakır) satın alınması ve Perslerin geri çekilmesi üzerine, ... İmparator Anastasius, Pers sınırına yakın olan şimdiye kadar önemsiz bir köy seçti ve düşmana karşı bir kalkan görevi görecektir bir suru acilen yapmaya başlayarak kent haline getirmeye çalıştı. İmparator Theodosius'un bir zamanlar Persler ile yaptığı antlaşmada hiçbir taraf kendi topraklarında yeni bir kale inşa etmemelidir maddesi vardı. Persler bu şartları gerekçe göstererek kalenin yapımına engel olmak ve durdurmaya çalışmalarına rağmen, Hunlarla savaşta olduklarından dolayı başaramadılar. Romalılar, bunu iyi değerlendirerek daha Hunlarla mücadelelerini bitirip onlara karşı gelmeden önce bitirmenin baskısıyla yoğun bir şekilde inşa devam ettiler. Sonuç olarak, düşmandan dolayı korku içinde olan ve saldırılarını sürekli bekleyerek binayı dikkatli yapmadılar. Acele etmeleri, yaptığı işlerin sağlamlığını azalttı. Kararlılık hıza eşlik etmez, isabet ise hızı takip etmez. Dolayısıyla kalenin dış çevre duvarının yapımında acele ettirdiler ve düşmana karşı durmaya uygun değildi, sadece zorunlu olarak gerekli olan bir yüksekliğe çıkardılar. Gerçekten taşlar dikkatlice döşenmedi ya da gerektiği gibi bir araya getirilmedi ve harçla düzgünce bağlamadılar. Kısa sürede kuleler, hatalı yapımları nedeniyle karın soğuğu ve güneşin sıcaklığına hiçbir şekilde dayanamadıklarından, çoğu yıkıldı. Dara (Mardin civarı) kentindeki önceki duvarlar da böyleydi¹⁹²⁴ ...her şeyden önce surlar çok alçaktı ve saldırmak çok kolaydı bunun için saldıran güç için hem erişilmez hem de tamamen geçilemez duvar yapıldı. Önceki mazgalların duruşlarını değiştirildi ve araya düz taşlar yerleştirdi, bir elin girebileceği küçük pencereler şeklinde ince yarıklar bırakıldı. Böylece saldıran düşmanlara ok atılmasına imkân tanıyordu. Ardından 30 ayaklık (yaklaşık 9m) yükseklikte bir duvar daha ekledi. Fakat bunu, duvarın tüm kalınlığını üzerine yapmadı, aksi halde temel aşırı yük altında tamir edilemez hasar alabilirdi. Sadece dışını aynı seviyede taşlarla çevrelediler. Böylece duvarı çevreleyen sütunlu bir stoa inşa edip, mazgalları bu kemerin üzerine yerleştirdiler. Böylelikle duvar boyunca üzerinde iki katlı bir yapı ve askerler için saldıranları her kulenin ortasına yakın bir yere ilave edilen yuvarlak bir siper yapısı (sphairikon schéma) eklenerek duvar üç katlı hale getirildi¹⁹²⁵. ...bu kuleleri yerinde bıraktı ve akıllıca her birinin dışına dikdörtgen şeklinde başka bir yapı daha inşa etti. Böylece ikinci bir savunma seti aracılığıyla bunları ve yıkılmaya yüz tutmuş kısımları güvenli bir şekilde çevreledi. Fakat "Muhafız Kulesi" olarak adlandırılan kulelerden biri,

¹⁹²⁴ Procopius, Buildings II: 1.

¹⁹²⁵ Procopius, Buildings II: 1.

elverişli bir anda yıkıldı ve böylece güvenli olması için yeniden inşa edildi ve duvarın zayıflığından kaynaklanan endişeyi ortada kaldırdı. Ayrıca, bu dış duvarlara yeterli oranda yükseklik kattı. Bunların dış tarafında kısa fakat özgün bir hendek kazdırdı. Bunun nedeni...savunma yapılarının büyük kısmı, olması gerektiği gibi genelde bir taraf için erişilemez bir durumdadır. Çünkü düz zemin üzerinde durmazlar ve yaklaşmakta olan kuvvet için uygun fırsat tanımazlar. Genelde yamaç, zorlu veya uçurum gibi özellikleri vardır. Bu kısımdan kazmak ve saldırmak için imkân yoktur. Fakat güneğe doğru olan kısımda toprak derin ve yumuşak olduğu için şehri kuşatılabilir kılmaktadır. Bu yüzden burada, hilal şeklinde derin ve uzun bir hendek kazdırıldı ve içini suyla doldurdu. Böylece düşman için geçilemez yapıldı¹⁹²⁶.

“...İmparator Justinianus, bu durumu, dağın en ucunda bir kale inşa ederek düzeltti. Böylece düşman onlara saldırması halinde kendilerini kurtarabilir ve en değerli mülklerini orada saklayabilirlerdi ve bu kale Basileôn olarak adlandırılır. Dahası, Amida (Diyarbakır) şehri, çamurlu duvarlarla kaplıydı ve tamamen düşmanın merhametindeydi, Amida şehri etrafındaki kaleleri dikkatle yeniden inşa etti. Böylece onları tamamen güvenli hale dönüştürdü¹⁹²⁷.”

“...İmparator Justinianus Antakya'nın dış sur duvarları konusunda başarılı oldu. Ayrıca düşman tarafından yakılan bütün şehri yeniden inşa etti. Yakıldığından beri her yerde enkaz yığını vardı ve halkın kentte yaşaması imkânsızdı. Birincisi, enkaz şehirden çıkarıldı ve yakılmış bir ev kalıntıları açığa çıktı. Artık ayakta kalan ne bir revak, ne bir bina, ne de pazaryeri kalmıştı. Sokaklarda geçiş yerleri de kapandığı için bir ev yapmaya da cesaret edemiyorlardı. Fakat İmparator herhangi bir gecikme olmaksızın enkazı mümkün olduğunca şehrin uzağına götürttü, böylece engeller ortadan kalkmış oldu. Ardından her şeyden önce kentin temizlenmiş toprağını, her biri bir vagona yüklenecek kadar büyük taşlarla kaplattı. Sonra mahalle ve pazar yerlerini döşetti evlerin bloklarını sokaklardan ayırarak su kanalları ve çeşmeler ve kanalizasyonlar hazırlattı. Şehrin şu anda övündüğü her şey, tiyatrolar, hamamlar, görkemli kamu binaları bu zamanda inşa ettirildi. Ayrıca, çok sayıda usta ve zanaatkâr getirerek, sakinler kendi evlerini inşa etmesini kolaylaştırdı. Antakya artık eskisinden daha görkemli hale geldi. Ayrıca, Tanrı anasına (Meryem- Theotokos) büyük bir kilise yaptırdı. Bunun güzelliğini ve görkemini tarif etmek olanaksızdır. Çok büyük bir gelirle

¹⁹²⁶ Procopius, Buildings II: 1.

¹⁹²⁷ Procopius, Buildings II: 4.

baş melek Mikail içinde muazzam bir kilise inşa etti. Aynı şekilde, hastalıklardan mustariplere, yoksullara erkeklere ve kadınlara ayrı ayrı binalar yaptı...¹⁹²⁸

“...Ermenistan'da (Küçük Armenia) imparatorun yürüttüğü diğer eserleri anlatmaya devam edeceğim. Satala şehri eski zamanlarda riskli bir haldeydi. Çünkü düşman ülkesinden çok uzak değil, aynı zamanda yalın bir düzlükte ve etrafında kule gibi çevreye hâkim birçok tepe vardı. Bu nedenle saldırıyı atlatacak dış sur surlarına ihtiyaç duymaktaydı. Bununla birlikte, çevresinde çokça dağ olmasına rağmen, başta kötü işçilikle dikkatsizce inşa edilmiş ve aradan uzun süre geçmesinde tehlikeli bir durumda ve duvarın her yeri çökmüştü. İmparator bütün bunları yıkıp, etrafındaki tepeleri aşan yüksek ve kaleyi koruyacak kalınlığa sahip sur duvarı inşa etti ve bu takdire şayan, düşmanların kalbine korku salacak surları yaptı. Ayrıca, Satala'dan uzak olmayan Osroenê'de çok güçlü bir kale daha inşa etti. ...Ayrıca Sebasteia (Sivas) ve Nicopolis (Şebinkarahisar) duvarlarını da yeniden inşa etti. Çünkü Armenia şehirlerinin hepsi, geçen uzun zamandan dolayı çökmek üzereydi ve onları yeniden yaptı. Ayrıca buradaki kilise ve manastırların da inşasını gerçekleştirdi. Theodosiopolis'te (Erzurum) Tanrı Anasına bir kilise adadı. Petrios ve Coucarizôn manastırlarını da onardı. Nicopolis'te, Kırk Beş Aziz Manastırı'nı ve Bizani'de şehit George'a adanan bir kilise yaptırdı. Theodosiopolis'e yakın bir yerde, Kırk Şehitlerin adını alan bir manastırı restore etti. Eskiden küçük Armenia'da Fırat'tan çok uzak olmayan, bir Roma lejyonunun bulunduğu Melitene (Malatya) olarak anılan bir şehir vardı, Bu yerdeki Romalılar eskiden, askerler için baraka olarak hizmet eden ve bir yer sağlayan düz bir zemin üzerine bir kare biçiminde bir kale inşa etmişlerdi. Daha sonra, Roma İmparatoru Trajan'ın kararı ile şehir payesi verilerek eyaletin metropolisi oldu. Zaman geçtikçe, Melitenê büyüdü ve kalabalıklaştı. Ancak insanlar artık küçük tahkimatların içinde yaşayamadıkları için bitişik ovaya yerleştiler ve burada mabetler inşa edildi. Yöneticilere konut, pazar yeri ve dükkânlar ile kentin tüm sokak, bar, hamam ve tiyatroları ve şehri güzelleştirecek her şey yapıldı. Ancak yine de Melitenê'nin büyük kısmında su duvarı yoktu. Buna göre, İmparator Anastasius bütününü bir duvarla çevirmeye niyetlendi ise de ömrü yetmedi. İmparator Justinianus her iki tarafta da çok güçlü bir duvar inşa etti ve Melitenê'yi Armenia için güçlü bir kale ve güzel bir yer yaptı¹⁹²⁹.”

“...Fırat Nehri'nin sağında bulunan Ermenistan'da yaptığı bu eserlerden sonra Büyük Ermenistan'da neler yapıldığını anlatmaya devam edeceğim. Romalıların İmparatoru Theodosius, Arsaces'in hâkimiyetinden devraldığına, tepelerden birinde zapt edilmesi zor

¹⁹²⁸ Procopius, Buildings II: 10.

¹⁹²⁹ Procopius, Buildings III: 4.

olmayan bir kale inşa etti ve Theodosiopolis olarak adlandırdı. Şehri, İran Kralı olan Cabades Amida'ya yürürken ele geçirdi. İmparator Anastasius çok geçmeden orada bir şehir inşa etmiş ve Theodosius kalesinin üzerindeki tepeyi surla çevirerek şehre kendi adını verdi. Ancak kurucusu Theodosius'un adını tamamen yok edemedi; Zira bilindik isimler kolayca insanlar tarafından yeni bir isimle değiştirilemez ve eski isimlerden kolaylıkla vazgeçilemezdi. Theodosiopolis'in bu duvarı yeterince uzundu ancak kalınlığına orantılı bir yükseklikte değildi. Aslında sadece yaklaşık 30 ayak (yaklaşık 9 m.) yüksekliğe ulaşmıştı ve bu nedenle bir düşmanın özellikle Perslerin zaptına uğraması çok kolay oldu. Başka şekillerde de savunmasızdı. Çünkü ne bir dış sur ne de bir hendek tarafından korunuyordu. Aslında, şehre çok yakın olan ve dış sur duvarını aşan belli bir yükselti vardı. Sonuç olarak İmparator Justinianus durumu çözmek için aşağıdaki tedbirleri aldı. Her şeyden önce etrafına derin bir hendek kazdırdı, bu da yüce dağlar arasındaki vadilere benziyordu. Daha sonra yüksek bir zemini parçaladı, böylece bir dizi geçilmez uçurum ve sarp yarıkla çıkışı olmayan bir yere dönüştü. Duvarı olağanüstü derecede yükseltti ve geçilmez hale getirdi. Kimsenin saldırma ihtimaline karşı, Daras'ta yapılan takviyeler dâhilindeki tüm ayrıntıları eklemiştir. Mazgalları oldukça dar, fakat savunmacılar onlardan ateş edebilecek kadar geniş ve üstüne kurduğu taşların eklenmesiyle, üzerinde bir galeri gibi bir kat yaptılar ve daha sonra başka mazgallar ekledi. Duvarı her yönüyle dış işleri ile çevreleyerek, Daras'ın dış sur duvarına çok benzetti ve her kuleyi güçlü bir kale haline getirdi. Burada iki Ermeni birliği ve generali konuşlandırdı ve böylece Ermenileri Perslerin saldırılarından korkmayacak şekilde kaleyi güçlendirdi¹⁹³⁰.”

“...Bizana'da, (muhtemelen Erzincan-Vican) imparator tarafından hiçbir şey yapılmadı. Bu kasaba, düzlüktü, geniş süvarilerin manevraları için uygundu ve durgun su havuzları çoktu. Bundan dolayı hem düşmanın saldırısına çok açık, hem de çevrede yaşayanlar için de güvensizdi. Bu nedenle burayı geçip Bizana'dan 3 mil (4.5 km) uzakta, imparatorun kendi ismini taşıyan, çok önemli bir yere yerleştirilmiş Tzumina'da (muhtemelen Erzincan-Cimin) yüksek ve mükemmel havası olan bir şehir inşa etti¹⁹³¹.”...İmparator Justinianus'ın Armenia'da yaptığı şeyler bunlardır...¹⁹³²

¹⁹³⁰ Procopius, Buildings III: 5.

¹⁹³¹ Procopius, Buildings III: 5.

¹⁹³² Procopius, Buildings III: 5-6.

Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eski Çağı ile ilgili bilgilerin büyük bir kısmı, yazılı kaynakların eksik olması nedeniyle, arkeolojik verilere dayanmaktadır. Fakat Doğu Anadolu tarihi hakkında bazı dönemlerde az da olsa antik yazarlar tarafından kaydedilmiş bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler bölgenin, Fırat -Dicle nehrinin kaynağı olması, iklim ve coğrafya özellikleriyle kaynakların ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda en önemli istisna, Doğu Anadolu'dan Kunaksa Savaşı'ndan geri dönerken geçen Ksenophon'dur. Bölgenin coğrafî ve iklim özelliklerine ek olarak barınma şartları, yiyecek ve içecek ve özellikle sivil mimari gibi antik çağ yazarlarında oldukça nadir olan günlük yaşama dair bilgilere ulaşılabilmektedir. Yaklaşık MÖ 430-355 arasında yaşamış olan Ksenophon'un mimariye yönelik gözlemleri oldukça önemli ve sivil mimariye yönelik ilkleri oluşturmaktadır. Girişleri kuyuya benzeyen ancak içleri geniş olan toprak altındaki evler ve hayvanlar için ahırlar bölgedeki genel küme tipi köy tipine benzemektedir. Bölgenin iklimsel özelliklerinin belirlediği bu tip köy modeline iyi bir örnek olarak Erzurum Güzelhisar (Avnik) köy planı gösterilebilir. Yoğun kar yağışı, evlerin girişlerinin yüksek tutulmasını hatta bacadan girişlerin bırakılmasına ve evlerin duvarlarının birbirlerine yaslanması neden olmuştur. Ancak zamanla iklimin yumuşaması ya da kar yağış oranlarının düşmesi bu ev tiplerinde gelişmeleri beraberinde getirdiği düşünülebilir. Ksenophon'un tanımını genel olarak küme tipi köylere benzese de kuzeydeki Çıldır Akçakale, Kars Baykara ve Kars Duvanoğlu taş kapılı megalitik yapıların da oluşum olarak Ksenophon'un tanımına benzediği söylenebilir. Ksenophon'dan sonra MÖ 90-30 yıllarında yaşayan Yunan tarihçi Diodorus Scilius'da Ksenophon'a dayandırarak Doğu Anadolu'nun sivil mimarisine yönelik tespitleri desteklemektedir.

Ksenophon sivil mimarinin yanında Taok ülkesi özelinde Doğu Anadolu askeri mimarisi ve yaşantısını ise müstahkem mevkilere inşa edilen korunaklı depo alanları olan kaleler şeklinde tanımlamaktadır. Kalelerin askeri bir kontrol noktası olmanın yanında tehlike anında halkın sığındığı ve halkın erzakının depolandığı yapılar olduğu görülür. Bu durum Tunç Çağı'ndan itibaren Doğu Anadolu'da ki yaygın askeri mimari özelliktir. Demir Çağı'nda Urartu; düşmanı Asur ile İskit-Kimmer saldırılarına bu müstahkem kaleler sayesinde karşı koyabilmiştir. Ksenophon'un bahsettiği Taokh'ların ev mimarisi, Tao-Klarjeti halkı olarak MS VII. ve X. yüzyıllarda bile varlığının devam ettirebilmiştir.

Doğu Roma (Bizans) İmparatoru I. Justinianus dönemi tarihçisi olan Procopius, belki de Doğu Anadolu askeri mimarisi için en detaylı bilgiyi sunan yazardır. Bölgenin çeşitli şehirlerini yazan Procopius, askeri yapılar ve şehirlerdeki imar faaliyetleri hakkında bilgi verir.

Procopius'un verdiği bilgilerin tüm Doğu Anadolu ile birlikte Roma'nın doğu sınırı boyunca yapılan imar faaliyetleri hakkında bilgi vermesi nedeniyle önemlidir. Procopius Amida (Diyarbakır) e Dara (Mardin civarı) civarında kalelerin düşman saldırısı altında nasıl inşa edildiğini ve hızlı inşanın getirdiği olumsuzlukları detaylı bir şekilde anlatır. Bu durum Doğu Roma'nın doğuda inşa ettirdiği kalelerin dayanıksız durumunu göstermesi bakımından önemlidir. Sur duvarlarının yapısal durumu, inşa teknikleri, sur yükseklikleri ile hendek, dış sur gibi çevre savunma unsurlarını anlatan Procopius, bu kalelerin sürekli bakım ve onarım görecük güçlendirildiğini de sözlerine ilave etmektedir.

Procopius, Antakya örneğinde sadece askeri yapıların değil, tüm bir şehrin nasıl inşa edildiğini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Ardından Melitene (Malatya), Satala, Osroenê, Sebasteia (Sivas), Nicopolis (Şebinkarahisar), Daras, Bizana, (muhtemelen Erzincan-Vican), Tzumina (muhtemelen Erzincan-Cimin) ve nihayetinde Theodosiopolis'te (Erzurum) Doğu Roma İmparatorunun sivil ve askeri imar faaliyetlerinden detaylı olarak bahsetmektedir. Özellikle Theodosiopolis'te (Erzurum) İmparator Anastasius'un yaptığı onarım ve yenilemeler sonrası kente adını verdiği ve imparatorluğu süresince, 20 yılı aşkın bir süre, kentin "Anastasiopolis" olarak anıldığını belirtmektedir. Ancak halkın bu ismi benimsemediğinden daha sonra tekrar Theodosiopolis ismini kullanmaya devam ettiğini belirtmesi oldukça dikkate çekicidir. Procopius'un verdiği bilgiler geniş bir alanı konu alması nedeniyle, özellikle Eski Çağ ve Orta Çağ arasındaki bağlantıyı sağlamakta ve önemli bilgiler içermektedir.

Görüldüğü üzere Doğu Anadolu'nun antik dönemine yönelik yazarların verdiği bilgiler oldukça kısıtlıdır. Ksenophon dışında bilgilerin duyuma dayalı olduğunun ileri sürülmesi bu bilgilerin bir kez daha değerlendirmeye tabii tutulmasını zorunlu kılmaktadır. Bütün bunlara rağmen arkeolojik verilerinde desteklediği bu bilgiler, Doğu Anadolu mimarisini aydınlatmada oldukça önemli ve göz ardı edilmesi mümkün olmayan büyük bir kıymete haizdir.

Kaynaklar

- Adontz, N. *Historie d'Armenia*. Paris, 1946.
- Adontz, N. *The Reform of Justinianus in Armenia*. Trans.: N. G. Garsoian. Lisbon, 1970.
- Akurgal, E. *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 2000.
- Arakelyan, B. N. "Bagratunyats Tagavorutyun Bargavachume / The Prosperity of the Bagratuni Kingdom". *Hay Zhoghovrdi Patmutyan-History of the Armenian People-III*. Yerevan, 1976, 48 - 49
- Atalay İ. - K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2011.
- Atalay, İ. "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi", *Jeomorfoloji Dergisi-7*, 1978, 23
- Atalay, İ. *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İzmir, 1992.
- Bahar, H. "Elâzığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", 6. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1988, 501 - 527
- Bahar, H. "Eski Çağ'da Konya", *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Konyalı Armağanı*, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları 7, 2015, 284
- Belli, O. - Konyar, E. *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.
- Belli, O. "Research on Early Iron Age Fortresses and Necropolis in Eastern Anatolia", *Anatolian Iron Ages 5*, Ed.: A. Çilingiroğlu-G. Derbyshire, BIA, Ankara, 2005, 1 - 13
- Belli, O. "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul, 1982, 139-208.
- Belli, O. *Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul, 1977.
- Blockley, R. C. "The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the end of the Fourth Century AD". *Historia 36*, 1987, 222 - 234
- Bosworth, A. B. *A Historical Commentary on Arian's History of Alexander*. Clarendon Press, Oxford, 1980.
- Bozkuş Deveci Y. - Küçüker, *Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*. Genesis Kitap. Ankara, 2011.
- Brosset, M. A. *Histoire de la Georgia*. Petersburg: C.I St. Petersburg, 1851.
- Burney C. - D. M. Lang, *The Peoples of the Hill* London, 1971.
- Burney, C. "The Economy of Urartu: Probabilities and Problems" *ACTA IRANICA Bianili-Urartu*. Ed.: Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf - P. Zimansky. Peeters, 2012, 53-60.
- Burney, C. -D. Lang, *The Peoples of the Hills*, London. 1971.
- Cameron, A. *The Later Roman Empire*. Fontana, London, 1993.

- Cassius Dio. *Roman History*. Ed.: E. Cary. 1914. London.
- Ceylan, A. "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri". XV. *Türk Tarih Kongresi*, 2010, 355-373.
- Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları-I. 1998-2008*. Erzurum, 2008.
- Curran, J. "From Jovian to Theodosius" *Cambridge Ancient History XIII*, Ed.: A. Cameron – P. Garnsey, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 78-111.
- Çiğdem, "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-26*. Erzurum, 2000, 197-210.
- Çiğdem, "Kalkolitik Çağda Bazı Anadolu Yerleşmelerinde Madencilik ve Metalürjinin Boyutu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 2000, 185-195.
- Çiğdem, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegia / Erzurum ve Çevresi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (46), Haziran, 2011, 97-118
- Çilingiroğlu, A. 'Urartu Dini' Yapısı" *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed.: K. Köroğlu – E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 188-205.
- Çilingiroğlu, A. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- Çilingiroğlu, A. *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Çoksolmaz, E. *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Demir, M. "MÖ VI.-IV. yüzyıllar arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı". *Yeni Türkiye*, 2014.
- Dignas, B. - E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbors and Rivals*, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily*. Trans.: C. H. Oldfather. 1933. Cambridge: Harvard University Press.
- Doğanay, H. *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1983, 217
- Duran, M. "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 2015, 61-86.
- Durmuş, İ. "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Belleten-LXI-231*, 1997, 273-286.
- Durmuş, İ. *İskitler (Sakalar)*. Ankara, 1993.
- Erdem, A. Ü. "Doğu Anadolu'nun Demir Çağ Aşiretleri", *TÜBA-Ar*, 14, 2011, 59 - 68.

Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953 / 1959, 4-6, 30

Erkmen, M. - G. Altunkaynak, “2016 yılı Alaybeyi Höyük Kazıları”, *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Hatay, 2017, 237-262.

Errington, M. R. *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius* The Chapel Hill: University of North Carolina Pres, 2006.

Erzen, A. *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara, 1992.

Esin, U. - Harmankaya, “1985 Yılı Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, 8. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 1986, 95-137.

Esin, U. - Harmankaya, “Değirmentepe Malatya Kurtarma Kazısı 1986”, 9. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1987, 79-125.

Esin, U. “Değirmentepe”, *Tarih öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, s. 110 -120, 2011.

Eusebius Pamphilius. *Ecclesiastical History-The Father of Churches. (Books I-V)*. Trans.: R. J. Deferrari. 1965. Washington: The Catholic University of America Pres.

Eutropius. *Breviarum Historiae Romanae (Roma Tarihinin Özeti)*. Çev.: Ç. Menzilioğlu. 2007. Kabalcı Yayınevi. İstanbul.

Forrer, E. “Hajasa-Azzi”. *Caucasica IX*, 1931, 1-24.

Frangipane, M. “Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri-Arslantepe”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 154, 2017, 27-44.

Frangipane, M. “Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk “Expansion” as the Climax of Systematic Interactions Among Area of the Greater Mesopotamian Region”, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed.: M. Rothmann, School of American Research Advanced Seminar Series, Research Press, Santa Fe, 2001, 307 - 348

Frangipane, M. “Rise and Collapse of the Late Uruk Centers in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia”, *Scienze Dell'Antichita*, 15, 2009, 24 - 41

Gibbon, E. *The Decline and Fall of the Roman Empire 1-3*. London, 1987 /1993.

Greatrex, G. “The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387”. *The Ancient History Bulletin* 14 (1-2), 2000, 35 – 48.

Grousset, R. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev.: Dolanoğlu Aras Yayıncılık. İstanbul, 2005.

Günaltay, Ş. *İran Tarihi*. Ankara, 1948.

Günaltay, Ş. *Yakın Şark-II: Anadolu*. Ankara, 1946.

Günaltay, Ş. *Yakın Şark-II: Anadolu*. Ankara, 1946.

Günbattı, C. Sümerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri, Ankara, 2007.

Gündoğdu, H. *Ardahan*, Ankara, 2000.

Gündoğdu, H. *Tarihi Kalıntıları ile Çıldır*, Ankara, 2001.

Harmankaya, S. - O. Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY)*. İstanbul, 1996

Herodianus. *Herodian. History of the Empire*. Trans.: C. R. Whittaker. 1969. Cambridge: Harvard University Pres.

Herodotos, *Herodotos Tarihi*. Çev.: A. Erhat. 1983. Remzi Kitabevi İstanbul.

Honingman, E. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev.: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Işıklı, M. - B. Can, “Erzurum Region in the Early Iron Age: New Observations”, *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir (16-20 August 2004)*, ed.: A. Sagona-A. Çilingiroğlu, ANES Suppl. 20, Leuven, 2007, 153 - 166

Işıklı, M. - M. Erkmen, Altunkaynak, G. “2002 Yılı Pulur Sondajı”, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ed.: M. A. Yılmaz-H. Kasapoğlu, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2014, 63-76.

Işıklı, M. “Doğu Anadolu Yaylasındaki Kültürel ve Politik Dönüşümler (Kura-Aras Kültürel Sürecinden Urartu Dönemine Değın)”, *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Ed.: P. Pınarcık-B. Gökçe-M. Erkek, Çoşkun Kandal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2017, s. 93-107.

Işıklı, M. “The Subsistence Economy of Kura-Araxian Folks in Eastern Anatolia: Animal Husbandry and Pastoralism”, *Azerbaycan'ın Erken Ekinçilik Dövrü Abideleri Sempozyumu (Maqalaler Toplusu)*, Azerbaycan Milli İlimler Akademiası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Bakü, 2012, s. 103 – 112.

Işıklı, M. *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Işıklı, M. *Doğu Anadolu Kura-Aras Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005.

İnbaşı, M. *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*. İstanbul, 2008.

Jones, A. H. M. *Cities of the Eastern Roman Province*. New York: Oxford University Pres, 1998.

Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford at the Clarendon Pres, 1971 / 1998.

Kaçar, T. “Geç Antikçağ’da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”. *Mustafa Büyükkalyoncu’ya Armağan*. Ed.: C. Şimşek. B. Duman. E. Konakçı, 2015, 127 - 131

Kadiroğlu M. - B. İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*. Ankara, 2010.

Karakuzulu, Z. “Anadolu’da İlkçağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye’nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara.

Kaya, M. A. “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13, 1998, 163-173.

Kaya, M. A. “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Ankara Üniversitesi, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38), 2005, 11,30

Kılıç, Y. “Anadolu’nun İlk Kentleri” *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, 2015, 119-136.

Kınal, F. *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara, 1962.

Konukçu, E. “Tarihte Erzurum”. *Şehr-i Mübarek Erzurum*. Ankara, 1989.

Koşay, H. Z. - H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964.

Koşay, H. Z. – H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964.

Koşay, H. Z. - K. Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Bellekten 23/91*. Ankara, 1959.

Koşay, H. Z. - Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara, 1964.

Koşay, H. Z. “Karaz Sondajı”. *III. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 1943, 165-169.

Koşay, H. Z. “Keban Baraj Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları”, *Atatürk Konferansları IV (1970)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, 125-131.

Koşay, H. Z. *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara. 1964

Kökten, İ. K. “1952 yılında yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında”. *DTCFD 11 (2-4)*. Ankara, 1953, 177-209.

Kökten, İ. K. “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”. *DTCFD. 5 (2)*. Ankara, 1947, 223-235.

Kökten, İ. K. “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair Bir Not”, *DTCFD*, 1/2 1943.119-121.

Kökten, İ. K. “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bellekten*, 8/32, 1944, 659-689.

Kökten, İ. K. *Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I (2), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

König, F. W. *Handbuch der Chaldäischen Inschriften*. Archiv für Orientforschung Herausgegeben von Ernst Weidner. Beiheft. Graz, 1955-57.

Köroğlu, K. “Çıldır Kurganları”, *Arkeoloji ve Sanat* 96, 2000, 2-11.

Köroğlu, K. “Urartu Krallık ve Aşiretler”, *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed.: K. Köroğlu - E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 12 - 54.

Ksenophon. *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü*. Çev.: T. Gökçöl. 1984. İstanbul.

Lang, D. M. *Gürcüler*. Çev.: N. Domaniç. İstanbul, 1997.

Lang, D. M. *The Georgian*, London, 1966.

Lehmann - Haupt, C. F. *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig, 1928.

Manning, J. G. “At the Limits: Long-Distance Trade in the Time of Alexander the Great and Hellenistic Kings”, *Reconfiguring the Silk Road: New Research on East-West Exchange in Antiquity*, Ed.: Victor H. Mair - Jane Hickman, University of Pennsylvania Press, 2014, 5-14.

Melikishvili, G. A. *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova, 1960.

Melikişvili, M. A. *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova, 1960.

Memiş, E. *Genel Tarih*. Konya, 1997.

Memiş, E. *Tarih Metodolojisi*. Konya, 1995.

Minorsky, V. *Studies in Caucasian History*. London, 1953.

Moses Khorenats. *History of the Armenians*. Trans.: R. W. Thomson. 1978. Cambridge: Harvard University Pres.

Müller, K. *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Paris, 1873.

Ostrogorsky, G. *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Özav, L. *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991.

Özdoğan, A. E. “Çayönü”, *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı, Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, Ed.: M. Özdoğan-N. Başgelen, Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Özdoğan, M. "The Neolithic and The Highlands of Eastern Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archeological Studies in Honor of Charles Burney*, ed.: A. Sagona, Peeters, 2004, 28-29.

Özfirat, A. "A Survey of Pre-Classical Sites in Eastern Turkey, Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van", *ANES*, 44, 2007, 113-140.

Özkan, H. *Haho Manastırı*. Erzurum, 2013.

Özkan, H. *Öşvank Manastırı*. Erzurum, 2010.

Öztürk, N. "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski İle Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (32), 2004, 81 - 93

Palaz Erdemir, H. "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia". *Yeni Türkiye*. 60, 2014, 1-17

Palaz Erdemir, H. *Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul, 2001.

Payne, M. R. *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 1995.

Pehlivan, M. *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1984.

Pehlivan, M. *Hayaşa*. Erzurum, 1991.

Pehlivan, M. *Hayaşa*. Erzurum, 1991.

Plutarch, *Lives IX, Pyrrhus and Gaius Marius*, Çev.: B. Perrin, 1959. Cambridge.

Plutarkhos. *The Lives of the Noble Grecians and Romans*. Trans.: J. Dryden 1932. New York.

Polyainos. *Polyaenus's Stratagems of War*. Trans.: R. Shepherd. 1974. Ares Publishers. Chicago.

Procopius. *History of the Wars*. Book I-II. Trans.: H.B. Dewing. London.

Procopius. *The Buildings of Procopius*. Trans.: H. B. Dewing. 1940. Loeb. London.

Redgate, A. E. *The Armenians*, Blackwell, Malden, 2000.

Reyhan E. - T. Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Grafiker Yayınları. Ankara, 2015.

Sagona A. - C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 2000, 55 - 127

Sagona, A. "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area" *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L'Euphrate aux I III e Millénaire* Ed.: Marro- H. Hauptmann, 2000, 329 - 373

Sagona, A. "The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük". *Anatolian Studies* 49, 1999, 153 - 159

Sağır, G. "Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, Ed.: M. M. Hülagü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, 183-205.

Sağlamtimur, H. "Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açından Önemi", *Anadolu Araştırmaları. XX. İstanbul*, 2017, 1-16.

Sağlamtimur, H. *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2001.

Salia, K. *Tao-Klardjethie et ses Monesteres BK 11-12*, 1961.

Salvini, M. "The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı". *Anatolian Iron Ages III. 6-12 August 1990/ Van, BIA*. Ankara, 1994, 205 -210.

Salvini, M. *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev.: B. Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Saraçoğlu, H. *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul, 1989.

Scriptores. *The Scriptures Historiae Augustae*. Trans.: D. Magie. 1921. Harvard University Pres. Cambridge.

Selen, H. "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları". *Türk Coğrafya Dergisi. XI-XII*, 1949, 102-109.

Selen, H. "Türkiye'nin Yol Sistemi". *Türk Coğrafya Dergisi I-IV*, 1943, 352-371

Sevin, V. - E. Kavaklı, "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Bellekten*, 60 (227), 1996, 1 - 20

Sevin, V. - Özfırat, A. vd, "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Bellekten*, 63 (238), 2000, 847-867.

Sevin, V. "Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu", *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 2011, 342-367.

Sevin, V. *Hakkâri Taşları II Gizemin Peşinde*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Sevin, V. *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul, 1979.

Sinclair, T. A. *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey-2*. London, 1989.

Smith, A. T. - R. Badalyan, P. Avetisyan, *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies 1. The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia*, Oriental Institute Publications, Chicago, 2009.

Soleymanzadeh, A. "The Achaemenid Economic System and the Armenian-Georgian Situation", *Ivane Javaxi Svilis Saxelobis Tbilisis Saxelmwifo Universitetis Saqar Tvelos Istoriis Institutis Sromebi*. XIII Tbilisi, 2018, 70-87.

Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika XII-XIII-XIV*. A. Pekman. (Çev.: 1993). İstanbul.

Tekin, O, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul, 2008.

Tellioğlu, İ, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*. Trabzon, 2009.

Tezcan, M, "V. yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*- 32, 2007, 183-202.

Topaloğlu, Y, "A Heartland in Northeast Anatolia, Akcakale Island", *International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures, Proceedings II*, ed. M. Işıklı, B. Can, Cambridge, 2015, 97-98

Topaloğlu, Y, "Çıldır-Akçakale Kazıları Işığında Kuzeydoğu Anadolu'nun Taş Kapıları". *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014). I. Cilt*. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2018, 333

Topaloğlu, Y, "Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*-31, 2013, 197 - 198

Topaloğlu, Y, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studie*11 (2), 2016, 1200 - 1201

Topaloğlu, Y, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Topaloğlu, Y, *Uzundere Kültür Envanteri: Tarihsel Çerçeve*. Erzurum 2018, 48-63

Tozlu, S, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi Erzurum, 1997.

Turan, O, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul, 1997.

Tümer, H, *Van Hakkâri Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

Ünal, A, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002.

Ünsal, V, *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle / Bayburt-İspir-Yusufeli Çoruh Havzası*. Trabzon, 2006.

V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları. İstanbul, 2003.

Yakar, J. “East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennium BC: Some Remarks”, *Anatolian Metals II*, Ed.: Ü. Yalçın, 2012.

Yakar, J. “Etno-arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı” *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed.: K. Köroğlu – E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 126-148.

Yakar, J. *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2014.

Yalçinkaya, I. “Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış”, *Antropoloji*, 12, 1985, 395-435.

Yavuz, M. F. “Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih”. *Yeni Türkiye* 60, 2014, 1-12.

Yaylalı, “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü”. *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Kitabı*. B. Can - M. Işıklı Ed.: İstanbul, 2007, 165-187.

Yıldırım E. - O. Pekşen, “Üçüncü Arami Göçü’nün Anadolu’nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/13, 2013, 31-55.

Yıldırım, E. “Roma - Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, *Tarihin Peşinde Dergisi* 7, 2012, 45-64.

Yıldırım, R. *Uygarlık Tarihi*. İzmir, 2000.

Yinanç, M. H. *Türkiye Tarihi-Selçuklu Devri*. İstanbul, 1944.

XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme*

Ümit Kılıç**

Sayın başkan, değerli hâziran,

415-422 yıllarında Bizans İmparatoru II. Theodosius tarafında kurulan ve Bizans idaresinde olan Erzurum Şehri (Konukçu, 1989: s.10-11) ve bölgesi Urartular, Hititler, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar ve Türkler'in egemenliğinde kaldı. Osmanlı hâkimiyetinden önce özellikle Akoyunlu-Karakoyunlu savaşları, Otlukbeli Savaşı ve Akoyunluların bölgeden çekilmesiyle oluşan siyasi boşluğu Safevilerin doldurma mücadelesi ile bu esnada oluşan Gürcü baskısı, bölgenin savaşlardan ve mücadelelerden harap bir hale düşmesine ve ahalinin şehri ve taşrasını terk etmesine neden olmuştur. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden dönüşünde 1517-1518 yılları civarında geçtiği bilinmektedir. Fetihden sonra Rum Eyaletinin Bayburt Sancağı'na bağlanan Erzurum, bu dönem Merkez (Şoğayn) Erzurum, Serçeme, Cinis, Mürs-kulı, Erzurum-âbâd, Geçik, Tekman, Çermelü, ve Ovacık nahiyelerinden oluşmaktaydı. Beylerbeyliğin ihdasından sonra 1540 tarihinde yapılan tahrirde Erzurum Kazası, Nefs-i Erzurum, Kara-arz, Geçik, Cinis, Mürs-kulı, Çermelü, Serçeme, Şoğayn, Tekman ve Ovacık nahiyelerinden müteşekkildi (BOA. *TTD.No.205.s1-157*). 1591 yılında yapılan tahrirde ise nahiye sayısında herhangi bir artma veya azalma görülmemektedir (TKGM. *TTD.No.41.s.1-101*.) Bu tarihlerde arşiv belgelerinde pek çok köyünün harabe ve boş olduğu görülen Pasin Ovası'nın Osmanlı idaresine geçmesi hususu belirtilmemektedir. Bununla beraber, bu yerlerin, Osmanlı idaresine, İrakeyn seferi sırasında, Vezir-i Azam İbrahim Paşa'nın Bingöl civarına geldiği Haziran 1534 tarihlerinde, Avnik ve Bayezid kalelerinin itaat etmeleri üzerine geçtiği tahmin edilmektedir. Pasin Sancağına ait tahrirlerde nahiyeler esas alındığı için, sancağın kaç kazaya ayrıldığını bilemiyoruz. Ancak, diğer arşiv vesikalarından sadece merkez kazasını tespit edebiliyoruz. Aralık 1538 tarihinde sancağın, Avnik, Güney, Kuzey, Kale-i Zivin, Kale-i Micingerd nahiyeleri olmak üzere beş nahiyeden oluştuğu görülmektedir (Aydın, 1998: s.45).

XVI. yy'ın başlarında gerçekleşen Osmanlı hâkimiyeti zarfında Erzurum şehir ve civar köylerinde fiziki yapının oluşumunda önemli bir fonksiyonu yerine getiren unsur zaviyelerdir. Erzurum şehir merkezine ait zaviyelere bakıldığı zaman zaviye vakıflarının tümünün Kanuni Sultan Süleyman tarafından vakfedilen mülklerle hizmetlerini yürüttüğü görülmektedir. Saltuklu Sultanlarından Melik Saltuk Gazi tarafından Erzurum iç kalede yapılmış olan Saltuk

* Bu çalışmanın bazı bölümlerinde TÜBİTAK tarafından desteklenen 108K387 no'lu proje çıktıları kullanılmıştır.

** Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. / Erzurum.

Gazi Zaviyesinin padişah tarafından vakfedilmiş evkafı bulunmaktaydı (BOA. *TTD.* No.199. s.7; BOA. *TTD.*No.205.s.22; TKGMA. *TTD.*No.41.s.25a; TKGMA. *TTD.*No.41.s.87a.) Haydarhâne Zaviyesi ise yakın mesafede bulunan Haydarî köyü ile ilgili olması muhtemel olup haydariliğin Anadolu'daki yayılımını göstermektedir. (BOA. *TTD.* No.199. s. 7; TKGMA. *TTD.*No.41.s31/a; BOA. *CD. Ev.*No.4820; BOA. *CD. Mf.* No.4066). Abdurrahman Gazi Zaviyesi, Tahrir kaydında "Cibâl-i Alemdar Hızır b. Resul" kaydı bulunan zaviye, Erzurum'un 2 km. yakınında türbesi bulunan sahabe olduğuna inanılan Abdurrahman Gazi'nin ismine izafeten verilmişti. Günümüzde şehir halkının en gözde ziyaret ve mesire yerlerinden biridir (TKGMA. *TTD.*No.41.s17/b; BOA. *TTD.* No.199. s. 8; BOA. *TTD.*No.205.s 23.) İç Kalede, Câmi-i Kebir Mahallesiinde bulunan Ebu İshak Kazeruni zaviyesi de Abdurrahman Gazi türbesi gibi günümüzde önemli ziyaret yerlerinden biri olup sadece haziresi kalmıştır. Her ne kadar Ebu İshak olduğuna inanılsa da Ebu İshak'ın Anadolu'ya geçmediği ve mezarının Kazerun'da olduğu kaynaklarda kesin bir şekilde belirtilmektedir.(Çağman-Tanıdı, 2005; 505-529) Muhtemelen Erzurum'a gelen İshakî dervişlerinden birkaçına ve şehir eşrafından kişilere ait kabirlerdir. Şia ve heterodoks İslam inancına sahip olanların da oldukça önem verdiği yerlerdendir (BOA. *TTD.* No.199. s. 8; BOA. *TTD.*No.205.s 23; TKGMA. *TTD.*No.41.s87/a; BOA. *MAD.*No.5152,s.72-73.) Vakfın yaşadığı mali problemler nedeniyle evkafında sonraki dönemlerde değişiklikler olmuştur (BOA. *MAD.* No.1876; s.40. BOA. *TTD.* No.1145. s. 2). M.641'de Basra'da dünyaya gelen ve Kadirî tarikatının önde gelenlerinden olan Hasan Basrî'ye izafeten isimlendirilen Hasan-ı Basrî Zaviyesi de Erzurum şehir merkezinde bulunmaktaydı. Mahalle ile aynı ismi taşıyan Zaviyeden günümüze bir şey ulaşmamıştır (BOA. *TTD.* No.199. s. 9; BOA. *TTD.*No.205.s 23; TKGMA. *TTD.*41.s.87a.) Abbas Şeyh Zaviyesi de erken dönem Erzurum şehir zaviyelerinden biri olup şehir merkezinde bulunmaktaydı (BOA. *TTD.* No.199. s. 9; BOA. *TTD.*No.205.s 23; TKGMA. *TTD.* 41. s.87b.). Aynı şekilde XVI. yy'ın başlarında bulunan diğer bir zaviye de Kılıç Derviş Zaviyesi olup günümüze ulaşamamıştır (BOA. *TTD.* No.199. s. 9; BOA. *TTD.*No.205.s 23; TKGMA. *TTD.* 41. s.87b.). Günümüzde Mehdi Efendi Mahallesiinde bulunan Mehdi Şeyh Zaviyesi ise 1530 yılındaki kayıtlarda da bulunmaktadır. (BOA. *TTD.* No.199. s. 9; BOA. *TTD.*No.205.s 23; TKGMA. *TTD.* 41. s.87b.) Müstakil zaviyelerin yanı sıra külliye içerisinde bina edilen zaviye de bulunmaktaydı. Câmi-i Kebir mahallesiinde bulunan ve XVII. yy eseri olan Cafer Efendi külliyesinin de bir zaviyesi bulunmaktaydı. Osmanlı devrinde Halveti tarikatı mensuplarınca kullanılmaktaydı. Halen kuran kursu olarak hizmet vermektedir. (VGMA. No. 582/2, 416.) Şehrin merkezinde bulunan Haydarhane Zaviyesi, Hasan Şeyh Zaviyesi, Melik Saltuk Zaviyesi, Baba-Kuli Zaviyesi, Kalem oğlu Zaviyesi, Hasan Basrî Zaviyesi, Kılıç Zaviyesi, Ak Şeyh Zaviyesi, XVI. asrın başlarından

itibaren Erzurum Şehri'ndeki mahallelerin de isimleri olup zaviye vakıflarının Erzurum mahalle oluşumundaki "nüve" olma rolünü ortaya koymaktadır. 1540'da isimleri mahalle olarak geçmekte ancak adını aldıkları zaviye vakıflar ile ilgili bir bilgi tahrirlerde verilmemektedir. Merkez köylerde bulunan zaviye vakıfları ise bölgenin şenlendirilmesi açısından önemli roller üstlenmiştir. Muhtemelen Erzurum için fetret devri sayabileceğimiz Osmanlı öncesi 1480-1520 dönemi arasında meydana gelen siyasi olayların sonucu olan demografik yapı değişikliklerinden kaynaklanan bir tenhalaşmanın sonucunda faaliyet dışı kalmış olmalıdırlar. Ancak Osmanlı fetihlerinden sonra zaviye vakıflarının çok az bir kısmı faaliyete geçmiş diğerleri dönüştükleri mahalleler arasında kaybolup gitmişlerdir. Tahrir defterleri incelendiği zaman bu dönemde şenlendirme tabir edilen nüfus kazandırma ve iskân oluşturma faaliyetlerinin ağırlıklı şehir merkezinden ziyade taşraya kaydırıldığı, öncelikle Akkoyunlu-Karakoyunlu savaşları ve Safevî baskısı neticesinde boşalan köylerin yeniden iskân edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Toprağa dayalı ekonomik kaygıların bunda etkisi tartışılmazdır. Zaviye vakıfları burada büyük rol oynamaktadırlar. Özellikle boşalan köylere yeni yerleşimcilerin çekilebilmesi için bu bölgelerde önceden bulunan yahut Osmanlı fethiyle yeni yeni huzur bulan bölgeye Horasan tarafından gelen şeyhler ve dervişler terk edilmiş eski köylere veyahut ıssız تنها geçit, vadi ve bölgelere zaviyelerini kurmuşlardır. Bölgedeki bu zaviyelerin tümünün Padişah Kanuni Sultan Süleyman tarafından desteklendiği ve kendilerine vakıf geliri olarak arazi tahsis edildiği görülmektedir. Erzurum şehri taşrasında kurulan zaviyelerin tümü köy yerleşimine dönüşmüştür. Bazı köylere zaviyelerin, isimlerini verdiği görülmektedir. Çevgâdar Baba, Ümidim Baba, Haydarî Zaviyesi gibi. Ancak burada kurulan zaviyelerin, önceden mevcut ama terk edilen bir yerleşim yerinde mi yoksa tamamen تنها bir bölgeye mi kurulduğu hususu el an araştırmaya açık bir mevzudur. Zaviye isimlerindeki şahıslarla ilgili yöre halkı tarafından birçok hikâye anlatılmaktadır. Umudum Baba, Çevgâdar Baba, Yağan Baba bu isimlerin başında gelmektedir. Köylerde zaviye binaları kalmamakla beraber çok azında köy kurucusu olduğu inanılan kişilerle ilgili kabirler mevcuttur. Ancak genellikle kabirler ya okunamaz halde ya da yeniden düzenlendiği için orijinal taşının yerine sonradan dikilen mezar taşları vardır. Çoğunlukla köye yakın olan yerlerdeki tepeliklerin veyahut dağların zirveleri Baba veya Abdal gibi isimlerle adlandırılmıştır. Bu davranışlar üzerindeki Orta Asya Türk geleneği yansımaları tartışılmazdır. XVI. asır kayıtlarında köyde meskun olanların içerisinde Turgut, Doğan gibi şahıs isimlerinin yanı sıra Şah Sultan, Şah Kuli, Tanrıvirdi gibi heterodoks İslam unsurlarını içeren isimler de dikkat çekmektedir. XVI. asrın ikinci yarısındaki kayıtlar köylerdeki nüfus oranının gittikçe arttığını göstermektedir ki bu da

zaviye vakıfları yolu ile bölgenin iskâna açılması politikasının başarılı sonuç verdiğini göstermektedir. (TKGMA. TTD. No.41. s.1-89.) Erzurum şehrinin fiziki organizasyonunda önemli ve merkezi unsurlardan birisi de câmi ve mescitlerdir. Câmiler merkezi bölgelerde bulunan yapılar olup mescitler ise mahalleler içerisinde bulunmaktaydılar. Mescitler günlük ibadetin gerçekleştiği yerler olup câmiler ise Cuma ve Bayram namazlarının cemaatle kılındığı ibadethanelerdir. Bu iki unsuru birbirinden ayıran en önemli özellik câmilerde ibadetler esnasında hutbe okunduğu için buralarda bir minberin bulunmasıdır. Câmilerde cemaatle namaz kılmanın dini zorunluluğun yanı sıra sosyal birlikteliği arttırmak, cemaat duygusunu güçlendirmek ve kişisel hayat gayelerinin, bireyselliğin, Müslümanların birbirlerine karşı olması gereken sorumluluk ve birliktelik duygusunu bastırmasını engelleme amaçları da taşıdığı aşikârdır. Bunun yanı sıra sıbyan mektepleri ve medreselerin haricinde örgün öğretim unsuru olarak ta kullanılmaktaydı. Ayrıca hatibler ve özellikle de vaizler vasıtasıyla devlet, vatandaş yönlendirebilmekteydiler. Erzurum'un şehrinin kimliğini vurgulayan önemli yapılar câmilerdir. Özellikle de Erzurum şehir merkezinde bulunan Ulu Câmii, Caferiye Câmii, Lala Paşa Câmii, Yazıcızade İbrahim Paşa Câmii, Pervizoğlu Câmii, Esad Paşa Câmii, Kâbe Mescidi halkın da en fazla rağbet ettikleri câmilerdi. İbadetlerin dışında Kur'an ve Cüz okumak, dua, salâvat ve zikir gibi ibadetlerin yapılması, kutsal gecelerde yapılan ibadetler ve mevlit okumak gibi faaliyetler bu gibi merkezi câmilerde daha çok gerçekleşmekteydi. XVI. yüzyılda zaviyelerin etrafında şekillenen şehir sonraki yüzyıllarda mescit ve câmilerin etrafında şekillenmeye başlamıştır. Mahalleler, ekseriyetle içlerinde bulunan mescit ve câmilerin isimleri ile anılmaktadır. Özellikle câmiler Erzurum'da mahallelerin bir nevi idari merkezleri olma fonksiyonlarını da taşımaktadırlar. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü medreseler, Erzurum'un fiziksel yapısına katkılarının haricinde şehir ruhunun oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Çifte minareli medrese, günümüzde dahi Erzurum'un sembolleri arasında bulunmakta birçok kurum tarafından sembol olarak kullanılmaktadır. Yakutiye Medresesi de aynı şekilde şehrin fiziki yapısına olan katkısı yanında şehrin kimliğinin ifadesinde önemli bir role sahiptir. Osmanlı öncesi eserler olan bu medreselerin yanı sıra merkezi câmilerin birçoğu külliye şeklinde inşa edildiği için bünyelerinde medrese ve mektep de bulunmaktaydı. Caferiye Medresesi, Pervizoğlu Medresesi, Kurşunlu (Fevziye) Medresesi, Pervizoğlu Medresesi, Şeyhler Medresesi bu şekilde hayat bulan medreselerdir. Vakıfların sosyal açıdan önemli faaliyet alanlarından birisi de ticaret merkezlerinin oluşumuna ve şehirleşmeye olan katkılarıdır. 1829 Osmanlı-Rus savaşına kadar İpek Yolu güzergâhına ait Tebriz –Trabzon ticaret yolunun önemli bir durağı olan Erzurum birçok hanı da bünyesinde barındırmaktadır. Erzurum'da günümüze ulaşan sadece yedi tanedir. XVI-XIX. Yüzyıllarda yapılmış olup ikisinde

kitabe vardır. Çift katlı olan sadece Rüstem Paşa Han'ı, olup günümüzde şehrin önemli figürlerindedir. Diğerleri tek katlıdır. Yapılarda fonksiyonelliği ön planda tutmaktadır. Ancak İpekyolu üzerinde bulunan şehirde vakıf kayıtlarına göre otuz yedi civarında han sayısını görmekteyiz. Şehrin yapılanmasında rol oynayan diğer bir unsur ise hamamlardır. Günümüze ulaşan on dört hamam mevcuttur. Şehrin ekonomik altyapısı olan çarşılar ise şehrin fiziki yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Çarşıların aldığı isimler genellikle mesleğin ismini alması en yaygın olan uygulamadır. Bu durumla ilgili Erzurum örneği çok zengindir. Bakırcılar Çarşısı, Bozahane Çarşısı, Debbağhâne Çarşısı, Haffafhâne Çarşısı, Kazzazlar Çarşısı, Kassâbhâne Çarşısı, Kuyumcular Çarşısı, Mumhâne Çarşısı, Mutafhâne Çarşısı, Sarraçhâne Çarşısı, Silahhâne Çarşısı, Şabhâne Çarşısı bunlardan bir kısmıdır. Meslek ismi almayan çarşılar da bulunmaktadır. Vakfiyelerden anlaşıldığı kadarıyla bu çarşılarda isim, çarşıda çoğunlukla icra edilen mesleklerden almakla beraber çarşıların içinde diğer meslek gruplarına da ait unsurlarda mevcuttur. Muhtemelen çarşılar ilk dönemlerde tamamen kendi meslek gruplarından oluşmakta idi ancak sonraki dönemlerde meslek gruplarının karıştığını görmekteyiz. Ayrıca kahvehane veya kebabcı gibi birtakım meslek grupları ise diğer meslek gruplarının içerisinde de çalışmak durumundadır. Her çarşıda ne kadar dükkân olduğunu vakıf kayıtlarından yola çıkarak ifade etmek mümkün değildir. Çarşılar genellikle ahşap, kerpiç ihtiva eden tek katlı birbirlerine bitişik yapılara sahiptir. Genellikle üç tarafı dükkân veya bina olup tek yönü ise yola bakmaktadır. Ancak hanların bir kısmı taştan yapılmıştır. Erzurum'da ki ticari faaliyetler hakkındaki diğer bir bilgi kaynağı da şehre uğrayan seyyahlardır. 1700-1702 yılları arasında Anadolu coğrafyasında seyahat eden Fransız botanikçi Josheph de Tournefort, Erzurum'a da gelmiştir. Tournefort'a göre xviii. asrın başında Erzurumla Tiflis arasında yoğun bir ticaret yaşanmaktaydı. Özellikle kürk ve mazı, Erzurum üzerinden Anadoluya ve Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı. İran ve Hindistan'a satılan bakır eşyalar ise Erzurum'da üretilmekteydi. (Tournefort, 2005: s.197) 1827'de Erzurum'a gelen diğer Fransız seyyah olan Victor Fontainer de şehrin İran ile Osmanlı devleti arasında olan ticari ilişkide bir depo olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Ancak bu dönem Gürcistan'la olan ilişkiler zayıflamıştır. Şehirde İranlı tüccarlar için bir takım hanların tahsis edildiği de ifade edilmektedir. (Fontainer, 1829: s.71-72). Ancak 1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları neticesinde işgal gören Erzurum bu ticari önemini kaybetmiştir. Ruslar bölgeyi alarak İran'dan gelen ticaret yolunu Kafkaslara, böylece Trabzon Limanı yerine Batum Limanı üzerinden Avrupa'ya mal akışını sağlamaktaydılar. (Deyrolle, trhsz: s.7-15.)

Erzurum'daki vakıfların sosyo-politik yapıya ilişkin etkileri şöyle değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti zamanında dönemsel değişiklikler arz etmekle beraber vakıfların gelirleri devletin gelirlerinin %30 mertebesine ulaşmıştır. Başka bir deyişle ülke topraklarının yaklaşık üçte biri vakıf mülkleridir. Bu nedenle vakıfların halkla olan ilişkilerinin yanı sıra devlet ve ekonomi ile olan ilişkileri de önem kazanmaktadır. Özellikle iskân politikasında oynadığı rol, desteklediği din ve dini kuruluşlar, sosyal merkezler ve beledi hizmetler toplumdaki sosyal uyum, sosyal tabakalaşma, toplumsal değişme ve yenileşme faktörleri üzerinde etkilere yol açmaktadır. Vakıflar aynı zamanda ekonomik faaliyetler de yürütmektedirler, vakıf paraları, şehrin ticari ve sanayi merkezlerinde işletilmekte, mevcut ekonomik düzen içerisinde özel ve devlet yatırımının yanı sıra üçüncü bir müteşebbis rolünü de üstlenmektedir. Sosyal yardımlaşma ve dayanışma açısından da ihtiyaç sahiplerinin değişik temel ihtiyaçlarını gidermeye yönelik faaliyetler vakıflar aracılığıyla yürütülmektedir. Bu yolla gelir dağılımındaki dengesizliğin yol açtığı sosyal problemler bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Öte yandan vakıf kurumlarının birer sosyal güvenlik kurumları gibi çalışma gösterdikleri de ifade edilebilir. Afetler sonucunda bölge insanının yardımına koşma ve zararının tazmini, fakir ve iş göremez kişilerin geçimleri ve diğer ihtiyaçların karşılanması kimsesizlerin cenaze masraflarının dahi karşılanması vakıflar yolu ile yapılmaktaydı. Akıl hastaları için tedavi merkezleri, eyamlar için barınma ve maişet giderleri, esirlerin kurtuluş paralarının tedariki, sahipsiz kızların evlendirilmelerinde çeyiz ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi ve benzeri birçok ihtiyaç alanında vakıfların tesis edildiğini görmekteyiz. Her ne kadar kuruluş amaçları olarak böyle bir hedefleri olmasa da vakıfların servet dağılımına olan olumlu etkileri göze çarpmaktadır. Devletin haricinde vakıfların da özellikle varlıklı kişilerden fakirlere doğru dikey bir yeniden gelir dağılımı sağladığı görülmektedir. Vakıflar yoluyla servet tam bir geçişlilikle refahın ve hizmetin daha geniş bir tabana yayılmasına sebep olur. Varlıklı kişilerin kapital birikimlerinin –en azından- bir kısmı, toplumda orta ve düşük halli insanların kullanımına sunulmuş olur. Ancak vakıfların yürüttüğü han, hamam, câmi, kütüphane, aşevi ve benzeri hizmetler toplumun tümünü kapsayan zengin –fakir ayrımı yapılmayan dolayısıyla servet dağılımının dikey olduğu kadar yatay bir şekilde de dağılmasına neden olan hizmetlerdir. Dolayısıyla vakıf kurumu sadece fakirleri doyurmak değil toplumsal kaynaşma ve dayanışmayı sağlayan bir amaca da hizmet etmektedir. Bir başka açıdan bakılacak olursa İslam kültüründe her ne kadar kurallara uygun kişisel kazanç için bir sınırlama olmasa da servetin tek veya birkaç elde toplanmasına çok sıcak bakılmaz. Dolayısıyla bu anlamda zekat, sadaka, infak ve yer yer müsadere uygulamaları bunun engellenmesinin yollarından biridir. Ancak ne vergi olarak ağır gelebilecek ne de müsadere gibi kötü bir durum olarak algılanmayacak yegâne servet dağılımı

projesi vakıf yolu ile yapılan hayırlardır. Dolayısıyla devlet, servetin tek elde toplanmasının önüne geçmek ve toplumun genelinin bazı kişilerde biriken bu kapitalden faydalanması için vakıfları desteklemiştir. Vakıf mülklerinin çoğunun gayr-i menkul olması ve vakfın süresiz olarak gerçekleşmesi menkul ve kısa süreli diğer yardımlara göre servet dağılımı projesinin daha iyi yürütülmesini sağlamıştır. Vakıflar yoluyla beledi hizmetlerin görülmesi devletin ekonomik yükünün hafiflemesine sebep olmaktadır. Refah açısından önemli bir hususta insanlar için yeni istihdam alanlarının yaratılmasıdır. Özellikle vakıflar yolu ile gerek ilmiye sınıfı için ve gerek mimar ve marangoz gibi kalifiyeli zanaatkârlar için önemli istihdam alanları doğmuştur. Özellikle devlet memuriyeti, tarım ve küçük sanayi işletmelerine dayalı ticaret alanlarının yanı sıra vakıflar yolu ile yeni iş sahaları ortaya çıkmıştır. Vakfın yönetim ve idari fonksiyonları da önemlidir. Tüm kamu hizmetlerinin vakıflar yolu ile gerçekleşmesi merkezi yönetimin kolay bir şekilde yürütmesine sebep olmaktadır. Devlet burada sadece kontrol ve organizasyon görevi yürütmekte, vâkıflar finans sağlamakta ve devlet bu finansın hangi koşul altında kimler tarafından nasıl arzu edilen müesseseye dönüşeceğine dair zemini oluşturmaktadır. Böylece devlet o dönemler için hayati bir öneme sahip olan askeri ve güvenlik hizmetlerine daha çok bütçe ayırabilmektedir. Askeri sınıf devlet tarafından tımar sistemi ile istihdam edilmekte iken medreseli ilmiye sınıfı da vakıflar yolu ile istihdam edilmekte ve böylece kalemiyye ve seyfiyye sınıfları arasında bir sosyo-politik denge sağlanmaktadır. Ayrıca zengin kişilerdeki zenginliklerini teşhir etme duyguları bu yolla tatmin edilmekte, varlıklı kişiler ve idareciler ile sıradan halk arasında vakıflar ve hizmetleri vasıtasıyla hissi bağlar kurulabilmektedir. Böylece toplumda oluşabilecek servet düşmanlığı ve benzeri birtakım tepkilerin de nispeten önüne geçilebilmektedir. (Yediyıldız, 2002:4-83, Kılıç-Gül:363-371)

Erzurum'da vakıf müesseselerinin, şehir ve taşrası ile ilgili tüm alanlarla ilişkisi olduğu göze çarpmaktadır. Bu dönemde tespit edilen vakıfların geneli Osmanlı dönemine ait olmakla birlikte az miktarda beylikler ve İlhanlı dönemine ait vakıflar da vardır. Sayıca az olmakla birlikte sahip oldukları evkafın çokluğu ve şehrin fiziki yapısındaki belirleyici rolleri dikkat çekicidir. Tarih sürecinde şehrin genel yapısının en önemli unsuru mahalleler, mahallelerin gelişmesindeki ana unsur ise zaviye ve mescit vakıfları olmuştur. Bunun yanı sıra şehrin dini, eğitim kurumları ile iktisadî teşekküllerinin vakıflar yolu ile yürütüldüğü görülmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ; Tapu-Tahrir Defteri (TTD);

No; 183, 190, 199, 205, 294, 387.

Maliyede Müdevver (MAD);

No. 5152, 1876,

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (TKGMA); Tapu Tahrir Defteri (TTD);

No; 29, 41, 43, 537

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Tasnifi;

BOA. CD. Ev.No.4820, BOA. CD. Mf. No.4066

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA);

No.582/2,416

Kaynak ve Araştırma Eserler.

Aydın, D., *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara 1998.

Deyrolle, T., *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. Çev. R. E.Koçu, İstanbul (Tarihsiz).

Filiz Çağman, F., Z. Tanındı, "Tarikatlarda Resim ve Sanat", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Ankara 2005.

Fontainer, V., *Voyages en Orient*, Paris 1829.

Kılıç, Ü- A. Gül, "Osmanlı Dönemi Erzurum Şehri'nin Fiziki Yapılanmasında Vakıflar" *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Tarih Uğrunda Bir Ömür*, Ed. İbrahim Ethem Atnur, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

Konukçu, E, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1985.

Tournefort, J., *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005.

Yediyıldız, B., *XVIII. yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK. Ankara 2003.

Anadolu'nun İlk Müslüman Şehirlerinden Kâlikâla (Erzurum)

Savaş Eğilmez*

Özet

Erzurum, Asya ile Avrupa arasında bir köprü durumunda olan Anadolu'nun en önemli kavşaklarından biri konumundadır. Anadolu, Kafkasya ve Asya'yı bağlayan yolların tam da merkezinde bulunan şehir, stratejik konumu nedeniyle pek çok kavmin önemli hedefleri arasında yer almıştır. Anadolu, Kafkasya, Mâverâünnehir, ve Mezopotamya bölgelerinde yaşanan bir çok tarihi olayda Erzurum'u bulmak mümkündür. Asırlar boyu sürekli el değiştiren ve işgallere uğrayan Erzurum, 7. Yüzyılda İslamiyet ile tanışarak bir süre Müslüman hâkimlerinin kullandığı Kâlikâla ismini taşımıştır. Arabistan'da ortaya çıkan ve hızla kuzeye doğru yayılan İslâmiyet, kısa zamanda Theodosiopolis (Erzurum) kapılarına dayanmış ve bu şehir Kâlikâla ismiyle Anadolu'nun ilk Müslüman şehirlerinden biri olmuştur. İslamiyet şehrin hem kaderini hem de çehresini değiştirmiştir. Biz de bu çalışmada Erzurum'un İslamiyet ile birlikte kazandığı yeni kimliğini ve asırlar boyu devam edecek yeni çehresinin başlangıcını anlatmaya çalıştık.

Abstract

Erzurum is one of the most important junction point of Anatolia which is a bridge between Asia and Europe. Province of Erzurum where has been precisely in the centre of road networks which have been connecting the Anatolia and Caucasia and Asia was target of many peoples. It is possible to find the name of Erzurum in many historical events which have been happened in the region of Anatolia, Caucasia and Mesopotamia and Maveraunnehir. Erzurum where continuously had been occupied and relayed for centuries met with Islam in 7th century and it was named as Kalikala which was used by Muslim leaders. Islam which rised in Arabia and quickly spreaded to north reached to Theodosiopolis (Erzurum) in an short time and this city with its name of Kalikala was one of the firsts Islamic cities.

Islam changed both destiny and appearance of the city. In this study, we tried to tell the new identity which began with Islam and the beginning of new aspect that will continue for centuries of Erzurum.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, egilmez@atauni.edu.tr

Kâlikâla

Sasani-Bizans mücadelesi bütün hızıyla devam ederken, İslâm dininin peygamberi Hz. Muhammed dünyaya geldi.¹⁹³³ O'nun dünyaya gelişi ile doğu ve batı dünyasında bazı mucizeler geldiği rivayet edilir. Doğu Hıristiyanlığının en önemli merkezi olan Theodosiopolis'te de benzer bir hadise cereyan etmiştir.

Âşık Çelebi, eski Arap kaynaklarına dayanarak¹⁹³⁴, **“Erzen er-Rum'da, gayet azamet üzere bir kilise vardır. Ol-kadar büyüktür ki, ol-vilâyetlerde old – kiliseden âli bina ve imaret yoktur. Bu kilisenin bir kubbesi vardır ki, her taraftan 50 zira'dır. Kubbenin bazı tâkı (kemer) Hazret-i Fahr-ı Âlem Resulullah- Aleyh-i Vesellemin doğduğu gece, sakıt olup, ol-kadar ki, ol-sakıt ve mündehim olanını iâde ve mevkiine koymak istemediler. Kabil-i tâmir ve termim olmayub, düşdi”** diye yazmaktadır. Bu rivâyet, II. Müstevhi'nin Nüzhet el-Kûlub'unda da geçmekte olup, muhtemelen eski bir söylentiye bahis konusu etmektedir.

Hız. Muhammed'in ölümünden sonra, Halifeler iş başına geçtiler. Hz. Ömer'in ordusuna 642'de Nihavend Savaşı'nda¹⁹³⁵ mağlup olan Sasaniler az sonra tarihe karıştı. Böylece Theodosiopolis, yüzyıllardan beri doğudaki Sasani tehlikesinden kurtulmuş oluyordu.¹⁹³⁶ VI. yüzyıl boyu ve VIII. yüzyıl başlarında, askeri rekabet, bu defa inanç alanında şekillendi.

Arabistan'da ortaya çıkan ve hızla kuzeye doğru yayılan İslâmiyet, kısa zamanda Theodosiopolis kapılarına dayandı. Hulefa-i Râşidin zamanında, Şam'daki Emeviler döneminde, Arap yayılması gâzâlar yoluyla kuzey-doğuya doğru, hızlanmıştı. Malatya, Kemah, Erzincan; El-Cezire ve Van Gölü çizgisinde Ahlat fetihleri ile Theodosiopolis de ön plana çıkmıştır.¹⁹³⁷ İslâm fetihleri, büyük kumandanlar emrinde, gâzâ ruhu ile dolu olarak büyük akarsuların kaynaklarına doğru ilerleyip, Azerbaycan ve Kafkasya'ya doğru gittiler.

Fırat boyunu takip eden Müslüman Gâziler, Doğu Anadolu'da göründüler. Bizans İmparatoru Konstantinos 100 bin kişilik bir kuvvetle Sebastia'nın doğusuna geçti. O'nun gayesi, İspir, Manali, Dranali ve Ekeleatz'dan sonra Theodosiopolis çevresinde de Bizans'ın hâkimiyetini sağlamaktı. 653'te, Bagratlar ve diğer Ermeni prensliklerine göre askeri harekât başarılı olamadı. Bizans ordusu Basean'a kadar her yerde tenkil yaptı. Ermeni reisleri, alınan vergiler ve ağır şartlar dolayısıyla Bizans'a karşı nefret hisleri ile dolu idiler.¹⁹³⁸

¹⁹³³ Hz Muhammed'in doğumu hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Embiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Sad., Metin Muhsin Bozkurt, C. 1, İstanbul 1994, s.53.

¹⁹³⁴ *Menâzirü'l-Evâlim*, Süleymaniye Kth., No, 991, vrk; 252 a.

¹⁹³⁵ Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi, Başlangıçtan Abbasilere Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.342.

¹⁹³⁶ Enver Konukçu, *Şehr-i Mübârek Erzurum*, Ankara 1989, s.12.

¹⁹³⁷ W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University, London 1992, s.53.

¹⁹³⁸ R. Grousset, *Historie de L'Arménie, Des Origines a 1071*, Paris 1947, s.307-309.

Bu tarihten önce Halife Ömer¹⁹³⁹ İyâs oğlu Ganem idaresinde gönderdiği az bir askerle 638 yılında Erzurum’u ele geçirmiştir. Fakat bir müddet sonra, şehir tekrar Bizans’ın eline geçmiştir.¹⁹⁴⁰ Halife Ömer zamanında meydana gelmiş savaşlardan ve olaylardan bahseden Vâkidi, Erzurum’un alınışı içinde şunları nakleder”

“Halife Ömer’in Kumandanı İyâs İbni Ganem bir miktar askerle Ahlat’ı aldığı tarihlerde Erzurum’da Bizanslıların zayıf bir idaresi yaşıyordu. Bu yüzden şehrin Ermeni ve Rumları derebeylik halinde bulunuyordu. Şehrin hâkimi “Derfsil” imiş. Bu zat Ahlat’a giderek İyâsla görüşmüş ve Arapları şehre çağırmış. Vâkidi bu hâkimin gece rüyasında gördüğü İsa’nın kendisine Müslüman olmasını tavsiye etmiş bu da Ahlat’a giderek Araplara Müslüman olduğunu söylemiştir. İyâs muharebesiz Erzurum’u alacağından sevinerek adamlarından on zatı Derfsil ile beraber Erzurum’a göndermiştir. Bunların adları da, Revâha İbni Abdulah, Selâme İbni Âdiy, Mirkâl İbni Ekû, Bu Hâyre, İbni Hoyled, Cerir İbni Sâide, Abdullah İbni Sâ’bire, Şumül İbni Sâât, Mûs’ib İbni Sâbit, Hazim ibni Muammer, Ebû Numeyre İbni Beşâre imiş. Erzurum’a gelen bu zatlar Derfsilin sarayında oturmuşlar. Şehrin halkını saraya çağırarak İsa Peygamberin rüyasında, kendisine Müslüman olmasını söylediğinden kendisinin de bunun üzerine Müslüman olduğunu ve halkın da Müslüman olmasını söylemiş. Halkın bir kısmı Müslümanlığı kabul etmişler. Araplara şehir halkı çok hürmet ve ikramda bulunmuştur. Müslüman olmayan halka da cizye vurmuşlardır”.¹⁹⁴¹

Müverrihin bu rivayetinden anlaşıldığı üzere o zaman Erzurum’da bulunan Bizans kuvveti zayıf bir yapıdaymış. Derebeylik hüküm sürmekle beraber, Ermeniler ve Rumlular arasında güçlü bir birlikteliğin olmaması, Arapların şehri almasını kolaylaştırmıştı. Fakat sonradan Araplar Halife Velid zamanında Müslümanlardan da cizye almaya başladığından, halk Araplardan yüz çevirerek isyanlar çıkartmıştır, Araplar Erzurum’da esaslı bir suretle yerleşmemiş ve halka devamlı kötü davranmışlardır. Hatta o zamandan kalma “**O gün oldu ki Arap bize komşu oldu**” sözü hala halk arasındaki yerini korumaktadır.

Halife Hz. Osman b. Affân, Şam ve el-Cezire valisi olan Mu’aviye’ye bir mektup yazarak, Bizans’ın doğu bölgesinin fethi için Hâbib b. Mesleme’yi görevlendirmesini emretti. Hâbib b. Mesleme el-Fihri (617? – 670?) Mekke’li Beni Fihri soyundan bir ailenin mensubuydu. Hz. Peygamberimizin vefatı sırasında on beş yaşlarında olduğu rivayet edilmektedir.

¹⁹³⁹ Halife Ömer b. Hattab için Bkz: Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, s.338-346, 352-369.

¹⁹⁴⁰ A. Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s.34.

¹⁹⁴¹ Vakidi, *Kitabü’l Megazi*, C. III, Mısır 1965, s.963-964.

Hâbib, Suriye seferine katılıp, Mu'aviye'nin valiliği ve daha sonra halifeliği esnasında, Anadolu gazasını yaptı. Bu münasebetle Doğu Anadolu'yu İslâmiyet'e ilk açan kumandandır. Ona bu yüzden Hâbib-er-Rumi unvanı da verilmiştir.

Hâbib, Yezid kızı Ümmü Abdullah el – Kelbiyye ile evli idi. Rivayete göre 670'e doğru Ermenistan'da vefat etmiştir.

Erzurum, ilk ezan sesine onun vasıtası ile kavuşmuştur.¹⁹⁴²

Araplar için, Bizans'ın doğu bölgesini ele geçirmek ve korumak için Theodosiopolis'in büyük bir önemi vardı. Theodosiopolis, Araplar tarafından ele geçirilişinden sonra, halifeler tarafından direk kontrol edilen ve bu özelliği ile Arap yönetimi içerisinde az rastlanan sınır şehirlerinden biridir.¹⁹⁴³

Hâbib b. Mesleme'nin İslâm Devletine ve Müslümanlığa kazandırdığı Theodosiopolis'de bir kısım Ermeni'nin de kaldığı anlaşılıyor. Şehrin yeni hâkimleri, buraya ne Karin ne de Theodosiopolis dediler. Bunların yerine Arap ve Fars kaynaklarında sık sık kullanılan Kâlikâla ismini tercih ettiler. Belâzuri, Futuh el-Buldan isimli eserinde, şehirde bu adın verilmiş şeklini izah ederken şunları söyler;

“Dediler ki Rumların (Bizanslıların) işi bazı zamanlarda bozulmuş, kötüleşmiş, “tevaif-i mülûk” gibi olmuş. Ermanyak'a, (Armanyak/Armanyakus) bir bey sahip oluştu. Bu sonra öldü. Yerine hanımı geçti. Adına “Kâli” derlerdi. Bir şehir yaptı ve “Kâlikâla” adını verdi. (Kâli'nin ihsanı) manasıdır. Şehrin kapılarından birisinin üzerine bir sûret yaptırdı. Araplar “Kâlikale”yi Araplaştırarak “Kâlikâla” dediler”.¹⁹⁴⁴

Belâzuri'nin naklettiği bir rivayete göre şehir adını yaptıranından almıştır. Bizans'ın Armanyak eyaletinin Meliki'nin karısı Melike Kâli bu şehri yaptırmış, onun lütûf ve ihsaniyesiyle yapılan şehire de Kâlikâla denilmiştir. İhsan mânasında kullanılmış olan Kâli hangi dildir, bu Melike hangi zamanda yaşamıştır ve hangi ırka mensuptur gibi soruları cevaplamak çok zordur. Bizans'ın zayıf bir zamanında Armanyak eyaletinin istiklâlini ilân ettiği, beylik haline geldiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁴⁵

Yakut-ı Hamevi, Kâlikale'yi anlatırken Ahmet İbn-i Yahya'nın rivayetine dayanarak şöyle söyler;

“Kâlikâla, Ahlat'dan Manazcird ve dördüncü Ermenistan'a kadar uzanan büyük Ermenistan'dadır. Ahmet b. Yahya'nın ifadesine göre, Kâlikale Nuşirevan zamanından

¹⁹⁴² Konukçu, *Şehr-i Mübârek Erzurum*, s.12.

¹⁹⁴³ T. A. Sinclair, *An Architectural and Archeological Survey*, London 1989, s.276.

¹⁹⁴⁴ Belâzûri, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev: M. Fayda, Ankara 1987, s.282-283; *Fütuh-ül Büldân*, Mısır Tab'ı, 1932, s.200.

¹⁹⁴⁵ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.11.

İslâm dininin ortaya çıkışına kadar, Farsların (Sasaniler) hâkimiyeti altında bulunmuştur. Dünya memleketleri bu sürede bölünerek bir takım devletçikler meydana gelmiştir. Bu meyanda Büyük Ermenistan aynı yöre halkından Kuss'un ölümünden sonra Kâli isimli bir kadının idaresine girdi. Bu hükümdar kadın "Kâli'nin ihsânı" anlamına gelen Kâlikale adını verdiği bir şehir inşâ etti. Bu şehrin kapılarından birine kendi resmini yaptırdı".

Kâlikâla kelimesini Araplar, Kâlikâla şeklinde kullanmışlardır. Bu şehirde Hıristiyanlara ait bir kilise de büyük bir öneme haiz efsanevi bir odanın bulunuşu, şehrin şöhretini iyice arttırmıştı. İbn el Fâkih'in Ebu'l-Heycâ el-Yemâmi'den rivayet ettiğinde göre, Kâlikâla'deki Hıristiyanlara ait kilisede inciler ve haç'ın bulunduğu büyük bir oda vardı. İnanişe göre, Paskalya Gecesi'nde bu odanın belirli bir kısmından sabaha kadar beyaz bir toprak çıkardı. Sabah olur olmaz toprağın çıktığı yer kapanır, bir daha aynı güne kadar hiç açılmazdı. Papazlar çıkan bu toprağı halka dağıtırlardı. Toprağın özelliği belirli miktar suya katılıp içildiğinde, zehirlenmeye, akrep ve yılan sokmalarına iyi geldiği inancı gereğince yapılırdı. Hatta toprak para ile satıldığında, satıcıya yarar getirmeyeceği gibi, yaptığı diğer faydalı işlerin de boşa çıkacağı zannedilirdi.

Aslen Soğd'lu olan Ishak b. Hassan el-Hurremi, Kâlikale'ye atfen, Acemliği ile övünerek şöyle demektedir:

- Acaba, kavmim soylu atlarla dolu Kâlikale'deki savaş meydanıma ve mezarıma geldiler mi?

Mâ'ad Kabilesinin genci ihtiyarı Kahtan'ın hayvan sağıcıları malı mı yağmalamak için saldırdılar?

Bu yağmanın önünce ince ve keskin bıçaklarla haydud Hüssam da bulunmakta idi.

Merv ile Belh'ten şerefli kimseler arasında hatırı sayılan atlılara seslendim.

Ama neye yarar. Milletimin ruhu değildi ki, onlardan yardımcılarım çokça olsun ve bu sayede gönlüm de hoş olsun.

Gerçekten benim babam, Sâsân soyundan gelen Hürmüz'ün oğlu Kisra'dır.

Keşke Hâkân'ın da benim yakınım olduğunu bilse idiniz.

Biz, İslâm öncesinde insanların boyunlarını (itaatkâlıklarını) elde ettik.

Dilediğimiz gibi idare etmede, onların tamamı bize itaatlerini arz ettiler.

İslâm dini gelip o sayede insanlara yönelen gönüller onun sevgisi ile dolup taşınca, biz Allah'ın elçisine öyle uyduk ki, sanki gök üstümüze adam yağdırır oldu".¹⁹⁴⁶

¹⁹⁴⁶ Yâkut-i Hâmevi, *Mu'cemü'l-Bûldan*, Nşr., Ferit Abdülâziz el-Cüdi, Beyrut 1410 / 1990, s.4, s.299-300.

Kâlikâla, Müslümanların eline geçtikten sonra da halifeler içinde önemli bir şehir olarak da göze çarpmaktadır.

Yıkılmakta olan Sasanilerin önemli kentlerini, Gürcü kaynaklarının Sper Denizi¹⁹⁴⁷ diye tanımladıkları Karadeniz'e, Trabzon'a bağlayan yol üzerindeki Kâlikâla, bu defa gelişen siyasi hâdiseler nedeniyle Şam, daha sonra Küfe ve Abbasi başkenti olan Bağdat'ı doğuya, Kafkasya'ya bağlayan yollar üzerinde önemli merkez haline gelmeye başlamıştır.

Erzincan, Tercan'dan doğuya doğru yükselen yayla, Kâlikâla vasıtasıyla Pasin'e ulaşıyordu. Aras nehrinin yukarı kısmında göze çarpan Pasin, Kâlikâla'yı koruyan ve destekleyen bazı küçük kalelere sahipti. Bunlar, Kars yolu üzerindeki Micingerd ve Zivin kaleleridir.¹⁹⁴⁸ Güneyinde ise Ahlat / Hlat yolu üzerindeki ve meşhur Malazgird gibi önemli bir kale olan Abnikion, Araplar zamanında Ab-ı Nik'den bozulma Avnik ismi ile göze çarpmaktadır.¹⁹⁴⁹

Pasin düzlüğünü doğuya doğru kat eden Aras nehri Ağrı Dağ karşısında Duvin'in¹⁹⁵⁰ yani başından geçmektedir. Bu şehir siyasi ve ticari bakımdan önem kazanmıştır. Kâlikâla'dan az önce Hâbib b. Mesleme tarafından ele geçirilmiş ve böylece Kafkasya-Azerbaycan yolu da yeni fetihlere açılmıştır.

Bizans ve Sasani devresinde. Kafkas ardının en önemli siyasi gücü Gürcüler idi. Arap kaynaklarında el-Gürc¹⁹⁵¹ diye geçen Gürcüler, Kafkas ahalisi gibi çok karışık bir topluluk idi. Kâlikâla'nın, Kür Nehri kenarındaki şehir ve kaleler ile sıkı ilişkileri vardı. Bölgeyi Kâlikâla'ya bağlayan önemli kaleler Ardahan, Göle, Oltu ve Narman / Neriman idi. Bütün bu havali Panaskerd ve Bana da dâhil Tao / Tav ili arazisini teşkil ediyordu. Belki de, Araplar vasıtası ile Kâlikâla – Tav İli'nin birbirine bağlayan ama Kâlikâla'ya daha yakın olan boğaz, belgelere Gürcü Boğazı diye geçmiştir.

Kâlikâla'yı, Karadeniz'e bağlayan yol üzerinde ise Bayburt ve kuzeyindeki Hartaberd / Horton kalesi yer almaktadır. İspir ve Sembavatan'ın yöre ile sıkı münasebeti vardı. Heraklios, VII. yy'ın başlarında, yani Arap fetihlerinden az önce, Sasaniler ile mücadelesinde bu yol ile Kâlikâla'ya gelmiş ve yukarıda da temas edildiği gibi, bu yörede Bizans generali olarak vazife görmüştür.

¹⁹⁴⁷ Genelde, Ortaçağ Gürcü kaynaklarında Karadeniz'e verilen isimdir. Bkz. M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi, Eskiçağlardan 1212 Yılına Kadar*, Çev: Hrand D. Andreasyan, Ankara 2003, s.140-193.

¹⁹⁴⁸ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyet Erzurum*, s.7.

¹⁹⁴⁹ Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.488-493.

¹⁹⁵⁰ Bkz. Minorsky, *Le Nom De Dvin, Revue des Etudes Armeniennes*, X/1, 1930, s.488-493.

¹⁹⁵¹ Mirza Bala, "Gürcistan", *İA*, IX, s.837.

Yine başka bir kaynak Kâlikâla'dan şöyle bahseder; **“Güçlü bir kalesi ve içerisinde muhtelif bölgelerden gelen askerler olan bir şehirdir. İçerisinde, askerlerin yanında birçok tüccarı da barındırıyordu.”**¹⁹⁵²

Hâbib b. Mesleme ve Kalikâla

Belâzuri'nin ve ondan alıntılar yapan tarihçilerin yazdıkları gibi Theodosiopolis ve çevresi, Armenia ve Azerbaycan, Kafkasya'nın ilk ve gerçek fatihi Selmân b. Rebiâ el Bahlili / Selmân el-Hâyil ile Hâbib b. Mesleme'dir.¹⁹⁵³ Romalılar, Sasaniler, Gürcüler, Ermenilerin siyasi ve askeri münasebetlerine, VII. yy'da Müslümanlar ve Araplar'da karışmıştır. Bu defa, haç ve hilâl mücadelesine dönüşen hadiselerin karşı tarafı Araplar'dır. Ermeni kaynaklarında Muhammed veya Agar ve İsmail'den gelenler, Tacik / Dacik ismi ile göze çarpmaktadır.¹⁹⁵⁴

Hlat / Ahlat, Kâlikâla, Duvîn'deki yöneticiler veya kumandanlar ise Patris Arminacus¹⁹⁵⁵ unvanı ile göze çarpmaktadır. Yukarıda bahsedilen kaynaklarda geçen Kâli'de bu yöneticilerden birinin eşi olarak telakki edilmektedir.

Ermeni ve Roma kaynaklarında doğudaki Arap kumandanı olarak da Hâbib b. Mesleme'den söz edilmektedir. “Ebû Abdurrâhman / Ebu Mesleme” diye tanınan, sahabeden olan Hâbib b. Mesleme kaynaklardaki tam adı Hâbib b. Mesleme b. Mâlik el-Fihri'dir.

O, Kureyş kabilesinden Fihri koluna mensuptur. Yukarıda da söylenildiği gibi Anadolu'ya gerçekleştirdiği akınlar nedeni ile Hâbibü'r-Rûmi diye tanınmıştır. h.8/m.629-630'da İslâmiyet'i kabul etmiştir. Hz. Muhammed'in gazasına katılarak; Medine'de bulunmuştur. Halid b. Velid tarafından, Şam tarafına gönderilen Mesleme, 636'da, Yermük Savaşı'na katılarak süvarileri kumanda etmiştir. 638'de, Suriye ve Anadolu için önemli bir kale olan Antiokhia (Antakya) üzerine yürüyen ve kendisinin de ikinci akınını gerçekleştiren Hâbib b. Mesleme, İyaz b. Ganm ile birlikte hareket etmişti. Hades Kalesi'nin de ele geçirilmesinden sonra Fırat boyunda önemli bir kale olan Bizans elindeki Melitene / Malatya ve çevresini arazisine katmıştır. h.20/m.641'de Hz. Ömer'in emri ile Cezire valiliğine getirildi. Hâbib b. Mesleme bundan sonra Doğu Anadolu'nun önemli kale şehirleri üzerine yürüdü. Onun bu seferi hakkında Belâzuri ve ondan naklen İbn'ül Esir şu malumatı nakletmektedirler. “Râvilerin dediklerine göre Osman bin Affân Halife olunca Şam ve el-Cezire valisi olan Mu'âviye'ye bir

¹⁹⁵² *Hudûd al-Âlam, The Regions of The World, A Persian Geography, (372-982), trans., and expla., by V. Minorsky, London 1937, s.143.*

¹⁹⁵³ A. Çubukçu, Hâbib b. Mesleme, *DİA*, XIX, s.372-373; Mahmud Şit Hattâb, *Hâbib b. Mesleme el-Fihri, Fatihu Şârka İrmîniyye*, M.M.L.A., DM., XLIX/I, (1974), s. 34.58.

¹⁹⁵⁴ Konstantinos Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, yay, by. Movarcsik, Budapeşt 1949, s.188; Samuel d'Ani, *Tables Chronologiques*, Brosset, CHA, Saint Petersburg 1876, s. 401, 419, 427.

¹⁹⁵⁵ M. F. Brosset, *Historie de La Georgie*, St.Peterburg, 1851, s.208.

mektup gönderdi. Onun Hâbib bin Mesleme el Fihri'yi Ermeniye'ye göndermesini emretti. Başka bir rivayet, Hz. Osman doğrudan Hâbib'e mektup yazdı. Ermeniye'ye savaşa gitmesini emretti. Bu rivayet daha doğrudur.

Hâbib, el-Cezire ve Şam halkından meydana gelen yaklaşık 6000, bir rivayete göre de 8000 kişilik bir ordu ile harekete geçerek Kâlikâla'ya geldi.¹⁹⁵⁶ Önce direnen halk cizye ödemek şartı ile teslim oldu. Ahalinin çoğu Kâlikâla'yı terk ile Rum ülkesine (yani Bizans imparatorluk arazisine) sığındı. Hâbib kuvvetleri ile Kâlikâla'da birkaç ay kaldı. Sonra Patrik Ermenyakos'un (Patricius Arminiacos) kendisine karşı bir ordu topladığını ve bu orduya Hazarlardan yardımcı güçlerin de kendisine katıldığını öğrenince Hz. Osman'dan yardım istedi. Bunun üzerine Halife, Mu'âviye'ye haber göndererek, Şam ve el-Cezire ahalisinden cihad ve ganimet isteyen kimseleri Hâbib'e göndermesini emretti. Muaviye Hâbib'e 2000 asker gönderdi. Hâbib bunları Kâlikâla'ya yerleştirerek ikta yolu ile arazi verip, Mir Bala'ya geldi. Hlat / Ahlat Patriği (daha doğrusu Patricius) ona İyad b. Ganm'ın mektubunu getirdi.¹⁹⁵⁷

Bu bilgilere göre Kâlikâla barış yolu ile ele geçirilmiş ahalisinden isteyenler imparatorluk arazisine geçerek şehirden ayrılmışlardır. Ancak doğuda böyle büyük ve önemli bir kalenin kaybı üzerine Romalılar / Rumlar yerli ahalinin de desteği ile beraber Hazarları¹⁹⁵⁸ da yardıma çağırarak Müslümanlara karşı harekete geçtiler.

Kâlikâla, Duvin ve Van Gölü kıyısındaki Ahlat'ın da ele geçmesiyle daha güvenli bir konuma sahip olmuştur. Hâbib b. Mesleme Kâlikâla'da fazla kalamadı. 661'de, kaynaklarca Ermeniye valisi olarak zikredilmektedir. Ancak h.42/m.662'de valilik görevinde iken ölmüştür. Kaynaklarda Kâlikâla fatihinin nerede öldüğü ve toprağa verildiği hakkında bilgi yoktur¹⁹⁵⁹.

Günümüzdeki halk rivayetlerine göre Ahlat ve Erzurum'da toprağa verilmiştir. Her iki şehirde de "Abdurrahman Gazi" diye makamlar vardır. Ancak Hâbib b. Mesleme kendi asrında ismi ile değil Ebu Abdurrahman diye anılmış olmalıdır. Bu nedenle "Abdurrahman Gazi" inancı ortaya çıkmış ve günümüze kadar bu özelliğini korumuştur.¹⁹⁶⁰

¹⁹⁵⁶ Belâzuri, *Fütûhu'l Büldân*, s.208.

¹⁹⁵⁷ Belâzuri, *Fütûhu'l Büldân*, s.282-283.

¹⁹⁵⁸ Hazarlar için geniş bilgi için bkz; D. M. Dunlop, *The History of The Jewish Khazars*, Briceton 1967.

¹⁹⁵⁹ Çubukçu, "Hâbib b. Mesleme", s.373; H.41/661 yılında Muaviye tarafından Ermeniye valiliğine tayin edildi ve burada vefat etti.

¹⁹⁶⁰ Konyalı, *Abideler ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.360-385; Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa ailesinden Ayşe Hanım Türbeyi, 1794'de tamir ettirmiştir. Kitabesinde "Yeni imal edildi Kabr-i Gazi Abdurrahman" kaydı göze çarpmaktadır.

VIII. Yüzyılda Kâlikâla

Halifeler, Emeviler ve Abbasiler döneminde Kâlikâla Arap asıllı valilerce yönetilmiştir. Me'mûn el-Mânsur ve Mû'tâsım Bi'llah zamanlarında Rumlar ile mücadele devam etmiş, bu nedenle zaman zaman el değıştiren Kâlikâla'da tam bir din hürriyeti vardı. Müslüman şehri haline getirilmesine rağmen, cizye karşılığı Hıristiyanlar (Rum, Gürcü ve Ermeniler) eskiden olduğu gibi güven içinde hayatlarını devam ettirdiler. Yöneticiler mizaçları ya da çıkarları yüzünden, Hıristiyan tebaayı inanç serbestliklerini tehdit etmeye çalışan herkese karşı koymuşlardır. Hatta Kâlikâla gibi Müslüman bir şehri gezen, İslâm seyyahları bu kentlerde şarap içilip, domuz eti yendiğini ve Hıristiyan ayin alaylarının ortalıkta dolaştığını anlatıp şehrin Müslüman yöneticilerini kınamışlardır.¹⁹⁶¹

Belâzuri'nin bir kaydına göre, İmparator 750'de Kâlikâla üzerine bir sefer düzenledi. Önce Fırat boyundaki Melitene ele geçirilip, buradaki Müslümanlar el-Cezire'ye çekilmek zorunda bırakıldı. Kâlikâla seferi ile görevlendirilen Kusan el-Ermeni kalabalık bir ordu ile Kâlikâla önlerine geldiğinde emirlik kuvvetleri gerekli tedbirleri aldı. Düşman şehri dört bir taraftan kuşattı. Emir / Vâli Ebu Kerime, askerlerinin ve ahalinin azlığına rağmen başarılı bir savunma sergiledi. Ancak iki Ermeni kardeş şehir halkına ihanet ederek, surlarda gedik açtılar. Roma ordusu böylece içeri girebilme şansını elde edebildi. Müslümanlar acımasızca kılıçtan geçirilip, geriye kalanların çoğu esir edildi. Binaların çoğu harabeye çevrildi.¹⁹⁶² Ghevond'a göre ikinci Abbasi Halifesi el-Mansur Ebu Cafer'in ikinci hilafet yılında h.137 / m.751'de Kâlikâla Rumlar tarafından geri alınmıştır.¹⁹⁶³

755 yılında İmparator V. Konstantinos Müslümanları şehirden çıkarmıştır.¹⁹⁶⁴ İnciciyan'a göre de İmparator Ermenileri Johanante mezhebine sokmak için zorlamış bir kısmını da şehirden çıkararak İstanbul'a sürmüştür.¹⁹⁶⁵

755'de, Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un kardeşi Abbas, Bizanslıların eline geçmiş bulunan, Fırat kıyısındaki Kemah'ı kuşattı, sonra da bu müstahkem kale önlerinde fazla kalmayı uygun görmeyerek, Kâlikâla'ya gitmiştir. Kışın yaklaşması üzerine bu soğuk belde de fazla kalamayan İslâm ordusu, iklimi yumuşak olan el-Cezire'ye döndü.¹⁹⁶⁶

¹⁹⁶¹ Yâkut-i Hâmevi, *Mücemü'l-Büldan*, C. I, s.162.

¹⁹⁶² Belâzuri, *Fütuh-el Buldan*, s.285.

¹⁹⁶³ Ghevond, *Histoire de Guerres et des Conquetes des Arabes en Armenie*, Çev: Şahnazaryan, Paris 1856, s.139.

¹⁹⁶⁴ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, v.1, London 1901, s.336; C. Ritter, *Die Erdkunde van Asian*, 6, Berlin,1843, s.758.

¹⁹⁶⁵ Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.35.

¹⁹⁶⁶ *Chronique de Denis de Telle-Mahve*, Trans: Chobat, Paris 1895, s.82.

756 yılında Bizans hükümdarı ile el-Mansur arasında esir mübadelesi oldu. El-Mânsur, Kâlikâla esirleri ile birlikte başka esirleri Bizans'tan fidye ödeyerek aldı. Kâlikâla'yı imar ederek halkını buraya yerleştirdi. El-Cezire'den ve başka yerlerden buraya asker ve başka kimseleri getirtti. Bunlar buraya yerleşerek bölgeyi korudular.¹⁹⁶⁷

VIII. yy'ın sonlarına doğru yerel Hıristiyan yöneticiler, Araplara karşı bir ittifak meydana getirdiler. Mamikonian, Bagrat Ardzuruni¹⁹⁶⁸ ailelerinin doğudaki ileri gelenleri de bu mücadelede emirlerinin yanında yer aldılar ve olaylara haç ve hilal kimliğini kazandırdılar. Bu esnada Ermeniyye Valiliğini Hasan b. Kâhbata yapmakta idi.¹⁹⁶⁹ 770-772'de meydana gelen ayaklanma, Hasan'a epeyce zor günler yaşattı. Bu arada Kâlikâla'nın muhasara edilmesi üzerine ayaklanma sahası da geniş safhaya yayıldı. Valinin bütün gayretlerine rağmen kaynakların Sannariye adını verdikleri birleşik ermeni harekâtının ve muhasaranın önüne geçilemedi. Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mânsur, kendisinden yardım istenmesi üzerine Âmir b. İsmâ'il el-Haris'i bölgeye yolladı. Kâlikâla bu müddet zarfında muhasara nedeniyle aç ve susuz bırakıldı. Belki de şehrin düşmesi çok yakın olduğu halde, muhasaracılara ulaşan bir haber, kuşatmanın aceleyle kalkmasına neden oldu. Zira Amir b. İsmâ'il el-Haris hiç vakit kaybetmeden Doğu Anadolu'ya girdi. Van veya Erciş kıyısındaki kale önlerine geldiğinde, Ermeniler bu defa orada Arap ordusu ile karşı karşıya geldi. Bundan az önce de, açlık ve susuzlukla mücadele eden Kâlikâla, Ermeni muhasarasından kurtulmuş oldu. Bu tarihi hadise **Erciş Savaşı** ve Kâlikâla'nın kurtulması, ermeni tarihçisi Ghevond ve İslâm yazarı Ya'kubi tarafından kısa olarak ama benzer şekilde anlatılmaktadır.¹⁹⁷⁰

Hun ve Sabar Türklerinden sonra Anadolu'ya üçüncü Türk girişini, VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler gerçekleştirdiler. Özellikle Abbasiler devrinde, Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya getirilerek, Bizans'a karşı gazalarda bulunan gönüllü gaziler arasında, çok sayıda Müslüman Türk de vardır. Bu olay şöyle cereyan etmiştir:

Bizans yönetiminde bulunan Suriye, el-cezire ve daha sonraları Doğu-Anadolu ve Azerbaycan'ın İslâm orduları tarafından fethinden sonra, İslâm - Bizans mücadeleleri Tarsus-Malatya-Erzurum hattı boyunca devam ettirilmiştir. Bu askeri mücadele bölgesi [Sugûr (=uçlar) ve Avâsım]; Suriye, el-Cezire ve Doğu Anadolu ucu olmak üzere üçe ayrılır. Bu bölgenin belli-başlı şehir, ilçe ve kaleleri, sırasıyla Tarsus, Misis, Anazarba, Adana, Haruniye, Bagras,

¹⁹⁶⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 5, Beirut 1979, s.397.

¹⁹⁶⁸ Geniş bilgi için bkz; Vardanian, *Le Royzume des Ardarounis du Vaspurakan*, Erevan 1969; Thomas Ardaruni, *History of the House of the Artsrunik*, Wayne State 1985; *Les Taronites en Armenie et a Byzance*, Lisbonne 1965.

¹⁹⁶⁹ Ya'kubi, *Tarihu'l-Yakubi*, II, Leiden 1883, s.447; Ghevond, *Histoire de Guerres et des Conquetes des Arabes en Armenie*, s.136, 147.

¹⁹⁷⁰ Ya'kubi, *Tarihu'l-Ya'kubi*, s. 447.

İskenderun, Maraş, Kemah, Samsat, Adıyaman, Harput, Amid (Eski Diyarbakır), Silvan, Erzen, Malatya, Bitlis, Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Kâlikâla'dır. Abbasi halifesi Mehdi (775-785), genellikle İslâmlar tarafından fethedilmiş olan Türkistan, Harizm ve Horasan'dan, başta Müslüman Türkler olmak üzere, İran ve Sogd vs. milletlerden çok sayıda gönüllü kuvvetleri yukarıda söz konusu edilen askeri bölgelere yerleştirildiler.¹⁹⁷¹

799'da, Ermeniyye Vâlisi / Emiri Yezid b. Useyd¹⁹⁷², Halife Muhammed el-Mehdi adına Kâlikâla ve çevresindeki şehirleri idare ediyordu. Taberi'nin Kâlikâla Kapısı olarak nitelendirdiği hareket noktasından yola çıkan Yezid b. Useyd, Romaiai / Rum, Bizans topraklarına girmiş, üç önemli kaleyi de ele geçirmiş, böylece önemli bir gazayı tamamlamıştı.¹⁹⁷³

IX. ve X. Yüzyılda Kâlikâla

IX. yy. başlarında ise, Azerbaycan'da, Bağdad Halifesine karşı büyük bir direniş başlamıştı. 838'de, Babek tarafından meydana getirilen ayaklanma, İmparator Theophylos tarafından değerlendirilmesi, durumu çok vahim bir noktaya getirmişti. Bu defa, daha henüz savunma hatları ve surları yeni yapılmış olan Kâlikâla, kalabalık düşman ordusu tarafından kuşatılmıştı. Günlerce süren çatışmada, etraftan hiçbir yardım alınamadı ve başka bir deyişle her zaman ki gibi Kâlikâla, kendi kaderine terk edilmiştir. Theophylos'un bizzat idare ettiği muhasara da, birçok insan kaybının yanında, surlarda da önemli gedikler açıldı. Ama her şeye rağmen, Kâlikâla, Rumları içeriye sokmadı. Mevsim şartlarının elverişsizliğini gören imparator Kâlikâla muhasarasından vazgeçip çekilmek zorunda kaldı.

Abbasi Halifesi el-Mu'tâsım Doğu Anadolu'nun gözde kalesi ve şehri Kâlikâla'nın bu durumunu öğrendikten sonra, emirin emrine 500 bin dirhem para gönderdi. Bununla hemen Kâlikâla surlarının tamirine başlandı. Bazı yeni tahkimat da yapılarak, olabilecek muhasaralara dayanıklı hale getirildi.¹⁹⁷⁴

Kâlikâla, Ekeleatz/Erez gibi zaman zaman deprem tehdidi altına indi. Ermeni tarihçileri yörede meydana gelen büyük kayıplara neden olan depremler hakkında kronolojik mahiyetteki eserlerinde bilgi vermektedir. Anılı Samuel, belli tarihlerde burada ve çevredeki depremlere ait atıflar yapmaktadır. 840'da, büyük bir sarsıntıya maruz kaldı. İnsan ve bina kaybı hayli yüksekti. Bağdad'ın zamanında yardımı ile şehir az da olsa yaralarını sarabildi.¹⁹⁷⁵

¹⁹⁷¹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 35.

¹⁹⁷² Tâberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l Mülik*, IX, Kahire h. 1326, s. 42.

¹⁹⁷³ Tâberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l Mülik*, s. 342.

¹⁹⁷⁴ Grousset, *Historie de L'Armenie, Des Origines a 1071*, s. 353-354.

¹⁹⁷⁵ *Complation of Historical Writings by the Priest Samuel of Ani*, trans., in CHA, II, s. 340-483,(1976), s.347.

Ermeni tarihçisi Anı'lı Samuel, 868 yılı hadiselerinde Tacik / Daciklerin yani Müslümanların Karin / Kâlikâla'yı tekrar hâkimiyetleri altına aldıklarını yazmaktadırlar.¹⁹⁷⁶ Bundan da anlaşıldığına göre, 868 öncesi Kâlikâla'da kısa bir süre için, Rumların hâkimiyeti yaşanmıştır. Ancak bu yılda hangi emir veya kumandanın Kâlikâla'yı tekrar Abbasi hükümlerine alındığını bilinmemektedir.

X. yy.'da Rum ve Arap mücadelesi daha çok doğuya açılan kapı niteliğindeki Kâlikâla'da devam etmiştir. İmparator VI. Leon (886-912), İmparatorluğun gözde komutanlarından ve Doğu Domestikos'u Katakalon'u, Kâlikâla üzerine yolladı. Bu muhasarada Ermeniler yine Rumların yanında yer aldılar. Lalakon, ermeni asillerinin başında idi ve Katakalon ile Kâlikâla'yı şiddetli bir şekilde muhasara etmişlerdir. Ancak, o sıradaki Kâlikâla emirinin isminden bahsedilmemektedir.¹⁹⁷⁷

De Adminisranto Imperio'nun yazarı ve İmparator olan VII. Konstantios Porphyrogentos (913-959)¹⁹⁷⁸, doğu işlerine önem verdi. Diğer Hıristiyanlarla, teması sağlamak için orduyu doğuya gönderdi. Onun adına Ioannis Kurkuas, doğu domestikos'u olarak Kâlikâla üzerine yürüdü. 923'te, düşman ordusu, daha önce birçok civar kale ve şehri (Abnikion / Avnik'de dâhil) ele geçirildikten sonra, Kâlikâla önlerine geldi. Her zamanki gibi kalede yeterince asker yoktu. Rumların yaklaşmakta oldukları sırada, emir, hemen yardım arayışlarına başladı ve yöreye yakın olan Musul'dan hemen yardımcı kuvvetler gönderildi. Fakat Nasr el-Hacib'in oğlu Muhammed zamanında düşürülmek üzere bulunan Kâlikâla'ya ulaşamadı. Bizans, İslâm ve ermeni kaynaklarında muhasaranın sonucu hakkında bilgi yoktur. Sadece, Kâlikâla'nın doğusundaki Pasin/Basean Ovasında, Aras nehrinin sağ tarafında, Malazgirt ve Erciş - Ahlat yolu üzerindeki Abnikion / Avnik'in yarım seneyi aşan muhasara sonunda düşürüldüğü bilinmektedir.¹⁹⁷⁹ Belki de burası Rumların eline geçtikten sonra, lojistik destek yolu üzerindeki müstahkem mevkiin kontrol altına alınması ile Kâlikâla da el değiştirmiş olabilir.

Kâlikâla'ya, son tesirli hücumlardan biri de İmparator VII. Konstantinos'un (913-959) Doğu Domestikos'u İonnis Çimişkes tarafından yapılmıştır. Bu hadiselere ait tek kaynak, Yahya el-Antaki'dir. Yazara göre, Kâlikâla, son zamanların en kapsamlı tahribatına maruz kalmıştır. Surlar yer yer tahrip edilmiş ve mancınıklar ile delik deşik bir hale getirilmiştir.

¹⁹⁷⁶ *Complation of Historical Writings by the Priest Samuel of Ani*, s. 419.

¹⁹⁷⁷ M. H. Yinanç, "Erzurum", *İA*, IV., s. 347.

¹⁹⁷⁸ Grousset, *Historie de L'Arménie, Des, Origines a 1071*, s. 443-450.

¹⁹⁷⁹ Grousset, *Historie de L'Arménie, Des, Origines a 1071*, s. 471.

İonnes Çimiskes'in kuşatmada saldırılarını daha çok surlar arasındaki müstahkem kulelere yönelttiğini ve bunların çoğunu da kazılan lağımlar ile çökerttiği de ayrıca bahsedilmektedir.¹⁹⁸⁰

949-950'de, Kâlikâla Emirliği artık ortadan kalkmış görülmektedir. Şehrin imdadına koşan emir ise, Seyf ed-Devle¹⁹⁸¹'nin azadlı kölesi olan Necâ el-Hâski'dir.

Gürcüler ve Ermeniler, Araplarla dolayısıyla Abbasilerle olan nüfuz mücadelesinde, sürekli İmparatorların ve onların mahir generallerinin, doğu domestikoslarının yanında olmuştur. Arap hâkimiyetinin sona ermesi ile ara devrede, Tao/Tav İli'ndeki İslâm Hükümranlığı da çökmüştür. Onlara cizye yolu ile bağlı olan Gürcüler, boğazdan çıkarak, Euphrates / Fırat'ın yukarı kısmında harekete geçtiler.¹⁹⁸² Kâlikâla'da, eğer Bizans'ın doğu domestikosunun elinde olduğu düşünülürse, muhtemelen ondan devir alınmıştır. Zira sonraki yüzyıl başında, II. Basileios (976-1025), Kâlikâla mntikasına geldiğinde, kendisine karşı direnen Gürcüleri görmüştür. Onların Ermeniler ile birlikte mukavemetleri, Bizans kaynaklarına kadar aksetmiştir. Araplardan ise hiç bahsedilmemektedir.¹⁹⁸³

Kaynakça

Kaynak Eserler

A. Mahmud Şit Hattâb, *Hâbib b. Mesleme el-Fihri, Fatihu Şârka İrminiyye*, M.M.L.A., DM., XLIX/I, (1974).

Ahmet Cevdet, *Kıtas-ı Embiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Sad., Metin Muhsin Bozkurt, İstanbul 1994, c.1.

Ardaruni, Thomas, *History of the House of the Artsrunik*, Wayne State 1985.

Bala, Mirza, "Gürcistan", *İA*, IX.

Belâzûri, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev: M. Fayda, Ankara 1987

Chronique de Denis de Telle-Mahve, trans., Chobat, Paris 1895.

Complation of Historical Writings by the Priest Samuel of Ani, trans., in CHA, II, s. 340-483,(1976).

Ghevond, *Histoire de Guerres et des Conquetes des Arabes en Armenie*, Çev: Şahnazaryan, Paris 1856.

Hudûd al-Â'lem: The Regions of the world. A Persian Geography, Trans. and expla. By V.Minorsky, London 1937.

¹⁹⁸⁰ Yahya el-Antâki, *Historie de Yahya İbn Said d'Antioche*, Paris 1924, s.71; R. Grousset, *Historie de L'Armenie, Des, Origines a 1071*, s.475, 195-496.

¹⁹⁸¹ Ebû'l-Hasan Ali; Seyf -ed- Devl (916-1967), Hamdanilerin Halep Yolunu kuran Arap Emiridir. Bkz; Yahya el-Antâki, *Historie de Yahya İbn Said d'Antioche*, s. 70.

¹⁹⁸² Brosset, *Historie de la Gerogie*, s. 250.

¹⁹⁸³ Grousset, *Historie de L'Armenie, Des, Origines a 1071*, s.511; H. M. Bartikian, *La Conquete de l'Armenie par Empire Byzantine*, R.E.A., Nouvelle Serie, s.327-340, VIII 1972, s.332.

- İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 5, Beirut 1979.
- Konstantinos Porhyrogennetos, *De Administrando Imperio*, Movarcsik, Budapeşt 1949.
- Les Taronites en Armenie et a Byzance*, Lisbonne 1965.
- Menâzirü'l-Evâlim*, Süleymaniye Kth., No, 991, vrk; 252 a.
- Minorsky, V, *Le Nom De Dvin*, *Revue des Etudies Arméniennes*, X/1 (1930).
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Çev: H. D. Andreasyan, İ.Ü.E.F., Tarih Semineri Dergisi, II, 1937.
- Samuel d'Anı, *Tables Chronologiques*, Brosset, CHA, Saint Petersburg 1876.
- Tâberi, *Tarihu'l -Ümem ve'l Mülük*, IX, Kahire h. 1326.
- Vakidi, *Kitabü'l Megazi*, III, Mısır 1965
- Yâ'kubi, *Tarihu'l-Yakubi*, II, Leiden 1883.
- Yahya el-Antâki, *Historie de Yahya İbn Said d'Antioche*, Paris 1924.
- Yâkut-i Hâmevi, *Mücemü'l-Bûldan*, Nşr: Ferit Abdülâziz el-Cümdi, Beyrut 1410/1990.
- Araştırma Eserler**
- Bartikian, H.M., *La Conquete de l'Armenie par Empire Byzantine*, R.E.A., Nouvelle Serie, VIII 1972 s.327-340.
- Beygu, A. Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.
- Brosset, M. F., *Historie de La Georgie*, I, St. Petersburg, 1851.
- Brosset, M.F., *Gürcistan Tarihi, Eskiçağlardan 1212 Yılına Kadar*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara, 2003.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Tarihi, Başlangıçtan Abbasilere Kadar*, TTK, Ankara 1993.
- Çubukçu, Asri, "Hâbib b. Mesleme, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s.372-373.
- Dunlop, M., *The History of The Jewish Khazars*, Briceton 1967.
- Elmalı, Hüseyin, "Kâli", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s.259-260.
- Grousset, R., *Historie de L'Armenie, Des Origenes a 1071*, Paris 1947.
- Kaegi, W. E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge U, London 1992.
- Konukçu, Enver, *Şehr-i Mübârek Erzurum*, Ankara 1989.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- Lynch, H. F. B., *Armenia Travels and Studies*, v.1, London 1901.
- Ritter, C., *Die Erdkunde van Asian*, 6, Berlin 1843.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*, London 1989.
- Uludağ, Süleyman, "Hasan-i Basri", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s.291-307.
- Vardanian, *Le Royzume des Ardarounis du Vaspurakan*, Erevan 1969.
- Yinanç, M. H., "Erzurum", *İA*, IV.

**Erzurum ve Ilgın'daki Lala Mustafa Paşa'nın
Sosyal Kurumlarının Karşılaştırması**

Gazi Özdemir*

Özet

Lala Mustafa Paşa (1507?-1580), Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde hizmet veren ve bu süre zarfında birçok olayda kilit rol oynayan devlet adamıdır. Kendince izlediği stratejik hamleler, onun hayatında inişleri ve çıkışları beraberinde getirdi. Onun yaptığı evlilikler ikbal kazanmasında ve zenginleşmesinde etkili oldu. Elde ettiği güçlü statü ve ekonomi ile ülkenin birçok yerinde sosyal kurumlar inşa ettirdi. Bu kurumlar, onun görev yaptığı veya çeşitli vesilelerle etkileşimde bulunduğu Erzurum, Kars, Tiflis, Kunaytira, Kayseri, Gaziantep, Mekke, Medine, Lefkoşe ve Ilgın'da yer aldı. Bu kurumların çalışma esaslarını ve sürdürülebilirliğini ortaya koymuş olduğu vakfiyelerle sağladı. Böylece adını ve eserlerini günümüze kadar yaşatmayı başardı. Bu bildiriye Erzurum ili Yakutiye ilçesi ile Konya ili Ilgın ilçesinde bulunan sosyal kurumların çeşitli yönlerden karşılaştırılması hedeflendi. Veri toplama sürecinde doküman incelemesi yöntemi kullanıldı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgelerden, akademik ve diğer çalışmalardan yararlandı. Veriler swot tekniği ile analiz edildi. Lala Mustafa Paşa'nın XVI. yüzyılın ortalarında ticaret ve sefer güzergahında bulunan iki şehir merkezine külliye inşa ettirdiği, bunları inşa ettirirken bölgenin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurduğu görüldü. Bu kurumlar ile Erzurum ve Ilgın'da kurumsal boşluğun doldurulduğu ve sosyal ihtiyaçların karşılandığı, ayrıca tahsis edilen kadrolar ve ekonomik kaynaklarla hizmetlerin sürdürülebilirliğinin sağlandığı tespit edildi. Ancak dört yüz elli yıllık yaşanmışlığı olan bu kurumlardan günümüzde Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin ayakta olduğu ve hizmet vermeye devam ettiği ortadayken Erzurum'da inşa edilen kurum ve müştemilattan sadece Camiinin ayakta olduğu görüldü. Bu çalışma ile Erzurum'da yaşayan fertlerin ve toplumun maddi kültür mirası olan tarihi dokuları yaşatmada ve sahip çıkmada farkındalık oluşturması temenni edilir.

Anahtar Kavramlar: Lala Mustafa Paşa, Erzurum, Ilgın, II. Selim, Mimar Sinan

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, gozdemir45@gmail.com

Abstract

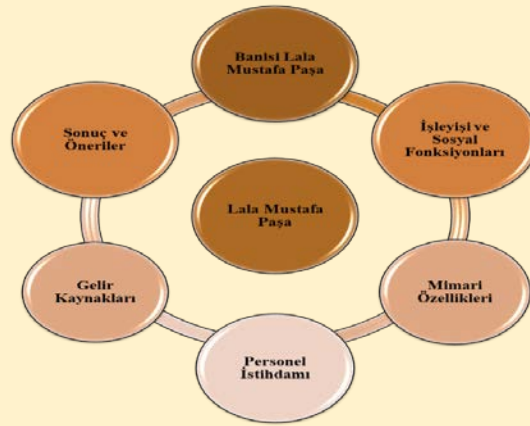
Lala Mustafa Pasha (1507? -1580), he served in various positions within the Ottoman Empire. During this time he played a key role in many cases. He made strategic moves on his own. As a result, he brought his ups and downs in his life. In addition, his marriage was effective in winning and enriching. At the end of his powerful status and economy, he built social institutions in many parts of the country. In addition, he provided the working principles and sustainability of these institutions with the foundation certificate. Social institutions have been built in Erzurum, Kars, Tbilisi, Kunaytira, Kayseri, Gaziantep, Mecca, Medina, Nicosia and Iğın, where Lala Mustafa Pasha has worked or interacted in various ways. He strengthened these institutions with rich foundations. So he managed to keep his name and foundation works alive until the day. In this symposium, it was aimed to compare various aspects of social institutions in Erzurum province Yakutiye district and Konya province Iğın district. The data gathered in the method of document review. For this data, documents from the Prime Ministry Ottoman Archives and the General Directorate of Foundations Archives were used, academic and other. The information gathered by the document review was evaluated by SWOT analysis. As a result, it was seen that Lala Mustafa Pasha built in the middle of the XVI century, two settlements located in trade and voyage path, taking into consideration the needs of the region. It was also seen that it provided the sustainability of services with allocated staff and economic income sources. Today, it is seen that all of the institutions in Iğın are standing, but it is seen that only the Mosque is standing in Erzurum. It is hoped that this work will create awareness in living and possessing the historical artifacts that are the material cultural heritage of the individuals and society living in these geographical areas.

Keywords: Lala Mustafa Pasha, Erzurum, Iğın, Selim 2nd, Mimar Sinan

Giriş

Mustafa (1505?-1580), saraya devşirme kökenli olarak girişinden sonra çeşitli hizmetleri yürüttü. Berberlikten lalalığa oradan da vezirliğe kadar uzanan yolda inişli ve çıkışlı olarak birçok kadroda hizmet verdi. Bu süre zarfında bazı olaylarda kilit rol oynadı. Bu roller vasıtasıyla ve yaptığı evliliklerle ikbal kazandı. Güçlü statüsü ve ekonomisi ile Erzurum, Kars, Tiflis, Kunaytira, Kayseri ve Gaziantep, Mekke, Medine, Lefkoşe ve Iğın'da sosyal kurumlar inşa ettirdi. Bu kurumların hizmetlerinin sürdürülebilirliği için vakıflar tesis etti. Böylece adını ve eserlerini günümüze kadar yaşatmayı başardı. Bu bildiride Erzurum ili Yakutiye ilçesi ile Konya ili Iğın ilçesinde bulunan sosyal kurumların çeşitli yönlerden karşılaştırılması

hedeflendi. Bu karşılaştırmada tarihsel araştırma yöntemi ve swot analizi kullanıldı. Literatür taramasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belgelerden, akademik ve diğer çalışmalardan yararlandı. Bildiri, Şekil 1'de görüldüğü üzere külliye'nin banisi Lala Mustafa Paşa'nın kişisel özellikleri, külliyelerin mimari özellikleri, külliyelerin işleyişi ve sosyal fonksiyonları, personel istihdam özellikleri, gelirleri ile sonuç ve öneriler olarak tasarlandı. Ayrıca bildiri de tablolar vakfiye, arşiv belgeleri ve araştırma yazılarından yararlanılarak hazırlandı. Tabloların kaynakları metin içinde verildiği için altlarında gösterilmedi. Toplanan veriler swot analizi ile değerlendirildi. Sonuç ve öneriler ortaya konuldu.

Şekil 1: Tasarım Şeması

Bani Lala Mustafa Paşa

Mustafa, Bosna'nın Vişegrad kazasına bağlı Rudo nahiyesinin Sokoloviç (Şahinoğulları) köyünde doğdu. Onun hayatının ilk yılları ile ilgili diğer devşirmeler gibi pek fazla bilgi ulaşılamamaktadır¹⁹⁸⁴. Mustafa'nın 1580 tarihinde öldüğünde yetmiş yaşının üzerinde olmasından¹⁹⁸⁵ hareketle 1505-1510 yılları aralığında doğduğu söylenebilir. Onun saraya gelişi Yavuz Sultan Selim¹⁹⁸⁶ ya da Kanuni Sultan Süleyman¹⁹⁸⁷ dönemlerinden birine denk geldiği ifade edilmektedir. Mustafa, küçüklüğünde esmer tenli olduğundan "Kara" lakabıyla anılmaktaydı¹⁹⁸⁸. Mustafa'nın Osmanlı sarayındaki ilerleyişi ağabeyi Deli Hüsrev Paşa'nın referanslarıyla başladı. İki kardeş, Sadrazam Kara Ahmet Paşa ile Şehzade Bayezid'in

¹⁹⁸⁴ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr 4. Rûkn: Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK Basımevi, 2009, s. 452a.

¹⁹⁸⁵ İbrahim Peçevi, *Tarihi Peçevi*, c. 2, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1866, s. 20.

¹⁹⁸⁶ Bekir Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, c.27, T.D.V. Yayınevi, 2003, s. 73.

¹⁹⁸⁷ Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", *Belleten*, 1958, c. 22, sy 88, s. 552.

¹⁹⁸⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî: Seyit Ali Kahraman*, c. 4, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 1202-1203; Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 552.

dikkatini çekmeyi başardılar. Bu durum Mustafa'nın ikbal yolunu açtı ve berberbaşılıktan sonra küçük mirahurluğa getirildi. Gençlik yıllarında Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin oğlu Mehmet'in kızı Fatma Hanım ile evlenmesi de bürokratik gücün yanında ekonomik olarak zenginleşmesine de olanak sağladı¹⁹⁸⁹.

Kendilerine muhalif olan Rüstem Paşa'nın sadrazam olarak tekrar göreve gelmesi, Şehzade Bayezid taraftarı olan Mustafa'nın hayatında zor günlerin başlamasına neden oldu. Zira daha önceki veziriazamın taraftarı olarak bilinmesi sebebiyle önce görevde daha alt bir görev olan çarşnirbaşılığa indirildi. Daha sonra da saraydan uzaklaştırılmak gayesiyle Filistin'de Safed Sncakbeyliği'ne görevlendirildi¹⁹⁹⁰. Rüstem Paşa'nın başka bir hamlesi de onu Şehzade Selim'e lala olarak 1556'da Saruhan'a görevlendirmesi oldu.

Mustafa Paşa, lala olarak görevlendirilmesinden sonra kendi ideallerine göre ve rakiplerinin etkisini ortadan kaldıracak bir strateji geliştirdi¹⁹⁹¹. Bu stratejiye göre Şehzade Selim'i sultan olması için destekleyecek ve böylece onun tahta geçmesi durumunda kendisine sadrazamlık yolu açılacaktı. Lala Mustafa Paşa daha önceden Şehzade Bayezid taraftarı iken artık Şehzade Selim'in yanında yer aldı ve kendi planını da devreye koydu. Bu plana çerçevesinde daha önceden aralarında güven olan Şehzade Bayezid'e, Şehzade Selim aleyhine mektuplar yazarak işe başladı¹⁹⁹². Şehzade Bayezid'in cevap olarak yazdığı mektupları Kanuni Sultan Süleyman'a okutmak suretiyle Bayezid aleyhine algı yönetimi oluşturmaya çalıştı. Mektuplaşmaların sonucunda Bayezid, Sultan Süleyman'ın emirlerine karşı gelen şehzade oldu. Sultan Süleyman bu tehlikeye tedbir olarak şehzadelerin sancaklarının değiştirildi. Ancak bu duruma Bayezid karşı çıktı ve böylece Konya Savaşı yaşandı.

Lala Mustafa Paşa, bu savaşta Bayezid'in yenilmesinde ve yurdu terk etmesinde etkili oldu¹⁹⁹³. Ayrıca İran'a giden Şehzade Bayezid ve dört oğlunun ortadan kaldırılması ile de Selim'e sultanlık yolunun açılmasını sağlarken kendisi içinde Selim nezdinde sadrazamlık yolunda takdiri kazanmasını sağladı¹⁹⁹⁴. Bütün bu olaylar Lala Mustafa Paşa üzerinde Sadrazam Rüstem Paşa'nın kurduğu oyununu bozdu. Lala Mustafa Paşa, siyasi mücadeleden göreceli başarılı çıktı. Sadrazam Rüstem Paşa, yeni bir hamle yaparak Lala Mustafa Paşa'yı lalalıktan alarak Budin eyaletindeki Pojega sancakbeyliğine görevlendirilmesini sağladı. Ancak

¹⁹⁸⁹ Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 552-553.

¹⁹⁹⁰ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-A hbâr 4. rükn: Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi, 2009, s. 452a.

¹⁹⁹¹ Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 552-553.

¹⁹⁹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2016, s. 406-408; Joseph Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*: Mehmet Ata, , c. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1917, s. 79-80.

¹⁹⁹³ Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961, s. 112-115; Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 555.

¹⁹⁹⁴ Peçevi, *Tarih-i Peçevî*, c. 1, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1866, s. 384-390.

Lala Mustafa Paşa, Konya'dan ayrılmadan şehzade Selim'in referansıyları Van Beylerbeyliğine 1560'ta atandı. Daha sonra Şehzade Selim'in destekleriyle Külliyesini inşa ettirdiği Erzurum'a 1562'de atandı, 1563'te ise Halep'e¹⁹⁹⁵ ve 1564'te de Şam beylerbeyliğine tayin oldu¹⁹⁹⁶. Lala Mustafa Paşa, görevlendirildiği yerlerde uzun süre çalışmadığı, çeşitli sebeplerden dolayı ya azil ya da yeni bir görev yerine atandığı görülmektedir. Bunda Lala Mustafa Paşa'nın görev mahallerinde halkı ve yönetimi memnun etmeyen davranışlar içinde bulunduğu ancak Selim tarafından korunduğu anlaşılmaktadır.

Kanuni'nin 1566'da vefat etmesi üzerine Sultan Selim'in sadrazam olarak kızı Esmahan ile evli olan Sokullu Mehmet Paşa'yı seçmesi Lala Mustafa Paşa'yı hayal kırıklığına uğrattı. Sokullu, sadrazam olduktan sonra Rüstem Paşa gibi Lala Mustafa Paşa'yı gözden düşürmek için her fırsatı değerlendirdi. Nitekim Yemen'de Şeyh Mutahhar isyanını bastırmakla görevlendirdi¹⁹⁹⁷. Lala Mustafa Paşa verilen görevi yerine getirmekte isteksiz davrandı¹⁹⁹⁸. Sokullu'nun bu hamlesi Lala Mustafa Paşa aleyhine ilk meyvesini verdi. Nitekim Lala Mustafa Paşa, görevini yerine getirmemesi ve Şam'daki vakıf sahiplerinin vakıflarına el koyması sebebiyle görevden el çektirildi¹⁹⁹⁹, hakkında soruşturma açıldı²⁰⁰⁰. Soruşturma sonucunda İstanbul'a dönmeyi başardı²⁰⁰¹.

Lala Mustafa Paşa, Sultan Selim'in desteği ve Ebusuud Efendi'nin fetvası ile 15 Eylül 1571 tarihinde Kıbrıs'ı alarak önemli bir itibar kazandı²⁰⁰². Bu duruma Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmet'in kızı Hüma Sultan ile evlenmesi, Gürcistan ve Şirvan zaferleri eklenince Lala Mustafa Paşa'nın ünü arttı. Divan-ı Hümayunda ikinci vezir payesine kadar yükseldi²⁰⁰³. Lala Mustafa Paşa, 70 yaşında iken öldü²⁰⁰⁴.

Lala Mustafa Paşa tarafından vakıf sistemiyle kurduğu sosyal kurumlar ve eklentileri şöyle sıralanabilir: Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii, Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi; Şam yakınlarında Kunaytra'da Lala Paşa Hanı, Hamamı ve Tekkesi; Kıbrıs'ta Ömer Camii ve

¹⁹⁹⁵ BOA, *Ruus Defteri*, 1563, s. 23; DüNDAR Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535 - 1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 145.

¹⁹⁹⁶ Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 452b; Peçevi, *Tarih-i Peçevî*, s. 395-396; Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 556-557.

¹⁹⁹⁷ BOA, A. {DVNSMHH, No: 7 (975-976/1567-1569), hüküm 606, 613.

¹⁹⁹⁸ BOA, A. {DVNSMHH, No: 7 (975-976/1567-1569), hüküm 796, 1246, 1508.

¹⁹⁹⁹ BOA, A. {DVNSMHH, No: 7 (975-976/1567-1569), hüküm 1913, 1959, 1960.

²⁰⁰⁰ BOA, A. {DVNSMHH, No: 7 (975-976/1567-1569), hüküm 1960, 2011, 2012, 2013; Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 452b.

²⁰⁰¹ Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 558-573.

²⁰⁰² Peçevi, *Tarih-i Peçevî*, s. 486-487; Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 575-581.

²⁰⁰³ Peçevi, *Tarih-i Peçevî*, s. 396.

²⁰⁰⁴ Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", s. 736; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 1202; Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 592.

vakıfları²⁰⁰⁵; Konya ili Ilgın ilçesinde Lala Mustafa Paşa Camii, Bedesten, Kervansaray ve Sıbyan Mektebi²⁰⁰⁶; Gaziantep'te Bedesten, Han, Hamam ve Susamhânesi²⁰⁰⁷; Mekke, Medine ve Kûdüs'teki vakıfları; Kars İçkale'de bir cami; Konya'da Sadreddin Konevi Medresesi ve Kars Kalesinin onarımı²⁰⁰⁸ sayılabilir.

Kurumların Yapılışları, İşleyişleri ve Fonksiyonları

Lala Mustafa Paşa yukarıda değinildiği üzere Van'daki iki yıllık görevi süresince İran ile ilişkileri bozması nedeniyle görevinden azledildi. Ancak Bayezid tehlikesine karşı Selim'in ricası üzerine 1561-62 yılları arasında Erzurum'da sancakbeyliğine getirildi. Erzurum Sancakbeyliği zamanında Erzurum'un Gürcü ve İran ile hudut olması sebebiyle şehir harap durumdaydı²⁰⁰⁹. Şehrin kamusal ve sosyal hizmet anlamında pek çok ihtiyacı bulunmaktaydı. Nitekim XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Erzurum Beylerbeyinin Paşa Sancağı olarak hizmet alt yapısı olmayan Erzurum'da değil de Bayburt'ta ikamet etmesi²⁰¹⁰ Erzurum'da kamusal yatırımların yapılmasını zorunlu ediyordu. Ayrıca Erzurum'un Tebriz-Trabzon ticaret yolu üzerinde bulunması, stratejik konumu ve gelişmeye açık olması sebebiyle imar ve iskan faaliyetlerinin yürütülmesinde önem arz ediyordu. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Erzurum Beylerbeyi için saray yaptırması²⁰¹¹ ve yapılacak imar ve iskan faaliyetlerini teşvik etmesi bu durumu ortaya koymaktadır.

Lala Mustafa Paşa, Erzurum'daki kısa bir görev süresi içinde devlet adamlığı sorumluluğu bilinci ve ahiret inancının gereği olarak toplumun ihtiyaçlarını değerlendirdi. Sonuç olarak Erzurum'da cami, sıbyan mektebi ve çeşmeden oluşan hayır kurumu tesis etmek istedi. Bugün Erzurum merkez ilçelerinden Yakutiye'de 39° 54' 23.8" kuzey 41° 16' 21.1" doğu koordinatında ve Yakutiye Medresesi'ne komşu olacak yeri seçti. Projesi Mimar Sinan'a ait olan külliye'nin²⁰¹² 970 (1562-63) yılında yapımına başlandı ve on üç aylık zaman diliminde tamamlandı²⁰¹³. Osmanlı tarzı mimariye sahip olan külliye; cami, mektep ve çeşme olarak

²⁰⁰⁵ Sıddık Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2014.

²⁰⁰⁶ Mustafa Güldal, "Lala Mustafa Paşa Vakfı'nın Değerlendirilmesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2001.

²⁰⁰⁷ Mehmet Özkarcı, "Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, XXV, 1995, s. 39-66.

²⁰⁰⁸ Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 593.

²⁰⁰⁹ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, 63-67.

²⁰¹⁰ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, Üçler Matbaası, İstanbul, 1975, s. 15-16; İsmet Miroğlu, "Bayburt", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5, İstanbul: TDV Yayınevi, 1992, s. 227; Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 60.

²⁰¹¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı, Ankara, 2010, s. 140.

²⁰¹² Oktay Aslanapa, *Mimar Sinan*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992, s. 51.

²⁰¹³ Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315, s. 36; Aslanapa, *Mimar Sinan*, s. 51; Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 593.

tasarlandı²⁰¹⁴. Ayrıca bu kurumların yaşamasına imkan tanıyacak ekonomik kaynaklar için hamam, bir çok dükkan, bağ ve bahçeyi vakfetti²⁰¹⁵.

İkinci yerleşim yerini oluşturan Ilgın'daki külliye gelince Lala Mustafa Paşa'nın Şehzade Selim'in lalası olarak Konya'da görev yaptığı zaman içinde ve Konya Savaşı yıllarında tanıdığı yeri seçmiş olabileceği söylenebilir. Ayrıca Ilgın'ın Erzurum gibi doğu batı ticaretinde ve askeri organizasyonlarda stratejik öneme sahip olması²⁰¹⁶ ilaveten ılıcasıyla bölgesinde meşhur olması²⁰¹⁷ sebebiyle seçilmesinde etkili olduğu ifade edilebilir. Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs'ın fethi ile beraber hayır faaliyetlerini arttırdı ve bu bağlamda da az önce ifade edilen sebeplerden dolayı Ilgın'a bir külliye yaptırdı. Ilgın'daki külliyesinin yapılış aşamasıyla ilgili bilgiler sınırlı olup kitabesinde yazılı olan bilgilerden Kıbrıs Fatihisi şeklinde not düşülmesi Kıbrıs fethi sonrasında yapıldığını ortaya koymaktadır. Külliye, Mimar Sinan'a ait bir yapı²⁰¹⁸ olup cami, imaret, mutfak, sıbyan mektebi, odunluk, fırın tabhane, samanlık, depo, bedesten (arasta), hanlar, kapalı çarşı ve şadırvandan oluşmaktadır. Konya ili Ilgın ilçesinde 38° 16' 49.9" kuzey 31° 54' 57.8" doğu koordinatlarında yer almakta olup bugün bütün alanlarıyla kısmen amacına uygun hizmet vermektedir.

Erzurum Lala Mustafa Paşa Külliyesi²⁰¹⁹ ile Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi²⁰²⁰ sanat ve mimari özellikleri sanat tarihi çalışmaları ayrıntılı olarak bilim dünyasına kazandırıldı. Burada sosyal kurumların binalarının genel özellikleri ve kuruluş fonksiyonları Tablo 1'de karşılaştırılmaya çalışıldı.

²⁰¹⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 2, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1314, s. 210.

²⁰¹⁵ BOA, *EV.VKF.*: 20/16, 970[1563]; Sadi Bayram, "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi" isimli makalesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan ve tercüme edilmiş olan Lala Mustafa Paşa Vakfiyesini Artvin'deki 1563 tarihli vakfiye şeklindeki başlıkla yayımlamasından dolayı Erzurum'dan bağımsız gibi görünmesine sebep olmuştur. Ancak vakfiye içerik ve düzenlenme yönüyle Erzurum Lala Mustafa Paşa külliyesinin vakıf gelirlerini oluşturması nedeniyle adlandırmanın yanlış anlaşılmaya sebep olduğunu da vurgulamak da fayda vardır. Makale için bakınız: "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi", *Karadeniz Araştırmaları*, 2014, c. 6, sy 6, s. 78-96.

²⁰¹⁶ BOA, *C.A.S.*, 316/13083, 1202/[1788]; *C.M.L.*, 526/21539, 1214[1799].

²⁰¹⁷ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, c. 1, Hürriyet Yay., Ankara, 1973, s. 18.

²⁰¹⁸ Aslanapa, *Mimar Sinan*, s. 51.

²⁰¹⁹ Hamza Gündoğdu, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993; Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", 74-75.

²⁰²⁰ Tahsin Samur, *Ilgın'da Türk Devri Yapıları*, Konya Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya, 1992, s. 2-20; Ali Boran, "Ilgın ve Köylerindeki Tarihi Eserler", *Geçmişten Günümüze Bütün Yönleriyle Ilgın*, Ardıçlı Form Matbaacılık, Ilgın, 2001, s. 26-57.

Tablo 1: Külliyelerin Genel Özelliklerinin Karşılaştırılması

İl/İlçe	Erzurum/Merkez	Konya/Ilgın
Koordinatları	39°54'23.8" Kuzey; 41°16'21.1" Doğu	38°16'49.9" Kuzey 31°54'57.8" Doğu
Yapılış Tarihi	1562	1576
Banisi	Lala Mustafa Paşa	Lala Mustafa Paşa
Mimar	Mimar Sinan	Mimar Sinan
Sosyal Hizmet Alanları	Cami, mektep, çeşme	Cami, imaret, mutfak, sıbyan mektebi, odunluk, fırın tabhâne, samanlık, depo, bedesten (arasta), hanlar, kapalı çarşı ve şadırvan
Onarım Tarihleri	1694, 1721, 1836-39, 1851, 1870, 1889, 1962, 1971, 1985 2015	1584, 1721, 1902, 1945, 1962-1967, 2006, 2011
Günümüzdeki Durumu	Külliyenin cami faal olarak hizmet vermektedir. Mektep ve muvakkithane yok oldu.	Bütün külliye ayakta ve hizmet vermektedir.

Külliyelerin kuruluş gayeleriyle ilgili bilgiye Lala Mustafa Paşa'nın hazırlattığı vakfiyeler ile kurumların kitabelerinden ulaşılabilmektedir. Buralarda yer alan bilgilere göre Erzurum ve Ilgın Lala Mustafa Paşa külliyelerinde yer alan cami ve sıbyan mekteplerinin hizmet alanları birbiri ile aynıdır. Temelde her iki tesisin varlık gayesi baninin Allah rızasını kazanmak istemesidir²⁰²¹. Nitekim camiler, erkek ve kadın bütün müminlerin hizmetine sunulurken sıbyan mektebi bütün yetim çocukları ile miskin ve fakirler durumunda olan kişilerin ergenliğe girmemiş çocuklarına eğitim vermektir. Burada genel anlamda farklılık Ilgın'daki imaret ve han kurumlarının olmasından kaynaklanmaktadır. Ilgın'daki yapılara Erzurum'dan farklı olarak han ve imaretin dahil olduğu görülmektedir. Buradaki han, zengin fakir demeden bütün yolculara; imaret ise miskinler, yoksullar ve seyyahlar ile handa konaklayan mukim ve misafirlere hizmet sunmaktaydı²⁰²². Ayrıca kurumların hizmet vermesinde donatım işlerinin de planlandığı görülmektedir. Nitekim aydınlatmalarda kullanılacak olan kandil, mum ve yağlar için ödenek tahsis edilirken²⁰²³ mektep, cami ve imaretin döşeme ve diğer ihtiyaçları²⁰²⁴ için de ödenek tahsis edildiği anlaşılmaktadır²⁰²⁵. Erzurum'daki camiye bitişik ve yakınındaki dükkanlar ile Ilgın'daki bedestendeki dükkanlar kiraya verilmek suretiyle kurumların yıllık giderlerine kaynak oluşturuldu. Bu verilere göre değerlendirildiğinde Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin Erzurum Lala Mustafa Paşa külliyesine göre fonksiyon yönünden daha geniş olduğu söylenebilir.

Kurumların Mimari Özellikleri

Erzurum ve Ilgın'daki kurumların mimari özellikleri çok fazla detaya girilmeden betimlenerek karşılaştırılmaya çalışılacaktır. Erzurum'daki cami, Mimar Sinan tarafından Osmanlı tarzı mimari ile tasarlanmış olup depreme ve kış şartlarına uygun yapıldı. Cami,

²⁰²¹ Güldal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi*, s. 64-65; Bayram, "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi", s. 93.

²⁰²² Güldal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi*, s. 34-35.

²⁰²³ Çelebi, *Seyhatname*, s. 210.

²⁰²⁴ A. {DVNSAHK.KR.d. No.: 24, 1803, s. 160.

²⁰²⁵ Güldal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi*, s. 34-35.

Çelebi'nin aktarımında içten içe seksen adım olarak tanımlanmış olup²⁰²⁶ 10,56 m. çaplı ortalı kubbesiyle 23,5x23 m ölçülerinde kare planına yakın bir yapı üzerinde yerleştirilmiştir. Altı sütun üzerine beş kubbe ile inşa edilen camiye 5,5 metrelik son cemaat kısmının da dahil edilmesiyle kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen formlu bir yapı görünümü kazanmaktadır. Mekanı alt sırada yer alan pencereler aydınlatır. Harime giriş Taçkapı'ya ilave olarak yan taraflarda yer alan iki kapı ile sağlanır. Mihrabın sağında sekizgen planlı bir müezzin mahfili bulunur. Mihrabın üzerinde 970 (1562-63) tarihinde yapıldığını tarihleyen bir kitabe yer alır. Ayrıca harimde kuzey ve güney yönlü dört kürsü ile bir de vaaz kürsüsü yer alır. Caminin kuzey duvarında Sultan IV. Murat'ın göndermiş olduğu ferman sureti duvara yazılıdır²⁰²⁷.

Şadırvan, caminin kuzeyinde olup camiye 20 metre mesafededir. Lala Mustafa Paşa, şadırvanı ilk inşa ettirdiğinde suyu yetersiz gelmekteydi. Bu problemi çözmek ve çeşmenin suyunu arttırmak için teşebbüste bulundu. Nitekim Tebriz Kapısı yolu üzerinde ve çarşı mevkinde akmakta olan ve tamiri için vakfi bulunmayan Ayas Paşa çeşmesinin üç lülesinden birini iki dükkan vakfi karşılığında Nazır Emir Ömer Bey'in rızası ve müteveli Cafer bin Abdullah'ın izni ile künkler yardımıyla şadırvana dahil ettirdi. Zamanla eskimesi nedeniyle yenilemesi gerekti ve netice itibarıyla şadırvan, 1971 yılında kendi molozlarından da yararlanarak yenilendi²⁰²⁸.

Sıbyan Mektebi, tarihi görevine son verilmeden önce eğitim kurumu olarak hizmet vermekteydi²⁰²⁹. Mektep, 6,70 x 7,90 m. ebatlarında, Cami'nin 17 m. batısında kare planlı ve üzeri toprak örtülü, duvarları kesme taştan yapıli olarak faaliyet gösteriyordu. Bugün kaybolan kitabesine göre Kâbe Mescidi adıyla tanınan bu yapı, cami inşa ettirildikten sonra 1562 yılında mektebe dönüştürüldü. 1983'te belediye tarafından yıktırılarak yeri park haline getirildi²⁰³⁰.

Caminin müstemilatına 1836-1839 yılları arasında bakım onarım faaliyetleri sırasında Vali Osman Nuri Paşa tarafından bir muvakkithane yaptırıldığı belirtilmektedir²⁰³¹. Ancak arşiv kayıtlarının verdiği bilgilere göre buraya daha 1801 yılında yeni bir muvakkit atamasının yapıldığını gösteren kayıtların arşivde bulunması muvakkithanenin 1750 yıllarda var olduğunu

²⁰²⁶ Çelebi, *Seyhatname*, s. 210.

²⁰²⁷ Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, s. 30; Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1338, s. 39-40; Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 268-269; Gündoğdu, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, s. 30-40; Vefa Çobanoğlu, "Lala Mustafa Külliyesi", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.27, Ankara, T.D.V. Yayınevi, 2003, s. 75.

²⁰²⁸ Gündoğdu, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, s. 40-41; Bayram, "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi", s. 91.

²⁰²⁹ BOA, *İ.E.V.*: 32/3674. 1113[1702].

²⁰³⁰ Nusret Çam, "Erzurum Kale Camii", *Vakıflar Dergisi*, 1985, sy 19, s. 119-125.

²⁰³¹ Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", s. 75.

ortaya koymaktadır²⁰³². XIX. yüzyılın sonlarına kadar hizmet veren²⁰³³ muvakkithaneden günümüze hiçbir iz kalmamış olup yeri tam olarak tespit edilememektedir²⁰³⁴.

Hamam, Lala Mustafa Paşa'nın cami, sıbyan mektebi ve şadırvan yapımı sırasında ismi yer almamakla birlikte vakfa gelir getirmesi amacıyla dahil edildiği ve çeşitli sebeple hamamın bakım onarımının mütevellisi tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmektedir²⁰³⁵. Anılan hamam Tebriz Kapısı'nın dışında olup kapıya 200 metre uzaklıkta ve kuzeydoğuda Aşağı Habip Efendi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kuzey-güney uzantılı hamam Cami'den bağımsız dikdörtgen bir forma sahipti. Hamam, Osmanlı tarzı mimariye sahip olup soğukluk, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktaydı. Bu hamamın zamanla öneminin azalmış olması ve çevresinin bozulmasıyla "Çöplük Hamamı" adıyla anılmasına neden oldu²⁰³⁶.

Erzurum'daki Lala Mustafa Paşa Külliyesi 1694, 1721,1836-1839,1851, 1870, 1889, 1905, 1962 ve 1971²⁰³⁷, 1985 ve 2015 yıllarında onarım gördü. Ayrıca Külliye'yi tehdit eden unsurlara karşı tedbirler almaya yönelik faaliyetlerde bulunuldu. Nitekim kahvehanelerde çıkan yangının camiye zarar vermesinden dolayı bu kahvehanelerin yıktırılması kararlaştırıldı²⁰³⁸. Yine Erzurum'da meydana gelen 1905 yılı depreminde Camii'nin uğradığı hasar tamir edildi²⁰³⁹. Ancak Külliye'yi oluşturan yapılardan mektep ve muvakkithane yine cami harimi içinde yer alan dükkanların hiçbiri günümüzde bulunmamaktadır.

İlgın'daki Lala Mustafa Paşa Külliyesi cami, sıbyan mektebi, imaret, han, arasta ve şadırvandan oluşmaktadır. Cami kapısı üzerindeki kitabesine²⁰⁴⁰ ve kaynaklara göre 1576 yılında Kıbrıs Fatihisi Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış olup²⁰⁴¹ Mimar Sinan'ın projesidir²⁰⁴². Cami, Osmanlı mimarisi özelliğinde kesme taşlarla inşa edilmiş olup tek kubbeli ve tek minarelidir. Külliyenin iç avlusuna bakan Caminin ön tarafında üç birimli bir son cemaat bulunmaktadır. Kareye yakın planlına sahip harim, 16 x 17,30 m. ölçülerinde kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Kurşun kubbenin yükünü taşıması için cami ikişer payanda kemerleriyle desteklemektedir. İç aydınlatma kuzeyde ve diğer iki yönde dört sıra pencere ile sağlanmaktadır. Minber ve vaaz kürsüsü ve müezzin mahfili ahşaptır²⁰⁴³.

²⁰³² BOA, C.BLD.: 19/929, 1215[1801].

²⁰³³ BOA, A.}MKT.MVL.: 60/63. 1269[1853].

²⁰³⁴ Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", s. 74-75.

²⁰³⁵ BOA, TS.MA.d: 1361, 1008[1600], s. 6.

²⁰³⁶ Gündoğdu, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, s. 56.

²⁰³⁷ Gündoğdu, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, s. 13-15.

²⁰³⁸ BOA, AE.SAMD.III: 97/9648, 1134[1722].

²⁰³⁹ BOA, ŞD.: 172/36, 1323[1905].

²⁰⁴⁰ Samur, *İlgın'da Türk Devri Yapıları*, s. 6-9; Abdülhamit Tüfekçioğlu, "İlgın Kitâbeleri ve Mezar Taşları", *Geçmişten Günümüze Bütün Yönleriyle İlgın*, Ardıçlı Form Matbaacılık, İlgın, 2001, s. 58-80, s. 67.

²⁰⁴¹ BOA, DH.MKT., 2270/94.

²⁰⁴² Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, s. 41; Aslanapa, *Mimar Sinan*, s. 71-72.

²⁰⁴³ Samur, *İlgın'da Türk Devri Yapıları*, s. 6-9; Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", s. 75-76.

Günümüzde külliye avlusu içinde ve Caminin kuzeyinde bulunan sekizgen planlı ve üzeri kurşun kaplı külâhla örtülü bir şadırvan bulunmaktaydı. Zamanla kullanımdan dolayı eskiyen yerleri ve çeşmeleri ve kurşun külâhı bakım onarım gördü²⁰⁴⁴. Şadırvan tarihi dokusundan uzaklaşmış ve yeni tasarımıyla günümüzde hizmet vermektedir²⁰⁴⁵.

Sıbyan Mektebi, caminin batısında yer almaktadır. Kesme taşlardan yapılmış binada eğitim faaliyetleri yürütülmekteydi. Dikdörtgen planlı 7x13 m. ölçülerine sahiptir. Günümüzde Kuran Kursu olarak hizmet vermektedir.

İmaret, yolcularla ile ihtiyaç sahibi öksüz ve yetim çocuklara barınma, yiyecek ve içecek imkanları sunmak amacı taşımaktadır. Bahçenin batısında güney-kuzey doğrultusunda konumlandırılmış yan yana üç kubbeli bölmelerden oluşur. Güneyde yer alan bölüm, 8x17 m. ölçüsünde ve dikdörtgen planlı olup aydınlık fenerli iki kubbe ile örtülüdür. Kuzeydeki diğer mekân ise 8x8 m. ölçüsünde kare planlı ve tek kubbe ile örtülüdür²⁰⁴⁶. Bu imarete vakfiye şartlarına göre yemekler pişirilir ve görevliler vasıtasıyla misafirlere ikram edilirdi²⁰⁴⁷. İmarette faaliyet gösteren eklentili birimlerden biri de ekmek yapımı hizmeti veren fırındı. Fırın, 5x15 m. ebatlarında olup içinde iki adet baca ve tonozunda havalandırma delikleri olan bölme olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca külliye odun ihtiyacının depolandığı odun deposu da bulunmaktaydı²⁰⁴⁸.

Yıllar içinde cami ve arasta dışında kalan yapıları, kullanım fonksiyonunu yitirmeye bağlı olarak yıkılmaya yüz tuttu. Ancak 2011 yılında yapılan geniş çaplı yenileme ile külliye bütün yapılarıyla faal duruma getirildi.

Han, ticari yapının temel taşı ve sosyal tesislerin önemli hizmet alanını oluşturması bakımından külliye büyük yapılarından biridir. Yılın her mevsiminde hizmet veren ancak uzun kış mevsimlerinde tüccarlara güvenli bir barınma imkanı tanıyan han, avlunun doğu yönündedir. **Hanın yapım tarihi ile ilgili olarak 1584 yılında yapıldığına dair hanın duvarında yer alan kitabeden hareketle sonradan yapıldığı²⁰⁴⁹ ileri sürülmekle beraber bu tarihte handa bir yangın çıktığı bu nedenle hanın yeniden yapıldığı tespit edilmektedir²⁰⁵⁰.** Han, kuzeyden arasta ile bitişen yapı, doğu batı yönünde beş adet beşik tonozla örtülü olup 36 x 50 m ölçüsündedir.

²⁰⁴⁴ BOA, *DH.MKT.*, 680/48, 1321[1904]

²⁰⁴⁵ Mehmet Önder, *Mevlâna Şehri Konya*, Konya, Yeni Kitap Basımevi, 1962, s. 478; Boran, "İlgın ve Köylerindeki Tarihi Eserler", s. 42.

²⁰⁴⁶ Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", s. 76-77.

²⁰⁴⁷ *VGMA, Hurufat Defteri (HD)*, No: 1069, s. 48; No: 1141, s. 82.

²⁰⁴⁸ Samur, *İlgın'da Türk Devri Yapıları*, s. 10-11.

²⁰⁴⁹ Boran, "İlgın ve Köylerindeki Tarihi Eserler", s. 44.

²⁰⁵⁰ BOA, A. {DVNSMHH.d., No.: 53, 992[1584], s. 44, 116.

Ortada bir koridorla üçe bölünen hanın batıda cami avlusuna, doğuda dışa açılan iki kapısı bulunmaktadır.

Tabhâne, ticaret ya da başka gerekçeler ile handan yararlanan ve gelip geçen yolcuların hastalıklarının yayılmasını engelleyen ve hastaların tehditlere karşı korunması amacıyla misafir edildikleri karantina odalarıdır²⁰⁵¹. Hana bitişik olarak yerleştirilen bu tabhane, bahçenin batısında yer alıp kare planlı ve kubbeli odalardan oluşur²⁰⁵².

Ambar ve samanlık hana gelen tüccarların mallarını muhafaza ettikleri mekan ile ambarın batıya açılan giriş kapısının kuzeyinde yer alan ve hayvanlarının yiyecek stoklarının konulduğu samanlık bulunmaktadır. Vakfiyede belirtilen ahır ve samanlığın tonozlu mekân, deponun da kubbeli mekân olabileceği belirtilmektedir.

Arasta, külliyesinin kuzeyinde boydan boya uzanan 11x87 m. ölçüsündeki karşılıklı sıralanmış yirmi dükkândan oluşmakta olup mekanın kapalı kısmı 70 metredir.

Lala Mustafa Paşa'nın sosyal amaçlarla inşa ettirdiği bu kurumlarda belli dönemlerde bakım onarım ile ilgili raporlar düzenlendi ve bu raporlara göre çalışmalar yürütüldü. Bunlar içinde en erken tarihlisi olan 1584 yılında handa çıkan yangın sebebiyle han kullanılmaz hale gelmesinin yazılı olduğu belgedir ve bu belgeye göre han anılan tarihte yenilendi²⁰⁵³. Hizmet binalarının zamanla eskimesi üzerine 1721 tarihinde onarım faaliyeti gerçekleştirildi²⁰⁵⁴. Konya Valisinin yapmış olduğu bir teftiş sırasında çeşmesinin ve şadırvanının yıkılmış olduğuna ve güneydeki duvarlarının tamir edilmesine yönelik 1892 tarihli rapora göre ve 1902 tarihli inceleme sonrasında maliyet hesaplamalarına göre tamir işlemleri yürütüldü²⁰⁵⁵. Ilgın'daki hayırseverlerin yardımları ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ortak çalışması sonucu 1945 yılında restore edildi. 1960 yılında yapılan bakım ve onarımla²⁰⁵⁶ külliye faaliyetine devam etti.

Ilgın'da bulunan Lala Mustafa Paşa Külliyesinin 2004 yılında cami, şadırvan ve içinde kiracıların bulunduğu dükkanlar dışında mekanlar harabeye dönüşmüş perişan bir halde bulunmaktaydı. Külliyyeye yönelik restorasyon faaliyeti 2011 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapıldı. Böylece kaybolmaya yüz tutmuş olan külliyesinin tamamı yeniden toplum hizmetine ve kültüre kazandırıldı²⁰⁵⁷.

²⁰⁵¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700–1850)*: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997, s. 56-57.

²⁰⁵² BOA, EV.d., No: 27924; No: 29856; Güldal, Lala Mustafa Paşa, s. 37-43

²⁰⁵³ BOA, A.{DVNSMHH.d., No.: 53, 992[1584], s. 44, 116.

²⁰⁵⁴ BOA, BŞM.BNE.d., No: 15885, 1133[1721].

²⁰⁵⁵ VGMA, İ.EV.: 31/37, 1320[1902].

²⁰⁵⁶ Haşim Karpuz, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Konya 42*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 1921.

²⁰⁵⁷ Vefa Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", *DİA*, c.27, T.D.V. Yayınevi, Ankara, 2003, s. 75-77.

Tablo 2: Lala Mustafa Paşa Tesis Karşılaştırması

İl/İlçe	Erzurum/Merkez	Konya/Ilgın
Cami	Var	Var
Sıbyan Mektebi	Var	Var
Şadırvan/Çeşme	Var	Var
Tuvalet	Var	Var
Muvakkithane	Var	Yok
Kütüphane	Yok	Var
Bedesten	Yok	Var
Arasta	Yok	Var
İmaret	Yok	Var
Han	Yok	Var
Fırın	Yok	Var
Mutfak	Yok	Var
Odunluk	Yok	Var
Ahır	Yok	Var
Tabhane	Yok	Var

Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum ve Ilgın'da yaptırdığı tesisler, bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda planlandı. Hizmetlerin gerekleri için yapılması istenilenler her iki kurum için en ince ayrıntısına kadar vakfiyelerinde açık açık yazıldı. Ilgın'daki yapılar Erzurum'a göre daha geniş olduğu çerçevede çizildi. Erzurum'daki külliye içinde cami, sıbyan mektebi, şadırvan ana unsur olarak hizmet verirken Ilgın'daki külliye cami, şadırvan, sıbyan mektebi, imaret, han, arasta ve eklentileri ile hizmet verdi(Tablo 3). Dikkat çeken husus Erzurum'da külliyenin yaşaması için vakfedilen dükkanlardan camiye bitişik, yanında ve hizasında olanların günümüzde yok olmalarıdır. Bugün Erzurum'daki merkez konumdaki Lala Mustafa Paşa'nın bu dükkanlardan eser kalmadığı Camii'nin şehir meydanında yalnız kaldığıdır. Ilgın'da ise külliye birbirine bağlı olarak yapıldığı ve zamanında ihtiyacı olan dokunuşların yapılmış olmasından dolayı tehditlere rağmen varlığını bugün korumaktadır. Her iki külliyenin temelde birbirinden ayrıldığı mekanlar, kaplıca, imaret ve handır. Ilgın'da han, imaret ve eklentileri ile Erzurum'dan ayrılırken Ilgın'da külliyeyle ait bir hamamın olmaması Erzurum'dan Ilgın'ı farklı kılmaktadır. Ancak Ilgın'da külliyeyle yaklaşık 2 km uzaklıkta bulunan bir kaplıcanın var olması bu külliyeyle bir hamamın gerekliliğini ortadan kaldırdığı gerçeğini ve Lala Mustafa Paşa'nın planlama dahilinde imar faaliyetlerinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kurumların Personel İstihdamı

Lala Mustafa Paşa, Erzurum ve Ilgın'da ihdas ettiği kurumlarda hizmet faaliyetlerinin yürütülmesine yönelik personel istihdamına da önem verdi. Nitekim bu kurumlarda görev alacak kadroları ve bunlara ödenecek ücret planlamasının yapılması, insan kaynaklarının planlamalarına verilen önemi ortaya koymaktadır. Bu uygulamalar ile bu kurumların sürdürülebilirliği ve hizmet kalitesine yönelik uygulama esaslarını resmi olarak kurala bağladı.

Erzurum ve Ilgın külliyelerinde tahsis edilen kadroların karşılaştırılmasının rahat olabilmesi amacıyla önce kadrolarda sınıflandırılmaya gidildi. Bu tasnif yönetim, eğitim kurumu, ibadethane, ticaret ve imarethanede görevli personel kadroları şeklinde düzenlendi.

Daha sonra Erzurum ile Iğın arasında personel kadrolarının karşılaştırma tabloları hazırlanarak ile benzer ve farklı yönleri değerlendirildi.

Yönetim Personeli

Lala Mustafa Paşa tarafından oluşturulan kurumların yönetiminin en üst yöneticisi mütevellidir. Vakfın ilk mütevellisi olarak Lala Mustafa Paşa kendisini belirlemiş ve ömür boyu vakfın tevliyetini, şartların değiştirilmesinin, çalışanları atama ve azletme yetkisinin kendisine ait olmasını ve bu hizmet karşılığında vakıflardan günlük 20 Akçe almasını resmi olarak karara bağladı. Kendisinden sonra gelecek olan ve mütevellî olacak kişinin vakfın birinci göbekten oğulları, sonra ne kadar aşağı inerse insanın babadan oğula doğru nesil bitene kadar onların oğullarının gelmesini kadro şartı olarak belirledi. Ancak kendi soyundan kimse kalmadığı durumda vakfın mevalisinden ve onun nesli içindeki oğullarından en uygun ve salih olanı, eğer mütevellî olacakların nesli kesilirse, vakfı yönetecek mütevelliyi hakimin müminler arasından en doğru kişiyi seçmesini şart olarak ortaya koydu²⁰⁵⁸. Mütevellî dışındaki görevlere de mütevellî atama şartlarına benzerlik göstermektedir²⁰⁵⁹.

Iğın ve Erzurum'da yer alan külliyelerin yönetim alanında görevli kadrolar ve alacakları günlük ve yıllık ücretleri-354 gün üzerinden hesaplandı- Tablo 4'te gösterildi.

Tablo 3: Vakıf Yönetici Kadroları

Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider	Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider
Mütevellî	1	10	10	3540	Mütevellî	1	10	10	3540
Nazır	1	10	10	3540	Nazır	1	8	8	2832
Cabi Atlı	1	3	3	1062	Cabi Ath	1	4	4	1416
Cabi (Mukim)	1	2	2	708	Cabi (Mukim)	1	3	3	1062
Katip	1	3	3	1062	Katibu'l-kebir	1	8	8	2832
					Katibü's-sağır	1	3	3	1062
					Kayyum	2	4	8	2832
					Nakip	1	3	3	1062
Toplam	5	28	28	9912	Toplam	9	43	47	16638

Bu tabloda görüleceği üzere Erzurum'da yönetim alanında görevli kadro sayısı 5 iken Iğın'da 9'dur. Buradaki farklılık Iğın'da iki katip, kayyum ve nakipten kaynaklanmaktadır. Ücret dağılımlarına bakıldığında mütevellî ve nazırların²⁰⁶⁰ görev ücretleri aynı iken uzak mesafelere giderek vakıf gelirlerini toplayan Iğın'daki atlı cabinin²⁰⁶¹, Erzurum'dakine göre bir Akçe fazla ücret aldığı görülmektedir²⁰⁶². Ayrıca vakıf kayıtlarını tutan katip sayısında ve

²⁰⁵⁸ VGMA, HD, No: 1069, s.48; 1059, s. 32.5; 533, s.158; 1060, s. 115; 536, s. 51; 1057, s. 66.

²⁰⁵⁹ Güldal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi*, s. 34-35.

²⁰⁶⁰ VGMA, HD, No: 1059, s. 32; BOA, İE.EV.: 49/5425.

²⁰⁶¹ VGMA, HD, No: 530, s. 56.

²⁰⁶² VGMA, HD, No: 1060, s. 115.

ödenen ücrette farklılık bulunmaktadır. Ilgın'da büyük²⁰⁶³ ve küçük katip²⁰⁶⁴ olmak üzere iki görevli bulunurken Erzurum'da bir kişi bulunmaktadır. Yine Ilgın'daki katipler için verilen ücret toplamı günlük 11 Akçe iken Erzurum'daki katip için verilen 3 Akçe'dir. Yıllık bazda değerlendirildiğinde Erzurum'daki yönetimde görevli olan kadroya tahsis edilen ücret 9,912 Akçe iken kayyim²⁰⁶⁵ ve nakip²⁰⁶⁶ farkları da eklenince Ilgın'daki yönetim personeline tahsis edilen yıllık ücret 16,338 Akçe ile Erzurum'dan daha fazla tutmaktadır. Zaman içinde vakıflarda görev yapan personelin vakfiyede belirtilen payına belli oranda zam yapıldığı da görülmektedir²⁰⁶⁷.

Sıbyan Mektepleri Yönünden Karşılaştırma

Erzurum ve Ilgın'daki eğitim kurumu olarak hizmet veren sıbyan mektepleri kadro yönünden aynı sayıya sahiptir(Tablo 6). Mektepte görev yapan muallim ve muallim yardımcısı buradaki çocukların eğitiminden sorumludur²⁰⁶⁸. Genellikle öğrencilere ders veren muallimlerin caminin imam kadrosunda görev yapan kişiye ikinci görev olarak tahsis edildiği görülmektedir²⁰⁶⁹. Burada farklılık arz eden husus muallim yardımcısı olarak Erzurum'da görev yapan kadro için verilen ücretin Ilgın'dakinin iki katı olmasıdır.

Tablo 4: Tablo Sıbyan Mektebi Kadro Tahsisi ve Giderleri Karşılaştırması

ERZURUM					ILGIN				
Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider	Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider
Muallim-i sıbyan	1	3	3	1062	Muallim-i sıbyan	1	3	3	1062
Muallimin Yardımcısı	1	2	2	708	Muallimin Yardımcısı	1	1	1	365
Toplam	2	5	5	1770	Toplam	2	4	4	1427

Cami Personeli

Lala Mustafa Paşa külliyelerinin çekirdeğini teşkil eden ve en kalabalık kadro tahsisinin yapıldığı kurum, cami olarak görülmektedir. Nitekim Erzurum'daki camiye ayrılan kadro sayısı 77 iken Ilgın'daki camiye ayrılan kadro sayısı 58'dir.

Bu iki camide namaz kıldırması için imam²⁰⁷⁰ ezan ve kamet gibi davetleri yerine getirmesi için müezzin²⁰⁷¹ ile cemaate vaaz ve nasihat etmekle görevli olan hatip²⁰⁷² ve vaiz²⁰⁷³

²⁰⁶³ VGMA, HD, No: 1062, s. 15.

²⁰⁶⁴ VGMA, HD, No: 533, s.158.

²⁰⁶⁵ VGMA, HD, No: 1141, s. 82.

²⁰⁶⁶ VGMA, HD, No: 1069, s. 48.

²⁰⁶⁷ VGMA, HD, No: 530, s. 56

²⁰⁶⁸ BOA, C.MF.: 83/4148,[1723].

²⁰⁶⁹ BOA, C.MF.: 40/1951, 1211[1796]; VGMA, HD, No: 534, s. 59.14; No: 01067, s. 84.

²⁰⁷⁰ VGMA, HD, No: 1065, s. 541; 1071, s. 20.

²⁰⁷¹ VGMA, HD, No: 1065, s. 540; 1067, s. 88; 1061, s. 109.

²⁰⁷² BOA, İE.EV.: 69/7443,1255[1840]; BOA, HAT: 1504/34, 1222[1808]; VGMA, HD, No: 1065, s. 540.

²⁰⁷³ BOA, C.MF.: 164/8160, [1744]; 1067, s. 85.

kadrolar bulunmaktaydı. Yine camide belli usul ve esaslara bağlı olarak Kur'ân'ı okumak ve belli dualarda tespihat yapmak üzere tahsis edilen aşırhan²⁰⁷⁴, yasinhan, tebarekehan cüzhan²⁰⁷⁵, reis-i cüzhan ve noktacı²⁰⁷⁶; şeyhüttespih²⁰⁷⁷, tespihhan²⁰⁷⁸ ve duagü²⁰⁷⁹ kadroları da tahsis ediliyordu.

Evliya Çelebi, Erzurum ile ilgili izlenimlerini aktarırken imamın ve müezzinin Kuran'ı okumalarındaki ve tespihatları getirmelerindeki seslerinin güzelliğini, vaizinin cemaati bir araya getirip ders vermedeki yeterliliklerinin uygulandığı devre ait kaynaklarda görülmektedir²⁰⁸⁰. Ayrıca tamir işlemlerinin yürütülmesi²⁰⁸¹, cami ve tuvaletlerin temizliğinden²⁰⁸² sorumlu kadronun ihmal edilmediği görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus olarak kadro sayısı ile görevlendirilen personel sayısının belirli sayımlarda tutarsızlık göstermesidir. Bu durumun gerekçesi olarak vakfiyede tahsis edilen kadrolara atama yapılırken farklı görevleri ifa eden personele ikinci görev tanımlanmasından kaynaklanmaktadır²⁰⁸³. Burada Tablo 5'teki kadro üzerinden değerlendirme yapıldığında Erzurum'daki tahsis edilen kadro sayısı, Iğın'daki kadro sayısından 19 kadro daha fazla olduğu görülmektedir. Cami görevlilerinin gelirlerinde zaman içinde artış yapıldığı görülmektedir²⁰⁸⁴. Ancak bu durum bütün kadrolarına da uygulanmamıştır²⁰⁸⁵. Bazen de iki kişilik kadroyu teke düşürmek suretiyle gelirini birleştirilmiştir²⁰⁸⁶.

Tablo 5: Cami Kadro Tahsisi ve Giderleri Karşılaştırması

²⁰⁷⁴ VGMA, HD, No: 1073, s. 15.

²⁰⁷⁵ VGMA, HD, No: 1055, s. 24; No: 1140, s. 63; No: 1068, s. 126.

²⁰⁷⁶ VGMA, HD, No: 1137, s. 13.

²⁰⁷⁷ VGMA, HD, No: 1069, s. 48; No: 1067, s. 84.

²⁰⁷⁸ VGMA, HD, No: 1144, s. 30.

²⁰⁷⁹ VGMA, HD, No: 1141, s. 82.

²⁰⁸⁰ Çelebi, *Seyahatname*, s. 210.

²⁰⁸¹ BOA, AE.SAMD.III, No: 97/9648, 1134[1722]

²⁰⁸² VGMA, HD, No: 1060, s. 115; No: 1071, s. 22; No: 1057, s. 66.

²⁰⁸³ VGMA, HD, No: 1072, s. 34; No:1067/85.

²⁰⁸⁴ VGMA, HD, No: 531/66.

²⁰⁸⁵ VGMA, HD, No: 536/51.

²⁰⁸⁶ VGMA, HD, No: 1057/6.

ERZURUM					ILGIN				
Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider	Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider
İmam Birinci	1	3	3	1062	İmam (Birinci) ve Hatip	1	8	8	2832
İmam İkinci	1	3	3	1062	İmam İkinci	1	4	4	1416
Hatip	1	5	5	1770					
Vaiz	1	10	10	3540					
Müezzin	2	3	6	2124	Müezzin	2	3	6	2124
Müezzin Yardımcısı	2	1	1	354					
Hafız	4	1	4	1416	Hafız	3	1	3	1062
Mu'arrif	1	2	2	708	Muarrif	1	1	1	354
Sermahfil	1	2	2	708					
Noktacı	1	3	3	885	Noktacı	1	1	1	354
Cüzhan Reisi	1	3	3	1062	Cüzhan Reisi	1	2	2	708
Cüzhan	28	2	42	14868	Cüzhan	29	1,5	44	15399
Şeyhüttesbih	1	2	2	708	Şeyhüttesbih	1	2	2	708
Tespihhanlar	11	1	11	3894	Tespihhanlar	11	1	11	3894
Yasinhan	1	1	1	12	Yasinhan	1	1	1	354
Tebarekehan	2	1	1	354	Tebarekehan	1	1	1	354
Nebehan	1	2	2	708	Nebehan	1	1	1	354
En-am (aylık ödenir)	10	1	10	120	Fatihah	1	0,5	1	177
Ferraş	1	3	3	1062	Ferraş	1	1	1	354
Bevvap ve Kandilci	1	3	3	1062	Bevvap	1	2	2	531
Meremmetci ve Dülger	1	3	3	1062	Meremmetçi (Tamirci)	1	3	3	1062
Ferraş Çırağı	1	1	1	354					
Bevvap Çırağı	1	1	1	354					
Kalfa	1	1	1	354					
Temizlikçi	1	2	2	708					
Toplam	77	58	124,5	40311	Toplam	58	31,5	90,5	32037

İmaret ve Han

Erzurum'da inşa edilen külliyyede yer almayan imaret kısmı Ilgın külliyesinde yer almaktadır. Ilgın İmaretine tahsis edilen kadro sayısı toplam on birdir. Bu kadrolara yıllık olarak ödenmesi istenen tutar 10620 Akçedir(Tablo 7). Külliyenin imareti için tahsis edilen kadrolar içinde imaret şeyhi, vekiliharıcı²⁰⁸⁷, odun kırıcısı²⁰⁸⁸, kilerci²⁰⁸⁹, fırıncı ve hatta bulaşık yıkayıcısı²⁰⁹⁰ olmak üzere imaret için gerekli bütün kadroların planlandığı görülmektedir. İmaretin yiyecek deposundan sorumlu olan kilerciye yüksek ücret ödenerek pozitif ayrımcılık yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 6: İmaret Kadroları ve Ücretleri

İmaret (Ilgın)				
Kadro Unvanı	Sayı	Ücret	Toplam	Yıllık Gider
İmaret şeyhi	1	4	4	1416
Tabbah	1	4	4	1416
Habbaz (Fırıncı)	1	4	4	1416
Kilerci	2	5	10	3540
Aşçı Yardımcısı	1	1	1	354
Fırın Yardımcısı	1	1	1	354
Gassal	3	2	6	2124
Odun Kırıcı	1	2	2	708
Toplam	11	21	30	10620

Erzurum ve Ilgın'daki külliyelerin genel toplam kadro sayısı ve tahsis edilen ücret karşılaştırılmasında Erzurum'un kadro sayısı 84 iken Ilgın'ın handa görevli kapan şakirdanının

²⁰⁸⁷ VGMA, HD, No: 1144, s. 30.

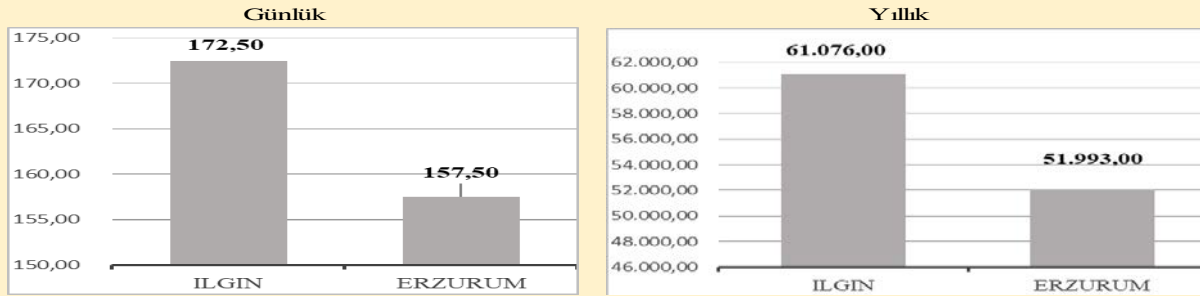
²⁰⁸⁸ VGMA, HD, No: 1055, s. 24.

²⁰⁸⁹ VGMA, HD, No: 1141, s. 82.

²⁰⁹⁰ VGMA, HD, No: 1069, s. 48.

eklenmesi²⁰⁹¹ ile sayısı 81'e ulaşmaktadır. Yıllık ücret olarak karşılaştırıldığında Erzurum'daki kadrolar için tahsis edilen ücret 51,993 Akçe iken Ilgın'da 61,076 Akçe tahsis edilmiştir(Şekil 2). Ilgın'ın toplam giderinin 9,083 Akçe fazla olduğu görülmektedir.

Vakfin denetlenmesi ve her yıl hesaplarının incelenmesi işi Ilgın Hakimi'ne ait olup bu işin karşılığını sadece Allah'tan bekleyecek, maddi bir ücret almayacaktır²⁰⁹². Ancak Erzurum'daki inceleme için yıllık 200 akçe hakime, 100 Akçe ise katibine ödenek ayrılmıştır²⁰⁹³.

Şekil 2: Erzurum ve Ilgın'daki Külliyyelerin Günlük ve Yıllık Giderleri

Kurumların Gelir Kaynakları

Lala Mustafa Paşa, Erzurum ve Ilgın'da inşa ettirdiği külliyyelerin kurumsal olarak hizmet verebilmesinin ekonomik anlamda gelir kalemlerine bağlı olduğunu bilmektedir. Bu sebeple Erzurum'da 1562 yılında yaptırdığı cami, sıbyan mektebi ve şadırvanın sürdürülebilirliğini sağlayacak gelir kalemlerinin bulunmamasından hareketle Kanuni Sultan Süleyman'a mektup gönderdi. Lala Mustafa Paşa, bu mektupta yaptırdığı kurumların gelir kalemlerinin olmadığını belirterek Sultan'dan mülk ve arazi satın alarak bu kurumlara vakfetmek için izin istedi. Sultan, ona mülklerin satın alma işlemlerini gerçekleştirirken mülklerini aldıkları kişilerin gönül rızalarını gözetmesi şartı ile izin verdi²⁰⁹⁴. Bu izne göre o bölgede bulunan yabancılardan, Gürcüler'den, ocak ve sipahilerden vakıf için taşınmaz mal alımı yaptı. Böylece Lala Mustafa Paşa ve alım işlerini havale ettiği kişiler, mülk sahiplerinin ve mirasçılarının rızaları ve onaylarını kadılar huzurunda alarak işlemleri tescil ettirdiler²⁰⁹⁵.

Ilgın vakıfları ile ilgili açık bir beyanat bulunmamakla beraber Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs'ın fethi ile zenginliğinin daha da arttığı ve Sultan Selim zamanında daha rahat hareket ettiği bilinmektedir. Ayrıca Lala Mustafa Paşa, Erzurum'daki görev zamanına göre hem rütbe hem de itibar olarak daha ileride olduğu değerlendirildiğinde vakıf gelirleri tahsis etmede daha

²⁰⁹¹ VGMA, HD, No: 1058, s. 51.

²⁰⁹² Güldal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi*, s. 92.

²⁰⁹³ Bayram, "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi", s. 94.

²⁰⁹⁴ BOA, EV.VKF.: 20/16, 970[1563], s. 1a.

²⁰⁹⁵ BOA, EV.VKF.: 20/16, 970[1563]; Bayram, "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi".

özgür olduğu söylenebilir. Ayrıca Lala Mustafa Paşa'nın diğer vakıflarda kazanmış olduğu tecrübe ile daha deneyimli olması, onun yeni düzenlediği gelir tahsisinde daha teknik şartlar ortaya koyduğu ifade edilebilir. Gelirlerin fazlaşması ve ya da eksilmesi durumunda yapılması istenen hususların açıkça belirtmesi bu görüşü destekler niteliktedir. Bu bilgilere göre kurumların gelirleri genel hatlarıyla karşılaştırılmaya çalışıldı.

Erzurum Lala Mustafa Paşa Külliyesi içinde yer alan cami, sıbyan mektebi ve şadırvan ana harcama kalemlerini oluştururken yine çeşitli sebeplerle bu külliyenin gelir kalemlerini oluşturan yapıların bakım ve onarım masraflarının da vakıf gelirlerinden karşılandığı göz önünde bulunduğunda kurumların personel, bakım onarım ve diğer giderleri için harcadığı görülmektedir²⁰⁹⁶.

İlgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi, 1576 tarihinde tamamlandı. Bu zaman diliminde cami, sıbyan mektebi, han, arasta ve imaret ve şadırvan gider kalemlerini oluşturmada personel bakım onarım ve diğer giderleri için harcadığı görülmektedir²⁰⁹⁷.

Erzurum ve İlgın'daki kurumların Gelirini oluşturan kalemler, açıkça belirtilirken yıllık gelirleri değişkenlik göstermesinden dolayı genel anlamda gelir getiren kalemlerin ana unsurları ikiye ayrıldı. Tablo 8'de ticari alanlardan elde edilen dükkan, değirmen gibi kalemler gösterilirken Tablo 9'da tarımsal faaliyet gelirlerine kaynaklık eden kalemler gösterildi. Yine bu gelir kalemlerinin değişken olan yıllık getirileri rastlantısal olarak seçilen örneklerle gösterildi. Bu bağlamda Tablo 8'deki gelir kalemleri karşılaştırıldığında Erzurum'da ve İlgın'da birer fırın, Erzurum'da 123 dükkan, İlgın'da 160 dükkan, Erzurum'da 14 ev, İlgın'da 33 ev, Erzurum'da bir salhane(kesimhane), bir mahzen ve Gümüşhane'de bir han ve hamam; İlgın'da iki boyahane ve bir han bulunmaktadır. Ayrıca Erzurum'da 16 değirmen varken İlgın'da sekiz değirmen bulunmaktadır. Erzurum'da sekiz köy, bir çiftlik, 32 bağ, üç parça arazi, üç ev, bir bahçe, bir yaylak ve çayır, iki hisseli arazi ve mezra yer almaktaydı. İlgın'da yer alan Lala Mustafa Paşa'nın tarım alanlarından elde edilecek gelir kaynaklarının ana unsurunu oluşturan kalemler içinde köylerin sayısı 11 olup bir de beş hisseli köy; bir sulu arazi ile tarla, dokuz arsa ve arazi, bir mezra bulunmaktaydı.

Erzurum'daki külliyenin vakıf gelir kalemleri toplamı 56916 Akçe olup bu gelirin dağılımı şöyledir: 123 dükkandan kirada olan 113 dükkanın kirası 52196 Akçe, hamamın geliri 3220 Akçe, değişken olmakla birlikte arpa ve buğdaydan elde edilen gelir ise 1500 Akçe'dir²⁰⁹⁸.

²⁰⁹⁶ BOA, TS.MA.d: 1361/. H-29-12-1008[1600], s. 5; C.EV.: 497/25108. H-05-12-1118[1707].

²⁰⁹⁷ Güldal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi*, s. 59-60.

²⁰⁹⁸ BOA, TS.MA.d: 1340, 1006[1598].

İlgın'daki külliyyeye gelir kalemleri içinde dükkanlarda²⁰⁹⁹ zanaatkârlardan demirciler, leblebiciler, testiciler ve kebabçılar gibi birçok iş kolunu kapsayıp bu iş sahipleri kira ile oturuyorlardı²¹⁰⁰. Burada vakıflardan elde edilen toplam gelir içindeki diğer gelirler de dahil edildiğinde Ilgın'daki Lala Mustafa Paşa Külliyesinin gelir toplamı 300.082 Akçe'ye ulaşıyordu²¹⁰¹. Her iki kurumun geliri karşılaştırıldığında Ilgın'ın gelirlerini daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Külliyelerin Ticari Alanlarından Elde Gelir Kalemlerinin Karşılaştırılması

İl/İlçe	Erzurum/Merkez	Konya/Ilgın
Fırın	1 Erzurum'da	1 Ilgın'da
Dükkan	Erzurum'da 105dükkan	75 dükkan
	Trabzon'da 10 dükkan	Bedesten (84 dükkan)
	Ardanuç'ta dükkanlar	Çarşı (15 dükkan)
Ev	Erzurum'da 6 ev 26 oda	25 ev
	Erzurum'da 4 hane içinde 17 evi ve ahırları olan yerleşim yeri	8 ev (Zengi köyü)
	Gürcistan'da ev	1 büyük ev (Zengi köyü)
	Livane'de 3 ev	1 küçük ev ve bahçe
Selhhâne (mezbahâne)	Erzurum'da 1 Selhane	2 boyahane
Mahzen	Erzurum'da 1	
Han ve Hamam	Gümüşhane'de Han ve Hamam	Han
Değirmen	Erzurum'da 5 Değirmen	1 Ilgın İltaş köyü Değirmeni
	Değirmenler: Hınıs'ta 3, Şavşat'ta 7, Trabzon'da	1 Ilgın Saraycık köyü Değirmeni
		1 Ilgın Bozhüyük köyü Değirmeni
		4 Ilgın Kökes Köyü, Sulu Zengi Değirmeni
		1 Saidili Şah Ali Bey Yurdu Değirmeni

Tablo 8: Külliyelerin Tarım Alanlarından Elde Gelir Kalemlerinin Karşılaştırılması

İl/İlçe	Erzurum/Merkez	Konya/Ilgın
Köy	Şavşat'ta; 8;	Kadı (Gazi) köyü, Köprüce köyü, Kınık köyü, Lalalı köyü, Bahadırlı köyü
	Bilbilvan, Verhonal, Acara'da 3;	Tatköy, Yağlıbayat, Kızılcamahmut köyü,
	Gürcistan'da 11,	5 hisseli köy: Kumitaş köyü ve Belviran Kazası,
	Livane'de; 1 köyün tamamı ; 4 köyün ½'si	
Çiftlik	1 çiftlik (Gürcistan'da)	
Bağ	Şavşat'ta 4 bağ;	
	Hartvis'te; 8 Bağ;	
	Livane'de; 12 bağ,	
	Pertekrek'te; 8 bağ ile 1 bağın 1/3 hissesi,	
Tarla	Ardanuç'ta tarla; Pertekrek'te pamuk yetiştirmeye elverişli 3 parça arazi.	1 sulu arazi, Bahadırlı köyü'ne yakın Celalekinliği mevkii tarlaların yarısı
Bahçe	Livane'de, 1 bahçe, 3 ev ve çeşitli ağaçlar.	9 arsa ve arazi
Yaylak ve Çayır	Şavşat'ta; 1 yaylak ve Çayır	
Mezra	Erzurum'da 2 hisseli arazi ve mezzalar	
	Şavşat'ta mezzaalar	1 Doğan Bey Mezrası

Lala Mustafa Paşa'nın gelir getirmesi için vakfettiği yerlere tarihin belirli zamanlarında devlet adamları veya toplumdaki bireyler tarafından müdahale edildiği görülmüştür. Böyle

²⁰⁹⁹ Samur, *Ilgın'da Türk Devri Yapıları*, s. 12-13.

²¹⁰⁰ BOA, *EV.d.*, No: 27924; Samur, *Ilgın'da Türk Devri Yapıları*, s. 12-13.

²¹⁰¹ Lala Mustafa Paşa vakfı gelirine Karaman Beylerbeyi olan Ahmet tarafından el konulmuştur. Hanların binası için zuemadan alınan paraya el konulması; Darulmuallam Ağası Mehmed tarafından merkeze bildirilmesi üzerine el koyduğu para Mart 1583 tarihinde hana harcanmıştır.

BOA, A. {DVNSMHH, No: 49, 991[1583], s. 131

durumda devlet gereken hamleyi hemen uygulamaya koymuş ve problemi çözmeye yönelik adımlar atmıştır²¹⁰². Böylece kurumların gelir kalemleri korunmuş ve sürdürülebilirlik sağlanmasında bu kurumların uzun zaman ayakta kalmalarına ve çalışma usullerine göre hizmet vermelerine olanak sağlanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Lala Mustafa Paşa, ömrü mücadelelerle geçmiş bir devlet adamı olarak profili çizmektedir. Onun hırslı kişiliği ile ilgili olumsuz eleştiriler olmasına rağmen yapmış olduğu vakıf eserleri bu yönünü örtmüştür. Çeşitli vesileler ile yaşantısının geçtiği şehirlere, toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek kurumlar inşa ettirmiş ve bunların hizmetlerinin sağlanmasına yönelik personel istihdamı ve çalışma usulleri belirlemiştir. Ayrıca hizmetlerin sürdürülebilmesi için cömertçe vakıflar oluşturmuştur. Lala Mustafa Paşa kurmuş olduğu sosyal kurumları sahipsiz bırakmamış ilk mütevellisi olarak da ilk baştan gördüğü eksiklik ya da olumsuzları ortadan kaldırmaya yönelik hamleleri hızlıca gerçekleştirmiştir.

Osmanlı kültür mirası olarak 450 yılı aşkın zamandır ayakta duran iki külliye ile ilgili swot analizi ile şu değerlendirmeler ve öneriler yapılabilir.

Lala Mustafa Paşa'nın topluma sunmuş olduğu kurumların güçlü yönleri şöyle sıralanabilir: Erzurum'daki Lala Mustafa Paşa Camii ve Iğın'daki Lala Mustafa Paşa Külliyesi aktif olarak bölgenin ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Her iki eserin mimarının Mimar Sinan olması bu eserleri cazibeli hale dönüştürmektedir. Her iki eser Osmanlı kültürünün maddi tescili konumundadır. Bölge ve ülke insanına kurulduğu günden itibaren kadar olmasa da hala istihdam oluşturmaktadır. Şehir merkezlerinde ve yol üzerinde olup ulaşımı kolaydır.

Lala Mustafa Paşa'nın topluma sunmuş olduğu kurumların zayıf yönleri şöyle sıralanabilir: Kapitalist sistemin her yeri kazanç kapısı olarak görmek istemesi ve bu nedenle zaman zaman yok olmaya terk edilmeleridir. Erzurum'daki Lala Mustafa Paşa eklentileri içinde yer alan yapıların günümüzde yok olması ile Iğın'da 2011 yılında yenilenme öncesinde han ve imaretin kazanç getirmemesi ve kullanılmaması gerekçesiyle kaderine terk edilmesi gösterilebilir. Külliye vakfedilen yerlerin ve kurumların zamanla yok edilmesi ya da işgal edilmesi ile Vakfiyelerdeki hükümlerin önemli kısmının uygulanabilirliği ortadan kaldırılmıştır.

Lala Mustafa Paşa'nın topluma sunmuş olduğu kurumların fırsatları şöyle sıralanabilir: Bölgenin ihtiyaçlarına hala cevap vermektedir. Transit yol güzergahında ve şehir merkezinde

²¹⁰² BOA, İE.EV.: 49/5425. H-06-09-1118; AE.SMHD.I.: 234/18766. H-05-11-1143.

maddi kültür olarak yer almaktadır. Kültürel tarihi dokuyu ve Osmanlı toplum düşüncesini var eden ana unsurları genç nesillere taşımada örnek oluşturmaktadır.

Lala Mustafa Paşa'nın topluma sunmuş olduğu kurumların karşılaşacağı tehditler yönleri ise şöyle sıralanabilir: Bazı yerel yöneticilerin tarihi dokuları görmezden gelme ihtimalleri, çeşitli gerekçelerle maddi kültürün yok edilmesi noktasında tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca Toplumun ibadet mekanları ve ticari mekanlar dışındaki yapıları korumada isteksiz davranmaları da ayrı bir tehdit oluşturmaktadır.

Lala Mustafa Paşa'nın topluma sunmuş olduğu kurumlar için öneriler şöyle sıralanabilir: Tarihi dokuyu bozmadan deprem kuşaklarında yer alan bu yapılar güçlendirmelerle doğal tehditlere karşı koruyabilir. Sıbyan Mektebi, Nusret Çam'ın makalesinde yer alan bilgiler doğrultusunda yeniden yaptırılabilir ve eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülebilir. Lala Mustafa Paşa'nın sosyal kurumları bulunan şehirlerle kardeş şehir, beledi hizmetler anlamında protokol ve tanıtım faaliyetleri yapılabilir. Osmanlı kurumları ve medeniyetlerinin yaşatılmasına yönelik faaliyetler kapsamında Lala Mustafa Paşa adında uluslararası sempozyum düzenlenebilir. Yerel yönetimler ve Vakıflar Genel Müdürlüğü işbirliği içinde vakıflarla ilgili işlemlerde olumlu yönde koordinasyon sağlanabilir. Bu bağlamda vakfeden kişilerin vakfiyeleri doğrultusunda faaliyet sunmalarına imkan tanınabilir.

Kaynakça

- BOA, A.{DVNSAHK.KR.d.}: 24.*
BOA, A.{DVNSMHH.d., No.}: 53.
BOA, A.}MKT.MVL.: 60/63.
BOA, AE. SAMD.III, No: 97/9648.
BOA, AE.SMHD.I.: 234/18766.
BOA, BŞM.BNE.d., No: 15885.
BOA, C.BLD.: 19/929.
BOA, C.EV.: 497/25108.
BOA, C.MF.: 83/4148; C.MF.: 40/1951; C.MF.: 164/8160.
BOA, C.AS., 316/13083.
BOA, C.ML., 526/21539.
BOA, DH.MKT., 2270/94.
BOA, EV. d.: 27924; 29856; 27924.
BOA, EV.VKF.: 20/16.
BOA, HAT: 1504/34.
BOA, İE.EV.: 32/3674.
BOA, İE.EV.: 69/7443.
BOA, İE. EV: 49/5425.
BOA, A.{DVNSMHH. d., No: 7, 49, 53.
BOA, Ruus Defteri, 1563.
BOA, ŞD.: 172/36.
BOA, TS. MA.d: 1340; 1361.
Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi, DN. 7710.
VGMA, EV. d.: 74; 2134.
VGMA, Hurufat Defterleri(HD), No: 530, 531, 534, 536, 541, 1055, 1057, 1058, 1060, 1061, 1065, 1067, 1068, 1069, 1071, 1072, 1073, 1137, 1140, 1141, 1144.
VGMA, İ.EV.: 31/37.
Ahmet Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, c. 1., Hürriyet Yay., Ankara, 1973.
Aslanapa, Oktay, Mimar Sinan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
Aydın, Dündar, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535 - 1566), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
Bayram, Sadi "Lala Mustafa Paşa'nın Artvin'deki 1563 Tarihli Vakfiyesi", Karadeniz

Araştırmaları, 2014, c. 6, sy 6, s. 78-96.

Boran, Ali, “İlgın ve Köylerindeki Tarihi Eserler”, *Geçmişten Günümüze Bütün Yönleriyle İlgın, İlgın*, Ardıçlı Form Matbaacılık, 2001, s. 26-57.

Çam, Nusret, “Erzurum Kale Camii”, *Vakıflar Dergisi*, 1985, sy 19, s. 119-125.

Çobanoğlu, Vefa, “Lala Mustafa Külliyesi”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınevi, Ankara, 2003, c.27, s. 74-77.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 2, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1314.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr 4. Rûkn: Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 2009.

Güldal, Mustafa, “Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin Değerlendirilmesi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2001.

Gündoğdu, Hamza, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993.

Hammer, Joseph, *Devlet-i Osmaniye Tarihi: Mehmet Ata*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1917, c. 6.

Karpuz, Haşim, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Konya 42*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı, Ankara, 2010.

Korkmazer, Sıddık, “Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2014.

Kütükoğlu, Bekir, “Lala Mustafa Paşa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.27, Ankara, T.D.V. Yayınevi, 2003, , s. 73-75.

Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî : Seyit Ali Kahraman*, c. 4., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1338.

Miroğlu, İsmet, “Bayburt”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5, TDV Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 225-228.

Miroğlu, İsmet *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, Üçler Matbaası, İstanbul, 1975.

Önder, Mehmet, *Mevlâna Şehri Konya*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1962.

Özkarıcı, Mehmet, “Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XXV, Ankara 1995, s. 39-66.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700–1850)*: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.

Peçevi, İbrahim, *Tarih-i Peçevî*, c. 1-2, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1866.

Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315.

Samur, Tahsin, *Ilgın'da Türk Devri Yapıları*, Konya Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya, 1992.

Turan, Şerafettin, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961.

Turan, Şerafettin “Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar”, *Bellekten*, 1958, c. 22, sy 88, s. 551–593.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit, “Ilgın Kitâbeleri ve Mezar Taşları”, *Geçmişten Günümüze Bütün Yönleriyle Ilgın*, Ilgın, Ardıçlı Form Matbaacılık, 2001, s. 58-80.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2016.

İKİNCİ OTURUM

16. Yüzyılda Erzurum Köyleri

Ali Sinan Bilgili*

Özet

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine giren Erzurum, 16. asır boyunca üç kez tahrir edilmiş olup, bu tahrirler sonucunda bir icmal ve iki mufassal defter tertip edilmiştir. 1530 tarihli icmal, 1540 ve 1591 tarihli mufassal bu defterlerde Erzurum şehir merkezi ile köyleri, mezraları ve yaylaklarının nüfus ve vergi gelirleri hakkında önemli bilgiler kayıtlıdır. Bu çalışmada zikredilen defterleri kaynak olarak kullanarak; Erzurum'un tarihî köylerinin isimleri, idarî taksimattaki yerleri, nüfusları ve vergi gelirleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Osmanlı Devleti, Erzurum Köyleri, nüfus, vergi gelirleri

Abstract

Erzurum entered the Ottoman administration during the reign of Yavuz Sultan Selim. It has been thrilled three times during the 16th century. As a result of these tahrirleri an icmal and two muafassal book have been arranged. 1530 dated *icmal* (summary), 1540 and 1591 dated *mufassal* (detailed) villages in Erzurum city center, this book contains important information about the population and tax revenues are registered in the hamlets and pastures. Using the books mentioned in this study as sources; The names of the historical villages of Erzurum, the places in administrative division, the population and the tax revenues were tried to be revealed.

Keywords; Ottoman State, Erzurum villagers, population, tax revenues

1-Giriş: Erzurum'un Osmanlı idaresine girmesi

Erzurum ve çevresi Safevî hâkimiyetinde iken Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi (1514) sonrasında Osmanlı idaresine girmiştir. Safevî Şahı I. İsmail'in 1502'de ele geçirdikten sonra yaptığı tahribat ve halkı Kızılbaş olmaya zorlaması sebeplerinden gerek şehir ve gerekse kır kesimi ahaliyi yerini yurdunu terk etmiş, bu sebeple bölge ıssızlaşmıştır. Nitekim tahrir defterinde "*Nefs-i Erzurum hali ve harab*" (BA, TD 387, s.868) kaydı ve köylerin pek çoğunun hali kaydedilmesi bunun göstergesidir. Bayburt-Erzincan Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1515'de başlayan fütihat hareketleri, 1520 yılına yakın bir zamanda Erzurum'da Osmanlı idaresinin kati tesisini sağlamıştır (Aydın, 1998, s.44).

Osmanlılar usul gereği topraklarına kattıkları bölgelerin nüfus ve arazi tahririni yapar ve defter kaydına geçirirlerdi. Bu çerçevede Erzurum bölgesi de 1520-1530 yılları arasında tahrir edilmiş ve yapılan bu tahrir sonucunda günümüzde İstanbul Başbakanlık Osmanlı

* Prof. Dr, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, e-posta: sbilgili@atauni.edu.tr

Arşivinde bulunan “*Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm*” icmal tahrir defteri (BA, TD 387, s.868) tertip edilmiştir. Bu defterde Erzurum, idari yapı olarak Rûm Vilayeti'nin Bayburt Livası'nın Şogayn kazasına bağlı bir nahiye olarak kaydedilmiştir. Bu idari bölge Erzurum, Cinis, Mürskulu, Erzurumabâd, Geçik, Tekman, Çermelü ve Ovacık nahiyelerinden oluşmaktaydı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Safevîler ile başlayan mücadele esnasında Erzurum lojistik üs olarak kullanılmıştır. Bunun için 1534'teki Irakeyn Seferi sırasında Erzurum Beylerbeyliği kurularak Dulkadirli Mehmed Han beylerbeyi tayin edilmiştir. Bu tarihlerde hala harap olan Erzurum şehrinin imarına başlanmış, Erzurum da beylerbeyliğe bağlı bir sancak²¹⁰³ haline getirilerek Dünbüllü aşireti beylerinden Hacı Bey sancak beyi tayin edilmiştir (Aydın, 1998, s.60-62). Bu esnada Kanuni'nin emriyle Mirza bin Muhammed'in defter eminliğinde ve il yazıcı Mustafa kâtipliğinde köylü ve tüccarın uygulanmakta olan Hasan Padişah kanunlarını adaletli bulmayarak Osmanlı kanunlarını istemeleri sebebiyle Osmanlı kanunlarına geçiş için bölgenin yeni bir tahriri yapılmıştır. Bu tahrirle Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan gurre-i Rebiülevvel 947 (6 Temmuz 1540) tarihli TD 205 nolu defter kaleme alınmıştır. Bu tahrire göre Erzurum şehir merkezi ve kır kesimi henüz iskân olunmamış ve şenlenmemiştir. Defterde birçok yerleşim biriminin hali olarak kaydedilmesi bunun göstergesidir. Bu dönemde Erzurum kazası; Erzurum, Karaarz, Cinis, Geçik, Tekman, Çermelü, Serçeme, Ovacık ve Şogayn nahiyelerinden oluşmaktaydı (BA, 205, s.24-117).

Safevîlerle mücadelenin artmasıyla birlikte 1548'den itibaren Beylerbeyinin Erzurum'da oturmaları emredilmiş ve Erzurum şehri de merkez (Paşa) sancak haline getirilmiştir. Coğrafi konumundan kaynaklanan askerî-ticarî stratejik önemi sebebiyle 16. yüzyıl ortalarından itibaren ehemmiyeti daha da artan Erzurum ve yöresi hususiyetle Safevî harpleri sırasında lojistik merkezi ve harekât üssü olmuştur. Nitekim şark seferleri sırasında Lala Mustafa Paşa, Sinan Paşa, Ferhad Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa İran seferlerinde Erzurum'u karargâh olarak kullanmışlardır. Ancak serhat bölgesi olması sebebiyle uzun süre emniyet tesis edilememekle birlikte, Safevîlerle yapılan 1590 Antlaşması ile huzura kavuşulmuştur. Lakin 1591 yılında yeniçeriler ile şehir halkı arasında meydana gelen olaylar ve yeniçerilerin vergi alınması hususundaki baskıları huzurun bozulmasına ve İstanbul'un müdahalesini gerektirmiştir (Küçük, 1995, s.323). Nitekim 1591'de tamamlanan tahririn sonuçlarını ihtiva eden tahrir defterinde (TKGM, KKA, 41) Erzurum kalesinin hisarları, burçları iç kalede bulunan dergâhı âli yeniçeri topçularının kışlalarının tamiri, kışın ambarların ve diğer

²¹⁰³ Şehrin imar işi bitinceye kadar yeni beylerbeyliğin merkez sancağı (Paşa Sancağı) Bayburt olmuş ve beylerbeyi burada ikamet etmiştir.

debboyların karlarının görünmesi, buna benzer işlerin yapılması için Erzurum ovasında, şehre yakın olan köyler bir takım tekâlif ve rüsumdan muaf tutulmuş, buna mukabil kalenin tamir ve diğer işlerinde hizmet etmeğe mükellef kılınmışlardır (TKGM, KKA, 41, vrk. 16/a). Bu ve benzeri hükümlere istinaden yeniçerilerin baskı yapması olaylara yol açmıştır. Bu olaylar daha sonraki dönemlerde de devam etmiş ve yeniçerilere karşı bir nefret oluşmuştur. Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın Sultan II. Osman'ın kanını dava ederek yeniçerileri katli ve isyanı nefretin bir tezahürüdür.

1591 yılında Erzurum ve çevresinde yer alan köylerden bahseden önemli kaynaklardan biri de Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan 41 nolu defterdir. Sultan III. Murad döneminde (1574-1595), Hüseyin bey ("*...memâlik-i mahrûsaden vilâyet-i Erzurum'da mücerret livâ-i Erzurum'un tahrir ve tevzi'ini bu bende-i kemine Hüseyin çâkerîlerine tefviz ve tayin buyurub*") tarafından evail-i Rebiülevvel 1000 (Aralık 1591) tarihinde yazılan defterin dibacesinden Safevî harplerinin Erzurum ve çevresinde yarattığı ekonomik düzensizliğin giderilmesi, bölgede timar sisteminin yeniden düzenlenmesi sebeplerinden bu tahririn yapıldığı anlaşılmaktadır²¹⁰⁴ (TKGM, KKA, 41, vrk. 2/a-b). Bu dönemde Erzurum livası (kaza); Erzurum, Karaarz, Geçik, Cinis, Mürskülü, Çermelü, Serçeme, Şogayn ve Ovacık olmak üzere 9 idari bölgeye (nahiye) ayrılmıştı. (TKGM, KKA, 41, vrk. 7/a-87/b)

Yukarıda bahsedilen 1530, 1540 ve 1591 tarihli tahrir defterlerinde Erzurum ve çevresinde yer alan köylere ait kayıtlardan hareketle bölgedeki köylerin muhtelif özelliklerinin ortaya konulmaya çalışılması bu bildirinin amacını oluşturmaktadır.

2-Erzurum'un Tarihî Köylerinin Özellikleri

1-Coğrafi özellikleri; Erzurum'un tarihî köyleri, ortalama 1800 m. yükseltide, taşlık-kayalık ve eğimi fazla alanların yer aldığı, karasal iklimin hâkim olduğu bir coğrafyada bulunmaktadır. Bilindiği gibi yükseklik, hayvancılık ve tarım türü ve çeşidi ile diğer ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olmaktadır. Taşlık-kayalık ve eğimi fazla alanların çok yer kaplaması ise yerleşme yerlerinin dağılmalarına, tarım topraklarının az ve dağınık olmalarına yol açmaktadır. İklim faktörlerinin olumsuz etkileri de tarım çeşitliliğinin eksilmesine sebebiyet vermektedir. Erzurum köyleri yeryüzü şekilleri açısından incelendiğinde, yerleşmelerin genel olarak sulak bölgelerde, düzlüklerde ve depresyonların tabanlarında yer aldığı görülmektedir.

²¹⁰⁴ A.Akgündüz (1994, s.335) bu tahririn bölgede tatbik edilen Hasan Padişah kanunlarının yerine Osmanlı kanunlarının yürürlüğe sokulması için yapıldığını ifade etse de bu doğru değildir. Defterde buna dair bir kayıt olmadığı gibi Osmanlı kanunlarına geçiş de 50 yıl önce 1540'da olmuştur. 1540 tarihli kanunnameyi yayınlamasına rağmen Akgündüz'ün bunu kavrayamadığı anlaşılmaktadır.

2-Kır Yerleşme Özellikleri; Erzurum kır yerleşmeleri yapısal özellik olarak toplu köy tipindedirler. Tahrir defterlerinde köyaltı yerleşmelerinin karakteristik örneği olan mezraa (kom) ve çiftliklere de rastlanmaktadır. Keza konar-göçer hayat tarzının bir parçası olan yaylaklar da bulunmaktadır. Yaylak ve komlarda umumiyetle hayvancılık, mezraalarda ise umumiyetle tarım yapılmaktadır. Çiftlikler ise tamamen tarım sahasıdır. Mezraalarda iskân dağınık olup, meskenler köydekinin aksine, birbirinden biraz uzakta inşa edilmiştir. Mezraa ve yaylak arasında doğrudan bir ilişki vardır. Zira kış başında hayvanlar ve çobanları yayladan mezraya (kom) inerler ve kışı burada geçirirler. Bu sebeple mezraa yaz aylarında boşaltılan bir yerleşme yeridir. Soğanlı, Yayın Bulak, Yaylagan, Akpınar, Balgan başlıca yaylalar, Aladağ, Kavaklı, Çukur, Mescidlü, Külek, Merdüvan, Boyun yurdu başlıca komlardır. 1591’de Şam Bayat’ı cemaati bu yayla ve komlarda yaylarlardı (TKGM KKA, 41, vrk. 86/a).

3-Ziraî ürünler özellikleri; Tahrir defterlerinde Erzurum topraklarında köylerin zemin (çiftlik) ve çayır (mer'a) olmak üzere iki üretim toprağına ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan zemin zirai üretim yapılan, çayır ve mer’a hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı yerlerdir. Çift resmi sistemini uygulamalarından ve kanunnamelerin ifadelerinden Erzurum kazasında ziraat yapılan zeminler ile hayvancılık yapılan çayır ve mer’aların genel büyüklüğü (yüzölçümü) hakkında genel bir fikir sahibi olmak mümkün iken, maalesef köy hâsıllarında tarım ürünlerine dair aynı ve nakdi vergilerin önemli ölçüde kayd olunmaması sebebiyle bir bilgi verme imkânı bulunmamaktadır. Ancak 1540 tarihli defterde hemen her timarda küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden alınan “*adet-i ağnam*” vergisine rastlanması, Erzurum’da hayvancılığın ekonomik faaliyetler içerisinde önemli bir yer tuttuğunun göstergesidir. Bununla birlikte ekili-dikili toprakların önemli bir kısmının tahıl tarımı türlerine ayrıldığı dikkati çekmektedir. Hâsıl kısmında tarım ürünleri ve diğer vergilerden bahsedilen her köyde buğday, arpa ve darı üretimini, yine yaygın olarak seğrek, nohut, mercimek, keten ve bakla ziraatının yapıldığı görülmektedir. Tahrir kayıtlarından bostan ürünleri ekiminin de önemli yer tuttuğunu söyleme mümkündür. Tahrir kayıtlarından Erzurum sancağında bu ürünlerin yekûn üretimi hakkında maalesef bilgi sahibi olamamaktayız. Bunun başlıca sebebi tahrir defterinde sancak genelinde kayıtlı “*hali ve harap*” köy sayısının çok fazla olmasıdır. Ancak tahrir defterlerinde bu ürünlerin tahrir kıymeti denilen birim fiyatını bulmaktayız. Buna göre tahrir kıymeti; buğday, seğrek, nohud, mercimek ve baklanın 5 akçe, arpa (şair) ve darının (dihn) 3 akçedir.

4-Nüfus ve iskân özellikleri; Erzurum kazası 16. asırda geniş yüzölçümüne sahip olmakla birlikte, fazla nüfuslu köylere çok fazla rastlanmamaktadır. Bunda 1540 tarihli defterde zikredilen “*şehr-i mezkûr serhadde olmağla Kızılbaş ve Gürcü fetretinden ahalişi perakende olup nice zaman halî ve harap kalup ...*” kaydında bahsedilen Safevî ve Gürcü saldırıları ile

ziraî faaliyet türünün (hayvancılık, tarla tarımı, bostan, bağ, bahçe ziraatı v.b.) etkileri olduğu söylenebilir. Erzurum tahminen 1517-1518 yıllarında Osmanlı hâkimiyetine girmiş olmakla birlikte, muhtelif zamanlarda Safevî saldırılarına uğraması halkın güvenlik endişesi sebebiyle kır kesimine yerleşmesinde güçlük yaratmıştır. 1530 ve 1540 tarihli defterlerde çok sayıda “hali ve harap” köy ve mezraa bulunması, kır ahalisinin henüz köylerine gelip yerleşmediklerinin bir göstergesidir. Bu meyanda 1540’da Cinis’te 8 köyün 7’si, Çermelü’de 14 köyün 10’u, Erzurumabad’da 12 köyün 3’ü, Geçik’te 28 köyün 14’ü, Karaarz’da 20 köyün 9’u, Mürsküli’de 29 köyün 9’u, Ovacık’ta 9 köyün hiçbiri, Serçeme’de 21 köyün 15’i meskûn olarak kaydedilmiştir. 1591 yılına gelindiğinde köylerin önemli bir kısmında yerleşme sağlandığı görülmektedir.

Nüfus açısından bakıldığında 1530 tarihli icmal defterinde bir ikisi hariç köylerin nüfusları kaydedilmemiştir. 1540 tarihli defterde de kayıtlı 143 köyün 67’sinde nüfus kayıtlıdır. Yani köylerin yaklaşık %48’inde nüfus barınmaktadır. Ancak bu nüfusun da bir kısmı birkaç haneden ibarettir. Köylerden bir kısmında Müslüman Türklerle gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Müdürge, Dinarkom, Hins, Kambur, Köşk, Tuvanç, İmidim, İrkinis, Mürdilünk ve Yoncalık Türklerle gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı köylerdi. Türklerin nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu köyler; Yahya Danişmend (Cinis), Hins (Geçik), Aş Kal’a (Şogayn), Çatviran (Serçeme) ve Karur (Serçeme)’dur. Gayrimüslimlerin nüfus yoğunluğu olan köyler ise; Tivnik (Karaarz), Hins (Geçik), Kararaz, Müdürge (Erzurumabad), Kân (Erzurumabad) ve Tuvanç (Geçik)’tır. Tahmini nüfusları itibariyle en fazla nüfusa sahip köyler sırasıyla; Hins (tahminen 368 kişi), Dinarkom (tahminen 241 kişi), Yahya Danişmend (tahminen 39 kişi), Müdürge (tahminen 220 kişi), Çatviran (tahminen 182 kişi), Ziravank (tahminen 179 kişi), Tuvanç (tahminen 179 kişi), Aş Kal’a (tahminen 172 kişi) ve Kân (tahminen 169 kişi) yerleşmeleridir. 1540 tarihli tahrir defterinde tüm köylerin sıhhatli bir şekilde nüfusları kayıtlı olmadığından Erzurum kazasının nüfusunu söylemek mümkün değildir. 1591’de nüfus kayıtlı köy oranı yaklaşık %80’dir. 1591 tarihli defterde en kalabalık Türk köyleri sırasıyla; Purtun (Pirtin), İğdasor, Cinis, Mizansor ve Tikkir, gayrimüslim köyler sırasıyla; Kân, Tuvanç, Salasor, Hins, Gez, Dinarkom ve Yoncalık’tır. Tahrir kayıtlarından 16. yüzyılda Kan, Tuvanç, Hins, Dinarkom, İğdasor, Cinis gibi köylerin nüfus barındıran yerleşmeler olduğu anlaşılmaktadır.

16. yüzyılın ilerleyen yıllarında kır kesimine olan iskânın artmasıyla birlikte vergi gelirlerinde yükselme gözlenmektedir. Nitekim 1530’da 421677 akçe olan vergi geliri, %64,61 artarak 1540’da 694147 akçeye çıkmıştır. 1540-1591 arasında geçen 50 yılda ise % 96,26’lık

bir artışla 1362383 akçeyi bulmuştur. Vergi gelirlerindeki bu artışlar güven ve huzur ortamının derinden etkilediği Erzurum'da harplerin yıkıcı tesirlerinin ortadan kalkıp, nizamın sağlanmasının ekonomiye ve üretime etkisini açık bir şekilde göstermektedir.

5-Vergi gelirlerinin özellikleri; Çift resmi sisteminin uygulandığı Erzurum'da köylülerin ödedikleri vergilerin başlıcalarını; çift, bennak, ispençe resimleri, hinta (buğday), şair (arpa), dıhn (darı), seğrek (zekerek), nohut, mercimek, bostan, keten öşürleri, kevvare (bal), asiya (değirmen), tapu, deştbanı, kışlak resimleri, adet-i ağnam ve badiheva türü vergiler oluşturmaktadır. Vergi geliri en yüksek köyler sırasıyla 1530'da Cinis (11000 akçe), Aş Kal'a (9500 akçe), Sitavuh (8000 akçe), Kân (7798 akçe), Alaca (7000 akçe), Kerahur (6100 akçe), Sığırzındanı (6000 akçe) ve Hinz (6000 akçe), 1540'da Cinis (15185 akçe), Girekösek (12000 akçe), Aş Kal'a (11620 akçe), Akdağ (11000 akçe), Hins (11000 akçe) ve Hadremek (10499 akçe), 1591'de Tuvanç (43000), İrgemansur (30650), Kân (30000), Cinis (25500), Arzati (23000) ve Hins (22000) gelmektedir. 1530'da kayıtlı 129 köyün toplam geliri 421677 akçe iken yaklaşık %64 artarak, 1540'da kayıtlı 143 köyün toplam geliri 694147 akçeye çıkmıştır. Bu artışta köy sayısının ve iskân olan halkın nüfusunun artmasıyla birlikte, üretimde meydana gelen artış önemli bir etkidir. 1591'de kayıtlı 207 köyün toplam geliri ise 1541083 akçe olmuştur. Toplam gelirdeki %100'e varan bu yüksek artışta köylerin artık neredeyse tamamen iskân olunması, önceden mezraa olan yerlerin köye dönüşmesi ve yeni köylerin ihdası önemli etkenlerdir.

Köylülerden alınan bu vergiler Erzurum'da uygulanan malikâne-divanî sistemi gereği; malikâne hissesi vakıf ve mülklere, divanî hissesi timar cihetlerine tahsis edilmiştir. Malikâne hissesinin şehirdeki Yakutiye ve Huvand Hatun medreseleri, Cami-i Kebir (Ulucami) ve Haydarîhane zaviyesi ile köylerdeki zaviye ve camilerin vakıflarına ait olduğu görülmektedir. Keza Hanege (Taşlıgüney) köyünün malikâne hissesi (3000 akçe) gerek 1530 ve 1540 yıllarında ve gerekse 1591'de (6000 akçe) Mekke-i Şerif vakfına ayrılmıştır (BA, TD 387, s. 86; BA, TD 205, s. 71; TKGM, KKA 41, vrk. 56/b). Yine Pulur (Ömertepe) köyünün malikâne hissesi, 1540'da 3500 akçe, 1591'de 6100 akçe gelir Medine-i Münevvere evkafına ayrılmıştır (BA, TD 205, s. 63; TKGM KKA 41, vrk. 56/b). Osmanlı Devleti'nin Erzurum şehri ve kır kesiminde iskânı sağlamaya yönelik aldığı tedbirlerden biri olan zaviyeler yoluyla iskân teşebbüsüne dair uygulama çerçevesinde malikâne hissesinin bir kısmı da bazı tarikat şeyh ve dervişlerinin tasarrufundaki zaviyelere bırakılmıştır. Haydari, Künbed, Tebrizcik, Nerdiban, Yoncalık, Çiçek, Ortuzi, Cinis, Totik v.s. köylerinde zaviyeler, Aş Kal'a, Müderriskendi, Cinis, Özbeğ, Cebrayilkendi v.s. cami ve mescidleri malikâne hisselerinin ayrıldığı cihetlerdir. Kara

Hanege köyünde bir çiftlik yer Mevlana Veli oğulları Pir Ali, Hüsam ve Saib'in tasarruflarına verilmiştir. (BA, TD 205, s. 30; TKGM, KKA 41, vrk.56/a).

Köylerin gelirlerinin divanî hissesine gelince; tahrir kayıtlarında havass-ı hümayun, hass-ı mirimiran, zeamet ve timar cihetlerine ait oldukları kayıtlıdır. Nitekim birçok kayıta mesela “*Karye-i Tivnik tabi’-i mezkûr malikâne vakf-ı medrese-i Huvand Hatun der nefsi-i Erzurum an Padişah-ı âlem-penah divanî timâr*” (BA, TD 205, s. 34) kaydında olduğu gibi divanî hisse timara ayrılmıştır.

Erzurum’un bazı köyleri ahalisi Devlete yaptıkları hizmet karşılığında muhtelif vergilerden muaf tutulmuşlardır. Mesela bunlardan biri Serçeme nahiyesinde bulunan Mizansor (Miruvansor) köyüdür. Bu köy hakkında 1591 tarihli defterde yer alan “*Karye-i Miruvansor tabi’i Serçeme. karye-i mezbûre ziyade memerri-i nâs menzilgâh olmağın avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden mu’af olmaları defter-i cedide kaydolındı ber-muceb-i defter-i atik*” (TKGM, KKA 41, vrk.66/b) kaydına göre geçit yerini bekleyen ve güvenliği sağlayan köy halkı avarız ve diğer örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır. Aynı şekilde yine Serçeme nahiyesinde Seküviran köyü ahalisi 1530-1591 yılları arasında menzildilik yaptıklarından avarız ve diğer örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır (BA, TD 387; BA, TD 205, s. 85; TKGM, KKA 41, vrk. 69/b)

3-Tahrir Defterlerine Göre Erzurum Köyleri

Tablo.1: 1530 Yılında Erzurum Köyleri ve Vergi Geliri

Köyün Adı	Nahiye	Vergi (Akçe)
Cinis	Cinis	11000
Çirmük	Cinis	2199
Evrenlü	Cinis	4500
Nerdüban	Cinis	1800
Pürtünk	Cinis	2993
Tebrizcik	Cinis	5220
Yahya Danişmend/ Abdalcık	Cinis	2000
Çögender	Çermelü	2000
Güllüce	Çermelü	2500
Halil Kaya	Çermelü	1500
İmalu	Çermelü	4200
Kenpe	Çermelü	2100
Paşaki	Çermelü	2000
Sığırzındanı	Çermelü	6000
Sögütlü	Çermelü	2000
Alaca	Erzurumabad	7000
Arşunî	Erzurumabad	2100
Arzati	Erzurumabad	2800
Asmasor	Erzurumabad	2999

Badişin	Erzurumabad	2100
Deveboynu	Erzurumabad	3000
Dinarkom	Erzurumabad	2500
Ebu'l-Hind	Erzurumabad	3800
Emrecik	Erzurumabad	3200
Erçük (Emrecünk)	Erzurumabad	2100
Erinkar	Erzurumabad	2500
Gez	Erzurumabad	5000
Hasasor	Erzurumabad	2800
Hins	Erzurumabad	6000
Hoğik	Erzurumabad	2000
İğdasor	Erzurumabad	2800
İrganis	Erzurumabad	1540
İsavank	Erzurumabad	4200
Kan	Erzurumabad	7798
Karaarz	Erzurumabad	4260
Karşin	Erzurumabad	3900
Kayapa	Erzurumabad	2000
Kerahur	Erzurumabad	6100
Kighor	Erzurumabad	2999
Kiğuvank	Erzurumabad	3500
Kirinç	Erzurumabad	3000
Köçge	Erzurumabad	4500
Köse Mehmed	Erzurumabad	3800
Küçek (Komk)	Erzurumabad	3000
Mescidlü	Erzurumabad	1500
Müdüрге	Erzurumabad	4500
Mülk	Erzurumabad	2100
Mürdilünk	Erzurumabad	4500
Norşin	Erzurumabad	5500
Ortuzi	Erzurumabad	3000
Özni	Erzurumabad	4800
Pağni	Erzurumabad	1300
Pezgeriç	Erzurumabad	4000
Poğik	Erzurumabad	2100
Pulur	Erzurumabad	4200
Salasor	Erzurumabad	2000
Satı Beg	Erzurumabad	2100
Sıtavuh	Erzurumabad	8000
Sivariç	Erzurumabad	2999
Süngeleriç	Erzurumabâd	2100
Tab	Erzurumabad	3000
Tosik	Erzurumabad	2100
Terkini	Erzurumabad	2999
Tikkir	Erzurumabad	3110
Tivnik	Erzurumabad	3500
Totik	Erzurumabad	1500
Tuti	Erzurumabad	5000

Tuvaç	Erzurumabad	5245
Vağavir	Erzurumabad	2100
Vank	Erzurumabad	2000
Vank-1 diğeri	Erzurumabad	500
Viran-1 Kiriç	Erzurumabad	1700
Akdağ	Geçik	6000
Apgazi	Geçik	2200
Çipağ	Geçik	2999
Geçik	Geçik	2000
Girekösek	Geçik	1500
Hadremek	Geçik	5000
Kambur	Geçik	3400
Kelavid	Geçik	2999
Kirenke	Geçik	3000
Köşk	Geçik	2133
Cebrailkendi	Mürskülü	4500
Çorak	Mürskülü	500
Hanege	Mürskülü	3000
Hatibkendi	Mürskülü	2500
Haydari	Mürskülü	3900
Küçükkend	Mürskülü	2000
Künbed	Mürskülü	2800
Müderiskendi	Mürskülü	4772
Özbeğ	Mürskülü	3500
Özdepe	Mürskülü	2100
Sakalıkesük	Mürskülü	6000
Tamra	Mürskülü	5000
Tarcuş	Mürskülü	1500
Teke	Mürskülü	2200
Terkini	Mürskülü	2800
Tuzcukendi	Mürskülü	2100
Zerdiğe	Mürskülü	2100
Alihan	Ovacık	3000
Ayranıkara	Ovacık	1200
Başkent	Ovacık	4000
Çakra	Ovacık	2000
Çatak	Ovacık	2999
Kulkendi	Ovacık	3000
Rizekend	Ovacık	2000
Sırlusu	Ovacık	2000
Üçkilise	Ovacık	4000
Ağcakend	Serçeme	3000
Çat viran	Serçeme	3000
Hinzük	Serçeme	2600
İrgümanur	Serçeme	2000
Kağdariç-i Ulya	Serçeme	1919
Kal'a-i Kağdariç-i Suğla	Serçeme	4000

Kara Hasan/Kalendercik	Serçeme	2999
Karur viran	Serçeme	3999
Masar-i zir	Serçeme	2200
Mizansor (Miruvansor)	Serçeme	3499
Sekü viran	Serçeme	2999
Sengiler	Serçeme	2999
Senmak (Senhanek)	Serçeme	2700
Serçeme	Serçeme	1600
Tazegül	Serçeme	4000
Turhas	Serçeme	5000
Yoncalık	Serçeme	5000
Zirvans	Serçeme	5200
Zuvans	Serçeme	1000
Aş Kal'ası	Şogayn	9500
Sos	Şogayn	3000
Toplam		421677

Tablo.2: 1540 Yılında Erzurum Köyleri, Vergi Geliri ve Nüfusu

Köyün Adı	Nahiyesi	Vergi (Akçe)	Tahmini Nüfus	Müslüman Nüfus			Gayrimüslim Nüfus		
				Hane	Bekâr	Neferen	Hane	Bekâr	Neferen
Cinis	Cinis	15185	115	21	10	31			
Çirmük	Cinis	5220	42	8	2	10			
Evrenlü	Cinis	6500	50	10		10			
Nerdüban	Cinis	7081	23	4	3	7			
Satı Beg	Cinis	4500							
Tebrizcik	Cinis	3720	85	17		17			
Yahya Danişmend/ Abdalcık	Cinis	4000	239	43	24	67			
Ziravank	Cinis	6551	179	32	19	51			
Asmasor	Çermelü	3999	31	6	1	7			
Can viran	Çermelü	5620	20	4		4			
Çögender	Çermelü	4000	82	16	2	18			
Dikilütaş	Çermelü	500							
İmalu/Mindivan	Çermelü	5000	11	2	1	3			
Güllüce	Çermelü	2500	25	5		5			
Halil Kaya	Çermelü	2500							
Kenpe	Çermelü	3500							
Kızılkaya	Çermelü	4500							
Kotanis	Çermelü	7939	73	14	3	17			
Kurd Deresi	Çermelü	3499	119	22	9	31			
Paşaki	Çermelü	4000	12				2	2	4
Sığırzindanı	Çermelü	7398	10	2		2			
Söğütlü	Çermelü	3819	55	11		11			
Ağcakilise	Erzurumabad	2000							

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında

Dökenekdepe	Erzurumaba d	500							
Gez	Erzurumaba d	6920	95				18	5	23
Hasasor	Erzurumaba d	1500							
Kân	Erzurumaba d	7100	169				32	9	41
Kara Hanege	Erzurumaba d	3450							
Karşin	Erzurumaba d	6299							
Köse Mehmed	Erzurumaba d	3500							
Müdürge	Erzurumaba d	4554	220	7	1	8	33	12	45
Viranşehir	Erzurumaba d	1000							
Yamansur	Erzurumaba d	2500							
Yılanlu	Erzurumaba d	999							
Adale	Geçik	5000							
Ahuncık	Geçik	4000							
Akdağ	Geçik	11000	123				22	13	35
Apgazi	Geçik	3500	82				15	7	22
Arzati	Geçik	3000	40				8		8
Aydaşgerd	Geçik	6000							
Begevan	Geçik	5000							
Çipak	Geçik	2999	149				28	9	37
Delülü	Geçik	3000							
Dinarkom	Geçik	5000	241	21	8	29	24	8	32
Geçik	Geçik	5500	35				7		7
Girekösek	Geçik	12000	77				15	2	17
Gün	Geçik	7500	66				13	1	14
Hadremek	Geçik	10499							
Hins	Geçik	11000	368	26	36	62	36	22	58
Kambur	Geçik	10000	96	9	1	10	10		10
Kırmakü	Geçik	200							
Kızılca	Geçik	599							
Kızılca Kilise	Geçik	2000							
Kirenke	Geçik	2500							
Konk	Geçik	5000	63				12	3	15
Köşk	Geçik	1933	150	14		14	15	5	20
Rızgaki	Geçik	7500							
Soğuk	Geçik	200							
Soğukçermik	Geçik	3500							
Söğütlü	Geçik	2000							

Tafta	Geçik	7335	52				10	2	12
Tuvaç	Geçik	8500	179	3		3	31	9	40
Badişin	Kararaz	5300							
Haçevenek	Karaarz	2932	49				9	4	13
Iğdasor	Karaarz	4298	72	14	2	16			
İmidim	Kararaz	3000	127	10	3	13	14	4	18
İrkinis (Erkinis)	Karaarz	4000	108	9	3	12	11	5	16
Karaarz	Karaarz	8298	161				27	26	53
Kighor (Kevhor)	Karaarz	3000	49				9	4	13
Kirçük	Kararaz	7300							
Köçge	Kararaz	4458							
Mülk	Kararaz	8800							
Ortuzi	Karaarz	5100	99				19	4	23
Pağni	Karaarz	3000							
Peskeriç	Kararaz	7390							
Salasor	Karaarz	2323	93	17	8	25			
Tab	Kararaz	5200							
Tikkir	Kararaz	10298							
Tivnik	Karaarz	4850	163				26	33	59
Totik	Kararaz	6700							
Vağavir	Kararaz	5400							
Viran-1 Kiriç	Kararaz	2500							
Ağcaviran	Mürskulü	2000							
Arşuni	Mürskulü	4400							
Bazkuş	Mürskulü	6700							
Cebrayilkendi	Mürskulü	8469	31	6	1	7			
Çiçek	Mürskulü	4999							
Emrecik	Mürskulü	4350							
Fiğlik/Aksak	Mürskulü	500							
Garib	Mürskulü	4700							
Günlü	Mürskulü	2000							
Hanege	Mürskulü	10299							
Hatibkaya	Mürskulü	1500							
Hatibkendi	Mürskulü	5229							
Haydari	Mürskulü	4880	105	20	5	25			
Küçükköy	Mürskulü	2390							
Künbed	Mürskulü	3120	93	18	3	21			
Mecidlü	Mürskulü	1999							
Mescidlü	Mürskulü	5000							
Müderriken di	Mürskulü	3298	26	5	1	6			
Mürdilünk	Mürskulü	8000	145	6	5	11	22		22
Özbek	Mürskulü	4990	97	17	12	29			
Özdepe	Mürskulü	5800							
Pulur	Mürskulü	9200	74	14	4	18			

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında

Sakalikesük	Mürskülü	6800	76	15	1	16			
Süngerîç	Mürskülü	5650	75	15		15			
Süvariç	Mürskülü	3000							
Teke	Mürskülü	6450							
Tuzcukendi	Mürskülü	2500							
Varnik	Mürskülü	1500							
Yağmurca	Mürskülü	530							
Alihan	Ovacık	4000							
Ayranıkara	Ovacık	5000							
Başkent	Ovacık	5000							
Çakra	Ovacık	3000							
Çatak	Ovacık	3000							
Kulkendi	Ovacık	4000							
Rizekend	Ovacık	9000							
Sırlusu	Ovacık	3000							
Üçkilise	Ovacık	7000							
Abadan virane	Serçeme	2000							
Ağcakend	Serçeme	4999							
Çat viran	Serçeme	5300	182	31	27	58			
Danzut	Serçeme	899							
Eski Zirvans	Serçeme	4100							
Gürin	Serçeme	4200	24	4		4			
Hinzük	Serçeme	3500	93				17	8	25
İrgemansur	Serçeme	6399	65	13		13			
Kağdariç-i Ulya	Serçeme	3999	115	22	5	27			
Kal'a-i Kağdariç-i Suğla	Serçeme	5839	25	5		5			
Kara Hasan	Serçeme	4500	10	2		2			
Karur	Serçeme	5720	140	22	30	52			
Mizansor (Miruvansor)	Serçeme	6599	169	30	19	49			
Sekü viran	Serçeme	4700	123	22	13	35			
Sengvirane	Serçeme	4000							
Serçeme	Serçeme	3000	133				26	3	29
Turhas	Serçeme	7300	20	4		4			
Yaracık	Serçeme	8899							
Yoncalık	Serçeme	8000	105	12	5	17	8		8
Zirvans	Serçeme	7400	45	9		9			
Zuvans	Serçeme	2157	52	10	2	12			
Aş Kal'ası	Şogayn	11620	172	28	32	60			
Sos	Şogayn	3499	51	10	1	11			
Toplam		69414 7	6532	687	302	989	519	200	719

Tablo.3: 1591 Yılında Erzurum Köyleri, Vergi Geliri ve Nüfusu

Köyün Adı	Nahiyesi	Vergi (Akçe)	Tahmini Nüfus	Müslüman Nüfus			Gayrimüslim Nüfus		
				Hane	Bekâr	Neferen	Hane	Bekâr	Neferen
Cinis	Cinis	25500	197	37	12	49			
Çirmük	Cinis	10000	96	3		3	16	1	17
Evrenlü	Cinis	11000	40	8		8			
Nerdüban	Cinis	15000	130	14		14	12		12
Purtun	Cinis	11900	325	58		58	7		7
Satı Beg	Cinis	8000	52	10	2	12			
Tebrizcik	Cinis	12000	322				63	7	70
Yahya Danişmend/ Abdalcık	Cinis	10500	105	7		7	14		14
Ziravank	Cinis								
Asmasor	Çermelü	9500	123	24	3	27			
Can viran	Çermelü	10000	50	2		2	8		8
Çögender	Çermelü	8000	25	5		5			
Dikilütaş	Çermelü	1500							
İmalu/Mindivan	Çermelü	4500	30	6		6			
Güllüce	Çermelü	6500	275				55		55
Halil Kaya	Çermelü	6400	25	5		5			
Kenpe	Çermelü	7000	15	3		3			
Kızılkaya	Çermelü	4500							
Kotanis	Çermelü	15000	286	32	1	33	25		25
Kurd Deresi	Çermelü	11500	35	7		7			
Paşaki	Çermelü	9000	140	2		2	26		26
Sığırzındanı	Çermelü	13500	155	5		5	26	1	27
Söğütlü	Çermelü								
Ağcakilise	Erzurum	1000							
Dökenekdepe	Erzurum	500							
Gez	Erzurum	18585	575				115		115
Hasasor	Erzurum	1500							
Kân	Erzurum	30000	1875	13		13	362		362
Kara Hanege	Erzurum	4900							
Karşın	Erzurum	8400	85	2		2	15		15
Köse Mehmed	Erzurum	5000							
Müdürge	Erzurum	18500	420				84		84
Viranşehir	Erzurum	3000							
Yamansur	Erzurum	8500	40	8		8			
Yılanlu	Erzurum	1500							
Adaleşe	Geçik	5000							
Ahurcık	Geçik	8000	100				20		20
Akdağ	Geçik	18000	335	5		5	62		62
Apgazi	Geçik	8100	99				19	4	23
Arzati	Geçik	23000	435				87		87
Aydaşgerd	Geçik								
Begevan	Geçik								

Çipak	Geçik	4500	130				26		26
Delülü	Geçik	3300							
Dinarkom	Geçik		614	8		8	112	14	126
Geçik	Geçik	11000	95	1		1	18		18
Girekösek	Geçik	12400	135	1		1	26		26
Gün	Geçik	9500	110				22		22
Hadremek	Geçik	17200	190	1		1	37		37
Hins	Geçik	22000	666	2		2	129	11	140
Kambur	Geçik	18000	204				40	4	44
Kırmakü	Geçik	100							
Kızılca	Geçik								
Kızılca Kilise	Geçik	12500	328	4		4	61	3	64
Kirenke	Geçik	2500							
Konk	Geçik	8500	311	4		4	58	1	59
Köşk	Geçik	11000	273	1		1	53	3	56
Rızgaki	Geçik								
Soğuk	Geçik								
Soğukçermik	Geçik	11750	167				33	2	35
Söğütlü	Geçik	3400							
Tafta	Geçik	14050	130				26		26
Tuvaç	Geçik	43000	1415	7		7	276		276
Badişin	Karaarz	7000	235				47		47
Haçevenek	Karaarz	8300	405	1		1	80		80
İğdasor	Karaarz	10000	255	49		49	2		2
İmidim	Karaarz	6000	325	17		17	48		48
İrkinis (Erkinis)	Karaarz								
Karaarz	Karaarz								
Kıghor (Kevhor)	Karaarz	9700	115	2		2	21		21
Kırçük	Karaarz	16500	151	3	1	4	27		27
Köçge	Karaarz	12500	206				41	1	42
Mülk	Karaaz	19000	90	4	1	5	14		14
Ortuzi	Karaarz	11500	315	1		1	62		62
Pağni	Karaarz								
Peskeriç	Karaarz	15500	156	4	1	5	27		27
Salasor	Karaarz	21500	760	3		3	149		149
Tab	Kararaz								
Tikkir	Karaarz	17500	183	33	18	51			
Tivnik	Karaarz	15275	360	5		5	67		67
Totik	Karaarz								
Vağavir	Karaarz	9300	73	13	8	21			
Viran-1 Kiriç	Karaarz	2000							
Ağcaviran	Mürskulı	5499	50	7		7	3		3
Arşuni	Mürskulı	13100	190	1		1	37		37
Bazkuş	Mürskulı	6500	32	6	2	8			

Cebrayilkendi	Mürskülü	9600	66	13	1	14			
Çiçek	Mürskülü	16500	170	7		7	27		27
Emrecik	Mürskülü	10000	95	18		18	1		1
Figlik/Aksak	Mürskülü	1200							
Garib	Mürskülü	6000	81	16	1	17			
Günlü	Mürskülü	4500							
Hanege	Mürskülü	16000	20	4		4			
Hatibkaya	Mürskülü	1000							
Hatibkendi	Mürskülü	9750	45	9		9			
Haydari	Mürskülü	9600	103	20	3	23			
Küçükköy	Mürskülü								
Künbed	Mürskülü	11800	65	10		10	3		3
Mecidlü	Mürskülü								
Mescidlü	Mürskülü	5500	40	8		8			
Müderriken di	Mürskülü	14975	252	8	2	10	40	10	50
Mürdilünk	Mürskülü	14930	15	3		3			
Özbeğ	Mürskülü	18000					31		31
Özdepe	Mürskülü	8400	81	16	1	17			
Pulur	Mürskülü	19600	45	9		9			
Sakalikesük	Mürskülü	7300	90	6		6	12		12
Süngerîç	Mürskülü	13100	65				12	5	17
Süvariç	Mürskülü	18200	95	19		19			
Teke	Mürskülü	10500	43	7	8	15			
Tuzcukendi	Mürskülü	3500	55	11		11			
Varnik	Mürskülü	2000							
Yağmurca	Mürskülü	5300	62	12	2	14			
Alihan	Ovacık	4000							
Ayranıkara	Ovacık	12000	10				2		2
Başkent	Ovacık	13000	105				20	5	25
Çakra	Ovacık	3000							
Çatak	Ovacık	3000							
Kulkendi	Ovacık								
Rizekend	Ovacık	11500	36				7	1	8
Sırlusu	Ovacık	3600	16	1		1	2	1	3
Üçkilise	Ovacık	9600	241	7	1	8	41		41
Abadan virane	Serçeme								
Ağcakend	Serçeme	5600	50	2		2	8		8
Çat viran	Serçeme	14999	140	28		28			
Danzut	Serçeme	8000	70	14		14			
Eski Zirvans	Serçeme	12000	131				26	1	27
Gürin	Serçeme								
Hinzük	Serçeme	18000	337				67	2	69
İrgemansur	Serçeme	30650	210				42		42
Kağdariç-i Ulya	Serçeme	14500	155	2		2	29		29

Kal'a-i Kağdarıç-i Suğla	Serçeme	18000	160	5		5	27		27
Kara Hasan	Serçeme	18000	323				62	13	75
Karur	Serçeme	9000	122	24	2	26			
Mizansor (Miruvansor)	Serçeme	11500	516	37	16	53	62	5	67
Sekü viran	Serçeme	18000	260	7		7	44	5	49
Sengvirane	Serçeme								
Serçeme	Serçeme	15000	205				40	5	45
Turhas	Serçeme	12000	105				21		21
Yaracık	Serçeme	14500	410	14		14	68		68
Yoncalık	Serçeme	12500	600	21		21	99		99
Zirvans	Serçeme	11720	130				26		26
Zuvans	Serçeme	6500	85	3		3	14		14
Aş Kal'ası	Şogayn	20800	255	7		7	44		44
Sos	Şogayn	8500	120	7		7	17		17
Toplam		136238 3	21496	809	86	895	3452	105	3557

KAYNAKLAR

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir Defterleri (BA) No: 387, No: 205
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi (TKGM. KKA), No: 41
AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 8, Fey Vakfı Yay,
İstanbul 1994.

AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yay, Ankara, 1998.

KÜÇÜK, Cevdet, "Erzurum", *DVİA*, 11, İstanbul 1995, s. 321-329.

Moğol İstilas Döneminde Erzurum

Osman Gürbüz*

Giriş. Erzurum Hudutlarına Yaklaşan Moğolların Kısa Serüveni

XIII. yüzyıl Anadolu tarihinin askerî, siyasî ve sosyal açıdan en önemli olayı, Moğol istilasıdır.²¹⁰⁵²¹⁰⁶ İslâm medeniyetinin en parlak ve göz kamaştırıcı çağında meydana gelen bu olay, bazı tarihçi ve düşünürler tarafından, İslâm dünyasının başına gelebilecek en büyük felaket olarak nitelendirilmiştir.²¹⁰⁷ Kazvinî, daha ileri giderek, Moğol istilasını kendi dönemine kadar bütün devirlerin en önemli olayı saymaktadır.²¹⁰⁸ İbn Esîr ise olayın dehşet ve azametinden dolayı onu yazmaya mecali kalmadığını, bunları duymaktansa ölümü tercih ettiğini belirterek Moğol zulmünü Buhtunnasır'ın İsrailoğullarını kılıçtan geçirdiği meşhur Kudüs katliamıyla karşılaştırarak, Moğol zulmünün İsrailoğulları katliamından çok büyük olduğunu, onların yıktığı yüzlerce şehrin birçoğunun Beytülmakdis'ten on kat daha fazla nüfusa sahip olduğunu, sadece bir şehirde öldürülenlerin Beytülmakdis'ten çok olduğunu belirterek, şimdiye kadar böyle bir olayın duyulmadığını, kıyamete kadar da duyulmayacağını söyler.²¹⁰⁹

İlk hükümdarları Cengiz'in sahneye çıkmasından önce birbirleriyle savaştan dağıntık kabileler halinde yaşayan Moğollar, siyasî birlikten yoksun olup ilkel bir hayat sürüyorlardı. Köpek ve kurt derilerinden postlar giyinen bu yarı vahşi insanlar, fare, köpek ayrımı yapmadan bütün hayvan etleriyle beslenip kısırak sütü içiyorlardı.²¹¹⁰ Yedikleri tek meyve topraklarında bolca yetişmekte olan yaban fıstığıydı. Yöneticileri halktan ayırmaya yarayacak yegâne farklılık, kullanmış oldukları demir üzengilerdi. Haliyle böyle bir dünyada süs, zînet ve konfor yerine yoksulluk ve sefalet hâkimdi.²¹¹¹

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: ogurbuz@atauni.edu.tr

²¹⁰⁵ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 32.

²¹⁰⁶ Köprülü, *Osmanlı*, s. 32.

²¹⁰⁷ Bkz. Rahmi Tekin, *Ahlât Tarihi*, Osav Yayınları, İstanbul 2000, s. 91-93.

²¹⁰⁸ İranlı büyük bilgin Mirza Muhammed Kazvinî, 1912-1937 yılları arasında Tarih-i Cihângüşâ'nın tenkitli neşrini titiz bir şekilde yazmış ve bu eserin önsözünde şöyle demiştir: "İslâmiyet'ten günümüze kadar meydana gelmiş olan en önemli olay, belki de bütün devirlerin en önemli olayı, Moğol istilasının ortaya çıkardığı korkunç karışıklıklardır. Moğol saldırıları, VII. (XIII.) yüzyılın başlarında Doğu ülkelerinden başlamış, 30, 40 yıl içinde Çin denizi sahillerinden Suriye ve Mısır sınırlarına Deşt-i Kıpçak, Rusya, Polonya, Macaristan'dan Basra Körfezi'ne ve Umman Denizi'ne kadar uzanmış, bu saldırılar sonucunda Moğollar, günümüze kadar tarihin şahit olduğu en geniş topraklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. O belanın dünyayı kasıp kavuran alevi, İran'ı baştanbaşa ateşe vermiş, o olaylar sırasında milyonlarca suçsuz insan hayatını kaybetmiş, şehirler, kasabalar ve köyler tamamen yıkılarak dolu vurmuş bahçeye dönmüştür. İlim ve edebiyat merkezleri yok edilmiş, sanat ve servet depoları karga ve baykuşların yurdu olmuş, âlim ve fazıllar her yerde toplu olarak koyun sürüleri gibi boğazlanmıştı..." Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 1.

²¹⁰⁹ İbn Esîr, *Kâmil*, XII, s. 358-360.

²¹¹⁰ Abu'l-Ferec, *Tarih*, II, s. 476; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 84.

²¹¹¹ Moğolların tarih sahnesine çıkışlarından önce yaşantıları için bkz. Manghol-un Niuça Tobça'an (yüan-ch'ao pi-shi), *Moğolların Gizli Tarihi*, (yazılış: 1240), Çev: Ahmet Temir, 3. baskı, TTK Yay., Ankara, 1975.

Cengiz Han, dürüst, cömert, acımasız fakat adaletli şahsiyetiyle²¹¹² kısa zamanda sinsî, bencil, zorba, değişken birçok küçük önderin arasından sıyrılmayı bilerek, dağınık kabileleri bir araya getirmeyi başardı.²¹¹³ Askerî ve siyasî dehasına eşlik eden benzersiz organizasyon yeteneğiyle XIII. yüzyıl başlarında daha önce kendilerini önemsemeyen komşuları tarafından korkulan ve hatırı sayılan bir Moğol devletinin ortaya çıkmasını sağladı. Onun başarılı liderliğiyle birlikte “Batının en uç noktasından getirilen mallar onları bulmaya, doğunun en uzak köşesinden bağlanan yükler, onların evinde açılmaya başladı... Cengiz Han’ın halka toprak dağıtıp ziraatı teşviki üzerine gıda maddeleri çoğalıp içecekler Ceyhun Irmağı gibi akmaya başladı.”²¹¹⁴

Yarım yüzyıl içerisinde sınırları Almanya’dan Japonya’ya kadar uzanan muazzam Moğol imparatorluğu, Cengiz Han’ın kendi koyduğu ve herkesin uymasını şart koştuğu yasalara göre yönetilmekteydi. Mutlak bir itaatin yürürlükte olduğu devlet sistemi, en küçük bir ihmal ve gecikmenin affedilmediği düzenli bir orduya sahipti.²¹¹⁵ Cengiz Han, kendisine boyun eğmeyip karşı koyanları, çocukları, askerleri ve şehirleriyle birlikte ortadan kaldırdı. Çin ve İran kaynakları, birbirleriyle yarışarcasına, onun kişisel özellikleri yanında yasaları uygulamadaki titizliği ve katılığından bahsederler.²¹¹⁶ Yasalarının en belirgin ortak özelliklerinin başında ölüm cezalarının çokluğu dikkat çeker. Zina işleyen, lutilik yapan, bilerek yalan söyleyen, kaçak köleleri sahibine vermeyen, büyüyle uğraşan, durgun suya idrarını yapan herkesin cezası, ölümdü.²¹¹⁷ Aslında bu yasalar, Moğol felsefesi ve onların dünyaya bakış açısıyla sıkı sıkıya ilişkiliydi. Çünkü onlara göre “düşman kötülüğü temsil eder, daha doğrusu bir kötülüğün belirtisidir ve aynı niyeti taşıdığından hastalığa benzer. Niyeti acı çektirmek ve öldürmektir. Zarar veren her şey, anormal ve canavarca kabul edilir. Düşmana, hem “arındırmak”, hem de “yok etmek” anlamına gelen arilgoksa ile fiziksel rahatsızlıklara uygulananlar gibi tedavi uygulanır. Bu, Moğolların –haklı olarak- çok insanlık dışı bulduğumuz yaşamları ve davranışlarını anlamamıza yardımcı olan anahtardır.”²¹¹⁸

²¹¹² Bu Timüçin size vermek için elbisesini üstünden çıkarır, atını size sunmak için sırtından iner. Bu gerçekten de bir ülkeye sahip olmayı, askerlerini beslemeyi, devletinin (ulus) düzenini korumayı bilen bir adamdır.” Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, İstanbul, 2001, s. 101.

²¹¹³ Roux, *Moğol*, s. 101.

²¹¹⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 84.

²¹¹⁵ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 91.

²¹¹⁶ Roux, *Moğol*, s. 101.

²¹¹⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, s. 91 vr. İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, s. 127-129; Kalkâşandî, *Subh*, IV, s. 315-6. Cengiz yasalarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev: Coşkun Üçok, AÜHF Yayınları, Ankara, 1967.

²¹¹⁸ Roux, *Moğol*, s. 54-55.

Cengiz Han'ın Müslüman topluluklarıyla ilgili ilk önemli politikası, eski Kaşgar topraklarında gerçekleşti. Bu toprakları ele geçiren Nayman Küçlüg Han, kendisine karşı ayaklanan halkın üzerine saldırarak iki-üç yıl süreyle acımasız dinî kıyımlar yaptı, çevredeki yerleşim alanlarını yakıp yıktı. Haksızlığını yüzüne haykıran Hoten müftüsünü asıp, Cengiz'in koruması altına giren Almalık Kralı Buzar'ı öldürttü (1217). Cengiz Han koruması altındaki Almalık'ı kurtarmak için Cebe Noyan komutasında 20.000 kişilik bir askerî kuvvet gönderdi. Küçlüg Han'ın zulümlerinden yılan Kaşgar halkı Moğolları kurtarıcı gibi karşıladılar. Nayman hükümdarının koyduğu açık ibadet etme yasağı, Cebe'nin buyruklarıyla ortadan kaldırıldı. Disiplinli Moğol ordusu, yağma ve öldürmeden uzak durarak hiçbir aşırılığa fırsat vermedi. Müslümanların gönüllerini fetheden bu yaklaşım sebebiyle Moğollardan "Allah'ın bir lütfü" olarak söz ediliyordu.²¹¹⁹ Fakat Cengiz Han'ın Müslümanlara karşı izlediği memnunluk verici bu politika, aradan bir yıl bile geçmeden Otrar faciasıyla büyük bir yara aldı. Moğol Hanı'nın Harezmsâhlar ülkesine gönderdiği elçilik heyeti, kendilerine eşlik eden ve çoğunluğu Müslüman olan tüccarların oluşturduğu büyük bir ticaret kafilesiyle, Mâverâünnehir'de bulunan Otrar şehrine ulaşınca, Harezmsâhların dayısı olan şehrin valisi İnalçuk (Gayır Han= Kır Han) tüccarların mallarına göz dikerek Sultan'a şöyle haber gönderdi: "Bunlar, tüccar elbisesi giymiş casuslardır; izin veriniz, onları izleyeyim." diyerek hepsini yakaladı ve mallarına el koydu.²¹²⁰ 450 kişilik kafilenden sadece kaçmayı becerebilen bir deveci canını kurtarabildi.

Elçilik heyetinin başına gelen bu dehşetli haberi duyan Cengiz Han, her zamanki itidal ve nefsine hâkimiyetten asla şaşırarak²¹²¹ babası daha önce Harezmsâh sultanı Tekiş'in hizmetinde bulunmuş olan İbn Kefrec Buğra'yı, Sultan Muhammed'e göndererek yapılan ihaneti şiddetle protesto edip vali İnalçuk'un teslimini istedi ve Harezmsâh'a şöyle dedi: "Sen tüccarlara eman verdin,²¹²² fakat onlara ihanet ettin; ihanet, çirkindir. İslâm sultanından olunca daha da çirkindir. Eğer bu işi dayının senden izinsiz yaptığını sanıyorsan onu bize teslim et yoksa göreceğini görürsün."²¹²³ Harezmsâh, bu öneriyi reddetmekle kalmayarak elçiyi

²¹¹⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 427-8; Roux, *Moğol*, s. 172-3.

²¹²⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, I, s. 118; Suyûtî, *Tarih*, s. 469; Barthold, *Türkistan*, s. 423; Rosany, *Türkler*, s. 178.

²¹²¹ Vassiliv Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 423.

²¹²² Otrar faciasından önce Harezmsâh ve Cengiz Han arasında karşılıklı elçilik heyetleri teati edilerek iki ülke dostluk ilişkileri pekiştirilmişti: "Bir defasında Cengiz Han, Harezmsâh'ın elçilik heyetine karşılık batıya elçilerle birlikte bir ticaret kervanı gönderdi. Sultan'a gönderilen hediyeler arasında Çin dağlarından elde edilmiş deve hörgücü büyüklüğünde bir altın külçesi araba içinde taşınıyordu. Bundan başka yine kıymetli maden külçeleri, yeşim parçaları, hütüvv boynuzları vb. vardı." Barthold, *Türkistan*, s. 421.

²¹²³ Suyûtî, *Tarih*, s. 469.

katlettirip arkadaşlarının sakallarını tıraş ettirerek geriye çevirdi.²¹²⁴ Bunun üzerine Cengiz Han, 615 (1218) yılında 200.000 kişilik ordusuyla Otrar'a hareket etti. Üstün yönetim ve stratejik yeteneği ile birlikte şehirli halkların bilmediği altı göçebe taktiklerini kullanarak birbiri ardınca büyük zaferler elde etti. Başta Mâverâünnehir bölgesi olmak üzere Müslüman şehir ve kaleleri karton kutular gibi bir bir devrilerek, Moğolların ayakları altında ezildi.

1220-1221 yıllarında Cebe ve Sûbûtay komutasında gerçekleştirilen askeri harekât ile Moğollar İran, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı yağmalayarak Doğu Anadolu coğrafyasına ulaştılar. 1227 yılında Cengiz'in ölümüyle yerine geçen Ögedey Kağan zamanında batıya seferle görevlendirilen Cormagon Noyan, İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetini iyice güçlendirdi. 1231 yılında Celaleddin Hazemşah'ın ölümüyle Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasındaki engel ortadan kalkmış oldu.

1. Alâeddîn Keykubâd Döneminde Moğol Akınları ve Erzurum

Alâeddîn Keykubâd dönemi, her yönden Anadolu Selçuklu Devleti'nin en yüksek devrini temsil eder. Selçuklular'ın en büyük sultanı olarak öylesine köklü ve unutulmayacak izlenimler bırakmıştır ki, daha sonraları pek çok Türk başbuğu, Malazgird'in muzaffer sultanı Alparslan'da olduğu gibi, kökenlerinin, Alâeddîn Keykubâd'a dayandığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Alâeddîn Keykubâd'ın izlediği siyasetin başarısını ve kişiliğinin büyüklüğünü tartışmasız kabul etmek gerekir. Hiç kuşkusuz onun izlediği siyaset bütün sınırlarda kendinden öncekilerin siyasetinden daha geniş çaplı ve daha verimli olmuştur.²¹²⁵ Kuzeydoğu Asya'dan görülmemiş bir kasırga gibi gelen Moğol kuvvetleri karşısında dayanmanın imkânsızlığını anlayan akıllı hükümdar, Büyük Kağan'a şeklen tabi olduktan sonra, iç karışıkları önleyip dıştan gelen saldırıları başarıyla savdı. Onun zamanına kadar iç gürültülerden kurtulamayan halk, Moğol istilasını siyasetle önlemesini bilen bu tedbirli hükümdar döneminde ülkelerinin huzur, refah ve mutlulukla dolduğunu görüp Anadolu'nun yüzyıllardan beri hasret kaldığı yüksek kültür düzeyine ulaşmışlardı.²¹²⁶ Sağlam ve düzenli bir yönetim oluşturmakla yetinmeyen Sultan, bazı çağdaş batılı yazarlara göre ülkesini "Turcia" dünyanın en zengin devleti haline getirmesini bilmişti.²¹²⁷

²¹²⁴ Yapılanların yanlışlığını Ata Melik Cüveynî şöyle betimler: "Gayır Han, bu hareketiyle daha sonra dünyayı viran, halkı perişan ve bir milleti evsiz bırakacaktı. Döktüğü birkaç tüccarın kanına karşı Ceyhun nehri gibi kan akacak, öldürdüğü adamların saçlarının bir teli için, yüz binlerce baş dağlarda, ovalarda ayaklar altında top gibi yuvarlanacak, yağma edilen bir dînâr karşılığında bin kantar alınacaktı." Cüveynî, *Cihângüşâ*, I, s. 118. Suyûfî ise olayın vahametini şu cümleyle dile getiriyordu: "Boşuna Müslüman kanı akıtıp her noktayı kan gölüne boğan ne içler acısı, ahmakça bir hareket." Suyûfî, *Tarih*, s. 469-70.

²¹²⁵ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev: Yıldız Moran, İstanbul 1994, s. 132-3; Laszlo Rasony, *Tarihte Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 4. baskı, Ankara, 1996, s. 194.

²¹²⁶ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 7. baskı, Ankara, 1991, s. 188.

²¹²⁷ Rasony, *Türkler*, s. 194.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ulaştığı yüksek refah seviyesinden Erzurum'un da yeterince payını alması doğaldı. Aslında Türk fethinden başlayarak Moğol istilasına kadar geçen (1080-1242) 162 sene süresince her türlü istiladan korunabilmiş, Tiflis'ten, Tebrîz'den Trabzon'a ve Orta ve Güney Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde olması dolayısıyla bir ticârî değişim merkezî olan Erzurum, XII, XIII. Asır içinde çok zengin ve bayındır olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.²¹²⁸ O dönemlerde Erzurum'un eriştiği zenginlik ve refah düzeyini bir süre burada oturan Kazvînli Emîr Şemseddîn ballandıra ballandıra anlatmaktadır:

1.2. Anadolu'ya İlk Moğol Akını ve Kemaleddin Kâmyar'ın Erzurum'a Hareket Etmesi

629/1231-32 yılında Cormogan Noyan komutasında bir Moğol ordusu, Sivas yakınlarına kadar ilerleyerek çevreyi yağmalayıp yakıp yıktı. Sultan Alâeddîn, sarayın öncü birliklerinden oluşan seçme bir orduyu beylerbeyi Kemaleddîn Kâmyar komutasında harekete geçirdi. Sivas'a varan Kemaleddîn, Moğol kuvvetlerinin geri dönmüş olduğunu öğrenince, onların peşinden Erzurum'a gitti. Orada komutan olarak bulunan Mubarizüddîn Çavlı²¹²⁹ ile konuyu görüştüktan sonra takipten vazgeçildi. Zaten Moğollar, Derbend-i Yunus'tan geçerek çoktan Mугan'a ulaşmışlardı. Orada kaldığı süre içerisinde, çevredeki askerlerin kendisine katılmasıyla ordusunun sayısı artan Kâmyar, Moğol saldırısının Rusudan'ın kışkırtmasıyla yapıldığını öğrenince, Gürcistan seferine çıkmaya karar verdi. Erzurum Emîri Mubarizüddîn Çavlı'nın da yardımıyla mancınık, arrade, neft, taş ve kement atan araç ve gereçler hazırlandı; bunlara ek olarak 5.000 ücretli piyade tutuldu ve Gürcü ülkesine girildi.²¹³⁰ Tam bir hafta boyunca burçları bulutlara erişen 30 sarp kale ele geçirildi. Bu yörelerden sayısız esir ve zengin ganimetler elde edildi. Sonra bugün Tortum ilçesine bağlı olan Hah (Haho=Bağbaşı) kasabasına varıldı. Üç gün süren kuşatmadan sonra kale sakinleri eman dileyerek, çoluk çocuk ve mallarıyla birlikte aşağı inip kaleyi teslim ettiler. Buradan günümüzde Tortum merkezine bağlı Nihah (Kaledibi)'a varan Selçuklu ordusu, dört gün dört gece devam eden mancınık bombardımanı ile kale sakinlerine göz açtırmadılar. Beşinci gün sabahleyin bir rahip beylerbeyi Kemaleddîn Kâmyar'ın yanına gelerek bağışlanmalarını istedi, dileği kabul edilince Selçuklu sancağı Nihah burçlarına çekildi.²¹³¹

²¹²⁸ İnalçık, "Erzurum", *IV*, s. 349.

²¹²⁹ İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 421; İnalçık, "Erzurum", *IA*, *IV*, s. 349.

²¹³⁰ Biz bu kalelerin isim belirtilmemesine rağmen Oltu çevresinde özellikle önemli bir bölümünün Tortum sınırlarına düşen Sivri Deresi ve Uzundere yörelerinde olduğunu düşünüyoruz. Zira Oltu merkezî ve Gürcistan vilayetinde bulunan birkaç kale, Melik Eşref'in divanının emrine verilmişti (Bkz. İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 413).

²¹³¹ İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 423; Osman Turan, "Keykubâd I.", *IA*, c. XI, s. 655; Turan, *Vesikalar*, s. 79.

Gürcü kalelerinin Selçuklu ordusu tarafından bir bir ele geçirilişi Kraliçe Rusudan'a ulaşınca barışçı yollarla sorunu çözmeye çalışarak Moğol ordusunun Anadolu'ya saldırmasında parmağı olan emîrlerin adına özür dileyerek, Sultan Alâeddîn'le iyi ilişkiler kurmanın yollarını araştırmaya başladı. Erzurum Selçuklu meliki Rükneddîn Cihânşâh'ın kardeşi Gıyâseddîn Mes'ûd ile evliliğinden dünyaya gelen kızı Tamar'ı Keykubâd'ın oğlu melik Gıyâseddîn Keyhüsrevle evlendirmeyi arzu ettiğini Beylerbeyi Kâmyar'a bildirdi. Dileği kabul edildi ve bölgeye dağılmış olan Selçuklu askerleri geri çağırıldı. Daha sonra 40 kalenin, Hah ve Nihah gibi iki bayındır vilayetin fethi ve bu bölgenin ele geçirilen sayısız esir ve ganimetler sultana bildirildi.²¹³² Aldığı haberlerden son derece memnun olan Sultan, haberciyi armağanlara boğdu ve gönderdiği mektuplarla üstün hizmetlerinden dolayı Kemaleddîn²¹³³ ve diğer emîrleri kutladı.

1.3. Harezmîlerin Erzurum Bölgesine Yerleştirilmesi ve İkinci Moğol Baskını

Celâleddîn'in öldürülmesinden sonra ortada kalan Harezm beyleri ve onlara bağlı askerler, Ahlât ve Tatvan yörelerinde yol kesip etrafa saldırarak, bölge sakinlerini huzursuz ediyorlardı. Melik Eşref'in Şam'da içki ve eğlenceye dalarak, Ahlât ile yeterince ilgilenmemesi, var olan huzursuzluğu iyice artırıyordu.²¹³⁴ Diğer yandan Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğolların gücüyle başa çıkamayacağını anladıktan sonra onlara kıymetli hediyeler gönderdi ve dostluk ilişkilerini güçlendirdi.²¹³⁵ Böylece Moğollardan yana endişelerini hafifleten Keykubâd, Kemaleddîn Kâmyar'a emir vererek, Bitlis'ten Tiflis'e kadar uzanan bölgenin Anadolu Selçuklu topraklarına katılmasını istedi. Kısa süre içerisinde Bitlis, Van, Vestan (Gevaş), Âdilceviz önemli bir zorluk çıkmadan ülke sınırlarına katıldı. Ahlât bölgesi Selçuklulara bağlanınca oranın subaşılığına (ser-leşker) yetenekli ve deneyimli Emîr Sinaneddîn Kaymaz getirildi. Onun başarılı çalışmaları sonucu özellikle Tatvan bölgesinde dolaşan Harezm liderleri, Kır Han, Bereket, Yılan Boğa, Can Birdi, Soru Han, Güçlü Han ve diğer emîrler, Selçuklu tabiiyetine girdiler.²¹³⁶ Sinaneddîn Kaymaz'a daha önce bu yönde emir

²¹³² İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 424; Beygu, *Erzurum*, s. 50.

²¹³³ "Beylerbeyi ve Melikülümera Selçuk ordularının genel komutanı demektir. Ordunun subaşılıkları, mıntika serasker veya serleşkerlerine, onlar da beylerbeyine bağlı idiler. Beylerbeyilerin nüfuzundan dolayı hükümdarlar bile kendilerinden çekinirlerdi. Bundan dolayı bazen bunları bir komplo ile ortadan kaldırma siyasetini izlemişlerdir. Alâeddîn Keykubâd'ın son beylerbeyi, bilgi ve erdemiyile ünlü Kemaleddîn Kâmyar idi. Sultan ölümünden evvel Eyyübî hükümdarı Melik Âdil'in kızından doğan oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı veliaht gösterirken bu konuda Kâmyar ile diğer bazı beylerden yeminle söz almıştı. Fakat büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev uyanık davranarak saltanatı ele geçirmiş ve bir fırsatını bularak Kemaleddîn Kâmyar'ı öldürtmüştü. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yay., 3. baskı, Ankara, 1984, s. 99-100.

²¹³⁴ İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 426.

²¹³⁵ Abu'l-Ferec, *Tarih*, II, s. 532.

²¹³⁶ İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 430.

veren Keykubâd, böylelikle bir yandan Harezmlielerin değişik rakipleriyle işbirliği yapmalarını önlerken, bir yandan da onların savaşçı özelliklerinden, yaklaşmakta olan Moğol tehdidi karşısında yararlanmayı düşünmüştü.²¹³⁷

Selçuklu devlet adamları ve Harezmlieler arasında yapılan anlaşmaya göre Erzurum vilayeti başta Kır Han olmak üzere Harezm beyleri arasında bölüştürüldü ve ertesi gün Harezmlieler Yeni topraklarına ulaşmak üzere yola koyuldu.

Harezmlieler, Hıms ilçesinin 40 km kuzeyine düşen Tuğtab²¹³⁸ yaylalarına varınca gür ve geniş otlakların büyüleyici görünümüne karşısında, bir süre dinlenmeye karar verdiler. Atlarının eyerlerini çıkarıp otağa salarak silahlarını çattılar ve hiçbir önleme gerek duymadan dinlenmek için yattılar. Çok geçmeden çevrede bulunan bir dereden çıkan Moğol atlıları yorgun Harezmlielere saldırarak onların bir kısmını kılıçtan geçirdiler. Canlarını kurtarabilenler atlı, yaya, tek başına veya gruplar halinde sağa sola dağıldılar. Manzara, koyun sürülerine aniden saldıran aç kurtların arkalarında bıraktıkları kanlı tablodan farksızdı. Aynı günün akşamına doğru Ahlât'a ulaşan Moğollar, sağı solu ateşe vererek hızla uzaklaştılar. Bu sırada Ahlât'ta bulunan Selçuklu veziri Sahib Ziyâeddîn, Moğolların nereye gittiklerini izlemek için bir süvari birliği yola çıkarmış, bunlar da tuzak kurabilecek, saklanılacak bütün yerlere bakmışlar ve kimsenin izine rastlamamışlardı. O sırada birden bir duvar yarığında yaşlı bir kadın çıkarak süvarilere doğru koşmaya başladı. Onu alıp vezirin yanına götürdüler. Kır Han'ın kayınvalidesi olduğunu belirten kadın, Tuğtab yaylasında konakladıkları bir sırada zırhlı 700 Moğol'un saldırısına uğradıklarını, kaçabilenlerin kaçtığını, kendisinin ise Moğollar tarafından Selçuklu süvarilerine rastladıkları yere kadar getirildiğini, gece karanlığından istifade ederek bir duvarın yarığına saklandığını ve diğer Harezmlielerden hiç haberi olmadığını söyledi.²¹³⁹

Bunun üzerine Vezir Sahib Ziyâeddîn, "Harezmli 4.000 erin, 700 Tatar süvarisi karşısında düştüğü durumun utanç verici olduğunu" söylemesi üzerine, yaşlı kadın, "eğer bir Moğol'un külahını, binlerce Harezmli süvarinin arasına atsalar, hepsi darmadağın olur. Yüce Allah, Harezmlielerin kalbine Moğol korkusunu öyle salmış ki, anlatılması mümkün değildir" cevabını verdi.²¹⁴⁰ Bunun üzerine vezir, Moğol ordusunun aniden dönüp kendilerini kuşatmasından korkarak süratle Erzurum'a hareket etti. Erzurum'da etrafa dağılmış Harezmlieleri toplayarak onları teselli etti ve hepsine imkânlar ölçüsünde yardımda bulundu.

2. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi: Moğollar'ın Erzurum Kapılarına Dayanması

²¹³⁷ Cahen, *Türkler*, s. 243.

²¹³⁸ Tuğtab'dan İbn Bîbî yerleşim alanı olarak bahsederse de günümüzde adı geçen yörede herhangi bir yerleşim alanı olmayıp sadece aynı adla anılan bir yer ismi vardır.

²¹³⁹ İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 432.

²¹⁴⁰ İbn Bîbî, *Evâmir*, I, s. 432-3.

2.1. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Sultanlığında Bozulan Dengeler

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en büyük sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın yediği av etine karıştırılan zehirle öldürülmesinden sonra yerine oğlu II. Gıyâseddîn Keyhüsrev geçti (1237). Babasının döneminde en parlak çağına erişen ülkenin siyâsî, sosyal ve ekonomik düzeni, yeni sultanın yetersiz ve beceriksiz yönetimi sebebiyle hızla alt üst olup bozulmaya başladı. Keyhüsrev'in zayıf kişiliği ve eğlenceye tutkusunu fırsat bilen ihtiraslı vezir Sadeddîn Köpek, yönetimin²¹⁴¹ dizginlerini ele geçirerek, tehlikeli gördüğü kişileri bir bir ortadan kaldırmaya başladı ve bu durum halkın hayatında büyük krizler meydana getirdi. Özellikle göçebeler ve köylüler Keyhüsrev'in yönetiminde çok zarar gördüler. Onun Türkmenlerle iyi ilişkiler içinde bulunan babası Alâeddîn Keykubâd'a suikast düzenleyerek tahta geçmesinin yanı sıra daha saltanatının ilk yıllarından itibaren Türkmenlere karşı olumsuz bir tutum içine girmesi adı geçen kitlelerin tepkisini artırmıştı.²¹⁴² XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra özel mülkiyet ve vakıfların konargöçerler için hayati önem taşıyan ortak araziler aleyhine gelişmesi, devletin parlak dönemine rağmen, toprak rejiminin bozulma sinyallerini veriyordu. Bir kısım emîrlar ve sipahiler iktâlarını evlatlık vakıf haline getiriyorlar, böylece onların gelirlerini çocuklarına bırakmanın yolunu bulmuş oluyorlardı.²¹⁴³ Anadolu'ya göçler yeni değildi, fakat Moğol istilasının harekete geçirdiği bu yeni göç dalgaları, yerleşik hayata geçip hayatlarını belli bir düzene sokmuş olanların huzurunu altüst etmişti. Yerleşik hayata geçenler topraklarını vermek istemiyorlar, yeni göçmenler ise otlak bulmakta zorlanıyorlardı. Diğer yandan bunların yerleşim alanlarına yaptıkları yağma akınları gerginliği iyice artırıyor ve yerleşik halkı çileden çıkarıyordu.²¹⁴⁴ İşte bu genel rahatsızlık sebebiyle 1240 yılında devleti zor durumda bırakan büyük bir isyan patlak verdi. Bu isyanın çıkışında Moğolların ve Eyyübîlerin katkıları, ihtimalden uzak tutulamaz. Ayrıca h. 639/1241-42 yılında 70.000 piyade ve bir kısmı atlı olmak üzere Duduoğlu komutasındaki büyük bir Türkmen kuvvetinin Harezmlilere katılması, Babâîlerin Harezmlilerle bağlantısını ortaya koymaktadır.²¹⁴⁵

Ancak bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Anadolu Selçuklu Devleti, bulunduğu şartlar ve önceden başlayan gelişme sayesinde medeni ve ekonomik ilerleme hızını kaybetmedi.

²¹⁴¹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 1969, Ankara, 1970, s. 7.

²¹⁴² Mikail Bayram, "Anadolu Selçuklular'ında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Cogito*, S. 29, İstanbul, 2001, s. 69.

²¹⁴³ Ahmet Yaşar Ocak, *Babâîler İsyanı -Aleviliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk Hetedorodoksisinin Teşekkülü-*, Genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 1996, s. 31.

²¹⁴⁴ Ocak, *Babâîler*, s. 40.

²¹⁴⁵ Köprülü, *Osmanlı*, s. 49; Turan, "Keyhüsrev II.", VI, s. 628.

Moğol korumacılığının getirdiği özel faktörlerin yardımıyla bu gelişme, 1276 yılına kadar devam etti.

2.2. Erzurum Askerlerinin Babâî Ayaklanmasına Gönderilmesi ve Savunma Hattında Açılan Gedik

Moğolların Malatya, Sivas ve daha sonraları Erzurum'daki Harezmliler'e saldırması, tehdidin büyüklüğünü göstermeye yetiyordu. Selçuklu topraklarına daha geniş çaplı saldırıların olmayışı, ele geçirdikleri yerde durumlarını sağlamlaştırma ihtiyacından kaynaklanıyordu.²¹⁴⁶

1236 yılında Büyük Han için Selçuklulardan vergi isteyen Moğollar, yeni kağanın seçimiyle uğraşmaları sebebiyle bu isteklerini bir süre ertelemiş görünüyordular. Moğollar'a gönderilmek üzere Alâeddîn Keykubâd nazik bir cevap hazırlamış, fakat kendisi 1237 yılında öldüğü için bu cevabı göndermek oğluna kalmıştı.²¹⁴⁷ Yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle doğu bölgesi savunmasının güçlendirilmesi gerekiyordu. Bu düşünceyle Ahlât bölgesi Selçuklu topraklarına katılmış, doğu bölgesi komutanlığına değerli Emîr Sinaneddîn Kaymaz getirilmiş, onun başarılı çalışmaları sebebiyle Harezmliler'in önemli bir bölümü Selçuklu saflarına kazanılarak kendilerine Erzurum bölgesi iktâ edilmişti. Fakat ansızın Moğollar'ın Tuğtab'da Harezmlilere saldırması, onların morallerini bozmuş, Erzurum bölgesine yerleşmekten vazgeçerek kendilerine daha içerde yerler verilmesini istemişlerdi.

Selçuklular, eski Sökmen ve Saltuk illerini Gürcistan sınırlarına kadar tahkim etmekle birlikte asıl savunmayı Erzurum'da yapmaya karar vermişler ve burada büyük kuvvetler toplamışlardı.

Erzurum subaşılığına ise deneyimli Emîr Sinaneddîn Yâkût getirildi. Sinaneddîn, Gıyâseddîn Keyhüsrev döneminde Malatya Subaşısı Zahirreddîn Mansur Tercüman komutasında, Diyarbakır taraflarının yeniden ele geçirilmesi için gerçekleştirilen seferde, Harput Subaşısı olup sefere katılanlar arasındaydı. Amîd'in teslimi için o da Diyarbakır kadısı Necmeddîn b. Habir tarafından teslim şartlarını görüşmek için çağrılanlar arasındaydı.²¹⁴⁸ Amîd'in Selçuklular tarafından ele geçirilmesinden sonra Sinaneddîn Yâkût, Erzurum'a gitmek, oraya sahip olmak ve Moğol saldırılarına karşı koymak üzere bizzat Sultan'ın emriyle oraya gönderildi.²¹⁴⁹

²¹⁴⁶ "Keyhüsrev'in babası gibi Moğollar'a "il" olmakta devam ettiği muhakkaktır. Ancak Ögedey'in ölümünden sonra buna riayet olunmadığı düşünülebilir. Yine istilanın gecikmesinin Selçukluların askerî gücünden kaynaklandığı düşünülebilir. Sümer, "Moğollar", s. 7.

²¹⁴⁷ Cahen, *Türkler*, s. 141.

²¹⁴⁸ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 47.

²¹⁴⁹ Abu'l-Ferec, *Tarih*, II, s. 541.

Ancak 638 (1240) yılında patlayan Babâî isyanı, kısa zamanda büyüdü ve Selçukluları tehdit etmeye başladı. Ayaklanmanın lideri Baba İlyas-i Horasanî, Amasya Subaşı Hacı Armağanşâh tarafından kale burcuna asıldı. Liderlerinin öldürülmesinden kısa bir müddet sonra Amasya'ya gelen Baba İshak komutasındaki Babâîler, korkunç bir mücadeleden sonra Selçuklu kuvvetlerini yenerek Hoca Mubarizeddîn Armağanşâh'ı öldürdüler.²¹⁵⁰ İşi iyice çığırından çıkaran Babâîler, zafer sarhoşluğu ve Selçuklu sultanına karşı kinlerinin verdiği coşkunlukla başkent Konya'ya doğru yürüyüşe geçtiler.²¹⁵¹

Ordunun yenilgisini öğrenen II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, derhal sınırları korumakla görevli Erzurum garnizonuna haberciler göndererek, isyancıların günden güne ilerlediklerini, eğer en kısa zamanda gerekli adımlar atılıp ayaklanmayı bastırmak için harekete geçmezlerse, sultanlık ve tahtın elden gideceğini bildirdi. Bunun üzerine Sinaneddîn Yâkût, Erzurum askerlerini alarak süratle Kayseri'ye hareket etti.²¹⁵² Selçuklu kuvvetleri sıkı bir yürüyüşle altı günde Sivas'a ulaştılar ve buradan Kayseri'ye yöneldiler. Ziyaret denilen yerde Selçuklu ordularını bir kez daha yenilgiye uğratan Baba İshak²¹⁵³ ve taraftarları Konya'ya ulaşmak üzere Kırşehir'e doğru harekete geçtiler. Malya Ovası'nda yapılan savaşta Baba İshak taraftarları müthiş bir yenilgiye uğratıldı ve 4000 kişi kılıçtan geçirildi. Fakat Erzurum askerleri bu kez de güneydoğu seferine gönderildi ve bu, üssün zayıflamasına sebep oldu.

3. Erzurum'un Moğollar Tarafından Ele Geçirilmesi

İran, Azerbaycan ve Gürcistan, 1231 yılında Celâleddîn Harezmsâh'ın hazin bir şekilde ölümüyle tamamen Moğollar'ın eline geçti. Böylece Anadolu Selçuklular'ıyla Moğollar arasında doğrudan ilişki dönemi başlamış oldu. Batı İran ve Azerbaycan'da Moğol komutanı,

²¹⁵⁰ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 51; Beygu, *Erzurum*, s. 63-4; Ocak, *Babâîler*, s. 133.

²¹⁵¹ "1153 yılında Oğuz ayaklanması nasıl Büyük Selçuklularının Harezmsâhlar tarafından yıkılmasına sebebiyet verdiyse, bundan tam bir asır sonra da Anadolu Selçuklularının Moğollar tarafından hakimiyet altına alınmasına müncer olduğu, yahut bu isyanın, daha doğru bir ifadeyle bu hakimiyeti kolaylaştırdığı görülecektir." Bkz. Ocak, *Babâîler*, s. 43.

²¹⁵² İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 52; Deguignes, *Tarih*, XV, s. 119; Beygu, *Erzurum*, s. 64.

²¹⁵³ "637/1239-1240 ve 638/1240 yılında meydana gelen isyanda "her şeyden önce dikkati çeken husus, bu isyanın dinî bir mahiyet taşımadığıdır. Oysa genellikle bunun aksi ileri sürülmüştür. Baba Resul yahut da şimdiye kadar denilmesi adet olduğu gibi Babâî İsyanı, çok kötü içtimai ve iktisadi şartlar içerisinde yaşayan Türkmenlerin siyâsî bir amaçla Selçuklu saltanatını ele geçirmek üzere uygun dinî ve siyâsî şartlarda gerçekleştirdikleri bir ayaklanmadır. İsyanın lideri olan Baba İlyas-i Horasani ve onun propogandacı halifeleri, Türkmenler arasında yaygın bir takım dinî inançları çok ustaca kullanarak bu ayaklanmayı mesiyani (mehdici) bir ideoloji etrafında teşkilatlandırmayı bilmişlerdir. Olayı nakleden kaynaklardaki kayıtlar dikkatle karşılaştırıldığında, Baba Resul'ün şimdiye kadar sanıldığı gibi Baba İshak değil, onun da şeyhi olan Baba İlyas-i Horasani olduğu açıkça ortaya çıkar. Bu Türkmen babası, Orta Anadolu'ya mahsus bazı mahalli inançlarla ve -belki- kısmen İsmailikle karışık bir doktrin ortaya koymasına rağmen yine de İsmailî bir örtü altında kendini belli eden eski bir şaman hüviyetiyle karışımıza çıkıyor. Bugüne kadar onun tarafından kurulduğu söylenen ve varlığı tartışmasız kabul edilen Babâîlik diye bir tarikatın gerçekte mevcut olmadığı noktası ağırlık kazanıyor. Bu mevhum tarikatın mensuplarının adı olduğu söylenen Babâî teriminin, dini-mistik bir anlam taşımaktan çok, siyâsî bir mahiyet arzettiği görülüyor. İsyanın Anadolu Selçuklu devletini zayıflatıp Moğol boyunduruğuna sokmadaki rolü inkâr edilemez." Ocak, *Babâîler*, s. 214-5.

1231-1241 yılları arasında Çormagon Noyan idi. İbn Bîbî'nin²¹⁵⁴ “âdil” diye nitelendirdiği Çormagon, geçirdiği felç sebebiyle görevini yapamayacak derecede hastalanınca yerine daha Ögedey'in sağlığında Baycu Noyan²¹⁵⁵ getirilmişti.²¹⁵⁶ Fakat yeni komutan, imparatorluk ordularının karargâhının bulunduğu Azerbaycan yöresine ancak 1242 yılında varabilmişti. Oldukça uygun şartlar altında bölgeye gelen Baycu Noyan, elinde çok büyük güçler bulundurarak 1256 yılına kadar burada kalacaktı.²¹⁵⁷ Önceki satırlarda anlatıldığı gibi, Moğolların Anadolu'yu ele geçirmeleri, Alâeddîn Keykubâd'ın akıllı ve uzak görüşlü politikaları sayesinde en azından kendi dönemi için ertelenmişti. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in babası kadar dirayetli ve geniş ufuklu olmayışı, hiç kuşkusuz Moğollar'ın Anadolu Selçuklularına yönelik emel ve arzularını kolaylaştırıyordu.²¹⁵⁸ Baştanbaşa Anadolu Selçuklu devletini sarsan ve Erzurum savunmasında görevli birliklerin katılımını da gerektiren çok önemli bir sosyal-siyasal isyan olan Baba İshak ayaklanması, devlet yapısındaki zayıflığı ortaya çıkarmasına rağmen önceki dönemlerde başlayan kalkınma hamlesi henüz hızını kesmemişti. “Ülke refah içerisindeydi. Bir kervansaray ağı ve Venedikliler, Pisalılar, Provensliler, Cenevizler, Bizanslılar arasında imzalanmış anlaşmalara dayanan ticaret tam bir gelişme içindeydi. Çok sayıda mal ihraç ediliyor, çok az ithal ediliyordu ve bu da zenginliği durmadan artırıyor. Maden, sanayi etkindi; zanaat mükemmel durumdaydı. Göçebelerin hayvancılığı, tarımla yarışıyor. Neredeyse her yerden altın fişkiriyordu. Şehirlerin etrafı süslemelerle bezenmiş muhteşem surlarla çevriliyor, saraylar inşâ ediliyor, medreselerin sayısı artırılıyordu. Gelecek Selçuklulara gülümseyebilirdi. Baycu, işte o sıralarda saldırdı.”²¹⁵⁹

Baycu Noyan'ın²¹⁶⁰ Erzurum'a saldırısı, 1242 yılı kışında gerçekleşti. Anadolu Selçuklu devletinin doğudaki en önemli uç şehirlerinden olan Erzurum, o zamanın zengin ve büyük şehirlerinden biri olup uzun zamandan beri Moğollardan gelmesi beklenen tehlikeye karşı korunaklı bir duruma getirilmişti. Moğol komutanı, Erzurum'a saldırmak suretiyle, askerî ve ekonomik yönden durumunu güçlendirmek, Anadolu'nun kilidini açarak ileri harekâtını

²¹⁵⁴ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 62.

²¹⁵⁵ “İlhânilerde, şehzadelerden sonra Nuyin veya Nuyan denilen ve hizmet ve faaliyetleriyle maruf emîrler gelirdi. Bunlar, muhtelif Moğol kabilelerinden veya Türkler'dendi. Nuyin olabilmek için küçüklükten başlayarak harplerde ve hükümdar mahiyetinde hizmet görmüş olmak ve tedrici yetişmek lazımdı. Nuyinler en son olarak beylerbeyi rütbesine kadar çıkarlardı. Bu rütbe, büyük İlhanlı ordusunun umum kumandanlığı idi... Noyin denilen Moğol emîrleri, bazen de prenslerden tayin edilirdi. Cengiz Han'ın bir oğlu Uluğ Nuyan, Yani büyük Noyin tayin edilmişti.” Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 221, 226.

²¹⁵⁶ Vardan, “Fütuhât”, s. 228; Rene Grousset, *L'Empire Des Steppes*, Paris, 1939, s. 420; Roux, *Moğol*, s. 300.

²¹⁵⁷ Roux, *Moğol*, s. 300.

²¹⁵⁸ Uzluğ (ed.), *Âl-i Selçuk*, s. 21.

²¹⁵⁹ Roux, *Moğol*, s. 301.

²¹⁶⁰ “Moğollar'ın Bisu'ut boyundan olan Baycu, Cengiz'in halefi Ögedey Kaan'ın güçlü komutanlarından olup onun Tümen beyi idi. Bağdat'ın fethinden sonra Hülâgu tarafından öldürtülmüştü.” Sümer, “Moğollar”, s. 2, 33.

sürdürmek ve bunları gerçekleştirip büyük Kaan'ın iltifat ve ilgisine ulaşmayı umuyordu.²¹⁶¹ Bu amaçlarını gerçekleştirmek isteyen Baycu Noyan, 30.000 seçme Moğol askerîyle²¹⁶², çok soğuk bir kış gününde saldırıya geçti. Şehir, Müslüman, Hıristiyan ve ücretli Frank askerlerinden oluşan birlikler tarafından savunuluyordu. Her ne kadar Erzurum savunması için şehre gelen önemli askerî yığınının bir kısmı önce Babâî ayaklanmasını bastırmaya, daha sonra da doğu seferine gönderilmiş ise de kalede bir süre için düşmanla baş edebilecek yeterli sayıda asker bulunmaktaydı. Şehri kuşatan Baycu, surlar karşısına döktükleri taş yığınlarını kurdukları on iki mancınık ve arrade ile şehre yağdırmaya başladı. Sinaneddîn Yâkût ile Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı Stefenos²¹⁶³ saldırılara kahramanca karşı koyup zaman zaman dışarı çıkarak kuşatmacılarla çarpışmalara giriyorlardı. Onların bu cesur ve kararlı tutumları karşısında Moğol asker ve komutanları hayrete düşüp şaşkınlıklarını saklayamıyorlardı. Bu yiğitçe direniş, Erzurum Şâhnesi Şerafeddîn Duvunî'nin ihanetiyle yirmi günlük kuşatmanın ardından kesilmek zorunda kıldı.

Duvunî, soygun ve yolsuzluklarına ve halka dilediği gibi zulmetmesine engel olan Emîr Sinaneddîn'e duyduğu kin ve düşmanlık yüzünden Baycu Noyan'la gizlice haberleşme yolunu arayıp şöyle haber gönderdi: "Eğer benim ve adamlarımın can ve mal güvenliği sağlanıp bizzat Baycu tarafından gerekli belge verilirse, geceleyin koruması tarafımdan üstlenilen burçtan askerleri yukarı çekerek, onların aşağı inip kale kapılarının kilitlerini tokmaklarla kırmak suretiyle, Moğol askerlerinin içeri girip düşmanlarını ezmelerini sağlarım" dedi.²¹⁶⁴ Baycu, Duvunî'nin istediği belgeyi hazırlayarak, gerekli güvenceleri verdi ve durumu bir görevli (kasıd) vasıtasıyla hain şâhnaya ulaştırdı. Mektubu alan Duvunî, Baycu ile kararlaştırdıkları bir gece tam donanımlı 200 seçme askerî, aşağıya sarkıttıkları merdivenler yardımıyla kale burcuna çıktı. Hemen aşağı inerek balyozlarla kale kapılarını kıran askerler, dışarıda pusuda bekleyen Moğol askerlerinin bir anda şehre girmesini sağladılar. Emîr Sinaneddîn ve Stafenos, durumu öğrenince derhal harekete geçerek sabaha kadar durmaksızın kahramanca savaştılar. Çarpışmalar esnasında her iki taraftan çok sayıda insan öldü.²¹⁶⁵ Kaledeki Selçuklu emîr ve askerleri yalın kılıç, omuz omuza, cesurca savaştılar. Eğer Şerafeddîn'in ihanet ve tuzağı

²¹⁶¹ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 62.

²¹⁶² Baycu'nun kuvvetleri arasında Ermeni ve Gürcü birlikleri de vardı. Bkz. Turan, "Keyhüsrev II.", VI, s. 624.

²¹⁶³ Vardan, "Fütuhât", s. 228. İbn Bîbî, komutanın ismini "İstenkus" (İbn Bîbî, *Evâmir*, II, 62); Beygu ise "Vastenkös" olarak kaydeder. Bkz. Beygu, *Erzurum*, s. 65.

²¹⁶⁴ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 62.

²¹⁶⁵ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 63; Vardan, "Fütuhât", s. 228; Beygu, *Erzurum*, s. 65; Bertold Spuler, *İran Moğolları –Siyaset, İdare ve Kültür, İlhânular Devri 1220-1350-*, Çev: Cemâl Köprülü, TTK. Yay., Ankara, 1957, s. 53.

olmasaydı, Moğol askerlerinin şiddetli soğuk yüzünden kuşatmayı kaldırması bile mümkündü. Fakat şimdi şehir ceset yığınlarıyla dolmuştu.

Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'den Erzurum şehrine yardım için gönderilmesi istenen kuvvetler,²¹⁶⁶ henüz Erzincan'a ulaşmışlardı ki şehrin düştüğünü haber aldılar. Erzurum'un Moğollar'ın eline geçmesinden sonra meydana gelen olayları, İbn Bîbî şöyle anlatmaktadır: "...Güzellikleri dillere destan kadınlar, zâlimlerin tutsağı oldu. Süt çocukları, annelerinin bağrından, dadıların kucağından koparılıp alındı. O korkunç felaketin etkisinden ölüm aranır oldu, ah ve amanlar göğe ulaştı. İmdat isteyenlerin feryatları gökleri inletti.

Moğol askerleri, yağma ve talandan kurtulunca tutsakları toplamaya başlayıp herkesi şehirden dışarı çıkararak birbirlerinden ayırdılar. İnsan seçmeye başladılar, savaşa ve sanata yatkın olanları sağ bıraktılar, geri kalanları kılıçtan geçirdiler... O arada Emîr Sinaneddîn ile oğlunu elleri bağlı, başları açık olarak, malları, eşyaları, altın ve gümüşten meclis aletleri ve hazinesinin mücevherleriyle birlikte çekip meydana getirdiler. Orada bir sandalyede oturan Baycu, Sinaneddîn'i oğluyla yan yana getirerek, "Senin bu kadar malın var da niye asker tutmadın? Niye onları benim gibi bir düşmanı savuşturmak için kullanmadın, Ak akçeyi kara gün için saklarlar" sözüne Sinaneddîn, "Bir gün senin olacak mallar benim tasarrufumda nasıl kalır?" diye cevap verince Baycu'nun emri üzerine oğlunu hemen orada şehit ettiler. Sonra da onun işini bitirdiler. O savaşta Moğol emîrlerinin her birine önemli ölçüde hazine, çok sayıda mal, hayvan ve esir düştü. Onlar, birkaç gün sonra Mugan'ın yolunu tuttular.²¹⁶⁷ Erzurum'un bu şekilde kanlı bir surette Moğolların eline geçmesi, Anadolu Selçuklu topraklarında müthiş bir sarsıntı meydana getirdi ve uzun zamandır hissedilen Moğol korkusu gerçek bir tehlike haline geldi.

Çağdaş Fransız tarihçisi V. de Beauvais'e göre üç fersah uzakta kaplıcaları olan Ilıca'ya giden Baycu, orada yakaladığı kadınlarla, musiki çaldırarak eğlendiği halde yine de zulmü yumuşamadı.²¹⁶⁸ Cengeli Kıragos ise Tatarların güzel ve zengin Erzurum'u yağmalayıp, yakıp yıktıklarını Ermeni ve Gürcü komutanların kilise ve manastırlarda bulunan altın yazma mukaddes kitapları kurtarıp doğudaki diğer şehirlere götürdüklerini söyler.²¹⁶⁹

Moğolların o kış ileri harekâtlarına devam etmeyerek, Mugan'a dönmeleri, Selçuklular'a hazırlanma fırsatı vermiş oldu. Bütün güçlerini muhtemel bir Moğol saldırısı için

²¹⁶⁶ "Padişâh'a yardım için adam gönderdi, bu sırada padişâh içiyordu" Uzluk (ed.), *Âl-i Selçuk*, s. 21.

²¹⁶⁷ İbn Bîbî, *Evâmir*, II, s. 63-4; Beygu, *Erzurum*, s. 65.

²¹⁶⁸ Turan, *Türk Devletleri*, s. 27-28.

²¹⁶⁹ Turan, *Türk Devletleri*, s. 28.

hazır hale getiren Selçuklular, kendilerine tabi beylik ve devletlerden para veya değerli iktâlar yoluyla çok sayıda asker sağladılar. Frank, Gürcü ve Ermenilerden tutulan ücretli askerlerin sayısı, 50.000'e ulaşırken, Halep hükümdarlarından ancak 2000 asker katıldı. Sivas'a doğru harekete geçen Selçuklu ordusu, 641/1243 yılı²¹⁷⁰ Temmuz başlarında Sivas'ın 80 km doğusunda Kösedâğ sırtlarında, ilkbaharda yeniden ilk harekâtlarını başlatan Moğol ordusuyla karşılaştılar. Selçuklu öncü birliklerinin yenilmesi sonucu, Sultan kaçınca ordu dağıldı ve Moğollar bir süre Sivas şehrindeki terk edilmiş çadırları, tuzak sanarak girmekte tereddüt ettilerse de, aldandıklarını anlayıp Sivas'ı ele geçirdiler. Moğolların arkasından derhal yola çıkan Selçuklu veziri Mühezzebüddîn Ali, Mugan'da Baycu'ya yetişerek onunla bir barış anlaşması imzaladı. Buna göre Selçuklular, her yıl Moğollara 360.000 dînâr, 10 bin koyun, bin sığır, bin at, deve, katır ve ipekli kumaşlarla, av köpekleri vereceklerdi. Böylece Anadolu Selçuklu devletinde "Moğol korumacılığı" adı verilen yeni dönem başlamış oluyordu.

Kaynakça

Abu'l-Ferec, Bar Hebraeus, *Tarih*, İng. Çev. Ernest A. Wallis Budge, Trk. Çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara, 1945 (I-II). (Tarih).

Alinge, Curt, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, AÜHF Yayınları, Ankara, 1967.

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara, 1990 (Moğol).

Bayram, Mikail, "Anadolu Selçuklular'ında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Cogito*, S. 29, İstanbul 2001, s. 61-72.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev.: Yıldız Moran, 3. baskı, İstanbul, 1994 (Türkler).

Cüveynî, Alâeddîn *Ata Melik (1282)*, *Tarih-i Cihângûşâ*, çev. Mürsel Öztürk, 2. baskı, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1996 (Cihângûşâ).

Deguiques, *Tarih-i Umumî*, çev. Hüseyin Câhid, İstanbul 1924 (Tarih).

Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni –Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İstanbul, 1993 (I-III), (İslâm).

Iorga, N., "Les Tatars et Le Saint Siège d'après un livre récent", *Revue Historique du Sud-est Européen*, Janvier-Mars 1332, (IX E Année, Nos. 1-3), Paris, 1932, s. 82-96.

²¹⁷⁰ Bu yıla Anadolu'da "Baycu yılı" ismi verilmektedir. Çünkü çok önemli sonuçlar doğuran bu tarihten sonra, Selçukluların artık esaret ve zillet yılları başlamaktadır. Turan, "Keyhüsrev II.", VI, s. 627.

İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali(684/1285), *el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996 (I-II), (Evâmir).

İbn Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdulvahid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sadır, Beyrut, ty. (Kâmil).

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (öl. H. 597), *el-Muntazam ve Multekatu'l-Multezam*, neşr. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1992 (Muntazam).

İnalçık, Halil, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, IV, 340-352.

Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 2. baskı, TTK., Ankara, 1984 (Osmanlı).
....., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 7. baskı, Ankara, 1991 (İlk Mutasavvıflar
Manghol-un Niuça Tobça'an (yüan-ch'ao pi-shi), Moğolların Gizli Tarihi, (yazılış: 1240), çev. Ahmet Temir, 3. baskı, TTK Yay., Ankara, 1975.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babâiler İsyanı -Aleviliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk Hetedorodoksisinin Teşekkülü-*, Genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 1996 (Babâiler).

Rasony, Laszlo, *Tarihte Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 4. baskı, Ankara, 1996 (Türkler).

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, İstanbul, 2001 (Moğol).

Spuler, Bertold, *İran Moğolları –Siyaset, İdare ve Kültür, İlhânlılar Devri 1220-1350-*, çev. Cemâl Köprülü, TTK. Yay., Ankara, 1957.

Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamit, 4. baskı, Kahire, 1969 (Tarih).

Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., İstanbul, 1992 (Oğuzlar).

....., "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, sayı: 1, 1969, Ankara, 1970, s. 1-147.

....., "Tuğrulşâh", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, XII, 42-44.

Tarih-i Âl-i Selçuk Der Anadolu, (Türkçe trc. ve Farsça metinle birlikte nşr. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul, 1369.

Tekin, Rahmi, *Ahlât Tarihi*, Osav Yayınları, İstanbul, 2000.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, 5. baskı, İstanbul, 1998 (Türk Devletleri).

....., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1969 (Selçuklular).

....., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Metin-Tercüme ve Araştırmalar, TTK, Ankara, 1958 (Vesikalar).

....., “Keyhüsrev I.”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VI, 613-620 (“Keyhüsrev I.”).

....., “Keyhüsrev II.”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VI, 620-629 (“Keyhüsrev II.”).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yay., 3. baskı, Ankara, 1984 (Medhal).

Vardan, Vardabet, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, Çev: Hrand D. Andreasyon, *Tarih Semineri Dergisi*, 1-2, İÜEF Yay., İstanbul, 1937 (“Fütuhât”).

Artze (Karaz) Savaşı ve Ermeni-Bizans İmparatorluğu İlişkileri

Serkan Özer*

Özet

Bu bildiriye, daha çok Pasinler ya da Hasankale Savaşı olarak da bilinen Kapetru Savaşı'nın hemen öncesinde, kaynaklarda Artze veya Ardzın şeklinde kaydedilen şimdiki adıyla Karaz'a Selçuklu ordusu tarafından düzenlenen akın incelenmiştir. Ermenistan'ın mahvının başlangıcı olarak değerlendirilen bu olay, Ermenilerin ruhunda derin izler bırakmış ve kaynaklarına elim bir olay şeklinde kaydedilmiştir. Hemen akabinde Selçuklu ordusu, Pasinler'de büyük bir zafer kazanmış ve Bizans ile Selçuklular arasındaki ilk diplomatik ilişki de bu zafer sonrasında vuku bulmuştur. 1049 yılına tarihlenen bu savaş, Selçuklu fetihleri açısından büyük bir öneme sahip olmakla beraber aynı zamanda Bizans-Ermeni ilişkilerine dair de önemli ipuçları barındırmaktadır. Zira Ermeni yazarlar, Selçuklu akınlarının başarısında Ermeni tebaasını koruyamayan Bizans'ın yanlış siyasetini, acizliğini ve hatta ihanetini teşhis etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Ermeniler, Bizans İmparatorluğu, Erzurum, Karaz / Artze.

Battle of Artze (Karaz) and Armenian-Byzantine Empire Relations

Abstract

In this paper, the rush upon now known as Karaz recorded as Artze or Ardzın in the sources, just before the Battle of Kapetru widely known as Battle of Pasinler or Hasankale has been studied. This event, which is regarded as the beginning of the destruction of Armenia, left deep traces in the Armenian soul and was recorded as a painful incident in their resources. Soon the Seljuk army won a great victory in Pasinler and the first diplomatic relationship between Byzantium and Seljuks came after this victory. This battle, dated to 1049, has great prominence in terms of the Seljuk conquests and at the same time contains important clues about the Byzantine-Armenian relations. Because the Armenian writers are identifying the false politics, helplessness and even betrayal of Byzantium which could not protect Armenian subjects in the success of the Seljuk rushes.

Keywords: Seljuks, Armenians, Byzantine Empire, Erzurum, Karaz / Artze

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, serkan.ozer@erzurum.edu.tr

Giriş

Selçuklular; Karahanlı, Gazneli ve Sâ mânî devletleri arasında var olma mücadelesi verdikleri bir dönemde Sâ mânî Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte (1005) çok güçlü iki Türk devletinin arasında kaldılar. Bu, varlığını koruyabilme çabası esnasında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya keşif seferine çıkması ve bunu başarıyla tamamlaması (1015-1021), Türklerin vatan arayışında atılan en önemli adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Anadolu topraklarının savunmadan yoksun oluşu ve zengin bir ganimet vaad etmesi Selçuklu beylerini ümitlendirmiştir²¹⁷¹. Çağrı Bey ile başlayan Anadolu akınları, dağınık Türkmen grupları tarafından devam ettirilmiş ve zamanla Selçuklu beylerinin organize ettiği daha büyük çaplı seferler hayata geçirilmiştir. Bu Türkmenler içinde -Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya nisbetle- Yabgulular olarak adlandırılan Türkmenlerin akınları özellikle önem arz etmektedir. Yabgulular, Arslan Yabgu'nun esareti (1025) sonrasında sorun olmaya başlamışlar; hem Gazneli ve Karahanlı devletlerinin hem de Abbâsî Halifeliği'nin topraklarını tahrip etmeleriyle hedef haline gelmişlerdi. İşte bu Yabgulu Türkmenler, bazen Gazneli sultanlarının takibinden kurtulmak bazen de Selçuklu beylerinin yönlendirmesiyle Anadolu toprakları da dâhil olmak üzere batı yönünde ilerlemeye başladılar²¹⁷².

Azerbaycan'ı hareket üssü olarak kullanan Türkmenler, Selçuklulara itaatten imtina ettiklerinden Tuğrul ve Çağrı Beyler için de ayrı bir endişe kaynağı haline geldiler. Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillâh (1031-1075) da Türkmenlerin kontrol altına alınması yönünde bir uyarıda bulununca Tuğrul Bey, Türkmenlere yurt bulma zorunluluğunu daha yakından hissetmeye başladı. Akınlarına aralıksız devam eden ve Anadolu'daki Bizans savunmasının tahribinde önemli rol oynayan bu Türkmenler, ancak Selçuklu Devleti kurulduktan sonra itaat altına alınabildiler²¹⁷³.

²¹⁷¹ Bu konuda Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, Ankara 2010, s.259-274, Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s.293, Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 2014, s.33-35, Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, Yay. Haz., Refet Yinanç, TTK, Ankara 2013, s.31-32, Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971, s.14-15, Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I (Kuruluş Devri)*, TTK, Ankara 2011, s.104-115, Çağrı Bey'in keşif seferinin Türk tarihinde büyük bir önemi vardır. Çünkü Selçukluların Anadolu'yu yurt edinme fikrine Çağrı Bey'in keşif seferi sonrasında kapıldıkları kabul olunabilir. Dolayısıyla bundan sonraki mücadeleler Anadolu'nun fethine yöneliktir. Karaz Savaşı ve Pasinler Savaşı da bunun güzel örnekleridir. İbrahim Tellioglu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", *Tarihte Ermeniler ve Türkler*, II, TTK, Ankara 2014, s.112.

²¹⁷² Gazneli Sultan Mahmud ve Mesud dönemlerinde Gaznelilerin Oğuzları takibi konusunda Bkz. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, IX, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s.291-294, Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007, s.37-39, 62, 64, Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s.165-196, Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s.32, Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1988, s.6-7.

²¹⁷³ Türkmenlerin faaliyetlerinin geniş bir anlatımı için Bkz. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, IX, s.294-302, Muhammed b. Ali Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538= 1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar

1040 yılında kazanılan Dandanakan Zaferi sonrasında Anadolu akınları, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (1040-1063) tarafından yönetilmeye başlandı. Çağrı Bey, devletin diğer kanadını güvence altına alırken batı yönündeki fetihlerden -Mehmet Altay Köymen'in *Anadolu'da vatan kurma hareketinin öncüsü* olarak vasıflandırdığı- Tuğrul Bey sorumlu oldu. Sultanın en büyük yardımcıları, anne bir kardeşi İbrahim Yınal ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış²¹⁷⁴ idiler. Bu ortamda Selçuklu şehzadeleri ve Oğuz beylerinin Anadolu akınlarını sıklaştırdıkları göze çarpmakta ve bu seferler içinde Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın şehadeti ile sonuçlanan Anadolu seferi, sonuçları itibariyle çok büyük bir önem arz etmektedir. Hasan Bey, 20 bin kişilik bir kuvvetle ilk olarak Eleşkirt'e gelmiş, sonrasında Erzurum havalisine girmiştir. Akabinde 1048 sonbaharında Vaspurakan'a ilerleyen Hasan Bey, Yukarı Zab bölgesinde, Gürcistan ve Ani bölgesinin valisi Katakalon Kekaumenos ile Vaspurakan'ın Bizanslı yöneticisi Bulgar asıllı Aaron'un tuzağına düşmüş; kendisi ve birçok askeri şehit olurken adamlarının bir kısmı kurtulmayı başarmıştır. Bu olay, Selçukluları çok büyük bir üzüntüye gark etmiş ve Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ı Azerbaycan Genel Valiliği'ne atayarak Hasan Bey'in intikamının alınmasını emretmiştir²¹⁷⁵.

ve Açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s.6-7, Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.39-40, 43-45, Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s.32-33 vd., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.119-120, Ergin Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", *Yeni Türkiye*, S. 60 - 2014, s.2-3, Tuğrul Bey döneminde merkezileşme çabaları göze çarpmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından bu, Türkmenlerin tasfiyesi olarak da değerlendirilmektedir. Zira Tuğrul Bey zamanında ücretli ve köle kökenli askerlerin kadrolarda geniş şekilde yer buldukları görülür ki bu yüzden Türkmenlerin Tuğrul Bey'e tepkileri ortaya çıktı. Fakat Tuğrul Bey yine de Türkmenlerle ilişkisini hiçbir zaman kesmedi. Çünkü ilerideki fetihler için Türkmenlere ihtiyacı vardı. Gerçekten de sultan, Türkmenlere akınlarında yardımcı oldu, hatta çoğunlukla bunlara liderlik etti. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s.9.

²¹⁷⁴ 1045-1046 yılında Kutalmış, Ermeni topraklarına girdi, pek çok ganimet aldı ve Ermenileri yendi. Dönüşte Tuğrul Bey'e tıpkı Çağrı Bey'in söylediği gibi Ermeni topraklarının savunmasız olduğunu ve buralarda kendilerine karşı koyacak bir askeri gücün bulunmadığını belirtti. Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.43-44, Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.89-90, Azîmî, *Tarih*, s.8, Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s.176, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.120-121, Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s.35, Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.571, Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.3-4.

²¹⁷⁵ Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, babasının yanında kalmayarak batı yönündeki faaliyetlere destek vermişti. Azerbaycan ve Vaspurakan bölgesindeki akınlarda görev almış ve nihayet vuku bulan çarpışmada şehid düşmüştür. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII - 1958, s.124, Bizans komutanları, orduları bozulmuş da kaçıyor gibi tüm eşyalarını ordugâhta bırakarak geri çekilmeye başladılar. Hasan Bey ve birlikleri buna kanarak ganimet toplamaya başladılar fakat bu esnada geri dönen Bizans ordusunun saldırısında şehid oldular. Hasan Bey'in şehit edilmesi konusunda Bkz. Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90, Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s.40-41, Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, ETSO Vakfı Yayınları, 1992, s.9, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.121, Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.47, Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara 2002, s.7, Azerbaycan, Anadolu akınlarında hareket üssü olarak kullanılmıştır. Claude Cahen'in değerlendirmelerine göre Horasan'dan itibaren otlak yollarını takip eden Türkmenlerin ulaştıkları kavşak noktası Azerbaycan oluyor ve Selçuklu Sultanı, buradaki Türkmenlerden etkili bir şekilde yararlanma ve Anadolu akınlarında bunları kullanma imkânı buluyordu. Bu yüzden daha organize akınlar düzenlemek için buraya vali olarak kardeşi İbrahim Yınal'ı

Artze Savaşı ve Tarihi Önemi

Selçuklu şehzadesi Hasan Bey'in şehit düşmesi üzerine İslam kaynaklarına göre 1048, Ermeni kaynaklarına göre ise 1049 yılında İbrahim Yınal ve Kutalmış liderliğinde Anadolu'ya, kaynaklarda sayısı 100 bin kişi olarak kaydedilen bir orduyla intikam seferi düzenlendi. Bu beklenmedik sefer karşısında Bizans yöneticileri Aaron ve Katalalon, kalabalık Selçuklu ordusu karşısına çıkmaya cesaret edemeyerek Bizans imparatorundan acil yardım istediler. Vaspurakan ve Aras civarında önemli bir direnişle karşılaşmayan Selçuklu ordusu, Aras Nehri'ni takiple Erzurum'a ulaştı. Şehrin Bizanslı komutanı kaleye çekilip güvenli bir alan oluştururken İbrahim Yınal şimdiki Erzurum şehir merkezinden çok uzakta olmayan Artze (Ardzın)'ye yöneldi²¹⁷⁶.

Kalabalık nüfuslu bir ticaret şehri ve Erzurum'dan daha eski bir yerleşim alanı olan Artze (Ardzın), şimdiki Erzurum şehir merkezinin 15 km. kuzeybatısında bulunuyordu. Ermeni kaynaklarında burası, surdan mahrum bir ticaret şehri ve çok zengin bir yer olarak tasvir edilmektedir. Ermeni kaynakları gibi Bizans tarihçisi Zonaras da şehrin savunmadan yoksun olduğunu belirtirken; W. Heyd bu durumu, surların ticaretin gelişmesine engel olduğu bilgisiyle açıklamaktadır. Gerçek şu ki şehrin etrafının surlarla çevrilmemiş olması Selçuklu ordusunun işini kolaylaştırmıştır²¹⁷⁷. Artze veya çoğunlukla *Ardzın* şeklinde kaydedilen şehrin ismini Urfalı Mateos'un nâşirleri *Ardzen-er-Rum* veya *Erzurum* şeklinde açıklamışlar ve yerleşimin, Yukarı Ermenistan'ın Garin mıntıkasında bulunduğu bilgisini vermişler; buna karşılık yeri hakkında bir açıklamada bulunmayan Smbat Sparapet ise *Artsn* telaffuzunu tercih etmiştir²¹⁷⁸.

tayin etti. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s.11-12, Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s.55, İslam kaynaklarında yer alan rivayete göre Maverünnahr'de biriken Türkmen kitlesi sorun çıkarmaya, sıkıntılara sebep olmaya başladı. Bunun üzerine İbrahim Yınal, bunları Anadolu'ya yönlendirdi ve kendisinin de onlara katılacağını ifade etti. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, IX, s.415, Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s.11, Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtü'z-Zaman fî Tevârihi'l-Ayan*, XVIII, Beyrut 2013, s.463, Nuveyrî, Şihâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVI, Beyrut 2004, s.163-164.

²¹⁷⁶ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.10, Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s.12, Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s.41-42, Bizanslı yazar Zonaras, Türk ordusunun mevcudunu 100 bin olarak vermektedir. Bu abartılı görünmekle beraber Artze'yi Ermeni kaynaklarında anlatıldığı gibi isabetli tasvir etmiştir. Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90.

²¹⁷⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s.86, Smbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, Trans: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005, s.22, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90, W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s.51, Ayrıca Bkz. Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.5, Besim Darkot, "Erzurum (Coğrafya)", *İA*, IV, MEB, İstanbul 1977, s.341, Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s.384, Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.574, Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s.42.

²¹⁷⁸ Mateos, *Vakayiname*, s.86, 212 no'lu dipnot, Smbat, *Chronicle*, s.22, Çamiçyan da ismi *Arzn* olarak kaydetmiştir. Father Michael Chamich, *History of Armenia*, II, Trans: Johannes Avdall, Bishop's College Press 1827, s.138.

Aşağıda bahsedeceğimiz akında Selçukluların eline geçtikten sonra Artze söylenimi Arz şekliyle devam ettirilmiş; Saltuklular ile beraber buna *Kara* kelimesi eklenmiş ve *Kara Arz* isimlendirmesi zamanla *Karaz*'a dönüşmüştür²¹⁷⁹.

Artze'de yaşanan savaşın tam bir tasvirini Urfalı Mateos yapmakta, Smbat da savaşı ondan naklen anlatmakla beraber bazı farklı detaylar vermektedir. Diğer iki Ermeni yazardan Aristakes'in rivayetleri dini ve ağırlıklı bir anlatımla karmaşık hale gelmekte, Çamiçyan'ın tasviri ise kısa fakat etkili olmaktadır. Bizans cephesinden en ayrıntılı tasviri yapan Zonaras, Selçuklu ordusunun sayısı konusunda mübalağaya kaçmakla birlikte çatışmanın cereyanı hakkında önemli detaylar sunmaktadır. Süryani kaynaklarında ise Artze'de, sonra da Pasinler'de yaşanan savaşlar konusunda önemli bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buna karşılık İslam kaynakları konuya tamamen ilgisiz görünmektedirler. Tek önemli kayıt Azîmî'nin eserinde *Türklerin Erzurum'u fethi* konusunda yer almakta fakat yazar da bu çok muhtasar ve karmaşık rivayetinde kronolojide hata yapmaktadır. Diğer İslam kaynakları da Pasinler Savaşı'nı anlatmakta fakat savaşın sonucuna odaklandıkları için pek muhtasar kalmaktadırlar. Bu yüzden Ermeni kaynaklarının savaş tasviri çok önemlidir. Ermeni kaynaklarının bazı nüanslarla verdikleri bilgilere göre;

498 (9 Mart 1049-8 Mart 1050) tarihinde Ermenistan Krallığı'nı hilekârlıkla Bagratuni hanedanının elinden gasp eden imparator Monomah'ın (IX. Konstantin Monomakhos 1042-1055) hâkimiyeti zamanında ve Bedros'un Ermeni katolikosluğu günlerinde, Allah'ın gazabının bir alâmeti olan felâket, Sultan Tuğrul'un emriyle İran'dan üzerimize gelmeye başladı. Apreem (İbrahim) ve Kıtılmış (Kutalmış) adlı iki kumandan, Sultanın divanından çıkıp, muazzam bir ordunun başında oldukları halde Ermenistan'a karşı yürüdüler. Onlar bütün Ermenistan'ın, Romalılar yüzünden başsız ve müdafaasız kalmış olduğunu biliyorlardı. Çünkü Romalılar, cesur ve kuvvetli adamları şarktan uzaklaştırmışlardı ve Ermenistan'ın ve bütün Şarkın müdafaası yalnız hadımağası olan (Bizanslı) kumandanların elinde kalmış bulunuyordu. İşte bu zamanda, zalim askerler, Ardızın denilen çok nüfuslu ve meşhur Ermeni şehrine geldiler. Onlar, şehri surdan mahrum bir vaziyette ve lâkin sayısız erkek ve kadın ve hesapsız altın ve gümüşle dolu olarak buldular. Şehir halkı, Müslüman askerlerini görünce ittifakla onlara karşı

²¹⁷⁹ Şehrin ismi konusunda Bkz. Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.5, O tarihlerde Theodosiopolis olarak anılan şimdiki Erzurum, adını buradan almaktadır. Ardızın / Erzen isimlendirmesinde ayırt edici olması için Rum kelimesi kullanılmaktaydı. Selçuklular, Ardızın'ı ele geçince halkı, Theodosiopolis'e sığındı ve eski şehirlerinin hatırası olarak buraya Erzen adı verildi. Osman Gürbüz, "Kalikala-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED*, 46 / 2 – 2016, s.135-137, Mükrimin Halil Yinanç, "Erzurum (Tarih)", *İA*, IV, MEB, İstanbul 1977, s.348, Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.321, Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, s.384, Robert H. Hewsen, "Summit of the Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk", *Armanian Karin / Erzerum*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, California 2003, s.42, 44, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.122.

geldiler. Şehrin etrafında şiddetli bir muharebe oldu. Muharebe hemen bütün gün devam etti ve tarlalar kanla boyandı. Çünkü ne iltica edilebilecek bir yer, ne de bir yardım ümidi vardı. Halk, kurtuluş çaresi olarak önünde yalnız ölümü görüyordu. Şehrin askerleri nihayet, zalimlerin çokluğu altında ezilerek firar ettiler. Müslümanlar, kılıçları kaldırmış oldukları halde şehre hücum ettiler ve 150.000 kişi kadar olan halkı kâmilen kılıçtan geçirdiler. Gasp edilen altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları zikretmeye hacet yoktur, çünkü bunların miktarını kalemle ifade etmek imkân haricindedir. Birçok insanların ağzından çok defa, Davtuğ (Davut) denilen korepiskopos hakkında şunları işittim: Bunun hazinesi ve evinden sekiz yüz altılık öküz çıkıyordu. Bu zamanda, orada, “Messe” ayini icra edilen sekiz yüz kilise vardı. İşte, güzel ve muhteşem Ardzın şehri böyle merhametsiz bir katliam ve acı bir ölümle mahvolmuştur. Toprağa gömülmeyip vahşi hayvanlara yem olan asilzadelerin ve ruhanilerin telefâtı ve asil kadınların çocukları ile birlikte köle olarak İran’a götürülmeleri ağlayarak nasıl ifade edilebilir? Bu hâdise, Ermenistan’ın mahvolmasının başlangıcı oldu. Binaenaleyh, bu katliam ve tahribata iyi dikkat ediniz. Çünkü Şark milleti, seneden seneye devamlı bir surette mahvedildi ve Ermenistan’da kılıç ve esaretle zapt olunan ilk şehir Ardzın oldu²¹⁸⁰.

Ermeni kaynaklarının kayıtları sadece savaşın cereyanı açısından değil, birçok bakımdan önem arz etmektedir. Bu kaynaklarda şehrin bayındır halinden nüfusuna ve Selçuklu ordusunun şehri zaptına kadar çok tatmin edici bilgilerle karşılaşmaktayız. Ermeni ve Süryani kaynaklarının tipik anlatım tarzı (savaşın cereyanı, yaşanan acılar, ele geçirilen ganimetler) burada yine karşımıza çıkıyor. Ancak burada yaşanan savaş kadar önemli olan bir başka husus, Ermeni-Bizans ilişkilerinin savaşa yansımalarıdır. Zira tek cümlelik, kısa bir anlatımı da olsa aslında bu rivayetler Bizans’ın Ermeni ve Gürcü topraklarını ilhakının ve Bizans hâkimiyetine duyulan nefretin de güzel bir özetini yapmaktadır. Dolayısıyla Artze’de yaşanan savaşa dair rivayetlerin başlangıcını oluşturan ve bir bakıma yaşanan acıların sebebini açıklayan bu bilgilerin de irdelenmesi gerekmektedir. Bu da Artze Savaşı’nın arka planının anlatımı anlamına gelmektedir. Bu yüzden yukarıdaki bilgilerle sadece bir çatışmaya yoğunlaşmak konunun tam olarak anlaşılmasına engel olacağından kaynaklarda yer alan bilgileri iki ana bölüm altında incelemek daha doğrudur. Buna göre;

-Artze’de yaşanan çatışmada Selçuklular büyük bir ganimet elde etmişlerdir ve bu savaş, Anadolu akınları içinde, hatta Anadolu’nun fethi sürecinde çok önemli bir yere sahiptir.

²¹⁸⁰ Mateos, *Vakayiname*, s.85-87, Smbat, *Chronicle*, s.22, Aristakes Lastivertc’i, *History*, Trans: Robert Bedrosian, New York 1985, s.83-86, Chamich, *History of Armenia*, II, s.138.

-Bizans, Ermeni Krallıkları'nı ilhak etmiş, bu sayede Ermeni toprakları başsız ve müdafaasız kalarak Türk akınlarına açık bir hale gelmiş ve bu durum, Türkleri cesaretlendirmiştir. Ayrıca Ermeni yöneticiler tasfiye edilmiş ve görevlendirilen Bizanslı yöneticiler yeteneksiz ve duyarsız olduklarından Ermenileri koruyamamışlardır.

Yukarıdaki rivayetlerden de anlaşıldığı üzere savunmadan yoksun olan şehrin halkı, bu dezavantaja rağmen sayısal üstünlüklerine güvenerek Bizans komutanını dinlemeyip Theodosiopolis'e çekilmemiş ve şehir dışında mücadeleyi kabul etmişlerdir. Zonaras, bu dezavantajın farkında olarak halkın, şehrin girişlerini toprak yığınlarıyla kapatma uğraşında olduklarına özellikle değinmektedir. Ancak şehrin altı günün sonunda zapt edildiği göz önüne alınsa bile bu toprak yığınlarının şehre ulaşan Selçuklulara pek engel teşkil etmediği rahatlıkla anlaşılabacaktır. O halde Selçuklu ordusunun şehir dışında karşılanmış olmasının Artzelilere zaman kazandırmış olduğunu düşünmek daha doğrudur. Şehrin askeri gücünün savaşa azmi, şehir dışındaki şiddetli çarpışmalarda tükenince kaynakların da belirttiği üzere şehre sığınmak pek anlam ifade etmedi. Savaşı sonlandırmak isteyen İbrahim Yınal, ganimeti de gözden çıkararak şehrin ateşe verilmesini emretti ve şehir bu sayede düştü²¹⁸¹.

Artze'de bunlar yaşanırken Katakalon ve Aaron harekete geçmek hususunda tereddüt içindeydiler. Bu sırada Pasinler mevkiinde bulunan bu valiler, –yukarıda belirtildiği üzere- imparatorun acil yardım istedikleri. Bizanslı yazar John Skylitzes'in kaydına göre Katakalon, mevcut birliklerle Selçuklu ordusunun karşılanması fikrindeydi. Ancak Aaron, -Zonaras'ın da belirttiği üzere- tereddüt yaşayınca imparatorun bu konudaki emri beklendi. Fakat imparatorun emri kesindi. Yani Prens Liparit, Gürcü birlikleriyle kendilerine katılınca kadar harekete geçilmeyecek ve Selçuklu ordusuyla karşı karşıya gelinmeyecekti. Gürcülerin gelişi beklenirken Selçuklu ordusu karşısında zor durumda olan Artze de son yardım ümidini bu şekilde yitirdi. Gürcü kuvvetleri geldiğinde ise artık çok geç kalınmış ve şehir zapt edilmişti²¹⁸².

Kaynaklara yansıyan rakamlara ihtiyatlı yaklaşmamız gerekmektedir. Zira şehir, önemli bir ticaret şehri olarak tasvir edilmekte ve yaşayan insan sayısından ele geçirilen ganimete ve şehirdeki kilise sayısına kadar çok abartılı görünen rakamlar verilmektedir. Şehrin zenginliği dolayısıyla Korepiskopos Davit'in kırk deve yükü tutan hazinesinde bir gerçeklik olabilir fakat şehirde 150 bin kişinin yaşadığı ve hepsinin kılıçtan geçirildiği rivayeti mübalağalı durmaktadır. Çamiçyan ise bu rakamı daha da abartmakta şehirde 300 bin kişinin yaşadığını ve

²¹⁸¹ Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90-91, Mateos, *Vakayiname*, s.86, Smbat, *Chronicle*, s.22, Yinanç, "Erzurum", *İA*, IV, s.348.

²¹⁸² John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, Trans: John Wortley, Cambridge University Press 2010, s.423, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90, Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.575.

bunlardan 140 bininin katledildiğini rivayet etmektedir²¹⁸³. Modern araştırmacılar bu rakamlara dair pek açıklama yapmamışlardır. Ancak İbrahim Telliöğlü'nun değerlendirmesi çok ilgi çekicidir. Buna göre Ermeni kaynaklarında Türklerle ilgili abartılı ifadeler çok sık rastlanmakta; abartı unsuru, özellikle Ermenilerin Türk saldırılarından gördükleri zararlar anlatılırken karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla yukarıdaki rivayette yer verilen 150 bin rakamı da yaşanan acıların boyutunu anlatmak için yapılan mübalağanın güzel bir örneğidir²¹⁸⁴. Fakat rakam ne olursa olsun şehirden büyük bir ganimet ele geçirildiği kesindir. Ayrıca şehrin zengin ve kalabalık nüfuslu bir ticaret şehri olması dolayısıyla mamuriyetine dair atıflar da devamlı karşımıza çıkmaktadır. Ancak şehirde messe (Evharistiya / Ekmek-Şarap Ayini) ayini²¹⁸⁵ düzenlenen 800 kilisenin²¹⁸⁶ bulunduğu dair bilgi gerçek dışı olmalıdır. Bu kaydın şehrin önemini vurgulamaya yönelik olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

Ermeni yazarlar bu savaşı ve yaşananları ağlamaklı bir dille anlatmaktadırlar. Ermenistan'ın mahvının ve Türklerin ayakları altında ezilmesinin başlangıcı olan bu savaşta Ardızın, kılıç ve esaretle zapt olunan ilk şehirdir²¹⁸⁷. Kaynaklar bu konuda son derece haklıdırlar. Çünkü Gürcü Liparit'in katılımı sonrasında Pasinler'de Selçuklu ordusu karşısına çıkan Katakalon ve Aaron kumandasındaki müttefik ordu, büyük bir hezimet yaşayacak; Pasinler'de kazanılan zaferle beraber Selçuklu akınları hız kazanacak ve yazarların da dile getirdiği üzere Erzurum'da başlayan başarılar, katlanarak devam edecektir.

Artze Savaşı'na Yansıyan Ermeni-Bizans İlişkileri

Artze Savaşı'na dair verilen bilgilerde dikkat çeken hususların başında Bizans hâkimiyetine duyulan nefret gelmekte; Bizans ve Ermeniler arasında kökeni çok eskilere dayanan dini-siyasi-ekonomik kavganın varlığı derhal fark edilmektedir. Burada bu kavganın tarihi arka planına bakmak, Artze dolayısıyla karşımıza çıkan bu rivayetleri daha sağlıklı değerlendirmemizi sağlayacaktır. Rivayetlerde ilk olarak olumsuz bir Bizans imajına rastlanır ki Ermeni ve Süryaniler, Bizans'a duydukları nefreti bazen üstü kapalı ama çoğunlukla – yukarıda olduğu gibi- sarih bir şekilde dile getirirlerken; Bizans tarih yazarları da Ermeni ve Süryanileri *din dışı* bir unsur veya *sapkın* olarak değerlendirirler. Bu nefretin temel nedeni

²¹⁸³ Mateos, *Vakayiname*, s.86, Smbat, *Chronicle*, s.22, Chamich, *History of Armenia*, II, s.138.

²¹⁸⁴ İbrahim Telliöğlü, "Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar)", *Yeni Türkiye*, S. 60 - 2014, s.7.

²¹⁸⁵ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık (Mabed ve İbadet)", *DİA*, XVII, Ankara 1998, s.349, Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2012, s.393.

²¹⁸⁶ Mateos, *Vakayiname*, s.87, Smbat, *Chronicle*, s.22, Chamich, *History of Armenia*, II, s.138.

²¹⁸⁷ Mateos, *Vakayiname*, s.87, Smbat, *Chronicle*, s.22, Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s.12, Artze'de yaşanan savaşın bir değerlendirmesi için Bkz. Ahmet Toksoy, "Karaz Erzurum-Artze-Karaz", *Atsız Armağanı*, II, Yay. Haz., Saadettin Yağmur Gömeç, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, s.327-344, Ömer Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 44 – 2010, s.248-256.

dindir ve bu anlaşmazlık Ermenilerin Hıristiyanlığı kabullerine kadar uzanmaktadır. Yukarıdaki rivayetlerde Bizans hâkimiyetine karşı duyulan rahatsızlık, ilk bakışta *ilhak* ve *tehcir* üzerinden yansımakla beraber rivayette yer almayan dini baskı da gözden kaçmamalıdır²¹⁸⁸.

Artze'ye dair rivayetlerde dikkat çeken noktalardan biri de Bizans'ın Ermeni topraklarını ilhakı ve bunun olumsuz sonuçlarıdır. Bu savaş öncesinde de Ermeni ve Süryanilerin Bizans'a saldırma argümanlarının başında dini baskı ve ilhak yer almaktaydı. Zira

²¹⁸⁸ Bizans'ın Ermenilere uyguladığı dini baskı için Bkz. Vardan Vardabet, *Cihan Tarihi, (889-1269)*, “*Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)*”, Çev: Hrant D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1 / 2, İstanbul 1937, s.162, 165, 177-179, Mateos, *Vakayiname*, s.98-99, İmparator Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena da yıllar sonra eserinde Ermenilerden *dinsiz* şeklinde bahsetmiştir. Anna Komnena, *Alexiad (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası)*, Çev: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s.287; Ermenilerin din değiştirmesine Roma'dan çok sert tepkiler gelmiş ve Ermenilerin kitaplarının yakıldığı, kiliselerinin yıkıldığı bu dönem, İmparator Konstantin'in (273-337) hâkimiyetiyle birlikte son bulmuştu. Ancak bu defa da Hz. İsa'nın mahiyeti üzerine başlayan tartışmalarda konsillere geç kalan veya türlü sebeplerle katılmayan Ermeniler, konsil kararlarını kabule zorlandılar. Ermeniler aslında İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) Konsilleri'nin kararlarını kabul etmişlerdi. Fakat Kadıköy Konsili'nde (451) Nesturilik ile Monofizitizmin mahkûm edilmesine ve Hz. İsa'nın birbirinden ayrılmayan ama birbirine de karışmayan iki tabiatı (insani ve ilahi) olduğuna dair alınan karara katılmadılar. Ermenilerin, kiliselerini ayırmaları bir kırılmaya neden olurken baskılar artmaya başladı ve sürgün, müsadere, kital ile Ermeniler, Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabule zorlandılar. Abdurrahman Küçük, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV / 1 – 1996, s.123, 135-151, Davut Kılıç, “Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregorgen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)”, *Türk Kültürü*, XXXVIII / 452 – 2000, s.753-754, Kadıköy Konsili hakkında Bkz. Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Çev: Mehmet Aydın, TTK, Ankara 1990, s.16, Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1991, s.18-19, Ermenilere uygulanan dini baskı için ayrıca Bkz. Şükran Yaşar, “Doğu Hıristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri”, *Yeni Türkiye*, S. 60 - 2014, s.9-10, Erol Kürkcüoğlu, “X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzuni) Politikaları”, *Tarihte Ermeniler ve Türkler*, II, TTK, Ankara 2014, s.96, Urfalı Mateos, Ermenilerin doğru inancı temsil ettiğini dile getirmekte ve ayrıca Bizans'ın dini konulardaki yetersiz tavrını da eleştirmektedir. Mateos, *Vakayiname*, s.45-47; Bizans döneminde baskı daha da artırıldı. Heraklius zamanında (610-641) olduğu gibi Ermenileri kazanmak için zaman zaman kiliseleri birleştirme uğraşı yaşansa da genel manada Bizans baskısı devam ettirildi. Ermeni yazarların her fırsatta dile getirdikleri üzere Ermeni asilzadeleri sürgüne yollanırken yerlerine savaş esirleri yerleştirildi. Ermenileri bu durumdan ilk olarak Araplar, sonra da Türkler kurtardılar. Örneğin Ermenistan'dan çıkarılanları Araplar Malatya ve civarına yerleştirerek Ermenilerin desteğini aldılar ve böylece Bizans'a karşı Ermeni-Arap ittifakı da kurulmuş oldu. Arapların dini müsamahası ve vergileri Bizans'a nisbetle daha makul ölçülerde tutmaları, Ermenilerin Arap hâkimiyetine kolayca alışmalarında belirleyici oldu. Bu sayede Araplar, Erzurum'a kadar hâkimiyetlerini yayarlarken Bizans'ın duruma müdahalesinde Ermeniler, Arapların yardımına başvurdular. Bunun doğal bir sonucu olarak da Bizans, Ermenileri daha şiddetli bir şekilde cezalandırmaya başladı. Kılıç, “Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregorgen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)”, s.755-756, Bu konudaki değerlendirmeler için ayrıca Bkz. Ali İpek, “Ermenilere Rum Mezalimi”, *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler –Makaleler-*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s.129-138; Bizans'ın baskılarını Süryani Patrik Mihail çok güzel özetlemektedir: *Bu zamanda, İstanbul Patriği, orada bulunup kendi mezhebinin kabul etmemiş olan halkımızı ve Ermenileri oradan tard etmek emrini verdi, Patrik, bunların, tazyik edildikleri halde kendi mezhebinin kabul etmeye razı olmadıklarını görünce onların Süryani Kiliselerinde bulunan kitaplarını, mukaddes şeylerini ve eşyasını getirtilip “forum”un içinde yaktırdı. Ermenilere de aynı şeyi yaptılar. Onlar, Hazreti İsa'nın timsali olan mukaddes ekmeği ve şarabı ve mukaddes yağı yere döküp çiğnediler.* Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944, s.23; Dini baskı ve vergi yükü, Ermenilerin hoşnutsuzluğunu zaman içinde daha ileri boyutlara taşıdı. Araplar sonrasında Ermeniler, bu defa Türklerin hâkimiyetine alışmakta yine zorlanmadılar. Kılıç, “Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregorgen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)”, s.758, Kürkcüoğlu, “X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzuni) Politikaları”, s.97-98.

yukarıdaki rivayetlerde de *hilekâr* olarak nitelendirilen Bizans İmparatorunun Ermenileri başsız ve müdafaasız bırakması, Türklerin başarısının sırrı olarak verilmektedir. Ermeni yazarlara göre Bizans'ın, başlangıcı daha eskilere dayanan bu ilhak siyasetinin Türklerin Anadolu'yu yurt edinme süreciyle sıkı bir bağlantısı bulunmaktadır.

Selçuklu fetihlerinin hemen öncesinde karşımıza karmaşık ve kırılğan Bizans-Ermeni ve hatta Bizans-Ermeni-Gürcü ilişkiler yumağı çıkar. Bizans, dini anlaşmazlıkların ve – yukarıda anlatıldığı üzere- Arap hâkimiyeti döneminin acı tecrübelerinden hareketle Ermeni topraklarını ilhak etmek ve Ermeni Krallıkları'nı ortadan kaldırmak, en azından bunlara Bizans üstünlüğünü kabul ettirmek için çaba sarf etmiş; hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Bunun ilk örneğini Çağrı Bey'in, *Doğu Anadolu Keşif Seferi* sonrasında görmekteyiz. Buna göre Vaspurakan Ermeni Krallığı'nın topraklarına giren Çağrı Bey ve maiyetindeki Türkmenler, burada çok zayıf bir direnişle karşılaştılar. Vaspurakan Ermeni Kralı Senekerim'in oğlu Davit'in mücadelesi de sonucu değiştirmede; ok ve yayı çok etkili bir şekilde kullanan Türkler karşısında çok fazla zayıf veren Ermeniler çekilmek zorunda kaldılar²¹⁸⁹. Çağrı Bey, Vaspurakan sonrasında Ani Ermeni Krallığı'na saldırmış, geniş bir alanı yağmalamış, buralarda etkin bir güçle karşılaşmamış ve yeterince ganimete sahip olduğunu düşünerek keşif seferini nihayete erdirmiştir²¹⁹⁰. Selçukluların bu ilk seferi Bizans-Ermeni ilişkilerinde bir kırılma noktasını temsil eder. Zira Bizans'ın, Ermeni ve Gürcü topraklarını ilhakına Çağrı Bey'in bu seferi zemin hazırlamış; buraların Bizans hâkimiyetine geçişi de daha sonraları Türk fetihlerini kolaylaştırmıştır²¹⁹¹.

Çağrı Bey'in bu akını sonrasında Türkler, Azerbaycan üzerinden Ermeni topraklarına akınlarını sıklaştırdılar. İşte bu durum, Vaspurakan Ermeni Kralı Senekerim'i Bizans tabiiyetine zorladı. Kral, harekete geçerken belki Bizans İmparatoru II. Basileios (960-1025)'un askeri yardımını umuyordu ama nihayetinde daha güvenli addedilen Sivas yöresi ile krallık topraklarını değiş tokuş etmeyi maslahata daha uygun buldu (1021). Bu çerçevede yaklaşık 40

²¹⁸⁹ Mateos, *Vakayiname*, s.48-49, Smbat, *Chronicle*, s.12, Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", s.267-268, Ermeni ve Süryani yazarlar gibi Mikhael Attaleiates de Türklerin okçuluktaki maharetini müşahede etmekte ve Türklerin Anadolu'da hızla ilerlemesine okçuluğun katkısını vurgulamaktadır. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.55.

²¹⁹⁰ Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", s.269-271, Ergin Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", *Tarihte Ermeniler ve Türkler*, II, TTK, Ankara 2014, s.74-75.

²¹⁹¹ Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", s.74-75, Mehmet Tezcan, "XI. Yüzyılı İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s.432, Kürkcüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzuni) Politikaları", s.93-94.

bin Ermeni, Orta Anadolu'ya göç ettirilerek büyük bir tehcir yaşandı²¹⁹². Bu ilhak, bir başlangıç oldu: bu defa Ani Bagratuni Kralı I. Gagik (990-1020)'in oğulları taht mücadelesine başladılar. Bu mücadelede Kral Hovannes-Simbat (1020-1040), Bizans'ın yardımını sağladı ve –çocuksuz olduğu için- ölümünden sonra krallığın Bizans'a devrini kabul ettiği bir belgeyi imparatora verdi. Buna karşılık Bizans'tan on beş yıl boyunca hediyeler aldı ve taltif edildi. Yani Ani Krallığı da 1022 yılında Bizans'ın ilhak siyasetine boyun eğdi²¹⁹³.

Ani'nin Bizans'a devri ancak Konstantin Monomokhas (1042-1054)²¹⁹⁴ devrinde hayata geçirilebildi. Kral Hovannes-Simbat'ın ölümü üzerine Ani'nin teslimini isteyen imparator V. Mikhael (1034-1041) güçlü bir direnişle karşılaştı ve gönderilen ordular eli boş döndüler. 1041-1042 yılındaki teşebbüs ise Bizans'ın ağır yenilgisiyle son buldu²¹⁹⁵. Başlangıçta Konstantin Monomokhas da Ani'yi teslim alamayınca Ermeni yazarların haklı nefretini kazanacak bir girişimde bulunarak Şeddâdî hanedanından Duvin Emiri Ebulesvâr (ö. 1067)'ı Ani Krallığı üzerine yürümeye ikna etti. Buna karşılık Ebulesvâr ele geçireceği topraklarda hâkimiyetinin tanınmasını talep edince bu da imparator için pek sorun olmadı ve taraflar anlaşılabilir. Yani Bizans imparatoru, Ermenilerin siyasi hâkimiyetine son verme çabasında Müslümanlarla anlaşmış bulunuyordu²¹⁹⁶. Bu durum da Bizans'ı Ermeni tarih

²¹⁹² Smbat, *Chronicle*, s.12, Chamich, *History of Armenia*, II, s.111-113, Aristakes, *History*, s.19, Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, s.271-272, Ayan, “Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası”, s.76, Vardabet, “*Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)*”, s.166-167, Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.3, Aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.33-34, Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.167-168, Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.540-543, Ermenilerin tehcirine Hıristiyanlığı kabul etmelerinden bu yana rastlanmaktadır. Arap hâkimiyeti döneminde özellikle şiddetlenen tehciri Bizans, bir devlet politikası haline getirmişti. Temel amacı ise Ermenileri etkisizleştirmek, onların topraklarına kendi adamlarını veya savaş esirlerini yerleştirerek bu sayede Ermenileri kontrol altına almaktı. Bizans'ın muhtelif dönemlerde uyguladığı bu politikanın bir değerlendirmesi için Bkz. Tezcan, “XI. Yüzyılı İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, s.419-450, Peter Charanis, “Bizans İmparatorluğunda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir”, Çev: Mustafa Alican, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI / 1 – 2011, s.259-275.

²¹⁹³ Mateos, *Vakayiname*, s.71-72, Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, s.272-273, Ayan, “Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası”, s.78-79, Vardabet, “*Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)*”, s.168, Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011, s.291-292, Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.166, Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.543-545.

²¹⁹⁴ Psellos'un, imparatora dair verdiği bilgiler önemlidir. Bizans'ın ilhak siyasetini ve imparatorun karakterini anlatan yazar bu konuda; “*Huysuz ve maymun iştahlı idi fakat her şeyin üstünde bir gayesi vardı: ülkesini büyük ve şöhretli yapmak. İtiraf etmeliyim ki bu konuda başarısız sayılmazdı. Çünkü imparatorluğun sınırları bir hayli genişlemişti ve Armania'nın büyük bir kısmı topraklarımıza katılmıştı. Bu ülkenin kralları tahttan indirilmiş ve Roma'nın hâkimiyetini kabule mecbur edilmişti. Diğer taraftan başka krallara çok küstahça hitap etmesi gereken durumlarda Konstantinos, elçilerle gönderdiği mektuplarda aşırı alçak gönüllü, adeta yalvarır (Pasinler Savaşı sonrasında Liparit'i kurtarmak için Tuğrul Bey'e) gibi hitapta bulunurdu –şüphesiz onların dostluğunu kazanmak istiyordu*” yazmaktadır. Mikhail Psellos, *Khronographia*, Çev: Işın Demirkent, TTK, Ankara 1992, s.155.

²¹⁹⁵ Urfalı Mateos, Bizans'a karşı kazanılan başarıların ardından birbirine düşen, eskisi gibi savaşmaktan vazgeçen ve Bizans'ın saldırılarında birbirlerine yardım etmeyen Ermenileri eleştirmektedir. Mateos, *Vakayiname*, s.68, Yaşanan savaşlar için Bkz. Mateos, *Vakayiname*, s.72-73.

²¹⁹⁶ Yapılan anlaşma için Bkz. Chamich, *History of Armenia*, II, s.131, M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s.313, Ayan, “Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası”, s.83,

yazımına *hain* sıfatıyla geçirdi. Nihayetinde Kral II. Gagik (1042-1045), İstanbul'a konuşmak maksadıyla yeminli taahhütlerle çağrıldı ve onun yokluğunda Ani Krallığı –içerideki hainlerin girişimiyle- Bizans'a teslim olmak zorunda kaldı. Kral, başkentte tutulurken Bizans birlikleri Ani'yi kuşatmaya aldılar. Direniş bir noktada kırıldı ve Ani, teslim oldu (1045). Urfalı Mateos, bu olayı çok sert bir dille eleştirirken *dinsiz ve mutezil Grek milleti* ifadesini kullanmakta ve Ermenilerin Bizans'a bakış açılarını çok güzel aksettirmektedir²¹⁹⁷.

Ermenistan işte bu şekilde Bizans tarafından ilhak edildi. Peki, bu ilhak, gerçekten Ermeni yazarların iddia ettikleri gibi Ermenistan'ın mahvına mı sebep oldu? Başka bir ifadeyle Ermeniler, bağımsız krallık döneminde mi iyi durumdaydılar yoksa Bizans hâkimiyetinde mi? Öncelikle Bizans, ilhak ettiği iki krallığın koruyucusu konumuna gelmişti ve çok dikkatli olması gerekiyordu. Bizans'ın doğu sınırında olaylar hiçbir zaman yatışmadığı ve tehdit eksik olmadığı için hâkimiyet altına alınan Ermenilerin iyi bir şekilde idare edilmesi bir zorunluluktur. Hakikat şu ki bunu ancak II. Basileios gibi güçlü bir karakter başarabilirdi. Zira Urfalı Mateos'un da dile getirdiği üzere İmparator II. Basileios, halefi Konstantinos'a (1025-1028) kırılğan bir zemin olan Ermeni topraklarında genel manada Hıristiyanlara ve Ermeni milleti ile prenslerine bir baba şefkatiyle, iyi niyetle muamele etmesini vasiyet ederek öldü (1025). Onun ölümü sonrasında bu vasiyet çabuk unutuldu ve Bizans'ın tüm Ermeni topraklarını ilhak ve Ermenileri Rumlaştırma siyaseti, alttan alta Ermenileri her daim tedirgin etti²¹⁹⁸.

II. Basileios sonrasında Ermeni tebaaya ağır vergiler yüklendiği, yoğun bir dini-siyasi baskı uygulandığı görülür. Bu ortamda Ermeni asilzadelerinin tasfiyesi ve yerlerine Bizanslı idarecilerin tayin edilmesi kaynaklara, Ermenilerin başsız ve müdafaasız bırakılması, Türkleri

Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.561, 568-569, Ebulesvâr, Bizans'a tabi olduğu için onun seferine destek verdi ve fırsattan yararlanarak topraklarını genişletti. Fakat imparator, Ani ve yöresini ele geçirdikten sonra Ebulesvâr'dan ele geçirdiği yerleri isteyince Ebulesvâr bunu reddetti ve üzerine yollanan Bizans ordusunu yendi. İmparatorun baskısı daha sonra da devam etti. Gülay Ögün Bezer, "Şeddadiler", *DİA*, XXXVIII, Ankara 2010, s.409-410.

²¹⁹⁷ Mateos, *Vakayiname*, s.79-81, Smbat, *Chronicle*, s.20-21, Chamich, *History of Armenia*, II, s.133-135, Aristakes, *History*, s.59-61, Vardabet, "Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)", s.174-175, Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, s.316-317, Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", s.83-86, Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.172-173, Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.563-567.

²¹⁹⁸ Mateos, *Vakayiname*, s.50-51, Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", s.80-81, Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.549, II. Basileios'un ölümüyle beraber zayıf karakterli imparatorlar devri başladı ve bu durum Ermeni-Bizans ilişkilerine de yansdı. Mesela Urfalı Mateos'un VII. Konstantinos (1025-1028)'u başarılı bulmasına rağmen Bizanslı yazar Psellos bu konuda özetle şu bilgilere yer vermektedir: Konstantinos, efemine karakterli, eğlenceye düşkün biriydi ve iktidar konusunda pek ihtiraslı değildi. Zaten tahta çıktığında yaşı ilerlemişti. Huzurlu bir hayat istiyor ve etraftaki düşmanlarla uğraşmak istemiyordu. Sınırlara bir saldırı gelirse düşmanlarını unvanlar ve rüşvet vererek yatıştırıyor ancak kendi tebaasından bir ayaklanma vukua gelirse bunları çok sert bir şekilde cezalandırıyordu. Yani imparator içte bir huzurun peşindeydi, Psellos, *Khronographia*, s.25-28, Urfalı Mateos'ta olduğu gibi aynı olumlu tablo Süryani yazar Abû'l-Farac'ın eserinde de karşımıza çıkmaktadır. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, s.287-288, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.296.

cesaretlendirerek Türk akınlarını kolaylaştırması şeklinde yansıdı. Ermeni yazarların bunda haklılık payı bulunmaktadır. Zira Ermeni topraklarının ilhakının başka bir anlamı ise dış tehditlere karşı koyacak tampon bölgenin bu şekilde ortadan kaldırılmasıdır. Bu durumda Türk akınları doğrudan Bizans arazine yapılmaya başlandı. Aslında Basileios'un siyasetinin iyi yürütülmesi iç bölgelerin savunulmasında faydalı olacaktı. Ancak bu siyaset, onun zayıf halefleri döneminde devlete zarar vermeye başladı. Kısacası Bizans'ın zayıfladığı ve savunma hattının çökmeye başladığı dönemlerde Selçuklular önce Ermenistan'a sonra da Anadolu içlerine sokuldular²¹⁹⁹.

Bizans'ı başarısız kılan sebeplere baktığımızda II. Basileos sonrasında Bizans'ın önemli hataları veya zorunlulukları göze çarpar. Mesela Ermeni yazarların en suçlu gördükleri Konstantin Monomakhos devrinde ekonomik sıkıntıların halli için askerlere tahsis edilen topraklar, gelir getirmesi için vergiye bağlandı. Bunun sonucunda uzun yıllardan beri devletin askeri yükünü omuzlayan Anadolu Themaları²²⁰⁰ bozuldu, yerli asker sayısı durmadan azalırken ücretli asker sistemi tekrar önem kazandı²²⁰¹. Ayrıca Ermeni topraklarında ücretli askerlerin Ermeni milis güçlerinin yerini alması da yine Ermeni yazarların eleştirilerine neden oldu. Zira topraklarını ve ailelerini savunmaya çalışan Ermeni birlikleri sonrasında Bizans'ın ücretli askerleri Türk akınlarına karşı koymada zayıf kalmışlardır²²⁰².

Bizans cephesinde şu noktayı da gözden kaçırmamak gerekir ki Bizans'ın mücadele alanı sadece imparatorluğun doğusuyla sınırlı değildi. Örneğin Bizans, Peçeneklerin ve Bulgarların tehlikeli saldırılarında Anadolu'daki askerlerinin bir kısmını geri çekmek ve Balkanlardaki mevcut tehditlere sevk etmek zorunda kalıyordu. Bu da Ermenilerin başsız ve savunmasız bırakıldıkları iddialarına temel oluşturuyordu. Zira Selçuklu akınlarının sıklaşmaya

²¹⁹⁹ Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri ve siyasi Durumu", *Bizans Tarihi Yazıları Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005, s.11-14, A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Çev: Arif Müfid Mansel, MEB, Ankara 1943, s.450, Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.6-7, Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.5, Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5 / 3 – 2010, s.1849-1850.

²²⁰⁰ Thema; mevcut askeri birliklerin Anadolu'nun belirli bölgelerine yerleştirilmesi ve bu birliklere arazi tahsisi sistemidir. Buralar idari alandan ziyade askeri karakter taşımaktadır. Bu sistemin en büyük avantajı mevcut alanda güçlü bir yerli ordu meydana getirilmesidir. Ücretli asker arama külfetinden devlet bu sayede kurtuluyordu. Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri ve siyasi Durumu", s.4.

²²⁰¹ Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri ve siyasi Durumu", s.13-14, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.299, 307, Basileios sonrasında askeri aristokrasinin gücünü kırmak için de asker sayısı azaltılmış, ordunun harcamaları kısılmıştı. M. V. Levchenko, *Bizans Tarihi*, Çev: Maide Selen, Doruk Yayınları, İstanbul 2007, s.198, Mikhael Attaleiates, burada imparatorun yanlış siyasetinden bahsetmektedir. İmparator, tamahkâr davranarak Gürcü topraklarını da ilhak etti. Fakat burada savaş gücü yüksek olan ve belli bölgelerin gelirleriyle ayakta tutulan bir ordu vardı. İmparator, askerlerin gelirini kaldırarak Gürcüleri devlete düşman etti ve Türkler karşısında orduyu zayıflattı. Attaleiates, *Tarih*, s.56.

²²⁰² Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.572, Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.176, Ücretli asker sisteminin sakıncaları malumdur. Para için savaşan askerler daha fazlası teklif edildiğinde bir başkası için çok kolayca saf değiştirmekteydiler. Dahası vatanları, aileleri, dinleri için savaşan insanların halet-i ruhiyesine de bu askerler sahip değillerdi.

başladığı sıralarda Bizans, birkaç cephede birden savaşıyordu²²⁰³. Selçuklular da Bizans'ın bu meşguliyetinden doğudaki savunma hattını yıpratmak ve ganimet elde etmek için yararlanıyorlardı²²⁰⁴.

Bu tabloya göre Bizans, Ermeni ve Gürcü tebaasını koruyamamış gibi görünmektedir. Ancak Bizans'ın ilhakı öncesinde Ermeni ve Gürcülerin Türkler karşısında ne kadar direnebildiklerine de dikkat etmek gerekmektedir. Zira Ermeni topraklarına gerçekleşen ilk akında yani Çağrı Bey'in seferinde yaklaşık 6-7 bin kişiden oluşan Türk gücüne karşı Ermeniler hiçbir varlık gösterememişler ve Bizans'ın himayesine sığınmak gibi kolaycı bir tavır takınmışlardır. Ayrıca yukarıda anlatıldığı üzere Ani'nin iç mücadeleleri de Bizans için davetkâr olmuş ve Bizans'ın Ermenistan'ı ilhakı gerçekleşmişti. O halde bölgedeki Ermeni, Bizans ve Gürcü çatışmalarının Türk akınlarını kolaylaştırdığını kabul etmek daha makul olacaktır²²⁰⁵. Ermeni yazar Kirakos, bu fikri destekleyen, yerinde bir açıklamada bulunmaktadır. Kirakos'a göre hile ile ilhak edilen Ani'de Ermeniler Selçuklulara karşı savunmasız bırakıldılar. Ayrıca Bizans döneminde Ermeniler arasında bir birlik de mevcut değildi, insanlar birbiriyle çatışıyor, birbirlerinin aleyhinde bulunuyorlardı. Ani, işte bu şekilde yirmi bir yıl boyunca Bizans hâkimiyetinde adeta sahipsiz kaldı²²⁰⁶.

Bu cümleden olarak Ermeni yazarların yakınma ya da Bizans'ı suçlama argümanları yani Bizans'ın tutumunun Türkleri cesaretlendirmesi de daha anlaşılır bir duruma gelmektedir. Bizans asker ve idarecilerinin Ermenilerin yerini alması da yine Bizans'ın, hedeflediklerini tam olarak hayata geçiremediği hissini uyandırmaktadır. Zira Bizans, tehcirde bölgedeki Ermeni nüfusu kendisi açısından zararsız hale getirmeyi düşünmüştü. Fakat bu defa da Bizans idaresine

²²⁰³ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, s.399, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.309-310, Peçeneklerin tehlikeli saldırıları için Bkz. Attaleiates, *Tarih*, s.44-55.

²²⁰⁴ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s.12, Bizans'ın Türk akınlarının sıklaştığı dönemdeki sıkıntılara bakıldığında ilk olarak Maniakes'in tehlikeli isyanıyla karşılaşılır. Psellos, *Khronographia*, s.117-121, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.79-82, Attaleiates, *Tarih*, s.33-34, Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, s.402-403, Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s.298-299, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.308, Smbat, *Chronicle*, s.20, Sonra Tornikes'in isyanı vuku buldu. Psellos, *Khronographia*, s.125-136, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.82-86, Attaleiates, *Tarih*, s.37-43, Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, s.413-416, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.308, Smbat, *Chronicle*, s.21, Hemen akabinde (1043 yılı) ise Rusların İstanbul kuşatması gibi bir tehlike atlatıldı. Psellos, *Khronographia*, s.122-124, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.86-87, Attaleiates, *Tarih*, s.35-36, Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s.301.

²²⁰⁵ Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", s.88, İbrahim Kafesoğlu da Çağrı Bey'in başarısında Ermenilerle Gürcülerin birlik oluşturamamasını önemli bir sebep olarak görmektedir. Bizans-Ermeni-Gürcü mücadelesi, Selçuklu akınlarının başarısında genel manada etkilidir demek yanlış olmaz. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", s.266-267.

²²⁰⁶ Kirakos Gandzakets'i, *History of the Armenians*, Trans: Robert Bedrosian, New York 1986, s.83.

karşı bir nefret oluştu. Bunu da Ermenilere yüklenen ağır vergi ve siyasi baskının meydana getirdiği rahatsızlıkla bağlantılı düşünmek mümkündür²²⁰⁷.

Bizans'ın Ermeni topraklarını ilhakının Selçuklu fetihlerini kolaylaştırdığını Urfalı Mateos, türlü vesilelerle dile getirmektedir. 1059-1060 yılında Sivas'ın Selçuklular tarafından zaptında yazar, yine bu ilhak meselesini ve hadımağalarının Ermenilere idareci atanmasını dile getirmektedir. Bizans, Ermenilere dini baskısını artırırken Selçuklular hızla Anadolu'da ilerlemeye devam ediyorlardı. Hatta Mateos'un ifadesine göre Türkler; *bütün şarkın sahipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul'un kapılarına kadar ilerlediler, bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zapt ettiler ve Grek milletini mahpus gibi İstanbul'un içine tıkadılar. Bizans, Allah'ın Kilisesi içinde kargaşalık ve kavgalar çıkarıp Ermeni mezhebinin tetkikiyle meşgul olurken* Selçuklular, Anadolu'da kalıcı olarak yerleşmeye başladılar. Bu sırada Bizans sadece dini konularla ilgilenmiyor, Ermenileri Rumlaştırmaya da çalışıyordu²²⁰⁸.

Sonuç

Türklerin Anadolu'yu yurt edinme süreçleri Çağrı Bey'in keşif seferi (1015-1021) ile başlamıştır. Çağrı Bey'in ve 1045 yılında da Kutalmış'ın dile getirdikleri üzere Türklere Anadolu'da karşı koyacak etkili bir güç bulunmamaktaydı. Bu yüzden Selçuklular, devletlerini kurduktan sonra batı yönünde ilerlemeye başladılar. Çağrı Bey'in seferi, Bizans'ın ilhak siyasetine zemin hazırlayıp Bizans'ın doğu sınırını daha savunmasız hale getirirken; Pasinler ve sonrasındaki büyük Malazgirt Muharebesi'ne kadar sürdürülen faaliyetler Anadolu'da Bizans'ın savunma hattını zayıflatmaya / çökertmeye yönelikti.

Ermeni yazarların Artze dolayısıyla verdikleri bilgiler çok kıymetlidir. Zira onlar, yaşanan bir savaşı anlatmaktan fazlasını yapmışlar; verdikleri bilgilerle Selçukluların ilk akınlarından 1049 yılına kadar yaşanan olayları gözden geçirmemizi, bunlar üzerine düşünmemizi sağlamışlardır. Bu yüzden satır araları çok önemlidir. Mesela Artze'ye dair rivayetlere Bizans'ın ilhak siyaseti ve bunun Ermenilere olumsuz yansımaları ile başlanmıştır ki bu durum, Türklerin başarılı olmasındaki temel etmen olarak görünmektedir. Yine Ermenilerin iç bölgelere tehirci de Ermenilerin korunmasız bırakılması olarak kaynaklara yansımıştır.

²²⁰⁷ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.568-572, Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.4, Ermeni ve Süryaniler Bizans'ı her zaman için ihanetle suçlamaktadırlar. Bunun bir örneğini de Pasinler (Hasankale) Savaşı dolayısıyla Urfalı Mateos'un eserinde görmekteyiz. Buna göre yazarın *Gabutru (Capetrum)* olarak kaydettiği savaşta Selçuklu ordusu parlak bir zafer kazandı. Savaşta Liparit, cesurca savaşırken Bizans askerleri kıskançlığa kapıldılar ve onu yalnız bırakarak kaçtılar. Mateos, *Vakayiname*, s.89-90.

²²⁰⁸ Mateos, *Vakayiname*, s.111-112.

1049 yılına tarihlenen bu savaşın Ermeni kaynaklarına yansımalarına bakınca Anadolu'ya Türk akınlarının sıklaştığı bir zaman dilimindeki genel atmosferle karşılaşıyoruz. Özellikle Ermeniler ve Bizans arasındaki anlaşmazlıkların Türk fetihlerine nasıl zemin hazırladığını Artze Savaşı örneğinden çok sarıh bir şekilde görmemiz mümkündür. Çünkü Ermeni yazarlar savaşın sebep ve sonuçlarına değinirken bu savaşın Anadolu'nun fethi sürecinde ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu özellikle dile getirmektedirler.

Bilindiği üzere Malazgirt Savaşı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleştirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Ancak bu savaşa gelinceye kadar verilen mücadele de çok değerlidir ve bir bakıma büyük fethin alt yapısını oluşturmaktadır. Nitekim yukarıdaki rivayetlerde Artze, kılıç zoruyla zapt edilen ilk şehir ve Artze Savaşı da Ermenistan'ın mahvının başlangıcı olarak geçmektedir. Bu savaşın hemen akabinde Pasinler'de elde edilen zafer ise Bizans ve Selçuklu arasında yaşanan ilk büyük savaş olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999.

Attaleiates, Mikhael, *Tarih*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Ayan, Ergin, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", *Tarihte Ermeniler ve Türkler*, II, TTK, Ankara, 2014, s.73-88.

_____, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", *Yeni Türkiye*, 60 - 2014, s.1-17.

Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya, 1991.

_____, "Hıristiyanlık (Mabed ve İbadet)", *DİA*, XVII, Ankara 1998, s.348-353.

Azîmî, Muhammed b. Ali, *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

Bezer, Gülay Öğün, "Şeddadiler", *DİA*, XXXVIII, Ankara 2010, s.409-411.

Bryennios, Nikephoros, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1988.

Chamich, Father Michael, *History of Armenia*, II, Trans: Johannes Avdall, Bishop's College Press 1827.

Charanis, Peter, “Bizans İmparatorluğunda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir”, Çev: Mustafa Alican, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI / 1 – 2011, s.259-275.

Darkot, Besim, “Erzurum (Coğrafya)”, *İA*, IV, MEB, İstanbul 1977, s.340-345.

Demirkent, Işın, “1071 Malazgirt Savaşı’na Kadar Bizans’ın Askeri ve siyasi Durumu”, *Bizans Tarihi Yazıları Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005, s.1-15.

Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a*, Çev: Mehmet Aydın, TTK, Ankara 1990.

Gandzakets’i, Kirakos, *History of the Armenians*, Trans: Robert Bedrosian, New York 1986.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

Gürbüz, Osman, “Kalikala-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *İLTED*, 46 / 2 – 2016, s.131-143.

Hewsen, Robert H., “Summit of the Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk”, *Armanian Karin / Erzerum*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, California 2003, s.33-62.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

İbnü’l-Cevzî, Abdurrahman, *el-Muntazam fî Tarihi’l-Ümem’de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.

İbnü’l-Esîr, İzzeddîn Ebu’l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi*, IX, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İpek, Ali, “Ermenilere Rum Mezalimi”, *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler – Makaleler-*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s.129-138.

Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, XIII – 1958, s.117-130.

_____, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, Ankara 2010, s.259-274.

Kılıç, Davut, “Selçuklulara Kadar Anadolu’da Gregorgen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)”, *Türk Kültürü*, XXXVIII / 452 – 2000, s.752-760.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Komnena, Anna, *Alexiad (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası)*, Çev: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, ETSO Vakfı Yayınları, 1992.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I (Kuruluş Devri)*, TTK, Ankara 2011.

Küçük, Abdurrahman, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV / 1 – 1996, s.117-154.

Küçük, Abdurrahman, Tümer, Günay, Küçük, Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

Küçük, Cevdet, "Erzurum", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.321-329.

Kürkçüoğlu, Erol, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzuni) Politikaları", *Tarihte Ermeniler ve Türkler*, II, TTK, Ankara 2014, s.89-106.

Lastivertc'i, Aristakes, *History*, Trans: Robert Bedrosian, New York 1985.

Levtchenko, M. V., *Bizans Tarihi*, Çev: Maide Selen, Doruk Yayınları, İstanbul 2007.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007.

Nuveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVI, Beyrut 2004.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011.

Psellos, Mikhail, *Khronographia*, Çev: Işın Demirkent, TTK, Ankara 1992.

Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara 2002.

_____, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 2014.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-Â'yân*, XVIII, Beyrut 2013.

Skylitzes, John, *A Synopsis of Byzantine History (811-1057)*, Trans: John Wortley, Cambridge University Press 2010.

Sparapet, Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, Trans: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005.

Subaşı, Ömer, “Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, 5 / 3 – 2010, s.1827-1859.

_____, “Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 44 – 2010, s.247-270.

Süryanî Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944.

Tellioğlu, İbrahim, “Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar)”, *Yeni Türkiye*, S. 60 – 2014, s.1-10.

_____, “Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi”, *Tarihte Ermeniler ve Türkler*, II, TTK, Ankara 2014, s.107-136.

Tezcan, Mehmet, “XI. Yüzyılı İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s.419-450.

Toksoy, Ahmet, “Karaz Erzurum-Artze-Karaz”, *Atsız Armağanı*, II, Yay. Haz., Saadettin Yağmur Gömeç, Altınordu Yay., Ankara 2017, s.327-344.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

Vardan Vardabet, *Cihan Tarihi, (889-1269)*, “*Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)*”, Çev: Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1 / 2, İstanbul 1937, s.154-258.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Çev: Arif Müfid Mansel, MEB, Ankara 1943.

Yaşar, Şükran, “Doğu Hıristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri”, *Yeni Türkiye*, S. 60 - 2014, s.1-12.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Erzurum (Tarih)”, *İA*, IV, MEB, İstanbul 1977, s.345-353.

_____, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, Yay. Haz., Refet Yinanç, TTK, Ankara 2013.

Zonaras, Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

ÜÇÜNCÜ OTURUM

Ağır Bedelli Ders: Savaş

100. Yılında Erzurum'un Kurtuluşunu Hatırlama

Hakan Hadi Kadioğlu*

Özet

Savaşlar diğer zamanlarda muntazam işleyen tüm toplumsal kurum ve düzeni bozmaktadır. Toplumsal kurumlardan birisi olan sağlık hizmetlerinin de savaştan etkilenmesi kaçınılmazdır. Bu bilgi ile muhtemel bir savaşta ortaya çıkan sağlık sorunlarını öngörmek ona göre önlem almak ve uygu ve yeterli donanımda eleman yetiştirmeyi zorunlu hale getirir. Türk tarihinde bu konuda çıkarılabilecek derslerin en ibret vericisi Birinci Dünya Savaşı ve özellikle bu savaş içindeki Kafkas Cephesi muharebeleridir. BDS'nin ilk ayında karşılaşılan tablo bir yıkımdır; sadece asker kaybı 100 000'inden fazladır. Ölümlerin büyük çoğunluğu sağlık ve diğer destek hizmetlerindeki kusur ve eksiklerden kaynaklanmıştır. Üzerinden 100 yıl geçmesine rağmen bu olumsuz süreçten sonuç çıkarmak ve hayatlarını feda eden asker ve sivil insanlarımızı anmak amacıyla BDS Kafkas Cephesi Muharebeleri ilk aylarında sağlık hizmetleri açısından mevcut veriler ile irdelendi. Sonuçta bir toplumdaki sağlık hizmetlerinin savaş halinde de ihtiyaca cevap verecek nitelik ve düzeyde sürdürülebilmesinin değişen ve gelişen teknolojik ürünler ve savaş tarzına cevap verecek biçimde öngörü sahibi olunması, buna göre eğitim verilmesi ve hazırlık yapılması gerektiği kanısına varıldı.

Anahtar kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Erzurum, hastalıklar, ölüm*

Heavy-handed Lesson: War

In memory of Erzurum's Liberation in the 100th year

Summary

The wars disrupt all social institutions and rules that function properly at other times. It is inevitable that health services, one of the social institutions, are also affected by war. Given this fact, foreseeing the health problems that arise in a possible battle makes it necessary to take precautions and to train the staff in a proper and adequate manner. The lesson of the lessons that can be drawn on this issue from Turkish history is the First World War particularly the battles at the Caucasian Front. The picture in the first month of the First World War is devastating; more than 100 000 lives were lost. The vast majority of deaths were due to

* Prof. Dr, Atatürk Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Beyin ve Sinir Cerrahisi ABD. Başkanı, e-posta: hakanhadi@gmail.com

imperfections and deficiencies in health care and other support services. Despite being over 100 years old, battle at the Caucasian Front during the First World War was examined in terms of health services in order to draw conclusions from this negative process and to remember our soldiers and civilians who sacrificed their lives. As a result, it has been concluded that the health services in a society should be maintained in a quality and level that will meet the needs of the war in a way that will adjust to the changing and developing technological products as well as the stype of warship, and the education and preparation should be made accordingly.

Keywords: *World War I, Caucasian Front, Erzurum, diseases, death*

Giriş

Barış zamanlarında pek fark edilmemekle birlikte savaş dönemlerinde asker ve sivillere verilen sağlık hizmetleri farklılık gösterir. Asker sağlık hizmetleri savaş üzerinde doğrudan etkili bir etmendir. Barış döneminde gelişen savaş teknolojilerinin neden olacağı sağlık sorunlarına göre askeri sağlık sisteminin yapılandırılması ve sağlık ihtiyaçlarının en kötü olasılığa göre planlanması bir zorunluluktur.²²⁰⁹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok sayıda büyük savaflara giren ve çok defa kaybeden Türk ordularının bu savaflardaki deneyimlerini tatminkâr biçimde bilgi ve kazanıma dönüştürdüğünü söylemek mümkün değildir. Yine de 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı (BDS)'na katılan ordular arasında sağlık yapılanma ve donanımı itibarıyla iyi olanlardan birisi Türk ordusuydu. BDS'ye girildiğinde, Türk ordusunun sağlığının korunması çağdaşlarında olduğu gibi sıhhiye ve veterinerlik örgütlenmesinin sorumluluğuna verilmişti. Öncelikli görevi, yaralı ve hasta askere hizmet vermek olan ve tabip, cerrah, eczacı, diş hekimi, kimyager, veteriner ile hasta bakıcılardan oluşan bu sınıf ayrıca insan ve hayvan sağlığının korunması, barınma, beslenme ve giyim konularını içeren askeri hijyen görevini de üstlenmişti.²²¹⁰

Türk Ordusu sağlıkla ilgili yoğun deneyimlerinden birisini de BDS'de Kafkas Cephesi'nde yaşamıştır. Bu cephede yaşananlar 20. yüzyılın başında askeri sağlık hizmetlerinin ulaştığı düzey ve dünyadaki genel durum ile karşılaştırma için iyi bir örnek oluşturur. Türk Ordusu açısından BDS'nin kırılma noktası Sarıkamış Harekâtı'dır. 22 Aralık 1914-6 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan eden bu harekâta ordu merkezi Erzurum idi. Bu nedenle sağlık sorunları açısından yaşananları Sarıkamış Harekâtı ve Erzurum merkezli olarak irdelemenin ilginç sonuçlar çıkaracağı kanısındayız.

²²⁰⁹ Muharrem Uçar, Süleyman Deniz, *Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri*. TAF Prev Med Bull 2012; 11(1): 103-118.

²²¹⁰ Uçar, *Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri*, s. 103-118.

Savaşın önce Kafkas Cephesi Sağlık Örgütlenmesi

Yüzyıl dönümünde Erzurum'un sağlıkla ilgili durumuna ilişkin resmi kayıtlar bulunmamakla birlikte bir iki rapordan fikir edinmek mümkündür. Bunlardan birisi ABD'nin Erzurum konsolosunun raporudur.

1899 Ağustosunda ABD'nin Erzurum konsolosu Leo Bergholtz çevirisini Dr. Jacques Jean Grosman'a yaptırdığı Erzurum'un sağlık durumuna ilişkin bir rapor gönderir. Raporla ifade bulan saptamalar arasında şunlar bulunmaktadır; *"Erzurum'daki en mutad hastalık malarial tabiatlıdır ve Nisan ayında alışılmadık şiddettedir. Bu zamanda Fırat yoğun yağmur ve çevredeki dağların karının erimesiyle taşar ve ovanın büyük kısmını basar, arkasında durgun ve miyazma (eski hekimlikte henüz mikroplar bilinmezken kolera, veba, tifus gibi epidemik ve bulaşıcı hastalıkların topraktan zararlı sızıntılar ve yayılmalar sonucu oluştuğunu belirtmek için kullanılan sözcük) türü su gölcükleri bırakır.*

Şehrin etrafı tahkim edilmeden önce, malarial hemen hemen hiç bilinmezdi. Birçok kaynaktan akan sular şehrin çöpünü temizlerdi, birkaç açıklık bırakılmış olmasına karşın yapılan duvarlar suların akışını engelleyerek atıkların içeride birikmesine ve havanın kirlenmesine sebep olmaktadır.

Şehirde hiç kanalizasyon yok, ölmüş ve bozulmuş hayvan ve bitkilerin çökeldiği yüzey suları şehir merkezi ve sokakların kenarlarındaki arklarda akar; insanlar bu kanallara evlerin mutfak, tuvalet ve ahır atıklarını atar. Dağdaki kaynaklardan halkın su ihtiyacını karşılayan çeşmelere ve birkaç özel eve su getiren ağaçtan yapılan borular bu arkların sadece 1.5 ayak (~60 cm) altında seyretmektedir. Kirli yüzey sularının nüfuzuyla bozulan sular bu suları kaynatmadan ya da filtrelemeden içen yoksul tabaka arasında tifo ateşinin en mutad nedenidir. Tifoid ateşin neredeyse epidemik olduğu, hava sıcaklığının -34 °C olduğu ve kışın kapı, pencere, çatlakları kapatıldığı evlerde yerli halkın 10'u bir odada uyur.

Enfeksiyöz hastalıkların en başta geleni olan çiçek hastalığı Erzurum'da endemiktir. Yöre sakinleri arasındaki aşılama "koldan-kola" yöntemidir. Bu usulde hastalığa yakalanmış olan birisinin kolundan alınan virüs sağlam olan bir diğer insana inoküle edilir. Bu aşı şekli, gençlerde karşılaşılan birçok sifiliz vakası için de uygulanır.

Şehirde, özellikle de köylerde kızıl ile kızamık kol kola geziyor. Bunun nedeni bilinmemektedir, ancak şüphesiz epidemiyolojik koşullardan ötürüdür. Bu memlekette bu iki hastalığın yayılımının hızlı olmasından dolayı kızılı hastaları tecrit etmek, zorunlu tıbbi tedaviyi vermek ve profiltik bakım yapmak imkânsızdır.

Kötü beslenme yöntemleri ve onlara uygun besin verilmemesinden ötürü mide-barsak etkilenimleri çocuklar arasında çok sıktır. Çocuklar arasında ölüm oranı çok yüksektir. Bir

ailede 10-15 çocuk olması alışılmadık değildir; bunların yarısının ergenlik dönemi ulaştığı ailelerin ebeveynleri kendilerini şanslı sayarlar. Yetkililer tarafından kaydedilen hayata ilişkin istatistikler, doğum ve ölüm bilgileri yoktur. Ölümlerin en büyük nedeni tüberkülozdur. 1860 metre yükseklikte ve takriben 8 ay süren uzun, şiddetli kışı olan bir yerde tüberkülozun ilerlemesi hızlı olmaktadır.

Romatizmal hastalıklar genellikle nisan ayında başlar. Romatizma hastaların yaz aylarında Hasankale veya Erzurum'a iki saat uzaklıktaki Ilıca'daki potasyumdan zengin sıcak kaplıcalara gidiyor. Bu doğal kaynaklara harika tedaviler atfedilir.

Genel halk sağlığını tehdit eden ciddi sorun yukarıda bahsedilen şekilde yapılan aşılama ve cinsel yolla bulaşan sifilizin yayılmasıdır. Bu hastalık sıklıkla üçüncül dönemde yakalanır. Fahişelik yasaklanmasına ve genel evler yasaklanmasına rağmen, yasalar uygulanmaz.

Bu yılın Şubat'ında Kafkaslardan gelen grip şehri, tüm tabakaları etkiledi fakat şiddetli değildi. Temmuz ayında hekim ve yetkililerin dikkatini kireç çuvalı taşıyıcıları arasında görülen deri kabarık döküntüleri çekti. Hava sıcaktı, boyunları ve omuzları çıplak çalışan işçiler çuvallarla temas, kireç ve çuvalların tahrişi ile terlemeden ötürü erizipelleri ağırlaştı, kısa sürede çalışacak adam kalmadı. Bu hastalığın tekrarını önlemek için sağlık müfettişi tavsiyede bulundu.”²²¹¹

BDS öncesi döneme ait bir diğer rapor Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in başkente sunduğu rapordur. Cevzîliler ve Öncü'nün bildirdiği Mustafa Nazım Bey'in Erzurum Vilayetinin genel sağlık durumuna dair bazı saptamalarda bulunduğu 8 Mart 1905 tarihli bu raporda şu ibareler dikkat çekmektedir: “Vilayet merkezi ile buraya bağlı yerlerdeki genel sağlık durumu oldukça iyidir. Merkezde birkaç adet “humma-i tifüsidi” ve “humma-i râcia” (dönüşlü humma) vakası görülmekle beraber, bunlarla ilgili gerekli sıhhi ve fenni tedbirler uygulanmış ve hastalığın yayılmasına meydan verilmemiştir. Yine bu dönemde mevsimsel ve bölgesel şartlardan dolayı ortaya çıkan hastalıklar da önemli sıkıntılara neden olmamıştır. “Humma-i tifüsidi”, Bayezid Sancağı'nda ve Pasinler Kazası'na bağlı bazı köylerde görülmüş ise de oralarda da hastalığın yayılmasına izin verilmemiş ve gerekli önlemler alınmıştır. Mustafa Nazım Bey bunlara ilaveten, Erzurum Vilayeti genelinde 4088 çocuğa çiçek aşısının yapıldığını belirtmiş, ayrıca aşının zararlı olduğuna dair halk arasında çıkan söylentilerin ve itirazların yersiz olduğunun ve aşının birçok yararlarının bulunduğunun, vilayet gazetesinde yayınlanan makalelerle halka duyurulduğunun altını çizmiştir. Raporunda kolera hastalığı ve

²²¹¹ Leo Bergholtz . JSTOR, 1899, Sept 21, s. 1609.

salgınına da değinen Mustafa Nazım Bey, İran'da ortaya çıkan kolera hastalığının Osmanlı topraklarına sirayetinin önlenmesi için, sınırda bulunan ve Bayezid Sancağına bağlı olan Kızıldize mevkiinde, vilayet karantina müfettişinin gözetiminde tıbbi muayeneler yapıldığını ifade etmiştir. İlaveten, hastalığın yayılmasına karşı önlem almak üzere gerekli çalışmaların yapılmasının, ilgili makamlara bildirildiğini dile getirmiştir.”²²¹²

Mehmed Emin Bey'in ekonomi ve özellikle ulaşım ağırlıklı raporunda sınır komşusu Rusya'nın yol ve hasseten demiryolu faaliyetlerinden bahsederek kıyaslamada bulunması son derece anlamlıdır. Mehmed Emin Bey'in valilik yaptığı 1911 yılında Erzurum'a ve çevresine ilişkin layihalarını konu alan Özger'in makalesindeki konumuzla ilgili şu ifadeler dikkat çekicidir; “Mehmed Emin Bey, /.../ Erzurum ve yakın çevresinde yaşayan insanların sosyo-ekonomik açıdan çok sıkıntılar yaşadığını bizzat gözlemlemiş ve bunu layihasında dile getirmiştir. Özellikle köylere ulaşmanın imkânsızlığından şikâyet eden Emin Bey, ‘*asırladır hayatını köhne duvarların arasında muhafaza etmekte olan zavallı muhit*’ olarak tavsif ettiği yörenin insanların yoksulluk ve yolsuzluktan çektiği sıkıntıları, “*bir köyüne gidildiği zaman dik yokuşlardan yuvarlanan kayınlarının gıcirtısından, yorgun kervanların yollarını kesen ırmaklarından, penceresiz kulübelerinden tüten çıra islerinden ve ekmeksiz sofralarında ot yedirten yoksulluk iniltilerinden başka hiçbir şey görülmez ve duyulmaz*” cümleleriyle veciz bir şekilde ortaya koymuştur. /.../ Emin Bey, ‘*bu harab abad memleketin, hayatı ıstırap ve sefalet çekmekten ibaret bilen bağırları yanık evlamları*’ diye tasvir ettiği bölge insanının, hayat boyu yaşadıkları çile ve ıstırapı, sanki yaşamın bir gereği imiş gibi kabul ettiklerinden rahatsızlık duymakta ve bu anlayışın, sıkıntıları gidermeye yönelik tedbirlerin alınıp uygulanmasını da engellediğini düşünmektedir. O'na göre, İnsanların bu yanlış inançlarından istifade edilmiş ve çıplak ‘*ayaklarını viranlıkların keskin tatlari, garib başlarını haksızlıkların demir yumrukları, dertli yüreklerini canavarlıkların kara yasları ve sqf kanlarını merhametsizliklerin yılan dişleri tahrip*’ etmiştir. /.../ Geçmişte yaşananların o dönemde de tekrar etmesinden yakınan Mehmed Emin Bey, çilekeş ve cefakâr Erzurum insanının hâlihazırda dahi ‘*alınlarını hiçbir rüyanın lem'alarının, dudaklarını hiçbir saadetin ümidinin titretmemekte*’ olduğunu dile getirmektedir. Bütün bunlara rağmen vali, Erzurum ve bölge insanının ümidini yitirmediğini ve bu ümidi toprağa bağladığını ‘*bu sefillerin çukurlara kaçan gözleri bu lem 'a ve ümidleri kanlı yaşlarla*

²²¹² Erkan Cevizliler, Ali Servet Öncü, “Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in Vilayetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905)”, *History Studies*, 5/1, 2013, s. 71-88.

ıslattıkları toprağın altından ve şu acı hayatın ferdasından beklemektedir' sözleriyle açıklamaktadır.²²¹³

Savaş öncesi dönemin konumuzla ilgili en tatminkâr tasvirini Şerif (Soylu) Bey yapar. Şerif Bey'in 1913 yılında yayımlanan Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası adlı bu eseri aslında saraya hazırlanan rapordur. Bu rapordaki bilgilerden Erzurum'un sağlıkla ilgili durumu öğrenilebilmektedir: Erzurum Vilayetinin nüfusu 770 000 civarındadır. Erkek/Kadın oranı 1.1'dir. Ortalama yaşama süresi 28 yıldır. Doğan çocukların her yıl yarıya yakını ölmektedir. Geride kalanları ise kuşpalazı, zatürre, kızamık, çiçek ve diğer bulaşıcı hastalıklar tehdit etmektedir. Erzurum nisbeten kuru iklime sahip olmasına rağmen yaşama mekânları havasız ve nemlidir. Halk, genellikle tepeden tek pencere, seyrek olmayarak da hayvanlarla paylaşılan mekânlarda ve kalabalık halde yaşamaktadır. Evlerde su tesisatı olmadığı gibi büyük kısmında tuvalet ve banyo bulunmamakta; mutfak, banyo ve tuvalet atıkları sokaklardaki kanallara tahliye edilmektedir. Dağdaki kaynaklardan gelen sular çeşmelere ulaşmadan kirlenmekteydi. Bedeni temizlik için kullanılan umumi hamamlar mikrop, hijyen ve bulaşma hakkında bilgisiz ve daha kötüsü duyarsız olduğundan hastalıkların yaygınlaşması ve hatta salgın halini almasına zemin oluşturuyordu. Çoğu depo olarak kullanılan han gibi konaklama mekânları bir diğer toplu yaşama ortamlarıydı. Tamamı mikrop yuvası olan ve genellikle buraları kullanan tüccarlar, nakliyeciler ayrıca sifiliz, bel soğukluğu gibi zührevi hastalıklar ve diğer bulaşıcı hastalıkları da taşımaktaydı. Fevkalade geniş olan Erzurum Vilayetindeki sağlık hizmeti 11 tabip, 4 aşı memuru, 3 hizmetli ile verilmekteydi. Özel hastane olmayan memlekette biri askeri, diğeri gurebâ olmak üzere iki hastane vardı. Asker Hastanesi zamanın hastane anlayışına uygun değildi ve okuldan dönüştürülmüştü.²²¹⁴ Resmi açılışı 1 Nisan 1904 (19 Mart 1320) tarihinde yapılan Hamidiye Gureba Hastanesi Gureba Hastanesi ise Vali Mustafa Nazım Beyin anlatımına göre; "*biri bodrum üç kattan ibaret; 2 muayene odası, toplam 52 yataklı 4 hasta koğuşu, 4 özel hasta odası, eczahane ve 1 cerrah odası, 2 gasilhane, 6 abdesthane vardır. Gayet hoş bir mimaride inşa edilmiş ve binanın süslemeleri ve boya masraflarıyla birlikte, Belediye Sandığı'ndan 525000 kuruş harcanarak...*" yapılmıştır.²²¹⁵ Bu hastanelerdeki toplam

²²¹³ Yunus Özger. "Erzurum Valisi Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in Erzurum Vilayetinin İhtiyaçları ve Gelişmesine Ait Layihası", *Atatürk Dergisi*, 5/2, 2006, s. 115-150.

²²¹⁴ Şerif (Soylu), *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükkuşurlu), Serander Yay, Trabzon 2011, s. 153.

²²¹⁵ Cevizliler, Öncü, "Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey", s. 71-88; BOA, YPRK. UM, 74/106, s. 7-8

yatak sayısı 500'ü ancak buluyordu ve harp sırasında zorlamayla ancak 900'e çıkarılabilecekti. Oysa muhtemel bir savaşta olması gereken yatak sayısı 16 000 idi.²²¹⁶

Sivil halkın sadece sağlık eğitimi değil tüm eğitimi yetersiz ve eksikti. Bunu telafi etmek için gösterilen çabalar gecikmiş ve yetersiz kalmıştı. Bu insanların hastalıklar, hususene bulaşıcı hastalıklar hakkında bilgisizlikleri hastalıkların yayılmasına, salgına dönüşmesine neden oluyordu. Öngörülen sağlık hizmetleri de 30-50 000 nüfuslu bir kent içindi ve bunların arasında sanitasyonla ilgili olanlar sadece nazariyede kalmıştı. Oysa savaş sırasında yığılacak askerler sayısal olarak yerleşik nüfusun 4-5 katı olacaktı ve bu insanların da sağlığa, hastalıklardan korunmaya dair bilgileri son derece yetersizdi.²²¹⁷

20 asır başlarında Erzurum vilayetinde eğitim çağındaki çocuk sayısı, 82 000'i ilkokul yaşında olmak üzere 87000'i aşıyordu; fakat bunların ancak % 10-15'i okula devam ediyordu. Bu okullardan ilkokul düzeyinde olanlarda sadece elifba öğretiliyordu.²²¹⁸ Olan gayri Müslim okullarında ise özellikle Amerikan misyonlarının dahli ve katkısıyla çağdaş eğitim veriliyordu. Rus vatandaşı bir Ermeni iş adamı tarafından laik ve modern okul ağının bir parçası olarak kurulan ve kolej düzeyinde eğitim veren ana hedefi Erzurum ve çevresindeki Ermeni okullarında öğretmen yetiştirmek olarak belirlenen Sanasaryan Mektebinde üniversiteye hazırlık ve hatta üniversite düzeyinde eğitim veriliyordu. Bu okulların eğitim programları arasında Devlet yönetimince yasaklanmasına rağmen 'şifai' olarak özel hazırlanmış tarih ve ilişkin dersler anlatılıyordu. Ayrıca sanitasyon ve hijyen öğretiliyor, beden eğitimine özel önem veriliyordu.²²¹⁹

Türk ordusunun subay ve erat hepsinde hijyen ve sağlık konusunda eğitimsizlik ve ilgisizlik dikkat çekiciydi. Aslında bu toplumun o dönemdeki genel inancıydı. Hastalıklar Tanrı vergisi idi ve onlara razı olmak, sabır göstermek gerekiyordu. Hastalıklar ile mücadele yazgıya, Tanrı'ya itiraz etmek olarak kabul ediliyordu. Hatta bulaşıcı hastalıkların kaynağı olan hasta ya da hastalık taşıyıcılarının itlafının günah olduğuna inanılıyordu. Bulaşıcı hastalıklardan korunmanın yolu kentin dört bir yanında belirli ayet ve duaları okumak/okutmak olduğuna inanılıyordu. Hâlbuki 19 yüzyılın sonuna doğru birçok hastalığın etkeni belirlenmiş ve bunlara karşı mücadeleye başlanmıştı. Bu yapının tezahürü olarak sivil ve asker arasında hijyen,

²²¹⁶ Kemal Özbay, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 127; Engin Kurt, Mustafa Nuri Günçakan "Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Lütfi Noyan'ın Gözü İle Hastanelerin Yapısı ve İşleyiş Tarzı" *Lokman Hekim Dergisi*, 3/2, 2013, s. 11-15; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Yay, Ankara 1936, s. 80.

²²¹⁷ Tefik Sağlam, *Büyük Harpte 3.Orduda Sıhî Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 276.

²²¹⁸ Şerif (Soylu), *Erzurum Vilayeti Sıhî ve İctimai Coğrafyası*, s. 153.

²²¹⁹ Henry Finnis Blosser Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Vol.II, The Turkish Provinces (London; New York: Longmans, 1901, s 9, 26, 165; Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum - Yeni Yaklaşımlar*, 5, 2007, s. 71-92.

hijyenik temizlik konusunda ileri derecede bir duyarsızlık doğmuştu. Enfeksiyöz hastalığa yakalanmışlarla temastan kaçınmama ya da onları tecrit etmemek bulaşıcı hastalıkların salgına dönüşmesinde ve ölümcül olmasındaki en büyük amil olmuştur.²²²⁰

BDS'nin arifesinde merkezi yönetimin harp sırasında sağlık yönetimini cephe içi, cephe ve cephe arkasında nasıl verileceğini anlatan, kurulacak hastanelerdeki yatak kapasitesi ve hangi birimlerin olacağı, dezenfeksiyon ve tedavide kullanılacak malzemeler için tüzük ve yönergeler gönderdiği görülmektedir.²²²¹ Bunlar sayı ve miktar olarak yeterli görülmekteydi.

(Tablo-1)

Bahse konu olan bu durumu Tefik Sağlam şöyle anlatmaktadır: “*Kıt'aların sıhhi malzemeleri oldukça tamamlanmıştı. Seferberlikte her kıt'a, civarındaki hastaneden, sıhhiye deposundan malzemelerini imkân nispetinde almışlardı. Sıhhiye bölüğü, seyyar hastanelerin de malzeme ve nakil vasıtaları oldukça vardı. /.../ Seferberlikle beraber harbiye nezareti sıhhiye dairesi orduya büyük bir gayretle sıhhi malzeme göndermeğe başlamıştı. Bunlar deniz yoluyla Trabzon'a ve Samsun'a sevk ediliyordu. Harp başladıktan sonra bu sevkiyat hemen sadece Ulukışla'ya kadar trenle ve oradan cepheye kadar arabalarla ve hayvan sırtında yapılmıştır. O zamanlar İstanbul'dan sevk edilmiş olan ecza ve sıhhi levazım listesi gözden geçirilecek olursa bunların ilk ihtiyacı kapatacak miktarda olduğu, malzemenin cinsi itibariyle de bilhassa yerinde tedariki mümkün olmayanların tercihan gönderildiği görülür.*” Planda olmayan şey gelişen teknolojinin ürünü silahların yıkıcı gücünün artmış olması ve buna bağlı yaralanan insan sayısının ve savaş şartlarının ağırlığından hastalanma oranının hesaplanandan fazla olmasına bağlı malzeme tüketimin artması, ulaşım yol ve örgütü, vasıta ve ihtiyaca cevap verecek düzeyde eğitilmiş sağlık elemanının olmasıydı. Bir kısır döngüye dönüşen bu durum sağlık hizmeti verecek insan ve yetersiz kalan sıhhi malzeme ulaştırma imkânlarının son derece kötü olmasından dolayı düzeltilemedi.²²²²

Nitekim demiryolu Ulukışla'ya kadar geliyordu; deniz yolu ise Rusların tehditi altında Karadeniz'den Sinop, Samsun veya Trabzon'a kadar ulaşıyordu. Sonrası karadan yapılacaktı. Karayolu ulaşımının hayvan arabaları ve yaya olarak sağlanması planlanmıştı. Asker cepheye yürütülerek götürülecekti. Fakat mevsim ve coğrafi özellikler ihmal edilmişti.²²²³

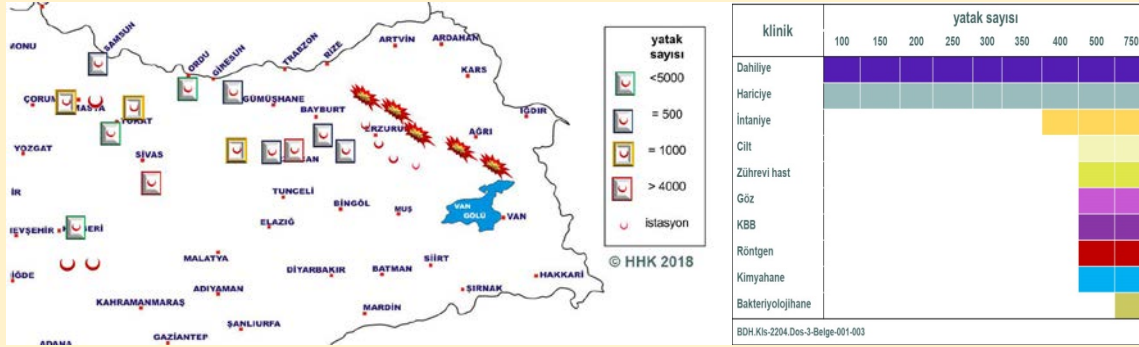
²²²⁰ Hafız Hakkı (Paşa), *Sarıkamış Günlüğü*, (Yay. Haz. Murat Bardakçı), İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 98, 101, 105; Özbay, *Türk Asker Hastaneleri*, s. 128.

²²²¹ BOA, DH. ŞFR, 50/57.

²²²² Muharrem Uçar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 131.

²²²³ Aziz Samih İltar, *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 10.

Tablo-1: BDS’da Öngörülen Sağlık Hizmet Krokisi ve Kurulacak Hastanelerdeki Birimler²²²⁴

Osmanlı Devleti’nin 1914 yılındaki nüfusu tahminen 23 820 000’di; Türk Ordusu’nun insan gücü ise 726 692 destek kıtalarıyla beraber 826 692 kişiye ulaşıyordu. Bu sayı seferberliğin başlatıldığı 14.07.1915’te 1 943 720 kişiye ulaşacaktır. Savaşın arifesinde Erzurum Vilayetinin bulunduğu alanın savunması III. Ordu’ya tevdi edilmişti. Tahmini mevcudu 189 000 olan ordunun faaliyet göstereceği coğrafyanın ihtiyaçları sahip olunan imkânlar çerçevesinde karşılanmaya çalışılmıştı; kâğıt üzerinde her şey eksiksiz gözükse de hakikat öyle değildi.

Savaşta karşılaşılabilecek sağlık sorunlarına yönelik tedbirler de imkânların izin verdiği ölçüde görülmüştü. Sivil halkın dâhil edilmediği bu programdaki önlemler şöyle özetlenebilir: Erzurum’da 900 yataklı bir hastane ve 3 tanede sıhhiye istasyonu vardı. Seyyar ve cephe gerisi hastaneler ile birlikte toplam kapasite 4650 yataktı. Oysa yatak ihtiyacı 10-15 000 olarak hesaplanıyordu.²²²⁵ Hazırlık döneminde sıhhiye işlerini yürütecek insan gücü de yetersizdi. 1914 yılında buna yönelik yasalar çıkarılarak ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır. Evvela hazırlanan yasa taslağıyla Tüm Türk Ordularının Askeri Hastanelerinin Tabip Kadroları 9 baştabip, 42 tabip, diğer kadrolarla beraber 121 sıhhiye subayı kadrosu öngörülmüştür. Bu sayının yeterli olmadığı görülünce çıkarılan 1097 sayılı yasayla sivil hekimler ve tıp fakültesi öğrencileri askere alınarak istihdam edilmişler, 234 olan hekim sayısı 425’e yükselmiştir.²²²⁶

²²²⁴ Uçar, *Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri*, s. 103- 118; *Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt V, Kitap 3. Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980, s. 545-560; BDH. KIs-2204.Dos-3-Belge-001-003.

²²²⁵ *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 12.

²²²⁶ Nurhan Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, Sonçağ Yay., Ankara 2015, s. 33.

Tablo-2: BDS'de 3. Ordunun İlk Aydaki Kayıpları

Birlik	22 Aralık 1914	25 Ocak 1915	kayıp
9. Kolordu	36 784	-	36 784
10. kolordu	48 943	2 200	46743
11. Kolordu	27 019	5 200	21 819
2. Süvari Tümeni	5 428	1 500	3928
toplam	118 174	8 900	109 274

Asker, Savaş ve Kayıplar

BDS'de Sarıkamış Muharebesi bir dönüm noktasıdır. Savaşın tahlilini muharebeler üzerinden yapmadığımızdan bahis açmayacağız. Savaşın başlangıcından Sarıkamış Faciasının yaşandığı tarihe kadar olan kayıplar tüm savaş boyunca verilen kayıpların 2/3'ini oluşturuyordu. Bu yazıda bahsedilen kayıplar sağlık açısından irdelenecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun BDS'yle ilk teması, meclis, hükûmet ve hatta Saray'ın haberi olmaksızın Wilhelm Souchon kumandasındaki iki geminin Rus limanlarını bombaladığı 29 Ekim 1914 günü oldu. Birkaç gün sonra, 1 Kasım'da Rus Ordusu Türk topraklarına girdi; buna müteakip 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Rusların baskın saldırısında çok kayıp veren Türk Ordusu geri çekilen Rusları izleyemedi. Asker sayısı olarak daha üstün olan Osmanlı Ordusu'nun karşısındaki Rusların ise silah, ağır silah, top ve sair donanım açısından üstünlüğü vardı. Bu sırada 3. Ordu'nun kumandanı Hasan İzzet Paşa'ydı. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Enver Paşa cepheye gelir, şartların özellikle iklim durumundan ötürü savaşın bahara ertelenmesi gerektiği düşüncesinde olan 3. Ordu Kumandanını görevden alarak kumandayı üstüne alır. 22 Aralık 1914 - 15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan eden çarpışmalar sonucunda Türk Ordusu çetin tabiat zorlukları ve ağır kış şartları sebebiyle asker ve silah olarak çok zayıf vermiştir. Kayıpların, oran olarak çok az bir kısmı muharebelerden ötürü olmuştur. Bu facia daha sonlanmadan, 10 Ocak'ta Enver Paşa, 3. Ordu'nun komutasını Hafız Hakkı Paşa'ya bırakarak başkente dönmüştür. Facianın bilançosu ağırdır: 60 000 asker kaybedilmiş, 200 kadarı subay olmak üzere 7 000 civarında esir. Bu tarihten kısa bir süre sonrasında ait veriler ise daha dehşet vericidir. Üçüncü Ordu'nun 22 Aralık itibarıyla 118 000 olan mevcudu 25 Ocak'ta 8 900'e düşmüştür. Bu verilere göre ilk aydaki

kayıp 109 000'i aşmaktadır. Birlikler adeta erimiş, hatta bazısı tamamen ortadan kalkmıştır.²²²⁷
(Tablo-2)

Tablo-3: BDS'de 3. Ordu'nun Hastanedeki Kayıpları²²²⁸

Yıllar	Giren		Ölen	
	hastalıktan (n)	Yaralı (n)	hastalıktan (n)	Yaralı (n)
1914	29 901	17 929	6 121	901
1915	327 329	23 016	54 463	530
1916	103 018	18 484	23 720	1 814
1917	139 110	1 614	21 864	342
1918	81 703	2421	10 014	147
Toplam	680 361	63 464	116 182	3 734

1914 ve 1915 yılının tamamında ise hastaneye 41 000 yaralı başvurusu olmuş ve bunların 1431'i ölmüştür. Aynı dönemde hastalık nedeniyle hastanede ölenlerin sayısının 60 584 olması son derece dikkat çekicidir.²²²⁹ (Tablo-3) Bu veri, doğal olarak 357 230 hastaneye başvuru içinde % 17 oranında ölüme yol açan hastalıkların neler olduğunu irdelemeyi gerektirmektedir. Savaş başlar başlamaz cepheden nakledilen yaralılar sebebiyle Erzurum'daki hastanelerde sıkıntı baş göstermiştir. Erzurum Amerikan Misyon Hastanesi'nde hekimlik yapan Nazım Şakir durumu şu satırlarla anlatır: “Harbin başlamasından bir hafta sonra hastanenin 300 yatağı doldu. Berbat bir bakım ve tedavi örneği verdik. Otoklav olmadığı için derhal ve bolca bitlendik. Şehirde harpten evvel de mevcut olan lekeli humma birden bire alevlendi, bütün evlere ve hastanelere yayıldı. Tifüs bir afet halini aldı. Hastalara yetişemiyorduk. O esnada mektepten yeni çıkan 1914'lü genç doktorlar Erzurum'a geldi. Bunlar genç ve tecrübesiz olduklarından bizden evvel tifüse yakalandılar. Hastalık gayet vahim seyrediyor ve %70 öldürüyordu. İyi bakılanlar ve bünyesi pek kuvvetli olanlar kurtulabiliyordu.”²²³⁰

Sarıkaş Faciasından sonra ordumuz kalanıyla geri çekilir. Bu sırada ordu tabibi olan Binbaşı Kuntman'ın günlüğünde yer alan şu kayıt geri dönüş yolunda yaşananları acı biçimde anlatmaktadır: “Narman Cephesi'nde (10 Ocak 1915) İd (Narman), kasabadan ziyade harap bir köye benziyordu. Buranın; duracak, oturacak, dinlenecek bir yeri kalmamıştı. Kuytu yerlere

²²²⁷ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918*, Ankara 2010, s. 187; Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkaş Dramı*, Denizbank Yay, İstanbul 2007, s. 464 vd.

²²²⁸ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 142, ATASE Arşivi K.1110, D. 517, F.3-3.

²²²⁹ Süleyman Tekir, “Sarıkaş Harekatı'nda Türk ve Rus Kayıpları”, *Yeni Türkiye*, sayı 73, 2015, s. 795-805.

²²³⁰ Mustafa Karatepe, “1. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde Tifüs”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 176, 2001, s. 22-25.

sığınarak ne olacağımızı, nereye gideceğimizi, hangi bölgeye yerleşeceğimizi bekleyip duruyorduk. Bu beklemeden faydalanarak biraz çamaşır yıkatmak istedim. O kadar bitlenmişim ki âdeta tırmalandığımı, kanımın emildiğini hissediyordum. Emir erim Mahmut, çabucak çamaşırlarımı yıkadı, getirdi. Kurutacağı s ırada hareket emri geldi. Islak çamaşırları atımın terkisine bağlayarak yola koyuldum. Yapılan düzenlemede alayımızın Samikale'ye (Narman ilçesine bağlı bir köy) verildiği, oranın s ırtlarını korumakla görevlendirildiği anlaşıldı. Burası Narman Boğazı'na hâkim bir yerdi. Askerin bir kısmı siperlere, bir kısmı da köye yerleştirildi. Anlaşılan, kışı burada geçireceğiz. Ben de köyün meydanında çadırda kalmaya karar verdim. İki mahruti (konik) çadırı birbiri üzerine geçirerek bunun içerisine bir soba kurdum. Bu, köy odalarından daha rahat oldu. Viziteyi burada yapacağım. Her şeyi ona göre hazırladım. Sarıkamış'tan sonra 91'inci Alayın cephe tutacak, iş görecek hâli kalmamıştı. Bizim 2'nci Taburdan Komutan Vekili Yüzbaşı Sabri, yaver Teğmen Namık, bir iki takım subayı ile kâtip, imam ve tüfenkçiden başka kimse kalmamıştı. Çoğu kişi şehit düşmüş, bunların bir kısmı da yaralı olarak esir gitmişti. Diğer taburlar da aşağı yukarı bizim gibiydi. Kısacası bütün olarak istirahat ve desteğe muhtaç bir hâlde idik. Fakat böyle olmadı. Yine cephenin en önemli noktasını bize verdiler. Bereket versin küçük ağırlık yanımıza geldi de eşyamıza, yatağımıza kavuştuk. Askerin gıdası temin edilip, kazanı kaynamaya başladı. Birkaç gün sonra düşmanı gözetleyen nöbetçiler, Narman Boğazı'ndan yol kolunda bize doğru bir askerî kitanın gelmekte olduğunu haber verdiler. İlk hamlede Rusların taarruza geçtiklerini zannederek telaşa düştük. Fakat kol yaklaştıkça gelenlerin düşmanca bir tavırları olmadığı, hatta silahsız oldukları, biraz daha yanaştıklarında bizimkiler olduğu meydana çıktı. Yapılan soruşturmalarında, Rusların bunları köylerden topladıklarını, yüzlerine, kıyafetlerine baktıktan sonra esir edecekleri yerde memleketlerine göndermeyi tercih ettiklerini söylediler. Gerçekten bunların elleri, yüzleri istenimsiyah olmuş; insanlar bitten, sefaletten tanınmaz hâle gelmiş; bu sebepten Ruslar bunları beğenmeyip yurtlarına geri göndermiş, bu kişiler perişanlık yüzünden affa uğramışlardı. Cepheye yerleştikten sonra yine ufak tefek çarpışmalar, keşif taarruzları başladı. Bunlardan birinde bizim Tabur Komutan Vekili Harputlu Yüzbaşı Sabri Bey şehit düştü. Çok acıdık. Taburumuz ikinci defa oluyor ki kumandanını kaybediyordu. Sabri Bey çok değerli, çok centilmen askerdi. Allah rahmet etsin. 28 Ocak 1915 Sarıkamış'tan sonra tifüs, memlekette korkunç bir şekil aldı. Bütün köy ahırları hastalarla ve samanlıkları ölülerle doldu. Bizim Samikale samanlıklarından birçok ölü topladık. Bu amaçla ara sıra geziyor ve temizlik yaptırıyordum. Bir gün yine bir samanlığa uğradım. Burada rast geldiğim manzara beni dehşet içinde bıraktı. İki, üç asker karavanelarını bir ölünün dizleri üstüne koymuşlar, karşı karşıya

geçmiş öylece yemeklerini yiyorlardı. Beni görünce hiç aldırmadılar, yemelerine devam ettiler. Ben de görmemezlikten gelerek dışarı çıktım. Biraz sonra cenazeyi kaldırttım. Askerlerimiz artık kanıksamışlardı. Ölüden, ölümden kesinlikle ürkmüyorlardı. Ne yapsınlar! Zavallılar o kadar bitlenmişlerdi ki kırmakla, kaynatmakla başa çıkamıyorlar, bu nedenle rahat yüzü görmüyorlardı. O kadar ki doğrudan doğruya bitlerin saldırısına uğrayıp ölenler de vardı. Kısacası bitsiz yer kalmamıştı. O da ancak ölülerdi; çünkü insan ölüp de cesedi soğuyunca bitler derhâl kaçıyordu. /.../ **17 Şubat 1915:** İd kasabasında hastane açıldığını duydum. Bize yakın olduğu için burayı gidip görmek ve oradaki arkadaşlarla görüşmek istedim. Havanın soğuk ve her tarafın don olduğu bir gündü. Hastanenin kapısı önünde büyük bir vurgun arabası içinde birbiri üstüne yığılmış bir sürü cenaze gördüm. Doktorlar şaşırmış kalmış, her taraf buzdan taş kesildiğinden, mezar kazdırıp ölüleri defnetmek mümkün olmamıştı. Durum bu derece kötü idi. Kapısının önü cenaze ile dolu bir hastane içerisinin ne hâlde olduğunu takdir etmek güç değildi. İçeriye girmedim. Ayakta arkadaşlardan kayıpların pek çok olduğunu, Erzurum'da yüz kadar doktor öldüğünü, hatta Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın da tifüsten vefat ettiğini üzüntüyle duydum. Harpte verdiğimiz kayıp yetmiyormuş gibi şimdi de tifüs ile Hummay-i Râcia (kene veya bitten bulaşan ateşli hastalık) el ele vermiş, korkunç ölüm turpanyla milleti kırıp geçiriyordu. Doğu vilayetlerinin bütün köy, kasaba ve şehirleri bu müthiş salgından etkilenmiş, harp tarihinin kaydetmediği büyük kayıplara sebep olmuştu.”²²³¹

Sarıkamış Taarruzunun başladığı 22 Aralık 1914 tarihinde muharip ve muharip olmayan er ve subayların 118 714 olan sayısı taarruzdan sonra (22 Ocak 1915) 21 351'e düşmüştür.²²³² Savaşın başlangıcından yaklaşık bir ay sonra, Sarıkamış çarpışmalarının akabinde Tablo-2 ve 3'de görüldüğü üzere birlikler mevcutlarının büyük kısmını ve hatta tamamını kaybetmişlerdi. Kayıplar şehit, yaralı ya da bir köşeye sığınmış birliğinden uzak kalmış askerlerdi. Bazı kaynaklarda yapıldığı gibi bunların firari gösterilmesi sağlıklı bir ifade değildir. Görülen odur ki, harbe girilmesiyle birlikte asker gücünde büyük azalma yaşanmıştır. Daha 26 Kasım 1914'de 3. Ordu Sıhhiye Reisliği'ne Erzurum ve Hasankale'deki askeri hastanelerden gelen “hasta sayısı 560, hastalıktan ölen sayısı 29” şeklindeki günlük rapordan hastanedeki ölümlerin yüksek oranda hastalıklardan ötürü olduğu görülmektedir.²²³³ 3.Ordu'nun Kurmay Başkanı olan Yarbay Felix Guse anılarında bu felaketin şöyle anlatıldığı nakledilmektedir: “Hastanelerin adedi ve büyüklüğü hiç kâfi değildi, mevcut hastaneler de çok kirli idi. Çamaşır

²²³¹ Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, (Der. Metin Özata), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 96-98.

²²³² Aziz Samih İltar, *Hatıralar*, s. 14.

²²³³ Bingür Sönmez, “1914 Sarıkamış Dramı Sırasında Şehit Olan 165 Sağlık Personelinin Anısına” Sayı 63, 2005; 8.sayfa. <http://mimoza.marmara.edu.tr/~avni/esaret/yazilar/sonmez.htm>

ve yatak noksandı. Doktorların miktarı da ihtiyaçla mütenasip değildi. Islahına çalışılan vaziyet bu kadar felaket aver idi. Islah için atılan terakki adımları filhakika çok yavaş atılıyordu. Memlekette ne varsa peyderpey toplattırıldı ve hastanelerin adedi tedricen artırıldı. Sarf edilen mesai ve ihtimam ile efradın maneviyatı da yavaş yavaş yükseliyor, iaşe kemali itina ile tanzim ediliyor ve hastalar için makul ve muvafik tedbirler alınıyordu. Hastaların geriye nakillerinde çok büyük müşkülât vardı; bu iş için demiryolu yahut otomobil yok idi. Hastaların sıhhatlerine uygun olmayan at arabası, kağrı, mekkâre gibi vasıtalarla hastaların nakledilmesi zaruri idi. Bu vesaiti nakliyenin miktarı da kâfi gelmiyordu; yaya yürümeleleri caiz olmayan bazı hastalar yaya gidiyorlardı. Her gün cephede hasta miktarı artmakta idi. Geriye nakliyattan sarfı nazar etmekte mümkün olmuyordu. Müşkûlat çoğalmış idi.”²²³⁴

Tablo-4: Mart 1915 ilk aylık istatistik

Hastaneye giren	Ölü	Tifo	Lekeli tifo	Hummai racia	Dizanteri	Nezleyi müstevliye					
		musap ölü	musap ölü	musap ölü	musap ölü	musap ölü					
38730	9242	1243	654	2109	116	2102	622	2250	846	677	50

Yukarıdaki tablodan (**Tablo-4**) anlaşılacağı üzere söz konusu durum 22 Aralık 1914'te başlayıp 15 Ocak'ta neticelenen Sarıkamış Harekâtı ile iyice derinleşmiştir. Ordudaki hastalıktan olan kayıpların sadece 1915 Mart ayına ait olanların verildiği Tablo-4'deki rakamlara göre ordunun % 45.5'i hastadır ve hastalananların % 24'ü ölmüştür. İnsanların canını alan hastalıkların başında tifüs gelmektedir. Hatta tifo ve dönüşlü (yineleyen) ateşli hastaların büyük kısmının tifüs olma ihtimali yüksektir. Bu hastalıklardan ölüm oranları da oldukça yüksektir. Tifüse yakalananların % 53'ü, tifoya musab olanların % 52.6'sı, dizanteri olanların % 37.6 ve humma-i racia'ya tutulananların % 29'u hayatını kaybetmiştir.²²³⁵

Sarıkamış faciasını izleyen günlerdeki 3. Ordu bölgesindeki bulaşıcı hastalıkların durumuna ilişkin bilgiyi Erzurum Asker Hastanesi'nin 14 Mart 1915 tarihi itibarıyla bulaşıcı hastalıklar istatistiği ile ilgili telgrafından öğrenmekteyiz. 1915 Şubat'ında Erzurum Hastanesine 233 hastanın yatırılmıştır. Yatırılan hastaların 6'sının hummayı sevdaviye (dalağın musap olduğu kişide görülen ateşi tanımlamak için kullanılır; splenic fever), 2'sinin hummayı dıkkıye (kronik iltihaplı hastalıklarda görülen düzensiz ateş semptomudur; hectic fever. Verem

²²³⁴ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 173.

²²³⁵ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 190.

nöbeti veya kızartısını ifade de kullanılır), 2'sinin hummayı raciye (relapsing fever veya remittent fever olarak adlandırılan bu hastalık, tekrar tekrar gelen nöbetler halindeki ateş durumunu ifade etmektedir), 2'sinin dizanteri (ishalle birlikte görülen, bulaşıcı ve salgın bir kalın bağırsak hastalığıdır. Kirli su ve besinler yoluyla bulaşır. Amipli Dizanteri, vücuda mikrop girmesinden 10 - 21 gün sonra hastalık belirtileri ortaya çıkar. Hastada kanlı ishal, ateş, karın krampları, kilo kaybı ve halsizlik görülür. Basilli Dizanteri, mikrobun vücuda girmesinden 2-7 gün sonra belirtileri ortaya çıkar. Hastalığın salgın halini almasında karasinekler başrolü oynar. Hastada, kanlı ve balgam kıvamında ishal, karın ağrısı, halsizlik ve ateş görülür), 4'ünün hummayı tifo (tifoid fever veya enterik ateş adıyla da bilinen bu hastalık "Salmonella typhi" veya "Salmonella paratyphi" bakterilerinin neden olduğu sistemik bir enfeksiyondur. Antik çağlardan beri, bu bakteriler temel sanitasyonun bozulduğu durumlarda ve savaş zamanlarında yaygınlaşan en önemli enfeksiyonlardan biridir), 3'ünün nüzleyi müstevliye (influenza olarak adlandırılan bu hastalık, influenza A ve B virüslerinin neden olduğu viral bir enfeksiyondur. Bu hastalık, 1 - 2 günlük bir kuluçka döneminden sonra birdenbire başlar. Yüksek ateş, baş ağrısı, kas ağrısı, halsizlik, iştahsızlık sıklıkla saptanan şikâyetlerdir. Ateş, genellikle üç gün sürer. Ateş düştükten sonra tekrar bir yükselme saptanabilir. Boğazda yanma, burun akıntısı, kuru öksürük, aşırı yorgunluk diğer semptomlardır), 1'inin hummayı cerhiye (traumatic fever olarak adlandırılan bu hastalık, travmalardan sonra yara bölgesinin enfeksiyon kapması sonucunda meydana gelen ateş durumunu ifade eder), 11'inin ise diğer hastalıklardan olduğu, bu ay zarfında 19 ölümün olduğu belirtilmiştir.²²³⁶

Tablo-5: Tifo ve Basilli Dizanteri hasta-ölüm sayıları

Yıllar	Tifo (karahumma)			Basilli Dizanteri			Çiçek		
	hasta sayısı	ölen	(%)	hasta sayısı	ölen	(%)	hasta sayısı	ölen	(%)
1915	2590	1535	59	8315	3578	43	19	7	37
1916	266	127	48	3002	1615	54	147	34	23
1917	59	32	54	995	648	65	155	60	40
1918	12	3	25	330	101	30	24	3	12
Toplam	2927	1697	58	12642	7.310	58	346	104	30

²²³⁶ BDH. KIs-2204.Dos-4-Belge-003-05.

Savaşın ilk aylarında salgın olarak görülen diğer bulaşıcı hastalıklar tifo ve dizanteridir. BDS’de bu hastalıklara musap olanların sayısı 15 000’ini aşkındır ve ölüm oranı % 58’dir. Tifoya yakalanma, dizanteriye göre daha az olmasına karşın ölüm oranları aynıdır. Ancak her iki hastalığında görülme oranı savaşın ilk birkaç ayında çok yüksektir. Bilahare hızlı bir düşüş olduğu görülür. (Tablo-5)

Bu düşüşün Dr. Tevfik Salim Bey ve arkadaşlarının sağlık işlerini üstlenmesiyle olması dikkat çekicidir. Sonucu etkileyen bu faaliyetlere dikkat çekmek gerektiği kanısındayım. Ordu Sıhhiye Reisliği’ne getirilen Tevfik Salim Bey, Erzurum’a 3. Ordu’ya geldiğinde içler acısı bir manzarayla karşılaşır. Hekim ve idari elemanların hepsi tifüse yakalanmışlardır. Hasta bakımı diye bir şey söz konusu değildir. Tevfik Salim Bey’in Erzurum’a ait şu hatırası yürek burkucudur: “*Bir subay koğuşunu gezerken bir karyoladan bitkin bir sesin bana seslendiğini duydum. İstanbul’da cerrahi kliniği asistanlarından Dr. Emin Bey, zavallı tanınmaz bir hale gelmiş ateşler içinde yatıyor. Hatırını sordum, arkasından şikâyet etti. Açıp baktığım zaman kocaman bir yatak yarasının açılmış olduğunu bir pansuman bile yapılmadığını gördüm.*”²²³⁷

Sağlık hizmetleri açısından Harbin ilk yılında görülen ve bedeli ağır olan eksik, yapılan planın uygulanabilirliği ve olumsuz gelişmeler karşısında modifiye edilebilirliğindeki kusurdur. Cephe hizmetleri, sağlık istasyonları ve hastaneler arasında iş bölümü ve hasta nakli koordinasyonun sağlanamaması; malzeme ihtiyacının giderilememesi, sağlık çalışanlarının gereken düzeyde eğitime sahip olmayışları ve belki en önemli kumanda kademesindekilerin savaş tekniklerindeki değişiklikler ve bunların doğuracağı savaşla ilintili sağlık sorunları hakkında bilgisiz ve durumun önemini farkında olmayışları bu felaketi hazırlamıştır. Bunların farkında olanların ordu kumandasına ve sağlık işlerinin başına getirilmeleri ile tablo düzelmiştir. Söz konusu gelişme, iyileşmenin mimarı Tevfik Sağlam’ın kaleminden şu şekilde nakledilir; “*1915 yazında geri sıhhiye teşkilâtı çok kuvvetlendirildi. Mevsimden istifade edilerek Erzurum’da bir kısım hasta, çadırlarda kurulmuş olan hastanelere ve nekahethanelere çıkarıldı. Erzurum civarında Ilıca’da çadırlarda 1.600 yataklı bir nekahethane, binalarda 400 yataklı bir hastane oluşturuldu. Yatak sayısı Trabzon’da 1.500’e, Erzincan’da 5.000’e, Sivas’ta 1.000’e çıkarıldı. Az zamanda iyi olamayacaklar Erzurum’dan Erzincan’a ve bir kısmı da Erzincan’dan Sivas’a sevk edildi. Bayburt’ta bu gibi hastalarını Erzincan’a gönderdi. Erzurum mevcudu azaltıldı, hastaneler temizlendi.*” Tıbbi malzeme, ilaç ve cihazların savaş alanına ulaştırılmamasındaki kusurun sebebi olarak ortaya çıkan durumlar bunların büyük kısmı yurt

²²³⁷ Mustafa Karatepe, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 42/2, 2008, s. 301-313.

dışından alındığından savaş şartlarında temin edilmesindeki zorluklar ile ulaşım ve taşıma imkânlarının kötü olmasıydı. Nitekim bu durum şu şekilde kayıtlarda yer almıştır: *“İstanbul’dan sevk edilen malzemenin birçoğu iskelelerde, bilhassa Trabzon’da toplanmıştı. Menzilin zamanında teşekkül edememesi, nakil vasıtalarının azlığı ve sıhhi malzeme yerine harp levazımının sevk mecburiyeti bu eşyanın mühim bir kısmının en lüzumlu zamanda ele geçmesine mâni olmuştu. Cephede harp paketi eksikti. İstanbul’dan gönderilen miktar yeterli olmadığı gibi bunların büyük bir kısmı da yollarda kalmıştı. /.../ Orduda sıhhi malzeme eksikliği gitgide önemli bir surette kendini hissettirmeğe başlamıştı. Artık İstanbul’un yardımı da zayıflıyordu.”* Mücadele edilecek sorunların saptanması bir şekilde çözümlenmesi yolunu açar. Ağır ve acı şekilde ödenen bir bedel sonucunda görülen noksanlar sağlık hizmetinde çalışan insanlarımızın üstün çabalarıyla aşılmıştır. Milli ve yerel imkânlarla en azından ilkel aletlerle temel sağlık malzemeleri üretilmiş ve cihazların yerine ikame edilecek eşya icat edilmiş ve kullanılmıştır.²²³⁸

Eldeki var olan belgelerden çıkarılan verilere göre BDS’de askerlerin yoğun biçimde hastalıktan ötürü hastanelere başvuruları en çok 1914’ün kalan ayları ve 1915 yılının ilk ayları olmuştur. 1915’in ilk yarısında görülen azalma ileri derecede düşürülmüştür. BDS’de Kafkas Cephesi’ndeki bu ciddi kayıplar taktik hataları ve olumsuz hava şartlarına bağlanmaktadır. Şehit askerin cesetleri karlar üzerinde kalırken sağ kalanlar bulaşıcı hastalıklarla ikinci bir savaş vermek zorunda kaldı ve bunların da büyük kısmı hayatını kaybetti. En sık karşılaşılan bulaşıcı hastalıklar bitle bulaşan tifüs ve dönek hummaydı. Hijyen ve sanitasyona dair hiçbir eğitimi olmadığı gibi ilgisi de olmayan er ve subayların banyo ve temizlik ihtiyaçlarını karşılanmadığı savaş alanında askerlerin bitlenmeleri kaçınılmazdı. Cephe ve cephe gerisinde barınma ve ısınma imkânlarının kötü ve hatta olmasından asker birbirlerine sokularak ısınma yolunu seçiyordu. Bu ise bit aracılığıyla bulaşan hastalıkların kısa sürede salgına dönüşmesine yol açtı ve ordunun tamamını etkiledi. Tuvalet ve temizlenme alışkanlıkları kötü iklim şartlarının da zorlamasıyla felaketi hazırlamıştı. Temizlik ve temizlik anlayışının kıtlığından salgına dönüşen bir diğer hastalık da tifo (karahumma) idi. Bu tamamen kötü ve yanlış tuvalet alışkanlığının sonucudur. Sahra tuvaletlerinin kullanılmaması, temizlenmeme ve insan atıklarıyla kirlenen suların içilmesinden dolayı tifo salgını oluyor ve can alıyordu. Tefik Salim Bey ve arkadaşlarının çaba ve gayretleri bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve yüzyılın başında ulaşılan bilimsel bilgiler doğrultusunda üretilen aşuların kullanmaya yönelikti. Asker sevkiyat sırasında bir program dahilinde aşılarmaya başlandı; sağlık hizmetinde kullanılan tüm binalar

²²³⁸ Özbay, *Türk Asker Hastaneleri*, s. 127 vd.

hızla dezenfekte edildi. Bir aşılama merkezi kurularak bölgesel suşlardan aşı üretildi ve kullanıldı.²²³⁹

Sağlık Çalışanlarından Hayatını Kaybedenler

Birinci Dünya Savaşı başladığında Türk ordusunda 1202 askeri hekim görev yapmakta ve bunların 9'u Rum, 17'si Ermeni, 3'ü de Yahudi Osmanlı vatandaşı askeri hekimlerdi. Askeri hekim ihtiyacını karşılamak için gösterilen tüm çabalar sonucunda, sivil hekimlerden 1353 kişi, yedek askeri hekim olarak görevlendirildi. Silahaltına alınan hekimlerin; 528'i Türk, 331'i Rum, 229'u Ermeni, 116'sı Yahudi ve 79'u Katolik Maroniten vatandaşlardan oluşmaktaydı. Türk ordusunun hekim ihtiyacı savaş süresince hiçbir zaman kadro ihtiyacını karşılayacak düzeyde olmadı ve askeri hekimlerin yaklaşık % 13'ü çeşitli nedenlerle, özellikle salgın hastalıklar nedeniyle yaşamlarını kaybetti.²²⁴⁰ (Tablo-6)

Şartların her açıdan kötü olduğu günlerdeki Türk hekimin ulviliği, 32 yaşında genç bir zabıt iken 3. Ordu'nun Sağlık Başkanlığı'na getirilen Tefik Salim Bey'in şu sözlerinde ifade bulmuştur: *“Kafkas cephesinde 3. ordu sıhhiye reisliğine tayin olundum. 32 yaşında genç bir sıhhiye subayı olarak yüklendiğim bu ağır iş başında 3,5 sene kaldım. Bu hayatımın en mesut devresidir. Orada çok şey gördüm ve çok şey öğrendim. Erzurum önünde müthiş bir kış ortasında, 32 derece soğukta çarpışan orduda Türk askerini tanıdım. Sivri Gediğinde mekkâresiz kalan taburunu sargısız ve ilaçsız bırakmamak için bir bohça içine doldurduğu ilaçları binek hayvanına yükleterek yanında kendisi yaya giden ellisini geçmiş bir tabur hekiminin sakın ve mütevazı çehresinde Türkün gerçek yüzünü seçtim. Ordu Erzurum hattına çekildiği zaman Korucuk'taki hastalarını nakletmek için avcı hattının ilerisinde kalan genç ve ateşli bir hekimin telefonda soğukkanlı ve sakın bir sesle verdiği son raporunu dinlerken Türkün istikbaline olan sarsılmaz imanını sezdim.”*²²⁴¹

Zaten yetersiz olan askeri hekim sayısı, savaş ilerledikçe % 13 oranında bir kayıp verince, Türk ordusunun askeri sağlık sisteminin yönetilmesini oldukça güç hale gelmişti. Mareşal Fevzi Çakmak'ın 1935 yılında, Harp Akademileri'ndeki bir konferansta, bu duruma şu ifadelerle vurgu yaptığı kaydedilir²²⁴²: *“Herkes sıhhiye teşkilatını ikinci derecede bir şey zannetmişti. Bu nedenle sağlık meselesi tamamıyla ihmal edilmişti. Doktor meselesi de böyleydi. Birçoğu hastalanmış, ölmüş veya ayrılmış olduklarından; 2500-3000 hastaya bir doktor düşüyordu. Bu hepimizin yüreğini sızlatan sonuçlar doğurdu”*

²²³⁹ Süleyman Tekir, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, KAÜSBED 2016; (Ek 1), s. 267-287.

²²⁴⁰ Uçar, Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri, s 122.

²²⁴¹ Uçar, Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri, s 122.

²²⁴² Uçar, Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri, s 124.

Tablo-6: Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Şehit Düşen Sağlık Subaylarının Listesi

Sıra	Rütbe	Adı/Soyadı (Babaadı)	Memleketi	Mezuniyet Tarihi
Hekimler				
	Yarbay	Mehmet Nuri Hasan		1306/1890-1
	Binbaşı	Bahri Mehmet Kabasakal		1318/1902-3
	Binbaşı	Burhanettin Halit (Halil ?)	İstanbul	1317/1901-2
	Binbaşı	Cavit Osman	Midilli	1317
	Binbaşı	Hüseyin Hüsnü Atıf	Bosna	1311/1895-6
	Binbaşı	Hüsnü Mehmet	Bandırma	1315/1899-1900
	Binbaşı	S. Sabri Mehmet	Aydın	1321/1905-6
	Binbaşı	S. Sabri Hilmi	Eyüp	1321/1900-1
	Binbaşı	Sabri Cemil	Kandilli	1317
	Binbaşı	Abdurrahman Şerif	Medine	1316
	Binbaşı	Osman Raik	İstanbul	1309/1893-4
	Binbaşı	M. Fuat Emin	Aksaray	1313/1897-8
	Binbaşı	Mehmet Rıfat		1317
	Binbaşı	Ahmet Hasan	Beşiktaş	1313
	Binbaşı	Mehmet Naim Hüseyin		1316
	Binbaşı	Mehmet Asım	Halep	1320/1904-5
	Binbaşı	Ali Naşit Şevki	Selanik	
	Binbaşı	Sadullah Mustafa	Sofya	1317
	Binbaşı	Selim Mustafa		
	Binbaşı	Ahmet Reşit Hasan	Ünye	1313
	Binbaşı	Y. Ziya Derviş	Sütlüce	1315
	Binbaşı	Nuri Mehmet Sait	Şumnu	1315
	Ön Yzb	H. Recai Ömer	Kadıköy	1320
	Ön Yzb	B. Mevlüt Nuri	Osmaniye	1321/1905-6
	Ön Yzb	S. Fevzi	Kastamonu	1326/1910-11
	Ön Yzb	Adil Mehmet	Kasımpaşa	1318
	Ön Yzb	O. Remzi A. Haydar	Sivas	1320
	Ön Yzb	Mehmet Fevzi	Elazığ	1323/1907-8
	Ön Yzb	Nihat	Aksaray	1323
	Ön Yzb	M. Şükrü Arif	İstanbul	1323
	Ön Yzb	H. İbrahim	Aşıkpaşa	1321
	Ön Yzb	Mustafa Asım	Bursa	1326
	Ön Yzb	İ. Asım Abdullah	Halep	
	Ön Yzb	Rasim Salih	İstanbul	1319/1903-4
	Ön Yzb	Tahsin Salih (Salim ?)	Kastamonu	1319
	Ön Yzb	R. Sukuti	Ayasofya	1321
	Yzb	Muzaffer ali	İstanbul	1327/1911-2
	Yzb	Ö. Mustafa Açık	Türbe	1327
	Yzb	Hüseyin Mehmet	Trabzon	1328/1912-3
	Yzb	Nihat Salim (Selim ?)	Defterdar	1329/1913-4
	Yzb	Halit Mustafa	İstanbul	1329
	Yzb	Vicdani Mustafa	Mihalıç	1330/1914-5
	Yzb	H. İbrahim	Şerifçe	1328
	Yzb	Hamdi hasan	Zile	1327

Yzb	Hilmi Ali	Seydişehir	1329
Yzb	Hasan Tahsin	Kıbrıs	1326
Yzb	H. Hüsnü Süleyman	Aydın	1330
Yzb	Davut Ahmet	Musul	1330
Yzb	H. Hilmi Salih	Eyüp	1323
Yzb	M. Zeki Reşit	Şam	1327
Yzb	Selami Ahmet	Hopyar	1327
Yzb	Şevket Raif	İstanbul	1326
Yzb	S. Yakup	Fındıklı	1330
Yzb	Tayyip Hasan	Harput	1330
Yzb	Kemal Rıfkı	Firuzaga	1329
Yzb	Tevfik H. Hüsnü	Yenimahalle	1329
Yzb	Faik Ferit	Şam	1329
Yzb	Kadri Nafi	Göztepe	1327
Yzb	Sami Salih	Kumkapı	1326
Yzb	Mehmet Remzi	Trabzon	1329
Yzb	Mehmet	Şehremini	1328
Yzb	Münür Ferdi	İstanbul	1323
Yzb	Raşit Arif	Aksaray	1323
Yzb	Ahmet Abdurrezzak	Şam	1323
Yzb	H. İbrahim	Beylerbeyi	1324
Yzb	Ferdi	Kocamustafapaşa	1326
Yzb	İ. Fehmi Hasan	Manisa	1329
Yzb	M. Ali Halil	Manisa	1326
Yzb	Ra(h)mi Halil	İstanbul	1327
Yzb	Mecdettin Ömer	Üsküdar	1336
Yzb	Nazif (Nafiz?)		
Yzb	Nurettin Fettah	Kolonya (?)	1330
Yzb	Nuri Ahmet	Eğrikapı	1326
Yzb	Kenan Eyüp	Haydarpaşa	1326
Yzb	İskender		
Yzb	Ohannes Kirkor	Eğin	
Yzb	İ. Abbas	Trablusşam	
Yzb	Armenak Haçador		
Yzb	Andotoryadis (Andotoryanis)	Samsun	
Yzb	İsak Avram	İstanbul	
Yzb	Odisyos Hacısava	Bafra	
Yzb	İsmail Salamon		
Yzb	Tanas Yorgaki		
Yzb	Atanas İstinyo		
Yzb	İlya Papadopulos		
Yzb	Ohannes	Diyarbakır	
Yzb	Adem Şevket	Manastır	
Yzb	Avram David	Bergama	
Yzb	Artin Babıkyan Agop		
Yzb	A. Somalidi	Trabzon	
Yzb	Hasan Selahattin	Girit	
Yzb	Dikran		

	Yzb	Andıryakolidi	Mürefte	
	Yzb	D. Yorgaki	Selanik	
	Yzb	Dikran N(W)azart	Sivas	
	Yzb	Recai		
	Yzb	M. Sedat Zeki	İstanbul	
	Yzb	Aziz		
	Yzb	Ali Murteza Hasan		
	Yzb	S. Tacettin	Türkistan	
	Yzb	Fahri Yaşar		
	Yzb	Rehat Yanmuis		
	Yzb	Karabet Bekyan	İzmir	
	Yzb	Kemal		
	Yzb	Keğork Horhoroni		
	Yzb	İ. Leon Karakin		
	Yzb	Mustafa Şakir		
	Yzb	M. Emin Necati	İstanbul	
	Yzb	Mustafa Lütü Hasan		
	Yzb	Minas Demirciyan		
	Yzb	Mehmet Münir	Samsun	
	Yzb	Mehmet Ali Neşet		
	Yzb	M. Nuri Mahmut (Mehmet?)	Yafa	
	Yzb	Mihran Ropen		
	Yzb	Vartanyan		
	Yzb	Yorgaki	Haydarpaşa	
	Yzb	Yusuf Ziya		
	Yzb	Yuvan Todoraki	Şarköy	
	Yzb	Yuvanidis Yanis	Niğde	
	Yzb	Yorgi Mihail	Kastamonu	
	Yzb	Ahmet Mithat		
	Yzb	Süfyan		
	Yzb	Leonidi	Isparta	
	Yzb	M. Nuri Süleyman	Tophane	
Cerrahlar				
	Kolağası	M. Eşref Süleyman	Diyarbakır	
		Salim Eşref	İstanbul	
		Osman Nuri Ali	İstanbul	
		Mustafa Bekir	Malatya	
		Mehmet Ali	Orhangazi	
		İsmail Hakkı Mehmet Emin	Eğir	
Diş Hekimleri				
	Üsteğmen	Hayık Karabet	İstanbul	
Tıp Fakültesi Talebeleri Tabip Muavinleri				
		Ahmet Hamdi	Kasaba	
		Ahmet Hasan Ömer Kemal	Aydın	
		Rasim Bilal	Yalçın	
		Remzi Adem Vasfi	Beyazıt	
		Ali Muhsin	İstanbul	
		İzzettin Ahmet Salim	Trabzon	

Nikola İstevan				
Eczacılar				
	Binbaşı	Neşet İbrahim	Arapkir	1311
	Binbaşı	Mustafa Ragıp İsmail	Gebze	1313
	Ön Yzb	Osman Nuri	Sivas	1319
	Ön Yzb	Mustafa Ali	Diyarbakır	1317
	Yzb	Yani Dimitri	Yanya	1324/1908-9
	Üstğm	Hasan Cemal	Kosova	1328
	Üstğm	Arif İbrahim	Taşlıca	1325/1909-10
	Üstğm	M. Nafiz Kadri	Antep	1323
	Üstğm	Mehmet Mecit (Necip ?)	Karahisar	1327
	Üstğm	Mehmet Rıfki	İshakpaşa	1327
	Üstğm	Bahir Hüseyin	Üsküdar	1325
	Üstğm	Mustafa Hasan	Kartal	1327
	Üstğm	O. Nuri Ahmet Hamdi	Kemah	1327
	Üstğm	İstavri Hacı Anesti	Sinop	
	Üstğm	Hristo		
	Üstğm	Dimitri Teodor	Kırklareli	
	Üstğm	Ömer Dursun	Trabzon	
	Üstğm	Abdülkadir	Kırım	
	Üstğm	Fişenko Tiryaki	Kırkağaç	
	Üstğm	Mihran Zihni (Zikni ?)		
	Üstğm	Necip İbrahim	Samsun	
	Üstğm	Aleksandr Dimitri	Beşiktaş	
	Üstğm	Tahsin Abdurrahman	Kıbrıs	
	Üstğm	Ahmet Faik Emin	Üsküdar	
	Üstğm	Dikran Çırakyan	Trabzon	

Tevfik Sağlam, 1934 yılında Ankara'da hekimlere hitaben yaptığı konuşmasında muhtemel bir savaşta ihtiyaç duyulacak yatak sayısının ordu mensubu sayısının % 5'i olduğunu ve asker yöneticilerden sürekli bunun istenmesini ve ısrarla üzerinde durulması gerektiğini vurguladığı ifade edilmektedir. BDS'de 1914-16 yılları arasındaki sağlık çalışanlarından hayatını kaybedenlerin sayısı 2602'dir. Bu şekli ile hekim kaybı oranı % 16,5'tir. Aynı dönemde Alman ordusundaki kayıp oranı % 4'tür. Bunların 264'ü Kafkas Cephesinde olmuştur. Bunun yanında esir düşen hekim ve sağlık çalışanlarının sayısı da az değildir. Sarıkamış Savaşlarından sonra 60 000 civarında askerimiz esir düşmüştür. Bunların içerisinde hekimler de bulunmaktadır. Esareten kaçarak kurtulan ya da Brest-Litovsk'dan sonra iade edilen hekimlerin hatıralarından ya da ifadelerinden öğrenilenler dehşetengizdir.²²⁴³

Tifüsten Ordu kumandanının (Hafız Hakkı Paşa) öldüğü, Silahlı Kuvvetler Sağlık Kumandanı (Süleyman Numan Paşa) ve 3. Ordu Kumandanının (İbrahim Tali Bey) hastalandığı

²²⁴³ Metin Özata, *Atatürk ve Hekimler*, Demkar, İstanbul 2015, s. 164.

bir savaştır ‘Harb-i Umumi’. Bu savaşta sağlık çalışanlarının fedakârlıkları sadece muharebelerde yaralananları sağaltmaya çalışmak değil belki daha zor ve büyük olanı bulaşıcı hastalıklara musab olmuş hastaları yokluk içinde tedavi etmektir. Hem de onlarla hemen hemen aynı olumsuz şartlarda yaşayarak ve hayatları pahasına. Genel Sağlık Müfettişi’nin tifüse yakalanıp kurtulan sağlık çalışanlarının iyileşmeleri için cepheden uzağa gönderilmeleri yerlerine yeni atamaların yapılması önerisine hep bir ağızdan “*Erzurum ve Hasankale*”ye gelen her doktorun tifüse yakalanması kaçınılmazdır. Ülkenin büyük özverilerle yetiştirdiği doktorlarını ölümün kucağına atmak doğru değildir. Tifüs geçirerek bağışıklık kazanan bizler için artık tehlike yoktur. Bizler burada kalmaya razıyız”²²⁴⁴ cevabını verdikleri gibi bu günlerde hastalardan elde olunan serumları hasta olmayanlara zerk etmek suretiyle yapılabilen aşuları kendi üzerlerinde denemekten de çekinmemişlerdir²²⁴⁵. Nitekim Hasankale ve Erzurum Asker Hastanelerinde tifüsten ölen sağlık çalışanının 131’i hekim, 25’i eczacı, 1’i diş hekimi, 7’si ise tıp fakültesi öğrencisidir. Bunların 42’sinin gayr-i müslim olması müstevli ve hainlere karşı vatan toprağı savunmasının topyekûn verildiğinin kanıtıdır. Bu aziz şehitlerimizin anısına 1946 yılında düzenlenen ve adlarının bulunduğu mermer pano halen Mareşal Çakmak Hastanesi’nde bulunmakla birlikte aynı maksatla yapılan heykel ve teşhir panosu garip bir gerekçe ile ortadan kaldırılmıştır. 1914 yılının sonunda Erzurum’a gelerek çalışmaya başlayan daha işin başında hastalık ile karşılaşan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti heyetinden Dr. Mustafa Şakir ve Mehmet Emin Bey, asistan Dr. Tacettin ve Hasan Selahattin beyler, hastabakıcı Fevzi ve Cevdet efendiler, Sıhhiye eri Mustafa oğlu Mehmet ve Tahir oğlu Halil hastalıktan hayatlarını kaybettiler.²²⁴⁶ Bir tıp bayramında BDS sırasındaki hizmetine ilişkin anılarını kaleme aldığı eserini 3. Ordu’nun sağlık çalışanlarına ithaf eden Tefik Salim (Sağlam) Bey gibi ben de bu yazıyı, kahramanlarımıza adıyorum.

Sonuç

İlk bakışta savaş ile sağlığın bir aradalığı uyumsuz görülse de dikkat edilince savaşta başarının arkasında sağlıklı toplumsal ve kişisel yapının olması gerektiği görülür. Barış zamanında sağlık ve sağlıkla ilgili tüm alanlarda en üst düzeyi sağlamak ve onu sürdürmek esastır. Sağlık ise kişi ve kişi ile ilgili ne varsa onu kapsar. Savaş her ne sebeple çıkarsa çıksın

²²⁴⁴ Sönmez, “1914 Sarıkamış Dramı Sırasında Şehit Olan 165 Sağlık Personelinin Anısına”, s. 8.

²²⁴⁵ Mustafa Karatepe, *1. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999: “Bu tarihte henüz tifüs etkeni izole edilmemişken tıp tarihinde ilk kez tifüs aşısı üretilerek uygulandı. Reşat Rıza (Kor)’nın fikir ve telkiniyle Tefik Salim tarafından Hasankale’de hazırlanan tifüs aşısı ilk defa 28 Mart 1915 günü Dr. İhsan Arif, Dr. Tefik İsmail (Gökçe), Dr. Haydar Cemal, Dr. Selahattin ve Dr. Süleyman Ali Beylerle beraber dört subaya daha uygulanmıştır. Bilahare 931 kişi aşılanmış, bunların 16’sı tifüse yakalanmış sadece 2 kişi ölmüştür.”

²²⁴⁶ Aydın, *Kafkas Cephesinde Sıhhiye*, s. 242.

temel hedef başarılı olmaktır. Savaşın tarafları insanlardır. Savunma veya saldırı maksatlı olsun savaşın hedefinin merkezinde insan vardır. Bu nedenle bir tarafın savaşı kazanması diğer tarafın kaybetmesinin yolu insanı, özellikle de insanın hayatına ilişkin olan unsurların tahribi sonucunu gerektirir. Savaşlarda savaşılan güçler kadar, belki daha fazla savaşımayan insanlar zarar görür. Hedefin merkezinde insan bulunduğundan savaşlar insanın hayatını etkilemek zorundadır da. Çünkü cephelerin lojistik ve insani desteği cephe arkasındaki insan ve iktisadi gücüdür. Bu da barış zamanının bayındırlık yapılarının birer açık savaş hedefi olması demektir. Savaş yıkımı temizlenme, barınma, beslenme ve korunma ile ilgili tüm alt ve üst yapıları ortadan kaldırarak doğrudan ve dolaylı insanın sağlığını bozar, çökertir. Cephe gerisini kaybeden tarafın savaşı kazanması beklenilir bir sonuç değildir.

Barış zamanındaki bayındırlık ve özellikle sağlıkla ilgili gelişmeler insan refahı içindir. Refahın en önemli parametresi bireysel ve toplumsal sağlık durumudur. Bu kazanımlar bir savaşta saldırı ve savunma silahı oldukları kadar savaşın hedefi de olmaktadır. Barış zamanı sahip olunan bireysel ve toplumsal sağlık düzeyi savaşta önemli belirleyici bir öge olmakla birlikte barış zamanı yapılan planların savaşlardaki ihtiyaçları hiçbir savaşta karşılayamamıştır.

Savaşlardan edinilen deneyimler göstermiştir ki; sağlık alanındaki planlamalara teknoloji, harp teknolojisi, biyoloji ve diğer alanlardaki gelişmeler dâhil edilmelidir. Sağlık hizmeti verecek elemanlar kazanılan bu bilgilerle göre eğitilmelidir. Barış zamanında gerekli olmayacak ancak muhtemel bir savaşın yıkıcılığını ön gören bir savaş hekimliği eğitimi verilmelidir. Bu projeksiyonların yapılmaması savaşta felakete davetiye çıkarmaktadır. Savaşların beraberinde getirdiği diğer yıkıcı durum mikrobik hastalıklardır. Bozulan sağlık şartları ve yokluklar buna zemin hazırlamaktadır. Felaket zamanlarında bulaşıcı hastalıklardan korunma ve kurtulmanın en önemli yolu bireylerin eğitilmiş olmasıdır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi K.1110, D. 517, F.3-3.

BOA, YPRK. UM, 74/106, s. 7-8.

BOA, DH. ŞFR, 50/57.

BDH. Kls-2204.Dos-3-Belge-001-003.

BDH. Kls-2204.Dos-4-Belge-003-05.

Makaleler

Uçar, Muharrem, Süleyman Deniz, *Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri*, TAF Prev Med Bull 2012; 11(1): 103-118.

Bergholtz, Leo. JSTOR. 1899, Sept 21, s. 1609.

Cevizliler, Erkan, Ali Servet Öncü, “Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey’in Vilayetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905)”, *History Studies*, 5/1, 2013, s. 71-88.

Özger, Yunus, “Erzurum Valisi Mehmed Emin (Yurdakul) Bey’in Erzurum Vilayetinin İhtiyaçları ve Gelişmesine Ait Layihası”, *Atatürk Dergisi*, 5/2, 2006, s. 115-150.

Kurt, Engin, Mustafa Nuri Günçikan, “Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Lütü Noyan’ın Gözü ile Hastanelerin Yapısı ve İşleyiş Tarzı”, *Lokman Hekim Journal*, 3/2, 2013, s. 11-15.

Somel, Selçuk Akşin, Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi, *Tarih ve Toplum - Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 5 2007, s. 71-92.

Karatepe, Mustafa, “I. Dünya Savaşı’nda Kafkasya Cephesi’nde Tifüs”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 176, 2001, s. 22-25.

Karatepe, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 42/2, 2008, s. 305.

Sönmez, Bingür, “1914 Sarıkamış Dramı Sırasında Şehit Olan 165 Sağlık Personelinin Anısına”, 2005; 63 (Sayı, 23.01.2005): 8

<http://mimoza.marmara.edu.tr/~avni/esaret/yazilar/sonmez.htm>

Tekir, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı’nda Türk ve Rus Kayıpları”, *Yeni Türkiye*, Sayı 73, 2015, s. 795-805.

Tekir, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *KAÜSBED* 2016; (Ek 1), s. 267-287.

Tezler

Uçar, Muharrem, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, Ankara Üni., SBE, Doktora Tezi, Ankara 2010.

Karatepe, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*. İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Kitaplar

Çakmak, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Yay, Ankara 1936.

Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3.Orduda Sıhî Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

Özbay, Kemal, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*. C I, İstanbul: Yörük Basımevi, 1976.

Hafız Hakkı (Paşa), *Sarıkamış Günlüğü* (Yay. Haz. Murat Bardakçı). İstanbul: İŞ Bankası Yay., 2014.

Lynch, Henry Finnis Blossie, *Armenia, Travels and Studies*.Vol.II: The Turkish Provinces (London; New York: Longmans, 1901, s 9, 26, 165.

Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cilt V, Kitap 3. Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1980, 545-560.

İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011.

Aydın, Nurhan, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, Sonçağ Yay., Ankara 2015.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Özata, Metin, *Atatürk ve Hekimler*, Demkar, İstanbul 2015.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Sarıkamış Dramı*, Denizbank Yay, İstanbul 2007.

Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, (Der. Metin ÖZATA), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Guse, Felix, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Hakkı Akoğuz, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Erzurum'un Kurtuluşunda Muhammet Lütfi Efendi'nin Katkıları

H. Ömer Özden*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın özellikle Osmanlı Devleti'ni yok etmek amacına matuf olduğunu düşündüğümüzde savaşların çoğunun Osmanlı hâkimiyetinde bulunan yerlerde olduğu da kendiliğinden anlaşılacaktır. Çok cephede ayrı ayrı coğrafyalarda savaşan Osmanlı Devleti'nin en büyük problemlerinden biri de 'millet-i sadıka' olarak niteleyip kendisinden ayrı görmediği Ermenilerden kandırılmış olanların vatan sathında çıkardıkları isyanlar ve Türkleri yıldırma hareketleriydi.

Bilindiği üzere Avrupa'da başlayan milliyetçilik hareketleri, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybına ve yeni devletlerin ortaya çıkmasına yol açmış, bu hengâmede Ermenilerden bazıları da yararlanmak isteyip, o zamanki büyük devletlerin teşvikiyle çeteler oluşturarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlara girişmişlerdir. Bu isyanlar had safhaya ulaşınca Osmanlı Hükümeti 1915 yılında bir 'Yer Değiştirme Kanunu' çıkartarak isyanlara karışan ve Türkleri katleden Ermenilerin Anadolu toprakları dışına çıkarılmalarını mecbur kılmış ve devletin koruması altında birçok Ermeni, Suriye ve Irak taraflarına doğru göç ettirilmiştir. Ancak bu kanuna rağmen isyanların bizzat içinde bulunan birçok Ermeni de kaçak vaziyette dağlarda çeteler kurarak hem Türklere baskınlar yapmış ve çok sayıda Türk'ü şehit etmiş, hem de kanuna uyup göç eden Ermenilere, göç etmelerini önlemek için yol boyunca baskınlar yapıp kendi ırkdaşlarını katletmişlerdir.

Erzurumlulardan bir kısmı, Ermeni çetelerinin ve hatta yıllarca komşuluk ettikleri bazı Ermeni ailelerin kendilerine daha önce yaptıkları çirkinliklerden dolayı, işgal sırasında bunların kat be kat artacağını düşünerek, olabilecek felaketlerden kurtulmak için işgal öncesinde Anadolu'nun içlerine doğru bir an önce göç etmeye başlamışlardır. Şehirdekiler Erzurum'dan ayrılırken, köylerde bulunanlar da daha güvenli olduğu gerekçesiyle şehre gelmeye başlamışlardır. Bunlardan biri de Erzurum'un merkez köylerinden Dinarkom'da imamlık yapan 48 yaşındaki Muhammet Lütfi Efendi'dir.

Erzurum'un İşgali ve Muhammet Lütfi Efendi'nin İlk Tepkisi

1868 tarihinde Hasankale'nin Kındığı Köyü'nde Hacı Hüseyin Efendi ile Hatice Hanım'ın çocuğu olarak dünyaya gelen Muhammet Lütfi Efendi, dini bilimler ve tasavvuf alanında eğitim alarak kendini geliştirmiştir. Hasankale, Dinarkom, Yavi ve Alvar'da uzun yıllar imamlık yapan ve aynı zamanda da dini-tasavvufi dersler vererek pek çok insanın

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı, e-posta: oozden@atauni.edu.tr

yetişmesinde de katkısı olan Muhammet Lütfi Efendi, gençliğinden itibaren Hasankale ve Erzurum'da herkes tarafından çok sevilen bir şahsiyet olmuştur.

Muhammet Lütfi Efendi'nin gençlik yılları ile orta yaş dönemi, Ülkemizin ve Erzurum'un en sıkıntılı yıllarına denk gelmiştir. Daha 10 yaşındayken Doksanüç Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına tanık olmuş ve Erzurum, bu savaş sonrasında bir Rus işgali görmüştür. Daha sonra bu işgal sona ermiş olsa da halk üzerindeki olumsuz etkileri uzun yıllar devam etmiştir. 1914 sonu ve 1915 yılı başlarında Osmanlı ordusunun Sarıkamış harekâtı sırasında başarılı olamayışından dolayı ordumuz toparlanabilmek için kademeli olarak geri çekilmeye başlamış ve Erzurum halkından da bu geri çekilme sırasında yardım istemiştir. Erzurum halkının destek ve yardımlarıyla bu çekilme planı başarılı olmuşsa da şehir korumasız kalmıştır. Çünkü Deve Boynu mevkiinde ordumuza destek veren silahlı Erzurum halkının büyük bir bölümü maalesef geri dönememiştir. İşte bu geri çekilmenin akabinde Erzurum, 1916 yılının Şubat ayında, ilerlemeye devam eden Ruslar ve Rus ordusundaki Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.

Bu işgalden çok kısa bir süre önce Muhammet Lütfi Efendi, yanına babası Hacı Hüseyin Efendi'yi de alarak Erzurum'a gelmiş ve hemen Türk Ordusu'na katılmak için başvuruda bulunmuştur. Ancak, kendisini yakından tanıyan bir komutanın "Hocam, Türk milletinin harp edecek asker kadar, sizin gibi âlimlere de ihtiyacı var. Siz halkımızı bilgilendirmeye devam ediniz" diyerek onun müracaatını kabul etmemesi üzerine Muhammed Lütfi Efendi de babasını, güvenli olduğunu düşündüğü Kavakkapı mahallesinde ikamet eden Hacı Recep Efendi isimli bir dostunun evine yerleştirerek babasının iznini almış ve imamlık göreviyle o yıllarda Erzurum'a bağlı olan Mamahatun yani bugünkü Tercan'ın Yavi nahiyesine gitmiştir.

Artık Erzurumlular, Erzurum'u işgal eden Rusların yönetiminde yaşamaya başlamışlardır. Erzurum'u Rus Çarlığına bağladıklarını düşünen Ruslar, ılımlı bir yönetim anlayışı gösterirken, Türklere karşı kin besleyen Ermeni askerlerini de sürekli kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Fakat Rus ordusunun içerisinde hem subay hem de er olarak çok miktarda bulunan Ermeni askerler fırsat buldukça gizli gizli Erzurumluları tuzağa düşürmeye ve mallarına zarar vermeye çalışmışlardır.

Ermeni askerleri, Ruslardan çekindikleri için Erzurum'la ilgili çirkin ve pis emellerini en azından şimdilik gizlemeye, ama fırsat kollayıp halk üzerinde caydırıcı baskılar kurarak Erzurumluları sindirmeye çabalamış, Erzurum çevresine gizlenmiş bulunan Ermeni çeteleri de şehre girebilmenin yollarını aramışlardır. Bu çetelerden dolayı Erzurumlular, köylerden şehre veya Erzurum'dan başka şehirlere gitmeye cesaret edememişlerdir.

Ancak o sırada henüz bağımsız durumda olan Kafkas Türkleri, Azerbaycan'da kurdukları Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi aracılığıyla Erzurum ve çevresine Gardeş Kömeği (Kardeş Yardımı) başlatmışlar ve bu yardımları organize etmek ve savaş gözlemcisi olmak üzere de Genceli Seyidov'u göndermişlerdir. Seyidov ve beraberindekiler, hem yardım malzemelerinin dağıtımını yapmış hem de Erzurum'daki işgalcilerin işgal şartlarına uymaları hususunda gözlemcilik yapmışlardır. Gözlemcilerinden çekinen Ermeniler, her istediklerini yapamadıkları için, Seyidov ve arkadaşlarını tuzağa düşürme planları yapmaya başlamışlardır.

Rusların Çekilmesi ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Katliamlar

Rusların Erzurum'u işgali üzerinden geçen yaklaşık iki yıl sonra Rusya'da uzun zamandır Çar yönetimine karşı savaşan Bolşevikler 25 Ekim 1917'de ihtilal yapıp Çarlık rejimini devirerek yönetimi ele geçirmişler ve Doğu Anadolu'da bulunan Rus ordularını da geri çağırılmışlardır. Fakat o güne kadar zulüm yapmayan Ruslar, asıl büyük zulmü çekilirken yapıp Doğu Anadolu'da işgal ettikleri her şehirde küçük birer birlik bırakarak Erzurum'da da işgali devam ettirmek için, emir-komutası bir Rus subayında bulunmak kaydıyla, askerlerinin çoğu Ermenilerden oluşan küçük bir birlik bıraktılar. İşte bu durum, hem şehirde Rus ordusu adına kalan Ermeni askerlerine hem de civarda bekleyen Ermeni çetelerine aradıkları fırsatı vermiştir. Şehirdeki işgalci Ermeni askerlerinin çağırılmalarıyla derhal Erzurum'a giren gözü dönmüş çeteler, geldikleri günden itibaren Türkleri Erzurum'dan uzaklaştırmak veya tamamen yok etmenin planlarını yapmaya başlamışlardır.

O yıllar, dünyanın her köşesinde savaşın kol gezdiği zamanlardır ve Erzurumlu erkekler de Yemen, Çanakkale veya başka cephelerde savaşırken ya şehit olmuşlar ya esir ya da kayıp olarak cepheden geri dönememişlerdir. Şehirde ihtiyar erkeklerle, oğullarının, kocalarının veya kardeşlerinin yollarını bekleyen genç kız, kadın ve çocuklardan başka kimse de bulunmamaktadır. Buna rağmen şehirde bulunan Erzurumlular, nasıl daha önce Ruslara karşı kendilerini, ailelerini ve şehri savunmuşlarsa, Ermeniler şehre hâkim olduğunda da onlara karşı mahalle ve sokak savunma hatları oluşturarak ellerinden geldiğince Erzurum'u ve kendilerini savunmaya çalışmışlardır. Bu savunmada Erzurumluların elinde eski birkaç ateşli silahın dışında balta, bıçak gibi kesici aletlerden başka silah bulunmazken, Ermenilerde ise Rusların çekilirken bıraktıkları gelişmiş silahlar, toplar ve mühimmat bulunuyordu.

Dadaşlar, orta yaşlı erkeklerin bulunduğu mahallelerde Ermenilere karşı direniş birlikleri oluşturarak gece gündüz bacalarda nöbet beklemeye başlamış, günlük gıdalarını dışarı çıkmadan temin edebilmek için evler arasında geçiş yerleri açmış, ani baskınlara karşı gizlenebilmek için de evlerin altlarında sığınaklar inşa etmişlerdir. Özellikle genç kızlarla kadınların evlerden dışarı çıkmamalarına özen göstermişlerdir.

Buna mukabil Ermeniler, Erzurum'un tamamını ele geçirebilmek için önce baskıyla komutanlığı Ruslardan gasp etmişler, tam bir çapulculuk ve savaş şartlarına aykırı davranışlar sergileyerek her geçen gün daha da azgınlaşmışlar, çeşitli aldatmacalarla Erzurumluları evlerinden çıkarmanın peşine düşmüşlerdir. İş ocaklarında çalıştırma bahanesiyle evlerinden aldıkları Erzurumlu çocuklar, orta yaştaki ve ihtiyar erkekleri, silah zoruyla götürüp bugün Yanık Dere olarak isimlendirilen mevkide önce kurşuna dizip sonra da yakarak şehit etmişlerdir. Bu sebeple bu mevkiye sonradan bu ad verilmiştir. Giderek daha da zalimleşen insanlıktan nasip almamış olan Ermeni çeteleri, mahalleleri topa tutup sonra da evlere baskınlar yaparak akla hayale gelmedik yağmalar, baskılar, işkenceler, tecavüzler, zulümler yapmaya başlamışlardır. Şehrin ileri gelenleri ile Cemiyet-i Hayriyye temsilcisi ve arkadaşlarını da tuzağa düşürerek hunharca şehit etmişlerdir.

Büyük Ermenistan'ı kurma hayali peşinde koşan Ermeniler, başta Erzurum olmak üzere Doğu'daki bütün Türkleri yurtlarından uzaklaştırmak için her türlü işkenceyi denemişlerdir. Erzurum ve çevresinde yapılan zulüm ve işkenceler had safhaya çıkmış, gözü dönmüş Ermeni caniler, kundaktaki bebeklerden yaşlılara kadar kadın erkek ayırt etmeksizin önlerine çıkan Türkleri katletmişlerdir. Ermeniler, şehir merkezinde olduğu gibi Erzurum'un Cinis, Alaca, Tepeköy, Duççu, Tımar ve daha birçok köyünde de binlerce Türk'ü yakarak şehit etmişlerdir. Şehir merkezinde kendilerine karşı direnen mahallelerde, bu direnişi tertip edenlerden ele geçirdiklerini, şehrin bazı ileri gelenlerini ve kimi buldularsa Osman Ağa ve Ezirmikli konaklarında tutsak etmişler ve fırsatını bulunca da onları diri diri yakıp şehit etmişlerdir.

Muhammet Lütfi Efendi'nin İşgal Göçlerine Karşı Harekete Geçmesi

Erzurum ve çevresinde bütün bunlar yaşanırken Yavi'de imamlık yapan Muhammed Lütfi Efendi, Ermenilerin ortaya koydukları vahşetten duyduğu ıstırapı şu dizeleriyle ortaya koyarak bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır:

Kopdu bugün kıyamet

Yeryüzü alkan oldu

Görülmemiş alamet

Kandan bir tufan oldu

Lale yanak gül yüzler

Gonce dehan dür sözler

Hançerlendikçe sızlar

Bedenleri kan oldu

Yavrular ağladıkça
Ciğerler dağladıkça
Hançerler bağladıkça
Cesede bî-can oldu

İslam sızlar Huda'ya
Arş sallanur sadaya
Dağlar gelir nidaya
İslam perişan oldu

İslam hânumânıyla
Kurtulmaz bir cânıyla
Herkesin öz kanıyla
Saçları elvan oldu

Yiğitler baltalanmış
Öz kanına boyanmış
Körpe kuzular yanmış
Ateşde biryan olmuş

Kanlı bazar kuruldu
Boyunları buruldu
Kan harmanı görüldü
Gören âdem kan oldu

Lütfi fi'l-i Huda'da
Noksan mı ya irade
Te'sir yok bu sadada
Âdem ki hayvan oldu

Bu mısralarıyla Muhammet Lütfi Efendi, yaptıkları insanlık dışı zulümlerle Ermenilerin Erzurum ve çevresini kan gölüne çevirdiklerini, bunları yapanların insanlıktan çıkıp

hayvanlaştıklarını hatta onların artık olan esfel-i safilini (aşağuların en aşağısı olan varlıkları) bile geçtiklerini adeta içi kan ağlayarak yazmıştır.

Muhammet Lütfi Efendi, bu yapılanlara sadece şiir yazarak karşı koymanın yeterli olmayacağını, daha aktif bir mücadele içinde olması gerektiğini düşünmektedir. Bunun için ilk iş olarak Yavilileri ve çevre köylüleri Ermenilere karşı tedbir almaya çağırmakta, onları uyarmakta ve olası saldırılara karşı da bilinçlendirmektedir. Ermenilerin şiddeti ve vahşeti iyice artırmaları üzerine, imamı olduğu camide kıldırıldığı son Cuma namazından önce insanları oldukça etkileyen bir vaaz veren Muhammet Lütfi Efe, vaazında Ermenilerin yaptıkları zulümlere sessiz kalınamayacağını belirterek kısa fakat çok etkili ifadelerle şunları söylemiştir:

“Muhterem Müslümanlar! Ruslar memleketimizi işgal etmişken, daha düne kadar iç içe yaşadığımız, komşumuz diye hürmet ettiğimiz Ermeniler, çoluk çocuk, kadın, kız, yaşlı, genç demeden eşi emsali görülmemiş bir katliama girişmişken; bayrak, vatan elden giderken; millet, devlet yok edilmek istenirken; din, iman tehlikede iken biz burada nasıl ibadet edebiliriz? Şimdi dini, imanı, namusu, şerefi, istiklali, bayrağı, devleti, milleti kurtarma zamanıdır. Allah’ını, Peygamber’ini seven, hiçbir şeyi bahane etmeden cepheye koşsun, düşmanla harp etsin! Hürriyeti olmayana Cuma namazı farz değildir. Şimdi bu durumda ne yapalım? İbadet mi edelim, yoksa cihat mı? Ben Allah yolunda, dinim, devletim, bayrağım ve milletim için savaşmaya gidiyorum. Benim gibi düşünenler, benimle gelsinler.”

Bu etkili konuşma, camidekilerin hepsini ağlatmış ve “canımız Allah’ımıza, vatanımıza, bayrağımıza, devletimize feda olsun Efe’m, sen nereadaysen biz de oradayız” diyerek Muhammed Lütfi Efe’ye gönülden destek vermişlerdir. Efe, Cuma’nın sünnetinden sonra da hutbede benzer bir konuşma yaparak şunları söylemiştir:

“Muhterem Müslümanlar! Şunu iyi bilin ki biraz sonra kılacağımız bu namaz, düşmanla savaşmadığımız sürece Allah katında makbul değildir. Ermeniler vatanımızı işgal etmişken, insanlarımızı öldürüp, ırzımıza, namusumuza el uzatmışken, bizim burada ve evlerimizde rahat oturup ibadet etmemizi, bakın yemin ederek söylüyorum, bütün bildiklerime dayanarak söylüyorum ki Allah kabul etmez ve etmeyecektir. Bu şekilde eli kolu bağlı olarak, tevekkül ederek oturmamızdan Allah razı olmaz. Efendimiz, ömrünü cihatla, Allah yolunda harp etmekle geçirdi ve onun için de çok büyük şeref kazandı. Bu vatan bize atalarımızın, ecdadımızın mirasıdır, emanetidir. Bu vatan öyle kolay mı elde edildi sanırsınız. Her karış toprağına bir şehit verdik. Bu mirasa, bu emanete sahip çıkmak, hepimizin boynunun borcudur. Allah’ın Kuran’da buyurduğu gibi, zaman, canımızla ve malımızla cihat etme zamanıdır. Allah’ını, Peygamberini,

devletini seven herkes, elinde neyi varsa onları alsın gelsin, harbe katılsın, namazdan sonra ben yola çıkıyorum.

Şehadet şerbetini içmeyi arzulayanlar, haydi durmayın! İşte şehit olma fırsatı! İşte Allah'a layık bir kul olma fırsatı! İşte Hz. Peygamber'e sevgili bir ümmet olma fırsatı! İşte ecdadımıza layık bir torun olma fırsatı!”

Muhammet Lütfi Efendi, bu etkili hutbeden sonra Cuma namazını kıldırılmış ve namaz sonrasında 60 kişilik bir milis gücü kurarak Ermenilerin Ruslardan devraldığı önemli bir cephaneliğin bulunduğu Oyuklu Köyü'ne doğru yola çıkmışlardır.

Muhammed Lütfi Efe, (Erzurum'da dini anlamda saygınlığı olan kişilere, Efendi'nin kısaltılmış hali olan Efe denilir) bu eğitimsiz ama kararlı milis gücüyle Oyuklu'da konuşlanmış Ermenileri 9 Mart 1918'in gece yarısında ani bir baskınla yenilgiye uğratarak çoğunu öldürmüş ve köyün hemen yanı başındaki silah, mühimmat ve erzak depolarını ele geçirmiştir. Muhammet Lütfi Efe, Ermenilerin Türk köylerinden çalıp depoda sakladıkları gıdaları etraftaki köylere dağıttıktan sonra yanındakilerle birlikte silah ve cephanelikten yanlarına alabildikleriyle birlikte Türk Ordusu'na katılmak üzere harekete devam etmişlerdir. Muhammet Lütfi Efe, emrindeki silahlı milis gücüne yol boyunca katılanlarla birlikte önlerine çıkan veya onları durdurmaya çalışan birçok Ermeni çetesiyle çarpışarak ilerlemiştir. Nihayet Haydari Boğazı'ndaki Zerdige Köyü'ne geldiklerinde, emrindeki milis gücüyle burada dinlenmekte olan şanlı Türk Ordusu'na iltihak etmiş, onun katılması ordu içinde bir heyecan ve moral oluşturmuştur.

Ondan ve yaptığı işlerden haberdar olan komutanlardan biri, askerlerine şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Allah, millet, vatan yolunda şehit olmak için burada bulunan değerli kardeşlerim, yiğit askerlerim!

Bakın fazla söze ne hacet! Bugün aramıza katılan değerli hocamız Muhammet Lütfi Efendi ve cemaatini gören düşmanlarımız elbette şunu söyleyeceklerdir: ‘Biz bu milleti nasıl yenebiliriz? Hacısı-hocası, yaşlısı-genci, sıhhatlisi-hastası, gelini-anası-ninesi tek vücut olmuş; bu güce karşı kim durabilir ki?’

Erzurum'un Kurtuluşu ve Muhammet Lütfi Efendi'nin Babasının Şehit Edilmesi

Muhammed Lütfi Efe'nin de aralarında bulunduğu Türk Ordusu, 12 Mart 1918'de gün doğarken Erzurum'a girmiştir. Türk Ordusu, adeta bir cesetler yığını haline gelmiş Erzurum'u şiddetli çarpışmalar sonucu Ermeni eşkıyalardan temizlemiş ve kaçan Ermenilerin peşine düşmüştür.

Efe Hz.leri de doğruca babasının kaldığı eve koşmuş, ancak onu, Ermeniler tarafından kafasına tüfek dipçığıyle vurularak ağır yaralanmış bir halde bulmuştur. Efe Hz.leri, ikindiye kadar babasıyla meşgul olmuş ve onu iyileştirmeye çalışmışsa da yaşlı ve yaralı Hâce Hüseyin Efendi akşama doğru şehit olmuş ve Kavakkapı kabristanına defnedilmiştir. Efe Hz.leri, 12 Mart günü işgalden kurtuluşun sevinciyle, babasını kaybetmenin acısını birlikte yaşamıştır. Kavakkapı kabristanının bulunduğu alanda okul inşasına başlanmasından dolayı babasının kabri, 1950 yılında Alvar Köyü'ne nakledilmiştir.

Efe Hz.leri, Erzurum'un kurtuluşundan sonra Yavi'den Hasankale'ye dönmüştür. Kendisine teklif edilen Hasankale Müftülüğü görevini kabul etmemiş, yakındaki Alvar Köyü halkının davetini reddetmeyerek 24 yıl boyunca orada imamlık yapmıştır. Bundan dolayı halk arasında, 'Alvarlı Efe Hazretleri' adıyla meşhur olmuştur.

1939 yılında hastalanan Alvarlı Efe Hz.leri, tedavi için Erzurum'a gelmiş, doktorların şehirden ayrılmasının uygun olmayacağını söylemeleri üzerine, köy halkından izin isteyerek, Erzurum'da Mehdi Efendi Mahallesi'nde kiraladığı bir eve yerleşmiş, burayı kendisine dergâh yapmış, irşat ve ilmî faaliyetlerine burada 16 yıl devam etmiştir. 1947, 1949 ve 1950 yıllarında üç kez Hacca gitmiştir. On altı yıl boyunca o, Erzurumluları, bütün Erzurum halkı da onu çok sevmiş ve saymış, adeta başının tacı yapmıştır.

Kaderin garip bir cilvesi olarak Erzurum'un düşman işgalinden kurtuluşu ve babasının vefat edişinin üzerinden tam 38 yıl geçtiği gün olan 1956 yılının 12 Mart'ında 88 yaşında iken Erzurum'da vefat etmiştir.

Alvarlı Efe Hz.lerinin cenazesine neredeyse Erzurumluların hepsi katılmış ve bu gönül adamı vasiyeti üzerine Alvar Köyü'ne götürülüp babasının yanında açılan kabre defnedilmiştir. Nur içinde yatsın.

SONUÇ

Görülüyor ki Erzurum, coğrafi bakımdan önemli bir geçittir, yolların birleştiği bir kavşaktır. Bundan dolayı tarih boyunca bu şehir, birçok devletin iştahını kabartmıştır; çünkü Erzurum'a sahip olmak demek, Anadolu'ya sahip olmak demektir. Son olarak Ruslar Akdeniz'e inebilmek için, Ermeniler de Büyük Ermenistan hayallerine kavuşabilmek için tam 100 yıl önce Erzurum'a gözlerini dikmişlerdir. Gözü dönmüş Ermeni çetelerinin insanlık dışı zulümleri katliama dönüşmüş ve on binlerce masum Türk, şehit edilmiştir. Bu katliama, şehir ve köylerde yaşayan sade vatandaşlarımızın yanında bir gönül ve din adamı olan Muhammet Lütfi Efendi de tereddütsüz karşı koymuş ve Türk ordusu gelmeden önce başlayan direniş, 12 Mart 1918 günü sonuç vermiş ve şehrimiz kurtarılmıştır.

Böyle önemli bir bölgede bulunan Erzurum ve Türkiye'miz, halen dış güçlerin hedefindedir ve içerideki taşeron işbirlikçileri vasıtasıyla terör sarmalında çökertilmek istenmektedir. Uzun zamandan beri Ermeni Asala gibi etnik, çeşitli Marksist-Leninist terör yuvaları gibi yıkıcı, PKK ve uzantısı terör şebekeleri gibi bölücü, Daeş, Hizbullah ve Fetö gibi dini söylemli terör örgütleri, dışarıdaki yönlendirici ülkelerin teşviki ve her türlü destekleriyle ülkemizi içerden-dışarıdan kuşatmanın planlarını yapmakta, Sevr Antlaşması ile yapamadıklarını terör eylemleriyle ve yeni darbe-işgal girişimleriyle yapmak istemektedirler. Ancak bütün bu iç ve dış tehdit, eylem ve terörist saldırılara rağmen Türk milleti, başta Kahraman Ordumuz ve Emniyet güçlerimiz olmak üzere, Alvarlı Muhammet Lütfi Efe gibi din adamlarımızdan esnafımıza, memurumuzdan öğretmenine, çiftçimizden sanayicimize kadar birlik ve beraberlik içerisinde vatanımızı, bayrağımızı, dinimizi ve devletimizi, geçmişte olduğu gibi bugünde ve gelecekte de canımız pahasına korumaya kararlıyız.

Bunu çok yakın bir geçmişte 15 Temmuz 2016 tarihinde, maşa olarak kullandıkları Fetö terör örgütü eliyle vatanımızı işgal etmek isteyen emperyal güçlere karşı gösterdik. Dış güçler ve iç işbirlikçilerinin ülkemiz aleyhindeki planları hiçbir zaman son bulmaz. Bunun için milli bilinç ve tarih şuurunu çocuklarımıza ve gençlerimize her vesileyle anlatmamız ve öğretmemiz, bilgi üreten ve bu bilgiyi teknolojiye aktarabilen, ülkemizin savunma sanayiini geliştiren ve bunu kullanabilen, ülkemizin yer altı ve yer üstü kaynaklarını bilinçli bir şekilde kullanabilen bir toplum yapısına ulaşmamız gerekmektedir.

Kullanılan Kaynaklar

Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi, *Hulâsatü'l-Hakâyık*, 6. Baskı, İstanbul, 2013.

Alvarlı Efe'nin (Muhammed Lütfi Efendi) torunu Hasan Mazlumoğlu'nun anlattıkları.

Aslan, Betül, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı "Kardaş Kömegi (Yardımları)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, Yıl. 1996, ss. 161-178.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1992.

Kutlu, Hüseyin, *Hâce Muhammed Lütfî (Efe Hazretleri) Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2006.

Büyük Savaş Öncesinde Erzurum Vilâyet Hapishânelerinin Durumu

M. Yasin Taşkesenlioğlu*

Özet

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu topraklarında bir serhat şehri pozisyonuna sahip olan Erzurum, bağlı sancak ve kazalarla birlikte Çarlık Rusya sınırında bulunmaktaydı. Kafkas Cephesi için böylesine kilit bir rol oynayan Erzurum vilâyeti, doğal olarak adlî bakımdan da önem arzetmeye başlamıştı. Bu süreçte Erzurum'un adlî, hatta sosyo-politik vaziyetini ortaya çıkarmak açısından vilâyet dâhilindeki hapishânelerin sayısını, fizikî şartlarını ve mahkûm/tevkif sayılarının değerlendirilmesi önemlidir. XIX. yüzyıldaki modernleşme çabalarının sonucu olarak devletin ıslah girişimleri kapsamına hapishâneler, bu yüzyılın ortalarından itibaren birtakım düzenlemelere tabi tutulmasına rağmen savaşın arifesinde istenilen seviyeden uzaktı. Dolayısıyla birçok bölgede var olan ceza ve tevkif evleri ihdas etme veya ıslah etme düşüncesi gerek maddi imkânsızlıklar gerek de kalifiye eksikliğinden istenilen seviyeye getirilememişti. Çalışmamızda ise bu düzlem üzerinde Erzurum vilâyet hapishânelerinin yukarıda sıralanan vaziyeti birkaç başlık altında incelenmeye çalışılacak, böylece Kafkas cephesinde önemli bir pozisyonu olan ve 1916 yılında Çarlık Rusya işgaline uğrayan Erzurum vilâyetinin savaş öncesindeki hapishâne şartları irdelenmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Erzurum, Hapishâne.

The Situation of Erzurum's Prisons Before the Great War

Abstract

When the First World War began, Erzurum, which had a position of a border city on the Eastern Anatolian lands of the Ottoman State, was located on the border of Tsarist Russia with its affiliated sanjaks and subprovinces. Playing such a key role for the Caucasus Front, the province of Erzurum has naturally begun to be of importance in judicial maintenance. In this process, it is important to evaluate the number of prisons in the province with their physical conditions and prisoner numbers in order to reveal the judicial or even socio-political status of Erzurum. As a result of the efforts of modernization in the nineteenth century, the prisons within the scope of the state's breeding initiatives have fallen off the desired level on the eve of the war, despite being subject to certain regulations since the middle of this century. Therefore, the aim of establishing or renovating the penitentiary and detention houses which existed in many regions could not be accomplished at the desired level due to lack of material or lack of

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ytaskesen@bayburt.edu.tr

qualification. In the present study, the situation of the Erzurum provincial prisons listed above will be tried to be examined under several headings on this plane so that the prison conditions of the Erzurum province, which is an important position on the front of the Caucasus in 1916 and occupied by Czarist Russia in 1916, will be examined.

Key Words: First World War, Erzurum, Prison.

Giriş

Bu bildiri, son yıllarda araştırma alanlarına dâhil edilen ve şehir tarihi, sosyal tarih, suç ve ceza tarihi ile modernleşme tarihi gibi alanların ilgisi dâhilindedir. Nitekim özellikle Osmanlı modernleşme sürecini bu tür spesifik çalışmalarla takip etmek mümkün olabilmektedir. Ayrıca bu bildirinin hazırlanmasındaki temel gaye, Çarlık Rusya'nın Kafkas politikaları karşısında özellikle 19. yüzyıldan itibaren jeostratejik önemi artan Erzurum vilâyetinin, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki adli vaziyetinin ortaya çıkarılmasına katkı yapmaktır. Zira 93 Harbi'nden itibaren Çarlık Rusya sınırlarının beri tarafında bulunan Erzurum, birçok açıdan olduğu gibi şehir güvenliği açısından da önem arz etmekteydi.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlatılan kanunlaştırma sürecinde, hapisaneler hakkında da birtakım layihalar ve kanunlar hazırlanmıştı. Ülke genelindeki ceza ve tevkif evlerinin sayısı ile fiziki koşullarının tespit edilmesi gibi girişimler özellikle 1850'li yıllarda hız kazanmış, bu amaçla yurtdışından uzmanlar dahi getirilmişti.²²⁴⁷ Bu dönemde görülen en büyük problem, tevkif edilenler ile cezası kesinleşenlerin yani mahkûmların ve cinâyet gibi ağır suç işleyenlerin bir arada tutulması ve fiziki şartların elverişsizliği idi.²²⁴⁸ Bununla birlikte hapisâne sorunu, Osmanlı topraklarında uzun yıllar boyunca devam edecekti.²²⁴⁹

Erzurum Vilâyeti, idari bakımdan 1899 düzenlemesi ile Erzurum, Erzincan ve Bayezid sancaklarından oluşmaktaydı.²²⁵⁰ 1914 yılına kadar bu idari yapısını muhafaza eden vilâyetin Merkez sancağına Bayburt, Hınıs, Pasinler, Tortum, Narman, İspir, Yusufeli, Kiğı, Tercan, Kemah kazaları; Erzincan sancağına Refahiye, Pülümür, Kuruçay kazaları, Bayezid sancağına ise Diyadin, Karakilise ve Tutak kazaları bağlı idi.

Burada Erzurum Vilâyeti sınırları dâhilindeki hapisanelerin, kazaları tek tek ele almadan, büyük savaş öncesindeki genel durumu değerlendirilecektir.

²²⁴⁷ Londra'dan Major Gordon adlı uzmanın getirilmesi hakkında: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî Evrâkı (A. MKT. MHM.)*, 209/27, 6 Şaban 1277 [17 Şubat 1861]; Hapisâne ıslahâtı hakkında ayrıca bkz. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1909)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

²²⁴⁸ *BOA, İrâde Dâhiliye (İ.DH.)*, 321/20811, 11 Şaban 1271 [29 Nisan 1855].

²²⁴⁹ Bkz. Saadet Tekin-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi (ÇTTAD)*, VII/16-17, 2008 Bahar-Güz, s.187-201.

²²⁵⁰ Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, 1995, s. 328. ss.321-329.

Erzurum Sancak ve Kaza Hapishânelerinin Durumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar müstakil bir hapishâne binası olmayan Erzurum şehrinde, tutuklular bu dönemden itibaren Rüstem Paşa Vakfı'na ait olan Taşhan'da barındırılıyordu.²²⁵¹ 1869 yılında müstakil bir hapishâne binası yapılmaya çalışılmışsa da arzu edilen bina yapılamamış ve hapishâne sorununa bir süre daha geçici çözümler getirilmiştir.²²⁵² Ancak Şerif Efendi'nin belediye başkanlığı dönemindeki girişimleri sayesinde Erzurum şehri müstakil bir hapishâne binasına sahip olmuştur. Nitekim 1901 yılında, Hükümet binasının yakınında Kuloğlu ve Yenikapı Caddeleri üzerinde inşa edilen Erzurum merkez hapishanesi,²²⁵³ 400 kişi kapasiteli idi. 1905 yılında bir kısmı yeniden inşa edilen hapishanenin bu inşaat esnasında yeterince özen gösterilmediği için tamir gören kısımları zamanla harap olmaya yüz tutmuştu. Erzurum Valisi Reşid Bey'in Dâhiliye Nezâreti ile yaptığı yazışmalardan, savaş öncesinde merkez hapishanesinin tamire ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır ki merkezden talep edilen tadilat bedeli 50 bin kuruşun üzerinde idi.²²⁵⁴ Esasen merkez hapishanesinin külliyetli bir şekilde tamiri için gereken keşif cetveli 1914 yılının başlarında yerel idarece hazırlanmıştı.²²⁵⁵ Ancak uzun zaman alan yazışma sonucunda, savaşın başlaması neticesinde mali kesintiler gerekçe gösterilerek tahsisat ayırlamayacağına karar verildi.²²⁵⁶ Dolayısıyla Erzurum merkez hapishânesinde fiziki şartlardan yoksun bir halde savaşa girilmiş oldu.

Bunun yanı sıra vilayet merkezleri ile bağlı sancak ve kazalarda yapılması düşünülen modern hapishaneler için 1911 yılında numune bir kroki hazırlanmıştır.²²⁵⁷ Buna göre yapılacak hapishanelerde bu kroki esas alınmalıydı. Ancak bu taslağa göre bir hapishane yapmak şöyle dursun özellikle sancak ve kazalarda devlete ait bir hapishane binası bile mevcut değildi ve uzun yıllar bu yoksunluk devam edecekti. Bâbîâlî yönetimi, devlete ait hapishâne binasının olmadığı yerlerde kiralama usulüyle ihtiyaca cevap vermeye çalışıyordu. Genelde halka ait uygun evler tespit edilerek senelik kiralanıyor ve mahkûmlar ile tevkif edilenler bu evlerde barındırılıyordu. Ancak bu yöntemde birtakım sorunlar yaşanmaktaydı. En başlıca sorun, kira bedellerinin ödenmesi idi. Özellikle sancak merkezlerinde ve kazalarda uygulanan bu yöntem, bütçede sancak ve kazalara ayrıca bir ödenek ayrılmadığı için ihtiyaca kifayet edemiyordu. Bu

²²⁵¹ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum'un Yüzleri: Belediye Reisi Şerif Efendi*, Erzurum 2016, s.59.

²²⁵² Küçükkuşurlu, *Şerif Efendi*, s.60.

²²⁵³ Bkz. Ek 1; Küçükkuşurlu, *Şerif Efendi*, s.60.

²²⁵⁴ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye-Hapishâneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS.)*, 7/20, 15 Haziran 1330 [28 Haziran 1914] ;BOA, *MB.HPS.*, 7/26.

²²⁵⁵ BOA, *DH.MB.HPS.*, 5/39, 22 Kanunievvel 1329 [4 Ocak 1914].

²²⁵⁶ BOA, *DH.MB.HPS.*, 5/39.

²²⁵⁷ Bkz. Ek 2.

problemden ötürü kiralanan bir hanenin kira bedeli, bütçede karşılığı olmadığı gerekçesiyle, ödenemiyordu.²²⁵⁸

Gardiyan İstihdamı

Erzurum merkez hapisanesinin dışındaki sancak ve kaza hapisanelerine ayrıca bir bütçe tahsisatı yapılmadığı için 1908 yılı itibariyle Hınıs ve Bayezid'deki birer gardiyanın dışında diğer kazalarda gardiyan istihdam edilememişti.²²⁵⁹ Gardiyanlık vazifesini jandarma, hapisanenin memurluğunu da polisler yapmaktaydı. Fakat yapılan ıslah çalışmaları neticesinde savaş öncesinde bütün kazalarda gardiyan istihdam edilebilmiştir. Ancak merkez hapisanesi başta olmak üzere hapisane personeli yetersizdi ve maaşlar çok düşük olduğundan bu durum birtakım yolsuzlukların yapılmasına neden oluyordu.

Diğer taraftan seferberliğin ilanı ile vilayet hapisanelerindeki personelin bir kısmının silahlaltına alındığını, bu nedenle hapisanelerin personel ihtiyacının arttığını da belirtmek gerekmektedir.

Kadın Hapishaneleri

Merkezde iyi niyetli yapılan bütün girişimlere rağmen savaş öncesinde kadınların tevkif ve hapislerinde önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Kadınların suç oranlarının nispeten çok düşük oranlarda olmasından ötürü genellikle müstakil nisa hapishaneleri yapılmasından ve bu suretle kadın gardiyan istihdamından sarfinazar ediliyordu. Dolayısıyla geçici çözümler ile problemlerin üstesinden gelinmeye çalışılıyordu. Erzurum merkez sancağında hapisanenin yakınlarında maarif idare binasının bir kısmı kadın hapisanesi yapılmıştı. Diğer sancak ve kazalarda ise kadınların tevkif ve hapis işlemleri için çevreden uygun evler kiralanıyordu. Bazı yerlerde ise kira usulü de uygulanmayarak tevkif edilen kadınlar sancak merkezlerine gönderiliyordu. Fakat bu uygulama ilginç ve mahzurlu durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mesela Bayburt'ta tevkif edilen kadınların sancak merkezine gönderilene kadarki süre zarfında imam veya muhtarın evinde tutulması (Ocak 1909)²²⁶⁰ ve Refahiye'de kiralanan bir haneye konulan kadın mahkûmların kadın veya erkek bir gardiyan olmadığından hane sahibinin muhafazasına tevdi edilmesi (Mart 1914)²²⁶¹ buna örnek olarak gösterilebilir. Buna mukabil Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce kiralama yoluyla da olsa sancak merkezlerinde ve kazalarda nisa hapishaneleri ihdas edildiğini de eklemek gerekir.²²⁶²

²²⁵⁸ Buna dâir merkezden gönderilen bir yazı için bkz. *BOA, DH.MB.HPS.*, 96/39, 12 Mart 1330 [25 Mart 1914].

²²⁵⁹ *BOA, DH. Mektûbî Kalemi (MKT.)*, 1251/78.

²²⁶⁰ *BOA, DH.MKT.*, 2769/56.

²²⁶¹ *BOA, DH.MB.HPS.Müteferrik Evrâkı (M.)*, 90/20, 22 Şubat 1329 [7 Mart 1914].

²²⁶² Örnek belgeler: *BOA, DH.MB.HPS.*, 43/10; *BOA, DH.MB.HPS.*, 44/50; *BOA, DH.MB.HPS.*, 41/69.

Sağlık Şartları

Ülke genelinde olduğu gibi Erzurum merkez hapisanesi dâhil olmak üzere bölgedeki tüm hapishaneler gereken sıhhi şartlardan yoksundu. Bu ise mahkûmların hastalanmasına ve bulaşıcı hastalıklara davetiye çıkarmaktaydı. Bu durum, Erzurum Sıhhiye Müfettişi Şerif Bey tarafından da dile getirilmiştir. Merkez, sancak ve kaza hapishanelerindeki sağlık şartlarının yoksunluğuna dikkat çeken Şerif Bey bu yüzden her sene birçok kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiştir.

Mahkûm ve Tevkif Sayıları

Erzurum merkez hapisanesinde 1904 yılında neredeyse hiç mahkûm bulunmaz iken 1908-1909 yıllarına gelinceye kadar hapisanenin tedrici bir şekilde dolduğu anlaşılmaktadır.²²⁶³ 1909 yılında hapisane ve tevkifhanelerin yoklama cetvellerinin her ay Adliye ve Dahiliye Nezaretlerine gönderilmesi talep edilmiştir.²²⁶⁴ Vilayet merkezlerinden talep edilen dört aylık yoklama cetvellerinden Erzurum vilayet sancaklarında ve kazalardaki hapisanelerde mevcut olan mahkûmlar ile tevkif edilenlerin sayılarına ulaşmak mümkündür. Dahiliye Nezareti'nin talebi doğrultusunda yoklama defterleri 4 ayda bir hazırlanacaktı ve bu dönemler; Mart, Temmuz ve Teşrinisani aylarının birinci günü olacaktı. 1909'dan itibaren takip edebildiğimiz mahkûm ve tevkif sayılarına burada değinmeden sadece hapisanelerin 1914 yılındaki doluluk oranlarını vermekle iktifa edeceğiz.²²⁶⁵

²²⁶³ BOA, DH.MB.HPS., 141/88

²²⁶⁴ BOA, DH.MKT., 2855/71.

²²⁶⁵ Bu veriler Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye-Hapishâneler Müdüriyeti evrâkından derlenmiştir.

Erzurum Vilâyet Hapishanelerinin 1914 yılındaki erkek (E) ve kadın (K) tevkif ve mahkûm sayıları

Tarih Yer	Ocak 1914		Mart 1914		Nisan 1914		Mayıs 1914		Haziran 1914		Temmuz 1914		Ekim 1914		Kasım 1914		Aralık 1914	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Erzurum	447	11													677	19	423	17
Erzincan													88	5				
Bayezid																		
Tortum			62								12							
Narman			6	2							7	1						
Pasinler											65	8						
Hınıs			221	24							182	6						
Bayburt														9				
Yusufeli											4							
İspir											10	1						
Kemah			15		8		2		5		7							
Pülümür											40	4						
Tercan											27	1			4			
Kuruçay														4				
Refahiye														32	5			
Kığı											21	5						
Karakilise											28							
TOPLAM	447	11	304	26	8	0	2	0	5	0	403	26	88	5	726	24	423	17

Tabloda görüldüğü gibi 1914 Kasım itibariyle Erzurum merkez hapishanesindeki mahkûm ve tevkif sayısı, kapasitesinin çok üzerine çıkmıştı. Ancak Aralık ayındaki erkek sayısında 150'den fazla düşüş gerçekleşmiştir. Kanaatimizce bunda Kafkas cephesindeki savaşın etkisi olmuştur. Nitekim savaş başladığında özellikle tevkif edilenlerin bir kısmının cepheye gönderildiği anlaşılmaktadır. Zira bu düşüncüyü destekleyen yazışmalar vakidir. Erzurum Vilâyeti'ne Dâhiliye Nezâreti'nden gönderilen talimata göre tevkif edilerek hapishâneye konulan kişilerin tahliye edilmek suretiyle çete halinde Kafkas ordularının emrine verilmesi talep edilmekteydi.²²⁶⁶ Bu kararın alınmasının sebebi ise savaş başladığında bu uygulamanın yapılması ve olumlu sonuç alınmasıydı. Ayrıca daha önce de ifade ettiğimiz gibi Tanzimattan itibaren önlenmeye çalışılan hapis cezası alanlar ile tevkif edilenlerin birarada tutulması bu dönemde de devam etmiştir. Örneğin savaşın hemen öncesinde Erzincan Sancak hapishanesini teftiş eden Mülkiye Müfettişi Fuad Bey, bu durumu ortaya koymuş ve hapishane kanununa aykırı davranıldığığının altını çizmiştir.²²⁶⁷

Bu dönemde İttihat Terakki yönetiminin, hapishanelerde çeşitli zanaat dallarına yönelik faaliyetlerin ve üretimlerin yapılması, mahkûmların bu vesile ile rehabilite edilmesi gibi idealist

²²⁶⁶ BOA, DH. Şifre Evrâkı (ŞFR.), 48/344, 31 Kanunievvel 1330 [13 Ocak 1915].

²²⁶⁷ BOA, DH. MB. HPS, 73/57; Ayrıca bkz. Muharrem Uslu, *Erzincan'da Suç, Suçlu ve Hapishane (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başı)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2010, s.38 vd.

hedeflerinin bu şartlarda gerçekleşmesi pek mümkün görünmüyordu. Nitekim Erzurum hapishane müdürünün bu hedefe yönelik talepleri de birçok problemi olan bir birim için uzak bir hedef olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Detaylarına girmeden ele aldığımız bu konuda, Kafkas cephesinde önemli bir merkez olan ve 1916 yılında Rus işgaline uğrayan Erzurum ve vilâyete bağlı sancak ve kazalarda asayişin önemli bir ayağını oluşturan hapishane imkânlarının son derece yetersiz olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hapishanelerin ıslah çalışmaları savaş süresince de gündemde olacak, 1917 yılında Almanya'dan getirtilerek Hapishaneler ve Tevkifhaneler Genel Müfettişi yapılan Paul Pollitz vasıtasıyla bu ıslah süreci devam edecekti. Ancak merkezde yapılan ıslah çalışmaları ve çıkarılan kanunlar maalesef genel anlamda kâğıt üzerinde kalmış, uygulamaya konulamamıştır.

Tanzimat'tan itibaren yapılan kanunların taşradaki karşılığını da bu şekilde görmüş olmaktadır. Halil İnalçık hoca bir eserinde şöyle bir tespitte bulunmuştur. "*hatt-ı hümayunlar ve nizâmnameler üzerinde yapılan incelemeler, bizi Tanzimat tarihinin içerisine ulaştırmaz; Tanzimât'ı hakikî olarak ancak onun, İmparatorluğun türlü bölgelerinde her türlü hususî şartlarla kaynaşarak meydana çıkan canlı vakıalarında görebiliriz.*"

Kanaatimizce bu düşüncüyü sonraki dönemlere de teşmil etmek hatalı bir girişim olmayacaktır.

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DH.MB.HPS., nr: 5/39, 7/20, 7/26, 41/69, 43/10, 44/50, 73/57, 96/39, 141/88.

BOA, DH.MKT., 1251/78, 2769/56, 2855/71.

BOA, DH.MB.HPS.M., 90/20.

BOA, A.MKT.MHM., 209/27.

BOA, DH. ŞFR., 48/344.

BOA, İ.DH., 321/20811.

Eserler-Makaleler

Küçük, Cevdet, "*Erzurum*", Türkiye Diyanet Vakfı islâm Ansiklopedisi, C. 11, 1995, s.321-329.

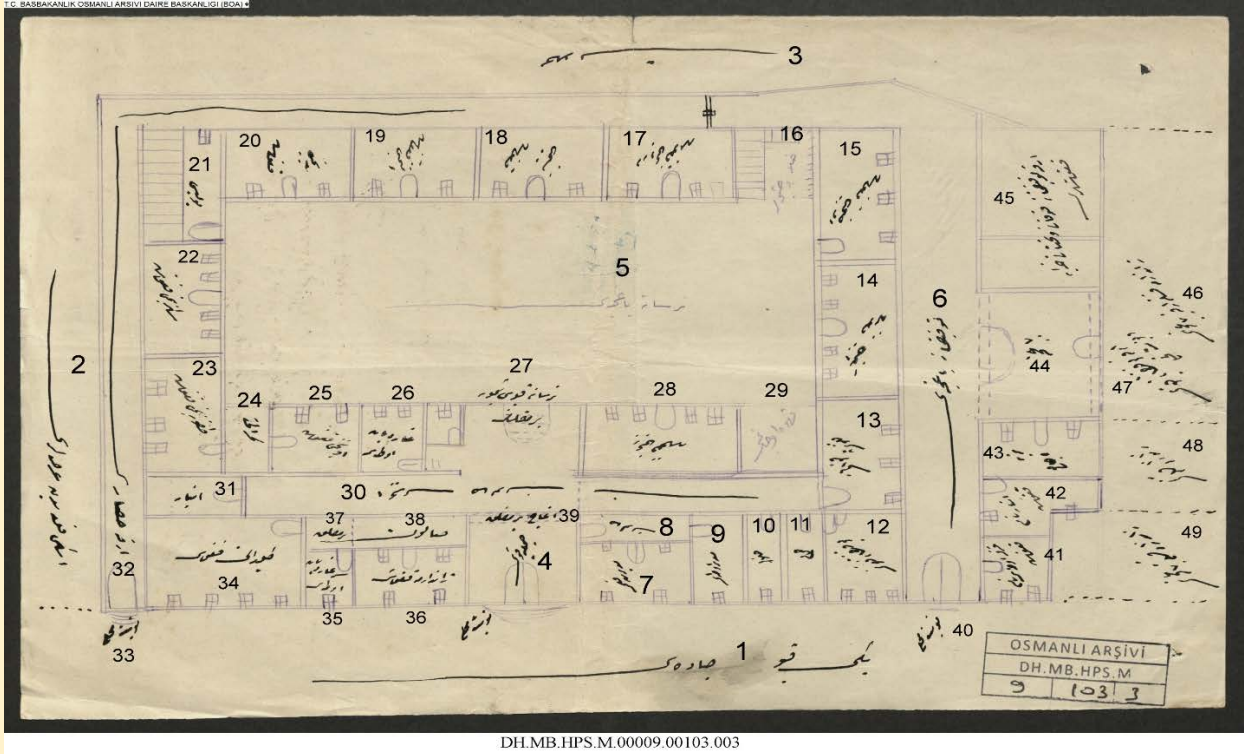
Küçükuğurlu, Murat, *Erzurum'un Yüzleri: Belediye Reisi Şerif Efendi*, Erzurum 2016.

Tekin, Saadet- Özkes, Sevilay, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi (ÇTTAD)*, VII/16-17, 2008 Bahar-Güz, s.187-201.

Uslu, Muharrem, *Erzincan'da Suç, Suçlu ve Hapishane (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başı)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2010.

Yıldız, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

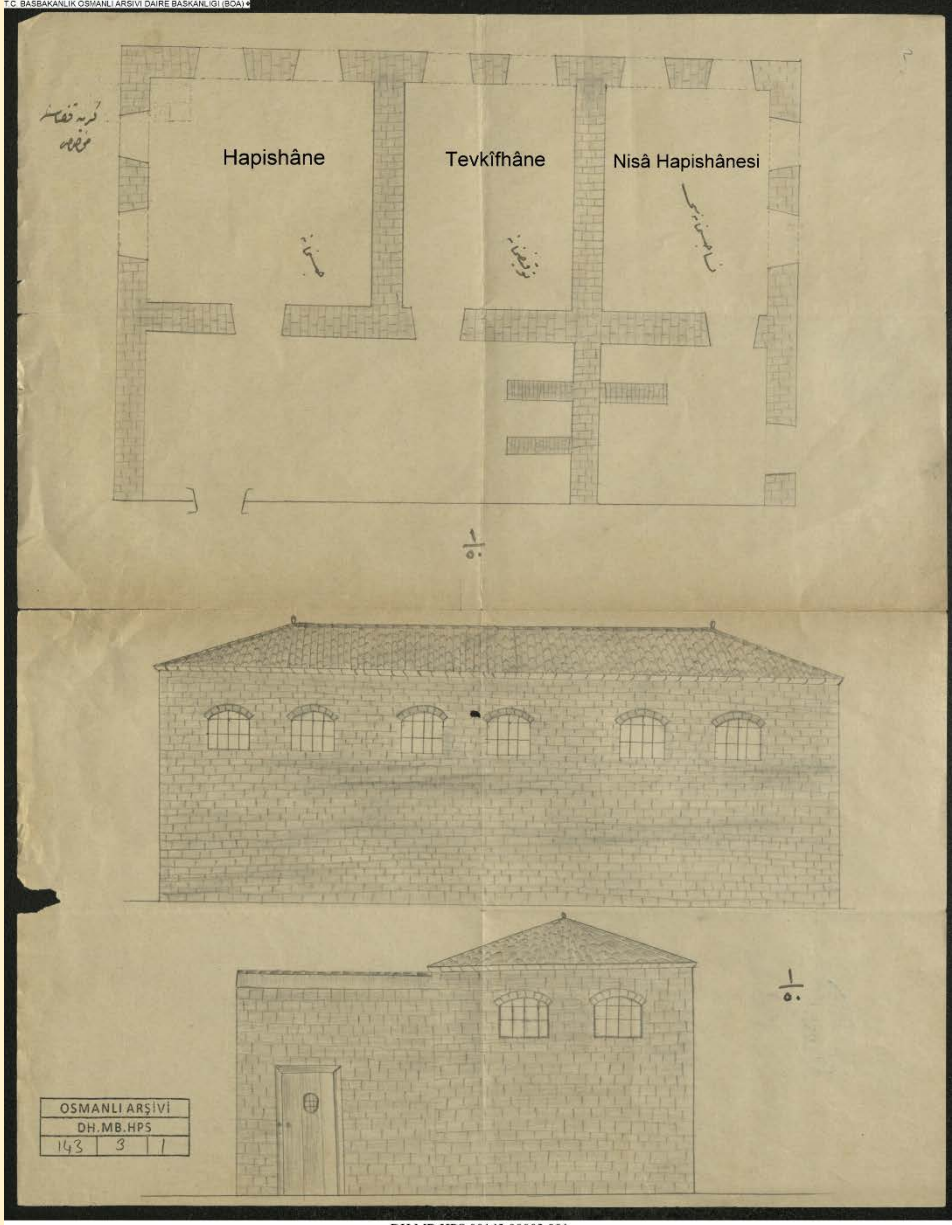
Ek 1. Erzurum Merkez Hapishânesi

1	Yenikapı Caddesi	14	İkinci koğuş	27	Tersâne kapısı demir parmaklığı	40	Nöbet mahalli
2	Eski kale beden arsaları	15	Üçüncü koğuş	28	Birinci koğuş	41	Kızlar odası nâm koğuş
3	Mahallât	16	Helâ ve çeşmeler	29	Kahve alacağı	42	----- nâm koğuş
4	Cümle kapısı	17	Dördüncü koğuş	30	İçeri salon	43	Türbe ve câmi'
5	Tersane Bahçesi	18	Beşinci koğuş	31	Anbar	44	Bahçe
6	Tevkîfhâne Bahçesi	19	Altıncı koğuş	32	Arka hisârı	45	Arka tevkîfhâne fevkânî ve tahtânî koğuşlar
7	Müdüriyet Kısmı	20	Yedinci koğuş	33	Nöbet mahalli	46	Jandarma kışla arka bahçesi
8	Salon	21	Polis	34	Kilid altı Kapıaltı Köprüaltı? koğuşu	47	Arka tevkîfhâne kapısı ve nöbet mahalli
9	Müdür odası	22	Sekizinci koğuş	35	Ser-gârdiyân odası	48	Jandarma kışlası
10	Helâlâr	23	Dokuzuncu koğuş	36	Jandarma koğuşu	49	Jandarma kışla bahçesi
11	Hamam	24	Kemer altı	37	Parmaklık		
12	Tevkîfhâne koğuşu	25	Onuncu koğuş	38	Salon		
13	Koğuşun tuvaleti	26	Gârdiyân odası	39	Ağaç parmaklık		

Ek 2. Bâbîâlî tarafından 1911 yılında hazırlanan numûne hâpishâne krokisi

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BDA)

DH.MB.HPS.00143.00003.001

Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Tifüs Salgını ve Askerin Bitle Mücadelesi

Esat Aktaş*

Özet

Birinci Dünya Savaşı, birçok devletin dahil olduğu topyekûn bir savaştır. Osmanlı Devleti de bu savaşta İttifak Bloğu içinde yer alarak İtilaf devletlerine karşı birçok cephede savaşmıştır. Bu cephelerden biri olup Ruslara karşı savaştığı Kafkas Cephesi'nde birçok can kaybı yaşanmıştır. Burada hayatını kaybedenlerin önemli bir bölümünün ölüm sebebini salgın hastalıklardan kaynaklı ölümler oluşturmaktadır. Savaş boyunca özellikle tifüs, birçok askerin ve sivilin canına mal olmuştur. Tifüs hastalığına sebep olan etken ise bitlerdir. Savaşın cereyan ettiği coğrafya ve iklim şartları da bu konuda birçok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Temizlik ihtiyaçlarını karşılamada zorluklar yaşayan askerlerin iyi beslenememesi hastalığın artmasına zemin hazırlamıştır. Seferberlik döneminde yeterli altyapıya kavuşturulamayan sağlık hizmetlerinin eksikliği daha savaşın başlangıcında kendini hissettirmiştir. Zira cephenin komuta merkezi olan Erzurum'da hastaneler dolmuş, hastalar evlerde tedavi edilmeye başlanmıştır. Mevcut hastanelerdeki yatak sayısındaki eksikliğin yanı sıra bitlerin yok edilmesine yarayan dezenfeksiyon cihazlarının da yokluğu hastalığın bir anda artmasına sebep olmuştur. Önce asker arasında yayılan tifüs, kısa sürede sivillere de bulaşmıştır. 1914 Aralık ayında başlayıp 1915 Ocak ayında sona eren Sarıkamış Harekâtı sonrasında tifüs, en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1916 yılında da görülen hastalığın önüne çeşitli dezenfeksiyon uygulamalarıyla geçilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Cephesi, Salgın Hastalıklar, Tifüs, Bit.

Abstract

The First World War is a total struggle involving many states. The Ottoman Empire also took part in the Alliance Bloc in this war, and fought against the Allies in many fronts. There was many casualties in the Caucasian Front, which was one of these fronts, and in which the Empire waged against the Russians. The cause of the death including an important amount of these casualties was the epidemics-related deaths. Especially typhus caused a lot of soldiers and civilian population to die during the war. The cause of typhus was the lice. The geography in which the war took place, and its climate conditions also brought many negative situations to it. The malnutrition of the soldiers who had difficulties in meeting their needs for the cleanliness

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: esataktas@bayburt.edu.tr

triggered the spread of the disease. The shortage of health services, which could not be met by adequate infrastructure during the mobilization period, had made itself felt at the beginning of the war. Then, the hospitals in Erzurum, which was the command centre of the Front, were filled; the patients started to be treated in the houses. In addition to the lack of the number of beds in existing hospitals, the absence of disinfection devices to destroy lice had also led to a spread of the disease at the very of time. Typhus, spreading among the soldiers firstly, infected the civilian population shortly. Typhus reached its highest level after the Sarikamish Operation, which took place from December 22, 1914, to January 17, 1915. In 1916, it was tried to prevent the disease through various disinfection applications.

Keywords: Caucasian Front, Epidemics, Typhus, Lice.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın hazırlıkları içinde Avrupa devletleri İtilaf ve İttifak bloklarını kurduktan sonra Osmanlı Devleti İtilaf bloğu içinde yer almak için girişimlerde bulundu. Fakat bu bloğa kabul edilmeyen Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında İttifak bloğu içinde yer aldı. Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde ittifak anlaşması imzalandı. Bu ittifaktan haberdar olmayan İtilaf devletleri, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istemekteydiler. Osmanlı Devleti, savaşın başında tarafsızlığını ilan ettiyse de kısa süre sonra savaşa dahil oldu. Karadeniz'de Rus limanlarının topa tutulması olayının üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.²²⁶⁸ Bu arada Osmanlı Devleti'nde savaş hazırlıkları başlamış ve 3. Ordu'ya da Türk-Rus sınırının kapatılması görevi düşmüştü. Karadeniz olayının ardından Rus kuvvetleri 1 Kasım 1914 tarihinde sınırdan girdi ve böylece Kafkas Cephesi'ndeki savaş da başlamış oldu.²²⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde birçok insan hayatını kaybetti. Kayıpların önemli bir kısmını da salgın hastalıklardan ölenler teşkil etmekteydi. Kafkas Cephesi'nin ana harekât merkezi Erzurum'du. Savaş sırasında bölgede var olan salgınlar, savaş öncesinde de varlığını göstermişti. Bölgede veba, kolera, frengi, çiçek, tifüs, tifo, difteri, kızıl, kızamık, sıtma gibi hastalıklar zaman zaman salgınlar halinde görülmüştü. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısında Dünya'nın birçok yerine bulaşan kolera, yüzyılın ortalarına doğru Erzurum ve çevresinde ortaya çıkmış ve özellikle 1892 ve 1910 yılında büyük tahribat yapmıştı.²²⁷⁰ Birinci

²²⁶⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul 2004, s. 107-110.

²²⁶⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekatı*, C. II, Birinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 69, 101.

²²⁷⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

Dünya Savaşı sırasında ise Kafkas Cephesi'nde tifüs başta olmak üzere humma-yı racia²²⁷¹, dizanteri, kolera ve tifo gibi salgın hastalıklar görüldü. Bunlar içerisinde en çok kayıp *savaş ve göç hastalığı* olan tifüs ile aynı yolla bulaşan humma-yı racia'dan yaşandı.²²⁷²

Tifüs hakkında kısaca bilgi verilecek olursa lekeli humma olarak da isimlendirilen bu hastalık, riketsiya mikrobu taşıyan bitler vasıtasıyla bulaşmaktadır. Tehlikeli bir hastalık olan tifüs, iyileşenlerde bağışıklık bırakmaktadır.²²⁷³ Savaş, göç, deprem, su baskını gibi olaylardan kaynaklı olarak insanların bir araya toplanmasına sebep olan şartların yanında sefalet, soğuk ve pislik gibi faktörler hastalığın bulaşmasına sebep olabilecek ortamlardır.²²⁷⁴ Bu sebeple tifüs, savaş humması, ordu humması, açlık ve hapishane humması olarak da adlandırılmıştır. Türkiye'de daha çok tifo ve humma ile karıştırılan tifüsün, ancak Balkan Savaşları'nda ayrı bir hastalık olduğu tespit edilmiştir. O dönemde Yassıviran Hastanesi Laboratuvar Şefi olan Dr. Tevfik Sağlam, hastalığın tifüs olduğunu tespit ederek bu yönde yayınlar yapmıştır. *Tifüsü Tefeccüri ve Tifüsü Nemeşi* diye adlandırılan hastalığa *lekeli tifo* adı verilerek tıp literatüründeki yerini almıştır.²²⁷⁵

Savaş sırasında kayıpların önemli bir kısmını oluşturan salgın hastalıklar, arşiv belgeleri başta olmak üzere birçok kaynaktan takip edilebilmektedir. Bunlar içerisinde cephede savaşan veya geri hizmette bulunanların kaleme aldıkları hatıralar dönemin şartlarını ve yaşananları aktarması açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ali Birinci "*Hatırat bir bakıma hayat tecrübelerinin ve intibalarının, bakıyelerinin sonradan tespitidir ve bu bakımdan günlük'ten (Ruznâme) büyük bir farkı vardır. Günlük günün tespiti veya fotoğrafı ise, hatırat bütün bir hayatın veya bir safhasının, bir tarafının hâfizadaki bakiyesinin sonradan çekilmiş fotoğrafıdır.*" demekte ve hatıraların yaşanan hayatın tespitinde çok kıymetli kaynaklar²²⁷⁶ olduğunu ifade etmektedir. Çalışmamızda hatıralar ışığında Kafkas Cephesi'nde yaşanan tifüs salgını, hastalığın vasıtası olan bitten çekilen ıstırap ve bitle mücadele ele alınmaktadır. Konu, zaman zaman diğer kaynaklardan da faydalanılmasına rağmen daha ziyade hatıralar üzerinden ele alınacaktır.

²²⁷¹ Dönüslü humma denilen ateşli bir hastalık çeşididir.

²²⁷² Esat Aktaş, "Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar", *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 10, S. XXXI, Eylül 2017, s. 177.

²²⁷³ Hastalığın belirtileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Tali Çetin, "Epidemik Tifüs", *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, C. 10, Düz. Enver Tali Çetin, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 66-69.

²²⁷⁴ Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949, s. 332-333.

²²⁷⁵ Kemal Özbay, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı", *Dirim*, C. 54, S. 3-4, Mart-Nisan 1979, s. 113-115.

²²⁷⁶ Ali Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Özel Sayısı*, C. 14, S. 41, Temmuz 1998, s. 611, 618.

Bit ve Tifüs Salgını: Cephede ve Bölgede Yaşananlar

Seferberlik ilan edildikten sonra vakit kaybetmeden savaş hazırlıkları başladı. Hazırlıklar içinde savaşın önemli alanlarından biri de sağlık ve buna dair çalışmalarıydı. Cephede görev yapacak sağlık personeli ihtiyacının karşılanması, ilaç ve malzeme tedariki konusunda hazırlıklar yapıldı. Ancak temin edilenler ihtiyacı karşılayacak derecede değildi. Osmanlı ordularının genelinde bu sorun yaşanırken özellikle Kafkas Cephesi'nin iklim ve coğrafi yapısı da sağlık organizasyonundaki işleyişin yolunda gitmesindeki önemli engellerden biriydi. Savaş öncesinde bölgede çeşitli salgın hastalıkların görülmesi üzerine önlemler alındı. Bu kapsamda çiçek, tifo ve kolera gibi hastalıklara karşı aşılarda yapıldıysa da aşılarda tamamı bir seferde gelmediğinden birçok asker aşısız kaldı.²²⁷⁷ Personel ve ilaç eksikliğinin yanında hastane ve yatak sayılarının durumu da farklı değildi. Erzurum'da müstahkem mevki emrinde 900 ve Trabzon, Bayburt, Erzincan, Elazığ, Diyarbakır, Van, Muş ve Bitlis'in dâhil olduğu menzil mıntikasında ise 1,950 yataklık hastane vardı. Bunların dışında cephedeki seyyar hastanelerde 1,800; cephenin geri mevki olarak tanımlanan yerlerde de 2,850 olmak üzere toplam 4,650 yatak hazırlanmıştı. Bununla birlikte ordunun ağırlık merkezi Erzurum çevresindeydi. Bu yatak sayılarının çoğunun burada olması gerekirken Erzurum'da ancak 900 yatak vardı. Bu da çok yetersizdi. Zira sadece Erzurum'da 10-12 bin yatağın olması gerekiyordu. Mevcut yatak sayısının az olmasına rağmen diğer bir sıkıntı da cepheden hasta ve yaralı sevkini yapacak birimlerin yokluğu idi. Askerin kirli elbiselerinin temizleneceği dezenfeksiyon vasıtaları ise hemen hemen yok gibiydi.²²⁷⁸ Genel olarak değerlendirildiğinde sağlık teşkilatının yetersiz olduğu Kafkas Cephesi'nde, askerin bir kısmı elbiseliyken kalanında askeri elbise dahi yoktu. Sağlanabilen kumaşlardan elbise yapıp dağıtılmışsa da böyle giysilerle askerin çok azı korunabilirdi. Bu şekilde şiddetli kış, birçok askerin hastalanmasına ve hatta ölmesine neden olacaktı.²²⁷⁹

Ekim ayında yokluğun neticeleri görülmeye başlandı. Zira 5 Ekim'de hastanelerin mevcudu 2,665 iken kasım ayının sonunda 7,000'e yaklaştı. Bunların da 4,985'i Erzurum'da bulunuyordu. Gerekli hazırlığın yapılamadığı Erzurum kalabalıklaşarak sefalet ortaya çıktı. Tifüs ve humma-yı racia hastalıkları felakete dönüştü. Doktorların, eczacıların ve

²²⁷⁷ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 123-129.

²²⁷⁸ Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 6-8.

²²⁷⁹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010, s. 169.

hastabakıcıların da hastalanmaya başladığı Erzurum'da, 5,000 hastaya sadece 29 doktor bakmaktaydı.²²⁸⁰

Kafkas Cephesi'nde tifüsün en yaygın olduğu devre Sarıkamış harekâtı sonrasındır. Daha harekât başlamadan hatta fiili olarak savaş başlamadan birçok asker hastalanmış ve bazıları da hayatını kaybetmişti. Aralık ayında Köprüköy'den Hasankale'ye geçerken gördüklerini kaleme alan Aziz Samih'e göre yollar araba ve hastalarla yolların kenarı da ölülerle doluydu. Hasankale'de 4,000 hasta vardı, ancak bunlara bir doktor bakmaktaydı. Doktor, bu kadar hastaya bakıp teşhis ve tedavilerinin yapılmasının mümkün olmadığını hatta bir bardak su vermeye dahi yetişilemediğini ifade etmektedir. Odun tomrukları gibi üst üste yığılmış cesetleri görüp niçin defnedilmediğini sorduğunda ise havanın soğuk olması sebebiyle toprağa kazma işlemediği cevabını almıştı.²²⁸¹ Bu şekilde daha aralık ayında durumun oldukça kötü olduğu anlaşılmaktadır. Aralık ayı raporunda hastanelere hastalıktan giriş 3,773 olup, bu sayının içinde bin civarındaki hastalar salgın hastalık mikrobu taşımaktaydı. Ölenlerin sayısı da 500 civarındaydı. Ancak Dr. Tevfik Sağlam, bu rakamların gerçeğin çok altında olduğunu, birçok yerde kayıt tutma imkânının olmadığını ifade etmektedir.²²⁸² Bununla birlikte birçok askerin de sağlık kontrolü yapılamıyordu. Kafkas Cephesi'nde görev yapan Doktor Mehmet Derviş Kuntman, Allahüekber Dağı'nın eteklerinde bulunan Kosor (Akşar) köyünde geceleyen askerlerden hiçbirinin viziteye gelmediğini, hepsinin yorgunluktan ve uykusuzluktan hastalığı unutmuş olduğunu ifade etmektedir.²²⁸³ Bit etrafı o derece sarmıştı ki tifüs vakalarındaki sayının artışı kaçınılmazdı. Kafkas Cephesi'nde sıhhiye onbaşı olarak görev yapan Ali Rıza Eti, 2 Aralık 1914 tarihinde bite ve temizliğe dair; *"Her gün kehlelendiğim [bit temizliği] halde günde en az yirmi, yirmi beş bit bulunuyor. Bitler ise bizim bildiğimizden başka bir renkte, kan gibi kıpkırmızı. Harbe girdiğimiz günden beri aptes namazdan vazgeçtik, el yüz yıkayamadığımız gibi taharetlenme de yok. Bugün çamaşır değiştiriyorsun sabahı yine eski tas eski hamam. Buna ne yapabiliriz? Diğer askerler tabyadan hareketleri sırasında çantalarında mevcut kaç kat çamaşırları varsa hepsini giyinmişler, zaman geçtikçe veya kirden çamaşırlar hep çürümüş. Zavallı adamlar ne yapacaklarını şaşırılmışlar."*²²⁸⁴ ifadesiyle cephedeki şartları aktarmaktadır.

²²⁸⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 9.

²²⁸¹ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara 1934, s. 9-10.

²²⁸² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 11.

²²⁸³ Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 85-86.

²²⁸⁴ Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Haz. Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 73.

Kafkas Cephesi'nde soğuk büyük bir düşmandı. Ocak 1915'te Sarıkamış Harekâtı'ndan dönenlerin başından geçen bir olay, esasında şartların ne derece ağır olduğunu göstermektedir. Havanın eksi 30 derecelerde olduğu bu zamanda bir grup asker Çıtak köyüne gelmişti. Bütün subay ve askerler bir ahıra yerleşmişlerdi. Ancak baskın korkusuyla bir yüzbaşıyla altı yedi asker nöbetçi olarak bırakıldı. Yüzbaşı bir çadır kurdurarak askerleri belirli noktalara nöbetçi olarak yerleştirdi. Çadırda yalnız kalan yüzbaşı donmamak için sabaha kadar ateş yaktı, açıkta kalmanın imkânsız olduğunu anlayan askerler ise çadıra giremediklerinden *“başlarını çadırın eteklerine sokup uzaktan gözleriyle olsun ısınmak istemişlerse de maalesef hepsi de o durumda kaskatı olmuşlardı”*.²²⁸⁵ Hastalığın olmaması için sağlık açısından ortamın iyi olması gerekirdi. Fakat bu örnekler göstermektedir ki asker soğuk havada ya dışarıda kalacaktı, ya da bir ahıra sığınacaktı. Aylarca yıkanmadan ve çamaşır değiştirmeden, değiştirilse bile hemen kirlendiği bir ortamda ne kadar temizlik olabilir ve bittene ne derece uzak kalınabilirdi. Vali Tahsin Bey de bu konuda Dahiliye Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta soğğun ve tifüsün Ruslardan daha büyük düşmanlık yaptığını ve hastalıkla mücadele edildiğini yazmaktaydı.²²⁸⁶

Dr. Tevfik Sağlam, Sarıkamış sonrasında hastanelerde ve çevrede bulunan hasta sayılarını vermektedir. Buna göre XI. Kolordu'nun 3 seyyar hastanesinde 1,243 hasta ve yaralı bulunmaktaydı. X. Kolordu bölgesindeki Narman'da 314 ve Tortum'da 376 hasta vardı. Hasankale'deki kışla içinde kurulmuş olan hastanede 1,600 hasta olup, hastalara bu hastane de yeterli gelmemişti. Zira kasaba içindeki 20 evde 1,000'den fazla yaralı ve hasta yatmaktaydı. Hasankale civarındaki Hertev'de de sayı yine bu kadardı. Hasta ve yaralının bu derece fazla olmasına rağmen bunlarla ilgilenecek bir doktor dahi yoktu. Alvar köyündeki 230 hasta ve yaralıyla da bir eczacı ilgileniyordu. Erzurum'da ise sokaklarda, hanlarda ve ahırlarda çok fazla ölen olup tifüs ve humma-yı racia salgını o döneme kadar görülen en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Bu bilgileri veren Dr. Tevfik Sağlam, *“Ölen ve kalanın hesabı belli değildi.”*²²⁸⁷ diyerek durumun vahametini ortaya koymaktadır.

Askerin peşini bırakmayarak sayısız askerinin canına mal olan tifüs çok artmıştı. Askerlerin bu duruma alıştığını aktaran Dr. Derviş Kuntman, buna dair yaşadığı bir olayı anlatmaktadır: *“Bizim Samikale samanlıklarından birçok ölü topladık. Bu amaçla ara sıra geziyor ve temizlik yaptırıyordum. Bir gün yine bir samanlığa uğradım. Burada rasgeldiğim manzara beni dehşet içinde bıraktı. İki, üç asker karavanalarını bir ölünün dizleri üstüne*

²²⁸⁵ Kuntman, *Harp ve Memleket Anıları*, s. 93-94.

²²⁸⁶ BOA., *DH.ŞFR.*, 459/3. 11 Kanunisani 1330 [24 Ocak 1915]; Aktaş, “Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, s. 180.

²²⁸⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 11-12.

koymuşlar, karşı karşıya geçmiş öylece yemeklerini yiyorlardı. Beni görünce hiç aldırmadılar, yemelerine devam ettiler. Ben de görmemezlikten gelerek dışarı çıktım. Biraz sonra cenazeyi kaldırttım. Askerlerimiz artık kanıksamışlardı. Ölüden, ölümden kesinlikle ürkmüyorlardı. Ne yapsınlar! Zavallılar o kadar bitlenmişlerdi ki kırmakla, kaynatmakla başa çıkamıyorlar, bu nedenle rahat yüzü görmüyorlardı. O kadar ki doğrudan doğruya bitlerin saldırısına uğrayıp ölenler de vardı. Kısacası bitsiz yer kalmamıştı. O da ancak ölülerdi; çünkü insan ölüp de cesedi soğuyunca bitler derhal kaçıyordu.”²²⁸⁸

Tifüse yakalananlar sadece erler değildi. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa da tifüse yakalanarak bu hastalıktan vefat etti ki kendisi günlüğünde hasta olduğundan bahsetmektedir.²²⁸⁹ Hastalığının tifüs olduğundan habersiz olan Paşa, 4 Şubat'ta Hasankale'ye gitmişti.²²⁹⁰ Ancak hastalığının ilerlemesi sonucunda Erzurum'a getirilerek tedavisine başlandıysa da başta hastalığına teşhis konulamadı. Yapılan inceleme ve takip neticesinde Hafız Hakkı Paşa'nın hastalığının birçok can alan tifüs olduğu anlaşıldı.²²⁹¹ Durumu ağırlaşan Paşa, hastalandıktan 8-10 gün sonra da vefat etti.²²⁹²

Hastalığın Erzurum ve çevresinde yaygın olduğu bu örneklerden de görülmektedir. Bu konuda Dr. Tefvik Sağlam'ın bir değerlendirmesi vardır. Ocak 1915 tarihli resmi raporlarda hastanelere hasta girişi 5,842 olarak gösterilmekteydi. Bu sayının içinde olmak üzere tifüsten 522 hasta ile 251 ölü kaydı yapılmıştı. Ancak Dr. Sağlam 3. Ordu Sıhhiye Reisliği'ne atandıktan sonra mart ayına dair tutulan istatistiği vermekte ve bu raporların eksikliğini ortaya koymaktadır. Zira mart ayında tifüs hastalığı ocak ayına göre hafiflemişse de Dr. Sağlam, genel olarak hastanelere giren hasta sayısını 38,730 ve ölü sayısını da 9,242 olarak vermektedir. Bu sayının içinde olmak üzere tifüsten 2,109 hasta ve 1,116 vefat meydana gelmişti.²²⁹³

Şiddetli kış devam ederken birliklerden her gün 300-400 civarında asker viziteye çıkmakta ve hijyen kuralları tamamen ortadan kalktığı için küçük bir etkiyle hastalanmaktaydılar. Asker soğuk, açlık ve doğal olarak temizliğin olmadığı bu ortamda bitle mücadele ediyordu. Şubat 1915'te Narman'da açılan hastaneyi görmek için giden Dr. Derviş

²²⁸⁸ Kuntman, *Harp ve Memleket Anıları*, s. 96-97.

²²⁸⁹ *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Yay. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 111.

²²⁹⁰ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 34.

²²⁹¹ BOA., *DH.ŞFR.*, 460/51. 24 Kanunisani 1330 [6 Şubat 1915]; *DH.ŞFR.*, 460/63. 24 Kanunisani 1330 [6 Şubat 1915]; *DH.ŞFR.*, 460/91. 27 Kanunisani 1330 [9 Şubat 1915]; *DH.ŞFR.*, 461/3. 28 Kanunisani 1330 [10 Şubat 1915]; Aktaş, “Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, s. 181.

²²⁹² Dr. Tefvik Sağlam, Hafız Hakkı Paşa'nın 13 Şubat'ta vefat ettiğini bildirirken, (Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 12.) Aziz Samih hatıralarından 11 Şubat olarak göstermektedir. (Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 35).

²²⁹³ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 13.

Kuntman, donan birçok asker cenazesiyle karşılaştığını, soğuktan dolayı mezar kazdırıp cenazeleri defnetmenin mümkün olmadığını aktarmaktadır. Donarak hayatını kaybeden asker cenazelerinden bahsederken yüz civarında doktorun dahi öldüğü Erzurum'da tifüs ile hummayı racia'nın el ele vererek korkunç ölüm tırpanıyla milleti kırıp geçirdiğini ifade etmektedir. Doğu vilayetlerinin şehir merkezinden köylere kadar her yerinin salgından etkilendiğini ve hastalığın "*harp tarihinin kaydetmediği büyük kayıplara sebep olduğu*"nu ileri sürmektedir.²²⁹⁴ Fevzi Çakmak da tifüs, dönüşlü humma, dizanteri, tifo gibi hastalıklardan perişan hale gelen askerlerin yollarda ölecek yer aradıklarını ifade etmektedir.²²⁹⁵

Hastalığın artışına sebep olan başlıca faktörlerden biri de açlıktı. Ali Rıza Eti cephedeki açlığa örnek vermektedir. Eti'ye göre baskına uğrayan askerlerden bazıları geri kaçmaya başlamışlardı. Bu sırada "*Geriyeye kaçmakta olan askerin biri, bir buçuk arşın boyunda, soba borusu kalınlığında bir döşeme parçasını ucundan yakıp koltuğunun altına vurmuş, Komasor'dan eline geçirdiği (ihtimal ölmüş) bir tavuğu da bir eline almış koşuyor. Koşarken koltuğunun altındaki ateş yanıyor, bu ateşte elindeki tavuğu pişiriyor, ara sıra da yiyor*"du.²²⁹⁶ Faik Tonguç da, "*Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf, cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi.*"²²⁹⁷ sözleriyle açlığın insanları ne hale getirdiğini gözler önüne sermektedir.

Açlık, sefalet ve temizlik şartlarından tamamen uzak olan askerler arasında yayılmış olan hastalık, sivillere de bulaşarak büyük kayıplara sebep oldu. Hastalığın köylere de sıçramış olup bütün köy odaları ve samanlıkların hastalarla dolu olduğu bilgisini veren Kemal Özbay, aynı zamanda "*Ateş ve sefalet içinde kıvranan er, ölecek bir yer aramıştı. Cesetler çok kere odunlar gibi istif edilmiş; canlılar imkân buldukça karavanalarını, üst üste yığılmış cenazelerin sırtında yemişti. Erler, bu hal karşısında ölüm ile yaşamın farkı olmadığını acı ile seyretmişlerdi.*"²²⁹⁸ demektedir. Faik Tonguç, Tortum'dan Narman'a gidiş güzergahındaki köylerden bahsetmektedir. Köyde "*her taraf, her türlü hastalığın milyarlarca mikrobu ile doluydu. Bilhassa tifo ve tifüsü askerlerden köylüye bulaşarak yaptığı tahribat çok korkunçtu. Binlerce aile sönmüş, köyler tenhalaşmış, ordunun verdiği zayıfatın birkaç mislini halk*

²²⁹⁴ Kuntman, *Harp ve Memleket Anıları*, s. 97-98.

²²⁹⁵ Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 114.

²²⁹⁶ Eti, *Doğu Cephesi Günlüğü*, s. 65.

²²⁹⁷ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 39.

²²⁹⁸ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 132-133.

vermişti.”²²⁹⁹ diyerek durumun vahametini göstermektedir. Narman’a ulaştıklarında da sokaklarda daha gömülmelerine vakit bulunamayan cesetlerin, koluna bacağına basmadan geçilemeyecek derecede olduğunu ifade etmektedir.²³⁰⁰ Böylece askerler vasıtasıyla köylere ulaşan hastalık müthiş bir yayılma alanı da bulmuş oluyordu. Bu konuda Vali Tahsin Bey, tifüs, humma-yı racia ve dizanterinin yayılarak askerlerden 20 bin hasta olduğunu ve bazı köylerde vefat miktarının korkunç bir hal aldığını bildirmekteydi. Buna rağmen yeterli doktorun olmadığı Erzurum’da Tahsin Bey, nakliye vasıtalarının azlığıyla birlikte doktor eksiliğinin kendilerini düşündürdüğünü, 20 doktorun vefat ettiğini bunlardan başka 30’unun da hasta olduğunu ifade etmekteydi.²³⁰¹ Vali Bey bu hastalığın Erzurum’a verdiği zarara dair peş peşe bilgiler veriyordu. 9 Şubat tarihli telgrafta son beş ay içinde askerden ve ahaliden Erzurum kalesi içine defnedilenlerin 10 bini geçtiğini, telef olmuş binlerce hayvanın gelişi güzel etrafa atıldığını bildirmekteydi. Bu durumun da ilkbahar mevsiminde kolera ve diğer tehlikeli hastalıkların çıkmasına sebep olabileceğinden ve belediyenin de maddi imkânı olmadığından fedakârlığın hazineye düştüğünü dile getirmekte ve yapılacak işler için 5 bin lira talep etmekteydi. Böylece cenazeler olması gereken derinlikte tekrar defnedilecek, leşler yakılacak ve sular temizlenecekti.²³⁰²

Tahsin Bey, İstanbul’a gönderdiği telgraflarda Erzurum’un durumundan bahsederken hastalıkların sebeplerine dair değerlendirmede de bulunmaktaydı. Vali Bey’e göre, asker pislikten korunamıyordu, korunmadan da haberdar değildi. Savaş alanı bir metre karla kaplı olup gayet soğuktu. Erzurum şehri ise hem kalabalık hem de pisti. Hastalığın bir anda yayılması sebebiyle hasta tedavisinde evler kullanılmış ve böylece hastalık ahali arasında da yayılmıştı. Zira bu konuda gerekli hazırlık yapılamamış ve savaşın başlamasıyla birlikte hemen hastanelere de ihtiyaç duyulmuştu. Bununla birlikte doktorlar ve hasta bakıcılar da ihtiyacı karşılayacak sayıda değildi. Son muharebelerde çok asker yaralanmış ve bunlar da mevcut hastanelere yatırılmıştı. Bu yaralıların tedavisiyle ilgilenilirken diğer hastalara gereken şekilde bakılamamıştı. Çevre hastanelere sevk edilmesi gereken hasta ve yaralılar, kış şartlarında ve

²²⁹⁹ Tonguç, *Bir Yedeksubayın Anıları*, s. 22.

²³⁰⁰ Tonguç, *Bir Yedeksubayın Anıları*, s. 23.

²³⁰¹ BOA., *DH.İ.UM.EK.*, 6/42. 24 Kanunisanı 1330 [6 Şubat 1915]; *DH.ŞFR.*, 460/57. 24 Kanunisanı 1330 [6 Şubat 1915]; Mustafa Şahin, “Birinci Dünya Savaşı’nda Sarıkamış Harekâtı Sonrası Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey’in Bu Kapsamdaki Çalışmaları”, *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi*, 100. *Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası, Bildiriler*, Ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir, C. 2, 6-8 Kasım 2014, Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s. 298-299.

²³⁰² BOA., *DH.İ.UM.EK.*, 6/42. 27 Kanunisanı 1330 [9 Şubat 1915]; *DH.ŞFR.*, 460/101. 27 Kanunisanı 1330 [9 Şubat 1915]; Şahin, “Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey”, s. 299-300; Süleyman Tekir, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2016 Ek Sayısı 1, s. 270.

yeterli at arabası olmadığından sevk edilememişti. Şehirdeki kalabalığı azaltmak için ihtiyacı olan bazı askerlere hava değişimi verilmişse de bunlar uzak mesafelere gidemeyerek köylerde kalmışlardı. Bunlar içinde ölenler olduğundan hastalığı gittikleri yerlere kadar da bulaştırmışlardı. Bu değerlendirmeden sonra Tahsin Bey, alınması gereken tedbirlerden de bahsetmekteydi. Doktor ve hasta bakıcıya, humma-yı raciaya karşı 914 isimli aşya ve hasta naklinde kullanılacak 100 at arabasına ihtiyaç vardı. Tahsin Bey, tifüsün Avrupa’da unutulmuş bir hastalık olduğunu hatırlatarak bu derece yayılmasındaki sebebin araştırılmasını da talep etti. Bunun için Avusturya ve Almanya’daki profesörlerden oluşturulacak bir heyetinin Erzurum veya Erzincan’a gönderilmesini istedi.²³⁰³ Ayrıca Tahsin Bey, tifüsün ortadan kaldırılması için askerlere bol gıda ile özellikle çay ve şeker, temizlik için de sabun verilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Bu sebeple Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milli cemiyetleri tarafından Erzurum’a 25 bin kıyye [1,282 gram] sabun ile 100 bin kıyye şeker gönderilebilirse memlekete ve orduya büyük hizmette bulunulmuş olunacağını sözlerine eklemişti.²³⁰⁴

1914 ve 1915 yıllarındaki durum bu şekildeyken tifüs 1916 yılında da devam etti. Everek (Örence) köyünden olan Ahmet Aybaba, bizzat Kop savaşlarına katılmıştı. Aybaba, bittin ölenin hesabının olmadığını ifade etmekteydi. Arifoğlu Mahmut Canmemiş de Kop’ta sadece düşmanla değil, açlık, bit ve soğukla da savaştıklarını aktarmaktaydı.²³⁰⁵

Askerin yürüyüş sırasında kaldıkları yerler de hastalık açısından büyük önem arz etmektedir. Dağ başlarında aç ve uykusuz bir şekilde hem düşmanla hem de soğukla savaşan asker, geceleme için bir ahır sekisi bulduklarında burası onlara en konforlu oda görevi yapardı. Bu konuda Faik Tonguç, 1916 Şubat’ında Aşkale’den Bayburt’a gelirken Kop Dağı’nın hemen eteğinde bulunan Pırnakapan köyündeki bir ahır sekisini anlatmaktadır; “*Yolda giderken beş dakikalık mola zamanını uyumakla geçiriyor, bir ahır sekisi gözümde tütüyordu. Pırnakapan’a geldiğimiz zaman Takım Subayı Ali Efendi memleketine giderse ilk işinin bir ahır sekisi yaptırmak olacağını söyleyerek bu havalarda bir ahırın değerini anlatmak istemişti. Sisli ve acı soğuk altında günlerce kaldıktan sonra ele geçen bir ahır cidden cennet kadar değerli olurdu. Pırnakapan köyündeki ahırdan dışarı çıkmak istemiyor, barışa kadar şu ahırda yaşamaya can*

²³⁰³ BOA., DH.İ.UM.EK., 6/42. 24 Kanunisani 1330 [6 Şubat 1915]; DH.ŞFR., 460/57. 24 Kanunisani 1330 [6 Şubat 1915]; Aktaş, “Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, s. 182-183; Şahin, “Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey”, s. 298-299.

²³⁰⁴ BOA., DH.İ.UM.EK., 6/42. 29 Kanunisani 1330 [11 Şubat 1915]; DH.ŞFR., 461/21. 29 Kanunisani 1330 [11 Şubat 1915]; Aktaş, “Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, s. 182-183; Şahin, “Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey”, s. 300.

²³⁰⁵ Ayhan Doğan, *Kop (Bayburt) Savunması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 41.

atıyordu.”²³⁰⁶ Sağlık açısından hiç uygun olmayan ahırlar, cennet olarak değerlendiriliyordu. Ancak donarak ölmektense hastalığın göze alındığını göstermesi açısından manidardır.

Hastanelerin Sıhî Durumu

Dr. Tefik Sağlam, “*Lekeli tifo için en mühim sirayet membaı hastanelerdir.*”²³⁰⁷ demektedir. Hatıralar da bu bilgiyi desteklemektedir. Zira hatıralar bu sağlık kuruluşlarının durumunu ortaya koymakta ve hastanelerin hastalıkların bulaşması konusunda tehlikeli yerler olduğunu göstermektedir. Savaş hazırlıkları sırasında Erzurum’a gelen Dr. Nazım Şakir, Ordu sıhhiyesinin harbe hazır olmadığından ve sağlık kuruluşlarının da yetersizliğinden bahsetmektedir. Harbin başlamasından bir hafta sonra da yatakların dolduğunu bildirmektedir. Tifüse dair bilgi veren doktor, “*Berbat bir bakım ve tedavi örneği verdik. Otoklav olmadığından derhal ve bolca bitlendik. Şehirde harpten evvel de mevcut olan lekeli humma birden alevlendi ve bütün evlere ve hastanelere yayıldı. Harpten evvel köylerden şehire intikâl eden bitlerle lekeli hummanın önlenmemesinin sebeplerinden biri bitlenmeyi önliyelemek ve ikincisi hastalığın havadan intikal ettiği kanaati ile hekimlerin hastalarla yakından alakadar olmaktan çekinmeleri idi.*”²³⁰⁸ şeklinde hastanelerde bite ve hastalığa yaklaşımı aktarmaktadır.

Hastanelerin durumu konusunda Hafız Hakkı Paşa, Vali Tahsin Bey’e gönderdiği 20 Ocak tarihli emirde şunlardan bahsetmekteydi:

“...*Köprüköy’ünde hastahane nâmında gördüğüm maktelden sonra şimdi Hasankale’de daha büyük makteller buldum. Erzincan ve Bayburt’ta göz görmeyen uzak yerlerde kimbilir ne makteller vardır. Onun için rica ederim, Erzincan ve Bayburt’ta ve bilumum menzil nokta kumandanlarına ve oradaki memurin-i mülkiyeye tebligat yapınız, hastahane nâmıyla maktel gördüğüm yerlerde nokta kumandanı ile mutasarrıf veya kaymakamı mutlaka astıracağım. Ve bu iki istikameti teftiş ettireceğim. Herkes ona göre hazırlansın ve bir hafta zarfında taraf-ı âlilerinden dahi teftişat-ı mukteziyye icra ve icab edenlerin tecziye edilmesini rica ederim.*”²³⁰⁹

Paşa’nın maktel olarak zikrettiği hastanelere dair hatırlarda buraların ölüme gidilen yerler olarak değerlendirildiği görülmektedir. Hastaneler hakkında 1915 yılına dair bilgi veren Alman subaylarından Yarbay Guze, hastane sayısının yeterli olmadığını, mevcut olanlarda da çamaşır ve yatakların noksan olduğunu ve doktorların ihtiyacı karşılamadığını

²³⁰⁶ Tonguç, *Bir Yedeksubayın Anıları*, s. 113.

²³⁰⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 83.

²³⁰⁸ Nazım Şakir, “Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi, 27-30 Haziran 1968, Erzurum, s. 42.

²³⁰⁹ Hafız Hakkı Paşa’nın *Sarıkamış Günlüğü*, s. 101-102.

bildirmektedir.²³¹⁰ Fevzi Çakmak ise Erzurum’da 16,000 kişilik hastane olması gerekirken 900 kişilik hastane olduğunu ölenlerin çadırlarda odun yığını gibi yığıldığını bildirmektedir.²³¹¹ Erzurum ve çevresinde birçok konuda yetersiz olan hastaneler, bittin arındırılmadı ve askerlerle birlikte sağlık personeli de etkilendi. Ali Rıza Eti, Ocak 1915’te Erzurum’da hastanede görev yaptığı sırada el ve ayakları donmuş vaziyette hastaneye gelen bir askerin durumunu şöyle anlatmaktadır; *Kulakları, gözlerinin önü, boynu, boğazı bitle dolmuş, hatta elbisesi bitle sıvalı gibi bir şey...*²³¹² 27 Ocak’ta karantina koğuşunun yine dolduğundan bahseden Ali Rıza Eti, gelen hastaların bazılarında öyle bir bit var ki elbiselerinin rengini ayırt etmenin mümkün olmadığı aktarmaktadır.²³¹³ Hastalanarak Tortum’a gelen Faik Tonguç, hastane olarak kullanılan okul binasının mikrop yuvası bir yer olduğunu, önemsiz bir hastalıkla buraya gelen birinin bir hastalık geçirmeden çıkamadığını, çıksa bile toprağa girmek için çıktığını belirterek buna bir de örnek vermektedir. Ayrıca kendisinin de bir yolunu bularak bir evde dinlenme süresini geçirmeye karar verdiğini ifade etmektedir.²³¹⁴ Tuğgeneral Ziya Yergök de hasta askerlerin hastanelere gitmek istemediğinden bahsetmektedir. Bu konuyu bir örnekle anlatan Ziya Yergök, Sarıkamış Harekâtı’na başladığında yolun kenarında bir eri tüfeği bacağının arasında dik bir şekilde tutarken görmüştü. Daha harekâtın başlangıcında bunu gevşeklik olarak değerlendirdi. Bunun üzerine askeri kırbaçlayarak kıtasına gitmesini söylediye de asker kımıldamadı. Erin yüzüne baktığında gözlerinin kaydığını fark eden Yergök, su matarasını erin ağzına dayadıysa da suyun yarısı ağzına yarısı göğsüne döküldü. Bunun üzerine doktoru çağırarak hasta eri ona teslim etti. O sırada ere yaptığı muamelenin yüreğine dert olarak hatırına geldikçe vicdan azabı çektiğini yazmakta ve dönemin tanıklarından biri olarak hastanelere dair değerlendirme yapmaktadır. Yergök, erin hasta hasta yola çıktığını, hasta bir şekilde köyde kalıp hastaneye gitmek istemediğini ve nedense eskiden beri askerlerin hastaneye gitmeyi sevmediklerini ifade etmektedir.²³¹⁵

Hastaneye gitmek isteseler dahi hastanelerin kalabalık olması sebebiyle giremeyenler de vardı. 1915 Aralık ayında yedek subay olarak cepheye gelen Rifat Erdal, kolundan yaralanarak Erzurum’a geldi. Nereye gittiye hastanede yer olmadığı cevabını alıyordu. “*Çok miskin kıyafette idim. Sırtımdaki kaputum birçok yerlerinden yanmış, saç ve sakalım uzamış,*

²³¹⁰ Guze, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”, Çev. Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua*, No: 79, Y. 5, S. 20, Askeri Matbaa, İstanbul 1931, s. 61.

²³¹¹ Çakmak, *Büyük Harp’te Şark Cephesi Harekâtı*, s. 114.

²³¹² Eti, *Doğu Cephesi Günlüğü*, s. 132.

²³¹³ Eti, *Doğu Cephesi Günlüğü*, s. 138.

²³¹⁴ Tonguç, *Bir Yedeksubayın Anıları*, s. 31.

²³¹⁵ *Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları, Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, Yay. Haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 86-87.

yüzüm soğuktan yanmış, Sudanlı bir Arap gibi olmuşum. Hele bit, bütün vücudumu sarmış, saç ve sakallarım arasında, koltuk altlarında yuva yapmıştı. Hastane personelinin bu miskin kıyafetli bir askeri hastane kapısından kovmaya hakları vardı. Çünkü beni bu halimle hastaneye almış olsalar, hastaneyi bit yuvası haline getirecektim.” diyerek halini aktaran Rifat Erdal, Şaban Ağa'nın kahvesinde kalarak yarasını tentürdiyotla temizledi ve bitli elbiselerini de Şaban Ağa'ya vererek kaynatmasını rica etti. Bu şekilde bir hafta kahvede kaldıktan sonra kıtasına gitti.²³¹⁶

Bu dönemde birçok doktor da hayatını kaybetti. Dr. Nazım Şakir, savaşın başlamasıyla tifüsün bir afet halini aldığı Erzurum'a 1914 yılında mezun olan genç doktorların geldiğini ve tecrübesiz olduklarından kendilerinden önce tifüse yakalandıklarını ifade etmektedir. Bütün dikkatine rağmen kendisinin ve hatta Balkan Savaşları'nda “tifüse yakalanan eşektir” diyen hocası Sahra Sıhhiye Müfettişi Dr. Süleyman Numan Paşa'nın da tifüse yakalandığını aktarmaktadır.²³¹⁷ Bu konuda Dr. Tevfik İsmail Bey, hastanede çalışmaya başladıkları ilk günlerde hastalığa yakalandıklarını bildirirken hastalığın bu ortamda bulaşma ihtimalinin çok yüksek olduğunu ve kurtulma imkânının olmadığını belirtmektedir.²³¹⁸ Doktorların dışında Erzurum İdadi öğrencileri hastabakıcılık yapmaktaydı ve bunların da birçoğu tifüse yakalanarak hayata gözlerini yumdu.²³¹⁹ Vali Tahsin Bey de bu eksikliğe değinerek Erzurum'da 15 doktor kaldığını ve 50 doktorun gönderilmesini talep etmekteydi.²³²⁰ Birkaç gün sonra durumu tekrar arz eden Vali Bey; hiçbir şekilde hastalıktan uzak kalamadıklarını, Erzurum'da bulunan mevcut doktorların fedakârca çalıştıklarını ancak bunlar da hal kalmadığını, İstanbul'daki sivil doktorlardan kırk-elli kadarının Erzurum'a gönderilmesi halinde hayatta kalan doktorlara biraz nefes aldırılmış olacağını bildirmekteydi.²³²¹

Dezenfeksiyon Yöntemleri

Hastalıklara karşı en önemli tedbir aşılamaydı. Savaş öncesinde çiçek, tifo ve kolera hastalıklarına karşı aşı yapılmışsa da bu aşular yeterli sayıda değildi. Tifüse karşı ise savaş

²³¹⁶ Rifat Erdal, “Bölük Mahvolmuştu”, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, Der. Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2009, s. 14, 20-21.

²³¹⁷ Nazım Şakir, “Birinci Cihan Harbinde Erzurum”, s. 42.

²³¹⁸ Tevfik İsmail Gökçe, “Erzurum Anılarımdan Çizgiler”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968, Erzurum, s. 51.

²³¹⁹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 132.

²³²⁰ BOA., *DH.ŞFR.*, 461/57. 1 Şubat 1330 [14 Şubat 1915].

²³²¹ BOA., *DH.ŞFR.*, 462/43. 8 Şubat 1330 [21 Şubat 1915]; Şahin, “Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey”, s. 297.

sırasında bazı kişilerce aşı üretilerek uygulandıysa da bu çok sınırlı kaldı.²³²² Bitle mücadelenin en önemli vasıtalarından biri de dezenfeksiyondu. Bu iş için de sabit veya seyyar etüvler gerekiyordu. Savaş sırasında bu kadar etüve sahip olmanın imkânı yokken seyyar etüvlerin götürülebileceği yerler de sınırlıydı. Dağlık alanlarda etüvlerin kıtaları takip etmesinin imkânı yoktu. 1914-1915 kışında Erzurum'da iki seyyar etüv bulunmasına rağmen bunlar, çok defa yolda kırılarak hiçbir zaman cepheye kadar ulaştırılamamıştı. Etüv olmayınca bunun yerini başka uygulamalar aldı. İlk olarak Abdülkadir Lütfi'nin ekmek fırınlarında dezenfeksiyon usulü 1915 yılından itibaren uygulandı. Bir dereceye kadar işe yaradıysa da elbiselerin yanma ihtimali başta olmak üzere çeşitli mahzurları vardı. Bu konudaki en büyük yenilik Dr. Ahmet Fikri'nin buğu sandığı oldu. Bir kazan vasıtasıyla yapılan bu temizliğin temel dayanağı kazandan elde edilen buhardı. Çok basit bir şekilde kurulabilen buğu sandığı, bozulsa da kolayca tamir edilebilmekteydi. Buğu sandığı ile dezenfeksiyon sistemi, uygulanmaya başlanıp her yere yayıldıktan sonra 3. Ordu'yu bittin kurtardı.²³²³

Kafkas Cephesi'nde etüvden yoksun olunması sebebiyle yukarıda bahsedilen dezenfekte sistemleri kullanıldı. Bunların yanında çeşitli fikirlerin de uygulandığı görülmektedir. Bu konuda hatıralar kıymetli bilgiler vermektedir. Halil Ataman, Mayıs 1915 tarihinde devam eden kötü günlere sağlık sorunlarının da eklendiğini, bitin ve sefaletin getirdiği sorunların kendilerini korkutmaya başladığını ve ölümlerin günden güne arttığını ifade etmektedir. Miralay Vehbi Bey'in bu duruma çözüm bulduğunu ve bitlenmeyi engellemek için temin edilen kazanlarda askerin elbiselerinin kaynatıldığını bildiren Halil Ataman; "...bitlerden temizlenen tümen hayata yeniden döndü sanki. Önüne set çekilen bu ölüm tırpanı günde en azından yirmi cana kıyıyordu. Vehbi Bey'in yokluklar içinde bulunduğu tertip ve tedbirlerle günlük ölüm vakaları birdenbire sifıra düşürülmüştü. Elbise ve çamaşırları kaynatılan askerler de köydeki ahırlarda, çamaşırları kazandan çıkasıya kadar hapis tutulmuşlardı. Böylece pislikten temizlenen asker, ölümün o insafsız pençesinden yakasını da kurtarmış oluyordu."²³²⁴ demektedir.

Dr. Derviş Kuntman, 1916 yılının mayıs ayında Kop dağlarında askerin bittin temizlenmesi için yapılan çalışmaları anlatmaktadır. Buna göre temizlik için etüv temin

²³²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 88-89; Mustafa Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*, C. 42, S. 2, Nisan 2008, s. 301-313.

²³²³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 85-87. Tefik Sağlam, bu bilgiyi verirken Dr. Nazım Şakir de Tefik Sağlam'ın tecrübesi, çok çalışması ve aldığı tedbirlerle hastalığın azaldığını bildirmektedir. Bkz. Nazım Şakir, "Birinci Cihan Harbinde Erzurum", s. 43.

²³²⁴ Halil Ataman, *Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya*, Haz. Ferhat Ecer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 62-63.

edilemiyordu. Bu sebeple her alayın merkezinde sahra fırını adıyla bir fırının yapılması tümen başhekimî tarafından emredilmişti. Böylece bu fırına konulacak elbiselerin bitlerden arındırılması amaçlanmıştı. Emir üzerine sahra fırını zahmetli bir şekilde vücuda getirilmişse de çok fazla işe yaramadı. Zira elbisenin üstünde kalan bitlerin ölmesine rağmen kıvrımları arasında kalanlar ve sirkeler kurutuluyordu. Ayrıca birçok elbisenin fırında yakılmasıyla da sahra fırınından umut edilen etüv uygulamasının bir işe yaramadığı anlaşılabilir bundan vazgeçildi. Dr. Derviş Kuntman, sahra fırınının teorikte uygun olup Kop Dağı'nda yapımının çok zor olduğunu, böylece pratikte hiç uygun olmadığını ve bitli elbiselerin ancak kaynatılarak temizlenebileceğini bunun da her yerde mümkün olabildiğini aktarmaktadır.²³²⁵ Kemal Özbay'a göre bittten kurtulmak için bu uygulamaların dışında yapılanlar da vardı. Elbise ve eşyalar toprakla örtülerek kümbet şekline getirilmekteydi. Daha sonra üzerinden bir delik açılarak bitlerin karınca gibi buradan çıkması beklenir ve böylece bitli elbiselerde bir tek bit dahi kalmazdı. Sirkelerin kalmasına rağmen bu metot bit temizliğindeki önemli vasıtalarından biriydi.²³²⁶

Bacağından vurularak Erzurum'daki Kızılay Hastanesi'ne gelen Faik Tonguç, *"İstanbul'dan ayrıldıktan sonra ilk defa olarak pantolon ve ceketimi çıkartarak yattım. Hastalığım zamanında bile elbisemi çıkartmak kısmet olmamıştı. Üç aydır çamaşır bile değiştirmemişim. Birkaç defa çamaşırımı suda ıslatarak kar üstünde bırakmışım. Bundan maksat, elbiselerimde pek bol bulunan zararlı haşaratın donmasını temin etmek ve geçici de olsa bunlardan kurtulmaktı. Fakat bu usulle bitler donup ölüyor, yumurtalar yine canlı kalıyordu. Dikiş yerlerindeki bu yumurtacıklar vücudun sıcaklığı ile canlanmaya başlayınca, büyükleri aratacak derecede şiddetle küçük küçük hortumlar faaliyete geçiyor, canımızı yakıyorlardı. Bit belâsından kendilerini yüksek rütbeli subaylar bile kurtaramıyorlardı."* demektedir. Tonguç, Subay olan Hulusi Bey'in de bitlerin hayatına dair bir kitapçık yazdığını bildirmektedir.²³²⁷

Bütün bunlara rağmen en önemlisi ve her zaman uygulamada olan ise bit temizliği idi. Faik Tonguç, biti ayıklamakla bitiremediğini, yanında taşıdığı kaşığın sapını ateşte kızdırarak elbisesinin dikiş yerlerindeki bit yumurtalarını yok etmeye çalıştığını anlatmaktadır.²³²⁸ Bu konuda Dr. Derviş Kuntman da tífuse karşı bit temizliğinin askere emirle yaptırıldığını ve fırsat buldukça da her yerde bu işlemin yapıldığını yaşadığı bir örnekle aktarmaktadır. Buna göre

²³²⁵ Kuntman, *Harp ve Memleket Anıları*, s. 115-116.

²³²⁶ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 174.

²³²⁷ Tonguç, *Bir Yedeksubayın Anıları*, s. 47-48.

²³²⁸ Tonguç, *Bir Yedeksubayın Anıları*, s. 39.

1915 Ağustos ayında sağır bir asker, siperin üstünde bitlerini ayıklıyordu. Bu sırada düşman ateş etmeye başlamış ve mermiler bit temizliği yapan sağır askerin yanından geçiyordu. Ancak asker bunun hiç farkında değildi. Kuntman gördüğü bu hadiseden hareketle *başlarına kurşun yağsa da bit temizliği yapılıyordu*²³²⁹ demektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kafkas Cephesi'nde 1915 Mart ayında 3. Ordu Sıhhiye Reisi olarak atanan Dr. Tevfik Sağlam, atandığı mart ayı öncesindeki raporların çok eksik olduğunu düşünmekte ve bunu rakamlarla da göstermekteydi. 1915 Mart ayından 1918 Eylül ayına kadar 3. Ordu'da tifüse 19,619 kişi yakalanmış ve 7,310 kişi ölmüştür. Bulaşma faktörü aynı olan humma-yı racia ile ilgili istatistiki bilgileri de bitin etkisini göstermesi bakımından vermek uygun olacaktır. Bu hastalıktan hasta sayısı tifüsten daha fazla olup 26,898 iken vefat sayısı da 6,773'tür. İfade edildiği üzere verilen rakamlar, hastalığın en yoğun olarak görüldüğü 1915 yılının ilk aylarını kapsamamaktadır. Ayrıca Tevfik Sağlam da sayının doğru olmadığını ifade etmektedir.²³³⁰ Bu bilgilerden hareketle rakamların eksik olduğu anlaşılmaktadır. Kemal Özbay ise Kafkas Cephesi'nde dört yılda 93,000 hasta ve 26,322 vefat yaşandığını, hatta bu rakamlara kaçakların, yollarda ve köylerde kıta dışı ölenlerin dâhil olmadığını belirtmektedir.²³³¹ Burada zikredilen rakamlar 3. Ordu'ya dairdir. Bunun dışında bölgedeki sivil halktan da büyük kayıplar yaşanmıştır. Yine hasta olup memleketlerine dönen ya da firari olan askerler ile göçmenler vasıtasıyla Anadolu içlerine hastalığın taşındığı bilinmektedir. Bu konular çalışmamız dışında olup kayıpların daha farklı bir yönünü oluşturmaktadır.

Savaş ve göç hastalığı olarak ifade edilen tifüs salgını ve hastalığın bulaşma faktörünü oluşturan bitlerin asker arasındaki seyri hatıralar üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Hastalığın yayılmaması için gerekli olan dezenfeksiyon ve temizlikten cephe ortamında uzak olunmasıyla birlikte askerler, soğuk havadaki uzun yürüyüşlerde aç ve uykusuz kalmışlardır. Bu şekilde zayıf ve bitkin düşen askerler, hastalığa da açık bir hale gelmiştir. Bu konuda Dr. Tevfik Sağlam, "*3. Orduda hasta sayısının bu kadar yüksek olmasının sebebi merhametsiz bir iklimde, yolu ve nakil vasıtaları pek eksik olan bir muntıkada iyi giydirilmemiş ve iyi beslenememiş olan askerin uzun ve çetin bir harp ortasında duçar olduğu sefalettir. Bu şartlar baki kaldıkça o muntıkada yığılacak bir ordunun aynı akıbete uğrayacağı muhakkaktır ve bunu*

²³²⁹ Kuntman, *Harp ve Memleket Anıları*, s. 100.

²³³⁰ Sağlam, *3. Orduda Sıhî Hizmet*, s. 92-93.

²³³¹ Özbay, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs", s. 117.

her vakit göz önünde tutmak lazımdır.”²³³² diyerek hastalığa zemin hazırlayan şartları ortaya koymaktadır. Hatıralarda da bu durum teyit edilmektedir. Hatıralardan anlaşıldığı üzere birçok askerin aylarca banyo yapmamış olduğu, hatta çamaşırını dahi değiştirmemiş olduğu görülmektedir. Eksi otuz derecedeki soğukta donup kalmamak amacıyla hayatta kalmaya çalışmışlardır. Dönem itibarıyla bunların en önemlisi ve hatta arananı ahır sekileri olmuştur. Yani donup ölmekten ise hastalığı göze almışlardır. Bu da hastalığı tetikleyen faktörler arasında önemli bir yer oluşturmaktadır. Bu şartlarda temizlikten bahsetmek mümkün görünmezken bu durumun bitlerin yayılışını teşvik ettiği de aşikârdır. Hastalığın önüne geçilmesi için bitlerin temizlenmesi gerekirken her şeyden önce şehir merkezlerinde bulunmayan dezenfeksiyon aletlerinin cephede olması dahi düşünülemezdi. Bu çaresizlik orijinal fikirlerin uygulanmasına yol açmıştır.

Cephede olmayan imkânın hastanelerde de olmadığı görülmektedir. Zira önceden hastalıkla karşılaşp bağışıklığı olmayan daha yeni mezun birçok doktor, tifüse yakalanarak hayatını kaybetmiştir. Hastanelerin gerekli temizlik şartlarından yoksun olduğu bilinirken ayrıca bu durum, hastanelerde hastalığa karşı bilincin olmadığını da düşündürmektedir. Böylece bitlerin önü alınamazken hastalık da ortadan kaldırılamamıştır.

Bu dönemde tifüse karşı uygulanan sabit bir aşı yoktu. Aşılama konusunda belirli girişimler varsa da bunlar sınırlı kalmıştır. Böylece Kafkas Cephesi’nde bitin önü alınamamış ve birçok askerin hastalığa yakalanmasına sebep olmuştur. Hastalığa yakalanan ve hastalıktan ölenlerin rakamı değerlendirildiğinde bu şartlarda genel kayıp içinde önemli bir miktarını oluşturması kaçınılmaz görünmektedir.

Kafkas Cephesi’nde salgın hastalıklar da içinde olmak üzere büyük oranda can kaybı meydana gelmiştir. Bununla birlikte Dr. Derviş Kuntman’ın anlattığı bir hatırasında savaşın en büyük kaybı ortaya konulmaktadır. Kuntman’a göre; Rusların Erzurum’a dayandığı bir sırada bölgedeki halk da göçe başlamıştı. Köylü bir kadın kucağındaki çocuğunun soğuktan donduğunu anlayınca çocuğunu kundağıyla beraber yolun kenarına bırakmak zorunda kalmıştı.²³³³ Bu garip bebek, savaşın yaş olarak en küçük ancak Türk halkının geleceği açısından en büyük kayıplarındandır. Çaresiz anne ise evladı şehit olan, kaybolan ya da salgın hastalıklar vasıtasıyla hayatını kaybeden bütün şehitlerin annesi gibi ama şüphesiz en acı çekeni olsa gerektir.

²³³² Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 71.

²³³³ Kuntman, *Harp ve Memleket Anıları*, s. 105.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Hatıralar

Ataman, Halil, *Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiry'a*, Haz. Ferhat Ecer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara 1934.

Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Erdal, Rifat, "Bölük Mahvolmuştu", *Cephe ve Esaret Hatıraları*, Der. Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2009, s. 13-55.

Eti, Ali Rıza, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Haz. Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Gökçe, Tefik İsmail, "Erzurum Anılarımdan Çizgiler", *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968, Erzurum.

Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", Çev. Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua*, No: 79, Y. 5, S. 20, Askeri Matbaa, İstanbul 1931.

Hafiz Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, Yay. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

Şakir, Nazım, "Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları", *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi, 27-30 Haziran 1968, Erzurum, s. 40-44.

Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları, Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), Yay. Haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aktaş, Esat, “Birinci Dünya Savaşı’nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 10, S. XXXI, Eylül 2017, s. 173-201.

Aktaş, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul 2004.

Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekatı, C. II, Birinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci, Ali, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Özel Sayısı, C. 14, S. 41, Temmuz 1998, s. 611-620.

Çetin, Enver Tali, “Epidemik Tifüs”, *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, C. 10, Düz. Enver Tali Çetin, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 66-69.

Doğan, Ayhan, *Kop (Bayburt) Savunması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

Karatepe, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C. 42, S. 2, Nisan 2008, s. 301-313.

Özbay, Kemal, “Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı”, *Dirim*, C. 54, S. 3-4, Mart-Nisan 1979, s. 113-120.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010.

Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhî Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

Mustafa Şahin, “Birinci Dünya Savaşı’nda Sarıkamış Harekâtı Sonrası Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey’in Bu Kapsamdaki Çalışmaları”, *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası, Bildiriler*, Ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir, C. 2, 6-8 Kasım 2014, Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s. 289-310.

Tekir, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2016 Ek Sayısı 1, s. 267-287.

Unat, Ekrem Kadri, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949.

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Erzurum'da İşlenen Suçlar ve Kadın

Firdes Temizgüney*

Özet

İnsanlık tarihi boyunca süregelen ve en genel haliyle “kanunun cezalandırdığı fiiller” şeklinde tarifli yapılan suç, Osmanlı ceza hukukunda ise cerime veya cürm olarak, “Allah’ın yasaklayıp üzerine ceza tayin ettiği bir fiil veya terk şeklinde tanımlanmaktadır. Merkez ve taşrada meydana gelen adli olaylar, düzenlenen vukuat kayıtları ile takip edilmeye çalışılmış, ardından suç ve suçlular hakkında daha ayrıntılı ve derli toplu bilgiler içeren ceraim-i umumiye cetvelleri tutulmuştur. Bu cetveller, söz konusu bölgenin en büyük mülki amiri, polis müdürü veya komiseri ile jandarma kumandanının imzasını taşıyan ve Dâhiliye Nezaretine aylık olarak gönderilen vukuat bilgileri doğrultusunda düzenlenmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, vukuat kayıtları da dikkate alınarak, ceraim-i umumiye cetvellerine göre, R.1329 (M.1913/1914) yılı esas olmak üzere Erzurum Vilayeti’nde günlük hayatı ve asayiş durumunu olumsuz etkileyen suçlar ve bu suçlar içinde kadınların rolü hakkında bilgi vermektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, ceraim-i umumiye cetvelleri, suç, kadın.

Woman and Crimes Committed in Erzurum Before the First World War

Abstract

The crime which has been ongoing throughout the history of mankind and defined in general terms as “the acts punished by the law” was defined in Ottoman criminal law as abandum or crime which was “prohibited by the God or an act of punishment has been placed upon or an abandonment”. Judicial events from central and provincial cities were tried to be followed up with organized events records, and then, criminal records containing rulings of detailed and well-arranged information about crimes and criminals kept. This ruling is arranged in accordance with the facts of the incident sent to the Ministry of Internal Affairs monthly, which has the sign of the gendarmerie commander with the police officer or commissary of the region, the largest civilian official in the region.

The aim of this study was to investigate the crimes that adversely affect daily life and public order in the Erzurum Province, based on 1329 (Julian Calendar) (Gregorian C.1913 / 1914), according to the general crime schedules, taking into account the events records before the First World War to give information about the role of women.

Key Words: Erzurum, general crime schedules, crime, woman.

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, e-posta: firdes.temizguney@atauni.edu.tr

Giriş

Erzurum, tarihin ilk dönemlerinden itibaren, ticaret yollarının önemli kavşak noktasında bulunması ve stratejik konumu nedeniyle önemli bir yerleşim yeri olmuş, çeşitli siyasi, askeri ve sosyal olaylara tanıklık etmiştir. Osmanlı Devleti, doğuya yapacağı seferleri için önemli bir üs olarak gördüğü Erzurum'u ele geçirdikten sonra, 1535'te Erzurum Beylerbeyliğini kurmuştur. Böylece 16. yüzyılda Erzurum Beylerbeyliğinin Osmanlı-Safevi mücadelesinde önemi giderek artmıştır. Sonrasında Erzurum, doğudaki faaliyetlerin önemli merkezlerinden olmuş, Ruslarla yapılan mücadeleler, vilayetin sosyal ve iktisadi önemini azaltırken, askeri yönünü ön plana çıkartmıştır²³³⁴. Bu sebeple Ruslar, 1828-1829 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında, vilayeti kısa süreliğine de olsa işgal etmiştir. Söz konusu işgal, 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşmasıyla son bulmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, yeniden işgale maruz kalan Erzurum, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile işgalden kurtulmuşsa da idari yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Erzurum Vilayeti'nin iki sancağı olan Çıldır ve Kars sancaklarının tamamına yakını Rusya'ya bırakılmıştır. Erzurum Vilayeti'ne bağlı Çıldır Sancağı lağvedildiği gibi, Bayburt'a da yeniden sancak statüsü verilmiş, Çıldır Sancağı Mutasarrıfı ve diğer memurları geçici olarak Bayburt'a nakledilmiştir. Çıldır Sancağı'ndan Osmanlı tarafında kalan yerleşim yerleri Namervan nahiyesi ve köyleri ise Erzurum merkez kazasına bağlanmıştır. Bir süre sonra Erzurum Vilayeti'nde yeni bir idari yapılanmaya ihtiyaç duyulmuş, Namervan ve Tortum nahiyeleri birleştirilerek 23 Nisan 1882'de Tortum Kazası'na dönüştürülmüştür²³³⁵. Aynı şekilde Bayburt Sancağı da, 1888'de yapılan düzenleme ile lağvedilerek, yeniden Erzurum'a bağlı bir kaza haline getirilmiştir. Zaman zaman yapılan düzenlemelerle birlikte Birinci Dünya Savaşı öncesinde Erzurum'un idari yapısı;

Erzurum Merkez Sancağı: Erzurum, Bayburt, Pasinler, Kiğı, Tercan, Tortum, Gısgim, İspir, Namervan ve Hınıs kazaları.

Erzincan Sancağı: Erzincan, Kemah, Refahiye, Kuruçay ve Pülümür (Koziçan) kazaları.

Bayezid Sancağı: Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Tutak (Antab) kazaları şeklinde son halini almıştır. 24 Mayıs 1913 tarihli bir kayıta göre, Erzurum merkez ve kazalarının toplam nüfusu ise 742.138 olarak verilmiştir²³³⁶.

²³³⁴ Murat Küçükuğurlu, "Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum'un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri", *Yeni Türkiye*, 60 (2014), s. 917.

²³³⁵ Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37 (2008), s. 254.

²³³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), DH. EUM. MTK. 1/38.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar iki kez Rus işgaline uğrayan ve idari yapısında sürekli değişiklik görülen Erzurum'un, yine bu süreçte yaşanan büyük depremler ve giderek artan salgın hastalıklar da siyasi, sosyoekonomik ve demografik dokusunu önemli ölçüde etkiledi.

Özellikle Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'ni dönülmez bir noktaya getirdi. Uzun yıllar savaşa maruz kalmış, sosyal ve ekonomik dengesinde derin izler taşıyan diğer bölgelerde olduğu gibi Erzurum'da da, asayiş problemleri ortaya çıkmış, dolayısıyla suç vakalarında gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Bu artışın yaşanmasının en önemli sebeplerden biri de bölgedeki güvenlik güçlerinin vilayetin asayişini temin konusundaki yetersizliğiydi. Savaş öncesinde Erzurum Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen ve bölgedeki zabıta ve polis güçlerinin sayısı hakkında bilgi verilen yazıda, 4 tabur jandarma alayı, 51 zabıta, 570 süvari, 140 piyade, 115 polis memuru, 13 polis muavini, 8 üçüncü sınıf komiser, 2 ikinci sınıf komiserin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bunların yarısı Erzurum merkez ve çevresinde diğer yarısı ise Erzincan ve Bayezid sancaklarında hizmet vermektedirler. Ancak yazıda, bu sayının vilayetteki asayişin sağlanması konusunda yetersizliğinden şikâyet ediliyor, özellikle son zamanlarda ortaya çıkan harisane ve yıkıcı ihtilal hareketlerinin de güvenliği sıkıntıya düşürdüğü belirtiliyordu. Erzurum'un hem hududa yakın hem de stratejik bir noktada bulunduğu için inzibatının önemli olduğu söylenerek, mevcut kuvvetlerle vilayet ve çevresinde asayişin sağlanması çok zor hale geldiğinden, güvenlik güçlerinin artırılması; mevcut güçlere ilaveten 412 süvari, 567 piyade ilavesi ile boş bulunan 43 zabıtan kadrosunun da doldurulması gerektiği bildiriliyordu²³³⁷.

1912 yılına ait bir başka kayıttan ise, Balkan Savaşları dolayısıyla Erzurum'dan Çatalca'ya yardım için gönderilen asker takviyesinin, yine bölgedeki güvenlik sorununu artırdığı anlaşılmaktadır²³³⁸. Birinci Dünya Savaşı öncesi diğer problemleriyle birlikte suç işleme oranlarında görülen artış, Erzurum'un merkezden böyle bir talepte bulunmasını aslında zorunlu kılmıştı. Nitekim vilayetten merkeze gönderilen vukuat kayıtları ile ceraim-i umumiye cetvelleri de bu isteği doğrular niteliktedir.

Ceraim-i Umumiye Cetvelleri

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde vilayet ve sancaklarda meydana gelen suç olaylarının takibinde, vukuat cetvelleri ile ceraim-i umumiye cetvelleri son derece önemlidir. Osmanlı Devleti'nde emniyet ve asayiş bildiren vukuat kayıtlarının Dâhiliye Nezaretine gönderilmesi hususu, çok daha öncesinde başlamış bir uygulamadır. Nitekim Sultan II. Abdülhamit döneminden itibaren merkez ve taşrada meydana gelen adli olaylar, düzenlenen

²³³⁷ BOA. BEO. 4125/309353, 8 Aralık 1912.

²³³⁸ BOA. BEO. 4125/309353, 18 Aralık 1912.

vukuat kayıtları ile takip edilmeye çalışılmış ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da bu uygulamaya devam edilmiştir. Kaza merkezlerinde ay sonlarında hazırlanan cetvelleri, takip eden ayın ilk haftasında sancak merkezlerine, buradan da sırasıyla vilayetlere, vilayetler de Dâhiliye Nezaretine ulaştırmışlardır²³³⁹.

Vukuat cetvellerinde, sırasıyla suçun tarihi, suçun işlendiği yer, suçun türü, faili, mağdur ve şikâyetçi konumundaki kişi, suçlunun yakalanma tarihi, yakalanmadı ise yakalanamama sebebi ve ihmali olan memurların isimleri, bu memurlarla ilgili ne gibi muamele yapıldığı²³⁴⁰ ile son olarak suçla ilgili ve olayın takibatı hakkında açıklama bilgisi yer alıyordu. Bazı suçların açıklama kısmında vaka ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilirken, bazılarının da ise suçun neden işlendiğine dair herhangi bir açıklama bulunmaması olayın neden işlendiği sorusunu cevapsız bırakıyordu²³⁴¹. Daha çok suçluların yakalanıp yakalanamadıkları ve yakalananlarla ilgili olarak da adliye teslim edildikleri belirtilirken, ne tür cezai bir işlem uygulandığı cetvellerin dışında tutulmuştur. Suçluların ilgili makamlara teslim edildiği ve gerekli işlemlerin başlatıldığı ile ilgili bilgilerin yer aldığı cetvellerde, çok az da olsa delil yetersizliği yüzünden serbest bırakılanların olduğu bilgisine rastlanmaktadır²³⁴². Bölgenin en büyük mülki amiri, polis müdürü veya komiseri ile jandarma kumandanının imzasını taşıyan ve Dâhiliye Nezaretine aylık olarak gönderilen vukuat cetvelleri, suç ve suçlulara dair nitelikli bilgiler sunmaktadır.

Bir bölgede yaşanan suç ve suçlu profilleriyle ilgili ayrıntılı bilgi sunan bir diğer envanter çeşidi de ceraim-i umumiye cetvelleridir. Cetveller, işlenen suç çeşitlerine göre ayrılmakta, suçlar, “*çeşitli suçlar*” başlığı da dâhil olmak üzere 59 başlıkta toplanmaktadır²³⁴³. Olayların değerlendirilmesinde, faili belli olanlar ve olmayanlar şeklinde bir ayırım söz konusu

²³³⁹ Hümmet Kanal, “Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kayıtlarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nın Sonlarında İzmit Sancağı'nda Emniyet ve Asayiş”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli 2017, s. 1016.

²³⁴⁰ Firari olanların neden yakalanamadığı ve sorumlu olan memurların isimlerinin de istenildiği cetvellerde, ilgili memurlarla ilgili olarak, görevlerinden azil ile gerekirse farklı cezaların da uygulanabileceği konusunda zaman zaman uyarılar yapıldığı ve (Abdulkadir Gül, “Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII/1–2 (2013), s. 6-7) bu şekilde suiistimal olaylarının önüne geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

²³⁴¹ Pülümür'de meydana gelen haneye silah atma ve bir öldürme olayının sebebi, suçlular firar ettiğinden anlaşılamamış, açıklama kısmı boş bırakılmıştır (BOA. DH. EUM. MTK. 42/16.). Eleşkirt'te meydana gelen üç kundaklama olayından biri hariç ikisinin faillerinin hepsi yakalanmasına rağmen yine sebebi anlaşılamamıştır. Bu da gösteriyor ki, bazen suçluların sorguları uzun sürdüğü gibi, sonrasında sebep tespit edilse bile cetveller gönderildiği için bir sonraki ayda, geçmişteki bir olayla ilgili her hangi bir açıklama yapılmamaktadır.

²³⁴² Hınıs'ta 1913 Ekim'inde meydana gelen bir gasp olayında kişi delil yetersizliğinden mahkemece serbest bırakılmıştır (BOA. DH. EUM. MTK. 37/18.).

²³⁴³ Vukuat cetvellerinde öldürme, tecavüz, kürtaj, gasp ve darp, kız ve kadın kaçırmak, hırsızlık, kundaklama, yol kesme gibi daha kapsayıcı suç başlıklarına rağmen, ceraim-i umumiye cetvellerinde yer alan rüşvet, kumarhane ve piyango açmak, ruhsatsız matbaa açmak ve zararlı yayınlar basmak, devletin iç güvenliğini ihlal, mühürlü emanet eşya ve resmi evrak hırsızlığı gibi ayrıntılı suç başlıkları yer almamaktadır.

olsa da faili meçhul suçlarla ilgili olarak, bu kişilere dair başka bilgi bulunmadığı için faile ait bilgiler boş bırakılmış ve sadece toplam suçlar kısmında gösterilmiştir²³⁴⁴.

Bölgede hangi suçların kaç kişi tarafından işlendiğine dair istatistiki bilgiler sunan cetveller, öncelikle suçun mahiyetini ele alıp faili belli olan ve olmayan şeklinde bir ayırmadan sonra suçluların tutuklu ve firari bulunmalarına göre de bir tespitte bulunmaya çalışmaktadır. Firariler ise kimlikleri tespit edilmiş suçluları ifade etmektedir. Suçlu görülen kişilerin erkek ve kadın olarak ayrı ayrı nitelendirildiği cetvellerde, yine suçlular medeni durumlarına göre bekâr, evli; çocuklu-çocuksuz, dul; çocuklu çocuksuz olarak da ayrılmaktadır. Cetvellerde üzerinde durulan bir diğer husus da, suçlunun sabıkalı veya sabıkasızlar oluşu yani daha önce suç işleyip işlememe durumudur. Yine suçun mesleklere göre dağılımı yapılmış²³⁴⁵, hangi mezhepten oldukları, tabiiyetleri, eğitim durumları, nerede ikamet ettikleri, yaşları, suçu işleme sebepleri belirtilmiştir.

Ceraim-i umumiye cetvellerinde suçun nedenlerine dair verilen başlıklar genel bir değerlendirme sonucu belirlenmiştir. Bu başlıklar; *servet hırsı, ırza tasallut, aşk, sarhoşluk, fuhuş ve eğlence, meyhanede kavga, düşmanlık ve intikam ile çeşitli sebepler* altında toplanmıştır. Bununla birlikte bazı suçlarda; örneğin öldürme suçu, işlenme türüne göre kasten öldürme, planlamadan öldürme, kazaen ölüme sebebiyet verme gibi çeşitli başlıklara ayrılırken, her suç için çeşitlendirme yapılmadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra vilayetten gönderilen vukuat kayıtlarında cebren kız kaçırmak ve nikâhlı kadın kaçırmak suçları ayrı ayrı değerlendirilirken, bu suç cereaim-i umumiye cetvellerinde, sadece kız kaçırmak şeklinde tek bir başlık altında toplanmıştır. Bununla birlikte fiilin işlenme şekline göre, yani kaçırma sonrasında tecavüz olayı gerçekleşmişse hangi başlık altında değerlendirildiği ise net değildir. Bu durum, vilayette işlenen suçların cetvellere yansıdığından daha fazla olduğunu düşündürmektedir. Aynı durum farklı suçlar başlıkları için de geçerlidir. Örneğin darp ve yaralama suçlarında, bazen bu suçun nedeni gasp amaçlı olduğundan suçun nasıl değerlendirildiği anlaşılammaktadır. Buna rağmen suç ve suçlular konusunda geniş bir bakış açısı sunan cereaim-i umumiye cetvelleri, R.1329 (M.1913/1914)²³⁴⁶ senesi için tek bir seferde dosyalanmıştır²³⁴⁷. Nitekim Erzurum Vilayeti'nden de bu sene için vukuat cetvelleri ile cereaim-

²³⁴⁴ Fatih Öztöp, II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014, s. IX.

²³⁴⁵ Bu ayırma göre; tüccar, çiftçi (zirai), memur, zanaatkâr, sarraf, işçi, kira mülk sahibi, tüccar ve sarraf çalışanı, işsiz gibi başlıklarımlara gidildiği görülmektedir.

²³⁴⁶ Çalışmaya konu olan cereaim-i umumiye cetvelleri, Rumi ve Miladi tarih farklılıkları da dikkate alınarak; 1913 yılı Mart-Nisan-Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos-Eylül-Ekim-Kasım-Aralık ve 1914 yılına denk gelen Ocak ve Şubat ayları doğrultusunda değerlendirilmiştir.

²³⁴⁷ Fatih Öztöp-Demet Karasu, "Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında "Adam Öldürme ve Öldürmeye Teşebbüs" Suçları (R.1329 - M.1913/1914)", *Tarih Okulu Dergisi*, XXIX (2017), s. 208. Ceraim-i

i umumiye cetvellerinin ayrı ayrı tutulması istenilmiştir²³⁴⁸. Söz konusu bir yıllık zaman zarfında, Erzurum Vilayeti için oluşturulan ceraim-i umumiye cetvellerinin tamamı merkeze ulaştırılmıştır.

Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Erzurum'da İşlenen Suçlar

Ceraim-i umumiye cetvellerine göre 59 suç başlığı altında belirlenen suçlardan²³⁴⁹ büyük çoğunluğunun vilayette görüldüğü dikkat çekmektedir²³⁵⁰. Bunlardan en çok işlenenler dikkate alındığında görülen suçlar şunlardır:

Darp ve yaralama: Söz konusu dönem dikkate alındığında vilayet dâhilinde en çok işlenen suçun, darp ve yaralama suçu olduğu görülmektedir. Ancak ceraim-i umumiye cetvellerinde diğer suçlar gibi darp ve yaralama suçlarının hangi nedenle işlendiğine dair bir ayırım yapmak mümkün değildir. Vukuat kayıtlarında ise darp ve yaralama eyleminin ne şekilde meydana geldiği ve sebepleri hakkında zaman zaman bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin, kurşunla veya bıçakla yaralamak gibi suç aletine ve öldürmek kastıyla ya da tehlikeli şekilde yaralamak²³⁵¹ gibi suçun mahiyetine göre de bir sınıflandırma söz konusudur. Yine husumet veya arazi anlaşmazlıkları gibi sebeplerle bu suçun meydana geldiği anlaşılmaktadır²³⁵². R. 1329 (M.1913/1914) senesi vilayette görülen darp ve yaralama olay sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

umumiye cetvelleri 1329 (M.1913/1914) senesi için dosyalansa da geriye dönük olarak cetveller oluşturulduğu da görülmektedir. Örneğin Bayezid Sancağı ile bu sancağa bağlı Diyadin, Tutak ve Eleşkirt kazalarıyla ilgili olarak 1328 yılına ait ceraim-i umumiye cetvellerinin de aynı şekilde dosyalandığı görülmektedir (BOA. DH. EUM. EMN. 64/26).

²³⁴⁸ BOA. DH. EUM. EMN. 25/20.

²³⁴⁹ Bu suçlardan bazıları şunlardır: Darp ve yaralama, yol kesme, adam öldürme, hırsızlık (meskûn mahalde duvar delerek kapı kırarak hırsızlık-geceleyin duvar aşarak ve şiddet göstererek hırsızlık, hayvan hırsızlığı), kundakçılık, tecavüz, zorla kız kaçırmak, sahtekârlık, yanıcı/patlayıcı madde imal ve satışı, tehdit, kürtaj, korkutma maksadıyla silah kullanmak, zabıta ve askerlere hakaret, sahte para basmak, hukuki işlerde yalan şahitlik ve yemin, dolandırıcılık, küfür, hakaret ve iftira, yankesicilik, sarhoşluk, kumarhane ve piyango açmak, emniyeti suiistimal, eski eserlere zarar vermek, fuhuşa tahrik ve tecavüz, sarkıntılık, yergi ve sövme, yol tezkeresi ve pasaport sahtekârlığı, ruhsatsız matbaa açmak ve zararlı yayınlar basmak, mühürlü emanet eşya ve resmi evrakı almak, hapishaneden birini kaçırmak ve saklamak, yetkisiz resmi görev icra etmek, zararlı içecekler ve yasaklanmış ürünlerin satılması, mal, emlak ve erzaka zarar verme vb.

²³⁵⁰ “Devletin dış güvenliğini ihlal”, “çocuk değiştirmek ve kaçırmak”, “telgrafla haberleşmeyi ihlâl” gibi suçların vilayette işlenmediği görülmektedir.

²³⁵¹ BOA. DH. EUM. MTK. 20/24; DH. EUM. MTK. 22/08.

²³⁵² 1913 senesi Haziran ayında Karakilise’de meydana gelen yaralanmalarla ilgili bkz. BOA. DH. EUM. MTK. 37/19.

Mart	50	Eylül ²³⁵³	113
Nisan	68	Ekim	111
Mayıs	78	Kasım	63
Haziran	40	Aralık	26
Temmuz	155	Ocak	53
Ağustos	112	Şubat	63
Toplam: 932			

Erzurum Vilayeti'nde ceraim-i umumiye cetvellerine yansıyan darp ve yaralama vaka sayısı hepsinin faili belli olmak üzere 932'dir. Suçluların büyük bir kısmı yakalandığı gibi firar edenler de vardır. Örneğin Ağustos ayına ait cetvelde, darp ve yaralama suçuna karışan 174 kişi yakalanırken, 43 kişi firar etmiştir²³⁵⁴. Bazen yaralama eylemi ölümlü sonuçlanmış, bu durumda suç, adam öldürme olarak kayıtlara geçmiştir. Erzincan merkezde, Şubat ayında Aziz'in, tarla alım satımı üzerine tartışmaya girdiği İbrahim'i bıçaklaması ve yaralama olayının ölümlü sonuçlanması da bu kabildendir²³⁵⁵. Bu suç çeşidine karışanların ise çoğunluğunu evli ve çocuklu kişilerin oluşturduğu dikkat çekmektedir. Şubat ayı cetvelinde 130 yakalanan 3 firar eden olmak üzere toplam 133 evli ve çocuklu kişi darp olayına karışmıştır. Bir başka dikkat çeken durumda, bu suçun işlenme oranının şehirlerde daha yüksek olduğudur²³⁵⁶.

Hırsızlık: Vilayet dâhilinde görülen bir diğer suç çeşitliliğini, hırsızlık suçları teşkil etmektedir. Hırsızlık suçları; adi hırsızlık suçları, adi hayvan hırsızlığı, meskûn mahalde duvar delerek ve zorla kapı kırarak hırsızlık, geceleyin silahlı duvar aşarak ve şiddet göstererek hırsızlık, gece cemiyetle yol keserek hırsızlık olmak üzere başlıklara ayrılmaktadır. Vilayette bir yıl zarfında görülen hırsızlık olaylarının toplamı şu şekildedir:

²³⁵³ Darp ve yaralama suçu her ay zarfında en fazla görülen suç çeşitliliği olmasına rağmen, Eylül ayı zarfında bu suç hanesi boş görünmekle birlikte, muhtemelen vilayette az sayıda görülen "yetkisiz resmi görev icra etmek" suçuyla karıştırılmıştır. Nitekim 1913 yılı boyunca toplamda sadece Nisan ayında ve bir adet olmak üzere görülen yetkisiz resmi görev icra etmek suçu, Eylül ayında 113 olarak gösterilmektedir ki bu sayı tüm yıl göz önünde bulundurulduğunda abartılıdır. Ayrıca cetvelin devamındaki istatistiki sayılar darp ve yaralama suçu hanesinde gösterilmiştir (BOA. DH. MTK. 9/35).

²³⁵⁴ BOA. DH. EUM. MTK. 9/37.

²³⁵⁵ BOA. DH. EUM. MTK. 22/08.

²³⁵⁶ Bir yıllık zaman zarfında şehirlerde 967, köylerde ise 781 darp ve yaralama olayı yaşanmıştır. Şehirlerde bu olay, en çok 147 olayla Eylül ayında, köylerde ise 165 vakayla Temmuz ayında görülmüştür (BOA. DH. EUM. MTK. 12/44; DH. EUM. MTK. 9/39).

Mart	21	Eylül	71
Nisan	29	Ekim	72
Mayıs	39	Kasım	34
Haziran	11	Aralık	40
Temmuz	70	Ocak	35
Ağustos	29	Şubat	13
Toplam: 464			

Ekim’de Eleşkirt’te yaşanan üç suç çeşidinin tamamı hırsızlıkla ilgilidir. Bir eve kapı kilidi açılarak, bir başka eve de hane bacasından girilerek hırsızlık yapılmıştır. Üçüncü hırsızlık olayıyla ilgili ise takibat yapılmakla birlikte, yakalanan suçlular adliyeye teslim edilmiş, ancak delil yetersizliğinden serbest bırakılmışlardır²³⁵⁷. Erzincan merkez sancağında ise duvar delerek gerçekleşen hırsızlık sonucu suçlu jandarmanın takibine uğramış ve teslim olmak istemediği için öldürülmüştür²³⁵⁸.

Hırsızlık çeşitleri arasında görülen hayvan hırsızlığı ise vilayette oldukça yaygındır. Nitekim 464 hırsızlık olayının 90’ı hayvan hırsızlığı ile ilgilidir. Erzincan’ın Refahiye Kazası’nda Ekim’de görülen 3 hırsızlık çeşidinin 2’sini hayvan hırsızlığı oluşturmaktadır²³⁵⁹. Tamamının failinin belli olduğu olaylarda, 137 kişi yakalanırken, 40 kişi ise firar etmiştir.

Anahtar taklidiyle ve kilit açarak hırsızlık yapmak, zorla senet ve tahvil imzalattırmak, zirai ürün ve mahsul hırsızlığı gibi suç çeşitlerinin²³⁶⁰ içinde bulunduğu adi hırsızlık suçlarının vilayette en fazla rastlanan hırsızlık çeşidi olduğu görülmektedir. Nitekim toplam hırsızlık suçlarının 1’i faili meçhul olmak üzere 271’ini adi hırsızlık suçları oluşturmaktadır. Daha çok evli ve çocuklu kişilerin karıştığı bu suçlarda, toplamda 416 kişi yakalanırken, 47 kişi ise firar etmiştir. Hiç şüphesiz ki vilayette büyük bir güvenlik sorunu oluşturan hırsızlık suçunun bu kadar yaygın olması, sosyoekonomik yapıdan kaynaklanmaktadır.

Küfür, Hakaret ve İftira: Ceraim-i umumiye defterlerinde, “*şetm ve hakaret ve iftira*” şeklinde başlıklandırılan ve kişilerin şeref ve saygınlığına zarar vermek suç olarak kabul edilmiştir. Vilayette bu suç çeşidinin de sıklıkla görüldüğü dikkat çekmektedir:

²³⁵⁷ BOA. DH. EUM. MTK. 37/18.

²³⁵⁸ BOA. DH. EUM. MTK. 20/24.

²³⁵⁹ BOA. DH. EUM. MTK. 37/18.

²³⁶⁰ Öztop, Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet, s. 194-195.

Mart	9	Eylül	33
Nisan	18	Ekim	17
Mayıs	19	Kasım	18
Haziran	22	Aralık	11
Temmuz	51	Ocak	14
Ağustos	15	Şubat	14
Toplam: 241			

Kadınların da oldukça etkin olduğu bu suç çeşidinde, toplamda 241 olayla ilgili olarak 290 kişi yakalanırken, 133 kişi ise firar etmiştir. Yakalananların ve firar edenlerin sayısı düşünüldüğünde, suçlu sayısının olay sayısının oldukça üstünde olduğu görülmekte, bu durum her bir olaya karışanların birden fazla olduğunu göstermektedir. Dikkat çeken bir başka husus da, diğer suçlarda olduğu gibi daha çok okuma yazma bilmeyen kişilerin küfür, hakaret ve iftira suçlarına karıştığıdır. Ağustos ayı cetvelinde, 6 okuma yazma bilen kişi bu suçu işlerken, okuma yazma bilmeyenlerin sayısı ise 22'dir²³⁶¹. Yine Haziran'da 34 ve Temmuz ayı cetvelinde bu suçla ilgili görülen 83 kişinin tamamı okuma yazma bilmemektedir²³⁶². Her iki ayın cetvelinde bu suçu işleyenler arasında ise yüksek tahsil gören hiç kimse bulunmamaktadır. Bu durum aynı zamanda suça karışma durumu ile eğitim arasındaki ilişkiyi de ortaya koymaktadır.

Benzer içerikli olup cetvellerde ayrı başlıkta değerlendirilen bir başka suç da “zemm ve kadh” olarak isimlendirilmiştir. Bir kimseyi, suç olmayan veya hakaret içermeyen cümlelerle kötülemek, halkın tepki ve hakaretine maruz bırakacak şekilde aleyhinde sözler sarf etmek “zemm” suçunu teşkil etmektedir. Zemm suçu bugünkü manada dedikodu yaparak karalamak anlamına gelmektedir²³⁶³. Vilayette Mart ayında 2 zemm ve kadh olayı meydana gelmiş ve 3 kişi yakalanmıştır²³⁶⁴.

Sarhoşluk: Vilayette görülen suçlardan sarhoşluk, Osmanlı hukuk kurallarına aykırı bir şekilde, sarhoşken umuma açık yerlerde bulunulmasının bir sonucu olarak ceraim-i umumiye cetvellerine yansıyan bir başka suç çeşididir. Cetvellere yansıyan sarhoşluk olayı sayısı şu şekildedir:

²³⁶¹ BOA. DH. EUM. MTK. 9/37.

²³⁶² BOA. DH. EUM. MTK. 5/30; DH. EUM. MTK. 9/39.

²³⁶³ Öztop, Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet, s. 178.

²³⁶⁴ BOA. DH. EUM. MTK. 9/34.

Mart	9	Eylül	25
Nisan	10	Ekim	37
Mayıs	8	Kasım	29
Haziran	3	Aralık	12
Temmuz	20	Ocak	31
Ağustos	5	Şubat	15
Toplam: 204			

Toplamda 204 sarhoşlukla ilgili vaka kayıtlara geçerken, suç çeşidinin özelliğinden kaynaklanıyor olsa gerek, kişiler bu durumlarından dolayı kaçamadıkları için tamamı yakalanmıştır. Bir diğer dikkat çeken durum da, bu suçla ilişkilendirilen 228 suçlunun yine tamamı erkektir. Bunların ise çoğunluğunu evli kişiler oluşturmaktadır. Nitekim bir yıllık süreçte bu suçu işleyen 228 kişiden, 96'sını bekârlar, 107'sini evli ve çocuklu, 15'ini evli çocuksuz, 5'ini dul çocuklu, 5'ni de dul çocuksuzlar oluşturmaktadır. Sarhoşluk aynı zamanda işlenen suçların sebepleri arasında da gösterilmektedir. Vilayette Mayıs'ta 17 yaralama ve 7 zabıta ve askerlere karşı hakaret suçlarının sarhoşluk sebebiyle işlendiği görülmektedir²³⁶⁵. Aynı zamanda başta hırsızlık olmak üzere asayiş bozucu pek çok suçun da sebep olarak sarhoşlukla ilişkilendirildiği dikkat çekmektedir²³⁶⁶.

Bu suçlar dışında vilayette, sayısı daha az olmakla birlikte görülen bir diğer suç çeşidi de kundaklamadır. Kundakçılık suçları meydana geldiği yer itibariyle ayrı bir cezai tedbir gerektirmekle birlikte, vilayette görülen kundakçılık suçlarının daha çok merak, samanlık ve ot yakmak şeklinde geliştiği görülmektedir. Dolayısıyla bu suçların çoğunluğu köylerde meydana gelirken, yine bu suçu işleyen kesim arasında çiftçiler, ameleler ve işsizler başı çekmektedir. Toplamda 33 kundaklama olayının görüldüğü vilayette, bu suçu işleyenlerin tamamı ise İslam ahalidir. Kundaklama olaylarının yaşanmasında, ileler arası husumet ve intikam gibi sebepler etkili. Diyardin'de yaşanan ve ot yakmak şeklinde gelişen kundaklama suçu tarla anlaşmazlığı yüzünden meydana gelmişti²³⁶⁷. Kemah'ta ise Kemah'a kaçak tütün getiren kişileri ihbar eden ve bu tütünlerin jandarma tarafından yakalanmasını sağlayan ihbarcı Halil'in merekteki otları intikam hissiyle kundaklanmış, ahır ve evindeki eşyalarını da yakan kişiler firar etmiştir²³⁶⁸.

²³⁶⁵ BOA. DH. EUM. MTK. 2/18.

²³⁶⁶ Bir örnek için bkz. BOA. DH. EUM. MTK. 25/3.

²³⁶⁷ BOA. DH. EUM. MTK. 37/18.

²³⁶⁸ BOA. DH. EUM. MTK. 37/18.

Vilayette, cezai uygulamalar da göz önünde bulundurulduğunda, firar olaylarının en fazla görüldüğü suçlardan, adam öldürme yani *katl* vakaları dikkat çekmektedir. Cetvellerde, adam öldürme suçlarında kasıt unsuru dikkate alınarak bir ayrıma gidilmiştir. Bu sebeple taammüden yani kasıtlı, ya da kasıt olmaksızın; bir tartışma ya da anlık öfke ile öncesinde planlamadan öldürme vakaları birbirinden ayrı tutulmuştur. Bunun yanı sıra öldürme vakalarında, darben²³⁶⁹ ve kazaen öldürme²³⁷⁰, “katl-i usûl²³⁷¹” denilen ve katilin üst soyundan gelen, anne, baba, amca, dede, teyze, hala, dayı vb. kişileri öldürmesi ve “katl-i furû²³⁷²” olarak tanımlanan ve katilin çocukları, yeğenleri gibi alt soydan birisini öldürmesi şeklinde ayrıma gidildiği de görülmektedir²³⁷³. Yine öldürmeye teşebbüs suçları ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Öldürme sebepleri arasında ise, arazi anlaşmazlıkları, tarla alım satımı konusunda çıkan tartışmalar, hırsızlık, kişisel ve aileler arasındaki husumet²³⁷⁴, kavgalar, namus cinayetleri, alacak mevzuları ve intikam başta gelmektedir. Vilayette hemen her ay görülen öldürme suçlarında, suçlunun hangi suç aletiyle suçu işlediği de belirtilmektedir. Buna göre suç aleti olarak revolver silah, tüfek, bıçak kullanıldığı gibi yine zehirleme²³⁷⁵ ve ihnak²³⁷⁶ (boğarak) yöntemiyle ölümlerin gerçekleştiği görülmektedir.

Yol kesme olayları ise yine vilayette görülen diğer önemli suçlar arasındadır. Uzun yıllar savaşa maruz kalmış, sınır problemleri ve asayiş sorunlarının giderek büyüdüğü Erzurum’da, eşkıyalık faaliyetlerinde gözle görülür bir artış söz konusuydu. Bunun yanı sıra bölgenin büyük bir kısmının dağlık alanlardan oluşması ve eşkıyaların barınması için uygun fiziki koşulların bulunması da bu faaliyetlerin kolaylaşmasına sebep oluyordu. Eşkıyalık faaliyetlerinin başında ise yol kesmeler ve soygunlar geliyordu. Bu dönemde eşkıyalık ve yol kesmenin, genel suç olayları içinde ciddi bir oran teşkil ettiği ve hemen her ay vilayetin suç

²³⁶⁹ Haziran ayında Kiğı’da darben vefat olayı gerçekleşmiş, tarla sulama meselesi yüzünden Hüseyin oğlu Mamed, Murtaza ile arasında çıkan tartışmada aldığı darbe sonucunda ölmüş, Murtaza ise Rusya’ya firar ettiği için yakalanamamıştır (BOA. DH. EUM. MTK. 37/19).

²³⁷⁰ Erzurum merkez kazasında meydana gelen olayda, Reşit adlı bir kişi revolver silahı kurcalarken silahın ateş alması sonucu 13 yaşındaki Nurettin’i kazaen öldürmüştür (BOA. DH. EUM. MTK. 65/3).

²³⁷¹ İspir kazasında revolver silahla meydana gelen olayda, Neşad ve Halit amcaları Tayyar’ı öldürmüş, böylece katl-i usul yani üst soydan birini öldürme fiili gerçekleşmiştir (BOA. DH. EUM. MTK. 42/16).

²³⁷² Hınıs kazasının Kayabaşı Mahallesi’nden Bekir’in zevcesi Sultan, yirmi günlük kız çocuğunu boğarak öldürmüştür. Öldürme sebebi ise belli değildir (BOA. DH. EUM. MTK. 42/16).

²³⁷³ Öztıp-Karasu, “Kudüs Sancağında “Adam Öldürme ve Öldürmeye Teşebbüs”, s. 206-207.

²³⁷⁴ Erzurum merkez kazası Vani Efendi Mahallesi’nden Şükrü, Camii Kebir Mahallesi’nden İhsan Bey’i aralarındaki düşmanlık sebebiyle katletmiş, Eylül ayında meydana gelen bu olay, kayıtlara taammüden adam öldürme olarak geçmiştir (BOA. DH. EUM. EMN. 85/28).

²³⁷⁵ Mart ayında Hınıs’ta meydana gelen iki öldürme olayından biri zehirleyerek öldürme olarak kayıtlara geçmiştir. Hüseyin ve Hasan adlı iki kişi öldürülmüş, suçlu ise kaçtığı için yakalanamamıştır (BOA. DH. EUM. MTK. 36/14).

²³⁷⁶ Kiğı’da Ermeni milletinden Dikran bacanağı ile birlikte, arazilerin bir kısmını diğer oğluna verdiği için babasını boğarak öldürmüşlerdir (BOA. DH. EUM. MTK. 42/16).

cetvelinde yer aldığı görülmektedir. Bu suç çeşidi daha çok eşkıyalık bağlamında geliştiği için aynı zamanda firar olaylarının da en fazla görüldüğü suçlardandır.

Vilayet dâhilinde gerek adam öldürme gerek yol kesme gibi işlenen suçlar dikkate alındığında suçluların önemli bir kısmı yakalanmakla birlikte firar olaylarının çok yaygın bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Daha çok Rusya'ya²³⁷⁷ ya da İran'a²³⁷⁸, ülke içinde ise genellikle Dersim²³⁷⁹ taraflarına kaçtığı için yakalanamayan suçluların yanı sıra, yerleri tespit edilemeyenler de firari olarak kabul edilmişlerdir. Bu durum sürekli Dâhiliye Nezareti ile Erzurum Vilayeti arasında yazışmalara sebep olmuş, Nezaret firarilerin biran önce yakalanması için uyarılarda bulunmuştur²³⁸⁰. Bu uyarılara karşılık vilayet, suçlu firariler, yakalanamama sebepleri ve bunların yakalanması ile ilgili olarak yapılan çalışmalar hususunda Dâhiliye Nezaretini bilgilendirmiştir. Nitekim vilayetten gönderilen yazıda, 1913 senesi Mart ayı başından, Ağustos sonuna kadar altı aylık zaman zarfında Erzurum ve çevresinde jandarmanın takibi sonucu ele geçirilen eşkıya ve suçlulara dair bir defter hazırlanmış, buna göre; 91 olayla ilgili suçlu görülen kişilerin yakalandığı bilgisi verilmiştir²³⁸¹. Bir başka yazıda ise, Nisan ayında işlenen olaylarda yakalanamayan bazı kişilerin yakalandığı haber verilmiştir²³⁸². Firarda bulunan kişilerle ilgili de çalışma yapan vilayet, yine bu konuda Nezareti bilgilendirmiş, gönderdiği bir yazıda, Hınıs Kazası'ndan olup firarda buldukları anlaşılan kişilerden birinin vefat ettiğini, diğerlerinin de tamamının yakalandıklarını bildirmiştir²³⁸³.

Suç ve Kadın

Günümüz Türkiye'sinin en önemli sorunlarından biri şüphesiz ki, kadına yönelik şiddettir. Öldürülen, tecavüze uğrayan, işkence gören ve kaçırılan kadınların bu dönem işlenen suçlarda önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra kadınların suç işleme konusunda da oldukça aktif oldukları dikkat çekmektedir. Böylece suç ve kadın unsurunu iki

²³⁷⁷ Rusya'ya firar edenlerin tamamına yakını adam öldürme suçu işleyen kişiler oluşturmaktadır. Ağustos ayında Gisgim Kazası'nda meydana gelen 2 öldürme olayının ikisinin de faili Rusya'ya firar ettiği için yakalanamamışlardır (BOA. DH. EUM. MTK. 20/24). Karakilise'de ise öldürmek kastıyla yaralamak suçundan bir kişi Rusya'ya firar etmiştir (BOA. DH. EUM. MTK. 37/19).

²³⁷⁸ Bayezid merkez kazasında meydana gelen 4 ayrı öldürme olayının bütün faillerinin İran'a firar ettikleri için yakalanamadıkları belirtilmektedir (BOA. DH. EUM. EMN. 17/15).

²³⁷⁹ Eylül ayında Tercan Kazası'nda gerçekleşen bir öldürme olayından sonra suçlu firar etmiş, yapılan tahkikat neticesinde kaçarak Dersim civarına gittiği anlaşılmıştır (BOA. DH. EUM. EMN. 85/28). Yine 1914 senesi Ocak ayında meydana gelen olaylara ve suçluların yakalanmasına için çalışmaların devam ettiğine dair merkeze bilgi verilen yazıda, Kiğı'da 1 zehirleyerek öldürme olayından sonra suçlunun Dersim taraflarına firar ettiğinden yakalanamadığı belirtilmiştir (BOA. DH. EUM. MTK. 28/4).

²³⁸⁰ Merkez, vilayetten firariler ile ilgili gerekli önlemleri almasını istediği gibi, özellikle bu tür olayların sıklıkla görüldüğü Pülümür, Erzincan ve Gisgim'de daha önce suça karışmış olup firari bulunan kişilerin yakalanması için ayrıca yazışmalarda bulunmuştur (BOA. DH. EUM. MTK. 22/08).

²³⁸¹ BOA. DH. EUM. EMN. 30/44.

²³⁸² BOA. DH. EUM. MTK. 42/16.

²³⁸³ BOA. DH. EUM. MTK. 32/3.

açından değerlendirmek mümkündür. İlki kadına yönelik işlenen suçlar, ikincisi ise kadının işlediği, yani failinin kadın olduğu suçlardır. Ayrıca kadının vilayette işlenen özellikle adam öldürme olaylarında sebep teşkil ettiği de görülmektedir.

Kaçırma ve Tecavüz: İlk başlık altında kadına yönelik işlenen suçlar arasında, kaçırma ve tecavüz suçları başta gelmektedir. Vilayetten gönderilen kayıtlarda bu suç, zorla kız ya da nikâhlı kadın kaçırmak şeklinde tek bir başlık altında toplanmış, tabii fiilin işlenme şekline göre tecavüz durumu söz konusu olmuşsa ayrıca zorla tecavüz ya da tecavüze teşebbüs suçu olarak değerlendirilme durumu ortaya çıkmıştır.

Kızların zorla kaçırılması suçu, bir kısmı bekâr erkekler tarafından evlenme düşüncesiyle, bir kısmı da sadece tecavüz amaçlı gerçekleşmiştir. Bunlar arasında çocuk yaşta olanlar bulunduğu gibi bunun sonucunda hamile kalanlar da mevcuttur. Eylül ayında Bayburt'un Çimağıl Karyesi'nden Abdi, aynı karyeden 12 yaşındaki Gülhanım'ı kaçırap tecavüz emiş, suçlu firar ettiği için yakalanamamıştır. Aynı ay Diyadin'in Boti Sufla Karyesinde meydana gelen kız kaçırma olayında; Şeyh Ahmet ve rüfekası, aynı karyeden 13 yaşındaki Emine'yi oğlu Ali için kaçırmış, kız Ali tarafından tecavüze uğramıştı. Yine Eleşkirt'te tecavüze uğrayan bir kız ise hamile kalmıştır²³⁸⁴.

Kız kaçırma olayları, zaman zaman düşmanlıklara, dolayısıyla vilayette farklı suçların işlenmesine sebep oluyordu. Örneğin Eleşkirt'te kız kaçırmak meselesi yüzünden aralarında sorun bulunan Biro isimli bir kişi, Hasan Ağa'nın yolunu keserek parasını gasp etmiştir²³⁸⁵. Yine Eleşkirt'te Süleyman'ın kız kardeşini kaçırmak için hanesine zorla giren Mevlüt, Reşit ve Ali isimli kişiler bunu başaramayınca, Süleyman'ın samanlıktaki otunu yakmışlardır²³⁸⁶.

Ceraim-i umumiye cetvellerinde sadece kız kaçırma olaylarına yer verilse de vilayette nikâhlı kadın kaçırmak suçları da sıklıkla görülmektedir. Cetvellerde sadece Ekim ayında bu iki suç çeşidinin birlikte verilmesi dikkat çekicidir. Kaçırılan nikâhlı kadınların eşleri, ya askerde, çalışmak için farklı bir yerde, eşlerinin evde olmadığı bir zamanda ya da komşusuna gitmek, odun getirmek gibi herhangi bir sebeple dışarı çıktıkları sırada bu suça maruz kaldıkları görülmektedir. Erzincan'da meydana gelen olayda, İsmail isimli bir kişi, asker Ali'nin zevcesi Suna'ya gündüz tek başına otururken evine girerek tecavüz ederken²³⁸⁷, Kiği'da yine kocası askerde olup kaçırılan bir kadından haber alınmadığı belirtilmektedir²³⁸⁸. Tortum'da meydana gelen olayda ise Hartha Karyesi'nden Emin, aynı karyeden olup çalışmak için Rusya'da

²³⁸⁴ BOA. DH. EUM. EMN. 85/28.

²³⁸⁵ BOA. DH. EUM. MTK. 42/16.

²³⁸⁶ BOA. DH. EUM. MTK. 28/4.

²³⁸⁷ BOA. DH. EUM. MTK. 36/14.

²³⁸⁸ BOA. DH. EUM. MTK. 65/3.

bulunan Muhammed'in zevcesine tecavüz edip kaçırmıştır. Gisgim'de yaşanan nikâhli kadın kaçırmak ve tecavüz olayında, kocasından boşanmasını sağlayıp evlenmek üzere Aliye isimli bir kadına tecavüz edilmiş, suçlu Ahmet firar etmiştir. Kemah'taki tecavüz suçunda, Ermenik Karyesi'nden olup odun getirmek için dışarı çıkan İzzet zevcesi Sultan, aynı karyeden Tefvik ve İhsan'ın saldırısına ve tecavüzüne uğramıştır²³⁸⁹.

Örneklere de görüldüğü gibi kız ve nikâhli kadın kaçırmak suçu genellikle tecavüzle sonuçlandırıldığı için bu iki suç çeşidinin birbiriyle doğrudan ilgisi vardır. Tecavüzün yanı sıra bu kaçırılma durumları, aynı zamanda kız/kadının öldürülmesi ile de sonuçlandırıldığı için, kaçırma suçlarının tecavüz mü veya öldürme suçları altında mı değerlendirildiği net değildir. Örneğin Pülümür'de meydana gelen kız kaçırma olayında direnişle karşılaşan suçlular Elif ve Hatice isimli iki kız kardeşi silahla öldürmüşlerdir²³⁹⁰. Dolayısıyla vilayette bir yıllık süreçte tespit edilen kaçırma suçlarının cetvellere yansıdığı çok üstünde olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan tecavüz suçları ceraim-i umumiye cetvellerinde, “*cebren fi'l-i şeni*” (zorla tecavüz) ve “*hetk-i urz ve izale-i biker*” (ırza geçme) isimleriyle geçmektedir. Firar olaylarının yaygın olarak görüldüğü gerek kaçırma gerek tecavüz suçlarının bir yıllık dönemde vilayette görülme sayısı şu şekildedir:

Mart	9	Eylül	5
Nisan	10	Ekim	5
Mayıs	5	Kasım	10
Haziran	9	Aralık	6
Temmuz	20	Ocak	4
Ağustos	8	Şubat	6
Toplam: 97			

Bu suçlardan 43'ü zorla kız kaçırmak, 43'ü zorla tecavüz, 11'i de ırza geçme vakasıdır. Suçlu görülenlerden toplamda 100 kişi yakalanırken, 78 kişi ise firar etmiştir. Vilayette sayısı az olmakla birlikte tecavüz olaylarının önlenmediği de oluyordu²³⁹¹. Bu suç cetvellere, “*cebren*

²³⁸⁹ BOA. DH. EUM. MTK. 37/19.

²³⁹⁰ BOA. DH. EUM. EMN. 85/28.

²³⁹¹ Sayısı az olmakla birlikte zaman zaman bu kaçırılma durumları tecavüz gerçekleşmeden önlenmiştir. Tecavüze teşebbüs suçlarından biri, Şubat ayında Erzincan'da meydana gelmiş, Hacer komşularına gitmek için evden çıktığı

fi'l-i şenîye tasaddi" adıyla ve ayrı bir suç çeşidi olarak yansımıştır. Bir yıllık süre zarfında vilayette toplamda 20 olay görülmüş, 16 kişi bu suçtan yakalanmış, 5 kişi de firar etmiştir.

Kaçırılma ve tecavüz olayları dışında kadınların işkenceye maruz kalma durumları da mevcuttur. Eylül ayında Diyadin'de kayıtlara yansıyan bir olay dikkat çekicidir. Mehmet isimli bir kişi oğlu Şevket ile birlikte gelini Güllü'yü demir şişe vücudunun çeşitli yerlerini dağlayıp yakmakla suçlanmıştır. Yakalanan suçlular, Güllü'nün ötede beri de dolanması ve uygunsuz hareket etmesinden dolayı bu suçu işlediklerini belirtmişlerdir²³⁹².

Öldürülme: Vilayette kadına yönelik işlenen suçlardan bir diğeri de kadın cinayetleridir²³⁹³. Genellikle eşleri tarafından namus cinayetine ya da anlık öfke ve hiddetle ölüme maruz kalan kadınların sayısı oldukça fazladır. Ceraim-i umumiye cetvellerinde öldürme vakaları adam öldürme adıyla tek bir başlık altında incelendiği için kadın ölümleri ile ilgili bilgeleri vukuat kayıtlarından takip etmek mümkündür. Bu kayıtlara göre, Tortum'da meydana gelen bir cinayet olayında, Paşa tarafından zina yaparken yakaladığı eşi Firdevs ve aynı karyeden Dursun öldürülmüştür. Kemah'ta yaşanan kadın cinayeti olayında ise karısının gayri münasebette bulunduğunu duyan koca, önce köydeki bütün arazi ve emlakını satıp farklı bir yere gitmek için hazırlık yapmış, ardından da karısını evde çeşitli yerlerinden bıçaklayarak öldürmüş ve firar etmiştir²³⁹⁴. Kadın cinayetleri konusunda bir başka olay da Eleşkirt'te yaşanmış, Ermeni milletinden Avidisi, hiddet yüzünden karısı Nazife'yi öldürerek Rusya'ya firar etmiştir.

Kadınların cinayetlere konu olma durumu bununla sınırlı değildir. Namus ya da intikam duygusuyla gelişen cinayetlerin temel unsuru olan kadınlar, öldürme olaylarının sebebi olarak da görülmektedir. Nitekim ceraim-i umumiye cetvellerinde suçların sebepleri arasında adavet (kin ve nefret) ve intikam almak önemli bir yer teşkil etmektedir. Tortum'da yaşanan bir öldürme vakasında, Şerif isimli bir kişi eşine musallat olan Abdürezzak'ı öldürmüştür. Olaya karışanların bir kısmı yakalanırken, bir kısmı da firar etmiştir. Kadının cinayete konu olduğu bir başka olay da Tercan'da meydana gelmiş, Mehmet, kız kardeşinin ölümünden sorumlu tuttuğu eniştesinin evinde 20 gün kadar misafir kaldıktan sonra, fırsatını bularak onu ve

bir sırada sokakta Hüseyin tarafından kaçırılmış, tecavüz gerçekleşmeden kurtarılmıştır (BOA. DH. EUM. MTK. 22/08).

²³⁹² BOA. DH. EUM. EMN. 85/28.

²³⁹³ Cinayete konu olan ve öldürülen kadınların yanı sıra kazaen ölüm vakaları da görülmüştür. Erzincan Sancağı'na bağlı Refahiye'de Gülizar adlı bir kadın bacadan düşerek ölmüştür (BOA. DH. EUM. EMN. 17/16).

²³⁹⁴ BOA. DH. EUM. MTK. 42/16.

kardeşini öldürmüş ve firar etmiştir. Hınıs'ta ise Dengiz Karyesinden Yusuf, aynı karyede, zevcesinin daha önce tartıştığı bir kadını öldürmüştür²³⁹⁵.

Kadınlar, maruz kaldığı ya da konu olduğu suçlar dışında faili olduğu suç çeşitliliği ile de dikkat çekmektedir. Vilayette çok işlenen suçlara paralel olarak kadınlar, bu suç çeşitliliği içinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu suçları şu şekilde başlıklandırmak mümkündür:

Darp ve Yaralama: Vilayette en sık görülen darp ve yaralama suçları, kadınların da aktif oldukları suçlardandır. Daha çok aile bireylerinin karıştıkları kavgalarda onları yalnız bırakmayan kadınlar, aynı zamanda bireysel olarak da bu suça iştirak etmişlerdir. Haziran ayında Karakilise'de Guzi adlı bir kadın oğlu Tahir ile birlikte yaralama olayına karışmış, ikisi de firar etmiştir. Vilayette bir yıllık süre içinde darp ve yaralama suçuna 80 kadın karışmıştır. Mart ayında bu suçla ilgili görülen toplamda 98 kişiden 11'ini kadınlar oluşturmaktadır. Daha çok evli ve çocuklu kadınların darp ve yaralama suçlarında aktif oldukları dikkat çekmektedir. Örneğin Şubat'ta yakalanan 18 kadından 13'ü evli ve çocukludur. Toplamda ise 80 kadından 64'ünü evli ve çocuklu kadınların oluşturduğu görülmektedir. Bununla birlikte genel olarak suçlar değerlendirildiğinde kadınlarda erkeklere oranla firar olaylarının çok daha az görüldüğü bir başka dikkat çekici durumdur. Nitekim darp ve yaralama suçunu işleyen kadınlardan sadece 2'i evli ve çocuklu kadın için firari kaydı düşülmüştür. Kayıtlarda, bir sonraki ay bunların yakalanıp yakalanamadığına dair bilgi mevcut olmadığı için firarilik süresinin ne kadar devam ettiği ise belli değildir.

Hırsızlık ve Yankesicilik: Hırsızlık ve bununla ilişkili olan yankesicilik, vilayette hemen her ay zarfında görülen suçlardandır. Kadınların karıştıkları hırsızlık suçları daha çok adi hırsızlık olarak kayıtlara geçmiştir. Vilayette genel olarak bakıldığında bu suçla ilgili tutuklanan 416 kişiden 9'unu kadınlar oluşturmaktadır. Ayrıca kadınların meskûn mahalde duvar delerek ve kapı kırarak hırsızlık suçları içinde yer almaları dikkat çekicidir. Nitekim daha çok geceleyin yapılan ve güç gerektiren bu hırsızlık çeşidiyle ilgili olarak 1'i evli çocuklu, 1'i de dul çocuklu olmak üzere 2 kadın yakalanmıştır. Toplamda hırsızlık ve yankesicilik suçlarından 14 kadın hakkında işlem yapılmıştır. Kuruçay'da yaşanan bir hırsızlık olayında, Armudan Karyesi'nden Kirkor'un eşi Elen, aynı karyeden Ohannes'in eşyasını çalmış, hırsızlıktan iki gün sonra da yakalanmıştır.

²³⁹⁵ BOA. DH. EUM. MTK. 25/12.

Önemli bir güvenlik sorunu teşkil eden yankesicilik ise, vilayette toplamda 69 olayla cetvellere yansıyan ve daha çok köylerde görülen bir suç çeşididir. Nitekim yankesicilik suçlarının 39'u köylerde, 30'u ise merkezlerde meydana gelmiştir. Yankesicilikle ilgili olarak 3 evli ve çocuklu kadın yakalanmıştır. Gerek hırsızlık gerek yankesicilik gibi suçlara karışan kadınlar arasında firarilik söz konusu değildir. Ekonomik sıkıntıların suçların artmasındaki rolü muhakkaktır. Bu bağlamda ekonomik gücü tükenmiş vilayette, geçim sıkıntısı yaşayan halkın omuzları daha da çökmüştür. Bu doğrultuda suça karışanların çoğunluğunu evli ve çocukluların oluşturması, eşlerini askere ya da çalışmak için başka bölgelere gönderen kadınların hayatlarını idame için bu yola başvurduklarını göstermektedir.

Hakaret, Küfür ve İftira – Devlet Memurlarına ve Askerlere Hakaret: Daha öncede ifade edildiği gibi vilayette hakaret küfür ve iftira suçlarından çok sayıda kişi yakalanırken, yine bir kısmı da firar etmişti. Bu suçu işleyen kadınların hepsi tutuklanmakla birlikte vilayet genelinde bu suçtan yakalanan 290 kişiden 10'unu kadınlar oluşturmaktadır. Bunlardan 8'i evli ve çocuklu, 1'i bekâr, 1'de dul ve çocukludur.

Devleti temsil eden resmi görevlilere yapılan hakaret suçları, ceraim-i umumiye cetvellerinde küfür, hakaret ve iftira suçlarından ayrı bir başlık olarak değerlendirilmiştir. Sayısı az olmakla birlikte kadınların resmi görevlilere karşı hakaret suçu işledikleri de görülmektedir. Kayıtlardan bir yıllık süre içinde bu suçtan dolayı 4 evli ve çocuklu kadının yakalandığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak hakaret suçu işlemiş toplamda 14 kadın hakkında işlem yapılmış, bu suçu işleyen kadınların tamamı ise yakalanmıştır.

Fuhuşa Tahrik ve Alenen Zina Suçu: İslam dininin yasakladığı fuhuşa karşı 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin yaklaşımında bir yumuşama görülmekle birlikte²³⁹⁶ yine de devletin kontrolü altında tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda uzun süreli devam eden savaşların, kıtlıkların ve ekonomik yetersizliklerin topluma yansıma şekillerinden biri ve ahlaki çöküntünün uzantısı olarak fuhuş ve zina suçlarının Erzurum Vilayeti'nde de arttığı görülmektedir. Fuhuş ve zina suçlarında kadınlar, hem suçu işleyen hem de teşvik eden konumdadır. Kadınların hem faili hem de maruz kaldığı suç çeşitleri arasında gösterilebilecek

²³⁹⁶ Tanzimat sonrası Osmanlı toplumunda batı kültürünün ve yaşam biçiminin yaygınlaşmasıyla birlikte geleneksel değerlerden uzaklaşmış, bu gelişmeler devlet ve toplum hayatında önemli değişikliklere yol açmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren devletin fuhuş meselesine yaklaşımı da köklü bir biçimde değişerek dini normlar bir tarafa bırakılmış ve bu tür eylemlere belirli oranda müsamaha gösterilerek denetim altında tutulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin fuhuş suçuna karşı yaklaşımı ile ilgili bilgi için bkz. Engin Kırılı, "Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımında Yaşanan Değişim", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2010), s. 39-51.

olan fuhuş ve zina suçlarıyla ilgili kanuni işlem yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Vilayette toplamda 19 fuhuş ve zina suçu görülmüş, 61 kişi hakkında kanuni işlem yapılmıştır. Bunlardan 52'si erkek, 9'u ise kadındır. İlginçtir ki firar olayları kadın suçlular arasında çok görülmezken bu suçla ilgili 4 evli ve çocuklu kadın firari olarak kayıtlara geçmiştir. Vilayette, daha çok köylerde yani kırsal alanda görülen fuhuş ve zina suçları aynı zamanda geçim sıkıntısı ve yoksulluğun bir göstergesidir.

Iskat-ı Cenin (Kürtaj): İslam dinini ve hukukunu benimsemiş olan Osmanlı Devleti'nde suç olarak kabul edilen kürtaj, yapılan düzenlemelerle engellenmeye çalışılmıştır²³⁹⁷. Ancak tüm bu engellemelere rağmen devletin diğer kesimlerinde olduğu gibi Erzurum Vilayeti'nde de ıskat-ı cenin vakalarının ceraim-i umumiye cetvellerine yansıdığı görülmektedir. Bir yıllık zaman zarfında vilayette, 7 kürtaj vakası ve bu suçla ilgili 7 kişi kayıtlara geçmiştir. Bayburt'ta Aralık ayında meydana gelen kürtaj vakasında, emekli yüzbaşı Ahmet Ağa zevcesi Munise'ye düşük yaptıran Abdurrahman Efendi zevcesi Nazife, bu suçtan dolayı yakalanmıştır²³⁹⁸. Kürtaj yaptıran kişiler arasında erkeklerin olması dikkat çekicidir. 7 kürtaj vakasında, 2 evli çocuklu, 2 bekâr kadın dışında, 1 evli, 1 bekâr erkek yakalanmış, 1 bekâr erkek de firar etmiştir. Bayburt'ta Uzungazi Mahallesi'nde hamal Salih'in zevcesi Penbe düşük yapmış, kürtajı gerçekleştiren Hakkı ise yakalanmıştır²³⁹⁹.

Adam Öldürme: Adam öldürme ya da diğer adıyla “katl” olayları, ceraim-i umumiye cetvellerine yansıyan suçlar arasındaydı. Kayıtlarda, işleme şekline göre ayrı başlıklar halinde değerlendirilen cinayet vakalarında kadınların da etkin oldukları dikkat çekmektedir. Bu vakalarda kadınların bir kısmı çeşitli sebeplerle eşlerini öldürürken, bir kısmı da karışıklıkları kavgalar ya da aile meseleleri yüzünden öldürme suçunu işlemişlerdir. Bayezid Sancağı'nda, Tazekent Karyesi'nden Guzi, eşi Süleyman'ı aralarında çıkan bir tartışmadan dolayı taşla başına vurarak öldürmüştür²⁴⁰⁰. Ceraim-i umumiye cetvellerinde suç sebepleri arasında aşk da gösterilmektedir. Kayıtlardan bu sebepten ötürü kadınların öldürme eylemini gerçekleştirdikleri de anlaşılmaktadır. Vukuat kayıtlarına yansıyan bir zehirleyerek öldürme

²³⁹⁷ Osmanlı Devleti'nde kürtajla ilgili düzenlemeler için bkz. Belkıs Konan, “Osmanlı Devleti'nde Çocuk Düşürme Suçu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57/4 (2008), s. 319-335; Mustafa Öztürk, “Osmanlı Döneminde Iskat-ı Ceninin Yeri ve Hükümü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I (1987), s.199-208; Fatma Şimşek, “Osmanlı Nüfus Politikaları Açısından Çocuk Düşürme Olgusu”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VII/2 (2017), s. 393-401.

²³⁹⁸ BOA. DH. EUM. MTK. 28/4.

²³⁹⁹ BOA. DH. EUM. MTK. 36/14.

²⁴⁰⁰ BOA. DH. EUM. EMN. 17/13.

vakasında, Erzincan merkezinde Kadağan-ı Kebir Karyesi'nde meydana gelen bir zehirlenme vakasında, Süleyman zevcesi 30 yaşlarındaki Fatıma, aynı karyeden 22 yaşlarındaki asker Veli'ye âşık olmuş, ona varmak maksadıyla kalaysız tas içerisine yoğurt koyarak, 12 saat sonra kocası Süleyman'a yedirerek ölümüne sebebiyet verdiği ve konu hakkında adliyece takibat yapıldığı bilgisi verilmektedir²⁴⁰¹. Yine Erzincan Sancağı'na bağlı Pülümür'de kadınlar arasında çıkan kavga ölümle sonuçlanırken²⁴⁰², Erzincan'da meydana gelen bir başka öldürme olayında ise Rukiye, odun mevzusu yüzünden çıkan tartışmada oğlu Veli ile birlikte Hüseyin'in ölümüne sebep olmuştur²⁴⁰³.

Erzurum Vilayeti'nde kadınlar, ağırlıklı olarak yer aldıkları bu suçlar dışında; mal, emlak ve erzaka zarar verme suçundan 3 kadınla ilgili kanuni işlem yapılırken, yine 1 kadının kundaklama olayına karıştığı görülmektedir. Ayrıca 2 kadın da tehdit suçundan yakalanmıştır.

Ceraim-i umumiye cetvellerinde bir yıl boyunca sadece bir kere yer alan devletin iç güvenliğini tehdit suçundan dolayı yine bir kadının yakalanması dikkat çekicidir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Rusya'nın desteğini alan ve bağımsızlık için harekete geçen Ermenilerin ihtilal ve casusluk hareketleri giderek belirginleşmişti. Nitekim vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve bölgedeki güvenlik güçlerinin sayısının artırılması yönündeki isteklerin nedenlerinden biri olarak, bu ihtilal hareketleri gösterilmekteydi. Ermenilerin silahlanmaya başlaması ve bu doğrultuda bomba imaline girişmeleri, vilayetin dolayısıyla da devletin güvenliğini sarsacak mahiyetteydi. Bu durum Erzincan Sancağı'nda meydana gelen bir olayla bir kez daha gün yüzüne çıkmış, Ermeni Serkis evinde bomba imal ederken aniden ateş patlaması sonucunda kendisi ile birlikte Karakin ve Dikran ölmüş, eşi Meryem ise yaralanmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde Karakin'in evinde birtakım bomba ve revolver bir silah bulunmuş, Meryem de dâhil olmak üzere konuyla ilgili 9 şahıs adliyeye teslim edilmiştir. Devletin emniyetini suiistimal suçu olarak değerlendirilen ve merkezin büyük tepkisine neden olan bu bomba imali konusu, daha sonra Dâhiliye Nezareti ile Erzurum Vilayeti arasında yazışmalara sebep olmuştur. Nezaret, vilayete uyarı mahiyetinde gönderdiği yazısında, bomba gibi patlayıcı madde hususlarında önlem alınmasının istemesine rağmen Erzincan gibi önemli bir konumdaki sancakta böyle bir olayın meydana gelmesinden duyulan şaşkınlığı dile getirmiş, gerekli tahkikatın acilen yapılmasını ve sonucunun bildirilmesini talep etmiştir²⁴⁰⁴.

²⁴⁰¹ BOA. DH. EUM. MTK. 42/16.

²⁴⁰² BOA. DH. EUM. MTK. 36/14.

²⁴⁰³ BOA. DH. EUM. MTK. 32/3.

²⁴⁰⁴ BOA. DH. EUM. MTK. 36/14.

Son olarak, bir suç olarak değerlendirilmese de, adli vaka olarak kayıtlara geçen intihar olaylarında kadınların başı çektiği görülmektedir. Nitekim ceraim-i umumiye cetvellerinde yer almayan, ancak vukuat kayıtları içinde görülen bu yıl zarfındaki intihar vakalarından biri Karakilise’de meydana gelmiş, sebebi belli olmamakla birlikte evli Meryem adlı bir kadın intihar etmiştir²⁴⁰⁵.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde Erzurum’da artan güvenlik ve asayiş problemleri, suç işleme oranlarında bir artış meydana getirmiştir. Gerek güvenlik güçlerinin yetersizliği gerek giderek bozulan sosyo-ekonomik yapıya paralel olarak gelişen ahlaki yapının çöküşü, işsizlik, yoksulluk, geçim sıkıntısı ve çaresizlik, vilayetteki suç çeşitliliğinin ve işleme durumlarının artmasının temel sebepleri arasındadır.

Vilayette, çoğunluğu Müslüman ahalinin teşkil ettiği düşünüldüğünde, suça karışanların başını İslam unsur çekmekle birlikte, Ermenilerin de suç konusunda ciddi bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim 1913 Mart’ında suça karışan 383 kişiden, 44 yakalanan, 36 firar eden olmak üzere toplam 80’i, aynı yılın Aralık ayında ise suça karışan 312 kişiden 34’ü Ermeni’dir.

Bir yıllık süreç içinde vilayette görülen suçların çoğunluğunun faileri belli olmakla birlikte, 16 faili meçhul olay da kayıtlara geçmiştir. Suçlularla ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olursa, okuma yazma bilmeyenlerin suç işleme konusunda daha yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Yani suç işleme ile eğitim arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Meslek olarak bakıldığında ise zirai yani çiftçiler ilk sırayı teşkil ederken, amele ve işsizlerin de suça karışma durumlarının yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Yaş aralığı hesaba katıldığında ise 20-40 yaş aralığının en fazla suç işleyen kesim olduğu görülmekte, yine köylerde işlenen suçlarda firar olaylarının daha fazla yaşandığı anlaşılmaktadır.

Erzurum’da ceraim-i umumiye cetvelleri ve vukuat kayıtlarına yansıyan suçların işleme durumları ile doğru orantılı bir şekilde kadınların da bu suçlara karıştıkları, kimi zaman suçun faili, kimi zaman mağdur olarak yer aldıkları görülmektedir. Bu doğrultuda bireysel olarak suça karışan kadınların yanı sıra daha çok ailesini korumak güdüsüyle suça ortak olanlar da bulunmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde kadınlar, darp ve yaralama, adam öldürme, kürtaj, fuhuşa tahrik ve tecavüz, hırsızlık, hakaret ve iftira, zabıta ve askere hakaret, mal, emlak ve erzaka zarar, yankesicilik gibi suçlarla ilgili yakalanmış ya da firar etmişlerdir.

²⁴⁰⁵ BOA. DH. EUM. EMN. 85/28. İntihar vakaları vilayette sıklıkla görülmekle birlikte, bu vakalara dair ayrıca vukuat kayıtları hazırlanmıştır. 1330 Temmuz ayına ait hazırlanan cetvelde, vilayet dâhilinde görülen 3 intihar vakasında, 1’i erkek, 2’si kadın hayatını kaybetmiştir. Kayıtlardan, kadınlardan biri silahla, diğeri de bıçak, hançer gibi kesici bir alet kullanarak intihar ettiği anlaşılmaktadır.

Tabi ki firarilik durumu kadın suçlular arasında oldukça az olmak birlikte yine de mevcuttur. Daha çok evli ve çocuklu kadınların suç eylemlerinde ön plana çıktıkları göz önünde bulundurulduğunda, annelik duygusu ile kaçmayı denemedikleri, ya da saklanma konusunda ki çaresizliklerinin onları firardan uzak tuttuğu düşünülmektedir.

Son olarak, savaş öncesi Erzurum'unda, kaçırılan, tecavüze uğrayan, katledilen, aile içinde ve toplum hayatında şiddete ve baskıya maruz kalan kadınların sorunları, çokta değişikliğe uğramadan günümüze kadar süregelmiştir.

KAYNAKLAR

Arşivler

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

BEO

DH. EUM. EMN.

DH. EUM. MTK.

Kitap ve Makaleler

DEMİREL, Muammer, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37 (2008), s. 247-258.

GÜL, Abdulkadir, “Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII/1-2 (2013), s. 1-29.

KANAL, Hümmet, “Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kayıtlarına Göre Birinci Dünya Savaşı’nın Sonlarında İzmit Sancağı’nda Emniyet ve Asayiş”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III* (Kocaeli 2017), s. 1015-1041.

KIRLI, Engin, “Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımında Yaşanan Değişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2010), s. 39-51.

KONAN, Belkıs, “Osmanlı Devleti’nde Çocuk Düşürme Suçu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57/4 (2008), s. 319-335.

KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, “Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum’un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri”, *Yeni Türkiye*, 60, 2014, s. 917-938.

ÖZTOP, Fatih, II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014.

ÖZTOP, Fatih – KARASU, Demet, “Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Adam Öldürme ve Öldürmeye Teşebbüs” Suçları (R.1329 - M.1913/1914)”, *Tarih Okulu Dergisi*, XXIX (2017), s. 205-219.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Döneminde Iskat-ı Ceninin Yeri ve Hükmü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I (1987), s.199-208.

ŞİMŞEK, Fatma, “Osmanlı Nüfus Politikaları Açısından Çocuk Düşürme Olgusu”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VII/2 (2017), s. 393-401.

KAPANIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Cemil Hasanlı

Çok değerli ve çok kıymetli bilim adamları, katılımcılar ve sevgili öğrenciler.

İki gündür süren sempozyumumuz süresince 70 civarında bildiri sunulmuştur. Erzurum'un Doğu Anadolu'nun hayatı, tarihi Osmanlı hâkimiyeti dönemi ve Rus işgalinden kurtuluşu ile ilgili çok kıymetli bilimsel arşiv belgelerine dayanan bildirimler sunuldu. O nedenle bu sempozyumu düzenleyen Erzurum Teknik Üniversitesine, Türk Tarih Kurumuna teşekkürümü sunmak istiyorum. Bugün Erzurum tarihi, manevi hayatı, siyasi, politik, ekonomik hayatıyla ilgili çok güzel tebliğler sunuldu. Bu sempozyumda bildiri sunan bütün bilim insanlarına teşekkürlerimi sunuyorum. Azerbaycan'dan, Rusya'dan, İngiltere'den Gürcistan'dan Türkiye'den katılan bilim adamları sempozyumumu özel katkılar sundular. Özellikle İngiltere'den katılan ve çok kıymetli tebliği ile bizi bilgilendiren Mihail Baskhanov, Rusya'nın tanınmış Türkologlarından Dimitri Vasiliev ve Alexander Vasiliev, Azerbaycan'dan Bilimler akademisinden katılan milletvekili Musa Kasımlı'nın, Başkanlık kütüphanesi görevlisi Mustafa Nazım'ın ve Türkiye'nin birçok üniversitesinde çalışan kıymetli bilim adamları büyük hizmetleri olan hocalarımızın dostlarımızın tebliğlerini burada dinledik ve bilgilendik. Eminim ki bu sempozyum Erzurum tarihinin Türkiye tarihinin şimdiye kadar incelenmemiş yönleri hakkında ileriye dönük olarak bir başlangıç teşkil edecektir. Özellikle belirtmem gerekir ki hem dün hem de bugün kalabalık öğrenci gruplarının katılımcı olması oldukça sevindiriciydi.

Bu sempozyumun Milli Mücadele devri ile ilgili bilgilerin genişletilmesinde önemli katkıları olmuştur. Bu sempozyumun başarısı, sempozyumu organize eden Murat Küçükuşurlu hocaya "Küçükuşurlu" değil, "Büyükuşurlu" denmesi gerektiğini göstermiştir.

Prof. Dr. Mehmet Tezcan

Hocalarımızın söylediklerine iştirak ediyoruz. Vaktiyle İstanbul'da bir üniversitede bir sempozyum vardı. Beni de buradaki sempozyum gibi konu ve bölge olarak ilgilendirmiyordu. Kapanış oturumunu bana emanet ettiler. Ben de tabii dışarıdan biri olarak sadece gördüğüm eksiklikleri dile getirdim. Toplantıyı düzenleyen kişi "Beni mahvettin." diye serzenişte bulundu. Ben de "Beni buraya onun için çıkardın zaten." dedim.

Şimdi diğer salondaki bir iki konuşmayı ancak takip edebildim. Bu salondaki hemen hemen tüm konuşmaları takip ettim. Tabii ilk olması hasebiyle bazı eksikliklerimiz olabilir. Bu toplantıyı düzenleyen Murat Bey arkadaşımız herhalde kendisi de kabul edecektir. Yöre tarihini çalışmaya bir "Erzurum Kalesi" çalışması ile başlamıştı lisans tezi olarak. Oradan bakın nerelere geldi. Tabii bu bir başlangıçtır. Ama bundan sonraki belki ikincisi belki üçüncüsü

düzenlenecek olan bu gibi büyük sempozyumlarda tabii bir plan, program çerçevesinde o boşlukları doldurmamız lazım. Esin Hanım'ın ifade ettiği gibi daha çok, son dönem Türk-Rus savaşları ve Türk Kurtuluş savaşı dile getirildi. Gerek programdan gerekse takip ettiğim bildirimlerden sayacağım alanlardaki boşluklar doldurulmalıdır. Mesela Ermeniler Erzurum'u kendi merkezleri olarak hatta kendilerinin kurdukları bir şehir olduğunu iddia ederler. Mesela burada Erzurum'un kuruluşu ile ilgili açık bir ifade göremedim. Mesela Karin kelimesi nereden geliyor. Evet, bunlar yazıldı, çizildi ama bu sempozyumda öğrencilerin bunu bilmeye hakkı vardır diye düşünüyorum. Gerek Ermeni kaynaklarına, gerekse Bizans kaynaklarına göre önümüzdeki sempozyumlarda bunlar tekrar dile getirilebilir. En azından bir cevap olur.

İkincisi, sabahki oturumda Osman Bey arkadaşımızın dile getirdiği sadece Roma döneminde İmparator Nero dönemiyle ilgili bir bildiri vardı. Roma dönemi eksik, Bizans dönemi hiç yok. Erzurum'un, yıllardır İpek Yolu üzerinde olduğu ifade ediliyor ama Moğollar öncesi dönemde İpek Yolu'nun Erzurum'dan geçtiğine dair doğrudan bir kayda dahi rastlamıyoruz. Demek ki Erzurum daha sonra ana ticaret merkezinin üzerinde gözüküyor. Onun için Orta Çağ dönemine ağırlık vermemiz lazım, ben hassaten Sasani Bizans dönemi üzerine çalıştım. Tabii buraya başka bir konu ile geldim. Mesela Sasani Bizans dönemini ilgilendiren döneme ait neredeyse bildiri yoktu, önümüzdeki sempozyumlarda buna ağırlık verilebilir. Çünkü nasıl ki güneyde Sasani-Bizans savaşlarının veya İran-Anadolu Savaşlarının merkezi Dara ise kuzeydeki merkezi de Thodosiopolis'dir yani Erzurum'dur. Bu şehrin kuruluşu da sıkıntılı, yani Bizans kaynakları başka şey söylüyor, Ermeni kaynakları başka şey söylüyor. I. Theodosios zamanında mı yoksa II. Theodosios zamanında mı kurulmuştur? Bunların dile getirilmesi ve tartışılması gerekir. Sasani-Bizans dönemi bence çok önemli. İslamî dönemle ilgili zannedersen bir araştırmacının bildiri varmış onu dinleyemedim. Daha sonraki dönemde mesela Osmanlı Hakimiyetine girişinin 500. Yılı deniyor. Mesela bundan önceki oturumda Selahattin Bey'in söylediği bir cümlelik bir ifade ile geçiştirildi. Mesela Yavuz Sultan Selim, belki Prof. Dr. Esin Dayı Hanım da hatırlayacaktır, Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu hocamız olsun Prof. Dr. Dündar Aydın hocamız olsun bize Erzurum'un Türk hakimiyetine geçişi yani Yavuz Sultan Selim Dönemini anlatırlarken mesela Yavuz Sultan Selim buradan geçerken burada nüfus yokmuş. İki ihtimal üzerinde duruluyor derlerdi. Ya buranın halkı Ermeni imiş Türk ordusu geliyor diye kaçmış ya da deprem olmuş onun için insan kalmamış. Bu sebeple de Kanuni Sultan Süleyman şehre nüfusu Tebriz'den getirmiş. Şimdi bunlardan hangisi şu anda geçerlilik kazanmış durumdadır. Erzurum ile ilgili son durum nedir? Bununla ilgili doğrudan fetihle ilgili bildiri göremedim. Belki de yeni bir şey koyamayacağımız için arkadaşlar bu hususa girmek istemediler. Yeni bir kaynak yeni bir bilgi olması lazım ki birisi

bu konuyu bildiri olarak ele alsın. Sonraki dönemde biraz Türk-Rus savaşları üzerinde ağırlıklı olarak duruldu, ama mesela gerek Sarıkamış hareketi olsun gerek Erzurum Harekati olsun onlarla ilgili Rusların çok güzel çalışmaları var bunlar renkli olarak basılmış haritalara, krokilere sahip. Hocalarımız hatırlayacaktır, Enver Konukçu kitabını hazırlarken biz Gürcistan'dan bir kitabın biraz zor da olsa fotokopisini getirmiştir. Orada Ruslar bize krokileri vermediler, Erzurum operasyonu ile ilgili Sarıkamış Harekati ile ilgili Rusların çıkarmış olduğu çok güzel krokiler var. Şimdi bu krokiler günümüzde yayımlandı bunlar artık elimizde. Şimdi Türk kroki ve haritalarıyla bu Rus kroki ve haritaları karşılaştırılarak çok güzel çalışmalar yapılabilir. Yine dünkü oturumda söylemiştim, burada elçilikler konusu çok önemli. Fransız konsolosluğu, Rusları takip etme İngilizleri takip etme açısından burada ele alınabilir. Genç arkadaşlarımız var bu konular üzerine çalışabilirler. Arşivlerimiz çok zengin. James Brant'ın 1830 yıllardaki hareketlerini biliyoruz ama ondan sonraki dönemdeki İngiliz faaliyetleri ile ilgili fazla bir çalışma bildiğim kadarıyla yok. Rus konsolosluğuyla ilgili hiç yok. Rusların bu bölge ile ilgili diplomatik yazışmaları vs. yok. Bir diğeri benim asıl gördüğüm eksiklik Erzurum'daki nüfus hareketleri ile ilgili olarak bölgedeki Kürtçülük faaliyetleri, Kürdoloji faaliyetleri ile ilgili bunları kimler ne zaman, nasıl başlatmış, 1830 yılından itibaren artarak devam ediyor. Ancak bunlarla ilgili çalışmalar yok. Şimdi bunlar tamamlanırsa takip eden sempozyumların çok daha başarılı olacağını düşünüyorum. Bu bakımdan sempozyumu gerek düzenleyen gerekse katılan hem meslektaşlarım hem dinleyici olarak katılan öğrenci arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur

Kıymetli meslektaşlarım sevgili öğrenciler;

Mehmet Tezcan hocam bütün eksiklikleri sıraladı. Ama ben şimdiye kadar herhangi bir sempozyumun bu kadar ana ve temel konuyu çözdüğüne şahit olmadım. Yıllardır sempozyum düzenleyen bir hoca olarak da görmedim. Tabii Mehmet Tezcan Hocam ideal olanı ifade etmektedir. Evet, idealde bunların hepsi yapılabilir bence bunların hepsi bir sempozyumda yapılamaz. Belki bazı şehirlerde gördüğümüz gibi ikincisi, üçüncüsü, dördüncüsü yapılmalıdır. Mehmet Hocamın dediği o ana konular ancak bu şekilde halledilebilir.

Benim burada kendi sahamla ilgili dinlediğim tebliğlerden mutlu olduğumu ifade edebilirim. Aksakallılarımız var. Cemil Hasanlı bunlardan biridir. Kendisi Azerbaycan'ın Halil İnalçık'ıdır. Bu sempozyum, çok kıymetli hocalarımızı gençlerle buluşturması bakımından da önemlidir.

Genç arkadaşlarımıza bir iki şey söylemek istiyoruz. Bizim bu sempozyumlarda hissiyat ortaya çıkar o da “bizim camimiz, bizim şehitlerimiz” gibi hususlara bilimsel toplantılarda daha da dikkat etmemiz gerekir. Bu makale diline de kitap diline de yansıdığı için sonra bu çalışmalar uluslararası alemde çok kıymet görmüyor. Kişi çok bilgili ve belgeli olsa da bir takım sıkıntılar çıkıyor.

Benim mutlu olduğum şeylerden bir tanesi şuydu kıymetli dinleyiciler: Erzurum’un kaderinde izi olan devlet, Rusya. Rusça kaynaklara dayalı güzel tebliğler dinledim. İlk defa duyduğum şeyler oldu. Hakikaten kaynak dilleri üzerinden işlenen, yeni şeyler söyleyen tebliğler dinledim. Belki böyle bilindik şeyler de olabilir ama genel itibariyle bir hoca olarak mutlu olduğumu söylemeliyim. Bu eksiklerimizi müteakip dönemlerde, daha uzun süreçte planlanan sempozyumlarla ikmal edeceğimizi düşünüyorum. Bana da bu hususta elbette görev düşerse elimi taşın altına koyarım. Azerbaycan’da güzel bir söz var “sözün canı”, yani son söz, ben de; bizi bu sempozyuma davet ettiği için Murat Küçükuşurlu’ya Erzurum Teknik Üniversitesi’ne ve destekledikleri için Türk Tarih Kurumuna teşekkür ediyorum.

Sevgili öğrenciler, kıymetli meslektaşlarım dinlediğiniz için sizlere saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. S. Esin Dayı

Değerli misafirler değerli katılımcılar, ben de sözlerime bu sempozyumu organize eden Erzurum Teknik Üniversitesine sempozyumun düzenlenmesinde büyük emeği geçen kıymetli öğrencim Murat Küçükuşurlu’ya, onun ekibine ve öğrencilerine teşekkür ediyorum. Yerli ve yabancı bilim adamlarının katılımıyla çok güzel ve dolu dolu geçen bu iki gün gerçekten çokça istifade ettik. Bilimin, öğrenmenin sınırı yoktur bu vesile ile de sempozyum boyunca her an yeni bilgiler öğrendik. Onun için tebliğ sunan bilim insanlarına minnettarız. Sayın başkanımızın da ifade ettiği gibi 70 küsur tebliğ sunuldu. Fakat bu tebliğler aynı ayna iki farklı salonda sunulduğu için ben kendi adıma söyleyeyim takip etmekte zorlandım ve bulunduğum konferans salonundan çıkamadım. Bu nedenle diğer salondaki tebliğleri takip edemedim. Onun için tebliğler en kısa sürede yayınlanmasını bekliyoruz, bu tebliğlerin yayınlanması durumunda takip edemediğimiz dinleme fırsatı bulamadığımız bildirileri de okuma fırsatı yakalayacağız.

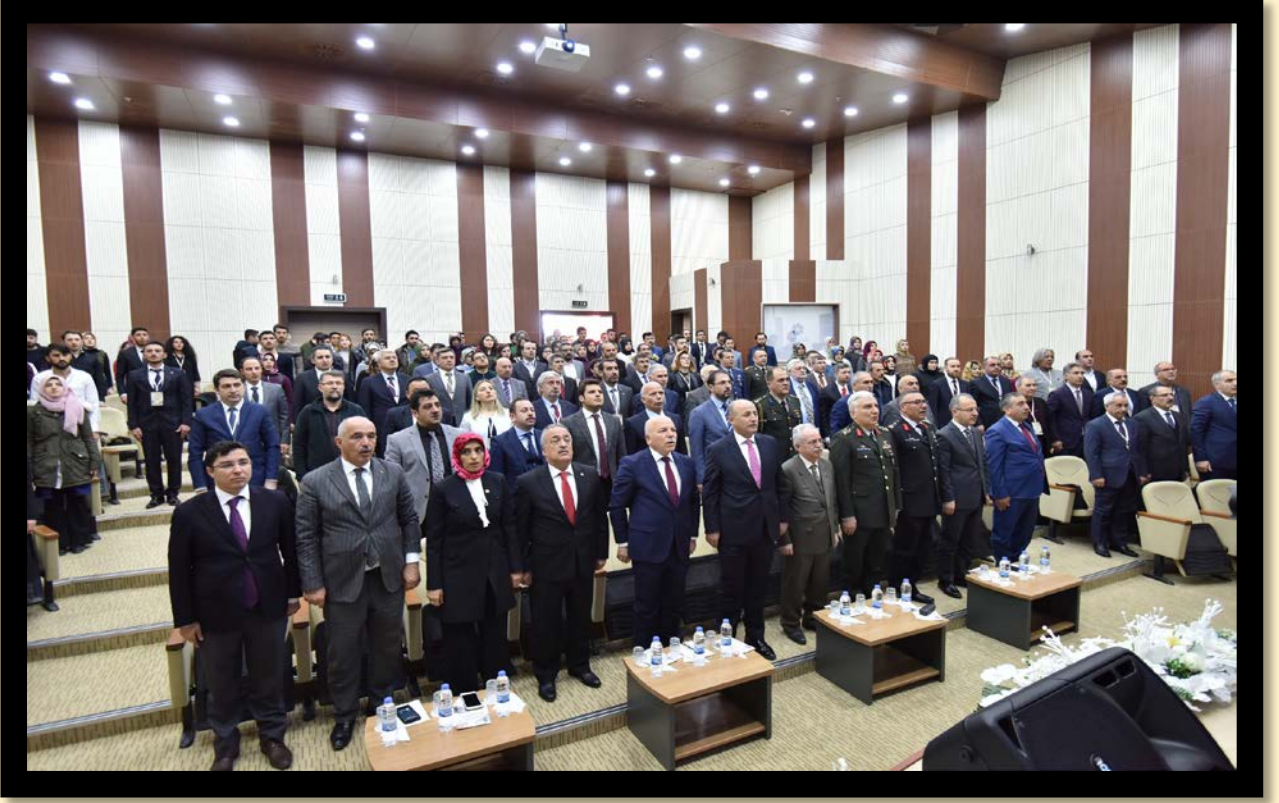
Erzurum’un kurtuluşunun 100. yılı ile Osmanlı Hakimiyetine girişinin 500. yılı gibi aynı yıla denk gelen böyle güzel iki tarihi hadise bu sempozyumda işlendi. İlkçağlardan itibaren Erzurum yöresini, yine Orta Çağ boyunca Erzurum’un durumu tebliğlerde işlendi. Ancak sempozyumun adından dolayı daha çok daha yakın tarihe konu alan tebliğler işlendi. 1828-1829, 1853-1855, 1877-1878, 1914-1918 dönemleri özellikle Türk Rus savaşları hatta Milli Mücadele döneminde Erzurum siyasi, askeri, kültürel eğitim açısından sağlık açısından ele

alındı. İşgaller döneminde yaşananlar ele alındı, milli mücadele dönemi ele alındı, hatta basın hayatı ele alındı hem mahalli basın hem de işgal altındayken Rusların yayınladığı gazetelerin – biz de burada ilk defa öğrendik özellikle kısa süreli de olsa Rusların yayınladığı gazeteleri- sonra esaret hayatı yaşayanlar, bu esirlerin geri döndüklerinde esaret hayatına dair verdikleri bilgiler çok çok önemliydi, bunlar tebliğlerde yer aldı. Ve tebliğlerde yer alan ve üzerinde özellikle durulan husus 1918 Türk askeri ileri harekatı ki Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz’de 1916’da başlayan Rus işgali Elviye-i Selâse ve Kafkaslardaki Rus işgali tebliğlerde yer aldı. Hatta çok detayına girilmesi pek mümkün olmadı ama detaylandırılması durumunda dinleyicilerin kaldırabileceği bir şey değil zaten, o kadar korkunç şeyler yaşandı. Bunların üzerinde duruldu tabii yerli ve yabancı kaynaklar arşiv basın, bunlara dayanarak yapılan bu çalışmalar çok değerli çalışmalardı. Hepimiz bunlardan faydalandık çalışmalarımızda bunlar hepimize rehber olacaktır. Emeğe geçen herkese tekrar teşekkür ediyorum ve daha büyük bilimsel çalışmalara katkı sağlayacağını umuyor devamını diliyorum.

Mehmet Tezcan ve İbrahim Ethem Atnur Hocaların bahsettiği eksiklikler aslında sempozyumdan kaynaklanan eksiklikler değil. Bilgi sonsuzdur. Konuları seçmek katılımcıların tercihlerine kalmış, katılımcıların bu eksik konuları tercih etmesi durumunda sempozyum kurulu elbette bu konuları kabul edeceklerdi.

Herkese tekrar teşekkür ediyorum.

SEMPOZYUM FOTOĞRAFLARI

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında

Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında

